

Vasilij Melik

SLOVENCİ

1848-1918

Razprave in članki

DOCUMENTA ET STUDIA HISTORIAE RECENTIORIS

XV

ŠTUDENTSKAZALOŽBA LITRA

Vasilij Melik

SLOVENCİ 1848-1918

Razprave in članki

Založba Litera

© Vasilij Melik & Viktor Vrbnjak & Študentska založba Litera, 2002

Knjiga je izšla z denarno pomočjo Ministrstva za kulturo Republike Slovenije,
Znanstvenega inštituta pri Filozofski fakulteti v Ljubljani
in Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU

Izbral, uredil in spremno besedo napisal
Viktor Vrbnjak

7010/15

N 13 - 00 - 2003/192

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Univerzitetna knjižnica Maribor

94(436-89-163.6)''1848/1918''

MELIK, Vasilij

Slovinci 1848-1918 : razprave in članki / Vasilij Melik ; [izbral, uredil in spremno besedo napisal Viktor Vrbnjak]. - Maribor : Litera, 2002 [i.e.2003]. - (Documenta et studia historiae recentioris ; 15)

ISBN 961-6422-17-0

COBISS-ID 49168897

Doslej je bilo že nekaj poskusov, da bi pripravili in izdali izbor razprav in člankov iz bogate Melikove ustvarjalnosti. Eden izmed njih (Melikov oz. Lukanov) je obsegal 23 tekstov – naš jih ima 57, ki vsebinsko in časovno približno pokrivajo zgodovinsko obdobje od 1848 do 1918. Naša knjiga želi, da bi Melikove razprave in članke brali kot celovit prikaz slovenske zgodovinske preteklosti zadnjih šestdesetih let Avstro-Ogrske. Redakcija knjige je bila v glavnem zaključena že pred tremi leti, ko je avtor sam določil, da naj bo zadnji tekst, ki ga še objavimo, iz leta 1996. Največ tekstov (12) je iz 70. let 20. stoletja, najstarejše pa je razprava o frankfurtskih volitvah 1848 na Slovenskem, ki je izšla v **Zgodovinskem časopisu** 1948-1949.

V naši knjigi so zbrana tista avtorjeva dela, po katerih raziskovalci, pa tudi študentje zgodovine, slovenistike, kulturologije in sociologije, najpogosteje segajo. Ponatisnili smo predvsem dela, ki so nastala v času avtorjeve predavateljske kariere na univerzi, a nekaj tudi tistih, ki so nastala kot rezultat predavanj na zborovanjih, simpozijih in drugih strokovnih srečanjih, ali povabil uredništev zbornikov. To so teksti, ki so raztreseni po številnih strokovnih glasilih doma in na tujem, deloma pa po zbornikih in drugih publikacijah, ki so na splošno manj dostopni.

Največ tu ponatisnjenih Melikovih del je izšlo v zbornikih (23), veliko v **Zgodovinskem časopisu** (16), manjše število (po 3) v **Kroniki** in **Časopisu za zgodovino in narodopisje**, nekaj (4) kot objava predavanj v *Sloveniku* v Rimu, ki so bila vezana na pomembne osebnosti Cerkve na Slovenskem (npr. Missia, Napotnik, Jeglič, Krek) in so jim bili posvečeni posebni zborniki. Takšne publikacije izdajajo tudi slovenski slavisti; tu objavljamo tri Melikova besedila s slavističnih zborovanj; po dva teksta sta iz razstavnih katalogov in knjig.

Nekaj okoliščin stvarne narave je krivih, da se zamisel o tej knjigi ni uresničila vsaj že leta 2001, za 80-letnico avtorjevega rojstva. Težave v našem založništvu so vseskozi preprečevale, da bi zadeva normalno stekla. Navzlic vsemu pa se je mariborska Založba Obzorja pred časom odločila, predvsem ob naklonjenosti urednika Andreja Brvarja do tovrstnih del, da poskusi izdati izbor iz Melikovega raziskovalnega opusa v svoji odmevni zbirki *Documenta et studia historiae recentioris*. Še kar naprej trajajoča "agonija" imenovane založbe, ki je v svojem knjižnem programu že razglašala izid izbora iz Melika, je prispevala k temu, da le-ta izbaja zdaj pri mariborski Študentski založbi Litera, in sicer v isti, zgoraj omenjeni zbirki, ki jo še naprej ureja A. Brvar. Pripravo te publikacije so moralno in finančno podprli Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, Znanstvenoraziskovalni center SAZU ter Znanstveni inštitut pri Filozofski fakulteti v Ljubljani. Slednji je s prepisom celotnega Melikovega teksta, ki ga je vzelo

uredništvo iz več strokovnih glasil in drugih publikacij z različno grafično podobo v prvem natisu, tudi nekoliko zmanjšal nadaljnje stroške pri izdaji knjige. Na pobudo bibliotekarke Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Nataše Stergar, je to delo požrtvovalno opravila Katja Stergar, avtor in urednik pa sta popravila večino napak, nastalih pri prepisu spričo "zmogljivosti" današnje tehnike.

Izbor iz Melikovega znanstvenega opusa želi poudariti kontinuiteto zgodovinske resnice, do katere se dokoplje raziskovalec največkrat mukoma, prek zbiranja zgodovinsko zanesljivih virov, njihove analize, s katero pokaže, kako zna iz njih ustvariti tisto sintetično sliko, kakršno si je zamislil in ki bo bralca resnično pritegnila in ga naučila kaj novega. Zgodovinske resnice ni mogoče povsem spoznati, če se raziskovalec pri študiju zgodovinskih problemov omejuje le na obdobje nekaj let. Pogosto je slišati, da za razumevanje preteklosti in sodobnih dogodkov, ki že po svoji naravi kažejo, da bodo postali zgodovinsko pomembni, ni bistveno, kaj se je zgodilo pred njimi, kaj se z njimi dogaja zdaj in kakšna je zgodovinska situacija na splošno. Antihistorizem, kakor bi lahko imenovali takšno stališče, je velika ovira pri poglobljenem razumevanju družbenih problemov, saj jih ni mogoče razumeti brez historične perspektive. Brez starejše zgodovine ni mogoče razumeti sodobne. Tako naše zgodovine vse do razpada Avstro-Ogrske ni mogoče razumeti brez upoštevanja zgodovine te večstoletne monarhije in z njo povezanih narodov. Politične zgodovine ni mogoče študirati izolirano od gospodarske in socialne, pa tudi ne od določenih področij kulturne zgodovine. V Melikovih delih so vsi ti in drugi elementi polno in smiselno upoštevani ter povezani v pozitivnem smislu.

Teksti našega izbora niso razvrščeni po kronološkem redu nastanka, ampak po problematiki. Izjemoma in namensko najprej predstavljamo pisca knjige samega, da pove kaj o "svoji poti" med slovenske zgodovinarje (str. 15-17). Ta Melikova autobiografska skica z naslovom **Zgodovinar o sebi in svojem delu** je ena redkih samopredstavitev raziskovalnega prizadevanja slovenskega zgodovinarja in njegovega pogleda na zgodovinsko znanost. Širše poglede na slovensko zgodovino, na razvoj slovenskega naroda, je podal Melik v članku **Slovenci skozi čas** (str. 18-35), v katerem med drugim poudarja, "da je obdobje 1861-1914 čas, ko smo Slovenci najbolj napredovali, ko smo premostili ves kulturni zaostanek, ki nas je težil od srednjega veka naprej, ko smo postali pravi, drugim enakovreden narod, ko smo doživeli največji vzpon v vsej naši zgodovini."¹ Temu pregledu slovenske "preteklosti", ki seže v naš čas, sledi več razprav in člankov (10), ki obravnavajo revolucionarno leto 1848 glede na spremembe, pridobitve, politične programe (Zedinjena Slovenija), volitve in narodnostna razmerja ter vlogo posameznika (A. A. Auersperg, Fr. Miklošič) v tem obdobju (str. 36-71; 86-126; 141-173; 127-140; 174-184; 192-201). Melik sodi med tiste slovenske zgodovinarje (B. Grafenauer, J. Pleterski, Fr. Zwitter, St. Granda), ki so v novejšem času podrobneje obravnavali leto 1848. S krajšim izborom Melikovih tekstov je zastopano tudi obdobje neoabsolutizma, to je doba med revolucijo 1848 in obnovenim ustavnim življenjem v Avstriji 1860 (str. 185-191). V raznih pregledih slovenskega zgodovinarstva novejšega časa je večkrat poudarjeno, da je "najbolj podrobno prav gotovo obdelano obdobje druge

¹ Glej stran 16 naše knjige.

polovice 19. stoletja in do prve svetovne vojne.”² Za to ima nedvomno največ zaslug prav profesor Melik, ki je to obdobje večinoma sam raziskal, sicer pa spretno organiziral prek svojih učencev vrsto predavanj v okviru zborovanj slovenskih zgodovinarjev o problematiki tega časa pred koncem stare Avstrije. Ne pravi B. Grafenauer zaman, da je Melikovo kreativno zgodovinarsko delo usmerjeno v slovensko zgodovino 19. stoletja, “pri čemer so najpomembnejši rezultati (tega dela) vezani z obdobjem od 1860 naprej”. Melik je pri preučevanju te dobe dosegel vrsto pomembnih premikov glede na dotodaj ustaljene poglede.³ Čeprav v središču Melikovega zanimanja nikoli ni bila “politična ali kakšna druga zgodovina sama po sebi, ampak vedno človek, po možnosti še konkreten,”⁴ je Melik vendarle **“utrdil temelje za poznejše, doslej v naši historiografiji najtemeljitejše proučevanje politične zgodovine Slovencev od marčne revolucije do prve svetovne vojne.”**⁵ Tega preučevanja, zlasti obdobja po letu 1860, so se lotili slovenski zgodovinarji v okviru “revizije” našega znanja o slovenski politični zgodovini, kakršno smo včasih poznali predvsem po interpretacijah I. Prijatelja in D. Lončarja ter Kermavnerjevih pripombah k objavi Prijateljeve Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine. Iz načrtovanega kompleksnega “prevrednotenja” novejše slovenske preteklosti, za katerim je sprva stal Vasilij Melik, potem pa Janko Pleterški, objavljamo v naši knjigi sedem Melikovih razprav, ki se dotikajo nekaterih uprašanj slovenske politike na začetku šestdesetih let 19. stoletja (str. 222-238), narodnopolitičnega razvoja na Kranjskem 1867-1871 (str. 333-342), razcepa med staroslovenci in mladoslovenci (str. 470-484), slovenske politike v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja (str. 485-493), slovenske politike v Taaffejevi dobi (str. 521-531), Slovencev v državnem zboru 1893-1904 (str. 579-599) in demokratizacije volilnega sistema (1907) v stari Avstriji (str. 655-663). Ob različnih priložnostih se je večkrat poudarjalo, da so rezultati Melikovega preučevanja “volilne problematike, katere najboljši poznavalec je postal, trajni in upoštevati jih bo moral vsakdo, ki se bo posvečal znanstveni obravnavi slovenske zgodovine tega časa.”⁶ Poleg že omenjene razprave o frankfurtskih volitvah na Slovenskem 1848 (str. 86-126), prinaša naša knjiga še Melikove spise o volilnih uspehih Nemcev, Italijanov in Slovencev po mestih med letoma 1848 in 1927 (str. 141-173), o volitvah v Kranju 1861-1929 (str. 245-256) ter o deželnozborskih volitvah 1861-1913 v Ribnici (str. 257-268). Eno od področij, na katero se je Melik vračal, je bilo preučevanje obdobja slovenskih taborov na prelomu šestdesetih v sedemdeseta leta 19. stoletja. Pri taborski problematiki ga niso zanimale samo okoliščine, v katerih je to gibanje zraslo in po nekaj letih zamrlo, ampak predvsem vsebina zahtev in programov, vloga ljudstva v narodnem gibanju, liberalno-klerikalna trenja ter delovanje nasprotnikov slovenskega narodnega gibanja. Taborskemu obdobju, ki vsebino te problematike izraža že z naslovom Melikovega teksta, smo v naši knji-

² Vasilij Melik, Urednikovo poročilo o tridesetih letih izhajanja “Zgodovinskega časopisa”. – V: *Zgodovinski časopis* 31 (1977) 4, str. 525.

³ Bogo Grafenauer, Vasilij Melik – šestdesetletnik. – V: *Kronika* 29 (1981) 1, str. 59.

⁴ Stane Granda, Vasilij Melik – osemdesetletnik. – V: *Mohorjev koledar* 2002, str. 203.

⁵ Ferdo Gestrin, Vasilij Melik – šestdesetletnik. – V: *Zgodovinski časopis* 34 (1980) 4, str. 393.

⁶ Ferdo Gestrin, n. d., str. 393.

gi namenili tri, štiri besedila, če mednje štejemo tudi članek o Levstikovi vlogi v slovenskem političnem življenju (str. 343-377, 405-417). V ozki povezavi s krepitvijo narodne zavesti ter kulturne in politične uveljavitve je, po Meliku, tudi šolstvo, v čigar problematiko je večkrat posegal z zgodovinskimi razpravami. Tu objavljamo njegov daljši spis o sprejemu "nove šole" (tretjega osnovnošolskega zakona) pri Slovencih (str. 378-404). S širšo, evropsko problematiko (Pariška komuna 1870, dogodki na Balkanu ob okupaciji BiH 1878) je Melik nakazal, kakšen vpliv in odmev so imele te zgodovinske spremembe na Slovenskem (str. 450-469, 494-520). Na Melikovo pobudo je začela Slovenska matica v zbirki Spomini in srečanja izdajati ponatise spominov znanih slovenskih politikov pred prvo svetovno vojno. V našo knjigo smo iz te problematike vključili njegovo spremno besedilo k Vošnjakovim (str. 418-442) in Hribarjevim (str. 542-567) spominom.

Posebno mesto v Melikovem preučevanju imajo (po B. Marušiču⁷) biografski prikazi osebnosti, ki so povezane s časom svojega delovanja. Tako je Melik leta 1987 nastopil na simpoziju Slovenske teološke akademije v Rimu (v Sloveniku) z referatom o družbenih razmerah v ljubljanski škofiji v drugi polovici 19. stoletja (str. 532-541). S podobno razsežnostjo se je loteval političnih razmer na Štajerskem v času škofa Napotnika (str. 608-620), škofa Antona B. Jegliča in njegovega časa (str. 621-628), Krekovega pomena za slovensko zgodovino (str. 629-636) in nekaterih drugih posameznikov (npr. škofov Al. Wolfa in T. Hrena, rodoljuba A. Einspielerja), ki pa niso več vključeni v naš izbor. Zato smo pa v izboru upoštevali Melikov krajši, a celovit članek o vlogi Cerkve pri razvoju slovenske nacionalne zavesti v 19. stoletju (str. 202-207). Lepo mesto je Melik odkazal jezikoslovcu Fr. Miklošiču (str. 174-184) ter uredniku in politiku J. Bleiweisu (str. 192-201), nato pa še politiku V. Zarniku (str. 443-449), politiku in literatu A. A. Auerspergu (str. 127-140), narodnemu buditelju M. Majarju-Ziljskemu (str. 58-65), politiku L. Tomanu (str. 278-289), s katerim se je Melik vračal k začetkom slovenskega političnega življenja. Izpod njegovega peresa je sledila še vrsta biografskih prikazov (npr. P. Kozler, B. Borko, Vl. Ravnihar, P. Dajnko, A. Murko), ki jih pa prav tako nismo mogli več upoštevati v našem ponatisu. V krajšem preglednem članku se je dotaknil odnosa Slovencev do avstrijske države v obdobju 1848-1918 (str. 72-77) in načrta za reformo Avstro-Ogrske (str. 643-646). Svoja preučevanja je širil na območja kulture, v tu objavljenem primeru na kulturno orientacijo slovenskega meščanstva okoli leta 1910 (str. 664-669), prikazal je Slovence pred prvo svetovno vojno na zbirki starih razglednic (str. 670-686), ob Cankarjevem predavanju o jugoslovanstvu pa je orisal razporeditev do ideje o južnoslovanski državi pred razpadom habsburške monarhije (str. 687-695). Pregledno sliko prehoda od te do jugoslovanske monarhije (kraljevine SHS) podaja Melik v političnem profilu A. Korošca (str. 647-654) in z letom 1918 v slovenski zgodovini (str. 696-705). Na kolokviju z naslovom Jugoslavija – zgodovinska nuja ali zgodovinska zmota, ta je bil v Mariboru januarja 1993, je Melik ugotovil, prvi med avtoritetami slovenskega zgodovinarstva, da je bil vstop Slovencev v Jugoslavijo leta 1918 ne nuja, ampak zmota. Sam to utemeljuje

⁷ Branko Marušič, Akademik Vasilij Melik. – V: *Melikov zbornik*, Ljubljana 2001, str. 28.

takole: "Bistvo te zmote sem videl v naivnosti, nerazgledanosti, neznanju in nevednosti, s katero so se naši predniki, ljudje politike in kulture, vrgli v jugoslovansko idejo, govorili, pisali sklepe in resolucije, zraven pa svojih bodočih sodržavljancev niso poznali, ne vedeli za njihovo kulturo, navade, mentaliteto."⁸ S tekstom **Jugoslavija – zgodovinska zmeta ali nuja** (str. 706-710) se tudi zaključuje ta knjiga.

Preprosto pa slikovito prikazuje Melik slovenski politični razvoj v drugi polovici 19. stoletja. Pravi, da je bila podoba Slovencev sprva žalostna, da pri njem skorajda ni bilo opaziti kaj drugega, kot neuspešno drobtinčarsko politiko, strahopeten liberalizem in bojeviti klerikalizem. Povsem drugačna, pozitivna bilanca se pokaže, če primerjamo splošno razvojno stopnjo slovenskega naroda sredi in na koncu stoletja. Na začetku še neizoblikovano ljudstvo, brez usakršne narodne ali politične zavesti in z napol potujočim izobraženstvom, toda na koncu: docela razvit narod z razvejano družbo, »razvito kulturo, znanostjo in umetnostjo, društvi in organizacijami, izoblikovanim jezikom in strokovnimi terminologijami, skratka, narod, ki nedvomno obstaja in živi.«⁹

Znanstveno delo akademika, zaslužnega profesorja dr. Vasilija Melika je zelo raznovrstno, saj sega od srednjega veka do sodobne zgodovine. V razdobju od 1946 do 2002 je bilo po ugotovitvi bibliotekarke Nataše Stergar¹⁰ registriranih čez 480 bibliografskih enot (knjige, razprave, članki, učbeniki, ocene, strokovni zapisi itd.), med katerimi je kar 135 objav nastalo v desetletju pred koncem 20. stoletja.¹¹ O dveh Melikovih monografijah, **Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918** (Lj. 1966) in **Volitve na Slovenskem 1861-1918** (Lj. 1965), od katerih je prva plod skupnega dela s F. Gestrinom, je več povedanega v spremni besedi k tej knjigi.

Nekateri tu objavljeni teksti so najprej izšli, kakor navajamo v geslih pred besedili, v nemškem (6) ali angleškem jeziku (2). Eno delo je bilo najprej natisnjeno v srbohrvaščini, nato, po slovenski predlogi, v slovenščini, prav tako druga dela v tujih jezikih. Ena razprava, **Politični profil Antona Korošca**, je tu objavljena prvič.

Tujejezični povzetki, ki sledijo slovenskim tekstom, so bili na več mestih sestavni del prve objave. Bili so pretežno v nemškem (22), deloma pa tudi v angleškem (6) jeziku, eden je bil celo v italijanščini in nemščini, vendar je tu ostal samo nemški povzetek. Večje število povzetkov (23) je dodal avtor na novo; v nemščino sta jih prevedla Marija in Feliks J. Bister z Dunaja, za kar jima gre posebna zahvala. Nekaj besedil (6) povzetkov ni imelo, in jih tudi tu nima. Tako se je odločil avtor sam. Prve objave Melikovih razprav in člankov so imele nekaj prilog, te so v ponatisu ostale, če ni v geslu pred tekstom povedano drugače. Večji del slikovnega gradiva, ki dopolnjuje našo knjigo, pa je dodalo uredništvo sporazumno z avtorjem in založbo.

Prva Melikova dela so bila objavljena pred več kot pol stoletja (1946), ko slovenisti še niso na uso moč izganjali slovanskih izposojenk iz našega jezika. Včasih je sonce

⁸ Slovenija 1918-1991. Razgovor Miloša Mikelna z dr. Bogom Grafenauerjem, dr. Vasilijem Melikom in dr. Jankom Pleterskim. –V: *Prešernov koledar* 1994, Ljubljana 1993, str. 42.

⁹ Vasilij Melik, K zgodovini vsakdanjega življenja. –V: Raziskovanje kulturne dejavnosti na Slovenskem, Ljubljana 1980, str. 89.

¹⁰ Nataša Stergar, Bibliografija prof.dr. Vasilija Melika. –V: *Melikov zbornik*, Ljubljana 2001, str. 33-59.

¹¹ Branko Marušič, n. d., str. 25.

“očividno” še zapadalo, “dočim” smo po pravopisu iz leta 1950 in drugih pravopisnih priročnikih (St. Bunc) potem raje gledali sončni **zahod** (ne “zapad”), **medtem ko** (ne “dočim”) smo **očitno** (ne “očividno”) raje imeli **privrženca** ko “pristaša”. V narekovajih zapisane besede, ob teh pa tudi nekatere druge, je uredništvo sporazumno z avtorjem posodobilo. Uredništvo je poenotilo tudi pisanje samostalnikov tipa **bralec** : **bravec** oz. **volilec**:**volivec** ter **pridevniških izvedenk volilni**:**volivni**. Priponsko obrazilo **-lec** ima po našem pravopisu res prosto obrazilo **-vec**, če je na koncu korena **-l** ali **-lj**: **voliti**-**volivec** / **volilec**. Če pa uporaba samostalnikov tega tipa in izvedenk iz njega ni dosledna niti v istem tekstu, kar je lahko delo korekture, smo se pač odločili, kjer smo le mogli, za poenotenje, da **bralca**, ki bi naj bil tudi študent, ne motimo z različno grafiko, ki akustično zveni enako ne glede na pisavo, ali z **l** ali z **v**. Popravili smo nekaj očitnih tiskovnih napak, sicer pa se v avtorjevo besedilo nismo vtikali, pustili smo besedni red in ločila v popolnoma nespremenjeni obliki. Melik suvereno obvlada problematiko, s katero se ukvarja, zato jo zna tudi stilno in jezikovno tako oblikovati, da jo **bralec** oziroma sredina, kateri je delo namenjeno, z lahkoto in užitek sprejme. Zanj pač nedvomno velja tisto znano načelo, da se človeka po stilu spozna (“le style c’ est l’homme”). Seveda pa je človek v ustnem in pisnem izražanju tudi “žrtev” časa, navad in razvad, primoran komunicirati družbi “primerno”. Zato večji posegi v stil in besedišče pri tekstih, ki so nastali pred več desetletji, strokovno vzeto, niso zaželeni, ker jemljejo besedilom prvotno mišljenjsko in stilno barvitost. Mesta, kjer smo kaj “popravili ali dodali”, smo v geslu pred avtorjevim tekstom posebej označili. Opombe k razpravam so bile ponekod v prvem natisu “pod tekstom”, drugod na koncu spisa, v naši izdaji so opombe in druga citiranja povsod na strani, kjer so nadaljnjemu pojasnilu najbližja. S kazalom osebnih in krajevnih imen (sestavila ga je Metka Vrbnjak) na koncu knjige smo tudi ta imena nekoliko dopolnili oziroma natančneje lokalizirali. Gre predvsem za tekst Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem, ki sodi v najzgodnejši čas Melikovega raziskovalnega opusa. Vendar smo se tudi pri tem besedilu držali načela, da smo pustili avtorjevo besedišče in stil karseda nedotaknjena, saj je tudi v tem del zgodovine, ki ji je posvečena vsaka stran te knjige. S ponatisom znanstveno dognanega, izjemno lepo pripovedovanega, vsem razumljivega besedila želita izdajatelj in uredništvo še tesneje povezati zgodovinarja s tisto kulturno sredino, zlasti še s študirajočo mladino, ki čuti v sebi kaj zgodovinskega spomina in ga hoče še nadalje razvijati.

Viktor Vrbnjak

VSEBINA

Zgodovinar o sebi in o svojem delu.....	15
Slovenci skozi čas.....	18
Leto 1848 v slovenski zgodovini.....	36
Celje in leto 1848.....	50
Nacionalni programi Matije Majarja - Ziljskega.....	58
Nastanek in zgodovinska usoda programa Zedinjene Slovenije.....	66
Slovenski državnopravni programi 1848-1918.....	72
Slovenci in avstrijska država 1848-1918.....	78
Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem.....	86
A. A. Auersperg in slovenski narod.....	127
Volilni uspehi Nemcev, Italijanov in Slovencev v Ljubljani, Mariboru in drugih kranjskih in spodnještajerskih mestih 1848-1927.....	141
Miklošičev čas.....	174
Nacionalnopolitične razmere v slovenskih deželah v času neoabsolutizma.....	185
Bleiweisova vloga v slovenski politiki.....	192
Cerkev in slovenska nacionalna zavest v 19. stoletju.....	202
O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti 1861-1918.....	208
O nekaterih vprašanjih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19.stoletja.....	222

Problemi in dosežki slovenskega narodnega boja v šestdesetih in sedemdesetih letih v 19.stoletju	239
Volitve v Kranju 1861- 1929	245
Ribnica in deželnozborske volitve 1861-1913.....	257
Razvoj slovenskega narodnega gibanja in društva	269
Začetki slovenskega političnega življenja in Lovro Toman	278
Slovenska politika ob začetku dualizma	290
Sprememba programa slovenskega političnega tabora v letu 1867	324
Nekaj značilnosti razvoja na Kranjskem 1867-1871	333
Levstikovo mesto v slovenskem političnem življenju	343
Slovensko narodno gibanje za časa taborov	351
Tabori 1868-1871	365
Slovenci in "nova šola"	378
Klerikalno-liberalna trenja in konec taborov	405
Josip Vošnjak in njegovi Spomini	418
Politik Valentin Zarnik.....	443
Pariška komuna v sočasnem slovenskem tisku.....	450
Vplivi in odmevi pariške komune med Slovenci.....	462
Razcep med staroslovenci in mladoslovenci.....	470
Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja.....	485

Spremembe na Slovenskem in v Cislitvaniji v zvezi z dogodki na Balkanu.....	494
Odmev dogodkov ob okupaciji Bosne in Hercegovine 1878 na Slovenskem	513
Slovenska politika v Taaffejevi dobi	521
Družbene razmere v ljubljanski škofiji v drugi polovici 19. stoletja.....	532
Ivan Hribar in njegovi spomini.....	542
K problematiki centralnih naselij na Slovenskem pred sto leti.....	568
Slovenska popisa potovanj po Balkanskem polotoku proti koncu 19. stoletja	572
Slovenci v državnem zboru 1893-1904	579
Problemi slovenske družbe 1897-1914.....	600
Politične razmere na Štajerskem v času Napotnika	608
Jeglič in slovenska politika do leta 1918	621
Pomen Kreka za slovensko zgodovino	629
Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje	637
Načrti za reformo Avstro-Ogrske in Slovenci	643
Politični profil Antona Korošca	647
Demokratizacija volilnega sistema(1907) in njeni učinki	655
Kulturna orientacija slovenskega meščanstva okoli leta 1910.....	664
Slovenci pred prvo svetovno vojno	670

Slovenci v času Cankarjevega predavanja o jugoslovanstvu.....	687
Leto 1918 v slovenski zgodovini	696
Jugoslavija - zgodovinska zmota ali nuja	706
<i>Spremna beseda (Viktor Vrbnjak)</i>	711
<i>Kazalo osebnih imen (Metka Vrbnjak)</i>	735
<i>Kazalo krajevnih imen (Metka Vrbnjak)</i>	754

ZGODOVINAR O SEBI IN O SVOJEM DELU

Na pobudo Zveze zgodovinskih društev Slovenije je leta 1991 nastal zapis pod zgornjim naslovom, ki temelji na osnovi rokopisa za radijsko oddajo Naši znanstveniki pred mikrofonom (Radio Ljubljana, 26. nov. 1988). Tu objavljeni tekst je prvič izšel v Zgodovinskem časopisu 45 (1991) 1, str. 14-16.

Rodil sem se v Ljubljani 17. januarja 1921. Moja mama je bila doma v tedanji ljubljanski okolici, po materinih prednikih v Šiški, po očetovih na Fužinah. Maturirala je na c. kr. učiteljski in je nekaj let učila na različnih šolah na Gorenjskem. Oče je bil iz Črne vasi na Barju. V 18. stoletju so začeli Barje osuševati, misleč, da bodo ustvarili bogato žitnico za vso Kranjsko. Iz žitnice ni bilo nič, prišli pa so kolonisti iz bližnjih in oddaljenih krajev. Tako je pred 150 leti nastala Črna vas, odkoder je bil moj oče. Fran Črnagoj, učitelj na barjanski šoli, ki je danes ni več, mu je omogočil študiranje. Na dunajski univerzi je končal zemljepis in zgodovino, učil deset let oba predmeta na gimnaziji, potem pa postal profesor geografije na ljubljanski univerzi. Od njega sem najbrž dobil veselje do narave, izletov in hitre hoje, od mame zanimanje za umetnost.

Dom je bil poln leposlovnih, zemljepisnih in zgodovinskih knjig. Med njimi je bila Občna zgodovina za slovensko ljudstvo, ki jo je napisal Josip Stare. Leta 1874 je izšel prvi snopič pri Mohorjevi družbi, 17 let pozneje pa 15., zadnji. To je bila prijetno, živo, vsem razumljivo pisana zgodovina, za fanta, kakršen sem bil, polna zanimivih zgodb, za odraslega pa tudi dragocena in polna podatkov. Malo pozneje sta me navdušila Sienkiewiczzeva zgodovinska romana Z ognjem in mečem in Potop. Dala sta mi trajne simpatije do Poljakov in ju še zdaj rad jemljem v roke.

Nikdar nisem posebno rad hodil v šolo, še danes pa sem hvaležen svojim profesorjem na klasični gimnaziji in tedanjemu šolskemu sistemu za splošno izobrazbo, razgledanost in latinščino. Do matematike sem imel spoštovanje, sicer pa ne težav ne veselja, naravoslovnih predmetov pa nisem maral, ne prirodopisa, ne fizike in kemije. Pač pa so me pozneje silno navdušile tri knjige Milana Vidmarja (Moj pogled na svet, Oslovski most in Med Evropo in Ameriko), ki so mi dale morebiti napačne, toda nazorne predstave o relativnostni teoriji, matematiki in atomih.

Po maturi sploh nisem premišljal, kaj naj bi šel študirat. Staretova zgodovina je to že mnogo prej odločila. Na fakulteti so bili moji glavni profesorji Kos, Radojčić in Zwitter. Profesorjev, študentov in izpitov je bilo tedaj še mnogo manj kakor zdaj. Milko Kos nam je predaval slovensko in občo zgodovino srednjega veka. Letos umrl Fran Zwitter, takrat mlad docent, ki je bil moj profesor zgodovine že na gimnaziji, je bil prvi, ki je pri nas sistematično predaval zgodovino 19. stoletja, pri njem smo prvič slišali o statističnih virih in o pomenu državnih in deželnih uradnih listov. Vsak profesor je gledal na zgodovino na svoj način, vsak je pustil sledove v mojem mišljenju, gledanju in delu. Ena najbolj dragocenih stvari, kar smo jih dobi-

li od učiteljev na gimnaziji in univerzi pa je bila skrb za natančno in jasno izražanje, odpor do površnosti in frazarjenja.

Štiri mesece sem delal kot prevajalec pri Tanjugu, 16 mesecev sem bil pomočnik ljubljanskega mestnega arhivarja, obenem pa bibliotekar v Slovanski knjižnici. Takrat sem se seznanil z bibliotekarsko in arhivsko stroko, ki ju še zdaj štejem za svoji. Potem sem prišel na filozofsko fakulteto, kjer sem začel kot asistent in kjer sem zdaj že nekaj let najstarejši redni profesor. Vmes sem bil tudi na ekonomski fakulteti in sem honorarno predaval na višji pedagoški šoli.

Moje znanstveno delo traja zdaj že dobrih 40 let. Za nekatere znanosti govori-jo, da je uspehe mogoče doseči le v mladih letih. Ne vem. Za zgodovino to gotovo ne velja. Zgodovinarju se z leti nabira znanje, bogati pogled na čas, s katerim se ukvarja, in primerjava z drugimi narodi in ozemlji, raste mu sinteza. Z nekaterimi članki, ki sem jih napisal, nisem zadovoljen, na marsikaj gledam danes drugače kot pred leti, upam pa, da izpopolnujem in bogatim svoja dognanja. Moje glavno delovno področje je bilo ves čas 19. stoletje slovenske zgodovine, 19. stoletje v zelo širokem obsegu, od začetkov slovenskega narodnega gibanja leta 1768 pa do konca prve svetovne vojne. S Ferdom Gestrinom sva napisala pregled zgodovine vsega tega časa.

Bolj kot kdo drug pred menoj sem se pečal z volilno zgodovino. Ker je od zadnjih pravih volitev pri nas minilo že 61 let, je marsikomu ta problematika tuja in nezanimiva. Volitve 1861-1914 kažejo zelo nazorno narodnostno diferenciacijo v mestih, razvoj slovenske narodne zavesti in nastanek naših strank. Na zborovanjih slovenskih zgodovinarjev smo z mlajšimi raziskovalci kritično ocenili slovensko politiko v tistem času in popravili marsikatero prejšnjo ugotovitev. Slovence pred prvo vojno sem pokazal v zbirki starih razglednic v knjigi Pozdravi iz slovenskih krajev. V nekaj razpravah sem primerjal cene, zaslужke in finančno stran izdajanja slovenskih knjig v prvi polovici prejšnjega stoletja.

Dotikal sem se tudi starejših obdobij, tako vloge reformacije v slovenskem razvoju ali nastanka srednjeveških mest. Delo s srednjeveškimi latinskimi viri je včasih pravi oddih, saj moraš misliti in sklepati na drug način. Širše poglede na vso slovensko zgodovino, na razvoj slovenskega naroda sem dal pred nedavnim v članku Slovenci skozi čas; izšel je v zborniku Na pragu tretjega tisočletja, ki ga je izdala Mohorjeva družba. Tu, pa tudi drugod sem poudarjal, da je obdobje 1861-1914 čas, ko smo Slovenci najbolj napredovali, ko smo premostili ves kulturni zaostanek, ki nas je težil od srednjega veka naprej, ko smo postali pravi, drugim enakovreden narod, ko smo doživeli največji vzpon v vsej naši zgodovini.

Zgodovina ima dve nalogi. Prva je ugotavljanje dejstev, odgovarjanje na vprašanje, kaj se je zgodilo in kako. Druga je ocenjevanje preteklih dogodkov in procesov. Recimo: ali so bili dogodki pred 70 leti, ob koncu prve vojne, z razpadom habsburške monarhije in nastankom jugoslovanske države za Slovence koristni, pozitivni ali ne, kaj je bilo tedaj prav ali napak narejeno. Sodba o tem se neprestano spreminja. Odvisna je predvsem od tega, kako se je Slovincem godilo po letu

VOLITVE NA SLOVENSKEM

1861—1918

1965

SLOVENSKA MATICA V LJUBLJANI

1918, s čim so bili zadovoljni, v čem razočarani, ali so kot samostojen narod lahko živeli na svojem ozemlju po svoji volji in na svoj način.

Druge znanosti so obrnjene večinoma v sedanost in raziskujejo različne strani človeka, narave in vesolja. Ena več druga manj prispevajo k napredku in odkrivajo vedno nove možnosti. Zgodovina je obrnjena v preteklost. Zato od nje ne more biti neposredne koristi, novih izumov in iznajdb. Tudi prihodnosti ne napoveduje. Ne more dajati navodil za ravnanje, razen v zelo splošnem in zato omejenem obsegu. Zato med modrimi in uspešnimi politikami ni posebej vidnega deleža zgodovinarjev. Kljub temu pa je zgodovina učiteljica življenja, vitae magistra, kakor se reče, čeprav na drugačen način. Zgodovina nam razkriva korenine in začetke današnjih pojavov, nas opozarja na podobnosti in različnosti v preteklosti, nam osvetljuje prehojeno pot, njene dosežke in poraze, napake in uspehe, stiske in obilja, vodi v razumevanje preteklih časov, kar nam daje na eni strani ponos, na drugi pa skromnost, zlasti pa zavest, da to, kar imamo danes, ni nastalo v zadnjih desetletjih, ampak je plod trdega dela in ustvarjalnosti mnogih rodov naših prednikov. Poznavanje preteklosti je torej predvsem veliko duhovno bogastvo. Tako dojemam zgodovino.

SLOVENCİ SKOZI ČAS

Izšlo v zborniku Na pragu tretjega tisočletja v Znanstveni knjižnici (Nova serija 19) Mohorjeve družbe v Celju 1987, str. 8-28, s sliko in kratko biografijo avtorja, ki sta tu izpuščeni.

Na teh straneh naj bi pogledali v preteklost, v zorenje slovenskega naroda, v vse tisto, kar nas je delalo in naredilo za Slovence. O vsem se seveda na majhnem prostoru ne da govoriti, treba se je omejiti. Čas teče in nas neprenehno preoblikuje in spreminja. Vsa velika dogajanja v gospodarstvu, v politiki in v kulturi so pustila in puščajo sledove v nas. Ali se kdaj vprašamo, kako se je naš prednik s širnih ravnin in močvirij (beseda komar je ista v vseh slovanskih jezikih!), odkoder je prišel, počutil v naših gorskih dolinah? Kdaj se je v njih udomačil? Kako je naš delovni človek v prejšnjem stoletju prebolel propad prevoznitstva, domače obrti in železarstva, vsega, kar mu je stoletja pomagalo živeti? Kako bo vplivalo na jutrišnjega Slovenca številčno in vrednostno zmanjšanje kmetov? Značajske ocene, ki si jih dajemo sami in ki nam jih dajejo drugi, so silno različne in si dostikrat nasprotujejo. Najbrž pa so vse resnične, vsaka po svoje. Veliko resnice je v Cankarjevi slovenski legendi o ubožcu ob cesarski cesti: ko se je izpovedal, da je Slovenec, se je Bog sam bridko razjokal in šel dalje po svojih svetih potih. Upravičeno pa se tudi hvalimo, kaj vse smo dosegli, kaj zmoremo in kako smo kulturni. Smo narod hlapcev, pa tudi svobodoljuben in junaški narod, kakor kažejo upori proti prvim tujim gospodarjem, kmečki upori, boj proti okupatorju v drugi svetovni vojni, pa še nešteto drobnejših dogodkov. Nekje v težkih okoliščinah vztrajamo kljub vsem pritiskom pri svojem jeziku - drugje se potujčujemo hitro in brez potrebe. Josip Stritar, pesnik in pisatelj, poln lepih in iskrenih besed o ljubezni do slovenstva in slovanstva, ni svojega sina niti poskušal učiti slovensko, čeprav je živel na Dunaju v dobrih razmerah in neodvisno. Taki smo. Imamo polno napak, pa tudi dobrih lastnosti. Ne boljši ne pametnejši nismo od drugih. Ne moremo se primerjati z velikimi narodi, ne z velikimi kulturami. Naša vrednost je v majhnosti, ne v razsežnosti. Majhna, pa res lepa je tudi zemlja, ki jo imamo.

Izraza Slovenec in Slovan sta po izviru eno. Prvotna beseda je verjetno pomenila najprej večje pleme ali plemensko zvezo. Že v najstarejših slovanskih besedilih, ki govorijo o življenju sv. Cirila in Metoda, pomenijo besede Slověnin, množina Slověne, slověnsk vse Slovane. Podobno je bilo pri srednjeveških latinskih piscih. V ožjem pomenu je ista beseda pomenila Slovence, prav tako pa tudi Slavonce in Slovake in še razna druga ljudstva po širnem slovanskem svetu. Razvoj je prinesel v nekaj stoletjih nove oblike. Pri Slovencih se je namesto Slověnin uveljavil Slovenec, v množini Slovenci. Tako je pisal Trubar. Tudi te nove oblike so imele tako ožji (slovenski) kot širši (slovanski) pomen. Sedanja razlika je bila napravljena umetno, da bi omogočila jasno razlikovanje med slovenskim narodom na eni in vsemi Slovani na drugi strani.

Pradomovina Slovanov je bila v vzhodni Evropi, najbrž nekje na vzhodu sedanje Poljske in na zahodu Sovjetske zveze. Odtod so se v času preseljevanja ljudstev selili na vse strani in prodrli na zahod do Labe in Saale, do zahodnih meja Češke in do furlanske nižine. V tedanji omikani in polomikani evropski svet so stopili za Germani, ravno toliko, da so ti lahko gledali nanje navzdol kot na barbare.

Vse naše sedanje narodnostno ozemlje in še na sever vse do Donave je pred približno dva tisoč leti prišlo v okvir rimske države in civilizacije. Oblast in blaginja sta bili v burnih časih preseljevanj ljudstev, zavojevanj, vojnih in plenilnih pohodov močno načeti in okrnjeni, marsikje napol propadli. Deli Slovanov so prišli na današnje slovensko ozemlje že prej, večino tega prostora pa so naselili v zadnjih tridesetih letih šestega stoletja, potem ko so se bili Langobardi na velikonočni ponedeljek 2. aprila 568 napotili v Italijo. Ti naši predniki so bili povezani z Obri, nomadskim mongolskim ljudstvom, ki se je za Langobardi polastilo Panonije in vodilo ogromno plemensko zvezo, v kateri so bili posamezni deli ponekod bolj, drugje manj odvisni od njih. Ob naselitvi Slovanov so se dotedanji prebivalci najrazličnejšega izvira, krščanske vere in večinoma latinske govornice, deloma umaknili, deloma so jih pobili, deloma pa so ostali in predali prišlekom marsikatero kulturno dobrino, jim dali številna rečna, pokrajinska in krajevna imena in različne besede, vendar je njihov jezik utonil v slovanskem morju. Stare upravne in cerkvene organizacije je bilo konec, propadla so antična mesta. To je bila vse drugačna sprememba kakor v sosednji Italiji, ali v Franciji in Španiji, kamor so se bila naselila razna germanska ljudstva in vzela oblast v svoje roke, a je prejšnja družba ostala poleg njih in nazadnje jezikovno prevladala, tako da so Germani izginili med romanskim prebivalstvom. Prihod Slovanov v naše kraje je torej pomenil veliko večji prelom, zato pa za ozemlje tudi večji kulturni padec in za slovanske prišleke večje težave za kulturni dvig.

Edini del današnjega slovenskega ozemlja, kjer ni prišlo do preloma, je bila Istra. Tu se je ohranila oblast carigrajskega rimskega cesarstva, tu so ostala antična mesta in staro romansko prebivalstvo. Tu so se ohranile antične škofije v Trstu, Poreču in Pulju, sem so pribežali tudi škofje iz pokrajin, ki so jih zasedli Slovani, tako da se je število škofij mahoma podvojilo (Koper, Novi grad, Pičen). Tu so se Slovani naseljevali pozneje, poslovenili med drugim prav vso okolico Trsta, toda naseljevali so se v času, ko oblast ni bila več v njihovih rokah, in na miren način.

Slovani, ki so se naselili na današnjem slovenskem ozemlju in še daleč na sever in severozahod, so bili dokaj raznoliki, saj so se med preseljevanjem ljudstev povsod med seboj ločevali in povezovali različni deli in drobci plemen. Večina je bila iz južnoslovanske skupine, ni pa manjkalo tudi Slovanov drugega izvira. Za hrbtom, v Panoniji, so imeli mogočne Obre, na zahodu pa tri sosedbe: v alpskem gorskem svetu Bavarce, nato Langobarde, ki so obvladovali furlansko ravnino, in v Istri Bizantince. Bojevali so se zdaj s temi zdaj z drugimi. Med raznimi plemenskimi enotami in ozemeljskimi povezavami, ki so nastajale med njimi, so se kmalu vzdignili iz anonimnosti Karantanci s središčem na Krnskem gradu ob robu Gosposvetskega polja in z glavnim ozemljem v porečju gornje Drave in Mure.

Nekaj časa so bili pod obrsko nadoblastjo, a so se je otresli za časa Sama (623-658), ki je vodil močno slovansko plemensko zvezo s središčem na Češkem. Po njegovi smrti so imeli Karantanci po minenju naših zgodovinarjev samostojno državo, ki je bila celo najstarejša prava slovanska državna tvorba, kar jih poznamo po virih. Ob novem večjem sporu z Obri so Karantanci prosili Bavarce za pomoč, jo tudi dobili, zato pa so morali priznati bavarsko nadoblast in so tako za vselej izgubili samostojnost. Temu je sledilo čez nekaj let (okrog 750) pokristjanjenje knežje družine, prvo med Slovani, in začetek širjenja krščanstva pod vodstvom salzburske cerkve. Tako je bila izvršena pridružitvev zahodu. Sprejem krščanstva je bil nujno potrebna vstopnica v civilizacijo, v kulturni svet.

Bavarska nadoblast nad Karantanci je vsebovala tudi frankovsko nadoblast. Bavarci so bili namreč že dalj časa v odvisnosti od Frankov. Frankovska država je bila prav tedaj v svojem največjem vzponu. Karel Veliki si je 774 podvrgel Langobarde, 788 je napravil konec bavarski samostojnosti, isto leto si je prisvojil bizantinsko Istro, 796 je uničil obrsko državo. Tako so bili pokorjeni vsi sosedi, s katerimi so imeli naši predniki opraviti v dvestotih letih življenja v novi domovini. Leta 800 je postal Karel Veliki rimski cesar. To cesarstvo je najprej obsegalo frankovsko državo, pozneje Nemčijo in Italijo, nato je bilo "sveto rimsko cesarstvo nemške narodnosti" in se končalo po tisoč letih (1806). Ves ta čas je obsegalo skoraj vse slovensko ozemlje.

Frankovska oblast je bila sprva razmeroma lahka. Po smrti Karla Velikega pa se je med Slovani začelo širiti nezadovoljstvo. Del Karantancev se je pridružil uporu Ljudevita Posavskega, ki se je kljub obetajočim začetkom končal s katastrofo. Katastrofo je pomenilo to tudi za Karantance: leta 822 so izgubili notranjo samostojnost, domače kneze, in bili izročeni v upravo frankovskim grofom.

Slovenci smo bili s karantansko državo in s pokristjanjenjem prvi med Slovani, ker smo bili na izpostavljenem prostoru med Germani in Obri. Kakor polabski Slovani smo bili preblizu glavnim smerem širjenja mogočne frankovske države. Polabski Slovani so to občutili veliko huje kot mi, pa tudi nas je drago stalo. Tisti, ki so bili nekoliko dlje in bolj na varnem -Poljaki, Čehi, Hrvati - so imeli čas, da so si ustvarili poznejše, bolj razvite, bolj samostojne in trajnejše države.

Sledovi stare karantanske samostojnosti niso takoj izginili. Ostalo je ustoličenje. Obred, ki so z njim Karantanci umeščali svoje kneze, nekajkrat spremenjen in prilagojevan razvoju, je veljal vse do 15. stoletja. Z njim je bila povezana tudi slovenščina kot priča nekdanjega uradnega jezika dežele in spomin na njen slovenski izvir.

Pokristjanjenje je pomenilo napredek in nujnost, manj vabljava pa je bila povezava krščanstva s tujo oblastjo in tujimi cerkvenimi središči. Slovenci so bili podrejeni Salzburgu na severu in Ogleju na jugu. Za mejo med njima so določili Dravo. Na Slovenskem ni nastalo nobeno samostojno cerkveno in kulturno središče.

Salzburg je dvesto let (s presledki) pošiljal med Karantance potujoče škofe, ki so imeli sedež pri Gospe Sveti nedaleč od Krnskega gradu, toda prva stalna škofija je bila ustanovljena šele 1072 na Krki (Gurk), torej 322 let po začetkih širjenja krščanstva, pa še ta škofija je bila majhna in strogo podrejena Salzburgu. Poljaki, Čehi in Hrvati so dobili svoja cerkvena središča v veliko krajšem času. Prvi samostani so bili postavljeni ob karantanski meji, znotraj dežele pa šele v 11. stoletju. Prav tako ni na slovenskem ozemlju nastopil ali z njega izviral noben razširjevalec vere, ki bi bil postal slovenski narodni svetnik, tako kot so imeli Čehi sv. Vavčlava ali Poljaki sv. Vojteha.

Deveto stoletje je sicer nakazalo možnost drugačnega razvoja, toda za Slovence je bila to le kratkotrajna epizoda. Karel Veliki je uničil obrsko državo, in to je odprlo panonski prostor slovanskemu in nemškemu naseljevanju. Na severu je nastala močna velikomoravska država, v njej pa je zrasla ideja samostojne cerkvene organizacije, ki ne bi bila odvisna od tujih političnih in cerkvenih oblasti. Nastopila sta brata Konstantin in Metod, ustvarila slovanski črkopis in slovanski bogoslužni jezik. Nastala je neodvisna slovenska kneževina kneza Koclja s sedežem v Blatenskem kostelu blizu Blatnega jezera (Balaton). Vse to pa je trajalo le kratek čas: knez Kocelj je izginil, njegovo ozemlje je bilo znova podrejeno Frankom, slovanska cerkev je podlegla nemški z Metodovo smrtjo, Metodovi učenci so odšli, velikomoravska država, frankovska oblast, slovansko in nemško prebivalstvo v Panoniji so za vedno izginili s prihodom in naselitvijo Madžarov. Slovanski cerkveni jezik se je uveljavil na Balkanu in v Rusiji pri pravoslavnih Slovanih, med katoliki pa deloma na Hrvaškem in nekaj časa na Češkem. Na Slovenskem je imelo delo sv. Cirila in Metoda ponekod vpliv v cerkvenem izrazju, v celoti pa je zmagala nemška cerkev s svojimi koncepti, ki domačega liturgičnega jezika niso dovoljevali. Težko je reči, da bi bil slovenski razvoj lažji, ko bi bilo slovansko bogoslužje zmagalo na Moravskem in v Panoniji, saj bi si za ugoden odgovor morali odmisлити frankovsko politično moč, prihod Madžarov in še kaj.

O sv. Cirilu in Metodu se je začelo pri nas govoriti in pisati v večji meri šele v 19. stoletju, ko smo praznovali tisočletnico njunega prihoda na Moravsko in zlasti potem, ko je papeška okrožnica Grande munus razglasila njun dan za praznik vse cerkve (1880).

S koncem karantanske notranje samostojnosti se je začel dotok tujega plemstva, vrhovi družbe so postajali mešani, domači veljaki so začeli sprejemati navade nemških prišlekov, ki so bili imenitnejši in bolj gosposki, sprejemati tudi njihov jezik - najprej jim je postal pomožni drugi jezik, pozneje pa prvi in glavni. Začel se je tudi dotok kmečkega prebivalstva iz raznih nemških pokrajin, ki so ga naseljevali zemljiški gospodje po domala vsem slovenskem ozemlju. Prvotna slovanska naselitev je bila mnogokje zelo redka. Ob boljšem načinu obdelovanja je zemlja prenesla še dosti novih naseljencev, nemških in slovenskih. Kjer je bila nemška naselitev

šibkejša od slovenske, so se nemški prišleki poslovenili, kjer pa je bila nemška nase-litev močnejša, so se ponemčili Slovenci. V 13. stoletju je dobil Gradec ob Muri, glavno mesto Štajerske, pridevek "bavarski", Gradec ob Mislinji pa pridevek "slovenski". V 15. stoletju se je nova jezikovna meja ustalila. Izgubili smo več kot polovico ozemlja, ki smo ga zasedli ob prihodu. Meja se je pomaknila na zahodu od Defereggentala do Šmohorja, na severu od Donave do Djekš nad Velikovcem. Nemške pridobitve in madžarska naselitev so dokončno pretrgale zvezo med Slovenci in najbližjimi (češkimi) Slovani na severu. Germansko-romansko-slovan-ska tromeja se je iz bližine izvirov Zilje in Piave premaknila po Karnskih Alpah proti vzhodu nad Pontafel-Pontebbo-Tabljo.

Prvotno slovensko ozemlje bi bilo mogoče ohraniti le ob izredno ugodnih raz-merah, teh pa Slovenci v svoji zgodovini nismo imeli veliko. Posest, pridobljena ob preseljevanju ljudstev, je šla sploh marsikje po zlu. Nekatera germanska ljudstva so se vsa raztopila med romanskimi narodi.

Slovensko ozemlje je zelo raznoliko, bolj kakor marsikatera dosti večja dežela. Del pripada Alpam, del Dinarskemu gorovju, del Sredozemlju in del Panoniji. Čez naša tla so vlekli meje Apeninskega in Balkanskega polotoka. Smo na robu Srednje Evrope, na robu slovanskega sveta, pri nas je stičišče romanstva, germanstva in slovanstva. Čeprav smo dežela stikov, prehodov in razpotij, bi bilo moglo nastati na naših tleh politično, gospodarsko, kulturno središče, ki bi imelo svoj vpliv na širšo sosesčino. Bi moglo nastati ob ugodnih razmerah - toda do tega ni prišlo. Naše ozemlje ni bilo nosilec, temveč predmet vplivanja. Bili smo podrejeni, vplivna središča so bila zunaj našega ozemlja. Poleg tega so meje različnih interesov, siste-mov, držav in drugih velikih enot kar naprej tekle preko našega ozemlja in ga deli-le, včasih na pol ali skoraj na pol, drugič tako, da so majhne dele Slovencev ločile od večine. Cerkveno mejo na Dravi smo že omenili. Upravno je bilo naše ozemlje v frankovski državi razdeljeno med Nemčijo in Italijo, meja pa ni bila stalna. Po naših tleh je tekla meja med nemškim ter italjskim tipom fevdalizma in mest, med vplivnima področjema nemškega in italijanskega jezika. Benetke so si podredile polovico Istre in nato še Furlanijo (1420). Vse do propada beneške republike (1797) so v njenem okviru, torej v drugi državi kakor večina, živeli rezijanski, ter-ski in nadiški Slovenci ter miljski, koprski, izolski in piranski prebivalci. 1866 so obveljale zgodovinske meje in Beneški Slovenci so pripadli Italiji. Katastrofalno za nas so zarezali italijanske meje po prvi svetovni vojni, po drugi pa so vlekli po našem ozemlju mejo med zahodnim in socialističnim svetom. Na drugem koncu slovenske zemlje so se okrog leta 900 v Panoniji naselili, nato pa obdržali in utr-di-li Madžari. Njihovega kralja so dvesto let pozneje sprejeli za svojega tudi Hrvati. Meja z Ogrsko, ki se je oblikovala v naslednjih stoletjih, je ločila današnje Prekmurce in Porabce kot ogrske Slovence od narodne večine. S prvimi smo se združili po prvi svetovni vojni, druge so pustili Madžarski, ker niso bili na pravi strani razvodja.

Drugačno vlogo kakor vse meje, o katerih smo zdaj govorili, je imela meja med rimsko-nemškim cesarstvom in madžarsko-hrvaško skupnostjo, ki je od Mure do

Istre, oprta na Sotlo in Kolpo, določila narodnostno mejo med Slovenci in Hrvati. Prebivalstvo sorodnih jezikov je navadno težko razmejiti po jezikovnih merilih. To nalogo je opravila stoletna zgodovinska meja: ljudje na oni strani meje so postali Hrvati, na tej pa Slovenci.

Frankovska država je bila razdeljena na grofije in mejne grofije. Nad njimi so bile v naših krajih še višje enote, ki jim je bila podrejena večina ali tudi skoraj celotna slovenskega ozemlja. Taka višja enota je bila nekaj časa v 9. stoletju Karantanija, v 10. stoletju Bavarska, potem od nje ločena Karantanija. Kot tako višjo enoto jo radi imenujemo Velika Karantanija. Viri tistega in še nekaj poznejšega časa so pogosto uporabljali ime Karantanci v zelo širokem pomenu, tako rekoč za vse Slovence. Toda ta raba se ni obdržala. Velike enote so namreč vladarja motile zaradi morebitnih teženj po samostojnosti, zato jih je rad drobil. Okrog leta 1000 je Karantaniji podrejene štiri obmejne krajine izločil izpod vojvodove oblasti in Velike Karantanije je bilo za vselej konec.

Proces združevanja je šel zdaj drugo pot, pot dedovanja in spopadov med velikimi fevdalnimi družinami. Leta 995 se je za vselej končala zveza slovenskega ozemlja z Bavarsko. Počasi je nastajal za nas nov vplivni center, Avstrija. Tu se je razvi-

Knežji kamen v celovškem muzeju

la vojvodina (1156) pod Babenberžani, ki so stolovali najprej v Melku, nato pa na Dunaju in ki so si pridobili tudi Štajersko (1192), prevzeli naslov gospodov Kranjske (1232), 1246 pa izumrli. V velikem boju za dediščino se je nekaj časa zdelo, da si bo oblast v naših deželah pridobil češki kralj Přemysl Otokar, vendar je ta propadel v boju z novim nemškim kraljem Rudolfom Habsburškim. S tem se je pojavila nova dinastija v zgodovini naših dežel in ostala z njimi povezana 636 let. Rudolf je namreč podelil Avstrijo, Štajersko in Kranjsko svojima sinovoma, odtod pa si je rodbina širila posest še naprej. Le dve dinastiji sta še tekmovali z njo na naših tleh: goriški grofje, ki so izumrli leta 1500, in mlajši celjski grofje, ki so se naglo vzpeli, se zableščali in že leta 1456 izumrli. Dostikrat smo premišljali, kako lepa usoda bi se bila nasmehnila Slovincem, ko bi bili izumrli Habsburžani in bi namesto njih združili slovenske dežele češki kralji, goriški grofje ali Celjani. Za Slovence bi bile take zamenjave koristne, če bi bila na naših tleh prestolnica, ki bi zrastle v močno središče. To bi se morebiti zgodilo s Celjem, če ne bi seveda Celjani prestavili svojega sedeža kam v razvitejše dežele, v že tedaj večja središča. Tako pa moremo le reči, da v bojih med tekmeci za oblast ni zmagala nobena fevdalna dinastija, ki je imela sedež na našem ozemlju. Od 15. stoletja naprej so bili Habsburžani stalni nemški kralji in rimski cesarji, od začetka 16. stoletja so imeli v svojih rokah skoraj vse slovensko narodno ozemlje, pridobili pa so si še druge dežele, med njimi (dokončno) tudi Ogrsko in Hrvaško ter češko krono.

Iz grofij in mejnih grofij, katerih predstojniki so (nekod prej, drugod pozneje) postali dedni, z drobljenjem in spajanjem ozemelj in na druge načine so se okrog 13. stoletja izoblikovale dežele, ki so bile potem skoraj do danes (v Avstriji pa so še zdaj) najpomembnejša enota političnega življenja. Vsaka dežela je imela svoje stanovne s plemstvom na čelu, svojo deželno avtonomijo in pravice, ki pa so se z rastjo absolutizma močno krčile. Nazadnje je zaživela deželna avtonomija v ustavni dobi (1861-1918), urejena po nekakem kompromisu med srednjeveško tradicijo in modernim parlamentarizmom, med centralističnimi in avtonomističnimi načeli. V tem zadnjem času je bilo na našem ozemlju šest dežel: Štajerska, ki je bila največja, pol manjši Koroška in Kranjska, še pol manjša Istra, mala Goriška, pa še Trst, ki je bil s svojo okolico državi neposredno podrejeno mesto in dežela obenem. Narodnostne meje se z deželnimi nikjer niso ujemale. Kranjska je bila povsem slovenska, Goriška je imela dobrih šest desetih slovenskega prebivalstva, Štajerska in Koroška približno tretjino Slovencev, Trst še nekaj manj, Istra dobro sedmino. Vsaka dežela je imela svojo deželno zavest in svoje deželne interese. Ko se je začelo slovensko narodno gibanje, mu je bila močna deželna zavest povsod v hudo oviro. Trudilo se je, da bi postala narodna zavest pri vseh Slovencih prva in poglobljena. Nemška stran je zato v narodnostnem boju poudarjala deželno zavest in trdila, da je slovenski kmet v vsaki deželi živel stoletja v popolni slogi s svojim nemškim

sodeželanom, dokler ga niso začeli ščuvati izobraženci, duhovniki in drugi. Ista miselnost je vodila nazaj pri izganjanju Slovencev iz Štajerske in Gorenjske.

S 15. stoletjem se je začela druga doba slovenskega razvoja. Začela se je dosti bolj skromno in trezno kakor prva. Zdaj je naše ozemlje postalo majhno, toda bolj resnično. V prvi dobi je bila središčna in najpomembnejša dežela Koroška. Začela se je kot kneževina Karantancev, v 15. stoletju pa je pred nami precej manjša vojvodina Koroška z nemško večino. Krnski grad in Gospa sveta, nekdanji središči Karantancev, sta zdaj na narodnostni meji. Središče Slovencev se je preselilo drugam, na Kranjsko. Kranjska je postala edina dežela, ki je po svojem kmečkem prebivalstvu skoraj vsa slovenska, ki ji je slovenski jezik deželna značilnost. Zato ni nič čudnega, da so začeli govoriti o slovenščini kot kranjskem jeziku, podobno kakor se je bila svoje čase že skoraj uveljavila označba Karantanci za Slovence. Pomembnost kranjskega deželne mesta Ljubljane se je močno zvečala z ustanovitvijo ljubljanske škofije (1462), prve škofije na Slovenskem, ki ni bila podrejena ne Ogleju ne Salzburgu.

Jezikovno je postalo slovensko ozemlje mešano. Kmečko prebivalstvo je bilo sicer razen nekaterih tujih otokov slovensko, mesta, samostani, plemstvo pa so bili mešani. Ne le po izviri, tudi po jeziku. V višji in kulturnejši družbi, ki je sicer v veliki meri znala slovensko, je bil pogovorni jezik navadno nemški, pa tudi italijanski, prav tako v višjem trgovskem in drugem poslovnem svetu. Kolikor manjša in odročnejša so bila mesta in trgi, toliko več je bilo slovenščine.

Druga doba slovenskega razvoja se je začela na precej višji kulturni ravni kakor prva. Kar se tiče kulturnih središč, smo dobili prve samostane res z veliko zamudo, toda kartuzijanski in cistercijanski samostani so že nastajali skorajda brez zamude. Ljudje iz naših krajev so se uveljavljali marsikje v Evropi, vendar pa je živelo naše ozemlje v mnogočem na robu visoke kulture. Univerz in tiskarn pri nas ni bilo. Bogatih, razvitih mest tudi ne. Eden vzrokov za to je v tem, da nismo imeli vladarskih prestolnic, ki bi v njih živeli vladarji. Ko je Gradec postal zaradi delitve med Habsburžani glavno mesto posebne enote, skoraj države (1564-1619), je v njem brž nastala univerza in se je ob njej razvilo kulturno središče.

Najpomembnejši naš kulturni zaostanek je bil v jeziku. V času širjenja krščanstva so sestavili najpotrebnejše molitve v slovenskem jeziku. Brižinski spomeniki s takimi zapisi so najstarejši ohranjeni slovanski rokopis v latinici. Razen takih, za navadne ljudi sestavljenih besedil pa sta bila vse pisarniško ustvarjanje države in cerkve ter vsa kulturna dejavnost v latinščini. Šele počasi, ob rasti pismenosti med višjo družbo, ob razvoju mest je latinščina začela prepuščati nekaj prostora živim jezikom. V teh jezikih so začele nastajati listine in drugi pravni dokumenti, prevodi svetopisemskih knjig, življenjepisi svetnikov, zgodovinske kronike, leposlovna besedila v prozi in pesmi in še marsikaj. Tudi na Slovenskem so začeli pisati v živem jeziku - toda ta živi jezik ni bila slovenščina, temveč nemščina. Kakor v nemških

deželah so se tudi pri nas v 13. stoletju (poleg večine latinskih) pojavile nemške listine. V naših samostanih so začela v 15. stoletju poleg latinskih nastajati dela v nemščini, slovenskih pa ni bilo. Očitno redovniki, plemiči in bogatejši meščani niso čutili potrebe po slovenščini.

Reformacija s Primožem Trubarjem je prinesla Slovincem dvoje: prvo v domačem jeziku napisano daljše besedilo, kakor bi ga bili morali dobiti že vsaj sto let prej, obenem pa prvo slovensko tiskano knjigo (1550). Nastanek in prvi razmah slovenske knjižne produkcije sta omogočila predvsem vera protestantskih navdušencev in denar za tiskanje, ki ga je prispevalo protestantsko usmerjeno kranjsko plemstvo. Nadaljnjo pot slovenskemu pismenstvu je določil Trubar z dvema odločitvama: za latinico in za samostojen knjižni jezik. Glede pisave so bile takrat tri možnosti: pisava z "nemškimi črkami", ki ji navadno pravimo gotica, po antiki posnete "prave" latinske črke, ki so se zanje navduševali zlasti humanisti, in glagolske ali "hrvaške" črke, ki so imele stoletno tradicijo na Hrvaškem, niso pa bile neznane tudi na Slovenskem. Trubar se je po kratki začetni rabi gotice odločil za latinico (1555), ki mu je bila lepša in lažja. Čeprav so bile izražene želje po jeziku, ki bi združeval večje ozemlje in več ljudi, in čeprav je Trubar sam dejavno prispeval k slovensko-hrvaškemu sodelovanju, se je odločil za samostojen knjižni jezik. Vse slovensko ozemlje se mu je kljub deželnim mejam povezovalo v celoto, take enotnosti pa s hrvaškimi deželami ni čutil. Med hrvaškimi in slovenskimi deželami so bili resda zelo živi stiki, že prej in v Trubarjevem času, ko so jih še zlasti pospeševale potrebe skupnega boja proti Turkom. To so bili stiki med plemstvom, med meščanstvom in med kmeti. Kajkavsko narečje je bilo Slovincem še posebej blizu, vendar je bila med deželama že kar stara državna meja. Habsburžani so dokončno zvladali na Hrvaškem šele v 19. letu Trubarjevega življenja (1527). Zaradi delitev med člane dinastije sta imeli Kranjska in Hrvaška istega vladarja le v letih 1527-64.

Z odločitvijo za slovenski knjižni jezik je Trubar razglasil Slovence za samostojen, suveren narod na kulturnem področju - na področju, kjer smo ob vsej politični odvisnosti lahko odločali sami. Odločitev je bila med rojaki sprejeta in pozneje večkrat potrjena. Znova in znova so se namreč pojavljali glasovi (zdaj med njimi samimi, zdaj okrog njih), da smo za samostojnost premajhni in naj se vendar združimo s sosednjimi Slovani. Valentin Vodnik je prepričal francoske oblasti v Ilirskih provincah, da imajo Slovenci poseben jezik. Bleiweis z Novicami in Prešeren sta uveljavila slovenščino proti "ilirščini", ki so jo ponujali kot skupen knjižni jezik za vse južne Slované. Prav tako je zmagala slovenščina nad vsemi nevarnostmi pred prvo svetovno vojno in po njej. Vse te potrditve Trubarjeve odločitve so zavračale prepričljive, toda mrzle razloge cenenosti in finančne smotrnosti, in sledile živim, notranje logičnim razlogom volje do življenja. Seveda kulturna suverenost ni zastoj. Trubarjeva odločitev in njena potrditev v naslednjih

stoletjih zavezuje sedanje in prihodnje generacije, dokler bomo imeli voljo biti narod, da mora biti za slovensko kulturo nujno in brezpogojno odmerjen večji delež sredstev, kakor ga potrebujejo večji narodi.

Kljub bistvenemu napredku, ki ga je slovenščini prinesla reformacija, zaostalost, podedovana iz srednjega veka, še ni izginila. Premagana je bila samo napol, predvsem glede verske literature, ostala pa je na drugih področjih. Mnenje, da so Slovenci v 16. stoletju dohiteli kulturno močnejše sosede, ni pravilno. Glede verske literature je v 17. stoletju sledil upad, značilen za večino Evrope. Ko so potihnila vroče polemike in navdušeno ustvarjanje iz časa verskih bojov, je upadla produkcija tam, kjer je zmagal katolicizem, pa tudi tam, kjer je zmagal protestantizem. Zmaga je bila dosežena; propaganda ni bila več potrebna. Vendar se je na Slovenskem z Recljevim prevodom štajerskih gorskih bukev (1582) področje pisane slovenščine začelo širiti iz ozkih verskih okvirov na druge panoge, pa tudi v smer umetnosti. V začetku je šlo zelo težko, saj ni bilo več izjemnih denarnih možnosti, pa se je bilo treba vrniti k stari tehniki pisanja in prepisovanja rokopisov. Že Recljeve gorske bukve niso bile tiskane in ravno tako tudi poznejša pomembna dela ne. Verski spisi so imeli za tisk še najmanj težav. Ne smemo pa misliti, da je vladala na Slovenskem popolna duhovna revščina: naši ljudje so pač večino stvari objavljali v latinščini in nemščini.

Bistveno spremembo je prinesla druga polovica 18. stoletja, čas, ko sta razsvetljena absolutista Marija Terezija (1740-80) in Jožef II. (1780-90) na veliko reformirala državo in cerkev. Vpeljana je bila tudi splošna šolska obveznost. Vprašanje jezika je postalo zdaj pomembno na nov način: kateri naj bo jezik obveznih šol, novih uradov in sodišč. Vladar si je želel, da bi vso državo povezovala nemščina, kar se je zdelo razmeroma lahko dosegljivo glede izobražene družbe, teže pa glede nenemških množic, saj je bilo jasno, da je treba začeti z izobrazbo v materinščini. Tako so nastale tudi slovenske osnovne šole in slovenski učbeniki.

Leta 1768 je oče Marko Pohlin, bosonogi avguštinec, sin ljubljanskega gostilničarja, "iz ljubezni do domovine" izdal Kranjsko gramatiko, drobno nemško pisano knjižico, v kateri je poudarjal vrednost slovenščine in zahteval, da bi jo uvajali na vsa kulturna področja. To je bil začetek boja za izoblikovanje slovenščine v jezik, primeren tudi za višjo družbo, začetek boja za njeno enakopravnost, začetek slovenskega narodnega gibanja. Približno v istem času so se začela narodna gibanja tudi drugod po habsburških deželah. Slovenske knjige so se začele načrtno množiti s pesmimi, dramami, opernimi besedili, poljudnoznanstvenimi deli, prvim časnikom itd. Prva polovica naslednjega stoletja je prinesla Prešerna, ki je daleč in visoko presegal vse drugo z muko in trudom rojeno ustvarjanje v slovenščini tistega časa.

Razvoj je bil neenakomeren in poln težav, saj ni bilo nobenih višjih slovenskih šol in so slovenski izobraženci lažje pisali in govorili nemško kakor slovensko. Po vladnem mnenju naj bi se gojila slovenščina za tiste, ki nemščine ne znajo, pa tudi

iz znanstvenih in ljubiteljskih razlogov, nikakor pa ne za to, da bi nadomestila nemščino kot jezik izobražene družbe.

Vojne, ki so sledile francoski revoluciji, so tudi k nam prinesle veliko sprememb. Svoje življenje je končala beneška republika (1797), devet let zatem pa cesarstvo Karla Velikega (1806). Habsburžani so si naredili drug, avstrijski cesarski naslov (1804). Za nekaj časa je polovica Slovencev prišla v Ilirskih provincah (1809-1813) pod francosko oblast. Po propadu Napoleona (1815) je bilo po devetsto letih vse slovensko ozemlje znova združeno v eni državi, saj je avstrijsko cesarstvo obsegalo tudi Lombardijo in Benečijo. Razlike med avstrijskimi, ogrskimi in italijanskimi deli države pa so ostale, tako da te združitve Slovenci v praksi niso dosti občutili. Ogrski in beneški Slovenci so še naprej živeli vsak svoje posebno življenje.

Začetek 19. stoletja je prinesel slovenskemu jeziku in ozemlju sedanje ime. Besedi "slovenski" so hoteli buditelji pridobiti splošno veljavo, zato so čimbolj opuščali izraz "kranjski", nemško besedo "windisch" pa so začeli nadomeščati z oznako "slovenisch". Širjenje besede "slovenski" je spremenilo pomen svoje čase živih in domačih oznak "kranjski jezik" in "windische Sprache". Vedno bolj so ju uporabljali samo še nasprotniki, ki Slovencev niso hoteli priznati. Ozemeljsko so bili Slovenci tako zelo razdeljeni, da imena za celoten slovenski prostor ni bilo več. Zanj je na novo nastala beseda Slovenija. Pomenila je enoto, ki je v obstoječi resničnosti ni bilo, živela je le v mislih, v željah. Danes si težko predstavljamo navdušenje tistih, ki so brali v uvodniku Novic 4. septembra 1844, da je Ljubljana srce *Slovenije*, v prilogi pa znamenito pesem Koseskega *Slovenija* cesarju Ferdinandu. Že sama beseda Slovenija v tisku v absolutističnem predmarčnem času je bila velik dogodek, zbujala je misli o povezavi vseh Slovencev, o drugače pojmovani domovini. Odtod ni bilo daleč do misli o potrebi združitve vsega slovenskega ozemlja, vse Slovenije v resnično enoto. Ta misel je postala slovenski politični program takoj, ko je revolucija marca 1848 omogočila politično dejavnost. Matija Majar, takrat 39-leten stolni kaplan v Celovcu, doma skoraj na robu slovenskega ozemlja, v Goričah v Ziljski dolini, je prvi izrazil misel na Zedinjeno Slovenijo, prvi sestavil osnutek za peticijo cesarju, jo začel razpošiljati rodoljubom v razpravljanje in podpisovanje, prvi izdal 5. aprila letak, namenjen preprostim ljudem. V njem je prvi točno naštel vse dele slovenskega narodnega ozemlja. Sledili so mu Slovenci na Dunaju in v Gradcu.

Bistvo Zedinjene Slovenije je bilo, kakor so najbolj natančno povedali graški Slovenci, "ukinitve zgodovinskega razkosanja na dežele in združitve našega slovenskega ozemlja po jezikovni meji v eno deželo in s tem koncentracijo nas vseh v en narod". Druga zahteva je bila, naj ima ta enota svoj deželni zbor, da ni samo upravna, ampak samoupravna, da ne rečemo državnopravna enota. Po glagolu "zediniti se" je nastal pojem Zedinjene Slovenije, ki se je uporabljal že 1848, utrdil za časa

taborov in prešel v osnovno slovensko politično terminologijo. Zedinjena Slovenija, naslonjena na naravno pravo, po svoji zamisli načelno ni segala preko tedanjih etničnih mejá, zajemala je le tuje jezikovne otoke sredi strnjenege slovenskega ozemlja. Od kraja do kraja so začeli natančno študirati narodnostno mejo in ugotavljati podroben obseg slovenskega ozemlja. Zemljevid in zemljepis Petra Kozlerja sta bila prvi večji rezultat tega dela. Iz "praktičnih" razlogov so v raznih načrtovanih Zedinjene Slovenije tu pa tam prestopali narodnostno mejo ali pa se kakemu delu slovenskega ozemlja odpovedovali. Bistvo pa so bile veseskozi narodnostne meje. Tedanja ideja Združene Nemčije je slonela na zgodovinskih mejah rimsko-nemškega cesarstva in je obsegala tudi češke in slovenske dežele. Podobno je bilo pri večini nacionalnih programov večjih narodov. Zgodovinskim mejam, ki so segale preko narodnostnih, se niso odpovedovali. Revolucionarna ideja Zedinjene Slovenije je bila torej v primerjavi z njimi pravičnejša in naprednejša.

Za programom Zedinjene Slovenije je stalo leta 1848 malo ljudi, narodno gibanje pa je bilo še slabo organizirano. Zunanjih možnosti za uresničenje Zedinjene Slovenije in preureditev avstrijskega cesarstva v zvezo enakopravnih narodov pa je bilo v tem revolucionarnem času več kot kdaj pozneje. Za Zedinjeno Slovenijo sta se izjavila slovanski kongres v Pragi in hrvaški sabor, vanjo je privolila nemška levica v Avstriji, v svoj program so jo dali badenski republikanci, prišla je (čeprav neuspešno) v razprave ustavnega odbora avstrijskega parlamenta.

Revolucija je bila sicer poražena, toda nekaj nacionalnih pridobitev ji je le sledilo. Avstrijska vlada je uradno sprejela ime "slovenski jezik". Slovenščina je bila za slovenske dijake vpeljana kot učni predmet v gimnazijah. To je bilo izredno pomembno, kajti odslej so slovenski izobraženci znali slovensko pisati in so obvladali svoj jezik. S tem smo zares dobili slovenske izobražence. Na Štajerskem so napravili novo okrožno razmejitev po nemško-slovenski jezikovni meji. Spodnještajersko okrožje je dobilo jasen slovenski značaj, in to je postalo še posebej koristno, ko se je lavantinska škofija za časa škofa Slomška 1859 preselila v Maribor, se naslonila na okrožno mejo in postala slovenska.

Po desetih letih je absolutizem propadel. Februarja 1861 so bile znova občinske volitve, marca volitve v deželne zборе. S tem se je začelo ustavno življenje, delovati je začel predstaviški sistem in parlamentarni mehanizem. 68 let (če ne upoštevamo prekinitve v času prve svetovne vojne), do razglasa diktature kralja Aleksandra 6. januarja 1929, je večina Slovencev uživala vse dobre in slabe strani meščanskega ustavnega sistema. Sistem ni bil vzoren ne v c. kr. Avstriji ne v kraljevini SHS, tudi parlamentarni mehanizem se je zatikal. Avstrija ni poznala pravih parlamentarnih vlad. Njen volilni sistem je favoriziral narode z močnim meščanstvom in veleposevstvom; stanje se je sicer boljšalo, a nikdar povsem popravilo. Jugoslavija je imela nezdrav strankarski sistem. Čeprav volitve niso bile vedno povsem svobodne, pa so na Slovenskem le izražale razpoloženje volilcev. Političnih pravic je bilo 1861 še bolj

malo, bile so pa znatno razširjene 1867 z zakoni o splošnih pravicah državljanov, o pravici združevanja in o pravici zborovanja. Politično in kulturno življenje se je razvilo široko in bogato.

Na volitvah januarja 1867 so Slovenci prvič nastopili kot organizirana stranka in dosegli veliko zmago. Šele zdaj se je pokazalo, da ima slovensko narodno gibanje množično oporo, in Valentin Zarnik je zapisal, da smo s temi volitvami iz narodopisnega pojma postali narod. Zmago slovenski stranki je prinesel kmet. Ta se je skoraj na vsem narodnem ozemlju opredelil zanjo. Mesta in trgi so na Kranjskem v celoti prešli v slovenski tabor šele dvanajst let pozneje, na Štajerskem pa so sicer savinjski trgi in Središče ob Dravi stalno glasovali slovensko, sicer pa je bila večina mest in trgov v nemških rokah. Kmet je bil ves čas Avstrije moč slovenskega narodnega gibanja, sestavljal pa je tudi še leta 1910 dve tretjini slovenskega prebivalstva.

Ob razširjenju političnih pravic so začeli Slovenci prirejati tabore, množične politične shode na prostem. V treh letih (1868-1871) se jih je zvrstilo 17 po vseh slovenskih deželah. Bili so nekak plebiscit za Zedinjeno Slovenijo, toliko bolj pomemben, ker nasprotnikom nikjer ni uspelo organizirati česa podobnega. Poudarjali so demokratičnost, veljavo ljudske volje in odločanja, krepili ljudem samozavest in ponos. Vendar zdaj Zedinjena Slovenija, čeprav je imela za seboj ogromno večino Slovencev, v rednih razmerah ustavnega življenja ni imela nobenih možnosti uresničenja. Tega so se taborski organizatorji dobro zavedali. Njihov glavni namen je bil, da bi postali Slovenci znani v zunanjem svetu. Ta jih je namreč slabo poznal. Veljali so za skoraj do konca germaniziran, na smrt obsojen narod. Zato je bilo treba svetu pokazati, kaj so Slovenci in kaj hočejo; to bi jim utegnilo pomagati ob kakih mednarodnih zapletih.

Ena glavnih značilnosti slovenske narodne zavesti v 19. stoletju je bilo slovanško čustvovanje, misel na slovanske brate, od velikih Rusov do uboge raje na Balkanu, ki so jo zatirali Turki. S tem slovanskim čustvovanjem je bila povezana vera v veliko prihodnost in poslanstvo slovanstva, ki bo dalo vsemu svetu mir in rešitev. Vendar se niso vsi vdajali taki zanesenosti. Leta 1880 je gimnazijec Ivan Trinko, poznejši znameniti Benečan, pisal poldrugi mesec mlajšemu Alojziju Franku v Gorico, kako si želi "slovanskega svetovnega vladarstva, kojemu bi stala na čelu Rusija". Franko mu je skeptično odgovoril: "Verjemi, da to bi ne bilo nič posebno bolje posebno za nas Slovence, mali narod, ker gotovo bi se morali uklanjati tudi potem, in bratu uklanjati se je huje kakor tujcu."

Za habsburško monarhijo lahko nekoliko poenostavljeno rečemo, da se je zanjo bil boj med germanstvom (nemštvom) in slovanstvom. Država je izšla iz nemškega cesarstva, dinastija je bila nemška, središče je bilo nemško. Med prebivalci pa je bilo največ Slovanov, nazadnje skoraj polovico. Na škodo sanjam mnogih slovanskih narodov o preureditvi monarhije v zvezo enakopravnih narodov je bil 1867 uve-

ljavljen dualizem. Z njim je bila onemogočena ožja zveza Slovenije s Hrvaško in Vojvodino, ki so o nji premišljali že v času revolucije 1848. V avstrijski polovici je bila premoč slovanskih narodov sicer velika, saj so sestavljali tri petine prebivalstva, toda zaradi volilnega sistema je bilo v državnem zboru na Dunaju vse do leta 1907 več nemških ko slovanskih poslancev. Nemške svobodomiselnne stranke so bile prepričane, da jim gre v državi, ki jo je po njihovem ustvarila nemška in samo nemška kultura, popolna prednost in vodstvo. Ob vsaki koncesiji drugim so kričale o nedopustni slavizaciji monarhije. Če so bile še pripravljene pogajati se s Čehi, pa so popolnoma odklanjale popuščanje malim Slovencem. Slovanski narodi so terjali enakopravnost in upali, da bo njihova večina nekoč le prišla do veljave. Slovencem je bila Avstrija država, v kateri so živeli oddavna, ki je bila svojevrstna kulturna celota, bila jim je danost, ob kateri kake druge uresničljive možnosti ni bilo videti, zaščita pred pohlepnostjo Nemčije in Italije, niso pa sprejemali njene ureditve, nje- nega načina vladanja in svojega položaja v njej.

V drugi polovici 19. stoletja so Slovenci z velikimi napori premagovali svojo zaostalost, ustrezali zahtevam razvitejšega središča, prilagajali miselnost in delovne navade neizprosni, trdim zakonom kapitalističnega razvoja. Temu razvoju so plačevali strahoten davek. Gospodarsko niso dovolj napredovali in prebivalstvo je komaj naraščalo. Prehitelo nas je veliko evropskih dežel, ki so imele še v začetku 19. stoletja manj ljudi (Srbija, Danska, Norveška, Finska). Ves naravni prirastek je bil doma odveč in si je moral iskati kruha drugje, blizu ali daleč v Evropi in Ameriki. Gospodarska slika tega časa je temna, polna žalostnih usod, trpljenja in pomanjkanja.

Ponekod smo uspeli bolje. Zmanjšali smo nepismenost, tako da smo po štetju 1910 zaostajali v Avstriji samo še za Čehi, Nemci in Italijani. To je bila zlasti zasluga požrtvovalnih duhovnikov in učiteljev na vasi, ti so spodbujali nadarjene kmečke fantje in jih spravljali v višje šole. Fantje so se tu otepli z denarnimi težavami, nemščino, tujo oliko in navadami, pa so z vztrajnostjo in zagrizeno trdno voljo kmalu prekašali svoje mestne vrstnike. Dobili smo izobražence kmečkega rodu, ki smo nanje lahko ponosni.

Posebej smo lahko ponosni na kulturni napredek. Ob začetku revolucije 1848 je bila slovenščina v bistvu jezik kmetov, maloštevilnega delavstva in nižjih plasti mestnega prebivalstva, jezik poučnih ali nabožnih knjig, namenjenih tem ljudem, in enega samega skromnega tednika na štirih straneh. Nemščina je v uradih popolnoma prevladovala, bila je pogovorni in dopisovalni jezik slovenskih izobražencev. Večina uradnikov, rojenih Slovencev, ne bi znala pismeno uradovati v slovenskem jeziku. V ustavnem življenju se je izoblikovala slovenščina kot parlamentarni jezik. Mohorjeva družba, Slovenska matica, Dramatično društvo in številne druge in poznejše organizacije so širile slovensko knjigo. Nastajala je strokovna in znanstvena terminologija, nastajala je slovenska znanstvena literatura. Pred prvo svetovno

vojno so imeli Slovenci že povsem izoblikovan jezik, razvito kulturo, znanost in umetnost, politična, kulturna, gospodarska društva. Leta 1913 smo imeli pet dnevnikov: liberalni Slovenski narod, katoliški Slovenec, socialistično Zarjo, neodvisni liberalni Dan (vse v Ljubljani) in Edinost v Trstu, pokrajinska, strokovna glasila, kulturne revije, tednike in mesečnike. Razvoj v ustavnem času je pokazal vso našo moč, odpornost, voljo do življenja. Premostil je zaostanek, ki nas je težil od srednjega veka naprej. Dal nam je največji vzpon v vsej naši zgodovini. Zdaj smo bili pravi narod, razvit, kulturno enakovreden drugim. Seveda še nismo imeli vsega. Manjkala nam je enakopravnost, univerza, Zedinjena Slovenija. Na posameznih kulturnih področjih smo še zaostajali. Toda postali smo razvit narod.

Ta dosežek postane še nekoliko svetlejši, če pomislimo, da smo v političnem in kulturnem pogledu nekatere tudi prehiteli. Bretonci (da navedemo en sam zgled) so bili pred dvesto leti približno enako številni kakor Slovenci, pa tudi družbene razmere so tam bile podobne: ljudstvo je govorilo bretonsko, izobražena in višja družba francosko. Toda 19. stoletje ni dalo nobenega uspešnega množičnega bretonskega narodnega gibanja, ne pravega kulturnega napredka. Pozabiti tudi ne smemo, da delavska in demokratična evropska gibanja, z Marxom in Engelsom vred, bojev Slovencev in drugih podobnih narodov za narodne pravice v začetku niso ne sprejemala ne podpirala. S trmoglavim vztrajanjem v političnem in kulturnem boju smo mali narodi dosegli, da so nas ta gibanja nazadnje priznala in spremenila svoje teoretične in praktične poglede na narodna vprašanja.

Pogled Slovencev pred prvo svetovno vojno na lasten razvoj ni bil tako zadovoljen in veder, kakor bi sodili po gornjih ugotovitvah. Prej kot optimizem je prevladoval pesimizem. Nezadovoljstvo je zbujala slovenska politika, gospodarsko stanje, napredujoča germanizacija na Koroškem in Štajerskem, nevarnost nemškega imperalizma. Iz teh zagat so iskali rešitve v jugoslovanstvu, ki je prevladalo v vseh treh tedanjih strankah in postalo glavna značilnost slovenske politične in kulturne misli. Poleg navdušenja za medsebojno spoznavanje, sodelovanje in podpiranje pa se je pokazala še značilna slovenska bolezen skrajnega pretiravanja, samoodrekanja in samoodpovedovanja: teorija, da smo vsi Jugoslovani en sam narod ali da moramo postati in bomo postali en sam narod, razglabljanja o delni ali popolni, takojšnji ali poznejši opustitvi slovenskega jezika in o prehodu na srbohrvaščino. Tega obupavanja nad slovenščino ni nihče uresničeval, vsi so pisali še naprej slovensko, in slovenski znanstveni tisk, ki naj bi ga prvega zamenjali, se je naglo širil. Ob razpravljanjih o jugoslovanstvu so večkrat govorili, kako bi lahko Slovenci našli zaslužek v Bosni ali Srbiji - toda v norišnico bi vtaknili vsakogar, ki bi bil trdil, da bodo še v istem stoletju ljudje iz Bosne hodili delat v Slovenijo, ali napovedoval, da bomo zaradi množičnega priseljevanja opuščali slovenščino. Zgodovina je dostikrat nepredvidljiva.

Ob napredujoči germanizaciji na Koroškem in Štajerskem in uspešni slovenski politiki v Trstu in Gorici so se nakazovale pred prvo svetovno vojno nove

možnosti slovenskega razvoja. Trst, drugo največje mesto avstrijske polovice, pomorsko in industrijsko središče, je bil z uradno naštetimi 57.000 Slovenci že največje slovensko mesto. Italijanska nacionalna liberalna stranka, slovenska narodna stranka in socialna demokracija so si bile pri volitvah skoraj enakovredne nasprotnice, čeprav je imela italijanska stranka občino še trdno v rokah. Tržaška Edinost je bila nekaj časa največji slovenski dnevnik, slovensko kulturno življenje v Trstu je bilo vedno krepkejše, naraščala je tudi slovenska gospodarska moč. Nekateri so še predlagali, naj bi Trst namesto Ljubljane prevzel vlogo slovenskega središča. Tako bi se Slovenci utrdili ob morju in začeli novo obdobje svoje zgodovine. Izid prve vojne je zatrl vse te možnosti.

Razplet nesmiselne prve svetovne vojne je popolnoma spremenil slovensko pot. Vse stranke so videli edino rešitev slovenskega vprašanja v jugoslovanski skupnosti. Ob koncu vojne je bila slovenskim političnim voditeljem nenadoma za nekaj časa dana v roke suverena oblast. Žal so bili precej nespretni. Kaj zahteva trenutek, je razumel pravzaprav samo general Maister. Uresničilo se je prav to, česar so se bali že prej: propad Avstrije je prinesel razkosanje Slovenije. Le dve tretjini sta prišli v Jugoslavijo, Primorsko je dobila Italija, Koroško smo izgubili s plebiscitom. V uspeh si lahko štejemo le pridobitev Prekmurja. Vedno, kadar smo kaj pridobili, smo tudi kaj izgubili. Tudi vstop v jugoslovansko državo smo drago plačali, ne le s Primorsko in Koroško, tudi z mnogimi slabimi stranmi svojega novega položaja.

Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev je, kakor pred njo že Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, sprejela Slovence v svoje ime kot ime enega treh enakovrednih ustanovnih delov, vendar to ni dalo Slovincem samoupravnega, samostojnega položaja. Prvotna samostojna Narodna vlada za Slovenijo se je morala umakniti skromni Deželni vladi, ta pa pokrajinski upravi.

Nemškega vodstva, vodilne vloge nemškega jezika, nevarnosti germanizacije je bilo konec. Slovenščina je postala edini jezik šol in uradov in se je svobodno razmahnila. Ni se pa uveljavila v državnem merilu. Napisi na denarju in na raznih obrazcih so bili v začetku trojezični, pozneje pa so slovenščino večinoma opustili.

Takoj v začetku je bila uresničena ustanovitev univerze, in to je pomenilo velik napredek slovenske znanosti. Kmalu pa je univerzi začela groziti okrnitev, včasih celo razpustitev. Z drugo vrhunsko ustanovo vsakega naroda, z akademijo znanosti, so bile večje težave in smo jo dosegli šele malo pred drugo vojno.

Formulacije o srbsko-hrvaško-slovenski, pozneje jugoslovanski narodnosti, o enem narodu s tremi plemeni, o narodnem edinstvu so bile včasih neškodljive fraze, včasih pa so kar resno ogrožale slovenske koristi. Slovencev je bilo v Jugoslaviji za slabo desetino prebivalstva. Nekateri jugoslovanski idealisti so si ob zedinjenju predstavljali, kako bo vsak srbski in hrvaški izobraženec prebiral slovenske knjige in revije (in slovenski seveda srbske in hrvaške), kako bo ob takem vse-

splošnem razumevanju raslo kulturno edinstvo. Nič tega se ni uresničilo. Srbski in hrvaški politiki slovenskih posebnosti večinoma niso razumeli.

Marsikaj so zakrivili Slovenci sami. Uradniki so začeli v svojih poročilih, poslanci v parlamentu brez potrebe uporabljati tisto strašno jugoslovanščino, ki nas odlikuje še danes. Še več. V Avstriji so si bili Slovenci kljub vsem strankarskim razlikam glede bistvenih narodnih zahtev vendarle edini, v Jugoslaviji pa so nastopali razdvojeno. Večina je bila za avtonomijo, manjšina pa je podpirala centralizem, nastopala zoper vsakršno slovensko individualnost in obsojala slovenske želje kot separatizem. Ta smer je bila najhujša v začetku tridesetih let. Tedaj so se ogibali tudi besedi Slovenec in v knjižicah za osnovnošolčke je bilo brati takole formulacijo: "Srečen sem, da sem jugoslovanski učenec, in vesel, da imam v Dravski banovini nad 150 000 tovarišev in tovarišic - učencev narodnih šol. Vsi so sinovi in hčere naše lepe domovine Jugoslavije." V skladu s tedanjo politiko komunistične partije je napisal Edvard Kardelj v Razvoju slovenskega narodnega vprašanja (1939), da ima Jugoslavija "pomen za Slovence samo toliko in dotlej, dokler bodo v njej in z njo zavarovani slovenski narodni interesi".

S propadom habsburške monarhije in z nastankom Jugoslavije smo prešli iz države, ki so jo vznemirjali narodnostni problemi, v državo, ki so jo prav tako vznemirjali narodnostni problemi. Tam sta se bojevali med seboj germanstvo in slovanstvo, tu so se topli med seboj slovanski bratje, glavna značilnost pa je bil spor med narodoma s tako rekoč istim jezikom, med Srbi in Hrvati. Prej smo bili pod vplivom razvitejšega Dunaja, po nasvete pa smo hodili k prav tako razvitejšim Čehom. Zdaj sta se takó središče kot smer povezav popolnoma spremenili. Niti z najbližjimi sosedi, Hrvati, s katerimi smo imeli vselej veliko stikov, nismo prej nikdar živeli v isti politični skupnosti. Ivan Hribar, ki se je imel za jugoslovanskega nacionalista, je z bridkimi skrbmi začel spoznavati, "da je v glavah večine odločujočih srbskih državnikov ukoreninjena orijentalna miselnost, ki je tako bistveno različna od zapadnjaške". Zato je videl, da "ne more biti govora o naglem in srečnem razvoju državnega življenja, temveč, da nam preti usoden zastoj, ako ne celo nazadovanje", zlasti za zahodne dele države. Isti občutek je že veliko prej narekoval Ivanu Cankarju znamenito ugotovitev: "Po krvi si bratje, po jeziku vsaj bratranci - po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu, ali pa goriški viničar furlanskemu." Centralizem, davčna preobremenjenost, velike kulturne razlike, drugačna mentaliteta, drugačno vrednotenje, drugačne politične in gospodarske navade so bile glavni vzrok slovenskega razočaranja. Vseh starih težav se tudi v socializmu nismo otresli. Po današnji Jugoslaviji se je razširila svojevrstna mentaliteta, zmes primitivizma, vulgarnega socializma, protikolonializma in balkanizma, ki noče ločiti delavnosti od lenobe, prizadevnosti od nezmožnosti, solidnosti od megalomanstva, in stalno izsiljuje razvitejše, češ da so razvitejši vedno izkoriščevalci. Namesto da bi vsi skupaj težili k razviti Evropi, katere del smo Slovenci svoje čase že bili, se od nje odmikamo. Nikdar ni za skupnost koristno, če je središče moči in odločanja v manj razvitem delu države in če so razvitejši deli v manjšini. V marsi-

katerih zadevah je celo centralizem znosen, če ga vodi zmožna, poštena, nepristranska in gospodarsko napredna uprava. Centralizma z nezmožnim, pokvarjenim, pristranskim in gospodarsko nazadnjaškim vodstvom pa ni mogoče prenašati.

Pod udarcem Hitlerjeve sile se je kraljevina Jugoslavija klavrno sesedla. Prvič v svoji zgodovini so postali Slovenci predmet načrta, ki jih je hotel hladnokrvno, znanstveno rafinirano in hitro izbrisati s sveta. Znova smo se rešili narodne smrti, kakor v času velike germanizacije v srednjem veku in v začetku 19. stoletja, ko se je zdelo, da nimamo nobene življenjske sile več.

V začetku narodnoosvobodilnega boja je vrhovni plenum OF 1. novembra 1941 sprejel temeljne točke, med katerimi druga razglša akcijo proti okupatorju za "izhodišče za združitev vseh Slovencev", 21. decembra pa je v dodatni 8. točki razglasil, da bo "o notranji ureditvi Zedinjene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih odločal slovenski narod sam". Čeprav so se voditelji NOB trudili, da bi se s pravočasno zasedbo slovenskih etničnih mejá ognili napakam po prvi svetovni vojni, popolnega uspeha ni bilo. Meje na severu so ostale docela iste, popravljene so bile le meje na zahodu, a etnična črta ni bila dosežena. Do Zedinjene Slovenije tudi to pot ni prišlo. Uredba o dvojezičnem šolstvu in ozemlju na Koroškem je bila kmalu ukinjena, od mirovnih pogodb pa nobena ni dajala slovenski manjšini tiste zaščite, ki bi ji bila potrebna: zaščite etničnega ozemlja in prepovedi naseljevanja večinskega prebivalstva na njem. Seveda take garancije sploh niso v navadi.

Veliko več, kakor so imeli pred vojno, so Slovenci dobili v ustavnem pogledu v Jugoslaviji, spremenjeni v federativno republiko. Odnos med pristojnostmi zveze in republik je v teh štiridesetih letih precej nihal, pa tudi danes se o njem veliko razpravlja. Zato je tudi vprašanje, koliko veljajo ponosne besede naše ustave: "Socialistična republika Slovenija je država, ki temelji na suverenosti slovenskega naroda ..." A res nam je, prav zato ker smo majhni, nujno potrebno, da lahko na svoji zemlji živimo po svoji volji in na svoj način.

V zadnjih 42 letih je prišlo do velikih in naglih sprememb, kakor je le malo enakih v vsem času, odkar smo zamenjali Rimljane na tem kosu Evrope. Prišli smo v nov družbeni sistem in doživeli (vsaj formalno, a v mnogočem tudi dejansko) prevrednotenje skoraj vseh vrednot. Toda o današnjem času ima vsak svojo sodbo in ne potrebuje pomoči zgodovinarja.

LETO 1848 V SLOVENSKI ZGODOVINI

Predavanje na seminarju, ki ga je od 6. do 18. julija 1981 privedila Pedagoško-znanstvena enota za slovanske jezike in književnosti FF univerze v Ljubljani. Izšlo v: XVII. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1981, str. 7-27.

I

Revolucija, ki je leta 1848 zajela avstrijsko cesarstvo, je nastopila s kmečkimi, meščanskimi in nacionalnimi zahtevami. Kmet, ki je predstavljal veliko večino prebivalstva monarhije, je zahteval odpravo podložništva in dajatev graščakom. Meščanstvo vseh narodov je postavljalo splošne meščanske zahteve po ustavni ureditvi in političnih pravicah, razen tega pa še vsako posebej svoje nacionalne zahteve. V mnogonacionalni habsburški monarhiji so igrali nacionalni problemi izredno močno vlogo.¹ Madžarom je bila zelo hitro po zmagi revolucije in padcu Metternicha izpolnjena zahteva po samostojni vladi. V Benetkah in Milanu je prišlo do protiaavstrijskega upora. Slovanski narodi so zahtevali enakopravnost vseh jezikov in narodov monarhije. Za Nemce se je odprlo vprašanje nove ureditve Nemške zveze, ki je povezovala 39 suverenih držav in državic. Od avstrijskega cesarstva so spadale v Nemško zvezo avstrijske, češke in slovenske dežele, izven nje pa so bile ogrske in hrvaške dežele, Lombardija, Benečija, Galicija in Bukovina. Pri tem ni bila vključena v Nemško zvezo tudi nekdanja beneška Istra. Od Slovencev torej niso spadali v Nemško zvezo samo ogrski in beneški Slovenci ter zahodna Istra z mesti Milje, Koper, Izola in Piran. Zastopniki iz raznih nemških držav, ki so se 5. marca zbrali v Heidelbergu, so za 31. marec sklicali v Frankfurt t.i. predparlament, ki je razpisal volitve v nemško ustavodajno skupščino. Nacionalni konflikti so bili neodvrtljivi, čeprav so bili manjšinam skoraj vsi pripravljene zagotoviti določene jezikovne pravice. Madžari so bili prepričani, da morajo biti vsi prebivalci Ogrske ne glede na svoj materni jezik pripadniki madžarske nacije. Tudi demokratični pristaši nove združene Nemčije so vztrajali na starih zgodovinskih mejah in se iz geografskih, gospodarskih in zgodovinskih razlogov niso hoteli odpovedati niti češkim niti slovenskim deželam. Za habsburško cesarstvo jim ni bilo, priznavali pa so pravico do neodvisne države Poljakom, Madžarom in Italijanom. 11. aprila je Palacký, ki so ga bili povabili v Frankfurt kot češkega predstavnika, napisal svoje znamenito odklonilno pismo. Zavrnil je vključitev čeških dežel v novo Nemčijo in se zavzel za Avstrijo z enakopravnostjo vseh njenih narodov, za Avstrijo, ki bi jo bilo treba ustvariti, če bi je še ne bilo. V frankfurtskem parlamentu so videli Slovani nevarnost zase. Sklicujoč se na to je pripravljali odbor 1. maja pozval predstavnike slovanskih narodov avstrijske monarhije za konec meseca na zborova-

¹ Glej F. Zwitter, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Ljubljana 1962.

nje v Prago, "da bi se skupaj posvetovali o vsem, kar zahteva korist naše nacije in kar moramo storiti v teh važnih časih".² Madžari in Nemci so slovanski kongres že vnaprej odklanjali. Splošno razširjen je bil strah pred Rusijo, pred ruskim carizmom, pred ruskim vplivom. Ko je junija prišlo do revolucionarnih nastopov v Pragi, jih Dunaj ni podprl, češ da gre za slovanski upor - ko je prišlo oktobra do revolucije na Dunaju, so se postavili Slovani proti njej, češ da gre za nemško-madžarsko protislovansko akcijo. Obakrat sta bili poraženi revolucija in svoboda. Pod hrvaškim in češkim vodstvom so se avstrijski Slovani razen Poljakov vdajali varljivemu upanju, da bodo s pomočjo dvora in vlade premagali svoje nacionalne nasprotnike, nato pa izsilili preureditev monarhije v zvezo enakopravnih narodov. Ta politika ni bila pametna in je bila zgrajena na čisto napačnih računih. Dvor je zmagal in obnovil absolutizem, ne da bi se zmenil za želje svojih slovanskih narodov, tém pa je njihova napačna politika za dolgo časa dala etiketo reakcionarjev in protirevolucionarjev.

II

Vse to dogajanje je zajelo tudi slovenski narod. Slovenci so živeli v avstrijskem cesarstvu razdeljeni na tri gubernije s šestimi zgodovinskimi deželami (graški gubernij s Štajersko, ljubljanski gubernij s Kranjsko in Koroško, tržaški gubernij s Goriško, Trstom in Istro), na dve ogrski županiji (Vas, Zala) in na del lombardsko-beneškega kraljestva, zato ni čudno, da se je že v predmarčni dobi pojavila med delom narodnozavedne inteligence in študentov misel o potrebi združitve slovenskega narodnostnega ozemlja v eno upravno enoto, v Slovenijo.³ Javno je bilo mogoče izraziti tako misel seveda šele v svobodi tiska po zmagi revolucije.

Prve besede o slovenskih nacionalnih zahtevah je napisal že 17. marca Matija Majar, devetintridesetletni stolni kaplan v Celovcu, doma iz Ziljske doline na Koroškem. Objavljene so bile v tedanjem edinem slovenskem časniku, ljubljanskem tedniku *Novice*, 29. marca 1848, v drugi številki, ki je izšla po Metternichovem padcu.

"Zdaj se more začeti sreča našega naroda, zdaj moremo stopiti, kakor sloboden narod med druge slobodne narode - mi vsim slobodnim narodom enaki," je zapisal Majar. "Tako imenitnega časa za vse Slovence še ni bilo, kar sonce sije." Poudaril je, da mora zdaj vsak narod povedati, kaj vse si želi. "Mi tega zlatiga časa ne smemo zamuditi! Ako nič ne poželimo, ali ako poželimo kaj škodljivega - tedaj je za naš narod grob že izkopan." Kot najpomembnejšo željo navaja Majar, "da bode nam slobodno, da moremo v Slovenii kadar koli hočemo in kakor hočemo po malim v šole in v kanclije vpeljati naš slovenski jezik, da nas ne sme noben narod siliti, ptuj jezik nam nametovati." Napisal pa je tudi: "Ne zaničujmo nobenega naroda, ki se k našemu slavnemu cesarstvu štee. Mi smo si vsi bratje - Slaveni,

² Besedilo v zbirki dokumentov V. Žáček, *Slovanský sjezd v Praze roku 1848*, Praha 1958, str. 48-50.

³ Glej pismo A. Globočnika, Carniola, Nova vrsta 3, 1912, str. 208.

Nemci, Italijani, Vogri. Mi vsi jeden drugega potrebujemo; vsi vkup se lahko vsakemu sovražniku vbranimo - vsaki posebej je pa siromak, težko bi se vbrani. Kdor druge zaničuje, samo nemir dela. Vsaki naj v svoji deželi domá živi, kakor mu je drago in ljubo: Nемеc po nemško, Italijan po italijansko, Voger po vogersko. Mi Slaveni pa tudi tverдно, z vso močjó od vsih terjamo, da nas pusté domá po našim živeti: Slovence po slovensko." V teh preprostih besedah, naj vsak narod živi, kakor sam hoče, je brez dvoma izražena ideja preureditve avstrijskega cesarstva v federacijo enakopravnih narodov in misel na slovensko narodnostno ozemlje kot samoupravno enoto, čeprav to še ni jasno in izrecno povedano; zato te misli tedaj večinoma tudi niso opazili.

29. marca je nastala "adresa dunajskih Slovencev kranjskim deželnim stanovom". Adresa je naglašala potrebo po nacionalni politiki, opozarjala stanove, da je naše ljudstvo slovensko ljudstvo, jim sporočala "želje in stremljenja" ljudstva, ki so ga ti stanovi predstavljali, in po točkah naštevala zahteve, "ki jih imamo za najhitreje uresničljive". Med njimi so bile "zavarovanje slovenske narodnosti na Kranjskem, Primorskem in po slovenskih okrajih Štajerske in Koroške", slovenščina kot učni jezik v osnovnih šolah, stolice za slovenščino (v gimnazijah), nastavljanje samo slovenščine popolnoma večjih uradnikov.⁴ Dasi je bila iz besedila razvidna misel na slovensko celoto, je bila vsebina adrese dokaj skromna, kar bi moglo biti posledica iskanja soglasja v heterogenem krogu 44 podpisnikov, med katerimi nekateri niso pripadali slovenskemu političnemu taboru, in omejitve na to, kar bi se dalo najhitreje uresničiti.

V zadnjih dneh marca ali v prvih dneh aprila je Majar sestavil peticijo cesarju. Dal jo je prepisovati celovškim bogoslovcem in jo poslal različnim slovenskim rodoljubom. Ti naj bi zbirali podpise in povedali, kaj bi bilo v peticiji potrebno spremeniti ali dodati. Ko bi se nabralo dovolj podpisov, bi poslali deputacijo cesarju. Peticija našteva osem stvari, ki jih potrebuje "naša nacija": "1. pri naši naciji naj bodo nastavljeni samo možje, ki naš narod, našo narodnost in jezik zares ljubijo, 2. treba je urediti, da se bodo Slovenci koncentrirali kot nacija in da bodo zastopani v skupnem deželnem zboru, 3. da pridemo s cesarski dinastiji vselej zvestimi in viteškimi brati na Hrvaškem, v Slavoniji in Dalmaciji v pravo zvezo, 4. slovenski jezik mora imeti v slovenskih krajih prav tiste pravice kot nemški v nemških in italijanski v italijanskih, 5. mora nam biti prosto dano, ali, kdaj in kako uvedemo materinski jezik v šole in na sodišča, 6. vsakdo, ki je nastavljen na Slovenskem, mora naš jezik popolnoma obvladati, 7. na vseh gimnazijah naših pokrajin se morajo osnovati stolice slovenskega jezika in literature in po razpisu zasesti s profesorji, ki imajo razen slovenščine še potrebno znanje drugih slovenskih narečij, 8. pri nemški zvezi nikakor nočemo biti." Nekatero teh točk so bile v besedilu bolj na široko ali na kratko utemeljene.⁵

⁴ Besedilo v Laibacher Zeitung 4. 4. 1848 (str. 275); podpisi v J. Mal, Zgodovina slovenskega naroda, Celje 1928-1939, str. 759.

⁵ Besedilo (brez poznavanja pisca) v Žáčkovi zbirki str. 376-378; Novine dalmat. herv. slavonske 22. 4. 1848 (Molbenica slovenskih rodoljubah); o nastanku peticije, gl. Novine 11. 4. 1848 (dopis iz Celovca).

V prvih dneh aprila sta jurista Martin Semrajc in Anton Globočnik, podpisnika nekaj dni prej sestavljene adrese kranjskim deželnim stanovom, napisala apel Mili bratje Slovenski!, ki so ga objavile Novice 12. aprila. V njem se "v imenu Slovencev na Dunaji" pritožujeta nad nedelavnostjo Slovencev v domovini, ker prihajajo na Dunaj odposlanstva in zahteve vseh narodov, samo slovenskega ne. Kot izjemo hvalita Majarjev članek v Novicah 29. marca. Zastopnike Slovencev pozivata, naj pridejo na Dunaj, in navajata kot glavno željo: "Vsi smo bratje, prosimo milostljivega Cesarja, našiga očeta Ferdinanda, de nas, oh že predolgo ločene, pod enim vladarstvom sklene," češ da "v sedanjih časih se vse zediniti želi, kar je eniga naroda, in se bode zedinilo". Kot drugo misel dodajata: "Varvajmo se dalje, de nas ne bodo zopet nemški državni vezi (deutscher Bund) pritisnili." Medtem ko se je adresa dunajskih Slovencev 29. marca še obračala na deželne stanovne, veje iz Semrajčevega in Globočnikovega apela drug duh, želja, naj pridejo "poslani izmed krepkega ljudstva, kér naši dozdanji stanovni nam še niso nič domorodniga duha pokazali".

Tako je bila nekako istočasno v Celovcu in na Dunaju prvič izrecno formulirana zahteva po združenju Slovencev v eno upravno enoto, obenem pa je bil tudi prvokrat izrečen odpor proti vključitvi slovenskega ozemlja v Nemško zvezo. Toda medtem ko sta Semrajc in Globočnik šele pozivala Slovence, naj se zganejo, naj kaj naredo, se je Majar že neposredno lotil dela, sestavil peticijo in jo pošiljal med ljudi. Toda neutrudni Majar je šel še naprej. Takoj za peticijo je sestavil novo besedilo slovenskih zahtev, tokrat namenjeno preprostemu slovenskemu človeku. Pod naslovom Kaj Slovenci terjamo? in s svojim podpisom je dal pri Blazniku v Ljubljani tiskati v 1750 izvodih letak z besedilom na dveh straneh. V delovno knjigo je kot dan natisa vpisan 5. april.⁶ Ta letak se od peticije zlasti na prvi pogled v marsičem razlikuje. Stilistične spremembe so bile nujne že zato, ker je bila peticija namenjena cesarju, letak pa ljudstvu. Zato je bil letak obsežnejši in je imel daljše utemeljitve posameznih točk, daljši uvod o ustavi in splošnih zahtevah. Posebej se je Majar skliceval na sklepe zagrebške skupščine z dne 25. marca, ki jih ob sestavljanju peticije najbrž še ni bil poznal. Točke same so se le malo spremenile, čeprav je v letaku Majar dve izpustil, tako da jih je ostalo samo šest. Da je izpustil prvo, nas ne preseneča, saj je bila z zahtevo, da na Slovenskem nastavljajo samo možé, ki naš narod, našo narodnost in jezik zares ljubijo, bolj čustveno kot pravno formulirana in ob zahtevi, da mora vsak uradnik znati slovensko, praktično nepotrebna. Pomembna pa je izpustitev tretje točke, ki je zahtevala zvezo s Hrvaško. Se je to zgodilo zaradi pomislekov, ki so se pojavljali med ljudmi, ali iz kakšnih drugih razlogov? Sedmi točki peticije je Majar dodal zahtevo po univerzi v Zagrebu. - Drugi točki je zdaj dal besedilo: "Da se vsi Slovenci, kakor naj bližnji brati, zjediniimo v jeden narod, in da bi imeli vsi vkup jeden slovenski zbor." Postala je prva in dobi-

⁶ Arbeitsbuch der Josef Blasnikschen Buchdruckerei 1845-53, str. 88 (rokopisni oddelek NUK Ljubljana); letak je bil priložen Novicam, deloma reproduciran v razstavnem katalogu Slovenci v predmarčni dobi in revoluciji 1848, Ljubljana 1978, slika 33.

la s tem najuglednejše mesto. V razlagi ji je dodal navedbo vseh dežel, v katerih so živeli Slovenci, s številom njihovega slovenskega prebivalstva. Le za Istro je navedel celotno (slovensko, hrvaško in italijansko) prebivalstvo dežele. Tako je naštel "blizo poldrugi milijon" Slovencev, in sicer:

116.000 na Koroškem
378.000 na Štajerskem
438.000 na Kranjskem
217.000 na Goriškem in v Trstu
22.000 na Beneškem
60.000 na Ogrskem
230.000 v Istri.

To je bila v letu 1848 prva natančna opredelitev obsega Zedinjene Slovenije. Ogrskih in beneških Slovencev v peticiji še ni bil omenil, pa tudi pozneje jih v večini slovenskih razglasov ne najdemo imenovanih.

5. aprila, istega dne, ko je bil v Ljubljani natisnjen Majarjev letak, so "slovanska odposlanstva" (deputacije) na Dunaju podpisala apel "bratom Slovincem na Kranjskem, Primorskem, Štajerskem in Koroškem", ki ga je sestavil Anton Globočnik. Podpisniki so bili večinoma Hrvati, pa tudi Srbi in Čehi. "Znebite se predsodkov in deželnih preprirov, bratovsko se objemite vsi Slovenci od slovanskih obal Adrije do bregov Drave, ustvarite si v duhu in v srcih Slovenijo, ki politično še ne obstoja. Predložite najvišjemu prestolu svoje prošnje za politično omejitev Slovenije." Poleg te misli za Zedinjeno Slovenijo je bila izražena še druga misel: "Podajte bratovsko roko svojim sosedom v Hrvaški, Slavoniji in Dalmaciji in spoznajte, da ste predvsem nanje navezani, da z njimi združeno stremite po visokem namenu vašega poslanstva."⁷

6. aprila se je sestal kranjski deželni zbor, pomnožen z nekaterimi meščani (med njimi je bil urednik Novic dr. Janez Bleiweis) in tremi kmeti, ki jih je določila Kmetijska družba, Med sklepi ni bilo nobene načelne deklaracije o slovenskem narodu, kaj šele o Zedinjeni Sloveniji. Slovenščini so bile dane nekatere pravice, tako da je bilo točkam adrese dunajskih Slovencev v marsičem ustrezno. Zelo lepo se da razbrati miselnost, ki je prevevala vse besedilo: slovenščina naj dobi vse pravice med ljudmi, ki drugega jezika ne znajo in ne bodo znali (pouk v trivialkah naj bo praviloma slovenski, vsi razglasi oblasti naj bodo prevajani v slovenščino, uradniki morajo znati slovensko), za gospodo pa naj velja nemščina (pouk v normalkah naj bo praviloma nemški).⁸ Od 9. do 14. aprila je bila delegacija kranjskih deželnih stanov na Dunaju. Njen član Bleiweis je v svojem poročilu v Novicah napisal, da so se v pogovorih z dunajskimi Slovenci pokazala različna stališča: eni so za Zedinjeno Slovenijo, drugi za to, kar je mogoče uresničiti v današnjem položaju in na današnji razvojni stopnji, in se strinjajo z glavnimi stališči kranjskih deželnih stanov. V avdienci pri nadvojvodi Janezu so omenili tudi željo po zedinje-

⁷ Letak, priložen Novicam; Mal, str. 778-779.

⁸ Laibacher Zeitung 8. 4. 1848 (str. 285).

nju Slovencev, njegova pripomba pa da je bila, da taka želja ne sme biti omejena na nekatere "iskrene domorodce", temveč mora biti enotna zahteva "vseh tistih ljudstev", ki bi stopila v Zedinjeno Slovenijo.⁹

16. aprila so sestavili svoj osnutek peticije cesarju graški Slovenci in ga objavili 22. aprila v *Gratzer Zeitung*. Upoštevali so tekst Majarjeve peticije, marsikaj pa so izpustili in marsikaj dodali. Točko o Zedinjeni Sloveniji so precizirali in jo formulirali takole: "Ukinitev zgodovinskega razkosanja na dežele in združitev našega slovenskega ozemlja po jezikovni meji v eno deželo in s tem koncentracijo nas vseh v en narod." Ponovili so Majarjevo zahtevo po tesnejši povezavi z brati na Hrvaškem, v Slavoniji in Dalmaciji ter protest proti pripadnosti nemški zvezi.¹⁰

Z letakom, datiranim 20. aprila, je naznanilo svoj obstoj slovensko društvo na Dunaju (slovenski zbor v Beču) in navedlo kot svoj namen: "1. Da se političsko razkropljeni narod Slovencev na Kranjskim, Štajerskim in Koroškim kakor jeden narod v eno kraljestvo z imenom Slovenija zedini, in da ima za-se svoj deželni zbor, 2. Da ima slovenski jezik v Sloveniji popolnoma tiste pravice, katere ima nemški jezik v nemških deželah, da bode tedaj naši volji pripušeno, kdaj in kako hočemo slovenski jezik v šole in pisarnice upeljati, 3. Da bode naša Slovenija obstojni del Avstrijskega ne nemškega cesarstva. Mi nočemo, da bi bila naša dežela pri nemškemu zboru namestvana, le tiste postave nas bodo vezale, katere nam bode Cesar z našimi poročniki dal."¹¹ Temu naznanilo je sledil še letak, namenjen popularizaciji in utemeljevanju programa Zedinjene Slovenije (Kaj bomo Slovenci cesarja prisilili), in peticija cesarju.

25. aprila se je "slovenski zbor" ustanovil tudi v Ljubljani. V letaku, ki so ga ob tej ustanovitvi izdali, so zapisali, da je namen društva "organiško razsnovanje in povzdignjenje slovenske narodnosti pod krilam avstrijskega cesarstva, kakor tudi povzdignjenje slovenskega jezika na stopnjo, katere mu gre", in dodali, da je že znano, da "naš namen pred vsim drugim, zedinjenje vsih Slovincov v eno deželo cesarstva, kolikor se po postavah doséči da, in vpeljanje slovenskega jezika v šole in kancelije térja".¹²

Nekoliko podrobneje smo opisali nastanek slovenskega političnega programa. Najodličnejšo vlogo pri njegovem oblikovanju je imel koroški Slovenec Matija Majar. Prvi je izrazil misel na Zedinjeno Slovenijo, prvi je sestavil zanjo peticijo in jo začel razpošiljati, prvi je izdal letak slovenskemu ljudstvu z jasnimi programskimi točkami, prvi je ozemeljsko natančno opredelil Zedinjeno Slovenijo. Ko so drugi še razmišljali in svetovali, kaj je storiti, je Majar že ukrepal. Njegovo aktivnost in samoiniciativnost moramo toliko bolj občudovati, ker je živel v provincialnem Celovcu in imel okrog sebe v glavnem samo krog mladih bogoslovcev. Majarjeva dejavnost pa je vzbudila precejšnje razburjenje med celovškimi Nemci,

⁹ Novice 19. 4. 1848 (str. 66).

¹⁰ Slovenski prevod objavlja S. Granda, *Graška Slovenija v letu 1848/1849*, *Zgodovinski časopis* 28, 1974, str. 52-53.

¹¹ Letak, priložen Novicam; reproduciran tudi v razstavnem katalogu (gl. op. 6), slika 31.

¹² Letak, priložen Novicam; reproduciran tudi v razstavnem katalogu (gl. op. 6), slika 35, Mal str. 735.

Slovenski zbor v Beču

(na Dunaju).

Vsako srce lakrečo bije za blagor dežele, v kateri je človek rojen, v kateri starši, bratji in mile sestre prebivajo; v ljubezni domovine se vse zjedinj. Tako obdajajo tudi na Dunaju „slovenski zbor“, kteriga volji imajo vsi delavci, z bečedi in djanjem pripomoči zborna namena doseči. Kdo bi s veseljem za blagor domovine mile vsiga ne dočeval? — Nameu tega zbora je speljati:

1. Da se politično razkropljen narod Slovencev na Kranjskim, Štajerskim, Primorskim in Koroniskim kakor jeden narod v eno kraljevstvo z imenom „Slavenski“ zedini, da ima za — se svoj deželni zbor. Časi so minili, v kterih so vladarji in njih malopridni svetovavci mislili, da ljudstvo ni dovolj drugača na sveta, kakor k temu služijo, da vladarji in njih prilivavci a potom in kervijo podložnih njih strahom služijo. Hvala Bogu! ti časi so minili, resnice večna luč je žalostna in tamule, ampak da se um prost dvigne k večni resnici, in da čutno srce vse dobro z gorečnostjo objame. Nas vbove Slovence je, kakor velika zapisa, primeriti, da ne bodo svrte napravre večna pravica, ktero je Bog v srce vsakiga človeka včeljal, primeriti, da ne bodo svrte napravre večna pravica. Ako ravno krivica in hudo akoci stotletja obstoji, za to ne bode nikdar pravica in dobra. Zakaj bi nam tedaj ne bilo pripuščeno, našiga mistiljiviga Cesarja prostiti, da nam pripusti se zjediniti. Zloga moč rodi: mi bi zamogli toliko bolj krepko Cesarja braniti, toliko bolj močni steber njegoviga prestola biti. Bog ve, ako mu ne bode pred ko mislamo, naše pomoči potreba. Kar koristi Slovencev zadane, kteri jih po tem zjedinenji čaka, vsako sam lahko prrsodi.

2. Da ima slovenski jezik v Slovenji popolnoma tiste pravice, ktere ima nemški jezik v nemških deželah, da bode tedaj nasi volji pripuščeno, kdaj in kako hočemo slovenski jezik v šole in pisarne (kancelije) upeljati.

Večna pravica nam kaže, da imajo vsi narodi enake pravice. Komu od nas bi na misli padlo, govoriti, da so imeli Evropske pravice, vbove zamorcev v Afriki kakor živino loviti in v daljso aluznost prijeti. Človek, božja podoba, nima nikdar služan drugača človeka biti. Toliko bolj gerdo ravna, božjo podobo in božjo voljo z nogami tarči tisti narod, kteri druge narode, zapopadek toliko oseb, zatira in v jekleni jarm brikte služnosti vprega. Dolga je našo narodnost nemško zatiranje terjo, alj časi krivic so minili, zato tirjamo za nas večne pravice.

Kar potreba našiga jezika zadane, je brez dvombé gotove, da ga ne moremo dalje pogrcsovati; da smo brez njega kakor nesrečan, kteriga oči žalostna tema obdaje, da ne vidi sonca in lepe narave.

3. Da bode naša Slovenja obstojati del Avstrijskiga ne nemškiga cesarstva. Mi nočemo, da bi bila naša dežela pri nemškemu zboru namestavana, le tiste postavbe nas bode vezale, ktere nam bode Cesar z našimi poročniki dal.

Nas Cesar nas je vsotavo dovolil. Nič se ne more brez dovoljenja naših poročnikov in Cesarja storiti. Nemci nas hočejo, brez da bi nas bili vprašali, v svojo oblast vpsati.

Zakaj pa Nemci našiga cesarstva tako silijo, se z drugimi Nemci tako zjediniti, da bi imeli eniga poglavarja — en zbor?

Nemci tako le pravijo: Veliki del prebivavcov Avstrijskiga cesarstva je slavjanski. Ako zdaj ne storimo, da se ne samo mi, ampak tudi ti Slavjani nemškemu zboru podvržemo, bode Avstrijsko cesarstvo kmalo Slavjansko; ako se pa vsi nemškemu zboru podvržemo, nas bode Nemcov zedinjenih, veliko več kakor Slavjanov, in zopet jih bodedo zatirali.

Zakaj drugi Nemci znaj Avstrijskiga cesarstva tako silijo, vse Avstrijske dežele pod svojo oblast dobiti?

1. Kdor nemške novice bere, mu je znano, da se jih iz Nemškiga vsako leto veliko v Ameriko preseli, ker v nemških deželah je že toliko ljudi, da jih ne morejo več rediti. Zdvajnej se so bile nemške vojske, take nemške naseljavce namesto v Ameriko v dežele preko Donave poslali, da bi

2. njih oblast pa takim naseljavcem do črna morja razširili, in Terst, kteriga imenujejo glavo Nemaine, vgotovili. To vgotovljenje, mislijo, jim ne bode odšlo, če bodo vse Avstrijske dežele od nemškiga zbora v Frankfurtu postavbe dobivale. Nemci bodo našo Slovenjo naselili, in naše mile brate Slovence zatirili. Ker vbratiti bi se našim poročnikom ne bilo močoc; koga bi tako majhno število, kakor bode njih, proti tolikim, kakor bode Nemcov, zamoglo?

3. Zopet bi nam bilo prepovedano v mlilih glasih našiga ljubiga jezika peti. — zopet bi mogli v šolah slovenski mladenči z nemšino čas zgubovati — dokler bi Slovencev ne končali alj v Nemce ne spreobrnili; zopet bi bili slovenski kmetji po neznanih postavbah sojeni in kaznovani, zopet bi mogli pisma podkriževati, kterih bi se ne razumeli, in si pravde na vrat nakopavati t. t. d.

4. Nas Cesar bi mogel biti nemškemu cesarju, nemškemu zboru podvržen. Kaj bi bilo z njegovo sovrnanit, kaj z njegovo močjo? On bi ne imel svoje vojske, on bi ne mogel postav dajati, ampak in Frankfurta bi mu bilo nasiljene. Čemu je tega potreba? Alj ni Avstrijsko cesarstvo za se zadosti močno? Slavjani v temu ne dvomijo: alj Nemci jih hočejo v nemški jarm vpsati. Hočejo zdaj cesarja postaviti nemške ednosti in nemške moči: pa zdaj iz Basteida Pavsarske vojsake preganjajo. Nemci pravijo, da se mora Avstria na njih opravi, da bode namogeta obstati, in glejte! naš cesar zdaj vojske Nemcam k pomoči pošilja. Čujte! Nemci so toliko vpli od nemške ednosti in nemške moči! — Dani šlezvig-Holštajnerje v vojski pobirajo, alj Nemca jim ni bilo k pomoči! Kakošno pomoč bi imeli še le mi Slavjani od njih pričakovati, ako svojih nemških bratam na šlezvig-Holštajnkimu le z upitjem pomagajo; kadar pa čas pride za delati, druge narode k delu kličejo? Na Dunaju se bere v novicah in po ulicah našito: pojte Ogri, pojte Avstrijani! Holštajncam pomagat! O neizreklive neumnost tistih, kteri pravijo, Avstrijski Cesar mora od Nemcov rešitve iskati!!!

Mi pa rečemo: Avstrijski Cesar nej v svojih deželah rešitve iše, in zmiraj jo bode našel, mi nismo obupali. Nemci hočejo že zdaj od nas pomoč, kaj pa ko bi jim Rus alj Francoz aa vrat prišle! — Zgodba kaže, kako so jo Nemci pod Napoleonam vozili, in kdo jih je rešil? Nikdar ne bode Avstrijani takim ljudstvu podložni: ako pa nemško ljudstvo ednosti hoče, kakor pravi iz ljubezni do svojih rojakov, nej se našim Cesarju podverže. Ako se Rusov in Francozov Nemci bojijo, naj z nami, kakor z svobodnim narodom, se sklenejo, da bodedo eden drugimu proti vsakimu sovražniku pomagali; alj njim podložni se bodedo nikdar. Alj Nemci na Laškim pomagajo? Alj Nemci, kteri Slovencev še po imenu ne poznajo, bolj vedo, kaj nam je potrebno in koristno, kakor mi, da bi šli v Frankfurt postav iskat?

Na noge, Slovenci, zdaj je čas našimu narodu cesarje velavnost zadobiti; podpirajmo eden drugača: zjedinjena moč bode vsimu se srčno vbratila. Podpirajte nas, vsi in vse za Slovenjo; mi sami v Beču take teške naloge ne moramo izpeljati. Prosimo pomoči!

V Beču (na Dunaju) 20. maliga travna 1848.

Natimil Jožef Blaznik v Ljubljani.

Besedilo programa Zedinjene Slovenije, kakor ga je sestavilo dunajsko društvo Slovenija 20. aprila 1848

pa tudi med delom konservativnih Slovencev. Rezultat pritožb na škofiji je bil, da je bil Majar 27. aprila premeščen iz Celovca na Višarje.¹³ Drugo vodilno središče pri nastajanju programa Zedinjene Slovenije je bil krog dunajskih Slovencev. To nas ne preseneča. Na Dunaju je živel nemalo Slovencev, zlasti veliko študentov; tu, v državnem središču, so doživljali revolucijo od blizu, tu so bili sredi dogajanja, vplivov, problemov, stikov z vsemi narodi monarhije. Za organizirano delo in nastopanje so imeli gotovo več možnosti kot Majar.

Program Zedinjene Slovenije je izražal to, kar so Slovenci potrebovali: razbitje zgodovinskih dežel, ustanovitev samoupravne enote, razmejene po narodnostnih mejah, naslonitev na naravno pravo. To je bila res revolucionarna ideja, ki po svoji vrednosti gotovo ni zaostajala za idejo o združenih Nemčiji ali o novi Ogrski. Dalo bi se celo reči, da je bila bolj revolucionarna, saj je bila postavljena na modernejšo in pravičnejšo zamisel narodnostnega ozemlja in narodnostnih meja, medtem ko sta ideji združene Nemčije in nove Ogrske vztrajali na starih zgodovinskih okvirih. Večkrat se je v letu 1848 pojavljal med Slovenci tudi program povezave s Hrvaško ali s Hrvaško in vojvodinskimi Srbi, toda nikdar kot nasprotje, temveč kot dopolnitev programa Zedinjene Slovenije, kot povezava Zedinjene Slovenije z bližnjimi slovanskimi sosedi na jugu.

III

Slovensko ozemlje ni imelo svojega samostojnega revolucijskega središča, takšnega, kot so bili Dunaj, Praga, Budimpešta, Benetke itd. Pomembno je tudi to, da je oblast v naših pokrajinah ostala vseskozi v istih rokah, v rokah guvernerjev, ki so bili imenovani na svoja mesta že pred revolucijo, in njihovega uradništva. Revolucionarnosti pa je bilo na Slovenskem dovolj. Kmet je takoj in spontano podprl dunajsko revolucijo in z neštetimi upori in nemiri pokazal, kaj hoče.¹⁴ Napad na izansko graščino 21. marca, ko je tristo do petsto kmetov iz okoliških vasi vdrlo v graščino, razbilo in požgalo pohištvo in opremo, je samo največje, nikakor pa ne edino dejanje te vrste. Povzročilo je razglasitev naglega sodišča na Kranjskem. Nemiri so se pojavljali tudi še pozneje. S prenehanjem izpolnjevanja vseh obveznosti so kmetje praktično in v resnici ukinili fevdalizem, že zdavnaj preden je bilo to urejeno z zakonom. Kmeta je zanimalo predvsem in pogosto samo vprašanje zemljiške odveze, bolj malo posluha pa je imel za načelna ustavna, politična in narodnostna vprašanja, ki so zanimala predvsem meščanstvo in inteligenco. Ti so bili proti kmečkimi nemiri in niso imeli smisla za kmečko neučakanost, češ, saj se bo vse uredilo na zakonit način in po parlamentarnem postopku. Zato kmet in meščan leta 1848 drug drugega v glavnem nista razumela. Kmet je čutil fevdalce, meščane, večino inteligence z duhovščino vred za svoje sovražnike in je z globokim nezaupa-

¹³ I. V. Čurkina, Matija Majar-Ziljski, Ljubljana 1974, str. 24 (Razprave razreda za zgod. in družb. vede SAZU 8, str. 96).

¹⁴ O kmetu glej B. Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962, str. 354 in naslednje.

njem sprejemal vse, kar so mu ti ponujali. Isti uradniki in duhovniki, ki so prej oznanjali kmetu razglase in ukaze fevdalne absolutistične države, so mu zdaj razlagali blagodati nove ustave, ureditev volilnega sistema, obenem pa so ga po uradni liniji in po svojem lastnem prepričanju odvracali od vseh revolucionarnih postopkov.

Meščanstvo je bilo bolj medlo in manj revolucionarno kakor kmet. Glavni vzrok za to je bila prav gotovo precejšnja zaostalost naših pokrajin v gospodarskem razvoju, pomanjkanje večjih modernih kapitalističnih središč. Kaj pa so tudi takrat pomenila naša mesta? Ljubljana je štela 20.000 prebivalcev, Celovec in Gorica nekaj nad 10.000, Maribor slabih 5.000. Le Trst s svojo specifično miselnostjo in strukturo je imel brez okolice dobrih 60.000 ljudi. V zahtevah meščanov z našega ozemlja so se leta 1848 mešale napredne ideje z dostikrat zelo zaostalimi gospodarsko-socialnimi nazori. Po svojih političnih pogledih in po ocenjevanju dogodkov na Dunaju in v Evropi so se naši meščani in inteligenti delili v zelo različne tabore, od levih demokratov, levih in desnih liberalcev pa vse do konservativcev. Položaj tudi ni bil ves čas revolucije enak: levica je bila pred neuspelo oktobrsko revolucijo na Dunaju gotovo mnogo močnejša kot po njej, ko so jo mnogi zapustili. V naših mestih so zmerni, nerevolucionarni elementi gotovo ves čas prevladovali. Sicer so se veselili padca absolutizma in novih ustavnih pravic, včasih skoraj otroško uživali nad volilnimi procedurami ali v narodni gardi, toda bali so se stopnjevanja revolucije, bali so se nemirov in "drhali", kakor so tedaj pisali v naših časopisih, kazali izraziti smisel za varovanje "reda in zakonitosti". Toda v nasprotju s prevladovanjem liberalne desnice so bila med našimi prvimi poslanci v dunajskem parlamentu leva naziranja nepričakovano močna.

Velika večina meščanstva na slovenskem ozemlju leta 1848 še ni bila narodnostno opredeljena. Šolani ljudje slovenskega maternega jezika so pripadali nemškemu kulturnemu svetu in so v medsebojnih pogovorih in dopisovanju bolj obvladali nemščino kot slovenščino.¹⁵ Del teh ljudi je bil nacionalno opredeljen slovensko, del nemško, del je bil načelno proti vsakemu nacionalizmu, nemškemu, še posebej v Frankfurt usmerjenemu, in slovenskemu. Tudi taki konservativni ljudje starih pojmovanj so imeli slovenščino za jezik ljudstva, nemščino za jezik kulture in države. Pri mnogih je prevladovala deželna zavest, povezana z avstrijsko zavestjo in z zvestobo cesarju. Mnogi se ob konfliktih deželne in socialne tradicije z novimi nacionalnimi pojmovanji sploh niso znašli. Zelo razširjeno je bilo že omenjeno mnenje, naj bi se slovenščina gojila za tiste, ki nemščine ne znajo, pa tudi iz znanstvenih razlogov in iz ljubiteljstva, nikakor pa ne za to, da bi nadomestila nemščino kot jezik izobražene družbe. Take težnje so se zdele v tem krogu nezaslišano revolucionarne in malodane zločinske. Nekateri so bili tudi taki, ki so čutili simpatije do slovenstva in do nemštva in se niso mogli opredeliti.

¹⁵ Tu ne govorimo o vlogi italijanščine v delu Primorja ter o položaju ogrskih in beneških Slovencev.

Tudi ljudje, ki so bili zavedni Slovenci, so imeli zelo različne nacionalne koncepte. Del se je zavzemal za Zedinjeno Slovenijo in proti Frankfurtu, del je bil sicer za slovenske narodnostne pravice, čutil pa se je navezanega na Nemško zvezo zaradi stoletne politične tradicije, pa tudi zaradi bratstva z Nemci. Dr. Karel Lavrič, poznejši voditelj goriških Slovencev, je bil za Nemčijo kot zvezo držav iz geografskih razlogov in zaradi gospodarskih koristi za Nemce in za Slovence, pod pogojem, da "bo nam Slovanom narodnost načelno zagotovljena".¹⁶ Temu ali onemu se je zdela Zedinjena Slovenija nepotrebna zahteva; enemu zaradi tega, ker bi vodila v nepotreben spor z Nemci, drugemu, češ da je deželni partikularizem še premočan, tretjemu, ker je bil sam navezan na deželno tradicijo. Konservativci so v Zedinjeni Sloveniji neredko videli pretirano nacionalistično zahtevo.

Kakor med drugimi narodi so bili tudi med slovenskimi zavednimi narodnjaki zastopani vsi najrazličnejši tabori od skrajne levice do skrajne desnice.¹⁷ Ob enaki ljubezni do slovenščine so bili pogledi na narod, jezik in kulturo povsem različni. Kroga pristašev Zedinjene Slovenije tudi ne moremo uvrstiti v en sam tabor. Ideja se je gotovo rodila med ljudmi liberalne, ne pa konservativne usmerjenosti. Konservativni ljudje so Zedinjeno Slovenijo sprejemali z nezaupljivim oklevanjem ali pa je sploh niso sprejeli. Med pristaši Zedinjene Slovenije so bili tako desni kot levi liberalci in demokrati. Tudi nasprotniki so bili iz vseh taborov, od skrajne levice do skrajne desnice. Kazalo se je svojevrstno prepletanje načelno-političnih in nacionalnih opredelitev. Moderno politično življenje se je šele začelo. Izkušenj ni bilo nobenih. Zaradi tega in zaradi prilagajanja vsakokratnemu položaju so mnogi naglo menjavali svoja stališča.

IV

Tabor, ki se je zavzemal za idejo Zedinjene Slovenije, je bil v letu 1848 še šibek in maloštevilen. Zajemal je samo del zlasti mlajše posvetne in duhovniške inteligence in študentov. Nastala so prva slovenska društva na Dunaju, v Gradcu, Ljubljani, Novem mestu, Celovcu, Gorici, Trstu. Začeli so izhajati slovenski politični časniki, med njimi Slovenija (v Ljubljani), ki jo je urejal Matej Cigale. Dunajska in graška slovenska organizacija sta imeli precej časa vodilno vlogo v slovenskem gibanju. Organizirano je bilo dokaj uspešno nabiranje podpisov za Zedinjeno Slovenijo. Vendar pa moramo reči, da prave organizacije slovensko politično gibanje v letu 1848 ni imelo, kar so že tedaj in od vsega začetka občutili kot slabost. Ni bilo niti enega množičnega ali reprezentativnega shoda, ki bi z avtoriteto razpravljal in sklepal o programu in stališčih, nobenega na tak ali drugačen način posta-

¹⁶ Laibacher Zeitung 27. 4. 1848 (str. 323).

¹⁷ Gl. F. Zwitter, Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike, Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 108 in naslednje (oz. ponatis v knjigi Fran Zwitter: O slovenskem narodnem vprašanju, Ljubljana 1990, str. 267 in naslednje).

vljenega vodstva, ki bi usmerjalo slovensko politiko. Na nobenih volitvah niso Slovenci nastopili kot organizirana celota.

Medtem ko je bil program Žedinjene Slovenije po svojem konceptu izrazita slovenska posebnost, slovenska politika leta 1848 ni bila tako originalna. Sledila je dvema močnejšima in bolj organiziranima slovanskima narodoma: Čehom v boju proti Frankfurtu, Hrvatom v boju proti Madžarom, obema proti dunajski oktobrski revoluciji. Kakor Čehi so Slovenci odklonili vključitev v novo Nemčijo, kakor Čehi so odklonili volitve v frankfurtski parlament. Dunajsko slovensko društvo, ki je stalo na čelu tega boja proti Frankfurtu, je pozivalo slovenske volilce, naj odklonijo volitve, naj protestirajo proti pozivom oblasti na volitve in naj zahtevajo uradno protokoliranje teh protestov. Uspehi niso bili najboljši. Kmetovo načelno nezaupanje do volitev in nagnjenje k abstinenci sta se sicer lepo ujela s protifrankfurtsko agitacijo, toda do uradno protokoliranih protestov proti volitvam je prišlo samo v ptujskem in kranjskem volilnem okraju, kjer je bilo uradno ugotovljeno, da ni nihče izvoljen, ker je večina volilcev protestirala proti volitvam. Povsod drugod so bili poslanci v frankfurtski parlament izvoljeni, čeprav ponekod ob smešno majhni volilni udeležbi. V novomeškem volilnem okraju bi moralo biti izvoljenih 147 volilnih mož (volitve so bile indirektne), zaradi odpora kmetov do volitev pa jih je bilo izvoljenih samo 97. Od teh jih je sicer večina prišla k poslanski volitvi, toda glasovati niso hoteli, tako da je oddalo svoje glasove samo 9 volilnih mož. Ker pa ni bilo nobenega protesta proti volitvam, so jih imeli za veljavne. Med meščanstvom in inteligenco ni imela protifrankfurtska akcija skoraj nobenega uspeha. Mnogi so glasovali že zato, ker so bile to prve volitve po zmagi revolucije, marsikdo zato, ker jih je razpisala oblast. Zavedni Slovenci so bili ne le med volilci, temveč tudi med kandidati.¹⁸

Pri nekoliko poznejših volitvah v dunajski parlament so sicer Slovenci marsikje poskušali nastopiti s svojimi kandidati, deloma tudi z uspehom, vendar v celoti niso nastopili kot organizirana stranka. Kmet tudi tem volitvam ni povsem zaupal in je omahoval med glasovanjem za kmečkega ali kakega drugega njegovega zaupanja vrednega človeka in med abstinenco. Kmetovo in splošno tedanje razpoloženje kaže tudi to, da na vsem našem ozemlju ni bil izvoljen niti en duhovnik. Slovensko zavedni poslanci na Dunaju so bili v precejšnjem delu levo usmerjeni in so v prvih mesecih (pred oktobrom) večinoma glasovali z nemško levico, kar je dr. Jože Kranjc pojasnjeval s tem, da je ta levica "za pravo svobodo bolj junaško poprijela kakor desnica", medtem ko "so se gospodje Čehi dostikrat za prijatle aristokracije skazali".¹⁹ Z levico je glasoval dr. Matija Kavčič, ljubljanski advokat in poslanec ljubljanskega mesta, ki je v parlamentu že od vsega začetka poudarjal, da je zoper historične dežele, ker gre za narodnosti in njihovo enakopravnost.²⁰ Z levico je gla-

¹⁸ V. Melik, Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem, Zgodovinski časopis 2/3, 1948/9, str. 119.

¹⁹ Slovenski biografski leksikon 1, Ljubljana 1925-1932, str. 548.

²⁰ Verhandlungen des österr. Reichstages nach der stenographischen Aufnahme, 2. Band, Wien 1849 (fotomech. Nachdruck 1970), str. 36.

soval Mihael Ambrož, uradnik, ki je bil zaradi svoje priljubljenosti med kmeti izvoljen za poslanca v treh volilnih okrajih. V svojih dopisih z Dunaja se je zelo zavzemal za slovenske narodne in jezikovne pravice, manj pa je govoril o Zedinjeni Sloveniji. Poudarjal je, da so glavni nasprotniki slovenskih pravic nekateri ljudje v domači deželi, ne pa dunajski demokrati.²¹ Ambroževo navdušenje za demokracijo je upadlo ob spopadu dunajske narodne garde z delavstvom sredi avgusta. Tedaj se je zazdelo Ambrožu, da "tudi prostost mora imeti svoje meje" in je v dopisu Novicam delavce povsem obsodil, imenujoč jih grdune, razsajavce, razbojnavce.²² Del slovenskih poslancev je bil desnoliberalno usmerjen. Tak je bil recimo veliki slavist dr. Fran Miklošič.

Dokaj drugačen položaj kot na Dunaju je bil doma. Za Bleiweisove Novice bi skoraj lahko rekli, da je bil dobršen del njihovega pisanja v soglasju z željami gubernija. Bleiweisova politika je bila skrajno previdna. V začetku je hvalil kranjske deželne stanove, ni bil niti za Zedinjeno Slovenijo niti proti frankfurtskim volitvam, všec mu ni bilo nobeno širjenje revolucije, se je pa zelo prilagajal položaju. Peter Kozler, avtor prvega slovenskega zemljevida, je bil načelen nasprotnik nemške levice. Ljubljanska Slovenija je prinašala desnoliberalne in levoliberalne članke, v novembru je tudi izražala pomisleke o pravilnosti češko-hrvaške politike. Po oktobrski revoluciji, deloma pa tudi že prej, je začel desnoliberalni in konservativni tabor na Slovenskem z Bleiweisovimi Novicami na čelu veliko gonjo zoper vse, ki so bili na levici ali so začasno držali z njo. Z napadi so bile povezane zahteve, naj volilci izrečejo nezaupnico takim poslancem, in očitki narodnega izdajstva. To povezovanje je bilo zelo značilno: prav tisti, ki so šele po dolgem oklevanju sprejeli Zedinjeno Slovenijo, so zdaj najbolj napadali levičarje kot odpadnike slovenskega naroda. Ta protidemokratska, protilevičarska psihoza je zdaj na Slovenskem, skoraj povsem prevladala.

V

V ustavnem odboru avstrijskega državnega zbora so vsi načrti, ki so hoteli v celoti ali vsaj deloma razbiti zgodovinske dežele, ostali v manjšini, s tem pa tudi vsi dosledni in nedosledni predlogi uresničenja Zedinjene Slovenije. Sprejeta je bila ohranitev starih zgodovinskih kraljestev in dežel, s tem da bi se v velikih deželah napravila okrožja, po možnosti na podlagi etnične sestave prebivalstva.

Maloštevilni Slovenci, ki so se navduševali za Zedinjeno Slovenijo, brez tradicije in izkušenj, brez pravega vodstva in organizacije, brez množičnega zaledja in brez močnega parlamentarnega zastopstva, so kljub temu dosegli v tedanjem času presenetljivo veliko. V začetku junija se je za Zedinjeno Slovenijo izjavil slovanski kongres v Pragi, ki je v manifestu evropskim narodom postavil zahtevo po "popolni enakopravnosti vseh narodnosti ne glede na njihovo politično moč ali velikost",

²¹ Novice 16. 8. 1898 (str. 140).

²² Novice 6. 9. 1848 (str. 152).

geslo, ki si je priborilo priznanje in veljavo v svetu šele mnogo pozneje. Istega junija se je hrvaški sabor izrazil za bližnjo zvezo Hrvaške z Vojvodino na eni ter slovenskimi pokrajinami na drugi strani. V novembru, po porazu dunajske oktobrske revolucije, je objavila nemška levica načrt preureditve Avstrije kot demokratične monarhije z enakopravnostjo vseh narodov, s samostojno upravo in zakonodajo za vsako od petih narodnih skupin: nemško, češko, poljsko, italijansko in slovensko. Slovenska Avstrija s slovenskim uradnim jezikom naj bi obsegala Kranjsko, na desni strani Drave ležeči del celovškega okrožja, slovenski del Štajerske in Goriške, medtem ko bi Trst in Istra spadala k italijanski Avstriji.²³ Program Združenih držav Nemčije, ki so ga postavljali badenski republikanci in demokrati, je kot posebno enoto predvideval tudi ilirsko republiko s Trstom kot glavnim mestom.²⁴ Vsekakor je bila Zedinjena Slovenija v revolucionarnem razpoloženju leta 1848 bližje uresničenju kot kdaj koli pozneje v času obstoja habsburške monarhije.

Zmagala je reakcija. Državni zbor je bil v začetku marca 1849 razpuščen, proglašena je bila oktroyirana ustava, po kratkem intermezzu pa obnovljen absolutizem. Vendar se predmarčna doba ni nikdar več povrnila. Fevdalizem ni bil obnovljen in kmet je ostal svoboden. Absolutizem je moral izvesti marsikatero moderno reformo.

Ideja Zedinjene Slovenije leta 1848 ni bila uresničena. Nedvomno pa je bila ena od pozitivnih posledic prvega slovenskega političnega nacionalnega nastopa ta, da je bil odslej uradno priznan slovenski narod, slovenski jezik in slovensko ime zanj. Starejše oznake "windisch" in "krainerisch" so se zdaj umaknile iz uradne rabe avstrijskega cesarstva. Tudi v marsikaterih drugih stvareh se je izkazala dediščina dogodkov iz leta 1848. Naj omenimo samo en primer: različnost položaja Slovencev na Štajerskem in na Koroškem. V vsaki deželi so predstavljali tedaj tretjino prebivalstva. Tako štajerski kot koroški deželni zbor sta se leta 1848 izrekla proti delitvi dežele, za "nerazdružljivost vojvodine", kar je bilo seveda namenjeno proti ideji Zedinjene Slovenije, ki bi prinesla razdelitev obeh dežel v slovenski in nemški del. Toda slovenske zahteve so bile v štajerskem deželnem zboru vendarle izrečene, v koroškem pa jih ni bilo slišati.²⁵ Štajerski deželni zbor je sklenil razdelitev dežele v tri okrožja, od katerih bi spodnještajersko obsegalo slovenski del dežele. Bachova, po zmagi protirevolucije izvedena upravna in sodna razdelitev leta 1849 je izvedla na Štajerskem razdelitev na okrožja in s tem na nemški in slovenski del dežele, na Koroškem pa se je postavila na stališče, da se določene jezikovne meje ne da postaviti, "ker obe narodnosti nista ločeni niti geografsko, niti z ozirom na promet in druge interese, in kažeta razveseljiv primer mirnega sožitja, ki ga le malo motijo princip enakopravnosti odklanjajoča separatistična stremljenja,"²⁶ in je urenila sedem okrajnih glavarstev, od katerih je imelo eno samo slovensko večino, tri

²³ Slovenija 1848, str. 182. V originalnem besedilu je pomotoma napisano: na levi strani Drave.

²⁴ E. Hobsbawm, *Obdobje revolucije*, Ljubljana 1968, str. 187.

²⁵ Glej J. Apih, *Slovinci in 1848. leto*, Ljubljana 1888, str. 163 in naslednje; J. Pleterški, *Narodna in politična zavest na Koroškem*, Ljubljana 1965, str. 50 in naslednje.

²⁶ Reichsgesetzblatt 1849, str. 340.

pa so bila mešana z nemško večino, a z nad 40 % slovenskega prebivalstva. Ta za Slovence neugodna upravna razdelitev je bila trajna, po njej pa je bila posneta 1861 še razdelitev na volilne okraje. Tako je bil za Slovence izrazito neugoden položaj na Koroškem v marsičem dediščina iz leta 1848, prav tako pa tudi boljši položaj na Štajerskem.

Program Zedinjene Slovenije se je znova pojavil takoj po obnovi ustavnega življenja v začetku šestdesetih let in se je razmahnil v vsenarodno gibanje v letih 1868-1871. Takrat je slovensko narodno gibanje že imelo množično podporo, saj je zmagalo na volitvah v deželne zборе leta 1867 skoraj na vsem slovenskem narodnostnem ozemlju. Uresničiti pa Zedinjene Slovenije ob nacionalnih nasprotjih in ob medsebojnih razmerjih moči posameznih političnih grupacij v habsburški monarhiji ni bilo mogoče.

DAS JAHR 1848 IN DER SLOWENISCHEN GESCHICHTE (Zusammenfassung)

Der Klagenfurter Domkaplan Matija Majar formulierte als erster bereits am 17. März 1848 die slowenischen nationalen Forderungen und veröffentlichte sie am 29. März in der Zeitschrift NOVICE. Die Grundidee bestand darin, daß jedermann in seinem Land nach seinem Belieben leben solle, der Deutsche auf deutsche Art, der Ungar auf ungarische, aber auch der Slowene auf seine slowenische Art. Die Idee des Vereinten Slowenien (Zedinjena Slovenija), eines nach ethnischen Prinzipien abgegrenzten Landes mit eigenem Landtag, wurde in drei Zentren geboren: in Klagenfurt/Celovec durch Majar, in Wien und in Graz. Im April begann man slowenische Vereine zu gründen, so auch am 25. April in Laibach. Unter den Bauernunruhen fand der Angriff auf die Grundherrschaft von Ig am 21. März das stärkste Echo. Die Städter und Intellektuellen waren gegen die Ungeduld der Bauern und hatten im wesentlichen kein Verständnis für ihre Lage. In den slowenischen Städten überwogen stets die Gemäßigten, die sich vor einer Eskalation der Revolution fürchteten und für die Erhaltung von "Ruhe und Ordnung" deutliche Sympathien zeigten. Die große Mehrheit des Bürgertums hatte sich damals in nationaler Hinsicht noch nicht festgelegt. Das für das Vereinte Slowenien eintretende Lager war politisch und zahlenmäßig noch schwach, nur von einem Teil der jüngeren weltlichen und geistlichen Intelligenz sowie von den Studenten getragen. Die Slowenen kandidierten bei keiner Wahl als organisierte Einheit. Mit der Ablehnung der Zugehörigkeit zu Deutschland boykottierten die slowenischen Vereine die Wahlen ins Frankfurter Parlament. Obwohl die Abstinenz stark war, kam es zu amtlich protokollierten Protesten nur im Pettau- und Krainburger Wahlkreis, sodaß dort niemand gewählt wurde. Beim Bürgertum hatte die gegen Frankfurt gerichtete Aktion nahezu keinen Erfolg.

CELJE IN LETO 1848

Predavanje na XXI. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Celju 1. oktobra 1982. Izšlo v Zgodovinskem časopisu 36 (1982) 3, str. 213-217.

Celje in celjska regija sta v slovenski politični zgodovini pred prvo svetovno vojno večkrat igrala tehtno vlogo. Naj kot primer omenim leto 1848, z vztrajnim delom priborjeno zmago v celjskem kmečkem volilnem okraju 1865, tabor v Žalcu 1868, boj za slovenske gimnazijske paralelke v Celju, ki je povzročil celo padec avstrijske vlade 1895, umikanje nemške stranke s tega področja, kar se je kazalo v delavskem gibanju s prepustitvijo celjskega okrožja slovenski socialno-demokratski stranki, v meščanskem taboru pa z opustitvijo nemških kandidatur izven mest. O nekaterih teh stvareh se je že dosti pisalo, o drugih manj.

Tu se bomo ukvarjali s prvim problemom, s Celjem v letu 1848. Če se vprašujemo, kaj je značilno za Celje v času revolucije, se bo odgovor nedvomno ustavil pri Celskih slovenskih novinah in pri sorazmerno močni slovenski opredelitvi celjskega prebivalstva. Podjetni tiskar Jeretin, domačin, je začel že 1. aprila 1848 izdajati Cillier Wochenblatt, zur Belehrung und Vertretung des Bürger- und Bauernstandes (za pouk in zastopanje meščanskega in kmečkega stanú), ki ga je 1. julija preimenoval v Cillier Zeitung, Zeitschrift für Stadt und Land, mit besonderer Rücksicht auf die deutschen und slowenischen Interessen (časopis za mesto in deželo s posebnim ozirom na nemške in slovenske interese), obenem pa je začel izdajati tudi tednik Celske slovenske novine. Nemški časnik je nehal zaradi pomanjkanja naročnikov že konec septembra,¹ slovenski pa je izhajal naprej, najprej kot Celske novine, po novem letu 1849 kot Slovenske novine. Imel je, kakor se je hvalil urednik, veliko naročnikov.² Uničile so ga šele neugodne razmere čez leto dni. Nehal je s koncem leta 1849. Za tri mesece mu je sledila še Slovenska čbela. Celske novine so bile prvi slovenski časnik zunaj Ljubljane. Istočasno z njim (1. julija 1848) so začeli izhajati Slovenija, Slovenski cerkveni časopis (poznejša Zgodnja danica) in Vedež. Treba pa je tudi poudariti, da je bilo Celje prvo mesto na Slovenskem, ki ga je (ko je nehal izhajati nemški tednik) predstavljal v svetu časopisne dejavnosti samo slovenski časnik (oktober 1848 - marec 1850).

Lončar je, kakor Apih, videl glavno značilnost Celskih slovenskih novin v "nekakem radikalizmu, segajočem celo na Slovincu vobče vedno nedotakljivo polje cerkvenih zadev," kakor je zapisal Apih.³ France Jesenovec, ki je v Celjskem zborniku napisal poseben članek o Celskih novinah,⁴ je povsem upravičeno nastopil

¹ Andreas Gubo: Geschichte der Stadt Cilli, Graz 1909, str. 364.

² Celske novine 27. 9. 1848, 27. 12. 1848.

³ Josip Apih: Slovenci in 1848. leto. Ljubljana 1888, str. 146.; Dragotin Lončar: Dr. Janez Bleiweis in njegova doba. Bleiweisov zbornik (ZMS 11), Ljubljana 1909, str. 166.

⁴ Francè Jesenovec: Celjske slovenske novine, Celjski zbornik 1963, str. 249-276.

zoper te oznake, vendar je pri tem, se mi zdi, padel v drugo skrajnost. Če hočemo naše tedanje časopisje prav presoјati, moramo imeti predvsem pred očmi urednikovo željo, da bi bil čimbolj širok, da bi objavljaj dopise najrazličnejših nazorov, saj je urejal geslo heterogene slovenske družbe, ne pa izdiferenciranega nazorskega tabora. Zato nikakor ni znamenje nedoslednosti, kaj šele protirevolucionarnosti, če je urednik objavljaj med seboj nasprotna stališča in mnenja. Osebna smer urednika Konška je bila prav gotovo liberalna. To se vidi iz cele vrste uredniških pripomb. Posebej naj opozorim na pri nas sorazmerno redko nastopanje zoper tradicionalne protizidovske predsodke.⁵ Kakor pri slovenski politiki 1848 nasploh se tudi pri Konšku veže liberalizem s splošnim povečevanjem dinastije in cesarja, z obsojanjem vseh "uporov" proti avstrijski oblasti v Italiji in na Madžarskem, z obsojanjem dunajske oktobrske revolucije. Kakor drugod postaja tudi pri Celskih novinah svobodomiselnost po oktobru 1848 previdnejša, skromnejša in opreznejša.

Glede Zedinjene Slovenije prinašajo Celske novine članke, ki se zanjo navdušujejo, pa tudi Gurnikov zagovor štajerske enotnosti in Jožeta Krajnca polemičen odgovor, ki pobija Gurnikove razloge in utemeljuje združenje, "ktero vam sliši po pravici, narodnosti in enakopravnosti, po Boži ino cesarski postavi".⁶ Svojo svobodomiselnost močno poudarjajoči Škrebe piše 18. oktobra 1848, da je Štajerska po soglasnem sklepu deželnega zbora nedeljiva, da pa to velja le, dokler Avstrija stoji. "Če pa Austria pade, in če bi bili Nemci tega krivi, tedaj pa z bogam! Od severja se bomo k jugu obrnili in se po drugih bratih ozirali". V letu 1849 se sicer velikokrat omenja mati Slovenija, o Zedinjeni Sloveniji pa ni kaj dosti brati. 24. avgusta 1849 objavlja A. Povh svojo večkrat citirano pesem z naslovom Enakopravnost, s po eno slovensko in nemško vrstico. Naj zaradi zanimivosti navedemo pesem v celoti:

1. Kak srečni smo mi brati
In schöner Steiermark!
Nam hudga ni se bati,
Die Einheit macht uns stark.

2. Edinost nas vse veže.
Es ist kein Unterschied.
Se serce k serc prilēže.
In jedem wohnt Fried'.

3. V lubezni vkup živimo,
Welch' Sprache, dass man spricht;
Nič več ga ne čertimo.
Wer deutsch kann und wer nicht.

⁵ Slovenske novine 12. 4. 1849.

⁶ Celske novine 20. 12. 1848.

4. Enakopravnost žmamo,
Für uns das höchste Gut!
De roke si podamo,
Mag sein, von welchem Blut.

5. Saj hoče Bog tak méti,
Dass wir uns Brüder sind!
Dolžnost, mirno živéti,
Lern' jeder schon als Kind.

6. Slovenc rad perkimuje:
"Ich möcht doch deutsch versteh'n"
In Nenc se ne sramuje,
Mit Slaven umzugehn.

7. Oba jezika znati,
Diess fordert der Verkehr;
Per enim kar obstati,
Für jeden schädlich wär'.

8. Sosedno v mir živimo
In schöner Steiermark,
Se braterno lubimo:
So bleiben wir auch stark.

Pesmico, ki že sama po sebi vzbuja smešne pripombe, se da seveda razumeti in razlagati na kaj različne načine. Jesenovec je v njej videl žlobodro in skrupucalo, "krono ... mlačne, kar smešno naivne miselnosti o enakopravnosti" - mogli pa bi tudi govoriti o zelo sodobnih idejah dvojezičnosti, recimo v sedmi kitici. Vsekakor pa urednik Konšek ni bil nezrel, kakor mu je očital Jesenovec,⁷ ampak se je dobro zavedal, da je težej po pravi enakopravnosti več med Slovenci kot med Nemci, in je pospremil objavo Povhove pesmi z naslednjo uredniško opombo: "Ta pesem je zopet nova vesela priča, da smo mi Slovenci prijaznih misli do Nemcev, in da vemo, kaj de je enakopravnost, pa ravno ta enakopravnost terja, da tud Nemci take pesmi zlagajo in prepevajo. Kedar se pa bo to zgodilo?"

1. marca 1849 je Konšek napisal: "V naših sostavkih smo se, če je le mogoče bilo ognili vsake besedice, ktera bi znala nemški narod razžaliti". To izjavo je že Lončar nekoliko pristransko komentiral,⁸ Jesenovec pa je bil mnenja, da kaže, kako "je bila spravljava in narodnostno mlačna miselnost uradna narodno politična črta

⁷ Jesenovec, str. 259.

⁸ Lončar, str. 167.

Slovenskih novin”.⁹ Vendar pa Konškov članek izzveni kot dokazovanje pravilnosti slovenske politike in kot pritožba zoper protislovensko pisanje Grazer Zeitung, nikakor pa ne kot narodnostna mlačnost.

Zelo veliko, najbrž vedno več prostora dajejo Celske novine praktičnim vprašanjem slovenščine. Slika, ki si jo človek ustvari ob branju številnih dopisov, je naslednja. Od cesarja, od vlade smo dobili zagotovila o enakopravnosti narodov, o upeljavi slovenščine v šole in urade. Vsi ti odloki in predpisi so taki, da bi se pravzaprav že kar morale začeti slovensko uradovati in učiti. Zaprek ni na višjih forumih, zapreke so spodaj, na terenu, med uradniki, med učitelji. Bitka za slovenščino je bila izgubljena zaradi uradnikov. Ti so se na vso moč branili slovenščine - ne samo Nemci, tudi rojeni Slovenci. Samo v Jurkloštru so začeli s slovenskimi odpisi podložnikom, samo v Celju učijo v slovenščini, pišejo Novine 6. decembra 1848. “Nobeden fajmošter si še ni peresa vrezal, s katerim bi v farnih bukvah slovenski opravljal. Al se to pravi postave spoštovati? Al se to imenuje pravične želje naroda svojiga dobrovoljno podpirati? Vi svetni in duhovni gospodje, uradnici in učenci, kateri bi imeli jasno ogledalo biti, v katerim bi se vse postave oživlene lesketati imele: vi ste, ne zamirite, njih prvi in naj hujši prestopniki; ja vaše ravnanje diši čisto po izdajstvu svojiga naroda: v njim so si duhovni in svetni gospodje, ne le samo podobni, ampak enaki, ko dva gnjila jaica.” Od uradnikov so zahtevali spričevala o znanju slovenščine. Tu pa je prišlo do marsikaterih sporov. Vse kaže, da so mnogi dobili taka spričevala po prijateljski ali kolegijski liniji. Tudi merila o tem, kaj je znanje, so se razlikovala. Konška so v zvezi s tem tudi nekaj napadali, saj se je v svojem časopisu branil pred očitki, ob tem pa je tudi zapisal: “Kakor z našim jezikom zdaj stojimo, je ravno *nemogoče* ta jezik v vrade vpeljati; in še bo mnogo let preteklo, preden se bodo naše želje dopolnile. Kadar je tedaj visoko ministerstvo službe na Slovenskim razpisalo in reklo, da terja od vsakega vradnika, kter hoče službo dobiti, popolno znanje slovenskega jezika, gotovo ni terjalo, da mora vsak uradnik v *slovenskem pismenstvu* doveršen biti, zakaj, jaz vprašam koljko vradnikov je pa, da bi le v slovenskem pismenstvu maličko izurjeni bili, če so ravno slovenskega. kmečkega rodu? ... Moramo tedaj od konca s takimi vradniki zadovoljni biti, kteri tako po slovensko govoriti znajo, da jih kmet popolnoma zastopi, in oni njega.” V tem smislu nastopa Konšek proti “prenapetim Slovincem”, ki postavljajo samo jezikovna merila in se na pravniško strokovnost nič ne ozirajo.¹⁰ Prav v teh, za slovenščino temnih trenutkih pa se kot nekaj beg iz krize začenjajo v večji meri tudi v Slovenskih novinah oglašati jugoslovanske in vseslovenske jezikovne koncepcije.¹¹

Čeprav je bila Zedinjena Slovenija edino pravilni slovenski program, vendarle ne smemo tistih, ki niso bili zanj ali niso bili dovolj odločno zanj, imeti za slabe ali mlačne Slovence. Pri mnogih je bila pokrajinska zavest še globoko zakoreninjena,

⁹ Jesenovec, str. 259.

¹⁰ 27 Slovenske novine 13. 10. 1849.

¹¹ Slovenske novine 24. 11. 1849, 8. 12. 1849.

Celjske Slovenske novine.

Vrednik: Professor Valentin Konšek. —

Nro. 1.

I. maliga serpana 1848.

Porabilo

na naročbo Celjskih novin, katero dones I. dan maliga serpana v Slovenskim jeziku izhajati začnejo pod imenom: „SLOVENSKE NOVINE.“

Slovenci!

Vsi Slovenci se glasijo, zakaj bi sami mi v Celjskim krogu molčali! Tudi mi se hočemo pogovoriti, kar je nam potrebno in koristno, in si povedati, kar od daljnih krajev slišimo. Posebno vam pa v imenovanih novinah razložiti hočemo, kako se vaši poslanci alj poročniki na Dunaju za Vas ponašajo. Tudi bote od nas hitro vse zvedili, kar bo na Dunaju sklenjeno.

Imenovane novine pridejo vsak teden enkrat, namreč v Saboto na sveto.

Polletno plačilo je . 1 fl. 20 kr. () Po pošti polletno . 1 „ 40 kr.
Za četertinko leta . — 40 „ () „ „ za četertinko — 50 „

Naročbe in plačilo v frankiranih pismih prijema **Janez K. Jeretin**, natiskar v Celi. Naročbe tudi e. k. pošte prijema. Založnik.

Trinajsti dan Sušca je bil na Dunaju nepokojni — pa vendar vsem narodom avstrijskega carstva dragi nezpozablivi dan. Staro spodjedeno zidovje, v katerim jih je tolko milijonov ljudi ječalo, se je poderlo; — tema je, ko de bi trenil, prešla, ino razjasnilo se je vsem. — Jasniga dneva se je vse veselilo — tudi Slovenci. — Mnoigi deželan se čudi, kok de se zdaj tolko slovenskiga branja ima? poprej so ja vsi časopisi nemški bili? gotovo je taka beseda resnica, pa žalostna resnica. Slovenci se niso znali v domorodnim jeziku tako pogovarjati, kakor zdaj, slovenskih časopis nismo smeli imeti, kakor zdaj. — To je za nas velka dobrota, kir se bodedo v časopisah bližni ino daljni Slovenci lahko pogovorili, ino svoj jezik z časama zedinili. Zadohlene dobrote Sušca bodedo še le v perhodnih časih občutili, zdaj je še le tota sama. Ko bi 13. dan Sušca nam bil le zdajšne čase pernesel, ga bi mogli preklinati! —

Zakaj od zvunaj hudo pertisnemi Avstriani, so se ze začeli tudi med saboj zovražiti ino eden drugiga kri popivati! Strašne pa resnične besede! — Proč, daleč proč, Slovenci! od takih pergodb, ktere človeka nemuno zverino storišo! zadosi je razvuzdaniga časa, oblublene pravice, pravice postave, pravi keršanski mir silno želimo vsi ze imeti. Pa kaj dobriga, ino stanovituiga se ne da ene ure narediti. Zvoleni so že naši poročniki, kteri bodo na Dunaj poslani. O de bi le vsi dobriga duha polni bili! Velko delo bodo tam začeli. Bog daj de bi ga tudi srečno dokončali. Novo zidovje morejo postaviti, ktero bodé moglo našo domačijo znotrej vkrepčati, zvunaj nepremagljivo stori. Skleniti morejo, kar je za vsakiga človeka dobro, de nobeden krivice ne bo terpel, ino v novi ustavi vsak sin velke Avstrije svojo pravo srečo zadoobil. Zares teško delo! — Naj ga začnejo za vero, domačijo, ino našiga miliga cesarja Ferdinanda!

M.

še več pa se jih je balo odločno nastopiti proti nemškim sodeželanom. Kakorkoli že, prav je, da tu omenimo zasedanje štajerskega začasnega deželnega zbora, ki je razpravljal na 48 sejah v času od 13. junija do 17. avgusta ter 6.-8. novembra 1848.¹² V tem deželnem zboru so imeli med 90 poslanci Slovenci po besedah

¹² Franz Ilfow: Zur Geschichte der Steiermark im Jahre 1848, Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark 45, 1897, str. 1 (opomba).

Celskih novin štiri može, ki so Slovence zagovarjali. To so bili Vincenc Gurnik iz Celja, Franc Rapotar iz Velenja, Jakob Kreft iz Biserjan ob Ščavnici in Nemeč uradnik Knaffl.¹³ Prvi člen nove deželne ustave ("Štajerska je enotna in nerazdružljiva vojvodina") je bil sprejet soglasno, šele pozneje (9. avgusta) je proti njemu protestiral Kreft z zahtevo po Zedinjeni Sloveniji, navajajoč tudi, da je slovenski ali Mali Štajer šele komaj štiristo let združen z nemško Štajersko.¹⁴ Izredno pomembna je bila določba, da se razdeli dežela na tri okrožja, od katerih bo v spodnji Štajerski slovenski del dotedanjega mariborskega okrožja in vse dotedanje celjsko okrožje. Sprejeta je bila torej razmejitev okrožja po jezikovni meji. Za okrožni zastop so zahtevali slovenski poslovni jezik, končno pa je bilo sklenjeno, da si ga zastop sam izbere.¹⁵ Marsikaj od razpravljanj v tem začasnem deželnem zboru se je pokazalo kot izredno pomembno za nadaljnji razvoj štajerskih Slovencev. Posebno slovensko okrožje je prešlo tudi v Bachovo upravno in sodno razdelitev dežele in je postalo tudi podlaga cerkvene meje med mariborsko in graško škofijo. Vse to je dajalo štajerskim Slovencem bistveno boljši položaj kot koroškim Slovencem, zasluge za to pa pripadajo v veliki meri slovenskim besednikom v začasnem deželnem zboru leta 1848.

Ena centralnih oseb v Celju leta 1848 je bil poštni mojster Vincenc Gurnik. Takoj v začetku je bil izvoljen za poveljnika celjske narodne straže. Pri vseh volitvah je bil v Celju izvoljen za volilnega moža. Pri volitvah v deželni zbor je bil izvoljen za poslanca manjših mest in trgov celjskega okrožja in za poslanskega namestnika v Celju. Sklep o edini in nerazdeljivi vojvodini Štajerski je Gurnik v Celskih novinah zagovarjal s tremi razlogi: prvič, da smo bili združeni veliko stoletij z nemškimi brati, "srečo in nesrečo smo skupaj nosili", "da nas imajo Nemški Štajerci za prijatle, na ktere se zanesti smejo," da smo se na to prijazno sožitje tako navadili, "da bi nam ločitva gotovo teška bila," drugič, da bi kupčija z vinom, žitom, železom itd. zastala, tretjič, da ima dežela lepo premoženje, ki se ga ne da razdeliti, ker bi ne bilo mogoče najti pravega delilnega proporca in ker bi tisti, ki bi se odcepili, pravzaprav ne imeli pravice do nikakršnega deleža.¹⁶ Ne glede na to stališče Gurniku slovenske opredelitve nikakor ne moremo zanikavati. Slovesnosti, ki jih je prirejela celjska narodna straža, so bile dosledno dvojezične, nemške in slovenske. 1. avgusta 1848 je prišel Jelačić v Gradec, kjer sta ga slovesno sprejela guverner in komandant graške narodne straže. Posebej ga je obiskal tudi Gurnik. Njegov opis tega obiska je bil objavljen v Celskih novinah: "jas sim čast imel, sam bana obiskati ino njega v imenu vsih Slovincov zagotoviti časti in goreče lubezni do njega ino našiga serčniga nagnenja do zvestih ino junaških Horvatov". Gurnik je govoril Jelačiću, da južni Slovani upamo vanj kot v moža, ki je poklican kot steber Avstrije varovati njeno ustavno ureditev, in da smo se pripravljene zbrati okrog njega.¹⁷ V

¹³ Slovenske novine 1. 3. 1849.

¹⁴ Viktor Vrbnjak: Prvi slovenski tabor v Ljutomeru, Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 392.

¹⁵ Celjske slovenske novine 23. 8. 1848.

¹⁶ Celske novine 3. 10. 1848.

¹⁷ Celjske slovenske novine 9. 8. 1848.

času dunajske oktobrske revolucije je prišel v Celje dunajski študent, doma iz Cmureka, ki je pozival na pomoč Dunaju. Gurnik kot poveljnik garde je izrazil mnenje, da za Celjane ne bi bilo častno postaviti se proti sosedom Hrvatom, ki so šli v boj za cesarja.¹⁸ Večina gardistov je temu mnenju pritrčila in študentova akcija ni uspela. Celjska narodna straža je bila zaradi tega dvakrat pohvaljena od vojske. Tudi sicer je kazalo Celje v letu 1848 zelo zanimivo podobo. 10. maja se je v Celju ustavilo zastopstvo dunajske Slovenije, ki je pod Miklošičevim vodstvom potovalo v Ljubljano.¹⁹ 16. maja se je pod predsedstvom advokata dr. Matije Foreggerja osnovalo društvo za posredovanje med slovansko in nemško narodnostjo, ki pa je že čez štiri tedne zaspalo.²⁰ 12. junija je prišlo z vlakom petdeset dunajskih študentov, ki so hoteli agitirati v revolucionarnem in nemškem nacionalnem smislu, vendar pa so jih celjski meščani nekam hladno sprejeli in so se naslednji dan brez uspeha vrnili.²¹ Ob veliki slovesnosti otvoritve železnice Celje-Ljubljana 16. septembra 1849 je bila v celjskem gledališču centralna prireditev slovenska predstava Županova Micke.

Celjani so pričakovali, da bo ob novi upravni preureditvi Celje postalo glavno mesto slovenskega okrožja na Štajerskem. Lahko si torej predstavljamo razočaranje, ko se to ni zgodilo, ampak je bil za prestolico izbran Maribor. V neštetih prošnjah in pritožbah, ki so sledile, so navajali Celjani, da se Maribor ni politično dobro zadržal, ker je kazal simpatije za dunajsko revolucijo in madžarske "puntarje", potem, da so Mariborčani nastopali zoper slovensko enakopravnost v deželi, da je Maribor nemško, Celje pa slovensko mesto, da sta Ptuj in Celje "vedno kakor dve zveste slovenske sestre skupaj deržale, ter se niste dale vmotiti sladkoustnemu petju, ki ju je vabilo pod bandero kervaviga punta". Edina pot, ki bi jo vlada morala ubrati, da bi dobila zaupanje Slovencev, bi bila postavitev sedeža kresijske vlade v Celje. "Celje, sedež nekdanjih rimskih deželnih poglavarjev, sredica nekdanje *slovenske* okrajne, zibela mogočnih celjskih knežev, Celje je in ostane od nature nam pokazana sredica, okoli katere se *Štajerski Slovenci* zberamo. ... *Celje*, v sredi *Slovincov* ležeče, je sosedni *slovenski* kranjski deželi, z katero mi Slovenci v vedni kupčijski zavezi stojimo, veliko bližej, kakor Marburg; - mogočna Sava, po kateri mi Slovenci Hervatam in vojaški meji toliko potrebnih reči, kakor: les, opeke, apno in tako dalej; Hervati pa nam toliko žita perpelajo, kakor sreberni pas Celjsko kresijo proti jugu ovije. Železna cesta se Celja dotika, in ravno v Celjski kresiji jo tiste ceste presekajo, katere nas Slovence z Hervati in Slavonci, z Krajnci in Korošci vežejo, - namreč per Poljčanah in na Zidanem mostu."²²

¹⁸ Gubo, str. 367.

¹⁹ Janko Orožen: Zgodovina Celja in okolice 2, Celje 1974, str. 9.

²⁰ Gubo, str. 365.

²¹ Gubo, str. 306.

²² Slovenske novine 20. 10. 1849.

CELJE (CILLI) UND DAS JAHR 1848 (Zusammenfassung)

Am 1. Juli 1848 erschien in Celje die erste Nummer der Wochenzeitung "Celjske slovenske novine". Einige Monate später wurde ihr Titel in "Celske novine" umgenannt, der wiederum einige Zeit später den endgültigen Namen "Slovenske novine" erhielt. Unter diesem Titel wurde die Zeitung bis zum Ende des Jahres 1849 herausgegeben. Sie war die erste slowenische Zeitung, die außerhalb Ljubljanas erschien; damit war Celje die erste Stadt auf slowenischem Gebiet, die (nachdem das "Cillier Wochenblatt" sein Erscheinen eingestellt hatte) journalistisch nur durch eine slowenische Zeitung vertreten wurde (von Oktober 1848 bis März 1850). Der Redakteur dieser Zeitung, Prof. Konšek, vertrat liberale Anschauungen, er veröffentlichte aber auch Zuschriften unterschiedlichster Ansichten, die von betont freiheitlicher bis zu konservativer Gesinnung reichten. Er publizierte Artikel, aus denen die Begeisterung für ein vereintes Slowenien sprach, aber auch die von dem Celjer Postmeister Gurnik verfaßte Verteidigungsschrift für ein einheitliches steirisches Land. Gurnik war z. Z. der Revolution in Celje die zentrale Persönlichkeit. Er war Kommandant der Nationalgarde und Abgeordneter im provisorischen Landtag. Mit Begeisterung trat er für die Ideen von Jelačić ein und war zweifellos ein Vertreter des Slowenentums, obwohl er der steirischen Landestradi-tion anhing.

Celje zeigte im Jahre 1848 einen ziemlich ausgeprägten slowenischen Einschlag. Bei Feierlichkeiten der Nationalgarde wurde konsequent die Zweisprachigkeit durchgesetzt. Zur Einweihung der Eisenbahnlinie Celje - Ljubljana fand die zentrale Veranstaltung mit der Aufführung des slowenischen Stückes "Županova Micka" im Theater von Celje ihren Höhepunkt. Die o. a. Wochenzeitung betonte 1849 den slowenischen Charakter Celjes im Gegensatz zu dem sich dem Deutschen hingewandten Maribor. Die Zeitung verlieh auch der Enttäuschung Ausdruck, als durch die neue administrative Aufgliederung Maribor und nicht Celje zum Sitz des slowenischen Kreises bestimmt wurde.

NACIONALNI PROGRAMI MATIJE MAJARJA - ZILJSKEGA

*Referat na mednarodnem simpoziju o Matiji Majarju - Ziljskem v dneh od 6. do 9. julija 1992 v vasi Pošišče (Tratten) v Ziljski dolini. Izšlo v publikaciji **Matija Majar-Ziljski** (Zgodovinska serija Oddelka za zgodovino vzhodne in jugovzhodne Evrope na Univerzi v Celovcu in Doma prosvete Sodalitas v Tinjah/Tainach, 2. zv.), Celovec-Ljubljana 1995, str. 93-102, pod naslovom *Die nationalen Programme des Matija Majar - Ziljski*. V slovenščini z nemškim povzetkom izide tu prvič.*

Majarjevih nacionalnih programov je več. Tičejo se položaja Slovencev in prereditve habsburške monarhije. Prva tri besedila so iz časa formuliranja ideje Zedinjene Slovenije marca in aprila 1848: marčni članek v Novicah, peticija cesarju in letak Kaj Slovenci terjamo. Sledijo še trije članki iz druge polovice leta 1848 ter programa iz leta 1861 in 1865.

Slovenci so bili *ozemeljsko* tako zelo razdeljeni, da ni bilo nobenega imena za celoto slovenskega prostora. Zanj je bila v predmarčni dobi na novo ustvarjena beseda Slovenija. Pomenila je enoto, ki je v resničnosti ni bilo. Živel je samo v mislih. Že sama beseda Slovenija je bila velik dogodek, ko se je pojavila v tisku (kakor leta 1844), zbujala je misli o povezavi vseh Slovencev. Odtod ni bilo več daleč do misli o potrebi združitve vsega slovenskega ozemlja v resnično enoto.

Dragotin Lončar je leta 1908 zastavil Antonu Globočniku, za časa revolucije pred 60 leti aktivnemu borcu za Zedinjeno Slovenijo na Dunaju, vprašanje, "kdo je prišel prvi na misel o združitvi vseh Slovencev v eno deželo in jo tudi javno izrazil". Globočnik je odgovoril, da je to vprašanje nerešljivo in da se je ta ideja kazala "že pred letom 1848 v vseh glavah maloštevilnih narodno zavednih ljudi".¹ Dolgo smo mislili, da so idejo prvi formulirali dunajski Slovenci,² pred 30 leti pa je Zwitter označil krog okrog Matije Majarja "kot drugo žarišče, kjer se je neodvisno od dunajske akcije formuliral približno isti program."³

Novice o prvi zmagi revolucije so prišle v Ljubljano in Celovec v četrtek 16. marca.⁴ Dan zatem,⁵ v petek 17. marca, je Majar že napisal članek z naslovom Slava

¹ Dragotin Lončar: Anton Globočnik in slovenski narodni program 1848. leta, Carniola 3 (N.v.), 1912, str. 208.

² Fran Zwitter (v oceni): Ferdo Gestrin-Vasilij Melik, Slovenska zgodovina 1813-1914, Ljubljana 1951, Zgodovinski časopis 5 (1951), str. 390.

³ Fran Zwitter: Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike, Zgodovinski časopis 18(1964), str. 111 (oz. ponatis v knjigi Fran Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju, Ljubljana 1990, str. 271).

⁴ Josip Mal: Zgodovina slovenskega naroda, Celje 1993², str. 658, 674.

⁵ Novine 14 (1848) 33, 11. 4., str. 131-132; prim. tudi: Vasilij Melik, Majarjeva peticija za Zedinjeno Slovenijo 1848, Časopis za zgodovino in narodopisje 15 (50) letnik 1979/1-2, str. 289.

Bogu v višavah, ki so ga objavile Novice 29. marca. Članek v vznesenih besedah, v poljudnem, navdušujočem jeziku naznanja, da tako imenitnega časa za Slovence še ni bilo, da se zdaj začenja sreča našega naroda, da lahko stopimo kot svobodni narod med druge svobodne narode in smo jim enaki, da je na cesarskem Dunaju pripravljeno med najvišjo gospodo tudi mesto našim poslancem. Današnjega edinstvenega trenutka pa Slovenci ne smejo zamuditi z molkom ali škodljivimi željami, ker bi to pomenilo smrt naroda. Vsi narodi cesarstva smo si bratje, ki drug drugega potrebujemo, ker se le skupaj lahko ubranimo sovražnikov. Vsak naj v svoji deželi doma živi kakor mu je drago in ljubo, Nemci, Italijani, Ogrji in Slovani. Mi nismo čez Nemce, Italijane ali Ogre, pa tudi ti niso čez nas. Od vseh zahtevamo, da tudi nas puste doma po našem živeti: Slovence po slovensko.⁶ V teh preprostih besedah, naj vsak narod živi kakor hoče, je brez dvoma, čeprav ne izrecno, povedana misel na preureditev cesarstva v federacijo enakopravnih narodov in na slovensko ozemlje kot samoupravno enoto. Ta misel pa takratnim in še mnogim poznejšim bralcem ni bila tako opazna. Kot glavno potrebo in zahtevo Slovencev je Majar namreč navedel: "da bode nam slobodno, da moremo v Slovenii kadar koli hočemo in kakor hočemo po malim v šole in v kanclije vpeljati naš slovenski jezik".⁷ V tej formulaciji se kaže Majarjev realizem. V peticiji je napisal "Wir wollen das Deutsche nicht auf einmal beseitigen; wir können es auch nicht".⁸

Peticijo cesarju je, kakor zdaj menim, sestavil Majar v zadnjih dneh marca, jo dal prepisovati celovškemu bogoslovcem in jo poslal različnim slovenskim rodoljubom. Ti naj bi povedali, kaj bi bilo potrebno spremeniti ali dodati, in zbirali podpise. Ko bi se jih nabralo dovolj, bi poslali deputacijo k cesarju.⁹ Peticija, z začetkom *Euere Majestät*, je bila seveda sestavljena v nemščini. Obsegala je 8 točk, ki so potrebne za naš narod. Nekatere so bile širše ali krajše podprte z razlago. Pet točk je bilo v zvezi s pravicami slovenskega jezika. Druga je terjala, da se Slovenci združijo (koncentrirajo) kot narod in da jih zastopa skupen deželni zbor, tretja pa, da pridemo v pravo zvezo s cesarski dinastiji vedno zvestimi in viteškimi brati v Hrvaški, Slavoniji in Dalmaciji. Osma točka pa je izjavljala: "Pri Nemški zvezi nikakor nočemo biti. Vedno bomo kot doslej zvesti, neomajno zvesti podložniki Vašega Veličanstva, trdni privrženci naše ustavne vlade, vse narode avstrijske države bomo imeli za svoje brate in bomo z njimi ozko povezani, toda z drugimi vladami Nemčije nočemo stopiti v nobeno zvezo, ker bi ta gotovo škodovala našemu narodu, naši narodnosti in jeziku."¹⁰

Peticija se je pridruževala splošnim željam drugih avstrijskih narodov, prva je bila svobodna občinska ureditev, zadnja osebna svoboda. "Te želje so tudi naše in

⁶ Matija Majer: Slava Bogu v višavah in na zemlji mir ljudem dobrega srca! - Novice 6 (1848) 13, 29. 3., str. 50.

⁷ Gl. opombo 6.

⁸ Vasilij Melik, n.d., str. 289.

⁹ Václav Žáček: Slovanský sjezd v Praze roku 1848, Praha 1958, str. 376-378.

¹⁰ Vasilij Melik, n.d., str. 291.

hrepeneče pričakujejo njihovo izpolnitev." Poudarjena je bila lojalnost in potrpežljivost Slovencev, potreba po slogi in zadovoljstvu narodov, zaključila pa se je s trditvijo: "Zase zahtevamo samo to, kar drugi avstrijski narodi že imajo. Sploh je naše prepričanje, da bo avstrijsko cesarstvo trdno stalo, če se bo stavek "vse avstrijske narodnosti in jeziki imajo na svojih ozemljih popolnoma iste pravice"¹¹ zelo pogosto izgovarjal in se bo vselej po njem ravnalo.

O peticiji je poročal dopis iz Celovca, datiran s torkom 4. aprila, objavljen v zagrebških Novinah 11. aprila, 6. aprila pa jo je omenil škof Slomšek v pismu celjskemu opatu Matiji Vodušku. Od vseh Majarjevih tekstov iz leta 1848 je bila peticija najbolj odmevna. Mnogo so pisali o njej; graški Slovenci so v svojo peticijo, objavljeno 22. aprila v Grazer Zeitung, prevzeli več formulacij iz Majarjeve. Kakor je bila odmevna, pa smo jo dolgo poznali le po povzetku v Gajevih Novinah. Leta 1978 sem slučajno dognal,¹² da je original že 20 let objavljen v zbirki dokumentov slovanskega kongresa, ki jo je izdal Václav Žáček. Žáček je imel ta "anonimen in zelo hitro pisan koncept", za "koncept zahtev Slovencev za kongresno adresu cesarju", saj ni mogel vedeti, da dokument ni nastal na kongresu (najbrž ga je prinesel s seboj Globočnik).

Pred Žáčkom sta videla in opisala dokument že Ivan Lah (1918) in Fran Petré (1940) in sta sodila o njem podobno kot Žáček. Petar Korunić je našel hrvaški prevod peticije v Novinah 22. aprila 1848; imel ga je za razširjeno besedilo Majarjevega programa.¹³

Glede nastanka letaka Kaj Slovenci terjamo, sem ugotovil, da je vpisan v Arbeitsbuch der Josef Blasnikschen Buchdruckerei v Ljubljani v sredo 5. aprila. V javnost je prišel kot priloga Novic šele 10. maja, kakor je domneval Fran Ilesič,¹⁴ obenem z manifestom dunajskih Slovencev z dne 20. aprila. Če je to res, je imel letak mesec dni dolgo čakalno dobo. To bi pojasnjevalo, zakaj je bil odmev Majarjevega letaka precej manjši kakor pa odmev peticije. Letak se od peticije zlasti na prvi pogled v marsičem razlikuje. Stilistične spremembe so bile nujne že zato, ker je bila peticija namenjena cesarju, letak pa ljudstvu. Letak je bil obsežnejši, imel je daljše razlage in utemeljitve posameznih točk, daljši uvod o ustavi in splošnih zahtevah. Posebej se je Majar skliceval na sklepe zagrebške skupščine z dne 25. marca, ki jih ob sestavljanju peticije najbrž še ni poznal. Na čelo vseh zahtev je postavil trditev, da bo vse dobro, če bomo zdaj ubranili svojo narodnost in svoj jezik. Če se nam ne bo izpolnila nobena druga želja razen te, bo tako, kakor bi se

¹¹ Prav tam, str. 291.

¹² Vasilij Melik, n.d., str. 288.

¹³ Dr. I(van) L(ah): Slovenci in slovanski kongres v Pragi I. 1848, Slovenski narod 51 (1918) 194-197, 27. - 30. 8., str. 1-2 (Podlistek); Fran Petré: Zahteva po "Kraljevini Sloveniji" I. 1848 v praških dokumentih, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 21 (1940) 1-4, str. 53; Petar Korunić: Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici, Zagreb 1986, str. 59.

¹⁴ Fran Ilesič: O slovensko-hrvatski zajednici 1848/49, Zbornik Matice slovenske 11(1909), Bleiweisov zbornik, str. 289.

nam vse izpolnile. Število podrobnih želja in zahtev iz peticije je zmanjšal na 6; 4 so vsebovale jezikovne zahteve. Zedinjena Slovenija je prišla zdaj na prvo, najodličnejše mesto. Glasila se je: "Da se vsi Slovenci, kakor najbližji brati, zjediniamo v jeden narod, in da bi imeli vsi vkup jeden slovenski deželni zbor."¹⁵

Odklanjanje nemške zveze je ostalo v zadnji točki, odpadla pa je točka peticije, ki je zahtevala zvezo s Hrvaško. Ali se je to zgodilo iz previdnosti ali zaradi pomislekov, ki so se pojavljali med ljudmi? Škof Slomšek je v dveh privatnih pismih omenil Majarjeve prenapete peticije, v drugem je navedel tudi svoje stališče: "Wir wollen Oestr. Slowenen bleiben, ohne zum deutschen Bund- noch zum Kroathenthum zu gehören."¹⁶ V letaku je Majar prvič natančno naštel vsa slovenska ozemlja z ogrskimi in beneškimi Slovenci, ki jih v peticiji še ni bil omenil in jih tudi pozneje v večini slovenskih razglasov ne najdemo imenovanih.

S temi tremi programi se je Matija Majar v svojem 40. letu vključil med ustvarjalce prvega slovenskega političnega programa v letu 1848. Majarjev program se od drugih ne razlikuje po kakih posebnih idejah, pač pa po aktivnosti, iniciativnosti, hitrosti in odločnosti. Medtem ko drugi razmišljajo, se posvetujejo, tudi oklevajo, Majar ukrepa in deluje. Prvi je izrazil željo po samostojnem življenju vsakega avstrijskega naroda in ob tem Slovencev, prvi je sestavil peticije za Zedinjeno Slovenijo, prvi je izdal letak slovenskemu ljudstvu z jasnimi programskimi točkami. Majarjevo aktivnost in hitrost moramo toliko bolj občudovati, ker je živel v Celovcu in imel okrog sebe v glavnem samo krog mladih bogoslovcev, dunajski Slovenci pa so bili številni in so živeli v središču države, revolucije, sredi dogajanja, vplivov, problemov, stikov z vsemi narodi monarhije. Imeli so gotovo več možnosti za organizirano delo in nastopanje kot Majar.

Julija 1848 je objavil Majar v Sloveniji članek Slaveni in Nemci.¹⁷ V njem se je zavzemal za prijateljstvo in slogo, navajal pa je krivice, ki jih delajo Nemci, in jim svetoval: ne vpletajte se v naše stvari, vsak naj skrbi zase. Zavračal je očitke rusizma in panslavizma. Zagovarjal je ljubezen do vseh Slovanov, saj smo si bratje po krvi in kri ni voda. S tujimi državami pa nimamo nič opraviti; svoboda nam je ljubša kot vsaka tuja oblast, pa naj bo ruska ali frankfurtska.¹⁸ Kakor je v vsem članku prikazoval slovenske ideje za Nemce v lepi luči, je tudi Zedinjeno Slovenijo prikazal v manjši obliki: le kot združitev tržaškega in ljubljanskega gubernija ter štajerskih Slovencev. Dežela bi se imenovala po nemško Königreich Illyrien, po slovensko pa Slovenija ali Ilirija, nam je to vseeno. Cenzura pod Metternichom je prepovedala ime Ilirija, pa smo morali pisati o Sloveniji.¹⁹ To dvojnost imena je uporabil Majar še v članku Slovanska sloga, objavljen avgusta 1848 v Sloveniji.²⁰

¹⁵ Vasilij Melik: *Revolucionarno leto 1848, Slovenci v predmarčni dobi in revoluciji 1848*, Ljubljana 1978, str. 45.

¹⁶ A. M. Slomšek - M. Stojanu (19. 3. 1848), Arhiv za zgodovino in narodopisje 1 (1930-1932), str. 74.

¹⁷ Slovenija 1 (1848) 2 (7. 7., str. 5-6), 4 (14. 7., str. 13), 5 (18. 7., str. 17).

¹⁸ Slovenija 1 (1848) 5, 18. 7., str. 17.

¹⁹ Prav tam na istem mestu.

²⁰ Slovenija 1 (1848) 13-16, 15. - 25. 8., str. 1-2.

V citiranem članku je, kakor malo prej dr. Josip Krajnc²¹, dopuščal Nemcem in Madžarom, da se ločijo od Avstrije, če res hočejo, saj bi avstrijskemu cesarju ostale še vse slovanske dežele. Vsi Slovani našega cesarstva naj bi bili le en narod. Ponovil je program Zedinjene Slovenije, zdaj z ogrskimi in beneškimi Slovenci, dodal pa je misel, da se s svojimi sosedi Hrvati in Slovenci bliže združimo.²² Dne 26. decembra je Majar v članku Dežele našega cesarstva predstavil svojo zamisel preureditve Avstrije v zvezno državo svobodnih narodov. Centralna vlada bi urejala le zunanje zadeve, finance, vojsko in trgovino; centralni državni zbor bi se ukvarjal z zakonodajo, samo za te stvari. Zveznih enot bi bilo pet: za Slovane, Nemce, Madžare, Romune in Italijane, razmejene bi bile po narodnostnih mejah (za merilo bi veljal jezik pridige oziroma krščanskega nauka v cerkvi). Vsa slovanska plemena cesarstva so en sam enoten slovanski narod, vsako pleme je svobodno in enako drugim. Naševa jih osem, Slovence, Dalmatince, Hrvate, Slavonce, Srbe, Čehe, Moravce, Slovake, Poljake in Rusine. Vsako pleme bi imelo svojo lastno upravo in svoj deželni zbor; vsa slovanska plemena pa bi imela svoj parlament in upravo, v kateri bi bila zastopana vsa plemena. Ta uprava bi vodila skupne slovanske zadeve, zlasti pa bi spadali v njeno kompetenco stiki in odnosi do centralne vlade ter drugih narodov. Majar je bil za zvezo vseh avstrijskih Slovanov; ožje povezave, recimo Slovencev s Hrvati ali Čehov in Moravcev s Slovaki, so se mu zdele neprimerne.²³ Primerjava Majarjevega koncepta z nekaj starejšim konceptom Ostrožinskega nam pokaže dve glavni razliki: Ostrožinski ni poznal skupne slovanske nacije in je imel zato 10 enot, slovanskih med temi samo šest, ker je združil Hrvate in Srbe ter Čehe in Moravce.

Ob obnovi ustavnega življenja se je Majar takoj odzval na februarški patent. Dne 13. in 20. marca 1861 so Novice objavile njegov članek Stanje Slovincov.²⁴ V treh točkah je naštel slovenske potrebe: narodnostne pravice, zedinjenje v eno deželo z enim deželnim zborom, bratsko slogo s Hrvati in vzajemnost s Slovani, zlasti avstrijskimi. Točke je spremljal obsežen komentar, zlasti razpravljanje o vprašanju, kaj je več, svoboda ali narodnost. Po Majarju je narodnost med vsemi političnimi pravicami prva, najimunitnejša in najsvetejša. Svoboda brez narodnosti je goljufiva senca svobode. Svoboda je kakor nežna devica, narodnost pa duša, ki jo oživilja; brez nje je devica samo mrtvo truplo.²⁵

Zadnji Majarjev nacionalni program je izšel decembra 1865 pod naslovom *Betrachtungen über die österreichischen Länder und Nationen v Slavisches Centralblatt*,²⁶ ki ga je v Budišinu (Bautzen) izdajal Jan Ernst Smoleř/Schmalzer.

²¹ J. K., članek v *Grazer Zeitung* 1848, 10. 6. (Beilage vom Vereine "Slovenija" in Graz; isti, *Slovenija* 1 (1848) 3, 11. 7., str. 9-10 (Slavjansko-nemške razmere).

²² *Slovenija* 1 (1848) 16, 25. 8., str. 61-62.

²³ *Slovenija* 1 (1848) 51, 26. 12., str. 201-202.

²⁴ *Novice* 19 (1861) 11 (13. 3., str. 88-90), 12 (20. 3., str. 95).- Prim. še: Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, 2, Ljubljana 1956, str. 570-571 (Političnozgodovinske opombe dr. Dušana Kermavnerja h knjigi).

²⁵ *Novice* 19 (1861) 11, 13. 3., str. 89

²⁶ *Slavisches Centralblatt* 1 (1865) 10 (9. 12., str. 73-77), 11 (16. 12., str. 81-84), 12 (23. 12., str. 89-92).

Majar je, kakor mariborski slovenski program malo prej, v mesecu septembru, skušal rešiti težave historičnih dežel z narodnostnimi kurijami, ki jih je pa mnogo jasneje opredelil. Kakor ima vsaka vera v deželah z več veroizpovedmi svojo organizacijo, bi bile po narodnostih organizirane občine, okraji in okrožja. Narodnostno mešane historične dežele bi ostale, toda njihovi deželni zbori bi obravnavali samo politične zadeve, narodnostne zadeve pa bi reševale narodnostne kurije. V Mariboru predlagane notranjeavstrijske skupine Majar ni sprejel.²⁷ Iz nje je izločil nemški del Štajerske. Slovensko ozemlje, torej Primorje, Kranjska in Koroška s slovenskim delom Štajerske,²⁸ naj bi nosilo ime Ilirija, ki se je zdelo Majarju primernejše kot ime Slovenija, nad katerim bi se Nemci in Italijani lahko spodtikali.²⁹ Majarjev koncept je bil seveda prav tako nerealen kot mariborski. Majarjev načrt narodnostnih kurij pa je ocenil Dušan Kermavner kot "jasno izdelan in odlično argumentiran" in ga je označil za predhodnika idej kulturne avtonomije Etbina Kristana in Karla Rennerja.³⁰

Osnovna ideja Majarjevih narodnih programov je bila preureditev habsburške monarhije v zvezo enakopravnih svobodnih narodov, med katerimi bi bili tudi Slovenci in Zedinjena Slovenija. Kot navdušen Slovan je seveda mislil predvsem na Slovane. Bil je fantast in utopist - vendar pa tudi realist. Svoj osnovni program je prilagajal okoliščinam. Tako je idejo o ožjih stikih Zedinjene Slovenije s Hrvaško zdaj omenjal, zdaj izpuščal. Zedinjeno Slovenijo je navajal zdaj v širšem, zdaj v ožjem obsegu. V Belcredijevem času je kombiniral historične dežele, Ilirijo in narodnostne kurije. Imel je izreden čut za enakopravnost majhnih in velikih narodov, kar se kaže celo v sanjarijah o združevanju slovanskih jezikov. Samostojnost daje vsakemu, tudi najmanjšemu narodu. V zgodovino burnega leta 1848 se je posebej zapisal z iniciativnostjo in pri formuliranju slovenskega političnega programa mu gre nedvomno prvo mesto. Sredi propagande za Zedinjeno Slovenijo pa je zapisal, da posamezne konkretne zahteve pravzaprav niso pomembne, važno je le, da ubranijo Slovenci svojo nacionalnost in svoj jezik. To pa so tudi storili.

²⁷ Dušan Kermavner v nav. knjigi, str. 570-573, passim.

²⁸ Dušan Kermavner v n.d., str. 572-573.

²⁹ Dušan Kermavner v n.d., str. 573.

³⁰ Dušan Kermavner v n.d., str. 571.

DIE NATIONALEN PROGRAMME VON MATIJA MAJAR-ZILJSKI (Zusammenfassung)

Matija Majar ist Autor mehrerer nationaler Programme, die die Slowenen und die Umgestaltung der Habsburgermonarchie zum Inhalt haben. Die ersten drei entstanden im März und April 1848: Das erste Programm wurde am 29. März in der Zeitschrift NOVICE veröffentlicht, das zweite ist eine Petition an den Kaiser, das dritte schließlich ist ein Flugblatt mit dem Titel "Was verlangen wir Slowenen" (Kaj Slovenci terjamo), vermerkt am 5. April im Arbeitsbuch der Blasnik-Druckerei. Im zweiten und dritten Programm sind das Streben nach einem Vereinten Slowenien mit einem eigenständigen Landtag sowie der Protest gegen die Zugehörigkeit zum Deutschen Bund klar formuliert. Ein Zusammengehen mit den Kroaten vertritt nur die Petition. Programmcharakter haben auch seine Beiträge in der SLOVENIJA vom 18. Juli, 25. August und 26. Dezember 1848. Der letzte behandelt die Umwandlung der Monarchie in fünf Bundesstaaten: für die Slawen, Deutschen, Magyaren, Rumänen und Italiener. Jeder der acht slawischen Stämme - Slowenen, Kroaten, Serben, Tschechen, Mährer, Slowaken, Polen und Ruthenen - sollte seine eigene Verwaltung und seinen eigenen Landtag besitzen, alle zusammen aber eine slawische Nationalversammlung und eine gemeinsame Administration. Majars letztes Programm erschien im Dezember 1865 im Schmalerschen SLAVISCHEN CENTRAL-BLATT. Es vereinte historische Länder, Ländergruppen und nationale Kurien. Das Küstenland, Krain, Kärnten und die slowenischen Kreise der Steiermark würden das Königreich Illyrien bilden. Majars nationale Kurien (narodnostne kurije) sind eine Art Vorwegnahme der Idee der kulturellen Autonomie von Etbin Kristan und Karl Renner.

NASTANEK IN ZGODOVINSKA USODA PROGRAMA ZEDINJENE SLOVENIJE

*Referat s 13. sklica Plenuma kulturnih delavcev Osvobodilne fronte v dneh od 21. do 23. novembra 1985 v Novi Gorici. Objavljeno v knjigi **Skupni slovenski kulturni prostor**, Nova Gorica 1985, str. 15-20. Objavil tekst tudi **Slovenski koledar** 1987, str. 28-32.*

Slovenci so, kar se veljave jezika tiče, nekje v 13. stoletju ali tam okrog začeli zaostajati za svojimi severnimi sosedi. Medtem, ko je pri teh v listinah, kronikah, literarnih in drugih delih na mesto latinščine začel stopati živ jezik, se to na Slovenskem ni zgodilo. Res smo v zadnjih desetletjih odkrili mnogo novih, tudi zelo pomembnih slovenskih zapisov in ugotovili, da je bila slovenščina dosti bolj cenjena, kot smo nekdaj mislili, vendar to ne spreminja dejstva, da med listinami in rokopisi z našega ozemlja povsem prevladuje nemščina (blizu morja tudi italijanščina) nad slovenščino. Glede pisanega jezika smo torej nekje okrog 13. stoletja začeli zaostajati, posledice tega zaostajanja pa smo čutili do konca 19. stoletja. Reformacija je prinesla s prvo slovensko knjigo ogromen, bistveno pomemben korak naprej, vendar pa je bila zaostalost premagana le na pol, predvsem glede verske literature. Gorske bukve (1582) in razna dela 17. stoletja so počasi širila področje pisane slovenščine na druge panoge in bliže umetnosti. Bistveno spremembo je prinesla druga polovica 18. stoletja z začetki narodnega preporoda, ki je poskušal uveljaviti slovenščino na vseh področjih, kar se je uresničevalo neenakomerno in postopoma. Začetek 19. stoletja je prinesel moderno ime jeziku in ozemlju, na katerem je bil jezik doma. Izraz "slovenski" so začeli uporabljati za vse, tudi za kranjsko ozemlje, izraz "Windisch" so začeli v nemščini nadomeščati s "slowenisch", za ozemlje pa je nastala beseda Slovenija. Slovenci so bili tako zelo razdeljeni na zgodovinske dežele (Kranjsko, Štajersko, Koroško, Goriško, Trst in Istro), zraven tega pa še na dve županiji na Ogrskem in na beneško ozemlje, da imena za celoto ni bilo več. Beseda Slovenija je nastala na novo.

Približno v istem času ali malo pozneje je morebiti že nastala misel o potrebi združitve vsega slovenskega ozemlja, vse Slovenije v eno enoto. Ta misel se je seveda mogla širiti v absolutističnem predmarčnem času samo v pogovorih in pismih. Velik dogodek je bil že, če se je beseda Slovenija pojavila v tisku. Pri marsikom je to najbrž zbudilo misli na združitev Slovencev. Danes si težko predstavljamo navdušenje tistih, ki so 4. septembra 1844 v uvodniku Novic brali, da je Ljubljana srce Slovenije, v prilogi pa pesem Koseskega Slovenija cesarju Ferdinandu.

Revolucija v marcu 1848 je spravila slovensko vprašanje na politično področje in v treh središčih, v Celovcu, na Dunaju in v Gradcu, zelo hitro zbudila slovenski politični program. Aktivnost na Dunaju, v središču revolucije in cesarstva, stičišču najrazličnejših idej, kjer je študiralo in živelo nemalo Slovencev, je razumljiva,

podobno tudi aktivnost v Gradcu, drugem univerzitetnem središču, preseneča pa aktivnost v provincialnem Celovcu, med slovenskimi bogoslovci. Zasluge zanjo je pripisati enemu samemu človeku, Matiji Majarju, takrat 39-letnemu stolnemu kaplanu, doma skoraj na robu slovenskega narodnostnega ozemlja, v Goričah v Ziljski dolini. Majar je prvi izrazil misel na Zedinjeno Slovenijo, prvi sestavil osnutek za peticijo cesarju in jo začel razpošiljati rodoljubom v podpisovanje in razpravljanje, prvi je izdal letak z naslovom *Kaj Slovenci terjamo?*, namenjen preprostim ljudem, ki so ga natisnili v Ljubljani 5. aprila. V njem je tudi prvi točno naštel vse dele Zedinjene Slovenije. Ko so drugod še razmišljali in se posvetovali, je Majar že delal in ukrepal.

Bistvo Zedinjene Slovenije po Majarjevi peticiji je bilo, "da se bodo Slovenci koncentrirali kot nacija" (daß sich die *Slovenen* concentriren als Nation) ali, kot je preprosteje povedal v slovenskem letaku, "da se vsi Slovenci... zjedimo v jeden narod", ali, kakor so najbolj natančno povedali graški Slovenci v svojem osnutku peticije cesarju, "ukinitev zgodovinskega razkosanja na dežele in združitev našega slovenskega ozemlja po jezikovni meji v eno deželo in s tem koncentracijo nas vseh v en narod". Druga zahteva je bila, da ima ta enota "za-se svoj deželni zbor", da bi imeli vsi Slovenci "vkup jeden slovenski zbor". Slovenci so torej zahtevali zase položaj naroda na najvišji stopnji, stopnji nacije, in v skladu s tem posebno ozemeljsko enoto, ki bi ne bila samo upravna, ampak samoupravna, da ne rečemo državnopravna enota. "Mi nočemo drugih narodov barati hodit, kako bomo v slovenskih krajih pisarnice in šole poravnali; vse kar naš jezik in našo narodnost, naše pisarnice, šole in uradnike v Slovenii zadene, hočemo po svoji volji poravnati", je zapisal Majar v svojem letaku. Po glagolu zediniti se, ki sta ga uporabljala tako Majarjev kot dunajski letak, je nastal pojem Zedinjene Slovenije, ki se je utrdil za časa taborov in prešel v osnovno slovensko politično *terminologijo*. Večkrat leta 1848 in tudi pozneje se je povezovala ideja Zedinjene Slovenije z jugoslovanskim programom.

Zedinjena Slovenija, naslonjena na naravno pravo, po svoji zamisli načelno ni segala prek tedanjih etničnih meja, vključevala je le tuje jezikovne otoke sredi strnjenege slovenskega ozemlja. Zato so začeli natančno, od kraja do kraja, študirati narodnostno mejo in ugotavljati podroben obseg slovenskega ozemlja. Zemljevid in zemljepis Petra Kozlerja sta bila prvi večji rezultat tega dela. V zamislih Zedinjene Slovenije, ki so se pojavljale v raznih časih, najdemo tudi take, ki so iz "praktičnih" razlogov tu ali tam prestopale narodnostno mejo ali pa se kakemu delu slovenskega ozemlja odpovedovale. Bistvo pa so bile vseskozi narodnostne meje. Tedanja ideja združene Nemčije je slonela na zgodovinskih mejah nekdanjega rimsko-nemškega cesarstva in je vključevala tudi češke in slovenske dežele. Podobno je bilo pri večini nacionalnih programov večjih narodov. Zgodovinskim mejam, ki so segale prek narodnostnih, se niso odpovedovali. Revolucionarna ideja Zedinjene Slovenije je bila torej v primerjavi z njimi pravičnejša in naprednejša. Vendar so nasprotniki že takoj začeli z očitki, da snujejo Slovenci veliko Slovenijo. Očitke

take vrste beremo vseskozi, tudi še danes. Čuden znak časa pa je, da so tudi nekateri naši politiki začeli prištevati Zedinjeno Slovenijo med negativne ideje.

Za programom Zedinjene Slovenije je stalo leta 1848 še malo ljudi, le del zlasti mlajših duhovnikov in posvetnih izobražencev, študentov, meščanov in kmetov. Zanje so se navduševali ljudje različnih nazorov, različnega socialnega porekla, težko pa so jo sprejemali ljudje izrazito konservativnih pogledov in tisti, pri katerih je prevladovala deželna zavest ali zaverovanost v nemško kulturo. Dasi so nastala v raznih mestih slovenska društva in dasi so začeli izhajati slovenski politični časopisi, prave organizacije slovensko politično gibanje leta 1848 ni imelo, kar so že tedaj občutili kot slabost. Ni bilo niti enega množičnega ali reprezentativnega shoda, ki bi z ugledom sklepal o programu in stališčih, nobenega tako ali drugače postavljenega vodstva, ki bi usmerjalo slovensko politiko. Na nobenih volitvah niso Slovenci nastopili kot organizirana stranka. V nasprotju s to notranjo nepripravljenostjo pa je bilo zunanjih možnosti za uresničenje Zedinjene Slovenije in preureditev cesarstva v zvezo enakopravnih narodov v tem revolucionarnem času več kot kdajkoli pozneje v času obstoja habsburške monarhije. Za Zedinjeno Slovenijo sta se izjavila slovanski kongres v Pragi in hrvaški sabor, nanjo je pristala jeseni nemška levica v Avstriji, v svoj program so jo dali tudi badenski republikanci in demokrati, bila je v razpravah ustavnega odbora avstrijskega parlamenta.

Revolucija je bila poražena, deset let za njo pa se je zlomil neoabsolutizem. 1861 se je začelo ustavno življenje. 1866 je prešel prvi del slovenskega ozemlja (Beneška Slovenija) v drugo državo, v Italijo, 1867 so bile politične pravice razširjene, obenem pa je bil ustvarjen dualizem. V istem letu, še pred tem, so dosegli Slovenci pomembno stopnjo v svojem razvoju: prvič so organizirano nastopili kot stranka na volitvah in zmagali v kmečki kuriji skoraj na vsem narodnem ozemlju. Prvič se je pokazalo, da ima slovensko narodno gibanje množično oporo in Zarnik je upravičeno zapisal: "Zdaj šele smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu, da živi, da se zrelo politiško giblje in da nismo samo narodopisen pojem." (Novice, 6. 2. 1867) Ob razširjenju političnih pravic so sklenili Slovenci prirejati množične politične shode, *tabore*. Začela jih je organizirati in oblikovati po svoji zamisli tedanja mladoslovenska, pretežno liberalna inteligenca, ki se je znova in z vso silo oprijela programa Zedinjene Slovenije, sklenila prenesti to gibanje med ljudi. Pri tem pa je ravnala zelo modro, saj se pri načrtovanju programa ni spuščala v cerkvenopolitične probleme in v kritiko staroslovenskih poslancev, kar bi nujno odbilo del Slovencev in omejilo tabore na eno samo strujo v narodnem gibanju. Tako pa so hodili na tabore vsi, mladi in stari, kmetje in gospoda, klerikalci in liberalci, kakor je pisal Slovenski narod (5. 1. 1869). Složnost je dala taborom prepričljivost in veličastnost. Ideja Zedinjene Slovenije je bila tako naravna in je postala tako priljubljena, da v teh letih med Slovenci ni našla nasprotnikov, kar jih je bilo, so se pa umaknili in utihnili. Tabori so bili neke vrste plebiscit za Zedinjeno Slovenijo, toliko bolj pomemben, ker ni narodnim nasprotnikom nikjer uspelo organizirati česa podobnega. Nekoliko romantično naslonjeni na staroslovensko obdobje so tabori poudarjali demokratičnost, veljavo ljudske volje in ljudskega

odločanja, prelom s fevdalizmom in absolutizmom, dvigali samozavest in ponos. Ni čudno, da je triletna doba taborov (1868-1871) ostala vsem tedanjim ljudem v spominu kot "najkrasnejša dobà naše narodne zgodovine," kakor je zapisal Josip Vošnjak v svojih Spominih. Pa tudi mi, ki gledamo danes na to dobo z večjo vednostjo in kritičnostjo, jo vrednotimo izredno pozitivno. Tabori so prenehali delovati zaradi rastočih liberalno-klerikalnih konfliktov in vladnega pritiska, nika- kor pa ne zaradi oportunitizma liberalcev.

Akcija za Zedinjeno Slovenijo, ki so se je lotili v času taborov v deželnih zborih z resolucijami in interpelacijami, ni uspela. Žal Zedinjena Slovenija, ki je imela zdaj za seboj ogromno večino Slovencev, ni imela v rednih razmerah ustavnega življenja nobenih možnosti za uresničitev. Niti v dunajskem državnem zboru niti v deželnih zborih razen na Kranjskem ne bi mogli doseči večine. Slovenska politika, ki je bila zasnovana na legalnem boju, Zedinjene Slovenije ni mogla doseči, za uspešen revolucionaren boj pa ni bilo ne pogojev ne izgledov. Tega so se že tabor- ski organizatorji kar dobro zavedali. Bolj kot računanje na uspeh doma jih je vodi- lo računanje na uspeh v zunanjem svetu. Ta jih je namreč slabo poznal. Veljali so za najbolj germaniziran slovanski narod in celo prijatelji so jih dostikrat prepuščali nemški nadvladi in narodnostnemu poginu. Zato je bilo treba s tabori pokazati svetu, da na tem kosu zemlje živijo Slovenci, da niso zadovoljni s svojo usodo, da so zaveden narod, ki noče biti podrejen, ki hoče biti svoboden. Vednost o tem bi utegnila pomagati v mednarodnih zapletih, ob morebitnem propadu habsburške monarhije, in obvarovati Slovence pred vključitvijo v Nemčijo ali razdelitvijo med Nemčijo in Italijo.

V osemdesetih letih so Slovenci po dveh desetletjih vladnega pritiska prišli v sklop vladne večine in začeli voditi "drobtinčarsko" politiko - to se pravi, niso se bojevali za Zedinjeno Slovenijo, ampak za konkretne drobne koncesije zdaj na tem zdaj na drugem področju (v celoti jih niti ni bilo tako malo). Vzroki za to "drob- tinčarsko", že tedaj močno obsojano politiko nikakor niso bili predvsem v oportu- nizmu in nesposobnosti slovenskih politikov, ampak v celotni nerešljivosti avstrij- skih problemov na parlamentaren način. Toda na srečo nam ocene slovenskega razvoja v drugi polovici 19. stoletja ni treba dajati na podlagi političnega razvoja. Celotni razvoj je bil ob vseh svojih temnih straneh mnogo svetlejši. Ob začetku revolucije 1848 smo sicer imeli Prešerna, toda njegovo delo je bila popolnoma izje- ma, sicer pa je bila slovenščina v bistvu *jezik kmetov, maloštevilnega delavstva in nižjih plasti mestnega prebivalstva, jezik poučnih ali nabožnih knjig*, namenjenih tem ljudem, in en sam tednik. Nemščina je v uradih popolnoma prevladovala, bila je pogovorni in dopisovalni jezik slovenskih izobražencev. Tudi večina uradnikov, rojenih Slovencev, ne bi znala pismeno uradovati v slovenskem jeziku. *Na koncu stoletja pa so bili Slovenci že povsem razvit narod z razvito kulturo, znanostjo in umetnostjo, s povsem izoblikovanim jezikom in strokovno terminologijo*, skratka narod, ki je imel sicer nešteto težav in problemov, ki še vedno ni bil enakopraven, ki pa je nedvomno in trdno obstajal in živel. Povsem zmotne so predstave, da v tem času nismo imeli svojih političnih organizacij, društev in politikov, da so nas vodi-

li le pesniki in pisatelji. V resnici se je izvenliterarna dejavnost v tem času naglo razvijala. Imeli smo politike, stranke in struje, parlamentarno slovenščino, veliko gospodarskih, političnih, kulturnih in drugih društev in organizacij. Razvoj v zadnjih štiridésatih letih devetnajstega stoletja je pokazal vso našo moč, vso našo odpornost, žilavo voljo do življenja in je premostil domala ves ogromni izostanek, ki nas je težil še iz srednjega veka.

Ob slabih izgledih Zedinjene Slovenije so se v slovenski politiki konca 19. in začetka 20. stoletja rodila različna konkretna gesla, ki naj bi vodila v isto smer, le da bi jih bilo mogoče lažje uresničiti: zaščita deželnih narodnostnih manjših, ureditev sodnih instanc približno po narodnostnih mejah, trializem in druga. Tudi ta niso bila uresničena. Posebej je treba omeniti poglede socialista Erbina Kristana, ki je menil, da narod in ozemlje nista identična, da torej narodno zedinjenje ni identično z državnim ali kakršnikoli ozemeljskim zedinjenjem, da bistvo narodnega vprašanja ni državnega značaja. Na kongresu avstrijske socialne demokracije v Brnu je predlagal, da bi imel vsak narod, ne glede na ozemlja, na katerih prebivajo njegovi člani, avtonomijo, ki bi popolnoma urejala narodne (jezikovne in kulturne) zadeve. Zadnje avstrijsko obdobje je pokazalo na severni meji strahotno premoč nemških ekstremnih nacionalističnih organizacij, ki so razpolagale z veliko gospodarsko premočjo, njihove metode pa so imele v sebi že marsikaj tega, kar se je pozneje pokazalo kot hitlerjansko. To je krepilo jugoslovansko idejo, ki pa je tu in tam kazala čudne oblike odpovedi slovenstvu in slovenskemu jeziku. Ob razpadu habsburške monarhije zaradi mednarodnega položaja, pa tudi zaradi nespretnosti slovenske politike, v kateri je razumel pomembnost trenutka skoraj samo general Maister, Zedinjena Slovenija ni bila uresničena. Nove meje so prinesle eni tretjini Slovencev pravo nacionalno katastrofo, dvema tretjinama, ki sta prišli v Jugoslavijo, pa napredek, žal pa tudi ne pravega zadovoljstva. Ivan Hribar, ki se je imel za jugoslovanskega nacionalista, je videl vzrok razočaranja predvsem v tem, "da je v glavah večine odločujočih srbskih državnikov ukoreninjena orijentalna miselnost, ki je tako bistveno različna od zapadnjaške."

Komunistične partije Jugoslavije, Italije in Avstrije so aprila 1934 v Moskvi razglasile geslo "boj za zedinjenje slovenskega naroda" in se izjavile "brez kakoršnjihkoli pridržkov za pravico samoopredelitve slovenskega naroda do vsote oddelitve do imperialističnih držav Jugoslavije, Italije in Avstrije, ki ga sedaj zatirajo". Taka formulacija je tedaj odgovarjala politiki kominterne. Ta se je malo zatem spremenila. Aprila 1937 je manifest ustanovnega kongresa KP Slovenije ponovil staro geslo "združene in svobodne Slovenije", obenem pa poudaril: "Bodočnost slovenskega naroda in njegov narodni obstoj bosta zagotovljena le v svobodni zvezi bratskih narodov Jugoslavije v obliki zvezne države." Kardelj je v svoji viziji slovenske zgodovine, v Razvoju slovenskega narodnega vprašanja, ki je izšel v začetku leta 1939, ponovil "sodobno geslo slovenskega naroda" - "zedinjenje in popolno osvoboditev". Pri tem je poudaril, da morajo biti konkretna pota slovenske narodne politike nujno drugačna za vsak del naroda. V Italiji, Nemčiji in Madžarski je videl glavno neposredno nalogo v boju za najelementarnejše kulturne, gospodarske in

politične zahteve, v Jugoslaviji pa si morajo priboriti "tak položaj, da bo ta del Slovencev postal privlačno središče vsega slovenskega naroda". Pri tem je zapisal, da ima Jugoslavija "pomen za Slovence samo toliko in dotlej, dokler bodo v njej in z njo zavarovani slovenski narodni interesi," podčrtal pa je tudi, da v novem mednarodnem položaju Jugoslavije, če je na svoje poslanstvo pripravljena, "predstavlja za Slovence v bratski zvezi s Hrvati in Srbi najvažnejšo oporo v boju za svoj nacionalni obstanek."

Druga svetovna vojna je tretjič dala nekaj več možnosti za uresničenje Zedinjene Slovenije. V začetku narodnoosvobodilnega boja je 1. novembra 1941 vrhovni plenum OF sprejel temeljne točke OF, med katerimi je druga akcija proti okupatorju razglašala za "izhodišče za združitev vseh Slovencev", 21. decembra pa je v dodatni 8. točki razglasil, da bo "o notranji ureditvi Zedinjene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih odločal slovenski narod sam". Čeprav so se voditelji NOB trudili, da bi se s pravočasno zasedbo slovenskih etničnih meja izognili napakam iz časov po prvi svetovni vojni, popolnega uspeha ni bilo. Meje na severu so ostale docela iste, popravljene so bile le meje na zahodu, a ne tako, da bi bila dosežena etnična črta. Zedinjena Slovenija torej tudi to pot ni bila dosežena. Uredba o dvojezičnem šolstvu na Koroškem je bila kmalu ukinjena, od mirovnih pogodb pa nobena ni dajala slovenski manjšini tiste zaščite, ki bi je bila najbolj potrebna, zaščite etničnega ozemlja. Seveda, take garancije sploh niso v navadi.

Mnogo več, kot so imeli pred vojno, so dobili v ustavnem pogledu Slovenci v Jugoslaviji, spremenjeni v federativno republiko. Odnos med kompetencami zveze in republik je v teh štiridesetih letih precej nihal, pa tudi danes se o njem veliko razpravlja. Ime Slovenija je pod Avstrijo označevalo slovensko etnično ozemlje. Deloma že po prvi, zlasti pa po drugi svetovni vojni pa se je večinoma skrčilo na obseg današnje SR Slovenije.

Po tem zgodovinskem pregledu menim, da ni razloga, da bi se odpovedali programu Zedinjene Slovenije, ki nas spremlja že več kot 150 let, geslu, ki nas je vodilo v vseh najpomembnejših časih naše novejšje zgodovine. Težav njegovega uresničenja smo se vseskozi zavedali, pa ga zato nismo opustili. Prirejali smo ga razmeram. Gotovo nas vežejo državne meje in mirovne pogodbe, ki smo jih podpisali in jih priznavamo. Toda meje niso vse. V programu Zedinjene Slovenije je izražena naša težnja po skupnosti, ki presega državne meje, misel na slovensko celoto, težnja po napredku in dvigu vsega slovenskega naroda in vsakega njegovega dela. In v vsakem delu, v vsaki državi je še polno problemov, ne le starih, tudi novih, ki jih svoje čase nihče ni slutil.

Skupen slovenski kulturni prostor je dober konkreten program. Terja pa največ od Slovencev na tej, jugoslovanski strani meje, posebej od njihovega vodstva. Kajti skupen kulturni prostor pomeni predvsem resnične odprte meje, odprte za ljudi in za vse kulturne dobrine v glasbi, sliki, govorjeni in pisani besedi. To pa pomeni med drugim tudi to, da moramo v SR Sloveniji in v Jugoslaviji spremeniti marsikatera ravnanja in tudi predpise. Če gremo v to smer, lahko od nje mnogo pričakujemo v korist vsega slovenskega naroda.

SLOVENSKI DRŽAVNOPRAVNI PROGRAMI 1848-1918

Predavanje z znanstvenega posveta Slovenci in država na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani od 9. do 11. novembra 1994. Izšlo v zborniku referatov Slovenci in država, Ljubljana 1995, str. 67-72.

O nacionalnih in socialnih programih je bila pred 19 leti razstava v Arhivu Slovenije, pred 8 leti pa je Janko Prunk izdal o njih knjigo.¹ Nekaj je bilo načrtov, ki so se zavzemali za razbitje Avstrije, od Janeza Poharja do prepородovcev, ogromna večina programov pa je bila za Avstrijo, bodisi povsem iskreno, iz prepričanja, zvestobe in tradicije, bodisi iz hladnega preudarka ali zaradi cenzure, političnega računa, ali v obrambo proti nacionalnim nasprotnikom, ki so Slovence radi podtikali protiavstrijske tendence, zlasti pa iz jasnega spoznanja, da je ob nemški in italijanski nevarnosti za Slovence še najboljša rešitev v Avstriji. Slovenci so sprejemali Avstrijo kot danost, ob kateri neke druge bližnje možnosti ni bilo. Živeli so v avstrijskem kulturnem svetu, najbolj so poznali nemško kulturo, s srcem pa so bili povsem navezani na slovanstvo, bili večinoma prepričani o tisočletnem boju med germanstvom in slovanstvom in verovali v bodočo zmago slovanstva. Častili so cesarja kot najvišjo in nesporno avtoriteto, vzvišeno nad narodi in strankami, niso pa bili zadovoljni z ureditvijo monarhije, zlasti ne z dualizmom in organizacijo oblasti, pa skorajda z nobeno vlado ne.

Država je bila v zelo protislovnem položaju. Na eni strani so se krepila nacionalna nasprotja, parlament je bil zaradi obstrukcij pogosto nezmožen dela, glavna nasprotna tabora pa sta bila do take mere enako močna, da je vsak lahko preprečeval nasprotno načrte, svojih pa ni mogel uveljaviti. Na drugi strani pa so bili doseženi zdaj tu zdaj tam sporazumi, ki so pomenili postopno izboljševanje položaja zapostavljenih narodov, med njimi tudi Slovencev (razen na Koroškem). Splošno so znani deželnozborski sporazumi med strankami in narodi na Moravskem (1905), v Bukovini (1910) in Galiciji (1914). Ti so dopuščali upanje v nadaljnje dosežke.

Če ne upoštevamo muh enodnevnih, nekaterih posebnosti in protiavstrijskih načrtov, lahko razporedimo naše programe v tri večje skupine: načrte zedinjene Slovenije, jugoslovanske programe ter različne programe za celo Avstrijo, delane seveda s slovenskega stališča. V te programe ne spada, čeprav je bila neprestano prisotna, misel na slovanstvo, na slovansko vzajemnost. Ta se je kazala v želji po zvezi s slovanskimi narodi monarhije, v prvi vrsti Hrvati in Čehi, pa tudi s Slovani izven monarhije. Ponekod se pojavlja ekstremno rusofilstvo, kot pri Franu Podgorniku,

¹ Nacionalni in socialni programi pri Slovencih, uredili E. Umek, M. Oblak-Čarni, J. Kos, Ljubljana 1975; Janko Prunk: Slovenski narodni programi, Ljubljana 1986.

splošna pa je težnja, da bi se Avstrija v svoji zunanji politiki oddaljevala od Nemčije in bližala Rusiji. Programi so se vezali in prepletali med seboj. Zedinjena Slovenija je bila dostikrat povezana z idejo Avstrije kot federacije narodov in z idejo jugoslovanske skupnosti. Matija Majar je leta 1866 računal na zgodovinske dežele, skupine dežel, narodne kurije v deželnih zborih in osebnostno načelo.

Zedinjena Slovenija je program, ki je nastal prvi po vrsti in iz najbolj žive potrebe slovenskega naroda. Njegov predhodnik je beseda Slovenija, ki se je začela širiti z letom 1844 ob izhajanju Novic. Bistvo Zedinjene Slovenije je zajel že Matija Majar v svojem članku v Novicah 29. marca 1848: naj vsak v svoji deželi doma živi, kakor mu je drago in ljubo: Nemec po nemško, Italijan po italijansko, Oger po ogrsko, Slovenec po slovensko, najbolj natančno pa so ga izrazili z naslednjimi besedami graški Slovenci: "... ukinitev zgodovinskega razkosanja na dežele in združitve našega slovenskega ozemlja po jezikovni meji v eno deželo in s tem koncentracijo nas vseh v en narod."² Za slovensko deželo so nekateri predlagali, da bi bila kraljestvo, vsekakor pa bi imela svoj deželni zbor in bila samoupravna, da ne rečemo državnopravna enota. Imenovala naj bi se Slovenija. To je bil daleč prevladujoč, ne pa edini predlog. Večkrat so se spomnili tudi na ime Ilirija, ki je imelo tradicijo v Ilirskih provincah, kraljestvu Iliriji, leta 1830 ustanovljeni ilirski cerkveni provinci, nazadnje pa tudi na zlatnikih, ki so nosili ilirski kraljevski naslov. Za Ilirijo je bil večkrat že Matija Majar, pač da ne bi bili prizadeti Nemci in Italijani na tem ozemlju,³ pa tudi Gregor Žerjav leta 1908.

Na spodbudo župnika Matije Vertovca se je leta 1848 Peter Kozler lotil natančnega ugotavljanja narodnostne meje. Iz tega dela sta zrasla prvi zemljevid slovenskega ozemlja in prvi zemljepisni opis Slovenije. Pri posameznih načrtih Zedinjene Slovenije so njene meje zajemale zdaj več zdaj manj ozemlja. Mesta ob narodnosti meji ali v njeni bližini so običajno vključevali v Slovenijo. Tako se je spraševal Oton Župančič sredi leta 1908: "O, kaj bo z vami, vi mejniki štirje, Celovec, Maribor, Gorica, Trst?"⁴ V jugoslovanskem navdušenju smo pisali, da je vseeno, ali je Koper hrvaški ali slovenski in ali je v Portorožu hrvaška šola.⁵ Fran Šuklje je v svojih člankih, ki jih je začel objavljati Slovenec 5. oktobra 1918, računal z avstro-ogrsko Jugoslavijo in je v slovensko upravno enoto vključeval Trst in istrske Hrvate, "saj smo z njimi itak združeni v bratski ljubezni, obelodanjeni in prekušeni v neprestanem boju proti skupnemu tlačitelju".⁶ Visoko nad jezikovno črto je postavljal meje Slovenije na severu, torej na Koroškem, Gregor Žerjav leta 1908.⁷ Svojevrstno podobo Zedinjene Slovenije je ustvarila velika državnozborna volilna reforma leta 1907 s skupkom 24 slovenskih volilnih okrajev. Ozemlje, ki so ga zajemali ti okraji, ni bilo manjše od današnje Slovenije, saj je obsegalo v Trstu vso oko-

² Gratzer Zeitung 22. 4. 1848; Stane Granda: Graška Slovenija, Zgodovinski časopis 28 (1974) 1-2, str.53.

³ Slavisches Centralblatt 1865, 74.

⁴ Oton Župančič: Zbrano delo 3, Ljubljana 1959, 37 in 349.

⁵ Veda 3, 1913, 504.

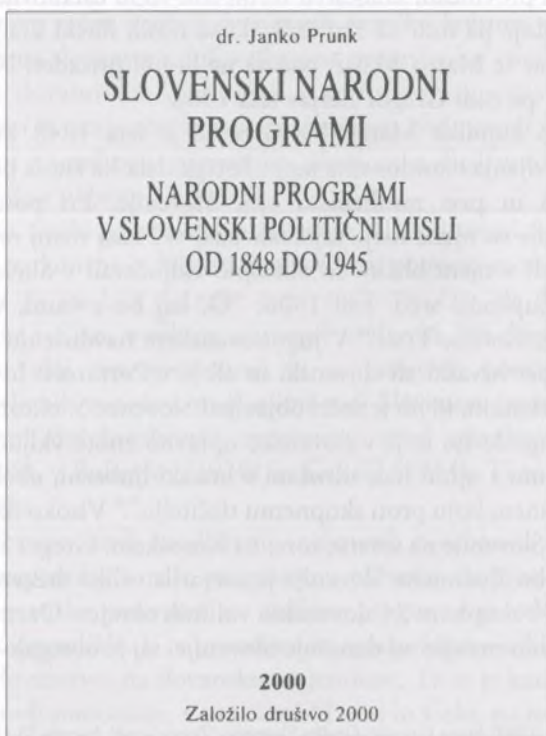
⁶ Franjo Šuklje: Iz mojih spominov 3, Ljubljana 1929, 256.

⁷ Naš list 19. 12. 1908.

lico in 9 predmestij od 13, na Koroškem pa 4 sodne okraje. Nemške enklave v tem skupku so bile celotno kočevsko ozemlje in 29 občin na Spodnjem Štajerskem z Mariborom, Celjem in Ptujem:

Programi, ki so načrtovali preureditev celotne Avstrije, so bili mnogovrstni. Na zunaj najbolj enostaven je bil program federacije enakopravnih narodov, povezan že 1848 z idejo Zedinjene Slovenije. Brnski program avstrijske socialne demokracije je namesto zgodovinskih kronovin predvideval po narodnostnih mejah razmejena samoupravna telesa; narodne manjšine naj bi bile zaščitene s posebnim zakonom.⁸ Tudi Korošec je leta 1913 govoril o federativni monarhiji, ki naj bi zrastle na razvalinah dualizma, pri tem pa je računal na jugoslovansko državo kot njen sestavni del.⁹

Manjšine naj bi bile zaščitene z narodnimi kurijami ali narodno avtonomijo. Misel na narodne kurije v deželnih zborih se je pojavila med Čehi v kromeriškem parlamentu.¹⁰ Pri nas jih je predvidel Mariborski program za Notranjo Avstrijo, pa tudi Matija Majar istega leta, tj. 1865. Načelo "nacionalne avtonomije" je bilo po Bernatziku, da vsako narodnost upravljajo samo uradniki, sodniki in organi, ki pripadajo tej narodnosti.¹¹ Vendar se pojem ni uporabljal samo v tem smislu. Posebna

⁸ Zgodovinski arhiv KPJ 5, Beograd 1951, 63.

⁹ Feliks J. Bister: Anton Korošec, Ljubljana 1992, 130.

¹⁰ Gerald Stourzh v delu: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, 3, Wien 1980, 1158.

¹¹ Edmund Bernatzik: Die österreichischen Verfassungsgesetze, Wien 1911, 989.

oblika narodne avtonomije je bila misel na dosledno ločitev teritorialnega načela od personalnega ali ozemlja od naroda. Kakor je pokazal Dušan Kermavner, je to idejo pri nas prvi zagovarjal Matija Majar leta 1865, najbolj jasno pa jo je najbrž razvil Etbin Kristan dobrih 30 let pozneje (1898).¹² Majar je govoril o potrebi ločitve političnega od narodno-političnega. Dežele bi ostale, kakor so, narodi pa bi morali biti organizirani kakor veroizpovedi. Kakor spadajo katoliki istega ozemlja v katoliške, evangeličani pa v evangeličanske župnije, bi bile tudi občine, okraji in okrožja organizirani po narodnostih.¹³ Etbin Kristan je 1898 v praškem listu Akademie poudaril, da naroda ne sestavlja skupnost posameznikov, ki živijo na določenem ozemlju, ampak vsota posameznikov, ki govorijo določen materni jezik in se, prostovoljno sicer, priznavajo za narodnost. "Do popolne enakopravnosti pride le tedaj, če uživajo pripadniki enega naroda ne glede na bivališče enake pravice tako v odnosih med seboj kakor v odnosih s pripadniki drugih narodov." Ozemeljska enotnost naroda je po Kristanu izključena, mogoča pa je kulturna, saj kultura ne pozna nobenih deželnih in državnih meja. Prebivalstvo bi bilo torej dvakrat organizirano, enkrat državno, tj. po ozemlju, za gospodarstvo in upravo, enkrat pa narodnostno in kulturno.

Nacionalna avtonomija v Bernatzikovem smislu je bila prvič uvedena na Češkem z deželnim zakonom 24. 2. 1873, ki je uredil posebne češke in posebne nemške krajevne oziroma okrajne šolske svete. Podobne ureditve so sprejemale potem tudi druge dežele. Slovenci so med drugim zahtevali, naj se na Štajerskem deželni šolski svet razdeli v nemškega in slovenskega, deželni kulturni svet pa na nemško in slovensko sekcijo,¹⁴ in podobno. Leta 1913 organizirana t. i. inženjska zbornica za Kranjsko, Primorsko in Dalmacijo je bila razdeljena na tri narodnostne volilne sekcije: italijansko, slovansko in nemško.¹⁵

Vseslovenski in istrsko-hrvaški shod poslancev je 14. 9. 1897 imel narodno avtonomijo za "najsigurnejše sredstvo za rešitev narodnosti"; ustanoviti bi bilo treba posebne narodno-kulturne zastope, ki bi o vseh svojih narodnostnih in jezikovnih potrebah samostojno razsojali in sklepali. Pet mesecev pozneje je kranjski deželni zbor 28. 2. 1898 v svoji adresi cesarju želel, da se povsod, kjer žive Slovenci v manjšini, uredi politična uprava tako, da bi slovenska manjšina tvorila posebno administrativno celoto.

Jugoslovanska ideja, slovanska vzajemnost in druge podobne zamisli so nastale predvsem iz nemoči, občutka majhnosti, ogroženosti, strahu pred osamljenostjo. Ideja povezave s Hrvati oziroma Jugoslovani se je pojavljala od časa do časa, popolnoma pa je prevladala leta 1908 kot zamisel združitve jugoslovanskega ozemlja habsburške monarhije pri vseh treh strankah, pri vsaki na svoj način. Glavna trialistična dokumenta sta bila razprava v kranjskem deželnem zboru 16. januarja 1909

¹² Stourzh 1169.

¹³ Slavisches Centralblatt 1865, 81.

¹⁴ Fran Kovačič: Slovenska Štajerska in Prekmurje, Ljubljana 1926, 368.

¹⁵ Stourzh 1187.

ter majniška deklaracija v državnem zboru 30. maja 1917. Zamisel je nastopala včasih kot združitev Slovencev, Hrvatov in Srbov, včasih kot združitev Jugoslovanov, včasih pa samo pod hrvaško-slovenskim imenom, pri tem pa je bilo dostikrat mišljeno isto ozemlje.

Jugoslovansko idejo je žal spremljalo neznanje, nerazgledanost, nevednost o bodočih sodržavljanih, njihovi kulturi, navadah, mentaliteti, željah in zahtevah, namerno ali nenamerno olepševanje preteklosti in sedanosti, še bolj pa bodočnosti. Slovenska samozavest se je v marsičem začela manjšati: jezik da je premajhen, sami da nič ne moremo, da se v zgodovini nismo izkazali, medtem ko so npr. Srbi junaški narod, da naša inteligenca ni nič vredna, ker je vsa pokvarjena po nemški miselnosti, in podobne, skrajno negativne sodbe o sebi. Poleg ideje o enem jeziku in enem jugoslovanskem narodu se je naglo širilo samoodrekanje, odpovedovanje lastnim interesom in celo bolesten strah pred separatizmom,¹⁶ in to, že tedaj, v stari Avstriji!

Ne glede na vse te negativne poteze (ob katerih sicer ni manjkalo kritičnih glasov) je nastopila jugoslovanska ideja z veliko močjo. Približno tako kakor so se Slovenci v času taborov navdušili za Zedinjeno Slovenijo in bi bili pripravljeni zanjo tudi marsikaj pretrpeti in žrtvovati, tako in še bolj se je uveljavila jugoslovanska ideja, zlasti v deklaracijskem gibanju.

Naši programi so bili v rednih razmerah neuresničljivi. Za vsako državnopravno spremembo je bilo treba imeti dovolj zaveznikov. Teh pa ni bilo. Za časa Taaffejeve vlade so bili Slovenci sicer v parlamentarni večini, sestavljeni iz slovenskih in nemško-konservativnih poslancev, toda večjemu delu te večine je bila Zedinjena Slovenija tuja. Nekateri so upali v slovansko solidarnost, toda Slovani na severu so bili od Slovanov na jugu v marsičem tako daleč kakor nebo od zemlje.¹⁷ Na jugu pa je leta 1870 Svetozar Miletić prepuščal Slovence usodi. V začetku dvajsetega stoletja so bili po Koroščevih besedah ves čas, odkar je bila trialistična ideja na površju, Slovenci v strahu, da ne bodo prišli v jugoslovansko skupino in so se bolj, kakor bi morda bilo politično potrebno, pritiskali ob Hrvate in skušali najti z njimi zveze.¹⁸ Nemci so Čeha upoštevali kot pomembne nasprotnike, iz Slovencev pa so se norčevali, kako da si upajo v družbo večjih narodov.

Šušteršič je januarja 1909 dejal, da se mu zdi trializem (bolj natančno, širši trializem, ki zahteva združitev vseh jugoslovanskih dežel od Trsta do Drine) realna politična ideja, da pa bodo državnopravne težave velikanske in da je ideja izvršljiva "samo v slučaju kake izvenredne konstelacije, v prav izrednih razmerah, le ob svetovno zgodovinskih okoliščinah", morda celo šele čez sto ali dvesto let.¹⁹ Te besede so bile prav preroške. Ni bilo treba čakati sto let, izredne konstelacije so prišle čez pet let, z vojno in njenim razvojem. V drugi polovici leta 1918 so si dogodki sledi-

¹⁶ Slovenski narod 28. 7. 1913.

¹⁷ Bister, 78.

¹⁸ Zgodovinski časopis 16, 1962, 220.

¹⁹ Obravnave kranjskega deželnega zbora 15. in 16. jan. 1909.

li z vrtoglavo naglico.²⁰ Sredi avgusta je bil ustanovljen v Ljubljani Narodni svet za Slovenijo in Istro, 1. oktobra je ministrski predsednik Hussarek dajal Slovincem avtonomijo, 16. oktobra je cesarjev manifest obljubljal Cislajtaniji zvezno državo s samostojno državno skupnostjo vsakega naroda, Slovenci pa so odklanjali vsako rešitev, ki ne bi zajela vseh Jugoslovanov iz monarhije. 29. oktobra je bila ustanovljena Država Slovencev, Hrvatov in Srbov. Tako so Slovenci v enem mesecu imeli na razpolago uresničenje vseh treh programov zadnjih sedemdesetih let: avtonomijo, Zedinjeno Slovenijo in Jugoslavijo. Toda združitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov s Srbijo se je izvršila s prevaro in ni ustrezala želji večine Slovencev, z avtonomijo ni bilo nič, tretjino Zedinjene Slovenije pa so odnesle mirovne pogodbe. To je bil klavrn vstop v naslednje obdobje odnosa Slovenci in država.

SLOVENE STATEHOOD PROGRAMMES 1848-1918 (Summary)

A great majority of Slovene statehood programmes basically comprised two elements: the Slavic orientation and the Austrian State. The plans relied on Austria due to the conviction or tradition or rational consideration that in the light of German and Italian danger the Monarchy was the best solution. The programmes were divided in three groups: the plans for a United Slovenia, Yugoslav programmes and programmes for the reorganization of the entire Monarchy; however they were interconnected and overlapped.

The Programme for a United Slovenia appeared first; it arose from the ardent need of the Slovene nation. It was formulated for the first time in March 1848 by Matija Majar, while the most precise formulation was submitted by Slovenes from Graz. The Slovene programmes were unrealizable under ordinary circumstances, although the state parliamentary reform in 1907, with 24 Slovene electoral districts, created a singular image of Slovenia. Among the programmes concerning the reorganization of entire Austria mention should be made of the idea of separation of the territorial principle from the personal one or the separation of territory from the nation. It was advocated by Matija Majar in 1865 and most clearly outlined by Etbin Kristan in 1898.

The Yugoslav idea was accompanied by ignorance of our future fellow citizens and their culture, nonetheless this idea completely prevailed in 1908. The idea was to unite the Slovene, Croatian and Serbian territories within the Habsburg Monarchy. The provincial assembly of Carniola formulated this demand on the 16th of January, 1909 and the Yugoslav Club in the State Parliament formulated it on the 5th of May, 1917. On the 29th of October, 1918 the State of Slovenes, Croats and Serbs was founded, its unification with Serbia occurred - by deception - on the 1st of December, 1918 and it did not meet the wish of the majority of Slovenes. Nothing came out of Slovene autonomy, a third of united Slovenia was lost through peace treaties - this was indeed a shabby beginning for the following stage of the relationship between Slovenes and the state.

²¹ Glej Bister, Anton Korošec; Janko Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971.

SLOVENCİ IN AVSTRIJSKA DRŽAVA 1848-1918

Članek objavljen v Grafenauerjevem zborniku, Ljubljana 1996, str. 523-528. Opombe so deloma dopolnjene.

Iz obsežne teme, ki mi jo je predlagal uredniški odbor zbornika, se bom mogel dotakniti samo nekaterih značilnosti. Marsikaj o tej problematiki je zajeto v mojem prispevku Slovenski državnopravni programi 1848-1918 v zborniku Slovenci in država (Ljubljana 1995, str. 67-72).

I

Razmerje Slovencev do habsburške monarhije je bilo polno nasprotij. Feliks J. Bister je v svoji knjigi o Antonu Korošcu zelo točno zapisal: "Tako avstrijsko in tako habsburško kakor Slovenci, ki so v svoji držbi bolj ali manj videli zapoved katoliške vere, najbrž ni bilo nobeno drugo ljudstvo donavske monarhije".¹ Obenem pa je bila ta slovenska navezanost na monarhijo pred prvo svetovno vojno tesno povezana s slovanskim čustvovanjem. Slovenci so bili navezani na dinastijo, vendar je bilo obenem mnogim žal, da ni v davni bitki pri Dürnkrutu in Jedenspeignu zmagal češki kralj Přemysl Otokar² ali da niso namesto Celjskih grofov rajši izumrli Habsburžani.

Francišek Lampe je leta 1891 pisal o "sladki besedi" domovina, v kateri se "izraža naše veselje, naša ljubezen, naš ponos, naša slava", in razlikoval pri tem "ožjo slovensko domovino", ob kateri pa Slovenec "pozna, čišla in ljubi še drugo večjo domovino, milo Avstrijo, katere udan sin in zvest državljan je vedno bil in tudi bode".³ Vendar pa s tako Avstrijo, kakršna je bila, Slovenci niso bili zadovoljni, posebno ne z dualističnim sistemom. Nezadovoljni so bili tudi z večino vlad. Bridko so čutili, da jim še veliko manjka do resnične enakopravnosti in do države, ki bo združevala enakopravne avtonomne narode.

II

Leta 1848 so Slovenci takoj po svojem vstopu v politično življenje odklonili Nemško zvezo. Leta 1866 so z veseljem sprejeli dejstvo, da se je morala Avstrija posloviti od Nemčije in da v njej ne bo več italijanskih dežel: Avstrija bo močna in mogočna "brez nemškega bunda in brez lakomnega Laha".⁴ Popolnoma drugače kot na zvezo z nemškimi in italijanskimi pokrajinami pa so gledali Slovenci na povezavo monarhije s slovanskimi deželami na jugovzhodu. Ob začetku vstaje v

¹ Feliks J. Bister: Anton Korošec, Ljubljana 1992, str. 269.

² Tako Anton Krempel: Dogodivšine štajerske zemle, V Gradci 1845, str. 122.

³ Dr. Fr. Lampe: Slava Avstriji! - Dom in svet 4 (1891), str. 241.

⁴ Novice 24 (1866) 30, 25. jul., str. 244; isto, št. 32, 8. avg., str. 259.

Bosni in Hercegovini 1875 je pisal Slovenski narod, da se naši bratje borijo za svojo svobodo in da "njihova pridobljena svoboda bode naša, ker, kar jeden del jugoslovanstva narodne svobode privojuje to pride nam vsem Jugoslovanom v korist".⁵ Ob razpravljanju o bodočnosti dežele je slovenska stran izrazila tudi mnenje, da je treba slišati mnenje prebivalstva, "če želi priključitev k Avstriji, če sploh želi kako priključitev ali če želi ustvariti samostojno državno tvorbo. Tudi se ne da zanikati, da ima na Bosno in staro Srbijo kraljevina Srbija iz nacionalnih razlogov prvo in najstarejšo pravico, tako kot Črna gora na Hercegovino".⁶ Vendar je v tedanjem političnem razvoju prevladalo stališče, da je pridobitev Bosne "brezpogojna nujnost za Avstrijo in zlasti za njene južne dežele".⁷ 5. oktobra 1878 je v kranjskem deželnem zboru slovenska manjšina predlagala adresno cesarju, ki je vsebovala zahvalo, da je avstrijska armada "zasedla Bosno in Hercegovino, da izvrši imenitno zgodovinsko nalogo ter osvobodi kristjanske Slovane od krutega turškega jarma."⁸

Slovensko-avstrijske sanjarije se niso omejevale samo na Bosno in Hercegovino. Tako je Slovenski narod pisal leta 1878, da bi morala naša monarhija "z vso silo delati na to, da si pridobi ves balkanski polotok, izvzemši Peloponez".⁹

Ozadje vseh takih aspiracij in želja po okupaciji Bosne in Hercegovine je bila seveda misel na povečanje števila Slovanov v monarhiji. "Pričakujemo, da z okupacijo in osvojenjem teh dveh slovanskih dežel bode se slovanski živelj v monarhiji pomnožil in okrepljen, ter tako še prej in gotovejši k zmagi prišel, če prav ne precej, pa polagoma".¹⁰ Rodile so se tudi misli na tesnejše zveze dežel na jug. Slovenec je marca 1878 pisal, da bi se morala Bosna in Hercegovina s hrvaškimi in slovenskimi deželami iz ogrske in avstrijske polovice monarhije povezati v Ilirijo, ki bi segala od Beljaka do Trebinja in od Osijeka do Kotora.¹¹ Te ideje so se pojavljale tudi pozneje, nazadnje v trialistični obliki leta 1909 in v majniški deklaraciji.

III

V začetku ustavne dobe Slovenci niso protestirali proti februarškemu patentu. Po Schmerlingovem padcu pa je Bleiweis 27. novembra 1865 v utemeljevanju predloga za adresno cesarju govoril o žalostni sliki zadnjih let in pri tem za ilustracijo navedel, da je "takoimenovani ustavni minister 26. februarja vsako leto komandiral v vseh katedralah Avstrije slovesne zahvalne službe za to mizerijo!" Pri tem je hvalil rešilno besedo, tj. manifest 20. septembra (o sistiranju zakona o državnem zastopstvu). Bleiweisu se je zdelo, da se že kaže zarja boljšega, bolj ustavnega časa

⁵ Slovenci! – Slovenski narod 8 (1875) 174, 3. avg., str. 1.

⁶ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österr. Reichsrates, VIII. Session, str. 6931-6935.

⁷ Prav tam, str. 12799-12804.

⁸ Obravnave kranjskega deželnega zbora (dalje: Obravnave) 19, str. 131.

⁹ Naši avstrijski interesi na jugu. (Spisal Kr). – Slovenski narod 11 (1878) 28, 2. febr., str. 1.

¹⁰ Slovenski narod 11 (1878) 177, 4. avg., str. 1.

¹¹ Ilirija oživljena. II. – Slovenec 6 (1878) 26, 5. marca, str. 1.

in da deželni zbori že zborujejo z mnogo večjo pravico samoodločanja kakor prej.¹² Adrese nemška večina deželnega zbora seveda ni sprejela.

Pred novimi volitvami januarja 1867 so Slovenci pričakovali novo "ustavno ureditev celéga cesarstva". V volilnem razglasu na Kranjskem so zapisali: "Mi želimo Avstrijo jednotno, mogočno, slavno, vsem narodom pravično, zato pa tudi želimo mirno spravo in slogo med vsemi narodi na podlagi svobodne, vsem narodom pravične ustave".¹³ Volitve so Slovencem prinesle zmago in večino v kranjskem deželnem zboru. Ta je 28. februarja 1867 sprejel adresu, ki se je postavila na stališče oktobrske diplome (ki je dajala zakonodajno pravico deželnim zborom in državnemu zboru), septembrskega patenta in izrednega državnega zbora (sklicanega s patentom 2. januarja za 25. februar). Za februarško ustavo je zapisano v adresi, da "je v veliki večini avstrijskih narodov zbudila resne pomisleke", parlament, ki so mu po Belcredijevem padcu dali ime "ustavni državni zbor", pa je imela za nekompetenten, saj mu "zlasti ne gre pravica, da bi se spuščal v preuredbo skupne državne ustave ali v končni dogovor o njej". Če bi se deželni zbor trdno držal svojih pravic, je bilo rečeno v adresi, bi moral zaradi ustavnih načel volitve v državni zbor odkloniti, vendar se je odločil, da bo poslance poslal na Dunaj.¹⁴ Pravne pridržke je omenjalo odborovo poročilo, sama adresa pa ne, v debati pa so slovenski poslanci trdili, da volijo brez pridržkov.¹⁵ Kljub tej omiljeni obliki češkega stališča je bil kranjski deželni zbor 1. marca prav tako razpuščen, kakor je bil malo prej češki.¹⁶ V tretjem deželnem zboru so Slovenci ohranili večino, vendar nekoliko zmanjšano. V državni zbor so volili brez adrese in brez pridržkov, tudi poslanci so šli na Dunaj. Svetec je pisal Vošnjaku: "Žrtvovati se brez vsega upanja zmage, da si bi junaško bilo, ne kaže. Od nas rešitev avstrijskega vprašanja ni odvisna. Mi sami, če tudi se upremo, Beustove sisteme ne vržemo; da pa posebno mi na Kranjskem deželi lahko mnogo škodimo, če vladno silo provociramo".¹⁷ Na Dunaju sta v adresni debati govorila Toman in Svetec proti osnutku adrese, za septembrski patent in proti dualizmu. Ko pa je prišlo 5. junija do končnega glasovanja o adresi, je vsa federalistična desnica sklenila glasovati zanjo, najprej Poljaki, nato Slovenci in nazadnje še Tirolci (Čehi že več let niso hodili v državni zbor). 17. oktobra so ob glasovanju za spremembo temeljnega zakona o državnem zastopstvu trije slovenski poslanci glasovali za zakon (Svetec, Lipold in Klun), štirje pa proti (Toman, Pintar, Barbo, Černe) - proti so bili tudi Poljaki in Tirolci.¹⁸ Kakor Poljaki in Tirolci se tudi Slovenci niso udeležili razpravljanja in glasovanja o štirih temeljnih zakonih (o izvršni oblasti, o sodni oblasti, o ustanovitvi državnega sodišča

¹² Obravnave 4, 27. nov. 1865, str. 32.

¹³ Predragi rojaki! - Novice 25 (1867) 3, 16. jan., str. 17.

¹⁴ Obravnave 6, str. 52, 53.

¹⁵ Prav tam, str. 52, 58.

¹⁶ Gustav Kolmer: *Parlament und Verfassung in Oesterreich, Erster Band*, Wien-Leipzig 1902, str. 251.

¹⁷ Josip Vošnjak: *Spomini*, Ljubljana 1982², str. 211, 212.

¹⁸ Vasilij Melik: *Slovenska politika ob začetku dualizma*, *Zgodovinski časopis* 22 (1968) 1-2, str. 34, 35 (oz. str. 300, 301 naše knjige).

in o splošnih pravicah državljanov), vendar je bil Toman član ustavnega odbora in je v njem tudi aktivno sodeloval. 19. člen temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov je dobil svojo formulacijo v veliki meri zaradi njegovega prizadevanja.¹⁹

Politiko slovenskih državnih poslancev je v javnosti najbolj branil Svetec. Ker je kranjski deželni zbor volil v državni zbor in so izvoljeni poslanci v državni zbor tudi šli in v njem ostali, "smo s tem faktično njegovo oblast pripoznali in njegovim sklepom se podvrgli".²⁰ In kaj bi dosegli, če bi ravnali drugače? Nič - le slovensko večino v kranjskem deželnem zboru bi spravili v nevarnost.²¹ Med federalisti tudi ni bilo solidarnosti. V dualizmu Svetec ni videl strahov. Nova državna ureditev se mu je zdela boljša od prejšnje, saj je imela po njegovem več federalističnih določb in povečala se je avtonomija. Dualizem je sprejela tudi večina neogrskih narodov.²² Svetec je pisal tudi, da je glavna slovenska zahteva narodna enakopravnost, težnja, da bi ohranili, utrdili in izobrazili narodnost, druga pa združitev vseh Slovencev v eno državnopravno ali vsaj upravno enoto. Temu je dodal: "Višja državna uredba nas je le toliko zanimala, kolikor nam je imela poroštvo dati za te naše zahteve".²³

IV

Ob javnem mnenju, ki se je zavzemalo za ostro opozicijo po češkem zgledu in za bojkot parlamenta, slovenskim poslancem na Dunaju ni bilo lahko voditi politike med lojalno, vladi ne preveč nadležno opozicijo, in med popolnim zavračanjem državnega zbora in vlade. Vošnjak je v svojih Spominih ugotovil, da Čehi s svojo pasivnostjo niso prav nič dosegli in da smo se jim Slovenci v politiki "preveč vdali ter s tem njim nič ne koristili, sebi pa škodovali".²⁴ Seveda pa ob koncu šestdesetih let to še ni bilo jasno.

Aprila 1869 so po splošni razpravi o predlogu zakona o osnovnih šolah Slovenci izjavili, da se specialne razprave in glasovanja ne bodo udeležili, ker osnutek krši ustavo in ureja stvari, ki spadajo v deželno kompetenco. Skupaj s Poljaki in Tirolci so zapustili zbornico.²⁵ 31. marca 1870 so državni zbor zapustili Slovenci, primorski Italijani in Romun Petrino. Glavni vzrok, ki so ga navajali v skupni izjavi, je bil, da se pripravlja zakon o neposrednih volitvah v državni zbor, kar pa pomeni opustitev legalne poti in kršenje najpomembnejših pravic deželnih zborov.²⁶

¹⁹ Gerald Stourzh: Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848-1918 v delu Die Habsburgermonarchie 1848-1918, hrg. v. Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, Band III., Wien 1980, str. 1013.

²⁰ Luka Svetec: Nove državne razmere. – Novice 26 (1868) 5, 29. jan., str. 35.

²¹ Luka Svetec, prav tam, str. 35.

²² Luka Svetec, n.d., Novice 26 (1868) 6 (5. febr., str. 42) in isto, št. 7 (12. febr., str. 51).

²³ Novice 26 (1868) 7, 12. febr., str. 50.

²⁴ Vošnjak, l.c., str. 207.

²⁵ Melik, l.c., str. 37 (oz. str. 302 naše knjige).

²⁶ Kolmer, l.c., Zweiter Band, Wien-Leipzig 1903, str. 37.

Ko je pomladi 1870 za nekaj časa padel nemški liberalni režim, se je posnemanje češke politike pri Slovencih znova okrepilo. Kranjski deželni zbor se je v adresi 30. avgusta 1870 znova postavil na stališče oktobrske diplome in septembrskega manifesta ter zagovarjal mnenje, da sedanja ustava "nima pravoveljavne podloge", zaradi česar bi moral odkloniti volitve v državni zbor; volil je le pogojno in z izrecnim pridržkom.²⁷

21. decembra 1871 so v državni zbor izvolili tudi Valentina Zarnika. Ta je izjavil, da bo odšel na Dunaj le v primeru, ko bodo to terjale koristi slovenskega naroda. Ostali kranjski poslanci so se odločili za udeležbo v parlamentu, Zarnik pa je ostal doma in zato 23. februarja 1872 izgubil mandat.²⁸

Državnopravna stranka (Rechtspartei), ki je povezala nasprotnike decembrske ustave, je septembra 1872 svojim pristašem priporočila pasiven odpor: njeni poslanci naj ne bi šli v državni zbor. Kranjski deželni zbor je decembra v adresi ugovarjal neposrednim volitvam v parlament.²⁹ Politično društvo Slovenija je 25. januarja 1873 sestavilo prošnjo in jo naslovilo na cesarja, naj "vsled svoje vladarske oblasti" ustavi priprave na neposredne volitve ter imenuje drugo ministrstvo³⁰ Slovenski državnozbornski poslanci iz Kranjske (21.12.1871 so bili izvoljeni Barbo, Jugovic in Poklukar, 7. 12. 1872 pa Costa in Horak) niso odšli na Dunaj in so 15. februarja 1873 izgubili mandate. To je bil višek slovenskega boja proti decembrski ustavi in neposrednim volitvam v državni zbor.

V prvi poslanski zbornici, izvoljeni z neposrednimi volitvami, je izjavil grof Hohenwart, ki so ga za poslanca izvolili Slovenci v gorenjskem kmečkem volilnem okraju, da se on in njegovi somišljeniki ne bodo udeležili razpravljanja o adresi, ker je volilna reforma kršila pravice kraljestev in dežel.³¹ Tedaj so bili Slovenci razcepjeni (1873/76) na dva tabora, na staroslovenskega in liberalnega. Prvi je sledil Hohenwartu, drugi pa je sprejemal neposredne volitve.

V že omenjenem predlogu adrese, ki so ga 5. oktobra 1878 dali Slovenci v kranjskem deželnem zboru in ga nemška večina ni sprejela, so bila stališča močno omiljena. O ustavi je bilo rečeno, da "ni pokazala sadú, ki so ga nekateri krogi tako zaupljivo od nje pričakovali" (v nemškem besedilu nekoliko drugače: "welche man so vertrauensvoll von ihr erwartete"). Kot glavni vzrok je bila navedena nenaravna sestava državnega zbora z nepravičnim volilnim redom. Ponovljen je bil apel cesarju, "naj blagovoli na državno krmilo poklicati može", ki bi zagotovili ustavne pravice.³² Prihodnje leto je prišel na vlado grof Taaffe, v državni zbor so se vrnili Čehi, vlada pa se je naslonila na slovanske narode in nemške konservativce. Navedenih

²⁷ Obravnave 10, str. 78-79, priloga 35.

²⁸ Miroslav Gorše: Doktor Valentin Zarnik, Ljubljana 1940, str. 135.

²⁹ Osnova političnega programa za državnopravno stranko v Avstriji. – Novice 30 (1872) 45, 6. nov., str. 358-359. Adresa kranjskega deželnega zbora, isti vir, št. 50, 11. dec., str. 400-401.

³⁰ Naši dopisi. Iz Ljubljane. (Telegram iz Dunaja "Novicam"). – Novice 31 (1873) 47, 19. nov., str. 380; Kolmer 2, str. 287.

³¹ Naši dopisi. Iz Ljubljane. (Telegram iz Dunaja "Novicam"). – Novice 31 (1873) 47, 19. nov., str. 380; Kolmer 2, str. 287.

³² Obravnave 19, str. 131-133.

Graf Karl Hohenwart

slovenskih stališč, ki so se pojavljala s presledki od leta 1865 naprej, vsaj v taki obliki zdaj ni bilo več.

V

Slovinci so vseskozi čutili, da je tako Zedinjeno Slovenijo kot federalizacijo monarhije na parlamentaren način v rednih razmerah nemogoče doseči. Zato so se od časa do časa pojavljale zamisli, ki so (večinoma na dokaj fantazijski način) računale na izredne možnosti. Mariborski program, sprejet 25. septembra 1865, je za primer, če se ga preko deželnih zborov ne bi dalo doseči, predvidel prošnjo na cesarja, ki naj bi "iz svoje polnovlastnosti potrebno pomoč za državnopravno našo uredbo nakloniti blagovolili".³³ Luka Svetec je novembra 1866 predlagal, da bi

³³ Misli o političkem programu, kterega so razdelili slovenski rodoljubi, dne 25. septembra t.l. v Mariboru zbrani, ter jih podajajo svojim slovenskim bratom na pretres. – Novice 23 (1865) 40, 4. okt., str. 320.

cesar sklical znane rodoljubne veljake slovenskega rodu, ki bi izdelali načrt novega volilnega reda in mu ga predložili v potrditev. Svetec je imel za vzor splošno volilno pravico in temu vzoru bi se bilo treba kolikor mogoče približati. Po novem volilnem redu naj bi cesar sklical zastopnike vseh Slovencev in ti naj se izrečejo o slovenski državnopravni ureditvi.³⁴ Enake misli je razvijal tudi Vošnjak.

Po več kot petdesetih letih se je razočaranje nad parlamentarnimi razmerami in nad vladami kazalo tako na drugačen kot na še vedno enak način. Ivan Hribar je 4. februarja 1909 dejal v državnem zboru, da se je vse upanje v parlament, izvoljen na osnovi splošne volilne pravice, pokazalo za varljivo, saj se je nacionalni boj razplamtel še mnogo huje kot prej v sistemu kurij. Rekel je, da se bo Avstrija okrepila, če bo uvedena avtonomija narodov na zdravem in pravičnem temelju. Toda narodi se sami ne bodo mogli sporazumeti, ker Nemci na primer ne bodi nikdar pristali na enakopravnost Slovencev. Pravično ureditev bo mogoče doseči samo z absolutističnim ukrepom, z diktatom poštene vlade, pravega državnika s trdno, železno voljo. Hribar se je zavedal, da zveni tako govorjenje reakcionarno in protiparlamentarno, vprašal pa je poslance, ali ni to, kar počenjajo, davljenje parlamentarizma. Posebej je poudaril, da ne govori v imenu svoje stranke ali svojega naroda, ampak samo v svojem osebnem imenu.³⁵ Anton Korošec je 20. maja 1913 rekel v državnem zboru, da nimamo Slovenci od vlade in od strank ničesar pričakovati in da je naše zadnje upanje dinastija, ki bi morala, oprta na zanesljivo vojsko, napraviti konec dualizmu. "Skrajni čas, da se naša monarhija preoblikuje federalistično, da bodo Jugoslovani v nji državnopravno združeni in da na razvalinah dualizma nastane nova, velika, svobodna habsburška monarhija, ki bo vsem narodom dajala pravico in varstvo".³⁶ Tako sta zastopnika obeh vodilnih slovenskih strank izrazila nedolgo pred prvo svetovno vojno isto prepričanje. Malo pred njima, 16. januarja 1909, pa je v kranjskem deželnem zboru o uresničljivosti trializma govoril Ivan Šušteršič: "Državnopravne težave so velikanske in o tem si moramo biti na jasnem, da je izvršljiva ta ideja samo v slučaju kake izvenredne konstelacije, izvršljiva le v prav izrednih razmerah, izvršljiva le ob svetovno zgodovinskih okoliščinah". Zato se mu je zdelo mogoče, "da bi oni veliki moment narodne samostojnosti jugoslovanstva prišel znabiti šele čez 100 ali 200 let". Toda ob hitrosti sprememb lahko tudi "mislimo ali, če hočete, sanjamo, da pride oni veliki moment preje, nego se danes sodi". "Evropska atmosfera je precej napolnjena z elektriko", torej ni izključeno, da "pridejo kaki veliki dogodljaji".³⁷

³⁴ Kako bi se dal slovenski program, ako bi se na narodni podlagi osnoval, uresničiti? Spisal L(uka) S(vetec). – Slovenec 3 (1866) 88, 3. nov., str. 353-354.

³⁵ Ivan Hribar: Moji spomini, II. del, Ljubljana 1984², str. 640.

³⁶ Bister, I.c., str. 130; – Slovenec 41 (1913), 113, 20. maja, str. 4 (Zadnje vesti. Državni zbor).

³⁷ Obravnave 47, str. 275, 276.

DIE SLOWENEN UND DER ÖSTERREICHISCHE STAAT 1848-1918 (Zusammenfassung)

Die Einstellung der Slowenen gegenüber der Donaumonarchie war sehr widerspruchsvoll. Feliks J. Bister meinte sehr zutreffend, daß wahrscheinlich kein anderes Volk der Monarchie so ausgeprägt österreichisch und habsburgisch gewesen sei. Diese enge Bindung an die Monarchie war mit den slowenischen Gefühlen aufs engste verbunden. Frančišek Lampe schrieb (1891) über die engere, slowenische Heimat und die breitere, österreichische Heimat, der der Slowene immer ein ergebener Sohn und treuer Bürger gewesen sei. Allerdings waren die Slowenen mit dem österreichischen Staat, so wie er war, nicht zufrieden, besonders nicht mit dem dualistischen System. Nicht zufrieden waren sie auch mit den meisten Regierungen. Sehr empfindlich bekamen sie zu spüren, wie weit sie noch von einer echten Gleichberechtigung und von einem Staat von ebenbürtigen autonomen Völkern entfernt waren.

Im Jahre 1848, sofort nach ihrem Eintritt ins politische Leben, wiesen die Slowenen den Deutschen Bund zurück. Im Jahre 1866 begrüßten sie die Trennung von Deutschland und von den italienischen Ländern. Anders sahen sie die Ausweitung der Monarchie nach Südosten. Sie begrüßten das Anwachsen der Zahl der Slawen in der Monarchie und auch die Besetzung von Bosnien und Herzegowina. Sofort kamen aber auch Überlegungen über eine engere Verbindung von Bosnien und Herzegowina mit den kroatischen und slowenischen Ländern auf, die später in der trialistischen Form (1909) und in der Maideklaration (1917) zum Ausdruck kamen.

Im Jahre 1865 traten die Slowenen gegen die Februarverfassung und für das Oktoberdiplom und das Septembermanifest auf. Als im Januar 1867 der krainische Landtag wegen solchen Standpunkten aufgelöst wurde, begannen sie gemäßigter aufzutreten. Die öffentliche Meinung befürwortete eine Nachahmung der tschechischen Politik, die Reichsratsabgeordneten traten als eine Art loyale Opposition auf. Die Opposition nahm im Jahre 1870 zu, als wegen der Vorbereitung des Gesetzes über die Direktwahl am 31. März das Abgeordnetenhaus verlies. Das zweite Mal kamen die slowenischen Abgeordneten im Dezember 1872 nicht ins Parlament und verloren im Februar 1873 ihre Mandate. Das war der Höhepunkt des slowenischen Kampfes gegen die Dezembervfassung und die Direktwahl.

Die Slowenen waren sich der Tatsache bewußt, daß das Vereinte Slowenien und eine Föderalisierung der Monarchie in normalen Verhältnissen übers Parlament nicht zu erreichen seien. Deshalb dachten sie von Zeit zu Zeit an außerordentliche Möglichkeiten: 1865, 1866 an eine kaiserliche Intervention, 1909 (Hribar) ans Diktat eines richtigen Staatsmannes, 1913 (Korošec) an die Dynastie, die sich auf das Heer stützen würde.

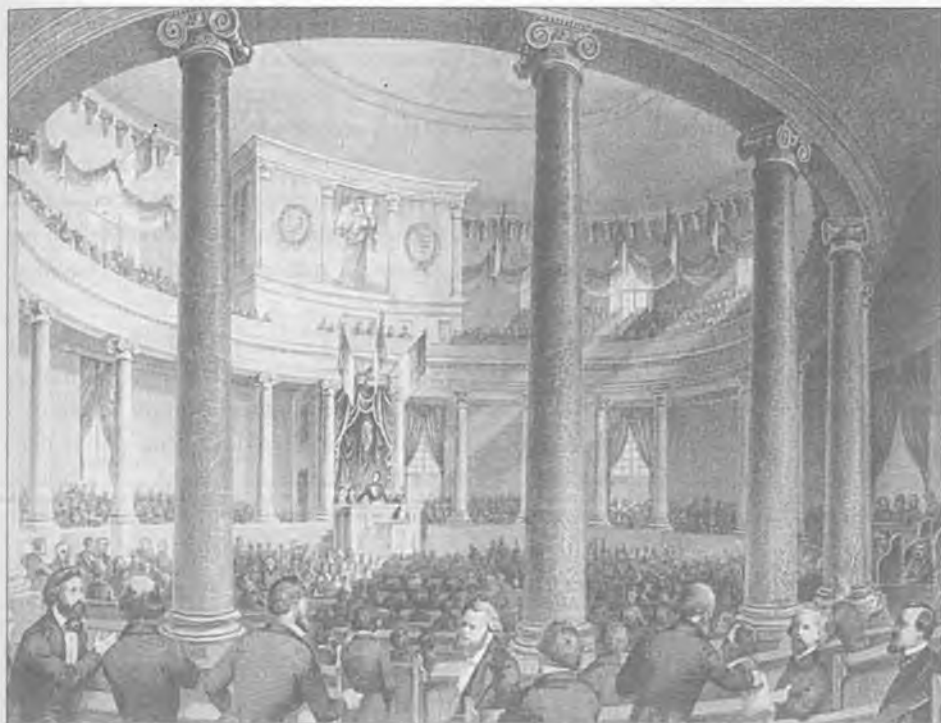
FRANKFURTSKE VOLITVE 1848 NA SLOVENSKEM

Razprava izšla v Zgodovinskem časopisu 2-3 (1948-1949), str. 69-134 s povzetkom v ruščini (str. 128-133) in francoščini (str. 131-134). Tu objavljeni tekst je avtor na več mestih skrajšal (tako na str. 69-75, 84, 111 in 113), medtem ko je zadnji del (str. 113-128) sploh izpustil. Novi verziji je primerno prilagojen tudi povzetek, objavljen v nemškem jeziku. Študija, ki je nastala pred dobrimi 50 leti, je usklajena v opombah in nekoliko prilagojena sedanjim pravopisnim načelom našega jezika.

Slovensko ozemlje je bilo leta 1848 razdeljeno na posamezne dežele avstrijskega cesarstva, večina slovenskega narodnostnega ozemlja pa je bila poleg tega vključena v nemško zvezo, ustvarjeno na dunajskem kongresu leta 1815. Bodoča družbena in državna ureditev Avstrije ali morda njen razpad, bodoče razmerje do nemške zveze ali nemške države, politični boji s tem v zvezi - v vsem tem so živeli, se borili in soodločali Slovenci. Z zmago revolucije je prišla volilna pravica, ki so jo prej poznali le omejeni deli meščanstva deželnoknežjih mest in trgov za volitve v brezvpilivne deželne stanove (to se pravi, da je praktično ni bilo), so prišle volitve - v avstrijski državni zbor na Dunaju, v nemški parlament v Frankfurtu, v posamezne razširjene deželne zборе, da ne omenjamo še cele vrste drugih lokalnih volitev v razne meščanske odbore, narodne straže itd., in da pustimo vnevar tista dva dela slovenske zemlje, ki sta imela od glavnega jedra ločeno usodo, to je Beneške Slovence in Prekmurce.

Med temi volitvami so časovno prve, volitve v frankfurtski parlament, zaradi svoje posebne problematika izredno zanimive. Ko bomo govorili o njihovem poteku na naših tleh, pa se ne bomo spuščali v širša vprašanja našega tedanjega razvoja in politike, ali v probleme in potek borbe za in proti Frankfurtu, kar bo moglo biti ob svoji obširnosti predmet kake posebne izčrpne študije, ampak le v stvari, ki so ožje povezane z volitvami, z volilnimi dogodki samimi. Preden pa se tega lotimo, moramo spregovoriti nekaj besed o virih za to razpravo in - s tem v zvezi - o njeni nepopolnosti.

Najvažnejše in najboljše gradivo za študij volitev predstavljajo seveda originalni volilni zapisniki. Volitve leta 1848 pri nas niso bile direktne, ampak so najprej volili volilne može (tako imenovane "pravolitve", v tedanjih slovenskih tekstih tudi "predvolitve"), ti volilni možje pa potem poslance (te druge volitve so navadno imenovali "volitve"). Opravka imamo torej tudi z dvojnimi volilnim materialom in z dvojnimi volilnimi rezultati. Rezultati "volitev" v ožjem smislu, torej volitev poslancev, so razmeroma dobro znani in preiskani, o njih beremo v vseh razpravah o letu 1848. Za rezultate pravolitev pa se ni zanimal skoraj nihče.

*Zasedanje nemškega narodnega parlamenta v Pavlovi cerkvi
v Frankfurtu 18. 5. 1848*

Pri iskanju virov naletimo na celo vrsto težav, ki se dajo v glavnem označiti z dvojnimi: na eni strani so nahajališča ogromnega dela virov v nekdanjih deželnih in državnih središčih, od katerih je bilo dosegljivo ob sestavljanju te razprave samo eno, Ljubljana.¹ Nekateri predeli slovenskega ozemlja so torej obdelani zadovoljivo, drugi pa pomanjkljivo in je celoten problem zelo neenakomerno razrešen. Dopolniti to sliko s podrobnejšimi rezultati povsod tam, kjer manjkajo, je še naloga bodočnosti. Akti prezidialnega in gubernijskega arhiva v Ljubljani obsegajo leta 1848 območje tedanje Kranjske in Koroške, za te dve deželi je torej slika sestavljena po arhivskem gradivu. Na srečo je v ljubljanski Narodni in univerzitetni knjižnici bogata zbirka letakov, lepakov, razglasov in časopisja (toda v fragmentih) iz leta 1848, ki si jih je shranil grof Anton Auersperg (Anastasius Grün), in ki daje mnogo materiala za Frankfurt, Dunaj in Štajersko. Ničesar pa ni bilo na žalost mogoče dobiti za Primorsko, ne arhivalnega gradiva, ne uradnih razglasov ali časopisja. Na drugi strani pa tudi tisto gradivo, ki je na našem dostopnem ozemlju, nikakor ni tako, kakor bi bilo želeti, in to prav pri volilnih zapiskih pravolitev, ki jih ni nikjer

¹ Upoštevati sem mogel samo še nekaj podatkov iz dunajskega državnega arhiva, ki jih je preskrbel univ. prof. dr. Metod Mikuž, za kar se mu tudi na tem mestu najlepše zahvaljujem.

več najti. Vse, kar mi je teh prišlo v roke, so nekateri akti za Ljubljano v ljubljanskem mestnem arhivu. Pravilni akti so bili namreč poslani po volitvah naprej na pristojni kresijski urad, od onod na gubernij, kjer so jih pregledali in volitve odobrili, potem pa vrnilo na okrožje. Toda ostanki dostopnih kresijskih arhivov tega materiala nimajo nikjer. Vse to je bilo najbrž že davno uničeno, dasi za posameznosti seveda še vedno obstaja možnost, da se kje kaj najde: nedvomno se bo sčasoma, ko se bo uredil ves Osrednji državni arhiv Slovenije (danes Arhiv R Slovenije) in bo postal dostopen tudi ves danes založeni in raztreseni material, dobilo še marsikaj važnega in dragocenega.

Volilne principe, na podlagi katerih naj se volijo poslanci v nemško narodno skupščino v Frankfurtu, je določil predparlament, zbran v Frankfurtu od 31. marca do 4. aprila 1848, ki pa je dobil že neke splošne predloge od odbora sedmerih, postavljenega na heidelberškem sestanku; formuliral pa jih je dokončno odbor petdesetih, ki ga je izbral predparlament. Tako na heidelberškem sestanku in v odboru sedmerih, kakor v predparlamentu in v odboru petdesetih je bila večina v rokah liberalne buržoazije in le manjšina je pripadala levim demokratičnim skupinam.

Po precejšnji debati v parlamentu, kjer so se borili desnoliberalni in demokratični nazori, je odbor petdesetih 3. aprila takole formuliral njegove določbe o volitvah:

“Na vsakih 50.000 duš se izvoli en zastopnik v nemško ustavodajno skupščino. Država z manj kot 50.000 dušami voli enega poslanca. Pri preračunavanju števila prebivalstva je merodajna zadnja zvezna matrika.

Kar se tiče načina volitev, veljajo za vsako nemško deželo naslednji pogoji: Pravica voliti in voljen biti ne sme biti omejena po volilnem cenzusu, po predpravah kake regije, po volitvah po določenih stanovih. Vsak polnoleten, samostojen državljani ima pravico voliti in voljen biti. Kandidatu ni treba, da bi pripadal državi, ki naj jo zastopa v skupščini. Politični begunci, ki se vrnejo v Nemčijo in spet nastopijo izvrševanje svojih državljanskih pravic, imajo pravico voliti in voljeni biti. V vseh drugih ozirih je prepuščeno vsaki posamezni nemški državi, da uredi volitve, na kakršen način se ji zdi primerno; vendarle smatra skupščina (= predparlament, V. M.) direktne volitve za najbolj smotrne.”²

Zvezna matrika, ki so jo določili kot podlago za računanje števila poslancev, je bila v tistem času že močno zastarela; temeljila je na uradnih podatkih, ki so jih dale posamezne države zveznemu zboru še leta 1817³ in je bila sprejeta pač zato, ker je predstavljala edine hkratne podatke za celotno nemško zvezo, ki jih je bilo mogoče

² Bericht über die Wirksamkeit der Fünfziger -Ausschusses, Frankfurt 1848, str. I (Anlagen).

³ Ibler (Die Wahlen zur Frankfurter Nationalversammlung in Österreich 1848 / mit besonderer Berücksichtigung der Steiermark/, v: Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, XLVIII, 1934) postavlja (str. 105) te podatke zvezne matrike v leto 1842 (po vsej verjetnosti na podlagi napačne letnice že v aktih 1848. leta), ne da bi pomislil, da je docela nemogoče, da bi se prebivalstvo Avstrije v šestih letih 1842-1848 pomnožilo z 9,5 na 12 milijonov. Prim. številke po zvezni matriki v citirani zbirki Sammlung der politischen Gesetze... str. 144, in v delu Hassel, Lehrbuch der Statistik der Europäischen Staaten, Weimar 1882, str. 82, 130.

	1817	1847
Avstrija	9,482.327	12,000.000
Prusija	7,923.439	11.750.000
Bavarska	3,500.000	4,440.000
Saška	1,200.000	1.756.000
Hanoverska	1,305.351	1,755.000
Württembergška	1,395.462	1,726,000
Badenska	1,001.700	1,335.000
ostale države	4,278.064	5,738.000
Nemška zveza	30,086.343	40,500.000

dobiti brez primerjanja in preračunavanja poznejših štetij, lepo s tabele, in ker je obenem tvorila tudi podlago za vrsto obveznosti posameznih držav do zveze (npr. glede vojske). Od leta 1817 naprej se je prebivalstvo seveda že močno pomnožilo - kar primerjajmo to razliko.⁴

Tako torej razmerje dejansko ni bilo 1:50.000, ampak približno 1:67.000. Število poslancev, ki je prišlo po matriki na posamezno državo - na Avstrijo 190, na Prusijo 154 (ostanki nad 25.000 so dali po naknadnem sklepu odbora petdesetih z dne 7. aprila enega novega poslanca) - se je potem sorazmerno, po takih ali drugačnih štetjih - razdelilo na posamezne province in njih dele.

Pri vprašanju direktnih ali indirektnih volitev so se pojavljala v parlamentu najrazličnejša naziranja. Delegat Schulz iz Darmstadta je bil npr. mnenja, da nikakor ne bo mogoče uporabiti enakega načina volitev za vse države nemške zveze, in je za primer navedel prav Avstrijo: "Avstrija ima v svoji sredi milijone surovih slovanskih kmetov in ne vemo, kako naj bi se tam sklicale pravilne skupščine;" zato je nasvetoval, naj bi tod volili stari stanovi, pomnoženi z zastopniki buržoazije.⁵

Proti Schulzu se je za kmete v Avstriji zavzel zastopnik leveice Wiesner "z Dunaja in iz Prage", na čigar predlog je predparlament tudi soglasno zamenjal izraz "vsak Nемеc" v osnutku volilnih pravil z izrazom "vsak državljan" - "kajti sicer izključujemo naše slovanske brate, pozabljamo na milijone Slovanov, ki so naši bratje."⁶ Obveznost direktnih volitev je zavrnila skupščina s 317:194 glasovi.⁷

Zanimivo zgodovino je imel najtemnejši izraz v volilnem redu, beseda "samostojen državljan", ki se pojavlja pozneje tudi v avstrijskem začasnem volilnem redu k oktroirani aprilski ustavi, in ki je dejansko pomenila nekoliko zakrinkano, pa zelo močno omejitve splošne volilne pravice, saj se jo je dalo razlagati tako ali drugače, predvsem pa uporabiti proti proletariatu. Predparlament tega izraza še ni sprejel; v zapisniku seje z dne 1. aprila je govora le o sklepu, "da je volilni upravičenec vsak polnoleten državljan".⁸ V formulaciji odbora petdesetih je že vrinjena klavzula

⁴ Hassel, na cit. mestu - Galletti, Allgemeine Weltkunde, 10. Auflage, Pest 1847, str. 254 ss.

⁵ Cit. Offizieller Bericht... No 4, str. 14 in 15.

⁶ Prav tam No 7, str. 28.

⁷ Prav tam No 7, str. 29.

⁸ Prav tam.

“samostojen” - ko je nastalo vznemirjenje, od kod, je odbor petdesetih 17. aprila samo konstatiral: “Besede ‘samostojen’ v stenografskih poročilih sicer ni, pač pa se nahaja v protokolih sekretariata, po katerih je predsednik Mittermeier skupno s tajniki in podpredsedniki redigiral dotični sklep skupščine in ga sporočil zvezni skupščini.”⁹ Beseda je torej ostala in opravila svojo nalogo v smislu želja liberalne buržoazije.

Posebej delavstvu in delu drobne buržoazije, vsem, ki so si morali iskati kruha izven ožje domovine, je bila škodljiva tudi odločba, da mora biti volilec državljan tiste države, v kateri tisti čas biva, da ima torej npr. Bavarec volilno pravico samo na Bavarskem, ne pa v Avstriji, če tam živi.

Določba “polnoleten”, ki se je končno uveljavila proti demokratičnejšim predlogom 21. leta in drugih kot meje za volilno pravico, je uvajala različno starostno mejo za različne države, saj so obstajali močno različni zakoni. V Avstriji je veljalo za mejo 24. leto, kakor še potem pri vseh volitvah vse do razpada monarhije.

Samo ob sebi je bilo razumljivo, da so se volitve razpisale za vse ozemlje, ki je tedaj formalno spadalo k nemški zvezi. Razen tega pa so se takoj v začetku pojavili različni, včasih tudi zelo fanatični načrti za razširjenje mej nemške zveze in s tem tudi volilnega ozemlja. “Šlezvik, državno in nacionalno neločljivo zvezan s Holsteinom, naj se nemudoma sprejme v nemško zvezo in naj bo zastopan v ustavodajni skupščini prav tako, kakor vse druge nemške zvezne dežele s svobodno izvoljenimi poslanci. Vzhodna in Zahodna Prusija naj se na enak način sprejmeta v nemško zvezo,”¹⁰ tako je odbor petdesetih formuliral sklepe predparlamenta. Frankfurtski parlament sam se je potem še nešteto krat povrnil k tem in drugim načrtom; med drugim je šlo tudi za priključitev nekdanje beneške Istre.¹¹

Določbo, naj vsaka država uredi volitve, “na kakršen način se ji zdi primerno”, so seveda vse upoštevale v če le mogoče konservativnem smislu. Večina se je, povsem razumljivo, odločila za indirektno volitve, tako Avstrija in Prusija. Ne samo to. Mnogo držav je izvedlo volitve tudi na način, ki je bil v pravem nasprotju z določbami predparlamenta.¹² V celem se nemške države frankfurtskega parlamenta in volitev nikakor niso veselile. “V začetku revolucije je bila ta skupščina grozen strah za vse nemške vlade,” pravi Engels, “računale so, da bo njeno ravnanje vsekozi diktatorsko in revolucionarno.”¹³ Avstrijska vlada je sklenila, da bo izvedla volitve v svojih nemški zvezi pripadajočih deželah šele potem, ko je enako ukrenila pruska vlada.¹⁴

⁹ Cit. Bericht über die Wirksamkeit... str. 4.

¹⁰ Prav tam, str. I (Anlagen).

¹¹ Prim. Rubinstejn, Naionalnyj vopros vo Frankfurtskom parlamente v mae-septjabre 1848 goda, Izvestija Akad. Nauk SSSR, Serija istorii i filozofii, 1948, T. 5, No 1.

¹² Tako so npr. na Bavarskem volili po cenzusu, izključili v državi Hohenzollern-Hechingen vse samske državljane in Žide od volilne pravice itd. (Bericht über die Wirksamkeit... str. 4, 5).

¹³ Engels, Revolution und Konterrevolution in Deutschland, v: Marx, Ausgewählte Schriften in zwei Bänden, II, Moskau-Leningrad 1934, 86.

¹⁴ Molisch, Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Oesterreich, Jena 1926, str. 41.

V celem je dajalo notranje ministrstvo samo splošna navodila, podrobnosti za način izvršitve volitev pa so določali guberniji, še niže kresijski uradi "po provinci- alnih in krajevnih razmerah", takó da se je izvedba volitev na Štajerskem razlikovala od one na Kranjskem in podobno. Za vzgled so bile postavljene tudi pruske volilne odločbe: "Opozarjam na Allgemeine Preussische Zeitung", piše Pillersdorf 16. aprila, "ta vsebuje podrobne volilne predpise, ki jih lahko uporabite z upoštevanjem položaja province."¹⁵

Od avstrijskih dežel so spadale k nemški zvezi po zveznem protokolu z dne 6. aprila 1818, oziroma po cesarskem patentu z dne 2. marca 1820: Zgornja Avstrija, Salzburgska, Štajerska, Koroška, Kranjska, Goriško-Gradiščanska, tržaško ozemlje, Tirolska, Češka, Moravska, Šlezija, Oświęcim in Zator.¹⁶ Od slovenskih dežel so bile torej vključene vse razen Beneške Slovenije, Prekmurja in nekdanje beneške Istre. Število poslancev se je seveda moralo razdeliti na posamezne dežele z ozirom na število poslancev v zvezni matriki, ne pa po dejanskem stanju prebivalstva. Naslednja preglednica nam kaže, koliko poslancev je odpadlo na dežele, kjer so volili tudi Slovenci, in koliko bi jih moralo pripasti.¹⁷

	Prebivalcev 1846	Število poslancev po ključu 1:50.000	v skladu z zvezno matriko
Štajerska	1,023.153	20	16
Koroška	323.712	6	5
Kranjska	472.431	9	7
Goriška	191.766	4	2
Trst	80.300	2	2
bivša avstr. Istra	74.772	1	1

15. aprila so bila dana posameznim gubernijem prva navodila za izvedbo volitev,¹⁸ ki jih je potem vsaka dežela, kakor smo rekli, uporabila po svoje. V ljubljanskem guberniju se je guverner zaradi čim boljše izvedbe volitev "posvetoval z odborom, v katerega je pritegnil" knezoškofa Wolfa, gubernialnega svetnika Brandstellerja in Kreizberga, zastopnika stanov Coppinija, pa "splošno spoštovanega advokata" Wurzbacha in "kot urednika mnogo branega kranjskega ljudskega časopisa Novice" Bleiweisa. Kreizberg je bil v tem odboru referent in skoraj vsa poročila in navodila naslednjih mesecev, ki se tičejo volitev in so ohranjena v prezidialnem arhivu, so iz njegovih rok.¹⁹

¹⁵ ODAS (danes Arhiv R Slovenije), prezidialni arhiv, 1848, akt št. 735 (dalje samo: pr. arh. 735 in podobno).

¹⁶ Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Herzogthum Krain im Königreiche Illyrien, Jahr 1820, str. 64.

¹⁷ Tafeln zur Statistik, XVIII-XIX, 1845-46, II, Wien 1851; Slovenija 1848, str. 56 - za Štajersko, Koroško in Kranjsko smo lahko računali celotno prisotno prebivalstvo, za Goriško, Trst in bivšo avstrijsko Istro pa samo prisotno civilno prebivalstvo.

¹⁸ Pr. arh. 714.

¹⁹ Prav tam.

Po navodilih notranjega ministra naj bi guberniji določili, koliko poslancev odpade na glavno mesto in posamezna okrožja, ta pa naj potem najprej določajo in obmejujejo volilne okraje na svojem ozemlju in naj pri tem, če le mogoče, kar najbolj upoštevajo župnijske meje.²⁰ V ljubljanskem guberniju se je to dosledno izvedlo. Za podlago računanja števila prebivalstva tu niso vzeli podatkov vojaške kon-skripcije, uradnega štetja prebivalstva, recimo iz leta 1864 ali 1843, niti ne podatkov iz uradnih provincialnih šematizmov, ampak podatke "po zanesljivih škofijskih katalogih, ki so za tekoče leto (1848) izšli v tisku" (torej ljubljanske, lavantinske in krške škofije), in po katerih je imela Kranjska konec leta 1847 496.686, Koroška pa 327.943 prebivalcev. Skupnih 12 poslancev je bilo tako razdeljenih, da jih je dobila Kranjska 7, Koroška pa 5, ali po okrožjih: ljubljansko z delom notranjeavstrijskega 3, ostanek notranjskega 1, dolensko 3, celovško 3 in beljaško 2.²¹ Povprečno je torej prišel na Kranjskem en poslanec na 70.955 prebivalcev, če računamo tudi mi po škofijskih šematizmih, na Koroškem pa eden na 65.589 prebivalcev. Za pravililne enote so bile v celem guberniju določene posamezne župnije, razen v primerih, da so šteje pod 300 prebivalcev: tedaj so jih priključili eni sosednjih župnij. Na ta način je torej število pravililnih enot ponekod nekaj manjše od števila župnij v volilnem okraju. Vsaka pravililna enota je izvolila toliko volilnih mož, kolikor po 500 prebivalcev je imela: ostanek pod 300 je ostal neupošteván, ostanek nad 300 pa je dal pravico do novega volilnega moža.²² V celem je imela Koroška kot dežela manjših župnij mnogo manjše pravililne enote kakor Kranjska. Medtem ko je imela Kranjska 302 pravililni enoti, jih je bilo na Koroškem 324. Odločilne pri razmejitvah so bile povsod župnijske, ne pa upravne (okrajne ali okrožne) meje, ki se s prvimi nikakor niso povsod ujemale. Tudi mesta, recimo Ljubljana in Celovec, so se delila v pravililne enote po župnijskih mejah. Tudi pod oznako "ljubljski magistratni okraj" ni razumeti ozemlja ljubljanskega mesta, ampak ozemlje ljubljanskih mestnih župnij, torej tudi daleč izven mesta segajoče področje šentpeterske in frančiškanske fare. Ravne, ki so tedaj spadale upravno na Dolensko, cerkveno pa v bloško faro, so volile torej v postojnskem volilnem okraju. S to omejitvijo (da torej spada vse ozemlje posamezne župnije skupaj ne glede na upravne meje) so se v ljubljanskem okrožju pri formiranju volilnih okrajev držali upravnih okrajnih mej - le ozemlje celotne vrhniške dekanije je bilo brez ozira na upravno razdelitev že od gubernija pripojeno ljubljanskemu volilnemu okraju ter odtrgano od postojnskega. Na Koroškem so v obeh okrožjih upoštevali le dekanijske, torej višje cerkvene meje, medtem ko se v dolenskem okrožju niso ozirali niti na okrajne niti na dekanijske meje, ampak so dodeljevali

²⁰ Prav tam.

²¹ Pr. arh. 735 - večina glavnih določb in navodil, ki jih vsebuje ta skupek aktov, je izšla v tisku, najprej v razglasitvah, nato pa v zbirki zakonov Sammlung der politischen Gesetze und Verordnung für das Laibacher Gouvernement-Gebiet im Königreiche Illyrien, Jahr 1848, Laibach 1885, 142 in sledeče.

²² Pr. arh. 735.

neposredno župnije temu ali onemu volilnemu okraju. V podrobnostih so bili volilni okraji ljubljanskega gubernija takole formirani:²³

1. Ljubljanski volilni okraj s 64.034 prebivalci. Kot pravi cirkular ljubljanske kresije z dne 23. aprila, je bil "sestavljen iz ljubljanskega magistratnega ozemlja, iz okraja Ljubljana okolica in iz dekanata Vrhnika,²⁴ pri čemer moramo seveda besedo "okraj" razumeti v zgoraj pojasnjem smislu kot "ozemlje župnij s sedežem v okraju". Tu je torej volilo 37 župnij oziroma 36 pravililnih enot.

2. Kranjski volilni okraj z 80.639 prebivalci. To je bil največji (po številu prebivalstva) okraj v celotnem guberniju. Obsegal je (v zgornjem smislu besed) okraje Kranj, Škofja Loka, Radovljica in Kranjska gora, v celem 58 župnij oziroma 57 pravililnih enot.

3. Kamniški volilni okraj z 59.836 prebivalci. To je bil v vsem guberniju po prebivalstvu najmanjši volilni okraj. Obsegal je 48 župnij oziroma 47 pravililnih enot in je bil sestavljen iz dveh teritorialno ločenih delov: iz okraja Tržič na eni, pa okrajev Smlednik, Mekinje, Brdo-Krumperk ter Ponoviče na drugi strani.

4. Mirenski volilni okraj z 69.904 prebivalci. Tu je volilo 38 župnij (vse samostojne pravililne enote) v severnem delu Dolenjske od Šmarij pa do Krškega (podrobneje glej na karti 1).

5. Novomeški volilni okraj s 74.536 prebivalci. Sem je spadalo 29 župnij in prav toliko pravililnih enot jugovzhodnega območja Dolenjske.

6. Kočevski volilni okraj z 68.416 prebivalci. Tu je volil jugozahodni predel Dolenjske od Šenturja do Sinjega vrha - skupaj 42 župnij oziroma pravililnih enot.

7. Postojnski volilni okraj z 79.321 prebivalci. Obsegal je ozemlje postojnske kresije, manj ozemlje vrhniške dekanije, v celem 53 župnij, ki so bile vse obenem pravililne enote.

8. Celovski volilni okraj z 68.657 prebivalci. Tu so volile dekanije Celovec, Spodnji Rož, Tinje in Dobrla ves s 70 župnijami oziroma 65 pravililnimi enotami; skoraj docela samo slovensko narodnostno ozemlje.

9. Šentandraški volilni okraj z 61.698 prebivalci. Ta je obsegal dekanije St. Leonhard, Wolfsberg, Šentandraž in Pliberk, torej v celem 40 župnij ali 39 pravililnih enot, od katerih jih je bilo približno polovica na slovenskem, polovica pa na nemškem narodnostnem ozemlju.

²³ Razdelitev za Kranjsko objavljena v Laibacher Zeitung 1848, Amtsbaltr, N. 52, str. 351, za Koroško glej pr. arh. 932, 934 - številke prebivalstva za vsak volilni okraj smo izračunali po cerkvenih šematizmih. Pri tem pa moramo opozoriti na to, da tudi v volilnih zapisnikih, gubernijskih in kresijskih razglasih in poročilih najdemo številke o prebivalstvu volilnih okrajev, ki pa so domala vse nepravilne, čeprav uporabljajo isti vir, cerkvene šematizme. Odlikuje jih silna površnost in malomarnost pri prepisovanju in seštevanju. Tako navaja npr. v op. 24 cit. cirkular ljubljanske kresije za ljubljanski volilni okraj številke 19063+23233+21781=63077 - pravilna vsota istih števil pa je 64.077; za kranjski volilni okraj beremo v kresijskem razglasu 79.960, v volilnem zapisniku pa 79.458; za postojnski okraj spet gubernij napak odšteva in dobi 80.321 namesto 79.321 itd. Te napake povzročajo potem spet napačno naknadno preračunavanje števila volilnih mož (gl. op. 92) in druge napake. Podobne pomote v celotnem volilnem materialu so zelo pogoste.

²⁴ Circulare an sammtliche Bezirkskommissariate und Bezirksobrigkeiten des Laibacher Kreises, Nro. 7478 (objavljen tudi v LZ, gl. op. 23).

VOLIVNI OKRAJI NA KRANJSKEM

● SEDEŽ VOLIVNIH OKRAJEV ——— ozišna meja
 * sedež župnije ——— meja volivnih okrajev

0 5 10 20 30 km

10. Šentviški volilni okraj s 66.649 prebivalci. Tu so volile dekanije Šentvid, Velikovec, dolina Krke, Breže in Krappfeld, z 89 župnijami oziroma 83 pravililnimi enotami. Po prebivalstvu je bila večina tega volilnega okraja nemška; slovensko je bilo ozemlje velikovške dekanije in nekaj sosednjih župnij.

11. Beljaški volilni okraj z 68.942 prebivalci. Obsegal je dekanije: Beljak, Zgornji Rož, Trg (Feldkirchen), Spodnja Ziljska dolina in Žabnica (Kanalska dolina), skupaj 72 župnij oziroma 67 pravililnih enot. Narodnostno je bilo to ozemlje spet deljeno nekako na polovico.

12. Špitalski volilni okraj z 61.997 prebivalci. Tu so volili dekanati Zgornja Ziljska dolina, Zgornja Dravska dolina, Spodnja Dravska dolina, dolina Bele in Gmünd, v celem 74 župnij oziroma 70 pravililnih enot z docela nemškim prebivalstvom. To je bil edini narodnostno homogen volilni okraj na Koroškem (podrobneje glej na karti 2).

Volilna pravica je bila določena že s splošnimi določbami predparlamenta. Posebej so določbe gubernija omenjale, da voli vsakdo v župniji, v kateri ima svoje bivališče, in izključevale iz volilne pravice one, ki so prejemale kako podporo za reveže iz javnih sredstev.²⁵ Ministrstvo je naročalo še posebej, naj se izključijo iz aktivne in pasivne volilne pravice vsi oni, ki jim je po zakonu preprečeno izvrševanje državljskih pravic, in je razložilo pomen "samostojnosti" v tem smislu, "da pod njim ni mogoče razumeti onih, ki so podpirani iz javnih ali občinskih sredstev, niti tistih, ki so v služočem razmerju (im Dienstverhältnisse stehende Personen)".²⁶ To je bila, kakor vidimo, dokaj ostra omejitev splošne volilne pravice: delavci so bili iz nje izključeni. Številka volilnih upravičencev za frankfurtske volitve nimamo; ker se kake liste volilnih upravičencev, kakor vse kaže, na Kranjskem in Koroškem pred volitvami niso sestavljale in je volilna komisija za vsakogar, ki je prišel na volišče, posebej ugotavljala, ali morda ne sme voliti, takih številka v tem guberniju sploh nikdar ni bilo - morebiti pa obstajajo za Štajersko. Ker pa so za nekoliko kasnejše volitve v dunajski parlament veljale skoraj docela iste volilne določbe (glej str. 88), lahko primerjamo podatke za te volitve tudi pri frankfurtskih. V vsem kranjskem volilnem okraju z 80.639 prebivalci po cerkvenem šematizmu (76.001 prebivalca je imel ta okraj po upravnih mejah po podatkih gubernijskega šematizma) je bilo 9650 volilnih upravičencev, torej 12 % (13 % od prebivalstva po gubernijskem šematizmu). V vseh ljubljanskih mestnih župnijah je živelo 19.063 ljudi, od teh jih je imelo volilno pravico 2039²⁷ ali 11 %. In podobno na Štajerskem: od pristojnega prebivalstva dežele (leta 1846) 962.857 je bilo volilnih upravičencev 134.854²⁸ ali 14 % (od celotnega prisotnega prebivalstva 13 %) - posebej npr. v mariborskem okrožju od prisotnega civilnega prebivalstva 13 % in podobno. Vse to nam tedaj kaže, da je bila

²⁵ Pr. arh. 735.

²⁶ Pr. arh. 735, 769.

²⁷ Oesterr. Reichstag 1848-49, asc. 48, 49, hrani dunajski Staatsarchiv.

²⁸ Rezultate volitev na Štajerskem s številom volilnih upravičencev, izvoljenih volilnih mož in glasujočih volilnih mož je objavil Pirchegger, Geschichte der Steiermark 1740-1919, Graz 1934, 390, passim.

volilna pravica dejansko močno omejena, tako v mestih kakor tudi na kmetih, kjer niso imeli volilne pravice, kakor je iz vsega razvidno, oni, ki niso imeli svoje lastne manjše ali večje posesti ali obrti.²⁹ Kmečki sinovi, čeprav nad 24 let stari, ki niso še imeli zemlje v svojih rokah, niso mogli voliti.

Za volilnega moža je bil po odločbah lahko izvoljen samo tisti, ki je bil pravilni upravičenec v dotični župniji.³⁰ Vendar pa se to pravilo nedvomno ni povsod upoštevalo: tako vemo, da je bil nekdo iz vrhniške župnije izvoljen za volilnega moža v fari Preserje,³¹ in podobno.

Volitve v glavnem kraju pravilne enote, župnije, je vodil volilni komisar, ki ga je imenovala oblast. Za to službo so uporabljali ne le državne uradnike (okrožne in okrajne), ampak tudi uradnike zemljiških gospod, župane glavnih občin, graščake, različne privatne uradnike in privatnike - skratka, zato so bili po splošnih navodilih gubernija in okrožij primerni vsi "pošteni" ljudje, "ki uživajo splošno spoštovanje" in znajo sestaviti protokol v nemškem jeziku.³² Ta volilni komisar je nato ob začetku volitev - končno je bil za izvedbo pravolitev določen torek 2. maja ob 9. uri zjutraj in tega dne so se volitve tudi izvršile³³ - iz srede pravolilcev izbral odbor sedmih "razumnih in spoštovanih mož", med katerimi naj bosta vsaj dva večša branja in pisanja, in nato ob sodelovanju in pomoči tega odbora vodil volitve. Glasovalo se je lahko ustno ali pismeno, glasno ali tiho - tajne pa te volitve v nobenem primeru niso bile, saj se je v volilni protokol natanko zapisalo, kdo je za koga glasoval. V primeru kakih sporov o volilni upravičenosti ali podobnem je odločila takoj brez priziva volilna komisija z večino glasov.³⁴ Posebej so bili vabljeni župniki, naj sodelujejo pri pravolitev, kar je odobril tudi knezoškofjski ordinariat.³⁵ Prav župnikom je pripadla važna naloga pri ugotavljanju volilne upravičenosti pravolilcev. "Kar se tiče polnoletnosti, naj pričujoči župniki iz krstnih protokolov takoj razčistijo vsak dvom".³⁶ Protokol pravolitev - tiskani so bili posebni formularji - so podpisali volilni komisar, župnik in člani volilne komisije, podpečatila pa sta ga volilni komisar in župnik.³⁷

Za izvolitev volilnega moža oz. volilnih mož (vsak pravolilec je oddal toliko glasov, kolikor je bilo v volilni enoti izvoliti volilnih mož) je zadostovala relativna večina. Dekret gubernija je priporočal voliti one, ki so večji branja in pisanja.

²⁹ Prim. npr. za Kranjsko številke plačevalcev zemljiškega davka v Felsenbrunn, Statistische Tabellen über die direkten Steuern im Herzogthume Krain, Laibach 1866, in podatke franciscejskega katastra.

³⁰ Pr. arh. 735.

³¹ Pr. arh. 930.

³² Pr. arh. 735, 2262.

³³ Mal, Ljubljana in volitve za frankfurtski državni zbor, v Kroniki slovenskih mest, II, 1935, str. 18, imenuje kot dan pravolitev napačno 26. april. Ta dan je bil sicer določen za pravolitev po enem prvotnih načrtov (pr. arh. 714, tiskan dekret z dne 17. 4., pismo Pillersdorfu z dne 18. 4.), toda skoraj takoj nato zamenjan z 2. majem (pr. arh. 735, tiskan dekret z dne 20. 4.).

³⁴ Pr. arh. 735.

³⁵ Ljubljanski mestni arhiv, 1848, fasc. 3, akt št. 2566 - pr. arh. 735 - za beljaško okrožje je bila predvidena tudi pritegnitev protestantskih duhovnikov. Že po volitvah je iz koroških protestantskih krogov izšla prošnja na oblast, naj bi protestantske fare v prihodnje volile same zase, ne pa, kot pri frankfurtskih volitvah, vključene v katoliške župnije (pr. arh. 1026).

³⁶ Pr. arh. 769.

³⁷ Pr. arh. 735.

Volilnemu odboru je bilo prepuščeno, odločiti, ali naj po preteku dopoldanskih ur še čaka na nove pravolilce ali ne in ali naj se naknadno prišle še lahko pripuste k volitvi. Po izvolitvi je dobil volilni mož od volilnega komisarja in volilnega odbora pooblastilo, s katerim se je pri poslanski volitvi legitimiral.³⁸

Poslanske volitve so se vršile na ozemlju ljubljanskega gubernija tri dni pozneje, v petek 5. maja 1848. Značilno je, da volilni dan ni bil prav nikdar v nedeljo, ampak vselej na delavnik, torej drugače kakor pozneje v Avstriji ali pa že tedaj na Francoskem. Tega dne so se morali zbrati volilni možje v glavnem volilnem kraju svojega volilnega okraja. Za začetek je bila spet določena 9. ura zjutraj. Volitve je vodil ali kak okrožni komisar ali kak drug višji uradnik, ki ga je za to imenoval okrožni glavar, s pomočjo pravosodnega uradnika (justiciarja) in sedemčlanske volilne komisije, ki so jo izbrali volilci sami in ki je spet pod njegovim predsedstvom brez priziva sklepala o vseh morebitnih sporih in pritožbah.³⁹ Na volilne glasove kot take naj volilni komisar ne vpliva, če pa ga volilec vpraša za pouk, mu ga ne sme odreči, tako kar se tiče kandidatov, ki bodo nastopili komaj kje drugje kot v časopisih, kakor kar se tiče namena skupščine, v katero naj se volijo poslanci.⁴⁰

Volilni možje so volili po enega poslanca za vsak volilni okraj in po enega namestnika (za primer, da bi poslanec odstopil ali bil zadržan), potrebna pa je bila, v nasprotju s postopkom pri pravolitvah, absolutna večina glasov. Šele če tretja volitev ni prinesla absolutne večine, je bil izvoljen tisti, ki je dobil v njej relativno večino.⁴¹ Normalno se je glasovalo obenem za poslanca in namestnika, torej tako, da je vsak oddal naenkrat dva glasova, edinole v Celovcu so glasovali najprej samo za poslanca in šele po izvolitvi tega za namestnika. Pri glasovanju nihče ni bil vezan na kandidate, ki so se prijavili kresiji ali po časopisu - glasovalo se je lahko za kogar koli. Za glasovanje je bilo treba podpisanih volilnih listkov,⁴² s teh so potem prepisali imena glasovalcev in kandidatov, za katere so glasovali, v protokol. Volilni listki⁴³ so bili navadni listi papirja večjega ali manjšega formata - ne formularji - in so imeli dokaj različno besedilo, po okusu vplivnega odbora in volilcev.⁴⁴

³⁸ Prav tam.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Prav tam.

⁴² Prav tam.

⁴³ V pr. arh. so ohranjene, priložene volilnim zapisnikom, glasovnice kamniškega, kočevskega in novomeškega okraja (akti 946, 948, 983).

⁴⁴ Ponekod so uživali v dolgih formulacijah, kakor na primer v kamniškem volilnem okraju:

Jaz spodaj podpisani, dr. Anton Potočnik iz Kamnika št. 6, v fari Kamnik izvoljen glasom certifikata volilne komisije z dne 2. t. m. kot volilni mož za volitev poslanca v nemško narodno skupščino v Frankfurtu ob Maini, volim Viktorja barona Andriana, člana spodnjeavstrijskih in kranjskih deželnih stanov in člana odbora petdesetih v Frankfurtu ob Maini, zdaj predsednika pri centralnem volilnem odboru na Dunaju, za poslanca v omenjeno skupščino v Frankfurtu, in gospoda Karla Ulepiča, adjunkta c. kr. ilirske komorne prokuratorje, doktorja prava, filozofije in svobodnih umetnosti itd., v Ljubljani, na Starem trgu št. 22, za njegovega namestnika. Da sem to volitev sklenil brez tujega vpliva in ob njej vztrajam, potrjujem s svojo lastnoročno pisavo in podpisom. Deželnoknežje mesto Kamnik, Anton Potočnik,

c. kr. distriktni sodnik, izvoljeni volilni mož.

Nepismeni so zadnji stavek formulirali drugače: "...potrjujem z lastnoročnim znamenjem v prisotnosti zato naprošenih lastnoročno podpisanih prič."

Večkrat je ista roka napisala po več volilnih listkov, pa pustila prazen prostor le za ime poslanca ali pa izpolnila tudi tega, nakar se je volilec samo podpisal ali podkrižal. Jasno je, da je ob takem načinu bilo priložnosti za vplivanje več kot dovolj. Normalno so bili volilni listki nemški, vendar pa je treba poudariti, da so marsikje uporabljali tudi slovenske.⁴⁵

Gubernij je že zgodaj opozarjal, naj se volijo za poslance "modri, izkušeni in spoštovani možje", in je zato apeliral na "zdravi čut dobrega kranjskega in koroškega ljudstva".⁴⁶ Poseben razglas je pozival one, ki hočejo nastopiti kot kandidati, da se oglasijo in store potrebne korake, da jih bo ljudstvo spoznalo in da ne bo dalo svojih glasov povsem, nepoklicanim in neprimernim.⁴⁷ 21. aprila je sporočil notranji minister guberniju, da se je z njegovim dovoljenjem osnoval osrednji volilni odbor na Dunaju, ki se je "obrnil že na vas in na vse kresije in name s prošnjo, da vzamem njegovo delovanje pod svojo zaščito. Ob hvalevrednem in na prospevanje dobre stvari usmerjenem namenu tega odbora ustrezam temu in prosim vašo ekstenzo, da upošteva dopise tega odbora, da jim odgovarja in v njih izraženim željam, v kolikor ne bi ovirale volilne svobode, takoj po možnosti ugotovi, ter v tem smislu tudi vpliva na podrejene organe. Če bi poslal odbor odposlanca, za pospeševanje volitev, jim pojdite na roko, in naročite to tudi kresijam in magistratom, razen če so proti temu višji oziri."⁴⁸ Vendar vse oblasti niso sprejemale dopisov osrednjega dunajskega volilnega odbora z zaupanjem: tako je ljubljanski županski namestnik Gutman odgovoril na proglas in vprašanje tega odbora, ali so se že javili kakšni kandidati in ali bi bilo zaželeno, da jih sam kaj predlaga: "Ker niti proglas niti dopis od vodstva odbora nista podpisana, morata ostati neupoštevana."⁴⁹ Kmalu so se osnovali tudi v deželnih glavnih mestih posebni volilni odbori pod različnimi imeni, ki so potem predlagali svoje kandidate. Mnogo kandidatov je nastopalo tudi samostojno, z letaki, anonimnimi ali lastnimi podpisanimi članki v časopisih, in podobno. Imena teh kandidatov pri nas so razmeroma znana in v literaturi obdelana.

Na Štajerskem so veljale v marsičem drugačne volilne določbe. Ne da bi ponavljali to, kar je skupno, naj označimo le glavne poteze štajerskega volilnega postopka. Štajerska je bila razdeljena na 16 volilnih okrajev s precej bolj neenakomernim številom prebivalstva kakor v ljubljanskem guberniju. Medtem ko je bilo tam med največjim in najmanjšim okrajem razlike za 20.803 ljudi, je je bilo na Štajerskem za celih 61.518; najmanjši okraj Kindberg je štel 38.075 ljudi, največji, ptujski pa

⁴⁵ Tako je v kočevskem okraju od 88 volilnih listkov 26 slovenskih, ki so jih oddali volilni možje iz Ribnice, Loškega potoka, Lašč, deloma Sodražice, Šmihela pri Žužemberku, deloma Hinj in Sv. Gregorja. Naj še tu navedemo en primer takega slovenskega besedila:

Jest sdolej podpisan volim sa nashiga poslanca sa prihodni nemski shod v Frankfurt Gospoda Mihaela Ambrosia, Comesarja u Smedniki in sa negoviga namestnika pa gospoda Vinzenza Shrota u Lublani.

⁴⁶ Pr. arh. 735.

⁴⁷ Pr. arh. 714.

⁴⁸ Pr. arh. 769.

⁴⁹ Ljubljanski mestni arhiv, 1848, fasc. 3, akt št. 2588.

99.593.⁵⁰ To razliko je gotovo pripisati tudi dejstvu, da so prvotno razdelili Štajersko na 20 okrajev po takratnem stanju prebivalstva in so morali potem 4 okraje ukiniti, česar pa niso storili enakomerno.⁵¹ Sestavni del okrajev so bile okrajne gosposke. O župnijah v volilni razdelitvi ni niti sledu. V slovenskem delu Štajerske, to je v celjskem in mariborskem okrožju, je bilo šest volilnih okrajev - 3 v celjskem okrožju: konjiški, celjski in sevniški, 3 pa v mariborskem: ptujski, mariborski in glinški.⁵² Ostalih okrajev na nemškem ozemlju je bilo še 10; 6 v graškem okrožju, po 2 v bruškem in judenburškem.⁵³

V vsaki okrajni gosposki se je osnoval po volilnih odločbah⁵⁴ volilni odbor, ki so ga sestavljali okrajni komisar, župnik onega kraja, pa predstojniki davčnih občin. Ta odbor naj bi sestavil listo vseh v okraju se nahajajočih polnoletnih samostojnih državljanov, ki imajo aktivno volilno pravico. Vsak občinski sodnik naj dobi izvleček iz te liste z imeni volilcev svoje občine in naj jih povabi k pravolitvi za dotični okraj. Ko so volilci zbrani, predlaga volilni odbor več volilnih mož, vsak volilec pa jih lahko predlaga tudi sam. Prav tako ni nihče vezan na predlagane, ampak lahko odda glas, komur hoče. "Predlaganje ima le namen, preprečiti preveliko razcepljenost glasov." Volilci stopijo nato drug za drugim posamič pred odbor in vsakdo ustno javno pove imena svojih kandidatov, kar se zapiše v protokol.

V glavnem volilnem kraju volilnega okraja se prav tako osnuje volilni odbor, ki ga sestavljajo krajevni predstojnik, krajevni župnik, predstojnik podružnice kmetijske družbe, ki je v okraju, pa dva odbornika volilnega kraja. Tudi ta odbor naj predlaga več poslancev in namestnikov, kar spet lahko stori tudi vsak volilec sam, in spet ni nihče vezan na predloge. Volitev naj bo tudi tu javna in ustna, vsakdo pa naj voli tri kandidate: enega za poslanca, dva pa za namestnika. Pri volitvi volilnih mož je bila potrebna relativna, tu absolutna večina.

Poslanske volitve na Štajerskem so se vršile v sredo 3. maja.⁵⁵

⁵⁰ Ibler v op. 3 cit. delo, str. 107. Ibler navaja kot največji okraj celjskega s 85.548 prebivalci, kar pa je, kakor je razvidno iz podatkov v op. 52, napačno.

⁵¹ Prim. razglas štajerskega gubernija z dne 16. aprila (v Auerspergovih zbirki letakov v NUK, Ljubljana, rokopisni oddelek) in naslednje razglase: Gatti, Die Ereignisse des Jahres 1848 in der Steiermark, Graz 1850, str. 139-143.

⁵² Mariborski volilni okraj s 59.877 prebivalci je obsegal okrajne gosposke: Hrastovec, Jareninski dvor, Pesniški dvor, Lepi dvor, Melje, Mariborsko mesto, Mariborski grad, Vetrinjski dvor, Fala, Viltuš, Radvanje, Hompoš, Slivnica, Račje, Svečina, Ernovž in Špilje. - Ptujski volilni okraj z 99.593 prebivalci je obsegal okrajne gosposke: Velika Nedelja, Zavrč, Borl, Ptujski minoritski samostan, Ptujsko mesto, Ptujski grad, Turnišče, Muretinci, Dornava, Ormož, Vurberk, Ravno polje, Gornja Radgona, Šahenturn, Zgornji Cmurek, Lukavci, Branek, Negova. - Glinški volilni okraj s 64.680 prebivalci je obsegal okrajne gosposke: Poštela, Schwanberg s Holleneggom, Wildbach, Sekova, Glinica, Welsbergl, Landsberg, Ivnik, grad na Muti, Radlje ob Dravi, Arvež, Trautenberg, Waldsach, Haracheegg. - Konjiški volilni okraj s 82.854 prebivalci je obsegal okrajne gosposke: Pukštanj, Lehen, grad v Slovenjem Gradcu, Zgornja Polskava, Slovenska Bistrica, Studenice, Štatenberk, Rogatec, Strmole, Podčetrtek, Kozje, Zbelovo, Konjice, Žiže. - Sevniški volilni okraj z 51.943 prebivalci je obsegal okrajne gosposke: Podsreda, Loka, Sevnica, Laško, Brestanica, Brežice, Bizeljsko, Jurklošter, Planina. - Celjski volilni okraj s 85.548 prebivalci je obsegal okrajne gosposke: Vrbovec, Gornji grad, Celjsko mesto, Novo Celje, Zalog, Žovnek, Ojstrica, Tabor, Jelše, Rifnik, Žusem, Lemberk, Prebold, Vitanje, Velenje, Šoštanj, Novi klošter. - Številke prebivalstva so izračunane po Handbuch des Herzogthumes Steiermark für das Jahr 1848, Gratz str. 170-172.

Prim. karto v Mell, Grundriss der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark, 1929, str. 625.

⁵³ Gatti str. 140-141.

⁵⁴ V op. 51 cit. razglas; Gatti 140-143.

⁵⁵ Gatti 144.

Za ostale slovenske dežele nimamo nič podrobnejših poročil o volilnih okrajih in volilnih predpisih. Goriška je volila dva poslanca, Trst prav tako dva, bivša beneška Istra pa je tvorila en volilni okraj s sedežem v Pazinu.

Agitacija za in proti Frankfurtu, pa za te in one kandidate, se je vršila že pred pravolitvami. Zgodaj je zaznati tudi že strah pred protifrankfurtsko agitacijo. "Če bi proti pričakovanju kaka župnija odrekla pravilne volitve ali jih morebiti npr. zaradi panslavističnih demonstracij (aus Anlass panslavistischer Demonstrationen) sploh popolnoma preprečila, naj se volilni komisar ne spušča v prepire s to župnijo, ampak naj se s pritegnitvijo dveh prič samo protokolira, da se v dotični župniji pravolitve sploh niso izvršile in zakaj; za to župnijo se bo potem smatralo, kakor se samo ob sebi razume, da se je pravolitvam odpovedala." Tako piše gubernij kresijam 20. aprila.⁵⁶ Ker je bilo vladi mnogo na tem, da bi se volitve mirno in v redu vršile, so marsikje poskušali pripraviti teren za dober potek volitev že vnaprej. Tako so npr. na ozemlju ljubljanske kresije komisarji pred pravolitvami obšli vrsto pravolilnih enot in poskušali "poskrbeti vse primerno".⁵⁷ Pravolitve same so bile večinoma zelo burne. Zelo pogosto so se spremenile najprej v volilne shode, še več, v zborovanja, na katerih so kmetje postavljali svoje zahteve glede zemljiške odveze, napadali volilne komisarje, zakaj še ni patenta o odpravi dajatev itd. Pri obeh - po uradnih poročilih - najburnejših pravolitvah n Slovenskem, v Krškem in Laškem, igrajo največjo vlogo kmečke zahteve, zemlja.⁵⁸ To vprašanje je bilo važnejše kakor pa volitev sama. Sicer pa so nastopali agitatorji proti Frankfurtu in za Frankfurt.⁵⁹ Splošno razpoloženje nam najbolje slika poročilo novomeške kresije, ki pravi: "Tudi najspretnejši in najspodobnejši volilni komisarji ne morejo ničesar opraviti sredi razgrajajoče množice in gluščega vpitja". Jasnó je tudi, da o "nevmešavanju" volilnega komisarja ni moglo biti govora: najprej se je trudil, da je sestavil volilni odbor. "Kako težko je pri vsaki volitvi najti sedem odbornikov, ki imajo dovolj spretnosti in vpliva, da bi podpirali vodstvo poslov, si lahko predstavlja samo tisti, ki je bil sam priča poteka".⁶⁰ Potem je pregovarjal kmete, naj volijo, kar je trajalo včasih po cele ure in se končalo zdaj z uspehom, zdaj z neuspehom. Župniki so večinoma sodelovali pri pravolitvah. Na volilnih legitimacijah, ki so jih izdali volilnim možem in ki so se nam ohranile, so podpisani župniki razen v nekaterih primerih.

V celem torej ne moremo pritrditi, da bi se dobesedno izvajalo navodilo, da se nikogar ne sme siliti k volitvi, da je "vsak pravolilec le volilni upravičenec, ne pa zavezanec."⁶¹ Volilni komisar in župnik - razen seveda v primerih, kjer je nastopila

⁵⁶ Pr. arh. 735.

⁵⁷ Pr. arh. 1139.

⁵⁸ Glej naprej str. 105-106, 111-117.

⁵⁹ Prim. pr. arh. 856, 912, 945, 983, 1009, 1139 in posamezne volilne zapisnike (cit. v op. 76ss), Novice, Laibacher Zeitung in druge časopise iz maja in junija 1848 - Aph, Slovenci in 1848. leto, Ljubljana 1888, str. 104-109, Mal, v op. 33 cit. delo, Mal, Zgodovina slovenskega naroda, str. 840-849, itd.

⁶⁰ Pr. arh. 1139.

⁶¹ Pr. arh. 735.

mlajša, protifrankfurtska duhovščina, ki je ravnala direktno proti navodilom svojih cerkvenih predstojnikov - sta se vselej trudila, pripraviti ljudi do volitev. Brez nju-nega poseganja in pregovarjanja bi bila nedvomno pravililna abstinenca večja.

Preden spregovorimo o volilni udeležbi in abstinenca pri pravolitvah, pa poglejmo, koga so volili za volilne može. Podatkov imamo precej manj, kakor bi bilo želeli, vendar še dovolj za splošno sliko.⁶² V mestih in trgih so volili premožnejše meščane in inteligenca, glavne krajevne veljake: trgovce, podjetnike, posestnike, uradnike, pogosto okrajne komisarje, advokate, zdravnike, oskrbnike, župane itd.⁶³ Med mestnimi in trškimi volilnimi možmi je zastopana tudi duhovščina, ne sicer v velikem številu, vendar pa, posebej če primerjamo s kmečkimi volilnimi enotami, ne tako slabo.⁶⁴ V kmečkih župnijah⁶⁵ docela prevladujejo kmetje kot volilni možje. Želja meščanstva (konservativnega in liberalnega) in vlade je bila, da bi bilo tudi pri pravolitvah v vaseh izvoljeno čim več "nekmečkih volilnih mož: uradnikov, zemljiških gospodov, oskrbnikov, duhovnikov - skratka, pristašev "miru, reda in varnosti". Ta želja je doživela polom: nekmečkih volilnih mož je bilo minimalno. Duhovniki, ki so v poznejših desetletjih parlamentarnega življenja v Avstriji na vasi skoraj redno volilni možje, niso izvoljeni leta 1848 tako pri frankfurtskih kakor pri državnozbornih volitvah skoraj nikjer. Vidimo pa, da so se trudili za to, da bi bili izvoljeni, da so se aktivno udeleževali volilnega gibanja, glasovali in kandidirali⁶⁶ - niti govora ni tedaj o kakem "umiku" iz političnega življenja, narobe, vršila se je ogorčena borba za pozicije, tako v mestu kakor na vasi, za vpliv na volitve, "da bi bili izvoljeni pobožni krščanski možje". Toda kmet v svojem revolucionarnem razpoloženju leta 1848 duhovščino odklanja, le malokje se ji posreči uveljaviti.⁶⁷

⁶² Ker ni pravililnih zapiskov, smo navezani na oznake poklicev pri imenih volilnih mož v zapisnikih poslanskih volitev. Te pa najdemo še najbolj popolne v treh volilnih zapisnikih celovškega okrožja, medtem ko jih drugi volilni zapisniki ali sploh ne poznajo ali pa le pri nekaterih osebah. Pogostoma so označevali v volilnih zapisnikih meščanske volilne može s pridevkom "Herr", medtem ko so kmečke puščali brez vsakega naslova. Tudi podatki te vrste so dragoceni.

⁶³ Podatkov za Ljubljano nimamo, za Celovec pa vemo, da je bilo med 26 volilnimi možmi vseh treh župnij 14 pravnikov (7 advokat in 7 sodnikov), 1 profesor, 1 zdravnik, 1 magistratni svetnik, 2 upravna in sodna uradnika, 1 graščinski oskrbnik, 2 fabrikanta, 1 trgovec, 1 lekarnar, 1 obrtnik (usnjarski mojster) in 1 hišni posestnik. (Pr. arh. 934.)

⁶⁴ Ljubljana ima enega ali dva duhovnika med svojimi volilnimi možmi, Celovec nobenega; v celovškem okrožju so 4 mesta in trgi (vse v nemškem delu) izvolili po enega duhovnika, na Kranjskem npr. Vipava.

⁶⁵ Velika večina mestnih in trških župnij je obsegala tudi večjo ali manjšo kmečko okolico: volilni možje so bili v teh primerih ali samo iz mesta oz. trga ali pa zelo pogosto tudi iz obeh predelov.

⁶⁶ To nam kaže že frankfurtski volilni material (o protifrankfurtsko usmerjenem delu mlajše duhovščine seveda ne govorimo), posebno jasno pa ljubljanski pravililni zapisniki državnoborskih volitev: v volilni sekciji Šentpeter II je prišlo do pritožbe meščanov zaradi "času neprimerne" nagovora župnika volilcem; v volilni sekciji Šentpeter I voli kot prvi (in gotovo ne brez namena) duhovnik, v volilni sekciji Šenklaž III voli med prvimi 25 teologov (od 26, ki so imeli volilno pravico!): od 55 duhovniških oseb, ki imajo volilno pravico v tej sekciji, jih voli 48, torej procentualno več, kakor v kateri koli drugi poklicni skupini, in sicer pretežno za duhovnike (od 192 glasov, ki jih oddajo, jih pripada 154 duhovnikom). (Ljubljanski mestni arhiv, 1848, fasc. 3, akt št. 3016.)

⁶⁷ Na Koroškem in posebej v nemškem delu bolj kakor na Kranjskem. Pozornost vzbujajo npr. skupina 4 sosednjih župnij v šentandraškem volilnem okraju, ki je izvolila vsaka svojega župnika (St. Gertraud, St. Margarethen, St. Michael, St. Marein okrog Wolfsberga); sicer sta v kmečkih župnijah celovškega okrožja izvoljena še 2 duhovnika v šentvidskem okraju (oba v nemškem delu). Na Kranjskem (podatkov je malo) je bil izvoljen župnik npr. v Dolu pri Ljubljani: zato so tudi od volilnih mož te župnije bili oddani 3 glasovi za župnika Vrtočca.

Semtertja, toda spet zelo redko, najdemo v kmečkih župnijah nekmete-laike: zdravnike, podjetnike, juriste, upravitelje, uradnike, graščake.⁶⁸

V celem prevladujejo tako med mestnimi kakor med vaškimi volilnimi možmi premožnejši zastopniki. V vaseh je bilo torej izvoljenih daleč največ celih kmetov, tudi precej kmečkih gostilničarjev in podobnih, pa le malo polovičnih, tretjinskih in še manjših kmetov in le prav redko se pojavljajo kajzarji.⁶⁹ Pri volitvah so tedaj odločale višje meščanske plasti in večji kmetje. Koliko in kakšne borbe so se vršile pri pravolitvah med raznimi kandidati je težko reči, ker pravilnih zapisnikov ni. Odkritih in jasnih političnih borb nedvomno v celem ni bilo.⁷⁰

Po ohranjenih glasovnicah sodimo lahko nekoliko tudi o tedanji pismenosti. Med 88 glasujočimi v kočevskem okraju je 22 nepismenih, med 29 v kamniškem okraju 8.

Zaradi pomanjkanja pravilnih zapisnikov spet ne moremo povedati mnogo o volilni udeležbi pri pravolitvah. Iz zapisnikov o poslanskih volitvah pa se da posneti - in še to ne povsod, le v kateri pravilni enoti se je pravolitev izvršila, v kateri ne, to je, ali je prišlo do glasovanja - in potem je popolnoma vseeno, ali je glasoval en sam človek, ali pa jih je bilo sto, ali dvesto - ali pa prav nihče ni hotel voliti. Ker pa je nedvomno med 200 in 2 večja razlika kakor med 2 in 0, nas seveda ti podatki zelo malo zadovoljijo. Splošno poročilo, ki ga je poslal gubernij notranjemu ministrstvu,⁷¹ pravi, da so "našle pravolitve na Kranjskem presenetljivo malo odziva", in navaja za primer dve številki, ki jih je sicer citiral že Mal⁷²: v Ljubljani z 19.063 prebivalci v vseh župnijah je glasovalo le okrog 800 ljudi, v župniji Sora (okraj Ljubljana okolica) pa, ki šteje 1409 prebivalcev, le 27 volilcev. Za Ljubljano navedemo lahko za volilni sektor šenklavske župnije, da je tu glasovalo 139 volilcev.⁷³ Če upoštevamo, da je bilo na ozemlju ljubljanskih župnij vsega 2039⁷⁴ volilnih upravičencev, od tega v šenklaški fari 431 - je znašala torej volilna udeležba okrog 39 %, v šenklaški fari posebej pa 32 %; v Sori je bilo približno 317 volilnih upravičencev, torej udeležencev pri pravolitvah okrog 8,5 %. Poleg tega imamo približen podatek za pravilno udeležbo še za Trst: tu je volilo malo pod 2000 ljudi, kar da po podobni primerjavi okrog 20 % udeležbo.⁷⁵

⁶⁸ Pozornost vzbujajo izvolitev graščakov za volilne može v nekaterih župnijah celovškega okrožja (v nemškem delu).

⁶⁹ Po podatkih za državnozbornske volitve. Med 67 volilnimi možmi ljubljanskega in škofjeloškega okraja je bilo npr. 9 takih, ki niso bili celi kmetje. (V op. 27. cit. Staatsarchiv, fasc. 48.)

⁷⁰ V edinem deloma ohranjenem pravilnem zapisniku za frankfurtske volitve vidimo, da je bilo oddanih v šentpeterski fari v Ljubljani 829 glasov (vsak volilec je glasoval za 6 volilnih mož, nekateri posamezniki tudi za manj), ki so pripadli 69 različnim osebam: od teh jih je 20 dobilo več kakor po 10 glasov. Vsakdo je glasoval poljubno, opaziti ni nobene stalne povezave imen, kakor je značilno za politično diferencirane volitve, nobenih nasprotujočih si imenskih list (ljubljski mestni arhiv, 1848, fasc. 3, akt št. 2526). Iste rezultate daje preiskava ljubljanskih državnozbornskih pravilnih zapisnikov.

⁷¹ Pr. arh. 856.

⁷² Mal, Zgod. sl. nar., str. 845, 846.

⁷³ Ljubljanski mestni arhiv, 1848, fasc. 3, akt št. 2526.

⁷⁴ Po podatkih za državnozbornske volitve.

⁷⁵ Vivante, Irredentismo adriatico, ristampa 1945, str. 40, prim. tudi str. 46.

Bolj podrobno smo poučeni o tem, kje so pravolilci volitev sploh odklonili, bodisi da so izrecno izjavili, da nočejo voliti, bodisi da sploh nihče ni prišel na volišče, bodisi da so sicer volili, pa potem volitev preklicali in zahtevali uničenje volilnega protokola, kar tudi ni bilo redko. Pregled abstinence in odklonitve volitev volilnih mož pa bomo združili s pregledom abstinence in odklonitve poslanskih volitev.

V ljubljanskem volilnem okraju⁷⁶ bi moralo biti ob popolni izvedbi pravolitev izvoljenih približno 121 volilnih mož,⁷⁷ zares pa so jih izvolili 114, od katerih jih je prišlo potem k volitvam 104. Po sestavnih delih volilnega okraja so te številke tako-
le razvrščene:

	Določenih vol. mož	Izvoljenih vol. mož	Volijo
Ljubljana	36	36	36 ⁷⁸
Okraj Ljubljana-okolica	44	37	33
dekanija Vrhnika	41	41	35
	121	114	104

Točno ne moremo povsod ločiti, kje so se izvršile pravolitve in kje gre le za abstinenco sicer izvoljenih volilnih mož pri poslanskih volitvah. Sv. Katarina, Dobrova, Želimlje, Golo in Lipoglav - te župnije iz ljubljanske okolice niso bile na poslanskih volitvah zastopane niti z enim volilnim možem: v večini od njih se tudi pravolitve niso izvršile. Iz vrhniške dekanije, kjer so se sicer izvršile vse pravolitve, kakor moremo z vso verjetnostjo domnevati, pa so se pri poslanskih volitvah popolnoma abstinirali zastopniki Horjula in Rakitne.⁷⁹

Kranjski volilni okraj⁸⁰ bi moral imeti po naših preračunih 153 volilnih mož. V resnici jih je bilo izvoljenih 121, to se pravi, da jih je približno 32 odpadlo že zaradi odklonitve pravolitev. Nadaljnjih 27 je bilo sicer izvoljenih, pa niso prišli voliti. 65 jih je proti volitvam na volišču protestiralo in samo 29 jih je res volilo. Za točnejšo analizo nam spet manjka podrobnih podatkov. Onih 29 volilnih mož, ki so res volili, je zastopalo župnije: Dovje, Jesenice, Sv. Križ in Koroško Belo iz kranj-

⁷⁶ Volilni zapisnik pr. arh. 930.

⁷⁷ Ta številka, ki temelji za ljubljanske župnije na podatkih iz volilnega akta (36), za župnije ljubljanske okolice (44) in vrhniške dekanije (41) pa na našem preračunavanju števila volilnih mož, ki pride po številu prebivalstva z upoštevanjem volilnih določb na posamezno župnijo, je le približna. Naša preračunavanja so namreč sicer teoretično pravilna, iz prakse pa vemo, da so mnogokje preračunavali napačno, dajali posameznim župnijam preveč ali premalo volilnih mož, prav tako, kakor so se motili v seštevanju prebivalstva volilnih okrajev - bodisi iz nerazumevanja navodil, bodisi pomotoma, bodisi iz nevednosti itd. Tako so npr. šentpetrski fari v Ljubljani s 5481 prebivalci določili le 10 namesto 11 volilnih mož. Na drugi strani pa so male župnije pod 300 prebivalci priključevali, kakor vemo, večjim - toda kjer nimamo podrobnih podatkov, lahko samo domnevamo, katerim - drugačne dodelitve pa so lahko spremenile število volilnih mož. Zato se torej v tem in drugih podobnih primerih naša številka od dejanske lahko za nekaj volilnih mož razlikuje.

⁷⁸ Ljubljana je navedena kot bivališče celo pri 37 volilnih možeh, torej je moral eden med temi, če ne gre za pisno pomoto, zastopati kako izvenljubljansko župnijo.

⁷⁹ Župnij, iz katerih so volilni možje deloma volili, deloma pa ne, v tem in naslednjih pregledih abstinence ne upoštevamo.

⁸⁰ Volilni zapisnik pr. arh. 958, 1177.

skogorskega okraja, Kropo iz radovljiškega okraja, Kranj, Šmartin pri Kranju, Predoslje in Šenčur iz kranjskega okraja pa Škofjo Loko in Staro Loko iz škofje-loškega okraja. Vendar jih je že iz teh župnij mnogo (19) tudi ostalo doma ali protestiralo. Razporeditev volilne udeležbe, podpisnikov protesta, volilne abstinence in abstinence pravolitev po okrajih je bila tale:

Okraj	Določenih vol. mož	Ni izvoljenih ali ne pridejo na volišče	Protestirajo	Volijo
Kranjska Gora	14	7	3	4
Radovljica	39	21	15	3
Kranj	48	11	25	12
Škofja Loka	52	20	22	10
	153	59	65	29

V kamniškem volilnem okraju⁸¹ bi moralo biti izvoljenih 113 volilnih mož, res pa so jih izvolili samo 71. Kje so pravolitev odklonili, ne vemo. Volilni zapisniki pravijo le, da se mnogokje volitve niso vršile in da so tudi na dan poslanskih volitev prihajali "od mnogih župnij volilni možje z odposlanci župnij pred okrožnega volilnega komisarja s prošnjo in zahtevo, da se jim vrnejo volilni protokoli in da se smatra izvršitev pravolitev, kakor da je ni bilo, ker so farani docela proti tej volitvi". Vsega skupaj se je udeležilo poslanskih volitev 29 volilnih mož, ki so bili iz 14 pravolilnih enot (od 47): iz Tržiča in Kovorja (toda ti so volili pogojno s posebno deklaracijo), Mengša, Kamnika, Nevelj, Vranje Peči, Spodnjega in Zgornjega Tuhinja, Motnika, Šentožbolta, Češnjice, Zlatega Polja, Brda in Dola.

Mirenski volilni okraj⁸² naj bi izvolil 135 volilnih mož v 38 pravolilnih enotah, toda v 12 so pravolitev odklonili. Tako je bilo v župnijah: Šmarje, Žalna, Štanga, Šmartno pri Litiji, Javor, Šentvid pri Stični, Višnja Gora, Sela pri Šumberku, Primskovo, Dole, Sv. Križ pri Turnu pa Mirna. Izvoljenih je bilo torej le 92 volilnih mož.⁸³ Med sicer izvršenimi pravolitvami je treba posebej omeniti ono v Krškem (Leskovcu), za katero poroča gubernij notranjemu ministru o "surovih izgredih", pri katerih "je predvsem od nekaterih nemirnih zloviselnih posameznikov razburjeno ljudstvo siloma iztrgalo okrajnemu komisarju Maku volilni protokol in njemu kakor tudi dekanu Stročenu (Strženu) tako silno grozilo, da sta oba zbežala".⁸⁴ Po teh pravolitvah so poslali v Krško vojaštvo.⁸⁵ Glavna oseba pri krških izgredih je bil mali trgovec Jurij Gajer, ki je obtoževal volilnega komisarja nepravil-

⁸¹ Volilni zapisnik pr. arh. 946.

⁸² Volilni zapisnik pr. arh. 948.

⁸³ Ker je bilo 11 krških volilnih mož izvoljenih z vladnega stališča pravzaprav nepravilno (volilnemu zapisniku, ki ga je prinesel k poslanskim volitvam Gajer, je manjkal podpis itd.), beremo v uradnih poročilih tudi, da je bilo izvoljenih le 81 volilnih mož (prim. pr. arh. 1849, akt št. 609).

⁸⁴ Pr. arh. 856, 912.

⁸⁵ Pr. arh. 879. Mimogrede naj pri tem omenimo, da se v istem aktu kaže tudi velik strah oblasti, predvsem pa novomeškega kresijskega urada, da se ne bi vojaštvo, poslano v Krško, ki je bilo italijanske narodnosti, kakor sploh tedaj večina vojaštva na Kranjskem (italijansko vojaštvo je bilo tudi poslano, da zatre izžanski upor), uprlo.

nega postopanja in trdil, kakor so ga potem napadali v Novicah in drugem časopisu, da komisar skriva patent o odpravi zemljiške odveze, ki ga je že dobil. Tudi poslanske volitve, h katerim je prišlo 69 volilnih mož,⁸⁶ niso potekle mirno - toda spori so se tikali načina glasovanja in kandidatov, ne pa kake protifrankfurtske propagande.

Novomeški volilni okraj⁸⁷ bi moral izvoliti 147 volilnih mož. Tudi za ta okraj velja seveda, kar piše novomeški kresijski glavar guberniju, da se "v mnogih farah vseh treh volilnih okrajev volitve niso vršile, ker so bili volilci v takem razpoloženju, ki se je vsej volilni zadevi odločno upiralo".⁸⁸ Izvoljenih je bilo 97 volilnih mož, od katerih se je na poslanskih volitvah zbrala večina - toda največ jih je, ko naj bi se glasovanje pričelo, izjavilo, da sicer z vsem soglašajo, da pa nočejo oddati nobenih glasov, in so se drug za drugim oddaljili iz dvorane, določene za volilni posel, vse do devetih volilcev, ki so v redu oddali svoje glasove. Ti so bili iz Novega mesta, Šmihela in Vavte vasi.

V kočevskem volilnem okraju⁸⁹ bi morale biti izvoljenih 131 volilnih mož.⁹⁰ Pravolitev je odreklo 15 volilnih enot, tako da je bilo izvoljenih 38 volilnih mož manj, torej 93, od teh pa jih 5 ni prišlo na volišče, tako da je glasovalo 88 volilnih mož. Pravolitev so odklonili v Poljanah, Črmošnjicah, Planini, Banjaloki, Kostelu, Zagradcu, Krki, Ambrusu, Vidmu, Kopanju, Šenturju, Škocijanu, Turjaku, Robu in na Gori, volilni možje iz Strug pa so se od poslanskih volitev vsi abstinirali. Posebej je treba opozoriti na to, da so med nevolečimi župnijami tudi tri kočevske: Poljane, Črmošnjice in Planina.

V postojnskem volilnem okraju⁹¹ bi morale biti izvoljenih po naših preračunih 152 volilnih mož in prav toliko so jih tudi izvolili. Smeli bi torej domnevali, da so se pravolitev izvršile prav v vseh župnijah, vendar pa ne moremo tega trditi z gotovostjo.⁹² Volitev se je udeležilo 147 volilnih mož, torej se jih je 5 abstiniralo; po volilnem zapisniku posnemamo, da ni bil noben glasovalec doma s področja župnij Grahovo pri Cerknici in Planina pri Vipavi; če torej niso teh dveh volilnih enot zastopali ljudje iz drugih župnij, sta bili te dve edini, ki se poslanskih volitev v celoti nista udeležili.

⁸⁶ Zapisnik ima številko 70, vendar jo moramo popraviti na podlagi statistike oddanih glasov.

⁸⁷ Volilni zapisnik, pr. arh. 983 (akt št. 948, ki je v tem svežnju).

⁸⁸ Pr. arh. 983 (948).

⁸⁹ Volilni zapisnik, pr. arh. 948.

⁹⁰ Po volilnem zapisniku; ob točnem upoštevanju volilnih pravil bi jih morale biti 132.

⁹¹ Volilni zapisnik, pr. arh. 931.

⁹² Ravno v postojnskem okraju se število volilnih mož, ki bi morali biti izvoljeni v posameznih župnijah, pogosto ne ujema s številom volilnih mož, ki so zabeleženi s prebivališčem v tisti župniji po glasovalnem seznamu. Tako bi smela trnovska fara po prebivalstvu 5061 duš izvoliti 10 volilnih mož, volilo pa jih je s prebivališčem v Trnovem in Ilirski Bistrici 11. Iz košanske fare (2596) bi smelo biti 5 volilnih mož, pa jih najdemo 6, v Slapah (622 prebivalcev) bi moral biti eden, pa sta 2 itd. Mnogo bolj, kot da gre samo za napake pri določanju števila volilnih mož, moremo domnevati, da volilni možje niso bili vselej iz fare, ki jih je izvolila. Vse to seveda majo trdnost naših zaključkov. Poročilo gubernija ministrstvu (pr. arh. 948) pravi, da bi morale biti v postojnskem volilnem okraju izvoljenih okrog 160 volilnih mož, kar pa temelji verjetno na hitrem preračunu 80.000 prebivalcev (napačna številka, gl. op. 23) : 50 = 160 volilnih mož, in ne zasluži upoštevanja. Podobno nezanesljivo so sestavljena poročila tudi za druge volilne okraje.

Točneje podatke kot za kranjske volilne okraje imamo za Koroško. Iz celovškega volilnega okraja⁹³ imamo podrobna poročila: v Dholici "so farani volitev odklonili". V Radovičah in Malem Šentvidu, ki sta tvorila eno volilno enoto, so se volilni možje abstinirali od poslanskih volitev. V župniji Krnski grad "se farani niso hoteli spustiti v nobeno volitev", v fari Podkrnos "je bila izvedba volitev preprečena". Za župnijo Medgorje pravi volilni zapisnik: "pravilni protokol so zahtevali farani, ki so se zbrali v množici, od okrajnega komisarja v Grabštajnu in jim ga je ta izročil" - isto velja za sosednji fari Radiše in Podgrad. Sosednji Grabštajn je sicer pravolitve izvršil, a se volilni možje niso prikazali k poslanskim volitvam. Pravolitve se niso vršile nadalje v fari Sv. Jurij na Vinogradih, v sosednjem Šentlipšu pa so se volilni možje abstinirali od poslanskih volitev. V volilni enoti Šentlenart-Podljubelj ni nihče oddal glasu. "Farani so odklonili volitev" v Šentvidu v Podjuni. V celem je torej 9 volilnih enot od 65 odklonilo pravolitev ali jo preklicalo, 3 volilne enote pa so se vzdržale poslanskih volitev. Krnski grad je med temi po šematizmu krške škofije leta 1848 označen kot nemška župnija, medtem ko jo Einspieler šteje kot sosednji Šentmartin pri Dolah za mešano: "Nekateri kraji so bolj, drugi manj slovenski; vendar popolnoma nemški nobeden."⁹⁴ Mali Šentvid in Radoviče sta po istih dveh virih bili takrat nemški župniji. Vse druge zgoraj naštetje župnije so slovenske.

V šentandraškem volilnem okraju⁹⁵ se pravolitve niso vršile v Šmihelu pri Pliberku, v Žvabeku in v Kotljah, medtem ko iz Vogrč izvoljeni volilni mož ni prišel na poslanske volitve.

V šentvidskem volilnem okraju⁹⁶ ena sama fara ni izvolila volilnega moža: to je bil St. Gandolf, sosed Malega Šentvida, ki smo ga prej omenili. Po vseh narodnostnih statistikah tistega časa prištevajo St. Gandolf že med docela nemške župnije in niti ne leži več neposredno ob jezikovni meji.

V beljaškem okraju⁹⁷ se pravolitev nista udeležili dve župniji: Šentilj ob Dravi in Sv. Pavel ob Zilji.⁹⁸

Če si zaradi popolne primerjave tudi z vsem nemškim delom Koroške ogledamo še špitalski volilni okraj,⁹⁹ moramo ugotoviti, da so se tu izvršile vse pravolitve in da se samo dve župniji nista udeležili poslanskih volitev: Kornat in Liesing.

⁹³ Volilni zapisnik, pr. arh. 934.

⁹⁴ Koroški zbornik, Ljubljana 1946, str. 128.

⁹⁵ Volilni zapisnik, pr. arh. 934.

⁹⁶ Volilni zapisnik, pr. arh. 934.

⁹⁷ Volilni zapisnik, pr. arh. 932.

⁹⁸ O Matiji Majarju piše Apih: "Potoval je tja (na Višarje) Majar skozi Beljak, baš ko so tu volilci se zbrali, da bi volili poslanca za Frankobrod. Volilci, slovenski Ziljani, so bili nesložni, nekteri so hoteli voliti, drugi ne. Majar, mnogim znan rojak, stopi med nje in jim prav po domače pove: 'Ste-li znoreli? Nimamo-li že cesarja? Hočete mar imeti dva cesarja in plačevati oba?' To so razumeli možje in kričeči 'Nočemo voliti' razšli se." (Str. 107.) Vendar so se, kakor vidimo po volilnih zapisnikih, pravolitve in poslanske volitve v Beljaku v redu izvedle, brez vsake večje abstinence. Ali se morebiti nanaša zapisano na Sv. Pavel ob Zilji? Ali pa je Majarjeva agitacija v Beljaku ostala brez efekta?

⁹⁹ Volilni zapisnik, pr. arh. 932.

O volilni udeležbi izven Kranjske in Koroške moremo zaradi pomanjkanja virov in literature povedati le malo več kakor nič. Na slovenskem Štajerskem se pravolitve marsikje niso vršile, tako npr. v celjskem volilnem okraju, kjer je prišlo pri nekaterih tudi do večjih nemirov. V pravolilni enoti okr. gosposka Laško je moral volilni komisar pobegniti, župnik pa dati pismeno potrdilo, da se odpove desetini. Izvoljena je bila le deputacija na Dunaj z zahtevami kmetov.¹⁰⁰ Pravolitve so bile odklonjene mnogokje v ptujskem volilnem okraju, npr. v negovskem okraju in drugod.¹⁰¹ V ptujskem volilnem okraju je poleg tega od 168 volilnih mož 100 protestiralo proti volitvam v Frankfurt.¹⁰²

Ničesar ne vemo o pravolitvah ali abstinenci oziroma udeležbi pri poslanskih volitvah na Goriškem ali v Trstu, razen tega, kar smo že povedali o pravolilni udeležbi v Trstu.

Zelo pičla je bila volilna udeležba v bivši avstrijski Istri, v pazinskem volilnem okraju, in sicer prav v slovenskem delu.¹⁰³

Če hočemo pravilno oceniti volilno udeležbo, moramo primerjati frankfurtske volitve z drugimi iz leta 1848, to je predvsem z državnobzorskimi, ki so se vršile približno mesec dni kasneje. Za volitve v parlament na Dunaju so veljavne v glavnem iste določbe kakor za volitve v Frankfurt. Začasni volilni red z dne 9. maja 1848 je določal, da imajo pri pravolitvah aktivno in pasivno volilno pravico "a) vsi avstrijski državljani brez razlike vere, ki so dovršili 24. leto, b) svobodno izvršujejo svoje državljanske pravice, c) imajo šest mesecev svoje redno bivališče v volilnem okraju (te določbe frankfurtski volilni zakon še ni poznal!), in d) nimajo volilne pravice pri volitvah članov prve zbornice. Delavci z dnevno ali tedensko plačo, služinčad in osebe, ki uživajo podporo iz javnih dobrodelnih zavodov, ne morejo biti volilci."¹⁰⁴ Določba d) je seveda odpadla, ker je morala vlada po majskih dnevih pristati na to, da senata za enkrat ne bo, glede delavcev pa je morala malo pozneje, 10. junija izdati naslednjo izjavo: "Na vprašanja, ki so prispela, se naknadno k določbam o volitvah poslancev v ustavodajni državni zbor izjavlja, da smejo samostojni delavci, ki so izpolnili 24. leto in svobodno izvršujejo svoje državljanske pravice, nastopiti kot volilci v onih volilnih okrajih, v katerih imajo stalno bivališče."¹⁰⁵ Vendar pa je treba pripomniti, da se ta dodatna odredba, ki spet uporablja temni izraz "samostojni", ni povsod izvajala. "Kjer so volilni sezname že napra-

¹⁰⁰ Apih c. d., str. 108, Lapajne, Politična in kulturna zgodovina štajerskih Slovencev, Ljubljana 1884, str. 212 - Mal, Zg. sl. nar. 845 omenja te volitve z enim samim stavkom, ki pa vzbuja vtis, kakor da je prišlo do nemirov le zaradi tega, ker so bili Slovenci-volilci proti frankfurtskemu parlamentu, torej iz nacionalnih ozirov, kar pa je popolnoma napačno.

¹⁰¹ Apih, str. 109; Ibler, str. 112.

¹⁰² Gatti, str. 146; Apih, str. 109; Ibler, str. 111.

¹⁰³ Prim. Carlo De Franceschi, *Memorie autobiographische*, v *Archeografo Triestino* XL, Trieste 1925-26, str. 82, 249, ter Barbalic, *Prvi parlamentarni izbori v Istri*, *Historijski zbornik*, Zagreb 1948, str. 175. - De Franceschi piše, da ljudje iz okraja Podgrad niso hoteli iti volit, "naščuvani od sonarodnjakov iz Kranjske", pač pa da so volili oni iz okrajev Volosko in Belaj (str. 82).

¹⁰⁴ *Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernement-Gebiet im Königreiche Illyrien*, Jahr 1848, Laibach 1855, str. 227.

¹⁰⁵ Pr. arh. 1374.

vljeni, ali je morda celo že opravljena volitev volilnih mož, ni zaradi te izjave izvršiti nobene modifikacije v že storjenih ukrepih, ker bi se s tem volitve zavlekle,¹⁰⁶ pravi ministrsko navodilo. Tako se je vsekakor zgodilo v pretežnem delu naših pokrajin. Dasi so odredbo sporočili ljubljanskemu magistratu, ni vendar v seznamih volilnih upravičencev vseh pravililnih enot najti niti enega delavca.

Volitve so bile prav tako indirektne kakor frankfurtske, prav tako se je volil en volilni mož na 500 prebivalcev, toda s to izjemo, da je bilo za mesta, ki so volila lastne poslance, pa niso imela preko 200.000 prebivalcev, določeno razmerje dveh volilnih mož na 500 ljudi, in z določbo, da se pri preračunavanju števila volilnih mož na pravililne enote ne jemlje več 300 za mejo, ki daje pravico do novega volilnega moža, ampak že 250. Število poslancev je bilo spet določeno z razmerjem 1 na 50.000 prebivalcev, toda za podlago računa ni seveda več služila zvezna matrika, ampak številke za "domače prebivalstvo", ki so posnete po konskripciji leta 1843 in ki se v resnici ne nanašajo na domače prebivalstvo, kot je rečeno v začasnem volilnem redu, ampak na prisotno prebivalstvo.¹⁰⁷ Že to je število poslancev precej zvišalo, npr. za Kranjsko od 7 na 9, za Koroško od 5 na 6, za Štajersko od 16 na 20 itd. Toda poleg tega so bila za glavna deželna in nekatera druga večja mesta "v upoštevanju posebnih interesov trgovskega in obrtniškega prebivalstva" določena posebna poslanska mesta, npr. za Ljubljano, Celovec, Gorico posebej po eno, saj bi ta mesta po številu prebivalstva sicer ne mogla tvoriti sama zase volilnega okraja, za Gradec pa poleg onega, na katerega je imel pravico, še eno itd. Na ta način so torej volile v celem Štajerska 21, Koroška 7, Kranjska 10, Primorje 12 (Trst od tega 2) poslancev. Te volitve so bile seveda že mnogo bolj organizirane in pripravljene kot frankfurtske. Splošno imamo že npr. opravka s seznamami volilnih upravičencev itd. Pravililne enote na Kranjskem in Koroškem niso več tako ozko navezane samo na župnijske meje, mnogokje imajo že odločilno veljavo upravne meje; vendar je bila v posameznih okrožjih različna praksa. Tako so v celovškem okrožju volili po okrajnih gospodskih (ki so bile po prebivalstvu zelo majhne), v novomeškem pa po župnijah. Ljubljana že voli v okviru svojih mestnih, ne več župnijskih meja.¹⁰⁸

Za Kranjsko lahko primerjamo tudi volitve v deželni zbor, ki so se vršile 13. (pravolitve) in 15. junija (poslanske volitve), torej tik pred državnoborskimi (15. in 18. junija). Primerjavo pa lahko izvršimo samo za silno omejena področja, ker je arhivalno gradivo s podrobnimi rezultati le malenkostno ohranjeno. Te volitve so se vršile - tu nas zanimajo le kmečki volilni okraji - po istih glavnih tehničnih določbah kakor volitve v državni zbor. Volilni okraji so bili povsem isti - odračunati moramo seveda področja mest Ljubljane, Kranja, Novega mesta, Kamnika in Tržiča, ki so volila v mestni kuriji -, toda pri deželnem zboru so volili po dva poslanca. Volilna pravica je bila omejena, volilno pravico je imel vsak polnoleten

¹⁰⁶ Isto kot op. 105.

¹⁰⁷ Prim. Tafeln zur Statistik, XVI, 1843, Wien 1847.

¹⁰⁸ Prim. Laibacher Zeitung 1848, Nr. 71, str. 429, 432, Amtsblatt Nr. 70, str. 401.

in samostojen cesarski podložnik, ki je imel v zemljiški knjigi zapisano podložno zemljišče, za katerega je plačeval na leto najmanj 3 goldinarje direktnih cesarskih davkov, ali pa je imel rokodelstvo ali obrt, od katere je plačeval davek.¹⁰⁹ V primeri z volilnimi okraji za frankfurtske volitve so bili seveda oni za državnozbornske in deželnozbornske volitve manjši in drugače razmejeni.

Primerjajmo splošne rezultate frankfurtskih in državnozbornskih volitev za Kranjsko:¹¹⁰

	Določenih vol. mož	Izvoljenih vol. mož	Glasovalo vol. mož	Odstotek Izvoljenih od določenih	Odstotek glasujočih od določenih	Odstotek glasujočih od izvoljenih
Frankfurt	952	740	475	78 %	50 %	64 %
Dunaj	1025	819	644	80 %	63 %	79 %

Kaj nam pokaže ta primerjava? Razmeroma prav majhno razliko med obema volitvama, kar se tiče udeležbe pri pravolitvah. Volilna abstenenca, odklanjanje volitev volilnih mož, je bila močna tudi pri državnozbornskih volitvah, docela v nasprotju s tem, kar je pisal Apih: "O volitvah nam je še opomniti, da so se vršile sploh v lepem redu; da bi se bile ktere srenje uprle volitvam, nam ni znano in se nam zdi neverjetno, saj je narod ves up stavil na državni zbor."¹¹¹ Velika razlika med dunajskimi in frankfurtskimi volitvami pa je v udeležbi izvoljenih volilnih mož pri poslanskih volitvah: tudi tu smo pri dunajskih volitvah sicer še daleč od visoke udeležbe, vendarle pa je občutno večja kakor pri volitvah v nemški parlament. Oglejmo si nekoliko podrobnejše podatke, ki jih imamo za nekatera področja na razpologo!

Ozemlje ljubljanskih mestnih župnij je obakrat volilo vse volilne može, ki so bili določeni.¹¹² Njihova udeležba pri poslanskih volitvah je bila pri frankfurtskih volitvah 100 %, pri dunajskih nekoliko, a ne bistveno manjša.¹¹³

Za ozemlje upravnega okraja Ljubljana-okolica pa lahko navedemo naslednjo preglednico:¹¹⁴

¹⁰⁹ Oklic kranjskega deželnega zbora (tudi kot priloga Novic), § 24.

¹¹⁰ Številke za državnozbornske volitve so dobljene na podlagi volilnih poročil v prezidialnem arhivu, razen števila določenih volilnih mož, ki je izračunano na podlagi podatkov o prebivalstvu v cerkvenem šematizmu 1848. Cerkevno štetje sicer ne daje zanesljivih števil za množino prebivalstva, vendar pa je bilo pri volitvah najbolj uporabljano in se je število volilnih mož, ne sicer vedno, pa vendarle v večini primerov, računalo po njegovih navedbah. Zato je tako izračunano število za celotno Kranjsko določenih volilnih mož sicer samo približno, in sicer precej manj točno kakor pri frankfurtskih volitvah, vendar pa praktično uporabno in mnogo bliže resnici, kakor pa če bi računali po podatkih Tafeln zur Statistik ali gubernijskega šematizma in drugih virih. Število volilnih mož je bilo pri državnozbornskih volitvah precej večje kakor pri frankfurtskih, prvič, ker je Ljubljana imela po naznačenih pravilih dvojno število volilnih mož, in drugič, ker je tudi sicer na istih ozemeljskih enotah normalno pripadlo državnemu zboru več volilnih mož (že zaradi ugodnejšega količnika 250 namesto 300 in še iz drugih razlogov).

¹¹¹ Apih, str. 154.

¹¹² Pri frankfurtskih volitvah 36, pri dunajskih 65 na ljubljanskem magistratnem ozemlju, 10 v Mostah in Šiški, ki sta pri Frankfurtu volili v mestu.

¹¹³ V mestu 63 od 65, medtem ko za moščanske in šišenske volilne može nimamo podatkov o udeležbi.

¹¹⁴ Podatki po fasc. 48 v op. 27 cit. Staatsarchiva na Dunaju in po stanovskem arhivu v ODAS(danes Arhiv R Slovenije), fasc. volitve 1848.

	Udeležba pri pravolitvah			Preb.	V. upr. drž.	Udeležba	
	frk.	dež.	drž.			dež.	drž.
Preska	da	da	da	1381	141	18	8
Sora - Sv. Katarina	da*	da	da	1868	422	8	12
Šentvid	da	da	da	2339	274	27	13
Ježica	da	da	da	1660	208	22	15
Črnuče - Sv. Jakob	da	ne	ne	1468	300	-	-
Polje	da	ne	ne	2413	260	-	-
Moste	-**	da	da	2444	342	34	17
Šiška	-**	da	da	2404	238	68	34
Sostro – Javor	da	da	ne	2093	306	23	-
Lipoglav – Rudnik	da*	da	ne	1326	186	42	-
Ig	da	ne	ne	2270	282	-	-
Tomišelj	da	ne	ne	1037	139	-	-
Želimlje – Golo	ne	da	ne	1630	238	28	-
Brezovica	da	da	da	1753	216	53	9
Dobrova	ne	ne	ne	2040	271	-	-

Pri frankfurtskih volitvah ne moremo razlikovati med neudeležbo pri pravolitvah in abstinenco pri poslanskih volitvah -* Sora in Rudnik volita, Sv. Katarina in Lipoglav ne -** volijo v Ljubljani.

Medtem ko je pravolitev pri volitvah v Frankfurt odreklo od 17 volilnih edinic največ 5, pri deželnozborskih volitvah, ki so sledile, od 15 edinic 5, ni hotelo pri parlamentarnih volitvah, dva dni za deželnozborskimi, glasovati že 8 edinic od 15, torej več kakor polovica. Volilna udeležba je v teh treh dneh padla od 322 na 108 - pri tem pa je bilo pri deželnozborskih volitvah še manj volilnih upravičencev kakor pri državnozborskih! Zanimanje za volitve je torej prav jasno padalo časovno od volitev do volitev!

V škofjeloškem upravnem okraju¹¹⁵ lahko primerjamo državnozborske volitve z deželnozborskimi prav tako podrobno; na žalost pa nimamo dovolj točnih podatkov za frankfurtske volitve. Tudi tu je volilna udeležba pri pravolitvah padla od deželnih (tu je znašala 379) do državnih volitev (tu je bila 352), tudi tu je manj pravililnih enot odklonilo volitev pri deželnih (samo 2: Leskovica in Javorje) kakor pri državnih volitvah (že 6: Poljane, Dobje, Leskovica, Javorje, Sorica in Dražgoše). Na ozemlju škofjeloškega volilnega okraja za dunajske volitve (ozemlje ljubljanskookoliškega in škofjeloškega upravnega okraja) pri frankfurtskih volitvah ni bilo izvoljenih ali ni prišlo na poslanske volitve 31 volilnih mož (od 96), pri državnozborskih 59 (od 110, ki bi morali biti izvoljeni, torej nad polovico!). Šele če upoštevamo še 22 volilnih mož, ki so v Kranju protestirali zoper Frankfurt, dobimo pri frankfurt-

¹¹⁵ Podatki po istih virih.

skih volitvah manjšo udeležbo (45 %) kakor pri državnozborskih (46 % od števila določenih volilnih mož).

Nekoliko drugačno sliko nam daje primerjava za ostali del Gorenjske. V državnozborskem radovljiškem in kamniškem volilnem okraju je bilo izvoljenih 159 volilnih mož, udeležilo pa se jih je volitev 142 – medtem ko je na istem ozemlju prišlo k poslanskim volitvam za Frankfurt le 91 volilnih mož, in še od teh je potem ogromen del (43) protestiral zoper volitve.

Na Dolenjskem je bilo za frankfurtski parlament izvoljenih 282 volilnih mož od določenih 413 - pri državnozborskih volitvah pa 343 od določenih 426; tudi udeležba pri poslanskih volitvah je bila pri državnozborskih volitvah znatno večja: 233 proti 166.

Na ozemlju postojnskega okrožja so se pri frankfurtskih volitvah izvršile najbrže prav vse pravolitve, tako v postojnskem volilnem okraju kot v vrhniškem delu ljubljanskega. V celem je bilo izvoljenih 193 volilnih mož, pri državnozborskih volitvah pa na istem ozemlju v postojnskem in logaškem volilnem okraju samo 185, pri čemer pa spet ne smemo pozabiti, da je imel dunajski parlament več volilnih mož na istem ozemlju. O državnozborskih volitvah ne vemo sicer ničesar v podrobnostih, pač pa so nam ohranjena poročila o deželnozborskih pravolitvah. Poglejmo eno takih za volilno enoto Sv. Vid na Blokah (tu je volila večina fará Sv. Vid in Sv. Trojica): "Dopoldne ob pol desetih je prišlo okrog 30 do 40 mož iz različnih krajev imenovanega volilnega distrikta... in ko so jim razložili namen volitev, so vsi izjavili, da nočejo podvzeti nobene volitve te vrste, ampak da hočejo dva naravnost iz svoje srede izvoljena moža poslati s pismeno prošnjo njegovemu veličanstvu na Dunaj. Zastonj je bil trud podpisanega volilnega komisarja in duhovnih gospodov od Sv. Vida, da bi prisotne pripravili do pravega pojmovanja današnjih volitev, njih namena in prednosti, ki jih zagotavlja najvišja ustava, in da bi jih opozorili na škodo, ki bo zanje vsekakor nastala, če volitev opuste. Šele proti dvanajsti uri opoldne se je posrečilo pridobiti naklonjenost okrog deset prisotnih za volitve, toda ko so vsi ostali nenadoma zapustili shod in šli domov, so začeli tudi ti kolebati v svojem sklepu in so izjavili, obžalujoč omejenost ostalih, da nočejo voliti, da jih oni ne bodo zmerjali za zapeljivce. Vsi prisotni so se v ostalem zadržali docela mirno in so le vztrajali na tem, naj jim bo dovoljeno, poslati dva iz svoje srede izvoljena moža s pismeno prošnjo, ki naj bi jo nedvomno sestavila okrajna gosposka, k njegovemu veličanstvu cesarju, in so nato odšli, ne da bi se še kaj brigali za one, ki so jim še dopovedovali in svetovali k volitvi."¹¹⁶ Poročilo iz Vrbiče (tu je volil del župnije Trnovo pri Ilirski Bistrici) pa pravi: "Volilni komisar je postavil po § 33 volilnega reda volilno komisijo, razložil po slovensko pravolilcem, ki so prišli v velikem številu, namen volitev in hotel začeti z volitvami, ko se je zaslíšala na shodu množica glasov tele vsebine: da nočejo izvesti nobenih volitev, da so bili že prejšnjikrat potegnjeni od gospose, da bodo šli vsi skupaj k cesarju in mu

¹¹⁶ Stanovski arhiv v: ODAS(Arhiv R Slovenije), fasc. volitve 1848.

dokazali, da niso nobeni uporniki, kakor je to gospoda pisala cesarju, da so njemu pokorni, nikakor pa ne zemljiški gospodi, in takega več. Volilna komisija se je trudila, da bi tem ljudem, ki so bili iz krajev Kuteževo, Trebčane, Jablanica, Vrbica in Gorenji Zemón, še enkrat razložila pomen volitev, toda brez uspeha, kar je imelo za posledico, da so tudi zmerni volilci iz ostalih krajev zapustili ta burni shod in da je volilni akt sam izostal. Volilni komisar sporoča to s pripombo, da prebivalci navedenih krajev nimajo zaupanja niti v katero koli oblast, niti sploh v kakega civilnega človeka, kar je tudi smatrati za glavni vzrok opuščene volitve.¹¹⁷ Vrhiški okraj je poslal rezultate pravolitev s svojega področja z opombo, "da je po poročilih volilnih komisarjev za pravolitve v državni zbor pričakovati še manj dovoljen rezultat, ker kmet na splošno izjavlja, da je od desetine in dajatev zemljiški gospodki brezpogojno osvobojen, za vse drugo pa se prav nič ne briga, da pa hoče deželno-knežje davke brez odpora plačevati."¹¹⁸

Splošna primerjava za Koroško daje naslednje številke:¹¹⁹

	Določenih vol. mož	Izvoljenih vol. mož	Glasovalo vol. mož	Odstotek izvoljenih od določenih	Odstotek glasujočih od določenih	Odstotek glasujočih od izvoljenih
Frankfurt	645	617	602	96 %	93 %	98 %
Dunaj	nad 700	696	670	?	?	96 %

Dasí nam nepopolni podatki jasnost slike zelo motijo, je vendar velika razlika v primeri s Kranjsko, kakor smo jo že ves čas opazovali, očitna. Tudi tu sicer odklanjajo pravolitve, tako pri frankfurtskih kakor pri dunajskih volitvah, vendar v dokaj neznatni meri in obakrat približno enako. Prav tako neznatna je abstinenca izvoljenih volilnih mož pri poslanskih volitvah - za spoznanje je pri državnozbornih volitvah celo večja.

Zelo težko je podati kako primerjavo za Štajersko, za katero nimamo že za frankfurtske volitve nikakih pravih števil. Prav tako nam ni mogoče izračunati približnega števila določenih volilnih mož za deželo oz. okrožja pri državnozbornih volitvah.¹²⁰ Vse, kar moremo ugotoviti, je v primeru z ostalimi okrožji nedvomno močno odklanjanje pravolitev v celjskem okrožju.¹²¹ "Okraj Zbelovo (= konjiški

¹¹⁷ Prav tam.

¹¹⁸ Prav tam.

¹¹⁹ Številke za državnozbornske volitve so dobljene na podlagi volilnih poročil v prezidialnem arhivu, števila določenih volilnih mož pa ni bilo mogoče postaviti, ker bi po najvišjih cenitvah prebivalstva, kakor jih vsebujejo cerkveni šematizmi, dobili samo 681 volilnih mož izvoljenih pa je bilo 696. Ravnali so se torej ali še po nekaterih nam neznanih številkah ali pa so še nekaterim krajem (mestom) poleg Celovca dajali večje število volilnih mož. Nedvomno pa niso izvolili vseh volilnih mož: tako vemo, da so odklonili pravolitve v Mohličah (velikovški volilni okraj) (pr. arh. 1588).

¹²⁰ Tudi tu odpovedo razni podatki o številu prebivalstva, ker se kaže število volilnih mož stalno večje, kakor bi to zahtevali podatki statistik.

¹²¹ Če primerjamo podatke Tafeln za leto 1848, je razen v celjskem okrožju povsod izvoljenih več volilnih mož, kakor bi jih moralo biti določenih; celjsko okrožje pa jih ima znatno manj (388 namesto 444).

volilni okraj) iz strahu pred izgredi ni volil volilnih mož," je rečeno še posebej v opombi k tabeli, ki jo je objavil Pirchegger.¹²² Povprečno se je udeležilo na Štajerskem poslanskih volitev 92 % izvoljenih volilnih mož; toda mariborsko okrožje pri tem ni upoštevano, ker podatki manjkajo. V celjskem okrožju je bila taka volilna udeležba samo 86 %.¹²³

Oglejmo si zdaj še nekoliko odstotek volilne udeležbe pri pravolitvah v državni zbor. Videli smo že nekaj številc za posamezne pravolilne enote na Kranjskem. Tem dodamo lahko tudi nekaj širših podatkov:¹²⁴

Volilni okraj	Vol. upr.	Udeležba	
Radovljica	7842	1397	18 %
Škofja Loka	6447	460	7 %
Ljubljana	1657	1133	68 %

Za celotno Kranjsko pravi gubernijsko poročilo, da volilna udeležba ni dosegla 25 %.¹²⁵ To udeležbo in celotni položaj ob pravolitvah na Kranjskem je gubernij takole obrazložil:

"Na Kranjskem (se je udeležilo pravolitev) predvsem zato tako malo ljudi, ker tamkajšnji kmet, večč samo kranjskega jezika, še vedno ni mogel dobiti nobenega pravega pojma o novi državni ureditvi, ker so ga zmedli neštivilni letaki, sestavljeni v najbolj nasprotujočem si smislu, katerih vsebine ni znal ločiti od uradnih razglasov in poukov, posebno še, ker nasprotni letaki najvneteje streme po izpodkopavanju vsega zaupanja v nastavljene deželnoknežje uradnike. Kmet na Kranjskem je predvsem pograbil vprašanje o odpravi urbarialnih dajatev in desetine in ga napravil prevladujočega, pri tem pa je pretežno prevladalo mnenje, naj odškodnine dominiji ne dobe s strani zemljiških posestnikov, ki so postali svobodni, ampak na druge načine, kakor v sosednji Hrvatski, nato na Ogrskem in v Galiciji, o čemer so mu letaki prikazovali različne stvari. Značilne vsebine so predvsem poročila okrajnih komisarjev na Vrhniki in v Kočevju."¹²⁶

Za Koroško imamo na razpolago na eni strani za celovško okrožje samo nekaj številc za posamezne pravolilne enote, za katere je prišlo poročilo po naključju prepozno in ga zato niso več poslali na Dunaj: v pravolilnih enotah (obenem okrajih) Magerek, Žalem, Vetrinj, Labot, gospostvo in trg Dravograd je znašala povprečna volilna udeležba 44 % (284 od 640).¹²⁷ Na drugi strani imamo za beljaško okrožje poročilo ljubljanskega gubernija, ki pravi, da se je tam udeležila volitev volilnih mož skoraj polovica volilnih upravičencev.¹²⁸

¹²² Gl. op. 28.

¹²³ Izračunano vse po podatkih Pircheggerjeve table.

¹²⁴ Gl. op. 27.

¹²⁵ Pr. arh. 1490.

¹²⁶ Prav tam - zadnja poročila v arhivu niso ohranjena.

¹²⁷ Pr. arh. 1588.

¹²⁸ Pr. arh. 1490.

Za Štajersko imamo naslednje podatke:¹²⁹

Okrožje	Vol. upr.	Udeležba	
judenburško	13.190	6.426	49 %
bruško	8.857	4.194	47 %
mariborsko	30.196	11.735	39 %
graško	50.492	14.661	29 %
celjsko	32.119	6.705	21 %
celotna Štajerska	134.854	43.721	32 %

Samo dva okraja v vsej deželi sta imela nadpolovično volilno udeležbo: mesto Gradec in mariborski volilni okraj.

Končno imamo številke še za Istro, kjer je znašala volilna udeležba v celi deželi povprečno 41 %, v okrajih s slovenskim prebivalstvom pa 44 % (koprsko-piranski okraj) in 43 % (Podgrad - Volosko - Belaj).¹³⁰

Kar se tiče mest, imamo precej različno volilno udeležbo tudi tu. Videli smo zelo veliko volilno udeležbo v Ljubljani (in sicer je večja v centru kot na periferiji). Nad polovico volilnih upravičencev je volilo npr. v Kranju (170 od 272). Na drugi strani pa ima npr. Škofja Loka izredno majhno volilno udeležbo: 25 od 327.¹³¹ Slika, ki smo jo v celem dobili iz teh števil, pa ni značilna samo za slovenske dežele, ampak prav tako za hrvatske ali nemške avstrijske (hrvatsko Istro, nemško Štajersko). Tudi za Dunaj imamo npr. poročilo o majhnem zanimanju za parlamentarne volitve in o majhni volilni udeležbi.¹³²

Prehajamo k poslanskim volitvam v frankfurtski parlament. Volilne komisije, ki so jih morali, kakor smo videli, izbrati za te volitve ob njih začetku, so bile po svoji sestavi po veliki večini iz vrst meščanstva in uradništva; kmetje kot člani volilne komisije so bili le maloštevilni, pa čeprav so v zboru volilnih mož kmetje popolnoma prevladovali. V postojnskem volilnem okraju so bili npr. v volilnem odboru: 1 okrožni protokolist, 2 okrajna komisarja, 1 mestni blagajnik, 1 duhoven, 1 poštni mojster in 1, ki po poklicu ni označen in bo prav zaradi tega verjetno kmet. Ali pa v celovškem volilnem okraju: 1 advokat, 1 sodnik, 1 graščinski inšpektor, 1 trgovec, 1 posestnik nepremičnin, 2 brez navedbe poklica, torej verjetno kmeta.¹³³

Volitve so potekale navadno na ta način, da so po izvolitvi volilne komisije ali pa tudi prej prebrali imena volilnih kandidatov, ki jih je predlagal dunajski osrednji odbor ali kaka druga podobna organizacija, ali ki so se sami javili kresijskemu uradu ali po časopisju; ali pa je imel volilni komisar kak nagovor. Ponekod so govorili tudi kandidatje sami ali pa so spregovorili tudi drugi ljudje, tudi proti izvedbi

¹²⁹ Izračunano po Pircheggerjevi tabeli (gl. op. 28).

¹³⁰ Prim. De Franceschi in Barbalic (cit. v op. 103).

¹³¹ Gl. op. 27.

¹³² Smets, Das Jahr 1848, 2. Band, Wien 1872, str. 430-431.

¹³³ Prim. volilne zapisnike, pr. ath. 930, 931, 932, 934, 946, 948, 958, 983, 1177.

volitev, kakor se je zgodilo npr. v Kranju. Seveda o kakih volitvah brez vplivanja ni niti govora. Volilna agitacija je bila sicer močna že pri pravolitvah, vendar pa se je glavna borba začela šele pri poslanskih volitvah oziroma malo pred njimi. To je povsem razumljivo. Saj so volilni možje, ne pa pravolivci, odločali, kdo bo izvoljen in ali bo izvoljen. Večina kandidatov se je zmenila samo za volilne može, pravolivci je niso brigali.¹³⁴ Poleg tega je bilo na volilne može, prišle iz raznih krajev in ločene od svoje srede, mnogo lažje vplivati, kakor pa na pravolilce, zbrane prebivalce svoje vasi. Na delu so bili govori, obljube, pregovarjanja, individualne obdelave volilnih mož, prepričevanja in dokazovanja, prevare, prilizovanja itd. Marsikdaj se je zgodilo, da so volilni možje glasovali drugače, kakor pa je bil njihov namen, ko so prišli na volišče. Vlada je dobro vedela, kakšen smisel imajo indirektno volitve. Jasno je seveda, da je imel volilni komisar ogromno vlogo pri tem vplivanju. Od njega je bilo odvisno, kako bo prikazal volitve, kako posamezne kandidate, od njega je bila odvisna v veliki meri sestava volilnega odbora itd. Vpliv na volilne može se je samo povečal ob dejstvu, da je nastopalo tako veliko število tujih, volilnim možem prav nič znanih kandidatov, med katerimi je bilo res težko izbrati pravega, ob politični neizkušenosti in nevednosti in podobnem. Jasno je tedaj, da so bile mnogokje volitve vse prej kakor samostojne. Zanimiv je opis pozneje razveljavljenih celjskih volitev:¹³⁵ nekaj volilnih mož je prišlo z namenom, da ne bodo volili, pa so jih pregovorili h glasovanju. Med glasovanjem so šepetali volilnim možem imena kandidatov, ki naj jih volijo, ti pa jih, ker so bila tuja in neznana, niti niso prav slišali niti ne prav izgovorili in komisija ni mogla ugotoviti, za koga pravzaprav gre, nakar so se zatekli k metodi pisanih glasovnic.

Tudi glavno poglavje borbe za in proti Frankfurtu se je odigravalo pri poslanskih volitvah: izvoljeni volilni možje so lahko protestirali ali ostali doma ali volili. Ravno na Kranjskem smo videli pri primerjavi rezultatov frankfurtskih in dunajskih volitev, kako veliko vlogo je imela ta faza borbe.

Oglejmo si zdaj rezultate glasovanja samega!¹³⁶

V Ljubljani so glasovali 104 volilni možje. Pri prvi volitvi je dobil največ glasov za poslanca grof Auersperg (33), za njim pa trgovec Lukmann (27). Največ glasov za namestnika je dobil Scheuchenstuhl (20), za njim Schrott (15), oba sodnika. Vsega skupaj je bilo imenovanih 23 imen. Potrebne so bile še druge volitve, pri katerih je dobil Auersperg 63 glasov, Lukmann pa 29 (glasovalo je le 96 volilnih mož), kot namestnik pa Lukmann 45, Scheuchenstuhl pa 34. Imenovanih je bilo še 12 imen. Potemtakem je bil izvoljen Auersperg za poslanca, ker je dobil absolutno večino, glede Lukmanna pa je menil volilni odbor, da je izvoljen za namestnika, čeprav ni dobil absolutne večine, "ker bi oni, ki so glasovali zanj kot poslanca, glasovali tudi

¹³⁴ Izredno zanimivo sliko, kako so se v Avstriji leta 1848 postavljale kandidature in kako so se vršile volitve, daje Arneth, *Aus meinem Leben*, Wien 1891, str. 291 ss.

¹³⁵ Mulley v *Politisch-industrielle Tageszeitung*, Nr. 31, 11. 5. 1848.

¹³⁶ Glej volilne zapisnike, naštet v op. 133.

¹³⁷ O pravilnosti izvolitev je odločalo avstrijsko notranje ministrstvo, ne pa frankfurtski parlament.

zanj kot namestnika". To sicer formalno ne docela pravilno stališče je bilo potrjeno.¹³⁷ Mimogrede naj še omenimo, da je v Ljubljani pri drugih volitvah nek Vrhničan glasoval dvakrat, ne da bi se to opazilo, in sicer obakrat za čisto druga kandidata - enkrat za Auersperga in Lukmanna, drugič za Kreizberga in Schrotta.

V Kranju je prišlo do znamenitega protesta zoper volitve. Prišlo je na volišče 94 volilnih mož. "Po začetku volitev... je nastopil kaplan Luka Stanovnik iz Šmartina pri Kranju kot govornik in je opozoril k volitvi prišle volilne može na nevarnost priključitve kranjske province k nemški državni zvezi in jim je prikazal, da imajo namen imenovati nemškega cesarja in da bi morali Avstrijci in s tem cesarstvom združene province imeti ne več *enega*, ampak *dva* (podčrtano v originalu) cesarja in se jima pokoravati. To je dalo povod, da so se ti, v tem protokolu na koncu podpisani volilni možje, kljub obsežnim in izrecnim opozorilom, kakor sledi, izrekli zoper volitev poslanca in njegovega namestnika v narodno skupščino v Frankfurtu ob Maini:

Mi nočemo imeti nobenega posla z nemško zvezo držav in zato tudi sploh in pod nobenim pogojem *ne* (podčrtano v originalu) damo naših glasov za volitev poslanca in njegovega namestnika v nemško narodno skupščino v Frankfurtu ob Maini.

Mi hočemo izkazati poslušnost samo in edinole našemu premilostljivemu cesarju in biti podložni in pokorni samo njemu, in ker imamo sploh trdno zaupanje v splošno znano pravičnost in dobroto našega premilostjivega cesarja, prepuščamo modremu sklepu najvišjega, da za nas pošlje poslance v nemško narodno skupščino v Frankfurtu, ker nismo sovražno razpoloženi do nemške zveze držav, ampak se ji le zato nočemo priključiti, da bi ne bila ogrožena naša narodnost.

Končno še pristavljamo, da bomo pripravljene dati svoje glasove za avstrijsko državno skupščino na Dunaju, kakor hitro bodo razpisane volitve poslancev tjakaj (tu sledi v volilnem zapisniku nedopisan začetek prvega podpisa).

Ko je bila zgornja, prvotno po volji podložnikov zapisana izjava istim v deželnem jeziku prebrana, so izjavili na pobudo nekaterih posameznikov, da je ne morejo podpisati, in so dali na zapisnik naslednjo, od njih samih pismeno podano izjavo:

IZJAVA

naslednjih volilnih mož okrajev Radovljica, Kranj in Škofja Loka v zadevi volitve poslancev v Frankfurt

Mi se z volitvijo poslancev iz naših krajev v Frankfurt ne strinjamo, ker ustava, ki nam jo je njegovo veličanstvo naš cesar Ferdinand obljubil, še ni ostvarjena in bomo zato ob svojem času morali poslati poslance na Dunaj. Nemčija izven meja cesarstva Avstrije še ni konstituirana in je razkosana. Ista naj ustvari najprej red v svojih mejah, nato bodo Slovenci na Kranjskem pretehtali, ali morejo nameravani nemški zvezi držav pristopiti ali ne. Za enkrat smo mnenja, da nam je pristop k nemški zvezi nepotreben, ker smo imeli naša vlada in mi vedno dobro sosedstveno

razmerje z izvenavstrijsko Nemčijo in ga hočemo imeti še nadalje. Kakor hitro bodo izvenavstrijski Nemci ustvarili definitivno ustavo, nas lahko kot dobri sosede povabijo v Ljubljano ali na Dunaj, da o tem izrečemo svoje naziranje, ali ji pritrdimo ali ne. Dotlej pa prosimo za obdržanje iste nevtralnosti, ki smo se je doslej vedno držali nasproti Nemcem, ker smo naziranja, da bi Nemci na volilno skupščino v Ljubljano, naše deželno glavno mesto, če bi jih mi tja pozvali, težko verjetno prišli, in bi tak poziv smatrali kot predrznost (sledе podpisi: iz okraja Škofja Loka 22, Radovljica 15, Kranjska Gora 3, Kranj 25).

Nato se protokol zaključi in podpiše z opomnjo, da se je po njegovem zaključku pristopilo k izvršitvi volitev po posebnem zapisniku, nadalje, da je pri tej volilni komisiji pričujoči gospod kranjski dekan Jožef Dagarin kaplana iz Šmartina pri Kranju Luko Stanovnika, ki se je pri teh volitvah vsilil kot govornik, v imenu njegove knežje milosti gospoda ljubljanskega knezoškofa izrecno pozval, da neha s svojim govorom; da pa ta svojemu predpostavljenemu gospodu dekanu ni sledil in da so v tem protokolu imenoma navedeni kmetje burno grozili, da bodo dejansko nastopili, če imenovanemu kaplanu ne bo dovoljeno nadaljevati svojega hujšaškega govora.

Temu incidentu je tudi v glavnem pripisati, da je bilo število volilcev pri današnjih volitvah premajhno.”

Onih 29 volilnih mož, ki so volili,¹³⁸ je glasovalo v prvi volitvi za 12 kandidatov. Največ glasov za poslanca je dobil advokat Kavčič (11), za njim uradnik Konšek iz Kranja (6), za namestnika pa tudi Kavčič (10), za njim Lukmann (5). Potrebna je bila najprej druga volitev (Konšek 10, Kavčič 7 za poslanca, Kavčič 10, Lukmann 5 za namestnika), v kateri je glasovalo 26 ljudi prav tako še za 12 kandidatov, in potem še tretja, v kateri pa so dobili spet vsi prav isto število glasov in sta bila tako Konšek (za poslanca) in Kavčič (za namestnika) izvoljena z relativno večino. Pri teh volitvah so se volilci v drugi in tretji volitvi dokaj trdo držali svojega prvega glasovanja, drugače kakor v Ljubljani. Zanimivo je, da je pri vseh treh glasovanjih dobil po en glas za poslanca tudi Prešeren; volil ga je kmet iz Dorfarjev pri Stari Loki. Povsem jasno je, že po tem, ker je dobil en sam glas, da gre tu za popolnoma naključno volitev, kakor jih je tedaj ogromno: kmet je poznal in spoštoval, cenil Prešerna, ki je bil mnogo v stikih s kmeti, pa je oddal zanj svoj glas. Ministrstvo, ki mu je pripadla odločitev, ali je kranjska izvolitev veljavna ali ne, je odločilo, da se je prepričalo, “da volitev v nemško narodno skupščino v volilnem okraju Kranj ne najde odziva; ker pa ne sme biti nikakega pritiska in ker se ome-

¹³⁸ Med drugimi se je udeležil volitev in glasoval tudi Konrad Lokar iz Kranja, za katerega je sklepal Žontar na podlagi seznama članov “Slovenskega društva”, da je bil med onimi, ki so “vneto agitirali proti volitvam” (Žontar, Prešeren in Kranj 1846-1849, ČZN XXXII - Kovačičev zbornik, Maribor 1937, str. 211). Ta konkretni primer nam spet kaže, kako še daleč ne moremo govoriti ob frankfurtskih volitvah o kaki enotnosti naziranja in nastopanja pri tistih, ki so pozneje (seznam je namreč že iz časa, ko je Bleiweis prevzel vodstvo) med članstvom “Slovenskega društva”.

njeni volilni izid ne more smatrati kot volja vsega kranjskega volilnega okraja, ne ostane nič drugega, kakor da smatramo, da se ta, direktivam nasprotna volitev sploh ni vršila.¹³⁹ Tako je Kranj ostal brez poslanca (Konšek in Kavčič sta bila sicer izvolitev že sprejela).

V Kamniku je volilo 29 volilnih mož. volilci iz Tržiča pa so volili z naslednjo izjavo, ki se ji je na svojem glasovalnem listku pridružil tudi zastopnik Kovorja:

Pogoji priključitve k Nemčiji

1. Zajamčenje integritete avstrijskega cesarstva v vseh njegovih sestavnih delih.
2. Zajamčenje kranjske narodnosti in kranjskega jezika.
3. Popolna garancija suverenosti cesarstva proti Nemčiji. Avstrija naj na podlagi podeljene lastne ustave (= oktroyirane ustave z dne 25. aprila) sama izvrši svoje notranje oblikovanje na ustaven način, Avstrija naj z Nemčijo kot zvezo popolnoma suverenih držav stopi le v mednarodnopravne odnose; vendar naj tudi ti potrebujejo po določbi avstrijske ustave sankcije avstrijskega cesarja in avstrijskega ljudstva na državnem zboru. Po volji naših volilcev smo pooblaščenim podvzeti volitev poslanca samo, v kolikor so ti pogoji sprejeti. Če ne bi bilo tako, se odrekamo vsake volitve. Ti pogoji, ki odgovarjajo volji volilcev, naj se sprejmejo v protokol in naj bodo tudi izvoljenemu poslancu napisani, z legitimacijo, da pusti naš pravilni okraj volitev našega poslanca v Frankfurt le pod pogojem omenjenih točk. Naša želja kot poslanec je gospod doktor Andrej Napreth, dvorni in sodni advokat v Ljubljani, kot namestnik pa gospod dr. Kavčič v Ljubljani, dvorni in sodni advokat.

Tržič dne 5. maja 1848.

Josef Deu - Casp. Pollack
Joh. Nep. Klander - And. Klander
Justin Kaitharek

Ta protest pa v protokolu ni nikjer omenjen. Pri volitvah je dobil baron Andrian 15 glasov kot poslanec, Ulepič 21 glasov kot namestnik (za njima sta dobila največ glasov dr. Napreth kot poslanec 6, Kavčič kot namestnik 6) in sta bila oba izvoljena z absolutno večino. Imenovanih je bilo 8 imen.¹⁴⁰

V Mirni je glasovalo 69 volilnih mož. Pri prvih volitvah je dobil največ glasov mali trgovec Jurij Gajer iz Krškega (23), za njim pa posestnik-graščak Santo Treo iz Male vasi (21), kot namestnik pa največ gubernialni svetnik Raab (20), za njim pa okrožni komisar Laschan (12). Pri drugi volitvi pa je dobil Santo Treo 36 glasov in je bil izvoljen, medtem ko je dobil Gajer 20 glasov; za namestnika pa je bil izvoljen Raab (35), medtem ko je dobil drugi največ glasov Ivan Ahačič iz Ljubljane

¹³⁹ Pr. arh. 1177.

¹⁴⁰ En glas (za namestnika) je dobil Bleiweis, toda kot "profesor Valentin (!) Bleiweis v Ljubljani". - V celem je dobil Bleiweis pri frankfurtskih volitvah 3 glasove, razen omenjenega (z Brda, kakor kaže, od nekmeta) v kamniškem okraju še 2 v ljubljanskem okraju (v mestu samem, tudi za namestnika).

(6). V prvi volitvi je bilo imenovanih 25 kandidatov,¹⁴¹ v drugi 18. Le 15 jih je v drugi volitvi glasovalo drugače, ostali so vztrajali pri prejšnjem glasovanju. Volitev pa ni mogla potekati v redu. Skupina volilcev z Gajerjem "je prišla in je vzela od pravih komisij izdane legitimacije nazaj, prav tako tudi pravilni zapisnik fare Leskovec, protestirala nato proti veljavnosti tega volilnega protokola, preklicala svoje lastne glasove in proglasila ves sedanjí protokol, kakor tudi postopanje ob tem, za nično in ničevó". Nobeden od izvoljenih svojega mesta ni sprejel.

V Novem mestu je volilo samo 9 volilnih mož. Vse glasove, razen enega, je dobil okrožni komisar Anton Laschan, ki je bil prej služboval v Novem mestu, zdaj pa v Beljaku - isti, ki mu je Prešeren leta 1835 ob njegovem odhodu na Dolenjsko posvetil verzé:

"Varha te čaka Dolenc pred aristokratov tiranstvom,
varuj se družbe volkov, bodi jim bramba pravic!"

Za to volitev je ministrstvo kljub majhni udeležbi pri glasovanju odločilo, da je veljavna, ker ni bilo nobenega protesta zoper volitve, ampak so neglasujoči izjavili, da se z vsem strinjajo. Laschan je izvolitev sprejel, s 7 glasovi za namestnika izvoljeni novomeški advokat Župančič pa jo je odklonil. Imenovanih je bilo 5 kandidatov.

V Kočevju je volilo 88 volilnih mož. Predsednik apelacijskega sodišča Schrott (služboval je do tedaj v Benetkah) je dobil 64 glasov kot poslanec, za njim največ Ambrož 15; za namestnika pa je dobil Ulepič 57 glasov, Schrott pa 15. Druga volitev ni bila več potrebna. Vseh kandidatov je bilo tu imenovanih samo 5.

V Postojni je volilo 147 volilnih mož. Okrožni komisar Gold je dobil 120 glasov kot poslanec, za njim Ulepič 20; za namestnika pa je dobil Ulepič 47 glasov, dr. Dolenc z Dunaja pa 37. Gold je bil torej takoj izvoljen, Ulepič pa je dobil sicer le relativno večino, toda ker so volilci izjavili, da bodo pri drugi in tretji volitvi prav tako glasovali, je bil proglašen za izvoljenega in je bila izvolitev potrjena. Imenovanih je bilo 9 imen.

V Celovcu je volilo 116 ljudi. Pri prvi volitvi je dobil dr. Stieger, advokat v Celovcu, 35 glasov, graščinski inšpektor Scheliesnigg pa 21 glasov; volilni možje so glasovali za 13 oseb. Pri drugi volitvi je bil izvoljen dr. Stieger s 74 glasovi (glasovalo je to pot 113 volilnih mož), Scheliesnigg jih je dobil 26 (volilci so glasovali samo še za 4 kandidate). Šele nato se je vršila namestniška volitev: izvoljen je bil takoj Scheliesnigg s 62 glasovi (od 115), kot drugi je dobil justiciar Karner 19 glasov. Kandidatov je bilo 9.

V Šentandražu je bil izvoljen že v prvi volitvi ob 108 glasujočih graščak in feldmaršal na italijanskem bojišču grof Thurn Valsassina z 62 glasovi, medtem ko je dobil dr. Gritzner, dunajski c. kr. dvorni tajnik, 46 glasov. Z 58 glasovi je postal obenem Gritzner namestnik (profesor Burger iz Celovca pa je dobil 45 glasov).

¹⁴¹ En glas je dobil tudi Karel Dežman z Dunaja, tedaj eden vodilnih članov dunajske Slovenije in borec zoper Frankfurt.

Glasovi so bili oddani le za 5 različnih oseb. Thurn se je odrekel izvolitvi in je tako postal poslanec namestnik Gritzner.

V Šentvidu je glasovalo 132 oseb, pri drugih volitvah, ki so bile potrebne, 123, pri tretjih pa še 120. Dobili so:

<i>kot poslanec</i>	<i>I.</i>	<i>II.</i>	<i>III.</i>
	dr. Knapič, advokat 59	Knapič 59	64
	Kanitsch, okr. komisar 17	dr. Rak, apelac. svetnik 22	26
<i>kot namestnik</i>	<i>I.</i>	<i>II.</i>	<i>III.</i>
	Scheliesnigg 35	Scheliesnigg 39	48
	dr. Stieger 16	Nowak, okr. kom. 22	19

Pri prvih volitvah je bilo 20 različnih imen na glasovnicah, pri drugih še 14, pri tretjih še 12.

V Beljaku je prišlo volit 126 volilnih mož, ki so za poslanca takoj izvolili predsednika sodišča Buzzija (80 glasov). Drugi je dobil največ glasov uradnik Aichelburg (13 glasov). Z namestnikom ni šlo tako gladko: v prvi volitvi je dobil Aichelburg 26 glasov, dr. Stieger 20 - pri drugi Aichelburg 41, Stieger 28, pri tretji Aichelburg 35, Stieger 28. Pri prvi volitvi je bilo 15 imen, pri drugi namestniški 8, prav tako pri tretji.

V Špitalu je bilo 121 volilnih mož. Pri prvih volitvah je dobil državni svetnik Pipiz 46 glasov, dr. Stieger 23 - kot namestnik vladni svetnik Fränzl z Dunaja 40, graščak Aicheneegg 19 glasov. Pri drugi volitvi je dobil dr. Stieger 60, Pipiz 49 - kot namestnik Fränzl 49, zdravnik dr. Thauer 25 glasov - pri tretji in končni volitvi dr. Stieger 101 glas, Pipiz 11, kot namestnik pa advokat dr. Aicheneegg (ki prej sploh ni dobil nobenega glasu!) 55, dr. Thauer pa 16 glasov. Pri prvih volitvah je bilo 17 različnih kandidatov, pri drugih 12, pri tretjih 12.

V Konjicah je bil izvoljen graški odvetnik Bouvier.¹⁴²

V Celju je bil izvoljen, potem ko so bile prve volitve proglašene za neveljavne, dr. iuris Mullei iz Slovenske Bistrice.

V Sevnici je bil izvoljen solicator Titus Mareck iz Gradca. V Ptujju je bila volitev, podobno kakor v Kranju, odklonjena z veliko večino. "V prepričanju, da se bo navdušenje, ki ga je zbuvalo plapolanje nemške zastave s sv. Štefana v mnogih patriotičnih srcih, kmalu razblinilo v mirna opazovanja, ali se vsaj ohladilo v mirni zavesti, so volilni možje v slovanskem ptujskem okraju, odklanjajoč vsako zvezo z Nemčijo, svobodno in resnično, tako kakor mislijo, namesto zlaganega zaupanja izjavili 'ne', to se pravi, s 100 glasovi proti 60 so izjavili, naj se ne pošlje noben poslanec v Frankfurt, pri čemer je še pripomniti, da sta dva okraja s 30 glasovi pre-

¹⁴² Gatti, 145-147; Apih 108-109.

dala volilnemu odboru pismen protest proti izvolitvi poslanca, da so iz več okrajev samo nekatere občine določile volilne može, in da je na za ptujskega poslanca predlaganega Franca Raispa, župana tega mesta, v celem odpadlo le 44 glasov.¹⁴³ Raisp izvolitve tudi ni sprejel.

V Mariboru je bil izvoljen gimnazijski profesor Mally.

V Glinici je bil izvoljen graški advokat dr. Pattai.

Na Goriškem sta bila izvoljena, v enem volilnem okraju tolminski okrajni komisar Stein, v drugem grof Coronini.¹⁴⁴

V Trstu sta bila izvoljena Nemca Burger, uradnik, in Bruck, finančnik (poznejši avstrijski minister).¹⁴⁵

V Pazinu je bil izvoljen advokat Kandler, ki pa je, "v skladu s svojim nacionalnim in avtonomističnim mišljenjem",¹⁴⁶ odklonil mandat, nakar je postal poslanec za namestnika izvoljeni Nemeč, uradnik Jenny.

Če si zdaj za Kranjsko in Koroško, za kateri imamo podrobnejše podatke, karakteriziramo glasovanje še posebej, vidimo, da je bilo pri prvem glasovanju - in tega bomo vzeli za podlago primerjanju, ker pokaže pravo razporejenost mnogo bolj kakor pa drugo in tretje, končno glasovanje - oddanih skupaj na Kranjskem 948, na Koroškem pa 1088 glasov. Pri tem smo šteli poslanske in namestniške glasove skupaj, tako da prideta na vsakega volilnega moža 2 glasova. Vendar je treba upoštevati, da v dveh okrajih po en volilec ni glasoval za namestnika (Kamnik, Mirna), v celovškem okraju pa smo mogli upoštevati le poslanske volitve, ker se namestniške niso vršile hkrati. Pri tem glasovanju je bilo, ne glede na to, ali za poslanca ali za namestnika, imenovanih na Kranjskem 60, na Koroškem pa 47 kandidatskih imen. Ti, na katere so glasovi odpadli, pa se dele v naslednje poklicne skupine razvidne v tabeli na naslednji strani.

V obeh deželah prevladujejo uradniki, potem advokati in nazadnje še graščaki. Duhovnikov, lahko rečemo, ni: župnik Vrtovec iz Šentvida pri Vipavi, ki so ga priporočale Novice in volilni odbori prav za vsake volitve, je dobil vsega skupaj v treh volilnih okrajih 7 glasov. Značilno je tudi nizko število glasov, oddanih za kmete,¹⁴⁷ zraven tega pa tudi - na Kranjskem - velika razcepljenost teh glasov (ki so obenem skoraj vsi, 10, iz mirenškega okraja). Dasi gre za majhne številke, je vendarle že značilno, da je teh glasov za kmečke kandidate le mnogo več na Kranjskem kot na Koroškem.

Kaj sledi iz tega? Primerjajmo poklice izvoljenih poslancev obeh, frankfurtskih in dunajskih volitev!

Na Kranjskem in Koroškem je bilo izvoljenih pri frankfurtskih volitvah - ne glede na to, ali so izvolitev sprejeli ali ne - 4 graščaki, 5 uradnikov, 3 advokati. Pri

¹⁴³ Gatti 146.

¹⁴⁴ Apih 104.

¹⁴⁵ Apih 104; Vivante 40-41.

¹⁴⁶ Vivante 41.

¹⁴⁷ Kmetje niso sicer nikjer v volilnih zapisnikih označeni kot taki, vendar pa je po krajih njih bivanja in po tem, da jih ni v gubernijskem šematizmu, dokaj jasno, da ne more iti za koga drugega.

	Kranjska		Koroška	
	glas.	oseb	glas.	Oseb
upravni uradniki	571	16	512	18
ekonomski uradniki	10	1	68	4
profesorji	9	2	64	1
advokati in pravniki	143	12	265	6
druga inteligenca	11	22	3	
trgovci	50	3	13	1
mali trgovci	24	1	-	-
tovarnarji	4	2	26	3
poštni mojstri	14	2	4	1
posestniki nepremičnin	-	-	15	1
graščaki	87	4	90	5
katoliški duhovniki	7	1	-	-
protestantski duhovniki	-	-	5	1
neznani (verj. kmetje)	28	14	4	1
	948	60	1088	47

državnozborskih volitvah pa so bili izvoljeni: 5 uradnikov, 3 kmetje, 1 mali trgovec, 1 advokat, 1 poštni mojster, 2 fabrikanta in 2 graščaka. Toda poudariti je treba, da sta oba graščaka s Koroške, vsi trije kmetje pa s Kranjske.¹⁴⁸ Velika razlika med obema volitvama je očitna. Toda ta razlika ni nobena posebnost Kranjske in Koroške ali drugih slovenskih dežel - to je splošen pojav v vsej Nemčiji in Avstriji. V vsem frankfurtskem parlamentu je sedel en sam kmet¹⁴⁹ - v avstrijskem državnem zboru jih je bilo - tudi iz dežel, ki so spadale k nemški zvezi, ogromno. Poglejmo, kaj pravi Mehring za volitve v Prusiji: "Pri volitvah, ki so se za oba parlamenta (= pruskega in frankfurtskega) vršile v prvih junijskih dneh, je dokazala splošna volilna pravica svoj naravni instinkt s tem, da je vso burševsko romantiko od Arnda in Jahna, petrefakta osvobodilnih vojn, vse predmarčne znamenitosti deželnih zborov in univerz poslala v Frankfurt v na videz odličnejšo, toda v resnici bolj brezmočno skupščino. Za pruski parlament so bili izvoljeni novi ljudje in deloma zelo praktični ljudje: ne le prvič, ampak tudi zadnjič je bil podeželski proletariat parlamentarno zastopan s kakimi 50 ljudmi."¹⁵⁰ Pri državnih zborih je šlo za velike kmečke probleme, za zemljo, v Frankfurtu pa se tega konkretno niso nič dotikali.¹⁵¹ Zato pa so kmetje pri volitvah v Frankfurt mirno glasovali za celo vrsto kandidatov, ki jim zanje ni prav nič bilo in ki jih niso poznali. Zato je tudi pri frankfurtskih volitvah tako velik delež tujcev, ljudi z Dunaja, iz Gradca itd. Zato so bili kmetje tudi mnogo bolj dostopni vplivom volilnega komisarja in ponuja-

¹⁴⁸ Ob tem lahko pripomnimo, da šentvidski koroški poslanec Kajetan Nagele ni bil kmet, kakor piše Apih (str. 150), ampak zemljiški gospod, ki pa se je res zavzel za kmečke zahteve (prim. šematizem in volilne zapisnike).

¹⁴⁹ Valentin, 1848, Chapters of German History, London 1940, str. 271, 272.

¹⁵⁰ Mehring, Historische Aufsätze zur preussisch-deutschen Geschichte, Berlin 1946, str. 192.

¹⁵¹ Glej o tem tudi na str. 124 in dalje v neskrjanem tekstu te raprave.

jočih se kandidatov, ker so se zavedali, da je končno precej vseeno, kdo jih zastopa. Gotovo je seveda, da to ne velja povsod. V splošnem pa le kažejo imena poslancev in njih socialna struktura, da se je ždel kmetu Frankfurt mnogo bolj stvar buržoazije, kakor njega samega - in to ne le na Slovenskem. Nedvomno je bila taka volitev mnogim samo nek "opravek na uradu", "dolžnost" - in nič več.

Kaj moremo reči o politični smeri poslancev in politični borbi pri volitvah? Jasno je, "da o pravi borbi strank pri volitvah še ni moglo biti govora, prav zato, ker še ni bilo strank", kakor pravi Mehring za Prusijo.¹⁵² Že se vršijo velike polemike in borbe za zvezo držav in državno zvezo, povsod se kažeta leva in desna smer - toda vse to je še polno velikih nedoslednosti in nejasnosti. Skupaj sta izvoljena fevdalec in avstrijski general Thurn pa skrajni levičar Gritzner. Vendar pa je že značilno, da noben duhovniški volilni mož ne glasuje za Gritznerja kot poslanca, tudi tam, kjer so sicer vsi zastopniki iste pravililne enote zanj. Tudi ne moremo trditi, da bi bil primer, da so v volilnem okraju Sevnica poslali volilni možje tako v frankfurtski parlament kot v državni zbor odločnega levičarja, v Frankfurt Marecka, na Dunaj Smrekarja. V celem pa se vendarle glasovanja leta 1848, v našem primeru še posebej frankfurtska, odlikujejo bolj po lokalni, kakor po politični diferenciaciji. Vzemimo npr. ljubljanski volilni okraj. Auersperg je dobil glasove v Godoviču, Hotedrščici, Rovtah, Logatcu, Zaplani, Vrhniki, Polhovem Gradcu, Brezovici - pa nikjer bolj na vzhodu niti enega. Scheuchenstuhl dobi vse glasove od volilnih mož iz Šentvida, Ježice, Črnuč, Polja - nikjer nobenega bolj na zahod. Prav tako so teritorialno povezani Lukmannovi glasovi, Ambroževi, Dolžanovi. Pa vzemimo spet šentandraški okraj z Gritznerjem in Thurnom: za Gritznerja kot poslanca glasujejo vsi volilni možje, doma južno od Drave (edinole v Prevaljah je dobil tudi Thurn en glas), in prav tako z enim samim glasom izjeme (St. Leonhard, toda razen enega so tudi tu vsi za Gritznerja) v severnih župnijah volilnega okraja. Srednji predel glasuje za Thurna kot poslanca. Nadalje, v volilnem okraju Šentvid na Koroškem je dobil npr. apelacijski svetnik dr. Rak vse svoje glasove v župnijah velikovške dekanije in v na te meječih župnijah Šentjanž nad Mostičem in Šenturh - pa nikjer drugje nobenega pri vseh treh volitvah. Čudno, pa za volitve leta 1848 dokaj značilno glasovanje kažejo istrske volitve: za poslanca je bil izvoljen Italijan Kandler, za namestnika Nemeč Jenny; isti volilci volijo tedaj dva moža, ki si po vseh svojih nazorih, po vsem svojem razmerju do vprašanja odnosa Istre do nemške zveze diametralno nasprotujeta. Takih, marsikje zavestnih kombinacij glasovanja za somišljenike dveh nasprotnih taborov (enega za poslanca drugega za namestnika) je leta 1848 precej, v celotni Avstriji in Nemčiji. Tudi različni volilni odbori, ki smo videli, da so se ustvarjali za volitve, so imeli značaj slogaštva: že v dunajskem centralnem volilnem odboru so bili zastopani pripadniki zvezne države in zveze držav, dasi so zadnji prevladovali, in med imeni ljudi, ki so bili priporočani, najdemo povsod zastopnike najrazličnejših smeri.¹⁵³ Tako sta npr.

¹⁵² Mehring, str. 192.

¹⁵³ Smets, str. 92 in sledeče; Molisch, str. 42 in sledeče.

priporočana v Gradcu na isti listi Pattai in Potpetschnigg, potem v Frankfurtu zastopnika prvi levice, drugi skrajne desnice.¹⁵⁴ Vse to je seveda povečevalo težave pri izbiranju.

Poleg tega pa je treba poudariti še to, kar smo že omenili, da zelo pogosto volilni možje kandidatov niso niti poznali in do dne volitev o njih niso prav nič slišali, kaj šele vedeli kaj o njihovi usmerjenosti. Pri predvolilnih in volilnih govorih takih kandidatov pa je bilo povsem razumljivo mnogokje dosti več demagoških izjav kot pa resničnega razkrivanja programa.

Delovanja izvoljenih poslancev v Frankfurtu po tačas dostopnih virih nismo mogli zasledovati. Med poslanci s slovenskega ozemlja so bili zastopani somišljeniki vseh različnih smeri, vendar so bili liberalni ljudje desnega krila v večini. Ti poslanci v glavnem niso jemali svojega dela preveč resno, zdaj se naveliča eden, zdaj drugi "sedeti" v Frankfurtu, pa demisionira in se vrne domov - saj v Frankfurt s svojim avstrijskim duhom, s svojim odporom do vsake močnejše in enotnejše Nemčije niti niso spadali. Na ta način so se zastopniki v Frankfurtu zelo naglo menjavali, in to že mnogo pred časom, ko začno avstrijski poslanci v celem številneje zapuščati parlament. V kratki dobi manj kakor enega leta se izmenjajo tudi po trije poslanci iste ga okraja. Za to so bile potrebne seveda nadomestne volitve, pri katerih pa so volili samo poslance oziroma namestnike, medtem ko se pravolitve niso ponavljale.¹⁵⁵ Isti volilni možje so bili torej v funkciji za ves čas frankfurtskega parlamenta.

Zastopniki levice v Frankfurtu so vztrajnejši in ne zapuščajo svojih mest. Že to, koliko časa je bil kdo v Frankfurtu, je nekako merilo njegove politične opredeljenosti. Levici so pripadali od poslancev, izvoljenih na slovenskem ozemlju, trije: v šentandraškem okraju izvoljeni Max Gritzner z Dunaja, v sevniškem okraju izvoljeni Titus Mareck iz Gradca in v gliniškem okraju izvoljeni Guido Pattai iz Gradca, ki je tudi edini z našega ozemlja sodeloval v stuttgartskem parlamentu.¹⁵⁶

Vsi ti zastopniki levice so bili po porazu revolucije seveda preganjani in so jim bila vrata v državno službo zaprta - Mareck se je moral izseliti v Ameriko in je umrl v Texasu. Iz državne službe je bil odpuščen še za časa zadnjega zasedanja frankfurtskega parlamenta, vendarle pa potem milostno sprejet nazaj, Anton Laschan, ki se je pregrešil s tem, da ni sledil pozivu avstrijske vlade, ko je odpoklicala vse svoje poslance iz Frankfurta, "kar bi kot državni uradnik moral storiti", ampak je vztrajal do konca in podal tudi izjavo, da ga morejo odpoklicati samo tisti, ki so ga izvolili.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Gatti 144; prim. Niebour, Die Abgeordneten Steiermarks der Frankfurter Nationalversammlung, v Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, X. Graz 1912, str. 260, 262.

¹⁵⁵ Posebno v prvem času po frankfurtskih volitvah pa cele vrste potrebnih ponovnih volitev niso izvedli, ker so se bali nemirov. "Žele bi", piše guverner ministrstvu (pr. arh. 1017), "da bi se zdaj skrbno obvarovali vsakega ne povsem neizogibnega povoda za nadaljnje in večje razburjenje". To je veljalo za Kranjsko, na Koroškem take nevarnosti ni bilo.

¹⁵⁶ Prim. Niebour, v op. 154 cit. delo.

¹⁵⁷ Pr. arh. 1849, št. 1001/4 (v konvolutu z Dunaja vrnjenih spisov).

DIE WAHLEN IN DAS FRANKFURTER PARLAMENT 1848 AUF SLOWENISCHEM GEBIET (Zusammenfassung)

Die Wahlen in die Frankfurter Nationalversammlung 1848 erfolgten auch im überwiegenden Teil des slowenischen Siedlungsgebiets, das damals zum Deutschen Bund gehört hatte. Das Wahlrecht war grundsätzlich ein allgemeines, praktisch waren jedoch die Arbeiter und Bauern ohne eigenen Grundbesitz oder Gewerbe davon ausgeschlossen. Damit waren kaum rund 13 % der Wohnbevölkerung wahlberechtigt. Die Wahlberechtigten trafen ihre Entscheidung mittels Wahlmänner, wobei einer für 500 Bewohner vorgesehen war. Der Wahlmodus war demnach ein geteilter: Beim ersten Wahlgang (den sog. Vorwahlen) wählte man die Wahlmänner, die sodann die Abgeordneten (Deputierten) wählten.

Die Wahlen für Frankfurt wurden von den einzelnen politischen Gruppierungen aus unterschiedlichen Blickwinkeln betrachtet. Die österreichischen Konservativen mit der Regierung und dem Hof an der Spitze standen den Ideen eines deutschen Parlaments mit gemischten Gefühlen gegenüber, weil sie Österreich ihm nicht unterordnen wollten. Als sodann im April und Mai 1848 der Regierung nichts anderes übrig blieb, als die Wahlen auszuschreiben, wandte sie sich in ihrer Sorge mit der Frage an das Frankfurter Parlament, was für die konservativen österreichischen Abgeordneten am besten wäre? Im slowenischen Siedlungsgebiet befolgten die Landeshauptleute und die ihnen untergeordneten Beamten sowie alle staatlichen und kirchlichen Behörden (wenn auch nicht ohne Opposition in den eigenen Reihen) die Anweisungen der Wiener Zentralstellen.

Das linke demokratisch orientierte Lager der slowenischen Nationalbewegung, das in etwa der liberalen Gruppierung im tschechischen Bürgertum (unter der Führung von Palacky) entsprach, trat vehement gegen Frankfurt auf. Dieses politische Engagement verknüpfte man engstens mit der Frage der Abschaffung des Feudalsystems. Auf dem Land gab es in der Zeit der Vorbereitung auf die Frankfurter Wahlen eine große Unruhe. Die Wahlen wurden von massiven Forderungen begleitet, die eine sofortige entschädigungsfreie Grundzuteilung zum Ziel hatten. Die Bauern setzten nämlich nur wenig Vertrauen in die Wahlen. Eine positivere Einstellung hatten sie zu den Reichstagswahlen und den Wahlen in die provisorischen Landtage. In mehreren Orten kamen die Wähler überhaupt nicht zur Wahl oder lehnten die Wahlen glattweg ab. Die Bauern attackierten fallweise die Wahlkommissionen und verlangten einen Erlaß zur Beseitigung der Ablösen für den zuge teilten Boden. In zwei slowenischen Fällen, in Laško (Tüffern) und Krško (Gurkfeld) nämlich, wo die Wahlen in das Frankfurter Parlament besonders stürmisch verliefen, spielten ebenso die Forderungen der Bauern nach Aufhebung des Feudalsystems eine zentrale Rolle. Zwischen den einzelnen Kronländern gab es hinsichtlich der Wahlbeteiligung große Schwankungen. Das geringste Echo fanden alle drei Wahlgänge 1848 in Ober- und Unterkrain.

Grundsätzlich zeigten sich bei den Wahlen politische Unerfahrenheit, ideelle Grundsatzlosigkeit, Orientierungslosigkeit und Naivität. Die Bauern stimmten für Kandidaten, die sie nicht kannten. Es interessierte sie eigentlich nicht, wer sie in Frankfurt vertreten soll. Eine völlig andere Situation gab es bei den Reichstagswahlen. Bei den Slowenen ging die soziale Differenzierung mit der nationalen Hand in Hand und die slowenischsprachigen Wähler hatten kein Interesse, jene Herren zu ihren Abgeordneten zu bestellen, denen sie bisher untergeordnet waren. Die Agitation für und gegen Frankfurt stärkte aber das revolutionäre Bewusstsein der Massen, doch die fortschrittlichen slowenischen Kreise waren damals noch zu schwach, um die Veränderungen des Jahres 1848 für das Wohl des slowenischen Volks zu nützen.

A. A. AUERSPERG IN SLOVENSKI NAROD

Referat z mednarodnega simpozija v Ljubljani od 3. do 6. novembra 1994. V nekoliko krajši nemški verziji (Anton Alexander Graf Auersperg) je članek izšel v zborniku Anastasius Grün und die politische Dichtung Österreichs in der Zeit des Vormärz, München 1995, str. 93-108. Slovenska predloga, ki tudi sicer ni povsem identična z nemškim tekstom, je bila objavljena v Zgodovinskem časopisu 41 (1987) 2, str. 285-295. Tu sledimo slovenskemu besedilu, dodan je še zaključni stavek iz nemške objave.

Grof Anton Aleksander Auersperg, s psevdonimom Anastasius Grün, ki ga je Prešeren ponašil v Anastazij Zelenec, je bil zbiralec, prevajalec in izdajatelj slovenskih narodnih pesmi in eden voditeljev nemške stranke na Kranjskem. Po svojem delu spada tako v nemško/avstrijsko kot slovensko zgodovino in literarno zgodovino. Kakor sta napisala Eduard Castle in Ivan Prijatelj, je Auerspergovo nasprotovanje jezikovnim terjatvam slovenskih politikov povzročilo, "da je bilo njegovo ime med Slovenci desetletja imenovano samo z globokim ogorčenjem in da je tudi njegova literarna zasluga za slovenski narod skoraj popolnoma zašla v pozabo".¹

A. A. Auersperg se je rodil 11. aprila 1806 v Ljubljani, v Križankah, v komendi nemškega viteškega reda. Otroška leta je preživel v glavnem na domačem gradu Šrajbarski Turn ali Turn na Vrhu (Thurn am Hart) pri Leskovcu pri Krškem. Sedemletnega so poslali na Dunaj, najprej v Theresianum, vzgojevališče plemiških otrok, kjer pa je bil zelo nediscipliniran gojenec (1813-1817), nato v inženirsko akademijo (1817-1819). Z večjim uspehom so ga vzgajali v Klinkowströmovem zavodu (1819-1824), kjer mu je bil nekaj več kot leto dni (1822-1824) Prešeren vzgojitelj, vodnik in prijatelj. Univerzo (uvodni filozofski študij in pravo) je študiral Auersperg na Dunaju in v Gradcu. Po zgodaj umrlem očetu (1818) je podedoval veleposestvo, njegova uprava mu je pripadla, ko je postal polnoleten: 1831 je zapustil stanovanje na Dunaju in se preselil na Turn. Veleposestvo je bilo precej zadolženo, pa ga je gospodarsko dvignil. Glavne dohodke je imel od vinogradov. Kot strog izterjevalec obveznosti se je močno zameril podložnikom. Grd odnos do kmetov so mu očitali nazorski in nacionalni nasprotniki: z nemške strani duhovnik in pisatelj Sebastian Brunner leta 1848 in 1886,² s slovenske strani pa najbolj

¹ Anastasius Grüns Werke in sechs Teilen, Herausgegeben von Eduard Castle. Berlin 1909. Fünfter Teil, str. 27 - Življenjepis in izredno izčrpno bibliografijo, ki zajema rokopise, pisma, objave in ocene, pa tudi dela o rodu, spominskih obeležjih, mavzoleju itd., sta objavila Alfred Kracher in Hellmuth Himmel v delu Karl Goedeke: Grundriß zur Geschichte der deutschen Dichtung. Neue Folge. Band 1. Berlin 1962, str. 554-707. - V zadnjem času je razpravljal o Grünu Anton Janko: Anastasius Grüns Ansichten über die Volkspoesie anhand seiner Übersetzungen von Volksliedern. Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft. Germanische Reihe. Band 28. Innsbruck 1986, str. 253-259.

² Breda Požar: Anastasius Grün in Slovenci. Maribor 1970, str. 53, 56. O Auerspergovem odnosu do kmetov glej še Janez Trdina: Zbrano delo. Šesta knjiga. Ljubljana 1954, str. 372, 391, 396. Šukljetov govor v dunajskem parlamentu 27. 4. 1887 (Stenographische Protokolle. X. Session, Session 1887); Slovenski narod 20(1887) 98, 2. V., 1-2; 99, 3. V., 1-2; 100, 4. V., 1-2; 101, 5. V., 1-2; 102, 6. V., 1.

Janez Trdina v Kresni noči, 14. bajki in povesti o Gorjancih, objavljeni 1883 v Ljubljanskem zvonu. Tu je naslikal "Leskovškega Toneta", kako poroča satanu o svojem delu: "Odkar gospodarim, obiram kmete tako v čisto, da jim ne ostane na kosteh ne toliko zdravega mesa, kar je za nohtom črnega... Zaslovel sem po pravici, da sem najhujši kmetodér na vsem Dolenjskem." Da bi se vsaj malo otresel te neprijetne časti, "pa sem sedel in načrčkal dober funt pesmi. Ta dušna paša je bila precej prazna in omledna, zato sem jo zabelil z najmastnejšimi ocvirki: z zlato svobodo, človekoljubjem, blagosrčnostjo, večno resnico, neizgubno pravico, napredkom, sveto jezo na krvnike in zatiralce in drugimi takimi 'plemenitimi' čuti, ki vnemajo otročja srca." Tem "predpustnim burkam in čenčam" so verjeli tujci in domačini in razglasili Toneta za "varuha vseh zatiranih, za zagovornika človeških pravic, za pesnika in preroka svobode!"³ Tako Trdinovo pisanje je vzbudilo ostre napade z nemške strani, ki niso veljali samo Trdini, ampak tudi Levcu, uredniku Ljubljanskega zvona, zlasti ko je postal pozneje ljubljanski okrožni šolski nadzornik.⁴

11. julija 1839 se je poročil Auersperg s hčerko štajerskega deželnega glavarja grofa Ignaca Attemsa. Edini otrok, sin Teodor, se je rodil v 20. letu zakona. Auersperg je veliko potoval, sicer pa je živel na Turnu, v poznejših letih tudi v gradu Dornava, ki ga je njegova žena podedovala po očetu, čez zimo v Gradcu, dosti pa je hodil tudi na Dunaj. V pesniški zbirki *Spaziergänge eines Wiener Poeten* (1831), ki ga je proslavila kot liberalnega nasprotnika Metternichovega režima, se je imenoval dunajskega pesnika. Ilirijo je opisoval v eni zgodnejših pesmi kot sladko domovino, lepo deželo, deželo najlepših sanj, ki mu je dala življenje, pesem in ljubezen, in za katero si želi, da bi mu dala tudi grob.⁵ Kranjska mu je bila Heimatland in Geburtsland, Ljubljana liebe Vaterstadt. V otroških letih se je na Turnu prvič naučil nekaj slovenščine, ki pa jo je potem na Dunaju pozabil; drugič se jo je učil pri Klinkowströmu, tretjič pa po povratku na Turn.⁶

Pesniti je začel Auersperg že zgodaj. Prvo pesniško zbirko je izdal 1830 pod psevdonimom Anastasius Grün. Več njegovih pesmi ima za prizorišče naše kraje in dogodke iz naše zgodovine. Omenimo naj le zgodnjo pesem *Illyrien*, štiri pesmi *In Veldes*, pesmi *Unheimliche Gäste* o gostih leskovškega dekana, *Die Brüder*, *Schloß Wartenberg*. Ob Prešernovi smrti je napisal *Nachruf an Preschérn*. 1850 je v knjigi *Volkslieder aus Krain* izdal svoje prevode slovenskih narodnih pesmi, ki jih je že dolgo zbiral, prevajal in objavljal in se pri tem obračal po pomoč na Korytka, Prešerna, Vraza in druge.

V kranjski stanovski deželni zbor je prvič prišel 1832. leta. Večinoma se zasedanj ni udeleževal, igral pa je pomembno aktivno vlogo pri pritožbeni akciji proti

³ Trdina, cit. delo, str. 152-153. Podobno negativno je o Auerspergovih pesniških vrednostih in ravnanju s kmeti pisal Jurčič v *Slovenskem narodu* 18. 7. 1876 (Josip Jurčič: Zbrano delo. Enajsta knjiga. Ljubljana 1984, str. 151).

⁴ Ivan Prijatelj: *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*. Šesta knjiga, Ljubljana 1985, str. 336 - Trdina, cit. delo, str. 372, 393 - Šukljetovala govora v dunajskem parlamentu 27. 4. 1887 in 26. 3. 1889 (ta je objavljen tudi v Šukljetovali knjigi *Iz mojih spominov* I, 192-209; Ljubljanski zvon 9 (1889) 5, 316-319.

⁵ Castle, cit. izdaja 3, str. 204-205.

⁶ Castle, cit. izdaja 5, str. 12-14.

Graf Anton Aleksander Auersperg

zvišani zemljarini. 11. septembra 1843 so stanovi izjavili, da odrekajo novemu davčnemu ukrepu svoje sodelovanje in privoljenje. Te izjave pa guverner cesarju sploh ni sporočil, kar je prišlo na dan ob novem zasedanju stanov 16. septembra 1844. Auersperg je sestavil protest zoper guvernerjevo postopanje, ki ga je najprej podpisalo 19 članov, nato pa jih je sedem iz strahu podpis preklicalo. Na istem zasedanju so odobrili obsežno, s podatki podprto vlogo na cesarja, ki jo je sestavil Auersperg. Krivdo za preveliko obdavčenje dežele je pripisal predvsem uradnikom, ki ne poznajo jezika in domačega načina obdelovanja. Auersperg in W. Lichtenberg sta bila kot zastopnika stanov 13. marca 1845 sprejeta pri nadvojvodi Ludviku. Akcija je povzročila zlasti v novomeškem okrožju delno popravo davkov, namena pa v celoti ni dosegla.⁷

V revoluciji 1848 je prišel Auersperg na Dunaj ravno o pravem času, da je bil 13.-15. marca aktivna priča velikim dogodkom. 14. marca so izdali on, grof Ferd. Colloredo-Mannsfeld, trgovec Arthaber, Eduard von Bauernfeld in poznejši minister Alexander Bach skupen proglas prijateljem in someščanom. V njem so za utrditev pridobljenega pozivali k "redu, miru in zaupanju" in svarili pred vplivom daljne tujine. Bauernfeld ga je vzel 15. marca s seboj na dvor, v akciji, ki naj bi dosegla obljubo ustave. 16. marca se je vrnil Auersperg v Gradec. Tu se je udeleževal posvetovanj stanov, odbora za organiziranje narodne garde in je bil tudi član štajerske deputacije, ki je šla konec marca na Dunaj.⁸

3. aprila so na Dunaju volili zastopnike v frankfurtski predparlament. Od korporacij, ki so volile, so dali stanovi in pisatelji Auerspergu največ glasov. Ko je prišlo avstrijsko zastopstvo v Frankfurt, predparlamenta ni bilo več, pač pa je zasedal odbor petdesetih, ki ga je bil ta izvolil. V tem krogu so avstrijski odposlanci želeli,

⁷ P. v Radics: Anastasius Grün Verschollenes und Vergilbtes aus dessen Leben und Wirken. Leipzig 1879, str. 89-93; Castle, cit. izdaja 1, str. LVI-LVIII; Obravnave kranjskega deželnega zbora, seji 24. 2. in 31. 3. 1863.

⁸ Castle, cit. izdaja 1, str. LXI-LXV.

da bi bila v novi Nemčiji zagotovljena zaščita nacionalnosti in enakopravnosti avstrijskih Slovanov, Auersperg pa se je še posebej zavzel za to, da bi zagotovilo izrecno veljalo tudi za "Slovane na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem".⁹ Odpor proti vključenju v Nemčijo se je med Slovenci najprej pokazal v Majarjevi rokopisni peticiji cesarju, ki jo je razpošiljal rodoljubom, v poslanici Mili bratje Slovenski! dunajskih juristov Semrajca in Globočnika in v Majarjevem letaku Kaj Slovenci terjamo? Od teh treh besedil vemo le za zadnjega, da je bil tiskan 5. aprila pri Blazniku v Ljubljani, prva dva pa sta nastala nekaj prej, na koncu marca ali v začetku aprila.¹⁰ Poseben odmev je doseglo odprto pismo, ki je z njim František Palacký odklonil udeležbo v odboru petdesetih (11. aprila). Dunajska Slovenija je zoper Frankfurt nastopila z letakom 20. aprila, graška Slovenija pa z osnutkom peticije, objavljenim v Grätzer Zeitung 22. aprila.¹¹ Poseben Aufruf an das Volk der Slovenen, ki ga je sestavil Dežman za dunajsko Slovenijo, je nastopil izrecno proti volitvam v frankfurtski parlament in pozval Slovence, "naj odklonijo vsake volitve narodnih predstavnikov za nemški parlament v Frankfurtu, protestirajo proti pozivu, ki ga bodo v ta namen na vas izdale oblasti, in zahtevajo uradni zapis protesta". Auersperg je proti stališčem Slovenije 26. aprila napisal in pri Blazniku v Ljubljani izdal poziv "Mojim slovenskim bratom". 30. aprila je odgovorila Slovenija, 6. maja pa je datiral Auersperg v Gradcu svoj odgovor. Glavne misli njegovega prvega in še obširnejšega drugega pisma so bile: Stara moč Avstrije je propadla in propada še vedno. Ogrska se je ločila od dednih dežel, Lombardije in Galicije ne bo mogoče trajno držati v Avstriji. Edina rešitev za preostalo Avstrijo je v priključitvi k veliki, bratski Nemčiji. Nemčija je zveza vzajemnosti in bratstva, enakopravnosti, človečanstva in svobode. Svoboda je najboljša garancija za slovensko narodnost (Nationalität).¹² Slovenci naj volijo, gredo v Frankfurt in se tam borijo za svoja stališča. Če bo odnos do njih krivičen, bodo lahko protestirali vpričo Evrope ali celo dostojanstveno in poudarjeno izstopili.¹³ Udeležba pri posvetovanjih o temeljni ureditvi še ne pomeni brezpogojnega pristanka. Ko bo temeljna ureditev z večino glasov sprejeta, je ne bo več mogoče spreminjati, mogoče pa bo odkloniti pristop. Dokončni pristop pa ima seveda za posledico nujno pokorščino vsem nadaljnjim sklepom.¹⁴ Strah pred germanizacijo je neutemeljen. "Novejša Nemčija ni nikjer germanizirala z močjo orožja, temveč povsod le z duhovno in нравno močjo".¹⁵ Auersperg je prepričeval Slovence, da bi bila ločitev od Nemčije tudi ločitev od

⁹ Moritz Smets: Das Jahr 1848. Geschichte der Wiener Revolution. 2. Band. Wien 1872, str. 50-52; Castle. cit. izdaja 1, str. LXVI.

¹⁰ Fran Zwitter: Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike. Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 110, 112 (oz. ponatis v knjigi: Fran Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju, Ljubljana 1990, str. 270, 272); Vasilij Melik: Leto 1848 v slovenski zgodovini. XVII. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana 1981, str. 12 (oz. v naši knjigi na str. 39).

¹¹ Stane Granda: Graška Slovenija v letu 1848/1849. Zgodovinski časopis 28, 1974, str. 52.

¹² Castle, cit. izdaja 6, str. 131, 136.

¹³ Prav tam, str. 133.

¹⁴ Prav tam, str. 138.

¹⁵ Prav tam, str. 140.

Avstrije. Na vprašanje, ali so pripravljeni in dovolj enotni, da bi dali svojim deželam samostojno slovensko-nacionalno upravo in jo ohranili, je sam odgovarjal, da v tem trenutku niso - s pripombo, da je bodočnost še skrita v božjih in njihovih rokah. Mislijo pa naj na to, da jih bo vsak korak oddaljevanja od Nemčije vodil posredno vedno bliže Rusiji. Vpraševal jih je, če si tega želijo.¹⁶ Potrdil je, da se boji Rusov, da se jih boji kot prijateljev Avstrije in avstrijskih Slovanov, da se boji, da jih bo Avstrija poklicala na pomoč, kajti "največja nesreča, ki bi mogla zadeti Avstrijo, bi bila ruska pomoč".¹⁷ Na slovenski protifrankfurtski ugovor, da bi moral, če bi prišlo do nove Nemčije, avstrijski cesar slediti poveljem iz Frankfurta, je menil Auersperg, da bi avstrijski cesar in avstrijsko ljudstvo s Slovenci vred (darunter auch der Kern unserer slovenischen Brüder) rajši dobivala povelja iz Frankfurta kot iz Prage ali Zagreba (kakor se kaže verjetno) ali v zadnji instanci iz Petrograda.¹⁸ Opozarjal je Slovence, da bo imel "ta prvi odpad Slovanov od njihovih nemških bratov" v Avstriji za posledico vedno večjo razpoko, najprej cepitev celote v dve polovici, nemško in nenemško, nato razklanost posameznih mešanih dežel. Slovanske dežele bodo same polagoma razpadle v atome, ker jih veže samo protigermanska usmerjenost.¹⁹ Svoje drugo pismo je končal z ugotovitvijo, da želimo vsi dobro svoji domovini. "Zato upam, da se bodo naša pota na cilju spet združila, bojim pa se tudi, da me utegnejo dogodki in strankarski boji odrezati od vaše plemenite čete. Moje mesto je pri nemški zastavi, ne samo iz stare ljubezni in hvaležnosti, ampak tudi v trdnem prepričanju, da so v zavetju te zastave zagotovljeni tudi interesi moje slovanske rojstne dežele Kranjske".²⁰ Izrazil je vero v veliko, lepo slovansko prihodnost in tople simpatije kulturni rasti slovenskega naroda. "Naj Slovenija hodi še nekaj časa ob pomoči svoje starejše sestre Avstrije. Tega vodstva se ji ni treba sramovati, saj ni manj nadarjena, ampak mlajša. Ko bo dosegla popolno zrelost, bo tudi ločitev naravna in zato manj boleča".²¹

Ob objavi drugega Auerspergovega pisma je bil boj za in proti Frankfurtu že končan. Na Slovenskem so proti izvolitvi poslanca uspešno protestirali samo v kranjskem in ptujskem volilnem okraju. V Ljubljani je bil pri drugem glasovanju Auersperg izvoljen za poslanca (5. maja). Zanj je glasovalo 63 volilnih mož. Vseh volilnih mož v okraju, ki je obsegal mesto Ljubljano, ljubljansko okolico in vrhniško dekanijo, je bilo 114. Moralo bi jih biti 121, toda zaradi abstinence na pravolitvah jih 7 ni bilo izvoljenih.²² Auersperg se je zahvalil za izvolitev z daljšo izjavo, v kateri je povedal, da si v naši domači deželi Kranjski ostro nasprotujeta dve gledanji, prvo, ki je tudi njegovo, vidi v združenju z Nemčijo okrepitev avstrijske

¹⁶ Prav tam, str. 132.

¹⁷ Prav tam, str. 143.

¹⁸ Prav tam, str. 139.

¹⁹ Prav tam, str. 141.

²⁰ Prav tam, str. 143.

²¹ Prav tam, str. 143.

²² Vasilij Melik: Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem. Zgodovinski časopis 2-3, 1948/9, str. 89, 103 (oz. v naši knjigi na str. 104, 116).

države in jamstvo za nadaljnji obstoj in razvoj naše domače (heimatliche) narodnosti, drugo pa se boji, da bo ravno narobe. Voditelji tega gledanja so za priključitev k slovanski konfederaciji. Ker domneva, da se je večina volilnih upravičencev volitev udeležila ali vsaj ni proti njim protestirala in da se z njegovimi nazori strinja večina njegove rojstne dežele ali vsaj njegovega volilnega okraja, sprejema mandat. Če bi se pa ta domneva pokazala za napačno, se bo dolžan poslanstvu odpovedati.²³ Frankfurtska narodna skupščina je začela 18. maja.

13. junija so Auersperga izvolili v deželno desko vpisani veleposestniki tudi za člana začasnega kranjskega deželnega zbora. To čast pa je odklonil, ker so se mu zdele frankfurtske obveznosti nujnejše, sestava začasnega deželnega zbora pa mu je bila premalo v skladu z zahtevami po pravem zastopstvu dežele in prebivalstva, da bi mogla uživati splošno zaupanje. Uspeh zasedanj se mu je zdel močno dvomljiv.²⁴ Julija je odšel Auersperg iz Frankfurta na dopust, s katerega se ni več vrnil. Razočaranje nad delom parlamenta, domače gospodarske težave in občutek, da ne predstavlja več nazorov svojih volilcev, so povzročili, da je podal ostavko na svoj poslanski položaj, kar je bilo v frankfurtski skupščini naznanjeno 25. septembra.²⁵

“Res nisem noben sovražnik Slovanov in jim dam v boju z Madžari popolnoma prav; na milost in nemilost pa se jim tudi ne bi rad predal,” je pisal Auersperg Bauernfeldu proti koncu leta 1848.²⁶ V pesmi Nachruf am Preschérn, ki jo je napisal februarja 1849, objavil pa v Vodnikovem albumu 1859, je naslikal spor med germanstvom in slovanstvom, ki je nastal v zadnjem letu, žalost, ki je nastala pod slovensko lipo, ko je umrl narodu/ljudstvu (dem Volke) njegov videc. “Pretresen sem stopil bliže izpod hrasta. Bil je nekoč moj učitelj! ... Ladja njegovega duhá ni nosila nobene zastave, ne modrordečebelih, ne črnordečezlatih trakov”. Auerspergu je bil največji Prešernov pomen v tem, da je razvezal svojemu narodu/ljudstvu s svojo pesmijo jezik, da je bil kovač, ki je skoval plug za oranje dolgo opustele jezikovne njive.²⁷ Isto misel je izrazil tudi drugod. V pismu ljubljanskemu Slovenskemu društvu, ki mu je poslal prispevek za nagrobnik “našega” Prešerna, je zapisal, da je Prešeren dobro čutil, da je omikan jezik (eine gebildete Volkssprache) dobrodejni tok, ki nosi v svojih globinah zlato zrnje višje izobrazbe, ki bo edina mogla nazadnje pomiriti in preoblikovati v krčih zvijajoči se svet. Prispevek je dal kot sin dežele, katere jezik (dessen Volkssprache) je Prešeren “obogatil in oplemenitil”, in iz najtoplejše, neizbrisne zahvale učenca nekdanjemu učitelju.²⁸

V uvodu v zbirko narodnih pesmi je Auersperg predstavil prebivalstvo in deželo, ki imata tako skromen prostorček (ein so bescheidenes Plätzchen) v veliki zgodovini in v turistični literaturi. Ta mala čudovita dežela leži, kot je zapisal, na

²³ Laibacher Zeitung 18. 5. 1848.

²⁴ Radics, cit. delo, str. 123, 124.

²⁵ Castle, cit. izdaja 1, str. LXXII; 6, str. 12.

²⁶ Castle, cit. izdaja 1, str. LXXIII (pismo z dne 30. novembra 1898).

²⁷ Castle, cit. izdaja 3, str. 97-99.

²⁸ Illyrisches Blatt 12. 5. 1849; Avgust Žigon: Komentar k Prešernovim Poezijam. Kronološki pregled. Prevalje 1922, str. 78.

skrajni meji stare sijajne nemške države ali novosanjane velike slovanske države, če je komu tako bolj všeč. Jezik je imenoval slovenski in je dodal tudi njegova stara imena - die Sprache ... ist die slowenische, auch krainische, wendische (windische) genannt. Intel ga je za narečje slovanskega jezika (slawische Stammprache), ki ima veliko glavnih in stranskih narečij. Slovensko jezikovno področje je opisal pravilno, le na Beneške Slovence je pozabil.²⁹ Iz novejšje slovenske umetne poezije je omenil kot "zelo ugledne" zastopnike Vodnika, Prešerna in Koseskega.³⁰ Uporabil je oznake Wendenslawen, wendische Landesteilen, steiermärkische Wenden,³¹ besede Slovenci pa v uvodu ni najti. Takratni nacionalno-politični položaj je takole opisal: Na Kranjskem se bojujeta med seboj germanstvo in slovanstvo. Obe smeri predstavljajo domačini; pri enih prevladujejo globoko zakoreninjeni vplivi nemških kulturnih elementov, pri drugih pa na novo zbudene ideje politično-nacionalnih državnih tvorb. Germanstvo ima na videz premoč. Še pred leti se je zdelo, da je slovanski element začel podlegati germanskemu, toda ta domneva je napačna, kot se je pokazalo v zadnjem času. Popolne, trajne zmage germanstvo ni doseglo, slovanstvo je po dolgem obdobju strahu pred bojem popeljalo v spopad mlajše in močnejše čete. O tem, na kateri strani so simpatije nemškega pesnika, ni mogoče dvomiti; ni pa tako ozkosrčen, da ne bi videl tudi upravičenosti, navdušenja in moči na drugi strani. Velikih vprašanj človeštva ne bo mogoče trajno rešiti brez sodelovanja mogočne slovanske družine.³²

Za Bleiweisovo in Dežmanovo pohvalo prevodov kranjskih narodnih pesmi se je zahvalil Auersperg v pismu Bleiweisu 12. decembra 1850 in pri tem zapisal, da je hotel z njimi izpolniti sinovsko dolžnost do svoje rojstne dežele.³³ Pri tem se je razpisal tudi o aktualnih vprašanjih. Vsaka narodnost (Nationalität) ima pravico svobodnega razvoja na področju olike in omike. Resnično življenjsko močan element bo prodril ne glede na vse ovire, pomanjkanju življenjske sile pa ne bodo pomagali nobeni umetni poskusi oživljenja.³⁴ Slovenci imajo pred seboj še (morda kratko) učno dobo in ob njej ne bodo mogli pogrešati nemške omike. Misija germanstva na slovanskih tleh je neodvrnljiva, koristna, toda prehodna, ker se bo končala, ko bo dosegla svoj namen. Glede birokracije na naših tleh je rekel Auersperg, da ne predstavlja plemenitega nemštva. Prav tako kot Bleiweisa ga razburja, ko mnogi teh gospodov govorijo o pomanjkljivosti našega ljudskega jezika in proglašajo deželni jezik za neokusen, tekne pa jim kruh te dežele.³⁵

Leta 1860 je Auersperg v razširjenem državnem svetu zastopal Kranjsko, vendar se v svojem govoru 24. septembra ni zavzel za slovenske želje.³⁶ 28. marca 1861

²⁹ Castle. cit. izdaja 5, str. 30.

³⁰ Prav tam, str. 34.

³¹ Prav tam, str. 30, 36.

³² Prav tam, str. 36, 37.

³³ Janko Lokar: Anastasius Grüns Briefe an Prešeren und Bleiweis. Carniola I, 1908, str. 195.

³⁴ Prav tam, str. 196.

³⁵ Prav tam, str. 197.

³⁶ O Auerspergu v razširjenem državnem svetu glej tudi B. Požar, cit. delo, str. 74 (popraviti je letnico 1861 v 1860 ter izraz "državni zbor" v državni svet) - Jos. Tomišek: K političnemu programu Antona Auersperga I. 1860. Carniola NV 1, 1910, str. 210.

je bil v veleposestvu izvoljen za poslanca kranjskega deželnega zbora. 18. aprila 1861 je bil imenovan za člana gosposke zbornice novega dunajskega parlamenta.

Tu je nastopal skoraj do smrti kot eden voditeljev ustavoverne stranke. Bil je pisec skoraj vseh adres, ki jih je zbornica v tem času sprejela.

V gosposki zbornici (21. 6., 13. 12., 15. 12. 1862, 14. 1. 1864) in v kranjskem deželnem zboru (24. 2., 31. 3. 1863) je nastopal za pravičnejše obdavčenje Kranjske in za druge finančne interese kranjske dežele. Za "sijajen in izčrpen operat" o davkih mu je kranjski deželni zbor 31. marca 1863 na Tomanov predlog soglasno izrekel posebno zahvalo. To je bil čas, ko so se slovenski poslanci v kranjskem deželnem zboru začeli osvobajati nemščine kot parlamentarnega jezika in z velikimi težavami in zelo neokretno začenjali s prvimi slovenskimi govori. 22. 1. 1863 so prebrali prvo slovensko interpelacijo, ki jo je podpisalo 18 poslancev, torej polovica vseh - poleg tistih, ki so bili ves čas v slovenskem taboru, tudi še nekaj drugih, ki so vsaj nekaj časa kazali večje ali manjše simpatije do slovenske stvari.³⁷ Auersperga pa je ta interpelacija strašno razjezila, ker njeni podpisniki "vsi boljše razumejo nemščino kot tisto spačeno slovensko latovščino (jenes monstruöses slovenisches Kauderwälsch)", kakor je napisal v zasebnem pismu.³⁸ Javno pa je zlasti v dveh govorih nastopil proti slovenskim predlogom. V prvem govoru 28. januarja 1863 je bil proti temu, da bi izdajali deželnozborske stenografske zapisnike v slovenskem prevodu. Razlagal je slovenskim poslancem, da jezik, kot ga pišejo, še ni prešel v življenje, v meso in kri ljudstva, da še ni postal ljudski/narodni jezik (Volksprache), da je še umeten, sestavljen jezik (Kombinationssprache). Če bi torej predstavljali govore v novejši slovenski umetni jezik, bi bilo treba poskrbeti še za prevod v kranjski ljudski jezik, da bi ga ljudje res razumeli. Kdor je omikan, mu nemščina ni tuja, neomikanemu pa tudi s prevodom ne bo pomagano; ljudstvo pa prevodov ne zahteva.³⁹ Rekel je, da je za enakopravnost narodov in jezikov, da pa je treba upoštevati tudi interese avstrijske skupnosti. "Čeprav je slovanska, teži ta dežela z vsemi svojimi vitalnimi materialnimi in duhovnimi interesi k Avstriji, k Dunaju, ne k Zagrebu, ne k Beogradu in Cetinju". Dolžni smo gojiti vse vezi, ki vodijo k Avstriji, na Dunaj, skrajna nacionalna stremjenja pa te vezi trgajo, ker gojijo razlike in s tem morebiti, ne da bi se tega zavedali, pripravljajo za daljno bodočnost razpad avstrijske države.⁴⁰ Države in dežele na narodnostni podlagi (auf ethnographischer Basis, nach Rassen und Abstammungen) so v praksi nesmisel, v Avstriji bi vodile do modernega preseljevanja narodov, do novega barbarstva. Kranjska leži z vso etnografsko skupino Slovencev na nemškem kulturnem ozemlju. "Njena omika živi in uspeva pod vplivom nemškega duha, nemške omike.

³⁷ Obravnave kranjskega deželnega zbora, seja 22. 1. 1863 (str. 601). Interpelacijo so podpisali poleg poslancev slovenske stranke (Bleiwis, Klemenčič, Koren, Lokar, Lovro Toman, dekan Toman, Vilhar, Zagorec, A. Zois) še poslanci veleposestva G. Auersperg, I. Kozler, Langer, J. Rudež in K. Wurzbach, iz mestne kurije Suppan in M. Zois, iz kmečke kurije R. Obresa in Mulley.

³⁸ B. Požar, cit. delo, str. 43.

³⁹ Castle. cit. izdaja 6, str. 191, 192.

⁴⁰ Prav tam, str. 194.

Tako je bilo in tako je in, če Bog da, tako naj tudi ostane. Kar ima Kranjska blaginje, duševnih dobrin, pravnih inštitucij in drugih prednosti, ki jo v njeno dobro razlikujejo od drugih slovanskih rodov, se mora zanje zahvaliti vplivu nemškega duhá... To zna naš kmet prav dobro ceniti. Ve, da se ima prav tej omiki zahvaliti, da ima prednost pred vsemi slovanskimi rodovi, da se mu ni treba sramovati primerjave z nobenim. Nemški jezik je tu dota vsakega izobraženca, postal je splošno premoženje, poleg deželnega jezika živi živahno življenje, daje našemu ljudstvu ključ do bogastev znanosti, ključ do zvez s svetom ... Naj se blagozveneči, lepi deželni jezik kultivira, razvija, bogati, oblikuje, naj dobi svoje pravice v šoli, cerkvi in uradu, naj dobi krila za višji vzlet v idealni svet, toda pustite poleg njega veljati tudi nemščini v njenem pomenu, v njeni veliki nalogi, v njenem namenu tudi za ta deželo." Skliceval se je na Vodnika, Kopitarja, Zoisa, svojega nepozabnega učitelja Prešerna, Vego. "V interesu, v imenu in v dobro ljudstva tega nemškega kulturnega ozemlja ne smemo opustiti, dolžni smo ga ohraniti, moramo ga ohraniti."⁴¹

V drugem govoru 12. februarja 1866 je nastopil Auersperg proti širjenju slovenščine v šolah. Poudarjal je razliko med slovenščino in nemščino, razliko med ljudskim jezikom in pravim kulturnim jezikom, drobižem za lokalni promet in zlatnikom za svetovni promet. Za germanizacijo je dejal, da jo razume kot vplivanje nemštva na poplemenitenje, npravstvenost, omiko, višje znanje, vzgojo, in da zato lahko reče, da se je v tem oziru še mnogo premalo germaniziralo.⁴² Osnovni pogoj za enakopravnost se mu je zdela enaka sposobnost. Slovenščina pa v tem trenutku ni zmožna zamenjati nemščine.⁴³ Slovenskih srednješolskih učbenikov je premalo, so tudi bolj poskusi kot učbeniki. Pri razpravljanju o tem je pokazal na dve knjižici prirodopisa za nižje gimnazije in realke, prevoda Pokornyjevega Rastlinstva in Živalstva iz češčine, in dejal, da je za znanja in napredka željnega učenca "res žalostno, če mora v posesti obeh teh dveh knjig reči kot grški filozof: omnia mea mecum porto".⁴⁴ O tem delu govora se je kmalu razširila zgodba, da je prinesel Auersperg v deželni zbor v robcu vso slovensko literaturo. Tako so pisali nemški, pa tudi slovenski časopisi. Šuklje je dejal v državnem zboru, da slovenski narod Auerspergove hiperbole o revščini slovenskega slovstva ne bo kmalu pozabil.⁴⁵ Auerspergovo govorjenje o umetnem, navadnim ljudem nerazumljivem, nerazvitem slovenskem jeziku je imelo v 60 letih na sebi še nekaj podobnega resnici - toda iste trditve so ponavljali nasprotniki slovenskega naroda še pol stoletja pozneje, ko je bil slovenski jezik že popolnoma razvit.

Ko je bila po padcu Schmerlinga sistirana ustava, ni kranjski deželni zbor sprejel niti Bleiweisovega predloga zahvalne adrese, niti Auerspergovega predloga protestne adrese (11. 12. 1865). Nemška večina se je namreč razcepila na tiste, ki so

⁴¹ Prav tam, str. 195, 196.

⁴² Prav tam, str. 243, 244, 245.

⁴³ Prav tam, str. 243.

⁴⁴ Prav tam, str. 297.

⁴⁵ Šukljetov govor v dunajskem parlamentu 27. 4. 1887 (glej op. 2); Ivan Prijatelj: Janku Kersnik: njega delo in doba. Sešitek I. Ljubljana 1910, str. 64.

ostali zvesti Schmerlingovi smeri, in na oportuniste (zlasti uradnike), ki se novi Belcredijevi vladi niso hoteli zameriti. Auerspergov zadnji govor, zaključni govor prvega šestletnega obdobja, je izražal splošno razočaranje nad Belcredijem in strah pred dualizmom in sta mu pritrjevali obe stranki, slovenska in nemška. Za druge splošne volitve januarja 1867 je bil Auersperg najprej predviden za nemškega kandidata v Ljubljani, ko pa je kranjska deželna oblast v teh zadnjih dneh Belcredijeve vlade nastopila proti njegovi kandidaturi, se je umaknil.⁴⁶ 28. 1. 1867 ga je leobenska trgovsko-obrtna zbornica izvolila v štajerski deželni zbor, ki mu je pripadal do razpusta 1870. Po uveljavljanju dualizma je bil 29. 1. 1868 izvoljen za predsednika prve avstrijske delegacije.

Auerspergovi parlamentarni govori so bili skrbno pripravljeni in pretehtani. Kot so sodili poznavalci že tedaj, je imel več od njih tisti, ki jih je bral, kot tisti, ki jih je poslušal, kajti govoril je spotikajoče, pretiho, slabo razumljivo.⁴⁷ Od pretehtanih besed v javnih poslanicah in parlamentarnih govorih se precej razlikujejo Auerspergovo izjave v zasebnih pismih prijateljem in somišljenikom. O "gospodih Slovencih", svojih nasprotnikih v kranjskem deželnem zboru 1861-1866 je napisal marsikatero težko besedo. Dolžil jih je barbarstva,⁴⁸ imenoval jih je moderne turške tolpe duhovnih obrezancev in skoplencev.⁴⁹ Leonu Thunu je pisal, da so naši Slovenci učljive opice vaših Čehov, le da imajo po svojih geografsko bližjih rodovnih tovariših Črnogorcih skrit pohlep po nosovih in ušesih nasprotnikov. Nedvomen talent se druži z močno dozo brutalnosti. Slovenstvo se mu je zdelo "v mejah našega ljudskega življenja" (unseres volkstümlichen Lebens) upravičeno, izrazil pa je globoko prepričanje, da v dimenzijah, kakor ga hočejo napihniti nekateri ekstremisti, državnopravno in kulturnozgodovinsko nima nobenega upanja na trajen uspeh in nobene bodočnosti.⁵⁰

Mržnja med Auerspergom in slovensko stranko ni zajela vseh medčloveških odnosov. Znano je dopisovanje med Auerspergom in Josipom Cimpermanom.⁵¹ Stritar pa je pisal Cimpermanu o Auerspergu takole: "O tem možu sem jaz svoje dni v družbi svojih rojakov na Dunaji mnogo govoril. Dejal sem jim in mnogokrat ponavljal, da je to bila največa sramota in največa kvar našemu ubogemu narodu, da so naši ljubljanski veljaki sè svojo breztaktnostjo, surovostjo, neumnostjo in hudobnostjo takega moža siloma izrinili iz svojega kroga. Saj komu je pa mogoče, da je še tako toleranten, zborovati in občevati s tako zalego. To dejanje najbolje (ali najslabje) znači to stranko. Slinijo pa se ter roko ližejo tistim Wurmbrandom,

⁴⁶ Melita Pivec-Stelè: Pisma grofa Antona Auersperga Karlu Dežmanu. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 11, 1930, str. 49.

⁴⁷ Castle, cit. izdaja 1, str. CXXXIX.

⁴⁸ M. Pivec-Stelè, cit. delo, str. 56.

⁴⁹ Prav tam, str. 64.

⁵⁰ Castle, cit. izdaja 1, str. CVI (pismo z dne 13. 1. 1866); Affen der Czechen tudi v pismu Dežmanu 12. 1. 1871 (M. Pivec-Stelè, str. 64).

⁵¹ B. Požar, cit. delo, str. 75; Radics, cit. delo, str. 159.

Martincem in Thunom, katerim je narodnost toliko pri serci, kakor - Hermannu in Costi! Vem sicer, da tá mož nij naše kerví (ali sta morda zadnja dva imenovana?) vem, da bi se nikoli ne bil navdušal za naše težnje in prizadevanje ter zanje kričal in ropotal pred svetom. Ali - mož je naš rojak, mož je čislan, sloveč po vsej Evropi, mož je visoko izobražen, svobodomiseln, plemenit (po mišljenji in dejanji, káj po rodu!). Tega možá je bilo privabljeti, tega moža je bilo deržati zè vsemi poštenimi pripomočki, in da bi bil le sedel v našem zboru, da bi le ne bil naravnost nasprotoval slovenski stranki, da bi ji bil le nagnen, dobrohoten (in zakaj ne, saj je pravičen) - dovolj - samo to že bi nam bila velika pomoč pred svetom. Saj je že pokazal svojo nagnenost do slovenskega naroda ter izkazal mu tudi čast pred svetom s krasno prestavo slovenskih narodnih pesmij. Res nam je storil tudi zato pozneje veliko sramoto sè svojo krilato besedo o naši literaturi. A roko na serce! in recimo: zaslužen sramoto! In kedo ga je prisilil k temu? - a kaj bi govoril, saj vam je stvar znana, kakor je meni.⁵² Kakor vidimo iz nadaljnje Stritarjeve korespondence, sta se Stritar in Auersperg potem iskala, se pogovarjala, vendar pa nikdar resnično pogovorila.⁵³ Za nagrobnik Franu Cimpermanu je dal prispevek tudi Auersperg, vendar ni hotel, da bi bilo njegovo ime na seznamu darovalcev. "Kdor je svoje poglede in skromne moči namenil velikim kulturnim in človečanskim nalogam človeštva, kakor se uveljavljajo v našem stoletju, ne more in noče služiti samo eni sami narodnosti (Nationalität) niti biti do katere sovražen. Iste naloge nastopajo mikrokozmično v avstrijski zmedi narodov (Völkergewirr) in tu je njihovo reševanje toliko hvaležnejše kolikor je obenem težje. O sredstvih in poteh do rešitve so najplemenitejše sile needine in razcepljene na različne tabore. Na obeh straneh se bojujemo in dokler traja boj, ne sme tudi najmiroljubnejši in najspravljujejši zapustiti prostora, ki mu je bil nakazan. Tako tudi meni prepoveduje določen političen decorum, da bi se, čeprav le navidezno, pokazal v taboru, ki ni moj."⁵⁴

Pred Auerspergovo sedemdesetletnico je ljubljanski občinski svet, ki je imel tedaj nemško večino, 2. marca 1876 sprejel posebno adresu, ki jo je sestavil dr. Keesbacher, in preimenoval Novi trg v Turjaški trg (Auersperg-Platz).⁵⁵ V nedeljo 9. aprila je delegacija, ki so bili v njej Laschan kot župan, dr. Schrey kot zastopnik Ustavnega društva in Terpin kot zastopnik Filharmonične družbe, v Gradcu izročila adresu, zvečer pa je bil v Ljubljani banket ustavoverne stranke, na katerem so nastopili z zdravicami dr. Suppan, župan Laschan, deželni glavar Kaltenegger, deželni predsednik Widmann in drugi. Niti adresa niti govori se niso spuščali v nacionalno problematiko - edina izjema pri tem je bil, kakor kaže, Dežman.⁵⁶

Le pet mesecev po številnih počastitvah ob 70-letnici je Auersperg v Gradcu 12. septembra 1876 umrl. Na pogreb v Leskovec so prišli iz Ljubljane zastopniki občine,

⁵² Josip Stritar: Zbrano delo. Deseta knjiga. Ljubljana 1957, str. 47-48.

⁵³ Prav tam, str. 433, 439, 442, 445.

⁵⁴ Radics, cit. delo, str. 165.

⁵⁵ Laibacher Zeitung 3. 3. 1876. Slovenska člana sveta sta glasovala proti.

⁵⁶ Laibacher Zeitung 11. 4. 1876.

ustavnega društva, filharmonične družbe in turnvereina. V teh dneh so objavili, da je Auersperg v oporoki namenil obresti od obligacij zemljiške odveze in drugih podobnih vrednostnih papirjev v znesku 30.000 gld. konv. veljave (toliko je bil dobil honorarjev za svoja pesniška dela) za štiri štipendije mladim ljudem, dvema s Kranjskega, dvema s Štajerskega. Med Kranjci naj bi imeli prednost potomci nekdanjih turnških podložnikov, med Štajerci pa Gradčani.⁵⁷ Leta 1877 so zgradili blizu gradu mavzolej. Vanj so pokopali Auersperga, potem še ženo in sina Teodorja. Teodor je umrl po padcu s konja v 22. letu starosti (4. 6. 1881). Z njim je izumrla po Pankraciju iz 15. stoletja imenovana veja Auerspergov. Grad je podedoval sorodnik Erwin Auersperg in ga 1903 prodal Kotniku z Verda in Lenarčiču z Vrhnike, pozneje pa je še večkrat menjal lastnika. Oprava delovne sobe, v kateri je živel pesnik, s knjižnico in raznimi drugimi predmeti je prišla v kranjski deželni muzej.⁵⁸

Deset let po smrti, 3. junija 1886 so odkrili Anastaziju Grünu spominsko ploščo na vogalu pri križevniški cerkvi. Političen položaj je bil zdaj čisto drugačen kot pri prejšnjem slavju: na vladi je bil Taaffe, v parlamentu slovanska in nemškokonservativna večina, kranjski deželni predsednik je bil Slovenec baron Winkler. Kranjski deželni zbor in ljubljanski občinski svet sta imela slovensko večino. Prireditev je zdaj organiziral Laibacher deutscher Turnverein. Odličnih gostov in predstavnikov oblasti na prireditve ni bilo. Prišli so celjski in mariborski Nemci. Slovenski občinski svet ni hotel prevzeti plošče v varstvo. Zborovalcem pri odkritju plošče, pri poti v tivolsko Švicarijo in pri večerni slavnosti v Kazini je bila potrebna policijska, žandarmerijska in vojaška zaščita. Pred kazino in drugod zbrana razburjena množica jih je motila s kričanjem in žvižganjem. Izgredi so pomenili tudi slovenski odgovor na incidente v Celju nekaj pred tem. Nemško opozicijsko nacionalno časopisje se je o dogodku zelo razpisalo. 5. junija je poslanec Menger interpeliral Taaffeja kot notranjega ministra in ljubljanski občinski svet je sestavil za Taaffeja spomenico o celotni zadevi.⁵⁹ Pozneje so govorili o proslavi in slovenskih demonstracijah še v deželnem in državnem zboru. Kakor je rekel Šuklje v državnem zboru, so hoteli Nemci pokazati, da je Ljubljana nemško mesto, slovensko prebivalstvo pa je menilo, da mora odgovoriti s protidemonstracijo.⁶⁰ Zlasti radikalnejša struja slovenske stranke je videla v Auerspergu strastnega sovražnika "našega naroda, čegar jezik je večkrat smešil in sramotil",⁶¹ moža "kateri je toliko žalega storil našemu narodu",⁶² v prireditvi pa "demonstrativno izzivanje ogromne večine slovenskega prebivalstva ljubljanskega mesta".⁶³ Josip Vošnjak je rekel v deželnem zboru, da niso postavili spomenika Auerspergu kot pesniku, ampak kot politiku, "politik Auersperg pa je Slovence v tej

⁵⁷ Laibacher Zeitung 15. 9. 1876.

⁵⁸ Majda Smole: Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982. str. 491; Carniola NV 1, 1910, str. 175.

⁵⁹ Slovenski narod 4., 5., 7, 12., 15. 6. 1886; Slovenec 2, 7. 6. 1886; Laibacher Zeitung 4. 6. 1886. Veliko drugih poročil je navedeno v bibliografiji, navedeni v op. 1 (št. 1420, 1421).

⁶⁰ Šukljetov govor in navedeno v dunajskem parlamentu 27. 4. 1887 (glej op. 2).

⁶¹ Slovan 1. 6. 1886 (str. 173).

⁶² Slovan 15. 6. 1886 (str. 189).

⁶³ Gl. op. 61.

zbornici zasramoval in bil hud nasprotnik našega naroda.⁶⁴ Deželni predsednik Winkler je poudarjal, da slovenske demonstracije niso veljale proslavljanemu pesniku, temveč osebam, ki so proslavo priredile.⁶⁵ Nekaj dni po aferi pa je Slovenski narod prinesel pomirjujoč članek, v katerem je ugotavljal, da so Nemci s prireditvijo pokazali svojo nemoč in da "smemo brez skrbi prezirati malenkostno ploščo, in to toliko bolj, ker je sedaj posvečena spominu mrtvega moža, kojega ime je mej pesniki sloveče in kojega ime je združeno v nekoliko z imenom največjega našega pesnika Franceta Preširna. Naj v miru počiva Anastazij Grün v zemlji slovenski in naj v miru stoji njegova spominska plošča na zemlji slovenski!"⁶⁶ Vendar je bil spomenik še pozneje mnogokrat pomazan s tinto in objekt protinemških demonstracij. Po prvi svetovni vojni pa je le za teden dni preživel spomenika Franca Jožefa in Radetzkega. Odstranili so ga 6. januarja 1919.⁶⁷

Auersperg je pripadal nemškemu in slovenskemu svetu. Bil je navezan na našo zemljo, svojo domovino, na svoje slovensko in nemško okolje in tradicije. Pod pritiskom vedno ostrejših in zahtevnejših narodnih gibanj, nemškega in slovenskega, se je moral, kakor mnogi drugi v podobnih prilikah, odločiti samo za eno stran. Kaj drugega je bilo komaj mogoče. Kot nemški pesnik je izbral nemško pot, ta pa ga je v šestdesetih letih dokončno pripeljala v spor s slovensko stranko. Pripada nemški, avstrijski in slovenski zgodovini ter literarni zgodovini in ima velike zasluge za slovensko kulturo.

A. A. AUERSPERG UND DIE SLOWENEN (Zusammenfassung)

Graf Anton Alexander Auersperg war Sammler, Übersetzer und Herausgeber slowenischer Volkslieder und einer der führenden Persönlichkeiten der deutschen Partei in Krain. Somit gehört er seinem Werk nach sowohl in die deutsche/österreichische als auch in die slowenische Geschichte und Literaturgeschichte. Wie Eduard Castle und Ivan Prijatelj schrieben, hatte "Auerspergs Stellungnahme wider die sprachlichen Politiker zur Folge, daß sein Name unter den Slowenen jahrzehntelang nur mit tiefer Erbitterung genannt wurde, daß auch sein literarisches Verdienst um das slowenische Volk fast völlig in Vergessenheit geriet".

Als er volljährig wurde, übernahm Auersperg die Leitung des Großgrundbesitzes Thurn am Hart. Wirtschaftlich hat er ihn zum Erlühen gebracht, doch als strenger Eintreiber von Verpflichtungen hat er sich bei seinen Untertanen sehr unbeliebt gemacht. Ein übles Verhältnis zu den Bauern warfen ihm weltanschauliche (Sebastian Brunner) und nationale Gegner (Janez Trdina) vor. 1843 und 1844 spielte Auersperg eine wichtige Rolle in der Aktion des krainischen Landtags, als sich dieser über eine Grundsteueranhebung beschwerte. Auch in den sechziger Jahren setzte er sich im Herrenhaus des Reichsrates und im krainischen Landtag für finanzielle Belange Krains ein. Im Jahre 1848 führte er eine

⁶⁴ Obravnave kranijskega deželnega zbora 26, str. 107 (seja 30. 12. 1866).

⁶⁵ Prav tam, str. 105, 110.

⁶⁶ Slovenski narod, 7. 6. 1886.

⁶⁷ Kronika slovenskih mest 1, 1934, str. 75.

Polemik mit Slovenija, dem Verband der Wiener Slowenen, über die Wahlen in die Frankfurter Nationalversammlung. In Ljubljana wurde er zum Abgeordneten gewählt, doch verließ er Frankfurt bereits im Juli und im Herbst wurde sein Rücktritt im Parlament bekanntgegeben. Im Vorwort zu "Volkslieder aus Krain" schreibt er, es stehen auf dem Heimatboden unserer Lieder Germanismus und Slavismus ... im Kampfring sich gegenüber, beide Richtungen vertreten durch Eingeborne, je nachdem bei den einen die tiefwurzelnden Einflüsse germanischer Kulturelemente, bei den andern die neu erwachten Ideen politisch-nationaler Staatenbildungen maßgebend überwiegen.

In diesen Jahren drückte er mehrmals den Glauben an die Zukunft des slowenischen Volkes aus, meinte jedoch, daß unser Volk noch ein, vielleicht kurzes Lernstadium durchzumachen habe und daß es hierbei der deutschen Bildung nicht werde entbehren können. In diesem Sinne sah er die Mission des Germanentums auf slawischem Boden als eine zwar unabwendbare, aber erspriessliche, jedenfalls aber als eine vorübergehende, deren erfüllter Zweck zugleich ihre Auflösung bedingte. 1860 vertrat Auersperg Krain im verstärkten Reichsrat, doch setzte er sich in seiner Rede nicht für die slowenischen Wünsche ein. Im Krainer Landtag, dem er in den Jahren 1861-1866 als Abgeordneter des Großgrundbesitzes angehörte, trat er vor allem am 28. Januar 1863 und am 12. Februar 1866 gegen die slowenische Partei auf. Er betonte, Krain liege "mit der ganzen ethnographischen Gruppe der Slowenen auf deutschem Kulturgebiete. Seine Bildung lebt und gedeiht unter dem Einfluß des deutschen Geistes, der deutschen Bildung. So war und ist es, und will es Gott, so soll es auch bleiben."

In seiner Privatkorrespondenz bezeichnet er "die Herren Slovenen" als "mit den modernen Türkenhorden geistig Be- und Verschnittene" und als "Affen der Czechen." Der zwischen Auersperg und der slowenischen Partei bestehende Haß erfaßte jedoch nicht alle zwischenmenschlichen Beziehungen, was uns der Briefwechsel zwischen ihm und Josip Cimperman und das Urteil Josip Stritars bezeugt. Zehn Jahre nach Auerspergs Tod entdeckte der Laibacher deutsche Turnverein eine Gedenktafel an Auerspergs Geburtshaus, doch mußte die Teilnehmer der zu diesem Anlaß stattfindenden Versammlung wegen slowenischer Demonstrationen unter polizeilichen und militärischen Schutz gestellt werden. Slovenski narod schrieb zwar in einem versöhnenden Artikel, die für Anastasius Grün errichtete Gedenktafel möge in Frieden auf slowenischem Boden stehen, das Denkmal wurde jedoch noch oft zum Objekt deutschfeindlicher Demonstrationen und wurde nach dem 1. Weltkrieg beseitigt. Auersperg gehörte der deutschen und der slowenischen Welt an. Er war seinem "slawischen Geburtsland Krain" verbunden, seiner slowenischen und deutschen Umwelt und deren Traditionen. Unter dem Druck immer schärferer und anspruchsvoller nationaler Bewegungen, der deutschen und der slowenischen, mußte es, wie viele andere unter ähnlichen Verhältnissen, sich für eine Seite entscheiden. Als deutscher. Dichter wählte er den deutschen Weg und dieser brachte ihn in den sechziger Jahren endgültig in Gegensatz zur slowenischen Partei. Er gehört der deutschen, österreichischen und slowenischen Geschichte und Literaturgeschichte an und hat sich um die slowenische Kultur grosse Verdienste erworben.

VOLILNI USPEHI NEMCEV, ITALIJANOV IN SLOVENCEV V LJUBLJANI, MARIBORU IN DRUGIH KRANJSKIH IN SPODNJEŠTAJERSKIH MESTIH 1848-1927

Razprava z zgornjim naslovom je izšla v angleščini (The Representation of Germans, Italians and Slovenes in Ljubljana, Trieste, Maribor and other neighbouring towns from 1848 until in Second World War) v seriji: Comparative Studies on Governments and non-dominant ethnic Groups in Europe, 1850-1940. Volume IV.: Governments, ethnic groups and political representation, European Science Foundation, Dartmouth 1993, str. 123-165. V slov. jeziku jo tu objavljamo prvič z manjšimi spremembami in s povzetkom v nemščini.

I

Domovina Slovencev spada deloma v Alpe, deloma v Sredozemlje, deloma pa v Panonijo. V drugi polovici 19. stoletja je živel toliko nad milijon Slovencev. Po štetju 1880 je bilo 36 % Slovencev na Kranjskem, 31 % na Štajerskem, 11 % na Goriško-Gradiščanskem, 8 % na Koroškem, 3 % v Istri in 2 % v Trstu. Tako je velika večina (92 %) Slovencev živila v šestih avstrijskih dednih deželah. Izven teh dežel je bilo še 5 % Slovencev v županijah Vas in Zala na Ogrskem, 3 % pa na vzhodu Furlanije, ki je do 1866 spadala v avstrijsko cesarstvo, tedaj pa je postala del italijanskega kraljestva. Odstotki so se seveda od štetja do štetja spreminjali. Tabela 1 nam kaže podatke za leti 1880 in 1910.¹ Iz njih vidimo, da se je delež Slovencev, ki so živeli v avstrijsko-ilirskem Primorju (to je združevalo Goriško-Gradiščansko, Trst in Istro) dvignil s 16 % leta 1880 na 19,6 % leta 1910. Težišče slovenskega prebivalstva se je premikalo na jugozahod. Med avstrijskimi dednimi deželami je bila vojvodina Kranjska tako popolnoma slovenska dežela, da sta bila izraza "kranjski jezik" in "kranjsko ljudstvo" od 16. do 19. stoletja pogosto sinonima za "slovenski jezik" in "slovensko ljudstvo".

Poknežena grofija Goriško-Gradiščanska je imela šibko dvotretjinsko slovensko večino. Koroška in Štajerska sta bili pretežno nemški, s tretjino slovenskega prebivalstva. Štajerska je bila od 1849 do 1859 razdeljena na tri okrožja. Mejo med graškimi in mariborskimi okrožjem so potegnili približno po nemško-slovenski jezikovni meji. Mariborsko okrožje, tako imenovana Spodnja Štajerska, je bilo torej

¹ Za podatke o prebivalstvu in jeziku slovenskih dežel v tem sestavku gl. krajevne sezname (Special-Orts-Repertorium 1883-1885) in posebne krajevne sezname (Spezialortsrepertorium 1917-1919). Prim. tudi: F. Erjavec: Slovenci, Ljubljana 1923, str. 17; F. Zwitter: Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Ljubljana 1962, str. 226.

TABELA 1: Slovensko prebivalstvo po deželah 1880 in 1910

Dežela	v tisočih 1880	v %	v tisočih 1910	v %
Kranjska	447	36	491	36
Štajerska	388	31	410	30
Goriška	130	11	155	11
Koroška	102	8	82	6
Istra	43	3	55	4
Trst	26	2	57	4
Ogrska	63	5	73	5
Italija	36	3	36	3
Skupaj	1235		1359	

pretežno slovensko. Mesto Trst, ki je imelo položaj dežele, je bilo zgodovinsko italijansko mestno naselje s slovenskimi vasi v okolici. Leta 1910 so predstavljali Slovenci 25 % prebivalstva Trsta, 30 % pa med avstrijskimi državljani v Trstu. V Istri ni imel noben narod večine. Hrvati so bili številnejši od Italijanov. Na severnem robu dežele so živeli Slovenci, predstavljali so sedmino deželnega prebivalstva. Tabela 2 nam kaže, kolikšen je bil delež Slovencev med avstrijskimi državljani vsake dežele po statistiki občevalnega jezika za leto 1880 (ko je bila prvič napravljena) in 1910 (ko nam daje svoje zadnje podatke).² Tujih državljanov ta statistika ni zajela. Razlike med obema letoma so v nekaterih deželah precejšnje. Tako je število Slovencev na Koroškem padlo, v Trstu pa se je dvignilo.

TABELA 2: Slovenski delež v prebivalstvu dežel

Dežela	prebivalstvo dežele v tisočih		Slovensko prebivalstvo v %	
	1880	1910	1880	1910
V letih:				
Štajerska	1214	1444	33	29
Spod. Štajerska	427	477	9	85
Kranjska	481	526	94	94
Koroška	349	396	30	21
Goriška	211	261	63	62
Istra	292	404	15	14
Trst	145	230	22	30
Primorje	648	895	33	32

² O vsakdanjem občevalnem jeziku glej E. Brix: Die Erhebungen der Umgangssprache im zisleithanischen Österreich, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 87, str. 363-439.

Ko so v srednjem veku začeli pisati listine in druga besedila pravnega, verskega, zgodovinskega, literarnega in drugega značaja razen v latinščini tudi v živih jezikih, je začela slovenščina zaostajati za jeziki sosedov. V 13. stoletju so se na slovenskem ozemlju pojavile listine v nemščini, ne pa v slovenščini. Prvo daljšo besedilo v slovenščini je bila obenem tudi prva slovenska tiskana knjiga (1550). Ko se je 1768 začelo slovensko narodno gibanje, je bila slovenščina premalo razvita. Na večini slovenskega ozemlja pa je bil jezik kulture nemščina. Novo gibanje, narodni prerod ali prebujenje, je razvilo moderno narodno zavest in zahtevalo, da postane slovenščina jezik celotne kulture. V prvem desetletju gibanja je kakih 20 duhovnikov in 10 laikov pisalo slovenska besedila. Prerod se je širil od človeka do človeka in naraščal od leta do leta, vendar je bilo sredi 19. stoletja število narodnozavednih Slovencev še kar majhno. Josip Vošnjak (1834-1911), politik, rojen v obrtniški družini v trgu Šoštanj, je napisal v svojih Spominih: "V naši družini smo med seboj navadno nemško govorili, toda znali smo tudi slovensko. Čutili pa se nismo ne za Nemce, ne za Slovence, ker se za narodnost sploh nikdo ni menil do l. 1848."³ Za tedanje opazovalce je bila Ljubljana ob istem času nemško in slovensko mesto. Zdravnik Wilhelm Lippich (1799-1845) je zapisal 1834, da je Ljubljana "die südlichste Stadt, wo deutsch gesprochen wird"⁴, aprila 1848 pa je grof Ferdinand Colloredo imenoval Ljubljano slovensko mesto, ko je pozdravljal na Dunaju kranjsko delegacijo.⁵

Vaško prebivalstvo v slovenskih delih Štajerske, Koroške in Kranjske je večinoma govorilo slovensko, mestno prebivalstvo pa je bilo večinoma dvojezično. Jezik kulturne družbe je bil nemški. Ker so slovenščino učili samo v osnovnih šolah, je bilo izobražencem s slovenskim materinskim jezikom lažje govoriti in pisati v nemščini kot pa v materinščini. Večina državnih uradnikov, ki so bili sicer po rojstvu Slovenci, ni bila sposobna voditi uradnega dopisovanja v slovenščini. Največji slovenski pesnik France Prešern (1800-1849) si je dopisoval z drugimi zavednimi Slovenci v nemščini. Knjige, namenjene izobražencem, so večinoma izhajale v nemškem jeziku. V začetku štiridesetih let 19. stoletja so v Ljubljani, glavnem mestu slovenske Kranjske in središču slovenskega narodnega gibanja, izhajali en nemški dnevnik in dva nemška tednika. Šele 1843 se je pojavil slovenski tednik. Bil je namenjen kmetom in rokodelcem, kmalu pa je postal glasilo slovenskega gibanja. Po mnenju avstrijske vlade in velikega dela izobražencev na slovenskem ozemlju naj bi gojili slovenščino iz znanstvenih in ljubiteljskih namenov, jo pisali za tiste, ki nemško niso znali, nemščina pa naj bi ostala jezik izobraženih Slovencev.⁶

³ J. Vošnjak: Spomini, Ljubljana 1982, str. 16.

⁴ W. Lippich: Topographie der k.k. Provinzialhauptstadt Laibach, Laibach 1834, str. 7.

⁵ Laibacher Zeitung 1848, str. 311.

⁶ V. Melik: Zur Entwicklung der slowenischen Nation, Bildungsgeschichten, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa, Wien 1988, str. 134-143.

V revoluciji 1848 so narodnozavedni Slovenci zahtevali Zedinjeno Slovenijo kot avtonomno deželo, ki bi obsegala vse slovensko etnično ozemlje ne glede na zgodovinske deželne meje. Takšna Slovenija bi bila del avstrijskega cesarstva, ni pa hotela biti vključena v novo nemško državo ali zvezo držav. Volilci so se v teh mesecih odločali po osebni priljubljenosti kandidatov, po podpori, ki so jo nudili domačini, po politični liberalni in konservativni usmerjenosti, le malo pa po narodni naravnosti. Nemški in slovenski nacionalizem sta bila šele v začetni dobi razvoja. Sestavljalci slovenskega političnega programa so bili proti udeležbi na frankfurtskih volitvah. Kljub temu je Ljubljana izvolila za frankfurtskega poslanca kranjskega rojaka grofa Antona Aleksandra Auersperga (1806-1876), liberalnega nemškega pesnika, znanega pod psevdonimom Anastasius Grün, in prevajalca slovenskih narodnih pesmi v nemščino. V ustavodajni parlament na Dunaju pa je Ljubljana poslala dr. Matijo Kavčiča (1802-1863), ki je podprl idejo Zedinjene Slovenije.⁷

Leta 1861 se je z začetkom ustavnega življenja začela tudi največja rast slovenskega narodnega gibanja. Ta rast ni bila enaka na vseh področjih. Gospodarsko Slovenci niso dovolj napredovali in prebivalstvo je komaj naraščalo. Slovenijo je prehitelo več evropskih dežel, ki so imele v začetku 19. stoletja manj prebivalcev (Srbija, Danska, Norveška, Finska). Naravni prirastek je bil doma odveč in si je moral iskati kruha drugje v Evropi ali še dlje v Ameriki.

Na političnem področju je bil prelomnega pomena januar 1867. Na volitvah v deželne zbornice je slovenska stranka dosegla svojo prvo zmago. Njeni kandidati so bili izvoljeni v 19 od 21 kmečkih volilnih okrajev s slovensko večino prebivalstva. Šele zdaj se je pokazalo, da ima slovensko narodno gibanje množično podporo, "da je slovenski narod v resnici na svetu... in da nismo samo narodopisen pojem", kakor je navdušeno zapisal Valentin Zarnik (1837-1888), eden voditeljev liberalnega krila slovenske narodne stranke. Kmetje so predstavljali glavno moč slovenskega narodnega gibanja v vsem času od 1867 do prve svetovne vojne. Leta 1910 so sestavljali tudi še dve tretjini slovenskega prebivalstva. V mestih je bilo drugače. Mesta in trgi so bili v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja središča nacionalne diferenciacije, o kateri bomo govorili v tej študiji. Na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem se je samo okrog 60 % mestnega prebivalstva odločilo za slovensko nacionalno orientacijo. V mestih in trgih je bil slovenski element številčno, gospodarsko in politično nezadostno razvit.

Čeprav je število slovenskih poslancev v deželnih zborih v ustavni dobi naraščalo, je bilo vendar do konca nižje od deleža slovenskega prebivalstva. To nam kaže tabela 3. V petih deželnih zborih, štajerskem, koroškem, kranjskem, goriškem in istrskem je bilo vsega 248 voljenih poslancev (1910). Med njimi je bilo 70 (28 %) Slovencev. Slovencev je bilo med veleposestniškimi poslanci samo 7 %, med poslanci trgovsko-obrtnih zbornic 13 %, med poslanci mestne kurije 16 %.

⁷ V. Melik: Volirve v Ljubljani 1848-1918, Kronika 29 (1981) 2, str. 116.

Nacionalna diferenciacija je razcepila prebivalstvo mest in trgov. Število zavednih Slovencev je bilo med višjimi socialnimi razredi zelo omejeno. Le v kmečki in splošni kuriji, ki je nastala v prvem desetletju novega stoletja, je bil delež slovenskih poslancev (44 % v obeh kurijah) v skladu s številom slovenskega prebivalstva. Žal pa sta bili prav ti dve kuriji v deželnih zborih preslabo zastopani. Deželna avtonomija je bila v slovenskih rokah samo na Kranjskem. Na Goriškem je bila odvisna od soglasja med slovensko in italijansko stranjo. Povsod drugje so bili Slovenci manjšina, ki je bila na najslabšem v koroškem deželnem zboru.

V boljšem položaju je bilo po letu 1907 slovensko zastopstvo v dunajskem parlamentu. Tabela 4 nam kaže, da je delež slovenskih poslancev odgovarjal deležu slovenskega prebivalstva: 24 poslancev = 4,6 %, 1,253.148 državljanov slovenskega občevalnega jezika 1910=4,5 %. Prenizko pa je bilo število slovenskih poslancev, če ga primerjamo s skupnim številom poslancev nekaterih dežel, zlasti Štajerske, Koroške in Goriške.

TABELA 3: Deželni zbori 1910 in slovenski delež v njih

	Dežela				Deželni zbor												Slovenski poslanci	
	v	vč	vp	tz	m	k	s	vp	tz	m	k	s	sk	% ps	% pr			
Štajerska	3	84	12	6	28	28	10	0	0	1	10	2	13	15	29			
Kranjska	1	49	10	2	10	16	11	0	2	9	16	11	38	78	94			
Istra	3	44	5	2	14	15	8	0	0	0	2	1	3	7	14			
Koroška	1	42	10	3	10	15	4	0	0	0	2	0	2	5	21			
Goriška	1	29	6	2	5	10	6	3	0	1	7	3	14	48	62			
Skupaj		248	43	5	67	84	39	3	2	11	37	17	70	28	41			

v- virilisti, vč- voljeni člani, vp- poslanci veleposestva, tz- poslanci trgovsko-obrtnih zbornic, m- poslanci mest in trgov, k- poslanci kmečkih občin, s- poslanci splošne kurije, sk- skupaj, % ps- delež slovenskih poslancev, % pr- delež slovenskega prebivalstva.

To nasprotje med državno in deželno primerjavo je bilo mogoče, ker so Štajerska, Koroška, Kranjska, Goriška in Trst imele vse od februarskega patenta 1861 naprej v državnem zboru nadpovprečno zastopstvo.⁸ Od vseh področij je bil slovenski napredek druge polovice 19. stoletja največji v kulturi. Slovenščino so uvedli kot učni predmet v gimnazijah jeseni 1848. Odtlej so izobraženci Slovenci obvladali svoj jezik in so si začeli dopisovati v njem.

V kranjskem deželnem zboru so slovenski poslanci v začetku šestdesetih let 19. stoletja govorili nemško. Šele čez nekaj let so začeli nastopati v slovenščini, kar jim je bilo v začetku zelo težko. S prakso je njihovo izražanje postalo tekoče. Stare nava-

⁸ Tabeli 3 in 4 temeljita na knjigi V. Melika: *Volitve na Slovenskem 1861-1918*, Ljubljana 1965 /dalje: *Volitve na Slovenskem/*, str. 296-306; glej tudi: E. Mayrhofer: *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst VII*, str. 766.

TABELA 4: državni zbor 1910 in Slovenci v njem

Dežela	Vseh poslancev	Slovencev	Delež slov. poslancev	delež slov. prebivalcev
Štajerska	30	7	23 %	29 %
Kranjska	12	11	92 %	94 %
Koroška	10	1	10 %	21 %
Goriška	6	3	50 %	62 %
Istra	6	1	17 %	14 %
Trst	5	1	20 %	30 %
Ves drž. zbor: 516	69	24	4,6 %	4,5 %

de pa so še dolgo trajale. V čitalnicah, glavnih shajališčih zavednih Slovencev, so dolgo veliko govorili nemško. Za štetje 1869 je vlada izdala dvojezične obrazce. V središču Ljubljane so jih le nekateri hišni posestniki in družinski poglavarji izpolnili v slovenščini. Še pri naslednjem štetju 1880 ni bilo malo takih, ki so napisali odgovore v nemščini, čeprav so navedli slovenščino za svoj občevelni jezik.

V začetku sedemdesetih let 19. stoletja sta izhajala v Ljubljani dva nemška dnevnik, Laibacher Zeitung in Laibacher Tagblatt. Prvi slovenski dnevnik (Slovenski narod) je začel izhajati 1873. Sedem let pozneje je Laibacher Tagblatt nehal izhajati, 1883 pa se je pojavil drugi slovenski dnevnik (Slovenec). To je pomenilo dokončno prevlado slovenskega časniškega tiska v glavnem mestu kranjske dežele. Leta 1913 so imeli Slovenci pet dnevnikov: liberalni Slovenski narod, katoliški Slovenec, socialistično Zarjo, neodvisni liberalni Dan, vse te v Ljubljani in Edinost v Trstu. Imeli so tudi deželne časopise, strokovne in kulturne revije, tednike in mesečnike, mnogokje posebej za vsako politično smer. Tako so 1913 izhajale štiri revije za filozofske, znanstvene in politične probleme: Čas v katoliškem taboru, Naši zapiski v socialističnem, Veda in Napredna misel v liberalnem.

V drugi polovici 19. stoletja se je slovenščina vedno bolj uveljavljala v pravnem, uradniškem, političnem življenju, v parlamentarnih debatah v deželnih zborih, v šolstvu, umetnosti in znanosti, skratka, na vseh področjih kulturno razvitih jezikov. Čeprav slovenske univerze ni bilo, se je razvila znanstvena literatura v slovenskem jeziku. Nastala je strokovna in znanstvena terminologija. Nastala je široka mreža gospodarskih, političnih, kulturnih in športnih društev.

V tem razvoju so bila šestdeseta in sedemdeseta leta 19. stoletja čas težkega boja za uveljavljanje slovenščine, ki so ga nemške liberalne vlade v mnogočem ovirale. Tedaj so še mislile, da bo mogoče slovensko narodno gibanje zatreti. Osemdeseta leta (pod Taaffejevo vlado) so bila čas velikega napredka. Pravice slovenščine so bile priznane zlasti na Kranjskem. Vedno ostrejši narodnostni boj je sledil v devetdesetih letih 19. stoletja in v začetku novega stoletja. Proti močnejšemu nemškemu nasprotniku so utrpeli Slovenci precej izgub. Istočasno pa je slovenski jezik močno napredoval. Vsekakor lahko rečemo, da so Slovenci v zadnjih 40 letih 19. stoletja skoraj popolnoma premostili ves kulturni zaostanek, ki jih je težil od srednjega veka naprej.

Volilna pravica za volitve v deželne zборе, kakor jo je dajal patent z dne 26. feb. 1861 in za volitve v poslansko zbornico državnega zbora, kakor sta jo dajala zakona z dne 2. apr. 1873, je temeljila na občinski volilni pravici. To je urejal začasni občinski zakon z dne 17. marca 1849. Temu prvemu občinskemu zakonu je sledil 5. marca 1862 drugi "womit die grundsätzlichen Bestimmungen zur Regelung des Gemeindewesens vorgezeichnet wurden". Vsaka dežela pa je nato sprejela svoj občinski red in volilni red, tako Štajerska 2. maja 1864, Kranjska pa 17. febr. 1866. Deželni volilni redi pa niso veljali za glavna mesta. Ta so dobila svoje posebne statute, prve že 1850: Trst 12. aprila, Ljubljana pa 9. junija. Po določbah iz leta 1862 so statuti spadali v deželno zakonodajo. Razen deželnih glavnih mest so se za statute lahko potegovala tudi "andere bedeutendere Städte". Na Spodnjem Štajerskem so tak statut dobili Maribor (13. 3. 1866), Celje (21. 1. 1867) in Ptuj (4. 10. 1887). Na Kranjskem je ostala Ljubljana edino mesto s posebnim statutom.⁹

Volilna pravica za občinske, deželno- in državnozborske volitve je temeljila na plačevanju direktnih davkov ali na osebnih kvalifikacijah. Večina je imela volilno pravico zaradi plačevanja davkov. Druga skupina pa je bila sestavljena iz častnih meščanov, duhovnikov, uradnikov, zdravnikov in drugih nosilcev doktorskih naslovov, profesorjev, učiteljev in upokojenih oficirjev. Ti so imeli volilno pravico zaradi svojih osebnih kvalifikacij in višje izobrazbe, ne glede na to, ali so plačevali kaj davkov ali ne. V nekaterih deželah ni veljala volilna pravica za vse duhovnike ali učitelje, ampak le za vodilne: župnike, nadučitelje. V nekaterih deželah so bile določbe bolj splošne, v drugih bolj podrobne. Volilci z osebnimi kvalifikacijami so predstavljali v prvih desetletjih ustavne dobe precejšen delež volilcev mestne kurije: na Kranjskem jih je bilo marca 1867 26 %, deset let pozneje pa celo 32 %, to pa zato, ker v mnogih mestih v davčni skupini niso upoštevali tako imenovanih dodatkov in so s tem zmanjšali število volilcev. Tabela 5 nam kaže podrobne podatke. Izračunani so na podlagi deželnozborskih volilnih aktov v Arhivu Slovenije v Ljubljani. Upoštevati je treba, da so bili marsikateri advokati, zdravniki in tudi uradniki vnešeni v volilne imenike na podlagi davka, ki so ga plačevali, pa so zato všteti v davčni skupini. V skupini osebno kvalificiranih volilcev pa je bilo leta 1877 kar 9 častnih meščanov, 20 upokojenih uradnikov, 23 advokatov, notarjev, zdravnikov in drugih doktorjev, 43 duhovnikov, 47 upokojenih oficirjev, 112 profesorjev in učiteljev, 537 uradnikov. V središčih sodnih okrajev je bilo 5-10 državnih uradnikov, v središčih političnih okrajev 15-20, v središčih okrožnih sodišč 40-50, v Ljubljani 150 leta 1861, 190 leta 1867 in 284 leta 1877. Idrija je bila sicer le središče sodnega okraja, toda zaradi državnega rudnika je imela 25-30 uradnikov.

V šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja so bile vlade običajno mnenja, da morajo državni uradniki na volitvah upoštevati njihova stališča. Tirolski names-

⁹ Najboljši vir za državno- in deželnozborske ter občinske volitve in za posebne statute najdemo v: E. Mayrhofer: *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst* (1895-1901), Wien 1909, str. 766.

TABELA 5: davkoplačevalci in osebno kvalificirani volilni upravičenci na Kranjskem

	Ljubljana		druga mesta		vsa mesta	
	1867	1877	1867	1877	1867	1877
Davko- plačevalci	1.580 66 %	759 65 %	1.297 78 %	959 71 %	1.877 74 %	1.718 68 %
Oseb. kvalificirani	297 34 %	400 35 %	370 22 %	391 29 %	667 26 %	791 32 %
Vsi volil. uprav.	1.877	1.159	1.667	1.350	2.544	2.509

tnik Toggenburg je izjavil, "die Beamten können nicht gezwungen werden, zur Wahl zugehen. Fühlen sie in ihrer Brust eine Pflichtencollision, dann mögen sie der Urne ferne bleiben; stellen sie aber ihr politisches Recht höher als ihre Pflicht als Beamte, dann mögen sie das dienstliche Band lösen. In dieser Anschauung liege nichts Demüthigendes für den Beamten. Dagegen sei es demüthigend, die Regierung bekämpfen und ihr dennoch dienen zu wollen. Die Regierung werde von dieser offenen, moralischen Beeinflussung der Wahlen nicht abstehen. Das sei ihr natürliches Recht. Es gebe keine Regierung, welche sich in dem Momente schlafen legt, in dem das politische Leben aufflammt."¹⁰ Širjenje volilne pravice je manjšalo delež uradnikov in volilcev z visoko izobrazbo. Tajna volilna pravica je onemogočila kontrolo glasovanja uradnikov.

Glavna skupina volilcev je obsegala vse ali del plačevalcev direktnih davkov. Občinski zakon 1849 je zahteval za volilno pravico vsaj en goldinar davka, razen tega pa je moral biti davek za preteklo leto plačan, v tekočem letu pa ni smelo biti zaostankov. Po štajerskem občinskem volilnem redu 1864 pa je zadostoval vsak najmanjši davčni znesek in ni bilo nobenih drugih pogojev. Kranjski občinski volilni red 1866 se je tudi zadovoljeval z najmanjšim zneskom, vendar je pogojeval obdavčenje z enim letom (die... seit wenigstens einem Jahre... eine direkte Steuer entrichten). Davkoplačevalce vsake občine so razvrstili po davčnih zneskih od največjega do najmanjšega. Najpremožnejši, ki so plačali prvo tretjino davka, so sestavljali prvi volilni razred. Srednji, plačniki druge tretjine davka, so bili v drugem razredu. Tisti, ki so plačevali najmanj davka in ki jih je bilo seveda največ, plačniki tretje tretjine davka, so bili v tretjem volilnem razredu. Vsak razred je volil enako število občinskih svetovalcev. To je bil znameniti "Dreiklassenwahlssystem", ki je bil najprej uveden v Porenju 1845, v Avstriji pa je veljal za občine od prvega zakona 1849 do konca monarhije. "Ausnahmeweise, wenn die Zahl der Wahlberechtigten gering und der Abstand zwischen den einzelnen Steuerschuldigkeiten unbedeutend war", so imele občine samo dva volilna razreda, urejena na enak način.

¹⁰ G. Kolmer: Parlament und Verfassung in Oesterreich I, Wien 1902, str. 246.

Deželnozborski volilni redi so določali, da ima v mestni kuriji le del občinskih volilcev glasovalno pravico. V občinah s tremi volilnimi razredi so bili to volilci prvega in drugega razreda ter tisti iz tretjega, ki so plačevali najmanj 10 gld. davka. V občinah z dvema volilnima razredoma pa sta bili to prvi dve tretjini občinskih volilnih upravičencev. Isti sistem je veljal 1873 za volitve v državni zbor.

Novo mesto, središče Dolenjske, leta 1869 z 2068 prebivalci,¹¹ je imelo ob deželnozborskih volitvah januarja 1867 samo 94 davkoplačevalskih upravičencev, kar je pomenilo 4,5 % prebivalstva. Zajeti so bili vsi volilci prvega in drugega občinskega volilnega razreda (najpremožnejši je plačal 137 gld. davka) pa tisti iz tretjega, ki so plačali več kot 10 gld. Bližnji Črnomelj s 1071 prebivalci je imel 48 davkoplačevalskih upravičencev, torej enak delež prebivalstva kot Novo mesto, vendar pa so vsi ti volilci spadali samo v prvi in drugi občinski razred. Prvi med njimi je plačal 72, zadnji pa 7 gld. davka. 21 volilcev je plačalo manj kot 10 gld. Pri prvih volitvah v deželni zbor, marca 1861, je imel Črnomelj 104 davkoplačevalske volilce. Med njimi jih je 30 plačalo več kot 10 gld. davka, 74 pa manj, zadnji le 3 gld. Znesek davkov, ki je bil potreben za uvrstitev med deželnozborske volilne upravičence, je bil različen od občine do občine in od leta do leta v isti občini. Določilo o minimalnem davku 10 gld. ni imelo absolutne veljave, kakor se dostikrat misli, ampak samo pogojno. V mnogih, zlasti manjših mestih in trgih je drugi občinski volilni razred obsegal volilce, ki so plačevali manj davka. Ti so lahko volili v deželni zbor, ne zaradi davčnega zneska, temveč zato, ker so spadali v drugi volilni razred. V mestih z lastnimi statuti je bila meja med volilnimi razredi navadno stalna. Tako je v Ljubljani med leti 1850-1887 prvi volilni razred obsegal vse, ki so plačevali več kot 80 gld. davka, drugi tiste z 20-80 gld., tretji pa oni, ki so plačevali najmanj 8 gld. dohodnine ali 5 gld. drugih davkov. Nižji davki niso dajali občinske volilne pravice. V zvezi z davčno reformo 1881 je bila preurejena 1887 volilna pravica. V tretjem volilnem razredu so bili odslej plačevalci davkov 5-25 gld., v drugem 25-100 gld. Naslednja reforma 1898 je dala občinsko volilno pravico vsem davkoplačevalcem.

Po občinskem zakonu 1849 in po februarškem patentu je bila glavna misel avstrijskega volilnega sistema: revne občine z nizkimi davki in brez premožnih ljudi naj imajo široko volilno pravico, bogate občine z visokimi davki in premožnimi ljudmi naj imajo omejeno volilno pravico. Na Dunaju, v Pragi in Brnu je bilo treba za deželnozborsko volilno pravico plačati vsaj 20 gld. davkov, v Gradcu 15 gld., v mestih in trgih nasploh 10 gld., v tirolskih in vorarlberških mestih in trgih (z izjemo Innsbrucka, Bozna in Trenta) samo 5 gld. Revne občine z dvema volilnima razredoma so imele več volilcev kot občine s tremi razredi.

Meje mest in trgov so bile navadno iste kot meje občin. Vendar pa so ponekod občine obsegale mesto ali trg in kmečko okolico. Občina Postojna je 1869 imela 3606 prebivalcev, 1701 v trgu, 1905 v devetih okoliških vaseh. Pri deželno-

¹¹ Orts- Repertorium des Herzogthums Krain, Laibach 1874, str. 76.

državnozborskih volitvah je trg volil v mestni kuriji, vasi pa v kmečki. Toda kdo je imel volilno pravico? Februarski patent ni imel o tem nobene določbe in praksa je bila različna. Prva možnost: prebivalce trga, ki so spadali v prvi in drugi volilni razred ali pa v tretjem plačevali nad 10 gld. davka, so vpisali v volilni imenik, vaščane pa so izločili. Druga možnost: seštelili so davke trškega prebivalstva in razdelili davkoplačevalce v tri volilne razrede, kakor da bi bil trg samostojna občina. Tretja pot je bila enostavnejša: trške prebivalce so šteli za občino z dvema volilnima razredoma in dali volilno pravico prvima dvema tretjinama davkoplačevalcev. To pot je ubrala postojnska občina januarja 1867. Število davčnih volilnih upravičencev se je na ta način dvignilo s 53 pred šestimi leti na 159. Prej ni bilo nikogar, ki bi plačal manj kot 10 gld. davka, zdaj jih je bilo naenkrat 87.¹²

Občinski zakon ni omejeval volilne pravice po spolu ali starosti, toda ženske in mladoletniki niso smeli glasovati osebno. Za mladoletne so volili skrbniki, za poročene možje, za neporočene pooblaščenici. V deželnozborski mestni in kmečki kuriji se je praviloma zahtevalo osebno glasovanje. Ker ni bilo podrobnejših določb, je bila praksa spet različna. V nekaterih mestih in trgih so ženske izločili iz volilnih imenikov, v drugih so lahko volile osebno, v tretjih po možeh ali pooblaščenicah. Direktne volitve v državni zbor so omejile volilno pravico na polnoletne moške (1873). Kranjska (1884) in Štajerska (1904) sta sprejeli isto omejitev tudi za deželni zbor. Ljubljana je šla v drugo smer: tu so imeli občinsko volilno pravico najprej (1850) samo možje, pozneje pa tudi ženske (1887, širše 1910).

Doklade k davkom, kot vojna doklada iz leta 1859, so bile še en vzrok za nestalnost številnih volilnih upravičencev. Včasih so jih pri sestavljanju volilnih imenikov upoštevali, včasih pa ne. Hohenwartova vlada je naročila, "die Zuschläge zu den direkten Steuern in den Wahlzensus einzubeziehen."¹³ Na ta način je hotela brez spremembe volilnih določb dvigniti število volilnih upravičencev. Ob volitvah 1877 je politična oblast doklade črtala in s tem zmanjšala število volilnih upravičencev na Vrhniki od 64 davkoplačevalcev na 38.¹⁴ Davčna reforma je leta 1881 doklade odpravila in jih vključila v redne direktne davke.¹⁵

Prvi pogojni minimalni davek 10 gld. je bil za parlamentarne volitve 1882 znižan na 5, leta 1896 pa na 4 gld. Kranjska in Štajerska sta uvedli 5 gld. za deželne volitve leta 1884, pogojni davek 4 gld. pa je sprejela samo Kranjska 1898. Na Štajerskem je reforma leta 1904 odpravila pogojni cenz. Uvedla je absoluten cenz 5 gld. in s tem ukinila odvisnost od občinske volilne pravice. Naslednja štajerska reforma (1909) je zmanjšala število volilnih upravičencev, ker so odslej od osebne dohodnine upoštevali za volilno pravico le polovičen znesek. Na Kranjskem je zveza z občinsko volilno pravico ostala. Občinski volilni red je 17. oktobra 1910 uvedel v tretjem volilnem razredu splošno možko volilno pravico in s tem bistveno

¹² Zakon o preureditvi volilnega reda na Kranjskem (LGB 1884, št. 10) z dne 29. maja 1884 je to prakso anuliral.

¹³ R. Charnatz, Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907, I, Leipzig 1909, str. 106.

¹⁴ Melik: Volitve na Slovenskem, str. 146, 217.

¹⁵ E. Mayrhofer, n.d., VII., str. 766. Melik: Volitve na Slovenskem, str. 146, 217.

Vasilij Melik

Wahlen im alten Österreich

Am Beispiel der Kronländer
mit slowenischsprachiger Bevölkerung

Aus dem Slowenischen von Irena Vilfan-Bruckmüller

BÖHLAU VERLAG WIEN · KÖLN · WEIMAR

spremenil deželnozborsko volilno pravico, ne da bi v čemerkoli spremenil deželnozborski volilni red.

Na Spodnjem Štajerskem je imelo volilno pravico v mestnem volilnem razredu leta 1870 samo 6,6 % prebivalstva, leta 1902 pa 10,2 %.¹⁶ Na Kranjskem je število volilnih upravičencev poraslo s 5,4 % leta 1870 na 7,8 % leta 1908 in 12,2 % leta 1913.

Parlamentarna volilna reforma je 14. junija 1896 ustvarila nov "splošni" ali "peti" volilni razred s splošno moško volilno pravico in ga dodala prejšnjim štirim razredom. Pozneje je podobne reforme sprejela tudi večina dežel, tako Štajerska leta 1904 in Kranjska 1908. V peti volilni razred so bili vključeni tudi vsi volilci starejših volilnih razredov. Izjema je bila Štajerska po letu 1909: tu so lahko volili v petem razredu samo tisti, ki v starih volilnih razredih niso imeli volilne pravice. Z državnozborsko reformo 26. januarja 1907 so bili vsi volilni razredi odpravljeni, vpeljana pa je bila splošna in enaka moška volilna pravica. Vsak moški državljan, star 24 let, je lahko volil v dunajski parlament ali v petem volilnem razredu v deželni zbor, če je bival v isti občini že vsaj šest mesecev (državni zbor 1896-1907,

¹⁶ Vsi volilci, davkopllačevalci in osebno kvalificirani.

Štajerska 1904-1909) ali eno leto (državni zbor 1907, Kranjska 1908, Štajerska 1909).

Po februarškem patentu je bilo v mestni volilni razred vključeno na Kranjskem 18 mest in trgov v 7 volilnih okrajih, na Spodnjem Štajerskem pa 21 mest in trgov v 4 volilnih okrajih. Samo Ljubljana, Maribor in Idrija so bili sami zase volilni okraji. Povsod drugod je volilo v enem volilnem okraju več mest in trgov, najmanj dva (Kočevje- Ribnica), največ devet (celjski vol. okraj). V prvih dveh desetletjih je bilo v vsakem volilnem okraju le eno samo volišče. Volilci iz Brežic, 70 km oddaljenih od Celja, so se lahko v Celje pripeljali z vlakom. Volilci iz Gornjega Grada, oddaljenega 47 km, so se morali pripeljati na vozovih s konji. Volilni okraji za državnozborske volitve, kakor so jih uredili 1873, so bili še večji, toda število volilnih okrajev je naraslo. Celjski volilni okraj je obsegal 16 mest in trgov s 6 volišči. Na Kranjskem pa je že volil vsak kraj zase. Devet let pozneje (1882) je bil ta sistem razširjen tudi na Štajersko, za deželnozborske volitve pa se je to zgodilo dve leti pozneje tako na Kranjskem kot na Štajerskem.

Volilci so bili povabljeni na volišče na določen dan in določeno uro, recimo ob devetih dopoldne. Tedaj se je začelo glasovanje, ne glede na število prisotnih. Volitve je vodila volilna komisija 7 članov, ki jih je deloma imenovalo občinsko zastopstvo deloma pa volilni komisar kot vladni zastopnik. Najprej so glasovali člani volilne komisije, nato pa so brali imena iz volilnega imenika od začetka do konca. Vsak prisoten volilec je moral povedati, za koga glasuje, kar so zapisali v seznam glasovalcev. Zamudniki so prišli na vrsto, ko je bil imenik prebran do konca. Ko so oddali svoje glasove tudi zamudniki, je predsednik volilne komisije razglasil glasovanje za končano. Komisija je preštela glasove in razglasila rezultat. Za volitve v državni zbor so 1873 uvedli tajno glasovanje z glasovnicami. Volilni čas je moral biti odslej določen vnaprej tako z začetkom kot s koncem. Obe odločbi sta bili za deželne volitve uveljavljeni 1884 na Kranjskem, 1904 na Štajerskem. Volilni imeniki za deželnozborske volitve so bili v začetku sestavljeni za vsako mesto ali trg po seznamu davkoplačevalcev, od tistega, ki je plačeval največ davkov, navzdol do najmanj obdavčenega. Abecedni red so uvedli za državnozborske volitve 1873, za deželnozborske na Štajerskem 1904, na Kranjskem 1908.

Posebna značilnost avstrijskega volilnega sistema je bila v tem, da zakoni niso poznali ne strank, ne kandidatur. Volilci so lahko glasovali za katerega koli nad 30 let starega avstrijskega državljana, ki je imel volilno pravico, ne glede na to, ali se je potegoval za izvolitev ali ne. Za izvolitev je bila potrebna absolutna večina, nadpolovična večina oddanih (veljavnih) glasov. Kolikor nadpolovična večina ni bila dosežena, se je po določbah iz leta 1861 vršilo drugo glasovanje, in če tudi to ni odločilo, še tretje. Pri tem so volilci mogli izbirati samo med tistima dvema, ki sta po drugem glasovanju dobila največ glasov. Pozneje je bil postopek poenostavljen: drugo glasovanje je bilo opuščeno in "ožja volitev", omejena na dva kandidata, je neposredno sledila prvemu glasovanju.

Pri deželno- in državnozborskih volitvah v mestnem volilnem razredu so v vsakem volilnem okraju volili po enega poslanca, razen v Ljubljani, ki je v deželni zbor

volila dva poslanca. Vsak volilec je moral glasovati za dve osebi. Pri volitvah mestnih svetov je bilo število oseb, ki je moral zanje glasovati vsak volilec, še večje, 3 do 10.

Med leti 1861-1907 je na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem bilo v mestnem volilnem razredu 45 mest in trgov, od tega 39 pri državno- in deželnozborskih volitvah, 6 samo pri državnozborskih.¹⁷ 18 teh krajev je nosilo ugledni naslov mesta, 27 je bilo trgov. V mestni volilni razred so bila uvrščena vsa mesta, od trgov le manjši del. V 37 mestih in trgih so bila središča sodnih ali političnih okrajev. Tabela 6 kaže prebivalstvo mest in trgov mestne kurije za leti 1869 in 1910. Samo 11 med njimi je imelo 1910 več kot 2000 prebivalcev. Samo majhen del je kazal znake hitrega gospodarskega razvoja. Mnogo krajev je stagniralo, nekateri so bili izredno majhni.

Volilni rezultati so bili na Kranjskem precej drugačni kot na Spodnjem Štajerskem. Na Kranjskem je slovenska narodna stranka januarja 1867 osvojila 7 od 8 poslanskih mest, izgubila volitve marca 1867 in v letu 1870, ko je dobila le 3 poslance, pa znova zmagala 1871 s 5:3. Prve neposredne volitve v državni zbor so bile pravi polom za slovensko stranko. Noben njenih kandidatov ni bil izvoljen. Podobno je bilo na deželnozborskih volitvah 1877: od 8 poslancev mestne kurije je le eden pripadal slovenski stranki. S Taaffejevo vlado (1879) pa se je položaj popolnoma spremenil. Slovenci so postali del večine v državnem zboru. Vlada je priznala Kranjsko za slovensko deželo in je nehala podpirati nemške politične težnje v deželi. Na drugih državnozborskih volitvah 1879 je slovenska stranka osvojila vse tri mandate, prav tako tudi na vseh naslednjih volitvah v državni zbor. Na deželnozborskih volitvah so Slovenci leta 1883 dobili 7 poslancev, Nemci pa enega: to je bil poslanec kočevskega mesta, središča pokrajine, ki je bila v 14. stoletju naseljena z nemškimi kolonisti, edinega mesta z nemško večino na Kranjskem. Enako je bilo tudi pri naslednjih volitvah (z edino izjemo 1887, ko je tudi tu, ker je s Kočevjem volila slovenska Ribnica, za dve leti zasedel poslansko mesto slovenski kandidat).

Na Spodnjem Štajerskem so 4 mandati v deželnem zboru (do reforme 1909) in dva mandata v državnem zboru (do reforme 1907) vseskozi pripadali ustavoverni stranki in njenim različnim naslednicam v nemškem nacionalnem in svobodomiselnem taboru. Slovenska stranka ni dosegla ves čas nobene zmage.

Razpravljali bomo najprej o Ljubljani, nato o ostalih kranjskih mestih in trgih, potem pa o Spodnji Štajerski.

V

Pri popisu prebivalstva 1880 je 1845 prebivalcev Ljubljane navedlo slovenščino kot občevalni jezik, 5658 pa nemščino. Med temi zadnjimi jih je bilo 38 % rojenih v Ljubljani, 32 % v slovenskih delih Kranjske, Štajerske, Koroške in Primorja, 19 %

¹⁷ Slovenske Konjice, Kozje, Lenart v Slov. goricah, Šmarje pri Jelšah, Vitanje in Vrnsko.

TABELA 6: Mesta in trgi v mestni kuriji na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem

dežela	prebivalci		mesta in trgi
	1869	1910	
K	22593	41727	Ljubljana
Š	12823	27994	Maribor
Š	4224	6919	Celje
K	3813	6094	Idrija
Š	2361	4631	Ptuj
K	1751	2628	Tržič
K	2326	2580	Kranj
K	1048	2531	Kočevje
K	2068	2394	Novo mesto
K	1943	2366	Vrhnika
K	2017	2126	Škofja Loka
K	1701	1986	Postojna
K	1768	1691	Kamnik
Š	1168	1627	Slovenska Bistrica
Š	912	1431	Slovenske Konjice
Š	1074	1302	Ljutomer
Š	925	1269	Brežice
Š	642	1257	Šoštanj
K	1168	1237	Metlika
K	1272	1190	Radovljica
Š	944	1186	Slovenj Gradec
Š	974	1159	Središče
Š	821	1083	Muta
K	936	1062	Ribnica
Š	867	1049	Ormož
Š	670	1038	Sevnica
Š	942	1035	Radlje ob Dravi (Marenberg)
K	1071	978	Črnomelj
Š	613	903	Laško
K	805	901	Krško
Š	488	777	Vojnik
Š	715	771	Gornji Grad
Š	553	764	Žalec
Š	679	754	Rogatec
Š	662	734	Ljubno
Š	586	682	Vransko
Š	548	637	Lenart (Sv.) v Slov. goricah
Š	531	587	Kozje
Š	546	580	Mozirje

dežela	prebivalci		mesta in trgi
	1869	1910	
K	542	521	Lož
K	382	495	Kostanjevica
Š	335	419	Šmarje pri Jelšah
K	406	375	Višnja Gora
Š	396	336	Vitanje
Š	264	331	Vuzenica

v nemških delih teh dežel, v nemških deželah Avstrije ali v Nemčiji, 7 % v Češki, Moravski in Šleziji.¹⁸ Pri naslednjem štetju 1890 je bilo število Nemcev nižje. Njihovo število je nato raslo, toda ne tako močno kot celotno prebivalstvo, tako da je delež nemško govorečih avstrijskih državljanov stalno padal, kakor nam kaže tabela 7.

TABELA 7: Občevalni jezik v Ljubljani

leto	slovenski	nemški	%
1880	18.845	5658	23 %
1890	24.199	5127	17 %
1900	29.733	5423	15 %
1910	33.846	5950	14 %

Ljubljanski občinski svet je imel 30 članov; vsak volilni razred jih je volil 10. Vsako leto so bile volitve za tretjino svetnikov. Po padcu neoabsolutizma je bil stari mestni svet iz leta 1850 razpuščen in 21. februarja 1861 so se po enajstih letih spet začele nove volitve. Formirala sta se dva volilna odbora, ki sta organizirala zborovanja volilcev in postavljanje kandidatov. Kandidatni listi obeh odborov sta si bili močno podobni: 19 kandidatov je nastopalo na obeh listah. Na obeh listah so bili ljudje nemške in slovenske orientacije, vendar bi lahko rekli, da je bilo na prvi Slovencev nekaj več in da je bila druga nekaj bolj liberalno usmerjena. Na volitvah je bila prva lista nekoliko močnejša v tretjem volilnem razredu, druga pa v prvem. Volilci so izbirali bolj po osebnih lastnostih in simpatičnosti kandidatov kot pa po njihovi narodni ali nazorski smeri. Dne 20. aprila 1861 je bil izvoljen za župana Mihael Ambrož (1808-1864), star borec za razvoj in pravice slovenskega jezika, član parlamenta v letu 1848. Kot župan je nastopal v duhu liberalnih tradicij iz leta 1848 in slovensko-nemškega bratstva.

Dne 26. marca 1861 so bile prve volitve v deželni zbor. Tudi pri njih ni bilo kandidatur na narodnostni podlagi. Po komentarju v Ost und West Slovenci ne bi mogli zmagati, lahko pa so preprečili izvolitev izrazito protislovenskega kandidata.¹⁹

¹⁸ V. Valenčič: Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880, Zgodovinski časopis 28 (1974) 3-4, str. 299.

¹⁹ Ost und West 1861, 6.4.

Na volilnih zborovanjih so morali kandidati odgovarjati tudi na vprašanja, kakšno stališče imajo do slovenskega jezika. Večinoma so odgovarjali, da mu želijo upoštevanja in napredovanja, ki ga zasluži, svarili pa so tudi pred ekstremizmom.

Slovenska narodna stranka se je organizirala šele po volitvah. Proti njej pa so se postavili ljudje, tako Slovenci kot Nemci po materinskem jeziku, ki so se zavzemali za nemško kulturno tradicijo in za nemščino kot jezik izobražene družbe, ki se niso strinjali s strankino slovensko orientacijo ali z njeno taktiko. Ta opozicija proti slovenski narodni stranki je bila v začetku koalicije zelo heterogenih elementov. Nadela si je ime ustavoverne stranke z liberalno usmerjenostjo. V njej pa se je vedno bolj uveljavljal nemški značaj in nazadnje so iz nje izšle nemške nacionalistične stranke. V šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja se je odvijal proces nacionalne diferenciacije. Vidni izrazi tega procesa so bili volilni izidi in odločitve za slovenski ali nemški občevalni jezik pri ljudskem štetju 1880 in pozneje.

V Ljubljani je bila slovenska stranka organizirana prej kot drugod. Obe stranki sta prvič postavili kandidate za občinske volitve marca 1862: ustavoverci so zmagali v prvem in drugem volilnem razredu, Slovenci pa v tretjem, ki je postal njihovo glavno oporišče. Volilna udeležba je bila nadpolovična v prvih dveh razredih, v tretjem pa je bila zelo nizka, samo 29 %.²⁰ V nekaj naslednjih letih se je slovenska stranka krepila in dosegala pomembne zmage; 1864 je že imela večino v občinskem svetu. Po Ambroževi smrti je bil 8. junija 1864 izvoljen za župana s 16 glasovi eden njenih voditeljev, dr. Etbin Costa (1832-1875). Leta 1866 so zmagali Slovenci v vseh volilnih razredih, ob udeležbi 60 % v prvem in drugem, 65 % v tretjem razredu. Januarja 1867 so zmagali Slovenci pri volitvah v deželni zbor - toda to je bila zadnja njihova zmaga v tem času. Belcredi je odstopil, Beust je razpustil kranjski deželni zbor s slovensko večino in nove volitve v marcu so prinesle v Ljubljani rezultat, ki si ga je želela vlada. Večino sta dobila kandidata ustavoverne stranke. Majske volitve v občinski svet so imele podoben izid: Slovenci so bili poraženi v prvem in drugem volilnem razredu. Naslednje leto (1868) so izgubili večino v občinskem svetu. Leta 1869 so se Slovenci odločili za abstinenco in ustavoverci so zmagali brez boja. Slovenska pasivna rezistenca na občinskih volitvah v Ljubljani je trajala do 1875, vse deželno- in državnozbornske volitve do 1879 pa so se končale v Ljubljani s porazom slovenske stranke. Tabela 8 kaže izide državno- in deželnozbornskih volitev 1867-1883. Če je bilo treba izvoliti dva poslanca, kaže tabela glasove za uspešnejšega kandidata vsake stranke. Nekateri volilci so glasovali za enega slovenskega in enega ustavovernega kandidata. Takih "nevtralnih" volilcev je bilo januarja 1867 petnajst, marca leta 1867 enaindvajset, leta 1870 dvaindvajset, 1871 pet, 1877 štiri. Iz volilnega gradiva, ohranjenega v Arhivu R Slovenije, moremo rezultate deželnozbornskih volitev

²⁰ Za volitve v Ljubljani glej: F. Škerl: Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe, Ljubljana 1938, str. 19; E. Lah: Statistične črtice o ljubljanskih občinskih volitvah v dobi od l. 1866-1903, Zbornik Slovenske matice 5 (1903), str. 182-198; V. Melik: Volitve v Ljubljani 1848-1918, Kronika 29 (1981) 2, str. 115-124. Tabela 8 je povzeta po V. Melik: Volitve na Slovenskem, str. 343-345.

1867, 1870, 1871 in 1877 še podrobneje analizirati. Tabela 9 nam kaže posebej glasove volilcev davkoplačevalcev, glasove državnih uradnikov in glasove drugih volilcev /z dodatno vpisanimi vred/. Med davkoplačevalci je ustavoverna stranka zmagala samo leta 1877, ko je bil pritisk vladnih in mestnih oblasti na volilce največji in ko je bila slovenska stranka v največji depresiji. Davkoplačevalce lahko razdelimo še po višini davkov, ki so jih plačevali: tabela 10 nam kaže to za volitve v marcu 1867, 1871 in 1877. Najpremožnejši (prvi volilni razred) so glasovali za ustavoverne. Slovenske zmage v tej skupini so bile izjemne. Nižji so bili davki, večja je bila moč slovenske stranke. Med davkoplačevalci drugega volilnega razreda je imela večino. Ker pa je bila pri občinskih volitvah v ta razred vključena skupina osebno kvalificiranih volilcev, je bil drugi volilni razred kot celota glavno nemško oporišče. Glavno podporo je imela slovenska stranka v tretjem volilnem razredu.

TABELA 8: rezultati deželno-(D) in državno- (Drž) zbornih volitev v Ljubljani 1867-1883

volitve	datum	volilni upravičenci	volilni udeleženci	% udeležbe	za slov. stranko	za ustavov. stranko
D	30. 1. 1867	850	530	62 %	335	199
D	27. 3. 1867	877	612	70 %	298	326
D	28. 6. 1870	1118	707	63 %	298	427
D	14. 12. 1871	1091	707	65 %	331	378
Drž.	23. 10. 1873	1181	742	63 %	188	547
Drž.	7. 9. 1874	1202	562	47 %	135	427
D	10. 7. 1877	1159	628	54 %	165	464
Drž.	30. 6. 1879	1196	906	76 %	496	406
D	12. 6. 1883	1193	421	35 %	421	-

Med državnimi uradniki je imela ustavoverna stranka pogosto več kot polovico glasov vseh volilnih upravičencev. Mnogi uradniki so čutili odpor do narodnega gibanja, mnogi so bili Nemci, mnogi si niso upali glasovati proti volji predpostavljenih. Januarja 1867, še pod Belcredijem, so imeli Slovenci med uradniki 29 glasov, marca 1867 in 1877, v času najhujšega vladnega pritiska, le 6 in 7. Vlada je tedaj še mislila, da bo mogoče slovensko narodno gibanje zatreči. Glasovi državnih uradnikov so marca 1867, 1870 in 1871 odločili izid volitev v Ljubljani v korist ustavovercev. Upokojeni oficirji so skoraj brez izjeme glasovali za ustavoverno stranko. Profesorji in učitelji so imeli nekaj več svobode kot uradniki. Januarja 1867 je glasovalo med njimi prav toliko volilcev (20) za Slovence kot za ustavoverce. Podobno je bilo pri naslednjih treh volitvah. Toda 1877 je tudi tu zapihal drugačen veter: za Slovence je glasoval samo še eden, za ustavoverce 31. Le duhovščina je glasovala skoraj brez izjeme za slovensko stran.

TABELA 9: deželnozborske volitve v Ljubljani: glasovanje uradnikov in davkoplačevalcev

datum	davkoplačevalci		uradniki		drugi	
	slov.	ustav.	slov.	ustav.	slov.	ustav.
30. 1. 1867	266	60	29	93	40	46
27. 3. 1867	249	125	6	135	43	66
28. 6. 1870	254	220	14	141	30	66
14. 12. 1871	280	186	17	134	34	58
10. 7. 1877	151	214	7	191	7	59

Udeležba na državno- in deželnozborskih volitvah v desetletju 1867-1877 je znašala 60-70 %. Manjša je bila na dopolnilnih volitvah 1874 in na volitvah 1877, ko znatno število Slovencev ni prišlo na volitve. Višja od povprečja je bila med uradniki (73 % marca 1867, 69 % 1870 in 70 % 1877) in med najpremožnejšimi davkoplačevalci. Med temi je udeležba padala, dasi ne brez izjem, od prvega proti tretjemu volilnemu razredu, v katerem je bila najnižja (glej tabelo 10).

TABELA 10: deželnozborske volitve v Ljubljani, glasovanje davkoplačevalcev

davčni znesek	udel.	sl.	ust.	ud.	sl.	ust.	ud.	sl.	ust.
nad 80 gld.	71 %	61	63	68 %	65	78	56 %	40	91
20-80 gld.	72 %	114	47	63 %	114	59	55 %	56	70
10-20 gld.	53 %	74	15	59 %	101	49	45 %	55	53

Taaffe je priznal slovenske pravice na Kranjskem. Začelo se je tretje obdobje ljubljanske volilne zgodovine. Odločilni bitki sta bili druge direktne volitve v državni zbor 1879 in občinske volitve 1882. Volilna udeležba je bila 1879 višja kot kdaj prej: 76 %. Za slovensko stranko je glasovalo 41 % vseh volilnih upravičencev. Šest let prej pa so ustavoverci praznovali svoj največji uspeh, saj so zbrali glasove 46 % ljubljanskih volilnih upravičencev. Na občinskih volitvah 1875-1881 so Slovenci zmagali le v tretjem volilnem razredu. 1882 so zmagali v vseh treh razredih, dosegli večino v občinskem svetu in izvolili slovenskega župana. Nemška stranka je zdaj v Ljubljani opustila volilni boj. Znova so se nemške kandidature pojavile šele ob koncu stoletja, ne zato, da bi osvojile kak mandat, temveč zato, da bi pokazali, da so še politična sila v mestu, tako na občinskih volitvah 1897, 1898, 1899 in 1911, na državnozborskih volitvah 1901, 1907 in 1911, na deželnozborskih volitvah 1911, 1912 in 1913. Največji uspeh je dosegla nemška stranka na občinskih volitvah 1898, ki jih prikazuje tabela 11. Leta 1900 je bilo v Ljubljani po občevalnem jeziku 15 % Nemcev, za najuspešnejšega nemškega kandidata pa je glasovalo 18 % vseh volilnih upravičencev. Pozneje (1899, 1901) jih je bilo 14 % in leta 1913 le 7 %. Najbolj zanimive in tudi edine, ki so za nemško stranko mogle imeti realen uspeh (in so ga tudi prinesle) so bile občinske volitve 1911.

TABELA 11: volitve v ljubljanski občinski svet 1898

volilni razred	volilni upravičenci	volilni udeleženci	% udeležencev	nemška stranka	% od volil. upravičencev
I	571	445	78 %	180	32 %
II	1103	713	64 %	198	18 %
III	1334	704	53 %	168	13 %
skupno	3008	1862	62 %	546	18 %

VI

Slovenska narodna stranka se je 1891 razcepila v liberalno in katoliško stranko. Občinski svet je bil trdno v rokah liberalne Narodno napredne stranke, ki je razpolagala tudi skoraj z vsemi mandati. Decembra 1908 je katoliška Slovenska ljudska stranka dosegla absolutno zmago v kranjskem deželnem zboru. Da bi zlomila liberalno vlado v deželnem glavnem mestu, je SLS v deželnem zboru izglasovala nov statut za Ljubljano. Ta zakon z dne 17. oktobra 1910 je popolnoma preuredil volilne razrede. V prvi volilni razred so vključili prvi dve petini po višini davka razvrščenih davkoplačevalcev, niso pa v davke šteli osebne dohodnine. V drugi volilni razred so uvrstili druge tri petine davkoplačevalcev (brez osebne dohodnine), tiste, ki so imeli že dve leti redno bivališče v občini in plačevali več kot 30 K osebne dohodnine, ter osebno kvalificirane volilce. V tretjem volilnem razredu so bili tisti, ki so plačevali manj kot 30 K osebne dohodnine, vsi moški, ki so imeli že tri leta redno bivališče v občini, pa tudi vsi, ki so imeli volilno pravico že v prvih dveh razredih. Novost je bila, da so ženske volilne upravičenke zdaj lahko osebno glasovale in da so med skupino osebno kvalificiranih "expressis verbis" vključili učiteljice. Za ženske volilke je bilo določeno posebno volišče. Uvedena je bila volilna dolžnost. Sistem absolutne večine je bil opuščen, uveden je bil proporc. Kandidature so postale obvezne. "Stranke -politične, socialne in druge skupine volivcev - morajo do določenega roka magistratu... naznaniti... svoje kandidate... Vsakemu volilnemu predlogu je dati tudi določeno in jasno označbo stranke, tako da ga je od vsakega drugega lahko razločevati." Glasovnice so morale imeti oznako liste in ime prvega kandidata.²¹ Število občinskih svetnikov so zvišali s 30 na 45. Namesto vsakoletnih volitev tretjine svetnikov so bile določene splošne volitve vseh za obdobje treh let.

Prve volitve po novem sistemu so bile 23. aprila 1911. Naslednje bi morale biti aprila 1914, pa so bile že 1913 odložene na leto 1915. Tedaj pa je že divjala prva svetovna vojna in tako so ostale volitve leta 1911 edine po novem sistemu. Prijavljene so bile 4 stranke: Narodno napredna stranka, Nemška stranka, Socialno demokratska stranka in Slovenska ljudska stranka. Za razdelitev mandatov je bil določen Hagenbach-Bischoffov sistem. Za vsak volilni razred je bilo treba število

²¹ Volilni poslovnik za Ljubljano 17. okt. 1910 (čl. 28).

veljavnih glasovnic deliti s 16. Zaokroženi koeficient se je imenoval volilno število. Število glasovnic, oddanih za vsako stranko, je bilo treba deliti z volilnim številom. Rezultat je povedal, koliko svetnikov dobi lista/stranka. Vzemimo za primer drugi razred! Volilno število je bilo 3048 (veljavnih glasovnic): $16=190,5$, zaokroženo na 191. Narodno napredna stranka je dobila 7 svetnikov (1370 glasovnic: $191=7,17$), Slovenska ljudska stranka 5, Nemška stranka 2. Na ta način je bilo razdeljenih le 14 mandatov. Za preostalega je zakon določal, da ga dobi v tistem volilnem razredu najmočnejša stranka. To je bila Narodno napredna stranka (dalje: NNS). Ker je bil položaj v vseh treh volilnih razredih enak, je dobila NNS tudi prvotno nerazdeljena mandata v prvem in tretjem razredu. NNS je torej dobila v občinskem svetu 20 sedežev, po Hagenbach-Bischoffovem sistemu pa še tri dodatne mandate kot najmočnejša stranka, torej skupno 23. To je bilo ravno še dovolj, da je obdržala večino v občinskem svetu (23:22). Deželni zbor je potem, za bodoče volitve spremenil razdelilni sistem. Po zakonu z dne 29. maja 1912 je bilo preostali mandat dodeliti stranki, ki je ob deljenju z volilnim številom imela največji ostanek. Če bi to pravilo veljalo leta 1911, bi NNS dobila en sam preostali mandat, SLS pa 2 in NNS bi z 21 mandati ne imela večine v občinskem svetu (21:24).

Občinske volitve 1911 so imele 8904 volilnih upravičencev, kar je pomenilo 21 % prebivalstva Ljubljane. Pri volitvah v državni zbor, ki so bile dva meseca pozneje, je bilo volilnih upravičencev le 6824, v glavnem zato, ker ženske tu niso imele volilne pravice. Pri ljubljanskih občinskih volitvah je bilo med veljavnimi glasovi v tretjem volilnem razredu 18 % ženskih (1348), v drugem volilnem razredu 27 %, v prvem pa 28 %. Volilne rezultate nam kaže tabela 12.

TABELA 12: volitve v ljubljanski občinski svet 1911

volilni razred	NNS	SLS	Nem.	soc. -dem.	odstotek glasov				odstotek mandatov			
					NNS	SLS	Nem.	Soc. d.	NNS	SLS	Nem.	soc. d.
I	611	407	286	24	46	31	22	2	8	4	3	-
II	1370	1121	458	88	45	37	15	3	8	5	2	-
III	3266	2471	1018	799	43	33	13	11	7	5	2	1
									23	14	7	1

Za nemško stranko je glasovalo 11 % volilnih upravičencev, 13 % volilnih udeležencev in 19 % ženskih volilk. Med prebivalstvom je bilo, kakor vemo, 14 % Nemcev. Glavna moč nemške stranke je bila, kakor pol stoletja prej, med najpremožnejšimi prebivalci: v prvem volilnem razredu so imeli 22 % glasov, v drugem 15 %, med tistimi, ki so volili samo v tretjem volilnem razredu, ker niso plačevali davkov ali pa le manjše zneske osebne dohodnine, pa le 9 %.

V poglavju IV smo dali kratak pregled volilnih rezultatov na Kranjskem. Tabela 13 nam kaže izide splošnih deželno- in državnozbornih volitev v mestnem volilnem razredu izven Ljubljane med leti 1867 in 1885, v času pravih bojev med slovensko in ustavoverno (nemško) stranka.²² Podrobna analiza volitev po posameznih malih mestih in trgih je zanimiva, ker nam daje podatke o začetkih nacionalne diferenciacije in nastanku narodnih strank. V začetku ustavnega življenja so mnogi taki trgi in mesta predstavljali homogeno enoto, tako da so vsi ali skoraj vsi volilci glasovali za istega kandidata, kakor je to nasvetovala lokalna elita. Določeno vlogo so igrali rivalstvo med bližnjimi kraji, pričakovanje gospodarskih in drugačnih koristi za mesto ali trg, kandidatov rojstni kraj, povezanost s trgov ali mestom, priljubljenost itd.

TABELA 13: volitve v mestni kuriji na Kranjskem izven Ljubljane

datum volitev	volilni upravičenci	volilni udeleženci	% volil. udeležbe	slov. stranka	ustavov. stranka	slov. poslanci	ustavov. poslanci
30. 1. 1867	1846	1071	58 %	634	428	5	1
27. 3. 1867	1667	1216	73 %	581	637	3	3
28. 6. 1870	1511	925	61 %	546	373	3	3
14. 12. 1871	1572	967	62 %	573	393	5	1
23. 10. 1873	1424	866	61 %	277	583	0	2
10. 7. 1877	1350	1034	77 %	394	629	1	5
30. 6. 1879	1144	928	81 %	504	414	2	0
12. 6. 1883	1476	900	61 %	679	221	5	1
2. 6. 1885	1706	1054	62 %	940	104	2	0

Volilni okraj Kranj-Škofja Loka je povezoval dvoje v mnogočem rivalskih mest. Razdalja med njima je znašala 10 km. Leta 1861 so nastopili trije kandidati: Johann Brolich, sodnik, ki so bili zanj uradniki obeh mest, Konrad Lokar, kranjski lokalni kandidat, in Janez Sušnik, škofjeloški lokalni kandidat. Od 61 davkoplačevalcev-volilcev iz Kranja jih je 58 glasovalo za Lokarja, niti eden za Sušnika. Od 43 davkoplačevalcev iz Škofje Loke jih je 31 glasovalo za Sušnika, 2 za Lokarja. Kot poslanec se je Lokar pridružil slovenski stranki. Tudi pozneje, vse do leta 1877, so bili vsi kandidati slovenske stranke iz Kranja. Leta 1867 so škofjeloški volilci glasovali za Leopolda Höfferna, okrajnega predstojnika v Škofji Loki, ki je januarja nastopil kot kandidat izven strank, dva meseca pozneje pa je postal uradni kandidat ustavoverne stranke. Januarja je dobil med škofjeloškimi davkoplačevalci 61 glasov, proti njemu jih je bilo 7, marca je dobil 77 glasov, proti jih je bilo 9. Šele na naslednjih volitvah 1870 si je opozicijska stranka pridobila več opore, ustavover-

²² Tabela 13 izhaja iz podatkov v: V. Melik: Volitve na Slovenskem, str. 216, 343-344.

na v Kranju (22:66), slovenska v Škofji Loki (21:29). Leta 1873 so Slovenci v Škofji Loki dosegli večino med škofjeloškimi davkoplačevalci: narodnostna opredelitev je zmagala nad lokalno.²³

Vrhniški volilci so morali voliti v Postojni. Na prvih volitvah 1861 so vsi vrhniški volilci (51 ali 31 % volilnih upravičencev), pa tudi večina davkoplačevalcev iz Postojne in Loža, glasovali za Mihaela Ambroža, zavednega Slovenca, ki je bil mesec dni pozneje, kot smo videli, izvoljen za ljubljanskega župana. Na nadomestnih volitvah po Ambroževi smrti (1864) so Vrhničani, ki so prišli na volitve (59 ali 34 %), z eno samo izjemo glasovali za slovensko usmerjenega tovarnarja Franca Kotnika, ki je bil z Vrhniko doma. Vsi volilci iz Postojne in Loža pa so glasovali za tedanjega kranjskega namestnika barona Johanna Schloissnigga. Januarja 1867 Schloissnigg ni bil več namestnik in je kandidiral za slovensko stranko. Volilci iz Postojne in Loža so bili znova vsi zanj. Vrhničani (138 ali 71 %) so bili vsi za Karla Obreso, svojega rojaka, ki pa je bil kandidat ustavoverne stranke. To je bil začetek "nemške" orientacije Vrhničanov. Marca 1867 je Obresa zmagal. Vrhničani so mu dali 163 glasov (84 % upravičencev), nihče med njimi ni glasoval za Schloissnigga, toda slovenska večina v deželnem zboru je volitve razveljavila, češ da vrhniški volilni imenik ni bil pravilno sestavljen in da je štel preveč volilnih upravičencev (193 od 354 v vsem volilnem okraju). Pri nadomestnih volitvah septembra 1867 je 127 (81 % upravičencev) glasovalo za Aloisa Mulleya, tedanjega okrajnega predstojnika na Vrhniku, novega kandidata ustavovercev. Volitve so bile znova proglašene za neveljavne, toda do nadomestnih volitev ni prišlo. Na splošnih volitvah 1870 je slovenska stranka postavila za kandidata istega Kotnika, ki so zanj glasovali Vrhničani pred šestimi leti - toda zdaj so protestirali proti volitvam s tem, da se jih niso udeležili. Leta 1871 so se vrhniški volilci razcepili: ustavoverci so abstinirali, 58 volilcev (45 % upravičencev) pa je prišlo v Postojno in glasovalo za Kotnika. Na volitvah 1873 in 1877 so bili ustavoverci močnejši, 1879 pa je prevladala slovenska stranka (22:12).²⁴

Spremembe v politični usmerjenosti so bile pogoste. Janez Kecel, najbogatejši mož v Kamniku, je sprva, kakor večina Kamničanov, glasoval za slovenske kandidate, leta 1870²⁵ pa je volil ustavovernega kandidata in 1877 je sam postal kandidat te stranke. Kot tak je pridobil polovico kamniških volilcev. Osebna priljubljenost je bila dostikrat odločilna. V Idriji je Anton Gariboldi zmagal štirikrat, dvakrat leta 1867 kot slovenski kandidat, leta 1873 in 1877 pa kot ustavoverec. Nekatero družino so bile narodnostno in politično razcepljene. Peter Kozler (1824-1879), navdušen agitator za Zedinjeno Slovenijo, je bil v deželnem zboru 1867-1877 član slovenske stranke. Njegov brat Johann Kosler (1819-1898) je sedel v istem deželnem zboru 1861-1870 kot pristaš ustavoverne stran-

²³ Podatki so iz originalne volilne dokumentacije v Arhivu R Slovenije v Ljubljani. Za leto 1873 glej še: Laibacher Tagblatt 1873, 23. 10. in Slovenski narod 1873, 24. 10.

²⁴ Glej opombo 23. Za leto 1879 glej: Laibacher Zeitung 1879, 1. 7.

²⁵ Glej opombo 23.

ke.²⁶ Nemški konservativci na Kranjskem so bili vedno za vlado, ker je bila to vlada njihovega cesarja, in so glasovali za ustavoverno stranko. Ko pa je zavladal Taaffe, so mnogi zapustili ustavoverce in se pridružili slovenski stranki. Grof Albin Margheri je bil 1867-1877 poslanec ustavoverne stranke v kranjskem deželnem zboru, 1879-1885 pa poslanec slovenske stranke v dunajskem parlamentu.

Podatki o občevalnem jeziku so bili prvič zbrani ob popisu 1880, torej po spremembi režima in po slovenski zmagi na Kranjskem. Nekaj let starejši podatki bi nam dali najbrž večje število ljudi z nemškim jezikom, zdaj pa je od vseh mest in trgov imelo edinole Kočevje nemško večino. V Novem mestu je bilo 20 % prebivalcev z nemškim jezikom (30 let pozneje, 1910, samo še 4 %), v drugih mestih in trgih manj kot 10 %.

VIII

Na Spodnjem Štajerskem je šla nacionalna diferenciacija drugačno pot kot na Kranjskem. Tako na Spodnjem Štajerskem kot na Kranjskem je bilo kmečko prebivalstvo po veliki večini slovensko, mestno prebivalstvo pretežno dvojezično in pogovorni jezik kulturne družbe nemščina. Toda Kranjska je imela dolgo tradicijo dežele, katere značilnost je bila slovenski jezik in slovensko prebivalstvo, Spodnja Štajerska pa je bila le del velike dežele z nemško večino in nemškim središčem, Gradcem. V Ljubljani se je strankarska organizacija za volitve začela že 1862 in z letom 1867 so se začeli v vseh mestnih volilnih okrajih ogorčeni boji za slovensko stranko in proti njej. V nekaterih mestih in trgih, ki so se v šestdesetih letih 19. stoletja ogreli za ustavoverno stranko, je slovenska stranka napredovala in celo postala vodilna še pred Taaffejevo vlado. Na Štajerskem je v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja slovenska stranka razvila v mestih le skromno aktivnost. Stara prednost nemščine je ostala in ustavoverna stranka je imela večino, ki je prej ali pozneje prešla v nemško nacionalno zavest. Taaffejeva vlada ni prinesla tu nobene bistvene spremembe. Leta 1880 je 63 % prebivalstva spodnještajerskih mest in trgov, vključenih v mestno kurijo, navedlo nemščino kot občevalni jezik. V osemdesetih letih 19. stoletja je aktivnost slovenske stranke porasla, vendar se nikoli ni razširila na vse mestne volilne okraje. Najboljše rezultate na deželnozborskih volitvah je dosegla 1884, ko je glasovalo zanjo 19 % spodnještajerskih mestnih volilnih upravičencev, na državnozborskih volitvah pa leta 1891 s 24 %. Tabela 14 nam kaže rezultate splošnih volitev v letih 1867-1902.²⁷

Ustavoverna stranka in nemške stranke, ki so se iz nje razvile, so imele stalno večino v 15 mestih in trgih, v vseh krajih z več kot 1500 prebivalci, pa tudi v dveh najmanjših trgih. V treh krajih se je večina menjavala. Velika nemška nacionalistična ofenziva v začetku 20. stoletja je bila mnogo močnejša kot obrambni položaj

²⁶ Prim.: Slovenski biografski leksikon I, str. 542 (Ivan Kozler) in str. 543-544 (Peter Kozler).

²⁷ Tabela 14 temelji na podatkih: V. Melik: Volitve na Slovenskem, str. 232.

TABELA 14: volitve v mestni kuriji na Spodnjem Štajerskem

zbor	datum	volilni upravičenci	volilni udeleženci	volilna udeležba	ustavoverna oz. nemška stranka	slovenska stranka
D	28. 1. 1867	2111	1189	56 %	1129	48
D	27. 6. 1870	2167	1398	64 %	1122	266
D	7. 9. 1871	2543	1429	56 %	1315	111
Drž.	23. 10. 1873	2049	1351	66 %	1216	129
D	14. 9. 1878	2064	592	29 %	584	0
Drž.	4. 7. 1879	2042	1187	58 %	922	261
D	21. 8. 1884	2995	1933	65 %	1370	560
Drž.	5. 6. 1885	2859	2208	77 %	1596	606
D	30. 6. 1890	3377	1966	58 %	1582	382
Drž.	9. 3. 1891	2932	2079	71 %	1362	700
D	23. 9. 1896	4228	2337	55 %	1696	635
Drž.	20. 3. 1897	3644	2461	68 %	1658	770
Drž.	11. 1. 1901	4600	3134	68 %	1912	896
D	7. 11. 1902	5317	2815	53 %	2161	647

slovenske stranke. Ko je lastnik največjega podjetja (usnjarne) v Šoštanju zapustil slovensko stranko in se pridružil nemški, je statistika občevalnega jezika in volilnih rezultatov pokazala velik porast v nemško smer (tabela 15).²⁸ Tu in v drugih spodnještajerskih mestih in trgih slovenska stranka ni mogla pritegniti nižjih socialnih plasti, ki prej niso imele volilne pravice. Čeprav je bil materinski jezik teh novih volilcev v veliki meri slovenski, so glasovali večinoma za nemške stranke ali za socialne demokrate.

TABELA 15: državnozborske volitve v Šoštanju

leto	občevalni jezik		leto	občevalni jezik	
	nem.	slov.		nemška str.	slovenska str.
1880	118	615	1879	11	11
		1885	25	24	
1890	410	421	189	27	25
			1897	28	28
1900	179	908	1901	28	53
			1907	130	76
1910	874	368	1911	134	33

Maribor, Celje in Ptuj, tri mesta z lastnim statutom, nam dajejo priložnost, da primerjamo parlamentarne volitve in jezikovno statistiko pred prvo svetovno vojno in po njej (tabeli 16 in 17). Pred prvo vojno je bila slovenska stranka nepomemb-

²⁸ J. Vošnjak, n.d. 644.

na. Največji uspeh je dosegla v Celju leta 1907 s 16 % volilnih upravičencev, ki so glasovali zanjo. Socialni demokrati so bili zelo močni v Mariboru. V letih 1907-1911 je predstavljal Maribor v državnem zboru na Dunaju Hans Resel (1861-1928), ki je bil rojen na Spodnjem Avstrijskem, živel pa je v Gradcu. Delež prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom med avstrijskimi državljani se je spreminjal od štetja do štetja. V Celju je bil nižji kot v Mariboru in na Ptujju. Velik del prebivalstva je bil očitno slovenskega porekla, ker je imel domovinsko pravico v slovenskem okolju.²⁹

TABELA 16: nemško prebivalstvo v Mariboru, Ptujju in Celju

leto	Maribor			Ptuj			Celje		
	preb.	Nemci	%	preb.	Nemci	%	preb.	Nemci	%
1880	17.628	13.517	84	4257	2729	75	5393	3301	64
1900	24.601	19.298	82	4223	2916	84	6713	4940	77
1910	27.994	22.653	85	4631	3672	85	6913	4625	69
1921	30.662	6595	22	4449	968	22	7756	859	11
1931	33.131	2741	8	4257	559	13	7602	449	6

Po prvi svetovni vojni se je spremenila država. Nemci, gospodujoča etnična skupina na Štajerskem, so postali narodna manjšina v jugoslovanski Sloveniji. Tudi nemške večine v Mariboru, Celju in na Ptujju so se spremenile v manjšine. Nemški uradniki so odšli, nadomestili so jih slovenski, tudi nekaj drugega prebivalstva se je odselilo. Mnogo Slovencev, ki so zapustili kraje, ki so pripadli Italiji, in se naselili v Jugoslaviji, je prišlo v Maribor. Jugoslovanska narodnostna statistika je upoštevala materinski jezik, kar pomeni, da so smatrali za Nemce samo tiste, ki so imeli nemške starše. Tistih, ki so imeli slovenske starše, niso priznavali za Nemce, čeprav so se (iz katerihkoli razlogov) odločili za nemško kulturno in narodno zavest. Pred vojno je bilo število Slovencev najbrž večje od tistega, ki so ga navajale avstrijske statistike na podlagi občevalnega jezika. V povojni Jugoslaviji je bilo prav tako najbrž število Nemcev večje od tistega, ki so ga navajale statistike na podlagi materinskega jezika.³⁰

V desetih letih ustavnega življenja v kraljevini SHS je prišlo do štirih volitev v narodno skupščino: 1920, 1923, 1925 in 1927. Volilno pravico so imeli vsi moški nad 21. letom. Leta 1920 Nemci niso imeli volilne pravice. Nemška stranka se je udeležila naslednjih treh volitev. Izgubila je absolutno večino in več kot pol svojih predvojnih volilcev. Leta 1927 je glasovalo zanjo 15 % volilnih upravičencev v

²⁹ J. Mačkovšek: Statistika Slovencev. V: L. Niederle, Slovenski svet, Ljubljana 1911, 257; prim. tudi A. Suppan: Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938. V: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1914, Wien 1988, str. 173.

³⁰ E. Brix: Die zahlenmäßige Präsenz des Deutschtums in den südslawischen Kronländern Cisleithaniens. V: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1914, Wien 1988, str. 43-62; A. Suppan, n.d.

Mariboru, 19 % volilnih upravičencev v Celju in 27 % volilnih upravičencev na Ptuju. Tu, na Ptuju, je bila nemška stranka še vedno najmočnejša stranka.³¹

TABLA 17: parlamentarne volitve 1907-1927 v Mariboru, Celju in na Ptuju

	uprav.	udeležba	nemške stranke	druge stranke	
MARIBOR					
14. 5. 1907	4643	4131	89 %	1705	socialni demokrati Slovenci 2705 54
15. 6. 1911	5396	4747	88 %	2505	socialni demokrati Slovenci 1811 340
18. 3. 1923	6372	4925	77 %	958	Slov. ljudska stranka 1535 socialisti in komunisti 926 drugi 1507
8. 2. 1925	7337	5340	73 %	724	Slov. ljudska stranka 1204 socialisti in komunisti 927 drugi 2485
11. 9. 1927	8196	5750	70 %	857	Slov. ljudska stranka 1505 socialisti in komunisti 1939 drugi 1449
CELJE					
14. 5. 1907	982	877	89%	699	Slovenci 144 socialni demokrati 30
13. 6. 1911	1052	977	93 %	787	Slovenci 150 socialni demokrati 37
18. 3. 1923	?	1324	?	288	socialisti in komunisti 146 drugi 890
8. 2. 1925	1583	1246	79 %	296	socialisti in komunisti 132 drugi 818
11. 9. 1927	1566	1298	83 %	303	socialisti in komunisti 123 drugi 872
PTUJ					
14. 5. 1907	641	501	78 %	305	socialni demokrati 150 krščanski socialisti 27
13. 6. 1911	664	579	87 %	492	socialni demokrati 63 krščanski socialisti 21
18. 3. 1923	?	682	?	277	socialisti in komunisti 100 drugi 305
8. 2. 1925	966	714	74 %	208	socialisti in komunisti 91 drugi 415
11. 9. 1927	1016	645	63 %	270	socialisti in komunisti 76 drugi 304

³¹ V. Melik: Die Deutschen und die Wahlen im jugoslawischen Slowenien zwischen den beiden Weltkriegen. V: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1941, Wien 1988, str. 248-254.

Trst živi brez prekinitve od rimskih časov. Nekaj stoletij po prodoru Slovanov v panonske in alpske pokrajine so se slovenski kmetje naselili v mestni okolici. Prebivalci mesta so najprej govorili latinsko, potem poseben romanski dialekt, pozneje italijanskega, vaščani, ki so spadali pod mestno oblast, pa so govorili slovensko. Tako je Trst tisoč let na meji med romanskim in slovanskim svetom. Cesar Karel VI. je razglasil Trst za svobodno pristanišče (1719). Tedaj je imelo mesto 5700 prebivalcev. Začel se je gospodarski dvig. V mestu so se naseljevali ljudje iz vse Evrope. Leta 1800 je imela občina 28.000 prebivalcev, leta 1880 pa 145.000, v letu 1910 že 230.000. Slovenski priseljenci so se najprej raztopili v italijanski večini, ob koncu 19. stoletja pa je naraščajoča narodna zavest skoraj ustavila italijanizacijo. Leta 1910 je bilo med 190.913 avstrijskimi državljani 118.959 oseb z italijanskim občevalnim jezikom, 56.916 s slovenskim, 11.856 z nemškim, 2.403 s srbsko-hrvaškim, 565 s češkim pa še 214 oseb z drugimi jeziki. Razen tega je bilo še 38.597 tujih državljanov, med njimi 29.439 italijanskih. Trst je štel leta 1910 več Slovencev kot je imela Ljubljana vseh prebivalcev, tako da je bil pred prvo svetovno vojno Trst največje slovensko mesto.

Postopek pri občinskih volitvah je za čas 1850-1908 predpisoval statut z dne 12. aprila 1850, ki je nosil ponosni naslov ustave. V mestu v ožjem smislu besede so bili štirje volilni razredi. Če poenostavimo zelo komplicirane in podrobne določbe, bi lahko rekli, da so v prvi razred spadali najbogatejši prebivalci, ki so plačevali več kot 300 gld. letnih direktnih davkov. Plačevalci 100-300 gld. so spadali v drugi razred, plačevalci 25-100 gld. v tretjega. Mali davkoplačevalci so spadali v četrti volilni razred. Častne meščane so dodali prvemu razredu, advokate in notarje drugemu, doktorje, magistre kirurgije in farmacije, državne in občinske uradnike, upokojene oficirje, duhovnike in učitelje tretjemu. V tržaški okolici, to se pravi v predmestjih in vaseh zunaj notranjega mesta, toda v mejah tržaške občine, davkoplačevalci in izobraženci niso bili razdeljeni na volilne razrede, temveč na šest okrajev. Meje teh okrajev so deloma spremenili leta 1885. Mestni svet je imel 54 članov, 12 iz vsakega mestnega volilnega razreda, po enega iz vsakega okoliškega volilnega okraja. Svet je bil voljen na tri leta, bil pa je lahko tudi prej razpuščen.³²

Februarska ustava 1861 je dala Trstu dvojno funkcijo: kadar so bili sklicani deželni zbori, se je zbral mestni svet v funkciji deželnega zbora Trsta kot dežele. Leta 1873 so določili Trstu v poslanski zbornici dunajskega parlamenta štiri mesta: prvi mestni volilni razred je volil enega poslanca, drugi in tretji volilni razred skupaj sta volila drugega, četrti volilni razred in šest okoliških volilnih okrajev skupaj tretjega, trgovsko-obrtna zbornica (ki v mestnem svetu ni imela zastopnika) pa četrtega. Volilno pravico je imelo vsega skupaj le 5 % prebivalstva. Ko je bil 1896

³² V. Melik: Volitve na Slovenskem, str. 123-125

MESTNI VOLILNI OKRAJI V DEŽELNIH ZBORIH

Uveden "splošni volilni razred", je vse odraslo moško prebivalstvo Trsta volilo novega, petega poslanca v državni zbor. Volilna reforma 1907 ni povečala števila tržaških poslanskih mest, jih je pa drugače porazdelila. Štirje mandati so bili namenjeni italijanskemu, eden slovenskemu prebivalstvu. Prvi volilni okraj je obsegal mestna okraja Staro mesto (Citta vecchia) in Sv. Jakob (San Giacomo), drugi volilni okraj mestna okraja Novo mesto (Citta nuova) in Nova mitnica (Barriera nuova) ter predmestji Greta (Gretta) in Škorklja (Scorcola), tretji volilni okraj mestni okraj Stara mitnica (Barriera vecchia) in predmestje Kjadin (Chiadino), četrti volilni okraj mestni okraj Sv. Vid (San Vito) in predmestje Zgornja Čarbola (Chiarbola superiore), peti volilni okraj pa ostala predmestja in vse tržaške vasi.³³

Leto dni pozneje je bil po sporazumu med vlado in tržaškimi strankami tržaški statut spremenjen in izdan nov volilni zakon (26. 8. 1908). Mestni volilni razredi so bili preurejeni. Plačevanje 400 kron osebne dohodnine, pridobnine ali 200 kron direktnih realnih davkov, je bilo pogoj za uvrstitev v prvi volilni razred. 100 kron osebne dohodnine ali pridobnine ali 50 kron direktnih realnih davkov je bila meja za uvrstitev v drugi razred, 20 oziroma 10 kron za tretji razred. Razen na davke je bila volilna pravica v vseh teh volilnih razredih vezana na moški spol in polnoletnost, v četrtem razredu pa so volili vsi ostali moški, ki so že tri leta bivali v Trstu. Advokati, notarji, doktorji, uradniki in drugi zgoraj imenovani so bili zdaj uvrščeni v drugi razred. V predmestjih in vaseh so napravili dva volilna razreda: prvi razred je obsegal volilce, ki so odgovarjali prvim trem mestnim volilnim razredom, drugi

³³ V. Melik: Volitive v Trstu 1907-1913, Zgodovinski časopis 1 (1947) 1-4, str. 70-122.

pa je odgovarjal četrtemu mestnemu razredu. Za vsak volilni razred so napravili volilne okraje, 6 v mestu, 3 v okolici. Novi mestni svet je imel 80 članov, po 16 od vsakega mestnega volilnega razreda, 8 od prvega okoliškega volilnega razreda, 4 od drugega okoliškega volilnega razreda, 4 od trgovsko-obrtno zbornice.

Število volilnih upravičencev je naraslo, kakor nam kaže tabela 18. Reforma 1908 je uvedla volilno dolžnost za občinske in državnozborske volitve. Ta določba je močno dvignila število neveljavnih glasovnic (okrog 4600 leta 1909, 3200 leta 1913).³⁴

TABELA 18: število volilnih upravičencev v Trstu 1903-1913

	volilni red	1903	1909	1913
mesto				
	I	500	1068	1319
	II	387	4134	4778
	III	3078	4298	6760
	IV	2631	21.967	19.464
okolica				
	I	2530	1516	2059
	II		8052	8526

1/ (italijanska) konservativna stranka, ki je v začetku ustavne dobe predstavljala višje razrede, je bila kozmopolitska, toda navezana na italijanščino kot jezik mesta, poslovnega sveta, kulture in tradicije, lojalna do habsburške monarhije, cesarja in njegove vlade. Somišljenike te stranke so imenovali "austriacanti". S konservativno stranko so imeli Nemci, ki so živeli in delali v Trstu, možnost priti v dunajski parlament kot zastopniki Trsta. Josef Michael Teuschl, rojen 1828 v St. Pöltnu v Spodnji Avstriji, trgovec v Trstu, je zastopal tržaško trgovsko-obrtno zbornico v parlamentu 1873-1882. Dr. Josef Rabl, rojen 1827 v Beljaku, advokat v Trstu, je bil izvoljen za poslanca drugega in tretjega volilnega razreda 1879.³⁵

2/ Italijanska liberalna ali narodno liberalna stranka (partito liberale nazionale), stranka, ki so jo predstavljali "italianissimi", povezana s Società del Progresso. Liberalna stranka je bila posebej močna v starem drugem in četrtem volilnem razredu, medtem ko je konservativna prevladovala v tretjem zaradi velikega števila uradništva v njem. Pri parlamentarnih volitvah 1873-1897 je liberalna stranka vodila abstinenčno politiko in je prepuščala zastopstvo Trsta v državnem zboru konservativcem, istočasno pa se je navdušeno udejstvovala v občinskih volitvah. Leta 1897 je bilo državnozborske abstinence konec. Tega leta so liberalci zmagali februarja na občinskih volitvah, marca pa na državnozborskih. Ta dvojna zmaga je bila odločilna in po njej je konservativna stranka praktično izgubila.

³⁴ Glej opombo 33.

³⁵ G. Saraval: I deputati triestini al parlamento di Vienna dal 1873 al 1897, La porta orientale 8 (1938), str. 221-241.

3/ Slovenska stranka, organizirana v sedemdesetih letih 19. stoletja, povezana s političnim društvom Edinost in časnikom istega imena. V mestnem svetu pred 1908 so bili Slovenci navadno zastopani s 6 svetniki iz okoliških okrajev. Kakor smo omenili, sta okolica in četrti mestni volilni razred skupaj izvolili enega poslanca. Več kot dvajset let (1873-1897) je bilo to poslansko mesto v slovenskih rokah. Pri volitvah 1873, 1879, 1885 in 1891 so Slovenci zmagali iz dveh razlogov: prvič ni italijanski kandidat nikdar dobil zadostne podpore zaradi abstinenčne politike liberalne stranke, drugič pa je bilo v sedemdesetih letih 19. stoletja število volilnih upravičencev četrtega mestnega volilnega razreda relativno nizko (1873: 1400) v primerjavi s številom volilcev iz okolice (1873: 2338). Pozneje pa je število mestnih volilcev naraščalo hitreje kakor okoliških. Leta 1901 je bilo v četrtem mestnem razredu 2829 volilnih upravičencev, v okolici pa samo 2694. Tako so se izgledi slovenske stranke zmanjševali iz leta v leto in 1897, ob koncu abstinence, je liberalna stranka lahko zmagala.

TABELA 19: glasovi za slovenskega in italijanskega kandidata pri parlamentarnih volitvah 1873-1901

leto	slovenski	italijanski
1873	1103	357
1879	1568	313
1885	2141	696
1891	1644	510
1897	1630	1882
1901	1988	2710

4/ Socialno demokratska stranka je stopila v volilni boj 1897, po uvedbi splošne kurije. Ko so avstrijski socialisti razdelili svojo stranko po narodnostih, sta v Trstu druga poleg druge obstajali italijanska in slovenska. Slovenska stranka je vodila zelo aktivno kulturno dejavnost. Tako so imeli slovenski socialni demokrati v Trstu močno narodno zavest, povsem drugače kakor njihovi delavski vrstniki v Mariboru ali na Koroškem.

Na manjše stranke in posamične kandidature, recimo "disidente", iz italijanske liberalne stranke, "mazziniane", italijansko krščansko socialno stranko, nemške številne kandidate (897 glasov leta 1911) se nam ni treba ozirati.

Leta 1873 je bil Trst zastopan na Dunaju z dvema Italijanoma, enim Nemcem in enim Slovencem, 1879 z dvema Nemcema, enim Italijanom in enim Slovencem, 1885 in 1891 s tremi konservativnimi Italijani in enim Slovencem, 1897 in 1901 s petimi italijanskimi liberalci, 1907 s štirimi socialnimi demokrati in enim Slovencem, 1911 z dvema socialnima demokratoma, dvema italijanskima liberalcema in enim Slovencem.

TABELA 20: volitve v Trstu 1897-1924

leto	uprav.	udeležba	%	vodilna italijanska stranka	%	slovenska stranka	%	socialisti in komunisti	%
1897	36.318	25.319	170	14.109	39	6462	18	4464	12
1901	36.072	22.288	62	8059	22	6438	18	4901	14
1907	39.821	28.440	71	8425	21	8166	21	9448	24
1909	41.035	33.894	83	11.522	28	9030	22	7144	17
1911	45.246	37.614	83	14.337	32	10.653	24	10.236	23
1913	42.906	35.440	83	15.689	37	8929	21	7618	18
1921	48.632	34.108	70	15.119	31	2930	6	10.821	22
1924	56.405	32.118	57	17.666	31	2577	5	6033	11

Zgornje številke se nanašajo na državnozbornske volitve 1897; 1901 v splošni kuriji; na državnozbornske volitve 1907 in 1911; na občinske volitve 1909 ter 1913 (vsota vseh volilnih razredov); na volitve v italijanski parlament 1921 in 1924. Vodilna italijanska stranka 1897-1913 *partito liberalne nazionale*, 1921 *blocco nazionale italiano*, 1924 *partito fascista*. Republikanci so imeli 1921. leta 4473 glasov, 1924. leta pa 3610 glasov. Socialisti in komunisti: 1897-1913 *socialno demokratska stranka*; komunisti so 1921 dobili 6667 glasov, socialisti pa 4154; leta 1924 so komunisti imeli 4648 glasov, *massimalisti* 679, *partito socialista unitario* pa 706 glasov. Odstotek glasov za stranke je računano od števila volilnih upravičencev.

Nobena stranka v Trstu ni imela absolutne večine, razen leta 1897, leta zmagoslavja italijanske liberalne stranke. Leta 1907 so imele v večini avstrijskih dežel stranke srednjih razredov velike izgube. V Trstu je italijanska liberalna stranka doživela pravi polom. Izgubila je vseh svojih 5 poslanskih mest, dve pri prvih volitvah, tri v ožjih, ko so volilci slovenske stranke glasovali za socialne demokrate. Pri naslednjih volitvah so italijanski liberalci popravili svoj položaj, vendar pa so na občinskih volitvah 1913, ob volilni dolžnosti, dosegli le 37 % glasov vseh volilnih upravičencev, torej manj kot leta 1897. Občinski volilni sistem s hierarhijo volilnih razredov je omogočal italijanskim liberalcem absolutno večino v mestnem svetu. 1909 je bilo izvoljenih 57 italijanskih liberalcev, 12 Slovencev, 10 socialnih demokratov in 1 italijanski konservativec (iz trgovsko-obrtne zbornice), 1913 pa 60 italijanskih liberalcev, 12 Slovencev, 7 socialnih demokratov in 1 italijanski konservativec. Če bi se mandati delili po proporciji in ob enaki volilni pravici, bi nobena stranka ne imela večine. V višjih razredih (I-III) v mestu so imeli italijanski liberalci za seboj absolutno večino volilnih upravičencev. Podobno so imeli Slovenci za seboj absolutno večino volilnih upravičencev v prvem okoliškem volilnem razredu. V celem je leta 1897 podpiralo slovensko stranko 18 % upravičencev, ob njenem največjem uspehu 1911 pa 24 %. V mestu je imela slovenska stranka

tudi v najvišjem, prvem volilnem razredu sicer majhno, toda stalno število volilcev: 9 % leta 1909, 6 % leta 1913.

Prva svetovna vojna je popolnoma spremenila položaj Trsta in odnose med etničnimi skupinami. Iz glavnega pristanišča mnogonacionalnega cesarstva je postal Trst drugorazredno mesto v enonacionalni državi. Pred vojno so trije jeziki igrali pomembno vlogo v političnem in kulturnem življenju mesta. Italijanščina je bila jezik tradicije, mestne uprave in večine prebivalstva. Nemščina je bila jezik države in mnogih šol. Slovenščina je bila jezik okolice in vedno bolj samozavestnega in aktivnega dela mestnega prebivalstva. Po vojni je italijanščina povsem prevladala. Rimska vlada je nameravala eliminirati tuje jezike z dolgoročno politiko, fašizem je skušal to doseči še preden je prišel na oblast s pritiskom in terorjem. 13. julija 1920 so fašisti požgali slovenski Narodni dom v središču mesta.

Prve volitve po prvi svetovni vojni v Trstu so bile splošne volitve v italijanski parlament 15. maja 1921, za časa Giolittijeve vlade. Volilni upravičenci so bili v marsičem drugačni. Seveda so imeli zdaj volilno pravico samo italijanski državljani, kakor so jo imeli pred vojno samo avstrijski. Italijansko državljanstvo so dobili avtomatično vsi prejšnji avstrijski državljani, ki so bili rojeni in so imeli domovinsko pravico v Trstu ali kje drugje v novo pridobljenem področju pred 25. majem 1915, dnevom, ko se je začela avstrijsko-italijanska vojna. Niso pa dobili italijanskega državljanstva avtomatično bivši avstrijski državni uradniki, ki so imeli domovinsko pravico v Trstu le zato, ker so bili tam v službi. Predvojni "regnicoli", ki so živeli v Trstu, imeli pa italijansko državljanstvo, so zdaj prvič lahko volili. Starost volilcev je bila znižana s 24 na 21 let.³⁶

Predvojne italijanske narodne liberalne stranke ni bilo več. Razdrobila se je. Namesto nje so sestavili narodni blok (Blocco nazionale italiano), volilna koalicija mnogih skupin, strank in društev s fašisti kot vodilno silo. Vse tržaško ozemlje (mesto in okolica) je bilo en sam volilni okraj s štirimi poslanskimi mesti, razdeljenimi med nastopajoče strankarske liste po d'Hondtovem sistemu proporcionalnega zastopstva. Tri mesta so pripadla narodnemu bloku, eno italijanski komunistični stranki. Prvi predstavnik bloka, Francesco Giunta, je bil fašist, druga dva pa sta se v nekaj letih pridružila fašistični stranki.

Druge volitve so bile 6. aprila 1924, že pod Mussolinijevo vlado. Zakon z dne 18. novembra 1923 je popolnoma spremenil volilni sistem. Najmočnejši stranki v državi, ki bo dosegla 25 % glasov, sta bili namenjeni kar dve tretjini poslanskih mest v vseh volilnih enotah. Trst je bil zdaj samo del velikanske volilne enote, ki je obsegala province Videm (Udine), Trst, Pulj in Zadar. Tej enoti je pripadlo 23 poslancev, 15 jih je dobila fašistična stranka, najmočnejša v državi, 8 druge stranke. Trst ni imel zdaj več nobenega lastnega predstavnika v rimskem parlamentu.

V primerjavi s predvojnimi časom je volilna udeležba padla, leta 1920 na 70 %, 1924 na 57 %. Vodilna italijanska stranka v Trstu ni dobila več glasov kot pred

36 M. Kacin-Wohinz, Parlamentarne volitve in politične razmere v Julijski krajini 1921-1924, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 5 (1965)1-2, str. 3-160.

vojno, toda moč opozicije je bila uničena, kakor nam kaže tabela 20. Najprej je bila leta 1921 zlomljena slovenska stranka: prej je predstavljala petino vseh volilnih upravičencev, zdaj le še 6 %. Leta 1924 so bile poražene delavske stranke, ki so leta 1921 še ohranile predvojno moč. Velik del volilcev si leta 1921, še bolj pa leta 1924, ni več upal glasovati po svojem prepričanju in je rajši ostal doma. Abstinenca je bila 1924 večja kakor kdajkoli, odkar se je 1897 pojavila splošna volilna pravica.

Tretje volitve 24. marca 1929 spadajo v čas fašistične diktature. Volilni upravičenci so morali z "da" ali "ne" odgovoriti na vprašanje: ali se strinjate z listo članov parlamenta, kakor jo je določil Velik fašistični državni svet.

DIE WAHLERFOLGE DER DEUTSCHEN, ITALIENER UND SLOWENEN IN LAIBACH, TRIEST, MARBURG SOWIE IN ANDEREN KRAINISCHEN UND UNTERSTEIRISCHEN STÄDTEN 1848-1927 (Zusammenfassung)

Die Wahlen in den Städten und Märkten Krains und der Untersteiermark sowie in Triest erbrachten sehr unterschiedliche Ergebnisse, wie eben die Tradition, die ethnische Herrschaftsschicht und die Entwicklung der nationalen Differenzierung verschieden waren. Krain hatte als durchwegs slowenisches Land eine starke slowenische Tradition. Die Untersteiermark war ein Teil eines großen Landes mit deutschsprachiger Mehrheit und dem Zentrum in Graz. In Krain entschieden sich weit mehr städtische Wähler für die slowenische nationale Partei als in der Steiermark. In Triest herrschten die Italiener in der Stadt, die Slowenen jedoch in den Dörfern, soweit diese in einer Gemeinde zusammengeschlossen waren. Als aber gegen Ende des 19. Jahrhunderts die Assimilation der slowenischen Zuwanderer aufhörte, verfügte die slowenische Partei nach den Wahlreformen von 1907 und 1908 über eine beachtliche Anzahl von Wählern.

Die Reichsratswahlreform 1907, die Landtagswahlreformen der Steiermark 1904 und 1909 sowie die Reform in Krain 1908 hatten hinsichtlich des Kräfteverhältnisses nationaler Parteien keine ausschlaggebende Bedeutung, deshalb wurden sie in dieser Studie nicht behandelt.

Die bedeutendsten Ereignisse, die die Wahlergebnisse grundlegend beeinflussten, waren die Veränderungen in der herrschenden Schicht. Bei seinem Regierungsantritt 1879 anerkannte Taaffe Krain als slowenisches Land und stellte die Unterstützung der deutschen Partei ein, die bald ihren Kampf in den krainischen Städten aufgab. Eine noch unvergleichbar größere Rolle spielten die Veränderungen nach dem Ersten Weltkrieg. Mit der Gründung des südslawischen Staates wurden die Slowenen die herrschende ethnische Gruppe in den untersteirischen Städten und Märkten. Die deutsche Partei verlor ihre traditionelle Mehrheit und behielt nur ein Drittel oder ein Viertel ihrer Wähler. Im Italien zugefallenen Triest verlor die slowenische Partei drei Viertel der Stimmen und wurde bedeutungslos.

MIKLOŠIČEV ČAS

Objavljeno v Miklošičevem zborniku, Maribor 1991, str. 45-54, s sliko Ljutomera, ki je tu izpuščena.

Naš prispevek ne bo govoril o Miklošiču in njegovi sicer skromni vlogi v slovenski politični zgodovini, niti ne o velikem ugledu, ki ga je kot znanstvenik svetovnega formata užival na Slovenskem, ali o ponosu, ki so ga ob njegovem imenu čutili Slovenci, ampak o nekaterih značilnostih dobe Miklošičevega življenja v razvoju slovenske narodne zavesti.

Miklošičevo življenje (20. 11. 1813–7. 3. 1891) zajema dobre tri četrtine 19. stoletja. Mesec dni pred njegovim rojstvom je Napoleon izgubil veliko bitko pri Leipzigu in je avstrijska vojska zasedla Ilirske province, 3. oktobra Ljubljano, 29. oktobra pa Trst.¹ Dobi francoskih vojn in francoske prevlade je sledil dunajski kongres (1815) in predmarčni čas z Metternichovim absolutizmom (1815-1848), temu dve revolucionarni leti s "pomladjo narodov", deset let najprej prikritega, potem pa pravega absolutizma, ki smo ga včasih imenovali po ministru Bachu, zdaj pa mu rajši rečejo neoabsolutizem (1849-1859). Za tem je po začetnem iskanju primerne poti iz krize prišla ustavna doba, ki ji je prvi temelj postavil februarški patent 1861, povezan z imenom ministra Schmerlinga, drugega pa avstrijsko-ogrski sporazum o dualistični preureditvi monarhije in decembrska ustava istega leta, ko je državni zbor izsilil znatno razširjenje dotlej precej skromnih političnih pravic. V naslednjih desetletjih se je razvilo prilično svobodno, kulturno in politično razgibano življenje. V prvem času ustavne dobe so z majhnimi presledki vladali v Avstriji nemški liberalci (1861-1879), v drugem pa je bil dobrih 14 let (1879-1893), delj kot kate-rakoli druga vlada, na oblasti grof Eduard Taaffe, ki se je v državnem zboru večinoma opiral na Poljake, Čeha, Slovence in nemške katoliške konservativce.

Miklošič je umrl v času četrtnih direktnih volitev v državni zbor, po katerih se je Taaffejeva vlada znašla v krizi in se je, najprej na Kranjskem, slovenska politična skupnost dokončno razcepila, nastali pa sta katoliška (1890) in liberalna (1891) stranka. Umrl je malo pred začetkom zadnjega obdobja avstrijske in slovenske zgodovine pred prvo svetovno vojno, obdobja, ki so zanj značilni: uvajanje splošne moške volilne pravice, kriza v delovni zmožnosti parlamenta, zaostrovanje narodnostnih bojev za vzpon katoliške stranke in kulturni razcvet na Slovenskem.

V času Miklošičevega življenja je slovensko narodno gibanje prešlo iz skromnega delovanja posameznih navdušencev v politično in kulturno močno celoto. Ob Miklošičevem rojstvu ni bilo nikjer na Slovenskem nobenega slovenskega časnika ali časopisa. V Ljubljani, glavnem mestu popolnoma slovenske vojvodine Kranjske, sta izhajala Laibacher Zeitung in tednik Laibacher Wochenblatt.² Šele leta 1883 je

¹ Katalog razstave Napoleonove Ilirske province, Ljubljana 1964, 61.

² B. Berčič: Tiskarstvo na Slovenskem, Ljubljana 1968, 85.

v Ljubljani slovenski dnevni tisk prevladal nad nemškimi. Ob Miklošičevi smrti so imeli Slovenci dva dnevnikarja (Slovenski narod in Slovenec v Ljubljani) in šest listov, ki so izhajali enkrat ali dvakrat na teden: Novice in Zgodnja danica v Ljubljani, Edinost v Trstu, Soča in Nova Soča v Gorici in Slovenski gospodar v Mariboru. Do glavnega razmaha slovenskega tiska pa je prišlo v naslednjem obdobju, pred prvo svetovno vojno. To lahko vidimo iz naslednje primerjave: v štiridesetih letih 19. stoletja (1840-1849) je začelo izhajati 11 časnikov in časopisov, v petdesetih letih (1850-1859) 17, v šestdesetih (1860-1869) 30, v sedemdesetih (1870-1879) prav tako 30, v osemdesetih (1880-1889) 43, v devetdesetih (1890-1899) 64, v prvih desetih letih novega stoletja (1900-1909) pa 127. Isto stopnjo rasti je kazalo tudi zadnjih pet let pred vojno (1910-1914) s 64 novimi slovenskimi časopisi.³

Pa vrnimo se v čas Miklošičeve mladosti! Metternichov absolutizem se je zavzel za nemščino kot jezik državnih oblasti, bil pa je proti nemškemu in vsakemu drugemu nacionalizmu. Avstrijska centralna organizacijska komisija je bila leta 1815 mnenja, da bi bilo kajpada koristno, če bi vse prebivalstvo države govorilo en sam jezik, da pa bi se dalo to le postopoma doseči, ker ima vsaka sila nasproten učinek. Bila je tudi mnenja, da bi se dala težnja po enotnem jeziku združiti z gojitvijo jezika vsake posamezne dežele.⁴ Filozofski študijski načrt iz leta 1824 je določal, naj bo učni jezik študija v lombardsko-beneškem kraljestvu, v Dalmaciji in v Trentinu italijanski, drugod pa nemški, sicer pa je govoril o pouku nemščine, italijanščine in "slovenskega deželne jezika".⁵ Šematizmi ljubljanskega in graškega gubernija so bili v predmarčni dobi nemški, tržaškega italijanski. Želja po enotnem državnem jeziku je bila tako močna, da so se v uradnih dopisih skoraj vsi državni uradniki, višji in nižji, zavzemali predvsem za širjenje nemščine. Ob odločitvi, da Slomšku ne dovoli ustanoviti društva za izdajanje slovenskih knjig, je menil vrhovni kancler Inzaghi, da bi bilo želeti bolj nemške kot slovenske premijske knjige, ljubljanski policijski direktor pa se je čudil, da ustanavljajo tako društvo, ko bi si morali želeti, da bi bili posebno delavni za širjenje nemškega jezika.⁶ Vendar država ni bila načelen nasprotnik vseh slovenskih kulturnih teženj. Ni ji bilo za to, da bi slovenščina nadomestila nemščino kot jezik izobražene družbe, pač pa naj bi se gojila iz ljubiteljstva, iz znanstvenih razlogov pa za tiste, ki nemščine ne znajo. Zaradi tega naj bi uradniki v naših krajih znali slovensko, zaradi tega so prevajali določene razglase in zakone, zaradi tega smo imeli slovenske začetne osnovne šole in učbenike zanje, poučne, izobraževalne slovenske knjige za kmete in obrtnike. Slovenski časopis so po dolgih brezuspešnih prošnjah dovolili tedaj, ko je bil najprej namenjen tistim, ki nemščine ne znajo, in ko naj bi širil praktična znanja, potrebna za dvig gospodarstva, kar je v korist tudi državi.

³ Računano po Šlebingerjevi bibliografiji slovenskih časnikov in časopisov v publikaciji Razstava slovenskega novinarstva, Ljubljana 1937.

⁴ F. Kidrič v Ljubljanskem zvonu 54, 1934, 214.

⁵ Sr. k.k. Majestät Franz des Zweyten (des Ersten) politische Gesetze und Verordnungen 52, Wien 1826, 468.

⁶ J. Mal v Časopisu za zgodovino in narodopisje 32, 1937, 199; I. Prijatelj v Zborniku Slovenske matice 11, 1909, 258.

V predmarčni dobi je raslo število zavednih delavcev za slovenski jezik in slovensko zavest. Širilo se je od človeka do človeka, od prijatelja do prijatelja, od bogoslovca do bogoslovca, od profesorja do učenca, od dijaka do dijaka. Zajelo je šele majhen del inteligence in meščanstva. Najširše je seglo med duhovščino. Tudi med škofi sta bila dva aktivna slovenska delavca (Ravnikar, Slomšek). Zavedni Slovenci so pripadali najrazličnejšim nazorom in so imeli zelo različne poglede na svet, družbo in narodnost.

Slovenci so bili tako zelo razdeljeni na posamezne zgodovinske dežele, da skupnega imena za celoten slovenski prostor ni bilo. V tem času pa so ustvarili oznako *Slovenija*. Pomenila je s Slovenci naseljeno ozemlje, torej enoto, ki je v zgodovinskem in geografskem izrazju in v upravni razdelitvi ni bilo, ki je živela le v predstavah, mislih in željah. Danes si težko predstavljamo navdušenje tistih, ki so brali v uvodniku Bleiweisovih Novic 4. septembra 1844, da je Ljubljana srce *Slovenije*, v prilogi pa znamenito pesem Koseskega *Slovenija cesarju Ferdinandu*. Beseda Slovenija sama je bila velik dogodek, zbudila je misli o povezavi vseh Slovencev, o drugače pojmovani domovini. Odtod ni bilo daleč do misli o potrebi združitve vse Slovenije, vsega slovenskega ozemlja v resnično enoto.

Prva polovica 19. stoletja je prinesla tudi idejo slovanske vzajemnosti. Občutek pripadnosti slovanstvu je imel že zelo staro tradicijo, saj najdemo slavospeve slovanškemu prostranstvu tako pri protestantih kot pri očetu Marku Pohlinu, začetniku slovenskega narodnega gibanja. Slovanski občutki so se okrepili po odmevnem Herderjevem pisanju o slovanski bodočnosti, zlati pa po Kollárjevih naukih o slovanski vzajemnosti v tridesetih letih. Slovanska usmerjenost je gospodovala v slovenski kulturno-politični misli vse devetnajsto stoletje in še čez. Imela je pozitivne in negativne strani. Občutek slovenske majhnosti si je iskal tolažbe v velikosti slovanskega sveta, občutek žalostne sedanosti v veri v veliko bodočnost slovanstva. Vse to slovanstvo, bolje rečeno hejslovanstvo, iz sicer iskrenega in občutenega govorjenja, brez pravega poznavanja slovanskih narodov, jezikov, kultur in problemov, razen pri redkih posameznikih. Več stikov je bilo le s Čehi, ki so bili Slovencem (nekajkrat tudi v lastno škodo) vzor v politiki in organizaciji, in s Hrvati, ki so bili sicer najbližji sosedi, a so živeli v popolnoma drugačnih političnih in pravnih okoliščinah, v ogrski polovici države, tako rekoč v "inozemstvu". S kompleksom majhnosti je bila povezana težnja, ki je brez koristi zaposlovala razmišljanja sicer pametnih ljudi: najti skupen slovanski jezik, ali ga sestaviti na novo, ali pa proglašiti ruski jezik za skupnega, ali vsaj zmanjšati število pisanih slovanskih jezikov, najti enega samega, živega ali umetnega, za vse južne Slovane. Šestindvajsetletni Radoslav Razlag, doma v isti pokrajini kot Miklošič, poznejši prvi slovenski deželni glavar na Kranjskem, je zapisal leta 1852, da moramo dobiti en sam splošen slovanski knjižni jezik, pa tudi če bi bila to kitajščina.⁷ Korošec Matija Majar, ki je leta 1848 prvi pisal o Zedinjeni Sloveniji, je leta 1865 izdal v Pragi knjigo *Uzajemna*

⁷ Zora 1852, 178.

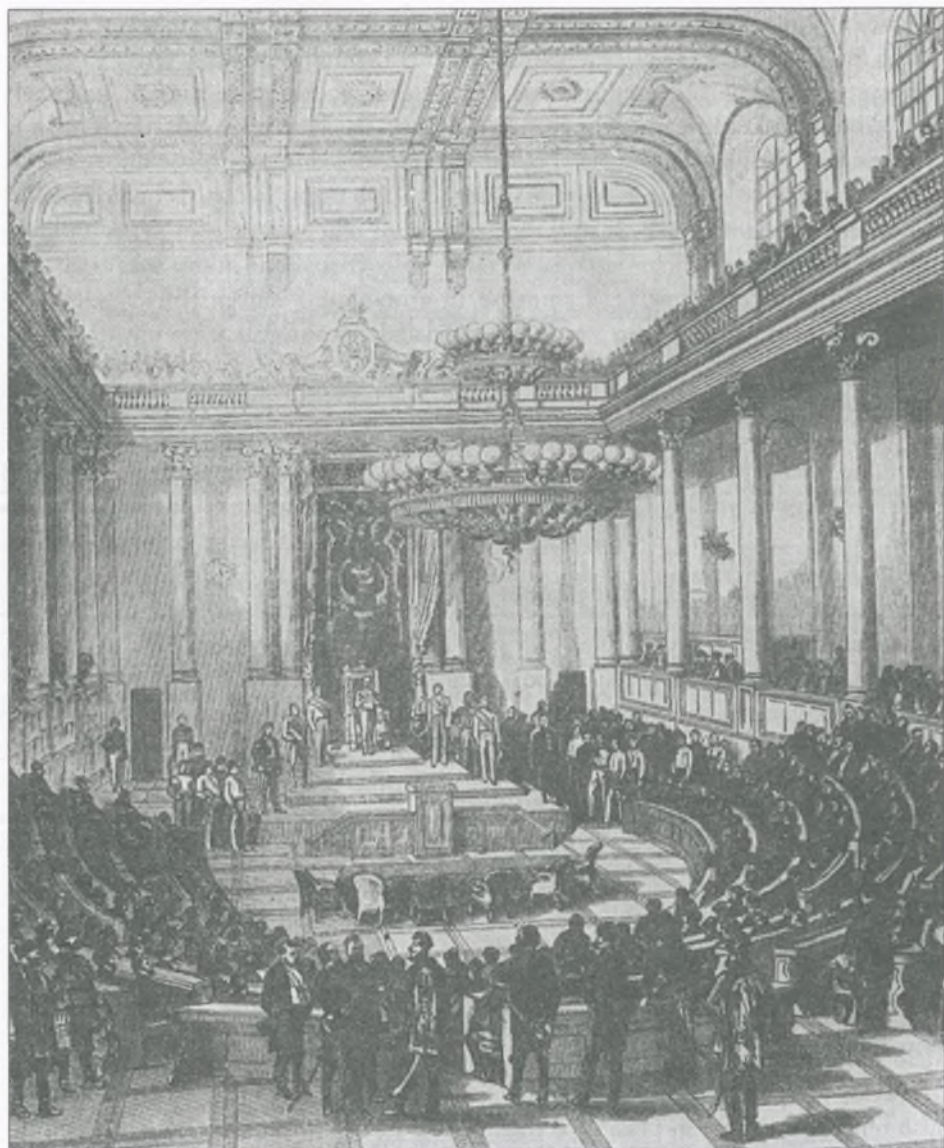
slovnica ali mlavnica slavjanska. V njej je razložil, kako naj bi bil oblikovan vseslovenski jezik, v katerega bi prišle oblike, značilne za večino slovanskih jezikov in utemeljene v etimologiji in zgodovini jezika. V oglasu za knjigo je zapisal, "naj vidi svet, kako neočakovano podobna su si naša narečja slavjanska uže sada - i naj iz toga svet sam sudi, koliko podobneja si budu onda, kada jednom se bližje upoznamo i uzajemno pisaje se v pisme ješčče bolje sblizamo."⁸ Ob razmišljanju, da imajo Nemci toliko zelo različnih narečij, ki so si med seboj tudi zelo oddaljena in nerazumljiva, pa vendar le en sam knjižni jezik, so se mnogi Slovenci vedno znova spraševali, ali ne bi bilo morebiti pametneje, smotrno in gospodarno, slovenščino v celoti ali deloma opustiti. Ta misel sicer ni nikoli prevladala, povzročala pa je vse 19. stoletje in še pozneje veliko nepotrebnih razpravljanj.

Revolucija marca 1848 je prinesla svobodo političnega delovanja. Zelo hitro se je pojavil slovenski politični program, zahteva po Zedinjeni Sloveniji, ki ga je prvi formuliral malo prej omenjeni Matija Majar, doma skoraj na robu slovenskega narodnostnega ozemlja, v Goričah v Ziljski dolini, takrat kaplan v Celovcu, za njim pa še Slovenci na Dunaju, v Gradcu in drugod. Bistvo Zedinjene Slovenije je bilo, kakor so najbolj natančno povedali graški Slovenci, "ukinitev zgodovinskega razkosanja na dežele in združitev našega slovenskega ozemlja po jezikovni meji v eno deželo in s tem koncentracijo nas vseh v en narod."⁹ Druga zahteva je bila, naj ima ta enota svoj deželni zbor, naj ne bo samo upravna, temveč samoupravna, da ne rečemo državnopravna enota. Zedinjena Slovenija, naslonjena na naravno pravo, po svoji zamisli načelno ni segala preko tedanjih etničnih meja, zajemala je le tuje jezikovne otoke sredi strnjene slovenskega ozemlja. V teh časih so začeli natančno študirati narodnostno mejo in njen potek od kraja do kraja. Zemljevid in zemljepis Petra Kozlerja sta bila prvi večji rezultat tega dela. Kakor Čehi so se tudi slovenski tvorniki narodnega programa leta 1848 opredelili za avstrijsko cesarstvo, niso pa hoteli več spadati v Nemško zvezo, ki je po dunajskem kongresu nadomestila nekdanje sveto rimsko cesarstvo nemškega naroda. Nastopili so zoper volitve v nemški parlament v Frankfurtu, ki naj bi to zvezo reformiral. Slovensko gibanje pa je bilo leta 1848 še slabo organizirano, kljub različnim društvom in časnikom je stalo za njim še malo ljudi in tudi protifrankfurtska akcija meščanov ni pritegnila.

Tudi v začetku ustavnega življenja 1861 politične stranke na Slovenskem še niso bile organizirane in pravega volilnega boja med njimi še ni bilo. V naslednjih letih se je slovenska stranka nekje prej, nekje pozneje zbrala in uredila. Na drugih splošnih deželnozborskih volitvah januarja 1867 je nastopila na večini slovenskega ozemlja in dosegla v kmečki kuriji nepričakovano in presenetljivo zmago. Njeni kandidati so bili izvoljeni v 19 od 21 volilnih okrajev s slovensko večino prebivalstva: povsod na Kranjskem, Spodnjem Štajerskem in Goriškem, tako da so izgubili boj samo na Koroškem, v Istri pa še niso bili organizirani. Mladoslovenec Valentin

⁸ I.V. Čurkina, Matija Majar-Ziljski, Ljubljana 1974 (Razprave razreda za zgodovinske in družbene vede SAZU VIII, 2), str. 54/55 (126/127).

⁹ S. Granda v Zgodovinskem časopisu 28, 1974, 53.

Otvoritev prvega državnega zbora na Dunaju 1848

Zarnik je po volitvah dokaj upravičeno zapisal, da moremo šele zdaj reči, "da je slovenski narod v resnici na svetu",¹⁰ saj vse dotlej ni bilo jasno, ali ima slovensko narodno gibanje množično podporo ali je nima. Zarnik se je zahvalil duhovščini kot glavni opori slovenske stranke v kmečki kuriji. Duhovniki so ustvarjali disciplino v slovenskem taboru, preprečevali cepljenje glasov po krajevnih interesih, dajali

¹⁰ Novice 6. febr. 1867.

omahujočim trdnost in samozavest. Kmečka kurija z večinoma samo slovensko govorečim prebivalstvom se je torej januarja 1867 politično opredelila za slovensko stranko in ji je ostala tudi naprej zvesta. Poznejše volitve so tu in tam doživele še nekaj porazov in zmag, celotne slike pa niso dosti spremenile. Kmet je bil ves čas Avstrije steber slovenske stranke. Od izida Kranjske gramatike, drobne knjižice očeta Marka Pohlina (1768), ki jo imamo za začetek slovenskega narodnega gibanja, pa do dokaza, da slovensko prebivalstvo narodno gibanje sprejema za svoje (1867), je minilo skoraj sto let. Nadaljnji razvoj je bil mnogo hitrejši.

Kmečka kurija, ki je v njej živelo več kot 80 % prebivalstva, se je 1867 odločila za slovensko politično stranko. Popolnoma drugačen pa je bil položaj v mestih in trgih mestne kurije. Tu je prišlo do narodnostno-politične diferenciacije prebivalstva, o kateri je treba povedati nekaj več. Pri tem ne bomo govorili o krajih, kjer sta se spopadala italijanska in slovenska zavest, saj je na večini slovenskega ozemlja prevladovala problematika nemško-slovenskih odnosov. Pred očmi bomo imeli zlasti Kranjsko in Spodnjo Štajersko. Prebivalstvo v posameznih krajih je bilo seveda zelo različno. Zlasti v manjših trgih, ki se niso dosti razlikovali od vasi, je precej ljudi znalo samo slovensko. V povprečnih mestih in trgih pa je večina prebivalcev v večji ali manjši meri poznala oba jezika. Pri tem je izobraženo plemstvo in meščanstvo med seboj govorilo in pisalo pretežno nemško, podobno pa je bilo tudi z dobršnim delom trgovcev in obrtnikov. Nemške so bile vse šole razen osnovnih, pa tudi te niso bile povsod in v celoti slovenske. Nemščina je bila jezik uradov in sodišč. Izobražena družba je pripadala nemškemu kulturnemu svetu. To velja tudi za tiste, ki so imeli slovensko narodno zavest, saj so ne glede na slovenski materinski jezik govorili in pisali nemško boljše in lažje kot slovensko. Izobražencem namenjene knjige so večinoma izhajale v nemščini. Prešeren si je dopisoval z drugimi zavednimi Slovenci večinoma v nemščini. Večina državnih uradnikov sredi 19. stoletja ni bila sposobna voditi uradnega dopisovanja v slovenščini, čeprav so bili po rojstvu Slovenci. Zato že Matija Majar v svojem prvem članku po revoluciji 29. marca 1848 v Novicah ni zahteval, da bi uvedli na Slovenskem slovenski uradni jezik, ampak, "da bode nam svobodno v Sloveniji, kadar koli hočemo in kakor hočemo, vpeljati po malem v šoli in v pisarni naš slovenski jezik." Isti kraj je lahko dajal povsem slovenski vtis na živilskem trgu in povsem nemškega v kavarni ali gosposkem lokalu. Pesnik in skladatelj Miroslav Vilhar je začel pisati v nemščini, potem se je odločil za slovenščino. Epigrame na deželne poslance v šestdesetih letih je pisal v obeh jezikih. Za dopisovanje je imel dve vrsti pisemskega papirja: eno z vtisnjenimi nemškimi začetnicami F. W. (Friedrich Wilcher), drugo s slovenskimi M. V. (Miroslav Vilhar). Uporaba nemške in slovenske variante imen in priimkov je bila sploh nekaj navadnega. Ljubljčan Jožef Anton Babnik je pisal nemško in slovensko. 1848 je bil tudi član Slovenskega društva. Povsem po krivici so ga France Kidrič in za njim še drugi prešernoslovci proglasili za nemškega literata in pisali njegovo ime skoraj dosledno Babnigg.¹¹ Ali je bilo to zato, da bi dokazali, kako malo razumevanja so doživele Prešernove Poezije na slovenski strani?

¹¹ F. Kidrič v Slavistični reviji 1, 1948, 25.

Do pomembne spremembe v obvladovanju slovenščine je prišlo po letu 1848, ko so v gimnazijah uvedli obvezen pouk slovenščine za slovenske dijake. Odtlej so bili mladi izobraženci znatno bolj večji slovenščine in nemško dopisovanje med Slovenci se je začelo zamenjavati s slovenskim. Stare navade pa so se seveda še dolgo držale. V čitalnicah, glavnih shajališčih zavedne slovenske družbe, so mnogokje in dolgo govorili bolj nemško kot slovensko. Starejšim slovenskim politikom se je zdelo zelo primerno, da bi imeli poleg Bleiweisovih Novic še tedensko ali dvakrat tedensko izhajajoč političen časnik v nemščini in so ga v začetku leta 1865 tudi začeli izdajati. Zdel se jim je potreben zaradi informiranja tujcev, pa "tudi glede na mnoge našince, ki slovenskega časnika nikdar ne jemljejo v roke, ker ga brati ne znajo."¹² Zaradi tega lista je nastal velik spor med staroslovenci in mladoslovenci. V kranjskem deželnem zboru so slovenski poslanci v začetku govorili nemško. Šele čez nekaj let so začeli nastopati v slovenščini, kar jim je bilo v začetku zelo težko. Za štetje 1869 je vlada izdala dvojezične obrazce. V središču Ljubljane so jih le nekateri hišni posestniki in družinski poglavarji izpolnili v slovenščini. Še pri naslednjem štetju 1880 ni bilo malo takih, ki so napisali odgovore v nemščini, čeprav so navedli slovenščino za občevalni jezik.¹³ Slovenski državni in deželni poslanec sedemdesetih in osemdesetih let, cerkniški veljak Adolf Obreza je imel na svojih knjigah pečat z napisom "A. Obresa - Zirknitz".

Ko se je s šestdesetimi leti začela ustavna doba, je večina meščanstva na našem ozemlju pripadala dvema svetovoma: slovenskemu in nemškemu. Oba ta dva svetova si dotlej nista bila v nobenem nasprotju in sta mirno živela drug poleg drugega. Zdaj pa je prišlo politično življenje, prišle so občinske, deželne in državne volitve in treba se je bilo odločiti za novo slovensko narodno stranko ali proti njej. Slovenska stranka nikakor ni pritegnila vseh, ki so bili po krvi in rojstvu Slovenci. Odločitve so bile mnogo bolj zamotane in odvisne od vsakovrstnih pomembnih in drobnih stvari. Slovenska stranka je razbijala tradicijo in ustaljeno razmerje jezikov - kdor je bil navezan na tradicijo, na staro prevlado nemščine, ni mogel biti za slovensko stranko. Mnogi so bili mnenja, da zasluži slovenščina nedvomno večje upoštevanje in večje pravice, vendar naj se to uredi polagoma, mirno, brez pretresov, brez sile. Stranka, ki je nastopila proti slovenski narodni stranki, si je nadela ime ustavoverne stranke in splošno liberalno usmerjenost. To je bilo zelo privlačno, napredno ime, zlasti primerno ob vstopanju v ustavno življenje. Ustavoverna stranka je združevala zelo heterogene elemente, Slovence in Nemce, ki jim slovenska stranka ni bila všeč. Nastopala ni zoper slovenski jezik ali zoper slovenski narod, pač pa zoper prenapetost in za koristnost nemščine za vsakega slovenskega človeka. Ni se imela za (nemško) narodno stranko - edina nacionalna stranka ji je bila slovenska. To poimenovanje je hotelo povedati tudi to, da je "nacionalna" (torej slovenska) stranka ozka, ustavoverna pa široka, saj brani načela ustavnosti in liberalizma, ki imajo splošno veljavo. Nekatere je v tedanji dobi liberalne ekspanzije motilo

¹² I. Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895, Druga knjiga, Ljubljana 1956, 448.

¹³ Popisnice štetja v Zgodovinskem arhivu Ljubljana.

navdušenje duhovščine za slovensko stvar in so podlegli propagandi, da gre pri vsej slovenski stranki za klerikalno, reakcionarno, ultramontansko stranko, ki so ji tudi vzdeli ime "nacionalno-klerikalne stranke". Marsikoga je motila slovanska orientacija slovenske stranke, navdušenje njenih somišljenikov za slovanstvo, politično zavezništvo s Čehi in Hrvati, občudovanje Rusije, načelno odklanjanje nemštva in germanstva. Strah pred Rusijo in panslavizmom, ki se je v 19. stoletju širil po Evropi, je gotovo tudi pri nas pri marsikom igral določeno vlogo.

Mnogi manjši trgi in mesta so v začetku predstavljali neko homogeno enoto, tako da so vsi ali skoraj vsi volilci po nekakem dogovoru ali direktivah elite glasovali za isto stranko. Pri tem so bili pomembni tudi spori med bližnjimi kraji, pričakovanje gospodarskih ali drugačnih koristi, kandidatova povezanost s krajem itd.

Pogoste so bile spremembe v politični usmerjenosti. Janez Kecel, najbogatejši mož v Kamniku, je sprva, kakor večina Kamničanov, glasoval za slovensko stranko. Leta 1870 pa je prešel k ustavovercem in sedem let pozneje sam postal kandidat te stranke ter pridobil polovico kamniških volilcev. Osebna priljubljenost je bila dostikrat odločilna. V Idriji je Anton Gariboldi zmagal štirikrat, dvakrat kot slovenski (1867), dvakrat kot ustavoverni (1873, 1877) kandidat. Nekaterе družine so bile narodnostno in politično razcepljene. Peter Kozler, navdušen agitator za Zedinjeno Slovenijo, je bil v deželnem zboru 1867-1877 član slovenske stranke. Njegov brat Johann Kosler je sedel v istem deželnem zboru 1861-1870 kot ustavoverec. Brata Josip in Mihael Vošnjak sta bila slovenska poslanca, njun starejši brat Franz Woschnagg pa je bil nemški gospodarstvenik

V svojih prvih začetkih je slovensko narodno gibanje uživalo dosti simpatij tudi med kranjskim plemstvom. Kranjska je bila tako zelo slovenska dežela, da je tudi na plemstvo prešlo nekaj slovenske zavesti, celo ponosa. Zanimiv primer takih simpatij je grof Anton Alexander Auersperg, pesnik Anastasius Grün. Bil je navezan na Kranjsko kot svojo domovino, Ljubljano kot rojstno mesto, na slovenske narodne pesmi, ki jih je zbiral, prevajal in izdal v knjigi. Ob slovensko-nemškem nacionalnem konfliktu 1848 pa je kot nemški pesnik čutil dolžnost, biti zvest nemški zastavi. Tedaj je skušal pregovoriti Slovence za frankfurtski parlament. Izražal je tople simpatije kulturni rasti slovenskega naroda, svetoval pa je, naj Slovenija hodi še nekaj časa ob pomoči starejše sestre Avstrije. "Tega vodstva se ji ni treba sramovati, saj ni manj nadarjena, ampak mlajša. Ko bo dosegla popolno zrelost, bo tudi ločitev naravna in zato manj boleča."¹⁴ Bil je velik nasprotnik slovenske naslonitve na Prago, Zagreb ali Sankt-Peterburg. Opozarjal je Slovence, da jih bo vsak korak oddaljevanja od Nemčije vodil posredno vedno bliže Rusiji, ki se jo je bal. Prerokoval je Slovencem, da bo imel ta prvi odpad Slovanov "od njihovih nemških bratov" v Avstriji za posledico vedno večjo razpoko, najprej cepitev celote v dve polovici, nemško in nenemško, nato razklanost posameznih mešanih dežel. Slovanske dežele bodo same polagoma razpadle v atome, ker jih veže samo protiger-

¹⁴ Anastasius Grüns Werke in sechs Teilen. Herausgegeben von E. Castle, Berlin 1909. Sechster Teil, 143.

manska usmerjenost.¹⁵ Iz prijaznega pisanja v letih 1848-1850 je nastalo v šestdesetih letih veliko politično nerazumevanje z dvema ostrima protislovenskima govora v kranjskem deželnem zboru (1863, 1866). Ob desetletnici smrti so odkrili Auerspergu na vogalu pri križevniški cerkvi v Ljubljani spominsko ploščo ob ostrih protestih slovenskega prebivalstva, ki ga je imelo za sovražnika slovenskega naroda.

Nacionalna diferenciacija v mestih in trgih za Slovence še daleč ni potekla tako ugodno kot opredelitev kmečkega prebivalstva. Na Kranjskem sta si bili slovenska in ustavoverna stranka po številu glasov precej enaki, volilna sreča pa se je zelo spreminjala. Januarja 1867 je slovenska stranka dobila 7 mandatov, ustavoverna samo enega. Pri naslednjih volitvah marca 1867 so dobili ustavoverci 5 mandatov, Slovenci samo 3. Enako je bilo leta 1870. Naslednje leto so spet zmagali Slovenci s 5:3. Prve neposredne volitve v državni zbor 1873 so bile pravi polom za slovensko stranko. Noben njenih kandidatov ni bil izvoljen. Podobno je bilo na deželnih volitvah 1877: ustavoverci so zmagali s 7:1. S Taaffejevo vlado (1879) se je položaj popolnoma spremenil. Vlada, ki je dotlej podpirala ustavoverno stranko, je zdaj priznala Kranjsko za slovensko deželo in nehala podpirati protislovensko stranko v deželi. Na drugih državnih volitvah 1879 so Slovenci dobili vse tri poslance. Ljubljana, ki je v njej od marca 1867 zmagovala ustavoverna stranka in je imela potem tudi župane iz njenih vrst, je 1882 dobila znova slovenskega župana. Na deželnih volitvah so odslej imeli ustavoverci oziroma Nemci le še poslanca kočevskega mesta, edinega mesta z nemško večino na Kranjskem, politični boj v mestni kuriji pa so v glavnem opustili, obnovili so ga pozneje le v Ljubljani, ne zato da bi zmagali, ampak da bi pokazali svojo navzočnost.

Na Spodnjem Štajerskem slovenska stranka v mestni kuriji ni nikdar dosegla nobene zmage in Taaffejeva vlada sem ni prinesla nobene spremembe. Ustavoverna stranka je počasi spremenila svoj značaj. Iz koalicije, ki je nasprotovala slovenski narodni stranki, so se razvile nemške stranke s poudarjenim nemškim nacionalnim značajem, volilci pa so večinoma prevzeli nemško zavest ali pa so se šteli za "Nemcem prijazne Slovence". Po občevalnem jeziku so imeli Nemci večino v vseh mestih in v tretjini trgov. Slovenske trdnjave, v katerih skoraj ni bilo na volitvah nemških glasov, so bili trgi Gornji grad, Ljubno, Mozirje, Vransko in Žalec ter Središče ob Dravi. Na Kranjskem je imelo nemško večino, kakor smo rekli, samo Kočevje, nad petino nemškega prebivalstva po občevalnem jeziku pa sta imela 1880 le Ljubljana in Novo mesto, pozneje pa še tod ne več.

Kakor vidimo, je šla nacionalna diferenciacija šestdesetih in sedemdesetih let čisto drugačno pot na Kranjskem kot na Štajerskem. Tako na Spodnjem Štajerskem kot na Kranjskem je bilo kmečko prebivalstvo po ogromni večini slovensko, mestno prebivalstvo pa pretežno dvojezično in pogovorni jezik kulturne družbe nemščina. Toda Kranjska je imela dolgo tradicijo dežele, za katero sta bila slovenski jezik in slovensko prebivalstvo posebna značilnost. To kaže že oznaka "kranjski

¹⁵ V. Melik A.A. Auersperg in slovenski narod. – V: Zgodovinskem časopisu 41 (1987), 287, 288 (oz. v naši knjigi na str. 116).

jezik" za slovenščino. Spodnja Štajerska je bila le del velike dežele z nemško večino in nemškim središčem, Gradcem. V Ljubljani se je strankarska organizacija za volitve začela že 1862 in z letom 1867 so se začele v vseh mestnih volilnih okrajih ogorčene bitke za slovensko stranko in proti njej. V nekaterih mestih in trgih, ki so se v šestdesetih letih ogreli za ustavoverno stranko, je slovenska stranka v sedemdesetih letih napredovala in celo postala vodilna še pred Taaffejevo vlado. Na Štajerskem pa je slovenska stranka v šestdesetih in sedemdesetih letih razvila v mestih le skromno aktivnost. Preden se je kaj prida organizirala, je bila tu že ustavoverna stranka in zmagala s svojimi gesli.

Davek, ki so ga Slovenci plačali ob konstituiranju v sodoben narod, ni bil majhen. Ogromen del mestnega prebivalstva na Slovenskem se ni opredelil za slovensko smer. To je seveda dajalo slovenskemu meščanstvu nenormalno podobo. Številčno in gospodarsko je bilo skoraj za polovico šibkejše, kakor bi smelo biti. Nacionalni boji so dobili bolj brutalen značaj. Nemci so imeli mesta z nemško večino za "pranemška mesta", Slovenci pa jim tega značaja niso hoteli priznati. Zoper tiste, ki so v času diferenciacije nastopili zoper slovensko stranko, pa so bili slovenske krvi, pa seveda tudi zoper tiste, ki so se jim pozneje pridružili, so namenili glavni ogenj svoje nacionalne propagande. Vzdeli so jim imena "nemčurji" in "nemškutarji", jim pripisali vse negativne lastnosti in jih imeli za narodne izdajalce. Svobodne opredelitve za narodnost Slovenci niso priznavali, prav tako seveda ne Renanove definicije, da je narod plebiscit, ki se vsak dan ponavlja.¹⁶ Zahtevali so zvestobo materinskemu jeziku. Slovenci so zlasti na severni jezikovni meji čutili nevarnost germanizacije, Nemci so za časa Taaffejeve vlade začeli govoriti o slavizaciji monarhije in o grozečih izgubah narodne posesti, ki jo je na vsak način treba preprečiti.

Kljub vsem tem in še drugim negativnim pojavom pa je bil slovenski razvoj v 19. stoletju globoko pozitiven. Ta sodba bo postala še nekoliko trdnejša, če pomislimo, da so Slovenci v političnem in kulturnem razvoju nekatere nekdanje vrstnike tudi prehiteli. Bretonci so bili pred dvesto leti približno enako številni kot Slovenci, pa tudi družbene razmere so bile podobne. Ljudstvo je govorilo bretonsko, izobražena in višja družba pa francosko. Toda 19. stoletje ni dalo nobenega uspešnega bretonskega narodnega gibanja, ne pravega kulturnega napredka. Slovenski kulturni in politični razvoj v 19. stoletju, v Miklošičevem času, pa je premostil domala ves zaostanek, ki je težil Slovence še od srednjega veka naprej. Vsekakor so bili Slovenci ob koncu stoletja pravi narod, po svoji kulturi in politični volji enakovreden drugim.

¹⁶ L'existence d'une nation est un plebiscite de tous les jours.

MIKLOŠIČS ZEIT (Zusammenfassung)

Zu Miklošičs Lebzeiten erfuhr die slowenische nationale Bewegung einen Wandel, indem sie von der Tätigkeit Einzelner zu einem starken politischen und kulturellen Ganzen heranwuchs. Der Vormärz prägte den Namen für das gesamte mit Slowenen besiedelte Gebiet (Slovenija) und übernahm die Idee der slawischen Gegenseitigkeit mit allen positiven und negativen Folgen. Der Revolution von 1848 entsprangen das Programm des Vereinigten Sloweniens - einer Selbstverwaltungseinheit mit eigenem Landtag - und der Protest gegen die Wahlen zum Frankfurter Parlament. Die slowenische Bewegung war schwach organisiert und blieb auf eine geringe Anzahl von Personen beschränkt. Die Aktion gegen Frankfurt zog die Bürgerkreise nicht an.

Eine große Veränderung brachten die Landtagswahlen von Jänner 1867. Damals gewann die slowenische Partei in der Bauernkurie in 19 von insgesamt 21 mehrheitlich von Slowenen bevölkerten Wahlbezirken. Anders sah es in der Städtekurie aus. Hier war die Mehrheit der Bürger in größerem oder geringerem Maße mit beiden Sprachen vertraut; Intellektuelle korrespondierten und sprachen miteinander vorwiegend deutsch, ebenso auch der Großteil der Kaufleute und Gewerbetreibenden. Die meisten Bürger gehörten sowohl der deutschen als auch der slowenischen Kulturwelt an, die bis damals in keinem Gegensatz zueinander standen, sondern friedlich nebeneinander existierten. Nun aber begann das politische Leben mit Wahlen und somit mußte man sich für die neue slowenische Partei bzw. gegen sie entscheiden. Es gelang der slowenischen Partei bei weitem nicht, alle gebürtigen Slowenen auf sich zu vereinigen.

Die Entscheidung hing von verschiedenen wichtigen und weniger wichtigen Faktoren ab. Die gegen die Slowenen auftretende Partei bezeichnete sich als verfassungstreu (eine anziehende und fortschrittliche Bezeichnung zu Beginn des verfassungsmäßigen Lebens) und sprach eine sehr heterogen zusammengesetzte Wählerschicht an, sowohl Slowenen als auch Deutsche, die an der slowenischen Partei keinen Gefallen finden konnten. Später entwickelten sich aus der Verfassungspartei deutsche Parteien, die Wähler übernahmen dabei meist das deutsche Nationalbewußtsein oder betrachteten sich als "deutschfreundliche Slowenen". Die nationale Differenzierung verlief in Oberkrain anders als in der Steiermark. In Oberkrain mit seiner langjährigen Tradition eines slowenischen Landes waren die slowenische und die verfassungstreu Partei anfangs gleich stark, mit Taaffe aber hörte die Regierungsunterstützung für die Verfassungstreuen auf, so daß sie vom politischen Kampf in der Städtekurie mehr oder weniger Abstand nahmen. Die Untersteiermark war nur ein Teil eines großen Landes mit deutscher Mehrheit und deutschem Zentrum. Zu Beginn entwickelte die slowenische Partei in den Städten eine bescheidene Aktivität, weshalb sie von der Verfassungspartei schwer geschlagen wurde und in der Städtekurie der Steiermark niemals einen Wahlsieg davontragen konnte.

Der Tribut, den die Slowenen zum Werden eines modernen Volkes zahlen mußten, war nicht gering. Der Großteil der städtischen Bevölkerung sprach sich nicht für eine slowenische Orientierung aus. Dies gab dem slowenischen Bürgertum ein abnormales Bild: zahlenmäßig und wirtschaftlich war es beinahe um die Hälfte schwächer als es hätte sein sollen.

NACIONALNOPOLITIČNE RAZMERE V SLOVENSКИH DEŽELAH V ČASU NEOABSOLUTIZMA

Referat na simpoziju ob 130-letnici visokega šolstva v Mariboru od 14. do 16. februarja 1990. Izšlo v zborniku prispevkov 130 let visokega šolstva v Mariboru, Maribor - Celje 1991, str. 37- 43. Tukajšnja objava ima z dostavkom (v času neoabsolutizma) po rokopisu dopolnjen naslov.

Govoril bom predvsem o obdobju absolutizma med revolucijo in dokončnim začetkom ustavnega življenja, o času, ki ga zdaj navadno imenujemo "neoabsolutizem", nekdanj pa smo bili bolj navajeni na ime "Bachov absolutizem". Oktobra 1848 je bila poražena revolucija na Dunaju, leto dni pozneje pa je bilo pokorjeno vse državno ozemlje. 21. novembra 1848 je bila iz ljudi zelo različnih smeri sestavljena močna vlada kneza Schwarzenberga. 2. decembra je bila izvedena sprememba na prestolu. 22. novembra se je sestal parlament v Kromerizu. Zmernejše nastopanje poslancev je kazalo, da piha drugačen veter. 7. marca 1849 je vlada razgnala parlament, ki bi moral ravno začeti razpravljanje o osnutku ustave, kakor ga je pripravil ustavni odbor. S 4. marcem je bila datirana oktroirana ustava za celotno ozemlje cesarstva z italijanskimi in ogrskimi deželami vred. Tej so sledile še prav tako oktroirane deželne ustave, med njimi 30. decembra 1849 za Kranjsko, Koroško in Štajersko, 25. januarja 1850 za Goriško in Istro kot eno deželo, 12. aprila 1850 za Trst.¹ Razen zadnje so ostale vse mrtve črke na papirju in niso nikoli stopile v veljavo. Leta 1851 je nastopil pravi absolutizem. 20. avgusta je cesar odločil, da je ministrstvo odgovorno samo njemu, silvestrski patent pa je 31. decembra ukinil ustavo.²

Desetletje 1849-59 je bilo v celem mračen čas nesvobode. Policija je nadzorovala sumljive ljudi. Časopisi so smeli samo "pretresati tuje zadeve in govoriti o tem, kar se v Kini in Sibiriji godi, o domačih rečeh pa so morali molčati," kakor so zapisale Novice ob koncu tega obdobja.³ Zlasti so bila prizadeta politična društva in časopisje. Laže je bilo s kulturnimi, strokovnimi in verskimi publikacijami in društvi. Z namenom "na svetlo dajati in razširjati dobre knjige, ki um, srce in dušo ljudi razsvetliti in požlahtniti in se zraven tudi dober kup razprodajati zamorejo", se je sredi leta 1851 v Celovcu ustanovljeno društvo sv. Mohorja še lahko okoristilo z dokaj liberalnimi predpisi za nepolitična društva. Zakon iz naslednjega leta je bil mnogo strožji, tako da so nehala še tista društva iz leta revolucije, ki so se dotlej obdržala. Ljubljansko Slovensko društvo se je samo razšlo 10. marca 1853.⁴ Iz poli-

¹ Edmund Bernatzik: Die österreichische Verfassungsgesetze, Wien 1911³, str. 174.

² Prav tam, str. 207, 209.

³ Novice 28. 9. 1859.

⁴ Varstvo arhivskega gradiva društev, Ljubljana 1986, str. 2.

IMENIK

p. n. družtvenikov, ki so za leto 1852 k družtvu sv. Mohora pristopili.

Tekoče število	Matično	Spada v versto ^o)	Ime in značaj
A.			
1	489	1	<i>Abram Janez</i> , kaplan stolne cerkve v Gorici.
2	177	1	<i>Albreht Gašper</i> , inful. stolni dehant v št. Andrašu.
3	379	2	<i>Albreht Valentin</i> , učitelj v Žirah.
4	27	2	<i>Aleš Lovre</i> , bogoslovec 4. leta v Celovcu.
5	150	1	<i>Aleš Luka</i> , kaplan iz Blok.
6	13	1	<i>Aleš Miklavž</i> , fajmošter v slovensk. Bleiberzu.
7	782	1	<i>Aliančič Andrej</i> , fajmošter v št. Kocjanu.
8	575	1	<i>Aliančič Jožef</i> , bogoslovec v Ljublani.
9	746	1	<i>Altmanu Jožef</i> , provizar v Studenicah.
10	465	1	<i>Anderjaš Jožef</i> , ekspositus v Maria Hilfu.
11	449	1	<i>Andrioli August</i> , žlahtni, dohtar zdraviteljstva v Gorici.
12	378	1	<i>Ankerst Janez</i> , kaplan v Žirah.
13	380	1	<i>Anžur Anton</i> , kaplan v Kamnogorici.
14	409	1	<i>Arkon Jakob</i> , začas. učitelj na goriškem gimnaziju.
15	295	1	<i>Arzenšek Matia</i> , kaplan na Tinjem.
16	83	2	<i>Auer Ana</i> , učenka v Podgorjah.

*) V 1. versto spadajo družtveniki, ki 3 fl. plačajo, v 2. pa, ki plačajo 1 fl. 30 kr.

*Seznam prvih mohorjanov
po knjižici Družtvo sv.
Mohora leta 1852*

tike je bil mogoč umik v znanost. Veliko dejavnost je pokazalo Historično društvo za Kranjsko, ki je združevalo slovenske in nemške zgodovinarje in ljubitelje zgodovine in vneto razpravljalo o mnogih problemih zgodovine in zgodovinopisja, tudi o vprašanih slovenske etnogeneze, ki so zanimala ljudi tako kakor danes.⁵

Nekateri so karakterizirali politiko 50-ih let s tremi načeli: centralizacija, germanizacija, absolutizem.⁶ Germanizacija je bila sicer vodilo večine ministrov, vendar ne smemo pozabiti, da se je obdobje začelo s teoretičnim poudarjanjem enakopravnosti vseh narodov, ki so jo sprejeli v oktroyirano marčno ustavo in v oktroyirane deželne ustave, pa tudi z nekaterimi konkretnimi ukrepi, ki so bili, kakor bomo videli, slovensčini v korist. V poznejših letih se je germanizacija krepila; pomenila je predvsem popolno prevlado nemščine v uradih in srednjih in višjih šolah, česar smo bili pri nas vajeni že iz prejšnjih časov.

⁵ Olga Janša-Zorn: Delovanje zgodovinskih društev s sedežem v Ljubljani v 19. stoletju, disertacija na Filozofski fakulteti v Ljubljani 1988.

⁶ Bernatzik, str. 216.

V začetku se je vlada z veliko vnemo lotila preurejanja monarhije, ki jo je hotela z liberalno gospodarsko politiko spremeniti v moderno industrijsko državo.⁷ Izvedla je vrsto reform. Mirjana Gross je zato svojemu opisu neoabsolutizma v civilni Hrvaški in Slavoniji dala naslov *Začetki moderne Hrvaške*. Za slovenske dežele bi bil podoben naslov najbrž pretiravanje, saj bi z istim naslovom lahko pomenovali tudi dvoje prejšnjih obdobij: dobo Marije Terezije in Jožefa II. ter kratek čas Ilirskih provinc. Marsikateri ukrepi neoabsolutizma pa so imeli tudi pri nas dolgotrajno veljavo: tako recimo občinski zakon, ustava za Trst, reforma in ozemeljska ureditev uprave in sodstva, državni in deželni uradni listi, postopek zemljiške odveze, reforma univerze in gimnazij. Visokošolska reforma, ki je odpravila liceje in ohranila manjše, a kvalitetnejše število univerz, je pomenila sama po sebi velik korak naprej, negativna pa je bila za Slovence: prinesla je, razen za bogoslovje, konec visokega šolstva na domačih tleh. Dotedanji dveletni študij filozofije se je prenesel v nekem smislu v novi sedmi in osmi razred gimnazije, zato pa je nastala moderna filozofska fakulteta s štiriletnim študijem posameznih znanstvenih panog. Avstrija je dobila sodobno univerzo, na Slovenskem pa se je začel sedemdesetleten neuspešen boj za lastno univerzo. Ta boj pa ni več družil plemstva, meščanstva in razumništva na Kranjskem, kakor je bilo to pred revolucijo. Soglasje se je začelo razbijati zaradi narodnostnega vprašanja. Ker so eni začeli zahtevati slovensko univerzo, nasprotnikom ni bilo več za univerzo v Ljubljani.

Občinski zakon z dne 17. marca 1849 je sicer nosil ime "začasni", toda sistem, ki ga je uvedel, je veljal do konca monarhije. Tržaška ustava je veljala do leta 1908. Sistem sodnih in političnih okrajev je bil sicer že čez nekaj let nadomeščen z mešanimi okraji, toda čez dobro desetletje obnovljen in je veljal pri nas do druge svetovne vojne, v Avstriji pa živi še danes. Marsikatera poteza upravne razdelitve je upoštevala mnenja, izrečena leta 1848 v deželnih zborih in parlamentu. Koroška, ki se nikdar ni bila sprijaznila s podrejenostjo Ljubljani⁸ in je proti nji protestirala, je bila ločena od Kranjske.⁹ Ljubljana je izgubila vlogo širšega glavnega mesta. Slovenski poslanci so se v ustavnem odboru državnega zbora mnogo bolj zavzemali za Štajersko kot za Koroško. Ne Kavčič ne Krajnc nista vključevala Koroške v Zedinjeno Slovenijo, Krajnc je tudi dejal, da se Koroška narodnostno ne da tako deliti kakor Štajerska.¹⁰ Tako je prišla delitev Štajerske na okrožja po narodnostnih mejah v osnutek kromeriške ustave in v upravno delitev dežele, kar je bilo zelo koristno za Slovence, na Koroškem pa je upravna razdelitev izhajala iz naziranja, da se določne jezikovne meje ne da postaviti, "ker obe narodnosti nista ločeni niti geo-

⁷ Olga Janša-Zorn: Delovanje zgodovinskih društev s sedežem v Ljubljani v 19. stoletju, disertacija na Filozofski fakulteti v Ljubljani 1988.

⁸ Bernatzik, str. 216.

⁹ Waltraud Heindl: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867, Das Ministerium Buol-Schauenstein 2, Wien 1979, str. XVIII.

¹⁰ O koroško-kranjskem razmerju glej zanimivo pismo, ki ga je 7. 11. 1843 pisal ljubljanski škof A. A. Wolf guvernerju in objavil Žigon v Dom in svetu 1930.

⁹ Janko Pleterski: Narodna in politična zavest na Koroškem, Ljubljana 1965, str. 58.

¹⁰ Josip Apih: Slovenci in 1848. leto, Ljubljana 1888, str. 258, 260.

grafsko niti z ozirom na promet in druge interese, in kažeta razveseljiv primer mirnega sožitja, ki ga le malo motijo princip enakopravnosti odklanjajoča separatistična stremljenja."¹¹ Tako je upravna razdelitev 1849 ustvarila 7 okrajnih glavarstev, od katerih je bilo le spitalsko v celoti nemško, pet je bilo mešanih z nemško večino, le v velikovškem je bila večina slovenska. Ta razdelitev je imela pozneje izredno škodljive posledice za Slovence, posebej pri deželnozborskih volitvah.

Uradni list je imel za razvoj slovenskega jezika mnogo večji pomen, kakor pa si to navadno predstavljamo. V uvodu v državni uradni list je bilo 1849 sporočeno, da bo imel deset izdaj, med njimi slovensko. V oklepaju je bil dodan še izraz windische Sprache in kranjski jezik. S tem je država sprejela slovensko ime za narod in jezik kot uradno. Oznake Wenden, windisch, Kranjci in kranjski so vedno bolj uporabljali samo nasprotniki slovenskega gibanja. Slovenska izdaja zakonov je pomenila rast slovenskega pravnega jezika. Glavne zasluge zanjo je imel dolgoletni urednik slovenske izdaje Matej Cigale. Izšel je tudi prevod občega državlanskega zakonika. Obenem z uvedbo slovenščine v uradni list se je oblast tudi zavzemala za enoten slovenski knjižni jezik, za odpravljanje različnih lokalnih variant in za uveljavljanje pisanja dunajskega uradnega lista.¹² Tako je tudi vlada prispevala k formiranju skupnega slovenskega knjižnega jezika, ki ga postavljajo prav v sredo 19. stoletja. Ob šolskih reformah je bila slovenščina vpeljana kot obvezen učni predmet za slovenske gimnazijce. Generacije, ki so hodile v gimnazijo po revoluciji, so se torej bistveno ločile od prejšnjih. Naučile so se slovensko misliti, govoriti in pisati, začele so si slovensko dopisovati.

18. avgusta 1855 sklenjeni konkordat je dal katoliški Cerkvi absolutno prednostni položaj v javnem življenju, omejil kontrolne funkcije države nad njo in ji dal posebne nadzorstvene pravice zlasti v osnovnem šolstvu.¹³ Tudi jožefinizem je bil poznal ozko zvezo med državo in Cerkvijo, toda v njegovem sistemu je povsem gospodoval cesar. To razmerje je bilo zdaj nadomeščeno z novim, v katerem sicer Cerkev ni bila podoben gospodar, bila pa je na nekaterih področjih vplivnejša, do države svobodnejša, pa vendarle v mnogočem vezana nanjo. Konkordat je prizadel vernike drugih konfesij, zlasti pa je razburil liberalce. Kakor hitro je bilo mogoče, je šel liberalizem v oster boj zoper konkordat in v letih 1867-70 tudi zmagal, s tem pa je bilo v Avstriji tudi konec tradicionalnega razmerja med Cerkvijo in državo. Za slovenščino je povečana vloga duhovščine v šolstvu imela v glavnem pozitivne rezultate. Velika večina duhovščine je čutila, da je napredek slovenskega naroda močno odvisen od pismenosti in dviga izobrazbe preprostega človeka. To nam kažejo tako Ciglerjeva povest o Sreči v nesreči kot vsa Slomškova dela. Zato se je duhovščina trudila za širjenje šolstva in za slovenski učni jezik. Položaj slovenščine

¹¹ Reichsgesetzblatt 1849, št. 340.

¹² Arhiv za zgodovino in narodopisje 1, Maribor 1930-32 (Slomškova pisma), str. 312, 316, 318, 319.

¹³ Waltraud Heindl: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867, Das Ministerium Buol-Schauenstein 4, Wien 1987, str. XXV; Richard Charnatz: Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907, Leipzig 1909 I, str. 29.

v šolah je bil pod konkordatom marsikje boljši kot potem po liberalni šolski reformi v 60. letih.

Slovensko narodno gibanje je bilo še vedno v začetkih. Revolucija 1848 ga je sicer postavila v politično dogajanje, a mu še daleč ni pridobila večine ali splošne podpore. Zavedni Slovenci so si bili po svojih pogledih na svet in politiko zelo različni. Med njimi so bile zastopane vse smeri od skrajne desnice do skrajne leve. Različni so si bili tudi po predstavah, ki so jih imeli o narodu, njegovi prihodnosti in poteh, ki jih kaže uporabljati za dosego želja in zahtev. Enim je bilo samo za jezikovno enakopravnost, drugi so se oprijeli Zedinjene Slovenije, eni so hoteli napredovati previdno in počasi, z upoštevanjem tradicije, drugi so bili za buren, radikalen nastop.

Vsa kulturna družba na Slovenskem se je morala odločiti, ali bo šla s slovenskim taborom ali proti njemu. Tu ni šlo za preprosto ugotovitev materinskega jezika, tu je šlo za nacionalno-politično opredelitev: sprejemam slovensko narodno gibanje, tako kot je - ali pa me njegova stališča do različnih vprašanj tako motijo, da to narodno gibanje odklanjam. Ta diferenciacija in z njo povezan narodnostni boj sta se začela 1848, se v zmerni obliki nadaljevala v letih absolutizma in vzplamtelata takoj nato. Glavno burno obdobje diferenciacije so bila 60-ta leta. Pri opredelitvah so odločali vsi mogoči razlogi, osebne zveze, antipatije, ljubosumja, razmišljanja o kulturi, nemštvu, slovanstvu, deželni tradiciji, Cerkvi, liberalizmu. Poleg osebnih so bile opredelitve tudi lokalne, to se pravi, da se je pod vodstvom najuglednejših, najvažnejših družin v kraju opredelila večina prebivalstva.

Pri opredeljevanju so gotovo imeli večjo ali manjšo vlogo tudi slovenska orientacija slovanskega gibanja, navezanost na deželno zavest, ki je bila na Kranjskem najbrž v slovensko korist, na Štajerskem in Koroškem pa gotovo v slovensko škodo, pa očitek, ki so se ga nasprotniki polastili že takoj v začetku in ga nato desetletja trdovratno ponavljali, namreč, da je slovensko narodno gibanje reakcionarno, klerikalno, ultramontansko, profevdalno.

Ideja slovanske vzajemnosti se je naglo razširila tudi na Slovenskem. Sledila je zelo stari zavesti slovanske skupnosti, vendar pa je imela tudi druge poteze. S to idejo sta bili povezani še posebni misli na sodelovanje s Čehi in povezavo s Hrvati. Slovanska vzajemnost je res večala slovensko samozavest, vendar pa je slovanski vidik v določeni meri kompliciral nemško-slovenska razmerja tudi zaradi strahu pred panslavizmom in Rusi, ki je krožil po Evropi. Dostikrat je izgubljal čas v sanjarjenju o vseslovanskem jeziku, odbijal je tiste, ki so bili tradicionalno navezani na nemško kulturo in okolje. Anastazij Grün, Anton Aleksander Auersperg, je čutil simpatije do Slovencev, do Kranjske, slovenske in svoje domovine, hotel pa je ohraniti Slovence v zvezi z Nemčijo in je upal, da bodo tudi oni rajši dobivali povečanja iz Frankfurta kot pa iz Prage ali Zagreba ali nazadnje iz Petrograda, kakor je pisal v polemiki s Slovenijo.¹⁴

¹⁴ A. Graf von Auersperg: Antwort auf das Offene Sendschreiben des Vereines "Slovenija" in Wien (6. 5. 1848) str. 5 ali Castlejeva izdaja Anastasius Grüns Werke, Berlin 1909, 6, str. 139.

Naj dodam še nekaj konkretnih primerov narodnostnega opredeljevanja. Josip Vošnjak se je rodil 1834 v obrtniški družini v Šoštanju. "V naši hiši smo med seboj navadno nemško govorili, toda znali smo tudi slovensko. Čutili pa se nismo ne za Nemce, ne za Slovence, ker se za narodnost sploh nikdo ni menil do leta 1848 in nam je jezik le bil sredstvo, da se sporazumemo med seboj in z drugimi." V osnovni šoli je učil vzorni učitelj Peter Musi, ki je bil po Vošnjaku "slovenskega mišljenja že v času, ko še drugi vedeli niso, da smo sploh Slovenci na svetu." Pisal je slovenska berila, članke in navodila in veliko sodeloval s Slomškom. "Učni jezik" (pravi Vošnjak) "je bil nemški, a s kmetскими otroki, ki so govorili le slovensko, je učitelj tudi slovensko govoril... V šoli torej se nismo učili niti črke slovensko brati ali pisati, imeli smo nemški abecednik, nemško čitanko, nemško računico in tudi nemški katekizem."¹⁵ V Gradcu Vošnjak kot petošolec brez slovenskih sošolcev jeseni 1848 ni vedel, da obstaja v mestu Slovensko društvo, vendar se je, ko ga je k temu nagovoril neki starejši višješolec, takoj vpisal in nekaj časa nosil na čepici slovenski trak, ni se pa "brigal ne za politična ne za narodna vprašanja."¹⁶ Narodnostno se je opredelil šele v svojem 27. letu, leta 1860, ko je bil zdravnik v Kranju. V kazinu, ki je bilo v njem včlanjeno zlasti uradništvo, je bil izvoljen za predsednika. Ob novem letu je dal naročiti tudi Novice. Okrajni predstojnik Derbič, "Kranjec starega kroja, ki o novi slovenščini nič ni hotel slišati, je sicer menil, da jih ni treba, ker jih nikdo ne bo bral", vendar ni nasprotoval. Nekatere kazinarje pa je naročilo spekle "in malodane bi postala kriza v društvu." Novice je Vošnjak pridno prebiral in njegovo znanje slovenščine je dobro napredovalo, "dasi je tudi v Kranju med uradniki in mnogimi meščani bil občevalni jezik nemški. Toda leta 1860 se je začela zmerom bolj vzbujati narodna zavest in že smo se začeli o narodnih vprašanjih pogovarjati in prepirati."¹⁷ Istega leta je poslal Vošnjak, toda v nemščini, prvi dopis Novicam. Februarja 1861 je začela slovenska stranka zbirati podpise k spomenici s slovenskimi željami; Vošnjak je nabiral podpise po kranjskem okraju, kar je bila njegova prva politična agitacija.¹⁸ Spomenico so 7. maja izročili Schmerlingu državni poslanci tomajski posestnik Černe, radovljiški advokat Toman, muzejski kustos Dežman, deželnosodni svetnik Brolich in kranjski okrajni predstojnik Derbič.¹⁹ Od teh sta le prva dva, Černe in Toman, tedaj in pozneje zastopala slovensko stranko. Brolich in Derbič se zanjo nista nikdar navduševala, Dežman pa je 27. junija z govorom v parlamentu od nje odpadel. Med revolucijo in po njej je bil navdušen Slovenec in Slovan, v začetku 1861 pa je v pismih Zarniku in Bleiweisu razlagal, da so avstrijski Slovani v revoluciji ob neprestanem blebetanju o narodnosti in jeziku izdali svobodo, pa da tudi zdaj kažejo, da se niso ničesar naučili. Slovenci ne napredujemo zaradi lastnih napak. Pravo pot napredka kaže le nemška omika: "Ako se nemščini popolnoma odpovemo, bomo kmalu obskurantizmu in ultramontanizmu zapadli." Negativno je tudi "prazno vpitje po

¹⁵ Josip Vošnjak: Spomini, Ljubljana 1982², str. 15, 16.

¹⁶ Prav tam, str. 31.

¹⁷ Prav tam, str. 60, 62, 546.

¹⁸ Prav tam, str. 68.

¹⁹ Dežmanovo pismo Bleiweisu 8. 5. 1861: Naši zapiski 6, 1909, str. 14.

zjedinjenju z brati Hrvati” in naslanjanje na Čehe.²⁰ O motivih za Dežmanov odpad so veliko razpravljali slovenski zgodovinarji in literarni zgodovinarji nekdanjih in sedanjih časov. Leta 1816 v Mozirju rojeni geolog Marko Vincenc Lipold je leta 1848 na slovensko pismo brata župnika odpisal, da mu v materinščini žal ne more odgovoriti, da pa slovensko misli in čuti - je pa pri tem rabil besede Wenden in windisch, kar kaže na določeno zaostajanje za časom.²¹ 1867 je postal ravnatelj idrijskega rudnika. Posebej se je dal učiti slovenščine, vpisal se je tako v kazino kot v čitalnico. Bil je od začetka naročnik Slovenskega naroda in član Slovenske matice, naročil pa je tudi Laibacher Tagblatt in Neue freie Presse. 6. marca 1869 so ga privrženci slovenske in ustavoverne stranke izvolili za deželnega poslanca, toda decembra je odstopil zaradi preobremenjenosti. Ponovno ga je 22. januarja 1870 izvolila slovenska stranka, vendar se ni mogel odločiti, ali bi izvolitev sprejel. Slovenska stranka se mu je zdela preveč federalistična in zameril se mu je odhod slovenskih poslancev iz državne zbornice. Tik pred naslednjimi volitvami v juniju je sporočil, da ne sprejema kandidature.²²

S tem pa smo zašli predaleč v 60. leta, saj se je šele leta 1867 pokazalo, da podpirajo narodno gibanje kmetje, na večini vsega slovenskega ozemlja pa le del meščanstva. To pa pred 130 leti še ni bilo jasno. Izgubljena vojna v Italiji je odprla novo pot prihodnosti. Po premirju v Villafranci je vse napeto sledilo razvoju dogodkov v italijanskih državah in uresničevanju napovedanih sprememb v Avstriji. 8. avgusta so dobili nenemški jeziki v gimnazijah več načelnih pravic. 21. avgusta je padel glavni predstavnik absolutizma, notranji minister Bach. Začela se je prehodna doba v iskanju primerne ustavne ureditve. V takem razgibanem času se je preselil sedež lavantinske škofije v Maribor in je začelo delo mariborsko bogoslovje.

NATIONALPOLITISCHE VERHÄLTNISSE IN DEN SLOWENISCHEN LÄNDERN ZUR ZEIT DES NEOABSOLUTISMUS (Zusammenfassung)

Die Jahre 1849-1859 waren eine düstere Zeit der Unfreiheit, da der Zentralismus, die Germanisierung und der Absolutismus herrschten. Dessenungeachtet wurden wichtige und eine lange Zeit geltende Reformen (z. B. Verwaltungseinteilung) durchgeführt. Die Aufhebung der Lyzeen war ein Nachteil für die Slowenen; ein Vorteil war jedoch das Slowenische als Pflichtfach für slowenische Gymnasiasten. Zu den Vorteilen zählt auch die Tatsache, dass das Gesetzblatt in der slowenischen Sprache herausgegeben wurde, wodurch sich die slowenische Rechtswissenschaftsfachsprache und die einheitliche literarische Sprache entwickeln konnten. Das geschah vor allem in der Zeit des Konkordates, da die Kirche stärker das Schulwesen beeinflusste, indem der Klerus einen wesentlichen Beitrag zur Beseitigung des Analphabetentums wie auch zur Vertiefung der allgemeinen Bildung leistete.

²⁰ Naši zapiski 6, 1909, str. 11, 12, 13, 34, 36, 37.

²¹ Janez Cvirn: Marko Vincenc Lipold in leto 1848, Zgodovinski časopis 43, 1989, str. 110.

²² Janez Cvirn: Finančno poslovanje družine Marka Vincenca Lipolda, Zgodovinski časopis 41, 1987, str. 119, 132, 133.

BLEIWEISOVA VLOGA V SLOVENSKI POLITIKI

Referat s posvetovanja o delu dr. Janeza Bleiweisa, ki ga je 17. marca 1982 priredila Slovenska matica v Ljubljani. Objavljeno v Zborniku za zgodovino naravoslovja in tehnike, 7. zv. /Bleiweisov zbornik/, Ljubljana 1983, str. 15-24.

Dr. Janeza Bleiweisa, ki so ga ob sedemdesetletnici in ob smrti proslavljali kot "očeta slovenskega naroda", so v začetku našega stoletja degradirali literarni in politični zgodovinarji. Čeprav so Bleiweisu priznavali to ali ono zaslugo ali dobro lastnost, so precej bolj poudarjali njegove negativne strani. Dragotin Lončar je ob stoletnici Bleiweisovega rojstva zapisal, da se je Bleiweisu posrečilo "zbrati vso slovensko politično javnost pod konservativno streho, v kateri sta igrala odločilno vlogo duhovščina in plemstvo. ... Dr. Bleiweis je bil prvi politični vodja narodno se prebujajočega slovenskega kmeta, -posestnika, čigar kulturni varuh je bil duhovnik."¹ Avgust Žigon je imel Bleiweisa za ignoranta, diktatorja, oportunističnega, hladnega špekulanta, egoista, za dobrega politika le za vaško obzorje našega poljedelca in živinorejca.² Bil mu je "kot politik le glasnik, zastopnik, prisluškovalec teženju stare struje in starikavih, deloma že preperelih načel, ves izgubljen le v svoji sodobnosti in njenih enodnevnih željah, potrebah, skrbih, koristih, v politiki svoji umetnik plašča po vetru; mož brez smisla za višji svet in za korak tja v bodočnost."³ Po tem Žigonovem mnenju iz leta 1920 je Bleiweis "vžgal našemu javnemu življenju, posebej Ljubljani pečat *svojega* duha; tistega zločestega duha, ki od njega še danes bolehamo in boleha posebej Ljubljana."⁴ Naslednje leto (1921) si je želel Ivan Prijatelj časa, ko bodo izginili elementi Kopitarjevega in Bleiweisovega duha: "dvoličnost, obskurantizem iz oportunitizma, diktatorstvo, nestrpnost. Marsikaj je v tem oziru zakrivilo tudi naše avstrijsko robstvo. Naj bi torej vsaj sedaj v svobodni Jugoslaviji zasijala Slovincem ljubko-domača in hkratu svetovnovisoka, mila ter svobodna zvezda Prešernovega duha! Zakaj šele takrat, ko se bo to zgodilo, bomo lahko rekli, da nismo več Kopitarjev in Bleiweisov, temveč Čopov in Prešernov narod."⁵ Mladina med obema vojnama je dostikrat v Bleiweisu videla simbol zle, brezdušne in nečlovečanske oblasti. Miran Jarc je leta 1931 zapisal: "Bleiweis nima spomenika, ker ga ne potrebuje, kajti dober del našega življenja je bil še do včeraj (pa kaj morda je še danes, in bo še jutri) verno posnemanje prvaških metod in dejansko posnemanje nesmrtnih besed dr. Coste, ljubljanskega župana, ki je zaklical na Levstika: Pogine naj pes!"⁶ Toda sodba o politični in kulturni podobi Bleiweisa ne moremo graditi samo na podlagi odnosov do Prešerna in Levstika ali do Koseskega,

¹ Bleiweisov zbornik (Zbornik Matice Slovenske 11, 1909), str. 243. 244.

² Ljubljanski zvon 40, 1920, str. 462-465.

³ Prav tam, str. 465.

⁴ Prav tam, str. 461.

⁵ Ljubljanski zvon 41, 1921, str. 729 ali Ivan Prijatelj: Izbrani eseji in razprave I, Ljubljana 1952, str. 313, 314.

⁶ Ilustracija 3, 1931, str. 298.

pa tudi glede teh odnosov je treba popraviti marsikatero staro sodbo. Oboževanje Prešerna in Levstika je mnogim raziskovalcem zameglilo pogled, da so pripisali Bleiweisu tudi krivdo za tuje grehe.

Že večkrat je bila izrečena pravilna misel, da moramo Bleiweisovo politično delovanje, da bi ga pravilneje ovrednotili, razdeliti na posamezna obdobja, saj se med seboj precej razlikujejo.

V predmarčni dobi je postal Bleiweis v svojem 35. letu kot tajnik kmetijske družbe (1843) urednik prvega trajnega slovenskega tednika. Dokaj splošno prevladuje mnenje, da je bil Bleiweis odličen urednik za čas, ko vlada ni dovoljevala nobene politike in ko je trpela samo časopis, namenjen "kranjskim kmetam ino rokodelcem, kateri se ptujih jezikov niso učili."⁷ Brez hrupa in velikih razpravljanj je Bleiweis rešil vprašanje slovenskega črkopisa z odločitvijo za gajico, vprašanje jezika pa v polemikah okrog ilirizma z ohranitvijo slovenščine. Prijatelj je po pravici zapisal, da ne moremo "dovolj visoko ceniti narodno političnega instinkta in uma Prešerna in Bleiweisa, ki sta nas, odločivši se za slovenščino, obvarovala pred riskiranimi eksperimenti in položila soliden temelj našemu rednemu slovstvenemu razvitku."⁸ Z Novicami je bila praktično uveljavljena središčna vloga Ljubljane v slovenskem narodnem gibanju, uredniku Bleiweisu pa je kar sama od sebe pripadla vloga voditelja. Omenjanje Slovenije, ne le v znameniti in zloglasni pesmi Koseskega, ampak tudi sicer, je nedvomno pomenilo pomemben korak na poti k ideji Zedinjene Slovenije.

Čut za pravo pot, ki je Bleiweisa kar dobro vodil v zadnjem obdobju absolutizma fevdalne dobe, je v revolucionarnem letu 1848 v precejšnji meri odrekel. Kot tajnik kmetijske družbe in urednik Novic je imel Bleiweis tako ugleden položaj, da so ga pritegnili v pomnoženi stanovski odbor, v delegacijo kranjskih deželnih stanov, ki je šla sredi aprila na Dunaj, ter v posvetovalni odbor, ki ga je imenoval guverner za izvedbo frankfurtskih volitev. Konec marca je bil izvoljen za člana ljubljanskega meščanskega odbora, toda med 24 izvoljenimi je bil po številu glasov šele na 20. mestu.⁹ Niti med meščani niti med kmeti v tem letu še ni užival kake posebne priljubljenosti, med kmeti že zato ne, ker so Novice vseskozi pozivale k nadaljnjemu plačevanju dajatev, dokler se zemljiško vprašanje zakonito ne uredi, in obsojale vsakršne nemire. Treba pa je seveda upoštevati, da s svojim nerazumevanjem kmečkih teženj Bleiweis med meščanstvom tistega časa ni bil nobena izjema.

Bleiweisova uredniška politika v času revolucije je bila zelo previdna, in se je prilagajala vsakokratnemu položaju. Dobršen del pisanja Novic je bil v skladu z željami gubernija. Bleiweis je podpiral vladno stališče o volitvah v frankfurtski parlament, in se jih je kot večina našega meščanstva ter veliko zavednih Slovencev tudi sam udeležil. Članek Koseskega proti volitvam je objavil šele naknadno, češ da ga je uredništvo prepozno prejelo. Bleiweis je 25. maja podpisal v duhu vladnega

⁷ Prva številka Novic 1843 (5. julija).

⁸ Bleiweisov zbornik, str. 358.

⁹ Vasilij Melik, Volitve v Ljubljani 1848-1918, Kronika 29 (1981) 2, str. 116.

stališča sestavljeno spomenico, ki je opozarjala "na tukaj nastalo vznemirjenje ob stremljenih tukajšnjega slovenskega društva in stremljenjih odposlancev enakoimenovanega društva na Dunaju, v katerih obeh sodelujejo večinoma mladi ljudje, ki gredo v nepremišljeni vnemi in ljubezni za deželni jezik nemara predaleč."¹⁰ Za Zedinjeno Slovenijo Bleiweis sprva ni bil navdušen. V Novicah je 19. aprila v poročilu o deputaciji kranjskih deželnih stanov na Dunaju (9.-14. aprila) napisal, da so se v pogovorih z dunajskimi Slovenci pokazala različna stališča. Eni "terjajo, da bi drevo v enem mahljeji padlo", toda ti po Bleiweisovem mnenju ne poznajo razmer. Bleiweis se strinja z drugimi, ki "oziraje se na *sedanji* stan in *sedanjo* dušno moč slovenskih deželá, *z nami vred* le to želijo, kar je *zdej* moč v prid domovine izpeljati in so s poglavitnimi prošnjami deželničnega krajniskiga zbora edinih misel." Te prošnje so bile zelo skromne, niso govorile ne o Zedinjeni Sloveniji ne kaj načelnega o slovenskem narodu, dajale so le nekaj pravic slovenščini, vendar jih je prevečevala miselnost, naj dobi slovenščina vse pravice med ljudmi, ki drugega jezika ne znajo, za gospodo pa naj velja nemščina. V avdienci pri nadvojvodi Janezu je Bleiweis na prošnjo več kranjskih, štajerskih in koroških Slovencev spregovoril o Zedinjeni Sloveniji. Nadvojvodova pripomba je bila, da taka želja ne sme biti omejena na nekatere iskrene domorodce, temveč mora biti enotna zahteva vseh tistih ljudstev, ki bi stopila v Zedinjeno Slovenijo. Bleiweis je k temu v Novicah pristavil, da je treba zdaj dokazati, da si "Ljudstvo na Koroškem, Štajerskem, Istrijskem, Goriškem" zedinjenje tudi res želi, da je to zdaj "*perva*, nar *potrebniši* reč, brez ktere je vse drugo besedovanje, vse tišanje in gnanje - *ki se ne upira na želje ljudstva* - le prisiljena reč!" Ta misel je bila gotovo upravičena. Dva meseca pozneje je Bleiweis, že kot predsednik ljubljanskega Slovenskega društva, v Illyrisches Blattu polemično branil pravico Slovencev do Zedinjene Slovenije. Iz pogovora z nadvojvodo Janezom je navajal nadvojvodove besede, da slovenske peticije nikakor ne gre šteti za ekscentrično, če je izraz splošne volje ljudstva in je predložena po ustavni poti v odločitev; zdaj da je prva naloga ureditev ustrezne municipalne ustave v posameznih provincah, šele nato pa se lahko razpravlja tudi o tem drugem vprašanju. Bleiweis je nato navajal podatke iz preteklosti: 1785 so Kranjsko, Koroško in Goriško podredili guberniju v Gradcu, pred slabim letom pa je pretilo, da bi zaradi zmanjšanja števila upravnih enot izgubili gubernij v Ljubljani. Ob vsem tem "bomo pač priznali, da si ustavno ljudstvo v letu 1848 sme vzeti pravico, po ustavni poti prositi za nekaj podobnega, *le še neprimerno bolj utemeljenega*, kot je obstojalo že v osemdesetih letih, le da je imelo drugo središče, pa o tem ni nikjer brati, da bi tedaj vpili o *separatističnih* tendencah."¹¹

Novice so napadle razširjenje dunajske revolucije v maju, objavile pa so tudi Ambroževo hvaljenje dunajskih revolucionarjev. Po oktobrski revoluciji, deloma pa tudi že prej, so začele gonjo zoper vse, ki so bili na levici ali so začasno držali z njo,

¹⁰ Josip Mal v Glasniku Muzejskega društva za Slovenijo 14, 1933, str. 120; Vasilij Melik v Zgodovinskem časopisu 2/3, 1948/49, str. 127.

¹¹ Illyrisches Blatt 27. junija 1848.

nekaterim (recimo Fistru) so očitale narodno izdajstvo. Sodobniki so omenjali Bleiweisovo boječnost in opreznost, policija pa mu je pozneje očitala zvitost, s katero naj bi najprej dal ustanoviti Slovensko društvo v Ljubljani, potem čakal, da bi videl, kako uspeva, nazadnje pa sam stopil na njegovo čelo.¹² Zelo razširjen je bil v tem času občutek, da so Slovenci premalo politično razgibani, da bi bilo treba sklicati shod ali posvet rodoljubov, ki bi določil program, vodstvo in smernice političnega dela. V tem pogledu Bleiweis gotovo ni napravil skoraj nič. Aktivna politika je šla v glavnem mimo njega, iniciativa in akcija sta bili pri dinamičnem Korošču Majarju, na Dunaju in v Gradcu.

V revoluciji rojeni časniki in društva so po njenem porazu brž zamrli, preživele pa so jo Novice. Novo obdobje Bleiweisovega dela se začneja z obnovitvijo ustavne in političnega življenja, ki so mu v začetku postavljali od zgoraj dokaj ozke meje. Pri prvih volitvah 1861 je bila slovenska stranka, kakor v revoluciji pred¹³ leti, še nepripravljena, neorganizirana in brez vodstva. Toda Bleiweis je bil tedaj že najbolj znan in priljubljen predstavnik slovenstva. Z močno absolutno večino je bil izvoljen za deželnega poslanca kar v treh kmečkih volilnih okrajih (ljubljskem, kamniškem in kranjskem). Vendar pa tudi zdaj ni postal volilni organizator; razen v Ljubljani, kjer se je slovenska stranka neverjetno hitro in uspešno oblikovala, je na Kranjskem v glavnem še nekaj let vladalo mrtvilo. Šele na januarskih volitvah 1867 je slovenska stranka res organizirano nastopila in zmagala.

Bleiweis je leta 1861 organiziral pobiranje podpisov za peticijo Schmerlingu; v njej je bila omenjena tudi Zedinjena Slovenija. Ob hudih ugovorih z nasprotne strani je propaganda zanjo plaho umolknila in se je znova ter s poudarkom pojavila v javnosti po vojni leta 1866, ko so Beneški Slovenci prišli pod Italijo. Ko je Luka Svetec v pismu Josipu Vošnjaku slikal ljubljansko razpoloženje, je napisal, da so prvaki "narodnemu pravu in zlasti južnoslovenski skupini še zmeraj nasprotniki, posebno dr. Costa; pa tudi dr. Toman. Dr. Bleiweis je bolj boječ ko nasproten."¹³

Bleiweisova vodilna vloga v začetku šestdesetih let je vidna iz njegove že omenjene trojne izvolitve 1861 in iz vrste priznanj, ki jih je dobil v tem in v naslednjih letih od štajerskih, kranjskih in goriških Slovencev; tu ga tudi že imenujejo očeta slovenske domovine. Toda obenem se je tudi pojavljala vedno glasnejša opozicija proti njegovemu načinu vodenja slovenske politike, proti prvaštvu. Ta opozicija se je začela že v absolutistični dobi (1858) in se je kazala ob različnih priložnostih in z različnih stališč: zaradi kritike, zaradi predragih prostorov ljubljanske čitalnice, zaradi Koseskega, zaradi nemškega političnega časopisa, zaradi politike državnih poslancev, zaradi strahu pred vlado, zaradi Bleiweisovih svetovalcev (zlasti Coste) in še mnogih drugih razlogov.

Nekaj teh sporov je takih, da se moramo ustaviti ob njih. Vprašanje radikalnega protinemškega kurza pa tudi slovenskega političnega glasila v nemščini moramo

¹² Jos. Apih: Slovenci in 1848. leto, Ljubljana 1888, str. 138; Zbornik Matice Slovenske 7, 1905, str. 27 (Cafovo pismo); v op. 10 navedeno Malovo delo str. 118.

¹³ Josip Vošnjak: Spomini, Ljubljana 1982, str. 184.

po mojem mnenju presojati tudi z generacijskega stališča. Bleiweisova generacija je hodila samo v nemške šole, mnogi med njimi so se kljub slovenski zavesti bolj počutili, ko so govorili nemško, medtem ko so se Levstikovi vrstniki že v šoli učili slovenščine in so bili Slovenci tudi po misli, pisanju in govoru. Še pomembnejšo vlogo so imele deželne razlike, zlasti med Štajersko in Kranjsko. Na Štajersko je moderna kapitalistična miselnost prodrla mnogo bolj kot na Kranjsko, zato se je to poznalo tudi v slovenskem delu dežele. Štajerci so bili bolj dinamični, iniciativni, podjetni. Primerov za to imamo v šestdesetih letih vse polno. Spomnimo se na organiziranje denarja za Slovensko matico, za Slovenski narod, spomnimo se na volilno organizacijo, na tabore. Štajerci so zato tudi bolj tehtali goldinarje in smotrnost njihove naložbe - oni so Levstiku odvzeli tajniški kruhek pri Matici, ne pa Bleiweis in Costa, prav tako so rezali Jurčičev uredniški honorar.¹⁴ Kranjsko označuje neka posebna socialna konservativnost, svojevrstna nepodjetnost v kulturni in narodnostni politiki. Gotovo je vsaj starejše generacije kranjskih Slovencev vezala s kranjskimi Nemci tradicija iste deželne pripadnosti, istih interesov kranjske dežele. Marsikaj tistega "zločestega duha", o katerem je govoril Žigon, ne izvira od Bleiweisa, ampak je bila značilnost Kranjske, ki je dala svoj pečat seveda tudi Bleiweisu. Priznati pa je tudi treba, da niso bile vse napake samo na strani Bleiweisovega tabora in njegovega oportunitizma, neodločnosti, nepodjetnosti, da je imel svoje napake tudi mladoslovenski tabor s svojim nacionalnim radikalizmom. Z nekaterimi svojimi včasih povsem nepotrebni pretiravanji je marsikoga odvrnil od slovenskega tabora. Tudi češki politični vzgled ni bil vedno najboljši.

Nastajajoča, še ne dovolj močna slovenska skupnost je prav zaradi svoje šibkosti težila po slogi in zunanji enotnosti. Vsaka taka sloga pa je seveda prinašala notranje težave, omejevanje svobode in zlorabo oblasti. Bleiweis in njegovi sodelavci sicer niso imeli v svojih rokah državne prisile, neke vrste oblast v slovenski skupnosti na Kranjskem pa so vendarle imeli. Za vse, ki so si želeli drugačnih nazorov, vrednotenj in poti, je bilo prvaštvo težko breme, ki je povzročalo hudo nezadovoljstvo in odpor.

Prijatelj je menil, da se je Bleiweisov krog že v petdesetih letih vdal Jeranovemu klerikalizmu in da kažejo Novice v šestdesetih letih docela ultramontansko podobo, zato je tudi dal obdobju 1860-1868 ime okorelega konservatizma.¹⁵ To mnenje pa je docela napačno. Vse do marca 1867 Bleiweisove Novice niso govorile o tem, da je treba braniti vero in cerkev, ampak samo o narodnosti in narodnem programu. Tudi volilni razgласi januarja 1867 niso govorili o veri, ampak o narodnosti in so omenjali duhovščino samo zaradi njene narodnosti. Po volitvah je klerikalni del slovenske stranke, zavedajoč se velike vloge duhovščine pri volilni zmagi, zahteval, kakor kaže, od vodstva narodnega gibanja, da stopi tudi v obrambo vere, konkordata in drugih cerkvenih stališč. Marčni volilni razgлас je v uradno slovensko politiko že sprejel geslo "vse za vero, cesarja in domovino". Takšna politika pa nikakor

¹⁴ Prim. Jurčičevo pismo Vošnjaku iz Siska 1871 v Arhivu R Slovenije.

¹⁵ Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, Prva knjiga, Ljubljana 1955, str. 9-10, 251.

ni bila samo Bleiweisova, ampak tudi politika liberalcev. Prav Zarnik, poznejši veliki gromovnik zoper "ultramontanske fanatike", je v Novicah napisal slavospev duhovniku, ki se bori za cerkvena stališča.¹⁶

Malo zatem je prišlo do spora zaradi politike slovenskih državnih poslancev (1867-1870). Kakor vse kaže, je Bleiweisa glasovanje za dualizem najprej presenetilo, vendar proti njemu ni protestiral in je dunajske poslance lojalno podprl. Z njim vred so jih podprli domala vsi slovenski deželni poslanci na Kranjskem, v opoziciji je bil (a nedosledno) samo Zarnik. Nikakor ne moremo reči, da si je generacija pod Bleiweisovim vodstvom zlomila hrbtenico ob glasovanju za dualizem, kakor je menil Prijatelj. Položaj na Kranjskem je držala kar trdno v rokah. Oportunizem državnih in kranjskih deželnih poslancev ni imel klerikalnega pečata. Eden njegovih glavnih nosilcev je bil liberalni Svetec, še leto prej velik borec za Zedinjeno Slovenijo. Pomisliti moramo tudi na to, da bi ostra opozicija proti liberalni vladi in liberalnemu parlamentu prej prijala klerikalno kot liberalno razpoloženim Slovencem.

Klerikalno-liberalni konflikt, ki je vzplamtel leta 1867, se je širil k nam iz nemškoavstrijskih dežel, in širil se je neustavljivo. Zaman so bili naporu tistih, tudi Bleiweisa, ki so zaradi narodne sloge brzdali tako klerikalne kot liberalne ekstreme, hoteč pomiriti klerikalce s splošnimi katoliškimi frazami. Do razkola je prišlo leta 1872, ko so liberalci (sicer neuspešno) naskočili Slovensko matico in odprto nastopili z geslom "vse za domovino, omiko in svobodo". Nastali sta dve stranki, ki sta druga drugi očitali krivdo za razcep, se na dokaj nelep način borili med seboj in se nazadnje zaradi očitne škode tega spopada leta 1876 tudi pobotali. Tudi ta liberalno-klerikalni konflikt je imel na Štajerskem drugačno podobo kot na Kranjskem. Na Štajerskem so bili od petih slovenskih deželnih poslancev 1872 štirje liberalci (Vošnjak, Dominkuš, Serneč, Adamovič) in en sam klerikalec (Herman); duhovnika ni bilo med poslanci niti enega. Na Kranjskem je bilo med 21 slovenskimi poslanci kar pet duhovnikov, liberalna opozicija pa je štela največ pet poslancev, ki pa nikoli niso nastopali enotno. Staroslovenci na Kranjskem niso nikdar postali prava klerikalna stranka. Ves čas je bila ohranjena koalicija med klerikalci, Bleiweisom (in njegovimi najožjimi pripadniki) ter zmernimi liberalci. Staroslovenci so bili v kranjskih mestih na volitvah 1873 mnogo močnejši od mladoslovencev prav zato, ker so mnogi liberalni ljudje iz zvestobe prvakom glasovali za staroslovenske kandidate. Čeprav je bilo pisanje Novic v tem času najbolj podobno pisanju klerikalnega časopisja, pa more pozorno oko vendarle opaziti tudi drugačna stališča. Tako so Novice decembra 1874 polemizirale z nekaterimi katoliškimi listi, ki so pisali o narodnosti kot o poganski narodnosti, in poudarjale, da temu ni tako in da naj slovensko duhovstvo "ne posluša tistih, ki govorijo o paganski narodnosti", ampak naj vidi, da so bili najboljši duhovniki vedno tudi najboljši

¹⁶ Vasilij Melik v Zgodovinskem časopisu 18, 1964, str. 155-171 (na str. 222-238 naše knjige) in 19/20, 1965/66, str. 309-317 (v tej knjigi na str. 324-332).

domoljubi.¹⁷ Pozorni moramo biti tudi na to, da med ožjimi Bleiweisovimi sodelavci in s tem tudi v odločilnem vodstvu slovenske stranke na Kranjskem pred razcepom ni bilo niti enega duhovnika. V politično ospredje jih je na Kranjskem spravil šele razcep.

Zadnje obdobje Bleiweisovega dela je obdobje sloge od srede sedemdesetih let naprej pa do njegove smrti. Realni sili sta bili v tem času liberalni in klerikalni tabor, vsak s svojim tiskom in organizacijo. Liberalni tabor se je na Kranjskem sredi sedemdesetih let precej okrepil. Klerikalni se je po prejšnjih skromnih začetkih šele tedaj prav organiziral in dobil v Slovencu svoje glasilo, toda v deželi je izgubil marsikatero postojanko. Število duhovnikov v kranjskem deželnem zboru se je zmanjšalo od pet na enega samega (1877). Propad zavarovalnice Slovenija je imel bržkone precejšen odmev. Novi kranjski deželni zbor z nemško večino je imel Bleiweis zaradi pritiskov in nepravilnosti vladne (nemške) strani za nelegalnega, zato v njem ni hotel sprejeti mesta deželnega odbornika, ki ga je dotlej zasedal dobrih 17 let. Za njegovega naslednika je bil izvoljen Vošnjak - bil je edini Slovenec v deželnem odboru. Bleiweis je iz voditelja postajal simbol. Oba tabora sta ga proslavljala, oba sta se hotela okoristiti z njegovim imenom. Sedemdesetletnica, pri kateri liberalni tabor ni varčeval s slavospevi, je bila velika manifestacija za Zedinjeno Slovenijo in za slovensko-hrvaško zvezo. Pokazala je, da kljub nemški vladi v kranjskem deželnem zboru in v ljubljanskem občinskem svetu "Slovenci živimo in da se naš narod zaveda onega, kar mu gre... da je Ljubljana vendar zopet stara bela Ljubljana postala, da živi tukaj slovenski narod, ki misli, da nam Slovencem in Slovanom v Avstriji pride še boljša bodočnost," kakor je rekel sam Bleiweis v svoji zahvali.¹⁸

Bleiweis se je mnogih svojih dobrih in slabih strani sam prav dobro zavedal. Vedel je, da je sposoben urednik Novic, tednika na osmih straneh kvart formata, čutil pa je najbrž pravo antipatijo do političnega dnevnika. Že zgodaj, ko se še niso začela velika razpravljanja o političnem časopisu, je napisal, da je političen časopis potreben, naj ga kar osnujejo, Novice pa bodo ostale take, kakor so.¹⁹ Prav tako ga ni veselilo delo v dunajskem parlamentu in se nikdar ni dal voliti vanj. Doma se je počutil v kranjskem deželnem zboru in v njegovem deželnem odboru, v katerem je bil član tako dolgo dobo (1861-1878). To ga je veselilo, ne pa visoka državna politika. Vedno je bil obdan s sodelavci, s katerimi si je delil vodstvo in vrste dela. Od sodelavcev so mu nasprotniki že v tistem času najbolj očitali Etbina Henrika Costo, ki je bil najbrž res nesimpatičen, a gotovo ne tako črn, kakor ga opisujejo. Pravi nesmisel pa je, očitati recimo Bleiweisu krivdo za Dežmanov odpad v nemški tabor. Dežmana iz slovenstva ni gnal Bleiweis, ampak odpor do tiste smeri v slovenskem narodnem gibanju, ki se je kulturno in politično vedno bolj obračala v slovansko in jugoslovansko stran; ta smer pa se je bolj in bolj krepila.

¹⁷ Novice 9. dec. 1874 (str. 389).

¹⁸ Anton Bezenšek: Svečanost o priliki sedemdesetletnice dr. Janeza Bleiweisa, Zagreb 1879, str. 16

¹⁹ Novice 22. maja 1861 (str. 168, 169).

Očitek, da je bil Bleiweisov nivo ravno še primeren kmečkemu časopisu in "preprostim in primitivnim" kmečkim množicam, kaže miselnost ljudi, ki so nasploh omalovaževali kmeta, še posebej pa razpoloženje slovenskih liberalcev pred prvo svetovno vojno. Ti so bili ob klerikalni, na kmečkega človeka oprti prevladi brez moči, in zato tudi nerazpoloženi do tega kmečkega človeka. Ker slovenske dežele niso bile razvite in v njih ni cvetela industrija, je šel tudi politični razvoj drugo pot kot recimo na Češkem; liberalne in pozneje delavske stranke so imele malo možnosti za večji vpliv. Tega pa nista bila kriva ne Bleiweis ne slovenski kmet. Zavedati se moramo, da je v Bleiweisovem času kmet sestavljal še štiri petine slovenskega prebivalstva. Ta kmet je pomenil politično moč slovenskega narodnega gibanja, zato moramo delo zanj in za njegove potrebe vrednotiti prav tako visoko, čeprav na drugačen način kot drugo kulturno delo.

Oče Bleiweis ni bil veleum, toda svoje talente je pošteno porabil - tako je zapisal hrvaški Vienac ob Bleiweisovi smrti.²⁰ Po domala soglasnem mnenju je bil Bleiweis praktik, ne teoretik. Treba je pisati, ne pa premišljati, kako bi pisali, je zapisal v začetni dobi izhajanja Novic.²¹ Znano je, da je bil nezaupen do novotarij, vendar jih je sprejemal, če so se v praksi obnesle. Njegovi sovražniki so gledali na to lastnost kot na negativno, dá pa se jo seveda vrednotiti tudi drugače. Bleiweis je kot svoje geslo sam navedel "izobrazbo našega ljudstva".²² V trudu za to izobrazbo so bile Novice njegovo glavno delo, solidno, na daljši čas premišljeno drobno delo, ki ni dajalo bučnih uspehov, ki pa je pokazalo svoje sadove čez desetletja. Če gledamo danes na ta čas, moramo priznati, da je bilo od te noviške vzgoje več koristi kot od strastnega vika in krika okrog oportunistične politike, glasovanja v parlamentu ali takih in drugačnih resolucij. Bleiweisov svet je bil sicer svet razsodnih kmečkih gospodarjev, prizadevnih obrtnikov, uglednih meščanov, svet privatne lastnine, spoštovanja do naslovov, časti, premoženja in starosti - toda Bleiweisov najvišji vzor ni bil, "da bi Slovenci kljub vsemu napredku časa in obdajajočega jih velikega sveta živeli kot ena in enotna primitivna in patriarhalna družina", kakor je bil pisal Prijatelj.²³ Bleiweis se ni zapiral pred napredkom in velik del njegovega izobraževanja je bil prav boj proti primitivnosti in patriarhalnosti, dviganje kmeta in obrtnika v gospodarsko sposobnega, nacionalno ozaveščenega in politično trdnega človeka. Že zaradi tega mu je treba priznati zaslužno mesto v vrsti Slovencev, ki so s svojim političnim in kulturnim delom prispevali k veliki rasti slovenskega naroda v devetnajstem stoletju.

²⁰ Citirano po Slovincu 29. 12. 1881.

²¹ Janko Lokar v Bleiweisovem zborniku, str. 11.

²² Isti str. 140.

²³ Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, četrta knjiga, Ljubljana 1961, str. 116.

DIE ROLLE VON BLEIWEIS IN DER SLOWENISCHEN POLITIK

(Zusammenfassung)

Im Vormärz war Bleiweis der hervorragende Redakteur der Zeitschrift "Novice". Durch diese fiel Ljubljana automatisch die führende Rolle in der slowenischen nationalen Bewegung zu, und Bleiweis als deren Redakteur die Rolle ihres Leiters. Ohne viel Aufhebens und langes Diskutieren löste Bleiweis die Frage der slowenischen Buchstabenschrift, indem er sich für die Buchstabenschrift von Gaj, die Gajica, entschloß und die Frage der Sprache in den Auseinandersetzungen um den Illyrismus, indem er sich für die Erhaltung des Slowenischen einsetzte. Im Jahr 1848 spielte Bleiweis keine entscheidende Rolle. Im allgemeinen nahm er keinen Anteil an der aktiven Politik, die Initiative und Aktion gingen vom dynamischen Kärntner Matija Majar aus, und von den Slowenen in Wien und Graz. Sowohl bei der Bevölkerung in der Stadt wie auch auf dem Lande erfreute sich Bleiweis zu jener Zeit noch keiner großen Beliebtheit. Von einer solchen kann jedoch bei der Erneuerung des Verfassungswesens im Jahr 1861 die Rede sein, als Bleiweis mit absoluter Mehrheit gleich in drei Wahlbezirken zum Landtagsabgeordneten gewählt wurde. In den darauf folgenden Jahren wurde ihm immer wieder Anerkennung von den Slowenen in Krain, in der Steiermark und in Görz und Gradisca zuteil; damals wurde er auch schon als Vater der slowenischen Heimat bezeichnet. Gleichzeitig machte sich aber eine Opposition gegen seine Führung der slowenischen Politik zunehmend bemerkbar, und gegen seine Mitarbeiter, insbesondere gegen Etbin Henrik Costa, Historiker und Literarhistoriker äußerten mehrmals, die Politik von Bleiweis sei zu jener Zeit völlig klerikal gewesen. Das trifft aber nicht zu. Unter seinen engsten Mitarbeitern gab es keinen einzigen Geistlichen und bis zum März 1867 wurde in den "Novice" mit keinem Wort erwähnt, daß Kirche und Glaube einen Schutz benötigen, es war nur von Nationalität und dem nationalen Programm die Rede. Ebenso wenig war klerikale Gesinnung für den Opportunismus der slowenischen Reichsratsabgeordneten (1867-1870) charakteristisch. Der klerikal-liberale Konflikt breitete sich in den deutsch-österreichischen Ländern aus und griff unaufhaltsam auf die slowenischen über. Vergeblich waren die Bemühungen all jener, auch des Bleiweis, die im Namen der nationalen Einigkeit allen liberalen und klerikalen Extremen entgegenwirkten, und dabei die Klerikalen durch allgemeine katholische Phrasen beschwichtigen wollten. Es kam zu einer Spaltung und zur Entstehung von zwei feindlichen slowenischen Parteien (1872-1876). Die Altslowenen in Krain waren keine richtige klerikale Partei, sondern ein Zusammenschluß der Klerikalen, des engsten Bleiweis-Kreises und der gemäßigten Liberalen. Die Klerikalen wurden dabei immer stärker, organisierten sich jetzt erst richtig und der "Slovenec" wurde ihr Blatt. Nach Wiederherstellung der Einigkeit blieben sowohl das liberale wie auch das klerikale Lager weiterbestehen, jedes mit seiner eigenen Presse und seiner eigenen Organisation. Von der führenden Persönlichkeit der Bewegung wurde Bleiweis immer mehr zum Symbol. Die beiden Lager feierten ihn, beide wollten aus seinem Namen Nutzen ziehen. Die Feier seines siebenzigsten Geburtstags war eine große Manifestation, die in der Zeit der deutschen Mehrheit im Krainer Landtag und im Stadtrat von Ljubljana (Laibach) darauf aufmerksam machen sollte, daß die Slowenen doch noch existierten.

Bleiweis war sich seiner vielen Stärken und auch Schwächen wohl bewußt. Bei den "Novice" fühlte er sich wohl, während er gegen ein politisches Tageblatt Abneigung empfand. Niemals ließ er sich zum Reichsratsabgeordneten wählen, heimisch fühlte er sich im Krainer Landtag und in dessen Landesausschuß, wo er 17 Jahre lang Mitglied war (1861-

1878). "Die Bildung unseres Volkes" führte er selbst als sein Motto an. In diesem seinem Bestreben stellen die "Novice" sein Hauptwerk dar, eine solide, für längere Zeit gültige, minutiöse Arbeit, die noch in Jahrzehnten danach reiche Früchte brachte. Bleiweis war dem Fortschritt nicht abgeneigt und ein Großteil seiner Bildungsarbeit bestand im Kampf gegen den Primitivismus und um die Entwicklung des Bauern und Handwerkers zu einem wirtschaftlich fähigen, nationalbewußten und politisch standhaften Menschen. Vor allem deswegen muß Bleiweis ein gebührender Platz in der Reihe jener Slowenen zuerkannt werden, die sich durch ihre Tätigkeit auf dem politischen und kulturellen Gebiet bedeutende Verdienste um den großen Aufstieg des slowenischen Volkes im 19. Jahrhundert erworben haben.

CERKEV IN SLOVENSKA NACIONALNA ZAVEST V 19. STOLETJU

Predavanje s posvetovanja, ki ga je 16. in 17. marca 1988 organizirala Slovenska matica v Ljubljani. Izšlo v zborniku Vloga Cerkev v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja, Ljubljana 1989, str. 55-60. Naša objava je razširjena s povzetkom v nemščini.

Izobražena in kulturna družba na večini slovenskega ozemlja je v drugi polovici 18. stoletja skoraj v celoti najlaže mislila, govorila in pisala v nemškem jeziku. Zoper to stanje je leta 1768 napisal drobno knjižnico bosonogi avguštinec oče Marko Pohlin. Protestiral je proti misli, naj se Kranjci na ljubo nemškim graščakom in gospodarjem učili nemščine; izrazil je željo, da bi se mladina latinskih šol učila kranjščine z isto vnemo, kakor se mora po novih določbah učiti nemščine. S to knjižico začenjamo moderno slovensko narodno gibanje. V prvem desetletju za tem, v sedemdesetih letih, se je ukvarjalo s slovenščino okrog 30 ljudi, od katerih sta bili dve tretjini svetnih duhovnikov in redovnikov, tretjina pa posvetnih izobražencev in plemičev. Nad tretjino jih je živelo v Ljubljani, ostali pa v raznih krajih Štajerske, Koroške, Kranjske in Goriške.

Če zožimo to število na 9 takih piscev, ki jim je po besedah Franceta Kidriča vodila pero živa preporodna misel,¹ je bilo med njimi 8 duhovnikov in 1 laik, 8 rojenih v ljubljanskem okrožju (na tedanjem Gorenjskem), eden pa na Notranjskem (v Vipavi), 5 v vaseh, 4 v mestih in trgih. V tistih časih je bil delež duhovnikov med izobraženci v naših deželah še zelo visok. Nekaj dlje kot v zahodni Evropi so imeli večino med profesorji gimnazij in filozofskih fakultet. Razen tega ni bilo malo mladih ljudi, ki so hoteli študirati medicino ali pravo, pa jim ob bedi in stradanju to ni uspelo in so končali na teologiji. Delež obojih je padal. Na ljubljanskem liceju je bilo med 9 profesorji filozofskega študija leta 1819 5 duhovnikov, 30 let pozneje le še dva. Med 1151 naročniki Novic leta 1845 je bilo 52 % duhovnikov, vendar so bili na Gorenjskem in v delu Notranjske laiki že v večini, v drugih pokrajinah pa še ne. 51 % naročnikov je bilo na Kranjskem, 16 % na Štajerskem, 15 % na Primorskem, 4 % na Koroškem.²

Aktivna narodna zavest se je širila do srede 19. st. predvsem z osebnimi stiki, z vplivom starejših ali šolskih kolegov. Navdušenci so se organizirali v krožkih in društvih. En primer: Jurija Matjašiča, kmečkega sina iz ptujske okolice, sta navdušila za slovenščino kot gimnazijca na počitnicah na Ptujju zgodovinar Povoden, kurat Golobovega beneficija, in grajski oskrbnik in pisec slovenske slov-

¹ France Kidrič, Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti, Ljubljana 1929-38, str. 202.

² Franc Rozman, Socialna struktura naročnikov Novic v letu 1845, Zgodovinski časopis 24, 1970, str. 81-89.

nice Šmigoc. Ko je prišel 1842 učiti verouk na mariborsko gimnazijo, je vabil dijakke k sebi, jim posojal slovenske knjige in jih z njimi prebiral; tako je nastal med dijaki Slovenski klub, ki je izdajal 1846 vsako sredo v petih izvodih slovenski rokopisni list (*Sprotuletna vijolica*).³ Celovski bogoslovci so se zbirali v 30. letih okrog spiritula Slomška, ljubljanskim sta bila nekaj pozneje spodbudnika Lovro Pintar in nato Luka Jeran.

Kakor je absolutistična cenzura zavirala tisk in prepovedovala zamisli slovenskih časopisov, tako se je navdušenje za slovenščino neverjetno svobodno širilo med ljudmi. Med izobraženci je bila duhovščina prvi sloj, ki se je v večjem številu odločila za aktivno slovensko narodno zavest. Pri tem pa jo je večinoma združevala z željo, naučiti ljudi brati, zbuditi v njih veselje do knjige in do znanja. Ta želja se kaže v Sreči in nesreči, prvi slovenski povesti, v Slomških delih pa v zasnovi Mohorjeve družbe.

V goriški nadškofiji in štirih za Slovence najpomembnejših škofijah, ljubljanski, lavantinski, tržaški in celovski, so vse do konca 18. stoletja prevladovali škofje iz plemiških družin, baronskih, grofovskih in knežjih. Zadnji tak je bil imenovan leta 1800 (grof Firmian), odtlej pa so bili vsi iz meščanskih in kmečkih vrst. To je bila nedvomno pomembna sprememba. V 19. stoletju se je na teh mestih zvrstilo 31 nadškofov in škofov; od teh so bili po materinskem jeziku 1 Čeh, 1 Italijan, 2 Hrvata, 7 Nemcev in 20 Slovencev. Med njimi sta imela posebne zasluge za napredek slovenskega jezika Ravnikar in Slomšek. Za visok delež slovenskih škofov ima veliko zaslugo zahteva, naj bi škof obvladal jezike prebivalcev dieceze; pri tem pa so imeli nemški in italijanski kandidati precej težav. Ne v Trstu ne v Gorici ni bilo po 1830 nobenega italijanskega škofa, ne v ljubljanski in lavantinski škofiji nemškega. V nasprotju s tema je imela krška škofija nemško večino, vendar je tu vlada pri imenovanjih zadnjih dveh škofov 19. stoletja (1881, 1887) nastopila iz nacionalno-političnih razlogov proti imenovanju Slovencev in se odločila za Nemce, ki niso znali slovensko.⁴ Vedeti moramo, da je škofe večinoma imenoval cesar, nato pa potrdil papež. Velik vpliv na imenovanje je torej imela vsakokratna avstrijska vlada in njen minister za bogočastje in uk.⁵

V 19. stoletju so se dokončale preosnove škofijskih mejá, ki so se začele z Marijo Terezijo sto let prej. Koprška škofija je bila združena s tržaško. Goriška škofija je bila znova povdignjena v nadškofijo. Urejena je bila ilirska metropolija, ki sta ji bili podrejeni Primorska in Kranjska, Koroška in Štajerska pa sta ostali pod Salzburgom. Konec preosnov je bil pod Slomškom prenos sedeža lavantinske škofije v Maribor; nove meje so dale škofiji spodnještajersko okrožje, torej skoraj vse slo-

³ Jan Šedivý, Profesorji klasične gimnazije v Mariboru, Jurij Matjašič, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 41, 1970, str. 76-79.

⁴ Vinko Rajšp, Ozadja pri imenovanjih dr. Jakoba Missie za ljubijanskega škofa, goriškega nadškofa in kardinala, *Missiev simpozij v Rimu, Celje 1988*, str. 69, 70.

⁵ Glej o tem v prejšnji opombi omenjeno Rajšpovo razpravo, za Trst pa Giampaolo Valdevit, *Chiesa e lotte nazionali: il caso di Trieste (1850-1919)*, Udine 1979.

vensko ozemlje na Štajerskem, Koroško pa združile v okyiru krške škofije. Sprememba je bila za štajerske Slovence velika pridobitev.

Jožef II. je v svojih reformah nakazal duhovščini mnogo poslov, ki so jih pozneje opravljali državni uradniki, poleg tega so morali tudi razlagati in zagovarjati državne ukrepe. Reformna politika se je spremenila, uradništvo je vedno manj potrebovalo pomoči, zlasti po letu 1848. Ozka zveza med državo in Cerkvijo pa je ostala, čeprav močno spremenjena, vse do 60. let 19. st. Še za časa Schmerlinga so duhovniki, ki so prišli v parlament, podpirali vladno politiko, Schmerling pa je branil konkordat.⁶ Položaj se je spremenil z letom 1867, z liberalno ofenzivo, liberalno zakonodajo in meščanskim ministrstvom. Tedaj je bilo konec ozke zveze med vlado in Cerkvijo, v nekem smislu bi lahko rekli, da je Cerkev postala svobodna.

Odnosi med duhovščino in kmečkim prebivalstvom leta 1848 niso bili dobri. Duhovniki so bili pritegnjeni k oznanjanju vladnih razglasov in navodil, morali so pozivati k miru in izpolnjevanju starih obveznosti, pa tudi škofijski pastirski listi kot npr. Slomškov so razburjali revolucionarno razpoložene kmete. Razen tega so tudi škofije, župnije, cerkve, nemški viteški red, kapitulji itd. spadali med zemljiške gospode. Na frankfurtskih, deželnih in državnih volitvah ni bil izvoljen noben duhovnik, čeprav jih je bilo nemalo predlaganih; na vsem Kranjskem je dobil le Vrtovec 7 glasov. Tudi volilnih mož iz duhovniških vrst je bilo na kmetih le malo.

Ko je po zlomu absolutizma 1861 spet prišlo do volitev, je bilo stanje še precej podobno. Na vsem slovenskem ozemlju je bil izvoljen en sam duhovnik, Filip Jakob Kafol na Tolminskem, ki pa je že junija odstopil.⁷ Propadli so Einspieler v šmohorskem volilnem okraju, Muršec v mariborskem, kanonik Zavašnik v ljubljanskem, dekan Kramar v kranjskem, dekan Grabrijan v vipavskem, župnik Vovk v trebanjskem. Šele na nadomestnih volitvah je bil aprila izvoljen v kamniškem okraju dekan Toman. V 60. letih pa se je položaj močno spremenil. Napetost med kmečkim človekom in duhovščino je naglo izginjala, fevdalni časi so se odmikali v pozabo, nova bremena z davki so izhajala od države, ki jo je predstavljalo uradništvo. Duhovščine ni mogel nihče več kriviti za tegobe prebivalstva. Nič več ni bilo na poti razumevanju med duhovnikom in kmetom, zlasti v narodnostnih zadevah, ki je bila duhovščina zanje tako zagreta. Januarske volitve 1867, prve, na katerih je slovenska stranka organizirano in zmagovito nastopila, nam kažejo že novo sliko. Le v dveh okrajih (slovenjgraškem in črnomaljskem) so slovenski volilci namesto predlaganega duhovnika raje volili lokalnega veljaka, med 42 izvoljenimi slov. poslanci pa je bilo 6 duhovnikov (5 na Kranjskem, 1 na Goriškem). Liberalni Zarnik, ki je ugotavljal, da "zdaj šele smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu, da živi, da se zrelo političsko giblje in da nismo samo narodopisen pojem", je v zavesti velike vloge duhovščine pri organiziranju slovenske zmage na podeželju zapisal tudi: "to vaše držanje, čestiti duhovniki, posebno vi kaplanje na deželi, na

⁶ Več o tem Vasilij Melik, O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja, *Zgodovinski časopis* 18, 1964, str. 155-171 (v našem ponatisu na str. 222-238)

⁷ Primorski slovenski biografski leksikon, 8. snopič, Gorica 1982, str. 7-8.

veke ostane z zlato lesketočimi črkami v našo povestnico vsekano.⁸ Vloga duhovnikov je bila predvsem v tem, da so, izvoljeni za volilne može, na poslanskih volitvah skrbeli, da se glasovi niso cepili med lokalne kandidate, da so ustvarjali disciplino v slovenskem taboru in dajali omahujočim samozavest. Med 884 volilnimi možmi na Kranjskem je bilo januarja 1867 vsaj 91 duhovnikov, torej več kot 10 %.⁹ V kmečki kuriji je bila duhovščina glavni steber slovenske stranke.

Tabore je začela organizirati in po svoji zamisli oblikovati tedanja mladoslovenska liberalna inteligenca, vendar ne sama zase, ampak naslonjena na duhovščino in vse druge zavedne Slovence. Prvi tabor v Ljutomeru 9. avg. 1868 je začel tamkajšnji župnik dr. Anton Klemenčič. Med govorniki so bili na 14 taborih (od 18) tudi duhovniki. Složnost je dala taborom prepričljivost in veličastnost, da so bili neke vrste uspel plebiscit za Zedinjeno Slovenijo. Leta 1877, v času najhujšega pritiska avstrijskih nemškoliberalnih vlad na slovensko narodno gibanje, si je upalo v mestni kuriji na Kranjskem glasovati za slovensko stranko le 9 uradnikov ter 8 profesorjev in učiteljev. Med advokati in zdravniki Slovenci tedaj tudi še niso imeli večine. Med izobraženci je edino duhovščina stala skoraj brez izjeme na slovenski strani. Ne brez izjeme: zlasti v večjih središčih, v Ljubljani, v Celju, so posamezni duhovniki glasovali proti slovenski stranki.

Za slovensko narodno gibanje ne moremo reči, da bi ga spodbudili ali da bi si ga smeli lastiti določeni pogledi na svet. Od vsega začetka so mu pripadali ljudje različnih nazorov in smeri, tako konservativci kot pripadniki napredka ali meščanske francoske revolucije. Liberalci so imeli o narodu večkrat drznejše ideje, konservativci pa so bili praviloma svojemu narodu bolj zvesti. Pogledi na narodnost so bili med Slovenci teoretično zelo različni. Katoliškemu taboru narodnost ni bila najvišja vrednota. Mnogi so govorili o poganski narodnosti.¹⁰ Somišljenikom legitimizma se je zdela sporna tudi pravica narodov do združitve, če bi bile z združitvijo prizadete legitimne pravice vladarjev. Liberalci so cenili narodnost bolj kot vero, vendar do pravega oboževanja Naroda z veliko začetnico v 19. stoletju v glavnem še ni prišlo. Vse te razlike so bile sicer zelo važne v filozofskih razpravah in strankarskih polemikah, praktično pa so bile nepomembne. Vprašanje "vera ali narodnost" se nikdar ni postavilo. Ne liberalni ne katoliški tabor nista nastopala proti Avstriji, čeprav ne eden ne drugi ni bil zadovoljen z načinom vladanja in z neenakopravnostjo. Tako eden kot drugi sta bila v času taborov za Zedinjeno Slovenijo.

Ko je nemškoliberalni Laibacher Tagblatt spraševal Zgodnjo danico, kako more biti za Zedinjeno Slovenijo, če je zoper Združeno Italijo, je dobil odgovor, da je nekaj drugega grabiti dežele zakonitemu vladarju in jih dajati drugemu, kakor se je zgodilo v Italiji, nekaj drugega pa želeti zediniti svoj narod pod istim vladarjem.¹¹

⁸ Novice 6. 2. 1967.

⁹ Podatkov za vse volilne okraje nimamo. Izračunano po ohranjenem volilnem gradivu v Arhivu R Slovenije.

¹⁰ Novice 9. 12. 1874 (str. 389).

¹¹ Zgodnja danica, 28. 10. 1870 (str. 348).

Tako v katoliškem kot v liberalnem taboru so se zgodaj uveljavile določene značilnosti slovenskega narodnega gibanja: navezanost na slovanstvo, na slovansko vzajemnost, upanje v končno zmago slovanstva nad germanstvom, ljubezen do Rusije kot velike slovanske države, težnja po sodelovanju in povezovanju z jugoslovanskimi narodi pa celo navdušenje za cirilico.

Slov. politika je ves čas ustavne dobe omahovala med radikalnejšimi in prilagodljivejšimi stališči. Tudi tu najdemo liberalne in katoliške politike na obeh straneh, tako pri prvih prepirih v slovenskem taboru 1867-70, ko je šlo za to, ali naj poslanci sodelujejo v državnem zboru ali naj se pridružijo češki abstinenci, kakor tudi pozneje. Proti koncu stoletja je bil med najradikalnejšimi Slovenci v državnem zboru dr. Lavoslav Gregorčič, dekan pri Novi Cerkvi. Za slov. planinstvo je v narodnem oziru najbrž največ napravil župnik v Dovjem Jakob Aljaž.

Poleg zveze s Čehi in drugimi slovanskimi narodi avstrijske polovice monarhije se je Slovencem v ustavni dobi ponujalo še eno zavezništvo: najprej zavezništvo s tirolskimi katoliškimi federalisti, potem pa z nemškim katoliškim konservativnim taborom, ki je leta 1870 prvič nastopil na volitvah in dosegel v kmečki kuriji prav lepe uspehe. Ta tabor ni bil navdušen za Zedinjeno Slovenijo (za katero tudi slovanski zavezniki niso bili), pač pa za federacijo dežel, kazal pa je razumevanje za slovanske jezikovne zahteve. Ko pa se je ta konservativni tabor začel drobiti in so se namesto njega uveljavile modernejšie, bolj demokratične smeri, med njimi krščanski socialci, se je to razumevanje močno zmanjšalo. Krščanski socialci so se v nacionalnih nazorih precej približali nemškim svobodomiselnim nacionalcem, to pa je seveda zaprlo možnosti za povezave s Slovenci.

Kakor je oba nazorska tabora družilo navdušenje za slovanski narod in slovanstvo, tako sta se razlikovala po skoraj vsem drugem. Vendar je v začetku narodnega gibanja nacionalni interes prevladoval in domala vsi so se zavedali, da je za napredek in uspeh potrebna predvsem enotnost. Zato so se silno trudili, da bi to enotnost ob vseh notranjih nesoglasjih, sporih in različnih pogledih na vsak način obdržali. Ta občutek se je dedoval iz roda v rod domala vse 19. stoletje. V času absolutizma prilik za odprte konflikte skoraj ni bilo, v ustavni dobi pa so silno porasle z liberalno ofenzivo v avstrijskem državnem zboru proti konkordatu, šolski organizaciji in še nekaterim zakonom leta 1867. Spopad je nujno segel tudi k nam in povzročil za notranji razvoj na Slovenskem nedvomno prezgodnji prvi razpor 1872-76.

Po spravi ni bila obnovljena enotnost, pač pa sloga med katoliškim in liberalnim taborom, s skupno narodno politiko kot rezultatom medsebojnih posvetov in dogovorov. Ponovni, drugi, dokončni razcep, ki se je začel na Kranjskem 1892, v nasprotju s prvim, slovenskemu razvoju ni bil v škodo. Bil je znamenje določene stopnje razvoja, saj je narod, v katerem vsi enako mislijo, narod, ki še ni dovolj razvit, ki je zatiran ali pa v krizi. Toda o razmerah po tem času tu ne moremo več govoriti. Nadaljnja zgodba spada v 20. stoletje.

DIE KIRCHE UND DAS SLOWENISCHE NATIONALBEWÜßTSEIN IM 19. JAHRHUNDERT (Zusammenfassung)

Unter den Intellektuellen war die Geistlichkeit der erste Stand, der sich in größerer Zahl für ein aktives slowenisches Nationalbewußtsein entschied. Größtenteils verband sie damit den Wunsch, die Leute lesen zu lehren, in ihnen die Freude zum Buch und zum Wissen zu wecken. Im Görzer Erzbistum und in den vier für die Slowenen wichtigsten Diözesen (Laibach, Lavant, Triest und Gurk-Klagenfurt) überwogen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts Bischöfe adeliger Herkunft, danach aber stammten alle aus bürgerlichen und bäuerlichen Familien. Von 31 Erzbischöfen und Bischöfen des 19. Jahrhunderts waren der Muttersprache nach 1 Tscheche, 1 Italiener, 2 Kroaten, 7 Deutsche und 20 Slowenen. Von den letzteren erwarben sich Ravnikar und Slomšek besondere Verdienste um den Fortschritt der slowenischen Sprache. Die Umgestaltung der Diözesangrenzen, die unter Maria Theresia begonnen hatte, fand ihr Ende mit der Übertragung des Bischofsitzes der Diözese Lavant nach Marburg an der Drau (1859).

Mit der liberalen Offensive, der liberalen Gesetzgebung und dem liberalen Ministerium 1867 endete die bis dahin enge Verbindung zwischen Regierung und Kirche. In den sechziger Jahren verschwand das Unbehagen des bäuerlichen Menschen gegenüber der Geistlichkeit, das 1848 noch ziemlich stark war. Am Sieg der slowenischen Partei in der Landgemeindenkurie bei den Wahlen 1867 waren die Priester wesentlich beteiligt: Als Wahlmänner sorgten sie für die Disziplin im slowenischen Lager und ermutigten die Unentschlossenen zu mehr Selbstbewußtsein.

Die slowenische Politik schwankte zwischen radikaleren und gemäßigeren Standpunkten: Liberale und katholische Politiker gab es auf beiden Seiten. Die slawische Orientierung war für beide weltanschaulichen Lager charakteristisch, die sich trotz aller Unterschiede und Konflikte lange um die Aufrechterhaltung der Einheit bei politischen Auftritten bemühten. Der erste Streit war eine Folge der allgemeinen österreichischen Verhältnisse (1872-1876), während der zweite, der die endgültige Trennung bewirkte, im letzten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts begann.

O RAZVOJU SLOVENSKE NACIONALNOPOLITIČNE ZAVESTI 1861-1918

Referat na petem kongresu zgodovinarjev Jugoslavije od 5. do 7. septembra 1969 na Ohridu. V prvi objavi v Zgodovinskem časopisu 24 (1970) 1-2, str. 39-51, je sintagma "nacionalnopolitična" v naslovu in tekstu pisana z vezajem, tu pa skupaj. V tukajšnji objavo je avtor vnesel tudi nekaj popravkov, ki so zabeleženi pod črto na določenem mestu.

I

Na vprašanje, kako se je razvijala med Slovenci (brez Beneške Slovenije in Prekmurja) nacionalnopolitična zavest v času od obnove parlamentarnega življenja 1861 pa do konca habsburške monarhije 1918, dajemo v naslednjem kratko sliko na podlagi rezultatov popisov prebivalstva ter rezultatov volitev v deželne zборе in v dunajski parlament. Po jeziku je bilo prebivalstvo popisano ob štetjih 1880, 1890, 1900 in 1910. Za kriterij je bil izbran "občevalni jezik" (Umgangssprache), jezik, "ki se ga," kakor je bilo rečeno v uradnih navodilih, popisovanec "poslužuje v navadnem občevanju": (im gewöhnlichen Umgange). Vsakdo (po jeziku so bili popisani le državljani avstrijske polovice monarhije) se je smel odločiti le za en jezik in je mogel izbirati le med naslednjimi devetimi: nemškim, češko-moravsko-slovaškim, poljskim, rusinskim, slovenskim, srbsko-hrvatskim, italijansko-ladinskim, romunskim in madžarskim (tega je lahko sprva navedel le v Bukovini, pozneje pa v vseh deželah).¹

Že mesec dni po prvem štetju leta 1880 je prišlo v dunajskem parlamentu do prvih interpelacij, povezanih z ukrajinskimi pritožbami proti vsiljevanju poljščine ter s češkimi pritožbami zaradi dunajskih Čehov, ki jim niso pustili vpisovati češčine.² Predsednik vlade Taaffe, ki je bil obenem tudi notranji minister, je v svojem odgovoru na interpelaciji med drugim pojasnil, da se ne popisuje niti materinski niti družinski jezik (jezik, ki ga govori človek doma v družini), ampak občevalni jezik. Zato se mu je zdelo upravičeno, da se dunajskim Čehom, ki so v službi, v delavnici, v šoli in s sosedi govorili nemško, vpisali za občevalni jezik nemščino, priznal pa je češčino kot občevalni jezik novinarju, ki je delal v uredništvu češkega dunajskega časopisa.³ Odtlej pa do konca monarhije so se vlekli spori o kriteriju občevalnega jezika in še posebej o pritisku pri popisovanju. Tudi poznejše literaturo o tej problematiki je veliko.

¹ Reichsgesetzblatt 1880, št. 103, 1910, št. 148.

² Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten 1879-1885, str. 3835-3836 in 3943-3944 (1. in 11. febr. 1881).

³ Prav tam, str. 5486-5493 (14. maja 1881).

Po predpisu o ljudskem štetju iz leta 1869 naj bi popisnice prejeli hišni posestniki in jih od stanovalcev izpolnjene (izpolnili pa naj bi tudi popisnice nepismenih strank) oddali županstvu v deželnih glavnih mestih in nekaterih večjih krajih. Župani naj bi pregledali zbrano gradivo, se prepričali, da je pravilno izpolnjeno in ga, če bi bilo treba, dopolnili ali popravili napake. Drugod pa naj bi popisovali ljudi od občine izbrani popisni komisarji.⁴ Občina je na ta način, čeprav je bilo popisnemu komisarju pozneje naročeno, naj se, ko povprašuje družinskega poglavarja po občevalnem jeziku, "vzdrži vsakega zavajanja v zmoto z načinom postavljanja vprašanja ali vplivanja na odgovor",⁵ dostikrat vplivala na vpis občevalnega jezika, od rahlih nasvetov do grobega pritiska; dogajala so se tudi prava potvarjanja rezultatov.

Čeprav so tudi Slovenci mogli tu pa tam kje izrabiti večino v občini in zapisati tujce kot Slovence, so bile vendarle v celem njihove možnosti zelo majhne. Daleč večje je bilo na Slovenskem število občin, ki so bile v neslovenskih rokah.

Podatkov o občevalnem jeziku za posamezne kraje in občine ni mogoče upoštevati brez velike previdnosti. Dejstvo pa je, da so to edine uradne številke, ki jih imamo na razpolago; moramo se nanje sklicevati ter si z njimi pomagati, kakor vemo in znamo. Primerjaje rezultate vseh štirih štetij od 1880 do 1910, moremo kljub vsem težavam ugotavljati razvojne tendence, širjenje ali oženje slovenskega narodnostnega prostora. Če je v neki občini od štetja do štetja padal delež slovenskega prebivalstva, pa ne pridejo v poštev taki razlogi, kot so odseljevanje ali priseljevanje prebivalstva, lahko računamo na dvoje: ali se je to prebivalstvo ponemčevalo ali poitalijančevalo, to se pravi, da je kljub slovenskemu izvoru in materinskemu jeziku odklanjalo slovenski nacionalnopolitični program, se vključevalo v nemški ali italijanski kulturni ali celo politični krog ter se, ne glede na svoje jezikovno znanje, zavestno odločalo za nemški ali italijanski občevalni jezik - ali pa je, bodisi brezbrizno ali pa tudi slovensko po svoji zavesti, zaradi ljubelega miru, strahu, odvisnosti, pregovarjanja in pritiska dalo zapisati nemščino ali italijanščino kot svoj občevalni jezik ali pa so jo celo zapisali popisovalci ali na županstvu brez vednosti in privoljenja ljudi.

Kraj Zagoriče na Koroškem je imel leta 1880 26 Nemcev in 71 Slovencev, leta 1890 77 Nemcev in 31 Slovencev, leta 1900 11 Nemcev in 101 Slovenca, leta 1910 83 Nemcev in 14 Slovencev. Občina Zrkovci pri Mariboru je štela 1880 16 Nemcev in 299 Slovencev, leta 1890 179 Nemcev in 118 Slovencev, leta 1900 3 Nemce in 310 Slovencev.⁶ Tako nihanje v številu pripadnikov enega in drugega občevalnega jezika povsem določno govori o nezanesljivosti podatkov, o pritisku, ki se je menjaval s svobodnejšim izpovedovanjem podatkov.

⁴ Reichsgesetzblatt 1869, št. 67.

⁵ Prav tam, 1910, št. 148, str. 400.

⁶ Ti in vsi naslednji podatki s štetij 1880-1910 so posneti ali izračunani po krajevnih repertorijih. Glede volitev glej podrobnejše podatke ter literaturo v knjigi V. Melik: Volitve na Slovenskem 1861-1918, Ljubljana 1965.

Volitve pridejo za naša premišljanja v poštrev od januarja 1867 naprej, od volitev, ko so Slovenci prvič nastopili kot organizirana politična stranka na Kranjskem, Koroškem, Štajerskem in Goriškem ter razen na Koroškem zmagali v vseh kmečkih volilnih okrajih, kjer so imeli Slovenci večino prebivalstva. Tedaj je slovenski kmet na ogromni večini narodnega ozemlja pokazal, da podpira svojo narodno stranko in slovensko narodno politično gibanje je dobilo množično podporo. Volilna posest slovenske stranke oziroma slovenskih strank se od tega časa niti ni kaj mnogo spremenila; v sedemdesetih letih je celo še nazadovala; v začetku 20. stoletja pa so jo predvsem spremenile volilne reforme, ki so že vnaprej določale, koliko mandator bo pripadlo posameznim narodnostim in oblikovale nacionalno mnogo bolj homogene volilne okraje. Po teh reformah je število slovenskih mandatov poraslo, dasi je še vedno v vsaki deželi zaostajalo za deležem, kakor bi ga zahteval odstotek prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom.

Pri medsebojnem primerjanju volilnih uspehov na določenem ozemlju se moramo zavedati, da imajo polno primerjalno vrednost samo tista volilna ozemlja, kjer je imel volilni boj izgleda na zmago ali vsaj na dosego ožjih volitev. Tam, kjer je bil boj že vnaprej obsojen na neuspeh, je bil tudi većinomoma medlejši in šibkejši; znaten del pristašev je ostal doma. Le redkokdaj je stranka, ki je vedela, da bo bitko izgubila, napela vse svoje sile.

Tudi pri volitvah se vse po poreklu in materinskem jeziku slovensko prebivalstvo ni politično opredelilo na slovensko stran. Del prebivalstva v mestih in trgih ter redkejši ali številnejši veljaki na kmetih so se orientirali v nemški in italijanski kulturni in politični krog. Mnogi drugi pa so volili tako pod pritiskam ali zaradi koristi.

Če primerjamo med seboj statistiko občevalnega jezika in vodilne rezultate, bomo sicer tu pa tam ugotovili, da je v določeni občini glasovalo za slovensko narodno gibanje več volilcev, kot pa je bilo pri štetju vpisanih Slovencev, vendar pa je običajno nasprotno. Število slovenskih glasov pri volitvah je bilo praviloma manjše od deleža slovenskega občevalnega jezika na istem ozemlju, število nemških ali italijanskih glasov večje od deleža nemškega ali italijanskega občevalnega jezika. V šestdesetih in sedemdesetih letih dostikrat ni niti 90 % slovenska večina zadostovala za volilno zmago (volilna okraja Maribor ali Velikovec); toda na Kranjskem je bilo razen leta 1877 v kočevskem volilnem okraju 63 % dovolj za stalno slovensko zmago. V letih 1907 in 1911 je na Koroškem 83 % slovenska večina zadostovala za absolutno večino slovenske stranke v boroveljskem državnozbornem volilnem okraju, v deželnozbornem volilnem okraju Trbiž pa je bilo 56 % slovenskega prebivalstva premalo za kakršen koli uspeh slovenske stranke. Pritisk nadmočnega nacionalnega nasprotnika je bil torej na volitvah še hujši kakor pri popisih prebivalstva.

II

Kranjska je bila edina dežela, v kateri je delež slovenskega prebivalstva stalno naraščal, čeprav v okviru enega samega zaokroženega odstotka, 93 % od vsega pri-

sotnega prebivalstva, 94 % od državljanov avstrijske državne polovice (93.67 leta 1880, 94.36 leta 1910). Delež nemškega prebivalstva je stalno padal, od 6.1 % (29.392) v letu 1880 na 5.3 % (27.885) v letu 1910.

Poslanci prvega kranjskega deželnega zbora 1861

Dve tretjini Nemcev na Kranjskem je bilo s področja nemškega jezikovnega otoka na Kočevskem ter njegovega obrobja in iz občine Bela Peč, ki je tudi od davna imela nemško večino. Izven tega ozemlja ni imela nobena občina na Kranjskem, nobeno mesto ali trg nikdar nemške večine. Tako število prebivalcev kot število Nemcev na Kočevskem (z obrobjem vred) je počasi, a vztrajno padalo (od 18.922 Nemcev 1880 na 17.838 1910). Značilno pa je, da se je delež ljudi z nemškim občevalnim jezikom v obrobnih mešanih občinah, ki so imele 1880 vse slovensko večino, znatno dvignil; dve med njimi (Trava in Draga) sta dobili leta 1900 nemško večino in jo leta 1910 še povečali. Nemški delež v obrobnih občinah se je povečal od 15 % (816) v letu 1880 na 25 % (1408) v letu 1910.

Druga postojanka nemškega prebivalstva na Kranjskem je bila Ljubljana s Spodnjo Šiško; tu je živela leta 1880 ena petina (20 %, 5967), leta 1910 pa skoraj ena četrtina (24 %, 6742) ljudi z nemškim občevalnim jezikom vse dežele. Število Nemcev v Ljubljani in Spodnji Šiški se je zmanjšalo od leta 1880 do 1890, potem pa je stalno naraščalo, vendar pa ni držalo koraka s splošnim naraščanjem prebivalstva. Od vsega prebivalstva Ljubljane in Spodnje Šiške so imeli Nemci leta 1880 21 %, leta 1910 pa le še 14 %.

V vseh drugih občinah Kranjske je živelo leta 1880 3897, leta 1910 pa 2530 Nemcev; absolutno število in delež v prebivalstvu (ves čas pod 1 %) je stalno padalo. Struktura in razporeditev tega nemškega prebivalstva se je precej spremenila. Močno je padlo število Nemcev in nemško usmerjenih v starih mestih in trgih kakor Kranj, Škofja Loka, Kamnik, Idrija, Postojna. Novo mesto; manjšalo se je

tudi v premogovni občini Zagorje; naraščalo pa je v nekaterih novih industrijskih središčih kakor npr. na Jesenicah, pa tudi v Domžalah.

Kar se tiče volitev, so bili v šestdesetih in sedemdesetih letih najhujši boji med slovensko in nemško stranko v mestni kuriji. Zmage so bile pogosto odvisne od nekaj glasov. Posamezna mesta in trgi so glasovali zlasti v začetku pretežno slovensko (Kranj, Kamnik, Postojna, Ribnica, Kostanjevica itd.), drugi spet pretežno nemško (Škofja Loka, Tržič, Radovljica, Vrhnika, Novo mesto, Višnja Gora itd.). V Ljubljani so imeli Slovenci večino v davčni skupini, toda uradništvo je odločalo zmago v nemško korist, Od 8 mandatov mestne kurije so dobili Slovenci pri volitvah januarja 1867 7 mandatov, marca 1867 in junija 1870 3, decembra 1871 5, julija 1877 1; pri državnoborskih volitvah 1873 nobenega. Nemški delež glasov - merjen od števila vseh volilnih upravičencev - je nihal od 23 % (januarja 1867) do 44 % (1877), slovenski od 18 % (1873) do 36 % (januarja 1867). Poleg uradništva so bili glavna opora nemškega tabora najbogatejši, tako v mestih in trgih kot tudi v pomembnejših krajih na podeželju. V občinah so mogli ti imeti precejšen vpliv, pri deželnih in državnih volitvah v kmečki kuriji pa zaradi svoje maloštevilnosti niso mogli uspevati. V začetku (januarja 1867) so Nemci postavili svoje kandidate tudi v vseh kmečkih volilnih okrajih, zbrali pa niso niti 10 % volilnih mož. Le v času največjega pritiska 1873 in 1877 so spravili po enega poslanca iz kmečke kurije v deželni oziroma državni zbor, toda obakrat le ob naslonitvi na kočevarske nemške volilce.

Vse to se spremeni s prihodom Taaffejeve vlade na oblast. Pomoč vladnega aparata nemški stranki na Kranjskem preneha, uradništvu ni treba več glasovati za nemške kandidate, število slovenskih uradnikov raste, karieristi in lokalni veljaki zapuščajo nemški tabor. Mesta in trgi na Kranjskem se politično slovenizirajo. V začetku osemdesetih let nehajo Nemci postavljati kandidate tako v kmečki kot v mestni kuriji. Tudi pri štetjih smo opazili upadanje števila Nemcev v večini mest in trgov; če bi imeli podatke o občevalnem jeziku na razpologo že za leto 1869, bi morebiti ta proces sledili še mnogo bolj jasno.

To stanje se pozneje ne spremeni veliko. Nemci sicer začno v začetku 20. stoletja postavljati znova svoje kandidate v Ljubljani, toda to so samo, kakor v Gorici in Trstu, šteвне kandidate, ki naj dokažejo, da nemška stranka v teh deželah še živi. Prav tako dosežejo Nemci leta 1907 ustanovitev posebnega državnoborskega nemškega volilnega okraja na Kranjskem, v katerem volijo kočevarske nemške občine. Omenili smo že okrepitev nemških pozicij na kočevskem obrobju ali npr. na Jesenicah. Nemška nacionalna ofenziva se je torej kazala tudi na Kranjskem, vendar pa ni dosegla nobenih bistvenih uspehov. Mogoče bi bilo govoriti tudi o slovenskih uspehih (npr. vpliv septembrskih dogodkov 1908 v Ljubljani ali zmanjšanje števila Nemcev v Tržiču 1910). Celotni delež Nemcev v deželi je še nadalje padal.

Najslabši je bil razvoj slovenske narodne zavesti na Koroškem. Na ozemlju Slovenske Koroške, kakor jo je omejil Grafenauer v Koroškem zborniku,⁷ je živelo leta 1880 102.000 Slovencev ali dve tretjini prebivalstva. To število se je zmanjšalo do leta 1890 za nekaj nad 1000 ljudi, do leta 1900 za več kot 10.000, v desetletju 1900-1910 pa še za novih 9000, tako da je znašalo leta 1910 81.000 in je imel nemški občevalni jezik na tem ozemlju že večino. Leta 1880 in prav tako še leta 1890 je bilo na Koroškem 71 občin (po občinskih mejah iz leta 1910) s slovensko večino, leta 1900 64, leta 1910 še 59. Povsem slovenskih občin (takih z nad 90 % Slovencev) je bilo leta 1880 60 (med njimi ni bilo nobene mestne ali trške občine), leta 1890 53, leta 1900 42, leta 1910 samo še 30.

Število Slovencev je padlo torej za 20.464 ljudi ali za 20 %. Isti padec dobimo tudi, če ne računamo celotne Slovenske Koroške z zelo ponemčenim celovškim področjem, ampak samo ozemlje 60 povsem slovenskih (V prvi objavi zabeleženo: neslovenskih je avtor tu popravil v slovenskih.) občin iz leta 1880. V teh občinah prebivalstvo v razdobju 1880-1910 sploh ni naraslo, ampak je celo nekoliko padlo (od 83.371 na 82.185), toda število Nemcev je naraslo od 2366 na 17.135, število Slovencev pa je nazadovalo od 80.397 na 64.418, torej prav tako za 20 % kot na vsem Slovenskem Koroškem. Decimiranje Slovencev je zadelo v bistvu celo deželo.

Kar se tiče volitev, so Slovenci prepuščali mestno kurijo Nemcem brez bojov z izjemo enega poskusa 1884 (Velikovec, Pliberk, Železna Kapla) in števnih kandidaturo v Celovcu po letu 1907. V kmečki kuriji je bil glavni vzrok izredno nizkega števila slovenskih poslancev v deželnem zboru v upravni razdelitvi iz leta 1849, ki je bila podlaga za razmejitev volilnih okrajev. Samo velikovski okraj je imel slovensko večino ter je s tem dajal realne možnosti za volilni uspeh. V šestdesetih in sedemdesetih letih so Slovenci tudi pri volitvah v tem 90 % slovenskem okraju večinoma poraženi. Taaffejevo obdobje jim prinese zmago (1880), odtlej ostane ta okraj v njihovih rokah. Deželnozborna volilna reforma 1902 je razbila velikovski volilni okraj, ki je dajal koroškim Slovincem njihova običajna dva deželna poslanca (tretjega so dosegli tu in tam le v mešanih volilnih okrajih ob sodelovanju z nemškimi konservativci), in ustvarila na njegovem mestu dva (velikovškega in pliberškega). Na ta način je uspelo za leta 1902-1909 odvzeti Slovincem še enega poslanca (v novem velikovškem okraju), vendar so na zadnjih predvojnih volitvah Slovenci ta mandat znova osvojili in s tem spet dosegli navadno število dveh poslancev.

Glede volitev v državni zbor so imeli sicer Slovenci 1873-1907 po štetju 1880 večino (63 % in 55 %) v dveh okrajih, sestavljenih iz mešanega slovensko-nemškega ozemlja. Toda ta večina je bila navadno za volilno zmago dosti premajhna, zato se je Slovincem le dvakrat posrečilo, da so v celovškem okraju zmagali:

⁷ Bogo Grafenauer: Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes. Koroški zbornik, Ljubljana 1946, str. 117-248.

1885, ker je bil njihov kandidat vladni kandidat minister Pino, 1897 s pomočjo glasov nemških konservativcev. Državnozborna volilna reforma 1907 je dala koroškim Slovincem en volilni okraj (sodni okraji Borovlje, Dobrla ves, Železna Kapla, Pliberk), v njem so tudi obakrat zmagali takoj v prvih volitvah.

Obdobje nove ofenzive nemškega nacionalizma od srede devetdesetih let naprej se na Koroškem za Slovence najbolj katastrofalno pozna. Kakor smo videli, je bil v Taaffejevem času padec števila koroških Slovencev še majhen, v letih 1890-1900 in 1900-1910 pa ogromen. Na volitvah je začelo po letu 1896 naraščati število nemških glasov v kmečki kuriji. Zlasti pa slovenska stranka, naslonjena na več ali manj trdnega kmeta, ni bila pripravljena na splošno volilno pravico in je ob prvih volitvah v splošni kuriji povsem odrekla. Po reorganizaciji in uvajanju krščansko-socialnih metod se je nekoliko popravila. Nikjer na Slovenskem niso volilni rezultati nihali tako zelo kot na Koroškem: 1902 so bili Slovenci v depresiji, 1907 so dosegli največje uspehe, 1909 še vedno dobre, a že nekoliko slabše, 1911 so bili spet v težki depresiji. Volilni boji so bili težki, zmage nikdar vnaprej zanesljive, vendar so Slovenci do prve svetovne vojne skromno število državnih in deželnih poslancev, ki jim ga je dajal volilni sistem, obdržali.

Nemci so imeli na Koroškem ogromno ekonomsko premoč in s tem veliko privlačno silo za lokalne veljake v vseh vsaj malo pomembnejših in ne povsem odmaknjenih vaseh. Vloga velike kmečke posesti je bila na Koroškem mnogo večja kot v drugih slovenskih deželah. Liberalna stranka bi prav na Slovenskem Koroškem imela zelo ugodne pogoje za prevlado na vasi, toda prav na Koroškem je bila slovenska stranka najbolj klerikalna. Propagandno orožje, s katerim so se borila nacionalna gibanja velikih narodov in tako tudi Nemcev, da namreč ona predstavljajo napredek, nacionalna gibanja malih narodov pa konservativnost, nazadnjaštvo, je bilo prav na Koroškem močno uspešno in je v marsičem prepojilo tudi miselnost velikega dela Slovencev, med njimi v znatni meri tudi delavstva.

S splošno volilno pravico se je pojavila na Koroškem poleg nacionalnih strank tudi socialna demokracija. Ta je v večji meri odvzemala glasove nemški kot slovenski stranki. Z druge strani pa nemška socialna demokracija, ki je organizirala delavstvo v celotni deželi, ni v ničemer zaustavila upadanja prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom; s svojim preferiranjem nemške stranke kot liberalne nad slovensko kot klerikalno, s svojim nevtralizmom med nemškim agresivnim in slovenskim obrambnim nacionalizmom ni v ničemer zaustavila upadanja slovenske nacionalne zavesti.

IV

Delež slovenskega prebivalstva na Štajerskem ni padal samo zaradi tega, ker je prebivalstvo na Spodnjem Štajerskem počasneje naraščalo kakor v nemškem delu dežele (na Spodnjem Štajerskem je živelo leta 1880 35 %, leta 1910 pa le še 33 % prebivalstva dežele), ampak tudi zato, ker se je tudi v slovenskem delu dežele delež slovenskega prebivalstva vedno manjšal. Leta 1880 je znašal 89 % (379.892 od

426.925), deset let pozneje 1 % manj (390.512 od 444.300), leta 1900 še en odstotek manj (87 %, 398.201 od 457.847), od leta 1900 do 1910 pa je padel kar za tri odstotke, na 84% (400.005 od 476.822). Od 550 občin po stanju leta 1910 jih je imelo leta 1880 18 nemško večino, leta 1890 22, leta 1900 25, leta 1910 pa kar 34. Od mestnih, trških in zdraviliških občin jih je imela stalno nemško večino 10 (Maribor, Celje, Ptuj, Slovenska Bistrica, Slovenj Gradec, Brežice, Laško, Lenart v Slov. goricah, Muta, Marenberg / Radlje ob Dravi), skoraj vedno (razen 1890) Rogatec, od 1890 dalje Ormož in Vitanje, 1900 in 1910 Konjice, Lovrenc na Pohorju, Gornja Radgona in Rogaška Slatina, v letih 1890 in 1910 Šoštanj, samo leta 1910 Ljutomer in samo leta 1900 Vojnik. Ostalih 25 trgov je imelo stalno slovensko večino (Ljubno, Gornji Grad, Rečica, Mozirje, Braslovče, Vransko, Žalec, Velenje, Šentjur pri Celju, Šmarje pri Jelšah, Lemberg, Podčetrtek, Pilštanj, Kozje, Podsreda, Planina, Rajhenburg / Brestanica, Sevnica, Vuzenica, Sv. Trojica v Slov. goricah, Studenice, Makole, Ptujška Gora, Središče, Veržej).

Izven teh mestnih, trških in zdraviliških občin, kakor smo jih našeli, je bila nemška večina omejena na 3 občine v radeljskem sodnem okraju (Gortina, Sobota, Zg. Vižinga), na mariborske okoliške občine (4 leta 1880, 11 leta 1910), na občine Breg pri Ptujju (1900 in 1910), Pekel pri Poljčanah (1880 in 1910) in Zgornjo Bistrico (1890).

V večini okrajev je bilo nemško prebivalstvo skoncentrirano v enem, dveh središčih, tako npr. v rogaškem v Rogatcu in Rogaški Slatini, v laškem v Laškem in Trbovljah, v brežiškem v Brežicah itd. Nad 10 % nemškega prebivalstva so šteli tako leta 1880 kot 1910 le trije sodni okraji: Marenberg, Maribor in Slovenska Bistrica. Toda medtem ko se je delež Nemcev v radeljskem okraju, kjer je bil 1880 najvišji (32 %), celo nekoliko zmanjšal (31 % 1910), ter je delež v bistriškem okraju ostal isti (11 %), se je v mariborskem okraju (brez mesta) skoraj podvojil - od 14 % na 27 %. V teh treh okrajih (z Mariborom vred) sta živeli dve tretjini prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom vse Spodnje Štajerske, 1880. leta 27.242 od 41.378, 1910. leta 45.082 od 67.825. V mariborskem okraju z mestom pa je živela polovica spodnještajerskih Nemcev (1880 49 %, 1910 56 %) (prvotno 51 avtor popravil v 56). Tu je ob precej močnem porastu prebivalstva v letih 1900-1910 (od 77.267 na 84.908) naraslo samo nemško prebivalstvo (od 27.771 na 38.075), slovensko pa je nazadovalo za nad 3000 ljudi (od 47.866 na 44.596). Če še vemo, da je bila večina mariborskega prebivalstva doma v slovenskih krajih, torej slovenska po svojem poreklu, nam postane jasen obseg germanizacije Maribora in okolice tik pred prvo svetovno vojno. Leta 1880 (v prvi objavi pomotoma 1888, tu prav 1880) je živelo v mariborskem mestu in sodnem okraju 66.409 prebivalcev, od tega 20.185 ali 30 % Nemcev, leta 1910 pa 84.908 prebivalcev, od tega 45 % (prvotno 38 avtor popravil v 45) Nemcev (38.075). Pri volitvah leta 1911 (naj to za primerjavo omenimo kar tukaj) je to pomenilo 5296 nemških 3115 slovenskih in 2950 socialističnih glasov (oddanih v različnih volilnih okrajih). Na vsem spodnještajerskem ozemlju je bilo tega leta oddanih 11.792 nemških glasov.

Položaj je bil po posameznih občinah različen. V nekaterih je delež Nemcev tudi padal, vendar pa je daleč prevladoval za Slovence neugoden razvoj. Mnogo boljše kot na severu je bilo stanje za Slovence na jugu. V političnih okrajih Celje in Brežice (v mejah leta 1910 in obenem z mestom Celjem) je bilo v vsem času 1880-1910 samo troje občin z nemško večino (Celje, Laško, Brežice), toda tudi tu je porastel delež nemškega prebivalstva od 4,2 % na 5,3 % (1880: 6484 od 154.149, 1910: 9237 od 174.622), kar je bila predvsem posledica štetja leta 1910. Dvig slovenskega prebivalstva v mestu Celju tega leta (z 22 % na 29 %) je bil torej v tem splošnem gibanju močno izjemen.

Doslej smo govorili o Slovenski ali Spodnji Štajerski v upravnih mejah mariborskega okrožja iz let 1849-1859. Severno odtod je bilo leta 1880 še 13, leta 1910 pa 10 občin s slovensko večino; od teh so pri državnozbornski volilni reformi 1907 dve (Kaplo in Gradišče) vključili v slovenske volilne okraje.

Volilni uspeh Slovencev v letu 1867, ki jim je prinesel vseh 8 spodnještajerskih kmečkih mandatov, se je v naslednjih letih precej zmanjšal, število slovenskih poslancev je padlo celo na polovico (4). Ta položaj se je spremenil že na volitvah 1878 in odtlej je bilo slovensko podeželje vseskozi trdno v slovenskih rokah, čeprav je začelo število nemških glasov od srede devetdesetih let znova rasti, zlasti okrog Maribora. V zadnjih letih pred prvo svetovno vojno so začeli Nemci koncentrirati svoje volilne napore tako v kmečki kot v splošni kuriji ter pri državnih volitvah v severnem delu Slovenske Štajerske, opustili pa so kandidature v južnem delu (politična okraja Celje in Brežice).

Povsem drugače je bilo v mestni kuriji. Tu Slovenci sicer nikdar niso mogli zmagati, vendar pa so se ves čas borili, čeprav ne stalno in povsod z isto silo. Največ možnosti so imeli v celjskem državnem volilnem okraju (Celje, Žalec, Vitanje, Vojnik, Laško, Mozirje, Gornji Grad, Ljubno, Vransko, Rogatec, Šmarje, Brežice, Sevnica, Kozje, Konjice, Šoštanj), v katerem je bila po statistiki 1880 62 % slovenska večina in kjer so napredovali od volitev do volitev, dokler niso pri zadnjih volitvah pred razformiranjem okraja leta 1901 dosegli 47 % od števila veljavnih glasov.

Niti širjenje volilne pravice niti uvajanje splošne volilne pravice ni v štajerskih mestih in trgih koristilo Slovincem. Slovenska stranka je pridobila nove volilce samo tam, kjer je že prej imela absolutno večino (Žalec, Gornji Grad, Vransko, Središče itd.), tam pa, kjer je imela oblast nemška stranka, so zanjo glasovali tudi novi volilci (kolikor se niso, zlasti v večjih centrih, opredelili za socialno demokracijo). Delež slovenskih glasov v mestih se ni povečal, ampak zmanjšal, še tam, kjer so bili Slovenci dotlej sorazmerno močni, pa včasih celo v večini, so zdaj zmagali Nemci (Šoštanj, Ljutomer).

Glede vloge socialne demokracije v razvoju narodne zavesti v mariborskem delu Spodnje Štajerske (dokaj močna je bila v mariborskem in radeljskem sodnem okraju z Mariborom vred) velja v glavnem to, kar smo rekli za Koroško. V celjskem območju so bili socialni demokrati organizirani v okviru jugoslovanske socialno-demokratske stranke. Center njihove moči je bil tu v laškem sodnem okraju, ta je

imel tako leta 1880 kot leta 1910 enako nizek odstotek nemškega prebivalstva (4 %), o pomembni germanizaciji tu ni bilo govora.

V

Povsem drugačen je bil položaj na Goriškem. V nobeni drugi deželi ni bilo eno narodnostno ozemlje tako jasno ločeno od drugega. V vsej deželi je bila poleg glavnega mesta Gorice, kjer sta se stikali obe narodnosti, le še ena občina, kjer je bilo stalno nad 10 % prebivalstva drugega jezika (občina Dolenje, ki je imela v svoji prvotni sestavi slovensko, pozneje, zmanjšana, pa italijansko večino). V mestih, trgih in vaseh tostran narodnostne meje ni bilo nobenih italijanskih postojank, občine narodnostne strukture niso spreminjale. Edino bojno področje je bilo mesto Gorica. Tu pa je slovenski delež po statistiki občevalnega jezika napredoval: od 16 % v letu 1880 in 1890 na 19 % v letu 1900 ter 35 % v letu 1910, ko so ohranili Italijani le še relativno, ne pa več absolutne večine. Ta dvig števila Slovencev pa je bil posledica sistematične politične akcije goriških Slovencev, ki so organizirali pripravo na štetje, pritožbe proti goriškemu magistratu, ki je štetje vodil, ter dosegli revizijo štetja. Po prvotnem popisu so bili naštetli v Gorici le 21 % Slovencev.⁸ Če se je torej slovenski delež prebivalstva Goriške od leta 1880 do 1910 zmanjšal od 62 % na 59 %, je bilo to zgolj posledica dejstva, da je prebivalstvo v italijanskem delu znatno bolj naraslo kakor v slovenskem (tam 34 %, tu 14 %), medtem ko o kaki italijanizaciji ne moremo govoriti.

Tudi glede volitev velja isto: nikjer v volilnih okrajih na slovenskem ozemlju se niso pojavljale italijanske ali proitalijanske kandidature. Že od leta 1861 dalje so bili voljeni vedno Slovenci, z edino izjemo v volilnem okraju slovenskih trgov, kjer je bil tako leta 1861 kot 1867 izvoljen cesarski uradnik, niti Slovenec niti Italijan. V Gorici so bili sprva italijanski kandidati voljeni brez slovenskih protikandidatov. Prvič so nastopili Slovenci z lastnimi kandidati pri državnih volitvah 1907 ter dosegli leta 1911 31 % oddanih glasov. Največji uspeh pa so dosegli na občinskih volitvah leta 1914, ko so dobili v 3. volilnem razredu 43 % od vsote za italijanske in slovenske kandidate oddanih glasov.⁹

VI

Delež slovenskega prebivalstva je v Trstu od leta 1880 do 1900 padel od 22 % na 17 %, leta 1910 pa se je dvignil na 31 %. To pa je bila, kakor v Gorici, posledica širokopotezne politične akcije s slovenske strani. Politično društvo Edinost je organiziralo pred štetjem predavanja in tečaje za izpolnjevanje popisnic, po štetju, ki ga je vodil tržaški magistrat, pa zaradi pritiska in falzifikatov pritožbe, proteste in interpelacije, tako da je končno vlada odredila revizijo popisa, pri kateri se je

⁸ Andrej Gabršček: Goriški Slovenci, II. knjiga, Ljubljana 1934, str. 367-369.

⁹ Prav tam, str. 451-452.

število Slovencev dvignilo od 37.000 na 57.000, število Italijanov pa padlo od 142.000 na 119.000.¹⁰

V tržaškem mestnem svetu, ki je opravljal tudi funkcije deželnega zbora, so bili Slovenci zastopani s svetovalci iz okolice. Večkrat so bili tu izvoljeni tudi posamezni italijanski kandidati, toda po letu 1897 nič več.

V državnem zboru so imeli tržaški Slovenci 1873-1897 svojega poslanca, izvoljenega v III. volilnem kolegiju, ki je združeval volilce okolice ter najnižjega mestnega volilnega razreda. Slovenska zmaga je bila posledica abstinence italijanske liberalne stranke ter številčne prevlade okoliških volilcev nad mestnimi. Ko je število mestnih volilcev preraslo okoliške in so italijanski liberalci opustili abstinenco, je bil ta volilni kolegij za Slovence izgubljen (1897). Leta 1907 pa je bil iz okolice in dela predmestij sestavljen slovenski tržaški državnozborski volilni okraj.

Od 1897 dalje so se borile v Trstu tri stranke: italijanska liberalna, slovenska nacionalna in socialnodemokratska (s skupnimi kandidati italijanske in jugoslovanske stranke). Italijanski liberalci so dosegli svoj največji uspeh leta 1897, socialni demokrati leta 1907 in slovenski narodnjaki leta 1911. Leta 1907 so bile vse stranke skoraj enako močne (socialisti 9448, Italijani 8425, Slovenci 8166), leta 1911 so imeli italijanski liberalci nekaj čez 14.000 glasov, slovenski narodnjaki in socialisti pa nekaj čez 10.000.

Kakor vidimo, je imela slovenska stranka v Trstu široko množično podporo. Samo v mestu je imela več volilcev kot v Ljubljani klerikalci in liberalci skupaj. Raznarodovanje Slovencev v Trstu sicer ni povsem prenehalo, a v glavnem je bilo zaustavljeno. Medtem ko je bilo delavstvo na Koroškem in v mariborskem prostoru organizirano samo z nemške strani, je bil v Trstu najpomembnejši center JSDS, kar je pomenilo izredno močno podporo nacionalni zavesti slovenskega delavstva.

VII

V slovenski Istri (omejeni tu nekoliko približno na sodne okraje Piran, Koper in Podgrad v celotnem obsegu) je slovensko-hrvatski delež prebivalstva padel od 59 % v letu 1880 na 54 % v letu 1910, italijanski pa se je dvignil od 39 % na 43 %. V obmorskih mestih, ki so imela vselej nad 90 % italijansko večino, je prebivalstvo naraslo za 22 % (katastrske občine Milje, Valdoltra in Koper ter kraja Izola in Piran), delež prebivalstva s slovenskim ali hrvatskim občevalnim jezikom je ostal vseskozi na istih skromnih 2,5 %.

V povsem slovenskih (oziroma hrvatskih) predelih, kamor štejemo cel sodni okraj Podgrad, občine (po mejah v letu 1910) Ocizla-Klanec, Dolina, Dekani, Marezige in Pomjan ter katastrski občini Sv. Peter (naselje se zdaj imenuje Raven) in Korte (danes Dvori nad Izolo), je naraslo prebivalstvo le za 12 %. Italijanski delež se je dvignil od tretjine odstotka v letu 1880 na skoraj 2 odstotka v letu 1910;

¹⁰ Lavo Čermelj: O ljudskem štetju v Trstu leta 1910 (Anali Jadranskega inštituta 2, 1958, str. 7-51).

vzrok je bilo stalno naraščanje oseb z italijanskim občevalnim jezikom v občini Pomjan. Leta 1880 jih je bilo le 10, 1890. leta 56, leta 1900 že prek 10 % (462) in 1910. leta 719 ali ena šestina občinskega prebivalstva.

V prvo in drugo skupino smo uvrstili področja, kjer so imeli Italijani ali Slovenci s Hrvati pri vseh ali vsaj pri polovici štetij nad 90 % prebivalstva. Ostalo ozemlje moremo imenovati tretjo, mešano skupino. Ta obsega katastrske občine Plavje, Hribi, Škofije, Lazaret (koprška okolica), kraj Izola-okolica ter piransko okolico (katastrska občina Piran brez mesta) in katastrski občini Kaštel in Savudrija. Prebivalstvo je tu poraslo mnogo močneje kakor v prvih dveh skupinah, za 87 %. Slovenski občevalni jezik, ki je imel leta 1880 večino (55 %), jo je izgubil že 1890, v glavnem zato, ker so bili prebivalci katastrske občine Kaštel leta 1880 vsi označeni kot Slovenci, pozneje pa so imeli Italijani večino (65-86 %). Vendar se je slovenski delež v skupini, ki je znova padel leta 1900 (z 38 % na 35 %), dvignil 1910 na 42 %. V podrobnostih pa je bil razvoj v tej skupini precej različen. Katastrska občina Savudrija je imela stalno italijansko večino, prav tako piranska okolica. Izolska okolica je imela leta 1880 in 1910 štirikratno slovensko, leta 1890 in 1900 pa italijansko večino. Koprška okolica je imela v letih 1880-1900 italijansko, 1910 pa slovensko večino. Kraji Plavje, Hribi in Škofije so imeli slovensko večino, ki je bila sprva zelo močna, se je pa nato stalo manjšala.

	S. o. Koper, Piran, Podgrad			Italijanski del		
	preb.	it.	sl.-hr.	preb.	it.	sl.-hr.
1880	69.109	26.705	40.934	24.812	22.919	628
1890	73.353	30.137	41.984	25.255	23.906	561
1900	77.433	32.452	42.711	26.528	24.493	900
1910	85.927	37.139	46.677	30.234	28.045	755

	Slovenski del			Mešani del		
	preb.	it.	sl.-hr.	preb.	it.	sl.-hr.
1880	36.055	116	35.842	8.242	3670	4464
1890	37.804	171	37.504	10.294	6060	3919
1900	38.637	649	37.487	12.268	7310	4324
1910	40.260	768	39.378	15.433	8326	6544

Slovenska bilanca v celem ni bila ugodna, ni pa bila povsem negativna. Izgubam v miljskem področju in v pomjanski občini so stale nasproti pridobitve v koprski okolici. Zmanjšanje deleža slovenskega (in hrvatskega) prebivalstva je bilo povezano predvsem z različno stopnjo rasti prebivalstva v slovenskem, italijanskem in mešanem področju.

Organizirana volilna akcija hrvatsko-slovenske stranke se je začela v slovenskem delu Istre leta 1870. Kmečki volilni okraj Volosko-Podgrad je bil takoj osvojen, okraj Koper-Piran-Buzet pa šele leta 1876. Medtem ko v vološkem okraju protikandidatov z italijanske strani skoraj ni bilo, so bili v koprskem skoraj stalni.

Najtrdnjše so bile slovenske pozicije v vzhodnem delu okraja, šibkejše pa v delih miljske, koprške, izolske in piranske občine, ki so volili v kmečki kuriji, ter v občini Pomjan. Tu je bil vpliv italijanske stranke močnejši, odvisnost večja, pri čemer je imel svojo vlogo tudi kolonat. Kakor vidimo, se volilni podatki lepo ujemajo s statistiko občevalnega jezika. V mestih (Milje, Koper, Izola, Piran) Slovenci kandidatur niso postavljali. Volilne reforme v letih 1907 in 1908 so ustvarile kolikor toliko nacionalno homogene volilne okraje, pri tem je bil za volitve v državni zbor ustvarjen iz sodnega okraja Podgrad in vseh občin s slovensko večino v koprskem okraju poseben slovenski istrski volilni okraj.

VIII

Kakor smo videli se je slovenska nacionalnopolitična zavest, kot nam jo kažejo rezultati štetij in volitev, razvijala v vsaki deželi na svoj način. Zlasti pa so razlike med deželami, kjer se je bil glavni nacionalni boj z Italijani (Goriška, Trst, Istra), ter deželami, kjer se je bil z Nemci (Kranjska, Koroška, Štajerska). Zlasti na Goriškem in v Trstu je bila italijanizacija v glavnem zaustavljena, število Slovencev pri popisu prebivalstva 1910 v Trstu in Gorici izpričano z načrtno politično akcijo, nacionalnopolitičen boj s slovenske strani samozavesten in odločen. Glavni mejnik v razvoju je bil tu v glavnem v začetku našega stoletja.

Na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem moremo govoriti o treh obdobjih razvoja slovenske narodnopolitične zavesti. Prvo: čas šestdesetih in sedemdesetih let, težkega pritiska nemškoliberalnih vlad. Drugo: obdobje Taaffejeve vlade, ki prinese Slovincem določeno poboljšanje položaja, zelo izrazito na Kranjskem, kjer nemška stranka tako rekoč izgine, sorazmerno majhno pa na Koroškem in Štajerskem. Tretje obdobje začenja nekako sredi devetdesetih let in pomeni ostro ofenzivo nemškega nacionalizma ter veliko zaostritev narodnostnih bojev, z izdatnim poslabšanjem slovenskega položaja, najprej na Koroškem, nato tudi na Štajerskem. Germanizacija v teh dveh deželah je močno napredovala. Zaenkrat še ni zmanjševala slovenskega zastopstva v državnem in deželnih zborih, toda bodočnost je bila zelo zaskrbljujoča, kajti nemški nacionalni ofenzivi s slovenske strani ni bila dana enakovredna in uspešna obramba.

Tako moremo ob mnogih uspehih, ki so jih dosegli Slovenci od šestdesetih let naprej z afirmacijo nacionalnega obstoja in izgradnjo svoje kulture, zelo dobro razumeti globok pesimizem, ki se polašča mnogih Slovencev pred prvo svetovno vojno, ko razmišljajo o bodočnosti svojega naroda.

DIE ENTWICKLUNG DES SLOWENISCHEN
NATIONAL-POLITISCHEN BEWUSSTSEINS VON 1861 BIS 1918
(Zusammenfassung)

Das slowenische national-politische Bewusstsein, wie es in den Ergebnissen von Volkszählungen mit ihren Daten über die Umgangssprache in der Zeit von 1880 bis 1910 zu Tage tritt und in den Ergebnissen der Landtags- und Reichsratswahlen 1861 bis 1914, hat sich in jedem Land auf andere Weise entwickelt. Im Küstenland war vor allem seit Anfang des 20. Jahrhunderts der national-politische Kampf auf der slowenischen Seite selbstbewusst, entschlossen und erfolgreich. Vor allem im Görzischen und in Triest ist die Italianisierung aufgehalten worden. Mit einer geplanten politischen Aktion erreichten die Slowenen in Triest und Görz eine Revision der Volkszählung von 1910 und bezeugten bei dieser einen weit höheren Bevölkerungsanteil. Von den übrigen Ländern war die Entwicklung für die Slowenen mehr oder weniger zufriedenstellen nur in Krain dagegen aber sehr negativ in der Steiermark und vor allem in Kärnten. In diesen drei Ländern kann von drei Zeitabschnitten der Entwicklung des slowenischen nationalpolitischen Bewusstseins die Rede sein. In den sechziger und siebziger Jahren lastet der Druck von deutschliberalen Regierungen schwer, die Zeit der Regierung Taaffe bringt den Slowenen eine gewisse Erleichterung der Lage, am sichtbarsten in Krain, wo die deutsche Partei in der Stadt- und Bauernkurie sozusagen verschwindet, verhältnismässig geringer jedoch in Kärnten und in der Steiermark. Der dritte Zeitabschnitt setzt Mitte der neunziger Jahre ein und bringt eine scharfe Offensive deutschen Nationalismus und eine starke Verschärfung der Nationalitätenkämpfe mit einer grossen Verschlechterung der slowenischen Lage, zuerst in Kärnten, dann auch in der Steiermark. Die Germanisierung in diesen zwei Ländern ist im Vormarsch. Einstweilen geht die slowenische Vertretung in den Landtagen und im Reichsrat noch nicht zurück, doch sind die Aussichten schlecht, weil die deutsche Nationaloffensive von slowenischer Seite nicht auf ebenbürtigen und erfolgreichen Widerstand stösst.

O NEKATERIH VPRAŠANJIH SLOVENSKE POLITIKE V ZAČETKU ŠESTDESETIH LET 19. STOLETJA

Referat na XII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Kočevju od 14. do 16. oktobra 1963. S tem predavanjem se je pričel pri slovenskih zgodovinarjih ciklus kompleksne "revizije" slovenske politične zgodovine druge polovice 19. in začetkov 20. stoletja, ki se je formalno zaključil na XX. zborovanju v Ljubljani leta 1980, dejansko pa na XXI. v Celju 1982. - Zgoraj citirano delo je izšlo v Jugoslovenskem istorijskem časopisu 4 (1964) 1, str. 37-53, in v Zgodovinskem časopisu 18 (1964), str. 155-171.

Kakor kaže že naslov, ne nameravam govoriti o celotni problematiki razmer in politike na Slovenskem v Schmerlingovem času 1861 do 1865. Ne bom se dotaknil zelo pomembnih vprašanj, kakor na primer gospodarskega razvoja in socialnih konfliktov tega časa ali Levstikove koncepcije slovenske politike. Marsikatere stvari so bile dokaj nadrobno zajete v dosedanji literaturi,¹ druge bi spet zahtevale posebnih razprav. Zato se omejujem na nekatera posebna vprašanja.

Prvo vprašanje so volitve v deželne zbore leta 1861, prve parlamentarne volitve po letu 1848 na Slovenskem. V zgodovini volilnih bojov od februarskega patenta do prve svetovne vojne imajo prve volitve leta 1861 poseben značaj in se razlikujejo od vseh poznejših. Mnogokaj v njih spominja na revolucionarno leto 1848, njihova glavna značilnost pa je v tem, da še ne poznajo organiziranih političnih strank in od njih vodenega in organiziranega volilnega boja in volilne agitacije. S tem seveda nočemo reči, da volilnega boja ni bilo - narobe, volitve leta 1861 so bile celo zelo žive. Podatkov o volilni udeležbi pri pravolitvah skorajda nimamo, toda za Kranjsko sem pa originalnem volilnem materialu v Državnem arhivu Slovenije mogel izračunati, da se je udeležilo pravolitev v kmečki kuriji okrog 30 % volilcev. To je odstotek, ki ni bil dosežen nikdar pozneje vse do uvedbe direktne volilne pravice v začetku 20. stoletja. V mestni kuriji na Kranjskem je znašala udeležba 50 %. Ta delež je bil presežen takoj ob naslednjih volitvah leta 1867, kar je povsem razumljivo, saj so o tem, kdo bo imel večino v deželnem zboru na Kranjskem, odločale volitve v mestih.

Ob volitvah leta 1867 in pozneje nastopajo tako na Kranjskem kot v večini drugih slovenskih dežel osrednji deželni slovenski volilni odbori, ki postavljajo volilni program in določajo kandidate, skrbe za volilno agitacijo in za to, da bi se glasovi ne cepili med več kandidatov. Vsega tega leta 1861 še ni. Ponekod v mestih,

¹ Glej v zadnjem času zlasti Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, Druga knjiga (Obdobje okorelega konservatizma 1860-1868), Ljubljana 1956, z zelo obsežnimi političnozgodovinskimi opombami, ki jih je napisal Dušan Kermavner.

tako tudi v Ljubljani, se sicer formirajo volilni odbori, ki pa v glavnem ne žele biti strankarski in tudi ne izhajajo iz slovenskih vrst. Pri njih naj bi se priglasili vsi kandidati, odgovarjali na vprašanja volilcev na posebnih sestankih volilnih upravičencev, organizirala naj bi se poskusna glasovanja. Kandidati se leta 1861 javljajo v zelo velikem številu. Ponujajo se sami, bodisi v tisku bodisi na predvolilnih sestankih, preko vplivnih znancev na terenu, postavljajo ali nasvetujejo jih dopisniki v časopisih, na sestankih volilcev ali raznih organizacij.²

Od slovenskega časopisja dajejo nasvete za volitve Bleiweisove *Novice* ter Jeranova *Zgodnja Danica*. Medtem ko priporočajo *Novice* voliti ljudi, ki se bodo zavzemali za pravice slovenščine in zagovarjali njeno enakopravnost, naroča *Zgodnja Danica* volilcem, naj poleg tega izbirajo le ljudi, ki bodo branili katoliško vero. Smeri obeh časopisov sta si močno različni. Jeranova *Zgodnja Danica* nedvomno izraža ekstremno klerikalno smer, za katero niti ne moremo trditi, da bi jo podpirala duhovščina v celoti. "Ljuba preljuba nam je narodovnost in slovenšina, Bog nam jo ohrani in daj, de bi ji odperli vrata v šole in pisarnice, kakor pravica tirja; toda prvo nam je naša prava katoliška vera. Vsa moja slovenšina mi ni piškaviga oreha vredna, ako sim ob vero in po smerti vekomaj zaveržen." Tako piše *Zgodnja Danica* 28. marca 1861.³ "Naš materni jezik je varh prave vere," govori Slomšek istega leta, "katoliška vera ravno tako med nami omaguje, kakor se slovenski rod ponemčuje."⁴ *Zgodnja Danica* je razmeroma indiferentna glede ustave. "Te ne bomo ne hvalili, ne grajali. Saj vemo iz zgodovine, de so podložni absolutnih in vstavnih deržav kmalo dobre, kmalo slabe čase imeli."⁵ Slomškov pastirski list iz februarja 1861 je poln pesimizma.⁶ To je čas velikih porazov cerkve. Zedinjenje je uničilo stari red v Italiji, papeška država, močno zmanjšana, je v zadnjih zdihljajih, liberalizem povsod dviga glavo, cerkev je v defenzivi.

Močno se razburja *Zgodnja Danica* nad vsakim izražanjem svobodomiselnih in liberalnih nazorov, nad vsako kritiko duhovščine. O slovanskih političnih časopisih v Avstriji pravi, da se z veliko vnemo poganjajo za narodnost, za katoliško vero pa "veči del niso ne krop ne voda". "Ako nimajo lepe besede za našo sveto vero, taki časniki niso vredni da živé." In nato sledi grožnja: "Gotovo je, de na Slovenskim se brez duhovske pomoči ne more noben časnik ohraniti."⁷

Nasproti takemu ekstremnemu klerikalnemu stališču so *Novice* povsem jasno za ustavno monarhijo. In kakor so odklanjale po oktobrski diplomi dane deželne statute zaradi njih reakcionarnosti, tako najdejo pri februarškem patentu glavno pomanjkljivost v tem, da manjka še marsikaj, kar je bistvo prave ustavne vlade, tako

² Glej zlasti Laibacher Zeitung marca 1861; posebej Gausterjev predlog v Laibacher Zeitung 5. marca in v Novicah 6. marca; pismi Höfferna Stahlu z dne 16. in 22. marca 1861 (Rokopisni oddelek Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani).

³ *Zgodnja Danica* 28. 3. 1861, 51.

⁴ *Zgodnja Danica* 21. 11. 1861, 192.

⁵ *Zgodnja Danica* 11. 4. 1861, 60.

⁶ *Zgodnja Danica* 28. 2. 1861, 33, 34.

⁷ *Zgodnja Danica* 28. 3. 1861, 51.

na primer odgovornost ministrov, § 13, obstoj gosposke zbornice. Vendar pa, pravi *Novice*, moremo "za zdaj zadovoljni biti s tem, kar smo prejeli. Velika oblast je vendar dana ljudstvu, in njih naloga v državnih in deželnih zborih bo, da po postavnih in mirnih poti dosežemo sčasoma vse, česar zahteva prava ustavna vlada. Saj ena krepka korenina je s tem, kar so nam cesar 26. svečana dali, ustavnemu drevesu v našem cesarstvu zasajena; to je gotovo."⁸

V celem se pri volitvah leta 1861 prepletata dve vrsti boja; boj med liberalnimi in konservativnimi ali klerikalnimi nazori in boj za pravice slovenščine oziroma proti njim. Zraven se meša v volitve še vladni vpliv. Na žalost o podrobnostih tega boja razmeroma malo vemo. Časopisi so skopi, podrobna poročila vladi in vladna naročila, ki se tičejo volitev in ki bi nam mogla mnogokaj povedati, pa v Arhivu R Slovenije manjkajo - zabeleženo je, da si jih je v osemdesetih letih izposodil grof Pace.

Splošno razpoloženje po desetletju absolutizma je bilo leta 1861 tako ostro proti vsemu konservativnemu, da nihče ni hotel biti konservativen. "Liberalen je danes vsak, pa naj skrivaj tiči čez ušesa v reakciji," piše celovški dopisnik *Laibacher Zeitung*.⁹ V celem konservativne sile na volitvah ne uspejo. V Ljubljani sta propadla vladna kandidata Schöppl in Marenzi.¹⁰ Na celem slovenskem ozemlju je bil izvoljen pri prvih volitvah en sam duhovnik, Kaffol na Tolminskem. Propadli so Einspieler v šmohorskem volilnem okraju, Muršec v mariborskem, kanonik Zavašnik v ljubljanskem, dekan Kramar v kranjskem, dekan Grabrijan v vipavskem, župnik Vovk v trebanjskem itd.¹¹ Medtem ko na Kranjskem neuspeh duhovščine nedvomno pomeni poraz klerikalnega, konservativnega tabora in kaže, da so bili kmečki volilci, kakor leta 1848, proti duhovščini, pa nam je o drugih deželah težje soditi. Ali sta na primer Muršec in Einspieler propadla zaradi tega, ker sta bila slovenska kandidata ali zato, ker sta bila duhovnika? Rečemo lahko le to, da je mogla agitacija "ne volite duhovnikov" imeti lep uspeh proti nekaterim slovenskim kandidatom in da so se je zato mogli protislovenski agitatorji tudi namenoma posluževati.

Kar se tiče nacionalne strani, imajo Slovenci proti sebi tako liberalne Nemce oziroma Italijane, ki se zavedajo svoje narodnosti in so prav zato, kot je za nacionalne buržoazije značilno, narodnostno nestrpni in šovinistični, prav tako pa tudi ljudi starih konservativnih pojmovanj, ki narodnostne ideje in zahteve sploh zavračajo, zato pa se jim zdi samo ob sebi umljivo, da so šole in uradi nemški oziroma italijanski in da je slovenščina jezik neizobražencev. Proti sebi imajo tuje uradništvo, ki je z narodnostnimi zahtevami ogroženo v svoji eksistenci, pa tudi vlado, ki je nega-

⁸ *Novice* 6. 3. 1861, 75.

⁹ *Laibacher Zeitung* 22. 3. 1861.

¹⁰ *Ost und West* 4. in 6. 4. 1861.

¹¹ Glej *Ost und West* 14. 4. 1861 (za šmohorski okraj); *Novice* 27. 3. 1861 (za mariborski okraj), volilni material v Arhivu R Slovenije (za Kranjsko).

tivno razpoložena do slovenskih teženj in ima preko svojega uradniškega aparata ogromen vpliv.

Da smo natančnejši: leta 1861 skoraj nihče ne govori o neenakopravnosti slovenščine. Z vseh strani se izražajo najboljše želje za njeno napredovanje, za njeno upoštevanje, izjavlja se ljubezen do slovenščine, obljublja se ji vsestranska podpora. Izražajo se le pomisleki proti prenapetosti, strah pred nepotrebnim bojem, ki razdira stoletno slogo, poudarja se potreba po postopnem napredku, ker slovenščina še ni dovolj izoblikovana, naglaša se potreba po nemščini, ki da jo najbolj čuti kmet itd. Toda vse te pomisleke in rezerve izraža marsikdo od kandidatov pri volitvah šele pozneje, bodisi da se je v volilnem boju zavestno nalašč kazal Slovenca, bodisi da je zares mislil, da se slovensko narodno gibanje ne bo razvilo s tako silo, da bo ponižno in združljivo z njegovo nemško liberalno ali konservativno usmeritvijo, pa se je zato šele pozneje končno ločil od slovenske poti. Vsekakor meje med prijatelji in sovražniki ob času volitev še mnogokje niso bile jasne. *Novice* so priporočale za poslanca marsikoga, ki je stal potem, ko je bil izvoljen, v nasprotnem taboru. Ne gre samo za Dežmana, ki je ob volitvah še veljal za Slovenca in ki je kot državni poslanec na Dunaju jasno prestopil na protislovensko stran. Vitez Waser, ptujski poslanec, je podpisal slovensko peticijo Schmerlingu¹² in poudarjal svoj slovenski rod.¹³ V celjskem okraju izvoljeni Mertl (Mörtl) je bil član slovenske čitalnice v Celju ter je obljubljal pri volitvah, da se bo potegoval za slovenščino.¹⁴ Derbič, poslanec kranjskega okraja, in Brolih, poslanec Tržiča, Kamnika in Radovljice, sta sodelovala pri izročitvi peticije Schmerlingu.¹⁵ Karl Wurzbach, poznejši deželni glavar in deželni predsednik na Kranjskem, je še leta 1863 poudarjal, da je slovenščina njegova materinščina ter je v deželnem zboru branil nekatere pravice slovenskega jezika.¹⁶

Novice svetujejo v obliki dopisov celo vrsto ljudi, ki bi bili primerni za poslanca, omejujejo pa se samo na Kranjsko in Štajersko.¹⁷ Nasveti niso dobro pretehtani. Ponekod naštevajo po več kandidatov za eno samo poslansko mesto, drugod pa spet priporočajo enega kandidata za več različnih volilnih okrajev. Vse to seveda onemogoča vsako načrtno glasovanje in cepi glasove. Poleg tega niso nasveti v časopisu povezani z organizirano agitacijo na terenu. Vse je prepuščeno posameznim zavednim Slovencem na terenu, ki se morajo znajti, kakor vedo in znajo. In mnogokje se ne morejo znajti. Trojna izvolitev Bleiweisa na Kranjskem, v ljubljanskem, kranjskem in kamniškem okraju, nam kaže na eni strani moč slovenskega narodnega gibanja, na drugi strani pa tudi njegovo neorganiziranost in pomanjkanje kandidatov. "Od mnogo strani," piše boštjanski župan Dermelj Bleiweisu, "se nam

¹² *Novice* 3. 4. 1861, 114.

¹³ Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Abgeordnetenhauses, Session, 1861-1862, 343 (22. 6. 1861).

¹⁴ *Novice* 8. 5. 1861, 152, 30. 1. 1867; *Slovenec* 31. 1. 1867.

¹⁵ *Novice* 15. 5. 1861, 163.

¹⁶ Bericht über die Verhandlungen des krainischen Landtages 1863, seja 28. 1. 1863, 99, 100.

¹⁷ *Novice* zlasti 6. in 13. 3. 1961.

ponujajo, da bi jih volili... Mi med tihim hribovjem po Savski ožini in dolini se premalo razpoznamo po Dolenskem in sploh po slovenskem svetu, zato je Vas prav ponižno in zaupljivo prosimo, gospod Dohtar, oznanite nam ob kratkem, ktere može da naj bi volili mi Boštanjci in z nami vred tudi drugi v Trebno poklicani možje, da bi naši izvoljenci korist donesli nam in sploh vsi slovenski deželi. Jako bi želeli, ko bi Vi sami, g. Dohtar, blagovolili naš poverjenec biti."¹⁸ To pismo je za razpoloženje leta 1861 prav gotovo zelo tipično.

Deloma še ne dovolj razširjena in utrjena narodna zavest, pritisk nemške in zlasti v Istri italijanske buržoazije in veleposestva, vladnih zastopnikov, zlasti okrajnih predstojnikov, na volilce, ki so bili od njih kakorkoli odvisni, še nejasna ali pa lažna opredelitev do slovenstva pri nemajhnem številu ljudi, in še daleč ne nazadnje pomanjkanje organiziranih priprav na volitve in volilne agitacije s slovenske strani, vse to je povzročilo, da izid volitev za Slovence ni bil ugoden. Nepripravljena, neorganizirana, šibka slovenska stranka niti na Kranjskem ni dosegla večine. Težko je odgovoriti na vprašanje, koliko slovenskih poslancev je bilo leta 1861 pravzaprav izvoljenih. Poslanci so se opredeljevali šele pozneje, kako in kam naj jih tedaj štejeemo ob volitvah? Isti volilni možje, ki so meseca marca v kranjskem volilnem okraju izvolili Bleiweisa v deželni zbor ter s tem jasno izpričali svojo slovensko usmerjenost in pripadnost slovenski stranki, so v začetku aprila, ko so morali zaradi Bleiweisovega odstopa ponovno voliti, s približno enako večino izvolili okrajnega glavarja Derbiča, ki se je potem opredelil proti slovenski stranki. Rezultatov volitev iz leta 1861 torej ne moremo obravnavati tako kakor rezultate poznejših volitev. Zadovoljiti se moramo s tem, da povemo, kakšna je sestava prvih deželnih zborov po končanem opredeljevanju izvoljenih poslancev. V kranjskem deželnem zboru se jih je od 36 v letu 1861 izvoljenih poslancev končno opredelilo v slovensko stranko 13. V goriškem deželnem zboru je bilo od 21 voljenih poslancev 7 Slovencev, poleg tega pa je bil v mestnem slovenskem volilnem okraju izvoljen okrajni predstojnik Grossmann, po rojstvu Čeh, ki je užival le nemško vzgojo in se naučil slovenščine le za največjo silo, kakor ga opisuje dopisnik v *Stimmen aus Innerösterreich*.¹⁹ Na Goriškem so bile nedvomno najmanjše težave za uveljavljanje slovenskih kandidatov. Tu so bili volilni okraji narodnostno dokaj homogeni, Italijanov ali Nemcev na slovenskem ozemlju - razen v mestu Gorici - skoraj ni bilo in nemški vpliv se ni mogel kazati drugače kakor preko uradništva. V štajerskem deželnem zboru se je le en poslanec, Nemeč Herman, proti kateremu pa so Slovenci ob volitvah agitirali,²⁰ pridružil slovenskemu političnemu taboru. V koroškem deželnem zboru omenja časopisje kot iskrenega in zavednega Slovenca Boštjana Izepa iz Smerč v šmohorskem volilnem okraju.²¹ V istrski deželni zbor je bil izvoljen en

¹⁸ Pismo Dermelja Bleiweisu z dne 14. marca 1861 (Rokopisni oddelek Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani).

¹⁹ *Stimmen aus Innerösterreich* 1861, 80.

²⁰ *Novice* 27. 3. 1861, 106.

²¹ *Ost und West* 14. 4. in 2. 5. 1861; *Slov. prijatelj* 1862, 462.

Slovenec, Samsa v vološkem volilnem okraju. V celem moremo torej naštetih v vseh deželnih zborih 23 poslancev slovenske politične orientacije. Na drugih splošnih volitvah leta 1867 jih je bilo izvoljenih 44. Ta primerjava nam kaže, kako močno je v tem obdobju šestih let napredovalo in se organiziralo slovensko narodno gibanje.

Drugo vprašanje je opredelitev poslancev v dunajskem parlamentu. V Schmerlingovo poslansko zbornico je bilo izvoljenih 200 poslancev. Volitve so namreč odklonile, kakor znano, vse ogrske dežele in Benečija, od poznejše avstrijske polovice monarhije pa tudi istrski deželni zbor, ki se je proslavil z znamenitim *nessuno*; prazno je ostalo tudi mesto enega zastopnika iz italijanskega dela Tirolske.²²

Po nacionalnopolitični orientaciji²³ je bilo v parlamentu 119 Nemcev, kar je pomenilo absolutno večino 60 %, 26 Poljakov, 26 Čehov, 13 Ukrajincev, 8 Italijanov, 4 Romuni, 3 Slovenci in 1 Srb. Po svoji socialni sestavi je bil to na indirektni način preko deželnih zborov izvoljeni parlament zbornica veleposestnikov, inteligence, tovarnarjev in trgovcev. Delež aristokracije nam kaže podatek, da je bilo samo poslancev z grofovskim naslovom 19. Zelo veliko je bilo število državnih uradnikov: 37.²⁴ Duhovnikov je bilo vsega skupaj 17: zelo malo med Nemci - tu so bili le 3 katoliški in 1 protestantski, več pa med drugimi narodi. Šest jih je bilo med Ukrajinci, 3 med Poljaki, 3 med Čehi, 1 med Romuni. Samo 11 poslanskih imen nosi v prvem seznamu članov parlamenta oznako *zemljiški posestnik* (Grundbesitzer). Oznaka vključuje tudi kmete, ni pa seveda omejena samo nanje. Zato je število pravih kmetov v parlamentu nedvomno še manjše od 11. Oznake *zemljiški posestnik* ne najdemo pri nobenem Nemcu, pač pa jo nosi 7 Ukrajincev, 2 Poljaka, 1 Romun in Slovenec Černe, ki pa se v drugih seznamih pojavlja z oznako *graščak* (Gutsbesitzer).²⁵

Poslanci so se posedli v parlamentu tako, da so na desnici sedeli poljski poslanci iz Galicije ter češki iz Češke in Moravske.²⁶ Med češkimi poslanci je sedel tudi edini neitalijanski zastopnik Dalmacije, Srb Ljubiša. V centru so sedeli Ukrajinci pod vodstvom škofa Litvinoviča, Romuni, mnogi nemški poslanci, zlasti zastopniki veleposestva iz čeških dežel, oba italijanska predstavnika Trsta, zraven njiju pa slovenska zastopnika Goriške, Černe in Gorjup. V centru so sedeli tudi vsi štirje klerikalni predstavniki Tirolske (dva nemška in dva italijanska). Na levisi so sedeli na desnem krilu skupaj skoraj vsi koroški poslanci, poleg njih kranjski poslanci Toman, Brolih, Derbič, Kromer in Dežman, nekoliko stran od njih še zadnji,

²² Prim. uradni seznam Mitglieder des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes, Wien 1861.

²³ Po tej razdelitvi smo slovenske nemčurje prišteli Nemcem, prav tako smo prišteli poljsko orientirane Ukrajince Poljakom in podobno. Statistike po materinskem jeziku sploh ni mogoče sestaviti.

²⁴ Gustav Kolmer, Parlament und Verfassung in Österreich, Erster Band, Wien 1902, 62. Vsi ostali podatki o poklicni sestavi so izračunani na podlagi podatkov v uradnem seznamu Mitglieder des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes, Wien 1861.

²⁵ Tako v Personen-Registru v Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Abgeordnetenhaus, Session 1861-62, 107.

²⁶ Sedežni red poslancev je ugotovljen na podlagi številke sedeža vsakega poslanca v citiranem seznamu Mitglieder des Hauses.

FRAN ZWITTER

NACIONALNI PROBLEMI V HABSBURŠKI MONARHIJI

S SODELOVANJEM
JAROSLAVA ŠIDAKA IN VASE BOGDANOVA

1962
SLOVENSKA MATICA V LJUBLJANI

Wurzbach. Za njimi so bili vsi štirje italijanski poslanci iz Dalmacije. Sicer je bila levica polna nemških poslancev iz nemških in čeških dežel, dobro polovico skrajne levice pa so zasedali štajerski poslanci.

Kakor vidimo iz tega bežnega opisa, so se posedli poslanci v prvem parlamentu nove ustavne dobe tako, da se je tradicionalni parlamentarni običaj izbire prostorov po sorodnosti političnih nazorov mešal z izbiro po deželni pripadnosti. Za Tomana pravi Valentin Zarnik v svojem opisu dunajskega parlamenta v *Novicah*²⁷ izrecno, da "se ni po misli in djanji, temuč zavoljo rojakov svojih tje vsedel." In res je svoje prvotno mesto kmalu zapustil. Sedežni red poslancev drugega zasedanja, v letu 1862, ga najde že na desnici med Čehi.²⁸

Državni zbor se je takoj v začetku razcepil na dva tabora. Zunanji kriterij za razdelitev je bilo kompetenčno vprašanje, vprašanje pristojnosti državnega zbora oziroma deželnih zborov. Levica in center se kakor vlada zavzemata za večjo moč in pristojnost centralnega parlamenta in centralne oblasti. Desnica se zavzema za čim večjo avtonomijo dežel kot zgodovinsko-političnih individualnosti. Prve imenujemo navadno in na kratko centraliste, druge federaliste. Simbol prvih je februarški patent, drugih oktobrška diploma. Prvi so vladna stranka, drugi opozicija ali, kakor

²⁷ Novice 29. 5. 1861, 176.

²⁸ Mitglieder des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes, Wien 1862 - sedežni red je privezan.

so se pozneje, v razliko od opozicije proti vladi, ki je zrasla v vrstah nemške levice, semintja imenovali, "*principielna opozicija*".²⁹

Boj za in proti centralizmu seveda ni značilen le za Avstrijo 19. stoletja, najdemo ga v celi vrsti evropskih držav. Lahko rečemo, da je bila težnja po centralizmu značilna za velik del liberalnih buržoazij v Evropi. Za čim večjo avtonomijo posameznih pokrajin pa so se prav tako v veliki meri zavzemale konservativne, z nekdanjimi fevdalci in cerkvijo povezane sile, ki bi se mogle, če že ne v središčih in v razvitih predelih, vsaj v bolj zaostalih področjih z avtonomnimi pravicami ustavljati pohodu kapitalizma in liberalnih buržoaznih idej. O nasprotjih in težnjah to vrste prav gotovo lahko govorimo tudi v Avstriji. Dva najbolj jasna primera Schmerlingove dobe za to sta boj tirolskega klerikalnega tabora proti temu, da bi verska enakopravnost veljala tudi na Tirolskem, in težnje veleposestva po tem, da bi vprašanje vključitve veleposestniške zemlje v občino ostalo prepuščeno deželnim zakonodajam. V posebnih pogojih avstrijske monarhije kot mnogonacionalne države pa je imel boj za centralizem še poseben značaj. Centralistične težnje so odgovarjale težnjam nemške liberalne buržoazije in birokracije po gospodarski in politični nadvladi pod nenemškimi narodi. "Centralizem je isto kot germanizacija" - pravi Palacký.³⁰ V boju proti takemu centralizmu se zdi zlasti češki in poljski buržuaziji čimvečja deželna avtonomija močno orožje. "Nam, gospoda moja," pravi Poljak Smolka v parlamentu, "posebno z ozirom na čisto poseben položaj naše dežele, se zdi svoboda, se zdi enakopravnost narodnosti utelešena v deželni avtonomiji, utelešena v avtonomiji dežel, kakor so zamišljene kot zgodovinsko-politične individualnosti."³¹ "Centralizem in avtonomija nista zadnji namen, po katerem stremita obe strani," pravi Palacký, "sta le sredstvo za višji namen, in ta višji namen je nagon narodnosti po samoohranitvi. Avtonomisti hočejo avtonomijo, ker upajo, da bodo tako lažje ohranili svojo narodnost."³²

Slovencem v njihovi razcepljenosti na celo vrsto dežel avtonomija zgodovinskih dežel ni mogla mnogo koristiti. Edina naravna rešitev zanje je mogla biti že leta 1848 spočeta Zedinjena Slovenija, ki se pojavi zdaj tudi na začetku nove ustavne dobe, v peticiji Schmerlingu, z željo, "da bi se vse slovenske okrajine postavile pod eno najvišjo administrativno poglavarstvo."³³ Pojavljajo pa se tudi misli na povezavo s sosednjimi jugoslovanskimi pokrajinami. Toda vse kaže, da je še dokaj nemočno in nerevolucionarno slovensko buržoazijo preplašil silovit odpor z nemške strani, očitki separatizma, izdajstva, revolucionarnih *piemontsko-francoskih načel*,³⁴ smešenja *kraljevine Tomanije*, jugoslovanskega kraljestva pod Nikolajem

²⁹ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, III. Session 1864-1865, 865 (Toman 30. 3. 1865).

³⁰ Stenographische Protokolle des Herrenhauses des Reichsrathes, Erste Session 1861-1862, 164 (27. 8. 1861).

³¹ Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Abgeordnetenhauses, Session 1861-1862, 299 (19. 6. 1861).

³² Stenographische Protokolle des Herrenhauses des Reichsrathes, Erste Session 1861-1862, 79 (21. 6. 1861).

³³ Novice 1. 5. 1861, 145.

³⁴ Novice 16. 10. 1861, 348.

črnogorskim³⁵ itd. Tako se ves slovenski politični program osredotoča na zahtevi po enakopravnosti narodov in po uvedbi slovenščine v urade, sodišča in šole. Zunanjepolitično se ta program veže s težnjami po obstoju in utrditvi Avstrije. Ta avstrijski program nedvomno ne izvira samo iz legitimizma, tradicije in konservativnosti, ampak prav tako tudi iz preudarka, kakršnega je bila naša liberalna in konservativna buržoazija zmožna v šestdesetih letih, ko se je vpraševala, kaj bo, če Avstrija razpade, in je rešitev pred nemško, italijansko in madžarsko nevarnostjo videla le v obstoju habsburške monarhije. Poleg tega moramo reči, da so bili izrazi vdanosti dinastiji, zvestobe prestolu in slavljenja vladarja značilni domala za vso avstrijsko polovico monarhije, nikakor pa ne le za slovensko politiko.³⁶

Jedro desnice v poslanski zbornici dunajskega parlamenta sestavlja 26 čeških poslancev iz Češke in Moravske, povezanih s konservativnim grofom Clam-Martinicem, ter 25 poljskih poslancev iz Galicije. S to desnico navadno glasujejo dalmatinski poslanec Ljubiša, slovenski Toman in romunski graščak baron Petrino.

Desnica v Schmerlingovem parlamentu nikakor ni bila tako ultramontanska, reakcionarna in konservativna, kakor so ji očitali nasprotniki z leve. Pripadali so ji ljudje tako naprednih kot reakcionarnih mišljenj. Res pa je, da je desnico njeno zadržanje in glasovanje v marsikaterih vprašanih zlasti v začetku precej kompromitiralo. Ker se je zavzemala za kompetence deželnih zborov, je glasovala proti mnogim liberalnim zakonom in se znašla v istem taboru z onimi, ki so prepuščali odločitev deželnim zborom zaradi svoje konservativnosti. Sem spadajo na primer že omenjeni problemi od občine ločene veleposesti ali virilistov v občinskih odborih v razpravljanju o občinskem zakonu. Na drugi strani pa se je desnica večkrat pojavila tudi z zelo demokratičnimi predlogi, tako na primer pri zakonu o varstvu osebne svobode, pri zakonu o tisku itd. Proti koncu Schmerlingove dobe pa se je desnica oziroma ostanki desnice v parlamentu močno vezala z nemško skrajno levico.

V vladnem taboru so sedeli Nemci, Ukrajinci, z njimi tudi en poljski kmet,³⁷ Italijani, kolikor so prišli na Dunaj, večina Romunov in goriška Slovenca Černe in Gorjup.

Stališče poslancev Schmerlingovega parlamenta ob kompetenčnem vprašanju je, kakor smo rekli, za vsa naslednja leta ustvarilo in poimenovalo obe stranki, levico in desnico, vladno stranko in opozicijo ter določilo mejo med njima. Toda glasovanje in opredeljevanje poslancev še daleč ni vselej potekalo v okviru te razdelitve. Grupiranje poslancev v ta dva tabora še zdaleč ne prikazuje vse problematike politične sestave državnega zbora. Povsem nepravilno je označevati vso parlamentarno večino, ki je sprejemala koncepcije februarske ustave, za liberalno, kakor se to ne tako redko bere. V vladni stranki so bili navdušeni somišljeniki ustavnega parlamentarnega sistema z ministrsko odgovornostjo in širokimi kompetencami parla-

³⁵ Prav tam.

³⁶ To se nam zelo hitro pokaže npr. ob prebiranju stenografskih zapisnikov dunajskega parlamenta.

³⁷ Walter Rogge, Österreich von Világos bis zur Gegenwart, Zweiter Band, Leipzig 1873, 118. Sten. Berichte über die Verhandlungen des Abgeordnetenhauses, Session 1861-1862, 390.

menta, ljudje, ki so se vneto prizadevali za izdajo vrste liberalnih zakonov, za garancijo državljanskih pravic itd. Toda v klopreh vladne večine so sedeli tudi veleposestniki, katerih nazore bi težko imenovali drugačne kot konservativne, in ki jih je samo sprejemanje februarске ustave ločilo od enako konservativnih veleposestnikov na desni, opozicijski strani zbornice. V vladni stranki so bili protiklerikalci, nosilci gibanja proti konkordatu, toda tu so bili tudi sicer maloštevilni duhovniki, to so bili ukrajinski poslanci pod vodstvom grško-katoliškega škofa Litvinoviča, ki so vsi branili konkordat. Tudi glede vprašanja, kaj gre prepuščati deželnim zakonodajam, so se ob konkretnih primerih mnenja v vladnem taboru močno razlikovala. Ob različnih glasovanjih so se torej večine v parlamentu formirale zelo različno. Včasih je večina obsegala levico in center, nemalokrat pa tudi desnico in center. Vladna stališča so včasih podlegla nasprotnim stališčem z leve strani, včasih pa tudi nasprotnim stališčem z desne in centra. Večinoma pa, bi lahko rekli, se je vlada naslanjala na sredino. Njena stališča so zdaj zmagovala s podporo leve, zdaj s podporo desnice. Tako je bilo na primer v razpravljanju o občinskem zakonu z glasovi desnice, dela centra in dela leve sklenjeno, da bo deželna zakonodaja sklepala o morebitni izločitvi veleposesti iz občinskega ozemlja, medtem ko se je naprednejša levica upirala takim posebnim pravicam veleposesti.³⁸ V istem občinskem zakonu so bili virilisti načelno sprejeti v občinske odbore, kakor je želela tudi vlada, spet z glasovi desnice in sredine proti levici.³⁹ Spremembe je prinašal tudi čas. Desnica je po svoji številčni moči v parlamentu zelo nazadovala, zlasti z abstinenco čeških poslancev. Na drugi strani pa se je protivladni opoziciji desnice, kolikor bolj je Schmerlingova vlada izgubljala začetno zaupanje zares liberalnih krogov, pridruževala vedno bolj močna opozicija z leve strani, katere jedro je bila skrajna levica. V parlamentu so se sicer že v prvih mesecih prvega zasedanja (1861) formirali klubi - tako so nastali v vrstah vladne večine trije klubi - ti so se tudi posvetovali in sklepali o glasovanju, vendar pa moramo reči, da v Schmerlingovi dobi prave klubske discipline v glavnem še ni, da se poslanci odločajo in opredeljujejo zelo individualno. Stranke še ne stojijo nad posamezniki v parlamentu, kakor je bilo to pozneje.

V literaturi o šestdesetih letih beremo izredno pogosto mnenje, da je bila desnica v Schmerlingovem parlamentu sestavljena iz Slovanov in nemških klerikalcev. Tako piše Kolmer: "Na desnici so iskali klerikalci in federalisti skupno vez v svojem odporu do centralizma."⁴⁰ Redlich govori o "sestavi federalistične stranke desnice kot v začetku še ohlapne zveze vseh slovanskih strank s plemiškimi, meščanskimi in kmečkimi nemškimi klerikalci alpskih dežel in visokoplemiškimi fevdalno-konservativnimi veleposestniki čeških dežel."⁴¹ Vse take in podobne trditve potrebujejo precejšnje korekture.

³⁸ Sten. Berichte über die Verhandlungen des Abgeordnetenhauses, Session 1861-1862, 1317 (19. 9. 1861).

³⁹ Prav tam, 1446 (27. 9. 1861).

⁴⁰ Gustav Kolmer, Parlament und Verfassung in Österreich, Erster Band, Wien 1902, 69.

⁴¹ Josef Redlich, Das österreichische Staats- und Reichsproblem, II. Band, Leipzig 1926, 154.

Da sede vsi poljski in češki duhovniki kakor vsi njihovi rojaki na desnici in da pripadajo desnici, je znano in o njih seveda ne bomo govorili. Toda katoliška duhovščina vseh drugih narodnosti, vsi trije nemški duhovniki, ukrajinski grško-katoliški škof Litvinovič, od jeseni 1861 še istrski škof Dobrila, ki je bil tedaj od novega istrskega deželnega zbora poslan v dunajski parlament, pa tudi tirolski klerikalci, tako nemški kot italijanski - vsi ti nedvomno klerikalni poslanci, ki jih lahko ugotovimo v Schmerlingovem državnem zboru, sedijo v centru, v taboru vladne večine, ne pa na desnici in tudi praviloma ne glasujejo z desnico. Ob razpravljanju o adresi poda tirolski klerikalec Fischer predlog, ki naj bi, kakor pravi, zadovoljil obe strani v kompetenčnem sporu.⁴² Ta predlog večina zavrne, Fischer sam pa glasuje z večino za adresno, prav tako kakor tudi vsa duhovščina (razen seveda poljske in češke). Z desnico se vzdržita glasovanja samo oba tirolska Italijana in en nemški klerikalec.⁴³ Junijske zahteve desnice po odgoditvi državnega zbora in sklicanju deželnih zborov ne podpiše noben nemški ali italijanski klerikalni poslanec.⁴⁴ Ko v razpravljanju o zakonu o varstvu osebne svobode predlaga Čeh Klauudy novembra 1861 za levico presenetljivo liberalno formulacijo, glasujejo zanjo Čehi in Poljaki, Slovenca Toman in Černe, vsi Italijani razen enega klerikalca, tudi nekaj nemških levičarjev - proti pa je z večino nemških poslancev vlada, to se pravi, ministri-poslanci, in vsa duhovščina z Dobrilo vred, pa tudi Slovenec Gorjup.⁴⁵ Februarja 1862 je glasovala za uvedbo porotnih sodišč pri tiskovnih pravadah predvsem desnica in skrajna levica (od Slovencev Toman in Černe), proti pa levica in center z vlado in duhovščino (z Dobrilo).⁴⁶ Ob glasovanju o protivladni resoluciji ob razpravi o zakonu o izrednem kreditu vojnemu ministrstvu 1. februarja 1864 glasuje duhovščina (z Dobrilo) prav tako za vlado (zanjo tudi Gorjup in Černe), medtem ko je proti nji predvsem skrajna levica in desnica, kolikor še sedi v parlamentu.⁴⁷ Tik pred padcem Schmerlingove vlade, ko izglasuje 16. junija 1865 parlament z veliko večino zakon o § 13 temeljnega zakona o državnem zastopstvu ter dve resoluciji ob njem, ostanejo na vladni strani le še maloštevilni poslanci, med njimi tirolski klerikalci in duhovščina (z njo Dobrila; za vlado tudi Gorjup).⁴⁸

Glavna pozornost klerikalnih poslancev je bila seveda posvečena obrambi cerkve in njenih pozicij v državi, zlasti obrambi konkordata. V tej obrambi pa klerikalni poslanci niso bili sami. Na njihovi strani je bilo konservativno plemstvo, je bila avstrijska vlada. Schmerlingov režim razen patenta 8. aprila 1861, ki je na podlagi načela enakopravnosti vseh priznanih veroizpovedi urejal položaj protestantov⁴⁹ in ki je vzbudil tak vihar na Tirolskem,⁵⁰ ni napravil skorajda nobenega

⁴² Sten. Berichte über die Verhandlungen des Abgeordnetenhauses, Session 1861-1862, 72 (11. 5. 1861).

⁴³ Prav tam, 92, 93 (11. 5. 1861).

⁴⁴ Prav tam, 261 (11. 6. 1861).

⁴⁵ Prav tam 1774, 1775 (20. 11. 1861).

⁴⁶ Prav tam 2255, 2256 (21. 2. 1862).

⁴⁷ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, II. Session 1863-1864, 2094 (1. 2. 1864).

⁴⁸ Isto. III. Session 1864-1865, 2350-2352 (16. 6. 1865).

⁴⁹ Reichsgesetzblatt 1861, št. 41.

⁵⁰ Prim. Zgodnja danica 4. 6. 1861, 109, s katoliško adresno cesarju.

koraka, ki bi ogrožal položaj katoliške cerkve. Vlada - bodisi iz svojega prepričanja ali zaradi stališča cesarja - ni nastopala proti konkordatu.⁵¹ Schmerling sicer v Vatikanu ni vzbujal zaupanja,⁵² toda on in drugi ministri so v parlamentu branili marsikatero pozicijo cerkve. Osnutek zakona o verskih odnosih, ki ga je bil pripravil verski odbor poslanske zbornice, se nikdar ni pojavil v parlamentu.⁵³ Tudi slovenska klerikalna *Zgodnja Danica* je pisala, da vlada brani katoliško cerkev.⁵⁴

Iste vezi, ki vežejo cerkev na vlado, vežejo tudi vlado na cerkev. Vlada pričakuje, da jo bo cerkev podpirala in skuša to podporo doseči zlasti preko višje cerkvene hierarhije. Pri glasovanjih v parlamentu klerikalni poslanci, cerkveni krogi v glavnem podpirajo vlado in glasujejo tako, kakor glasujejo ministri. Seveda moremo slediti glasovanjem zanesljivo le tam, kjer je prišlo do poimenskega glasovanja in nam stenografski zapisniki dajejo podatke o zadržanju vsakega poslanca. Analiza ogromne večine glasovanj pa danes v podrobnostih ni več mogoča: v stenografskih zapisnikih so opredeljena le stališča govornikov in večkrat beremo tudi oznake kakor *levica in del centra proti* ali *desnica in del centra za* in podobno, ali pa številčno razmerje glasov. Časopisna poročila le redkokdaj povedo kaj več. S to omejitvijo glede možnosti točne analize moremo torej reči, da glasujejo cerkveni krogi v glavnem tako kakor ministri Schmerlingove vlade. Avstrijski episkopat zvesto opravlja slovesne maše na dan 26. februarja ob obletnicah februarskega patenta.⁵⁵ Stališče praškega kardinala, konservativnega kneza Schwarzenberga, ki je tako proslavo leta 1862 odklonil, in ki ga Kolmer⁵⁶ navaja kot *primer* klerikalnega boja *proti parlamentu in ustavi*, je v resnici izjema. Povsem zgrešena je torej Prijateljeva, pod vtisom Kolmerjeve formulacije napisana trditev: "Škofje vseh avstrijskih katoliških narodov so organizirali krepko katoliško politično gibanje z ostjo proti parlamentu in ustavi in prepovedovali vernikom udeležbo pri proslavah ustave."⁵⁷ Schmerlingova vlada se pritožuje v Rimu pri Vatikanu proti episkopatu Ogrske, Hrvaške in Transilvanije, ne pa proti avstrijskemu episkopatu.⁵⁸ Ljubljanski škof Vidmar s svojim znanim negativnim odnosom do slovenščine v kranjskem deželnem zboru in v izjavi, ki jo je dal vladi, je tipičen primer vladi lojalnega cerkvenega kneza. Toda tudi istrski škof Dobrila, znan po svoji vnetosti za pravice hrvaškega in slovenskega jezika v Istri, je prišel v dunajski parlament bržkone kot vladni kandidat in je, kot smo že prej videli, stal v vladnem taboru, ne pa v taboru desnice.

Z vsem tem, kar smo povedali, nočemo seveda prav nič trditi, da so bile vezi med vlado in klerikalnimi poslanci v parlamentu iskrene in prisrčne. Zlasti tirolski

⁵¹ Friedrich Engel-Janosi, *Österreich und der Vatikan 1846-1918*, Erster Band, Graz 1958, 130.

⁵² Prav tam.

⁵³ Richard Charnatz, *Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907*, I, Leipzig 1909, 59, prim. *Laibacher Zeitung* 28. 2. 1862.

⁵⁴ *Zgodnja danica*, 10. 5. 1864, 112.

⁵⁵ Prim. poročila o tem v *Laibacher Zeitung*.

⁵⁶ Gustav Kolmer, *Parlament und Verfassung in Österreich*, Erster Band, Wien 1902, 121.

⁵⁷ Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, Druga knjiga, Ljubljana 1956, 20, 21.

⁵⁸ Friedrich Engel-Janosi, *Österreich und der Vatikan 1846-1918*, Erster Band, Graz 1958, 131.

klerikalci, ki so branili konservativno podobo svoje zaostale dežele pred modernejšo zakonodajo, so že v začetku Schmerlingove dobe prišli v konflikt s centralizmom in so se vseskozi zavzemali za deželno avtonomijo. Njihov deželni zbor je veljal za protivladnega⁵⁹ in ni bil za februarско ustavo. V takih in podobnih stališčih so nedvomno bili predpogoji za stike in razumevanje z desnico. Vendar pa v državnem zboru niti ti tirolski klerikalni poslanci ob določenem oklevanju niso šli v desnico. Na drugi strani pa je klerikalne poslance vezala na vlado tudi konservativnost, odpor proti liberalnejšim zakonom, proti širjenju kompetenc parlamenta, tako npr. zlasti pri glasovanju o § 13, ki smo ga prej omenili.

Prav tako kakor na cerkveno hierarhijo se je opiral Schmerling tudi na uradništvo in na dobršen del veleposestnikov. Za državne uradnike so vlade v šestdesetih letih in še pozneje sploh smatrale, da je njihova dolžnost, glasovati za vlado in podpirati njeno politiko. Vsi uradniki se niso po tem ravnali, vendar jih je bil določen del, ki so v vsem glasovali za vlado. Marsikateri veleposestniki, konservativni po svojih nazorih, po srcu nič kaj vneti ne za februarско ustavo ne za parlamentarne svoboščine, so se v državnem zboru leta 1861 vključili v vladno stranko in sedeli v centru zbornice. Včasih so v glasovanju potegnili z desnico. Zagovarjali so pravice veleposestva in s tem tudi kompetence deželnih zakonodaj. Zvestoba cesarju in zato tudi cesarjevi vladi pa jim je nedvomno branila, da bi sedeli na desnici. Grof Richard Belcredi nam more biti primer takega aristokrata veleposestnika in obenem visokega državnega uradnika. Seveda, ko pride Belcredi sam na vlado in je izdan septembra patent, ki je sistiral februarški patent (1865), je bila ta skupina spet za cesarja in vlado, kakor je bila prej, le da sta bili vlada in smer druga. Po številu ne sicer velika, vendar zaradi razmerja glasov dokaj odločilna skupina veleposestnikov, ki je svoje čase nastopala proti desničarskemu plemstvu in Čehom, je leta 1865 z njimi glasovala v češkem deželnem zboru za zahvalno adreso cesarju za septembrski patent.⁶⁰

Od vseh poslancev, ki so jih naši deželni zbori izvolili v dunajski parlament, so se po diferenciaciji v prvih mesecih le trije izkazali za Slovence: dr. Lovro Toman od kranjskih ter oba goriška poslanca, Anton Černe in Anton Gorjup. Vsak od teh pa ima v državnem zboru svojo posebno politiko.

V ospredju boja za nacionalne pravice stojita Toman in Černe. V tej smeri so pomembne zlasti Tomanova interpelacija 8. junija, 1861 glede enakopravnosti v šolstvu, ki jo je podpisala češko-poljska desnica z grofom Clam-Martinicem⁶¹ - "kar se tiče mož, ki bi imeli v zboru slovenstvo zagovarjati, in ktere je g. Toman zastran tega prosil in nagovarjal, ji je pristopil samo verli gospod Černe", kakor pravijo *Novice*,⁶² Černetov govor 27. junija 1861 o neenakopravnosti Slovencev in sloven-

⁵⁹ Stenogr. Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, III. Session 1864-1865, 89.

⁶⁰ Prim. Stenographische Berichte des böhmischen Landtages 1865, VIII, seja 12. 12. 1865, 48, ter glasovanja iz prejšnjih let.

⁶¹ Sten. Berichte über die Verhandlungen des Abgeordnetenhaus, Session 1861-1862, 229.

⁶² *Novice* 12. 6. 1861, 192.

skega jezika;⁶³ Černetova interpelacija glede enakopravnosti v sodstvu 9. septembra 1861, ki so jo podpisali tudi Toman in Gorjup, dalmatinski Srb Ljubiša, tržaška poslanca Porenta in Girardelli, Römün Petrino, češka desnica, pa tudi trije Nemci, Wurzbach in Waser, ki sta bila izjavljala, da sta slovenske krvi, in dr. Fleckh;⁶⁴ Tomanova interpelacija 13. septembra 1861 glede enakopravnosti jezikov v gimnazijah, ki so jo podpisali poleg Černeta Čehi in Poljaki;⁶⁵ Černetov govor o neenakopravnosti slovenskega jezika 14. maja 1862;⁶⁶ ki ga nato podpre Toman;⁶⁷ trije Tomanovi govori o jezikovni enakopravnosti na sodiščih,⁶⁸ v uradih⁶⁹ in v šolstvu⁷⁰ maja in junija 1862, od katerih je vsak prinesel tudi poseben predlog v korist enakopravnosti. Medtem ko sta bila prva dva predloga sprejeta in se je zanju zavzela tudi vlada, pa je tretji, o enakopravnosti v šolstvu, propadel.

Toman, nedvomno najaktivnejši slovenski poslanec, se je takoj v začetku pridružil desnici in ostal do konca v njenih vrstah. Kakor vladna stranka, tako tudi desnica ni povsem enotno nastopala. Kazale so se večje razlike med politikom, ki so jo vodili Čehi, in med politikom Poljakom; med Čehi so spet nekoliko drugače nastopali poslanci iz Češke (pa tudi ti ne vsi enotno) in poslanci iz Moravske, in nazadnje so tudi posamezniki ubirali včasih vsak svojo pot. Toman ni parlamenta nikdar zapustil, tudi se ni abstiniral od razpravljanja o finančnih zadevah.⁷¹ V primerjavi z večino desnice je njegovo stališče nedvomno mnogo zmernejše.

Černe je ob svojem znamenitem govoru 27. junija 1861 takoj v začetku poudaril, da stoji na pozicijah temeljnega zakona z dne 26. februarja in da ni proti ministrstvu.⁷² Černe torej ni na strani desnice, tudi ga ne najdemo nikjer med podpisniki desničarskih zahtev, ampak spada v stranko vladne večine. Vendar ga to prav nič ne ovira, da ne bi nastopal v isti vrsti s Tomanom in v enaki meri kot on za pravice slovenskega jezika in za narodno enakopravnost. Černe glasuje v celem dokaj po svoje: večkrat z vlado proti desnici in levi opoziciji v vrstah prvotne vladne stranke, večkrat pa tudi z desnico in skrajno levico proti vladi. Po padcu Schmerlingove vlade, po nastopu Belcredija je Černe v goriškem deželnem zboru predlagal, naj zbor izglasuje zahvalno adreso cesarju za patent 20. septembra, napadel padlo Schmerlingovo vlado in sistem februarskega patenta.⁷³ Italijan Pajer je v diskusiji o tem predlogu izrazil svoje začudenje, da prihaja tak predlog od ljudi, ki so glasovali za zahvalne adrese ob februarskem patentu in dolgih pet let sedeli in

⁶³ Sten. Berichte über die Verhandlungen des Abgeordnetenhaus, Session 1861-1862, 378.

⁶⁴ Prav tam, 1149.

⁶⁵ Prav tam, 1221.

⁶⁶ Prav tam, 2718.

⁶⁷ Prav tam, 2726.

⁶⁸ Prav tam, 2735 (17. 5. 1862).

⁶⁹ Prav tam, 2798 (22. 5. 1862).

⁷⁰ Prav tam, 3180 (23. 6. 1862).

⁷¹ Sten. Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, II. Session 1863-1864, 50.

⁷² V op. 63 citirana stran.

⁷³ Pertrattazioni della quarta tornata della dieta provinciale della contea principesca di Gorizia e Gradisca 1865, 59, 60 (15. 12. 1865).

glasovali v državnem zboru.⁷⁴ Černe je odgovarjal, da tu ni nobenega nasprotja: da je v parlamentu vselej pokazal svoje prepričanje, tudi kadar je bilo nasprotno vladi. Dejal je tudi, da je bil v državnem zboru v opoziciji proti vladi.⁷⁵ Zagovarjal pa je potrebo po sprejetju zahvalne adrese še posebej z oportunističnimi razlogi. Ko so prišli zastopniki Transilvanije 1863. leta v dunajski parlament, je dejal, so najprej kot koncesijo zahtevali železnico. Tudi Goriška potrebuje železnico. Če bomo molčali, če ne bomo izglasovali adrese, "kako bomo mogli še upati, da dobimo železnico in ostanemo na dobrem z vlado, ki je na oblasti."⁷⁶ Navajam te Černetove besede, ker so morebiti značilne za njegovo lastno stališče v Schmerlingovem času.

Precej drugačen je Gorjup, goriški deželnosodni svetnik. Ta je, kot smo videli, verjetno odklonil podpis prve Tomanove interpelacije, podpisal pa je Černetovo z dne 9. septembra 1861. Njegovi govori v parlamentu se tičejo večinoma gospodarskih problemov Goriške in Istre, kjer se zavzema za izboljšanje težav, niti besede pa ne spregovori v državnem zboru o slovenščini, ne za ne proti. Njegovo mesto je tudi v vrstah vladne stranke, vendar na povsem drugačen način kakor pri Černetu. Gorjup spada z nekaj izjemami (tako na primer glasuje 16. novembra 1864 za odobritev Helceletovega dopusta proti vladi obenem z desnico in ne tako maloštevilnimi nemškimi poslanci⁷⁷) med najbolj tipične vladne poslance, tiste, ki do kraja glasujejo za Schmerlinga in sestavljajo njegovo glavno oporo.

Tako torej vidimo, da slovenski poslanci v Schmerlingovem času v dunajskem parlamentu niso enotno nastopali, niso bili povezani v enem klubu, v eni stranki. Take enotnosti pa tudi nihče ne zahteva. Ob vseh drugih časopisih, ki se pojavljajo in med katerimi gre najodličnejše mesto Levstikovemu *Napreju*, so Bleiweisove *Novice* v celem nedvomno še vodilno glasilo slovenskega narodnega gibanja. *Novice* sicer nikjer ne skrivajo osnovnega nerazpoloženja proti centralizmu in simpatij do politike desnice, vendar pa boj proti Schmerlingovi vladi in februarškemu patentu nikjer ni vodilni motiv njihovega političnega programa in nikjer ne postavljajo očitkov Černetu, da se ni pridružil desnici. Černe in Toman dobivata zaupnice zaradi svojega zavzemanja za pravice slovenskega jezika in slovenskega naroda. Nikogar ne moti, nihče ne omenja, da sedita vsak na svoji strani parlamenta. Opozicija slovenskega tabora, zbranega okrog *Novic*, proti Schmerlingovi vladi je torej dokaj zmerna. Na proslavi druge obletnice februarske ustave, ki so jo priredili deželni poslanci v Ljubljani, je bil tudi Toman in spregovoril sicer nevtralnno napitnico kranjski deželi in Ljubljani.⁷⁸

Kakšno je v Schmerlingovem obdobju mesto klerikalizma v slovenskem narodnem gibanju? Medtem ko gleda del zlasti višje duhovščine z nezaupanjem na narodno gibanje, ga nedvomno ogromna večina nižje duhovščine podpira in se v

⁷⁴ Prav tam, 75.

⁷⁵ Prav tam, 77.

⁷⁶ Prav tam, 81.

⁷⁷ Sten. Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, III. Session 1864-1865, 10.

⁷⁸ Laibacher Zeitung 27. in 28. februarja 1863; *Novice* 4. 3. 1863, 72.

njem aktivno udeležuje. Tak pozitiven odnos do narodnega gibanja ima tudi glavni klerikalni časopis, Luke Jerana Zgodnja danica. Prvaki, ki vodijo narodno gibanje, se v vsem trudijo za slogo in skrbno tlačijo vsa notranja nesoglasja in spore, da ne bi privreli na dan. Vendar pa se sloga tega časa v marsičem razlikuje od slogaštva poznejših desetletij, ko se vse narodno gibanje podreja katoliškemu programu in nastopa v njegovem okviru ter se bori proti liberalni zakonodaji. V navodilih volilcem pred volitvami, v novoletnih voščilih Slovincem, v programskih člankih poudarjajo *Novice* narodnost in narodni program, ne govorijo pa o veri in o potrebi obrambe katoliške cerkve. Take ideje se pojavljajo le redko in v posameznih dopisih, ne pa s strani uredništva. Isto velja za različne zaupnice in zahvale poslancem, Tomanu in Černetu. Poudarja se narodnost, le sem in tja tudi vera, tako na primer v zaupnici s 667 podpisi, nabranimi v glavnem na Dolenjskem, ki so jo najbrž sestavili duhovniki in ki se zahvaljuje Tomanu in Černetu za njuno *borenje za pravice naroda*, pa pravi, da bo ta hvala dvojna, "ako se bosta enako krepko tudi za njegove verske pravice potegnili."⁷⁹ Toda naši poslanci na Dunaju ne nastopajo z govori v korist vere, ne govore v diskusijah o konkordatu ne na tej ne na oni strani. Naši trije poslanci govorijo o gospodarskih vprašanjih, Toman in Černe veliko o nacionalnih in jezikovnih problemih, Toman tudi nekoliko o mednarodni politiki. Tu nastopa proti Nemčiji in angažiranju Avstrije v Nemčiji, zavzema se za ustavno ureditev v Vojni krajini in govori pri tem o privlačni moči, ki bi jo imela Avstrija "s svobodno in pravično ustavo za vse državljane" na prebivalstvo onstran Save in Donave.⁸⁰ Navdušuje se za nekatere postavke štajerske skrajne levice in z njo vred zahteva pravo ustavo proti dozdevni ustavnosti.⁸¹ V celem pa se niti on niti Černe ali Gorjup ne spuščajo v razpravljanja, kjer prihajajo do izraza liberalne ali konservativne tendence in naziranja govornikov. Samo eno previdno Tomanovo formulacijo najdemo v začetni dobi Schmerlingovega parlamenta, ko se oglasi k diskusiji o Mühlfeldovih liberalnih predlogih in pravi k predlogom o položaju in pravicah raznih verskih skupnosti, da mora k njim, ne glede na svoje osebno, gotovo svobodno in humano naziranje, ker zastopa deželo, kjer eksistirajo nekateri privilegiji in ne ve, kako se bo deželni zbor odločil, pripomniti, da spadajo določbe deloma pred deželni zbor.⁸²

Da zaključimo: Slovensko politiko v Schmerlingovem času ločijo nekatere poteze od one v poznejših časih. Vodstvo slovenskega narodnega gibanja se drži načela sloge in složnega nastopanja, poudarja le narodnostne težnje, ne nastopa pa z gesli obrambe katoliške vere in katoliških načel. Poskuša se izogniti vsem problemom, ki bi lahko povzročali liberalno-klerikalna trenja. Nikakor torej nima klerikalnega pečata. Vseskozi je proti centralizmu, s simpatijami spremlja desnico, vendar pa ne postavlja vprašanja načelne opozicije priti februarškemu patentu in

⁷⁹ *Novice* 19. 2. 1862, 59.

⁸⁰ Sten. Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, II. Session 1863-1864, 1476 (12. 12. 1863).

⁸¹ Prav tam, III. Session 1864-1865, 1387 (29. 4. 1865).

⁸² Sten. Berichte... Session 1861-1862, 329 822. 6. 1861)

Schmerlingovi vladi. Poslanci slovenske narodne zavesti na Dunaju nastopajo tako v taboru opozicijske desnice in sicer njenega zmernejšega dela kot v taboru vladne stranke. Ta razlika pa ne predstavlja zapreke zagovarjanju slovenskih narodnih zahtev, osredotočenih ta čas na dejanskem uveljavljanju enakopravnosti in pravicah slovenščine v uradih, sodiščih in šolah.

ON SOME QUESTIONS OF THE SLOVENIAN POLICY IN THE SIXTIETHS OF THE 19th CENTURY

(Summary)

During the elections for the land diets in 1861 the Slovenians had no organised electoral contest nor agitation. Before the elections there was hardly anybody who made a public protest against the rights of the Slovenian language; but after having been elected many deputies assumed a hostile attitude towards the claims of Slovenian people. For these and some other reasons the results of elections had a negative effect upon the Slovenians.

The leadership of the Slovenian national movement at Schmerling's time adhered to the principle of concord and acted in unison, stressed national tendencies, used no slogans of the defence of Catholic religion and Catholic principles, tried to avoid all problems which might provoke conflicts between the liberals and clericals and had no clerical characteristic whatsoever. This leadership pronounced against centralism, followed with sympathy the right in the Parliament of Vienna but put no question of an opposition, based on principles, to the February Patent and to Schmerling's government. The deputies of Slovenian national orientation in the Parliament of Vienna belonged to the moderate wing of the oppositional right (Toman) or to the governmental majority (Černe, Gorjup). However, this difference of political attitudes presented no obstacle to laying claims to the use of Slovenian language, on an equal footing, in offices, law courts and schools.

PROBLEMI IN DOSEŽKI SLOVENSKEGA NARODNEGA BOJA V ŠESTDESETIH IN SEDEMDESETIH LETIH V 19. STOLETJU

*Referat z mednarodnega simpozija Obdobja, ki ga vsako leto priredi Slavistično društvo Slovenije, v Ljubljani od 1. do 3. julija 1982. Tekst, objavljen v zborniku predavanj **Obdobje realizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi** 3, Ljubljana 1982, str. 471-478, je v naslovu dopolnjen z "v 19. stoletju".*

Absolutizem v Avstriji se je po izgubljeni vojni z Italijo leta 1859 umaknil ustavnemu sistemu. Ta prehod ni bil izveden naenkrat, ampak počasi in je poskušal v začetku različne poti. Leta 1861 so dobile dežele določeno avtonomijo in deželne zbornice na temelju "zastopstva interesov" s favoriziranjem veleposestva in meščanstva. Državni zbor je bil zgrajen na enaki podlagi in so ga do leta 1873 volili deželni zbori. Prva leta je bilo političnih pravic malo, šele leta 1867 so bila ob uvedbi dualizma dovoljena politična društva in zborovanja. Z dvema presledkoma (1865-1867, 1870-1871) so bili v 60. in 70. letih na vladi-avstrijsko nemški liberalci. Glavna notranja dogajanja so bili boji med federalisti in centralisti, zlasti od leta 1867 naprej pa liberalna ofenziva proti položaju cerkve v državi. Ta ofenziva je med avstrijskimi Nemci privedla do organiziranja klerikalne stranke in do njene zmage v kmečkih kurijah deželnih zborov (1870). Za centralizem so bili nemški liberalci, za federalizem Čehi, Poljaki in nemški konservativci. Vsi ti federalisti so poudarjali zgodovinske dežele. Slovenci so želeli avtonomijo narodov, ne dežel - s svojimi željami pa so bili precej osamljeni.

Zaradi svojih zaveznikov so dostikrat zastopali stališča, ki so jim bila v škodo. Tako so na primer nastopali proti uvedbi direktnih volitev v državni zbor, čeprav je bila le-ta zanje zelo ugodna.

Prve deželne volitve leta 1861 so našle Slovence še nepripravljene, zato je imel prvi kranjski deželni zbor nemško večino. V naslednjih letih so se Slovenci uspešno organizirali za občinske volitve v Ljubljani in za deželne volitve v celjskem kmečkem okraju. Prelomnica pa so bile druge splošne deželne volitve januarja 1867. Takrat so Slovenci prvič nastopili kot izoblikovana stranka in so zmagali v kmečki kuriji na večini narodnostnega ozemlja. Na Kranjskem so bili močnejši od Nemcev tudi v mestni kuriji. Prvič se je pokazalo, da ima slovensko narodno gibanje množično oporo. Zelo pravilno je to ocenil Valentin Zarnik z besedami: Zdaj šele smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu, da živi, da se zrelo politiško giblje in da nismo samo narodopisen pojem ..., kakor so o nas vedno mislili Nemci in kar so tudi že ... žalibog naši jugoslovanski bratje, Čehi in drugi Slovani o nas mislili: da smo namreč skorej gotovo za večne čase brez vsakega rešenja germanizatorskemu aligatorju v žrelo padli.¹

¹ Novice 16. februarja 1867.

Program iz leta 1848, Zedinjeno Slovenijo, so Slovenci leta 1861 sicer obnovili, a so ga takoj po prvih nasprotovanjih plaho umaknili v ozadje. Znova je zaživel leta 1866, ko je mirovna pogodba prepustila Benečijo in z njo Beneške Slovence Italiji. S tem je prišel prvi del slovenskega narodnostnega ozemlja v drugo državo. Z žalostjo nad tem se je med Slovenci pojavil tudi strah pred novo nastajajočo Bismarckovo Nemčijo, za katero se je zdelo, da utegne tudi Slovence spraviti v svoj okvir. Ko je nova liberalna zakonodaja omogočila politična zborovanja, so štajerski liberalni mladoslovenci začeli z mitingi, ki so jih po češkem zgledu imenovali tabore. V treh letih (1868-1871) se jih je po vseh slovenskih pokrajinah zvrstilo 17, zraven pa lahko štejemo še hrvaško-slovenski tabor v Kastvu. Tabori so pomenili manifestacijo za Zedinjeno Slovenijo, svojevrsten plebiscit slovenske narodne zavesti, dajali so kmečkemu človeku samozavest, vero v demokratično odločanje o svojih zadevah, predvsem pa seznanjali svet s tem, da Slovenci živijo, da ne mislijo umreti. Ker so se spretno izognili vsem nazorskim in strankarskim razprtijam, so tabori združili in povezali vse Slovence. Imamo jih za eno najsvetlejših točk v slovenski zgodovini pred prvo svetovno vojno. Zatrle so jih vladne prepovedi ter naraščajoča liberalno-klerikalna trenja.

Takoj po koncu absolutizma so začeli Slovenci ustanavljati društva, ki so postala temelj kulturne, politične in gospodarske organizacije. Na eni strani so bila to krajevna društva, najprej čitalnice, na drugi strani so bila društva širšega deželnega ali vseslovenskega pomena, kot Južni Sokol 1863, Slovenska matica 1864, Dramatično društvo 1866, po dualizmu tudi politična društva. V 70. letih so začele nastajati zadruge (hranilnice in posojilnice). Po nekaj poskusih smo leta 1868 s Slovenskim narodom dobili trajen političen časopis.

Položaj slovenščine se je že po letu 1848 deloma izboljšal. Izraza windisch in krainerisch za jezik in narod se uradno nista več uporabljala. Uradni list so prevajali v slovenščino. V reformirano gimnazijo je bila sprejeta slovenščina kot učni predmet, obvezen za slovenske dijake. Nove gimnazijske generacije so zato obvladale slovenščino neprimerno bolje kot prejšnje. Boj za jezikovne pravice v 60. in 70. letih ni bil brez rezultatov.

Vlada je v tem času v glavnem zastopala stališče, da so upravičene zahteve po slovenskem uradovanju s strankami, ki ne znajo nemško, upirala pa se je slovenskemu uradovanju s tistimi, ki so nemščino znali. Iz podobnih razlogov se je najbolj branila širjenja slovenščine v srednjih šolah. "Kranjska leži ... z vso etnografsko skupino Slovencev na nemškem kulturnem ozemlju," je rekel grof Anton Aleksander Auersperg (Anastasius Grün) v kranjskem deželnem zboru.² "Njena omika živi in uspeva pod vplivom nemškega duha, nemške omike. Tako je bilo in je in tako, če je božja volja, naj tudi ostane. Nemški jezik je dota vsakega izobraženca, je postala splošna dobrina, živi poleg deželnega jezika živo življenje, daje našemu ljudstvu ključ do bogastev znanosti, ključ do stikov s svetom." Toda prav v vrstah izo-

² Bericht über die Verhandlungen des Krainischen Landtages in den Monaten Jänner, Februar und März 1863, 107 (28. januarja 1863).

bražencev je prišlo v 60. in 70. letih do velike spremembe: slovenščina se je v veliki meri namesto nemščine uveljavila kot njihov pogovorni in dopisovalni jezik. V kranjskem deželnem zboru so, dasi ne brez težav, slovenski poslanci začeli govoriti slovensko. Slovenščina je postala tudi jezik izobraženega meščana. Segla je na številna področja: novinarsko, pravno, parlamentarno, znanstveno itd. Slovenska matica je postala središče in organizator slovenske znanosti, njen Narodni koledar prva slovenska znanstvena revija. Seveda so bili začetki skromni, treba je bilo izdajati več prevodov kot originalnih del, saj so morali najprej izdelati strokovne terminologije. Slovenska literatura v 60. in 70. letih ni več opravljala vrste neliterarnih funkcij, ni več nadomeščala politike, saj so se Slovenci zdaj s politikom zelo aktivno ukvarjali.

Nacionalno opredeljevanje v izobraženi meščanski družbi se je nadaljevalo: eni so se (ne glede na materni jezik) opredelili za Nemce, drugi za Slovence. Tretji so ostali zavestno neopredeljeni, pri tem pa so večinoma dalje gojili kult nemščine kot državnega jezika. V tej diferenciaciji v 60. letih je nastalo slovensko meščanstvo. V 60. in 70. letih je slovensko narodno gibanje marsikdo, ki se mu je bil najprej pridružil, tudi zapustil: bodisi zato, ker se mu je zdelo, da preveč trga vezi z nemško kulturo, s katero je bil zrasel, ali iz odpora do slovanskega ali jugoslovanskega čustvovanja, ki se je uveljavljalo, ali ker je postajalo slovensko gibanje zanj preveč radikalno ali preveč klerikalno, ali iz koristoljublja.

Z letom 1867 se je začel večji vladni pritisk na slovensko stranko in se je stopnjeval zlasti v 70. letih. Njegov višek so bile volitve leta 1873 in 1877, ko je nemška stranka zmagala tudi na Kranjskem in je drugič in zadnjič dosegla večino v kranjskem deželnem zboru. Tedaj se je vlada še vdajala upanju, da bo slovensko narodno gibanje mogoče zatreti. Ljubljana je dobila nemško večino v občinskem svetu. Nemška stranka se je skušala zasidrati tudi na podeželju in je v večjih krajih tudi pridobila nekatere kmečke veljake. Nemška stranka na Slovenskem ni nastopala kot nemška, ampak kot ustavoverna. Poskušala je slovensko gibanje diskreditirati kot pretirano, zlasti pa kot klerikalno, reakcionarno, ultramontansko. Ta ustavoverni tabor je bil sestavljen precej heterogeno: tu so bili nemški nacionalisti, svobodomislci, pa tudi zelo zmerni elementi in nazorsko, ne le socialno konservativni ljudje. Zlasti na Kranjskem je bilo le malo pripadnikov nemškega nacionalnega gibanja, kakor se je organiziralo v začetku 70. let.³ Tudi slovenska politična aktivnost je bila na Kranjskem šibkeje razvita, tu je bilo več nazorske in socialne konservativnosti, pa manj nacionalne dinamike. Štajerski Slovenci so bili nedvomno aktivnejši od kranjskih in so spodbudili ali začeli celo vrsto akcij, Ljubljana pa je bila kot glavno mesto edine res slovenske dežele predestinirana za slovensko prestolnico in je že v 60. letih začela pritegovati Slovence od drugod. Skoraj edinole v Ljubljani so mogli Slovenci v deželnih uradih in trgovsko-obrtni zbornici deliti službe.

Slovenska stranka se je delila na vrsto struj in skupin. Pretresali so jo različni notranji boji. Bil je boj zoper "prvake", zlasti zoper Bleiweisovo in Costovo kranj-

³ Glej seznam članov Deutscher Verein 1873.

sko vodstvo, boj različnih kulturnih koncepcij, boj za svobodo kritike itd. Marsikaj je bilo povezano z Levstikovim imenom. Dva širša konflikta je potrebno posebej omeniti. Prvi je klerikalno-liberalni spor. Klerikalizem je imel na Slovenskem, v okolju, ki se ga moderna industrija in urbanizacija še nista dotaknili, z 80 % kmečkega prebivalstva, zlasti v kulturnem pogledu najbrž hujšo podobo kot v marsikateri drugi deželi. Vendar njegove politične veljave zlasti za 60. leta ne smemo pretiravati. Prijatelj se je motil, ko je menil, da "kažejo Novice v začetku šestdesetih let docela ultramontansko lice", in ko je v svojem pojmovanju, da je bila večina vodilnih mož v tem času konservativna, imenoval obdobje 1860-1868 "obdobje okorelega konservatizma".⁴ V slovenskem narodnem gibanju je v tem času sicer bila klerikalna struja, zbrana zlasti okrog Zgodnje danice, vendar pa se je močno ločila od Bleiweisovega kroga okrog Novic, ki je vodil nacionalno politiko in do leta 1867 ni nastopal v obrambo vere in cerkve.⁵ Tudi večina duhovščine v tem času ni bila klerikalna. Ko pa se je razvnel v vsej Avstriji liberalno-klerikalni boj, je klerikalni tabor tudi pri nas začel z ofenzivno politiko, silil duhovščino vedno bolj v svoje vrste in začel od politikov zahtevati nazorsko opredelitev. V liberalnem taboru je bilo nekaj takih, ki bi se radi spustili v protiklerikalni boj, večina pa je bila mnenja, da verskega boja poleg narodnega ne moremo vzdržati,⁶ in je zato skušala ostati nevtralna, obenem pa dajati nekatere splošne cerkvi naklonjene izjave. Taka politika je nekaj časa uspevala, ob vedno večjih trenjih pa je leta 1872 prišlo do razcepa in do štiriletnega obstoja dveh sprtih strank. Liberalizmu je razkol prinesel možnost svobodnega izražanja, vendar pa je medsebojni boj prerasel v mržnjo, ki je prinesla več škode kot koristi. Namesto da bi stranki kljub medsebojnemu sporu složno nastopali proti nacionalnemu nasprotniku, sta bili pripravljene potegniti z njim, samo da bi bil domači sovražnik oškodovan.

V letih 1867-1870 je bilo v ospredju drugo vprašanje: ali biti do vlade v zmerni lojalni opoziciji ali slediti Čehom v popolnoma protivladno politiko in zapustiti dunajski parlament. Ta boj je takrat strašno razburjal duhove in polnil časopise in pogovore, danes pa se nam zdi precej klavrno, že zato, ker tedaj toliko opevana "odločnost" in "načelnost" ni bila nobena prava revolucionarnost in so Čehi sami svojo abstinenčno politiko nazadnje opustili. Spor se je začel s tem, da so slovenski državni poslanci, ki so junija 1867 še govorili proti dualizmu, nekaj dni zatem glasovali za adresu, ki ga je sprejemala. To glasovanje je povzročilo silen vihar ogorčenja, ki se nam lepo kaže v Levstikovih pismih 13. in 15. junija 1867. Levstik je to glasovanje imenoval podpis naše narodne

⁴ Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina I, Ljubljana 1955, 10, in II, Ljubljana 1956, 80.

⁵ Več o tem Fran Zwitter, Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike; Vasilij Melik, O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let devetnajstega stoletja - oboje v: Zgodovinski časopis 18, 1964 (oz. v ponatisu Fr. Zwitter O slovenskem narodnem vprašanju Ljubljana 1990, str. 228-314, in V. Melik v naši knjigi na str. 222-238).

⁶ Josipa Jurčiča nedatirano pismo dr. Josipu Vošnjaku iz leta 1871, v Vošnjakovi korespondenci v arhivu SR Slovenije v Ljubljani. Več o tem Vasilij Melik, Klerikalno-liberalna trenja in konec taborov, Časopis za zgodovino in narodopisje 5. (40.) letnik 1969 (Bašev zbornik), str. 517-525 (oz. na str. 405-417 našega ponatisa).

smrti.⁷ Svetec pa je to in poznejšo politiko slovenskih državnih poslancev zagovarjal, češ da dualizem ni tako grozen, da se je posrečilo doseči dosti pomembnih in koristnih določb, da z drugačno politiko ne bi dosegli ničesar, razen da bi spravili v nevarnost slovensko večino v kranjskem deželnem zboru.⁸ Na Kranjskem je bilo vodstvo slovenske politike v deželnem zboru in v narodnih društvih skoraj v celoti v oportunističnem taboru. Nikakor ne moremo reči, da bi si bila generacija, ki je bila pod Bleiweisovim vodstvom, zlomila hrbtenico ob glasovanju za dualizem, kakor je menil Prijatelj.⁹ Opozicija je sicer obstajala, zlasti okrog Levstika, vendar ni bila kaj dosti vplivna.

Na Štajerskem je dominiral radikalni tabor, prav tako kakor oportunistični na Kranjskem. Slovenski narod je bil njegovo glasilo. Vendar spora okrog politike slovenskih državnih poslancev nikakor ne smemo enačiti s klerikalno-liberalnim sporom. Eden glavnih oportunistov je bil liberalni Svetec in najbolj konservativnim poslancem bi bilo oportunitizem najteže očitati, saj so imeli do tedanje liberalne dunajske vlade ne le nacionalne, ampak tudi nazorske pomisleke.

Konec 70. let so dogodki na Balkanu močno dvignili slovansko samozavest. Prelom v političnem razvoju sta prinesli leti 1878 in 1879 s spremembo vlade in odhodom avstrijskonemških liberalcev z oblasti. Položaj Slovencev se je izboljšal zlasti na Kranjskem.

Za konec 60. in 70. leta (zlasti pa konec 60. let) so bila v slovenskem razvoju zelo pomembna: volitve leta 1867 in tabori v letih 1868-1871 so bili izraz množične zasidranosti slovenskega narodnega gibanja, kvalitetno spremembo pa je pomenila raba slovenskega jezika med inteligenco in meščanstvom.

⁷ Fran Levstik, Zbrano delo XI, Ljubljana 1980, 92.

⁸ Več o tem Vasilij Melik, Slovenska politika ob začetku dualizma, Zgodovinski časopis 22 (1968) 1-2, str. 25-59 (ponatis v tej knjigi na str. 290-323), v nemščini (Die slowenische Politik am Anfang des Dualismus) v zborniku Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867, Bratislava 1971, str. 607-649.

⁹ Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovsrvena zgodovina III, Ljubljana 1958, 11.

PROBLEME UND ERREICHUNGEN DES SLOWENISCHEN
NATIONALEN KAMPFES IN DEN 60er UND 70er JAHRE DES
19. JAHRHUNDERTS
(Zusammenfassung)

Die 60er und 70er Jahre des 19. Jahrhunderts haben innerhalb der Entwicklung Sloweniens sehr große Bedeutung. Die Landtagswahlen von 1867 zeigten zum ersten Mal, daß die slowenische politische Bewegung breiteste Unterstützung besaß. Die als Tabor bezeichneten politischen Volksversammlungen, die die liberalen Jungslowenen in der Steiermark zu organisieren begannen, bedeuteten eine Manifestation für das Vereinigte Slowenien und ein Plebiszit des slowenischen Nationalbewußtseins besonderer Art. Sie weckten im bäuerlichen Menschen das Selbstbewußtsein und den Glauben an eine demokratische Entscheidung seiner Angelegenheiten und machten die Welt vor allem mit der Tatsache bekannt, daß die Slowenen am Leben waren und nicht in Kürze der Germanisierung erlegen sein würden, wie damals so ziemlich allgemein angenommen wurde. In den 60er und 70er Jahren gründeten die Slowenen örtliche und landesweite bzw. allslowenische Vereine, die zur Grundlage der kulturellen, politischen und wirtschaftlichen Organisation wurden. Das Slowenische konnte seine Stellung stark verbessern. Die Ausdrücke "Windisch" und "Krainerisch" wurden amtlich nicht mehr verwendet. In den Gymnasien wurde es Unterrichtsgegenstand, der für alle slowenischen Schüler verpflichtend war. Die neuen Gymnasialgenerationen beherrschten deshalb das Slowenische unvergleichlich besser als die früheren. Das Slowenische breitete seinen Geltungsbereich erheblich aus (Journalistik, Rechtswesen, Parlament, Wissenschaft usw.). Es setzte sich als Umgangs- und Korrespondenzsprache der jüngeren Intelligenz und des Bürgertums durch. Die slowenischen Abgeordneten begannen im Krainer Landtag slowenisch zu sprechen. Regierung und Verfassungstreue Partei nahmen damals noch an, daß es möglich sein würde, die slowenische Nationalpartei niederzuhalten. Diese teilte sich in viele Strömungen und Gruppen. Besonders bemerkenswert war die Teilung in den Jahren 1867-1870 in eine Gruppe von Reichsratsabgeordneten, die den Ausgleich akzeptierten und zur Regierung in einer gemäßigten loyalen Opposition standen, und in eine radikale Opposition, die der tschechischen Politik der Abstinenz folgen wollte. In den Jahren 1872-1876 war dann die slowenische Nationalbewegung in eine liberale und eine klerikale Partei gespalten, wozu die Folge ähnlicher Konflikte im gesamtösterreichischen Rahmen war.

VOLITVE V KRANJU 1861-1929

*Izšlo v Kranjskem zborniku 1970. V Kranju 1970,
str. 335-342.*

S Schmerlingovo februarso ustavo leta 1861 so dobile avstrijske dežele svoje deželne in deželnozborske volilne rede. Ob vseh poznejših, tudi zelo pomembnih spremembah in reformah so ohranili deželni zbori svoje bistvene značilnosti, kakor so jih zdaj dobili, vse do konca habsburške monarhije. Njihova sestava je v mnogočem spominjala še na stare stanovske deželne zборе iz fevdalnega časa. Namesto starega zastopstva stanov ter klopi oziroma kurij cerkvenih prelatov, gospodov, vitezov in mest, ponekod tudi še kmetov, se je pojavilo zdaj zastopstvo interesov ter volilni razredi oziroma kurije veleposestnikov, meščanstva in kmetov. V kranjskem deželnem zboru so imeli svoje sedeže vsakokratni ljubljanski škof kot virilist ter 36 voljenih poslancev. Veleposestniki, ki jih je bilo največ 126, so volili 10 poslancev, člani trgovske in obrtne zbornice 2, mesta in nekateri trgi, ki so šteli skupaj leta 1869 nekaj manj kot 50.000 ljudi, 8, podeželje s 415.000 ljudmi ali 89 % prebivalstva vse dežele pa 16 poslancev.

V mestno kurijo je bil uvrščen tudi Kranj, ki je bil kot deželnoknežje mesto svoje čase zastopan tudi že v stanovskem deželnem zboru. Zdaj je sestavljal z bližnjo Škofjo Loko, ki je po prebivalstvu malo zaostajala za Kranjem (1869 je imel Kranj 2326, Škofja Loka pa 2017 ljudi), en volilni okraj in volil enega poslanca. Razen Ljubljane, ki je vsa druga kranjska mesta daleč prekašala po velikosti, je volila le še Idrija svojega lastnega poslanca. Kakor Kranj in Škofja Loka sta volila enega poslanca še Kočevje in Ribnica. Drugi trije mestni volilni okraji pa so združevali po 3 ali več mest in trgov skupaj. V začetku je bilo v vsakem volilnem okraju eno samo volišče. Za Kranj in Škofjo Loko je bilo v Kranju, tako da so se morali Škofjeločani voziti na volitve v Kranj, Kranjčani pa so volili doma, kar je bila seveda precejšnja prednost. Šele od leta 1884 naprej so volili v vsakem mestu zase.

Določbe o volilni pravici so bile precej zapletene. Volilna pravica ni bila v vseh mestih in trgih enaka. Tu bomo govorili samo o tem, kakšna je bila v Kranju - isto velja tudi za Škofjo Loko. V začetku so imeli volilno pravico tisti davkoplačevalci, ki so plačevali na leto najmanj 10 goldinarjev direktnih davkov. Razen tega pa je imela volilno pravico - brez ozira na davke - še inteligenca: duhovniki, državni, deželni in vojaški uradniki, profesorji in učitelji, osebe z univerzitetno izobrazbo, upokojeni oficirji in častni meščani. To je pomenilo, da je imelo v Kranju, ki je štel leta 1869 2326 prebivalcev, okrog tega leta deželnozborsko volilno pravico najmanj 5 % ljudi (104, januarja 1867), največ pa 7 % (163, leta 1870). Število volilnih upravičencev se je od volitev do volitev včasih precej spreminjalo, ne le zaradi gibanja prebivalstva in zaradi enkrat večje, drugič manjše natančnosti volilnega imenika, ampak tudi zaradi dokaj nejasnih določb, ki so jih razlagali enkrat tako, drugič drugače. Tako ni bilo jasno, ali naj se doklade štejejo k davkom ali ne. Prav tako ni bilo jasno, ali imajo ženske-davkoplačevalke volilno pravico ali ne. Včasih so lahko

volile, včasih pa ne. Da pripada volilna pravica samo moškim, je bilo na Kranjskem izrecno določeno leta 1884. Tedaj so znižali tudi cenzus na 5 goldinarjev, leta 1898 pa na 4 goldinarje. Tako je imelo v Kranju leta 1900 volilno pravico dobrih 9 % prebivalcev. Naslednje veliko razširjenje volilne pravice v mestni kuriji je prinesel nov občinski volilni red za Kranjsko leta 1910. Po njem so smeli voliti v deželni zbor vsi, ki so plačevali najmanj 20 kron osebne dohodnine ali pa katerikoli drug direkten davek, ne glede na višino zneska. To je zvišalo odstotek volilnih upravičencev na 14.¹

Vrnimo se v leto 1861, v čas prvih volitev v deželni zbor. Te volitve še niso imele značaja boja med slovensko in nemško politično stranko. Ne ena ne druga stran za volitve še ni bila pripravljena in organizirana. V nekaterih volilnih okrajih je nastopilo zelo visoko število kandidatov, mnogi pa so poskušali svojo srečo v večjem številu okrajev. Kakor prej v revolucionarnem letu 1848 je šlo tudi leta 1861 v veliki meri za osebne kandidature ljudi, ki se jim je zdelo, da bi bili vredni zaupanja volilcev ter sposobni za poslansko kariero. Za marsikaterega kandidata se ob volitvah še ni vedelo, ali se bo pridružil nemški ali slovenski stranki. Marsikdo se tudi sam še ni opredelil. Bleiweisove Novice so priporočale veliko kandidatov, ki so šli potem v nemški tabor.

Na volitve 26. marca je prišlo 143 volilcev iz Kranja in Škofje Loke, to se pravi tri četrtine vseh upravičencev, kar je bilo precej več kot tedanja poprečna udeležba v mestni kuriji na Kranjskem (48 %). Da je prišlo Kranjčanov na volitve več (82 %) kot Ločanov (67 %), se nam zdi razumljivo, saj so volili v domačem kraju. Konrad Lokar, trgovec, tovarnar sit in župan v Kranju, je dobil 69 glasov, deželnosodni svetnik Janez Brolih iz Ljubljane 36 glasov, Janez Sušnik iz Škofje Loke pa 34 glasov. Kakor nam kaže pregled originalnega volilnega gradiva, ki je shranjen v Arhivu Slovenije v Ljubljani, je bil Lokar kandidat kranjskih meščanov, saj je dobil med 61 davkoplačevalci iz Kranja, ki so prišli na volitve, 58 glasov, 9 glasov med inteligenco, prav tako iz Kranja, samo 2 glasova pa med Škofjeločani. Janez Sušnik je dobil 31 glasov med škofjeloškimi davkoplačevalci, 3 med škofjeloško inteligenco, med Kranjčani pa niti enega. Za Broliha, ki je bil izvoljen istega dne za poslanca v Trziču, kandidiral pa je tudi v Ljubljani, je v Kranju glasovala inteligenca, zlasti uradništvo. Od 26 uradnikov iz Kranja in Škofje Loke je dobil 23 glasov, med drugo inteligenco 3, med davkoplačevalci pa 9 v Škofji Loki in 1 v Kranju. Ker nadpolovične večine ni dosegel noben kandidat, je bilo potrebno še drugo glasovanje. Sušnikovi volilci so glasovali za Lokarja, ki je bil na ta način izvoljen za poslanca s 101 glasom proti 33 Brolihovim.

V deželnem zboru je bil Lokar poleg Mihaela Ambroža, izvoljenega v Postojni, edini slovensko orientirani poslanec mestne kurije. Brolih, ki so ga bile priporočale za poslanca tudi Novice, se je opredelil na nemško stran. V tem prvem deželnem zboru je bila nemška stranka še v večini.

¹ O volilnem sistemu in splošnih značilnostih volitev v avstrijskem času glej Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem 1861 do 1918, Ljubljana 1965.

Naslednje volitve januarja 1867 so imele že značaj spopada med organiziranimi taboroma, slovensko in nemško stranko. Slovenska stranka je zmagala in osvojila večino v deželnem zboru, ki jo je pozneje le še enkrat izgubila (1877-1883). Slovenci so imeli stalno v rokah kmečko kurijo, Nemci veleposestniško. Ker nobena kurija zase ni imela večine poslanskih mest, je bila večina v deželnem zboru odvisna od izida bojev v mestni kuriji. Vse do nastopa Taaffejeve vlade (1879), ponekod pa še malo dlje, so trajale v mestni kuriji ogorčene bitke z dokaj spremenljivimi rezultati. S Taaffejevo vlado je izgubila nemška stranka na Kranjskem vladno podporo, uradništva niso več silili glasovati za nemške kandidate; večina tistih meščanov, ki so se bili prej opredelili na nemško stran, se je zdaj preusmerila v slovensko. Nemška stranka se je umaknila z volilnih bojišč. V kranjskem mestnem volilnem okraju je trajal boj med nemško in slovensko stranko do leta 1879.

V tem času je bilo pet volitev v kranjski deželni zbor in dvojice volitev v državni zbor na Dunaju. V dunajski parlament so v letih 1861-1873 volili deželni zbori, leta 1873 pa so uvedli direktne volitve. Kurije so bile iste kot v deželnih zbora, volilna pravica v glavnem prav tako, veljala pa je takoj v začetku izrecno le za moške. Volilni okraji so bili večji kot deželnozborski. Kranj je volil v mestni kuriji skupaj z vsemi drugimi gorenjskimi in notranjskimi mesti in trgi (Škofjo Loko, Radovljico, Tržičem, Kamnikom, Vrhniko, Idrijo, Ložem in Postojno).

	Volilnih upravičencev	Število glasujočih	Slovenska stranka	Nemška stranka	Drugih glasov
30. 1. 1867	356	155	59	93	3
27. 3. 1867	280	210	107	102	1
28. 6. 1870	256	189	104	85	-
14. 12. 1871	250	117	117	-	-
10. 7. 1877	222	185	94	90	1

Oglejmo si najprej deželnozborske volitve! Januarja 1867 sta si stala nasproti slovenski kandidat Matej Pirc, trgovec in župan v Kranju, in nemški kandidat Gerbec, župan v Škofji Loki. Za Gerbeca je bil oddan na volitvah en sam glas, pač pa so volilci nemške smeri glasovali za Leopolda Höfferna, okrajnega predstojnika v Škofji Loki, strica pisatelja Janka Kersnika, ki je kandidiral "na svojo roko".² Höffern je pri volitvah zmagal. V deželnem zboru je dal poslansko obljubo v slovenščini,³ vendar je pri najvažnejšem glasovanju tega kratkega zasedanja, pri glasovanju o adresi, glasoval z nemško stranko proti slovenski.⁴ Na obeh naslednjih volitvah (marca 1867, 1870) je bil kandidat nemške stranke, podlegel pa je obkraj Leopoldu Jugovicu, trgovcu in posestniku mehničnega mlina, malo pozneje tudi županu mesta Kranja. Jugovic je bil izvoljen tudi tretjič (1871); nemški volilci so

² Novice, 6. febr. 1867, str. 49.

³ Novice, 27. febr. 1867, str. 73.

⁴ Obravnave dež. zbora ljubljanskega, febr. - marec 1867, str. 59.

se tedaj abstinirali. Leta 1877 je bil slovenski kandidat kranjski lekarnar in župan Karel Šavnik, nemški pa tokrat Franc Dolenc, veletrgovec iz Kranja, ki je bil še nekaj let prej slovensko orientiran.⁵ Šavnik je zmagal le s 4 glasovi razlike. Kakor je bil januarja 1867, ko so Slovenci prvič zmagali na volitvah v kranjski deželni zbor, kranjski okraj edini v mestni kuriji, v katerem Slovenci niso zmagali, tako je bil zdaj, leta 1877, v letu največjega nemškega volilnega pritiska in slovenskega poraza, kranjski okraj edini v mestni kuriji, ki je še ostal Slovincem.

Volitve		Vsi volilci mesta Kranj				Davkoplačevalci			Inteligenca		
		Upr.	Ud.	Sl.	Nem.	Kranj		Škofja Loka			
						Sl.	Nem.	Sl.	Nem.	Sl.	Nem.
deželne	30. 1.1867	104	76	49	26	38	9	6	61	15	23
deželne	27. 3.1867	145	109	90	18	80	3	11	77	16	22
deželne	28. 6.1870	163	122	79	43	66	22	21	29	17	34
deželne	14.12.1871	148	69	69	-	-	-	-	-	-	-
državne	23.10.1873	109	92	39	53	-	-	-	-	-	-
deželne	10. 7.1877	139	116	60	55	54	25	29	23	11	42
državne	30. 6.1879	?	91	55	36	-	-	-	-	-	-

Rezultati teh volitev, kakor jih kaže tabela in kakor so tudi že opisani v bogati Zgodovini mesta Kranja Josipa Žontarja, nam ne dajo popolnoma natančne in jasne slike razporeditve kranjskih volilcev, saj se pač nanašajo na ves volilni okraj, tj. na Kranj skupaj s Škofjo Loko. Oglejmo si tedaj po originalnem volilnem materialu iz Arhiva Slovenije podrobnejše rezultate, in sicer najprej za vse volilce iz Kranja, potem pa še natančneje razmerje med glasovi za slovensko in nemško stranko med kranjskimi davkoplačevalci, škofjeloškimi davkoplačevalci ter inteligenco (tako iz Kranja kot iz Škofje Loke).

Pokaže se nam, da je imel Kranj prav vselej, razen pri državnozborskih volitvah 1873, o katerih pa bomo govorili še posebej, slovensko večino. Tudi januarja 1867, ko je zmagal Höffern, je Kranj glasoval slovensko. Tesna zmaga s 5 glasovi razlike marca 1867 je bila rezultat popolnoma različne orientacije kranjskih in škofjeloških volilcev, prvih v slovensko, drugih v nemško stran, ne pa rezultat skoraj izenačenih moči nemške in slovenske stranke v Kranju. Tesna zmaga s 4 glasovi razlike leta 1877 pa je bila rezultanta slovenske usmerjenosti kranjskih davkoplačevalcev, že slovenske, čeprav še šibke večine med škofjeloškimi davkoplačevalci ter nemške usmerjenosti inteligence.

Ob začetku nacionalnih volilnih bojev so stala posamezna mesta in trgi, ki so volila v mestni kuriji, precej homogeno v enem ali drugem taboru. Tako na Gorenjskem lahko govorimo o Kranju in Kamniku kot "slovenskih", o Trziču, Radovljici in Škofji Loki kot "nemških". Zakaj in od kod te razlike, je težko reči. Težko bi iskali razloge za narodnostno opredelitev tega ali onega kraja le v gospo-

⁵ Josip Žontar: Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 324.

darski strukturi, kajti kraji enakega gospodarskega položaja in brez razlik po izvoru in jeziku prebivalstva se opredeljujejo različno. Gre tu za neko tradicijo, posledice odločitve veljakov, nasprotja med posameznimi kraji, vplive delovanja posameznih agilnih rodoljubov? Kakorkoli - neke vezi povezujejo volilce istega kraja zlepa ali zgrda v enoto in jih silijo, da nastopajo bolj ali manj trdno v istem političnem taboru. To se nam pokaže posebej jasno, če ne upoštevamo inteligence. Če računamo samo davčno skupino, je bilo v Kranju na volitvah v letu 1867 razmerje med slovensko in nemško stranko 38:9 ter 80:3, v Škofji Loki pa je bila prav tako močna nemška večina 61:6 ter 77:11. V naslednjih volitvah se ta krajevna homogenost izgublja. V vsakem kraju se krepi nasprotna stranka. Tako narašča v Kranju moč nemške stranke (1870 66:22, 1877 54:25 za Slovence), v Škofji Loki pa slovenske, ki je leta 1877 (in prav tako pri državnozbornih volitvah 1879) že močnejša od nemške.

Nemška stranka je imela glavno oporo med bogatimi meščani in med uradništvom. Tudi v "slovenskem" Kranju je bil med najbogatejšimi meščani delež nemških glasov večji kot med onimi z nižjimi davki. Med tistimi, ki so plačevali 100 goldinarjev in več davka na leto, je bilo razmerje januarja 1867: 1:1, marca 1867 1:0, 1870 3:2, 1877 pa 4:2 v slovensko korist. V Škofji Loki je bilo v tej skupini razmerje 7:0, 8:0, 1:1 in 4:0 v nemško korist. Tu je torej tudi še leta 1877, ko je večina davkoplačevalcev glasovala že slovensko, popolnoma prevladovala nemška stranka.

Inteligenca, ki je štela v Kranju približno tretjino vseh volilnih upravičencev, je bila pri volitvah izredno pomemben faktor. V Kranju je le duhovščina praviloma v celoti glasovala slovensko. Uradniki, ki jih je bilo v Kranju v teh letih 20 do 21, so bili po veliki večini nemško orientirani. Pa tudi tisti, ki niso bili, si ob vladnem pritisku niso upali glasovati za slovensko stranko. Leta 1870, pod vlado Potočkega, so 3 uradniki glasovali slovensko, leta 1877, pod najhujšim pritiskom med nemško-liberalno vlado, pa niti eden. Med učitelji in profesorji je bilo več slovensko usmerjenih, toda ob pritisku si tudi ti niso dosti upali na volišču. Leta 1870 jih je med učitelji in profesorji 5 glasovalo za Jugovica, leta 1877 za Šavnika niti eden.

Med vsemi temi volitvami zavzemajo prav posebno mesto volitve leta 1873, prve direktne volitve v državni zbor. Tokrat so nastopili trije kandidati: dr. Suppan z nemške strani, dr. Etbin Henrik Costa kot staroslovenski ter dr. Valentin Zarnik kot mladoslovenski kandidat. Obe slovenski struji sta bili v ostrem medsebojnem sporu. Mladoslovenci so dosegli prilične uspehe na kmetih, popoln poraz pa so doživeli v mestih. Tu so z veliko večino zmagali nemški kandidati, pa tudi staroslovenci so dobili mnogo več glasov kot mladoslovenci. Mnogi Slovenci so pri teh volitvah v izbiri med mladoslovenci in staroslovenci glasovali za nemške kandidate. Javno mnenje je razpor v veliki meri obsojalo. Tudi mnogi prepričani liberalci niso odobraval mladoslovenskega nastopa, tako npr. Janez Trdina.

Kranj, ki je bil ves čas, kakor smo videli, slovenska trdnjava, je imel zdaj, in samo zdaj, nemško večino. Ob 85 % udeležbi je dobil Suppan 53 glasov, Costa 36, liberalni Zarnik pa 3. Originalnega volilnega materiala za državnozbornske volitve

nimamo; rezultate po krajih poznamo iz časopisja in stenografskih zapiskov parlamenta;⁶ razmerje glasov med davkoplačevalci in inteligenco pa moremo samo domnevati po primerjavi s prejšnjimi in poznejšimi deželnimi volitvami. Število nemških glasov v Kranju leta 1873 ni izjemno veliko. Lahko rečemo, da je isto kot leta 1877. Zato moremo domnevati, da je bilo leta 1873 približno 30 nemških glasov iz vrst inteligence, prav kakor leta 1877 ob podobnem pritisku. Na davkoplačevalce bi potemtakem odpadlo približno 23 nemških glasov - približno toliko jih je bilo tudi leta 1870 in 1877. Med kranjskimi meščani-davkoplačevalci so imeli torej Slovenci tudi leta 1873 večino, približno 33:23. Od kod pa tolikšno zmanjšanje števila slovenskih glasov? Tu more biti glavni vzrok le veliko zmanjšanje števila volilnih upravičencev, saj je bilo teh leta 1870 še 163, zdaj pa samo 109. Po državnozbornih volilnih predpisih so izpadle ženske. Te so bili v Kranju marca 1867 vključili v volilni imenik (bilo jih je 25) in so odtlej v deželni zbor stalno lahko volile. Po ogromni večini so glasovale slovensko. Poleg tega je oblast leta 1873 verjetno izločila večje število volilnih upravičencev na ta način, da doklad ni štela k davkom. Na ta način je izpadlo precejšnje število ljudi, ki so z dokladami vred sicer presegli cenzus 10 goldinarjev, brez doklad pa ga niso dosegli. Ti izpadli volilci pa so bili spet po ogromni večini slovensko usmerjeni. Takih metod se je vlada večkrat posluževala. Z znižanjem števila volilnih upravičencev ni samo odpadlo precej slovenskih volilcev, ampak je tudi dobila inteligenčna skupina večjo težo, saj se je njen delež povečal, na uradništvo pa je vlada lahko vnaprej računala.

Po tej analizi torej lahko domnevamo, da volitve v Kranju leta 1873 pravzaprav ne pomenijo nobene spremembe v splošni slovenski orientaciji kranjskih volilcev. Značilno pa je vsekakor to, da se Kranj, ki je bil pozneje, kakor bomo videli, vedno liberalno orientiran, leta 1873 ni ogrel za liberalnega Zarnika, ampak je skoraj v celoti glasoval za staroslovenca Costo. To pa nam potrjuje splošno domnevo, da čas za razcep med Slovenci in za nastanek slovenske liberalne stranke v mestih še ni bil zrel.

Po letu 1879 volilnih bojov med Nemci in Slovenci v Kranju ni bilo več. Nastalo je dvanajstletno obdobje miru, ko so bili na deželnozbornih (1883, 1889) in državnozbornih (1885) volitvah brez vsake opozicije voljeni slovenski slogaški kandidati. Z državnimi volitvami leta 1891 pa se začne novo volilno obdobje - čas liberalno-klerikalnih bojov. Na žalost imamo za ta čas manj podrobnih podatkov, pa za Kranj, lahko navajamo samo razmerje med liberalnimi in klerikalnimi glasovi, v glavnem po časopisnih virih.

Kakor nam kažejo rezultati, je volil Kranj, razen na prvih volitvah, vseskozi liberalno. Leta 1891 je bilo razpoloženje vsekakor še naklonjeno slogaštvu. Volilni okraj gorenjskih in notranjskih mest je bil edini na Kranjskem, glede katerega pri postavljanju kandidatur v okviru skupnega Centralnega volilnega odbora ni bilo soglasja in kandidat tega odbora ni bil postavljen. Mestni volilci so dali ne le v libe-

⁶ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates, 8. Session, str. 507; Slovenski narod 24. okt. 1873.; Laibacher Tagblatt 23. okt. 1873.

Volitve		Mesto Kranj		Volilni okraj Kranj – Škofja Loka				
		Lib.	Kler.	Upr.	Ud.	Lib.	Kler.	Drugi
državne	5. 3. 1891	38	68	-	-	-	-	-
deželne	25. 11. 1895	109	19	275	229	150	77	2
državne	25. 2. 1896	90	3	-	-	-	-	-
državne	18. 3. 1897	89	34	-	-	-	-	-
deželne	26. 10. 1898	86	43	313	218	127	89	2
državne	3. 1. 1901	106	75	-	-	-	-	-
deželne	19. 9. 1901	122	59	334	275	156	118	1
deželne	28. 2. 1908	126	84	365	332	172	160	-
deželne	16. 12. 1913	209	156	663	611	298	292	21

ralnem Kranju, ampak tudi drugod večino kandidatu katoliške stranke, upokojenemu vladnemu svetniku Antonu Globočniku, ki je bil kot študent na Dunaju leta 1848 eden prvih borcev za Zedinjeno Slovenijo in ki prav gotovo ni bil klerikalen politik, in niso sprejeli mladega Danila Majarona, urednika Slovenskega naroda, torej ekspaniranega liberalca. Očitno so za tega glasovali le ekstremni liberalci. Posebej v Kranju so staroliberalci skupaj z dekanom Mežnarcem, ki pa ni bil mahničev, agitirali za Globočnika.⁷

Razen teh prvih volitev, ko so volilci glasovali bolj za slogo kot za strankarstvo, prav tako kot prej leta 1873, pa je bil, kot smo videli, Kranj vseskozi liberalen. Pač pa se je Škofja Loka opredelila klerikalno. Ta položaj se tudi tik pred prvo svetovno vojno ni spremenil, ko je SLS zmagala nad liberalci tudi že v vseh drugih gorenjskih mestih, v Kamniku, Trzinu in Radovljici. Tesen rezultat liberalne zmage v kranjskem mestnem volilnem okraju leta 1913, z razliko samo 6 glasov, ni bil znak klerikalne moči v Kranju, ampak v Škofji Loki. Rezultat v Kranju je bil 209:156 za liberalce, v Škofji Loki pa 136:89 za klerikalce.

V mestnem volilnem okraju Kranj-Škofja Loka je večinoma dominiral Kranj. Do leta 1883 so bili poslanci z izjemo dveh mesecev, ko je sedel v deželnem zboru Höffern, vseskozi vodilni kranjski meščani, župani mesta Kranja. Nemški kandidati so bili sprva povezani s Škofjo Loko, leta 1867 prvotno župan Gerbec, nato okrajni predstojnik Höffern. Leta 1877 pa so tudi Nemci nastopili s Kranjčanom, veletrgovcem Dolencem. V premoru brez volilnih bojev sta bila poslanca Oton Detela (1883-1889), ki je sicer pred tem in za tem zastopal kmečke občine kranjskega in škofjeloškega okraja, doma z Ajmanovega gradu, ter Ivan Tavčar (1889-1895), ki je bil, dasi doma s škofjeloškega ozemlja, pred leti tudi odvetniški pripravnik v Kranju (1877-1880). V času liberalno-klerikalnih bojev spet stopijo v ospredje ljudje iz Kranja. Z liberalne strani sta to notar Viktor Globočnik (poslanec 1895-1898) in trgovec Ciril Pirc (poslanec 1901-1913), s škofjeloškega ozemlja pa je doma Ivan Šubic, ravnatelj ljubljanske obrtne šole (poslanec 1898-1901).

⁷ Josip Žontar, cit. delo, str. 338.

Klerikalni kandidat leta 1895 je bil Ivan Šušteršič, po materi doma iz Kranja,⁸ leta 1896 in 1901 Anton Koblar, doma iz Železnikov, od leta 1900 naprej župnik in dekan v Kranju. Leta 1908 je postavila protiliberalna stran dva kandidata, v Kranju Tomaža Pavšlarja, lastnika mlina, v Škofji Loki pa Janeza Hafnerja, da bi tako zbrala kar največ glasov. Ob zadnjih volitvah v deželni zbor, decembra leta 1913, je postal liberalni poslanec dr. Karel Triller, tedaj advokat v Ljubljani, toda doma iz Škofje Loke, klerikalni protikandidat pa mu je bil profesor Anton Sušnik.

V državnozbornem volilnem okraju vseh gorenjskih in notranjskih mest in trgov Kranj seveda ni prišel tako do izraza. Poslanci tega okraja so bili Joseph Suppan (1873-1879) Josip Poklukar (1879-1891), Anton Globočnik pl. Sorodolski (1891-1896), Anton Koblar (1896-1897) in Andrej Ferjančič (1897-1907). Od njih je bil le Koblar povezan s Kranjem, toda predvsem potem, ko je nehal biti poslanec. Tudi med neizvoljenimi kandidati ne najdemo nikogar, ki bi imel ožje zveze s Kranjem.

Leta 1897 se je državni zbor pomnožil za novo, tako imenovano splošno kurijo. V njej so imeli volilno pravico vsi polnoletni moški državljani, ne glede na to, ali so plačevali kaj davka ali nič in ali so že bili volilci v starih kurijah ali ne. S tem se je pojavila tudi pri nas splošna volilna pravica, ki je zajela okrog 19 % prebivalstva, z njo pa tudi prvi volilni nastop Jugoslovanske socialnodemokratske stranke. Celotna Kranjska je volila enega samega poslanca. Take volitve so bile dvakrat, leta 1897 in 1900, nato pa je bila velika reforma državnega zbora leta 1907. Tedaj je bilo uveljavljeno načelo splošne (seveda samo moške) in enake volilne pravice, to se pravi, da so odpadle vse stare kurije. Na Kranjskem so odpravili tudi posebne mestne volilne okraje, ki so v nekaterih deželah, npr. na Štajerskem, še ostali. Samo Ljubljana je ostala volilni okraj zase, vsa druga mesta in trgi na Kranjskem pa so bili odtlej združeni s podeželjem. Politično je to pomenilo, da so bili utopljeni v njem. Na kmetih je namreč imela Slovenska ljudska stranka absolutno večino. Liberalna mesta in trgi v tej večini niso nič pomenili.

Prej so imeli klerikalci na Kranjskem od 11 državnih mandatov v rokah 6 mest (5 v kmečki, 1 v splošni kuriji), liberalci 3 (vse v mestni kuriji), Nemci pa 2 (v veleposestniški kuriji). Volilna reforma je to posestno stanje močno spremenila. Ne da bi se moralo razpoloženje volilcev kaj spremeniti, le s spremembo sistema je bilo zdaj posestno stanje takole: od 12 državnih poslanskih mest jih je bilo 10 v klerikalnih rokah, 1 v liberalnih (Ljubljana), 1 v nemških (kočevski okraj). Tako so bili slovenski liberalci glavna žrtev volilne reforme. Prejšnji sistem je bil krivičen, ker je favoriziral veleposestvo in mesta proti podeželju. Novi je bil krivičen zaradi sistema absolutne večine. Kandidati SLS so v vseh svojih 10 okrajih zlahka dosegli nadpolovično večino vseh oddanih glasov in bili tako izvoljeni za poslance. Glasovi manjšine, liberalcev in socialnih demokratov, ki jih ni bilo tako malo, so bili oddani zaman. Po proporcionalnem volilnem sistemu in ob razpoloženju volilcev v za-

⁸ Prav tam.

dnjih letih pred prvo svetovno vojno (1911) bi dobili klerikalci na Kranjskem 8 mandatov, liberalci 3, socialisti pa 1, nemških glasov pa je bilo nekaj manj kot za pol mandata.

Leto dni za državnozbornsko volilno reformo je bila izvedena še deželnozbornska. Ta je ohranila stare kurije, dodala pa jim je še splošno. S tem so dosegli klerikalci absolutno večino v kranjskem deželnem zboru. Volilni okraji so bili v splošni kuriji isti kot za volitve v državni zbor. Tako je zdaj mesto Kranj volilo v državni zbor ter v splošno kurijo deželnega zbora skupaj z vsemi drugimi občinami sodnih okrajev Kranj in Škofja Loka (današnjih občin Kranj in Škofja Loka). Zmagal je seveda vsakokrat kandidat SLS, pri volitvah v državni zbor leta 1907 in 1911 Franc Demšar, posestnik in lastnik žage v Češnjici pri Železnikih, pri volitvah v deželni zbor (1908, 1913) pa profesor Evgen Jarc, doma iz Novega mesta, ki pa je bil sedem let (1901-1908) poučeval na kranjski gimnaziji.

Tudi pri teh volitvah je Kranj, čeprav brez slehernega upa na zmago, volil liberalno. Leta 1907 in 1908 Narodno napredna stranka na podeželju skoraj da ni posegla v volilni boj; leta 1908 je to terjal sporazum s SLS o slogi po septembrskih dogodkih. Leta 1907 so torej Kranjčani glasovali za Josipa Novaka z Jame, ki so se zanj dogovorili glasovati nekateri "neodvisni kmetje", kakor je pisal Gorenjec.⁹ Naslednje leto, ko NNS spet ni postavila kandidata, pa so v Gorenjcu "demokratski naprednjaki" pozivali k glasovanju za kandidata socialne demokracije.¹⁰ Ta poziv ne v Kranju ne v vsem okraju ni imel kaj prida uspeha. Liberalci so v glavnem ostali doma, socialistični kandidat Petrič pa je dobil v Kranju 12 glasov. Kakor je bilo to zelo malo, je bilo le najvišje število glasov za delavsko stranko v mestu Kranju pred prvo svetovno vojno. Tako Kranj kot vse kranjsko in škofješko področje sta bila praktično brez socialističnih glasov. Leta 1911 so jih v vsem okraju našteali 45 - med 8645 upravičenci ter 7526 udeleženci.

Leta 1911 in 1913 so bili liberalci že iz glavne krize. Toda njihovi kandidati v našem okraju kakor tudi drugod po Kranjskem zdaj niso bili več kandidati Narodno napredne stranke, ampak "samostojni kmečki kandidati", ki so poudarjali kmečke interese ("kmet za kmeta") ter niso hoteli veljati za liberalce. S tem se je pripravljala ločitev liberalnega tabora na meščanski in kmečki del ter ustanovitev Samostojne kmetijske stranke, do katere je prišlo po prvi svetovni vojni. Tako leta 1911 kot 1913 so liberalni Kranjčani glasovali za te samostojne kmečke kandidate: 1911 za Franca Demšarja iz Zalega Loga, župana občine Sorica, leta 1913 za Franca Dolenca iz Stare Loke. Vse zadnje volitve s splošno volilno pravico so dale v Kranju približno tri četrtnine liberalnih, eno četrtnino klerikalnih glasov. To pa je bilo za liberalce precej ugodnejše razmerje kakor v mestni kuriji. Kaže, kakor da so prav najrevnejši volilci prostovoljno ali prisiljeno glasovali za liberalne kandidate.

⁹ Gorenjec, 16. maja 1907.

¹⁰ Gorenjec, 12. dec. 1908.

Volitve		Mesto Kranj		
		Lib.	Kler.	Soc.
državne	10. 3. 1897	Skoraj soglasno izvoljeni liberalci ¹¹		
državne	12. 12. 1900	150	71	-
državne	14. 5. 1907	176	49	-
deželne	14. 12. 1908	-	37	12
državne	13. 6. 1911	245	84	8
deželne	1. 12. 1913	309	105	2?

Zlasti preseneča, da je tako leta 1900/1901 kot leta 1913 v presledku pol meseca glasovalo za kandidata SLS več ljudi v ožji mestni kuriji kot v širši, splošni; leta 1913, ko je veljala na Kranjskem volilna dolžnost, še celo znatno več (105 v splošni kuriji, 156 v mestni).

Propad habsburške monarhije ob koncu prve svetovne vojne je pomenil pri nas tudi konec vsega avstrijskega volilnega sistema. Za vedno je izginil tudi mali mestni volilni okraj Kranj-Škofja Loka, ki mu je dalo kranjsko mesto med njegovim obstojem tako močan pečat.

Za nove parlamentarne volitve po prvi svetovni vojni, volitve v ustavotvorno skupščino leta 1920 ter volitve v narodno skupščino v letih 1923, 1925 in 1927, je veljala prav tako kot prej splošna moška volilna pravica, toda razširjena na 21 let (v Avstriji pa je bila meja 24 let). Ni pa bilo več sistema absolutne večine. Veljal je proporcionalni sistem, vendar (razen za volitve v konstituinto) v obliki, ki je močno favorizirala večje stranke. Za proporcionalni sistem prejšnji volilni okraji seveda niso bili več primerni. Zdaj je ozemlje nekdanje Kranjske, kolikor je ni prišlo pod Italijo, sestavljalo - brez mesta Ljubljane - eno samo ljubljansko volilno okrožje. Volitve v ustavodajno skupščino so prinesle klerikalni stranki velik poraz - toda to je bil samo intermezzo. Že na naslednjih volitvah 1923 je znova osvojila absolutno večino ter jo obdržala vseskozi do šestojanuarske diktature. Način dodeljevanja mandatov je to njeno premoč še povečal. Na volitvah 1923 je dobila v ljubljanskem volilnem okrožju 9 od 10 poslanskih mest, Samostojna kmetijska stranka je dobila 1 mandat, vse druge stranke pa so ostale praznih rok. Po pravem sorazmerju oddanih glasov pa bi dobila SLS samo 7 poslanskih mest (dobila je 67 % oddanih glasov), 2 bi pripadli liberalnim strankam (poleg SKS še demokratični stranki), 1 pa komunistom (Socialistični stranki delovnega ljudstva).

Kakor pred vojno je dominirala SLS zdaj spet tudi v kranjskem okraju: s tega področja je bil stalno voljen v narodno skupščino kot "sreski kandidat" Janez Brodar, posestnik v Hrastju pri Kranju.

¹¹ Slovenski narod, 17. febr. 1897; Slovenec, 18. febr. 1897. Te prve volitve v splošni kuriji so bile indirektno; podatki se zato nanašajo na volitev volilnih mož. Za rezultate volitev 1900 do 1913 v Kranju glej predvsem Gorenjca.

Tudi pri volitvah v stari Jugoslaviji je ohranil Kranj svoje glavne predvojne značilnosti: liberalno večino ter majhno število glasov za delavske stranke (čeprav višje kot pred prvo svetovno vojno).

Občina Kranj ¹²						
	Upr.	Udel.	Demokrati	Lib. stranke	SLS	Delavske stranke
28. 11. 1920	487	417	275	24	73	45
18. 3. 1923	609	505	314	68	104	19
8. 2. 1925	775	627	456	55	112	4
11. 9. 1927	836	623	452	17	129	25

Celo pri volitvah v konstituanto, ko so glasovi za delavski stranki ob (sicer že pojemajočem) valu revolucionarnega razpoloženja po prvi svetovni vojni dosegli nikdar prej ne pozneje doseženo višino - 29 % vseh oddanih glasov, 21 % vseh volilnih upravičencev v vsej Sloveniji - je bil sicer tudi v Kranju dosežen višek, 45 glasov, 26 komunističnih, 19 socialnodemokratskih, toda ta višek je bil prav skromen. Od vseh mestnih naselij nad 2000 prebivalcev v Sloveniji je imel Kranj najmanjši delež glasov za delavsko stranko.

Kranj je v obdobju, ki smo ga tu zajeli z opisom volitev, v letih 1861-1929, bil v prvem času v precejšnji gospodarski depresiji; sredi devetdesetih let je začel polagoma napredovati, njegova prava industrializacija pa se je začela po prvi svetovni vojni. To nam lepo ilustrirajo številke o razvoju prebivalstva:¹³

	Stara občina	Današnje naselje
1869	2326	5052
1880	2313	4886
1890	2062	4718
1900	2464	5220
1910	2580	5453
1921	2905	-
1931	4190	8306

Ta industrializacija v volilnih rezultatih, kakor smo videli, pravzaprav še ni nič prišla do izraza. Koliko delavcev je živelo na ozemlju mestne občine (ki se je leta 1921 razširilo za 87 ha na desnem bregu Save), koliko v okoliških občinah - vendar tudi v občini Stražišče število glasov za delavske stranke ni bilo veliko (34 leta 1927), kakšna je bila vloga tradicije, vpliva mesta - o tem tu ne bi razpravljali. Opozoriti pa je treba na to, da dvajseta leta po volitvah v ustavodajno skupščino za

¹² Za volitve 1920 glej V. Melik: Izidi volitev v konstituanto leta 1920 (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1962, str. 3-61). Rezultati volitev 1923-1927 so posneti po Slovencu.

¹³ Podatki za ozemlje občine v tedanjih mejah po krajevni repertorijih ter tabelah v Žontarjevi knjigi str. 336 in 372, za današnje statistično naselje Kranj po delu Krajevni leksikon Slovenije, I. knjiga, Ljubljana 1968, str. 151.

rast delavskega gibanja in števila glasov za delavske stranke niso bila prav nič ugodna. Ne samo zaradi pritiska oblasti, ampak tudi zaradi notranjih cepitev ter trenj med različnimi skupinami in strujami. Celó v starem industrijskem predelu z močno delavsko tradicijo in zavestjo, v nekdanjem kranjskogorskem okraju, to se pravi na ozemlju sedanje jeseniške občine, je bil odstotek delavskih glasov leta 1927 nižji kot leta 1907.

Volilna udeležba je bila v Kranju vedno višja kot poprečno v Sloveniji, čeprav se je prav tako nižala od volitev do volitev. Leta 1920 je bila v Kranju 86 %, v Sloveniji poprečno 74 %, leta 1923 83 % in 72 %, leta 1925 81 % in 71 %, leta 1927 75 % in 66 %.

Nekdanji liberalci so se po prvi svetovni vojni razcepili v vrsto različnih strank. V Kranju je imela vseskozi večino Jugoslovanska demokratska stranka oziroma po njenem razcepu leta 1924 Samostojna demokratska stranka. Ta ni imela v Kranju le dvtretjinske večine vseh glasujočih ali celo več, ampak tudi absolutno večino vseh volilnih upravičencev. Druge stranke liberalnega izvora so dobile le malo glasov. Samostojna kmetijska stranka kot kmečka seveda v mestu niti ni mogla imeti večjega števila volilcev.

Tako moremo na koncu tega pregleda ugotoviti, da je bilo razpoloženje volilcev kranjskega mesta v skoraj sedemdesetletnem obdobju 1861-1929 izredno konstantno; najprej, med nacionalnimi volilnimi boji, slovensko, potem, med strankarskimi boji, liberalno. Po tej stalni slovenski in liberalni usmerjenosti se je razlikoval Kranj od vseh drugih gorenjskih mest.

RIBNICA IN DEŽELNOZBORSKE VOLITVE 1861-1913

Objavljeno v Kroniki 30 (1982) 2, str. 109-117.

S februarским patentom 26. 2. 1861 in njegovimi prilogami so dobile avstrijske dežele svoje deželne rede in deželne volilne rede, ki so pomenili temelj volilnega sistema za ves čas do propada habsburške monarhije ob koncu prve svetovne vojne. Kranjska je dobila deželni zbor s 37 poslanci. Eden je bil vsakokratni ljubljanski škof, 10 so jih volili veleposestniki, 2 člani trgovsko-obrtno zbornice, 8 prebivalci določenih mest in trgov, 16 pa prebivalci ostalih, pretežno kmečkih občin. Veleposestvo so vseskozi predstavljali poslanci nemške stranke, v mestih sta si bili v šestdesetih in sedemdesetih letih nemška in slovenska stranka približno enako močni, šele pozneje je prevladala slovenska. Le v kmečki kuriji je vseskozi gospodovala slovenska stranka. V šestdesetih in sedemdesetih letih so se bili ostri boji med obema narodnostnima strankama za večino v deželnem zboru: dvakrat po šest let je bila ta večina nemška. Tako je bilo v prvem deželnem zboru (1861-1867), ko slovenska stranka pri volitvah še ni organizirano nastopila, tako je bilo v šestem (1877 do 1883), ko je avstrijska nemško-liberalna vlada pritiskala z vso silo na Slovence, misleč, da bo mogoče njihovo narodno gibanje zatreti. Taaffejeva vlada, ki je 1879 sledila nemško-liberalni, je priznala Kranjsko za slovensko deželo. Odtlej so imeli navadno Nemci 11 mandatov, Slovenci pa 25. Glede na število prebivalstva je bil delež nemških poslancev mnogo prevelik, saj je bilo Slovencev 93 %, Nemcev pa le 6 % (1880); nazadnje celo le 5 % (1910).

Volitve na ozemlju današnje ribniške občine so bile posebej zanimive zaradi tega, ker je bilo tako v kmečki kot v mestni kuriji to področje združeno z nemškim kočevarskim ozemljem v enem volilnem okraju.

Meje kmečkim volilnim okrajem so v vseh naših deželah leta 1861 določili po mejah političnih okrajnih glavarstev, kakor so nastala leta 1849. V kočevskem okrajnem glavarstvu so bili združeni trije sodni okraji: Velike Lašče, Ribnica in Kočevje. Prav tako so bili ti sodni okraji (razen Kočevja in Ribnice, ki sta volila v mestni kuriji) povezani v enem volilnem okraju kmečke kurije. Ne upravna ne volilna razdelitev nista upoštevali narodnostne meje. Kočevarsko ozemlje ni bilo v celoti v kočevskem okrajnem glavarstvu. Posamezni deli nemškega ozemlja so bili še v sodnih okrajih Žužemberk (občina Smuka), Novo mesto (občini Poljane in Črmošnjice) in Črnomelj (občina Planina). Tudi kočevski sodni okraj ni bil v celoti nemški: tu sta bili še slovenski občini Kostel (pozneje razdeljena v občini Banjaloka in Fara) in Osilnica ter mešani občini Trava in Draga. Drobec kočevskega ozemlja je segal v ribniški sodni okraj (vas Grčarice). Kočevski volilni okraj je imel skoraj dvotretjinsko slovensko večino (63 %). Vlada torej, ko je sestavljala volilne okraje, ni izrabila prilike, da bi ustvarila poseben nemški volilni okraj, ki bi mu bilo jedro kočevarsko ozemlje in ki bi imel nemško večino, pa bi bil tako edini nemški

kmečki volilni okraj na Kranjskem. Vladna naravnost v nemško korist se je vide-
la v dveh drugih rečeh. Kočevskemu volilnemu okraju sta bili dodeljeni dve poslan-
ski mesti, kar je bilo z ozirom na število prebivalstva preveč, saj sta bila kamniški,
zlasti pa novomeški volilni okraj večja, pa sta imela le vsak po enega poslanca.
Drugič pa je imela središčno lego v političnem okraju Ribnica in bi bila zato tudi
najbolj naraven sedež okraja, vlada pa se je kljub temu odločila za Kočevje.

Podobno favoriziranje Kočevja je bilo tudi pri oblikovanju okrajev mestne
kurije. Ljubljana sama zase je volila dva poslanca, Idrija (ki je bila takrat drugo
največje mesto na Kranjskem) sama zase enega, vseh drugih 16 mest in trgov pa je
bilo razdeljenih na pet volilnih okrajev. Notranjska tri (Postojna, Vrhnika, Lož) so
volila v enem, gorenjskih pet v dveh (Kranj, Škofja Loka v enem, Tržič, Radovljica,
Kamnik v drugem), dolenskih osem pa tudi v dveh, toda tako, da sta volila v enem
samo Kočevje in Ribnica, vseh ostalih šest (Novo mesto, Višnja Gora, Črnomelj,
Metlika, Kostanjevica, Krško) pa so stlačili v drugega. Na ta način je bil kočevski
volilni okraj najmanjši (2295 prebivalcev leta 1869), novomeški pa za Ljubljano
največji (6063). Ker je bilo Kočevje sedež volilnega okraja, so njegovi volilci volili
doma, Ribničani pa so morali priti volit v Kočevje. Vse to je bilo Kočevju v prid,
vendar pa še nikakor ni zagotavljalo nemške zmage v kočevskem mestnem volilnem
okraju. Vedeti moramo tudi, da sestavjalci volilnega reda leta 1861 niso imeli še
nikakršnih pravih volilnih izkušenj (razen delnih iz leta 1848), pa zato tudi še niso
mogli ustvariti kake prefinjene volilne geometrije, tudi če bi jo hoteli. Le načelno
in na splošno so poskrbeli za to, da bo sistem predvsem v prid veleposestnikom,
nato meščanom, da bo ščitil premožne - vse to pa je na Kranjskem pomenilo več
dobrega za Nemce kot za Slovence.

Mestni in kmečki kočevski volilni okraj, ki sta skupaj sestavljala celotno ozem-
lje kočevskega okrajnega glavarstva, sta razpolagala s tremi mesti od 24, kolikor sta
jih imeli mestna in kmečka kurija na Kranjskem. Ta delež (12,5 %) je bil zelo ugo-
den, če računamo, da je glavarstvo po štetju leta 1857 s 40.779 prebivalci štel
samo 9 % prisotnega civilnega prebivalstva dežele, po štetju leta 1910 pa z 41.708
prebivalci celo samo 8 %.

Kmalu po začetku ustavnega življenja se je začel boj med nacionalnima
meščanskima strankama, slovensko in nemško. Na ozemlju kočevskega okraja je
bila slovenska stranka prej in bolje organizirana in je pritegnila še del kočevskih
volilcev, tako da je imela januarja 1867 v rokah vsa tri poslanska mesta. Toda
kranjski deželni zbor je bil zaradi svojega protivladnega nastopa (adrese in volitev v
državni zbor s pridržki) razpuščen in pri volitvah marca 1867 se je začel vladni pri-
tisk proti slovenskemu narodnemu gibanju, pritisk, ki je krepil nemško, tako ime-
novano ustavoverno stranko. Mestni kočevski mandat je takoj osvojila, leta 1877
pa še enega od kmečkih. Vladnega pritiska je bilo konec leta 1879, ko se je
Taaffejeva vlada v parlamentu naslonila na slovanske narode in nemške konserva-
tivce. Slovenska stranka na Kočevskem je zdaj postala močnejša, je pa poskušala v
začetku z blagim nastopom in je šele leta 1887 posegla tudi po mestnem mandatu,
tako da je imela, kakor januarja 1867, spet v rokah vsa tri poslanska mesta. Toda

slovensko-nemški spopadi so se zdaj brž umaknili v ozadje, v ospredje pa so stopili notranji slovenski. Slovenski meščanski tabor se je proti koncu stoletja razcepil na dve stranki: liberalno (napredno) in klerikalno (katoliško). Na ozemlju kočevskega okraja se je to zgodilo že pri volitvah 1889: tu so odtlej nastopale tri stranke. Za dobo 1889-1901 (deloma 1906) je bila značilna liberalno-nemška koalicija: Kočevarji so podpirali slovenske liberalne kandidate na kmetih, slovenski liberalci pa niso nastopali proti nemškemu kandidatu v mestnem okraju. Deželnozborska reforma leta 1908 je v mestni kuriji ločila Ribnico od Kočevja in tako zagotovila mestni mandat nemški stranki. V kmečki in splošni kuriji so Kočevarji pri zadnjih volitvah pred prvo svetovno vojno (1913) večinoma glasovali za gospodujočo stranko na Kranjskem, za Slovensko ljudsko stranko.

Po tem splošnem uvodu si pogledjmo razvoj volitev v vsaki kuriji posebej!

Volitve v kmečki kuriji so bile vse do leta 1898 posredne, to se pravi, da so v vsaki občini volili volilne može, po enega na 500 prebivalcev. Večina občin kočevskega okraja je volila samo po enega volilnega moža, nekatere po dva, tri, štiri ali več, največ nekaj časa občina Kostel (7). Za volilne može so bili voljeni uglednejši kmetje, večkrat tudi duhovniki, sem in tja drugi inteligenti (uradniki, učitelji). Izvoljeni možje so morali na določen dan in uro priti v Kočevje k poslanskim volitvam. Somišljeniki so se dobili in dogovorili o glasovanju že prej, navadno vsaka stranka v svoji gostilni. Volitve so se začele ob napovedani uri, navadno v kakem večjem uradnem prostoru. Najprej so izbrali volilno komisijo, nato se je začelo glasovanje. Najprej so glasovali člani volilne komisije, potem pa so brali imena volilnih mož po vrstnem redu, kakor so bila zapisana v volilnem imeniku. Vsak poklicani je moral "z natančno oznako" imenovati tista dva, ki ju je želel za poslanca. Nihče ni bil vezan na prej postavljene kandidate. Ko je bil imenik prebran do konca, so prišli na vrsto zamudniki, ki so se med tem nabrali na volišču. Ko so vsi navzoči oddali svoje glase, je predsednik zaključil glasovanje, sledilo je še štetje glasov in razglasitev izida.

Volilna udeležba pri volitvah ni bila visoka. Največja je bila pri prvih volitvah leta 1861. Tedaj je znašala na vsem Kranjskem 30 %. V sodnem okraju Velike Lašče je prišlo od 937 volilnih upravičencev glasovat 336 ljudi (slabih 36 %), v sodnem okraju Kočevje od 1810 upravičencev 381 ljudi (21 %). Za ribniški sodni okraj nimamo podatkov.¹ Januarja 1867 so prišli v celem kočevskem volilnem okraju 604 volivci (18 %), marca istega leta 469, leta 1870 416, leta 1871 245. Od teh 245 jih je bilo 109 iz ribniškega sodnega okraja, tu jih je torej prišlo volit 15 %, 52 iz laškega okraja (9 %) in 84 iz kočevskega (7 %). Leta 1877 je udeležba spet porasla na 627: 22 % v laškem okraju, po 18 % v ribniškem in kočevskem. Zatem je spet padala od volitev do volitev: 602 1883, 503 1889, 462 1895,² ko je znašala

¹ Podatki o številu volilnih upravičencev, o volilnih udeležencih in njih glasovanju so izračunani ali prevzeti iz originalnega volilnega materiala, ki ga hrani Arhiv SR Slovenije v Ljubljani. Podatke v volilnem sistemu in volilne rezultate glej v knjigi V. Melik: Volitve na Slovenskem 1861-1918, Ljubljana 1955.

² Tako izračunano po originalnem volilnem materialu; po Statistisches Jahrbuch der autonomen Landesverwaltung I, 1900, 438, tako tudi V. Melik, n. d., str. 359.

pravolilna udeležba 19 % v ribniškem sodnem okraju, 18 % v laškem, 8 % v kočevskem. Zgodilo se je tudi, da je od vseh upravičencev v občini prišel volit en sam pravolilec. Tako je bilo na Gori leta 1870 in 1871. V občini Lužarji v sodnem okraju Velike Lašče (občina je imela 949 prebivalcev in je zato volila dva volilna moža) sta leta 1871 od 55 upravičencev prišla volit dva in se sama izvolila za volilna moža. Pravolitve so bile nezanimive, ker so jih imeli za formalnost - vedelo se je, kdo naj zastopa občino. Včasih je sicer prišlo do sporov in sta se nenadoma pojavila dva nazorska ali osebna tabora. Takrat je v občini volilna udeležba tudi narasla. O taki "visoki" udeležbi lahko govorimo v občini Dolenja vas leta 1870, ko je prišlo glasovat 66 od 143 upravičencev, v občini Velike Lašče (28 od 43) in Podgora (30 od 67) leta 1877, v kmečkem delu občine Ribnica leta 1883 (26 od 62), v občini Velike Lašče leta 1889 (35 od 66) in leta 1895 (38 od 70).

Za kandidate v kmečki kuriji so postavljali inteligente in kmečke ljudi. Vodilni politiki so bili iz vrst inteligence, volilci pa so želeli imeti med poslanci svoje ljudi. V časih političnih stisk in kriz se je večalo število kandidatov-domačinov iz kmečkih vrst. To so bili običajno veljavnejši in premožnejši kmetje, ki so imeli razen kmetije tudi še gostilno, trgovino, mesarijo, mlin ali kaj podobnega. Iz volilnih proglašev in seznamov poslancev to navadno ni razvidno, saj so vse večinoma navajali le s splošnim nazivom "posestnik", ki se je zdel tedaj prav ugleden. Kjer jo je kandidat imel, so radi navajali še župansko funkcijo, znak veljave in pomembnosti: "župan in posestnik" je bila najbolj tehtna navedba. Volilni okraji z dvema poslanskima mestoma so imeli ugodno možnost delitve: eno poslansko mesto kmečkemu človeku, eno poslansko mesto inteligentu. Tega načela se je držala v kočevskem okraju slovenska stranka vse od leta 1873 naprej, pozneje pa tudi katoliška stranka skoraj brez izjeme. Seveda je bilo želeto, da bi bil kandidat iz vrst inteligence na nek način povezan z okrajem, v katerem je kandidiral: da je tam doma ali v službi. Manj potrebno je bilo to, če je stranka dobro obvladovala volilce in se zanašala na njihovo disciplino.

Vladna stranka, kar je do leta 1879 pomenilo nemško liberalno stranko, je zlasti v začetku zelo rada kandidirala okrajne glavarje. "Čemu ravno silijo okrajne glavarje kandidirati?" je razlagal Klun v deželnem zboru 11. oktobra 1878: "Zato, ker vlada z njimi najložje prodre. Veliko županov, načelnikov krajnih šolskih svetov je z okrajnimi glavarji v vedni zvezi. Ti jim zmorejo storiti veliko ljubav, ali pa jih tudi hudo nadlegovati, zato, misli si vlada, si bo vsak volilec premislil, preden se bo hotel zameriti okrajnemu glavarju."³

Ob prvih volitvah 21. marca 1861 nobena stranka še ni bila organizirana. Z dvotretjinsko večino sta bila izvoljena kočevski okrajni predstojnik Pinder in Franc Kromer, doma iz ribniškega okraja, tedaj sodnik v Celju, pozneje v Gradcu. Zanju so složno glasovali domala vsi slovenski in nemški volilni možje kočevskega in ribniškega sodnega okraja, z duhovniki, ki so bili volilni možje, vred - po svoje in

³ Obravnave kranjskega dež. zbora 19, str. 195.

drugače pa so volili volilni možje iz laškega sodnega okraja. Pinder ni v deželnem zboru igral nobene vloge in je že 6. marca 1863 odstopil, Kromer pa se je pokazal kot eden najbolj strupenih nasprotnikov slovenske stranke. 30. aprila 1863 so bile po Pinderjevem odstopu nadomestne volitve. To pot je s slovenske strani kandidiral Luka Svetec, doma iz Podgorja pri Kamniku, 36 let star, tedaj uradnik na kočevskem okraju, že znan slovenski kulturni delavec. Isti slovenski in nemški volilni možje, ki so bili dobri dve leti prej glasovali za Kromerja (novih niso volili), so zdaj glasovali za Svetca. Nekaj dni pozneje so Svetca v Kočevju izbrali še za častnega meščana. V deželnem zboru pa je del nemške stranke v verifikacijski debati zelo ostro, dasi brezuspešno, nastopil proti potrditvi Svetčeve izvolitve, češ da ob času volitev ni bil stalno nastavljen državni uradnik in da zato ni imel aktivne, potem-takem pa tudi ne pasivne volilne pravice.⁴ Pri naslednjih volitvah sta si stali slovenska in nemška stranka v ogorčenem boju nasproti. Na volitvah 26. januarja 1867, 26. 3. 1867, 27. 6. 1870 in 12. 12. 1871 sta zmagovala slovenska kandidata Svetec in Peter Kozler, znameniti avtor zemljevida Slovenije, član kočevarske rodbine, ki je bila doma v Kočevski Reki, pa je v prejšnji generaciji obogatela, se ukvarjala s trgovino in drugimi gospodarskimi dejavnostmi, kupovala velika posestva, grad Ortnek (1820) in Cekinov grad pri Ljubljani (1866), ustanovila v Ljubljani veliko pivovarno, poznejši Union (1867). "Naravna" opredelitev bi bila, če bi slovenski volilni možje glasovali za slovenskega, nemški pa za nemškega kandidata, vendar ni bilo nikdar povsem tako. Nekaj volilcev s te ali one strani se ni hotelo strankarsko opredeliti, pa so glasovali kompromisno: za enega slovenskega in enega nemškega kandidata. Takih je bilo posebno veliko januarja 1867, kar 16 od 92, in sicer 13 iz nemških in mešanih občin, 3 iz slovenskih. Nekateri volilni možje niso prišli na volitve: taka abstinenca je bila praviloma večja na nadomestnih kot na splošnih volitvah, največja pa je bila marca 1867, ko ni prišlo volit kar 12 volilnih mož. Nekaj volilnih mož je običajno potegnilo z nasprotno stranko. V začetku je bilo takih več na nemški strani: januarja 1867 jih je 8 glasovalo za slovenska kandidata, marca samo še eden, pozneje pa nobeden. Zdaj se je začel kazati nemški pritisk. Marca 1867 so se trije slovenski volilni možje obrnili na nemško stran, leta 1870 eden, leta 1871 šest, leta 1873 štirje, leta 1877 pa pet. To je že precej ogrožalo slovensko zmago, ki je bila v letih 1867 do 1870 še kar znatna. Posamezni kandidati so dobili glasov:

	slovenski	nemški
26. 1. 1867	68,65	24,22
26. 3. 1867	47,47	36,36
27. 6. 1870	51,47	36,36

Ko so se 12. decembra 1871 zbrali volilni možje k volitvam, je kazalo, da jih bo 45 glasovalo za slovenska, 44 pa za nemška kandidata. S slovenske strani dva

⁴ Obravnave, seja 2. 3. 1864, str. 6.

volilna moža nista prišla, šest pa se jih je obrnilo na nemško stran (iz Loškega Potočka, Dan in Jurjevice); najpremožnejšega kmeta iz Jurjevice, Simona Pakiža, so si Nemci celo izbrali za svojega kandidata. Ob tako majhni razliki enega samega volilca je bilo za nemško stranko silno vabljivo poseči še po enem orožju: nasporavanju pravice do glasovanja. Volilne komisije so pripuščale volilce k glasovanju in odločale o veljavnosti ali neveljavnosti glasov. Sestavljene so bile iz treh volilnih mož, ki jih je izbral volilni komisar (uradnik, ki je vodil volitve), in štirih, ki so jih izmed sebe izbrali volilci sami, preden so začeli voliti. Volilci so na volitvah, ki jih zdaj opisujemo, izbrali po dva iz vsake stranke, okrajni glavar, ki je bil volilni komisar, pa je vse svoje tri izbral iz nemške stranke, ki je na ta način imela večino v volilni komisiji in je lahko odločala po svoji volji. Da bi pomagala svoji stranki do zmage, trem slovenskim volilnim možem ni pustila glasovati, češ da nimajo volilne pravice: dvema ker ju ni bilo v volilnem imeniku občin, ki sta ju izvolili, tretjemu, ker še ni bil trideset let star. Starosti 30 let zakon ni zahteval za volilne može, ampak za poslance - volilna komisija je postopala torej nepravilno, toda njeni odločitvi se je bilo treba pokoriti. Zmaga nemške stranke 44 : 42 se je zdela zagotovljena. Toda tudi slovenski volilci so se znašli. "Pogledamo vsakega volilca nam nasprotnega tabora prav pod nos," piše dopisnik v Novicah, "in najdemo med njimi dva, ktera na videz nista mogla še imeti 30 let. Hitro ju pokličemo pred komisijo in prosimo g. Fladunga (volilnega komisarja), naj pošlje v konskriptions-kancelijo, pozvedet starost teh dveh volilcev. In res! Pokazalo se je, da eden je bil star šele 26 let, enemu pa je manjkalo 22 dni do 30. leta".⁵ Volilna komisija, ujeta v svoje lastne zanke, je morala tudi tema dvema vzeti volilno pravico. Ker sta potem še z nemške strani dva volilca zapustila volišče, ne da bi glasovala, je slovenska stranka zmagala z 42 : 40.

23. septembra 1873 je Svetec sredi najhujšega liberalno-klerikalnega razkola v slovenskem taboru odložil svoje poslanstvo. Pri nadomestnih volitvah 7. novembra 1873 je staroslovenska stranka prvič v kočevskem volilnem okraju kandidirala kmečkega človeka. To je bil Primož Pakiž, mlinar v Zamostecu v občini Sodražica. Zmagal je z dvema glasovoma večine (39 : 37). Poslanec je bil odtlej nad trideset let, vse do svoje smrti 28. oktobra 1905. Naslednje volitve so bile 7. julija 1877. Svetec, ki se je zdaj po štirih letih spet vrnil v deželni zbor, ni več kandidiral v kočevskem okraju, saj z njim tudi, odkar je bil 1864. leta premeščen iz Kočevja, ni imel več posebnih stikov. Poleg Pakiža je zdaj kandidiral Dragotin Rudež, graščak v Gracarjevem turnu in solastnik ribniške graščine. Te volitve za slovensko stranko niso bile več tako uspešne kakor dotedanje. Iz slovenskih občin dva volilna moža nista prišla glasovat, pet se jih je obrnilo na nemško stran (iz Osilnice, Dan in Turjaka), toda to bi še vedno pomenilo zmago 46 : 43. Dva izmed slovenskih volilnih mož (eden iz Loškega Potoka, eden iz Jurjevice) pa sta glasovala kompromisno, za slovenskega kandidata Pakiža in za nemškega kandidata Dollhofa, kočevskega okrajnega glavarja. Ta dva sta bila tudi izvoljena, Pakiž s 46, Dollhof s 45 glasovi,

⁵ Novice 20. dec. 1871.

propadla pa sta Rudež (44 glasov) in drugi nemški kandidat (43). Ob teh volitvah je slovenska stranka protestirala zaradi števila volilnih mož v okraju. Na podlagi objavljenih rezultatov štetja iz leta 1869 so izračunali, da bi moralo biti volilnih mož 78, ne pa 91, da bi jih torej moralo biti v celem okraju 13 manj, od tega 10 v kočevskem sodnem okraju, predvsem v kočevarskih občinah. Po njihovem računu bi imela ob pravilnem številu volilnih mož Pakiž in Rudež 43 in 41 glasov, nemška kandidata pa samo 35 in 33. Nemška stran je odgovarjala, da je bilo volilnih mož tudi že pri prejšnjih volitvah 91, ne da bi bil kdo protestiral, in da se sklicuje slovenski protest na prisotno prebivalstvo, po volilnem redu pa da je določiti število volilnih mož "na podlagi domačega prebivalstva, izkazanega pri zadnjem ljudskem štetju".⁶ To je bilo tudi res. Domačih prebivalcev je bilo seveda več kot prisotnih, ker so zraven spadali tudi odsotni domačini, teh pa je bilo ravno med Kočevarji veliko. Z volilno reformo leta 1884 so vzeli za podlago izračunavanju števila volilnih mož prisotno prebivalstvo. S tem je število volilnih mož v kočevskem volilnem okraju padlo na 81, delež volilnih mož kočevarskih in mešanih občin je padel z 42 %, kolikor je znašal v sedemdesetih letih in pri volitvah 1877, na 38 %. To je zmanjšalo možnosti na uspeh nemških kandidatov - toda v novem političnem položaju po nastopu Taaffejeve vlade število volilnih mož za merjenje slovenskih in nemških sil ni bilo več važno, pač pa bi utegnilo staro število volilnih mož koristiti slovenskim liberalcem, ko so dobivali kočevarske glasove.

S Taaffejevo vlado je ponehal nemški pritisk in slovenskih volilnih mož niso več silili nemško glasovati. 9. junija 1883 sta zmagala slovenska kandidata spet z veliko razliko (60,53 : 35,28). Zdaj poleg Pakiža izvoljeni Rudež pa je že 21. januarja 1885 umrl, star šele 51 let. Njegov naslednik, izvoljen na nadomestnih volitvah 25. avgusta 1885 s 56:23 glasovi, je bil Jakob Hren, doma iz Begunj pri Cerknici, tedaj sodnik v Celovcu, ki pa je ostal poslanec samo do naslednjih volitev. Te so bile (4. julija 1889) v kočevskem volilnem okraju že v znamenju ostrega boja med slovenskimi liberalci in klerikalci. Skupni slogaški volilni odbor je sicer še deloval, toda za kandidata je postavil samo Pakiža, drugo mesto pa je pustil odprto. Toda tudi za Pakiža niso vsi glasovali. Zanj so bili samo klerikalci, ki so si poleg njega izbrali za kandidata še Jurija Drobniča iz Sodražice. Liberalci so glasovali za kandidata iz vrst inteligence. To sta bila Franc Višnikar, okrajni sodnik v Ribnici, in Niko Lenček, notar v Velikih Laščah. Liberalni tabor je bil mnogo šibkejši, zanj je glasovalo le 7 volilnih mož iz občin Turjak in Dolenja vas, razen tega pa je 8 volilnih mož iz Dolenje vasi, Ribnice, Jurjevice, Gore in Loškega Potoka glasovalo kompromisno, za enega liberalnega in enega klerikalnega kandidata. Klerikalci so imeli na svoji strani 35 volilnih mož, toda odločilo je 31 kočevarskih volilcev, ki so glasovali za slovenska liberalna kandidata. Tako sta bila izvoljena liberalni Višnikar (45) in klerikalni Pakiž (42), propadla pa sta liberalni Lenček (38) in klerikalni Drobnič (37). Na naslednjih volitvah 21. novembra 1895 so postavili klerikalci poleg Pakiža za svojega kandidata kanoni-

⁶ Obravnave 19, str. 23, 194.

ka Karla Kluna, svojega vodilnega politika starejše, konservativne smeri, ki je bila zdaj že v zatonu. Klun je bil dotlej poslanec na Gorenjskem, zdaj pa je nastopil v svojem domačem okolju, saj je bil doma v Prigorici v občini Dolenja vas. Na teh volitvah, ki so na Kranjskem pomenile popolno zmago katoliške stranke na kmetih, so postavili liberalci v kočevskem okraju enega samega kandidata, dotedanjega poslanca Višnikarja. Kandidirali so ga proti Pakižu, Kluna pa so sprejemali. Tak način kandidiranja je bil preračunan na nebojevite, kompromisa željne volilce, ki naj bi jim bilo všeč glasovanje za po enega iz vsakega tabora. Načrt pa se ni posrečil. V slovenskih občinah je glasovalo za Višnikarja (in Kluna ali pa samo za Višnikarja) le 6 volilcev iz občin Velike Lašče, Kompolje, Velike Poljane in Loški Potok, liberalno je glasovalo tudi 34 kočevarskih volilcev. Vendar je bilo to premalo proti 44 klerikalnim glasovalcem za Kluna in Pakiža, ki sta bila tudi izvoljena. Sredi naslednjega leta je Kluna na zasedanju delegacij v Budimpešti zadela kap v 55. letu starosti. Dopolnilne volitve 29. oktobra 1896 so spet prinesle zmago s Kočevarji povezanim liberalcem. Višnikar je znova postal poslanec, toda to pot je poleg 30 kočevarskih glasov dobil tudi nekaj več slovenskih kot dotlej: bilo jih je 14, med njimi vseh 6 volilnih mož občine Turjak. Toda to je bila tudi zadnja liberalna zmaga, pa tudi zadnje glasovanje po volilnih možeh. Odslej naprej so glasovali vsi volilni upravičenci direktno, ustno glasovanje pa je bilo zamenjano s tajnim, pisnim, z glasovnicami.

Prve volitve po novem so bile 12. septembra 1901. Klerikalni kandidat je bil poleg Pakiža Franc Jaklič, pisatelj, doma v Dobrepoljah, kjer je bil tudi učitelj in navdušen organizator kmečkih zadrug. Višnikar, ki je bil spet postavljen za edinega liberalnega kandidata, zdaj proti Jakliču, s sprejemanjem Pakiža, je dobil ob udeležbi 67 % 1089 glasov (41 %). Zanj so spet glasovali Kočevarji, v ribniškem sodnem okraju pa je dobil samo 155 glasov proti Jakličevim 598. To je bil zadnji uradni nastop narodno-napredne stranke v kočevskem kmečkem volilnem okraju. Odtlej so nastajale na kmetih nove neklerikalne politične grupacije, ki niso hotele biti liberalne in ki so odklanjale vsako zvezo z meščansko narodno-napredno stranko. Nastopale so z geslom "kmet za kmeta" kot zastopnice kmečkih teženj in koristi. Kandidati teh so se pojavili v volilnem boju kot "samostojni kmečki kandidati", ustanavljati pa so se začele tudi različne "kmečke" in "samostojne kmečke" stranke. V kočevskem kmečkem volilnem okraju se je ta nova smer pokazala na nadomestnih volitvah po Pakiževi smrti 4. januarja 1906. Klerikalni kandidat je bil to pot profesor Fran Šuklje, dvorni svetnik, nekdanji liberalni politik, ki pa je bil nekaj let prej (1903) izvoljen za državnega poslanca katoliško-narodne stranke in se je zdaj po enajstih letih odsotnosti vračal tudi v deželni zbor. Ob njegovi kandidaturi se je, kakor je pisal Slovenski narod, rodila v kočevskem volilnem okraju kmečka stranka. V njej so se spojili najrazličnejši elementi. Njen organizator in glavni predstavnik je bil Ivan Rus s Hriba v Loškem Potoku. V njej je bil "glavni steber slovenstva ob kočevski meji" Turk iz Drage. V njej so bili mnogi, ki so pri prejšnjih volitvah glasovali za klerikalno stranko.⁷ Mednje je spadal tudi kandidat

⁷ Slovenski narod 2. jan. 1906.

nove kmečke stranke, nekdanji dolgoletni župan občine Sodražica Jurij Drobnič, ki je bil pred dobrimi 16 leti klerikalni kandidat. Šuklje piše v svojih spominih, da so "v tej volilni borbi ... soglasno ... nastopili" proti njemu "nemški Kočevarji", vendar pa to, kakor kaže, ni čisto točno: med Kočevarji je bilo zelo veliko abstinenec.⁸ Ob nizki volilni udeležbi (48 %) pa je dobila kmečka stranka razmeroma zelo veliko glasov, 807 proti klerikalnim 1063, torej 43 % in je ogrozila zmago katoliške stranke bolj kakor pri katerih koli drugih volitvah z direktnim glasovanjem. V ribniškem sodnem okraju je dobil Drobnič 372, Šuklje pa 407 glasov.⁹ Ob naslednjih splošnih volitvah 21. februarja 1908 se je Šuklje preselil iz kočevskega volilnega okraja, s katerim itak ni imel nobene zveze, v črnomaljski okraj, odkoder je bil doma njegov oče in kjer se je tudi on sam vedno počutil domačega.¹⁰ Poleg Jakliča je bil zdaj klerikalni kandidat Franc Bartol, novi župan v Sodražici. Kmečka kandidata, ki sta bila obenem kandidata kratkotrajne "slovenske gospodarske stranke" (z glasilom *Nova doba*), sta bila Ignacij Merhar, župan v Podgori, in Ivan Rus. Udeležba je znašala samo 51 %. Kočevarji se volitev niso udeležili, liberalno pa je glasovalo 26 % volilnih udeležencev (525 od 1997). Naslednje in zadnje volitve v kmečki kuriji so bile 9. decembra 1913. Medtem je z novim občinskim volilnim redom leta 1910 precej poraslo število volilnih upravičencev: v kočevskem volilnem okraju od 3879 (1908) na 4751¹¹ (1913) ali za 22 %. Druga novost je bila v tem, da je bila uvedena volilna dolžnost. Volilcu, ki bi brez opravičenega razloga ne prišel glasovat, je grozila kazen od 1 do 50 kron. Za opravičljive razloge so šteli predvsem bolezen volilca ali bolezen v njegovi družini, neodložljive rodbinske zadeve, prometne ovire, uradne in neodložljive poklicne dolžnosti in potovanje izven dežele. Zaradi volilne dolžnosti se je udeležba na volitvah močno dvignila. Po podatkih statističnega letopisa¹² je znašala v kmečki kuriji na Kranjskem leta 1913 83 %. Višji ali nižji odstotek je bil odvisen v veliki meri od sestavljanja volilnih imenikov, ki je bilo lahko zelo površno, tako da so bili imeniki polni umrlih ali odseljenih prebivalcev, prav tako pa tudi od večjih ali manjših migracij prebivalstva, ki jih je bilo prav na Kočevskem zelo veliko. Zato je bila udeležba v kočevskem volilnem okraju še precej manjša od povprečne: 74 %. Ker so Jakliča zdaj "premestili" v splošno kurijo, sta bila oba klerikalna kandidata nova: Karel Škulj, doma iz Dobropolj, zdaj kaplan v Ribnici, in Anton Lovšin, posestnik v Jurjevici. Samostojna kmečka kandidata sta bila Ivan Pucelj, mesar in posestnik v Velikih Laščah, poznejši vodilni politik Samostojne kmetijske stranke in večkratni minister med obema vojnama, in Franc Andolšek iz Velikih Poljan. Dobila sta vsak nekaj nad 400 glasov, kar je pomenilo 13 % volilnih udeležencev, poleg tega pa je bilo 425 neveljavnih glasov. Med temi je bilo veliko praznih, veliko pa razveljavljenih. Protiklerikalne glasove

⁸ F. Šuklje: Iz mojih spominov, III. del, Ljubljana 1929, str. 101; Slovenski narod 5., 9., 10. jan. 1906.

⁹ Slovenski narod 15. jan. 1906.

¹⁰ F. Šuklje: Iz mojih spominov, I. del, Ljubljana 1926, str. I.

¹¹ V obravnavah 49, priloga 1 in prav tako v Volitvah, str. 359 je navedeno 3675 volilnih upravičencev, kar pa je manj kot leta 1908 in zato po vsej verjetnosti napačno; mnogo bolj verjetna se zdi v Statistisches Jahrbuch der autonomen Landesverwaltung 12, 1914 navedena številka 4751.

¹² Statistisches Jahrbuch der autonomen Landesverwaltung 12, 1914.

so volilne komisije s klerikalno večino rade proglašale za neveljavne. To je bil takrat zelo priljubljen način uničevanja nasprotnikovih glasov. Za neveljavne so zlasti radi proglašali tiste glasove, ki niso "jasno označevali" kandidata. Če je kdo na primer napisal na glasovnico samo Franc Andolšek, je bilo tak glas zelo lahko razveljaviti, češ da ni razvidno, kdo je to, kaj je, odkod je. Treba je bilo napisati "posestnik v Velikih Poljanah", čeprav je seveda volilna komisija prav dobro vedela, kateri Andolšek je bil poslanski kandidat.

Glavna značilnost deželnozborske volilne reforme iz leta 1908 je bila ustanovitev nove, pete, tako imenovane splošne kurije, v kateri je veljala splošna volilna pravica za vse polnoletne moške (polnoletnost je bila tedaj dosežena s 24. letom) in v kateri so še enkrat lahko glasovali tudi vsi volilci kmečke in mestne kurije. Število deželnih poslancev so dvignili na 50 (49 voljenih), z reformo pa je postalo že naprej jasno, da bo Slovenska ljudska stranka kot zmagovalec v kmečki kuriji (16 poslancev) in v splošni kuriji (10 do 11 poslancev) postala absoluten gospodar kranjskega deželnega zbora, v katerem bo predvidoma poleg njenih še 12 liberalnih in 11 nemških poslancev. Za splošno kurijo so razdelili ozemlje Kranjske na 11 okrajev. V kočevskem so volili, kakor v kmečkem volilnem okraju, prebivalci sodnih okrajev Velike Lašče, Ribnica in Kočevje, toda v celotnem obsegu, torej s trgom Ribnico in mestom Kočevje vred, zraven pa še prebivalci sodnega okraja Žužemberk. Vsega prebivalstva v tem volilnem okraju je bilo 51.089 (1910), od tega po občevalnem jeziku 28 % Nemcev. Volilno pravico je imelo 19 % ljudi. Volitve so bile dvakrat: 14. decembra 1908 in 1. decembra 1913. Prve so imele prav nizko volilno udeležbo (34 %). Ker so bili malo pred tem v Ljubljani "septembrski dogodki", ko je streljalo vojaštvo na slovenske demonstrante, sta obe slovenski stranki sklenili narodno premirje in v Ljubljani ni bilo klerikalnih kandidatur, drugod pa ne liberalnih. Kočevjarji se volitev niso udeležili. Izvoljen je bil dr. Vladislav Pegan, doma iz Vipave, advokat v Ljubljani. Na drugih volitvah je veljala volilna dolžnost in je glasovalo 72 % volilcev, torej še nekaj manj kakor v kmečki kuriji. Kandidat Slovenske ljudske stranke Franc Jaklič, ki je bil dotlej poslanec v kmečki kuriji, je dobil 5487 glasov, samostojni kmečki kandidat Franc Andolšek 983, socialni demokrat Ivan Tokan 62 (od tega v Ribnici 14, v Kočevju 41),¹³ razen tega pa je bilo še 214 razcepljenih in 291 neveljavnih glasov, med njimi večina praznih. Kočevjarji so pri teh volitvah (kakor tudi v kmečki kuriji) večinoma glasovali za SLS, gotovo pa je bilo med njimi tudi največ abstinance, saj je veljalo, da so pozimi vedno skoraj vsi odsotni.¹⁴

V mestnem volilnem okraju Kočevje-Ribnica sta bila pri prvih volitvah 26. 3. 1861 dva kandidata: Ivan Kozler, ortneški graščak, Petrov brat, ki pa se je v nasprotju s tem pozneje v deželnem zboru opredelil nemško, in ljubljanski advokat dr. Franc Zupančič (Suppantšitsch). Kočevski volilci, ki jih je prišlo glasovat 47, torej nekaj nad polovico (52 %), so večinoma glasovali za Zupančiča (28 : 19), toda odločila je

¹³ Slovenec 1., 2. dec. 1913.

¹⁴ Slovenski narod 5. jan. 1906.

desetorica Ribničanov, ki je prišla v Kočevje na volišče: ti so vsi glasovali za Kozlerja, ki je tako zmagal z enim glasom večine (29 : 28). Za druge volitve 30. januarja 1867 so se Slovenci dobro pripravili: zvišali so število volilnih upravičencev v Ribnici od 44 na 96, tako da jih je bilo več kot kočevskih 71. Kako je bilo to mogoče? Občine so imele praviloma tri volilne razrede, le občine z manjšim številom volilnih upravičencev (davkoplačevalcev) in majhnimi razlikami med davčnimi obveznostmi posameznikov naj bi imele dva volilna razreda. Deželnozborski volilni red je dajal v občinah s tremi volilnimi razredi (taki sta bili tudi ribniška in kočevska) deželnozborsko volilno pravico (poenostavljeno rečeno) vsem tistim, ki so plačevali več kot 10 gld. letnega davka, v občinah "z manj kot tremi volilnimi razredi" pa prvima dvema tretjinama občinskih volilcev (razvrščenih po višini davka), kar je pomenilo precej večje število volilnih upravičencev. Ribniška občina je bila velika in je razen trga obsegala še precej vasi. Te so volile v kmečki kuriji, trg sam pa v mestni. Slovenska stranka je pri sestavljanju volilnega imenika za januarske volitve 1867 uporabila metodo, ki so jo v podobnih mešanih občinah poznali že drugod: ker celotna občina nima volilne pravice v mestni kuriji, so proglasili vse trške volilce za posebno enoto z "manj kot tremi volilnimi razredi" in so vpisali v volilni imenik prvi dve tretjini. Na ta način je dobilo deželnozborsko volilno pravico nad 50 ljudi, ki so plačevali manj kot 10 gld. davka, in možnost zmage nad kočevskimi volilci je postala zelo realna. Na volišče v Kočevje so spravili 71 Ribničanov, ki so glasovali za slovenskega kandidata, ljubljanskega trgovca Franca Ksaverja Souvana. Nemška stranka za svojega kandidata sploh ni oddala glasov, saj je bil poraz očiten. 33 kočevskih volilcev je glasovalo za Souvana. Nove volitve 27. marca 1867 so se končale popolnoma drugače: oblast je proglasila ribniško metodo vpisovanja volilcev za nedopustno in znižala število ribniških volilcev na prvotno višino, tako da je bilo kočevskih spet več (72 : 42). Nemška stranka je zmagala s 44 : 40. Enako je bilo tudi pri naslednjih volitvah v času vladnega protislovenskega kurza (28. 6. 1870, 14. 12. 1871, 22. 11. 1873, 10. 7. 1877). Nemška zmaga je bila zagotovljena, ker je bilo v Kočevju ves čas več volilnih upravičencev kot v Ribnici, ker je bilo v Kočevju tudi več uradnikov in ker so Kočevci volili doma, Ribničani pa so morali potovati v Kočevje. Slovenci so leta 1870 še postavili svojega kandidata, potem pa so prepuščali sovražniku zmago kar brez boja. Pod Taaffejevo vlado se je položaj spremenil. Najprej so Slovenci poskusili s kompromisom: Kočevjarji naj bi glasovali za slovenskega kandidata v kmečki kuriji, Slovenci pa za nemškega kandidata v mestni. Ta kompromis naj bi pred vsem svetom pričal, "da slovenski in nemški prebivalci na Kranjskem med seboj v lepem porazumljenji živijo in da se Nemcem pri nas ne godi krivica, kakor po veliko-nemških listih trobijo nemški hujskalci."¹⁵ Toda dogovor ni obveljal. Na volitvah v kmečki kuriji je glasovala vsaka stranka po svoje, v mestni pa Slovenci 12. junija 1883 niso prišli na volitve. Po odstopu izvoljenega nemškega kandidata so pri nadomestnih volitvah 26. avgusta 1884 Slovenci prvič po 14 letih nastopili s svojim kandidatom, ljubljanskim trgovcem Francem Fortunom, ki pa je ostal v manjšini (48:81). Pri naslednjih nadomestnih volitvah 22. novembra 1887 pa je

¹⁵ Slovenec 12. jun. 1883.

slovenski kandidat, ribniški sodnik Fran Višnikar zmagal. Ker je z volilno reformo 1884 vsak kraj postal tudi volilni kraj in se je znižal cenz od 10 gld. na 5 gld. so glasovali Ribničani zdaj v Ribnici, pa tudi število ribniških volilcev je poraslo. Kočevje je imelo zdaj 106 volilnih upravičencev, Ribnica 90. Udeležba je bila zelo visoka, v Ribnici 88 %, v Kočevju celo 91 %, odločilo pa je to, da so v Ribnici vsi glasovali za Višnikarja (79), v Kočevju pa je dobil nemški kandidat 81, slovenski pa 15 glasov. Toda ta slovenska zmaga, ki je spravila vse mandate mestne kurije v slovenske roke in znižala nemško zastopstvo v deželnem zboru na 10 veleposestniških poslancev, se ni več ponovila. Na vseh treh naslednjih volitvah (8. 7. 1889, 25. 11. 1895, 19. 9. 1901) so nastopili samo nemški kandidati in dobili vsakokrat nadpolovično večino. Kakor so Kočevjarji glasovali za slovenske liberalne kandidate v kmečki kuriji, tako so tudi slovenski liberalci v mestni kuriji podprli nemškega kandidata ali vsaj niso nastopili proti njemu. Ta podpora je bila različna: leta 1889 je za nemškega kandidata glasovala večina ribniških volilcev (56 od 93), leta 1895 je dobil v Ribnici 51, leta 1901 pa samo še 37 glasov. Ob volitvah 28. februarja 1908 te zveze ni bilo več. Zato se je tudi v kočevskem mestnem volilnem okraju znova pojavil slovenski liberalni kandidat, isti Višnikar. Toda razmere so bile zdaj precej drugačne kakor v času slovenske zmage pred dvajsetimi leti. Med Ribnico in Kočevjem je bila po štetju 1890 le nezatna razlika v številu prebivalstva: Ribnica je imela 1014, Kočevje pa 1169 ljudi. Tudi razlika v številu volilnih upravičencev je bila majhna, leta 1887 je znašala 16 ljudi. Leta 1910 pa so našteji v Kočevju 2531 prebivalcev, v Ribnici pa skoraj nič več kot pred dvajsetimi leti (1062). Tudi volilnih upravičencev je imelo zdaj Kočevje znatno več. Ob udeležbi 78 % je dobil Višnikar leta 1908 v Ribnici 83 glasov, v Kočevju 7, nemški kandidat pa samo v Kočevju 148, v Ribnici pa še enega. Mestni volilni okraj Kočevje-Ribnica je bil za Slovence izgubljen. Toda to so bile tudi zadnje volitve v njem. Deželnozborna volilna reforma, uzakonjena 26. avgusta 1908, ki je dvignila število deželnih poslancev na 50 in ustvarila splošno kurijo, je razbila dotedanji kočevski mestni volilni okraj. Ribnico je priključila že tako velikemu novomeškemu, kjer je volilo že šest dolenjskih mest, Kočevje pa je volilo odtlej samo zase enega poslanca. Ribnica je odtlej volila v deželni zbor še enkrat, 16. decembra 1913, v času splošne klerikalne ofenzive na mestno kurijo, ki je bila dotlej skoraj brez izjeme v liberalnih rokah. To ofenzivo je omogočala zlasti reforma občinske volilne pravice leta 1910, ki je avtomatično dala tako rekoč vsem davkoplačevalcem tudi deželnozbornsko volilno pravico. Med novimi, revnejšimi volilci je bilo število tistih, ki so jim bile klerikalne misli in zasnove simpatičnejše od liberalnih, precej večje. V vsem dolenjskem mestnem volilnem okraju je še zmagal liberalni kandidat, v Ribnici pa je dobil klerikalni profesor Bogumil Remec en glas več kot liberalni Julij Mazelle (80 : 79).¹⁶ Od 217 volilcev jih je volilo 173 (80 %), torej kljub volilni dolžnosti manj kakor pa ob slovenski zmagi leta 1887. Volitve 16. decembra 1913 so bile zadnje deželnozbornske volitve na ribniškem področju pred prvo svetovno vojno.

¹⁶ Slovenec 16. dec. 1913.

RAZVOJ SLOVENSKEGA NARODNEGA GIBANJA IN DRUŠTVA

*Izšlo v razstavnem katalogu **Kulturna društva na Gorenjskem**
v letih 1860-1914, Kranj 1980, str. 5-13.*

Slovensko narodno gibanje se je začelo v drugi polovici 18. stoletja, toda vse do leta 1848 je bilo v javnosti omejeno samo na kulturno delo. Politično delo je bilo pod absolutizmom prepovedano. Vse do leta 1848 tudi niso Slovenci imeli nobenih društev s posebnim slovenskim obeležjem. Redka društva tega časa - kakor recimo Kranjska kmetijska družba, kranjska delegacija Notranjeavstrijskega industrijskega in obrtnega društva, Muzejsko društvo za Kranjsko ali Filharmonična družba - so združevala v svojih vrstah plemstvo, uradništvo, duhovščino in uglednejšo plast meščanstva. Člani so bili Nemci in Slovenci, večina je bila narodnostno še neopredeljena, vendar je pripadala v glavnem nemški kulturi in govorila pretežno nemško. Jezik poslovanja in dopisovanja teh društev je bila nemščina. Slomšek je januarja 1845, ko je bil stolni kanonik in škofijski šolski nadzornik v Šentandražu na Koroškem, skušal ustanoviti društvo, ki bi bilo prvo pravo slovensko društvo, "društvo za izdajanje dobrih ljudskih knjig v slovenskem jeziku", toda vlada je ustanovitev prepovedala, češ da se da priti do dobrih knjig tudi brez društva, da bi bile za nagrade dobrim učencem (o teh je govoril Slomšek v prošnji) koristnejše nemške knjige in ker se zdi, da namerava društvo ubrati pot, ki bi mogla glavni namen potisniti v stran in privedi do neugodnih posledic.

Z revolucijo leta 1848 je slovensko narodno gibanje seglo na politično področje in ustvarilo program Zedinjene Slovenije, zahtevo po združitvi vsega slovenskega narodnostnega ozemlja v eno samo enoto ne glede na tedanje deželne meje. Ta enota bi imela svojo avtonomijo, svoj deželni zbor, svojo vlado - skratka, Slovenci bi vladali sami sebi. Na Dunaju in v Gradcu, v univerzitetnih mestih, kjer je živelo dosti slovenskih študentov in nekaj inteligence, pa v Ljubljani, Celovcu, Gorici in Trstu so nastala društva, ki naj bi pomagala uresničevati ta program in skrbeti za enakopravnost slovenskega jezika in slovenskega naroda. Razen tega je nastalo še nekaj drugih društev.

Revolucija leta 1848 je bila prešibka, preveč so jo tudi razjedala narodnostna nasprotja. Dunajska revolucija je bila je oktobra premagana. Reakcija je začela znova prevzemati vso oblast v svoje roke: marca 1849 je cesar razpustil ustavodajni parlament in proglasil oktroirano ustavo. Režim je moral biti še previden. Pridobitev revolucije ni bilo mogoče na mah ukiniti. S posebnim cesarskim patentom z dne 17. marca 1849 je bilo "urejeno izvrševanje pravice svobodnega združevanja in zborovanja", ki je bila obljubljena v oktroirani ustavi. Uvedeno je bilo dokaj ostro razlikovanje med političnimi in nepolitičnimi društvi. Nepolitična društva z znanstvenimi, humanitetskimi ali dobrodelnimi nameni niso potrebovala nobenega posebnega dovoljenja, treba je bilo samo 14 dni pred začetkom dejavno-

sti oblasti predložiti pravila in sporočiti društveno vodstvo. Za politična društva je veljalo več posebnih določb. Oblast jih ni dovolila oziroma jih je lahko prepovedala, če so nasprotovala določilom kazenskega zakona ali si prisvajala avtoriteto v katerikoli veji zakonodajne ali izvršne oblasti. Seje so morale biti javne, vsako je bilo treba vsaj 24 ur prej naznaniti pristojni oblasti. Ta je lahko zahtevala, da so o bistvenih točkah razpravljanja pisali zapisnik in ji sporočili imena, poklice in stanovanja govornikov. Zastopnik oblasti je lahko, če je prišlo do česa protizakonitega, zahteval konec seje in razid udeležencev.

Prepovedano je bilo nositi društvene značke, ustanavljati podružnice ali stopati v stik z drugimi društvi. Posebej pa so se oblasti bale žensk: mladoletniki in ženske niso smeli biti niti člani, niti udeleženci političnih društev: "ženske so od vseh sej političnih društev tudi kot poslušalke brezpogojno izključene."

Kot nepolitično društvo je bilo po določbah tega patenta, ne da bi bilo treba prositi za dovoljenje, 27. julija 1851 v Celovcu ustanovljeno Društvo sv. Mohorja, z namenom "na svetlo dajati in razširjevati dobre knjige, ki um, srce in voljo ljudi razsvetliti in požlahtniti in se zraven tudi dober kup razprodajati zamorejo." Mohorjeva družba je po reorganizaciji 1860 doživela veliki razmah, saj je dosegla v začetku devetdesetih let 50.000, v začetku 20. stoletja pa 80 000 članov in opravila veliko kulturno poslanstvo.

31. decembra 1851 je bila ustava ukinjena in absolutizem tudi formalno obnovljen. Slabo leto za tem je izšel 26. novembra 1852 nov cesarski patent, ki je prinesel zakon o društvih. Zdaj je bila za ustanovitev vsakega društva potrebna posebna odobritev oblasti. V zakonu je bilo rečeno, da je dovoljenje za ustanovitev društva mogoče dati le tedaj, če a) je namen društva dovoljen in sme biti po zakonu predmet društva, b) tisti, ki prosijo za dovoljenje, s svojimi osebnimi lastnostmi, kjer pa je potrebno, tudi s svojim premoženjem vzbujaajo zaupanje v pravilno vodenje društva ali vsaj ni utemeljenega pomisleka glede nedovoljenih stranskih namenov, in c) če načrt podjetja in njegova dokazila odgovarjajo zakonskim zahtevam in javnim ozirom. Te in še marsikatero formulacije so bile prevzete iz predrevolucijskih določb o društvih iz leta 1843. Ves postopek prijave je bil zelo zahteven. Politična društva v zakonu niso bila omenjena, rečeno pa je bilo, da je prepovedano ustanavljanje društev, če spada njih namen v področje zakonodaje ali javne uprave - to se pravi, da so bila politična društva prepovedana. Take določbe so uničile še tista društva iz leta 1848, ki so se dotlej še obdržala. Tako se je ljubljansko Slovensko društvo samo razšlo 10. marca 1853. Le malo društev je moglo nastati na novo v tem najhujšem obdobju absolutizma. Tako je bilo na primer ljubljansko katoliško društvo rokodelskih pomočnikov ustanovljeno 29. aprila 1855. Nobena širša, zlasti pa še slovenska dejavnost se v takem ozračju ni mogla razviti.

Razmere so se spremenile ob koncu petdesetih let z avstrijskim porazom v italijanski vojni (1859). Cesar je moral v manifestu svojim narodom obljubiti času primerne spremembe v zakonodaji in upravi. Naslednje leto (1860) je zasedal "pomnoženi državni svet", nato je bila proglašena zelo nedemokratična oktobrska diploma, začele so se občinske volitve, leta 1861 pa je prišlo namesto oktobrske

diplome do bolj liberalnega februarkega patenta, do ustave, ki je ustvarila sistem, kakor je z raznimi spremembami veljal vse do konca monarhije. Zaživel so deželni zbori, zaživel je parlament na Dunaju. Absolutizma je bilo konec, začelo se je ustavno in parlamentarno življenje. Vendar se je stanje dokaj počasi spreminjalo. Cenzura je bila še naprej precej močna, politično gibanje pod nadzorstvom, pravica zborovanj in združevanja se je le počasi uveljavljala. Toda vsaj za nepolitična društva so se vrata odprla. Čeprav je stari zakon ostal, se je spremenila njegova uporaba. Zdaj so šele zares začela nastajati slovenska društva. Prve so bile čitalnice. Sredi leta 1869 je bilo že 57 čitalnic. Nastajale so zlasti v mestih, trgih, deloma tudi po vaseh, zlasti na Primorskem.

V čitalnicah se je zbirala narodno zavedna inteligenca, slovenska mestna in trška gospoda, podeželski veljaki pa tudi določene plasti nižje družbe - različno po posameznih čitalnicah, od katerih so bile ene bolj, druge manj gosposke. Kmete so zajele čitalnice v večji meri le v posameznih krajih. Čitalnice so bile prav tista oblika društva, ki je bila mogoča v prehodnem času med absolutizmom in pravo politično društveno in zborovalno svobodo. S politiko se formalno niso ukvarjale, njihov namen je bil, kakor pravijo pravila ljubljanske čitalnice, "čitanje ali branje časopisov in knjig, pisanih v raznih evropskih jezikih, razveseljevanje v besedah, plesih, igrah itd." Čitalniške prireditve so obsegale predavanja, pevske, koncertne, recitacijske in igralske točke ali celovečerne nastope. Čitalnice s časopisi in knjigami so bile združene z gostilniškimi ali kavarniškimi prostori. V njih se je shajala družba, ki se je opredelila za slovenski politični tabor, tu se je ob govorih, recitacijah in igrah izobraževala v slovenskem jeziku, utrjevala v svojem naziranju, v slovenski in slovenski zavesti, tu se je zabavala, premlevala in komentirala svetovne in domače politične dogodke in lokalno kroniko. Čitalnice so po letu 1867 nehale biti vodilne in značilne slovenske organizacije, vendar pa svojega pomena kot lokalna društva niso izgubile. Mnoge so živele še dolga desetletja in razvijale najrazličnejše dejavnosti. Nastajale so tudi še nove.

Razen čitalnic so nastala v tem času tudi nekatera društva širšega slovenskega pomena. Tako je bilo telovadno društvo Južni Sokol. Taka je bila Slovenska matica, ki je imela namen "skrbeti po svoji moči, da bi se širilo izobraževanje slovenskega naroda in da bi se torej podpiralo slovensko slovstvo", in naj bi zato "dobro, čisto znanstvene pa tudi ljudstvu primerjene spise ... dajalo na svetlo, ali vsaj podpiralo, da se izdadé." Imela je vodilno vlogo v ustvarjanju osnov slovenske znanosti. Tako je bilo Dramatično društvo, ki mu je bil namen ustanoviti popolno in samostojno slovensko gledališče ter mu pridobiti pravice, da nastopa v deželnem gledališču, pa pospeševanje slovenske dramske književnosti in izdajanje iger. Nastalo je tudi še nekaj društev, ki so zajemala Nemce in Slovence. To so bila zlasti poklicna in strokovna društva kakor Zdravniško bralno društvo v Ljubljani, potem preimenovano v Društvo zdravnikov na Kranjskem.

Veliko spremembo v avstrijskem državnem življenju je prineslo leto 1867. Te spremembe poznamo zlasti zato, ker je bil tedaj uveljavljen dualizem, ker je bilo cesarstvo razdeljeno na dve državni polovici, na avstrijski in ogrski del. Manj pa je

12. julija 1865

ob 8. u. zvečer

bo v goriški čitavnici

VELIKA BESEDA

v spomin

začetka omike med Slovenci

po kršanstvu in narodnem pismenstvu

pred 1800, ozirama, 1000 leti.

PROGRAM

1. Kratak pozdrav gostom, gov. prosl.
2. „Pozdrav Gorici“, bes. 7, nap. *, pel možki zbor ipavski.
3. „Na jezeru“, Vilharjeva, pl. goriški m. zbor.
4. Godovni govor, gov. Dr. J. Tonkli.
5. „Ss. Ciril in Metod“, bes. J. Lavrič, nap. *, pl. ipavski zbor.
6. Potpourri za glasovir iz slov. napevov zl. in igr. Dr. Pomp. Polenčič
7. „Luna“ bes. Praprotnik-ove, nap. Vavkenov, p. gor. zbor.
8. „Stari in novi duh“ (iz „Napreja“ pes. M. Vilharja, dekl. g. Toman.
9. „Pevec“, bes. Krek-ove, nap. * p. ipavski zbor.
10. „Belizar“ fantazija za glasovir, zl. Gorin, igr. gospodična Mat. Budal-ova.
11. „Ne udajmo se“, Villh., p. gor. zbor.
12. „Junak“ bes. 7, nap. *, p. ipavski m. zbor.

Sklep: „Naprej“.

*Slovenstvo se začne spet s nami
in pridgo na klastanjev al 10. mi zabrej*

Opomba. Zna biti, da se tem programu še kaj doda.

V Gorici nat. Sotr.

znano, da je avstrijski parlament, v katerem je imela tedaj nemško-avstrijska liberalna stranka veliko večino, v zameno za svoj pristanek na dualizem izsilil vrsto zakonov, ki so pomenili bistven napredek glede političnih pravic državljanov, in da so bile šele zdaj odpravljene mnoge značilnosti absolutističnega sistema. Med temi zakoni je bil tudi zakon z dne 15. novembra 1867 o pravici združevanja. Njegove določbe so pomenile v primerjavi z zakonom iz leta 1852 ogromen napredek, v marsičem pa niso dosegle širine določb iz leta 1849, iz katerih je bila sicer prevzeta marsikatera formulacija. Vsako nameravano ustanovitev društva je bilo treba prijaviti. Oblast je imela pravico ustanovitev prepovedati, če je bilo društvo "po svojem namenu ali po svoji ureditvi protizakonito ali protipravno ali državi nevarno." Če so društveni sklepi in proglesi prišli v nasprotje s kazenskim zakonom, če si je društvo prisvajalo avtoriteto v kaki veji zakonodaje ali izvršne oblasti, če je prekoračilo statutarni delokrog ali ni več odgovarjalo pogojem svojega pravnega obstoja, ga je oblast lahko tudi razpustila. Vsako društveno zborovanje je bilo treba 24 ur

prej naznaniti oblastem, ki so lahko poslale nanj svojega zastopnika. Če je prišlo na zborovanju do protizakonitih dogajanj, če se je govorilo o stvareh, ki niso spadale v statutarno določen delokrog društva ali je potek zborovanja začel ogroziti javni red, je zastopnik oblasti lahko zborovanje zaključil. Znova so bila dovoljena politična društva, čeprav je zanje veljal strožji režim kot za navadna. Člane političnih društev je bilo treba javljati oblastem. Kakor po določbah iz leta 1849 je bilo tudi zdaj prepovedano nositi društvene značke, ustanavljati podružnice ali stopati v stik z drugimi društvi, inozemci, ženske in mladoletniki pa niso smeli biti člani političnih društev.

Določbe zakona iz leta 1867 so ostale v veljavi vse do konca habsburške monarhije. Postopek ustanavljanja društev je tekel tako, da so se najprej sestali pobudniki, sklenili ustanoviti društvo in izvolili prvo začasno vodstvo, ki je nato sestavilo osnutek pravil, na ta ali drugačen način obvestilo zainteresirane o pripravah ter sklicalo posvetovalni, pripravljalni občni zbor. Ta je potem pravila s spremembami ali brez sprememb sprejel in izvolil pripravljalni odbor. Ta pa jih je predložil oblasti v odobritev in sklical, ko so bila odobrena, ustanovni občni zbor, ki je izvolil prvi redni odbor. Ves postopek je seveda trajal nekaj mesecev. V raznih razpravah in zgodovinskih pregledih bomo zato našli za isto društvo dostikrat dve različni letnici ustanovitve. Navadno sta obe pravilni: ena, zgodnejša se nanaša na prvi sestanek ali na pripravljalni občni zbor, druga, kasnejša na ustanovni občni zbor.

Društva so bila v glavnem dveh vrst. Prva so bila društva, ki so zajemala v svoji dejavnosti celotno narodnostno ozemlje ali ozemlje ene dežele in predstavljala na svojem področju vodilno avtoriteto. Poleg političnih in kulturnih društev so bila tu zlasti številna različna društva, ki so združevala strokovnjake in ljubitelje določenih znanosti, strok in dejavnosti ali pa ljudi istega poklica ali vrste poklicev. Druga so bila društva, ki so svojo dejavnost opravljala le na ozkem področju posameznega kraja in njegove ožje ali širše okolice. Dejavnost teh društev je bila znak za resnično razgibanost širših plasti prebivalstva. Kombinacija obojega je bila v tem, da so somišljeniki iste politične smeri ustanovili politično društvo za celo deželo, potem pa še različna politična društva za področje okraja ali pa še manjšega ozemlja. Politična društva, kakor smo videli, niso smela imeti podružnic. Nepolitična društva so imela na razpolago dvoje drugih rešitev: veliko društvo v narodnostnem ali deželnem okviru ter podružnice po posameznih krajih z večjo ali manjšo samostojnostjo - ali pa množico društev, ki so se povezala v posebej ustanovljeno zvezo.

Šele zdaj, z letom 1867, se je društveno življenje lahko prav razmahnilo in seglo daleč preko okvira čitalniških prireditev. Razvoj pa se ni omejeval samo na meščansko družbo, kjer je prišlo v slovenskem taboru do liberalno-klerikalnih trenj in spopadov, ampak je zajel tudi delavstvo. Šestdeseta leta so pomenila znatno rast delavske politične aktivnosti v Evropi. Leta 1863 je ustanovil Lassalle Splošno nemško delavsko združenje, leta 1864 je bila v Londonu ustanovljena prva internacionala, leta 1867 je bilo ustanovljeno delavsko izobraževalno društvo na Dunaju. Razvoj na Slovenskem ni kaj dosti zaostajal. Še isti mesec, v katerem je izšel novi zakon o društvih, so se zbrali v Ljubljani stavci in sklenili ustanoviti izobraževalno

društvo tiskarjev (24. novembra 1867). 9. februarja 1868 je bil ustanovni občni zbor društva. To je bil začetek strokovnih organizacij med slovenskim delavstvom. Ne glede na stroko so nastajala špložna društva, ki so se večinoma imenovala izobraževalna in se zaradi zakona niso smela ukvarjati s politiko. Tako delavsko izobraževalno društvo je bilo zasnovano avgusta 1868 v Mariboru, jeseni 1869 v Ljubljani. Ob izobraževalnih so nastajala še konzumna društva, splošne bolniške in invalidske blagajne itd. Prva delavska društva so trle mnoge notranje in zunanje težave. Meščanske, zlasti liberalne stranke so si v začetku zelo prizadevale, da bi spravile delavska društva pod svoj vpliv in dala njihovim stremljenjem svoj pečat. Zunanje težave so prihajale s strani oblasti, ki so menile, da imajo socialno-demokratska stremljenja državi nevaren značaj, ki so delavska društva rada razpuščala, vlada pa je od časa do časa prehajala v pravo protisocialistično histerijo z veleizdajniškimi procesi in množičnimi razpusti.

Liberalni parlament je stopil 1867 v veliko ofenzivo proti vlogi, ki jo je še iz časa absolutizma imela cerkev v šolstvu in sploh v državnem življenju, in proti konkordatu. Cerkev je z vso vnemo branila svoje položaje in začela zbirati in organizirati svoje somišljenjake. Začel se je oster boj med liberalizmom in klerikalizmom in stopil v ospredje političnega dogajanja v večini avstrijskih dežel, pa tudi na slovenskem ozemlju.

Tako so se v istem času začela ustanavljati na Slovenskem splošna narodnopolitična društva in posebna katoliška društva. Od splošnih narodno-političnih društev, ki so začela nastajati za vsako deželo posebej, naj omenimo Slovenijo na Kranjskem, ustanovljeno leta 1868 z namenom "braniti in vresničevati na podlagi temeljnih državnih postav pravice slovenskega naroda, zlasti popolno narodno enakopravnost v vseh razmerah javnega življenja." Politični katoliki pa so ustanavljali nepolitične katoliške družbe po posameznih deželah, katoliška politična društva, katoliška tiskovna društva, katoliške čitalnice in podobno. Mnogo je bilo lokalnih društev po posameznih večjih pa tudi manjših krajih.

S tem so se začela večja trenja v slovenskem meščanskem taboru. Slovensko narodno gibanje ni bilo sicer nikdar enotno. Od prvih časov naprej so bili znotraj njega različni nazori in pogledi na kulturo, jezik, politiko - vendar so se Slovenci zaradi maloštevilnosti in ogroženosti izogibali prehudim notranjim preprirom in skušali nastopati na zunaj kolikor mogoče enotno. Splošni liberalno-klerikalni prepiri so z vedno večjo težo prizadevali tudi Slovence. Leta 1872 je prišlo ob občnem zboru Slovenske matice do javnega razkola. Medtem ko je klerikalni tabor nastopal pod starim, po svojem izvoru nič slovenskim geslom "vse za vero, dom, cesarja", so si liberalci postavili novo geslo: "vse za domovino, omiko in svobodo". Naslednje leto sta oba tabora pri volitvah v parlament nastopila ločeno in drug proti drugemu. Razkol ne bi bil nič tragičnega, če bi se obe stranki sicer borili med seboj, pa bi v narodnostnih zadevah nastopali enotno proti nemški stranki in vladi, ki sta bili prav sredi sedemdesetih let na višku protislovenske agresivnosti in se jima je zdelo, da bo z nekaj pritiska mogoče uničiti slovensko narodno gibanje.

Kakor pa se pogostokrat dogaja, so tudi zdaj postali notranji prepiri važnejši od bojev proti zunanjemu, skupnemu sovražniku in v medsebojni strankarski mržnji so slovenski liberalci in klerikalci rajši glasovali za Nemca kot pa za Slovence nasprotne smeri. Na ta način so doživeli Slovenci več težkih porazov, javno mnenje je razdor vedno bolj obsojalo in tako je čez nekaj let (1876) znova prišlo do sloge in zunanje enotnosti, ki sicer ni bila brez trenj in težav, pa tudi ni pomenila zlitja obeh taborov. Vsak tabor je ohranil svoje glavno glasilo (liberalni Slovenski narod, klerikalni Slovenci), poslanska in odborniška mesta v raznih društvih so se delila med obe struji po nekakšnem ključu in tradiciji, z razlikami med posameznimi pokrajinami. V mestih, trgih in nekaterih drugih krajih z večjo središčno funkcijo so imeli večjo težo liberalci. Na Kranjskem so bili klerikalci v ospredju na Gorenjskem, liberalci na Notranjskem. V celoti so imeli liberalci približno pol oblasti, v kulturi pa so močno prevladovali, toda v volilnih programih in javnih političnih izjavah so pristajali na splošna stališča klerikalcev: na poudarjanje obrambe vere, krščanske podlage vsega javnega življenja in podobno.

Ob koncu šestdesetih let je nastala še nova vrsta društev. To so bila prostovoljna gasilska društva, zrasla iz potrebe po organiziranju pomoči pri požarih, ki so bili tedaj zelo številni. Najprej so se razvila na Koroškem, na Kranjskem je bilo prvo v Metliki (1869), zelo naglo so se razširila po Slovenskem. S svojo dejavnostjo, s svojimi prireditvami, pa tudi veselicami so pomenila precej več kot samo gasilsko organizacijo. Tudi v teh društvih so se kazali nacionalni boji, saj je šlo recimo za vprašanje, ali bo poveljevalni jezik nemščina ali slovenščina. Po vaseh so bila gasilska društva skoraj vsa slovenska, v nekaterih mestih pa se je nemščina dolgo držala, tako v Ljubljani do leta 1899, v Trzinu do prve svetovne vojne. Za nacionalnimi boji so prišli še liberalno-klerikalni spopadi, tako da sta bili pred prvo svetovno vojno na Kranjskem dve deželni gasilski zvezi, ena liberalna in ena klerikalna.

Novo velike spremembe so prinesla devetdeseta leta. Dotlej je imelo volilno pravico pri parlamentarnih in kranjskih deželnih volitvah kakih 5-9 % prebivalcev. Zdaj so stopile na politično prizorišče delavske in kmečke množice. Uvedena je bila splošna moška volilna pravica: najprej deloma leta 1897, potem v celoti za parlament leta 1907, na Kranjskem pa še deloma za volitve v deželni zbor leta 1908 in za občinske volitve leta 1910. S tem se je močno razširil krog ljudi, ki so vsaj pasivno odločali v političnem življenju. V ospredje političnega boja je stopala stranka delavskega razreda, socialna demokracija, ki je šele zdaj nekoliko bolj svobodno zadihala in ki se je šele ob splošni volilni pravici mogla uveljaviti pri volitvah.

Zaradi skromnega razvoja industrije na Slovenskem seveda ni mogla doseči takega pomena, kakor ga je imela v gospodarsko bolj razvitih deželah. V celotni Avstriji se je delavsko gibanje okrepilo po zedinjevalnem ali ustanovnem kongresu socialno-demokratske stranke v Hainfeldu na prelomu let 1888/89. V začetku devetdesetih let so ustanovili v vsaki deželi "splošno delavsko izobraževalno, pravovarstveno in podporno društvo" (na Kranjskem 1891/92) s podružnicami po posameznih krajih, zlasti pa so rasla pri nas strokovna društva različnih strok. Ob deli-

tvi avstrijske socialne demokracije po narodnostih je bil avgusta 1896 v Ljubljani ustanovni kongres Jugoslovanske socialno-demokratske stranke.

Klerikalno-liberalna nasprotja so znova oživila proti koncu osemdesetih let. Ta drugi razkol v slovenskem meščanstvu je bil plod notranjega razvoja slovenske družbe, ki je bila v času od prvega razcepa prešla precejšno razvojno pot. Zdaj sta se organizirali dve slovenski meščanski stranki. Parlamentarne volitve marca 1891 so bile na Kranjskem zadnje, na katerih so še nastopali kandidati slogaškega vodstva. Stara konservativna struja v klerikalni stranki se je umaknila mladi, moderni, podjetni in ofenzivni krščansko socialni smeri, ki je gospodarsko in politično organizirala kmeta, pa si poskušala pridobiti tudi obrtnika in delavca, kar se ji je v precejšni meri posrečilo, zlasti seveda zaradi tega, ker so bili delavci v veliki meri doma s kmetov in so še dolgo imeli staro kmečko miselnost.

Liberalci, zastopniki dobe, ki je propadala, nasprotniki delavstva in demokratizacije, se sprva sploh niso znašli. Šele zagovorniki narodno radikalnega gibanja, ki je zraslo v začetku 20. stoletja, so se zavedali socialnih problemov, o katerih stari liberalci niso hoteli nič slišati, in so se hoteli zavzeti za malega človeka, delati med ljudmi, opravljati drobno, vsakdanje in vztrajno organizacijsko, izobraževalno, gospodarsko in drugo delo. Tudi v liberalnem taboru so poskušali pridobiti del delavstva in začeli ustanavljati delavske organizacije.

Nemški tabor je bil sicer na Kranjskem številčno zelo šibek, imel pa je zelo veliko gospodarsko moč in je uporno branil svoje položaje ali celo ustvarjal nove: v Ljubljani, kjer je predstavljal sedmino prebivalstva, pa v vseh krajih, kjer je mogel računati ob nemški manjšini, ob pritisku in vabljeni moči denarja na kakršenkoli uspeh: take so bile tudi industrijske Jesenice, saj je bila železarna last nemškega kapitala.

Vsaka stranka je ustanavljala svoja društva. Od nekdanjih skupnih nemško-slovenskih društev so nekatera ostala vseskozi taka, so pa na Kranjskem večinoma proti koncu 19. stoletja prešla v slovenske roke in dobila na zunaj slovensko podobo. Tako je bilo na primer z Muzejskim društvom za Kranjsko, ki je dobilo slovensko večino leta 1890, ali z Društvom zdravnikov na Kranjskem, ki je postalo slovensko leta 1900. Mnogokje pa razvoj ni šel to pot, ampak so si Slovenci, ki so izstopili ali so jih odrinili iz starega skupnega društva, ustanovili svoje, tako da sta odtlej obstajali dve, nemško in slovensko. Tako so Slovenci, nezadovoljni s politiko Nemško-avstrijskega planinskega društva oziroma njegove sekcije za Kranjsko (ustanovljene 1874), ustanovili v letih 1892/1893 Slovensko planinsko društvo. Precej podobno je bilo z nekdanjimi skupnimi slovenskimi društvi, v katerih so bili klerikalci in liberalci. Nekatera so ostala, tako Muzejsko ali Planinsko društvo. V drugih sta se obe stranki spopadli in je bila ena poražena na volitvah ali pa je izstopila in ustanovila svoje društvo. Tako je poleg liberalne Zaveze avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev nastala klerikalna Slomškova zveza. Iz narodnoobrambene družbe sv. Cirila in Metoda so mladi liberalci avgusta 1907 izločili klerikalce, nakar so ti ustanovili Slovensko stražo. Poleg Sokola je nastal klerikalni Orel; njegovi začetki so bili na Savi (Jesenicah) v letih 1905/1906

Večina društev je imela strankarsko barvo. Vsaka stranka je želela ustanoviti čim večje število lokalnih ali okrajnih društev, da bi ob neposrednem delu aktivirala kar največje število ljudi. Težišče je bilo na različnih množičnih lokalnih društvih, kjer so bile organizirane knjižnice, čitalnice, predavanja in kjer je bilo mogoče razmahniti široko dejavnost v petju, instrumentalni glasbi, nastopih, preprostih in zahtevnejših igrah, telovadbi itd, itd. Taka dejavnost je bila lahko zajeta v društvih različnih vrst. Ciril-Methodova družba je bila narodnoobrambna organizacija, vendar to ni bila nobena ovira, da ne bi imela njena jeseniška moška podružnica zelo aktivnega gledališkega krožka.

Vse to je ustvarjalo svojevrstno razgibano življenje. Adresar za Kranjsko, ki je izšel leta 1912, navaja v političnem okraju Radovljica (približno ozemlje današnjih občin Jesenice in Radovljica) 120 društev in podružnic, v političnem okraju Kranj (približno ozemlje današnjih občin Tržič, Kranj in Škofja Loka) 114 in v političnem okraju Kamnik (približno ozemlje današnjih občin Kamnik in Domžale) 83. Seveda so bila nekatera društva le na papirju in nekatera prav majhna. Mnoga so bila predvsem odvisna od požrtvovalnosti in organizacijskega daru kakega posameznika; ko je ta odšel ali umrl, je društvo začelo životariti ali je povsem propadlo. Ne glede na vse to pa navedene številke pričajo o široki aktivnosti, ki je zajela precejšen del ljudi in jih dvignila iz nekdanje pasivnosti in zaostalosti. Če se spomnimo na leto 1848, ko se je z revolucijo končalo fevdalno obdobje, ko je bila ogromna večina slovenskega prebivalstva še nepismena, ko je slovenska inteligenca lažje govorila in pisala nemško kot slovensko, ko slovenščina še ni bila izoblikovan jezik za celo vrsto potreb, ko smo imeli v slovenščini en sam ubog majhen tednik - in gledamo ob tem na veliko število društev v času pred prvo svetovno vojno, na njihove prireditve vseh vrst, potem nam bo jasen ogromen napredek, ki ga je slovenski narod izvojeval v času teh šestdeset in nekaj let od srede 19. stoletja pa do prve svetovne vojne, napredek, ki ga je dosegel z lastnimi silami in z lastnimi sredstvi.

ZAČETKI SLOVENSKEGA POLITIČNEGA ŽIVLJENJA IN LOVRO TOMAN

Objavljeno v Kroparskem zborniku, ki je izšel ob stoletnici društva Plamen 1895-1995, Radovljica 1995, str. 159-167. V prvem natisu poleg nemškega tudi italijanski povzetek, tu ostal samo nemški.

Lovra Tomana označujejo enciklopedije in leksikoni za pesnika in politika ali za politika in pesnika. Andrej Praprotnik, prvi njegov življenjepisec (1876), ga je imenoval pravega, rojenega pesnika, ki ga označuje "pogumna domišljija, v živih podobah in v višjih izrazih, ognjevitava navdušenost in neka oblastnost v jeziku."¹ Po Antonu Slodnjaku (1959) je nihal "med legitimizmom in svobodoljubnostjo, med samoslovenskimi in ilirskimi pobudami, med iskanjem lastnega izraza in neurejeno improvizacijo."² Janko Kos ga v Primerjalni zgodovini slovenske literature (1987) sploh ne omenja. Bolj je ostal živ kot politik.

Praprotnik je Tomanov življenjepis začel takole: "Med slovenskimi rodoljubi se kakor svitla zvezda lesketá imé Tomanovo. Dr. Lovro Toman rodil se je v Kamni gorici, v prijazni gorenjski vasi, poldrugo uro od železniške postaje v Podnartu, v lepi dolini med hribovskimi Vrečami in med goro Jelovico. Kamnogoričanje so kakor Kropenčanje in Železnikarji kovači, in kujejo največ žeblje, ki jih daleč po svetu pošiljajo. Tomanov oče, po domače Krevžev Janez, je bil posestnik fužin, hiš in več drugih reči, ter je bil odličen obrtnik v Kamni gorici."³ Toman je bil deveti, najmlajši otrok, rojen 10. avgusta 1827. Doma se je naučil slovensko brati. Osnovno šolo in gimnazijo je dokončal v Ljubljani, pravo je študiral na Dunaju in doktoriral v Gradcu (1852). Advokat je bil najprej v Radovljici, potem v Ljubljani. Leta 1849 je izdal z geslom Bog, svoboda, domovina! pesniško zbirko Glasi domorodni. Leta 1858 je organiziral proslavo stote obletnice Vodnikovega rojstva, "prvo znamenje prebujajoče se narodne zavednosti po desetletnem pritisku Bachovega absolutizma... in Ljubljana je zrla z velikim začudenjem, da so to narodno slavnost s svojo prisotnostjo počastili sam cesarski namestnik... in vrhunci ljubljanske birokracije," kakor je zapisal Fran Šuklje.⁴ Po spodbudi Mariborčanov je začel Toman 1863 delovati za ustanovitev Slovenske matice in je bil tudi izvoljen za prvega predsednika (1865). Šest let je bil tajnik ljubljanske Zbornice za trgovino in obrt (do 1869). Prvič se je oženil 22. septembra 1853 s pesnico Josipino Turnograjsko, roj. Urbančič, ki pa je umrla že v prvem letu zakona, drugič pa 25. novembra 1863 z Luizo Altmanovo, ki je v starosti 95 let umrla 1937.

¹ Andrej Praprotnik, Dr. Lovro Toman, Ljubljana 1876, str. 11.

² Zgodovina slovenskega slovstva II, izdala Slovenska matica, Ljubljana 1959, str. 192.

³ Praprotnik, str. 5.

⁴ Fran Šuklje, Iz mojih spominov I, Ljubljana 1988², str. 18.

Tomanovo zunanost je Šuklje opisal takole: "Le redkokdaj je narava tako bogato obdarovala vnanost kakega politika, kakor je to bila potratno storila pri Tomanu. Škoda, da je bil telesno malce premajhen, sicer bi bil vprav vzor moške lepote. Glava imenitna, dasi močno plešasta, oko bistro, plamteče, krasna polna brada, viseča mu na široke prsi, glas polnodoneč - z eno besedo, mož kakor ustvarjen za veliko parlamentarno vlogo!"⁵

Lovro Toman na začetku parlamentarnega udejstvovanja

Ustavno življenje se je po porazu v Italiji (1859) začinjalo obotavljivo in nekam zmedeno. Oktobrska diploma (1860) je prinašala avtonomijo zgodovinskih dežel, glede volilne pravice je bila pa zelo ozka in se ni nikdar uveljavila. Dva meseca pozneje se je režim spremenil. Novi minister Anton Schmerling je razširil volilno pravico, ni pa bil naklonjen avtonomijam. Zdaj se je začelo politično življenje. Vseh devet let do smrti je bil Toman v ospredju slovenske politike. Dne 21. februarja 1861 so se začele občinske volitve v Ljubljani. Pet dni pozneje je bila izdana februarska ustava. Novice so o njej zapisale: "Čeravno v teh pravicah, ki jih dodeljujejo te nove postave, se še pogrša dokaj, kar je bistvo prave ustavne vlade..."

⁵ Šuklje, str. 33.

moremo vendar za zdaj zadovoljni biti s tem, kar smo prejeli.”⁶ Sistem, ki ga je ustvarila februarška ustava, je ob vseh večjih in manjših spremembah trajal do konca habsburške monarhije.

V četrtek 21. marca 1861 so se začele na Kranjskem volitve v deželni zbor. Volilna pravica je bila takrat še precej omejena, na Kranjskem je zajela nekaj več kot 8 % prebivalcev. V mestih so volili poslance neposredno, na kmetih pa posredno - to se pravi, da so v vsaki občini najprej na “pravolitvah” volili volilne može, po enega na 500 prebivalcev, ti volivci (volilni možje) pa so potem na sedežu volilnega okraja volili poslanca ali poslance. Volilnih možeje bilo na vsem Kranjskem 908, volilnih okrajev pa 10. Najmanjši je bil vipavski, ki je imel 46 volilcev z območja Vipave in Idrije in je volil enega poslanca. Največji je bil trebanjski volilni okraj s 159 volilci, ki so volili tri poslance. V Trebnje so morali priti ali se pripeljati volilci iz šestih sodnih okrajev (Stična, Litija, Radeče, Mokronog, Trebnje, Žužemberk). Ob določeni uri (recimo ob devetih dopoldne) se je glasovanje začelo. Volilna komisija je brala volilni imenik od začetka proti koncu in poklicani je povedal, koga voli, kar so tudi zapisali. Ko so prebrali imena vseh volilcev, so upoštevali še morebitne zamudnike, potem pa je bilo glasovanje zaključeno. Komisija je ugotovila rezultat in ga razglasila. Volitev je bilo s tem konec in vsi so se razšli. Volilcev, ki jih ni bilo, ni nihče čakal. Uradno ni bilo ne strank ne kandidatov. Volilec je lahko glasoval za kogar koli, da je le imel volilno pravico in bil 30 let star. V vsakem okraju je bil izvoljen tisti, ki je dobil več kot polovico glasov. Okraji med seboj niso bili povezani, proporcionalnega sistema ni bilo. Ljudi, ki so se ponujali za poslance, ali so jih ponujali drugi, je bilo precej. Agitacija je bila večinoma ustna, pa tudi časopisi so priporočali tega ali onega. Novice so imele veliko splošnih nasvetov (naj bodo poslanci zavzeti za ustavo in za narod, naj bodo sposobni nastopati in neustrašeno zagovarjati svoja stališča).⁷ S konkretnimi predlogi je šlo težje. Novice so se bolj zanimale za volitve v mestih kot na kmetih. Bilo pa ni niti dovolj časa niti razgledanosti. Med enajstimi nasveti za kmečko kurijo, ki so jih dale Novice, sta bila izvoljena samo dva.⁸ Ob času volitev je bilo še vse nejasno, zlasti usmerjenost bodočih poslancev. Tedaj se je začel oz. pospešeno nadaljeval proces narodnostnopolitične diferenciacije prebivalstva, predvsem ljudi, ki so znali oba jezika, nemščino in slovenščino, ki so živeli v obeh kulturah, slovenski in nemški, torej meščanstva in izobražencev. Pojem Slovencev je dobil zdaj v praksi nov pomen: Slovenec je bil tisti, ki je sprejemal program in politiko slovenske stranke. Vsi, ki politike slovenske stranke niso sprejeli, pa naj so bili po materinem jeziku Slovenci ali ne, so se uvrstili med njene nasprotnike. Ali se jim je zdelo, da mora ostati stara hierarhija jezikov z nemščino kot jezikom kulture in države na prvem mestu in s slovenščino kot jezikom navadnega ljudstva na nižjem mestu, ali jim ni bila všeč slovanska usmerjenost slovenske stranke, ali se jim je zdela prenapeta,

⁶ Novice 6. 3. 1861, str. 75.

⁷ Novice 6. 3. 1861, str. 77, 78.

⁸ Novice 13. 3. 1861, str. 88. Od predlaganih sta bila izvoljena samo Toman in Vilhar.

preveč agresivna, premalo potrpežljiva in skromna, ali škodljiva za avstrijsko skupnost ali premalo liberalna, ali še nezrela ali kakor koli še drugače nevšečna. Mnogi, ki so v začetku poudarjali, da so Slovenci, so se kmalu ali pozneje obrnili proti slovenski stranki. Nekateri so omahovali, pa so se nekaj časa bližali slovenskim stališčem, potem pa spet oddaljili od njih ali pa so se jim po daljšem obotavljanju nazadnje pridružili. Nasprotniki slovenske stranke v začetku še niso imeli imena, potem so postali del ustavoverne stranke, čez petnajst ali dvajset let pa del nemške stranke.

Volitve 1861 so bile urejene tako, da so najprej volili v kmečki, nato v mestni, nazadnje pa v veleposestniški kuriji. V četrtek (21. marca) so volilni možje volili poslance kmečke kurije. Volitve so pokazale izredno priljubljenost urednika Novic profesorja Janeza Bleiweisa. Čeprav je pričakoval, da ga bodo izvolili v mestnem volilnem okraju v Kranju,⁹ so ga izvolili kar v treh kmečkih okrajih, v ljubljanskem, kranjskem in kamniškem. V Radovljici je glasovalo 54 volilnih mož iz sodnih okrajev Radovljica in Kranjska Gora. 38 ali 70 % jih je volilo Toman; med njimi je bilo tudi vseh 8 duhovnikov, ki so bili volilci. Deželnosodni svetnik Johann Brolich je dobil ostalih 16 glasov. K uspehu je Tomanu nedvomno pripomoglo to, da je bil že splošno znan slovenski rodoljub in da je bil v volilnem okraju domačin, tako po rodni Kamni Gorici, kot po advokatskem delu v Radovljici. Med 14 poslanci, ki so bili izvoljeni prvega dne, je bilo 6 izobražencev in 8 krajevnih veljakov. Izobraženci so bili Bleiweis, Toman, sodnik Franc Kromer, okrajna predstojnika Alojz Mulej in Matthäus Pinder ter pesnik, skladatelj in graščak Miroslav Vilhar, ki sicer študija prava ni bil dokončal. Krajevne veljake najdemo v takratnih statistikah večinoma kot "posestnike" (Realitätenbesitzer), splošno oznako, ki zajema kmete, tržane in meščane, ki so imeli poleg "posesti" navadno še trgovino, mlin, mesarijo ali so bili poštni mojstri, celo majhni graščaki. Od vseh teh 14 poslancev se samo trije niso pridružili slovenski stranki (oba okrajna predstojnika in vrhniški "posestnik" Karel Obreza). Prvi dan volitev je bil torej za Slovence ugoden, manj uspešne pa so bile potem volitve v mestni in veleposestniški kuriji, tako da je bilo nazadnje v deželnem zboru v slovenskem taboru le 13 od 36 voljenih poslancev.

V soboto 6. aprila je bila prva seja novega kranjskega deželnega zbora. "Ob 10. uri so maševali preuzvišeni knez in škof g. dr. Jernej Vidmar v stolni cerkvi; vsi zborniki so bili pričujoči. Po sv. maši so se podali v zbornico."¹⁰ Zbornica je bila v lontovžu (deželni hiši) na Novem trgu (zdaj je tam sedež Slovenske akademije znanosti in umetnosti). Tu se je četrta pred poldnem začela prva seja in trajala poldrugo uro. Grof Anton Auersperg (pesnik Anastasius Grün) je predlagal, da se pošlje cesarju zahvalna adresa za ustavne zakone (oktobrsko diplomo in februarški patent), za sestavo je bil določen odbor petih (Auersperg, ki je besedilo pripravil, Bleiweis, Mihael Ambrož, Dragotin Dežman in Franc Kromer), Bleiweis pa je še predlagal, naj bo adresa v obeh deželnih jezikih (torej tudi v slovenščini). V pone-

⁹ Novice 13. in 27. 3. 1861, str. 88, 108.

¹⁰ Novice 10. 4. 1861, str. 120.

deljek ob desetih je bila druga seja. Auersperg je prebral adresu, slovenski prevod pa je za njim bral Bleiweis. To so bile prve slovenske besede v deželnem zboru, ker so vsi (nemško in slovensko naravnani) poslanci sicer govorili nemško. Takoj za tem je Toman predlagal, naj bo mogoče vsak predlog postaviti v deželnem, slovenskem ali kranjskem jeziku in v njem tudi razpravljati. V navdušenem govoru je ta predlog utemeljeval. Govoril je o večnih pravicah narodov, o pomenu jezika in omike. Cesarjeva beseda je zdaj zagotovila slovenskemu narodu svobodo in samostojnost. Prvič pošilja po cesarjevi volji slovensko ljudstvo na Kranjskem svoje svobodno voljene sinove v ta slovesni in važni zbor, je dejal. Tisoč let so bili Slovenci pod tujo oblastjo, toda v tisoč letih jih ni bilo mogoče germanizirati, ostali so Slovenci. Res je, da so večino svoje vzgoje in omike dobili v nemščini, ampak narobe bi bilo trditi, da bodo zato nemškemu elementu dali kaj več kot hvalo in priznanje ali da bi mu zato v bodoče pripadli supremacija in politična oblast. Posebej je poudaril potrebo po ohranitvi Avstrije in odločno zavrnil očitke, da so Slovenci separatisti, in podtikanja, češ da iščejo srečo v neki drugi novi južni podonavski državi. Deželni jezik (slovenščina) mora biti po pravu jezik razpravljanja v deželnem zboru, je dejal Toman, vendar je pristajal na to, naj bo za določen čas jezik razpravljanja še nemščina. Poudaril pa je, da je slovenščina že državnopravno priznana, in sicer z oktobrsko diplomo, ki bo predložena tudi v slovenskem jeziku in shranjena v deželnem arhivu. Priznanje slovenskega jezika bo prvi kamen k stavbi omike slovenskega naroda, je še dejal.¹¹

Tomanov govor je bil deležen številnih pohval. Dr. Josef Suppan je hvalil "občudovanja vredni govorniški talent predlagatelja in njegov rožic polni nastop."¹² Bleiweis je dejal, da s potrjim srcem gleda na brate na Štajerskem in Koroškem, v Istri in na Goriškem ter se vprašuje, ali jim bosta oba nemška in oba italijanska deželna zbora pravična; želel pa bi si, da bi bili vsi zastopani v tem deželnem zboru, da bi bilo vse slovensko prebivalstvo na enem upravnem ozemlju¹³ - tako je bila omenjena tudi ideja Zedinjene Slovenije. V obsežni debati je bila večina poslancev mnenja, da nimajo nič proti predlogu, da pa ni potreben, ker vsakdo lahko govori slovensko, jezik razpravljanja pa naj bo nemški. Vilhar je govoril o majhni, zelo majhni kranjski deželi in se je zavzemal za nemški jezik razpravljanja, ker je treba delati za blagor edine, svobodne in močne Avstrije.¹⁴ Knezoškof Jernej Vidmar je dejal, da se večina poslancev v nemščini mnogo laže razumljivo izraža kot v slovenščini, da pa se bodo morebiti v nekaj letih navadili lahko, jasno, tekoče in cvetoče govoriti v slovenščini, tedaj pa bodo lahko uvedli slovenščino kot jezik razpravljanja.¹⁵ Z 18 glasovi je bil nazadnje sprejet Suppanov predlog, da deželni zbor, upošteva, da deželni red poslancem kranjskega deželnega zbora ne predpisuje zna-

¹¹ Bericht über die Verhandlungen des krainischen Landtages im Monate April 1861, str. 15-18. Slovenski prevod: Praprotnik, str. 29-38.

¹² Bericht, str. 20.

¹³ Bericht, str. 19-20.

¹⁴ Bericht, str. 21.

¹⁵ Bericht, str. 19.

nja nemškega jezika in s tem uporaba slovenskega jezika samoumevno iz razpravljanja deželnega zbora ni izključena, in upošteva tudi, da bo ta problem sestavni del poslovnika, ki ga je treba izdelati, prehaja na podlagi predloga dr. Tomana na motivirani dnevni red.¹⁶

Dne 10. aprila so bile volitve v deželni odbor, nekakšno avtonomno deželno vlado, in v državni zbor na Dunaju, v katerega so do 1873 volili poslance deželni zbori. Ne pri volitvah v deželni odbor ne v državni zbor ni prišlo do spora med slovensko in nasprotno stranko. Med 7 zastopniki Kranjske v državnem zboru je bil tudi Toman; dobil je 26 od 35 oddanih glasov.

Dne 16. aprila je deželni zbor soglasno sprejel Tomanov predlog, da bo skrbel za natis slovensko-nemškega slovarja, za katerega je v oporoki prevzel stroške knezoškof Anton Alojzij Wolf; znameniti slovar, zdaj poznan pod Pleteršnikovim imenom, je izšel 1894. Utemeljevanje predloga je začel Toman z besedami: "Svetišče duha, ki se boči nad narodom, nosijo domoljubi (patrioti), ki so si postavili za nalogo ljudsko omiko in nje varstvo. V naši zgodovini imamo mnogo takih mož, mnogo takih krepkih stebrov." Kot stebre je navedel grofa Andreja Auersperga, zmagovalca nad Turki, Janeza Vajkarda Valvasorja, Jurija Vego, zgodovinarja Antona Tomaža Linharta, barona Žigo Zoisa, Jerneja Kopitarja, pravnikarja Tomaža Dolinarja, pesnika Valentina Vodnika in Franceta Prešerna ter škofa Wolfa.¹⁷

Z 9. sejo je deželni zbor končal svojo prvo zasedanje. Slovenskih govorov na tem zasedanju ni bilo - le Toman je citiral dva Prešernova verza in Bleiweis je enemu svojih govorov dodal "slovensko besedico" s kratko vsebino svojega predloga.¹⁸

Dne 1. maja se je na Dunaju slovesno začelo zasedanje državnega zbora s cesarjevim prestolnim govorom. Med poslanci, ki so prišli v poslansko zbornico, je bilo 119 Nemcev, 26 Poljakov, 26 Čehov, 13 Ukrajincev, 8 Italijanov, 4 Romuni, 3 Slovenci in 1 Srb. Nemci so imeli torej 60 % poslancev, čeprav jih je bilo po prebivalstvu samo 36 %. Čehov je bilo po prebivalstvu 23 %, po poslancih pa 13 %, Slovencev je bilo po prebivalcih 5 %, po poslancih pa poldrugi odstotek.¹⁹ Razen Tomana so se vsi kranjski poslanci obrnili proti slovenski stranki. Najbolj odmevno je to storil Dragotin Dežman z govorom 27. junija. Oba državna poslanca Goriške sta bila Slovenca, vendar ne zaradi slovenske moči v deželnem zboru, ampak zato, ker del Italijanov ni hotel voliti v državni zbor. Oba goriška Slovenca, Anton Černe in Anton Gorjup, sta bila poslanca v dunajskem parlamentu že 1848. Poslanci so sedeli v državnem zboru deloma po svojih narodnih in političnih simpatijah, deloma pa po deželni pripadnosti. Černe in Gorjup sta sedela zraven

¹⁶ Bericht, str. 22.

¹⁷ Bericht, str. 81.

¹⁸ Bericht, str. 18, 25.

¹⁹ Vasilij Melik, O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku 60. let 19. stoletja, Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 160 (oz. str. 227 našega ponatisa). O številčnosti jezikov glej Die Habsburgermonarchie, herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, Band III, Wien 1980, tabela med str. 38/39 (k razpravi P. Urbanitscha).

tržaških zastopnikov, Toman zraven drugih kranjskih poslancev, že naslednje leto (1862) pa med Čehi. Državni zbor se je v začetku razcepil na dva velika tabora, na centraliste in federaliste. Federalistično opozicijo so sestavljali predvsem Čehi in Poljaki. Slovenski poslanci so spadali v oba tabora: Černe in Gorjup sta pripadala vladni večini, Toman opoziciji. Kljub razlikam pa sta Toman in Černe z enako vnemo nastopala za enakopravnost Slovencev. Toman je 8. junija 1861 nastopil z interpelacijo o enakopravnosti v šolstvu, 27. junija je govoril Černe o neenakopravnosti slovenskega jezika, 9. septembra je dal interpelacijo glede enakopravnosti v sodstvu, 13. septembra pa Toman glede enakopravnosti jezikov v gimnazijah. Dne 14. maja 1862 je spet govoril Černe o neenakopravnosti slovenščine, malo pozneje pa je imel Toman tri govore o jezikovni enakopravnosti na sodiščih (17. maja), v uradih (22. maja) in v šolstvu (23. junija). V tem zadnjem govoru je rekel, da vidi in priznava, da je nemška omika vplivala na Slovence, da pa bodo zdaj, ko jih je oktobrska diploma razglasila za polnoletne, hodili po lastni poti k omiki. Spoštovani bodo nemško umetnost, nemško omiko, nemško znanost, črpali bodo iz nje, saj je tako na svetu, da eden daje drugemu. Politične prevlade pa ni mogoče v Avstriji nemškemu elementu nikdar več priznati, tudi kar se tiče omike.²⁰ Tomanova predloga glede sodišč in uradov sta bila sprejeta, zanju se je zavzela tudi vlada, predlog glede šolstva pa je propadel.

Dne 8. januarja 1863 se je začelo drugo zasedanje kranjskega deželnega zbora. Trajalo je do konca marca (40 sej). Tudi med tem zasedanjem še ni bilo dosti slovenskih govorov. Slovensko sta nastopala samo Bleiweis in Toman, prvi nekaj več kot drugi. Dne 22. januarja je bila prebrana prva interpelacija v slovenščini. Podpisalo jo je 18 poslancev, torej poleg tistih, ki so bili ves čas v slovenski stranki, še nekaj drugih. Grofa Auersperga je ta slovenska interpelacija strašno razjezila. V zasebnem pismu se je pritoževal nad njo, češ da podpisniki "vsi boljše razumejo nemščino kot tisto spačeno slovensko latovščino (jenes monstroses slovenisches Kauderwälsch)."²¹ Dne 28. januarja so razpravljali o tem, ali naj stenografski zapisniki podajajo govore le v jeziku, v katerem so bili govorjeni (to bi seveda pomenilo v glavnem nemške zapisnike), ali naj se tiskajo v celoti v obeh jezikih (torej večinoma prevajajo v slovenščino). Tudi tokrat je dobil slovenski predlog širšo podporo. Zanj je glasovalo 17 poslancev, prav toliko pa je bilo tudi glasov proti, in predlog je bil zavržen. Proti je odločil deželni glavar baron Anton Codelli, ki je zadnji oddal svoj glas. Dne 5. februarja je bil zavržen predlog, naj se opravični red (poslovník) natisne v obeh jezikih. Ko je šlo za službeno pragmatiko, je Toman predlagal, naj se namesto obvladanja obeh deželnih jezikov zapiše "obvladovanje slovenskega in nemškega jezika". Kromer, hud nasprotnik slovenskih stališč, je menil, da bi bilo prav reči "obvladovanje nemškega in kranjskega jezika", češ da tukajšnje ljudstvo splošno razume kranjski jezik, ne razume pa tako imenovanega slovenske-

²⁰ Gustav Kolmer, *Parlament und Verfassung in Oesterreich, I*, Wien, Leipzig 1902, str. 89.

²¹ Breda Požar, *Anastasijs Grün in Slovenci*, Maribor 1970, str. 43.

ga pismenega jezika. Vendar pa ta provokacija ni uspela in sprejet je bil Tomanov predlog (13. februarja).²²

Ker je veljal Toman za glavnega nasprotnika protislovenske stranke, so tudi Slovenijo poimenovali po njem Tomanija. Naj tu navedemo odlomek iz takratnega političnega verzificiranja (Von Wien nach Triest, 1863):²³

Nach Tomanien, nach Tomanien
möcht' ich gerne eisenbahnen,
wo man slavisch denkt und fühlt,
wo slovenisch man studieret,
und mit Russland koketieret,
und die Zukunftsposse spielt;
wo man alles hat vergessen,
was man an Kultur besessen,
was vom Deutschen man gelernt;
wo man jetzt aus kind'scher Rache
sich durch eine eigne Sprache
von dem Sprechen ganz entfernt.

Pri nadomestnih volitvah 1863 in 1864 sta prišla v deželni zbor Luka Svetec, sodni adjunkt v Kočevju (rojen 1826), in Etbin Henrik Costa (rojen 1832), ki je 1864 postal tudi ljubljanski župan. Pozneje so govorili o vodilni "štiriperesni deteljici" Bleiweis - Toman - Svetec - Costa. V istih letih (1863/64) so se Čehi odločili za ostrejšo opozicijo proti vladi in so nehali hoditi na zasedanje državnega zbora. Sredi 1865 je bil znova zamenjan režim. Schmerlingu je sledil grof Rihard Belcredi. Državna tehtnica se je spet nagnila na federalistično stran. Dne 20. septembra 1865 je izdal cesar septembrski manifest, ki je sistiral zakon o državnem zastopstvu, obenem pa razglasil, da je prosta pot k sporazumu med narodi. V kranjskem deželnem zboru je Bleiweis 23. novembra, potem ko je bil prebran manifest v obeh jezikih, predlagal adreso. Toman je, to pot v slovenskem govoru, rekel, da je ta predlog "v duhu naroda slovenskega, v duhu ljudstva kranjske dežele", negativno ocenil Schmerlingovo obdobje, češ da so "naši bratje Ogrji, bratje Hrvati, bratje Čehi in Moravani in drugi Slovani" brž videli, da njihova beseda nič ne velja. Poudarjal je vrednost oktobrske diplome in podprl Bleiweisov predlog "prav živo, ker mi solnčni žark cesarske besede sveti žarno v oči in srce in me bolj vzradostuje, kakor februarski patent - luna, ki je zamogla nekoliko svetiti v noči pretemni." Za urgentnost predloga je glasovalo 11 poslancev, zato ni bila sprejeta, predlog sam pa je bil 27. novembra zavržen z 18 proti 14 glasovom. Toda tudi nasprotni, Auerspergov predlog adrese, ki je prosil za preklic sistiranja, ni bil sprejet, ker se je delu poslan-

²² Bericht. Vierzehnte Sitzung, str. 11.

²³ Fran Levstik, Zbrano delo 8, Ljubljana 1959, str. 135.

cev zdel preradikalen in niso hoteli nastopiti proti cesarski vladi. Z 18 glasovi je bil sprejet prehod na dnevni red. Naslednje leto (1866) je izgubila Avstrija vojno proti Prusiji in bila izločena iz Nemčije. To je žalostilo avstrijske Nemce, veselilo pa avstrijske Slované.

Januarja 1867 je prišlo do drugih splošnih volitev v deželne zборе. Nanje je bila slovenska stranka pripravljena, nastopila je organizirano in tudi zmagala. Kranjski deželni zbor je dobil slovensko večino. Tomana so kandidirali v najodličnejšem volilnem okraju, v mestu Ljubljani. Ob 62-odstotni volilni udeležbi je dobil 63 % glasov. Medtem je prišlo do nove spremembe režima. Belcredi je 7. februarja padel, namesto izrednega parlamenta, ki ga je bil načrtoval in je bil po godu federalistom, je Friedridch Ferdinand Beust sklical zdaj reden državni zbor po februarškem patentu, za katerega so se zavzemali nemški liberalci. Ko je bilo treba vanj izvoliti poslance, se je kranjski deželni zbor postavil na stališče, ki se je v zmernejši obliki ravnalo po češki politiki (ta je imela redni državni zbor za nezakonit). Toda kakor že prej češki, je bil tudi kranjski deželni zbor nemudoma razpuščen.

Po novih volitvah v marcu so Slovenci v kranjskem deželnem zboru sicer še ohranili večino, vendar nekoliko šibkejšo. Predvsem so izgubili večino v Ljubljani. Tomana je še istega dne izvolila za poslanca trgovsko-obrtna zbornica. Postavljalo se je vprašanje, kaj storiti glede novih volitev v državni zbor? Obetal se je hud vladni pritisk. Odločili so se voliti v državni zbor brez vsakršnih pogojev in tudi iti na Dunaj. Odrekli so se posnemanju Čehov in slovanski solidarosti ter dobili za to tudi dovoljenje od češke politike. "Mi smo preslabi, da bi sami vzdržali in odbili vladno silo, a žrtvovati se brez vsega upanja zmage, da si bi junaško bilo, ne kaže," je pisal Luka Svetec 7. maja Josipu Vošnjaku. "Premisliti moramo to, da od nas končno rešitev avstrijskega vprašanja ni zavisna; da mi sami, če tudi se upremo, Beustove sisteme ne vržemo; da pa posebno mi na Kranjskem deželi lahko mnogo škodimo, če vladno silo provociramo. Zato se mi vidi pametneje, da se šibi enako viharju upognemo, raji nego da bi nas, ko bi se ustavljali, prelomil. Saj tako ne more dolgo ostati. Ko sila mine, mi se spet vzdignemo."²⁴

Z odhodom slovenskih državnih poslancev na Dunaj se je začelo sporno obdobje naše državnozbornske politike, sporno zaradi očitkov tedanjega pa tudi poznejšega časa. Na Dunaju so imeli Slovenci svoj ožji klub, širšega pa skupaj s Tirolci. Na federalistični desnici so bili še Poljaki. V adresni debati sta govorila Toman in Svetec proti osnutku večine, v obrambo Belcredijevega sistema, sistiranja, proti dualizmu. Ko so 5. junija glasovali o adresi, so izjavili najprej Poljaki, da bodo glasovali zanjo, ker nikakor nočejo zbuditi vtisa, kakor da bi bili proti sporazumu z Ogrsko. Zanj so glasovali tudi Slovenci in Tirolci. Adresa je bila sprejeta s samo dvema glasovoma proti. Pri presojanju tega in podobnih glasovanj moramo upoštevati, da državni poslanci v avstrijskem parlamentu v tistih časih niso glasovali samo po svojih strankarskih in osebnih nagibih, ampak večkrat tudi iz nekega

²⁴ Josip Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982¹, str. 211, 212.

patriotizma, vdanosti do cesarja in višjih državnih interesov, pač v skladu z nami-gi, ki so jih dobili od zgoraj. Poljaki so dobili ob tej priložnosti od Beusta posebna zagotovila glede svojih zahtev, nekaj obljub pa so dobili tudi slovenski poslanci. Dobili so gorenjsko železnico (Ljubljana-Trbiž); koncesijo zanjo je dobil Toman, ki se je z njo izdatno materialno okoristil. Dne 28. junija so bili sprejeti pri Beustu in so mu pozneje izročili tudi pismeno spomenico o željah slovenskega prebivalstva na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem. Nekaj koncesij slovenščini je nato res sledilo, položaj pa se z njimi ni veliko spremenil. Kakor Poljaki in Tirolci se tudi slovenski poslanci niso udeležili razpravljanja in glasovanja o štirih temeljnih zakonih (o izvršni in sodni oblasti, o ustanovitvi državnega sodišča in o splošnih pravicah državljanov). Pogoj za to, da je državni zbor z nemško liberalno večino pristal na nov odnos z Ogrsko, na dualizem, je bilo sprejetje več demokratičnih zakonov, kakršni so bili tudi naštetih. Tako je nastala decembrska ustava. Kljub abstinenci desnice pa je bil Toman član ustavnega odbora in je v njem aktivno sodeloval. K besedilu znamenitega 19. člena zakona o splošnih pravicah državljanov, ki govori o enakopravnosti narodov, je veliko prispeval prav Toman. Izhajajoč iz formulacije osnutka kromeriške ustave iz 1849 je namreč Toman predlagal, da je vsakemu narodu zajamčena enaka neuničljiva pravica do varovanja in razvijanja narodnosti in do uporabe jezika v šoli, uradu in javnem življenju.²⁵

Sveteč je zagovarjal v Novicah politiko slovenskih državnih poslancev že sproti, zlasti pa v načelnem članku po novem letu 1868. Poudarjal je, da dualizem ni nov, ampak že zelo star pojav, da slovenski poslanci niso krivi, da je nastal, niti ga niso mogli podreti. Federalističnega programa niso opustili, niso se ga pa mogli v celoti držati. Njihova prizadevanja pa niso bila brez uspeha, kar se vidi iz določb o enakopravnosti narodov, o volitvah članov delegacij in o pristojnostih deželnih zborov. Za združenje Slovencev ni bilo nobene možnosti, med federalisti ni bilo nobene solidarnosti, vsak je imel svojo politiko. Namenjeni smo bili zapustiti državni zbor, je pisal Sveteč, če bi ga zapustili Poljaki in Tirolci in če bi bila ogrožena deželna avtonomija. Odšli niso niti Poljaki niti Tirolci, deželna avtonomija pa tudi ni bila ogrožena. In kaj bi dosegli, če bi drugače ravnali? Ničesar, le kranjski deželni zbor in njegovo slovensko večino bi spravili v nevarnost. Vodili smo torej realno politiko in tako politiko je treba voditi, je menil.²⁶

Podobno kot v državnem zboru so se vedli slovenski poslanci tudi v kranjskem deželnem zboru. Priznavali so decembrsko ustavo, niso načenjali državnopravnih vprašanj, vztrajali so pri nekakšni lojalni opoziciji. Zato jim tudi vlada ni delala posebnih težav, pridobili so si tudi nekaj ugodnosti, zlasti glede finančnega položaja dežele. Govoriti so začeli slovensko.

Politike državnih poslancev slovensko javno mnenje ni sprejelo z naklonjeno-stjo. Zlasti prvo, povsem nepričakovano glasovanje za adresu 5. junija 1867 je zbu-dilo vihar ogorčenja. "Pravi skandal, z gorečimi črkami v našo zgodovino pišoč gro-

²⁵ V op. 19 navedeni zvezek Habsburgermonarchie, str. 1013. (Gerald Stourzh).

²⁶ Novice 22. jan. - 12. febr. 1868.

zno sramoto!" je sodil Fran Levstik.²⁷ Enako ogorčenje je pokazal Levstik zaradi železniške koncesije in je še 1870 v Pavlihi stalno namigoval na afero (Toman železne ceste meri po svetu, Toman naj bo minister železnih cest in narodnih zmešnjav, slavni gospod železnocestni doktor)²⁸ in podobno. Josip Vošnjak, ki je o Tomanu napisal tudi posebno dramo (Doktor Dragan), je v Spominih sodil mnogo bolj prizanesljivo. Raznesel se je glas, pravi Vošnjak, da je Toman prodal koncesije neki banki za 120 ali 150 tisoč goldinarjev. Iz tega denarja so se plačali stroški, ki jih je imel ljubljanski konzorcij za pripravljala dela. "Tudi vsak član konsorcija je dobil neki znesek, ki se je n.pr. V. C. Supanu, predsedniku trgovinske zbornice, premajhen zdel, kar je vsak lahko čul iz njegovih ust, kadar je v krčmi govoril o tej stvari. Dr. Toman je podaril Slov. Matici 10 tisoč gld. in si kupil graščino Polhov Gradec... Ko bi Toman, Svetec in ostali slovenski poslanci bili delali Beustu še tako ostro opozicijo, bi s tem nič ne bili opravili. Tako pa so vsaj Kranjci dobili gorenjsko železnico in dr. Toman, ki je ves svoj čas in vse svoje delo žrtvoval za narod, je zaslužil, da je vsaj zadnje dni življenja brezskrbno preživel."²⁹

Politika na Dunaju od glasovanja za adresu naprej je med Slovenci povzročila precejšen razcep. Na eni strani so bili Toman, Svetec, drugi poslanci v državnem zboru in v kranjskem deželnem zboru, Bleiweis in Novice, prvaki, staroslovenci, na drugi je bila opozicija proti prvaštvu, ki se je že dalj časa krepila, je bilo javno mnenje, ki je cenilo predvsem slovanstvo in slovansko vzajemnost in so mu bili vzor Čehi. Da je bila češka politika zgrešena, da je bil federalizem, ki so mu bile osnova zgodovinske dežele, smiseln za Čeha, za Slovence pa prav nič, tega se takrat ni nihče zavedal. Leta 1868 so začeli mladoslovenci v Mariboru izdajati Slovenski narod in organizirati tabore. Vendar ni šla ob vseh nasprotjih ne prvaška ne mladoslovenska stran v medsebojno vojno, vedoč, da bi taka vojna pomenila katastrofo za narodno gibanje. Tako so tabore s programom Zedinjene Slovenije sprejemali vsi. "Tu ni razložka med mladimi in starimi, kmetom in gospodom, klerikalcem in liberalcem, poslancem ali neposlancem," je pisal Slovenski narod.³⁰ Bleiweisov krog je organiziral na binkoštni ponedeljek 1869 veličasten tabor v Vižmarjih nad Ljubljano. Na njem sta nastopila Bleiweis in dr. Etbin Henrik Costa, ni pa bilo Tomana ali Svetca.

Položaj v vladi in državnem zboru se je tudi začel spreminjati. Liberalni režim se je krhal, krepila in širila se je opozicija. V adresni debati, ki se je začela 19. januarja 1870, je Toman hvalil ustavno načelo oktobrskega patenta ter kritiziral februarško in decembrsko ustavo. Dne 27. januarja so zapustili državni zbor nemški katoliški Tirolci, 31. marca Poljaki, Slovenci, primorski Italijani in Romun Aleksander Petrino. Ta odhod so sprejeli Slovenci z velikim veseljem. Aprila je padla vlada, malo potem so bili razpuščeni deželni zbori in državni zbor.

²⁷ Fran Levstik, Zbrano delo 11, Ljubljana 1980, str. 90.

²⁸ Fran Levstik, Zbrano delo 10, Ljubljana 1978, str. 30, 48, 83.

²⁹ Vošnjak, n.d., str. 268, 269.

³⁰ Slovenski narod 5. jan. 1869.

Kandidature za nove volitve Toman zaradi bolezni ni več sprejel. Maja je zbolel za pljučnico, v začetku julija so ga prepeljali z Dunaja v Rodaun, kamor se je preselil, da bi laže okrevl, dobil pa je še bolezen na očeh in potem na želodcu, tako da je 15. avgusta ob pol dveh ponoči umrl, star 43 let in 4 dni.

DIE ANFANGE DES POLITISCHEN LEBENS DER SLOWENEN UND LOVRO TOMAN (Zusammenfassung)

Der Rechtsanwalt Dr. Lovro Toman aus Radovljica wurde in seinem 34. Lebensjahr in den ersten Krainer Landtag gewählt (März 1861). Er wurde sofort neben Dr. Bleiweis zum Hauptsprecher der slowenischen Partei, die damals noch in der Minderheit war. Er wurde auch in den Reichsrat gewählt (April 1861), in dem er unter den 7 Abgeordneten von Krain der einzige Anhänger der slowenischen Partei war. Slowenen waren auch beide Vertreter des Landes Görz (Černe und Gorjup). Toman und Černe traten mit Reden und Interpretationen für die Gleichberechtigung der slowenischen Sprache ein. Im Januar 1867 erhielt die slowenische Partei bei der Wahl in den zweiten Krainer Landtag die Mehrheit. Da aber der Landtag (wenngleich in gemäßigterer Form) der scharfen tschechischen Oppositionspolitik folgte, wurde er sofort aufgelöst. Bei der dritten Wahl im März behielten die Slowenen die - obgleich etwas schwächere - Mehrheit. In den Reichsrat gelangten nun 8 slowenische Abgeordnete (5 aus Krain, 2 aus der Steiermark, 1 aus Görz), die auf eine Nachahmung der Tschechen verzichteten. Sie waren der Meinung, das System des Grafen Beust allein nicht stürzen zu können und insbesondere dem Land Krain sehr zu schaden, wenn sie die Regierung herausfordern würden, weshalb sie eine "Realpolitik" einschlugen. Sie stimmten für den Dualismus, und Toman erhielt die Konzession für die Bahnlinie Ljubljana-Tarvis, die er sich materiell zu Nutze machte. Diese Politik rief in Slowenien einen Sturm der Entrüstung hervor - die öffentliche Meinung forderte eine scharfe Opposition zur Regierung und die Solidarität mit den Tschechen. Dennoch wurde die "Realpolitik" im Reichstag fortgeführt. Toman wirkte aktiv im Verfassungsausschuß mit, und der Artikel 19 des Gesetzes über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger erhielt seinen Wortlaut größtenteils aufgrund Tomans Bemühungen. Erst unter den geänderten Verhältnissen, als die Opposition gestärkt wurde, verließen die Slowenen im März 1870 zusammen mit den Polen den Reichstag. Bald nachher erkrankte Toman und starb am 15. 8. 1870 im Alter von 43 Jahren. Er ließ in der slowenischen Politik im Zeitraum von 1861 bis 1870 eine unauslöschliche Spur zurück.

SLOVENSKA POLITIKA OB ZAČETKU DUALIZMA

*Ta razprava, sestavljena na podlagi dosedanje literature in avtorjevih lastnih raziskovanj ter ugotovitev, govori o slovenskem odnosu do dualizma v času njegovega nastanka (1867) ter o slovenski politiki v naslednjih letih, v glavnem za časa tako imenovanega meščanskega ministrstva (1868-1870). Razprava je bila napisana za mednarodno konferenco o avstro-ogrskem sporazumu v Bratislavi (28. avgusta do 1. septembra 1967); bila je v nemščini (*Die slowenische Politik am Anfang des Dualismus*) razmnožena za udeležence konference ter je izšla v tisku v zborniku referatov in razpravljanj (*Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867*, Bratislava 1971, str. 607-649) te znanstvene prireditve. Tukaj objavljeni slovenski tekst je na nekaterih mestih in v nekaterih podrobnostih nekoliko širši od nemškega ter ima več podrobnejših opomb.- Razprava je izšla v *Zgodovinskem časopisu* 22 (1968) 1-2, str. 25-59.*

I

Prvi slovenski politični program je nastal v liberalnih krogih v revolucionarnem letu 1848. Prinesel je zahtevo po enakopravnosti narodov habsburške monarhije in po Zedinjeni Sloveniji.¹ Po padcu absolutizma so se iste težnje znova pokazale. V prvih mesecih leta 1861 so nabrali skoraj 20.000 podpisov za peticijo Schmerlingu, ki je izražala želje po enakopravnosti slovenskega jezika, nasvetovala pa tudi združenje vseh slovenskih dežel. Želja po Zedinjeni Sloveniji je bila omenjena tudi v kranjskem deželnem zboru. Vendar ni temu sledila nobena nadaljna akcija.

¹ O problematiki slovenskih političnih programov do konca šestdesetih let glej Fran Zwitter: Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike (*Zgodovinski časopis* 18, 1964, str. 75-153, oz. na str. 228-314 v knjigi: Fr. Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju, Lj. 1990). Čas, ki ga obravnava razprava, je najobširneje obdelan v delu Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895 (Ljubljana 1955 in pozneje) z obširnimi politično-zgodovinskimi opombami Dušana Kermavnerja. Leta 1860-1868 obsega druga knjiga (1956, 628 strani), leta 1868 do 1881 tretja (1958, 539 strani) in četrta (1961, 679 strani) knjiga, pa tudi še v opombah k peti knjigi (Kermavner: Slovenska politika v letih 1879 do 1895, 1966, 811 strani) objavljene dodatne opombe in dopolnilno gradivo. V tem obsežnem delu je večina podatkov, ki se navajajo v razpravi, zato v glavnem ni še posebej citirano. Od starejše literature je omeniti Dragotin Lončar: Dr. Janez Bleiweis in njegova doba (Zbornik Maticе slovenske 11, 1909 str. 141 do 244). Splošno orientacijo v slovenski zgodovini druge polovice XIX. stoletja daje knjiga Ferdo Gestrin in Vasilij Melik: Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918 (Ljubljana 1966, 364 strani), v problemih habsburške monarhije pa Fran Zwitter (s sodelovanjem Jaroslava Šidaka in Vase Bogdanova): Nacionalni problemi v habsburški monarhiji (Ljubljana 1962, 232 strani).

V Schmerlingovem obdobju so Slovence predstavljali v državnem zboru le 3 poslanci, eden iz Kranjske (dr. Toman), dva z Goriškega (Černe in Gorjup). Naj na tem mestu omenimo, da so v tem času sicer sedeli v poslanski zbornici dunajskega parlamenta tirolski klerikalci, ki so bili proti centralizmu, da pa sicer ni bilo še nobene nemške klerikalne stranke. Maloštevilni duhovniki-poslanci iz nemških dežel so večinoma podpirali Schmerlingovo vlado, prav tako pa je tudi vlada branila marsikatero pozicije cerkve. Avstrijski episkopat je zvesto opravljal slovesne maše ob obletnicah februarskega patenta. Dunajski kardinal Rauscher je bil centralist. Mnenje, da je bila opozicija v Schmerlingovem državnem zboru sestavljena iz Slovanov in nemških klerikalcev, ki ga pogosto najdemo v literaturi, je potrebno precejšnje korekture.² Toman se je povezal s federalistično desnico, posebej s češkimi poslanci, vendar ni v celoti sledil njihovi taktiki in ni nikdar zapustil parlamenta. Oba slovenska poslanca s Primorskega sta sedela v vrstah vladne večine. Ne glede na to razliko pa sta Toman in Černe z enako vnemo in odločnostjo nastopala za pravice slovenskega jezika in za narodno enakopravnost. *Novice*, vodilno glasilo slovenskega narodnega gibanja, sicer nikjer niso skrivale osnovnega nerazpoloženja proti centralizmu in simpatij za politiko desnice, vendar pa boj proti Schmerlingovi vladi in februarškemu patentu ni bil nikjer vodilni motiv njihovega političnega programa.

Padec Schmerlingove vlade in njenih centralističnih konceptov je bil od Slovencev v glavnem z veseljem sprejet. Tako oni, ki so bili prej v opoziciji, kot oni, ki niso bili, so pozdravili zdaj cesarski manifest in patent z dne 20. septembra 1865, s katerim je bila sistirana veljavnost temeljnega zakona o državnem zastopstvu. Razpravljanje o poti, ki naj jo ubere slovenska politika, in o zahtevah, ki naj jih postavi, je močno oživilo.

Vsi slovenski programi, ki so se pojavili v tem letu in v naslednjih letih, so imeli tele skupne poteze: sklicevanje na oktobrsko diplomo kot nasprotje februarškemu patentu, zahtevo po ustavnih pravicah in enakopravnosti vseh narodov, po široki avtonomiji posameznih sestavnih delov monarhije, po federalistični ureditvi, ki pa ne bi škodovala moči države, zahtevo po močni, edini Avstriji, odklanjanje dualizma kot najbolj nevarne rešitve, ki bi prepuščala vlado v enem delu nemškemu, v drugem pa madžarskemu centralizmu, obenem pa uničevala enotnost države.

Skupna poteza skoraj vseh slovenskih političnih programov je bila tudi težnja po združitvi slovenskega ozemlja. Mnenja o tem, na kakšen način naj bi se to zgodilo, pa so bila različna. Nekateri so jemali za podlago svojih zahtev narodno pravo, drugi zgodovinsko pravo. Slovenci so živeli, če se ne oziramo na Beneško Slovenijo in na Prekmurje, v šestih deželah s posebnimi deželnimi zbori, v večini teh dežel pa je bil slovenski samo del ozemlja in prebivalstva, nekje večji, drugje manjši. Pravo in zadovoljivo uresničenje združitve Slovencev je torej mogla prinesiti le na podlagi

² O političnih strankah v Schmerlingovem parlamentu in slovenskih poslancih glej Vasilij Melik: O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja (Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 155-171, oz. v našem ponatisu na str. 222-238).

narodnega prava zahtevana Zedinjena Slovenija, kakor je bila zamišljena leta 1848. To pa je seveda pomenilo radikalno uničenje starih deželnih meja. Pomembnejši zagovorniki federalistične ureditve monarhije, tako Čehi, Poljaki ali Hrvatje, so stali na stališču zgodovinskega prava in historično-političnih individualitet. Tudi za vladajoče kroge monarhije je bilo pričakovati, da jim bodo zgodovinski koncepti bližji. Iz teh razlogov, iz strahu pred tem, da bi ostali v svojih težnjah osamljeni, iz strahu pred neuresničljivostjo Zedinjene Slovenije, pred nasprotovanjem vlade, pa tudi iz bojazni, da ni provincializem še preveč močan, so se zatekali mnogi Slovenci k poskusom, doseči zedinjenje po zgodovinskem pravu in brez uničenja deželnih meja. Gotovo pa so bili med zagovorniki zgodovinskih konceptov tudi ljudje, ki se zaradi lastnih konservativnih nazorov niso mogli odločiti ali bi se le težka odločili za Zedinjeno Slovenijo po narodnem pravu, ljudje, ki so narodno pravo sploh odklanjali kot preveč revolucionarno.

Einspieler, o čigar notranjeavstrijski koncepciji bomo govorili nekoliko pozneje, je zagovarjal zgodovinsko pravo z naslednjimi besedami: "Spoštovanje zgodovinskega prava je ena najvažnejših konservativnih potenc. Dokler imajo ljudje spoštovanje in strah pred starim in tradicionalnim, ni govora o pravi revoluciji ... Toda joj! če zapustimo podlago zgodovinskega prava in prelomimo s preteklostjo, tedaj je izgubljena vsaka opora, vsako upanje na mir. Medtem ko zdaj centralizacija v Avstriji krši zgodovinske pravice, ustvarja tabulo raso in je s tem revolucionarna, štiti federacija pravo monarhističnega načela, ki prav tako temelji na zgodovinskem pravu, štiti stare pravice in svoboščine kraljestev in dežel in je najmočnejši jez proti vsaki revoluciji."³ Konservativni Peter Hicinger je napisal, da je dolga zgodovinska zveza med narodi, ki žive v posameznih deželah, "vstvarila tudi historične pravice, ktere se ne morejo mimogrede pobrisati, da bi ostala, kakor pravijo, tabula rasa za zgolj narodno vredbo slovenske zemlje" in da je torej zgodovinska podlaga edina pot.⁴

V iskanju opore zgodovinskemu pravu sta se našli dve širši pokrajinski entiti: stara Notranja Avstrija (Štajerska, Koroška, Kranjska, Primorska) in Kraljestvo Ilirija (Primorska, Kranjska, Koroška) iz predmarčne dobe, ki pa ni bila nikdar enotno upravno področje. Notranjeavstrijske dežele so razen Beneške Slovenije in Prekmurja zajemale sicer celotno slovensko ozemlje, toda Slovenci niso bili v njih niti polovica prebivalstva in bi le skupaj s Hrvati (v Istri) presegli število Nemcev (teh je bilo približno dve petini) in Italijanov. Ilirija bi imela sicer slovensko večino in le petino nemškega prebivalstva, zato pa bi Štajerski Slovenci, to se pravi, ena tretjina vseh Slovencev, ostali izven njenih meja.

Notranja Avstrija je bila že v začetku šestdesetih let priljubljena ideja koroškega slovenskega politika duhovnika Andreja Einspielerja, ki je v letih od 1861 do 1863 izdajal revijo z značilnim naslovom *Stimmen aus Innerösterreich*. V njej je razvijal svoj koncept preureditve monarhije "po načelu avtonomije kraljestev in dežel, ena-

³ *Stimmen aus Innerösterreich* 1862, str. 101-102.

⁴ *Novice* 26. jul. 1865.

kopravnosti vseh narodnosti in jezikov ter enakosti razmerja vseh dežel do centralne vlade" v 9 deželnih skupin z odgovarjajočimi dvornimi pisarnami. Ena od teh skupin bi bila Notranja Avstrija. Zanj se je zavzemal Einspieler tudi v časniku *Slovenec*, ki ga je začel izdajati v Celovcu januarja 1865. Za notranjeavstrijsko skupino so se ogrele tudi Bleiweisove *Novice*. Zgodovinske argumente zanjo sta objavljala Peter Hicinger in Peter Radics.⁵

Najširšo veljavo je dobila ta koncepcija s tem, da so jo sprejeli slovenski rodoljubi iz Štajerske, Kranjske in Koroške na sestanku v Mariboru 25. septembra 1865. Ta tako imenovani mariborski program, ki so ga z objavo dali v diskusijo, je predvidel za vsako deželo deželni zbor in c. kr. namestništvo, za celotno notranjeavstrijsko skupino pa skupinski zbor in dvorno pisarno. Narodnostne probleme bi reševali posebni skupinski narodni zbori, v katerih bi bili poslanci iste narodnosti iz vseh dežel. Volilni okraji bi bili razmejeni po narodnostih, v narodnostno mešanih deželah bi bile narodnostne kurije. Upravne enote bi bile soseske, občine, županije (po vzgledu Ogrske in Hrvatske), velike približno tako kot nekdanja okrožja, tudi razmejene kolikor mogoče po narodnostnih mejah. Kolikor bi se preko deželnih zborov take ureditve ne dalo doseči, je bila predvidena prošnja na cesarja, ki naj bi "iz svoje polnovlastnosti potrebno pomoč za državnopravno našo uredbo nakloniti blagovolili." Na prvo mesto v programu je bila postavljena zahteva, "da se kranjskemu vojvodstvu povrne zemeljna celota," kar naj bi pomenilo priključitev nekdanje avstrijske Istre in goriškega Krasa Kranjski.⁶ Ta nenavadna zahteva je že tedaj naletela na velik odpor v Slovenskem Primorju.⁷

Mariborski program ni naletel na nikakršno podporo ne med Nemci ne med slovanskimi zavezniki Slovencev, na ugovore s strani narodnega prava pa je zadel tudi doma že takoj v začetku.

Ilirija, kakor že rečeno, za slovenski program ni bila vabljava, ker ni obsegala štajerskih Slovencev. Pojavila pa se je posebna kombinacija zgodovinskega prava in narodnostne razmejitev, nekakšna srednja pot med preveliko Notranjo Avstrijo in premajhno Ilirijo. To je bila koncepcija, ki jo je decembra 1865 objavil koroški duhovnik Matija Majar. Njegova deželna skupina obsega ilirske dežele Primorsko, Kranjsko in Koroško v celoti, od Štajerske pa samo slovenski del. Priključitev tudi nemškega dela bi bila, kakor je menil Majar, tako Nemcem kot Slovincem neljubna, Slovincem pa še posebej škodljiva, saj bi z njo izgubili večino v deželni skupini. Ker bi bilo ime Slovenija za tako celoto Nemcem in Italijanom v spodtiko, je priporočal stari in nepristranski izraz Ilirija. Notranja ureditev deželnih skupin monarhije bi bila po Majarjevem konceptu v marsičem podobna Einspielerjevim in mariborskim zamislim.⁸

⁵ Lončar, v op. 1 cit. delo, str. 179.

⁶ Slovenski tekst programa, *Novice* 4. okt. 1865; nemški, Triglav 10. okt. 1865.

⁷ Andrej Gabršček: *Goriški Slovenci*, I. knjiga, Ljubljana 1932, str. 82-83; *Novice* 1. nov. 1865 (str. 359).

⁸ O Majarjevem konceptu Kermavner v opombah k "Prijetelju" II, str. 570-574.

Kakor je poudaril Zwitter, je napačno naziranje, po katerem naj bi v začetku povsem prevladoval koncept historično-političnih individualnosti in naj bi šele mladoslovensko gibanje oživilo program Zedinjene Slovenije.⁹ Tako narodno-pravni kot zgodovinsko-pravni koncept nastopata že v začetku šestdesetih let. Res pa je, da so kriza Schmerlingove vlade in nato nastop Belcredijeve, zlasti pa septembrski manifest izredno pospešili nastajanje zgodovinsko-pravnih programov. Taka je bila tudi koncepcija Palackega, izražena v njegovem znamenitem članku *Idea statu rakouskeho*, ki je izhajal aprila in maja 1865 v češkem časniku *Národ*. V tem članku je napisal Palacký, da bo glede avstrijskih dednih dežel prišlo do diskusij o tem, ali naj bodo ena deželna skupina ali več takih skupin, ker bi si zlasti slovenske pokrajine mogle želeti združitev v posebno ilirsko kraljestvo. Einspieler je objavil v *Slovenca* zelo obširne izvlečke iz članka, posnel pa je npr. prav to mesto čisto po svoje: "pri Slovencih se bode prašalo, ali naj še ostanejo raztrgani na šest kosov, ali naj se osnuje zanje ena skupina in sicer skupina notranjoavstrijskih dežel."¹⁰

Belcredijev režim je bil režim historično-političnih individualnosti. Neprestano se je govorilo in pisalo o bližnji ustanovitvi raznih deželnih skupin in dvornih pisarn. Ni čudno, da so tudi slovenski politiki čutili potrebo, prilagoditi se duhu časa z zgodovinskimi koncepti. Tipičen primer za to je Matija Majar, eden prvih tvorcev programa Zedinjene Slovenije leta 1848, ki se zdaj, leta 1865, odloči za Ilirijo. Ideja Zedinjene Slovenije v tem času sicer ni zamrla, stopila pa je v ozadje. Zdelo se je, da se da zmagati edinole s historičnimi koncepti.

Vojna leta 1866 je pomenila v tem precejšnjo spremembo. Kakor vojna leta 1859 z dogodki, ki so ji sledili, je bila tudi ta vojna velika zmaga narodnostne ideje. "Narodna ideja je zavladata po svetu. Topovi so pri Solferini in Sadovi razdjali historične ideje, premenili stare historične meje", piše Luka Svetec po vojni.¹¹ Razpad habsburške monarhije se zdi precej mogoč. Staro propada, novo raste, ideja Zedinjene Slovenije brez zgodovinske podlage stopa spet v ospredje. Ljudje, ki so še malo prej zagovarjali historični koncept, so zdaj (ali zdaj spet) za Zedinjeno Slovenijo.

Nekateri pripisujejo zelo velik vpliv za prevlado narodnega programa Zedinjene Slovenije razočaranju nad konferenco čeških, poljskih in hrvatskih politikov konec julija 1866 na Dunaju.¹² Riegerjev program, ki je bil tu predložen, je predvidel za vse avstrijske dedne dežele eno deželno skupino in je s tem povsem prezrl slovenske želje, saj je Notranjo Avstrijo in vse Slovence podredil nemški skupini.

Septembra 1866 je Einspieler kot urednik *Slovenca* postavil vprašanje, ali naj v novih razmerah stari mariborski program še velja, ter je pozval k sodelovanju za sestavo novega. V času od 19. septembra do 31. oktobra 1866 je bilo objavljenih 9

⁹ Zwitter, v op. 1 cit. razprava str. 141.

¹⁰ Slovenec 24. jun. 1865.

¹¹ Novice 3. okt. 1866.

¹² Kermavner v Prijatelju II, str. 574; Prijatelj (II, str. 27), Kermavner (prav tam, str. 528) in Zwitter (Nacionalni problemi, str. 132) postavljajo po Eisenmannu, Charnatzu in še drugih sestank v avgust oziroma začetek avgusta. Naša datacija po A. O. Zeithammer: Zur Geschichte der böhmischen Ausgleichversuche I (Prag 1912), str. 17.

prispevkov, od katerih se jih je 6 odločilo za Slovenijo na narodnostni podlagi, dva za Majarjevo Ilirijo. Tudi v *Novicah* je bilo v tem času vedno več glasov za narodnostno pravo.

10. oktobra je objavil Einspieler nov *Slovenčev* program, ki ga je dal še v naprejšnjo diskusijo. V tem programu je sicer dejal, da je njegova podlaga narodnost, in menil, da bi bila najboljša skupina taka z enim samim narodom, toda zdelo se mu je, da to ni mogoče, ker bi bili proti vlada, saj narodno načelo trga, slabi in ruši celo cesarjevino, ker bi bili proti Nemci, Madžari, Slovani, pa tudi Slovenci, ki so zaljubljeni v svoje dežele, nazadnje Evropa, ker bi bile potrebne povsod nove državne meje, če naj bi bile narodnostne. Bil je tedaj za oba zgodovinska koncepta: za Notranjo Avstrijo ali "še bolje" za Ilirijo (s slovenskim delom Štajerske). Kakor vse kaže, pa je Einspieler sam nad svojo Notranjo Avstrijo kmalu nekako obupal; rubrika novic in dopisov, ki je vse od začetka Slovenca nosila naslov "iz notranje avstrijskih dežel", se je s 1. decembrom 1866 preimenovala v rubriko "iz slovenskih dežel".

Nekoliko več kot o Notranji Avstriji se govori zdaj o Iliriji. Upanje vzbuja govorica, da se nekateri visoki avstrijski krogi zavzemajo za združitev Primorske, Kranjske in Koroške, torej za Ilirijo, kot ukrep proti italijanski nevarnosti. Iz tega izvirajo nekateri koncepti Majarjeve Ilirije jeseni 1866. Podobne vesti o možni vladni akciji za ustvaritev Ilirije se pojavljajo tudi pozneje v letih 1869 in 1870 ter vzbujajo na Slovenskem različne kombinacije, odklonilne in ugodne komentarje. V glavnem pa je prevladala ideja Zedinjene Slovenije. Tega svojega vodilnega mesta v naslednjih letih ni več izgubila.

Luka Svetec, ki se je oktobra in novembra 1866 zavzel za Zedinjeno Slovenijo v svojih člankih, je nasvetoval tudi pot do uresničenja: osnova naj bi bila peticija kakor v začetku Schmerlingove dobe, nato naj bi cesar sklical znane rodoljubne veljake slovenskega naroda, ki bi izdelali in mu predložili v potrditev načrt novega volilnega reda. Splošna volilna pravica, pravi Svetec, mora tudi nam postati vzor, kateremu se moramo kolikor mogoče približevati. Po novem volilnem redu naj skliče vladar zastopnike v s e h (besedo je podčrtal Svetec) Slovencev, ki naj se izrečejo o bodoči slovenski državnopravni ureditvi. Danes namreč ni mogoče vedeti, meni Svetec, ali je za tem, kar se piše, večina naroda ali pa le nekatere osebe.¹³ Kakor mariborski torej tudi Svetčev program apelira na cesarja in na oktroiranje, toda obenem poziva, lahko rečemo, k širokemu plebiscitu. V času, ko je Svetec objavil svoje članke, še ni bilo nobenih volitev, na katerih bi se pokazalo, ali ima slovensko narodno gibanje množično podporo ali ne. Do take preizkušnje je prišlo šele januarja 1867.

¹³ Slovenec 3. nov. 1866. Po Svetcu za enako pot tudi Jože Vošnjak: Slovenci, kaj čemo? Ljubljana 1867, str. 38.

Rekli smo že, da so se Slovenci opredelili za Belcredijevo vlado. Nad njenim praktičnim delom so bili sicer dokaj razočarani. Nacionalna stvar ni nič pridobila, avtonomija tudi ne, vloga birokracije je ostala ista kakor prej, podpirali pa so, tudi še po njegovem padcu, principe njegovega režima.¹⁴ Konec Nemške zveze in izločitev Avstrije iz Nemčije zaradi izgubljene vojne leta 1866 so pozdravili z veseljem iz istih razlogov, zaradi katerih so bili leta 1848 proti frankfurtskim volitvam: Avstrija naj bo ločena od Nemčije, naj se ne vtika v nemške zadeve, posveti naj se sami sebi in svojim narodom. Iz istega razloga vlada že v začetku nezaupanje do Beusta, ko ta prevzame zunanje ministrstvo, ker to kaže, da se Avstrija Nemčije ne odreka. Ves čas pa vlada zlasti strah pred tem, da bi se monarhija dualistično uredila. Sklicanje izrednega državnega zbora v začetku leta 1867 je že pomenilo določeno razočaranje.

V januarskih volitvah leta 1867 je slovenska stranka prvič stopila organizirano na volitve. Tega ni bilo niti leta 1848 niti 1861. Ko se je začelo leto 1867, še nikakor ni bilo mogoče trditi, da slovensko ljudstvu podpira in zagovarja stališča svojega narodnega vodstva, da se ne strinja z nasprotniki narodnega gibanja, ki so trdili, da so Slovenci živeli v stoletni slogi z Nemci, da žive v svetu nemške kulture, da je slovenščina še vse premalo izoblikovana, knjižni jezik pa preprostem človeku nerazumljiv, da je slovenskemu kmetu nemščina potrebna, ker mu je koristna, in da si tudi za naprej ne želi nič drugega, zlasti pa ne nesmiselnih in nepotrebnih narodnostnih bojev.

Volitve so prinesle Slovencem velik uspeh. Da so bili na Goriškem izvoljeni v slovenskem delu dežele slovenski kandidati, ni bilo nobeno presenečenje, saj so bile tu razmere najbolj ugodne in so Slovenci uspeli že leta 1861. Presenečenje pa so pomenile volitve na Štajerskem in Kranjskem. V mestni kuriji so dosegli Slovenci izredno lep uspeh na Kranjskem, kjer so dobili ob 60-odstotni udeležbi tri petine glasov ter 9 od 10 poslancev. Volilci nemške stranke so se v precejšnji meri abstinirali. Toda boj za mestno kurijo je trajal na Kranjskem še vsa sedemdeseta leta ob približno enaki moči obeh taborov; od rezultatov v tej kuriji je bila odvisna večina v deželnem zboru, ker je veleposestvo ostalo vse do konca monarhije v nemških rokah. Šele nastop Taaffejeve vlade je prinesel Slovencem v mestih dokončno zmago. V štajerski mestni kuriji so se Slovenci januarja 1867 šele prvič plaho pokazali, uspeha pa niso dosegli ne tedaj ne pozneje. Glavna moč slovenske stranke je bila v kmečki kuriji, kjer je živelo več kot 85 % prebivalstva. Tu je glasovalo za slovenske kandidate v slovenskem delu Štajerske 73 %, na Kranjskem pa celo 84 % vseh izvoljenih volilnih mož. Izvoljeni so bili vsi slovenski kandidati. Volitve v naslednjem desetletju so sicer prinesle začasne poraze v nekaterih volilnih okrajih, vendar v veliki večini slovenska zmaga ni bila nikdar več ogrožena. Slovenski kmet

¹⁴ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes, IV. Session (1867-1869), str. 29 (Toman).

se je torej januarja 1867 odločil zoper podrejenost slovenščine, za slovenski narodni program in je dal slovenski stranki najtrdnjšo oporo. Kranjski deželni zbor je dobil prvič slovensko večino (25 od 36 izvoljenih poslancev). V štajerski deželni zbor je prišlo 8 (prej 2) slovenskih zastopnikov. Organizirano niso nastopili Slovenci edinole v Istri (prvič leta 1870), poraz pa so doživeli le na Koroškem. Zaradi neugodne razmejitve volilnih okrajev so mogli tu računati le na en kmečki volilni okraj (stalno so zmagovali v njem od leta 1880 dalje).¹⁵

Volitve januarja 1867 so torej prinesle veliko politično afirmacijo slovenskega naroda. Po pravici je zapisal Zarnik po volitvah v *Novicah*: "Te 3 dni smo bili bitke na političkem polji, - bitke za svoj obstanek, napredek in občo boljjo prihodnost... Zdaj še le moremo prosto dihati, zdaj še le smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu, da živi, da se zrelo političsko giblje in da nismo samo narodopisen pojem..."¹⁶

¹⁵ O deželnozborskih in državnozborskih volitvah ter volilni pravici glej Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem 1861-1918 (Ljubljana 1965, 440 strani).

¹⁶ Novice 6. febr. 1867.

Ko je bil državni zbor z odločbo 4. februarja izpremenjen iz izrednega v ustavnega, so se 15. februarja na Dunaju sestali zastopniki federalistov iz čeških dežel, Galicije, Tirolske in to pot tudi Slovenije (iz Kranjske: Toman, Costa, Klun, Svetec, iz Štajerske: Dominkuš), da bi se dogovorili o smernicah nadaljnje politike. Sklenjeno je bilo, voliti v državni zbor, toda pod določenimi pogoji.¹⁷ Slovenci so v kranjskem deželnem zboru, v katerem so dobili večino, v začetku sledili Čehom, vendar na nekoliko zmernejši način. Deželni zbor je 28. februarja sprejel adresno, s katero se je postavil na stališče oktobrske diplome, septembrskega patenta o sistiranju, izrednega državnega zbora, pa proti ustavnemu državnemu zboru, češ da ni kompetenten. Trdno se držč svojih pravic, je bilo rečeno v adresi, bi moral deželni zbor volitve poslancev v državni zbor odkloniti, vendar pa je bil zaradi političnega položaja, zvestobe in vdanosti pripravljen voliti. "Vendar se drznemo, podati Vašemu c. kr. Veličanstvu naj ponižnejo prošnjo: da bi blagovolilo zaslišati ta preponižni deželni zbor o dogovorjenem načrtu državne ustave v zmislu državne temeljne postave od 20. oktobra 1860. leta in Najvišjega patenta od 20. septembra 1865. leta." Ob sprejemanju te adrese je trdila slovenska večina, da voli brez pogojev, brez pravnih pridržkov¹⁸ - češki deželni zbor je bil namreč medtem že razpuščen - toda še preden je prišlo do volitev, je bil razpuščen tudi kranjski deželni zbor.

Po ponovnih volitvah, v katerih so Slovenci v kranjskem deželnem zboru ohranili (sicer nekoliko zmanjšano) večino, so v skladu s pismom, ki so ga dobili od češkega voditelja dr. Riegerja, da naj se za zdaj ne ozirajo na slovansko vzajemnost, ampak naj si ohranijo večino v deželnem zboru, volili v državni zbor brez adrese in brez pridržkov. Iz istih razlogov so izvoljeni slovenski poslanci šli na Dunaj. "Od nas končno rešitev avstrijskega vprašanja ni zavisna," je pisal Svetec, "da pa posebno mi na Kranjskem deželi lahko mnogo škodimo, če vladno silo provociramo... Mi smo preslabi, da bi sami vzdržali in odbili vladno silo, a žrtvovati se brez vsega upanja zmage, dasi bi junaško bilo, ne kaže."¹⁹ Enako so šli na Dunaj tudi izvenkranjski slovenski državni poslanci.

Slovensko parlamentarno zastopstvo na Dunaju leta 1867 je bilo zaradi volilnih zmag pri deželnozborskih volitvah mnogo močnejše kot prej. Namesto prejšnjih 3 je bilo zdaj 8 poslancev: 5 iz Kranjske (dr. Toman, Svetec, župnik Pintar, grof Barbo, dr. Klun, ki pa je konec oktobra zapustil slovensko stranko in se pridružil nemški), 2 iz Štajerske (Lipold in Lenček, ki ju je izmed slovensko orientiranih poslancev izvolila nemška večina štajerskega deželnega zbora namesto od

¹⁷ Sklepi po J. V. Jahn: František Ladislav Rieger (Praha 1889), str. 338. Drugače Kermavner (Priatelj II, str. 581) po Tobolki. Udeležence iz Slovenije navajamo tako, kakor so jih naštele Novice 20. febr. 1867 (str. 66). Slovenec 19. febr. 1867 in po njem Lončar (v op. 1 cit. razprava, str. 183) ter Prijatelj (II, str. 121) navajajo kot udeleženca še viteza Gariboldija in Vošnjaka, izpuščajo pa Kluna. Po Vošnjakovih Spominih bi sodili, da se sestanka ni udeležil, ne po tem, da sestanka ne omenja, ampak po tem, da se je, kakor piše, šele naslednje leto (1868) seznanil z Riegerjem (Spomini II, Ljubljana 1906, str. 20). Klunovo udeležbo navaja Avgust Pirjevec (Slovenski biografski leksikon I, str. 468).

¹⁸ Bericht über die Verhandlungen der ersten Session der zweiten Wahlperiode des krainischen Landtages (1867), str. 51-59.

¹⁹ J. Vošnjak: Spomini I (Ljubljana 1905), str. 242-243.

Slovencev predlaganih Hermana in dr. Razlaga) ter 1 iz Goriške (Černe).²⁰ Ob sistemu indirektnih volitev se večje zastopstvo sploh ni dalo doseči. Po uvedbi direktnih volitev v državni zbor se je absolutno število slovenskih poslancev leta 1879 sicer precej dvignilo, toda izdatno močnejše relativno zastopstvo (v odnosu do celotnega števila poslancev) so dobili Slovenci šele z državnozbornsko reformo leta 1907.

V državnem zboru leta 1867 so Slovenci ter dalmatinski Srb Ljubiša sedeli na federalistični desnici skupaj s Poljaki in nemškimi klerikalnimi Tirolci. Klerikalnih poslancev iz drugih nemških dežel tudi to pot še ni bilo, kajti nemški klerikalni tabor ob volitvah leta 1867 še ni bil organiziran za volilni boj. Poljaki niso hoteli s Slovenci in Tirolci v enoten klub, Slovenci (z Ljubišo vred) so imeli lasten ožji klub ter širšega skupaj s Tirolci.²¹

Rieger je bil svetoval, naj gredo Slovenci na Dunaj, pri priliki podajo ugovor v imenu dežele in naroda, se odločno izrečejo zoper dualizem in za federalizem, se dogovorijo s Poljaki in Tirolci ter končno ob ugodni priliki spet s protestom odidejo.²² Postopanje v državnem zboru pa je bilo precej drugačno.

V adresni debati sta govorila Toman in Svetec proti osnutku, v obrambo Belcredijevega sistema, sistiranja, proti dualizmu. Ko pa je prišlo 5. junija do končnega glasovanja o adresi, so izjavili najprej Poljaki, da bodo glasovali zanjo, ker nikakor nočejo zbuditi vtisa, kakor da bi bili proti sporazumu z Ogrsko. Slovenci so bili baje presenečeni nad spremembo poljskega stališča in so sami tudi glasovali za adresu, v namenu, kakor je to pojasnil Toman, "da bi bila akord in harmonija popolna", vendar pa so pred glasovanjem Pintar, Barbo in Ljubiša zapustili zbornico. Tudi Tirolci so se odločili glasovati za adresu, tako da je bila sprejeta samo z 2 glasovoma proti.²³

Kakor so Poljaki dobili ob tej priliki od Beusta posebna zagotovila glede svojih zahtev, tako so dobili nekaj obljub tudi slovenski poslanci. Dobili so gorenjsko železnico; koncesija zanjo je bila dana dr. Tomanu, ki se je z njo izdatno materialno okoristil. 28. junija so bili sprejeti pri Beustu in so mu kasneje izročili tudi pismeno Spomenico o posebnih, v avdienci izraženih željah slovenskega prebivalstva na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem. Te želje so bile zlasti: povečanje deželne avtonomije, povečanje uporabe slovenščine v šolah (učni jezik na osnovnih šolah naj bo le materinščina, v srednjih šolah naj bo polovica predmetov podajana v materinščini, polovica pa v nemščini), občevanje političnih, finančnih in sodnih uradov s slovenskimi strankami in občinami v slovenščini, ustanovitev posebnih slovenskih oddelkov pri namestništvu v Gradcu in deželni vladi v Celovcu, podobno pri sodiščih, ali pa vsaj določeno število slovenskih svetovalcev

²⁰ O orientaciji slovenskih državnih poslancev 1867 glej Vasilij Melik: Sprememba programa slovenskega političnega tabora v letu 1867 (Zgodovinski časopis 19-20, 1965-1966, str. 309-317; v tej knjigi na str. 324-332).

²¹ Zgodnja danica 20. jun. 1867 (str. 145); Gustav Kolmer: Parlament und Verfassung in Österreich, Erster Band (Wien 1902), str. 267; Novice 30. okt. 1867 (str. 363).

²² Riegerjevo pismo objavil Lončar (Naši zapiski 6, 1909, str. 72).

²³ Stenographische Protokolle (kot v op. 14), str. 173; Zgodnja danica 20. jun. 1867 (str. 146).

in nastavitve določenega števila Slovencev pri centralnih uradih.²⁴ Nekaj koncesij slovenščini je nato res sledilo, položaj pa se z njimi ni mnogo spremenil.

Kakor Poljaki in Tirolci se slovenski poslanci niso udeležili razpravljanja in glasovanja o štirih temeljnih zakonih (o izvršni oblasti, o sodni oblasti, o ustanovitvi državnega sodišča in o splošnih pravicah državljanov), vendar pa je bil dr. Toman član ustavnega odbora in je v njem aktivno sodeloval. Znameniti člen 19. temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov, ki govori o enakopravnosti narodnosti, je dobil svojo formulacijo v veliki meri prav po Tomanovem prizadevanju.²⁵

Ko je prišla na dnevni red sprememba temeljnega zakona o državnem zastopstvu, so se razpravljanja udeležili vsi z desnice, Poljaki, Tirolci in Slovenci. Pred končnim glasovanjem je slovenski ožji klub sklenil glasovati za sprejetje (5 članov je bilo za: Černe, Svetec, Klun, Lipold in Lenček, 2 proti: Toman in Pintar, 2 pa sta bila odsotna: Barbo in Ljubiša). Ob glasovanju 17. oktobra pa so Poljaki in Tirolci glasovali proti, od Slovencev pa 5 proti (Toman, Pintar, Barbo, Ljubiša, Černe, ki se je premislil zaradi Poljakov); 3 pa za (Svetec, Lipold, Klun), medtem ko Lenčka ni bilo več na Dunaju.²⁶ Rezultat glasovanja je bil 119 : 46.

Podobno razcepljeni so bili slovenski glasovi, ko so se sprejemali zakoni o skupnih zadevah in o finančnih sporazumih z Ogrsko. Tudi v velikih razpravah, ki so bile v parlamentu okrog konkordata, odnosa države do cerkve in o zakonih, ki so bili predlagani in sprejeti s tem v zvezi (o zakonskem pravu, o razmerju med šolo in cerkvijo), slovenski poslanci niso bili povsem enotni. Toda o tem bomo govorili na drugem mestu, v IV. poglavju.

Politika slovenskih poslancev na Dunaju je zbudila doma mnogo protestov. Že za udeležbo v državnem zboru niso bili vsi. Zlasti glasovanje za adresu 5. junija in za novo besedilo temeljnega zakona o državnem zastopstvu 17. oktobra je zbudilo veliko ogorčenje in nezadovoljstvo. Ves čas smo govorili proti dualizmu, ves čas smo ga imeli za največje zlo - zdaj pa so naši poslanci izdali svoja in naša načela. To je bil splošen občutek. V prvih trenutkih je delil ta občutek tudi Bleiweis s svojimi *Novicami*, vendar pa je postal takoj zmeren, svaril pred kakršnim koli razdorom in ni dovoljeval dvomiti o poštenosti, iskrenosti in rodoljubju kritiziranih poslancev.

Svetec je zagovarjal v *Novicah* politiko slovenskih državnih poslancev že sproti, zlasti pa v načelnem članku po novem letu 1868,²⁷ in sicer z naslednjimi razlogi: Dualizem ni nova, ampak že zelo stara prikazen. Slovenski poslanci niso krivi, da

²⁴ Celoten tekst spomenice (Promemoria) je objavil A. Fischel: Materialien zur Sprachenfrage in Österreich (Brünn 1902), str. 335, skrajšani slovenski tekst Novice 17. jul. 1867 (str. 240). Kermavner (Prijatelj II, str. 583) govori po Roggeju o slovenski sekciji pri ljubljanskem namestništvu, mišljeno je seveda graško, saj na Kranjskem kot v povsem slovenski deželi ni bilo potrebe po posebni slovenski sekciji, pa tudi politična oblast v Ljubljani ni imela ranga namestništva, temveč le deželne vlade.

²⁵ Stenographische Protokolle (kot v op. 14), str. 1315-1316 (Sturm); Slovenski narod 14. jan. 1869. Zdaj glej o tem na podlagi zapisnikov ustavnega odbora in zapuščine poslanca Eduarda Sturma napisano razpravo Gerald Stourzh: Die Gleichberechtigung der Nationalitäten und die österreichische Dezember-Verfassung von 1867 (Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867, Wien-München 1967, str. 186-218).

²⁶ Novice 23. okt. 1867 (str. 357), 30. okt. 1867 (str. 363), 6. nov. 1867 (str. 375); Klunovo pismo Bleiweisu (Naši zapiski 6, 1909, str. 202).

²⁷ Novice 22. jan.-12. febr. 1868.

je nastal, niti ga niso mogli podreti. Federalističnega programa niso opustili, niso se ga pa mogli v celoti držati. Njihova prizadevanja pa niso bila brez uspeha na dveh važnih področjih federalističnega programa: glede deželne avtonomije in narodne enakopravnosti. O tem pričajo zlasti § 19 temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov z določbami o enakopravnosti vseh narodnosti, dalje §§ 11 in 12 decembrske ustave, po katerih so deželni zbori v nasprotju s februarско ustavo kompetentni za vse, kar ni pridržano državnemu zboru, tako da strog centralizem ni več mogoč, ter §§ 8 in 9 zakona o skupnih zadevah, po katerih volijo člane delegacij državni poslanci vsake dežele posebej. Dualizem torej ni tak, kakor smo se v začetku bali; Svetec pravi celo dobesedno: "princip sedanje ustave je federalističen."²⁸ Za združenje Slovencev ni bilo nobene možnosti, podpore zanj ni bilo ne pri Nemcih ne pri slovanskih narodih, pa tudi sami Slovenci niso bili enotni. Solidarnosti med federalisti ni bilo, vsak od njih je vodil svojo politiko. Vprašanje "krivde" slovenskih državnih poslancev vidi Svetec ne v takem ali drugačnem glasovanju v državnem zboru, ampak v osnovnem problemu: da je kranjski deželni zbor volil v državni zbor, da so slovenski poslanci v državni zbor šli in v njem ostali, "ker smo s tem faktično njegovo oblast pripoznali in njegovim sklepom se podvrgli."²⁹ Namenjeni pa smo bili izstopiti, če bi izstopili Poljaki in Tirolci (kar pa niso) in če bi bila ogrožena deželna avtonomija (kar pa ni bila). In kaj bi dosegli, če bi drugače ravnali? Ničesar, le kranjski deželni zbor in njegovo slovensko večino bi spravili v nevarnost. Vodili smo torej realno politiko in tako politiko je treba voditi.

Glede bodočnosti pravi Svetec, da ne smemo biti pasivni. Zavedati se moramo, da je večina narodov dualizem in novo ustavo sprejela. Toda tudi nova ustava ne bo za večne čase. Izkoristiti moramo pravice, ki smo jih pridobili, utrdimo se, ko pa bo mogoče, bomo krepkeje zahtevali še to, kar nam manjka. Posebej moramo skrbeti za to, da se bo tudi naše ljudstvo, zlasti na Štajerskem, Koroškem in Primorskem oprijelo misli Zedinjene Slovenije.

Nasprotniki te koncepcije so odgovarjali, da slovenski poslanci res niso ustvarjali dualizma, pa, ker so ga pripoznali, so ga utrdili, namesto da bi ga skušali podkopavati. Morali bi s protestom zapustiti državni zbor. Če bi bile nove volitve na Kranjskem, bi ostala večina slovenska, kakor je po prvem razpustu, če pa ne bi, tudi ne bi bilo slabše, kakor je. Slovenska državnozborna politika s svojo uslužnostjo in ustrežljivostjo vladi ni dosegla ničesar oziroma le malenkosti, ki niso vredne omembe. Treba se je torej učiti pred vsem od Čehov, ki so dosledni, ki vztrajajo v svoji načelni opoziciji, ki ne gredo v državni zbor, pa povzročajo s svojo politiko vladi sive lase. Tudi Poljaki opuščajo svojo politiko iz leta 1867. Treba se je držati slovenske solidarnosti, katere temelj sta zahteva po ohranitvi narodnosti in federalistična ideja, sredstva pa so lahko različna, pri Čehih zgodovinsko pravo, pri nas

²⁸ Novice 5. febr. 1868.

²⁹ Novice 29. febr. 1868.

narodno. Treba je odločno zahtevati Zedinjeno Slovenijo. Zedinjena Slovenija je edina garancija za nacionalno enakopravnost, ki je sicer nikakor ne bomo dosegli.³⁰

Tako sta nastala na Slovenskem dva tabora, tabor oportunistične politike državnih poslancev in tabor njihovih nasprotnikov, zagovornikov radikalne nacionalne politike. O dejavnosti teh bomo govorili v naslednjem III. poglavju, o sestavi obeh taborov v V. poglavju, tu pa naj dokončamo le prikaz dejavnosti slovenskih poslancev v državnem zboru.

Slovenski poslanci so kljub vsej kritiki ostali v državnem zboru. Povezani so bili kakor prej v glavnem s poljsko in tirolsko desnico. Zavzemali so se za slovenske nacionalne pravice, ne da bi spregovorili o Zedinjeni Sloveniji. Branili so deželno avtonomijo in so zato npr. aprila 1869 ob predlogu novega zakona o osnovnih šolah po splošni razpravi izjavili, da se specialne razprave in glasovanja ne bodo udeležili, ker osnutek krši ustavo in ureja stvari, ki spadajo v kompetenco dežel, ter so s Poljaki in Tirolci zapustili zbornico.³¹

Položaj se je končno razpletel leta 1870. Tirolci so, zapustili parlament 27. januarja, njim so sledili 31. marca Poljaki ter s skupno izjavo Slovenci, Italijani iz Primorja in Romun Petrino³² (ne pa vsi Italijani in vsi Romuni, kakor se navadno bere). Ta slovenski izstop seveda ni bil posledica pritiska s strani slovenskih nasprotnikov državnega zbora, ampak celotnega razvoja političnega položaja v državi, ko se je ministrstvo razdvojilo in se je opozicija vedno bolj krepila in širila. Ne glede na to je bil pozdravljen izstop slovenskih poslancev z velikim veseljem. "Narodna sloga je dosežena," je pisal *Slovenski narod*.³³ Malo zatem so bili državni zbor in vsi deželni zbori razpuščeni. Prišlo je do novih volitev. Oris novega položaja in razvoja pa ne spada več v okvir našega razmišljanja.

III

Štajerski Slovenci so začeli izdajati 2. aprila 1868 v Mariboru *Slovenski narod*, ki je bil po Einspielerjevem *Slovenu*, ko je leta 1867 nehal izhajati, prvi novi slovenski politični časnik in ki je postal glasilo opozicije proti politiki slovenskih državnih poslancev, glasilo tako imenovanih mladoslovencev, slovenskega liberalnega tabora.

Slovenski narod si je postavil za svoj politični program edino, mogočno in svobodno Avstrijo, federalizem in "združenje vseh Slovencev v jedno administrativno celoto", V prvem članku je bilo posebej poudarjeno, da se od dosedanjih slovenskih programov, ki so se često snovali in često pozabljali, program Slovenskega naroda razlikuje in odlikuje le po eni točki: to pa je "jasno in določno izrečena po-

³⁰ Slovenski narod 2. , 4. jul. 1868.

³¹ Stenographische Protokolle (kot v op. 14), str. 5805.

³² Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, V. Session (1870), str. 973.

³³ Slovenski narod 2. apr. 1870.

treba zedinjenja vseh Slovencev v jedno organično celoto." Ta misel, je rečeno, ni nova, "čuli je le nismo... v javnem parlamentu." Poudarjeno je, da je cilj zrelih in samosvestnih narodov "svestranska, popolna svoboda, da zamorejo razvijati vso svojo moralno in materialno moč, da jo morejo razvijati zase, za svojo korist, da stopijo v politiko kakor odločljivi faktor, in da žive v zgodovini kakor posebni individuum svoje življenja, po svoji potrebi, omiki in volji."³⁴

Liberalni krog okrog Slovenskega naroda je idejo Zedinjene Slovenije znova in močno okrepil: prenesel jo je v širino. S časopisnih stolpcev in zaprtih sestankov politikov in rodoljubov jo je ponesel na eni strani med množice, na drugi strani v deželne zборе. Zahteve po njej so postale odločnejše in ostrejšje.

Štajerski Slovenci so prišli prvi na misel, organizirati po češkem zgledu tudi na Slovenskem velika množična zborovanja na prostem, iz angleškega političnega življenja znane mitinge, ki so jim na Slovenskem kakor na Češkem vzdeli ime tabori in ki jih je zdaj novi zakon o zborovanjih dopuščal. Za take tabore so imeli na Štajerskem že v določeni meri predhodnika v "besedah" pod milim nebom, ki so jih prirejali že od leta 1863 naprej, ki so zainteresirale kmete, imele zelo velik odziv in so jih priporočali tudi drugim slovenskim deželam, češ da učinkujejo vse drugače kakor pa čitalnične besede v zaprtih prostorih.³⁵

V času od avgusta 1868 do avgusta 1871 je bilo na Slovenskem (z enim hrvatsko-slovenskim v Kastvu vred) 18 taborov, 3 leta 1868, 5 leta 1869, 8 leta 1870, 2 leta 1871. Na Štajerskem jih je bilo 5 (2 leta 1868, 2 leta 1869, 1 leta 1870), na Goriškem 4 (1 leta 1868, 1 leta 1869, 2 leta 1870), na Kranjskem 4 (2 leta 1869, 2 leta 1870), v Istri 2 (po 1 leta 1870 in 1871), na Koroškem 3 (2 leta 1870, 1 leta 1871). Udeležba na taborih je znašala po 5000, 6000 ljudi in več, na taboru v Vižmarjih nad Ljubljano jih je bilo celo do 30.000. Na dnevnih redih taborov so bile predvsem zahteve po Zedinjeni Sloveniji, po enakopravnosti slovenskega jezika, po uvedbi slovenščine v šole in urade, tudi cerkvene, po ustanovitvi šol raznih vrst, zlasti kmetijskih, tudi po univerzi, ter vrsta splošnih in lokalnih gospodarskih potreb (znižanje davkov, gradnja železnic, ustanavljanje gospodarskih društev, zavarovalnic in posojilnic itd.). Glede vseh teh točk so bile izglasovane resolucije. Centralna točka taborov je bila zahteva po Zedinjeni Sloveniji. Preko taborov so se kmečke množice aktivirale za slovenski politični program. Taborov je bilo konec v letu 1871, za časa Hohenwartove vlade, ki je tabore prepovedala ali črtala iz predloženih dnevnih redov točke o zedinjenju Slovenije oziroma o združenju Jugoslovanov.

Kakor tabori se je tudi akcija za Zedinjeno Slovenijo v deželnih zborih začela na Štajerskem. Uvodoma naj bo omenjeno, da je slovenski deželni poslanec Herman, sicer rojen Nemeč, že marca 1866, torej še pred vojno, v pismu Vošnjaku nasvetoval, naj bi Slovenci - podobno kakor tirolski Italijani - zahtevali za Slovensko Štajersko poseben deželni odbor ter poseben oddelek pri namestništvu

³⁴ Slovenski narod 2. apr. 1868.

³⁵ Triglav 21. dec. 1867; Slovenski gospodar 26. sept. 1867.

ali še bolje, administrativno podreditev Ljubljani ter slovenski senat pri višjem deželnem sodišču v Gradcu. Na shodu zaupnih mož so ta predlog v skromnejši obliki (slovenski oddelek pri namestništvu in deželnem odboru) sprejeli, vendar naj bi sklepi ostali tajni in so bili proti volji udeležencev objavljeni v *Slovincu*.³⁶

Dne 9. septembra 1868 sta v štajerskem deželnem zboru ob debati o adresi, ki naj bi izrazila zahvalo deželnega zbora za sankcioniranje temeljnih državnih zakonov in še posebej verskih zakonov, slovenska poslanca Herman in Vošnjak nastopila za Zedinjeno Slovenijo. Herman je dejal: "Zastonj je, da tu sedimo; v tem deželnem zboru ne bomo mi slovenski poslanci niti kdo drug nikdar nič dosegli... Temu zlu ni mogoče drugače odpomoči kakor z ločitvijo in z združitvijo vseh Slovencev v eni nacionalni in politični individualnosti."³⁷

Malo zatem so Slovenci na Štajerskem organizirali v odgovor nemškimi peticijam proti slovenski interpelaciji glede jezikovnih pravic peticije občinskih zastopov za jezikovno enakopravnost in Zedinjeno Slovenijo; v kratkem času je prišlo preko 100 takih peticij.

Dne 28. septembra 1868 je spregovoril o Zedinjeni Sloveniji v kranjskem deželnem zboru dr. Bleiweis. Od kranjskega deželnega zbora, ki je imel slovensko večino, je bilo sicer pričakovati kaj več kot le omembo v govoru, brez formalnega predloga, resolucije ali česa podobnega. Toda, kakor se je pozneje pokazalo, je bil Bleiweis v slovenskem klubu sicer predlagal resolucijo ali adresu o Zedinjeni Sloveniji, pa je klub ta predlog odklonil.³⁸

Dne 3. septembra 1869 so na sestanku slovenskih deželnih poslancev iz Kranjske, Štajerske in Goriške sklenili, da bodo na bližnjih zasedanjih deželnih zborov postavili Zedinjeno Slovenijo na dnevni red in sicer v kranjskem, kjer je večina slovenska, z resolucijo ali adresno, v goriškem in štajerskem pa z interpelacijo.

Prva interpelacija je bila prebrana 11. oktobra 1869 v štajerskem deželnem zboru.³⁹ Na široko je naštevala krivice, ki so se godile in se gode Slovincem. Poudarjala je od javnega prava priznano pravico narodov, "da si smejo svoje stvari sami oskrbovati in si dati ono ustavo, ki se z njih razmerami najbolj ujema." Država obstoja le zaradi svojih prebivalcev in mora skrbeti za svoje narode. "Država, ki bi tega ne hotela ali ne mogla, ne bi imela zase nobene moralne upravičenosti." Interpelacija se sklicuje na naravno pravo, nemško zgodovinsko pravo pa imenuje zgodovinsko krivico. "Dežele ne reprezentira zemljišče, ampak narod, ki na zemljišču živi... Torej ne moremo priznati nemški večini, da bi imela lastninske pravice do nas in do ozemlja, na katerem živimo." In naprej: "Politično individualnost vojvodine Štajerske reprezentira oblastveno in vladarsko pravo deželnega vladarja.

³⁶ Vošnjak: Spomini I, str. 199; Slovenec 19. maja 1966.

³⁷ Stenographische Protokolle des steiermärkischen Landtages 1868, str. 102; J. Vošnjak: Spomini, Drugi zvezek, Ljubljana 1906, str. 39.

³⁸ Prijatelj III, str. 108.

³⁹ Prijatelj III, str. 126 pomotoma septembra. Nemški tekst interpretacije glej Triglav 22.-29. okt. 1869, slovenskega Vošnjak: Spomini II, str. 86 do 95. Tu citirano besedilo je po Vošnjaku, vendar popravljeno na nekaterih mestih, tako da odgovarja nemškemu originalu.

Mi se imamo samo do njega obračati. Ako se on sklada z ljudstvom, katero se hoče ločiti, potem ima omenjena izprememba vso svojo pravno podlago." V skladu s takim naziranjem je postavljala interpelacija na vlado vprašanje, ali je pripravljena predložiti cesarju prošnjo za združenje Slovencev v eno nacionalno in politično celoto. Slovenske zahteve so bile takole opisane: "Domači uradniki naj nas vladajo, ki narod ljubijo in katere bode imenovala naša deželna oblast; hočemo, da se sklepa-jo postave v jeziku našega naroda in da izvirajo iz našega kulturnega in pravnega življenja. Mi terjamo postavodajo v domačem skupnem deželnem zboru za vse stvari, ki so v najvišjem diplomu z 20. oktobra 1860 deželni avtonomiji prepuščene: za pravosodje, uk, bogočastje, upravo. Za te stvari terjamo deželno vlado, katera bo našemu skupnemu deželnemu zboru odgovorna, katera se bo imenovala izmed nas in katera bo razvijala notranjo moč naroda. Mi hočemo imeti svojo lastno najvišjo sodnijo, svoje lastno vseučilišče na naših tleh, v narodovem osrčju. Mi hočemo, da se določi in odloči ona svota denarja in vojakov, katere moramo dajati državi, in druge dohodke hočemo upotrebljati za blagor in potrebe lastne dežele in lastnega naroda." Ta interpelacija, ki jo je sestavil Herman,⁴⁰ je nedvomno najodločilnejši in najostrejši tekst, kar jih je bilo sestavljenih v akciji za Zedinjeno Slovenijo na koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let.

Vlada je bila s svojim odgovorom izredno hitra. Že naslednjega dne, 12. oktobra 1869, je odgovoril vladni zastopnik, da vlada za ustanovitev kronovine Slovenije ne samo ne bo nudila pomoči, ampak bo tudi z vso odločnostjo nastopila proti stremljenjem v tej smeri. Ta vladni odgovor je izzval med pripadniki "realne politike" na Slovenskem precejšen preplah.⁴¹

V kranjskem deželnem zboru je bil po debatah v klubu slovenskih poslancev ter v posebnem odseku deželnega zbora, ki naj bi pretresal vprašanje, kako ustreza decembrska in poznejša državna zakonodaja deželnim koristim, v tem odseku sprejet naslednji predlog resolucije: "Državne osnovne postave od 21. decembra 1867 naj se v porazumljenji vseh kraljestev in dežel tako prenaré, da se avtonomija posameznih kraljestev in dežel, toraj tudi vojvodstva Kranjskega, poveča tako, da se pravosodje, bogočastje in nauk in sploh cela deželna uprava izloči iz kompetencije državnega zbora in odkaže deželnim zborom posameznih kraljestev in dežel, katerim naj se pa pusti na prosto voljo, po svojih historiško-pravnih razmerah, po narodnem soplemenstvu ali z ozirom na financijalne ali sploh materijalne okoliščine združiti se v državnopravne skupine." Toda tudi ta predlog, ki o Zedinjeni Sloveniji konkretno ni ničesar izjavil in je s svojo formulacijo dopuščal najrazličnejše možnosti, s svojo previdnostjo pa zbudil vihar med mladoslovenci, je bil vladi razlog, da je nanaglo, še preden je prišel predlog v deželni zbor, zasedanje deželnega zbora dne 22. oktobra 1869 zaključila. Deželni predsednik je dobil od notranjega ministra naročilo, da je treba proti zahtevi po Zedinjeni Sloveniji odloč-

⁴⁰ Vošnjak: Spomini II, str. 85.

⁴¹ Laibacher Tagblatt 14. okt. 1869; Slovenski narod 13. nov. 1869.

no nastopiti, ker razpravljanje o njej presega zakonito ustavno območje deželnega zbora, posega pa tudi v samoupravne pravice sosednjih dežel.⁴²

V goriškem deželnem zboru je bila 30. oktobra 1869 vložena interpelacija slovenskih poslancev dr. Josipa Tonklija in dr. Antona Žigona, ki je pa drugi slovenski poslanci niso podpisali, ker se jim akcija ni zdela oportuna, Černe pa je celo izjavil, da se z njo ne strinja. Postavljala je podobno vprašanje kot štajerska: "Ali je želja visoke vlade pravične želje in zahteve celega slovenskega naroda s tem spolniti, da po pristojni poti vse slovenske pokrajine tokraj Litve združi v eno narodno in politično celoto z enim skupnim deželnim zborom v središču slovenskega naroda za skupne zadeve s postavodajno pravico v vseh zadevah, ki so v 3. členu najvišjega diploma 3. oktobra 1860 odkazane deželni avtonomiji, in z eno deželno vlado, ki ima biti za imenovane zadeve temu deželnemu zboru odgovorna?"⁴³

Šele naslednje leto, pod vlado Potockega, se je kranjski deželni zbor v adresi 30. avgusta 1870 jasno izrekel za Zedinjeno Slovenijo, za združitev vseh pokrajin, koder prebiva slovenski narod, "v eno administrativno in kolikor mogoče državno-pravno celoto," - obenem pa se je tudi (drugače kakor pred letom dni in tudi v nasprotju s politiko slovenskih državnih poslancev v zadnjih letih) postavil znova, kakor februarja 1867, na stališče oktobrske diplome in septembrskega manifesta ter na naziranje, da sedanja ustava "nima pravoveljavne podloge". Zato je bil tudi mnenja, da bi pravzaprav moral odkloniti volitve v državni zbor in je volil le pogojno in z izrecnim pridržkom. Svoj molk glede Zedinjene Slovenije v prejšnjih letih so opravičevali slovenski deželni poslanci Kranjske ob tej priložnosti s tem, da bi bili pokopali Zedinjeno Slovenijo trije ustavni faktorji: drugi prizadeti deželni zbori, državni zbor in vlada, ki bi bili vsi proti.⁴⁴

Tudi v naslednjem zasedanju deželnega zbora, za časa Hohenwartove vlade, je bila v adresi z dne 14. oktobra 1871 omenjena želja po Zedinjeni Sloveniji, vendar kot naloga prihodnosti. Nato se v kranjskem deželnem zboru Zedinjena Slovenija ni več omenjala vse do leta 1878.

IV

Eno glavnih vprašanj šestdesetih let v Avstriji je bilo vprašanje konkordata, odnosa med katoliško cerkvijo in državo. To vprašanje se je pojavilo že v Schmerlingovem parlamentu, še z mnogo večjo silo pa leta 1867. Razumljivo je, da se je močno odražalo tudi na Slovenskem. Kakor drugod obstajajo pri Slovencih ves ta čas, pa seveda tudi že prej, konservativci in liberalci, oboji z različnimi niansami. V letih, ko o njih tu govorimo, sta običajna izraza zanje staroslovenci in mladoslovenci, čeprav se termini povsem ne krijejo. Že Zwitter je pokazal, da ne moremo govoriti o staroslovincih in mladoslovincih kot o dveh različnih generacijah, eni

⁴² Josip Mal: Zgodovina slovenskega naroda; najnovejša doba (Celje 1928 do 1939), str. 1007.

⁴³ Pertrattazioni della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca 1869, str. 281-284.

⁴⁴ Obravnave kranjskega deželnega zbora 1870, str. 78-79 in priloga 35.

starejši in drugi mlajši, ampak da gre to za dve struji, ki sta obstajali že od začetkov slovenskega političnega gibanja.⁴⁵

Tednik *Zgodnja danica*, ki ga ureja Luka Jeran in izhaja od leta 1848, je glavno glasilo slovenskega konservativnega klerikalizma. *Zgodnja danica* se sicer vključuje v boj za enakopravnost slovenskega jezika in naroda, seveda pa ji je vera daleč prva pred narodnostjo, ostro napada vsako izražanje svobodoumnih in liberalnih nazorov. Duhovščina še daleč ni v celoti v tem taboru. Precejšen del duhovnikov je sorazmerno liberalnih nazorov, pojav, ki je med drugim povezan tudi s tem, da je mnogim talentiranim kmečkim sinovom zaradi materialnih težav drug študij onemogočen, pa se brez veselja do duhovskega poklica zatekajo v semenišče.

Bleiweis, urednik dolga leta edinega oziroma glavnega slovenskega časopisa *Novice* in prav preko tega časopisa vodilna oseba slovenske politike vse do svoje smrti leta 1881, je bil sicer v veliki meri konservativen, nikakor pa ne klerikalen. Povsem napačno je mnenje Prijatelja, ki je menil, da se je Bleiweisov krog že v petdesetih letih vdal Jeranovemu klerikalizmu in da kažejo *Novice* že v začetku 60. let docela ultramontansko podobo, pa je zato dal tudi obdobju od leta 1860 do 1868 v slovenski zgodovini ime "obdobje okorelega konservatizma".

Vse do leta 1867 *Novice* nimajo klerikalnega pečata. V svojih političnih člankih poudarjajo narodnost in narodni program, ne govorijo pa o potrebi obrambe vere in cerkve. Tudi slovenski poslanci na Dunaju ne govorijo v diskusijah o konkordatu ne na tej ne na drugi strani in se ne spuščajo v razpravljanja, kjer bi prišlo do izraza liberalne ali konservativne tendence in naziranja.⁴⁶

Prav tako imajo januarske volitve leta 1867 izrazito narodni značaj, značaj boja za pravice slovenskega jezika, slovenskega naroda. Volilni programi v nobeni deželi ne govorijo o veri, ampak samo o narodnosti in omenjajo duhovščino samo zaradi njene narodnosti. Le klerikalna *Zgodnja danica*, ki ponatiskuje proglašene slovenskega vodstva, dostavlja svoja, v drugem tonu napisana priporočila, kjer svetuje voliti "poštene, pravične, krščanske, znajdene in domoljubne može".

Brž nato pa se položaj izpremeni. Klerikalni del narodnega gibanja, zavedajoč se velike vloge duhovščine v organiziranju slovenske politične stranke in njene volilne zmage, je, kakor kaže, zahteval od vodstva narodnega gibanja, da podpre tudi boj cerkve za konkordat, da stopi v obrambo vere. V proglasu "narodnega volilnega odbora za vojvodstvo kranjsko", datiranem 4. marca 1867, za ponovne volitve v kranjski deželni zbor, že najdemo omenjeno vero, o kateri januarja še ni bilo besede. "Ako bivši vaši poslanci niso izgubili zaupanja vašega," je rečeno v proglasu, "boste jih zopet volili kajti geslo njih bilo je in zmiraj bode: vse za vero, cesarja in domovino!" S tem je bil dan uradni slovenski politiki prvič v šestdesetih letih katoliški, klerikalni pečat. Tudi druga volilna navodila v *Novicah* uporabljajo to sicer že staro, a zdaj v uradno narodno politiko sprejeto geslo. Liberalni Zarnik napiše članek *Naša duhovščina in sedanje volitve*, ki brani pravice duhovščine do

⁴⁵ Zwitter, v op. 1 cit. razprava, str. 144.

⁴⁶ O odnosih med klerikalci in liberalci v prvi polovici šestdesetih let glej v op. 2 cit. delo.

udeležbe v političnem življenju in pravi, da pravi katoliški duhovnik ne sme križem rok držati in nevtralnno gledati ob proticerkvenem boju nemških liberalcev. "Tak duhoven, ki bi se v tacih zadevah tako obnašal, ne bi bil niti mlačen, niti mrzel, temuč že popolnoma zmrznjen." V Einspielerjevem *Slovcu* pa je objavljen dolg članek Vse za vero, cesarja in domovino, ki utemeljuje to geslo.

Kljub pisanju v korist konkordata in cerkve, ki se zdaj začne, pa je v *Novicah* argumentacija v mnogih člankih različna od argumentacije klerikalne Zgodnje danice. Novicam pri konkordatu ne gre za pravice in interese cerkve, razlogi v polemiki so jim veliko bolj praktične in nacionalne narave: nemški liberalci trdijo, da je glavni vzrok nesreč v Avstriji verska nestrpnost katolikov - mi pa vemo, da je Avstriji prva in neobhodna potreba enakopravnost narodov. O konkordatu govorijo zato, da lahko molčijo o drugih, pomembnejših, resničnejših avstrijskih problemih. Šolski zakon pomeni krivico do naše slovenske duhovščine, ki je za šolstvo ogromno napravila, ki je zastoj učila in slovenščino uveljavljala, in tako naprej.

Slovenski narodni tabor z liberalci vred nasprotuje protikonkordatskim akcijam, tako npr. liberalni Razlag v brežiškem okrajnem zastopstvu. Slovenska večina je menda preprečila, da bi se protest proti konkordatu sploh pojavil na seji mestnega sveta ljubljanskega. Toda prav tako ta slovenski narodni tabor ni kazal vneme, da bi začel kako akcijo za konkordat. Slovenski večini ljubljanskega mestnega sveta ni prišlo na misel, da bi sprejela kako resolucijo v obrambo konkordata. Val peticij z naširoko pobiranimi podpisi iz vseh delov slovenskega ozemlja, poslanih nato parlamentu, je, kakor vsaj kaže, izključno delo duhovščine oziroma klerikalnega dela prebivalstva.⁴⁷

V državnem zboru slovenskih poslancev glede konkordatskih in cerkvenih zadev, vsaj v začetku, ni vezala klubska disciplina.⁴⁸ Vendar pa je bil, kot se zdi, pritisk klerikalizma kakor tudi težnja, ne priti z njim v konflikt in cepiti narodno gibanje, dokaj močan. Liberalni Svetec se je oglasil (20. julija) v prilog klerikalnemu predlogu, vendar pa je skušal, kakor se nam zdi, vzbuditi vtis, da govori z nevtralnega stališča, ne kot prizadet katolik, ampak kot miroljuben politik, ki se boji verskih bojov in svari pred njimi. Noben slovenski poslanec razen župnika Pintarja in grofa Barba - niti Toman niti Svetec, ki sta bila glavna govornika - se ni posebej ostro angažiral v obrambo cerkve in konkordata. Prijateljeva trditev, da je Toman branil konkordat z isto vnemo kot tirolski pater Greuter, je gotovo močno pretirana.

Včasih se nekateri poslanci izognejo glasovanju. Klun stalno, Lenček pa večkrat glasuje v protikonkordatskem smislu.⁴⁹ Kakor je grof Barbo predložil parlamentu peticijo dunajskih katolikov za ohranitev konkordata (29. oktobra), tako je predložil Lipold peticijo okrajnega zastopstva v Laškem za ukinitev konkordata (25. oktobra).⁵⁰ Klun je 25. in 26. oktobra govoril v protikonkordatskem smislu v

⁴⁷ O odnosih med klerikalci in liberalci leta 1867 glej v op. 20 cit. delo.

⁴⁸ Novice 31. jul. 1867 (str. 257); Klunovo pismo Bleiweisu (Naši zapiski 6, 1909, str. 202).

⁴⁹ Zgodnja danica 1867, str. 138, 170, 179, 246, 248; Novice 1867, str. 257.

⁵⁰ Stenographische Protokolle (kot v op. 14), str. 1138, 1223.

diskusiji o zakonu o razmerju šole do cerkve - toda brž nato je zapustil slovensko stranko in se preselil v klopi nemškega levega centra.

Ravnanje slovenskih poslancev nikogar ni zadovoljilo. Odločno klerikalnim ljudem, ki jim je zaradi svojega protikonkordatskega stališča zoprni cel parlament, je slovenska obramba konkordata premedla in premalo odločna, prav tako pa so nezadovoljni tudi na liberalni strani. Slovenski študentje na Dunaju so 7. novembra 1867 sklenili adresso slovenskim državnim poslancem, ki jih obsoja, da so zagovarjali konkordat. Toda ta adressa ni bila nikdar podpisana in odposlana: pokopala sta jo strah pred sorodniki-duhovniki in oziri na vlogo duhovščine v narodnem življenju. Ta zadnji razlog, povezan s skrbjo za slovo v narodnem gibanju, je narekoval zadržanje slovenskih liberalcev v tem času tudi sicer.

Ko so liberalni mladoslovenci začeli izdajati *Slovenski narod*, so v njegovem političnem programu omenili tudi cerkveno vprašanje ter napisali o njem naslednje: "Slovenski narod ne bo nikdar preziral, kako globoke korenine ima v našem narodu katoliška cerkev. Dobro nam je znano, za koliko blagega narodnega razvitka se imamo nji zahvaliti in koliko ga imamo še od nje pričakovati. Tedaj ne bodo samo našemu listu verske zadeve, dogme in bistvene cerkvene naprave svete, kakor so celemu narodu, ampak poganjal se bodo npr. tudi za to, da se neoskrunjeno ohrani cerkveno premoženje, da se ljudska šola ne loči od cerkve, da se oživlja bolj in bolj javno cerkveno življenje."⁵¹

Tega programa se je držal *Slovenski narod* v naslednjih letih. Priznaval je duhovščini njene zasluge in pozitivno vlogo v narodnem gibanju, ni branil ali hvallil liberalnih zakonov, ki so zmanjševali vlogo cerkve v državi, ni pa tudi branil cerkve in napadal liberalizma. Če lahko rabimo to besedo, je bil v velikih cerkveno političnih konfliktih tistega časa nevtralen, je skušal ne govoriti o njih. Menil je, da bi pisanje o verskih zakonih in podobnih problemih utegnilo razdvojiti Slovence v dva tabora in to bi narodni stvari škodovalo.⁵² Hotel je enotnost narodnega gibanja in je zavračal pogosto se ponavljajoče mnenje, da obstajata na Slovenskem dva tabora, liberalni in klerikalni, prav tako pa tudi določene pozive za sodelovanje na liberalni podlagi z nemške strani.⁵³ Kakor je nastopal zoper misel, da bi se formirala slovenska liberalna stranka, tako je nastopal tudi zoper snujoče se posebne katoliške organizacije. Tistim, ki so zahtevali angažiranje v obrambo vere, je odgovarjal, "da je naša narodnost v veliko večji nevarnosti kakor katoličanstvo", in je to nevarnost argumentiral z mednarodnim položajem, z nemško in italijansko nevarnostjo, z možnim razpadom Avstrije. Zato je treba delati zdaj za narodnost, za druga vprašanja imamo še čas.⁵⁴

Tabori, glavna politična akcija, ki so jo začeli in v glavnem tudi izvedli liberalni mladoslovenci, se nikjer niso spuščali v cerkvenopolitične probleme. Njihove

⁵¹ Slovenski narod 2. apr. 1868.

⁵² Slovenski narod 31.dec. 1868.

⁵³ Prijatelj III, str. 285 in naslednje.

⁵⁴ Glej opombo 52.

zahteve so samo nacionalne, v obrambo vere in cerkve nikjer ne nastopajo, kljub temu, da so na klerikalni strani to želeli.⁵⁵ To pa kaže, da je bil liberalni tabor toliko močan, da je s svojo politiko pridobil tako široke kroge, da mu večja popuščanja niso bila potrebna, da je mogel držati politiko molka in nevtralnosti, vendar ne povsod in v enaki meri.

Medtem ko dunajska slovenska študentska mladina izraža Tomanu nezaupnico zaradi njegove oportunistične narodnostne in klerikalne protisvobodoljubne politike (marca 1869)⁵⁶ in se na Štajerskem pojavljajo izrazite javne izpovedi liberalnih nazorov (Serbec, Dominkuš), je na Kranjskem povsem drugače. Tu je bilo že leta 1867 popuščanje klerikalizmu najmočnejše, tu se postavlja tudi zdaj deželni zbor v obrambo vere, kandidira liberalni Razlag pod geslom za vero, dom, cesarja⁵⁷ in je pod istim geslom sestavljeno vabilo za tabor v Kalcah⁵⁸ itd. Tu ima torej slovenska stranka tudi zdaj klerikalen pečat, kakor ga v splošnem slovenskem merilu v letih 1868 in 1869 nikakor nima.

Kakor je v liberalnem taboru struja, ki bi bila rada bolj liberalna, tako imamo tudi v klerikalnem taboru zmernejše in nestrpne. Medtem ko so ti zahtevali, da sprejme slovenska politika obrambo vere v svoj program, agitirali proti *Slovenskemu narodu*, napadali mladoslovenske politike in tudi nekatere duhovnike kot veri sovražne, so oni zavzemali strpnejše stališče, zadovoljujoč se s tem, da se ne napada vere in cerkve. Tudi klerikalni tabor sprejema program Zedinjene Slovenije.⁵⁹ Ko očita nemško glasilo *Laibacher Tagblatt* slovenskim klerikalcem, da so proti zedinjeni Italiji pa za Zedinjeno Slovenijo, odgovarja *Zgodnja danica*, da je nekaj drugega zediniti ločene narodnosti pod enim in istim vladarjem kot pa enemu vladarju dežele grabiti in jih dajati drugemu.⁶⁰

Pod tem sorazmernim mirom in slogom pa so tlela vedno večja bodoča nasprotja. Katoliški klerikalni tabor se v Avstriji konec šestdesetih let vedno bolj organizira. Nastajajo katoliške čitalnice, politična, tiskovna društva itd. Ta val zajame tudi slovenske dežele. V letu 1868/69 nastane Katoliška družba za Kranjsko, leta 1869 tako društvo v Trstu, leta 1870 v Gorici; vsa naj bi združevala tako Slovence kot Nemce in Italijane z namenom buditi in krepi ti katoliško zavest in ljubezen zoper nevarnosti in napade novega časa. Leta 1869 nastajajo katoliško-politična društva na Štajerskem in Koroškem. Leta 1871 se ustanovi katoliško tiskovno društvo v Mariboru.⁶¹ Pri volitvah leta 1870 je v nemških deželah monarhije prvič nastopila organizirana klerikalna stranka in dosegla na kmetih precejšnje uspehe. S tem se je klerikalizem okrepil tudi na Slovenskem, vprašanje klerikalno-liberalnih odnosov postaja vedno ostrejšje, klerikalizem sili tudi v vključitev v avstrijsko pravno stran-

⁵⁵ Zgodnja danica 13. nov. 1868.

⁵⁶ Prijatelj IV, str. 67.

⁵⁷ Novice 31. marca 1869; Triglav 6. apr. 1869.

⁵⁸ Novice 5. maja 1869; Triglav 7. maja 1869.

⁵⁹ Zgodnja danica 13. nov. 1868.

⁶⁰ Zgodnja danica 28. okt. 1870 (str. 348).

⁶¹ Fran Erjavec: Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem (Ljubljana 1928), str. 17 in naslednje.

ko, konservativno stranko "na krščanski podlagi". Vse to povzroči leta 1873 za nekaj let pravi razcep slovenske stranke na dve nasprotni stranki.

V

Poleg razlik med klerikalnimi ali konservativnimi in liberalnimi naziranjmi so se pokazale v letih od 1867 do 1870 razlike glede konceptov in taktike slovenske narodne politike, kakor smo že omenili v II. poglavju. Obstajala sta dva tabora: tabor "realne" politike, tabor gesla "zmernost je znamenje politične modrosti", tabor oportunistične politike državnih poslancev - in tabor nasprotnikov te politike, tabor odločne in popolne opozicije proti vladi, tabor, ki je zoper sodelovanje Slovencev v državnem zboru, tabor odločnega boja za Zedinjeno Slovenijo.

V taboru oportunistične politike najdemo konservativce pa tudi mnoge liberalce, v taboru radikalne politike najdemo liberalce pa tudi mnoge konservativce. Vodilni oportunist Luka Svetec je bil leta 1866 eden najodločnejših zagovornikov Zedinjene Slovenije, narodnega prava proti zgodovinskemu in je po svojih nazorih prav gotovo liberalcec - na drugi strani pa je leta 1868 med navdušenimi borci za Zedinjeno Slovenijo Mihael Herman, ki se nekaj let pozneje med prvimi odloča za vključitev v pravno stranko, ki ji liberalni Slovenci nasprotujejo - da navedemo samo dva primera. Pri obeh glasovanjih (o adresi in novem besedilu zakona o državnem zastopstvu), ki sta vzbudili leta 1867 največ ogorčenja zaradi oportunitizma slovenskih državnih poslancev, je bilo obema najbolj konservativnima poslanecema (Barbu in Pintarju) najmanj očitati, saj se glasovanja nista udeležila oziroma sta glasovala proti. Klerikalni tabor seveda ni čutil nobene ljubezni do liberalnega, cerkvi sovražnega parlamenta in do sodelovanja v njem.

V nacionalno radikalnem taboru, ki je proti udeležbi v državnem zboru in hoče odločno zahtevati Združeno Slovenijo in voditi odločen nacionalni boj, dajejo iniciativo in ton liberalni mladoslovenci, zbrani zlasti okrog *Slovenskega naroda*. Med pripadniki tega kroga je velika večina zavedne slovenske posvetne inteligence, študentska mladina, pa tudi zelo velik del duhovščine.

So pa razlike po deželah: Na Kranjskem je vodstvo slovenske politike v deželnem zboru in v narodnih društvih skoraj v celoti v oportunističnem taboru; opozicija proti temu vodstvu sicer obstaja, zlasti okrog Levstika, ni pa zelo vplivna. Na Štajerskem pa je pravzaprav vse vodstvo za radikalno politiko, tu ta tabor dominira prav tako kakor oportunistični na Kranjskem. Na Goriškem se deželni poslanci, kakor kaže, ne navdušujejo preveč za radikalne metode. Interpelacijo za Zedinjeno Slovenijo v goriškem deželnem zboru leta 1869 podpišeta samo dva. Černe, demokrat iz let 1848, s Tomanom vred slavljeni borec za slovenske pravice v Schmerlingovem parlamentu, se izreče proti njej. Andrej Marušič, profesor bogoslovja in deželni poslanec, velja s svojim časopisom *Domovina* za glavnega zagovornika politike državnih poslancev in nasprotnika mladoslovencev, ki mu očitajo, da je vladen.⁶² Vendar je tabor boja za Zedinjeno Slovenijo zelo močan in pokaže zelo

⁶² Slovenski narod 16. jul. 1868.

veliko aktivnost, organizira tabore na Goriškem in ustanovi politično društvo Soča (1869), v katerem prevladujejo liberalni mladoslovinci. Prav tako so na Koroškem mladoslovinci organizatorji taborov in ustanovitelji političnega društva Trdnjava (1869), medtem ko stoji konservativni Einspieler zlasti v začetku precej ob strani, kmalu pa začne prehajati vodstvo slovenskega gibanja na Koroškem znova v njegove roke.⁶³

Te razlike so v mnogočem povezane z različno nacionalnopolitično situacijo po posameznih deželah. Na Kranjskem ima deželni zbor slovensko večino, deželni odbor je v slovenskih rokah, to je edina slovenska dežela, ki ima koristi od razširjanja deželne avtonomije. Dobri odnosi med deželo in vlado morejo prinesiti deželi marsikatero korist. Tu je izredno močna želja ostati na oblasti v deželnem zboru, v organih deželne avtonomije. Tu vlada izreden strah pred razpustom deželnega zbora, tu vlada skrb, "kaj poreče vlada", iz katere se je tako norčeval Levstik, in tehta vsako dejanje in vsako odločitev. Goriška je za Kranjsko druga v najboljšem položaju. Tu so moči v deželnem zboru in odboru med italijansko in slovensko stranjo v glavnem izenačene. Italijanska in slovenska stranka se včasih medsebojno podpirata v boju proti nemščini v šolah in uradih v deželi in proti vladi, drugič pa sta v medsebojnih nacionalnih bojih. Dasi nemške stranke v deželi ni, ker ni nemškega prebivalstva, ima vlada vendarle dokaj močne pozicije. Zdaj izrablja to, zdaj drugo stran, pa tudi slovenska in italijanska stranka apelirata večkrat na vladno pomoč. Mnogi poslanci na eni ali drugi strani se označujejo kot "zmerni" ali "vladni". Slovence na Štajerskem tlači nemška deželnozborska večina, ki je nepopustljiva, boj v starih deželnih okvirih pa je brez izgledov na uspeh. Na deželno politiko Slovenci nimajo nobenega vpliva. Zedinjena Slovenija se zdi edini izhod. Tako pridemo do tega, da na Štajerskem tudi mnogi konservativni Slovenci odločno zahtevajo Zedinjeno Slovenijo, na Kranjskem pa se zdi tudi mnogim liberalcem taka zahteva zaenkrat neoportuna.

Zedinjena Slovenija je bila vsekakor program, ki je ustrezal potrebam slovenskega naroda, ko je hotel postati enakopraven med drugimi narodi. Tega se ni dalo trditi niti za en drug program, ne za notranjeavstrijski, ne za ilirski, ki sta le "več ali manj izumetničena prilagoditev slovenskega narodnega programa teoriji historično-političnih individualnosti."⁶⁴ Zato program Zedinjene Slovenije pravzaprav nima pravega konkurenta in si zelo naglo osvaja somišljenike. Ideje o potrebi odločnega boja za nacionalne zahteve, za Zedinjeno Slovenijo, se naglo širijo, prodirajo med kmečke množice in zajamejo vse slovenske pokrajine v avstrijski polovici monarhije. Zoper nje enostavno ni mogoče nastopati. Imajo sicer tudi načelne nasprotnike iz konservativnih vrst, toda ti se ob plimi nacionalnega navdušenja (kakor že leta 1848) umaknejo v molk ali pa se prilagajajo. Precej resnično je torej, če piše *Slovenski narod* že v začetku leta 1869, da "ni nobene stvari, o kateri bi bili tako vsi Slovenci si edini kot glede Zedinjene Slovenije. Tu ni razločka med mladimi in sta-

⁶³ Janko Pleterški: Narodna in politična zavest na Koroškem (Ljubljana 1965), str. 173 in naslednje.

⁶⁴ Zwitter, v op. 1 cit. razprava, str. 141.

rimi, kmetom in gospodom, klerikalcem in liberalcem, poslancem ali neposlancem.⁶⁵ Ko oportunistična stranka na Kranjskem vidi, da tabori uspevajo, da se gibanje širi, se mu pridruži, se vključi vanj. Tabori na Kranjskem, ki se začno leto dni pozneje kot na Štajerskem in Goriškem, so že organizirani tudi od nje.

Če so si Slovenci edini glede Zedinjene Slovenije, če so si edini glede taborov, je pa že glede boja za Zedinjeno Slovenijo v deželnih zborih precej drugače. Tu poslanci sicer niso načelni nasprotniki Zedinjene Slovenije, zdi se jim pa, da v tem ali onem trenutku ali političnem položaju nastopanje zanjo ni oportuno, mislijo na različne druge kombinacije, se izmikajo boju in angažiranosti. Na Štajerskem so poslanci odločni, na Kranjskem nastopajo z zamudo in na zelo klavrn način. Akcija leta 1869, sklenjena nedvomno na pritisk od spodaj, ne na Kranjskem ne na Goriškem ni uspela, kakor bi morala. Adrese kranjskega deželnega zbora leta 1870 pa že ne moremo več šteti kot izredno pogumno dejanje, saj je bila dana že v bistveno drugih okolnostih, pod vlado Potočkega.

Še drugače je bilo s slovensko politiko v državnem zboru. Slovenski narod, ki je zavračal mnenje, da obstajata na Slovenskem liberalni in klerikalni tabor, je priznaval dva tabora glede politike do državnega zbora, namreč tabor državnih poslancev in tabor opozicije proti njihovi dejavnosti. Prav zato je tudi bil mnenja, da je bila sloga obnovljena z izstopom državnih poslancev 31. marca 1870. Ta izstop pa je bil tako pozen in v takih prilikah, da ga ne moremo šteti za zmago tabora opozicije. Boj med obema strujama tudi ni nikdar šel preko določene meje. Tabori so se zavzemali za Zedinjeno Slovenijo, nikjer pa ni bilo nobenega poskusa, s kako taborsko resolucijo zahtevati abstinenco od državnega zbora, izreči nezaupanje poslancem ali kaj podobnega. Kritika te vrste je ostala v bistvu omejena na časopisje. Ena in druga stran se skrbno varujeta pretiravanja nasprotij. Kljub vsem konfliktom in spopadom se obe zavedata, sta obe prepričani, da je narodno gibanje celota in da je to celoto na vsak način treba ohraniti.

VI

Eno temeljnih izhodišč slovenskega političnega čustvovanja tega časa je bila nedvomno zavest pripadnosti veliki slovanski družini in ideja slovanske vzajemnosti. V političnem okviru habsburške monarhije pomeni vzajemnost težnjo po političnem sodelovanju slovanskih narodov monarhije, po skupnem boju proti centralizmu in dualizmu, nemškemu in madžarskemu gospodstvu. V dejanskem političnem boju je seveda prišlo do mnogih razočaranj: niti niso politiki vseh slovanskih narodov hodili po isti poti, niti niso pri svojih političnih korakih vedno računali na želje drugih slovanskih narodov. Toda kot geslo je igrala slovanska vzajemnost na Slovenskem veliko vlogo: boj proti politiki državnih poslancev v letih od 1867 do 1870 se je bil prav pod tem geslom. Čehi, gospodarsko in politično

⁶⁵ Slovenski narod 5. jan. 1869.

mного razvitejši in močnejši, so veliki učitelji Slovencev; "učimo se od Čehov", se ponavlja vedno znova kot vodilo.

Slovansko čustvovanje je zelo močno. To je misel na razširjenost in številnost Slovanov, na njihovo prebujanje in svetlo bodočnost, posebej je to še v veliki meri misel na veliko in močno Rusijo. Te misli ne gre razumeti kot navdušenje za carizem. Kot je pisal *Slovenski narod*: "bože carja hrani se pri nas inostranskih Slovanih glasi: bože daj bratovskemu nam narodu ruskemu srečo, bože ohrani najkrepkejšega sina Slave."⁶⁶ V vsem tem čustvovanju ni dosti razmišljanja ali kritičnega vrednotenja carskega režima in njegove politike, ne realne presoje, ne poznavanja Rusije in ruskih problemov; v tem čustvovanju ni bistveno, ali je Rusija absolutistična ali demokratična, taka ali drugačna, važno je, da obstaja, da s svojo existenco daje oporo v nacionalnih spopadih, vzbujajo upanje v bodočnost.

Po vojni leta 1866 in uvedbi dualizma naslednje leto se je rusofilstvo izredno razmahnilo. Demonstrativno se poje himna Bože carja hrani, nazdravlja ruskemu narodu in carju. "Romanja v Moskvo" na etnografsko razstavo leta 1867 se udeležijo tudi trije Slovenci (Matija Majar, Ivan Vilhar, Aleksander Hudec), vendar pa med temi ni niti enega takratnega vodilnega politika; previdna slovenska politika ni šla tako daleč kakor češka ali hrvatska; pojavila se je tudi kritika te previdnosti, češ, da bi moral iti tudi Bleiweis na pot.⁶⁷

V trenutkih črnoglednosti, kakor jih je ob dvigu Prusije in domačih težavah precej, se marsikomu zdi, da Slovincem, ki kot majhen narod nimajo bodočnosti, ostajata le dve možnosti: "Ali bomo Prusi ali pa Rusi." Ob taki alternativni se seveda Slovenci odločajo za Ruse.⁶⁸

V takem vzdušju so se širili tudi koncepti, ki so računali na bodočo vključitev Slovencev v rusko državo; glavni predstavnik te smeri je bil Gregor Blaž.⁶⁹ Imamo pa tudi ljudi, ki so kritično gledali na rusko državo, ki je niso idealizirali in si niso želeli "pol sveta vladajoče centralizirane ruske države", ampak so računali na slovansko federacijo, v kateri bi imeli vsi slovanski narodi svojo svobodo in samostojnost.⁷⁰

Najbolj stalno se seveda pojavljajo med Slovenci misli na ožjo politično povezavo s sosednjimi južnoslovanskimi narodi. Že leta 1848 se pojavlja, najprej pri Matiji Majarju, misel o ožji zvezi Zedinjene Slovenije s Hrvatsko. Na Hrvatskem je bila ta ideja izražena celo v sklepih sabora junija 1848 v zakonskem členu XI o ožji, bližnji zvezi - izraz je prav isti kot pri Majarju - med Hrvatsko ter Spodnjo Štajersko, Koroško, Kranjsko, Istro in Goriško, na drugi strani pa z Vojvodino.⁷¹ Podobne ideje se pojavljajo v začetku 60. let in pozneje.

⁶⁶ Slovenski narod 17. apr. 1869.

⁶⁷ Lončar, v op. 1 cit. delo, str. 217.

⁶⁸ Prijatelj III, str. 173, IV, str. 94.

⁶⁹ O njem glej Dušan Kermavner: Slovenski apostol rusofilstva pred stoletjem (Prijatelj IV, str. 548-561).

⁷⁰ Kočevar v Slovenskem narodu 15. dec. 1870; Prijatelj IV, str. 226, 525.

⁷¹ Zwitter, v op. 1 cit. razprava, str. 112, 115.

V obdobju, ki ga tu opisujemo, se jugoslovanske koncepcije izredno pomnože po vojni leta 1866. Ob nemško-italijanski nevarnosti in ob vseh mogočih mednarodnih zapletih potrebujejo Slovenci neke močnejše opore, neke večje enote, ker so sami, kakor je dokaj razširjeno mnenje, premajhni in prešibki. Morebiti je v tej drugi polovici 1866 vplivalo tudi to, da ima hrvatska politika na Slovenskem zdaj več simpatij kot pa prejšnja leta, ker so stališča postala bližja, ker niso uspela ogrsko-hrvatska pogajanja v Pešti in se je hrvatski sabor orientiral zoper dualizem.

Od programov, ki jih je objavil *Slovenec* septembra in oktobra 1866, se štirje navdušujejo za jugoslovansko skupino. Vsi so kombinirani z Zedinjeno Slovenijo. Najprej naj se formira Zedinjena Slovenija, nato naj se združi s Hrvatsko v jugoslovansko skupino, če se bo pokazalo, kot pravi Raič, da je Slovenija sama premajhna enota.⁷² Za združitev s Hrvatsko, meni drug dopisnik, ni več ovire, ker ni več Nemške zveze.⁷³ Tretji dopisnik daje tudi podrobnejšo sliko te jugoslovanske skupine: predvideva eno jugoslovansko dvorno pisarno s tremi odseki za Slovence, Hrvate in Srbe. Generalni zbor bi se sestajal izmenoma v Ljubljani in Zagrebu, kulturni center z univerzo in akademijo s srbskohrvatskim učnim jezikom bi bil Zagreb, slovenske gimnazije bi imele srbohrvaščino kot obvezen predmet.⁷⁴ Svetec v svojih člankih v *Novicah in Slovincu* sicer ni o zvezi s Hrvatsko nič napisal, razložil pa je svojo idejo jugoslovanske skupine zelo obširno v pismu Vošnjaku 26. oktobra 1866⁷⁵ in verjetno razlagal te misli tudi na ljubljanskem sestanku slovenskih politikov 27. septembra.⁷⁶ Tudi v *Novicah* najdemo v tem času več glasov za jugoslovanski program. Svečanosti ob tristoletnici Nikole Zrinjskega od 24. do 26. novembra 1866 v Zagrebu se je udeležila zelo številna slovenska delegacija z najpomembnejšimi politiki (Bleiweis, Toman, Costa, Svetec, Razlag in drugi).⁷⁷ Vošnjak je sprejel jugoslovansko skupino v svojo politično brošuro *Slovenci, kaj čemo? Poleg Zedinjene Slovenije in Hrvatske je izrecno prištel v to skupino tudi Vojvodino* ("srbsko vojvodstvo").⁷⁸

Nekatera hrvatska društva so prav ob času kronanja Franca Jožefa za ogrskega kralja demonstrativno priredila izlet v Slovenijo, ki je bila prav tedaj ogorčena zaradi glasovanja svojih dunajskih poslancev za dualistično adresno. Malo pozneje, v začetku julija 1867, je sestavljal Levstik program novega slovenskega političnega časnika, ki naj bi začel izhajati v Ljubljani. V njem je izredno poudaril jugoslovansko idejo. Zaradi nje je spremenil ime projektiranega časnika (*Slovenski narod*) v

⁷² *Slovenec* 29. sept. 1866 (iz Halož).

⁷³ *Slovenec* 3., 6. okt. 1866 (A. O. U. iz Ljubljane).

⁷⁴ *Slovenec* 29. sept. 1866 (od Savine).

⁷⁵ Vošnjak: Spomini I, str. 210-213.

⁷⁶ Vošnjak: Spomini I, str. 209-210 (Svetčevo pismo 30. sept. 1866); Prijatelj II, str. 112. Svetčeve besede "prašam tedaj, zakaj me ti in Raič nista podpirala" se verjetno ne nanašajo na mariborski shod, kakor meni Prijatelj (str. 111), ampak na ljubljanski sestanek. Na to kaže vsebina celega pisma, pa tudi v pismu omenjeni udeleženci: v Ljubljani so bili vsi (glej seznam v *Novicah* 3. okt. 1866, str. 320), medtem ko Raiča Vošnjak med udeleženci mariborskega shoda ne navaja (Spomini I, str. 187 - seznam sicer ni popoln).

⁷⁷ *Novice* 1866 (str. 391, 396, 406, 415).

⁷⁸ V op. 13 cit. delo, str. 39.

Slovenski jug, v programu pa je zapisal, da je politika narodnosti, ki velja zadnje čase, premalo, "kajti v odcepljenosti je naš poldrugi milijon prešibko število, da bi odbijalo protivne napade... Samo en pot je, po katerem utegnemo ubežati temu zlu, samo en trden jez, kateri nas utegne braniti. Ta jez najdemo na avstrijskem jugu v politični solidarnosti z junaškimi brati, kateri so iste matere, istega jezika z nami in kateri našo bratovsko roko veseli poprimejo, nam in sebi na podporo. Da rečeno zvezo osnujemo in utrdimo, pa da zataremo vsako misel, katera na to namerja, da bi mi sami zase mogli kdaj kaj biti, - to naj bode naša prva skrb."⁷⁹

V vrsti uvodnikov v mladloslovenskem *Slovenskem narodu* poleti 1868 se je razpravljalo o tem, kaj početi Slovincem, če bi propadla habsburška monarhija. Rešitev so videli ti članki v zvezi z narodi ogrske krone, zvezi, ki bi ustrezala tudi naravnim in trgovskim interesom Slovencev ter bile zanje tudi nacionalno ugodna. Zadnji čas je, je rečeno, da se narodi na vzhodu sporazumejo in stopijo v obrambno zvezo proti romansko-germanskim navalom.⁸⁰ Ta kombinacija z Ogrsko se zdi za splošno slovensko politično čustvovanje tistega časa nekoliko nenavadna, saj je antipatija do Madžarov na Slovenskem precejšnja, ustreza pa vsaj deloma zamislim, ki so se tisti čas pojavljale drugod, npr. v Beogradu, o ogrsko-romunsko-južnoslovensko-grški konfederaciji, kakor si jo je zamišljal memoar srbske vlade z dne 22. septembra 1866, namenjen francoskemu cesarju Napoleonu III., ali pa načrt Hrvata Oreškovića, bivšega avstrijskega oficirja v srbski službi, iz marca 1867.⁸¹

Proti jugoslovanskemu programu so se pojavljali tudi pomisleki, ki pa večinoma niso izhajali iz načelnega nasprotovanja povezavi Slovencev z drugimi jugoslovanskimi narodi, pri čemer se je največkrat in najbolj govorilo o Hrvatski, s katero je bilo seveda tudi največ stikov. Večkrat se kaže nezadovoljstvo s hrvatsko politiko ali nezaupanje vanjo, odpor do Madžarov, kolikor bi povezava s Hrvatsko pomenila tudi zvezo z Ogrsko, strah pred vsiljevanjem hrvatskega jezika itd. Nekaterim se zdi jugoslovanska skupnost premajhna, nesposobna svobodnega življenja ter jo odklanjajo zaradi slovanske skupnosti ali Rusije; nekaterim pa je jugoslovanstvo nekaka prehodna stopnja do slovanske skupnosti.

Za časa francosko-pruske vojne, v drugi polovici leta 1870, se jugoslovanski politični program pojavi na znatno višji ravni, ne več le v časopisnih člankih in načrtih, ampak kot sporazum politikov prizadetih narodov. 7. in 8. novembra je bil v Sisku sestanek hrvatskih in slovenskih politikov. Program, ki so ga sestavili, je predvideval federacijo Hrvatske in Slovenije v realni uniji z Ogrsko, torej kot del ogrske polovice dualistične monarhije, vendar ta program ni bil definitivno sprejet, ampak je bil dogovorjen nov sestanek v Ljubljani.

Od 1. do 3. decembra so se sestali v Ljubljani slovenski, hrvatski in srbski politiki z ozemlja monarhije. Ta jugoslovanski kongres je sprejel izjavo, v kateri je

⁷⁹ Fran Levstik: Zbrano delo, Osmi knjiga (Ljubljana 1959), str. 315 do 316, 434.

⁸⁰ Slovenski narod 16. jul. 1868.

⁸¹ Glej dokumente v Vojislav J. Vučković: Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama habsburške monarhije (1859-1874) (Beograd 1965), str. 225-234, 283-287.

rečeno, da je ostala enotnost južnih Slovanov "skozi vse veke svetovnih dogodkov neprestano živa v narodnem čustvu in se javlja proti drugim narodom v jedinstvu jezika," da čutijo Slovenci, Hrvati in Srbi, ki žive v mejah habsburške monarhije, dandanes enake narodne potrebe, da zaradi tega združujejo "vse svoje moralne in materialne moči ter jih hočejo uporabljati na svoje jedinstvo na književnem, gospodarskem in političnem polju," da bodo delovali za uresničenje svoje enotnosti na vsak zakonit način in se sporazumevali ob vsakem vprašanju in da "bodo osnovali svoja delovanje tudi na to, kako bi pomagali zadovoliti v enakih potrebah svojim bratom onstran meje, s katerimi so ene narodnosti."

Kot prvemu javnemu uradnemu dogovoru med politiki treh narodov gre ljubljanskemu kongresu pomembno mesto v slovenski zgodovini. Po trdnosti in trajnosti sklepov je imel manjšo veljavo. Vojvodinski Srbi so se v glavnem opredelili proti njemu. Svetozaru Miletiću se je med drugim zdelo zaenkrat, ob grozeči nevarnosti, da se bo nova Nemčija polastila vseh slovenskih dežel, neoportuno, sprejemati tako politično sodelovanje s Slovenci.

Glede konkretnih političnih rešitev je bil program precej nejasen. Ni se odločil niti za zedinjenje v ogrski državni polovici, kakor je bilo predlagano v Sisku, niti za zedinjenje v federalistični monarhiji, za kar so bili v glavnem Slovenci, s svojo formulacijo pa ni izključeval nobene od teh dveh možnosti niti kakih drugih, recimo tudi združitve izven habsburške monarhije. Nekateri udeleženci so po kongresu izrecno izjavljali, da izjava ni imela namena utrjevati monarhije niti se obvezovati do nje (Mrazović) in da (vsaj nekateri) udeleženci niso niti najmanj mislili na trdoživost in trajnost monarhije (Kostić), drugi pa so, zlasti v javnih govorih, poudarjali habsburški okvir (tako Costa in Razlag na občnem zboru "Slovenije" 6. januarja 1871, Lavrič na občnem zboru Soče 23. februarja 1871).⁸²

V praktični izvedbi programa je začel 5. januarja 1871 izhajati v Sisku dnevnik *Südslawische Zeitung*, a le za pol leta. Ljubljanski program so sprejela slovenska politična društva po posameznih deželah, tako kranjska Slovenija, goriška Soča, koroška Trdnjava, propagirali so ga časopisi, v njegovem znamenju je bil naslednji tabor, organiziran v Kastvu v Istri (21. maja 1871), s hrvatsko-slovensko udeležbo in značajem - toda vse to je zelo hitro minilo. Sestavljen ni bil niti memorandum

⁸² O ljubljanskem kongresu glej zdaj: Kosta Milutinović: Problematika ljubljanskog programa 1870 kod Srba i Hrvata (Zgodovinski časopis 10-11, 1956-57, str. 154-182), s slovenskim in srbskim tekstom resolucije po Slovenskem narodu (Novicah) in Zastavi (str. 165-166); Dušan Kermavner: Nekaj kritičnih pripomb k razpravljanju dr. Koste Milutinovića v tem časopisu (prav tam 14, 1960, str. 203-217); isti: Hegemonistična prekonstrukcija jugoslovskega programa v Ljubljani leta 1870 (prav tam 16, 1962, str. 81-144); Fran Zwitter: Nekaj problemov okrog jugoslovskega kongresa v Ljubljani leta 1870 (prav tam str. 145-170, oz. 315-345 v ponatisku Fr. Zwitter: O slovenskem narodnem vprašanju, Lj. 1990); Dušan Kermavner: Še nekaj gradiva o ljubljanskem kongresu leta 1870 (prav tam 17, 1963, str. 155-170); isti: O nekaterih krivih prijemih v političnem zgodovinopisju (prav tam str. 225-254); Fran Zwitter: Odgovor polemičnemu izkrivljanju (prav tam 18, 1964, str. 243-250); Dušan Kermavner: Še iz predzgodovine jugoslovskega kongresa v Ljubljani decembra 1870 (prav tam 19-20, 1965-66, str. 319-354); Vera Ciliga: Narodna stranka i južnoslavensko pitanje 1866-70 (Historijski zbornik 17, 1964, str. 85-114); Dušan Kermavner: O najnovější apologiji hrvaške Narodne stranke (prav tam 18, 1965, str. 251-283). K temu je dodati še Kermavnerjev pregled polemike ter nekatere popravke v knjigi *Slovenska politika v letih 1879 do 1895* (Ljubljana 1966) (Priatelj V), str. 537 in naslednje.

cesarju, ki bi ga po sklepu kongresa morali izdelati. Do kakega globljega in trajnejšega sodelovanja, kakor ga je predvideval program, ni prišlo.

Posebej je poudariti, da je v vseh jugoslovanskih načrtih Zedinjena Slovenija sestavni del širše enote, zamišljene kot federacija enakopravnih delov. Zato je popolnoma točno, da jugoslovanski program ne ukinja programa Zedinjene Slovenije, niti ga ne spreminja, ampak samo dopolnjuje. "Slovenijo bomo zahtevali, kakor smo jo zahtevali dozdaj", piše *Slovenski Narod*, "samo da jo bomo zahtevali z večjo močjo, ker smo si pridobili novih zaveznikov."⁸³ S hrvatske strani pa je še pred obema sestankoma v Sisku in Ljubljani pisalo glasilo Narodne stranke Zatočnik, da nikakor ne gre vsiljevati Slovincem hrvatski jezik. "Spoznali smo za najprvo potrebo, da ima vsak slovanski narod najprej tako vrediti svojo posebno hišo, ka bi v njej nihče drug ne mogel početi kar mu drago, ne mogel nihče drug v njej gospodariti, z njegovim zborom razpolagati, razen narod sam."⁸⁴

VII

Kakšno je v tem času stališče Slovencev do Avstrije, do habsburške monarhije? Gotovo je, da se v objavljenih programih in izjavah poudarja navezanost na monarhijo, težnja Slovencev po življenju v Avstriji, zanikanje vsake misli na kako protiavstrijsko tendenco. V tem smislu so proavstrijski vsi naši programi, tako klerikalni kakor liberalni. Da Slovenci ne silimo iz Avstrije, poudarja Levstik v svojem političnem programu Slovenskega juga in se sklicuje na "sijajne čine starodavne zgodovine".⁸⁵ Slovenski narod postavlja na čelo svojega političnega programa "jedino, mogočno in svobodno Avstrijo", opredeljujoč jo kot zavetje pred Italijo in Prusijo.⁸⁶ Od leta 1865 dalje se pri utemeljevanju Zedinjene Slovenije ali slovenskega zedinjenja na historični podlagi rado poudarja, da bi bila taka tvorba v interesu monarhije, da bi bila to obramba, krepka podpora monarhije proti italijanskim aspiracijam.

Vendar pa ta navezanost na Avstrijo nikakor ni brezpogojna. "Poroštvo obstanka in uspešnega razvijanja avstrijske države vidimo edinole v obveljavi federalističnih načel," je rečeno v programu *Slovenskega naroda* in podobno v nešteti drugih izjavah. O Avstriji pa, ki bi enakopravnosti svojim narodom ne dala, so sodbe zelo ostre in neugodne. V trenutku, ko postaja dualizem stvarnost in polni Slovence z ogorčenjem, zapiše Einspielerjev *Slovenec*: "Če svojih pravic ne vidimo spoštovanih, ali bi se bilo kaj čuditi, če porečemo tudi mi: 'če nam bi grenili naš položaj v Avstriji... nas bi razpad te države nič več ne polnil z ravnodušnostjo, ampak bi si ga prav s hrepenenjem želeli'."⁸⁷ Citirane besede so Kaiserfeldove in se nanašajo na razmerje Nemcev do Avstrije.

⁸³ Slovenski narod 13. dec. 1870.

⁸⁴ Citirano po Prijatelj III, str. 187.

⁸⁵ Levstik: Zbrano delo VIII, str. 316.

⁸⁶ Slovenski narod 2. apr. 1868.

⁸⁷ Novice 12. maja 1869.

Poudarjanje navezanosti na Avstrijo pri sestavljalcih programov in piscih član-
kov je gotovo plod različnih nagibov. Pri mnogih, zlasti klerikalno in konservativ-
no usmerjenih ljudeh izhaja nedvomno iz globokega, tradicionalnega občutka in
prepričanja. Pri mnogih more biti to le hladen političen račun: ob nevarnostih, ki
prete Slovincem, zlasti ob nemški (takrat so radi rekli: pruski) in italijanski, je naj-
boljša rešitev še v habsburški monarhiji. Liberalni Zarnik je v svojem volilnem pro-
gramu z dne 1. maja 1869 točko o odnosu do Avstrije formuliral popolnoma v tem
hladnem smislu: "Da nam med vsemi državnimi kombinacijami Avstrija daje še
vedno največje poroštvo za ohranjenje in vzdrževanje naše narodnosti; a to edino le
takrat, ako se Avstrija na svoji po naravi odmerjeni, to je, federativni podlagi ustro-
ji."⁸⁸ Nedvomno je poudarjanje zvestobe Avstriji in dinastiji mnogokje tudi le
propagandnega značaja in neiskreno: na eni strani, da bi bile slovenske težnje in
zahteve bolj sprejemljive za vlado in dvor, na drugi strani, v obrambo proti
nemškim nacionalnim nasprotnikom, ki so Slovincem v tem času zelo radi podti-
kali protiavstrijske tendence, zlasti še, če je šlo za jugoslovanski program ali slovan-
ska in rusofilna čustva. Na podoben način so tudi polemike s slovenske strani rade
prikazovale nemške nacionalne ideje kot protiavstrijske. Levstik, ki, kakor vemo, ni
imel vere v Avstrijo, je rad poudarjal avstrijstvo Slovencev v svojih člankih.
Nazadnje moramo misliti tudi na tiskovno zakonodajo in cenzurno prakso, ob
kateri ni bilo mogoče napisati vseh misli, zlasti seveda ne protiavstrijskih.

V letih, ki o njih govorimo, zlasti po izgubljeni vojni proti Prusiji leta 1866 in
po pruski zmagi v vojni s Francijo leta 1870, je tudi na Slovenskem v ospredju
vprašanje, ali bo habsburška monarhija sploh preživela velike spremembe evropske-
ga političnega zemljevida, in če Avstrije ne bo več, kaj potem. Zlasti v liberalnem
Slovenskem narodu se dosti piše o tem. Postavili smo že v svoj program, je rečeno v
enem takem članku, da smo Slovenci dobri Avstrijci. Vendar nam noben psiholog
ne bo štel v strašen greh, da nas včasih obide tudi misel na svojo lastno individual-
nost. Saj se tudi najpoštenejši sin vprašuje, kaj bo počel, če mu mati umre.⁸⁹ Avstrija
pa je do nas bolj mačeha kot mati. Glede obstoja monarhije je Slovincem popol-
noma jasno, da ni odvisen od njihovih želja, ker so premajhen in preneznaten fak-
tor. Niti je ne morejo obdržati, niti je ne morejo razbiti, tudi če bi jo hoteli.⁹⁰

Najbolj se Slovenci boje vključitve v novo Nemčijo pod vodstvom Prusije in
Bismarcka, saj so bile slovenske dežele dolga stoletja del svetega rimskega cesarstva
nemške narodnosti in v letih od 1815 do 1866 Nemške zveze, za zedinjeno Nem-
čijo pa se je vselej zahteval že iz ekonomskih razlogov dostop do Trsta in Jadran-
skega morja. Pretenzije raznih italijanskih piscev, o katerih mnogo piše slovensko
časopisje, obsegajo vse Primorje, često pa tudi preko tega še dele Kranjske in
Kanalsko dolino, pa tudi še več. Priključitev Nemčiji ali Italiji ali razdelitev med
obe bi nedvomno - o tem so si vsi edini - pomenila za Slovence strahoten udarec

⁸⁸ Slovenec 3. jan. 1867.

⁸⁹ Slovenski narod 11. jul. 1868.

⁹⁰ Slovenski narod 11. jul. 1868, 17. dec. 1870.

in bi jih spravila v mnogo slabši položaj kot pa je bil to sedaj v habsburški monarhiji. Odtod - čisto brez zveze z ljubeznijo ali navezanostjo nanjo - določen strah pred propadom Avstrije, strah pred slabšim, ki bi lahko sledilo - strah, ki ni bil neupravičen.

Slovenci so dostikrat zaskrbljeni tudi zato, ker jih njihovi lastni zavezniki in sobojevniki ne upoštevajo dovolj. Dokaj pogosto ti niso prepričani o njihovi bodočnosti ali pa se jim zdi, da so preneznatni ali da žive na preveč nevarnem prostoru ter jih zato, vsaj začasno, prepuščajo usodi. Na konferenci federalistov konec julija 1866 so bili le Čehi, Poljaki in Hrvati; Riegerjev program, ki je bil tu predložen, je Slovence docela prezrl in jih pustil v sklopu nemških dednih dežel, kar je seveda med Slovenci zbudilo veliko razočaranje. Podobno je prezrl Slovence Poljak Smolka v svojem federalističnem govoru 18. septembra 1869.⁹¹ Jurčič je očital hrvatskim časopisom, da so se v letih po dualizmu "vselej strašno malo ali celo nič" brigali za slovenske probleme.⁹² Od raznih načrtov, ki so se ukvarjali z razpadom Avstrije, so nekateri Slovence upoštevali, nekateri pa ne. Že omenjeni memorandum srbske vlade iz septembra 1866 je predvideval postopno likvidacijo monarhije: v prvi fazi Slovenci še ne bi bili vključeni v novo konfederacijo, pač pa v poznejši.⁹³ Ob polemiki o jugoslovanskem ljubljanskem programu leta 1870 (kakor smo tudi že omenili), je bil Svetozar Miletić zaradi nemške nevarnosti proti takojšnjemu povezovanju s Slovenci, predvideval pa je zvezo z njimi za pozneje, po velikem nemško-slovanskem konfliktu.⁹⁴

Ves boj za Zedinjeno Slovenijo, ki so ga liberalni mladoslovenci začeli s tabori in z akcijami v deželnih zborih, je bil povezan s predvidevanjem razpada Avstrije. Že Svetec je v svojem pismu Vošnjaku 26. oktobra 1866 med argumenti v korist programa Zedinjene Slovenije navedel misel, za katero pravi, da se je javno (zaradi cenzure) ne sme povedati in ki jo tu podajamo v nekoliko bolj svobodnem povzetku: Če se bo Bismarcku posrečilo ustvariti Zedinjeno Nemčijo, bomo Slovenci vključeni vanjo, če ne bomo prej imeli Zedinjene Slovenije, če ne bomo prej po upravnih mejah ločeni od avstrijskih Nemcev - prav tako, kakor so bili zdaj Beneški Slovenci priključeni Italiji, ker so veljale stare zgodovinske meje provinc; to pa se jim verjetno ne bi zgodilo, če bi bile meje prej preurejene po narodnostih. To se pravi, treba je čimprej doseči Zedinjeno Slovenijo. Zedinjena Slovenija, naslonjena na sosednje Južne Slované - v tem je upanje, da nas potem Nemčija ne bo mogla priključiti, računati bi mogli na podporo držav, ki bi si ne želele premočne Nemčije (Francija in Rusija) in tudi narodno načelo bi nam bilo v pomoč.⁹⁵

Svetec je sicer leta 1867 zavil na oportunistično politiko, toda mladoslovenci, zbrani okrog Slovenskega naroda, so začeli uresničevati ta program. "Če katastrofa

⁹¹ Prijatelj III, str. 84, 85, 492.

⁹² Slovenski narod 15. okt. 1879.

⁹³ V op. 81 cit. delo str. 225-234.

⁹⁴ Zastava 4. dec. 1870.

⁹⁵ Pismo objavljeno v Vošnjak: Spomini I, str. 213 in naslednje. Glej isto misel pri Levstiku 1871 (Prijatelj III, str. 510).

pride," je pisal Jurčič v Slovenskem narodu 17. decembra 1870, "mora nas najti pripravljene in naš narod in svet in naši protivniki Nemci morajo vedeti, kam hočemo, kaj tirjamo. Z zedinjenjem Slovencev med seboj - postavili smo prvi del našega programa za bodočnost na dnevni red, z idejo zveze s Hrvati - drugi del. Sedaj nam je delavnim biti, da se te ideje v narodu utrdijo in da se zvršetku bližajo. Kedaj bodo realizirane, ter ali v monarhiji, ali po rešitvi orijentalnega pitanja - to ne odločujemo mi, to odloči bodočnost, ktera bode naše želje že na dnevnem redu našla in narod pripravljen dobila." Podobno piše Zarnik v začetku naslednjega leta in posebej citira kot tudi za Slovence veljavne Deákove besede: "Če Avstrija razpade, si moramo že vnaprej svojo deželo urediti, da z gotovim državnopravnim faktorjem vsakemu tujcu nasproti stopimo."⁹⁶ V istem smislu se utemeljuje že zgoraj v IV. poglavju omenjena trditev, "da je naša narodnost v veliko večji nevarnosti kakor katoličanstvo" in poudarja, da bo za vero še pozneje čas.

Kakor vidimo iz vsega tega, ob akciji za Zedinjeno Slovenijo ni šlo samo za to, da se monarhija za Slovence pravično preuredi, ampak še posebej za pripravo na morebitni razpad Avstrije. Inicijatorji akcije za Združeno Slovenijo so se zavedali - in ta njihov račun je bil popolnoma pravilen - da bi v primeru razpada moglo rešiti Slovence le to, kar bodo dosegli do tistega trenutka: ali že razmejitvev po narodnostnih mejah, ali pa vsaj tako jasno dokumentirana in očitvidna volja, da bodo mogli najti za svojo svobodno eksistenco izven Velike Nemčije ali (oziroma in) Italije oporo v zunanjih silah. Zato akcija taborov, ki naj pokaže razpoloženje množic, zato akcija v deželnih zborih.

S tem pa obenem lahko odgovorimo tudi na vprašanje, kakšen je bil odnos mladoslovencev do Avstrije. Nikakor ne bi mogli pritrditi tistim, ki menijo, da so bili povsem privrženi monarhiji, da so računali na Slovenijo le v okviru monarhije, da so bili popolni avstroslavisti. Avstroslavizem je imel svoj veliki čas v letu 1848, v šestdesetih letih je bil položaj že drugačen.⁹⁷ Razočaranju pod Schmerlingom se po kratkem intermezzu upanja pridružuje še večje razočaranje, naravnost ogorčenje ob dualizmu. Še pomembneje pa je, da izginja vera v obstoj Avstrije. Leta 1848 so Slovenci imeli, kakor tudi drugi slovanski narodi monarhije, voljo braniti Avstrijo in boriti se zanjo. Take volje pa zdaj ni. Mladoslovenci so to zelo jasno povedali. Slovenski narod piše 17. decembra 1870: "Da je avstrijsko vprašanje identično s slovenskim, trdé pri nas samo tisti politikarji, ki so v absolutističnih časih... narodno politikovati začeli in jim je fraza, da se prej 'hrib omaje' nego Slovenčeva zvestoba, v dušo zarastla, dasiravno stavimo mi drugi glavó, da z nami vred nimajo nikakega veselja, žrtvovati se za Avstrijo, ako nam tudi pravična ni. Gesla: mi hočemo za Avstrijo sladko umreti, tudi če nam za življenje kot narod in Slovani ne dáde garancij - si pri nas še nikdo ni postavil." V drugem članku pol meseca pozneje pa je rečeno, da brez vse hinavščine želimo, da se Avstrija ohrani, da pa želimo

⁹⁶ Miroslav Gorše: Doktor Valentin Zarnik (Ljubljana 1940), str. 74.

⁹⁷ Fran Zwitter: Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870 (Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 162, 163; oz. str. 335-336 v knjigi Fr. Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju, Lj. 1990).

drugačno Avstrijo. Ob taki, kakršna je, "se moramo oklepati, navduševati in žrtvovati le za svojo ožjo domovino" - to se pravi, le za Slovenijo. "Naš državni patriotizem pa nam je predpisan v kazenskem zakoniku in naše požrtvovanje bode toliko, v kolikor se nam bode predpisalo v davkarskih knjigah in v brambovski postavi."⁹⁸

Vidimo torej, da liberalni mladoslovenci ob dualizmu ne stojijo več na pozicijah klasičnega avstroslavizma. Njihov temelj je samo Slovenija - Avstrija je povsem podrejenega pomena. Zanj nimajo ne vere, ne ljubezni, ne občutkov dolžnosti ali žrtvovanja, za bodočnost jim je le ena od možnosti.

Pravega protiaustrijsstva v širšem obsegu gotovo v tem času ni, motili pa bi se, če bi rekli, da ga sploh ni. Pri nekaterih se pojavlja le tu in tam, morebiti celo le v trenutkih afekta in ogorčenja, pri drugih kot stalna tiha misel za najožji krog - toda poleg vsega takega protiaustrijsstva brez vsake dejavnosti je obstajalo, čeprav v neznatni meri, tudi aktivno protiaustrijsstvo. O tem imamo danes še zelo malo raziskav. Samo en primer: Slovenec Janez Pohar je emigriral leta 1863 v Srbijo, leta 1871 pa začel v Bukarešti izdajati časopis Jugoslavija, ki se je zavzemal za federacijo južnih Slovanov, ki bo nastala s propadom Turčije in Avstrije.⁹⁹

Že v času, ko se je dualizem pojavljal kot možnost, in v času, ko se je pripravljala avstro-ogrski sporazum, prav tako pa seveda tudi potem, so smatrali Slovenci dualizem kot najslabšo obliko ureditve monarhije, ki bo na škodo vsem narodom razen Nemcev in Madžarov. Ob sprejemanju sporazuma je bila slovenska javnost proti, slovenski državni poslanci pa so vodili oportunistično politiko, ki je vzbujala veliko ogorčenje.

Program združitve vsega ozemlja, na katerem živijo Slovenci, v Zedinjeno Slovenijo je po vojni leta 1866 močno oživel. Zmaga na deželnozborskih volitvah v letu 1867 je pomenila močno politično afirmacijo slovenskega narodnega gibanja ter njegovega boja za enakopravnost.

V letih po sporazumu (1868-1871) je prišlo do močne radikalizacije slovenskega narodnega gibanja. Na to radikalizacijo so vplivali veliki mednarodni dogodki, ki so prinašali nove zmage nacionalne ideje, obenem pa veliko krizo habsburške monarhije, za katero se zdi, da je blizu razpada, vplivalo je razočaranje nad notranjim razvojem v monarhiji ter ogorčenje nad dualizmom.

Liberalni mladoslovenci so začeli leta 1868 z veliko akcijo, ki je prenesla program Zedinjene Slovenije s časopisnih stolpcev in zaprtih sestankov politikov in rodoljubov med množice in v deželne zbornice. Tabori so navdušili slovenske kmete za Zedinjeno Slovenijo. Od deželnih zborov se je mogel za Zedinjeno Slovenijo izjaviti le kranjski, zahteve po njej pa so se slišale tudi v štajerskem in goriškem. Program Zedinjene Slovenije se je povezal z jugoslovanskim programom zlasti na kongresu slovenskih, hrvaških in srbskih politikov v Ljubljani decembra 1870.

Ta radikalizacija, katere iniciatorji so bili liberalci, je pomenila obenem tudi močno okrepitev liberalne struje, ki je dobila zdaj vodilno vlogo. Narodna stranka

⁹⁸ Slovenski narod 3. jan. 1871.

⁹⁹ M. Rode: Nekaj podatkov o Janezu Poharju (Zgodovinski časopis 22, 1968, str. 99 sl.).

je bila celota, ki se je zavedala pomena in potrebe skupnega nastopanja, ki pa so je vendarle pretresala notranja nesoglasja: razen klerikalno-liberalnih nasprotij so bila to nasprotja med oportunističnimi in radikalnimi koncepti slovenske narodne politike, ki se kažejo v letih od 1867 do 1870 zlasti glede državnega zbora (ali v njem sodelovati, čeprav v opoziciji, kakor so to delali slovenski poslanci, ali se po češkem vzgledu abstinirati) in glede zahtev po Zedinjeni Sloveniji v deželnih zborih (ali so oportune ali ne). V oportunističnem taboru so bili konservativci, pa tudi mnogi liberalci; vodilne pozicije so imeli na Kranjskem, močni so bili tudi v goriškem deželnem zboru. V taboru radikalne politike so bili liberalci, pa tudi mnogi konservativci; vodilne pozicije so imeli na Štajerskem.

Ustanovitev Zedinjene Slovenije se je zdela edina garancija za to, da bodo Slovenci res dosegli enakopravnost v monarhiji. Vendar pa iniciatorjem akcije boja za Zedinjeno Slovenijo ni šlo le za to, da se monarhija za Slovence pravično preuredi, ampak so začeli svoje delo še posebej zato, da bo slovenski narod pripravljen na morebiten razpad monarhije, da bo mogel pred vsemi nevarnostmi (zlasti s strani Nemčije in Italije) rešiti svoj obstoj in svobodno eksistenco.

DIE SLOWENISCHE POLITIK AM ANFANG DES DUALISMUS (1867-1870) (Zusammenfassung)

Diese Abhandlung wurde auf der internationalen Konferenz über den österreichisch-ungarischen Ausgleich in Bratislava (28. VIII. bis 1. IX. 1967) als Referat vorgetragen und wird auf Deutsch in der Konferenzpublikation erscheinen.

SPREMEMBA PROGRAMA SLOVENSKEGA POLITIČNEGA TABORA V LETU 1867

Referat na IV. kongresu jugoslovanskih zgodovinarjev v Sarajevu od 16. do 18. novembra 1965. Izšlo v Zgodovinskem časopisu 19-20 (1965-1966: Zwitterjev zbornik), str. 309-317. Naša objava je razširjena z nemškim povzetkom.

V svojem referatu na zboru slovenskih zgodovinarjev v Kočevju o nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja¹ sem pokazal predvsem dvoje: prvič, da v Schmerlingovem času 1860-1865 ni bilo v Avstriji razen na Tirolskem še nobene organizirane katoliške klerikalne politične stranke, usmerjene proti vladi in februarškemu patentu, kakor se dostikrat trdi, in da je višja cerkvena hierarhija večinoma, iskreno ali neiskreno, podpirala Schmerlingovo vlado prav tako kakor maloštevilni klerikalni poslanci v državnem zboru: drugič, da se je vodstvo slovenskega narodnega gibanja, zbrano okrog Bleiweisovih Novic, držalo načela sloge, poudarjalo pa le narodnostne težnje in ni nastopalo z gesli obrambe katoliške vere in katoliških načel. Zato za ta čas ne moremo govoriti, da bi imela slovenska politična smer klerikalni pečat. Slovenski poslanci na Dunaju, ki so se borili predvsem za pravice slovenščine v uradih, na sodiščih in v šolah, so nastopali tako v taboru opozicijske desnice kakor v taboru vladne večine in so se izogibali kočljivih polemik o veri in konkordatu.

Na tem mestu² naj nadaljujem začeto razmišljanje in odgovorim predvsem na vprašanje, kdaj je slovenska stranka sprejela obrambo vere v svoj program.

Slovenci vseh dežel, z edino delno izjemo na Goriškem, so navdušeno sprejeli Belcredijevo vlado in njeno sistiranje ustave (1865), tako oni, ki so bili prej v opoziciji do Schmerlinga, kot oni, ki so prej soglašali z načeli Schmerlingove vladne politike.³ Vendar je Belcredi Slovence dokaj razočaral: nacionalna stvar ni nič pridobila, avtonomija tudi ne, vloga birokracije je ostala ista kot prej.⁴

S cesarskim patentom z dne 2. januarja 1867 so bili ob preteku šestletne volilne dobe deželni zbori razen tržaškega razpuščeni, razpisane nove volitve, novi deželni zbori pa sklicani za 11. februar z nalogo, izvoliti zastopnike v izredni državni zbor kraljestev in dežel izven dežel ogrske krone, ki naj bi se sestal 25. februarja. Proti takemu postopku je nastala takoj ostrá opozicija s strani nemškega ustavovernega tabora in vseh njegovih frakcij, ki so tak izredni državni zbor odkla-

¹ Objavljeno v Jugoslovanskem istorijskem časopisu 1964, št. 1, str. 37-53 in v Zgodovinskem časopisu 18, 1964, str. 155-171, oz. v našem ponatisu na str. 222-238.

² Referat na zborovanju jugoslovanskih zgodovinarjev v Sarajevu novembra 1965.

³ Glej razpravljanja v deželnih zborih novembra in decembra 1865.

⁴ Prim. Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes, IV Session, 1867-1869, str. 29 (Tomanov govor 3. junija 1861); Bericht über die Verhandlungen des krainischen Landtages in den Monaten November und Dezember 1866 (Obravnave 5), str. 298.

njale. Postalo je jasno, da bodo nemške dežele razen Tirolske volitve v izredni državni zbor odklonile. V takem položaju je zmagalo Beustovo stališče, preklicati sistiranje, obnoviti februarско ustavo in sklicati redni državni zbor. "Res," je dejal Beust, "ta obrat notranje politike ne bo splošno zadovoljil in ga bo zlasti slovanško prebivalstvo monarhije sprejelo z nezadovoljstvom. Toda nikdar ne bo mogla vlada v svoji notranji politiki ustreči vsem narodnostim; v sedanjem trenutku, ko se njih tendence tako zelo razhajajo, ko je vladi nemogoče vse zadovoljiti, je njena naloga, nasloniti se na one, ki imajo največ življenjske sile, so si duhovno bliže in se v svojih medsebojnih interesih neposredno dotikajo, to je na nemški in madžarski element."⁵ Tako je prišlo do Belcredijeve demisije in do nove cesarske odločitve, datirane s 4. marcem, ki je sklicala ustavni državni zbor.

Volitve v deželne zборе so bile v glavnem že zaključene pred to novo spremembo vladnega sistema. Kar se tiče nemških dežel, je treba glede teh volitev poudariti, da je, razen na Tirolskem, kjer je klerikalno-konservativna stranka dominirala že vseskozi od leta 1861, liberalni oziroma ustavoverni tabor popolnoma obvladal položaj. Na volitvah je sicer nastopilo v veleposestniški kuriji plemstvo, ki se je zavzemalo za Belcredijevo smer, bodisi zaradi svoje privrženosti cesarju in zato vsaki vladi bodisi iz konservativne usmerjenosti; Belcredi je poskušal organizirati svoj tabor; pojavljale so se kandidature uradnikov; duhovščina je skušala po svoje vplivati na volitve.⁶ Vendar je to rodilo uspeh le tu in tam, pa tudi do boja ni prišlo na široki fronti; klerikalni in konservativni tabor je bil v bistvu še neorganiziran, zato tudi volitve še niso bile bojne v smislu kasnejšega klerikalno-liberalnega strankarskega nasprotja.

Na Slovenskem so bile januarске volitve v deželne zборе prve splošne volitve, na katerih je nastopila slovenska stranka res organizirano. Na Kranjskem je bil sestavljen "narodni volilni odbor za vojvodstvo Kranjsko", na Štajerskem so sestavili "slovenski rodoljubi" podoben volilni odbor. Oba odbora sta sestavila proglas na volilce, objavila volilni program, proglasila kandidate. Kandidature so bile jasno določene: za vsak volilni okraj toliko kandidatov, kot je bilo poslanskih mest, vsak kandidat samo v enem volilnem okraju. Proglasitev kandidatov je spremljala tudi agitacija, tako v časopisju, ki ga je bilo zdaj že precej več kot leta 1861 (*Slovenski gospodar* v Mariboru, *Slovenec* v Celovcu, *Domovina* v Gorici itd.), kakor na terenu, kjer so bili njeni nosilci zlasti zavedni slovenski lokalni veljaki in zavedna inteligenca, med katero je po svoji številnosti bila na prvem mestu duhovščina. Nekoliko šibkejša kot na Kranjskem in Štajerskem je bila organizacija slovenskega tabora na Koroškem in na Goriškem: tu sta "po predlogih rodoljubov" in po posvetu z njimi postavili kandidate uredništvu Einspielerjevega *Slovenca* in Marušičeve *Domovine*. Od vseh slovenskih dežel le v Istri ni bilo s slovenske strani še nobenega organiziranega volilnega nastopa.

⁵ Josef Redlich: Das österreichische Staat- und Reichsproblem, II. Band, Leipzig 1926, str. 561.

⁶ Prim. Walter Rogge: Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart, Zweiter Band, Leipzig-Wien 1823, str. 384-389; Redlich II, str. 602.

Uspeh volitev je presegel pričakovanja. Po pravici je zapisal Zarnik po volitvah v *Novicah*: "Te 3 dni smo bili bitke na političkem polji, - bitke za svoj obstanek, napredek in občo bolj prihodnost... Zdaj še le moremo prosto dihati, zdaj še le smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu, da živi, da se zrelo političsko giblje in da nismo samo narodopisen pojem..."⁷ Kranjski deželni zbor je dobil prvič slovensko večino. 25 od 36 izvoljenih poslancev je pripadalo slovenski stranki. Na Štajerskem so zmagali Slovenci v vseh slovenskih kmečkih volilnih okrajih in povečali število poslancev od 2 na 8. Kako velik je bil uspeh slovenske narodne stranke na Kranjskem in Štajerskem, se najbolj vidi iz tega, da so bili rezultati vseh naslednjih volitev do leta 1878 na Štajerskem in do 1883 na Kranjskem slabši, po teh letih pa enaki kakor januarja 1867 vse do volilnih reform v začetku novega stoletja (z edino izjemo 1886-89, ko so imeli Slovenci na Kranjskem 26 poslancev). Res so slovensko zmago olajšale tudi ugodne okoliščine: na vladi je bil še Belcredi, ki sicer ni ničesar napravil za Slovence, toda proti kateremu je bil nemški liberalni tabor v opoziciji; zato je uradništvo volilo svobodno in slovenski uradniki so lahko glasovali za svojo stranko. Poleg tega je bil nemški liberalni tabor v določenem razcepu: del je odklanjal volitve v izredni državni zbor in agitiral za abstinenco. Uspeh pri volitvah na Goriškem ne pomeni česa posebnega; tu je uspelo že leto 1861, z volilno reformo leta 1866 pa so Slovenci pridobili še tri mesta v veleposestvu. Od dosegljivih 10 mest so jih dobili januarja 1867 devet. Neuspeh je doživela torej slovenska stranka samo na Koroškem, kjer ni nikjer prodrla. Vsega skupaj so dobili Slovenci v januarju 1867 42 deželnih poslancev, torej skoraj še enkrat več kakor leta 1861.

Poudariti pa je treba, da imajo te volitve izrazito narodni značaj, značaj volilnega boja za pravice slovenskega jezika, slovenskega naroda. Ne povezuje se ta boj niti z verskimi motivi, z obrambo cerkve in vere, niti z nastopanjem za vlado ali na vladni strani. Volilni programi ne na Kranjskem, ne na Štajerskem, ne na Koroškem, ne na Primorskem, ne govorijo o veri, ampak samo o narodnosti.⁸ Volitev uradnikov se ne priporoča, kajti "nihče ne more služiti dvema gospodoma", kakor pravi razglas narodnega volilnega odbora na Kranjskem. Duhovščina se omenja v razglasu le zaradi svoje narodnosti: "Poslušajte naš glas; poslušajte našo prečastito odnekdaj za narod vneto duhovščino in glas takih mož, od katerih gotovo veste da so rodoljubi!" Tudi v prvem navodilu glede volitev, ki je bilo objavljeno v *Novicah* 9. januarja,⁹ o veri ni govora: "zato nam ljubezen do domovine, do naroda, do cesarstva in naša lastna korist zapoveduje, da zdaj napnemo vse moči, da si prave može za svoje poslance izberemo."

Klerikalna *Zgodnja danica* ponatiskuje proglase slovenskega vodstva, dostavlja pa tudi svoja, v drugem tonu pisana priporočila, kjer svetuje voliti "poštene, pra-

⁷ Novice 1867, str. 43 (6. februarja).

⁸ Tekst programov glej v *Novicah* 16. januarja (za Kranjsko), in v *Slovincu* 19. januarja (za Štajersko), 22. januarja (za Koroško) in 24. januarja (za Goriško) 1867.

⁹ Novice str. 10.

vične, keršanske, znajdene in domoljubne može.”¹⁰ Po volitvah ugotavlja, da so Slovenci volili Slovence in pravi: “Upajmo, da bodo može, katerim se je narod zaupal, delali po njegovem sercu takó, da bode prav za vero, cesarja in dom.”¹¹

Nedvomno je imela duhovščina v organiziranju slovenske zmage na podeželju veliko vlogo. Nedvomno je bila duhovščina, ki so jo tudi v precejšnjem številu volili za volilne može, glavni organizator discipline v kmečki kuriji. “Naj se zgodi z našim narodom, kar si bodi; ali to vaše držanje, čestiti duhovniki, posebno vi kaplanske na deželi, na veke ostane z zlatolesketočimi črkami v našo povestnico vsekano,” je napisal po volitvah v *Novicah* liberalni Zarnik.¹²

Soglasje med duhovniki in kmeti sicer ni bilo popolno. Razpoloženje kmeta kaže še precej sledov iz revolucionarnega leta 1848 in iz prvih volitev leta 1861, kakor se v celem, gotovo tudi pod težkimi vtisi novih davčnih bremen in gospodarskega razvoja, nasprotja iz fevdalnega časa že močno pozabljajo. V slovenjegraškem okraju je propadel uradni slovenski kandidat dekan Meško. V črnomaljskem okraju so proti duhovniku Šterbencu izvolili kmečkega poslanca. Marsikje so se kazale tudi posebne težnje dnhovščine. Kozjanski dekan Kosar je umaknil svojo protikandidaturo uradnemu slovenskemu kandidatu Lenčku v brežiškem okraju šele zadnji trenutek. V Trebnjem je duhovščina z Bleiweisovim pristankom malo pred volitvami zamenjala enega od določenih kandidatov.¹³

Medtem ko so novo sklicani deželni zbori z nemško večino, torej pri nas štajerski in koroški, z velikim navdušenjem pozdravili spremembo režima in volili v ustavni, redni državni zbor, je kranjski deželni zbor s svojo novo slovensko večino sicer sklenil voliti brez pridržkov v državni zbor, vendar je obenem sprejel adreso, ki je pomenila protest proti ustavnemu državnemu zboru,¹⁴ nakar je bil deželni zbor razpuščen. Tržaški deželni zbor (mestni svet) je pred volitvami poslancev v državni zbor s popravki sprejel poročilo posebnega sedemčlanskega odbora, v katerem je bil od Slovencev Nabergoj, zahtevajoče liberalne reforme, med drugim tudi revizijo konkordata, pa tudi razširjenje avtonomije, predvsem pa spoštovanje zgodovinskih pravic Trsta, ki jih je proglasil za nedotakljive.¹⁵

Novo volitve v kranjski deželni zbor v mesecu marcu so dale znova slovensko večino, čeprav nekoliko šibkejšo. V državnem zboru na Dunaju so se slovenski poslanci – bilo jih je osem – povezovali s federalističnimi poljskimi in tirolskimi poslanci in so se še posebej povezali v ožjo politično skupino s tirolskimi klerikalci.¹⁶

¹⁰ Zgodnja danica str. 14 (10. januarja 1867).

¹¹ Zgodnja danica str. 33 (1. februarja 1867).

¹² Novice str. 43 (6. februarja 1867).

¹³ Podrobneje o volitvah 1867 glej Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem 1861-1918, Ljubljana 1965, str. 209-211 in 261-262.

¹⁴ Bericht über die Verhandlungen der ersten Session der zweiten Wahlperiode des krainischen Landtages vom 18. Februar bis 4. März 1867 (Obravnave 6), seja 28. februarja.

¹⁵ Resoconto stenografico della II seduta pubblica del Consiglio della città convocato quale Dieta provinciale il di 26 Febbrajo 1867.

¹⁶ Novice str. 363 (30. oktobra 1867).

Nemška liberalna buržoazija, ki je dosegla z Belcredijevim odstopom in ustavnim državnim zborom veliko zmago, je težila po povečanju moči parlamenta in zahtevala, naj sprejme državni zbor vrsto liberalnih zakonov. Nekaj je obljubljal že vladni razglas z dne 4. februarja. Simbol reakcije, absolutizma, vsega, kar je bilo treba odpraviti, pa je bil konkordat. Klic po odpravi konkordata se je leta 1867 znova dvignil z vso silo. Boj proti konkordatu je postal eden osnovnih problemov političnega življenja. Kakor je liberalni tabor mobiliziral ves svoj tisk, svoje javno mnenje, občinska in okrajna zastopstva v boj proti konkordatu - tako je mobilizirala tudi cerkev vse svoje sile v obrambo konkordata. Avstrijski škofje, zbrani od 24. septembra do 2. oktobra na Dunaju, so sestavili o konkordatu posebno pismo cesarju. Povsod so se zbirali podpisi za peticije parlamentu, ene za konkordat, druge proti njemu.

Vse to je spremenilo tudi položaj v slovenskem taboru. Klerikalni del narodnega gibanja, zavedajoč se velike vloge duhovščine v organiziranju slovenske politične stranke, je zahteval od vodstva narodnega gibanja, da podpre tudi boj cerkve za konkordat, da stopi v obrambo vere. In res - v proglasu "narodnega volilnega odbora za vojvodstvo kranjsko", datiranjem 4. marca 1867, v proglasu za ponovne, druge volitve v kranjski deželni zbor, že najdemo omenjeno vero, o kateri januarja še ni bilo besede. "Ako bivši vaši poslanci niso izgubili zaupanja vašega, je rečeno v proglasu, boste jih, kadar pridete po gori omenjenem najvišjem pozivu njih veličanstva k novim volitvam, zopet volili kajti geslo njih bilo je in zmiraj bode: vse za vero, cesarja in domovino!"¹⁷ S tem je bil dan uradni slovenski politiki prvič v šestdesetih letih katoliški, klerikalni pečat. Tudi druga volilna navodila v *Novicah* uporabljajo to sicer že staro, a zdaj v uradno narodno politiko sprejeto geslo: "Lahko se zanesemo, da naš narod, zvest svoji veri, svojemu cesarju in svoji domovini, s svojo navadno srčnostjo in stanovitnostjo svojo dolžnost izpolni."¹⁸ Liberalni Zarnik napiše članek Naša duhovščina in sedanje volitve, ki brani pravico duhovščine do udeležbe v političnem življenju in pravi, da pravi katoliški duhovnik ne sme križem rok držati in nevtralnno gledati ob proticerkvenem boju nemških liberalcev. "Tak duhoven, ki bi se v tacih zadevah tako obnašal, ne bi bil niti mlačen, niti mrzel, temveč že popolnoma zmrznjen".¹⁹ V Einspielerjevem *Slovincu* pa je objavljen dolg članek Vse za vero, cesarja in domovino, ki utemeljuje to geslo.²⁰

V državnem zboru se je od slovenskih poslancev prvi dotaknil polemike okrog konkordata Svetec 20. julija.²¹ Zagovarjal je predlog tirolskega klerikalca Jägra, naj se avstrijska vlada in papeška kurija izjavita o tem, ali je konkordat pogodba ali zakon. Govoril je torej v prilog katoliškemu stališču, vendar pa je skušal, kakor se nam zdi, vzbuditi vtis, da govori z nevtralnega stališča, ne kot prizadet katolik, ampak kot miroljuben politik, ki se boji verskih bojev in svari pred njimi. Drugi je

¹⁷ Novice str. 82 (6. marca 1867).

¹⁸ Novice str. 91 (13. marca).

¹⁹ Novice str. 87 (13. marca).

²⁰ 6.-25. aprila, zaradi prenehanja izhajanja nezaključeno; pisec A. D. Zagorski.

govoril o verski problematiki 21. oktobra župnik Pintar.²² 25. oktobra se je oglašil dr. Vinko Klun za predlog zakona o razmerju šole do cerkve,²³ istočasno pa zapustil slovenski tabor in se preselil v klopi levega centra.²⁴ 26. oktobra se je oglašil Toman proti Klunu.²⁵ Vsi slovenski poslanci (razen Kluna) so glasovali proti šolskemu zakonu.²⁶ 29. oktobra je grof Barbo predložil peticijo 840 dunajskih katolikov za ohranitev konkordata.²⁷ Taka je bila aktivnost slovenskih poslancev v plenumu državnega zbora v letu 1867, kar se tiče vprašanja razmerja do cerkve. Nič več ni tiste nevtralnosti, kakor smo jo videli v Schmerlingovem času; res pa je tudi, da se noben naših poslancev razen župnika Pintarja in grofa Barba - niti Toman niti Svetec, ki sta se največkrat oglašala - ni posebej ostro angažiral v obrambo cerkve in konkordata. Prijateljeva trditev, da je Toman branil konkordat z isto vnemo kot tirolski pater Greuter je gotovo močno pretirana.²⁸

Kljub splošnemu pisanju v korist konkordata in cerkve pa je v glasilu naših prvakov, v *Novicah*, argumentacija v mnogih člankih močno različna od argumentacije klerikalnih krogov. Bleiweisu in njegovemu krogu pri konkordatu ne gre za pravice in interese cerkve, njegovi razlogi v polemiki so veliko bolj praktične in nacionalne narave: nemški liberalci trdijo, da je glavni vzrok nesreč v Avstriji verska nestrpnost katolikov - mi pa vemo, da je Avstriji prva in neobhodna potreba enakopravnost narodov. O konkordatu govorijo zato, da lahko molčijo o drugih, pomembnejših, resničnejših avstrijskih problemih. Šolski zakon pomeni krivico do naše slovenske duhovščine, ki je za šolstvo ogromno napravila, ki je zastonj učila in slovenščino uveljavljala, in tako naprej.²⁹

Slovenski narodni tabor z liberalci vred se je upiral protikonkordatskim akcijam, tako npr. liberalni Razlag v brežiškem okrajnem zastopstvu.³⁰ Slovenska večina je menda preprečila, da bi se protest proti konkordatu sploh pojavil na seji mestnega sveta ljubljanskega.³¹ Toda prav tako ta slovenski narodni tabor ni kazal vneme, da bi začel kako akcijo za konkordat. Slovenski večini ljubljanskega mestnega sveta ni prišlo na misel, da bi sprejela kako resolucijo v obrambo konkordata. Val peticij z naširoko pobiranimi podpisi z vseh delov slovenskega ozemlja, poslanih nato parlamentu, je, kakor vsaj kaže, izključno delo duhovščine oziroma klerikalnega dela prebivalstva.

Delo in zadržanje slovenskih poslancev na Dunaju je zbudilo veliko protestov na Slovenskem. To nezadovoljstvo pa ni bilo le nezadovoljstvo mladoslovencev s staroslovenci, mlajše generacije s starejšo. Glasovanje za adresu 5. junija, zlasti pa še

²² Isto str. 1048-1051.

²³ Isto str. 1147-1152, glej tudi 1175-1179.

²⁴ Slovenski gospodar 21. nov. 1867.

²⁵ V op. 4 cit. Sten. Protokolle str. 1179-1180.

²⁶ Novice str. 368 (30. oktobra 1867).

²⁷ V op. 4 cit. Sten. Protokolle str. 1223-1224.

²⁸ Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina. Druga knjiga. Ljubljana 1956, str. 129.

²⁹ Prim. Novice 1867, str. 241, 324, 349, 383 in drugje.

³⁰ Novice str. 412 (11. decembra 1867).

³¹ Novice str. 358 (23. oktobra 1867).

glasovanje za novo besedilo temeljnega zakona o državnem zastopstvu 17. oktobra je zbuvalo splošno nezadovoljstvo, ki ga vsaj v začetku deli tudi Bleiweisov krog. Odločno liberalnim ljudem ni bilo všeč nastopanje slovenskih poslancev v obrambo konkordata; a prav tako se kaže nezadovoljstvo tudi v vrstah odločnih klerikalcev, ki se jim zdi slovensko nastopanje v obrambo konkordata premedlo in premalo odločno. Tako je npr. pisal *Slovenski gospodar*: "Ko je v državnem zboru znani Mühlfeld zoper konkordat govoril in biškope onih dežel, ki so poslale svoje poročnike v državni zbor, grdo zasramoval, ni zinol besede ne prvosednik, ne eden ministrov, niti ne kdo od poslancev, marveč zahrul je po dokončanem govoru divji krohot, kakor na komediji. - Kako dolgo bodo naši slovenski poslanci še poslušali te burke? Lepo je za ravnilo si vzeti: vse za Boga, cesarja in domovino! - pa lepše še in boljše je, delati po tem ravnilu. Kar se zdaj v državnem zboru kuje, to in marsikaj drugega, ni Slovincem po volji; zato niso dali zastopnikom poverjenja."³²

Kakor že leta poprej, stoji *Zgodnja danica* tudi zdaj na stališču prvenstva vere pred narodnostjo in s tega stališča presoja vse časopise in vsa gibanja. "Za vero, cesarja, dom - pri Slovencih gotovo niso le besede, ampak resnica, - prva pa nam je vera; in ako bi kateri koli časnik zakrenil na razpotje zoper uno glasilo, potem bi nas vest vezala, da se mu odpovemo, ako bi tudi v družih rečeh našemu čutilu stregel."³³ To je seveda grožnja. Če pa je bilo liberalnim politikom pred letom 1867 še sorazmerno lahko o verskih vprašanih molčati, je to leta 1867 postalo dokaj težko. Ob silno povečani agitaciji proti konkordatu in za konkordat je bilo dokaj težko ostati nevtralen. Liberalci so torej v marsičem popustili, sprejeli so geslo, ki je postavljalo vero v slovenski politični program, začeli so tudi nastopati v boju za obrambo konkordata, čeprav so to delali kolikor mogoče z neke distance, z nekega navidez bolj objektivnega, višjega stališča, pa tako, da so bolj nastopali proti protikonkardatskim stališčem kakor pa naravnost za konkordat. V neprijetnem položaju, v katerem so bili, so bili nezadovoljni in o tem nezadovoljstvu se je dosti, toda ne uradno govorilo. Sem in tja se je liberalno stališče koga izmed njih tudi bolj jasno pokazalo. Vsi javni in odločnejši nastopi v liberalnem smislu pa so leta 1867 propadli iz zelo enostavne logike: sloga mora ostati, z duhovščino zaradi njene vloge v narodnem gibanju ne moremo prelomiti. Zelo lepo nam to kaže sklenjena, a nikdar podpisana in odposlana adresa dunajskih slovenskih študentov slovenskim državnim poslancem in Tomanu še posebej z dne 7. novembra 1867. Adresa pravi med drugim: "Ne moremo in smemo molčati sedaj, ko se je vnel boj za duševno prostost, za luč, za napredek in omiko; boj, kteremu se umikati ne sme nihče, komur so mar nar imenitnejše pravice človeštva, v kterem se mora vsaki očitno vstaviti na to stran, ali pa na ono." Adresa očita poslancem, da se borijo ali pa vsaj stojijo za stvar, ki jo je že zdavnaj obsodil ves omikani svet, da njihovo ravnanje ni "po duhu vesolnega slovanskega naroda, katerega posamezno vejo imate zastopati Vi," da so s svojim ravnanjem pritisnili vsemu narodu na čelo sramotni pečat. "Ni

³² Slovenski gospodar 17. oktobra 1867.

³³ Zgodnja danica str. 236 (10. oktobra 1867).

nam sicer neznanu, pravijo študentje, da niste tako ravnali iz lastnega prepričanja ampak le vsled tiste nesrečne nam vsem znane zveze, ktera pa - in to je naše živo prepričanje - ni nikakor našemu narodu na korist."³⁴ Adresa je bila izglasovana, toda malokdo se jo je upal podpisati; menda iz strahu pred klerikalnimi sorodniki. Kakor piše dopis v *Slov. gospodarju*, je opozicija proti adresi navajala predvsem, da bi ločitev šolstva od cerkve škodovala slovenskemu ljudstvu in podpirala germanizacijo ter da "duhovščina naša večidelj vsa narodna in skrbeča za omiko naroda, gotovo ne zasluži, da ji mi nasprotujemo."³⁵

Po svoje sicer, a v celoti prav točno je k vsemu temu zapisala Jeranova *Zgodnja danica*: "Sem ter tja se slišijo neki čudni, bolj ali manj očitni glasi, kakor da bi neki 'domorodci' svetnega stanu domače duhovstvo hotli imeti le za nekako podpornjo v domorodnem prizadevanji - dokler je potreba in sila, in ker si sami ne morejo kej; serčno radi pa bi hodili svoje pota, samo ako bi mogli na svojih nogah stati in se nasprotnikom braniti. To se pravi bolj jasno: oni so pripravljene svoji veri in cerkvi herbet obrniti in ves nemški liberalizem sprejeti, vendar pa v slovenskem jeziku; njim je katoliška šola, katoliški zakon, konkordat itd. ravno tako tern v peti, kakor nemškemu 'liberalizmu', samo domorodstvu (i. e. domačem jeziku) v prid se zderžujejo, da kar očitno v unih rog ne trobijo, ne pa zavoljo resnice in iz verskih nagibov."³⁶

Na podlagi vsega tega, kar smo tu povedali, se kaže, da je treba v marsičem popraviti oznako slovenskega političnega tabora v šestdesetih letih 19. stoletja, kakor nam jo je bil dal Prijatelj. Prijatelj je izhajal s stališča, da se je Bleiweisov krog, ki je vodil slovensko politiko do 1868. leta, že v petdesetih letih vdal klerikalnemu Jeranovemu krogu okrog *Zgodnje danice*, in da kažejo *Novice* v začetku šestdesetih let docela ultramontansko podobo.³⁷ Dobi 1860-1868 je dal torej ime "obdobje okorelega konservatizma". Ker je videl v vseh šestdesetih letih klerikalno politiko, tudi ni opazil spremembe v letu 1867. Zelo dobro pa jo je zapazil in načelno označil profesor Zwitter v svoji razpravi *Slovenski politični prerod XIX. stoletja* v okviru evropske nacionalne problematike,³⁸ ne da bi jo sicer skušal opredeliti v podrobnostih.

V resnici pa slovenska uradna politika do leta 1862 ne nosi klerikalnega pečata. Njen največji uspeh, zmaga na volitvah v januarju 1867, se bije pod geslom obrambe narodnosti. Obramba vere ne igra pri tem nobene vloge. Velika bitka proti konkordatu, ki se razbesni v letu 1867, spremeni položaj. Cerkevni krogi se začno organizirati v obrambo konkordata, iskati in zahtevati podporo. Vloga, ki jo igra duhovščina v narodnem gibanju, sili konservativce Bleiweisovega kova in liberalce h koncesijam. Tako se uradno poveže boj za narodnost z bojem za vero. Za marčne volitve leta 1867 na Kranjskem se sprejme geslo "vse za vero, dom, cesarja". Slovenski politični tabor dobi klerikalen pečat, katoliško zunanjo etiketo.

³⁴ Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, četrta knjiga, Ljubljana 1961, str. 31.

³⁵ Prav tam, str. 32-34.

³⁶ *Zgodnja danica* str. 299-300 (20. decembra 1867).

³⁷ Prijatelj II, str. 80.

³⁸ *Zgodovinski časopis* 18, 1964, zlasti str. 142, 143.

DIE ÄNDERUNG DES SLOWENISCHEN
POLITISCHEN PROGRAMMS IM JAHRE 1867
(Zusammenfassung)

Der Literaturhistoriker Ivan Prijatelj schrieb, daß in den fünfziger Jahren der Kreis um Bleiweis dem klerikalen Einfluß erlag und die Zeitschrift NOVICE in den sechziger Jahren eine gänzlich ultramontane Einstellung zeigte. In Wirklichkeit aber wurden die Landtagswahlen im Jänner 1867 nur unter der Devise des Schutzes nationaler Interessen geführt. Der im Jahre 1867 eskalierende große Kampf gegen das Konkordat verändert die Situation. Die kirchlichen Kreise beginnen sich zur Verteidigung des Konkordats zu organisieren, sie suchen und verlangen Unterstützung. Die Verdienste, die sich die Geistlichkeit in der nationalen Bewegung und bei den Jänner-Wahlen erworben hatte, zwangen Bleiweis und seine Anhänger sowie die jungslowenischen Liberalen zu Konzessionen. Die Proklamation des nationalen Wahlausschusses für Krain vor den neuerlichen Wahlen (4. März 1867) erneuerte das alte Motto "Alles für Glaube, Kaiser und Vaterland" (Vse za vero, cesarja in domovino). Damit erhielt die slowenische Partei nach außen eine katholische Etikettierung.

NEKAJ ZNAČILNOSTI RAZVOJA NA KRANJSKEM 1867-1871

*Predavanje (iz cikla "revizija" slovenske politične zgodovine druge polovice XIX. in začetka XX. stoletja) na XIV. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici od 9. do 13. septembra 1968. Objavljeno v **Zgodovinskem časopisu** 23 (1969) 1-2, str. 65-74. V prvem natisu kratek povzetek v angleščini, tu objavljamo daljšega v nemškem jeziku.*

Od vseh slovenskih dežel je bila Kranjska po prebivalstvu edina v celoti slovenska, po deželnozborskih volitvah leta 1867 pa tudi edina, v kateri so bili Slovenci, vsaj kar se tiče organov deželne avtonomije, na oblasti. Ljubljana je bila tudi od vseh priznana središče slovenstva, v njej so imele sedež slovenske nacionalne institucije, kakor je bila na primer Slovenska matica.

Toda v šestdesetih in v začetku sedemdesetih let Kranjska in Ljubljana nista bile tako središče aktivne slovenske politike, kakor bi utegnili pričakovati zaradi ugodnih pogojev, ki sta jih imeli. Kranjsko narodno vodstvo tega časa je bilo dokaj okorelo, nepodjetno, nadvse oprezno. Samo nekaj primerov! Vzemimo volilno dejavnost. Med prvimi splošnimi volitvami v deželne zборе leta 1861, ko slovenska stranka še ni organizirano nastopila, ter drugimi v letu 1867 je bilo mnogo dopolnilnih volitev. Na Štajerskem in na Koroškem, kjer so živeli Slovenci v znatno slabših pogojih ter ob mnogo manjših izgledih na uspeh, so začeli z organizirano volilno dejavnostjo že leta 1862, na Goriškem in na Kranjskem, kjer so bile prilike dosti ugodnejše, je bilo take organizirane dejavnosti znatno manj. Na Kranjskem sta bila na dveh zaporednih volitvah v trebanjskem kmečkem volilnem okraju junija in oktobra 1862 izvoljena nemško orientirana Ulepič in Skedl, o kakem organiziranem nastopu slovenske stranke sploh nič ne beremo, o popolni politični neaktivnosti pa nam priča tudi zelo pičla udeležba volilnih mož na volitvah. Volitve decembra 1866 v kranjskem kmečkem volilnem okraju so se končale celo brez rezultata, kar še posebej priča o neorganiziranosti strank.¹ Ali pa vzemimo za primer akcijo za slovenski politični časnik, po katerem se je pokazala potreba, ko je bilo obnovljeno ustavno življenje. Pod Levstikovim uredništvom je izhajal v Ljubljani 1863 tričetrlet Vilharjev *Naprej*, zatem pa v Ljubljani kljub raznim poskusom ni bilo mogoče ustvariti nobenega podobnega časnika. V letih 1865-1867 je izhajal slovenski politični časnik v Celovcu (Einspielerjev *Slovenec*), naslednjo uspelo akcijo pa so organizirali štajerski Slovenci z Dominkušem in Vošnjakom na čelu (*Slovenski narod* 1868). Pri nabiranju denarja za list kranjski Slovenci tako

¹ O nadomestnih volitvah 1861-1866 glej Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem 1861-1918, Ljubljana 1965, str. 208-209.

rekoč niso sodelovali.² Dalje! Besede pod milim nebom, ki jih lahko imenujemo predhodnike taborov, so nastale na Štajerskem, prav tako tabori. Kranjska jih je začela prirejati šele leta 1869, torej za Štajersko in Goriško, če pa računamo, da je bil tudi prvi koroški tabor pripravljen že za leto 1868, toda prepovedan, so zaostali kranjski Slovenci tudi za koroškimi. Poudariti je tudi, da so bili na Kranjskem vsi tabori, razen vižmarskega, ki ga je organiziralo slovensko deželno vodstvo, na Notranjskem (na Kalcu, v Cerknici in v Vipavi). Ne na Gorenjskem ne na Dolenjskem ni bilo nobenega; začeli so jih pripravljati šele na koncu.³

Ali je povezovati to zaostajanje politične aktivnosti na Kranjskem predvsem s sorazmerno ugodnim narodnostnim položajem v deželi in iz tega izvirajočim nerazumevanjem pokrajin, ki teh ugodnosti niso imele, ter občutkom, da se nikamor ne mudi - ali s strahom pred izgubo oblasti v deželni avtonomiji in podobnimi neugodnostmi - ali pa še z neko splošno, dolgotrajno konservativnostjo kranjske dežele? To konservativnost lahko opazimo mnogokje. Kaže se nam ob razpravljanju kranjskega deželnega zbora leta 1864 o "političnih konsensih", ko se je skoraj ves, ne glede na narodnostne in nazorske razlike, izjavil za konsense, za to, da revežem ne gre dovoljevati svobodne sklenitve zakonske zveze.⁴ Kaže se nam ob stališčih slovenske večine v deželnem zboru glede zakona o osnovnih šolah.⁵ Inteligence je bilo na Kranjskem v vsem času do prve svetovne vojne relativno manj kakor v sosednjih deželah, kar nam vsekakor priča o svojevrstni zaostali in konservativni kulturni politiki.⁶

Skoraj edinole v Ljubljani so mogli Slovenci deliti službena mesta: v deželnih uradih, v trgovsko-obrtni zbornici. Zaradi teh ugodnosti in zaradi središčnega položaja imamo že v šestdesetih letih, kakor tudi pozneje, opravka s prilivom slovenskih politikov od drugod na Kranjsko. Eden prvih takih je dr. Radoslav Razlag, ki je leta 1868 zapustil štajerski deželni zbor, bil izvoljen aprila 1869 v kranjskega ter postal pod Hohenwartovo vlado prvi slovenski deželni glavar, kar pa je vzbudilo, ker ni bil domačin, silno ogorčenje tudi med njegovimi političnimi prijatelji.⁷

Vsa šestdeseta leta je trajal na Kranjskem proces diferenciacije v slovenski in nemški tabor. Pred vsakega slovensko govorečega človeka se je postavljalo vprašanje, ali se bo zadovoljil s tradicionalno vlogo slovenskega in nemškega jezika, to je, s tem, da je nemščina jezik višje kulture, da je nemški naš kulturni in politični svet, ali pa bo zahteval za svojo slovenščino enakopravnost z nemščino ter kulturno in politično samostojnost. Prva, tradicionalna smer v začetku še ni pomenila

² J. Vošnjak: Spomini, Drugi zvezek, Ljubljana 1906, str. 3-4.

³ D. Kermavner v Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, Tretja knjiga, Ljubljana 1958, str. 434.

⁴ Ferdo Gestrin - Vasilij Melik: Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966, str. 144. Prim. V. Valenčič: O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma (Zgodovinski časopis 22, 1968, št. 3-4).

⁵ Obravnave deželnega zbora kranjskega 1872, str. 45-60 (28. nov. 1872).

⁶ Ugotovitve Ane Kastelic v diplomski nalogi o rasti inteligence v slovenskih deželah 1857-1910 (oddelek za zgodovino na filozofski fakulteti v Ljubljani).

⁷ S. Kranjec v Slovenskem biografskem leksikonu, Razlag.

negacije slovenščine, saj je hierarhično združevala nemško in slovensko zavest. Marsikdo je zato v prvih šestdesetih letih kazal še čisto iskrene simpatije do razvijanja slovenščine in do čitalniškega življenja.⁸ Kolikor bolj odločno pa je postajalo narodna gibanje, kolikor bolj je poudarjalo v svojem programu več kakor zgolj skrb za rast in napredek slovenskega jezika, kolikor bolj je zahtevalo uvajanje slovenščine v vse šole, zahtevalo popolno enakopravnost slovenskega naroda, se postavljalo v opozicijo zoper politični sistem, kolikor bolj je govorilo o Zedinjeni Sloveniji, o bratstvu s sosednjimi Hrvati in Jugoslovani nasploh, ali pa celo o slovanstvu in Rusiji, toliko bolj so se taki ljudje oddaljevali od slovenskega gibanja in se opredeljevali proti njemu.

Stranki na Kranjskem sta samo dve, slovenska in nemška; le med tema dvema je mogoče izbirati. Nemški tabor se opredeljuje kot ustavoveren, verfassungstreu, s tem pa potem tudi kot liberalen in protiklerikalen, ne bi pa hotel veljati za nacionalno stranko. Slovenski tabor nastopa kot nacionalna, narodna stranka; odkar je leta 1867 dobil katoliško etiketo, nastopa tudi v obrambo vere in cerkve. Tako se močno kažejo težnje po poenostavljanju narodnostnih razlik na eni strani ter političnonazorskih na drugi strani, v smeri enačenja: konservativen ali klerikalen je slovenski, liberalen je nemški.

Kakor pa ni enoten slovenski tabor, tako ni enoten tudi nemški. Kakor se na slovenski strani ne morejo prav razmahniti liberalni elementi, tako so neliberalni elementi na nemški strani nekako prisiljeni k molku. Nemški tabor na Kranjskem še daleč ni v celoti liberalen niti tako liberalen, kakor bi si morebiti kdo mislil. Zelo številni so konservativni ali le rahlo liberalni somišljeniki. Posebej je treba še povedati, da nemška stranka na Kranjskem nikakor ni v prvih vrstah nemškega nacionalnega gibanja, ki se organizira v začetku sedemdesetih let.⁹ Nemška stališča na Kranjskem niso ekstremna. Ob vseh ostrih spopadih obeh strank na volitvah, v časopisju, v deželnem zboru in drugod je v tem času vendarle še dokaj široko področje skupnih, da tako rečem kranjskih deželnih interesov in s tem tudi skupnega nastopanja obeh, slovenske in nemške stranke.

Politična moč obeh taborov je taka, da je veleposestniška kurija trdno v nemških rokah, kmečka trdno v slovenskih. V slovenskih rokah je tudi trgovska in obrtna zbornica, glavni in odločilni boji pa se bijejo v mestni kuriji. Od 8 poslanskih mest so jih dobili Slovenci januarja 1867 7, marca 1867 3, leta 1870 3, leta 1871 pa 5. Rezultate si je slovenska deželnozborna večina popravljala z razveljavljanjem nekaterih spornih nemških mandatov. Volilna udeležba ni bila prav visoka, 59 do 72 %, po posameznih krajih pa precej različna, ker se je ena ali druga stranka v posameznih volilnih okrajih abstinirala: tako Nemci v postojnskem okraju leta 1870, leta 1871 pa Slovenci v kočevskem, Nemci v kranjskem. Dostikrat je bila volilna zmaga odvisna od nekaj glasov: od treh v novomeškem okraju, od štirih v

⁸ Glej nekaj primerov pri Vasilij Melik: O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja, *Zgodovinski časopis* 18, 1964, str. 158 oz. str. 225 v tej knjigi.

⁹ Glej seznam članov *Deutscher Verein* 1873.

kočevskem, oboje marca 1867, od dveh leta 1870 v trziškem, od štirih leta 1871 v Idriji. Toda te majhne razlike niso bile posledica izenačenih sil v posameznih mestih in trgih, kakor bi pričakovali. Posamezni kraji so se zlasti leta 1867, pa tudi še pozneje, če volilcev iz inteligenčne skupine ne upoštevamo, dokaj enotno opredeljevali v eno ali drugo stranko. Tako so bili slovenski Kranj, Kamnik, Postojna, Lož, Ribnica, Kostanjevica, Črnomelj in Metlika, v manjši meri tudi Idrija, nemški pa razen Kočevja Škofja Loka, Trzič, Radovljica, Vrhnika, Krško in Višnja Gora, v manjši meri tudi Novo mesto. Mesta in trgi v dokaj enakem gospodarskem položaju ter brez razlik po izvoru in jeziku prebivalstva so se torej opredeljevala zelo različno. Kaj je vodilo recimo revno Višnjo Goro na nemško stran? Zaostalost, konservativnost, odpor do novega narodnega gibanja, obljube, pričakovanje ugodnosti, nagrade? Ali so o opredelitvi posameznih krajev odločali lokalni veljaki ali pritisk večine, tradicija, nasprotja do bližnjih sosedov? Naj bo že kakorkoli, gotovo je, da so zelo močne vezi zlepa ali zgrda povezovalе volilce istega kraja in jih silile k nastopanju v istem političnem taboru. Oster boj med slovensko in nemško stranko se je bil v deželnem glavnem mestu, v Ljubljani. Tu so pri deželnozborskih volitvah v tem času Slovenci sicer zmagali januarja 1867, toda podlegli pri vseh naslednjih volitvah: marca 1867, 1870 in 1871. Zmago je odločilo uradništvo, saj so med davkoplačevalci imeli Slovenci ves čas večino.¹⁰

Če izvzamemo veleposestniško kurijo, je imela nemška stranka na Kranjskem v tem času dve glavni opori. Prva je bilo uradništvo. V Ljubljani je glasovalo za nemško stranko v letih 1867-1871 po 130 do 140 uradnikov, med tem ko se jih je na slovensko stran opredelilo le po 6, 12, 17, največ 25. Tudi med svobodnimi poklici (advokati, zdravniki itd.) je imela nemška stranka v Ljubljani še večino. Druga opora nemške stranke so bili ljudje s premoženjem. Med najbogatejšimi davkoplačevalci se jih je veliko več opredelilo za nemško kot za slovensko smer. Niže gremo z davki, bolj se veča moč slovenske stranke. Le za najnižje davkoplačevalce to pravilo več ne velja; tu je število nemških volilcev spet večje. Ti volilci so bili pač najbolj podvrženi pritisku ali pa pripravljani prodajati svoje glasove. Vse to nam kaže analiza volilnega materiala.¹¹

Ta slika se nam lepo dopolnjuje s pregledom seznama članov ustavnega društva, politične organizacije nemškega tabora, iz leta 1869.¹² Od približno 540 članov sta bili dve tretjini iz Ljubljane. Od teh ljubljanskih članov je bila približno polovica (okrog 170) državnih in privatnih uradnikov ter pripadnikov svobodnih poklicev, polovica pa trgovcev, obrtnikov, "hišnih posestnikov". Izven Ljubljane je bilo uradništvo zastopano le v upravnih in sodnih središčih ter v takih rudarskih in industrijskih središčih, kakršno je bilo Zagorje. V takih upravnih in gospodarskih središčih je bilo poleg uradnikov v ustavnem društvu tudi še nekaj trgovcev, obrtnikov, gostilničarjev in podobnih ljudi. Te najdemo kot člane ustavnega društva sem

¹⁰ V op. 1. cit. delo, str. 214-221.

¹¹ Prav tam, str. 219-220.

¹² Mitglieder-Verzeichniss des constitutionellen Vereins in Laibach 1869.

in tja tudi še po drugih krajih, na primer na Bledu ali pa po vaseh, ki so bile središča vsaj za neko manjšo okolico, ki so bile bogatejše in pomembnejše. V "navadnih" vaseh članov ustavnega društva tako rekoč ne najdemo. Ti podeželski veljaki so nemški liberalizem, ko je izgubil politično oblast in se je začelo Taaffejevo obdobje (1879), skoraj v celoti zapustili. Leta 1869 pa najdemo med člani ustavnega društva marsikatero ime, ki nam je pozneje znano kot ime slovenskega, večinoma liberalnega veljaka. - Graščakov je bilo v ustavnem društvu včlanjenih le malo.

Pozicije nemške stranke na Kranjskem so bile torej v celem dokaj skromne. Na podeželju maloštevilni in raztreseni pripadniki niso predstavljali nobene politične nevarnosti za slovensko stranko. Vendar strah slovenskega tabora, da bi izgubili večino v deželnem zboru, ni bil tako neupravičen. Ob močnem pritisku je bilo mogoče mestno kurijo zanesljivo spraviti v nemške roke, kakor se je pokazalo kasneje 1877. leta, od te pa je bila odvisna večina v celem deželnem zboru.

Slovenska stranka je samo na Kranjskem lahko vodila deželno politiko, samo na Kranjskem je lahko kot deželnozborska večina oblikovala stališča deželnega zbora do splošnih avstrijskih problemov in državne politike. V šestdesetih letih so bile v navadi adrese, s katerimi so deželni zbori, navadno v zvezi z volitvami poslancev v državni zbor ali pa tudi sicer, izražali svoje odobravanje vladne politike ali opozicijo do nje ter svoja načelna stališča do ustave ter državne ureditve. V letih 1867 do 1873 je bilo za Slovence na Kranjskem eno glavnih vprašanj, ali naj deželni zbor voli poslance v državni zbor ali naj volitve odklanja, in če jih voli, ali naj jih voli s pridržki ali brezpogojno, potem pa, po volitvah, ali naj izvoljeni državni poslanci gredo na Dunaj in se udeležujejo dela državnega zbora ali ne. Za mnoge Slovence so bili vzor Čehi s svojo abstinenčno politiko.

Februarja 1867 je kranjski deželni zbor sledil Čehom, vendar na nekoliko zmernejši način. 28. februarja je sprejel adresu, s katero se je postavil na stališče oktobrske diplome, septembrskega patenta o sistiranju in izrednega državnega zbora; tako imenovanemu ustavnemu državnemu zboru pa je odrekal upravičenost do tega naziva ter ga imel za nekompetentnega. O načrtu državne ustave naj bi bil zaslišan tudi kranjski deželni zbor, kakor se je to zgodilo v času pragmatične sankcije. Trdno se držeč svojih pravic, je bilo rečeno v adresi, bi moral deželni zbor odkloniti volitve poslancev v državni zbor, vendar pa je zaradi političnega položaja, zvestobe in vdanosti pripravljen voliti. Volil bi, kakor je trdila slovenska večina, brez pogojev in pravnih pridržkov - toda še preden je do volitev prišlo, je bil, kakor malo prej češki, tudi kranjski deželni zbor razpuščen.¹³

Po novih volitvah so Slovenci v skladu s pismom, ki so ga dobili od češkega voditelja Riegerja, naj se za zdaj ne ozirajo na slovansko solidarnost, ampak naj si ohranijo večino v deželnem zboru, volili v državni zbor brez pripomb, pogojev ali izjav; tudi adrese niso nobene predlagali.¹⁴ Iz istih razlogov so izvoljeni sloven-

¹³ Obravnave febr. - marec 1867, str. 51-58, 65-66.

¹⁴ Vasilij Melik: Slovenska politika ob začetku dualizma, Zgodovinski časopis 22, 1968, str. 33 oz. str. 298 v našem ponatisu.

ski poslanci šli tudi na Dunaj, njihova politika v državnem zboru pa je povzročila, kakor znano, veliko opozicijo ter razcepila Slovence v dva tabora, tabor oportunistične politike državnih poslancev in tabor njihovih nasprotnikov, zagovornikov radikalne nacionalne politike. Kranjska stoji v tem sporu precej enotno v oportunističnem taboru. Res obstaja tudi tu opozicija, vendar nima dosti veljave in moči; Levstik pa že zaradi svojega socialnega položaja ne more igrati kake večje politične vloge.

Tako je Kranjska do leta 1870 priznavala decembrsko ustavo. Kakor je pisal Costa Vošnjaku pred ljutomerskim taborom, so bili kranjski poslanci tedaj trdno odločeni, da ne načenjajo državnopravnih vprašanj.¹⁵ Ko je bilo naslednje leto jeseni treba po dogovoru spregovoriti v deželnih zborih o Zedinjeni Sloveniji, so slovenski deželni poslanci na Kranjskem predlagali, naj deželni zbor "prevdari, kako od 21. decembra leta 1867 začeni razglašene splošne postave in naredbe ustrezajo deželni koristi."¹⁶ V petčlanskem odboru, ki je bil v ta namen izvoljen, ter v klubu slovenskih poslancev so sklenili predlagati resolucijo, naj se decembrska ustava v "sporazumljenju vseh kraljestev in dežel" tako prenaredi, da bodo dobile dežele mnogo širšo avtonomijo in da se bodo lahko "po svojih historiško-pravnih razmerah, po narodnem soplemenstvu ali z ozirom na finančne ali sploh materialne okolščine" združile v državno-pravne skupine.¹⁷ Niso pa rekli, kakor leto dni pozneje, da decembrska ustava ni zakonita. Predlog resolucije pred deželni zbor ni več prišel, ker je vlada 22. oktobra 1869 zaključila njegovo zasedanje.

Slovenska večina kranjskega deželnega zbora v teh letih nikakor ni želela biti v povsem sovražnih odnosih z vlado, držala se je neke vrste lojalne opozicije. Zaradi take lojalne opozicije ji vlada ni delala posebnih težav, pridobila si je tudi nekaj koncesij. Ne gre tu samo za znamenito in tolikokrat citirano gorenjsko železnico, s katero se je okoristil dr. Toman in je bila plačilo za glasovanje za adresu v državnem zboru junija 1867, gre še za vrsto drugih stvari. Naj omenimo samo vprašanje vrnitve inkameriranega deželnega zaklada kranjski deželi - vprašanje, ki se je rešilo leta 1869,¹⁸ potem vprašanje odpisa zemljiškega davka, s katerim je bila Kranjska tako zelo preobremenjena itd.

Ne smemo pa seveda gledati tega odnosa med vlado in slovensko stranko na Kranjskem v preveč ugodni luči. Kranjski deželni zbor še daleč ni uspel v vseh svojih prizadevanjih. To se je zlasti pokazalo v deželni zakonodaji. Tudi v tistih zadevah, ki so spadale v avtonomni delokrog dežele, je bila v avstrijskem sistemu avtonomija dejansko mnogo manjša, kakor pa bi pričakovali po členih ustave, ki so obseg avtonomije naštevati. Vsi predlogi zakonov, ki jih je sklenil deželni zbor, so bili namreč navezani na cesarjevo sankcijo, to se pravi, na pristanek vlade; ta pa je odklanjala vse tiste zakonske predloge, ki se niso strinjali z njeno politiko. Na ta

¹⁵ Costovo pismo Vošnjaku z dne 4. avg. 1868 v Arhivu R Slovenije.

¹⁶ Obravnave 1869, str. 109.

¹⁷ Prav tam, priloga 106.

¹⁸ Prav tam, priloga 36, str. 150.

način je prav v teh letih ostalo precej zakonskih osnutkov kranjskega deželnega zbora nepotrjenih. Naj kot primer navedemo zakon o ureditvi učnega jezika na ljudskih in srednjih šolah, ki so ga Slovenci sprožili v deželnem zboru že leta 1866, ko so bili še v manjšini, takrat seveda še brez uspeha.¹⁹ Leta 1868 so izglasovali v deželnem zboru "postavo... kako naj se vsled § 19. državne osnovne postave o splošnih državljanskih pravicah uresniči ravnopravnost slovenskega jezika v javnih šolah in uradnih." ²⁰ Zakonskega predloga pa cesar ni potrdil, češ da spadajo določbe o učnem jeziku v pristojnost državnega zbora in jih je že rešil zakon z dne 14. maja 1869 (šolski zakon), poleg tega pa da je predlog kranjskega deželnega zbora v nasprotju z 19. členom temeljnega zakona o splošnih pravicah; določbe o uradnem jeziku pa da spadajo v pristojnost izvršne oblasti.²¹ Leta 1869 so izglasovali dva zakonska predloga: "postavo zastran učnega jezika v javnih ljudskih šolah in v šolah za učiteljske pripravnike" ter "postavo zastran rabe jezika v vseh c. kr. uradnih", pa znova noben od teh predlogov ni dobil cesarjeve sankcije, prav tako je bil zaman sprejem obeh zakonov leta 1870.²² Prav tako se je godilo poskusom volilne reforme, s katerimi so skušali Slovenci razširiti veleposestniško kurijo, pomnožiti mestno kurijo z novimi kraji in izvesti še nekaj drugih sprememb. Noben teh predlogov ni dobil vladarjeve sankcije.²³ Zakon o šolskem nadzorstvu, ki so ga sprejeli v deželnem zboru leta 1868, ni bil sankcioniran, ker se ni ujemal z bistvenimi določbami vladnega predloga; šele naslednje leto, ko so Slovenci v marsičem popustili, je bil novi predlog potrjen.²⁴

Deželni zbor je dobil z letom 1867 bolj slovensko podobo, ker so slovenski poslanci začeli praviloma govoriti slovensko. 11. septembra 1868 je bil zakon "zastran razdelitve sopsašnikov in menjalnih zemljišč" izglasovan samo v slovenskem jeziku; predlog nemške stranke, da se ga izdela tudi v nemškem jeziku, je bil odklonjen.²⁵ Vlada je izjavila, da zaradi tega ne bi mogla priporočiti zakona cesarju v sankcijo. "Sklenitev zakona tudi v nemškem besedilu je bila namreč v deželnem zboru zahtevana in to zahtevo je treba priznati že po 19. členu državnega temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov kot dobro utemeljeno, toliko bolj, ker je po patentu z dne 27. decembra 1852 za zakone avtentičen nemški tekst ... in ker v deželi, v kateri je nemški jezik tudi deželni jezik, ni mogoče dopustiti, da bi bil avtentični tekst sestavljen šele s prevodom brez direktnega sklepanja deželnega zbora."²⁶ Slovenci so morali popustiti; naslednje leto so sprejeli zakon "zastran razglašanja deželnih postav in ukazov deželnih gosposk," v katerem je bilo določeno, da sta slovenski in nemški tekst enako avtentična. Deželnemu odboru je bilo

¹⁹ Obravnave nov. 1865 - feb. 1866, str. 228, 361, 456-483.

²⁰ Obravnave 1868, str. 466-494.

²¹ Obravnave 1869, priloga 36, str. 140-141.

²² Obravnave 1869, str. 214-227 in priloga 99; 1870, str. 44-45 in priloga 23, 24; 1871, priloga 45, str. 474-476; 1872, priloga 37, str. 408-410.

²³ Obravnave 1868, poročilo dež. odbora, str. 2; 1869, priloga 36, str. 138; 1870, priloga 31, str. 152.

²⁴ Obravnave 1868, str. 426-464; 1869, priloga 36, 64; 1870, priloga 31, str. 150.

²⁵ Obravnave 1868, str. 204-205.

²⁶ Prav tam, str. 321.

naročeno, naj v bodoče predlaga vse zakonske načrte v obeh jezikih in naj tudi vlado prosi, da stori enako.²⁷ Zakon je bil potrjen in vlada je izjavila, da bo, kolikor bo mogoče, tej želji ustregla s slovenskimi prevodi vladnih predlogov.²⁸

Ko so se septembra 1869 začeli sejni zapisniki deželnega zbora pisati samo v slovenščini, je vlada tudi takoj protestirala, češ da je deželni zbor vezan na 19. člen temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov in da je treba upoštevati, da se morajo zakoni sklepati v nemškem jeziku, ker je nemški tekst avtentičen.²⁹ Deželni zbor je 4. oktobra sklenil, naj se sejni zapisniki pišejo in verificirajo v obeh jezikih.³⁰ 21. oktobra 1869 je bil sprejet Zarnikov predlog, da postane 1. januarja 1870 slovenski jezik uradni jezik pri vseh uradih, ki so podrejeni kranjskemu deželnemu odboru; temu se tudi prepušča, da dovoljuje izjeme, ki bi bile potrebne, ter o tem poroča v prihodnjem zasedanju deželnemu zboru.³¹

Kot neenakopravnost so občutili Slovenci tudi to, da je bil deželni glavar imenovan iz vrst nemške manjšine, ne pa iz slovenske večine. Šele pod Hohenwartom je bil postavljen Slovenec (Razlag) za deželnega glavarja.

31. marca 1870 so Slovenci za Tirolci in Poljaki skupaj s primorskimi Italijani ter Romunom Petrinojem zapustili državni zbor. To je bil čas, ko se je opozicija proti vladi vedno bolj krepila in širila. Malo zatem je bila sestavljena vlada Potočkega in je prišlo do novih deželnozborskih volitev. Zdaj se je kranjski deželni zbor vrnil k svojim stališčem iz začetka leta 1867. Adresa z dne 30. avgusta 1870 se je sklicevala na ono iz februarja 1867; poudarila je, da ustava nima pravnoveljavne podlage, da bi deželni zbor pravzaprav moral volitve v državni zbor odkloniti, da pa bo zaradi svojega domoljubja vendarle volil, a le za volitve v delegacije in za posvetovanje o finančnih ukrepih, ki jih zahtevajo vojni časi; volil bo torej le "z izrečnim zavarovanjem, da to poslanje ne sme prejudic biti za prihodnje primerljive." Obenem se je adresa prvič na Kranjskem jasno in določno izrekla za Zedinjeno Slovenijo.³²

Naslednja, za časa Hohenwartove vlade sprejeta adresa z dne 14. oktobra 1871 je pozdravila pripravljeno spravo vlade s Čehi, zahtevala "za našo deželo ono samostojnost (v nemškem tekstu: Selbstbestimmungsrecht - pravico samoodločbe), katero nam pripoznavata pragmatična sankcija in najviši diplom od 20. oktobra 1860. leta ozir postavodavstva in uprave (glede zakonodaje in uprave)", priznavala "potrebo, da nekatere zadeve za vsa neogerska kraljestva in dežele vzajemno obravnava shod delegatov iz deželnih zborov," ter izjavljala, da "deželni zbor v pospeševanje in v namen tako zaželenih in potrebnih sprav, katero Vaše Veličanstvo namerava na podlagi osnovne postave o državnem zastopu od 21. decembra 1867. l. dovršiti, svoje poslance pošlje v poslanško hišo državnega zbora." Glede Zedinjene Slovenije

²⁷ Obravnave 1869, priloga 65.

²⁸ Obravnave 1870, priloga 31, str. 150.

²⁹ Obravnave 1869, priloga 46.

³⁰ Prav tam, str. 70-71.

³¹ Prav tam, priloga 107.

³² Obravnave 1870, priloga 35.

je deželni zbor v tej adresi predvsem izrekel prošnjo, "da se naš slovenski narod v onih deželah, v katerih je zedinjen z Nemci ali Italijani, postavi pod varstvo takih deželnih postav, kakoršne je Vašega Veličanstva vlada predložila češkemu deželnemu zboru." "Tako bodo Slovenci ... mogli ohraniti si vsaj svojo narodnost, dokler... vladi ne bode mogoče najti sredstva in pota, da, kakor smo željno prosili v prepokornem pismu od 30. avgusta 1870. l., zedini njihove zemljopisno stikajoče se zemlje v eno upravno in kolikor moč v državnopravno telo."³³ Pred uresničenje Zedinjene Slovenije, ki se kajpada ni zdelo prav blizu, je torej realna slovenska politika postavila program deželne avtonomije, ki bi koristila Kranjski, ter zakonov, ki bi ščitili slovensko narodnost na Štajerskem, Koroškem in Primorskem.

Kranjsko slovensko vodstvo je gledalo marsikaj iz povsem kranjske perspektive, ne pa z vseslovenskega stališča. To velja v veliki meri tudi glede deželne avtonomije, ki jo je poudarjalo prav v kranjskem smislu; poudarjati in krepiti je skušalo večkrat tudi kranjsko tradicijo. En primer tega je zahteva mariborskega programa (1865), naj se "kranjskemu vojvodstvu povrne zemeljna celota", kar naj bi pomenilo priključitev nekdanjega avstrijskega dela Istre in goriškega Krasa. To miselnost nam kaže spomenica, ki jo je Radics pripravil za Potočkega leta 1870, pa zaradi odpora mladoslovencev ni bila nikdar oddana.³⁴ Najdemo pa jo spet v adresi za časa Hohenwarta, ki smo zdaj o njej govorili. Tu je namreč rečeno tudi tole: "In kakor je Vaše Veličanstvo z najvišim dopisom milostivo obljubilo, pripoznanje državno-pravnosti češkemu kraljestvu ponoviti s prisego o venčanju, tako tudi vojvodina Kranjska preponižno prosi, naj bode Vašemu Veličanstvu všeč, njen slovesni poklon sprejeti ter ž njim staro neposrednjo razmero naše dežele do krone ponoviti, kakor so tudi presvitli predniki Vašega Veličanstva od starodavnih časov vselej o nastopu vlade s tem slovesnim djanjem krepili zvezo zvestobe naše dežele do kneza in knezovo milost do dežele ter potrjevali svobodo in samostojnost dežele v starodavnih njenih pravicah."³⁵

Po padcu Hohenwarta in novih volitvah je kranjski deželni zbor 21. decembra 1871 na kratko sklenil, da voli v državni zbor, "držeč se prejšnjega stališča, ki ga je izrazil v svojih najponižnejših adresah od 30. avgusta 1870 in od 14. oktobra 1871."³⁶

Znano je že, da slovenska politika na Kranjskem do 1867. leta ni imela ultramontanske podobe, kakor je bil svoje čase menil Prijatelj.³⁷ Volilni programi januarja 1867 kakor v drugih deželah tudi na Kranjskem niso govorili o veri, ampak samo o narodnosti. Po januarskih volitvah pa je, kakor kaže, nastopil klerikalni del narodnega gibanja, zavedajoč se velikega deleža duhovščine v organiziranju slovenske politične zmage, z zahtevo, da podpre slovenska stranka tudi boj cerkve. V proglasu za marčne volitve se je že pojavilo staro, zdaj za uradno proglašeno geslo "vse

³³ Obravnave 1871, priloga 53.

³⁴ Prijatelj III, str. 136.

³⁵ Obravnave 1871, priloga 53.

³⁶ Obravnave dec. 1871, str. 29.

³⁷ V op. 14 cit. delo, str. 42-45.

za vero, cesarja in domovino". Kranjska slovenska stranka je dobila katoliško etiketo. Zarnik je pisal v obrambo duhovščine. Razlag je kandidiral pod geslom "za vero, dom, cesarja", organizatorji prvega tabora na Kranjskem, na Kalcu, so vabili v imenu istega gesla. V debatah ob zakonu o šolskem nadzorstvu se zavzemajo slovenski poslanci za katoliška stališča. Adresa iz leta 1870 postavlja na čelo pritožb in želja, "da je duh zakonodaje in eksekutive, tako mnogokrat žaleč katoliška čustva, v zadnjih letih v veliki meri vznemiril prebivalstvo te dežele in ga napolnil z globokimi skrbmi za prihodnost."³⁸ Tabor v Lescah, ki pa ga je vlada prepovedala, bi bil, kakor kaže program, prvi slovenski tabor, ki bi govoril o šolstvu in veri ter protestiral proti novemu šolskemu sistemu. Adresa iz oktobra 1871 je omenjala, da bi se v avtonomni Kranjski mogla uveljaviti zakonodaja, primerna posebnim razmeram te dežele in značaju našega naroda, navdihnjena "z versko-nravnim in pravim svobodnim duhom". Prav tako je omenjal vero tudi volilni proglas za decembrske volitve tega leta; vendar sta bila oba ta dva dokumenta, adresa in volilni proglas, precej zmernejša kakor adresa in volilni proglas iz prejšnjega leta.

EINIGE CHARAKTERISTIKA DER POLITISCHEN ENTWICKLUNG IN KRAIN 1867-1871 (Zusammenfassung)

Krain ist das einzige durch und durch slowenische Land, das einzige Land, dessen Landtag eine slowenische Mehrheit besitzt, und Laibach das von allen anerkannte Zentrum des Slowenentums. Dennoch bilden Krain und Laibach nicht den Mittelpunkt der slowenischen politischen Aktivitäten. Die nationale Führung in Krain ist ziemlich unbeweglich, inaktiv, über alles vorsichtig. Die slowenische Partei ist 1866 am Lande noch nicht organisiert. In vielen Bereichen ist ihre besonders konservative Ausrichtung feststellbar, so in der Landtagsdebatte über "den politischen Konsens" oder über die Volksschulen. Sie lehnt eine klare gegnerische Haltung gegenüber der Regierung ab und verharret in einer Art loyaler Opposition. Deshalb macht ihr die Regierung keine besonderen Schwierigkeiten. Sie erreicht von ihr auch einige Konzessionen wie die Oberkrainer Eisenbahnlinie 1867 oder 1869 die Rückgabe des Landesfonds durch die Hofkammer an das Land Krain. Die slowenische Partei vereint alle Slowenen und versteht sich als nationale Partei, seit dem Jahre 1867 verteidigt sie zudem Glaube und Kirche. Auch das deutsche Lager ist nicht einheitlich, es versteht sich als verfassungstreu, aber auch als liberal. Ebenso hat es zahlreiche konservative Anhänger. Die Deutschen Krains befinden sich keineswegs in den ersten Reihen der deutschen nationalen Bewegung, die sich zu Beginn der siebziger Jahre organisiert. Das "Mitglieder-Verzeichniss des constitutionellen Vereins in Laibach 1869" beweist, daß von den 540 Mitgliedern zwei Drittel aus Laibach stammten, wobei die Hälfte von ihnen Staatsbeamte und Privatangestellte sowie Angehörige freier Berufe ausmachten, die andere Hälfte bestand aber aus Kaufleuten, Gewerbetreibenden und "Hausbesitzern". Unter den Mitgliedern gab es nur wenige Grundherren.

³⁸ Prav tam, str. 70-71.

LEVSTIKOVO MESTO V SLOVENSKEM POLITIČNEM ŽIVLJENJU

Referat na simpoziju, ki sta ga priredili Slovenska matica in Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani 15. oktobra 1981 ob 150-letnici rojstva Frana Levstika. Objavljeno v Levstikovem zborniku, Ljubljana 1982, str. 27-38.

Levstikovo politično delovanje je bilo omejeno na trideseta leta njegovega življenja, to se pravi, na šestdeseta leta 19. stoletja, na čas od obnove ustavnega življenja do poletja 1870, do katastrofe s Pavliho. Politika v ožjem smislu besede ga ne moremo imenovati, saj ni bil član vodilnih političnih organizacij ne poslanec, vendar je stal aktivno sredi političnega življenja s svojim vplivom, kot kritik, kot urednik Napreja, pozneje kot dopisnik Slovenca in Slovenskega naroda, kot pobudnik in organizator ali sodelavec različnih akcij in načrtov, kot svetovalec zanje, kot ena središnih oseb ljubljanske opozicije proti prvakom in nazadnje kot izdajatelj, urednik in pisec Pavlihe. Kot človeka brez dokončane univerze in brez primerne premoženja ga tedanja hierarhična meščanska slovenska družba na vodilna mesta najbrž tudi ne bi pustila. Za ljudi Levstikove vrste je imela na razpolago slabo plačane službe, ki so terjale mnogo pameti in dela, niso pa dajale pravice do vodenja in do odločanja. Levstik je sam zapisal: "Če mož, ki je morda doktor ali kak tak, ki si je pri vatlu precej tisočev in stotakov nabral (če jih tudi tišči v žepu), če tak eno reče, verujemo mu rajši kakor tistemu, ki ima mnogo možgan, pa manj stotakov."¹

Levstikov vpliv je bil največji med študenti, med ljudmi, ki so gledali najbolj načelno, ki so najbolj brezskrbno izražali svoje mnenje in se jim je bilo najmanj treba ozirati na primernost trenutka. Poseben Levstikov triumf, "najlepši dan" njegovega življenja, kakor je sam rekel, je bil prvi shod slovenskih študentov v Ljubljani 14. avgusta 1868, ko mu je Jurčič napil kot možu, "kterega mladina spoštuje kakor prvega izmed živečih slovenskih pesnikov, kterega nasprotnike tudi mi za svoje spoznamo, kateri je vedno z mladino, in za katerim je in bode vedno mladina stala."² Ko je prišel Levstik na Dunaj, so ga študenti 12. marca 1870 slavno sprejeli. Po aferi s Pavliho so ga nekateri študenti obsojali, ga srečavali, gledaje v tla, toliko da niso pred njim pljuvali, kakor pravi,³ drugi pa so stali na njegovi strani, dasi ni prišlo do nobene posebne manifestacije v njegov prid. Ko pa so bila študentskemu društvu Slovenija potrjena pravila, so bili Levstik, Stritar in Lavrič 11. maja 1872 izvoljeni za prve častne člane.⁴

¹ Fran Levstik: Zbrano delo, Deveta knjiga, Ljubljana 1961, str. 42 (Slov. narod 8. dec. 1868).

² Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, Četrta knjiga, Ljubljana 1961, str. 59.

³ Fran Levstik: Zbrano delo, Enajsta knjiga, Ljubljana 1980, str. 182 (Žvanutu 9. dec. 1870).

⁴ Janko Vencajz: Spomenica ob petindvajsetletnici akad. društva Slovenija na Dunaji, Ljubljana 1894, str. 58.

Šestdeseta leta so bila desetletje gradnje temeljev slovenske kulturne in politične stavbe. Inteligenca, ki je to gibanje vodila, je bila po svojih nazorih deloma liberalna, deloma klerikalna. Starejši so bili slovenščine (ne glede na narodno zavest) malo vajeni in so jo težko pisali in govorili v javnosti, mlajši (med njimi tudi Levstik) pa so že imeli v gimnaziji slovenščino kot učni predmet in so jo zato obvladali povsem drugače. Glavna politična uspeha šestdesetih let sta bila volilna zmaga januarja 1867, ki je pokazala, da ima slovensko narodno gibanje množično oporo, in tabori, svojevrsten plebiscit za slovenske zahteve in Zedinjeno Slovenijo. Leta 1933 se je pojavila na podlagi Zarnikovega pisma Levstiku misel, da "je Levstik spočel idejo, naj bi se tudi slovenski narod po zgledu češkega zbiral... na taborih."⁵ Vendar pa temu ni bilo tako. Ideja taborov je tisti čas tako rekoč visela v zraku. Levstik se ni spomnil nanjo niti prvi niti edini, moglo pa bi biti njegovo pismo Zarniku povod za akcijo Ljutomerčanov. Glavno zaslugo za tabore moramo priznati štajerskim Slovencem.⁶

Slovenska politika je imela v vsaki deželi svoje vodstvo in svojo podobo, dasi so jo kolikor toliko uravnavali različni skupni posveti. Za vodilne kroge po posameznih deželah, tudi v Ljubljani, je bila značilna (kakor nasploh za začetna gibanja) silna razbitost na nazorske, simpatijske, osebne in še drugačne skupine in skupinice, ki so se med seboj mrzile, opravljale, bile ljubosumne in zavidne, čeprav so si krčevito prizadevale za zunanjo enotnost in slogu. Vsak je vsakogar poznal in vedel vse o njem. Vse, kar se je kjerkoli zgodilo, se je takoj zvedelo, komentiralo, spreminjalo in širilo. Iz take Ljubljane je Levstik leta 1870 tako rekoč pobegnil na Dunaj, saj jo je opisal kot "lužo, kjer si sebičnost, lakomnost in slavohlepje, kakor nesramne živali, odjedajo druga drugi glave."⁷

Glede slovenskega nastopanja je bil Levstik za ostro politiko, deloma iz načelnih razlogov, deloma pa zato, ker se mu je zdelo, da je treba na nemško protislovensko politiko ostro odgovarjati. "S pogumnim, odločnim in brezobzirnim postopanjem... si bodo naši možje vso pohvalo slovenskega naroda zaslužili" - tako je zapisal, ko je hvalil misel, da bi kranjski deželni odbor uvedel slovenščino za svoj in svojih uradov uradni jezik.⁸

Za Kranjsko šestdesetih let je bila značilna na eni strani do leta 1867 politično izredno aktivna Ljubljana, kjer je osvojila slovenska stranka že leta 1862 tretji volilni razred, štiri leta pozneje (1866) pa zmagala v vseh treh razredih, na drugi strani pa v istem času izredna neaktivnost in neorganiziranost v deželnem merilu.⁹ Slovenski politiki na Kranjskem je očital Levstik predvsem lenobnost, zaspanost, neodločnost in strah pred vlado. Slovensko vodstvo na Kranjskem je bila koalicija

⁵ Levstikov zbornik, Ljubljana 1933, str. 220 (Janez Logar).

⁶ Viktor Vrbnjak, Prvi slovenski tabor v Ljutomeru. – V: Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 445; Vasilij Melik, Slovenski tabori, Kronika 16 (1968) 2, str. 65; isti, Tabori 1868-1871 v razstavnem katalogu Taborsko gibanje na Slovenskem, Ljubljana-Ljutomer 1981, str. 11-25 (oz. na str. 365-377 naše knjige).

⁷ V op. 4 cit. delo str. 54.

⁸ Levstik 9, str. 381 (Slov. narod 14. sept. 1869).

⁹ Vasilij Melik, Volitve v Ljubljani 1848-1918. Kronika 29 (1981) 2, str. 119.

klerikalnih in liberalnih elementov. Vodil in uravnaval jo je Bleiweis, ki je sprejemal geslo "vse za vero, dom, cesarja", a se je upiral klerikalizaciji, zavračal pa je tudi bojevite liberalne tendence in nacionalni radikalizem. Gotovo je vsaj starejše generacije kranjskih Slovencev vezala s kranjskimi Nemci tradicija iste deželne pripadnosti in interesov kranjske dežele, vrsta nevidnih vezi, ki je sicer dovoljevala ostre besedne boje v časopisju in v deželni zbornici, onemogočala pa vse pomembnejše dejanske spremembe in povzročala tisto razliko med besedami in dejanji, ki se je Levstik nad njo toliko pritoževal. Odločnega nacionalnega boja si prav gotovo tudi ni želela večina tistih starejših Slovencev, ki pismene slovenščine niso obvladali. V šestdesetih letih je zapustil slovensko narodno gibanje marsikdo, ki se mu je bil v začetku vsaj napol pridružil: nekatere je motila jugoslovanska in slovanska usmerjenost slovenskega tabora, druge postopna radikalizacija slovenskega gibanja in različni nemško-slovenski konflikti, tretjim se je zdelo slovensko gibanje konservativno ali kulturno primitivno, četrti niso hoteli biti v opoziciji do vlade ali pa so enostavno postopali iz koristolovja.

Zahteve po odločnejši slovenski politiki, ki so jih postavljali Levstik in njegovi somišljeniki, v mnogočem niso zmagale, delen uspeh pa so gotovo imele. Tako so recimo predvsem pod vplivom javnega mnenja, pritiska od spodaj začeli slovenski poslanci v kranjskem deželnem zboru v svojih govorih opuščati nemščino.

Levstik se je, kakor znano, zavzemal za individualnost slovenskega jezika in naprotoval opustitvi slovenščine. Njegova politična orientacija v jugoslovansko smer je bila zdaj večja, zdaj manjša, kakršen je bil položaj na Hrvaškem. Pogosto je videl rešitev za Slovence samo v vseslovanstvu in v tem, da jih vse en pismeni jezik duševno zveže.¹⁰

Kakor drugi je tudi Levstik v svojih člankih kot propagandno geslo pogosto poudarjal slovensko zvestobo cesarstvu,¹¹ vendar je kakor drugi mladoslovenci leta 1869 zapisal "Najprvo Slovenci, potem Avstrijanci!" in ugotavljal, da "Bog ni različnih narodov zato ustvaril, da bi služili kot gradivo tej ali onej državi, marveč se morajo države stvariti po različnosti in potrebah narodov." "Hvala Bogu za to spoznanje, da več ne gojimo praznih nadej, da več ne pričakujemo rešitve od tam, kjer smo jo tolikokrat mirno pričakovali."¹² V tej zvezi najbrž ni odveč omeniti, kako je Levstik razglabljal v Slovenskem narodu po francoskem porazu in nastanku Bismarckove Nemčije. Zaradi rusko-pruskega zavezništva se je bal, da niso Rusi prepustili čeških in slovenskih dežel Prusiji, ki bi jih požrla in čudovito prebavila. Zato poziva v slovensko korist "boriti se in delati na vse kriplje za obstanek avstrijske države", to se pravi, "tudi za svoj obstanek obenem". Pri tem vprašuje Čeha, ali vedo kaj hočejo in meni, da "je tudi njim že najti kak pozitiven pot in odsloviti samo negativno protivljenje".¹³

¹⁰ Levstik 9, str. 444 (Slov. narod 18. apr. 1871) 449 (Slov. narod 27. apr. 1871).

¹¹ Fran Levstik: Zbrano delo, Osmi knjiga, Ljubljana 1959, str. 13, 22, 26.

¹² Levstik 9, str. 411 (Slov. narod 30. dec. 1869).

¹³ Levstik 9, str. 199 (Slov. narod marca 1871), 448 (Slov. narod 27. apr. 1871).

Po svojih političnih nazorih je bil Levstik predvsem demokrat. Njegova demokratičnost je bila dvojna. Na eni strani je veljala nasploh, za politično življenje v državi, za položaj Slovencev. Trdno demokratično prepričanje je dajalo Levstiku ponos in samozavest. "Ljudstvo je posredni gospodar deželnih uradnih in deželnih uradnikov, njemu tedaj morajo biti vdani in pokorni, ker njegov s krvavimi žulji pridelovani kruh jedo."¹⁴ "Naš narod je v svoji deželi gospodar, on bi lahko ukazoval, kjer le prosi."¹⁵ Proti zaskrbljenim vprašanjem prvaške politike, kaj pa poreče vlada?, je postavljala Levstik kot edino pravilno vprašanje Kaj poreče narod?¹⁶ Posebej je poudarjal, da je "naša slovenska reč... demokratična skozi in skozi" in se je upiral povezovanju slovenstva in konservativnosti ter zvezam z nemškimi konservativci, ki so jih snovali slovenski klerikalci. "Aristokracija je bila večno in vselej le podpora absolutizmu. Ne verujmo njej, če danes trdi, da hoče svobodo, da hoče iti z duhom časa! In celo, če pravi in trdi, da je konservativna, nam to ne sme biti mar, temveč še povedati jej moramo, da mi nismo konservativni, da mi nočemo ohraniti tega, kar je, temveč gremo naprej, hočemo napredovati, hočemo svobodo."¹⁷ Levstik je poudarjal, da so zdaj časi javnosti, da je javnost meč, katerega se vsakdo boji.¹⁸ Zavzemal se je za pravice volilcev do odpoklica poslancev, s katerimi niso več zadovoljni.¹⁹ Na drugi strani se je zavzemal Levstik za demokratičnost znotraj slovenskega političnega tabora. Ni mogel trpeti avtokratskih metod kranjskega političnega vodstva, Bleiweisa in njegovih sodelavcev, prvakov. Razburjalo ga je, da so hoteli o vsem odločati le oni, da niso dopuščali nobene diskusije, da so uporabljali pri tem zahrbtno, ovinkarske metode, da so zlorabljali načelo narodne enotnosti in sloge, da so dajali vodstvena mesta v roke le kimovcem, svojim vdanim somišljenikom, s tem pa tudi povprečnežem, ne pa sposobnim ljudem, in ustvarjali z vsem tem nezdravo, zatohlo vzdušje. "Če boš z menoj ali za menoj molil po suhem in po blatu, te bom povsodi pobijal in še za narod ti dela ne dam."²⁰ Pojavljala se je akumulacija funkcij, namesto da bi se delo (po Levstikovem mnenju) smiselno delilo med vse, ki bi bili zmožni. Nimamo li svobodnega tiska? se je vpraševal Levstik. "Minili so časi, v katerih so le nekateri smeli govoriti, drugi pa so morali slušati, dasi tudi ta reč ni vselej ugodna onim, ki se poganjajo samo za tako svobodo, katera ne bi njim prizadevala nič neprilike."²¹ Ob ustanavljanju slovenskega političnega društva se je Levstik vpraševal, "ali bo vladala tam avtokratična veljava enih, ali parlamentarna večina."²²

S prvaki je imel Levstik vrsto občasnih sporov. V njegovem pisanju so se menjavale na eni strani z užaljenostjo ali v hudi jezi in razburjenju pisane uničujoče

¹⁴ Levstik 8, str. 301 (Slovenec 28. febr. 1867).

¹⁵ Levstik 9, str. 247 (Slov. narod 9. jul. 1868).

¹⁶ Levstik 9, str. 52 (Slov. narod 2. mar. 1869).

¹⁷ Levstik 9, str. 326 (Slov. narod 1. jan. 1869).

¹⁸ Levstik 9, str. 366 (Slov. narod 13. jul. 1869).

¹⁹ Levstik 9, str. 271 (Slov. narod 6. avg. 1868).

²⁰ Levstik 9, str. 43 (Slov. narod 8. dec. 1868).

²¹ Levstik 8, str. 289 (Slovenec 29. jul. 1865).

²² Levstik 9, str. 297 (Slov. narod 15. okt. 1868).

ocene prvakov, ki so dostikrat ostale nedokončane in neobjavljene, na drugi strani pa ob preudarku in premisleku napisani članki s pretehtanimi formulacijami, širokimi stališči, kakor so jih terjali oziri na slogo in narodno celoto, s kar pozitivnimi omembami prav teh prvakov.

Leta 1867 je izbruhnil konflikt, ki je za tri leta razdvojil slovensko javnost, ne da bi jo povsem razcepil. Oziri na celoto so ostali kljub vsem preprirom. Spor je začel ob nenadnem glasovanju slovenskih državnih poslancev za dualizem in se je nadaljeval, ko so ti še naprej sodelovali v parlamentu in priznavali decembrsko ustavo. Velik del Slovencev je obsojal to politiko kot "krivo, neplodno in breznačelno"²³ in je bil mnenja, da bi morali slovenski poslanci s protestom zapustiti parlament ter v duhu slovanske solidarnosti posnemati češko abstinenco. S Slovenskim narodom, ki so ga 1868 začeli izdajati v Mariboru, so dobili liberalno naravnani Slovenci svoj časopis, obenem pa je postal Slovenski narod tudi glasilo opozicije proti politiki slovenskih državnih poslancev. Ta opozicija ni bila samo liberalna, podpirala jo je tudi številna duhovščina, vodilni pa so bili v njej liberalni mladoslovenci. Navdušen privrženec te opozicije je bil Levstik, ki je vehementno napadal državne poslance, zlasti glavnega oblikovalca njihove politike Luko Svetca, ki je bil sicer liberalnih nazorov in je bil še malo prej eden glavnih navdušencev za Zedinjeno Slovenijo. Levstik pravi, da je "največji narodni verfassungstreuer".²⁴ Državne poslance so branili zlasti kranjski prvaki. Nikakor ne moremo reči, kakor je menil Prijatelj, da si je pod Bleiweisovim vodstvom stoječa generacija zlomila hrbtenico ob glasovanju za dualizem. Kljub opoziciji je držala položaj na Kranjskem kar trdno v svojih rokah.

Kako presojava danes vse te spore okrog slovenske politike v državnem zboru? Ravno tako kot takrat se lahko moralno zgražamo nad glasovanjem za dualizem, ki je bilo v nasprotju z vsem prejšnjim govorjenjem in z vsemi prejšnjimi stališči. Drugačen odnos pa imamo do češke politike, ki je bila takrat naš ideal. Toliko opevana "odločnost" ni bila nobena prava revolucionarnost in Čehi so sami nazadnje svojo neuspelo abstinenco politiko opustili. Predvsem pa navezanost na češko pojmovanje federalizma s poudarkom na pravicah zgodovinskih dežel za Slovence ni bila prikladna, nasprotovanje direktnim volitvam v dunajski parlament, značilno za staroslovence in mladoslovence z Levstikom vred,²⁵ pa je bilo naravnost nesmiselno.

S spori okrog državnih poslancev so se prepletali liberalno-klerikalni konflikti. Ti so se pojavljali v slovenskem narodnem gibanju skorajda od njegovih začetkov, težji pa so postajali od leta 1867 naprej. Tedaj je namreč nemška liberalna stranka prešla v veliko ofenzivo proti konkordatu in proti dotedanji vlogi cerkve v družbi in državi. Parlament je sprejel vrsto liberalnih zakonov, med njimi zakon o šolstvu. S klerikalne strani se je začela gonja proti novim "brezverskim" šolam. Vse to dogajanje je zajelo tudi slovenske dežele. Slovenski liberalci so bili z novimi zakoni kampak v srcu povsem zadovoljni, na zunaj pa so bili večinoma prepričani, "da naš

²³ Levstik 9, str. 52 (Slov. narod 2. mar. 1869).

²⁴ Levstik 9, str. 405 (Slov. narod 18. dec. 1869).

²⁵ Levstik 9, str. 313 (Slov. narod 10. nov. 1868).

narod ne podnese verskega poleg narodnega boja," kakor je rekel Jurčič,²⁶ in so poskušali na vsak način ohraniti enotnost slovenskega tabora. Skušali so se držati nekakšne nevtralnosti, ki ni napadala cerkve in njenih stališč, pa jih tudi ni zagovarjala, ki ni hvalila liberalne zakonodaje, pa je tudi ni napadala. Obenem so priznavali katoliške verske temelje in dajali splošne cerkvi naklonjene izjave. Te politike se je držal Slovenski narod, te politike se je držal tudi Levstik. Tako politiko je bilo čedalje težje voditi, na eni strani zaradi vedno bolj zahtevne klerikalne protiofenzive, ki se je začela na Štajerskem, ustanavljala posebna katoliška društva in terjala od politikov aktiven boj za cerkvene interese, na drugi strani pa tudi zaradi želje po odkriti besedi v lastnih vrstah. Tako so se tudi liberalni nazori kazali vedno bolj odkrito, pri Levstiku recimo v letu 1869 bolj kot prej. Z žalostjo je opazal Levstik, da je po mestih, posebno v Ljubljani, mnogo takih, ki odpadajo od naše narodne stranke, ker je ne ločijo od absolutistične, temnjačne, natražnjačne, fevdalne. Za odpadanje od slovenske stranke so bili po Levstikovem, s previdnimi besedami izraženem mnenju krivi tudi slovenski klerikalni nestrpljivci. V nenarodnih zadevah bi bilo treba dopuščati različna mnenja. Misel, ki je zmagala pri Čehih, bi morala zmagati tudi pri nas, namreč misel, "da nam je obstanek naše slovenske domovine pod vsako ceno prva stvar" in "da je narodnost naša nasproti germanstvu in italijanstvu v neizmerno večji nevarnosti ko vsi drugi interesi."²⁷

31. marca 1870 so slovenski poslanci končno zapustili državni zbor. Ta izstop ni bil posledica pritiska slovenske opozicije na poslance, ampak posledica celotnega razvoja političnega položaja v državi, ko se je ministrstvo razdvojilo, opozicija močno okrepila in razširila, saj so parlament zapustili že prej Tirolci, istočasno pa Poljaki in primorski Italijani, nekaj dni za tem pa je nemška liberalna vlada odstopila.²⁸ Ne glede na to je bil pozdravljen izstop slovenskih poslancev povsod na Slovenskem z velikim veseljem. "Narodna sloga je dosežena", je takoj 2. aprila pisal Slovenski narod. Levstik pa se ni veselil. V pesmi v Pavlihi je poudaril, da razume radostno navdušenje nad povrnjeno slogo, saj je rojeno v dobrem srcu, ki ga je razpor težil, vendar pa se vprašuje, ali je modro pozabiti nekdanje zmote.²⁹ Pavliho je bil zasnoval Levstik še pred izstopom poslancev iz državnega zbora. Rekli bi, da se mu zdaj ni zdelo prav in pravično, končati boj s prvaki, z vsem prvaškim sistemom, ki mu je bila politika državnih poslancev samo ena komponenta, ne pa bistvo. "Jaz tej stvari (mislim je na spravo) nič posebno ne upam, ker so mi prvaki znani od nog do glave," je pisal Jožetu Vošnjaku 23. maja.³⁰ Toda trenutek za nadaljevanje boja ni bil primeren. Ljudje so želeli slogo. Ko so jo končno dosegli, je niso hoteli takoj spet izgubiti. Na volitvah, ki so se bližale, so želeli enotnega nastopa ne pa napadov na ljudi iz lastnega slovenskega tabora. Zarnik je bil že februarja pisal Levstiku, naj

²⁶ Nedatirano pismo J. Vošnjaku (1871) v Arhivu R. Slovenije, Ljubljana.

²⁷ Levstik 9, str. 385 (Slov. narod 21. sept. 1869).

²⁸ Vasilij Melik, Slovenska politika ob začetku dualizma, Zgodovinski časopis 22 (1968), 1-2, str. 37 (v naši knjigi str. 302).

²⁹ Fran Levstik: Zbrano delo, Tretja knjiga, Ljubljana 1953, str. 9 (Pavliha, 30. apr. 1870).

³⁰ Levstik 11, str. 177.

tri četrtnine dovtipa izlije na nemškutarje, le eno četrtnino na prvake in naj bo "čisto indiferenten" v klerikalnih stvareh,³¹ pred volitvami pa mu je pisal Jurčič, naj pusti narodnjake popolnoma pri miru, če noče izgubiti vseh naročnikov, in da ne bi mogel z napadanjem prvakov Zarniku zdaj nič koristiti.³² Iz tega vidimo, da je bil Levstik mislil z napadi na prvake podpreti Zarnikovo kandidaturo v Trebnjem, ki je prvaki niso hoteli sprejeti med uradne kandidature slovenske stranke. Kandidatura zaveznika in prijatelja Zarnika je bila za Levstika simbol boja opozicije proti prvakom, liberalizma proti klerikalizmu, radikalnega narodnjaštva proti mlačnosti in oportunistu, skratka, boj dobrega proti zlu. Toda prav ta Zarnik se je, da bi nič ne ogrozilo njegove izvolitve, podredil prvaški stranki. Tako so se stvari po neki neizprosni logiki zasukale popolnoma drugače kakor pa so bile zasnovane. Levstik se je hotel boriti proti prvakom, v konflikt pa je prišel z liberalnim Slovenskim narodom pa tudi z javnim mnenjem. Hotel je podpreti prijatelja Zarnika in potem proslavljati njegovo zmago nad prvaki, pa ga je v globokem razočaranju napadel, češ, da mu je bilo že drugič več do tega, da pride v kranjski deželni zbor, kot do tega, skozi katera vrata pride", da torej "ne more voditi nobene stranke."³³ Dal ga je narisati med dvema stoloma, pa se je znašel na tleh sam, obsojen in osamljen, izločen iz slovenskega političnega življenja.

Očitek vladne podpore, ki so ga proti Levstiku najprej porabili staroslovenci, nazadnje ob Pavlihi pa še mladoslovenci, je bil tedaj dokaj pogosto orožje v medsebojnem strankarskem boju. Lahko je bil povsem izmišljen, mogel pa je nastati tudi ob vsemogočih govoricah in ugibanjih o različnih vladnih potezah. Gotovo je bil vsak spor v slovenskem taboru vladi dobrodošel. V tem smislu je tudi razumeti poročilo, ki ga je kranjski deželni predsednik baron Conrad 8. aprila 1870 poslal na Dunaj in kjer je med drugim napisal: "Če se visoki vladi zdi, da bi s svoje strani podprla in dala gmotno podporo slovenskemu tisku, da bi imela pri tem korist za svoje lastne namene, si dovoljujem obrniti njeno visoko pozornost zazdaj na časopisa Zvon in Pavliha, ki v najnovjšem času izhajata na Dunaju. Oba spadata po svojih izdajateljnih pretežno k mladoslovenski stranki, v kolikor je mogoče smatrati, da že danes obstoja. Prvi časopis je leposloven in tukaj na Kranjskem med mladino zelo razširjen, drugi, satirične vsebine, bo, kot poznam osebne razmere njegovega urednika, usmerjen predvsem proti klerikalnim skrajnejšem slovenskih prvakov."³⁴

Glede volitev v letu 1870 moram reči tole: slovenski liberalci niso paktirali z duhovščino samo zato, ker so bili premalo pogumni in dosledni, ampak predvsem zato, ker so se upravičeno počutili premalo močne. Mogli so sicer uspešno igrati vlogo iniciatorja in organizatorja taborov kot vse Slovence zajemajočih prirediteljev, toda ob pomoči narodno zavedne duhovščine, ne pa proti njej. Samostojni volilni nastopi so bili zelo tvegani. Junijske volitve leta 1870 so to zelo lepo pokazale.

³¹ Levstikov zbornik str. 250 (Janez Logar).

³² Prav tam, str. 257.

³³ Fran Levstik: Zbrano delo, Deseta knjiga, Ljubljana 1978, str. 114 (Pavliha 31. jul. 1870).

³⁴ Avguštin Malle: Die slowenische Presse in Kärnten 1848-1900, Celovec 1979, str. 176.

³⁵ Glej str. 416 te knjige

Nekaj dni pred Kranjsko je volila Štajerska: na podeželju v nemškem delu dežele je povsem zmagala nemška klerikalna stranka, ki je to pot prvič nastopila v volilnem boju. V slovenskem delu dežele pa je v brežiškem volilnem okraju liberalnega Lenčka, ki je bil uradni kandidat slovenske stranke, izrinil klerikalni Kosar. Zarnikov strah pred prvaki torej lahko razumemo, četudi ni treba, da ga priznamo za upravičenega.

Levstik se je zelo dobro zavedal vseh nasprotij v okviru narodne sloge, enega največjih idealov tedanjih Slovencev. Dobro je videl vse dobre strani sloge, tudi nujnost sloge na začetni dobi razvoja - dobro pa je videl tudi vse slabe strani, ki so bile z njo povezane, saj je sloga onemogočala kritiko, opravičevala napake, prinašala stagnacijo, vzdrževala prvaški sistem. Rešitve iz teh nasprotij Levstik ni našel in je bil tudi sam njihova žrtev. Samo dve leti pozneje, ko je liberalno-klerikalno nasprotje dozorelo v razkol, bi bil Levstikov protiprvaški boj dobrodošel mladoslovenski stranki.

Levstikova politična misel je težila po poštenosti, načelnosti in ravni poti, sicer pa se med mladoslovenskimi koncepti in pogledi ni odlikovala po kakih izvornih zamislih, niti ni kazala takih globokih analiz in bistrih predvidevanj, kakor so bila pozneje značilna za Cankarja. Velik pa je bil Levstik v svojem boju za demokratičnost, posebej za notranjo demokratičnost v slovenskem taboru, v boju za pravico do kritike, do različnih mnenj, zoper prvaški sistem vodenja in odločanja.

LEVSTIK IM SLOWENISCHEN POLITISCHEN LEBEN (Zusammenfassung)

Levstiks politische Tätigkeit war auf den Zeitabschnitt vom Februarpatent (1861) bis zum Sommer 1870 beschränkt, d. h. bis zur Katastrophe mit der Zeitschrift Pavliha. Als Politiker im engeren Sinne kann Levstik nicht bezeichnet werden; mit seinem Einfluß (vor allem in Studentenkreisen) wirkte er im politischen Leben als Kritiker, als Redakteur der Zeitschrift "Naprej" ("Vorwärts"), später als Korrespondent des "Slovenec" ("Der Slowene") und des "Slovenski narod" ("Slowenisches Volk"), als Anreger, Organisator oder Mitarbeiter, auch als Berater verschiedener Aktionen und Pläne, als eine der zentralen Persönlichkeiten der Ljubljanaer Opposition gegen die nationalen Führer (den Bleiweis-Kreis) und zuletzt als Herausgeber, Redakteur und Verfasser der Zeitschrift "Pavliha". Levstiks politische Ansichten, sowohl hinsichtlich Österreichs wie auch in bezug auf slowenische oder jugoslawische Fragen, glichen jenen aller anderen jungslowenischen Politiker jener Zeit. Er hatte weder irgendwelche besonderen originellen Ideen, noch so durchdringende und klare Voraussetzungen, wie sie später für Cankar charakteristisch waren. Für Levstik hingegen ist seine demokratische Orientierung bezeichnend. Auf der einen Seite besaß sie ganz allgemein, für das gesamte politische Leben im Staat wie auch für die Einschätzung der Lage der Slowenen Geltung, auf der anderen Seite setzte sich Levstik für demokratische Beziehungen innerhalb des slowenischen politischen Lagers ein. Die autokratischen Methoden der Krainer politischen Führung konnte er nicht ausstehen. Er war sich aller Gegensätze im Rahmen der nationalen Eintracht, einem der größten Ideale der damaligen Slowenen, sehr wohl bewußt. Er war sich über alle Vorteile der Eintracht, auch über ihre Notwendigkeit in der Anfangsphase der Entwicklung im klaren, genauso wie über ihre Nachteile, da sie Kritik verhinderte, Fehler rechtfertigte und zu Stagnierung führte. Eine Lösung dieser Widersprüche konnte er nicht finden; auch er selbst wurde zu ihrem Opfer. In seinem Kampf für innere demokratische Beziehungen, für das Recht auf Kritik und auf verschiedene Meinungen erwies sich Levstik als eine tatsächlich große Persönlichkeit.

SLOVENSKO NARODNO GIBANJE ZA ČASA TABOROV

Objavljeno v Zgodovinskem časopisu 23 (1969) 1-2, str. 75-88. Kratak angleški povzetek v prvem natisu smo tu zamenjali z daljšim v nemškem jeziku.

I

Če gledamo na slovenski razvoj v 19. stoletju, moramo reči, da ima v njem druga polovica šestdesetih let z začetkom sedemdesetih izredno pomembno in častno mesto: ta leta so prinesla prvo množično politično afirmacijo slovenskega narodnega gibanja ter splošno aktivizacijo in radikalizacijo slovenskega narodnega boja. Večja politična aktivnost na Slovenskem se je pokazala ob krizi in padcu Schmerlingove vlade, ko so vsi Slovenci pozdravili s precejšnjim upanjem na ugodnejšo preureditev države novo Belcredijevo vlado in septembrski patent o sistiranju (1865). Toda Belcredi je prinesel nazadnje precejšnjo razočaranje. Mednarodni dogodki, zlasti vojna leta 1866, ki je pomenila novo veliko zmago nacionalne ideje v Evropi, kriza habsburške monarhije, razočaranje nad njenim notranjim razvojem, zlasti nad dualizmom, prav tistim načinom notranje ureditve, ki so se ga Slovenci najbolj bali in ga imeli za najslabšega, pa še ogorčenje nad oportunistično politiko slovenskih državnih poslancev - vse to je vplivalo na močno radikalizacijo slovenskega narodnega gibanja v zadnjih šestdesetih letih. Triletna doba taborov, od avgusta 1868 do avgusta 1871, prvih množičnih političnih zborovanj, z zahtevo po Zedinjeni Sloveniji, velja za simbol tega časa.

Prva množična politična afirmacija slovenskega narodnega gibanja so bile volitve v deželne zборе januarja 1867. Dotedanje volitve (1848, 1861) političnega razpoloženja Slovencev še niso pokazale. Zdaj so prvič stopili kot organizirana stranka na volišča. V kmečki kuriji so zmagali v 19 od 21 volilnih okrajev, ki so bili povsem ali po večini na slovenskem narodnostnem ozemlju: po vsej Goriški, Kranjski in Štajerski. Propadli so le v velikovškem okraju na Koroškem, v Istri pa tokrat še niso nastopili.

Naslednji korak za volitvami so napravili tabori. Ti so prenesli idejo Zedinjene Slovenije s časopisnih stolpcev in zaprtih sestankov politikov in rodoljubov med množice. Tabori, ki so bili po vseh slovenskih deželah, so bili, kakor volitve, tudi neka vrsta plebiscita slovenskega prebivalstva Koroške, Primorske, Štajerske in Kranjske za združitev v eno samo politično enoto. Ta plebiscit je bil pomemben toliko bolj, ker so klavrno propadli vsi poskusi nacionalnih nasprotnikov, da bi na slovenskih tleh organizirali svoja množična zborovanja.

Težnja po zedinjenju slovenskega ozemlja je skupna skoraj vsem političnim programom tega časa.¹ Odgovor na vprašanje, kako to zedinjenje doseči, pa ni bil enoten. Eni so bili za zgodovinsko pravo, torej za povezavo dotedanjih dežel, drugi za narodno, naravno pravo, za združenje vsega slovenskega narodnostnega ozemlja brez ozira na deželne meje. Oba koncepta živita ves čas drug poleg drugega. Nekateri konservativci so načelni nasprotniki naravnega prava, druge plaši pred Zedinjeno Slovenijo misel na njeno neuresničljivost, posebej na neizvedljivost v kaki določeni deželi (Koroški, Goriški itd.), bojazen pred še premočnim provincializmom, nasprotovanjem vlade, oziri na slovanske zaveznike Čehe, Hrvate in Poljake, ki so bili za zgodovinsko pravo.

V času Belcredija se je nekaj časa zdelo, da se da zmagati le z zgodovinskimi koncepti. Vojna leta 1866 je povsem spremenila položaj, do konca je razdejala historične tradicije, ki so se zdele nedotakljive, kakor so pisale Novice 22. avgusta. Koncept Zedinjene Slovenije je znova in zelo naglo prevladal. Na splošno se ugotavlja, da "močnejša ko stara historija je še starejša pravica narodnosti." Ideja Zedinjene Slovenije je tako naravna, ima take prednosti pred vsako drugo kombinacijo, da zoper njo enostavno ni mogoče nastopati. Njeni načelni nasprotniki umolknejo ali pa se prilagajajo. Precej resnično je torej, kot ugotavlja Slovenski narod v začetku leta 1869, da "ni nobene stvari, o kateri bi bili tako vsi Slovenci si edini kot glede Zedinjene Slovenije."

Boj za Zedinjeno Slovenijo je bil v programu Slovenskega naroda. Zahteva po Zedinjeni Sloveniji je bila temeljna, stalna točka vseh taborov od začetka do konca. Preko taborov se je ta ideja razširila med kmečke množice po vseh slovenskih pokrajinah; tabori so bili, kakor smo že rekli, neke vrste plebiscit zanjo. Manj uspešna je bila akcija za Zedinjeno Slovenijo v deželnih zborih.² Leta 1868 so govorili v štajerskem (Herman, Vošnjak) in kranjskem (Bleiweis) deželnem zboru o stremljenju po Zedinjeni Sloveniji. Septembra 1869 so na sestanku slovenskih deželnih poslancev Kranjske, Štajerske in Goriške sklenili, da bodo na bližnjih zasedanjih deželnih zborov postavili Zedinjeno Slovenijo na dnevni red: v kranjskem deželnem zboru, edinem, v katerem so Slovenci kot večina mogli govoriti v imenu cele dežele, z resolucijo ali adresno, v goriškem in štajerskem pa z interpelacijo. Toda ta sklep, sprejet nedvomno na pritisk od spodaj, je bil res uresničen samo na Štajerskem. Interpelacija štajerskih slovenskih deželnih poslancev oktobra 1869, ki jo je sestavil Herman, je nedvomno najodločnejši in najostrejši tekst za Zedinjeno Slovenijo, kar jih imamo iz tega časa. Slovenski poslanci v kranjskem deželnem zboru, ki so bili že prejšnje leto odklonili Bleiweisov predlog resolucije ali

¹ Podrobneje, s citiranimi viri in literaturo, navajam različne koncepte v razpravi Slovenska politika ob začetku dualizma (Zgodovinski časopis 22, 1968, str. 26-31; v tej knjigi na str. 291-295).

² Več o tej akciji v razpravi, citirani v opombi 1, posebej za Kranjsko pa v posebej objavljenem referatu za Kranjsko v tej številki Zgodovinskega časopisa.

adrese o Zedinjeni Sloveniji, so pripravili klavno resolucijo, ki Zedinjene Slovenije direktno sploh ni omenjala; ker pa je bilo zasedanje deželnega zbora prej odgode-no, sploh ni prišla v razpravo in glasovanje. Interpelacija za Zedinjeno Slovenijo v goriškem deželnem zboru pa je bila neuspeh, ker sta jo podpisala samo dva od devetih slovenskih poslancev. Akcij za Zedinjeno Slovenijo v deželnih zborih izven Kranjske odtlej ni bilo več, pač pa je postal odločnejši kranjski deželni zbor. Pod vlado Potočkega, avgusta leta 1870, torej v bistveno drugačnih okoliščinah, se je v adresi jasno izrekel za Zedinjeno Slovenijo. To željo je ponovil še v adresi oktobra 1871, pod Hohenwartom, toda ne kot aktualno zahtevo, ampak kot nalogo pri-hodnosti. V državnem zboru Slovenci s kako skupno akcijo za Zedinjeno Slovenijo niso nastopili, pač pa je Zedinjeno Slovenijo kot upravičeno željo Slovencev ome-nil dr. Etbin Costa v polemiki s štajerskim nemškim poslancem Rechbauerjem 13. junija 1871.³

III

Kakor že leta 1848, se je tudi zdaj program Zedinjene Slovenije pogosto vezal z mislijo na povezavo z drugimi jugoslovanskimi narodi. Ta misel je povezana z občutkom, da so Slovenci ob vseh nevarnostih sami zase premajhni in prešibki ter da potrebujejo močnejše opore, večje enote, v katero bi bili vključeni. Tudi jugoslo-vanski koncepti so zelo porasli po vojni leta 1866; verjetno je na to vplivalo tudi to, da se je tedaj hrvatski sabor orientiral proti dualizmu, da so hrvatska in sloven-ska stališča postala bližja in da je s tem hrvatska politika dobila na Slovenskem več simpatij kakor pa jih je imela v prejšnjih letih. Jugoslovanska ideja je poudarjena v raznih dopisih Einspielerjevemu Slovencu septembra in oktobra 1866, v Svetčevih konceptih iz tega časa, v Vošnjakovi brošuri, v udeležbi številne slovenske delegacije z Bleiweisom na čelu pri svečanostih ob tristoletnici Nikole Zrinjskega v Zagrebu novembra 1866,⁴ v Levstikovem programu političnega časopisa Slovenski jug juli-ja 1867 itd.⁵ Stikov med slovenskimi, hrvatskimi in srbskimi politiki in kulturnimi delavci je bilo po vsej priliki več, kakor pa si navadno mislimo; niso pa dovolj preiskani. Djuro Klarić je novembra 1867 izdal prvo številko časopisa Slavjanski jug, ki je prinašal na prvi strani sliko kneza Mihajla Obrenovića okrog pa grbe Štajerske, Koroške, Srbije, Hrvatske, Kranjske in drugih dežel, objavil življenjepise Bleiweisa, Tomana in Razlaga; naročnino nanj so zbirali v Ljubljani Bleiweis, Levstik, Murnik, Nollin in Tomšič.⁶ Vižmarskega tabora maja 1869 se je udeležil tudi zastopnik srbske omladine iz Novega Sada, ki ga je potem na slavnosti v čital-nici predstavil Zarnik in je imel daljši pozdravni govor.⁷ Posebno zanimivo bi bilo

³ Novice 1871, str. 209.

⁴ Ne decembra, kakor pomotoma Šidak-Gross-Karaman-Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914., Zagreb 1968, str. 37.

⁵ Več podatkov o vseh teh programih s citiranimi viri in literaturo v razpravi, citirani v op. 1, str. 50-51.

⁶ Vasilije Krestić, "Slavjanski jug" Djure Klarića, Historijski zbornik 14, 1961, str. 231-238.

⁷ Zastava 8. juna 1869.

vedeti, koliko so bili Slovenci informirani o sporazumu med srbsko vlado in hrvatsko Narodno stranko pomladi 1867 ter o različnih drugih kombinacijah in konceptih, ki so se v teh letih pojavljali v Beogradu, Zagrebu in drugod. Dunajska vlada je julija 1867 iskala od ljubljanskega deželnega predsednika podatke o neki okrožnici, ki naj bi jo iz Beograda poslali "ljubljskemu narodnemu odboru" in vsem čitalnicam in ki naj bi pozivala Slovence na zvezo s Hrvati.⁸

Po velikem vzponu v letih 1866/1867 se kaže jugoslovanska ideja od časa do časa tudi v naslednjih letih, vendar pa ni sestavni del slovenskega političnega programa, boja za Zedinjeno Slovenijo na taborih in v deželnih zborih. Slovenski narod, ki je začel izhajati 2. aprila 1868 v Mariboru, jugoslovanskega koncepta ni imel tako v ospredju kot Levstikov načrt julija prejšnjega leta. Nov močan poudarek pa je dobila jugoslovanska misel ob naslednji veliki vojni, vojni med Francijo in Prusijo. To pot se je pojavila tudi na znatno višji ravni, ne več le v časopisnih člankih in načrtih, ampak kot sporazum politikov prizadetih narodov. Najprej so se novembra 1870 sestali hrvatski in slovenski politiki v Sisku, nato pa decembra slovenski, hrvatski in srbski politiki z ozemlja monarhije v Ljubljani in sprejeli posebno programsko izjavo.⁹ Za popularizacijo tega ljubljanskega jugoslovanskega programa je bilo na Slovenskem v naslednjih mesecih precej narejenega: sprejela so ga slovenska politična društva po posameznih deželah, v njegovem znamenju je bil organiziran in izveden tabor v Kastvu v Istri maja 1871 s hrvatsko-slovensko udeležbo in značajem, v njegovem duhu je pisalo časopisje. Vendar po trdnosti in trajnosti sklepov ljubljanski kongres ni imel velike veljave, do predvidenega globljega in trajnejšega sodelovanja ni prišlo.

Vendar pa je kongres, kar se tiče Slovencev, opravil dve nalogi. Prva, da govorimo z besedami Slovenskega naroda leto in pol pozneje: "Pridobitev je velika v tem oziru, da se je bila naša rešilna ideja, želja po končnem zedinjenji barem avstrijskega jugoslovanstva, zopet oživila med narodom."¹⁰ Druga naloga je prav tako, dasi manj direktno, zajeta v omenjenem članku Slovenskega naroda: kongres je prispeval k medsebojnemu seznanjanju in spoznavanju, k spoznavanju važnosti položaja Slovencev pri drugih jugoslovanskih narodih. Kot takemu in kot prvemu javnemu uradnemu dogovoru med politiki treh narodov gre ljubljanskemu sestanku gotovo pomembno mesto v slovenski zgodovini.

Hrvatska je Slovincem neposreden sosed, najbolje jo poznajo, največ stikov imajo z njo. Zaradi tega se jugoslovanska skupnost med Slovenci v teh letih navadno predstavlja kar kot združenje s Hrvatsko ter se govori in piše samo o Hrvatski in Hrvatih, čeprav npr. ljubljanski program ni tako omejen.

Jugoslovansko skupnost si predstavljajo s slovenske strani vselej kot federacijo enakopravnih delov. Zato je popolnoma točno, da jugoslovanski program ne ukinja programa Zedinjene Slovenije, niti ga ne spreminja, ampak ga samo dopolnjuje.

⁸ Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda, Celje 1928-39, str. 1013, 1014.

⁹ Več o tem, s citirano literaturo, v razpravi, citirani v op. 1, str. 52.

¹⁰ Slovenski narod 27. jul. 1872.

Nekateri nasveti s hrvatske strani, da bi Slovenci opustili Zedinjeno Slovenijo, so zelo odločno obsojeni.¹¹

S tem pa smo pri pomislekih, ki so se na Slovenskem v teh letih od časa do časa pojavljali proti jugoslovanski ideji. Ti pomisleki povečini niso bili načelnega značaja, niso bili odpor do kakršnega koli sodelovanja, do sodelovanja sploh, to so bili pomisleki proti umestnosti globlje povezave "zdaj", v sedanjem trenutku, dokler se prilike ne spremenijo. Začasnost pomislekov se navadno posebej naglašajo. Med temi pomisleki je nezadovoljstvo s hrvatsko politiko, ki da ni stalna, ne složna, ne dovolj slovanska, so spori med Hrvati in Srbi, je odpor do Madžarov, kolikor bi povezava s Hrvatsko pomenila tudi zvezo z Ogrsko, je misel, da je treba najprej še bolj utrditi slovensko zavest, šele nato pa preiti na zavest skupnosti, ker bi bil sicer to nenaraven, škodljiv skok, je naziranje, da bi bila tudi jugoslovanska skupnost premajhna in nesposobna samostojnega življenja in da za to prihaja v poštev samo slovanska skupnost ali Rusija - skoraj da največjo vlogo pa ima strah pred vsiljevanjem jezika ali imena. Kot slika mnenja, ki je tedaj prevladovalo na Slovenskem, je zelo značilen (kljub temu, da se je marsikateri Slovenec tudi navduševal za opustitev slovenščine) koncept govora, ki ga je imel ali hotel imeti Levec kot študent na Dunaju maja 1868 ob debati o jeziku v hrvatsko-slovenskem študentskem društvu Velebit. Na nasvet "Slovenci naj se pohrvatijo" vprašuje Levec oznanjevalca takega nasveta: "Kaj misli, da je nam Slovencem naša individualnost glede Hrvatov manj ljuba in draga, kakor Hrvatom njihova glede Rusov?" In na nasvet, naj Slovenci opuste slovenski jezik, naj se vse znanstvene knjige pišejo v hrvaščini, v slovenščini pa kvečjemu kaka knjižica za kmete, odgovarja Levec z vprašanjem: "Gospoda, ali naši najhujši nemškutarji kaj družega zahtevajo? Ali oni ne pravijo tudi: za kmeta naj ostane slovenski jezik, izobraženemu svetu pa naj rabi nemščina. Ne vem tedaj, za kaj tako vpijemo zoper nemškutarje, če smo pri volji literaturo v dva cepa ločiti, za kmeta posebej, za izobraženega posebej." Taka politika bi vodila po Levčevem mnenju le v ponemčenje.¹²

Prav zaradi takih trenj je treba ob novem dvigu jugoslovanske ideje proti koncu leta 1870 popraviti dotedanje napake. Zatočnik, glasilo Narodne stranke na Hrvatskem, piše pred sestankoma v Sisku in Ljubljani, da nikakor ne misli vsiljevati Slovencem hrvatskega imena ali jezika, da so prepričani zaradi obojega mnogo škodovali in razdvajali in da ima vsak slovanski narod pravico, da si svojo lastno hišo uredi kakor si sam hoče.¹³

IV

Poleg slovenske in jugoslovanske misli je tretje izhodišče slovenskega političnega čustvovanja tega časa zavest pripadnosti veliki slovanski skupnosti in

¹¹ Slovenski narod 25. mar, 1871.

¹² Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, Četrta knjiga, Ljubljana 1961, str. 46-47.

¹³ Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, Tretja knjiga, Ljubljana 1958, str. 187.

ideja slovanske vzajemnosti, misel na razširjenost in številnost Slovanov, na njihovo prebujanje in svetlo bodočnost, posebej pa še v veliki meri misel na veliko in močno Rusijo. Kot Slovenec bi človek dostikrat obupal, pa ga dviga zavest, "da smo Slovenci le mala vejica našega velikanskega naroda Slavjanskega". In ko se v temnih trenutkih kaže, da ostaja Slovencem le dvoje, ali bodo Prusi ali pa Rusi, se seveda odločajo za Ruse.

V političnem okviru habsburške monarhije pomeni slovanska vzajemnost težnjo po političnem sodelovanju njenih slovanskih narodov, po skupnem boju proti centralizmu in dualizmu, nemškemu in madžarskemu gospodstvu. V politični praksi seveda niso politiki vseh slovanskih narodov hodili po isti poti, niti niso politiki enega naroda pri svojih političnih korakih vedno upoštevali želja drugih slovanskih narodov. Toda kot geslo je igrala slovanska vzajemnost na Slovenskem veliko vlogo. Gospodarsko in politično mnogo razvitejši in močnejši Čehi se neprestano postavljajo za vzgled, "učimo se od Čehov!" se znova in znova ponavlja kot vodilo.

Po vojni leta 1866 in uvedbi dualizma naslednje leto se je rusofilstvo na Slovenskem izredno razmahnilo. Demonstrativno pojejo rusko carsko himno nazdravljajo ruskemu narodu in carju. Romanja v Moskvo na etnografsko razstavo se udeležijo tudi trije Slovenci, vendar ni med njimi nobenega vodilnega politika; previdna slovenska politika ni šla tako daleč kakor češka ali hrvatska.

Tega rusofilstva ne gre razumeti kot navdušenje za carizem. Slovenski narod je pisal: "Bože carja hrani se pri nas inostranskih Slovanih glasi: bože daj bratovskemu nam narodu ruskemu srečo, bože ohrani najkrepkejšega sina Slave."¹⁴ V tem čustvovanju na splošno ni dosti razmišljanja ali kritičnega vrednotenja carskega režima in njegove politike, ni realne presoje, ne poznavanja Rusije in ruskih problemov. V tem čustvovanju ni pravzaprav bistveno, ali je Rusija absolutistična ali demokratična, taka ali drugačna, najpomembnejše je, da obstoja, da s svojo eksistenco daje oporo v nacionalnih spopadih, vzbuja upanje v bodočnost.

Deloma že po prusko-avstrijski vojni leta 1866, zlasti pa od francosko nemške vojne 1870/71 naprej se vedno več piše in razmišlja o tem, da bo prišlo prej ali slej do velikega, odločilnega boja med germanstvom in slovanstvom. Slovenski narod poudarja proti koncu leta 1871, kako potreben je Rusiji in slovanstvu zaenkrat mir: v tem času bo Nemčijo razjedalo versko in socialno vprašanje, Rusija pa se bo okrepila in mi vsi se bomo pripravljali.¹⁵ Zelo veliko piše Slovenski narod o tem, kako ruski časopisi ocenjujejo položaj v Evropi in habsburški monarhiji. Rusko mnenje je, kakor meni sredi leta 1871, "da bi se Avstrija na programu pravičnosti in enakopravnosti za Slavene utrdila in da bi obstala."¹⁶ Od vseh slovanskih narodov se zahteva slovanska politika. Zato je Slovenski narod najprej očital Srbiji

¹⁴ Slovenski narod 17. apr. 1869.

¹⁵ Slovenski narod 14., 23. dec. 1871.

¹⁶ Slovenski narod 17. jun. 1871.

“nehvaležno vedenje do Rusije”, nato pa z velikim veseljem pozdravil poboljšanje odnosov leta 1871 ter pot kneza Milana k carju v Livadijo.¹⁷

V podrobnostih so bile seveda koncepcije o Rusiji in slovanstvu različne. Nekateri so idealizirali prav tako Rusijo, kot je bila, in niso dopuščali nobene kritike ruske države in politike. Drugi so razlikovali med rusko vlado, “ki do danes še ni po vsem čisto slovenska”, v kateri je “za zdaj še preveč privandranih Nemcev”, med carjem, ki je germanofil, in med ruskim narodom, ki se bo prej ali slej (morebiti prej kot si mislimo) uveljavil tudi v vladni politiki.¹⁸ Eni so računali na bodočo vključitev Slovencev v rusko državo; glavni predstavnik te smeri je bil Gregor Blaž.¹⁹ Drugi, kot npr. Ferdo Kočevar, si niso želeli “pol sveta vladajoče centralizirane ruske države” in so postavljali takemu panrusizmu nasproti panslavizem, ki mu gre za to, da “vsem tistim narodom, ki so danes podložni drugih narodov, svobodo in samostalnost pribavi” in je torej tudi za svobodno in samostojno Poljsko.²⁰ Valentin Zarnik je v svoji obsežni seriji člankov *Pad Francije in Slaveni*, objavljeni aprila in maja 1871 v Slovenskem narodu, naglašal, da javno mnenje v Rusiji še nič ne velja, da bi ruska vlada morala dati svobodo ne samo “poljskemu narodu, temuč tudi celi sveti Rusiji” in da bi se edino na ta način Poljaki vrnili med Slovane, kar bi pomenilo potem res nepremagljivost slovanstva. Toda tega, meni Zarnik, še dolgo ne bo. Rusija bi poleg tega po njegovem mnenju hladnokrvno prodala Čehe in Slovence Prusiji za koncesije na vzhodu.²¹ Levstik je pripisoval v daljšem članku *Primerno premišljevanje*, prav tako objavljenem v Slovenskem narodu marca 1871, ruskemu carju politiko zedinjevanja Slovanov, opozarjal je na že delj časa trajajoče zavezništvo med Rusijo in Prusijo; žrtev tega zavezništva bi mogli biti Slovenci in Čehi, prepuščeni Prusiji.²² Strah pred tako usodo narekuje Levstiku in Zarniku željo, da bi Avstrija ne propadla.

Jugoslovanstvo in slovanstvo se praviloma dopolnjujeta. “Ideja jugoslovanstva je celovit del ideje vseslovanstva”, piše Kočevar v Slovenskem narodu ob lju-bljanskem kongresu.²³ Vendar pa se pojavljajo med obema idejama tudi določeni konflikti. Skoraj gotovo se pojavlja določeno zatekanje k ruščini tudi v zvezi z odporom do opuščanja slovenščine v korist “hrvaščine”. Ruščina kot bolj oddaljena se kaže do slovenščine tudi bolj tolerantna, razen tega pa je mnogo bolj mogočna, v njej je varstvo in zaščita, ki je v “hrvaščini” ni. V tem smislu piše svoje članke Gregor Blaž v Slovenskem narodu 1869. leta in v tem smislu sprejme drugi slovenski študentski shod 4. septembra 1869 naslednjo resolucijo: “Glede na to, da, ako se mi poprimemo ktereга si bodi jugoslovanskega narečja, ne vidimo nobenega napredka, ne nahajamo v tem za našo slovansko bodočnost prave garancije,

¹⁷ Slovenski narod 25. febr. 1871.

¹⁸ Slovenski narod 17. Jun. 1871; 12., 14., 23.dec.1871.

¹⁹ O njem posebej Dušan Kermavner v *Prijatelj IV*, str. 548-561.

²⁰ *Prijatelj III*, str. 525.

²¹ Slovenski narod 13. maja 1871.

²² Fran Levstik, *Zbrano delo*, Deveta knjiga, str. 184-200.

²³ Slovenski narod 10. dec. 1870.

izrekamo svoje trdno prepričanje o tem, da za višo slovesnost je neobhodno potrebno, poprijeti se jezika ruskega.”²⁴

V

Zaradi volilne zmage v letu 1867 so dobili Slovenci tudi v državnem zboru zelo močno zastopstvo: osem poslancev namesto prejšnjih treh; 5 iz Kranjske, 2 iz Štajerske in 1 iz Goriške. Ob sistemu indirektnih volitev se večje zastopstvo sploh ni dalo doseči. Glavno vprašanje, ki se je postavljalo pred te poslance, je bilo: ali iti na Dunaj in sodelovati v državnem zboru, ali voditi po češkem vzgledu abstinenčno politiko.²⁵ Češki voditelj Rieger je svetoval kranjskim Slovencem, naj gredo na Dunaj, pri priliki podajo ugovor v imenu dežele in naroda, se odločno izrečejo proti dualizmu, za federalizem, se dogovorijo s Poljaki in Tirolci ter končno ob ugodni priliki spet s protestom odidejo. “Od nas končno rešitev avstrijskega vprašanja ni zavisna”, je pisal Svetec, “da pa posebno mi na Kranjskem deželi lahko mnogo škodimo, če vladno silo provociramo... Mi smo preslabi, da bi sami vzdržali in odbili vladno silo, a žrtvovati se brez vsega upanja zmage, dasi bi junaško bilo, ne kaže.” S to filozofijo so šli slovenski poslanci na Dunaj. Tu so kakor Poljaki in nemški klerikalni Tirolci sedeli na federalistični desnici. Z dalmatinskim Srbom Ljubišo so imeli lasten ožji klub ter širšega skupaj s Tirolci.

Politika, ki so jo vodili glavni slovenski državni poslanci, predvsem Svetec, pa je močno nasprotovala temu, kar so Slovenci nasploh od njih pričakovali. Posebej sta zbudila ogorčenje glasovanje za adresu junija in za temeljni zakon o državnem zastopstvu (ali, kakor se dostikrat reče, za decembrsko ustavo) oktobra 1867. Slovenci so poskušali igrati vlogo lojalne, več ali manj konstruktivne opozicije, ki je zaradi svojega avtonomističnega stališča večkrat odklanjala sodelovanje pri sprejemanju določenih zakonov, ki po njenem niso spadali v kompetenco državnega zbora, v celem pa je sprejemala obstoječe stanje. Toman je aktivno sodeloval v ustavnem odboru in znameniti 19. člen temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov, ki govori o enakopravnosti narodov, je dobil svojo formulacijo v veliki meri po njegovem prizadevanju. Vlada je na vse to odgovarjala z določenimi koncesijami in določeno naklonjenostjo glede razmer na Kranjskem. Svetec je v zagovarjanju te politike poudarjal, da dualizem ni tako zlo, kakor se je bilo bati v začetku, in da so kompetence deželnih zborov večje kot so bile poprej.

Ta politika je vzbudila na Slovenskem velik odpor. Nastala sta dva tabora: tabor oportunistične, “realne” politike, tabor gesla “zmernost je znamenje politične modrosti”, tabor politike državnih poslancev - in tabor opozicije proti njej, tabor “levice”, kakor ga je imenoval Vošnjak,²⁶ tabor odločne in popolne opozicije proti

²⁴ Prijatelj IV, str. 46-47.

²⁵ Podrobneje o politiki državnih poslancev ter oportunističnem in “levem” taboru v razpravi, citirani v op. 1, str. 33-37 in 46-47.

²⁶ Vošnjakovo pismo Costi z dne 26. jun. 1868 v Costovi korespondenci v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani.

vladi, tabor posnemanja češke abstinencijske politike, tabor odločnega boja za Zedinjeno Slovenijo, tabor, ki je dobil svoje glasilo v Slovenskem narodu.

Kakor sta se ta tabora ostro napadala, vendar boj med njima nikdar ni šel preko določene meje. Ena in druga stran se je skrbno varovala pretiravanja nasprotij. Kljub vsem konfliktom in spopadom sta se obe zavedali, da je narodno gibanje celota in da je treba to celoto na vsak način ohraniti. Tako tabori nikjer niso zahtevali abstinence od državnega zbora ali izražali nezaupnic državnim poslancem. Kritika te vrste je ostala v bistvu omejena na časopisje.

Močno se moramo varovati poenostavljanja, ki bi oportuniste in levico iz let 1867-70 enačilo s termini konservativci ali klerikalci in liberalci. V taboru oportunistične politike najdemo konservativce, pa tudi mnoge liberalce - v taboru levice najdemo liberalce, pa tudi mnoge konservativce. Vodilni oportunist Luka Svetec je bil leta 1866 eden najbolj odločnih zagovornikov Zedinjene Slovenije in narodnega prava proti zgodovinskemu, po nazorih je bil prav gotovo liberalec. Med navdušenimi borci za Zedinjeno Slovenijo, sestavljalec najbolj odločnega teksta zanjo pa je bil Mihael Herman, konservativec, ki se je nekaj let pozneje med prvimi odločal za vključitev v pravno stranko, ki so ji liberalni Slovenci nasprotovali. Treba je tudi upoštevati, da klerikalni tabor ravno zaradi svojih nazorov ni mogel čutiti nobene ljubezni do liberalnega, cerkvi sovražnega državnega zbora in do sodelovanja v njem. Najbolj konservativnima slovenskima poslancema je najmanj mogoče očitati oportunizem, saj sta se ob obeh spornih glasovanjih leta 1867 vzdržala oziroma glasovala proti. Tudi v kranjskem deželnem zboru se slovenski poslanci, ko je šlo za nacionalno oportunistično ali radikalno glasovanje, nikakor niso opredeljevali v skladu s svojo klerikalno-liberalno orientacijo.

V taboru "levice" so dajali iniciativo in ton liberalni mladoslovenci, zbrani okrog Slovenskega naroda. V tem taboru je bila velika večina zavedne slovenske posvetne inteligence, študentska mladina, pa tudi zelo velik del duhovščine. Velike pa so bile razlike po deželah. Na Kranjskem je bilo vodstvo slovenske politike v deželnem zboru in v narodnih društvih skoraj v celoti v oportunističnem taboru, na Štajerskem pa je bilo pravzaprav vse vodstvo za radikalno politiko in ta tabor je dominiral tu prav tako kakor oportunistični na Kranjskem. Goriška je bila razdeljena; deželni poslanci so bili bolj oportunisti, tako Černe, demokrat iz leta 1848, s Tomanom vred slavljene borce za slovenske pravice v Schmerlingovem parlamentu, ki se je izrekel proti Zedinjeni Sloveniji, in Andrej Marušič, ki je s svojo Domovino veljal za glavnega zagovornika provladne politike. Vendar je bila močna tudi radikalna struja, ki je organizirala tabore in ustanovila politično društvo Soča (1869), v katerem so prevladovali liberalni mladoslovenci. Tudi na Koroškem so bili mladoslovenci organizatorji taborov in ustanovitelji političnega društva Trdnjava (1869), konservativni Einspieler pa je stal zlasti v začetku precej ob strani, kmalu pa je začelo vodstvo slovenskega gibanja znova prehajati v njegove roke.

Te razlike se dajo v marsičem razložiti s položajem Slovencev v posameznih deželah. Kranjska je edina dežela, kjer sta deželni zbor in deželni odbor v slovenskih rokah. Dobri odnosi z vlado morejo prinesiti deželi marsikatero korist. Tu

vlada strah pred izgubo oblasti, skrb, "kaj poreče vlada", iz katere se je tako norčeval Levstik. Goriška je druga za Kranjsko v najboljšem položaju. Moči v deželnem zboru in deželnem odboru med italijansko in slovensko stranjo so v glavnem izenačene: obe sta zdaj v medsebojnih narodnostnih bojih, zdaj v zavezništvu proti vladi in nemščini v deželi. Dasi nemške stranke v deželi ni, ker nima nemškega prebivalstva, ima vlada vendarle dokaj močne pozicije; na tej in na oni strani ima svoje "vladne" ali "zmerne" poslance. Zdaj izrablja Slovence, zdaj Italijane; zdaj jo kličejo na pomoč Slovenci, zdaj Italijani. Slovence na Štajerskem tlači nepopustljiva nemška deželnozborska večina, na deželno politiko nimajo nobenega vpliva, boj v starih deželnih okvirih je brez izgledov na uspeh. Tako na Štajerskem tudi konservativci odločno zahtevajo Zedinjeno Slovenijo, na Kranjskem pa so tudi liberalci previdni in oportunistični.

Slovenski poslanci so končno zapustili državni zbor ob koncu marca leta 1870, pa ne zaradi kritike in pritiska svojih nasprotnikov, ampak zaradi velikih sprememb političnega položaja v državi. Ne glede na to pa je bil ta izstop pozdravljen z velikim navdušenjem in Slovenski narod je pisal, da je narodna sloga obnovljena.²⁷

VI

Vsa ta leta, ki o njih govorimo, trajajo na Slovenskem trenja med klerikalno in liberalno strujo, od katerih ima vsaka še različne odtenke.²⁸ Uradna slovenska politika do začetka leta 1867 ni imela ultramontanske podobe, kakor je bil pisal Prijatelj. Volilni programi za deželnozborske volitve januarja meseca so v vseh deželah govorili samo o obrambi narodnosti, ne pa vere ali cerkve. Po januarskih volitvah pa je prišlo do spremembe: klerikalni del narodnega gibanja je očitno zahteval, da podpre slovenska stranka tudi boj cerkve, da se opredeli; podprl pa je svojo zahtevo s sklicevanjem na izredno pomembno vlogo, ki jo je v volilnem boju odigrala duhovščina. V proglasu za marčne volitve na Kranjskem se je že pojavilo staro, zdaj za uradno proglašeno geslo "vse za vero, cesarja in domovino". Odtlej ima slovenska stranka na Kranjskem katoliško etiketo; podrejajo se ji in jo sprejemajo tudi liberalci. Ni pa v drugih deželah enako kot na Kranjskem: na Štajerskem se kažejo izrazite javne izpovedi liberalnih nazorov (Serneč, Dominkuš). Tudi med študentsko mladino se ostro kaže protiklerikalizem.

Ko so liberalni mladoslovinci začeli izdajati Slovenski narod, so v njegovem političnem programu omenili tudi cerkveno vprašanje ter napisali: "Slovenski narod ne bo nikdar preziral, kako globoke korenine ima v našem narodu katoliška cerkev... Tedaj ne bodo samo našemu listu verske zadeve, dogme in bistvene cerkvene naprave svete, kakor so celemu narodu, ampak poganjal se bode npr. tudi za to, da se neoskrunjeno ohrani cerkveno premoženje, da se ljudska šola ne loči od cerkve, da se oživlja bolj in bolj javno cerkveno življenje." Tega programa se je držal

²⁷ Slovenski narod 2. apr. 1870.

²⁸ Podrobneje o klerikalno-liberalnih nasprotjih (z naštetimi viri in literaturo) v razpravi, citirani v op. 1, str. 41-46 (oz. na str. 306-311 naše knjige).

Slovenski narod v naslednjih letih. Priznaval je duhovščini njene zasluge in pozitivno vlogo v narodnem gibanju, ni hvalil liberalne zakonodaje, ki je zmanjševala vlogo cerkve v državi, ni pa tudi branil cerkve in napadal liberalizma. V velikih cerkvenopolitičnih konfliktih tistega časa je bil nevtralen, skušal je molčati o njih. Menil je, da bi pisanje o verskih zakonih in podobnih problemih utegnilo razdvojiti Slovence v dva tabora in to bi narodni stvari škodovalo. Hotel je enotnost narodnega gibanja in je zavračal pogosto ponavljajoče se mnenje, da obstojata na Slovenskem dva tabora, liberalni in klerikalni; zavračal je določene pozive za sodelovanje na liberalni podlagi z nemške strani. Kakor je nastopal zoper misel, da bi se formirala slovenska liberalna stranka, tako je nastopal tudi zoper nastajajoče posebne katoliške organizacije. Tistim, ki so zahtevali angažiranje v obrambo vere, je odgovarjal, "da je naša narodnost v veliko večji nevarnosti kakor katoličanstvo" in je to nevarnost argumentiral z mednarodnim položajem, z nemško in italijansko nevarnostjo, z mogočim razpadom Avstrije. Zato je treba delati zdaj za narodnost, za druga vprašanja imamo še čas.

Ta politika je nekaj časa doživljala lepe uspehe. Tabori, glavna politična akcija, ki so jo začeli in v glavnem tudi izvedli liberalni mladoslovenci, se nikjer niso spuščali v cerkvenopolitične probleme. Njihove zahteve so bile samo nacionalne, v obrambo vere in cerkve nikjer niso nastopili, kljub temu, da so s klerikalne strani izražali želje po tem. To pa kaže, da je bil liberalni tabor v letih 1868, 1869 toliko močan, da je s svojo politiko pridobil tako široke kroge, da mu večja popuščanja niso bila potrebna, da je mogel držati politiko molka in nevtralnosti v verskih zadevah.

Pod tem sorazmernim mirom in slogom pa so tlela vedno večja bodoča nasprotja. Katoliški tabor v Avstriji se je konec šestdesetih let vedno bolj organiziral. Ta val je zajel tudi slovenske dežele, Nastajajo katoliška društva in katoliška politična društva. Zlasti pomembne so volitve v deželne zbornice sredi leta 1870. Tedaj je v nemških deželah monarhije prvič nastopila organizirana klerikalna stranka ter dosegla na kmetih precejšnje uspehe. Nova skupina poslancev se je s tem pojavila v deželnih zborih in v državnem zboru. To je seveda močno vplivalo tudi na Slovence. V boju proti nemški liberalni stranki se je ponujal nov zaveznik; klerikalni del slovenskega narodnega gibanja je to zavezništvo vabilo zaradi istih načelnih izhodišč, liberalnemu delu se je to zavezništvo prav tako načelno upiralo (da ne govorimo o različnih nacionalnih konceptih). V novem položaju se je klerikalizem krepil, liberalizem je slabel, nasprotja pa so rasla. V prejšnjem poglavju smo govorili o položaju na Štajerskem, kjer so bili Slovenci v deželnem zboru sami proti nepopustljivi nemški liberalni večini. Zdaj so se po volitvah leta 1870 pojavili v deželnem zboru nemški klerikalci. Nemški liberalci so sicer še vedno ohranili večino v deželnem zboru, toda eno mesto v deželnem odboru je zdaj le lahko pripadlo opoziciji, Slovincem in nemškim klerikalcem. Kako naj se ti stranki povežeta med seboj? Ob tem vprašanju se je poglobljaj razcep med štajerskimi Slovenci. Septembra 1871 je zmagal v brežiškem volilnem okraju nemški kandidat zaradi liberalno-klerikalne nesloge med slovenskimi volilci. Leto zatem, septembra 1872,

ob občnem zboru Slovenske matice, se slovensko narodno gibanje prvič jasno razcepi v dve stranki, v letu 1873 pa na prvih državnozborskih direktnih volitvah nastopi vsaka zase s svojimi posebnimi kandidati.

VII

Kakšna so stališča kroga okrog Slovenskega naroda, našega mladoslovenskega tabora, iniciatorja aktivizacije in radikalizacije narodnega boja, do habsburške monarhije?²⁹ Gotovo je, da se v objavljenih programih in izjavah poudarja navezanost na monarhijo, dobro in zvesto avstrijstvo. V tem smislu so avstrijski vsi naši programi tega časa. Vendar pa ta navezanost na Avstrijo nikakor ni brezpogojna. Vezana je na priznanje enakopravnosti. Poudarjanje navezanosti na Avstrijo je gotovo plod različnih nagibov. Pri nekaterih, zlasti konservativno usmerjenih ljudeh izhaja nedvomno iz globokega tradicionalnega občutka in prepričanja. Mnogokje je le propagandnega značaja in zato neiskreno. Na eni strani poudarjajo zvestobo Avstriji in dinastiji, da bi bile slovenske težnje in zahteve bolj sprejemljive za dvor in vladno, na drugi strani poudarjajo zvestobo v obrambo proti nemškimi nacionalnim nasprotnikom, ki Slovencem v tem času zelo radi podtikajo protiaustrijske tendence. Pri utemeljevanju Zedinjene Slovenije se stalno poudarja, da bi bila taka tvorba v interesu monarhije in v njeno obrambo, zlasti proti italijanskim aspiracijam. Mnogokje je avstrijstvo le hladen političen račun. Ob nemški in italijanski nevarnosti je najboljša rešitev še v habsburški monarhiji. Zarnik je zapisal v svojem volilnem programu, "da nam med vsemi državnimi kombinacijami Avstrija daje še vedno največje poročstvo za ohranjenje in vzdrževanje naše narodnosti; a to edino le takrat, ako se Avstrija na svoji po naravi odmerjeni, to je, federativni podlagi ustroji."³⁰ Priključitev Nemčiji ali Italiji ali razdelitev med obe bi nedvomno, o tem so si Slovenci edini, pomenila strahoten udarec. Odtod - povsem, brez zveze z ljubeznijo ali navezanostjo do Avstrije - določen strah pred propadom monarhije, strah, ki ni bil neupravičen. Ta strah je pri opredelitvah do Avstrije nedvomno zelo pomemben.

V teh letih je veliko vprašanje, če bo Avstrija sploh preživela velike spremembe evropskega političnega zemljevida. Glede obstoja monarhije je Slovencem jasno, da ni odvisen od njihovih želja, ker so premajhen in preneznaten faktor. Niti je ne morejo obdržati, niti je ne morejo razbiti.

V celem pa mladoslovinci nikakor niso bili povsem privrženi monarhiji, kakor menijo nekateri, nikakor niso računali na Slovenijo le v okviru monarhije in nikakor niso bili popolni avstroslavisti. Avstroslavizem je imel svoj veliki čas v letu 1848, v šestdesetih letih je bil položaj že drugačen. Razočaranju pod Schmerlingom se je po kratkem intermezzu upanja pridružilo še večje razočaranje, naravnost ogorčenje ob dualizmu. Leta 1848 so Slovenci imeli, kakor tudi drugi slovanski narodi monarhije, voljo braniti Avstrijo in boriti se zanjo. Take volje pa zdaj ni.

²⁹ O stališču do Avstrije podrobneje v razpravi, citirani v op. 1, str. 53-58 (oz. str. 318-322 te knjige).

³⁰ Novice 12. maja 1869.

Mladostlovinci so to zelo jasno povedali. Slovenski narod piše 17. decembra 1870: "Da je avstrijsko vprašanje identično s slovenskim, trdé pri nas samo tisti politikarji, ki so v absolutističnih časih... narodno politikovati začeli in jim je fraza, da se prej 'hrib omaje' nego Slovenčeva zvestoba, v dušo zarastla, dasiravno stavimo mi drugi glavó, da z nami vred nimajo nikakega veselja, žrtvovati se za Avstrijo, ako nam tudi pravična ni. Gesla: mi hočemo za Avstrijo sladko umreti, tudi če nam za življenje kot narod in Slovani ne dáde garancij - si pri nas še nikdo ni postavil." V drugem članku pol meseca pozneje (3. januarja 1871) pa je rečeno, da brez vse hinavščine želimo, da se Avstrijo ohrani, da pa želimo drugačno Avstrijo. Ob taki, kakršna je, "se moramo oklepati, navduševati in žrtvovati le za svojo ožjo domovino", to se pravi, le za Slovenijo. "Naš državni patriotizem pa nam je predpisan v kazenskem zakoniku in naše požrtvovanje bode toliko, v kolikor se nam bode predpisalo v davkarskih knjigah in v brambovski postavi."

Vidimo torej, da liberalni mladostlovinci ob dualizmu ne stoje več na pozicijah klasičnega avstroslavizma. Njihov temelj je samo Slovenija - Avstrija je povsem podrejenega pomena. Zanj nimajo ne vere, ne ljubezni, ne občutkov dolžnosti ali žrtvovanja, za bodočnost jim je le ena od možnosti.

Ves boj za Zedinjeno Slovenijo, ki so ga začeli mladostlovinci, je bil povezan z računanjem na morebiten razpad habsburške monarhije. Ni šlo samo za to, da bi od cesarja ali od vlade dosegli uresničenje zahtev po enakopravnosti in združitvi, ni šlo samo za ta, da tako rečemo, notranjepolitični problem. Šlo je za mnogo več. Leta 1866 je bil izločen iz monarhije prvi del slovenskega narodnostnega ozemlja, Beneška Slovenija. To je bil vsekakor opomin. Razdelitvi slovenskih dežel med Nemčijo in Italijo ali drugim podobnim posledicam razpada monarhije se je bilo mogoče izogniti samo na en način: ali čimprej doseči Zedinjeno Slovenijo ali pa se z izpričanimi in jasnimi, množično podprtimi zahtevami po njej tako uveljaviti pred svetovnim javnim mnenjem, da bi bilo mogoče najti podporo med odločujočimi velesilami. Dostikrat so nas celo tisti, ki so imeli iste nacionalne nasprotnike in bili torej naši zavezniki, smatrali za narodič, ki je premajhen, premalo razvit, pa tudi postavljen na preveč izpostavljeno ozemlje, da bi mogel računati na kako boljšo bodočnost. Poleti 1866 so prezrli Slovence na konferenci federalistov, ki so se je udeležili samo Čehi, Poljaki in Hrvati. Riegerjev program, ki je bil tu sprejet, je puščal Slovence v nemški skupini. V svoji presoji jugoslovenskega kongresa v Ljubljani decembra 1870 je bil Svetozar Miletić zaradi nemške nevarnosti proti takojšnjemu povezovanju s Slovenci.

Treba se je bilo torej uveljaviti v svetu, doseči, da bo slišal o nas, o naših težnjah in zahtevah, treba pa je bilo tudi poskrbeti za to, da bodo za temi težnjami in zahtevami stale množice, da bo za njimi res stalo celo slovensko ljudstvo. To misel najdemo dostikrat zapisano. "Če katastrofa pride," je pisal Jurčič v Slovenskem narodu 17. decembra 1870, "mora nas najti pripravljene in naš narod in svet in naši protivniki Nemci morajo vedeti, kam hočemo, kaj tirjamo. Z zedinjenjem Slovencev med seboj - postavili smo prvi del našega programa za bodočnost na dnevni red, z idejo zveze s Hrvati - drugi del. Sedaj nam je delavnim biti, da se te ideje v narodu

utrdijo in da se zvršetku bližajo. Kedaj bodo realizirane, ter ali v monarhiji, ali po rešitvi orientalnega pitanja - to ne odločujemo mi, to odloči bodočnost, koja bode naše želje že na dnevnem redu našla in narod pripravljen dobila." Podobno piše Zarnik v začetku naslednjega leta in posebej citira Déakove besede, ki naj veljajo tudi za Slovence: "Če Avstrija razpade, si moramo že vnaprej svojo deželo urediti, da z gotovim državnopravnim faktorjem vsakemu tujcu nasproti stopimo."³¹

V habsburški monarhiji, taki, kakor je bila v teh letih, in v evropski situaciji, kakršna je bila takrat, Zedinjena Slovenija gotovo ni bila dosegljiva. To je bil nedvomno tudi glavni vzrok za to, da so se oportunisti tako branili, govoriti o nji. Toda mladoslovenski voditelji so imeli širše koncepte. Njim je šlo za to, da postanejo Slovenci znani zunanjemu svetu, da izpričajo pred njim, pred Evropo, svoje zahteve, svojo politično voljo po združenju in svobodnem življenju. In prav če upoštevamo te širše koncepte, če vidimo, kaj so imeli mladoslovinci pred očmi in kaj so predvsem hoteli doseči, nam realnost, bistrina, pravilnost in smiselnost njihovih idej vzbuja občudovanje.

DIE SLOWENISCHE NATIONALE BEWEGUNG IN DER TABOR-PERIODE (Zusammenfassung)

Zur Zeit Belcredis schien es zeitweise, daß nur die historischen Konzepte für die Umgestaltung Österreichs erfolgreich sein könnten. Der Krieg 1866 veränderte die Situation vollends: Das Konzept des Vereinten Slowenien stand auf einmal wieder im Vordergrund. Über die Tabor-Bewegung wurde diese Idee unter den Bauern verbreitet, während die Aktion in den Landtagen weniger erfolgreich verlief. 1868 wurde das Vereinte Slowenien im steirischen und krainischen Landtag erwähnt. In einer Interpellation im Oktober 1869 forderten die steirischen slowenischen Landtagsabgeordneten am entschiedensten und am schärfsten ein Vereintes Slowenien, während die Aktion in Krain und in Görz mißlang. Der krainische Landtag erwähnte das Vereinte Slowenien in der Adresse 1870 und 1871. Das Programm des Vereinten Slowenien wird häufig mit der südslawischen Idee und panslawistischen Gedanken verbunden. Die russophile Einstellung verbreitet sich außerordentlich stark.

Im Jahre 1867 erhielten die Slowenen statt der früheren drei Mandate acht Reichsratsabgeordnete. Sie entschieden sich nicht für die Abstinenz, sondern gingen nach Wien. Sie stimmten für die Adresse (Juni 1867) und für das Gesetz über die Reichsvertretung (Oktober 1867). Sie versuchten, eine loyale Rolle zu spielen, eine mehr oder weniger konstruktive Opposition, und akzeptierten zur Gänze die bestehenden Verhältnisse. Diese Politik stieß in den slowenischen Gebieten auf starke Ablehnung. Neben der politischen Richtung der Reichsratsabgeordneten entstand das Lager einer entschlossenen und totalen Opposition gegen die Regierung. Sein Sprachrohr war die Zeitung SLOVENSKI NAROD. Beide Lager befehdeten einander aufs schärfste, die Auseinandersetzung blieb jedoch innerhalb einer bestimmten Grenze. Ende März 1870 verließen die slowenischen Abgeordneten den Reichsrat. Der SLOVENSKI NAROD schrieb begeistert, daß nun die nationale Eintracht wiederhergestellt sei.

³¹ Slovenski narod, 13. maja 1871.

TABORI 1868-1871

Objavljeno v razstavnem katalogu Taborsko gibanje na Slovenskem, Ljubljana-Ljutomer 1981, str. 11-24.

Od dunajskega kongresa, ki je po napoleonovskih vojnah na novo uredil meje v Evropi (1815), so živeli vsi Slovenci sicer v eni sami državi, avstrijskem cesarstvu, vendar pa razdeljeni in razbiti na različne ustavne in upravne enote, od katerih je bila Kranjska edina docela slovenska dežela. Sosednje Štajerska, Koroška in Primorska so imele vsaka le po tretjino slovenskega prebivalstva. Dobra tretjina vseh Slovencev (36 %) je živel na Kranjskem, slaba tretjina (32 %) na Štajerskem, slaba šestina (16 %) pa na Primorskem, ki se je spet delila na tri dežele Goriško-Gradiščansko, Trst in Istro, desetina (10 %) na Koroškem, ostanek pa v dveh županijah na Ogrskem, v današnjem Prekmurju in Porabju (4 %) ter v lombardsko-beneškem kraljestvu, v današnji Beneški Sloveniji (2 %).

Ogromna večina ljudi na slovenskem narodnostnem ozemlju je znala samo slovenski jezik. Pogovorni in dopisovalni jezik v izobraženi meščanski in plemiški družbi pa je bil (ne glede na materni jezik) z malimi izjemami neslovenski, na veliki večini našega ozemlja nemški. Nemške so bile vse šole razen osnovnih, pa tudi te niso bile povsod in v celoti slovenske. Nemški so bili časniki in časopisi. Nemščina je bila jezik uradov in sodišč. Izobražena družba je pripadala nemškemu kulturnemu svetu, moderno nacionalno zavest pa je pričela dobivati šele zdaj in se s tem tudi diferencirati. Slovenska narodna zavest (ki jo je treba povsem ločiti od zavesti o poreklu ali slovenskem maternem jeziku) se je začela širiti v tej družbi sredi druge polovice 18. stoletja. Zajela je v prvi polovici 19. stoletja šele del inteligence in majhen del meščanstva. V istem času se je širila tudi moderna nemška nacionalna zavest, ki jo je treba prav tako ločiti od zavesti o poreklu ali maternem jeziku, in je torej lahko zajela tako rojene Nemce kot Slovence. V prvi polovici 19. stoletja je bila še velika večina meščanstva in plemstva neopredeljena, neopredeljenost pa je tudi navadno pomenila večjo navezanost na nemški jezik.

V revoluciji leta 1848 so Slovenci prvič postavili svoj politični program, zahtevalo po Zedinjeni Sloveniji, to je, naj bi se vsa ozemlja, na katerih so živeli, ne glede na dotedanje deželne meje, združila v eno samo avtonomno politično enoto z lastno deželno vlado in deželnim zborom. Na ta način bi se narodnostno mešane dežele, recimo Štajerska in Koroška, razdelile. Program Zedinjene Slovenije je bil preprost pa popoln, revolucionaren v zasidranosti na naravnem pravu in v zahtevi po razbitju mejá zgodovinskih dežel. Če bi bil uresničen, bi res ustvaril pravo slovensko enakopravnost. V mesecih revolucije, ki vedno pomeni prelom s preteklostjo, je bil bliže uresničenju kakor kdajkoli pozneje. Sprejeli so ga slovanski narodi monarhije, nemško-avstrijska levica in badenski republikanci. V nasprotju z vsem tem pa je bila maloštevilnost in šibkost tabora, ki je oznanjal program Zedinjene Slovenije. To je bil v glavnem samo del zlasti mlajše duhovniške in posvetne inte-

ligence in študentov. Slovensko gibanje še ni nastopilo kot organizirana stranka, čeprav je bilo nekaj poskusov v tej smeri in čeprav so nastala prva slovenska društva in začeli izhajati prvi slovenski politični časniki. Kmetje so se v revoluciji bojevali za svojo osvoboditev izpod fevdalizma in niso skoraj nikjer čutili povezanosti med kmečkim in narodnim vprašanjem, tako kakor tudi meščanstvo z inteligenco vred ni imelo smisla za kmetove zahteve.

Karta taborov

Revolucija je bila poražena. Po desetletju absolutizma se je znova začelo ustavno življenje, vendar v mnogo ožjih mejah kot leta 1848. Slovenska zavest se je ves ta čas nadalje širila, slovensko kulturno in politično življenje pa je bilo tudi v teh časih še precej skromno. Poleg Bleiweisovih *Novic*, ki so izhajale vsako sredo na osmih straneh četrtrinskega formata, so le stežka nastajali posebni politični časopisi, najprej Levstikov *Naprej* (1863), nato Einspielerjev *Slovenec* v Celovcu (1865-67), utrdil pa se je šele *Slovenski narod*, ki je začel izhajati aprila 1868 v Mariboru. Začeli so izhajati pokrajinski tedniki in štirinajstdnevnik. Celovška Mohorjeva družba je razširila število svojih članov od 1620 v letu 1862 na 17.395 v letu 1871. Ustanovljenih je bilo nekaj centralnih slovenskih društev, med njimi Slovenska matica, ki naj bi postala središče znanstvenega ustvarjanja na Slovenskem. Slovenski poslanci so začeli sredi šestdesetih let v kranjskem deželnem zboru govoriti slovensko. V tem desetletju se je začela tudi mlajša generacija slovenske inteli-

gence med seboj dopisovati pretežno slovensko. Politična društva še niso bila dovoljena, zato so v začetku šestdesetih let mogle biti središče narodnega gibanja samo nepolitične čitalnice, ki so zaživele po mestih in trgih, ponekod tudi po vaseh. Razen predavanj, koncertov, zabav in drugih prireditev v čitalničnih prostorih, so čitalnice pripravljale tudi izlete v okolico, različne veselice, ponekod, zlasti v štajerskem Podravju, pa tudi večje prireditve pod milim nebom z rodoljubnimi govori, napitnicami, deklamacijami, godbo, petjem, igrami; teh prireditev se je udeleževalo tudi več tisoč kmetov in meščanov iz bližnjih in daljnih krajev, vse to ob slovesnem sprejemanju gostov, ob zastavah, slavolokih, pokanju možnarjev, tudi kresovih. "Taka slovesnost pod milim nebom, sredi nepregledne množice kot ocean valujočega navdušenega kmečkega ljudstva ima čisto drugačen uspeh kot koncertni večer v zaprtih prostorih med gospodi v glase rokavicah in frakih ter šinjoniranimi damami", je pisal dopisnik v Triglavu 21. decembra 1867.

Prepada, ki je bil med kmetom na eni strani in meščanstvom, inteligenco, duhovščino na drugi strani v predmarčni dobi in v revoluciji 1848, ni bilo več. Fevdalizem je bil odstranjen. Zdaj so kmeta trle drugačne skrbi. Zdaj je bil tisti, ki mu je najbolj grenil življenje, davčni in politični uradnik, ki je nastopal v imenu države in vlade, terjal od njega davke (ki so v dvajsetih letih po marčni revoluciji močno porasli), ravnal dostikrat mrzlo in neusmiljeno, zraven pa še govoril tuj jezik. Tako sta se zdaj zblížala slovenski kmet in slovenski meščan, inteligent, ki se je bojeval za narodnostne pravice. Oba sta se čutila zapostavljena, omalovaževana, neenakopravna, povezovati so ju začeli isti interesi. Od domače inteligence je želel kmet nasvetov in pomoči sredi novih gospodarskih razmer. Slovenska stranka je na volitvah v deželne zборе januarja 1867 prvič nastopila organizirano. Kmet, ki je predstavljal ogromno večino slovenskega naroda, se je skoraj povsod odločil zanjo. Prvič se je pokazalo, da ima slovensko narodno gibanje množično oporo.

Po vojni, ki jo je izgubila proti Sardiniji in Franciji (1859), in ki je odprla pot zedinjenju Italije, je izgubila Avstrija še vojno s Prusijo (1866). Ta vojna je pripravila pot zedinjenju Nemčije pod pruskim vodstvom. Obe vojni so občutili tudi Slovenci kot zmago narodnostne ideje. "Narodna ideja je zavladovala po svetu. Topovi so pri Solferini in Sadovi razdžali historične ideje, spremenili stare historične meje," je pisal Luka Svetec v Novicah 3. oktobra 1866. Misel je bila razveseljiva, saj je kazala na to, da bodo nazadnje tudi Slovenci mogli doseči uresničenje svojih želja iz leta 1848, Zedinjeno Slovenijo. Toda s to prijetno mislijo so se mešale tudi grenke, zlasti strah, da se bo Bismarckova Nemčija hotela polastiti tudi slovenskih dežel ali da si jih bo razdelila z Italijo. Z Benečijo so 1866. pripadli Italiji tudi Beneški Slovenci. S tem je prešel prvi del slovenskega narodnostnega ozemlja v drugo državo - to je bilo za vse, ki so upali v Zedinjeno Slovenijo, grenko razočaranje in veliko opozorilo.

Avstrijska vlada je 1867 sklenila sporazum z Madžari. Država se je razdelila v dve polovici in preimenovala iz avstrijskega cesarstva v Avstro-Ogrsko. Nastal je dualizem, ki so ga imeli Slovenci za najslabšo rešitev nacionalnih problemov monarhije. Med njimi sta zdaj nastala dva tabora. Staroslovenska ali prvaška stran-

Andrej Einspieler

ka okrog "prvakov" - voditeljev slovenske politike na Kranjskem in poslancev v dunajskem parlamentu (Bleiweisa, Costa, Tomana, Svetca) je bila sicer v opoziciji, vendar je nekako sprejemala obstoječe stanje in dualistično ustavo. Odpor zoper to politiko je bil v slovenskem javnem mnenju zelo velik, zahteval je odločno in radikalno opozicijo proti vladi in posnemanje češke abstinence. Teh dveh taborov nika- kor ne smemo zamenjavati z drugo starejšo in trajnejšo razdelitvijo med Slovenci, z nasprotji med konservativno-klerikalnimi in liberalnimi pogledi.

Nemška liberalna stranka, vodilna sila v dunajskem parlamentu, je za to, da je pristala na dualizem, izsilila od vlade in cesarja vrsto liberalnih zakonov, večje državljanske pravice, novo, širšo zakonodajo o društvih in zborovanjih. Politična društva so bila pravzaprav šele zdaj dovoljena, šele zdaj so bila mogoča prava poli- tična zborovanja. Takoj po izidu teh zakonov so se pojavile v slovenskem tisku prve misli o tem, da bi tudi na Slovenskem morali začeti prirejati politična zboro- vanja. Maja 1868 so začeli z njimi Čehi. Z naslonitvijo na husitsko tradicijo so jih imenovali tabore. Junija se je misel na politična zborovanja vedno bolj širila tudi po Slovenskem, obenem pa smo zanje namesto dotedanjih izrazov zbor, ljudski zbor, meeting, skupščina, ljudska skupščina, prevzeli ime tabor, ki je bilo v pome- nu utrjenega prostora in vojaškega taborišča tudi pri nas domače. 18. junija je poz- val dr. Matija Prelog v vabilu na naročbo v svojem mariborskem Slovenskem gospodarju k prirejanju taborov, v istih dneh je pisal Levstik dr. Valentinu Zarniku iz Ljubljane v Ljutomer, "da bi bil naš narod sposoben za meetinge", 23. junija je prinesel Slovenski narod dopis iz slovenske Koroške, da je skrajni čas, da kaj stori- mo za rešitev svojega rodu in da "posebno prosimo one može, ki so dozdej imeli

Božidar Raič

največ vpliva do naroda, naj se temu podvzetju na čelo postavijo in skličejo ljudstvo k skupščini ali v tabor, kakor so storili Čehi". 25. junija je objavil Slovenski gospodar direkten Prelogov poziv na prirejanje taborov, češ da se je "od več strani" izrekla želja po tem, ter vabilo štajerskim rodoljubom, naj pridejo 7. julija v Maribor na posvet o taborih. Medtem pa so se ljutomerski slovenski voditelji že odločili, namesto "velikanske besede pod milim nebom" prirediti v začetku avgusta prvo politično zborovanje. 4. julija je ljutomerski okrajni predstojnik že pisal namestništvu v Gradec, da je dobil od nekaterih prebivalcev okraja, med katerimi je prvi imenovan ljutomerski advokat dr. Jakob Ploj, vlogo, naj dovoli v nedeljo 9. avgusta popoldne prireditev pod milim nebom na travniku Dragotina Huberja nedaleč od Ljutomera. Kot namen je bil naveden dogovor o dejanski izpeljavi narodnostne enakopravnosti na podlagi 19. člena državnega temeljnega zakona.

Tako so se tabori začeli. Kdo ima zanje največ zaslug? Od leta 1933 je bilo precej razširjeno mnenje, da "je Levstik spočel idejo, naj bi se tudi slovenski narod po zgledu češkega zbiral na velikih narodnih zborovanjih in manifestacijah na prostem - na taborih".¹ Levstik res slovi kot najsvetlejša politična oseba teh let, vendarle pa za nastanek taborov nima kakih posebnih zaslug. Nanje se ni spomnil niti prvi niti edini, ideja je tako rekoč že visela v zraku. Seveda pa je moglo biti njegovo pismo povod za akcijo Ljutomerčanov. Idejo za tabore je bilo lahko dati. Druga stvar pa je bila, odločiti se in tabor prirediti. To pogumno in tvegano dejanje je storila ljutomerska čitalnica, ki je bila s svojo dotedanjo aktivnostjo, s svojim stikom z

¹ Janez Logar v Levstikovem zborniku, Ljubljana 1933.

množicami, s svojim konceptom prireditev, s tradicijo že dolgo narodno prebujene, zavedne kulturne okolice naravnost poklicana za to. To dejanje pa je bilo v vsej predzgodovini taborov najvažnejše in najpomembnejše. Taborne je začela organizirati in oblikovati po svoji zamisli tedanja mladoslavenska liberalna inteligenca, ki se je znova in z vso silo oprijela programa Zedinjene Slovenije in sklenila prenesti to gibanje med ljudi ter, kakor je 11. avgusta 1868 zapisal Slovenski narod, začeti "politične moči iskati, kjer jo imamo, namreč v narodu" in "ljudstvo pripeljati do večje politične zrelosti in živejšega udeleževanja pri splošnih celoto zadevajočih reči". Z ljutomerskim taborom 9. avgusta 1868 so se tabori začeli, s taborom v Buhljah pri Grabštajnu na Koroškem skoraj natanko tri leta pozneje, 6. avgusta 1871, so se nehali. Na slovenskem narodnostnem ozemlju se jih je v tem času zvrstilo 17, prav upravičeno pa štejejo zraven še hrvatski tabor v Kastvu v Istri, saj je bil namenjen tudi Slovencem, ki so na njem tudi sodelovali. Tabori so zajeli vse slovenske dežele. Šest jih je bilo na Primorskem, pet na Štajerskem, štiri na Kranjskem in trije na Koroškem. Bilo bi jih še več, toda oblasti niso za vse dale dovoljenja. Pri prvih taborih so sicer protestirali proti njim skupine nemških meščanov in zahtevale prepoved, vendar pa so bile oblasti bolj liberalne in so taborne dovoljevale. Le koroški tabor, ki je bil v načrtu za 29. september 1868 na Bistrici pri Pliberku in bi bil po vrstnem redu tretji slovenski tabor, je bil prepovedan s sklicevanjem na 7. člen zakona, ki ni dovoljeval zborovanj v času zasedanja deželnega zbora pet milj (38 km) okrog Celovca. Ko pa je naslednje leto kmalu po vižmarskem taboru prišlo do spopadov med nemškimi turnarji in slovenskimi kmeti na Jančah in v Vevčah, se je oblast preplašila. Kranjski deželni predsednik Conrad je pisal tržaškemu namestniku, da so tabori "ustvarili od tabora do tabora vse bolj napet položaj med narodnostmi v deželi in povzročili pri podeželskem prebivalstvu izzivalno razburjenje v nacionalnem in cerkvenem pogledu. To dejstvo je posledica vsebine govorov strankinih voditeljev na tribuni o zedinjenju vseh Slovencev v eno upravno območje, o uvedbi jezika v šole in urade".² Conrad je menil, da je vsak tabor nevarnost za javni red in mir. Tako je tržaški namestnik ukazal preklicati že izdano dovoljenje za tabor v Fernetičih, ki naj bi bil 20. junija 1869. Kljub temu preplahu pa je s tabori pod nemško-liberalnimi vladami in pod naslednjo vlado grofa Potočkega (4. 1870-2. 1871) kar dobro šlo. Leta 1870 jih je bilo kar osem. Konservativna vlada grofa Hohenwarta (2. - 10. 1871), ki je nastopila z geslom pomirjenja med narodi, in ki je izdelala sporazum s Čehi, pa je taborsko gibanje likvidirala. Nekaj taborov je prepovedala, češ da bi program lahko zbežal ljudstvo in vzbudil nezaupanje v vlado in njene organe (Lesce), ali da bi sejal sovraštvo med narodoma v deželi (Renče pri Gorici), kastavskemu taboru sta bili prepovedani glavni dve točki, nekaj so jih spričo takih slabih možnosti opustili prireditelji sami. Naslednje leto so hoteli pripraviti še nekaj taborov, toda tudi nova liberalna vlada jih ni dopustila. Taborska prizadevnost pa je nedvomno padala tudi zaradi vedno bolj rastočih trenj med libe-

² Janez Kramar: Prvi tabor v Istri, Koper 1970, str. 32.

Miroslav Vilhar

ralnimi in klerikalnimi Slovenci, ki so prav v letu 1872 privedla do prave ločitve duhov in odkritega nastopa liberalcev, v naslednjem letu pa tudi do ločenega nastopa na volitvah.

Triletno taborsko dobo štejemo po pravici med najbolj pozitivne dogodke slovenske zgodovine v času pred prvo svetovno vojno. Že njeni sodobniki so jo vrednotili kot nekaj posebnega in izrednega in tako jo vrednotimo tudi danes, čeprav gledamo nanjo z mnogo večje razdalje in z mnogo večjo vednostjo in kritičnostjo. Na taborih so se odločali naši predniki za Zedinjeno Slovenijo, za revolucionarni program iz leta 1848, ki ni v ničemer izgubil svoje aktualnosti in je bil, kakor dvajset let prej, edina pravilna in uspešna rešitev slovenskega narodnega vprašanja, edina možnost za resnično slovensko enakopravnost.

Zahteva po Zedinjeni Sloveniji je bila bistvena točka vseh taborov. Na nekaterih taborih je prišla do izraza tudi težnja po povezavi z drugimi jugoslovanskimi narodi. Stalne točke vseh taborov so bile zahteve po enakopravnosti slovenskega jezika, po primernem mestu slovenščine v šolah, uradih, na sodiščih in v cerkvi. Nekajkrat so zahtevali tudi visoko pravno šolo ali še več, univerzo. Razen splošnih zahtev so obravnavali tudi stvari, ki so bile pomembne za pokrajino, kjer je tabor bil. Tako so zahtevali ustanovitev gospodarskih, kmetijskih, meščanskih in drugih šol, ustanovitev slovenskega gospodarskega društva, slovenske zavarovalnice, denarnih zavodov v podporo kmetijstva in obrti, posameznih hranilnic, regulacijo rek, gradnjo mostov, železniških prog, pogozdovanje krasa, zmanjšanje davkov, razširjenje občinske samouprave in podobno. Tabori so bili ob nedeljah, razen vižmarskega, ki je bil na binkoštni ponedeljek. Začenjali so se ob dveh, treh, štirih popoldne

na primernih travnikih zunaj mest, trgov in vasi, po katerih se imenujejo. Udeležencev je bilo po šest tisoč in več. Na žalskem taboru jih je bilo do 15.000, na največjem vižmarskem celo do 30.000. Izmed uglednih gostov ali domačinov so izbrali predsednika tabora, nato pa se je v kakih dveh urah zvrstilo večinoma po pet do sedem govornikov. Ti so v zvezi z dnevnim redom in vsebino svojih govorov predlagali resolucije, ki so jih sprejemali udeleženci, taboriti, z dviganjem rok. Na tabore se je bilo mogoče vsaj del poti pripeljati z železnico, železniške uprave so navadno dovoljevale polovično vožnjo. Drugače so bili glavno prometno sredstvo vozovi, okrašeni z venci, vejami, zastavami, trakovi, napisi, nekateri vpreženi tudi s po štirimi konji. Slavnostna so bila ta potovanja, s postanki in sprejemi, nagovori in deklamacijami med potjo, slavnostno je bilo prihajanje na zborovalni prostor. Igrale so godbe, bili so sprevidi sokolov in jezdecev. Pokali so možnarji. Tudi odmorji med posameznimi govori so bili dostikrat zelo učinkovito organizirani: nastopili so pevski zbori, možnarji so pozdravljali sprejem posameznih točk resolucije in tako dalje. Tudi po koncu govorov se ljudje niso razšli: petje, godba, ples, umetni ognji, jed in pijača, vse to je trajalo tudi pozno v noč. V spomin na tabore so izdajali tudi posebne razglednice in značke - takrat so rekli "taborske svetinjice". Pojavile so se že na prvem taboru v Ljutomeru, nato na drugem v Žalcu in na mnogih naslednjih. Na eni strani so imele navadno napis "slovenski tabor" ali "tabor" z imenom kraja in letnico, na drugi pa geslo "Slovenci, zedinimo se!", "Živela Slovenija!" in podobno. Tabori so razgibali slovenskega kmeta bolj kakor katerikoli dogodka po revolucionarnem letu 1848.

Ideja Zedinjene Slovenije je bila tako naravna in je postala tako priljubljena, da v teh letih med Slovenci ni našla nasprotnikov. Načelni in oportunistični nasprotniki Zedinjene Slovenije so se umaknili in potuhnili. Staroslovenski voditelji slovenske politike na Kranjskem, ki jim v začetku ideja taborov ni bila všeč in so se je bali, so jo kmalu morali sprejeti in se tudi sami lotiti prirejanja taborov. Tako so torej na tabore hodili vsi. "Tu ni razločka med mladimi in starimi, kmetom in gospodom, klerikalcem in liberalcem, poslancem ali neposlancem," je pisal Slovenski narod 5. januarja 1869. Na jasnem si moramo biti, da bi taborov ne bilo ali pa da bi ne bili dosegli še zdaleč ne takega uspeha in vtisa, kakor so ga, če bi bili omejeni na eno samo strujo v tedanjem slovenskem narodnem gibanju. Složnost jim je dala prepričljivost in veličastnost. Liberalni organizatorji taborov so pazili, da te složnosti niso motili z napadi na tedanje staroslovenske poslance in na njihovo politiko v dunajskem parlamentu, niti s poseganjem na obsežno področje liberalno-klerikalnih sporov. Zato na primer se ni noben tabor dotikal takrat silno žgočega vprašanja organizacije osnovne šole: ali po starem, pod cerkvenim nadzorstvom, ali po novem, kot je predpisoval liberalni šolski zakon iz leta 1869. Tabori niso govorili o stvareh, ki bi razdvajale, govorili so o stvareh, ki so združevale. Zedinjena Slovenija je lahko združevala vse. V tem smislu so bili tabori neke vrste plebiscit za Zedinjeno Slovenijo, toliko bolj pomemben, ker ni slovenskim nacionalnim nasprotnikom nikjer uspelo, da bi organizirali kaj podobnega. Liberalni mladoslovenski so se v letih taborov prav dobro zavedali, da programa Zedinjene Slovenije ne bo

TABOR

PRI ŠENPASU

дне 18. oktobra 1868.

DA IMA TABOR

biti 18. OKTOBRA t. l. ter začeti ob 2 URAH popoldan.

Ne bo odšel. Tudi prebivalci v prostovoljnem in odličnem vojski posvečeni so. Vse razporejeno za tabor.

Tabor zahteva: **1.** Naj se združijo vsi Slovenci v eno kronovino se svojim edinim deželnim zborom. — **2. a.** V vsih šolah na slovenskem naj se podučuje v slovenskem jeziku, in to naj se precej začne ali vsaj v enem letu. — **b.** V Ljubljani naj se ustanovi visoka pravna šola. — **3.** Naj se uraduje na slovenskem po vsih uradnih slovenski in to brez odloga. — **4.** V ta namen naj se podeli javne službe le domacinom, katerih je veliko število tudi zunaj slovenskih krajev. — Tabor želi: **5.** Naj se uraduje v slovenski in sploh cerkvenih uradih po slovenski. — **6.** Naj se napravijo nekatere glavne šole na slovenskem Goriskem, in naj se tim pridruži naj potrebniji poduk v letinjstvu.

SLOVENCI!

BOG ŽIVI SLOVENJO!

Obnova Slovenije, Cerkva, Pravnost, ...

mogoče uresničiti v rednih razmerah in na ustaven način. Kje naj bi se našel avstrijski parlament, ki bi spremenil dotedanje zgodovinske deželne meje in postavil nove na podlagi narodnostne mejne črte ter tako združil Slovence iz Kranjske, Štajerske, Koroške in Primorske v eno upravno in državnopravno enoto? Pomembneje se je zdelo začetnikom taborov, da bo s tabori postal jasen obstoj Slovencev in da bo postala jasna njihova volja. Slovence so namreč v tem času tudi v bližnjem svetu sorazmerno malo poznali in upoštevali. Mnogim se je zdelo, da je to najbolj germaniziran slovanski narod in da ga čaka gotova, ne tako oddaljena smrt. Zato tudi prijateljski večji slovanski narodi dostikrat niso računali nanje in so jih kar prepuščali nemški nadvladi in narodnostnemu poginu. Prav zato so bili

pomembni jasni in odločni javni nastopi, iz katerih bo slovenskim sosedom in oddaljenim narodom, prijateljem in sovražnikom jasno, da so tu, da žive na tem prostoru, da imajo take in take želje in zahteve, da niso neoblikovana množica, ki lahko z njo delaš kar hočeš, ampak zaveden narod, ki noče biti podrejen. Samo če jih bo svet poznal, če bo vedel, kaj je njihova volja, bodo mogli Slovenci najti rešitev iz težav ob morebitnem propadu habsburške monarhije, da bi jih ne vključili v Nemčijo ali razdelili med Italijo in Nemčijo. Tako so razmišljali mladoslovenski liberalni politiki, ko so organizirali tabore.

Na taborih so sicer še vedno govorili o Avstriji in o zvestobi cesarju ter prepevali cesarsko himno. To je bilo s strani organizatorjev dostikrat propagandnega značaja, zlasti v obrambo pred nemškimi in italijanskimi napadi, ki so Slovencem radi podtikali protiavstrijske tendence. "Taboriti prekrizajo nasprotnikom račune na ta način, daje vsak tabor odprt in zaključen z navdušujočimi klici živio cesarju in Avstriji," je pisal Kärntner Blatt.³ Poleg tega je bilo seveda tudi res, da je bil ob nevarnostih, ki so pretile Slovencem s strani Nemčije in Italije, nadaljnji obstoj Avstrije v danih razmerah še vedno mnogo boljša rešitev.

Glede poti do dosege Zedinjene Slovenije in drugih svojih zahtev so vsi slovenski politiki tistega časa - glede tega ni nobenih izjem - vedno poudarjali zakonito in legalno pot, in to zlasti proti napadom z nemške strani. Incidenti, kakor je bil na Jančah, ko so kmetje pretepli turnarje, slovenskemu vodstvu niso bili prijetni. Nihče ni priporočal kakih posebnih oblik odpora, recimo neplačevanje davkov ali kaj podobnega. Seveda pa si moramo biti tudi na jasnem, da je ta čas pred sto leti kazal drugačne tendence razvoja kakor današnji. Boj za svobodo v kolonijah se je končaval z zmagami kolonialnih sil in krutimi represalijami, uspešnih revolucij in uporov skoraj ni bilo. Spomnimo se samo na vedno ponavljajočo se usodo Poljakov. Vse to seveda slovenske meščanske politike tudi ni vodilo na preveč odločno pot.

Ne kaže pozabiti niti tega, da tudi v tem času, kakor leta 1848, evropsko delavsko gibanje in demokratična gibanja velikih narodov še niso imela razumevanja za naše in podobne narodnostne težnje. Še leta 1866 je omejeval Engels priznanje narodnostnih stremeljenj in simpatije z njimi na "velike in točno opredeljene zgodovinske nacije Evrope": Italijane, Poljake, Nemce in Madžare. Slovenci so mu bili, ne da bi jih posebej omenjal, kakor Hrvati, Srbi, Slovaki in Čehi le "ostanki nekdanjih ljudstev", o katerih pravici do neodvisnega političnega obstoja bi bilo absurdno govoriti. Nesmiselno se mu je zdelo, da bi imeli "Romuni na Vlaškem" enake pravice do samostojnosti kakor "Italijani s svojo dvatisočletno zgodovino in neoslabljeno nacionalno silo".⁴ Liga miru in svobode, v kateri so bili taki demokrati kakor Hugo, Mazzini, Garibaldi, Kossuth, je kazala prav v teh letih veliko razumevanja za poljsko in vzhodno vprašanje, ni pa zaradi nemškega nasprotovanja

³ Janko Pleterški: Narodna in politična zavest na Koroškem, Ljubljana 1965, str. 186.

⁴ K. Marx-F. Engels: Werke, Band 16, Berlin 1962, str. 157, 158, 159 (članek "Kaj ima delavski razred opraviti s Poljsko?", objavljen v The Commonwealth marca-maja 1866).

podprla češkega boja za enakopravnost. Samo če imamo ta in podobna dejstva pred očmi, bomo znali prav ceniti pot, ki so jo prehodili Slovenci od leta 1848 naprej, pot od nepriznanega do priznanega naroda. Tako imenovani "nezgodovinski" narodi, med njimi tudi Slovenci, so se začeli bojevati za svoje narodnostne pravice v časih, ko jih napredna gibanja Evrope niso ne sprejemala ne priznavala ne podpirala. S trmoglavim vztrajanjem pri politični narodni zavesti so dosegli, da so jih ta napredna gibanja priznala in obenem spremenila svoje teoretične in praktične poglede.

Slovenski liberalni politiki so dali taborom še en poudarek, ki ga ne smemo prezreti, in ki spada k bistvenim potezam teh naših shodov pod milim nebom. Zavestno so poudarjali demokratičnost, veljavo ljudske volje in ljudskega odločanja. Ta demokratični poudarek je bil nekoliko romantično naslonjen na staroslovansko obdobje in davno svobodno preteklost, pa prav jasno in izrecno postavljen v nasprotje obdobju fevdalizma in absolutizma, nacionalne in politične nesvobode. V nešteti govori in člankih so poudarjali, da nadaljujejo tabori neka-ko tam, kjer smo nehali pred tisoč leti. Že vabilo na ljutomerski tabor je bilo sestavljeno v tem smislu. Vabilo na žalski tabor pa se je takole začelo: "V starodavnih časih bili so naši prededdeji sloboden in samsvoj narod. Kadar je bilo treba se posvetovati v občinskih rečeh, zbirali so se pod milim nebom v senci košatih lip, pogovarjali se, izrekli brez strahu svoje želje in potrebe in tako dosegli po mirnem potu, česar so si želeli in potrebovali. Prišli pa so žalostni časi za naš slovenski narod, - propal je v sužnost in v sto- in stoletnih stiskah skoraj da ni popolnoma poginul. Zgubil je vse zaupanje do samega sebe, nosil potrpežljivo naloženo mu težko breme, in v neki zaspanosti in malomarnosti si še ni upal misliti, kako bi siboljšal svoj težavni stan in rešiti se težkega jarma, ki ga žuli. Po tisoč letih imamo zdaj sopet postavno pravico, zbirati se pod milim nebom in posvetovati se v vseh stvaréh, ktere se nam potrebne in imenitne zdijo; naše sklepe pa smemo naznanjati visoki vladi, da tudi ona pozvé, česar mi Slovenci želimo". Tako so tabori dvigali samozavest in ponos, občutek veljave ljudske volje, ljudske suverenosti. Za razliko od občinskih in deželnih volitev z omejeno in neenako volilno pravico so bili na taboru vsi enaki. "Pride naj vsak, bodisi kmet (želar), nagornjak ali vincar," je bilo rečeno že v vabilu na ljutomerski tabor. "Samo če bomo iz vseh stanov združeni kaj sklepali in sklenoli, potem bomo kaj dosegli, da nam bo boljše šlo, nego zdaj!" Ali kot je pisalo v pozivu na tabor v Žopračah: "Pridite vsi naj ste kmetje ali kajzarji, gospodarji ali posli, stari ali mladi." Liberalni mladoslovenci so se navduševali za plebiscit kot izraz volje prebivalstva v narodnostnih zadevah: "to pot so nam prvi romanski narodi; Francozi in Italijani pokazali in se imenuje: obče glasovanje ali suffrage universel", je pisal Zarnik v Slovenskem narodu 14. januarja 1871.

Kmeta seveda ni vabilo na tabore samo navdušenje za slovenski narodni program ali zadovoljstvo in ponos nad tem, da sam demokratično odloča o političnih zadevah. Gotovo so imeli tabori tudi mik velike družabne prireditve, so prinašali prijetno novost in spremembo v dela in skrbi polno vsakdanje življenje. Nekatere so še posebej pritegovale konkretne lokalne ali širše gospodarske točke. Malo pred

tabori sta se zblížala kmet in slovenska "gospoda". Tabori so bili kratkotrajen izraz te bližine. To je bil čas, ko kmet še ni bil razočaran nad svojim novim voditeljem in njegovo sebičnostjo, čas, ko govorjenje o "narodu" še ni postalo fraza, ko slovenski gospod še ni živel od svojega rodoljubja in od žuljev slovenskega kmeta, kar se je začelo kazati v precej kratkem času.

Ideja Zedinjene Slovenije, politična aktivnost in zavzetost slovenskih množic so na taborih dosegle svoj višek. Za tabori je sledilo nekaj let razdora med liberalnim in klerikalnim krilom slovenskega meščanskega narodnega gibanja, obenem pa tudi doba najhujšega nemškega pritiska z vladne strani. Zatem je prišlo dolgo obdobje Taaffejevega režima, ko so Slovenci v avstrijskem parlamentu prešli v klopi vladne večine. Prav zdaj si zaradi svojih zaveznikov in zaradi vlade z bojem za Zedinjeno Slovenijo niso upali nastopati. Slovenski poslanci so se morali zadovoljevati z manjšimi koncesijami, med množicami pa je bolj in bolj rasel odpor do njihove politike, ki so ga še povečevale socialne in gospodarske razmere. Doba taborov, najbolj idealna mlada leta slovenskega političnega gibanja, se ni vrnila in se ni mogla vrniti. Prav zato pa je ostala v spominu in v zgodovini kot ena najsvetlejših točk na poti, ki smo jo Slovenci prehodili v svojem razvoju.

DIE VOLKSVERSAMLUNGEN - TABORE 1868-1871 (Zusammenfassung)

In der Revolution 1848 forderten die Slowenen in ihrem ersten politischen Programm das Vereinte Slowenien. Alle Gebiete, in denen sie lebten, sollten - ohne Rücksicht auf die bestehenden Landesgrenzen - zu einer autonomen politischen Einheit mit eigener Landesregierung und eigenem Landtag zusammengeschlossen werden. Für diese Forderung setzten sich jedoch nur gewisse Kreise ein, vor allem die jüngere Geistlichkeit, ein Teil der Intelligenz und die Studenten. Die meisten Bürger hatten noch kein nationales Bewusstsein und die Bauern, die den Grossteil der Slowenen darstellten, kämpften vor allem um ihre Befreiung vom Feudalismus und verbanden dieses Anliegen nur selten mit der nationalen Frage, wie ja auch die Bürger recht wenig Interesse für die Forderungen der Bauern zeigten.

Nach der Niederlage der Revolution und dem Jahrzehnt des Neoabsolutismus gab es nun wieder eine Verfassung, obwohl in bedeutend engeren Grenzen als 1848. Politische Vereine waren noch nicht erlaubt und so konnte sich die nationale Bewegung nur in den Lesevereinen entfalten. Einige dieser Vereine, die damals in Städten, Märkten und einzeln auch in Dörfern gegründet wurden, veranstalteten auch grössere Versammlungen im Freien, zu denen mehrere tausende Bauern und Bürger aus der näheren und weiteren Umgebung herbeiströmten. Die Kluft, die während der Revolution die Bauern von den Bürgern, der Intelligenz und der Geistlichkeit getrennt hat, gab es nun nicht mehr. Das Feudalsystem war abgeschafft und den Bauern bedrängten nun andere Nöte; vor allem waren es die Steuer und die politischen Beamten, die im Namen des Staates und der Regierung immer höhere Steuern eintrieben und dies oft recht schroff, erbarmungslos und noch dazu in einer fremden Sprache taten. So kam es zu einer Annäherung zwischen den Bauern und dem slowenischem Bürgertum und der Intelligenz, die sich für nationalen Rechte der Slowenen einsetzten. Beide fühlten sich benachteiligt und gemeinsame Interessen begannen sie zu verbinden. Von der heimischen Intelligenz erhoffte sich der

Bauer Rat und Hilfe in den neuen wirtschaftlichen Verhältnissen. Als die slowenische Partei bei den Landtagswahlen 1867 zum ersten mal organisiert antrat, entschieden sich die Bauern fast überall für sie. Und es zeigte sich, dass die nationale Bewegung der Slowenen von den breiten Massen unterstützt wurde.

Bei der Einführung des Dualismus erzwang die führende Macht im Wiener Parlament, die deutsch-liberale Partei, von der Regierung eine Reihe freiheitlicher Gesetze und so konnten nun richtige politische Versammlungen abgehalten werden. Als erste begannen im Mai 1868 die Tschechen mit der Veranstaltung von Volksversammlungen im Freien, die sie in einer Anlehnung an die hussitische Tradition "Tabore" benannten. Im Juni begann sich die Idee der politischen Volksversammlungen, die bereits ende des vorangegangenen Jahres aufgekommen war, auch bei den Slowenen immer stärker auszubreiten. Auch die Benennung Tabor wurde übernommen, da sie ja auch im slowenischen Sprachgebrauch bekannt ist als Bezeichnung für einen befestigten Platz oder ein militärisches Lager. Als erster entschloss sich der slowenische Leseverein in Ljutomer einen Tabor abzuhalten. Er war ja durch seine Aktivität, seine Verbundenheit mit dem Volk und durch die Tradition einer schon seit langem national bewussten Umgebung gewiss der Berufenste dafür. Die Bewegung der slowenischen Tabore begann am 9. August 1868 in Ljutomer und endete genau drei Jahre später am 7. August 1871 mit dem Tabor in Wuchel (Buhlje) bei Grafenstein (Grabštajn). Im slowenischen ethnischen Gebiet wurden in den drei Jahren siebzehn Tabore abgehalten; mit Recht kann ihnen auch der kroatische Tabor in Kastav in Istrien zugerechnet werden, da er ja auch den Slowenen gewidmet war. Tabore wurden in allen slowenischen Ländern abgehalten: sechs im Küstenland, fünf in der Steiermark, vier in Krain und drei in Kärnten. Es wären gewiss noch mehrere Volksversammlungen abgehalten worden, hätten die Behörden nicht die Bewilligung verweigert. Am ablehnendsten verhielt sich die Regierung des Grafen Hohenwart, doch auch wegen der anwachsenden Unstimmigkeit zwischen den liberalen und den klerikalen Slowenen liess die Begeisterung für die Tabore nach.

Mit der Veranstaltung der Tabore hatte die liberale slowenische Intelligenz begonnen. Sie nahm das politische Programm vom Vereinten Slowenien wieder auf und beschloss die breitesten Kreise dafür zu gewinnen. Die Forderung nach einem Vereintem Slowenien war das Hauptanliegen aller Tabore. Die Veranstalter waren sich zwar bewusst, dass man ein Vereintes Slowenien nicht auf dem verfassungsmässigen Wege erreichen konnte. Es war ihnen ja auch mehr daran gelegen, dass durch die Tabore die Existenz der Slowenen und ihr Wille bekannt wurde, denn die Slowenen waren damals verhältnismässig wenig bekannt. Sogar die wohlgesinnten slawische Völker waren mehr oder minder überzeugt, dass den Slowenen ein nationales Aussterben bevorstand. Nur wenn die Slowenen und ihr politischer Wille in der Welt bekannt wären, würde sich ein Ausweg finden, dass sie bei einem Zerfall der habsburgischen Monarchie nicht dem deutschen Reich zugeteilt oder zwischen Italien und Deutschland aufgeteilt würden.

Die liberalen slowenischen Politiker gaben den Taboren eine demokratische Note. Der demokratische Ton begründete auf der ein wenig romantischen Anlehnung an altslawische Zeiten und die einstige Freiheit, die man der politisch und national unfreien Zeit des Absolutismus und Feudalismus gegenüberstellte.

Die Tabore bewegten den slowenischen Bauern mehr als alle anderen Geschehnisse seit der Revolution 1848. Daher sind die Volksversammlungen von 1868 bis 1871 wohl die positivsten Ereignisse im slowenischen politischen Leben vor dem ersten Weltkrieg. Es war dies eine Zeit, als der slowenische Bauer sich noch nicht enttäuscht von dem slowenischen Bürger und der slowenischen Intelligenz abgewandt hatte, als die Worte von den "nationalen Interessen" noch nicht zu abgedroschenen Phrasen erniedrigt wurden und als der slowenische Politiker aus seiner Liebe zum Volk noch kein Geschäft machte. Doch dies geschah bald danach.

SLOVENCİ IN "NOVA ŠOLA"

Izšlo v publikaciji, posvečeni stoletnici tretjega osnovnošolskega zakona, Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969, Ljubljana 1970, str. 31-63. Objava v tej knjigi je razširjena s povzetkom v nemškem jeziku.

I

Avstrijska šolska zakonodaja s konca šestdesetih in začetka sedemdesetih let prejšnjega stoletja je prinesla slovenskemu ozemlju (razen Beneške Slovenije in Prekmurja) moderno osnovno šolstvo, zajela z njim vso mladino in s tem praktično uresničila splošno šolsko obveznost. Ta zakonodaja je bila izdana v času velikega vzpona liberalizma v Avstriji. Januarja 1867 izvoljeni državni zbor je imel močno nemško liberalno večino. Zato, da je pristal na dualizem, je izsilil od vlade vrsto zakonov, ki so razširjali pravice državljanov, povečevali vlogo parlamenta in uvajali liberalne reforme. "Nujno potrebna je reforma celotne zakonodaje in uprave v duhu svobode in napredka," je bilo rečeno v adresi državnega zbora z dne 5. junija 1867.¹ Tik pred koncem leta 1867 je bila sestavljena liberalna vlada, tako imenovano "meščansko ministrstvo". Glavni napadi liberalnega tabora so bili usmerjeni proti konkordatu iz leta 1855 kot simbolu absolutizma in reakcije. Cerkev je v obrambi pred temi napadi začela zbirati in organizirati vrste svojih zagovornikov. Oba tabora sta zbirala podpise za različne resolucije in peticije proti konkordatu in v obrambo konkordata. V tem boju se je med avstrijskimi Nemci proti liberalni stranki organizirala katoliška konservativna, klerikalna stranka, ki je imela dotlej politične pozicije edinole na Tirolskem, in prvič nastopila na volitvah leta 1870, s precejšnjimi uspehi na podeželju.

Slovenci so v teh letih vodili političen boj za svoje nacionalne pravice. Leta 1867 so na volitvah v deželne zbore prvikrat organizirano nastopili in dosegli izredno močno, skorajda nepričakovano zmago v vseh kmečkih volilnih okrajih na Kranjskem, Štajerskem in Goriškem, zelo lepe uspehe pa tudi v mestni kuriji na Kranjskem ter s tem večino v kranjskem deželnem zboru. V dunajski parlament je prišlo na ta način osem slovenskih poslancev: dr. Lovro Toman, Luka Svetec, dr. Vinko Fereri Klun, župnik Lovro Pintar in grof Barbo s Kranjskega, Alojzij Lenček in Janez Lipold s Štajerskega ter Anton Černe z Goriškega. Ta slovenska delegacija pa je s svojim zadržanjem v parlamentu takoj prvo leto vzbudila velik odpor v domovini: namesto politike ostre opozicije ali abstinence po vzgledu Čehov je namreč vodila oportunistično politiko uklanjanja dualizmu, lojalne opozicije ter sodelovanja v delu parlamenta. Tako sta nastala na Slovenskem dva tabora: tabor politike državnih poslancev, ki je povsem dominiral na Kranjskem, ter tabor radi-

¹ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, IV. Session, str. 178.

kalne narodnostne politike, tabor "levice", kakor ga je imenoval Vošnjak, ki je bil najmočnejši na Štajerskem in katerega jedro so bili mladoslovenci okrog Slovenskega naroda. Ta tabor je močno poživil akcijo za Zedinjeno Slovenijo in začel prirejati tabore.

Boj proti konkordatu ter liberalno-klerikalni konflikti seveda niso mogli iti mimo Slovencev. Liberalni mladoslovenci, ki so kot glavno točko svojega programa postavili Zedinjeno Slovenijo, so hoteli v boju zanjo in za slovenske narodne pravice povezati in združiti vse slovenske sile. Ob mednarodnem položaju, kakor je bil takrat, zlasti od pruske zmage 1866. leta naprej, ko se je zdelo, da utegne habsburška monarhija vsak trenutek razpasti, se jim je upravičeno zdelo, da se morajo Slovenci čimprej in čimbolje pripraviti na usodni trenutek, ki utegne priti. V takem položaju bi moglo biti za Slovence rešilno samo to, da bi svet slišal zanje, za njihove težnje in zahteve in da bi tudi vedel, da stoje za temi težnjami in zahtevami množice, res ves slovenski narod. Edino to bi jih utegnilo rešiti nacionalne katastrofe, priključitve Nemčiji ali razdelitve med Nemčijo in Italijo. Zato so mladoslovenci menili, da je treba zdaj delati za narodnost, za druga vprašanja pa da imamo še čas. Hoteli so torej prepričati Slovence iz katoliškega tabora, "da je naša narodnost v veliko večji nevarnosti kakor katoličanstvo",² sami pa so se tudi odrekli nastopanju za svoje liberalne nazore in koncepte. Bili so pripravljene deklarirati tudi načelno katoliško usmerjenost, kakor nam priča program Slovenskega naroda v prvi številki: "Slovenski narod ne bo nikdar preziral, kako globoke korenine ima v našem narodu katoliška cerkev. Dobro nam je znano, za koliko blagega narodnega razvitka so imamo nji zahvaliti in koliko ga imamo še od nje pričakovati. Tedaj ne bodo samo našemu listu verske zadeve, dogme in bistvene cerkvene naprave svete, kakor so celemu narodu, ampak poganjal se bode npr. tudi za to, da se neoskrunjeno ohrani cerkveno premoženje, da se ljudska šola ne loči od cerkve, da se oživlja bolj in bolj javno cerkveno življenje."³ V vsakdanjih liberalno-klerikalnih sporih in polemikah so hoteli biti mladoslovenci, da tako rečemo, nevtralni. Menili so, da bi pisanje o verskih zakonih in podobnih problemih utegnulo razdvojiti Slovence v dva tabora, kar bi narodni stvari samo škodovalo. "Naš narod ne podnese verskega poleg narodnega boja", je pisal Jurčič Vošnjaku.⁴ Hoteli so torej molčati, izogniti se tej nevarni problematiki.

Včasih se je zdelo liberalcem, da bo taka politika kar lahka, ali da citiramo še naprej iz Jurčičevega pisma: "farji so pa tako zadovoljni ako se jih v miru pusti in ako se pohvali kako konservativno društvo, kar je lahko in glede naših okolišnosti potrebno". Tako preprosto pa to ni bilo. V začetku so tako v liberalnem kot v katoliškem taboru prevladovali strpni, ki so bili pripravljene marsikaj popustiti, da le ne bi trpela narodna stvar. Nestrpni so morali marsikdaj odnehati, ker ni bilo popularno načenjati stvari, ki vodijo v razdor, ker je vzbujalo tako početje dokaj splošen

² Slovenski narod 31. dec. 1868.

³ Prav tam, 2. apr. 1868.

⁴ Neditirano pismo iz leta 1871 v Vošnjakovi korespondenci v Arhivu Slovenije.

odpor. Toda dogodki okoli nas, zlasti pa veliki liberalno-klerikalni boj v monarhiji in rastoča organizacija konservativnega katoliškega tabora so pritiskali na domače razmere in podpirali ekstreme. Tudi na Slovenskem so začele rasti samostojne katoliške organizacije in ekstremni klerikalizem je vedno bolj zahteval od narodnega gibanja, da se v celoti opredeli tudi versko-politično. Zavedajoč se velike vloge duhovščine v organiziranju slovenskega političnega tabora je mogel tudi groziti in celo izsiljevati. Tudi med liberalci so se pojavljala bojevita stališča. Vendar pa slovenski liberalizem kot celota ni imel tistega občutka moči kot nasprotna smer, pa je bil zato tudi bolj popustljiv, dostikrat dvoličen in neiskren. Močno okrepitev klerikalnega tabora je prineslo leto 1870. Poslej so konflikti med obema strujama vedno bolj rasli in izbruhnili zlasti ob volitvah v Slovenski matici septembra 1872, ko je Slovenski narod odkrito nastopil z geslom "vse za domovino, omiko in svobodo". V naslednjem letu pa je postavila vsaka stran ob volitvah v državni zbor svoje posebne kandidate.

Tak je bil položaj v monarhiji in na Slovenskem v letih velike reforme osnovne šole.

II

Šolska reforma se je začela v direktni zvezi z bojem proti konkordatu. Že v prej omenjeni adresi državnega zbora z dne 5. junija 1867 je bila navedena nujna potreba, "da se preko zakonodaje, navezane na ustavo, začne z revizijo konkordata v onih stvareh, ki spadajo v območje državne zakonodaje".⁵ Kot primer je bilo naštetu tudi šolstvo. Mesec dni pozneje, 11. julija, je liberalni poslanec Herbst s 70 sopodpisniki dal nujen predlog, da se pripravijo v tem smislu trije konkretni zakoni: zakon o nekaterih straneh zakonskega prava, zakon, s katerim "se izdajajo temeljne določbe o razmerju šole do cerkve po načelu osvoboditve prve od vpliva druge", ter zakon o medkonfesionalnih odnosih. Predlog je bil 20. julija po veliki debati sprejet in tako imenovani "konfesionalni odbor" je zakone pripravil. Drugi med njimi, šolski, je prišel v debato v poslanski zbornici 25. oktobra 1867 in je bil štiri dni zatem sprejet v tretjem branju. 30. marca naslednjega leta je prišel pred gosposko zbornico, ki ga je sprejela z malenkostnimi spremembami. 25. maja 1868 so dobili vsi trije "konfesionalni" zakoni cesarjevo sankcijo.

Glavna misel zakona, "s katerim se izdajajo temeljne določbe o razmerju šole do cerkve", je bil prehod šole pod vodstvo in nadzorstvo države ("Vrhovno vodstvo in nadzorstvo nad vsem poukom in vzgojo pripada državi in ga izvajajo za to po zakonu določeni organi") ter enakopravnost ver, izražena v dostopnosti državnih, deželnih in občinskih šol vsem državljanom brez razlike veroizpovedi. Skrb, vodstvo in neposredno nadzorstvo nad veroukom v osnovnih in srednjih šolah je bilo prepuščeno cerkvam, pouk ostalih predmetov na teh šolah pa naj bo, kakor

⁵ Kot v op. 1.

pravi zakon, "neodvisen od vpliva vsake cerkve ali verske družbe". Prav tako potrebujejo učbeniki le odobritve državnih šolskih nadzornih organov; le učbeniki za verouk morajo biti predhodno odobreni od cerkve. Za vodstvo in nadzorstvo osnovnega šolstva je predvidel zakon za vsako deželo krajevne, okrajne in deželne šolske svete. Njihovo sestavo je prepuščal deželnim zakonodajam, le za deželne šolske svete je določal, naj bodo vanje pod predsedstvom deželnega predsednika (ali njegovega namestnika) poklicani člani deželne vlade, delegati deželnega odbora, duhovniki v deželi zastopanih ver ter pedagoški strokovnjaki.⁶

Katoliška cerkev, ki je v teh letih doživljala udarec za udarcem in bila v ostrem konfliktu s takrat modernim liberalnim duhom, je seveda zavzela do zakonodaje, ki ji je jemala njeno dotedanjo oblast in pravice, zelo negativno stališče. Papež Pij IX. je v svoji alokuciji 22. junija označil vse tri konfesionalne zakone kot "ostudne" (tako je prevedla Zgodnja danica latinsko oznako *abominabiles*), izjavil, da jih po svoji apostolski oblasti zavrača in obsoja ter proglašča "za povsem nične in trajno neveljavne".⁷ V pastirskih listih in v katoliškem časopisju tistega časa neprestano beremo o "brezverski šoli". Danes se nam seveda zdijo taki izrazi za takratno "novo šolo" zelo pretirani, saj liberalna šolska reforma nikakor ni šla v skrajnosti. Niti ni vrgla verouka iz šole, niti ni izključila duhovščine iz šolskih svetov. O pravi ločitvi šole od cerkve bi prav težko govorili. Vsekakor pa je seveda cerkev zelo veliko izgubila, odtod tudi tako oster boj proti novi šoli z njene strani.

Slovenskih poslancev v državnem zboru glede konkordatskih in cerkvenih zadev vsaj v začetku, leta 1867, ni vezala klubska disciplina. Večina teh poslancev je bila gotovo liberalno usmerjena. Gotovo to lahko rečemo za Svetca, Kluna, Lenčka, Lipolda in Černetca. Klun je stalno, Lenček pa večkrat glasoval v protikonkordatskem smislu in Lipold je predložil peticijo okrajnega zastopa v Laškem za ukinitvev konkordata. V celem pa je pri zadržanju teh poslancev (razen Kluna) igrala nedvomno vlogo težnja, ne priti v konflikt s katoliškim taborom, ne cepiti slovenske narodne stranke, pa tudi strah pred kritiko in konsekvencami s klerikalne strani. Včasih so se nekateri izognili glasovanju, večinoma pa so glasovali klerikalno, a če se je le dalo, so molčali. Noben slovenski poslanec razen klerikalnega grofa Barba in župnika Pintarja se ni kaj dosti angažiral v obrambo cerkve in konkordata. Prijatelj se je močno motil, ko je trdil, da je branil Toman konkordat v parlamentu z isto vnemo kakor sloviti tirolski pater Greuter. Svetec je 20. julija 1867 kot prvi od slovenskih poslancev posegel v polemiko okrog konkordata. Zagovarjal je predlog tirolskega klerikalnega poslanca Jägra, naj se avstrijska vlada in papeška kurija izjavita o tem, ali je konkordat pogodba ali zakon. Govoril je torej v prilog katoliškemu stališču, vendar pa je skušal vzbuditi vtis, da govori z nevtralnega stališča - ne kot prizadet katolik, ampak kot miroljuben politik, ki se boji verskih bojev in svari pred njimi.

⁶ Tekst zakona: Reichsgesetzblatt 1868 št. 48. Slika na strani 382 in 383. Državni zakonik za avstrijsko cesarstvo, v katerem je bil objavljen osnovnošolski zakon z dne 14. maja 1869. Prvi in zadnji člen zakona.

⁷ Slovenski tekst alokucije: Zgodnja danica 3. jul. 1868 (str. 211).

Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Oesterreich.

XXIX. Stück. — Ausgegeben und versendet am 20. Mai 1869

62.

Gesetz vom 14. Mai 1869,

durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden.

Mit Zustimmung beider Häuser des Reichsrathes finde Ich folgendes Gesetz zu erlassen:

A. Von den öffentlichen Volksschulen.

I. Zweck und Einrichtung der Schulen.

§. 1. Die Volksschule hat zur Aufgabe, die Kinder sittlich-religiös zu erziehen, deren Geistesthätigkeit zu entwickeln, sie mit den zur weiteren Ausbildung für das Leben erforderlichen Kenntnissen und Fertigkeiten auszustatten und die Grundlage für Heranbildung tüchtiger Menschen und Mitglieder des Gemeinwesens zu schaffen.

§. 2. Jede Volksschule, zu deren Gründung oder Erhaltung der Staat, das Land oder die Ortsgemeinde die Kosten ganz oder theilweise beiträgt, ist eine öffentliche Anstalt und als solche der Jugend ohne Unterschied des Glaubensbekenntnisses zugänglich.

Die in anderer Weise gegründeten und erhaltenen Volksschulen sind Priooanstanften.

1. Allgemeine Volksschule.

§. 3. An jeder Volksschule soll sich der Unterricht mindestens auf folgende Lehrgegenstände erstrecken:

Religion,

Sprache,

Rechnen,

das Wissenswerthe aus der Naturkunde, Erdkunde und Geschichte mit besonderer Rücksichtnahme auf das Vaterland und dessen Verfassung,

Schreiben,

Geometrische Formenlehre,

Gesang,

Leibesübungen.

Mädchen sind auch noch in weiblichen Handarbeiten und in der Haushaltungskunde zu unterweisen.

Der Umfang, in welchem die Lehrgegenstände behandelt werden, richtet sich nach der Stufe, auf welcher jede Schule mit Rücksicht auf die Anzahl der verfügbaren Lehrkräfte steht.

§. 77. Mit dem Beginne der Wirksamkeit des gegenwärtigen Gesetzes treten in dem betreffenden Lande alle auf Gegenstände dieses Gesetzes sich beziehenden bisherigen Gesetze und Verordnungen, in soweit solche den Bestimmungen des gegenwärtigen Gesetzes widersprechen oder durch dieselben ersetzt werden, außer Kraft.

§. 78. Mit der Durchführung dieses Gesetzes und der Erlassung der nothigen Instruktionen, sowie der erforderlichen Uebergangsbestimmungen ist der Minister für Cultus und Unterricht beauftragt.

Wien, am 14. Mai 1869.

Franz Joseph m. p.

Taaffe m. p.

Hafner m. p.

Berichtigung.

Man ersucht, in dem im XXIII. Stücke des Reichsgesetzblattes vom Jahre 1869 unter Nr. 48 kundgemachten Gesetze vom 24. April 1869, betreffend einige Aenderungen in den Titeln, Rangverhältnissen und Bezügen (Adjuten) der Gerichtshofbeamten und Diener, die, auf Seite 174, Zeile 19 von oben beginnende Alinea durch Beisetzung der fehlenden Bezeichnung: „S. G.“ zu verbessern.

Proti šolskemu zakonu so konec oktobra glasovali vsi slovenski poslanci razen Kluna. Klun, ki je bil že poprej v pismu Bleiweisu nastopal proti zagovarjanju konkordata ter proti rusofilstvu v slovenski politiki,⁸ je nastopil 25. oktobra kot prvi govornik za šolski zakon, torej v liberalnem smislu. Kmalu nato je zapustil slovensko stranko ter se preselil v klopi nemškega levega centra.⁹ Pri naslednjih volitvah (1870) ga je izvolila v kranjski deželni zbor nemška stranka.

Glasovanje slovenskih poslancev ob konfesionalnih zakonih je ogorčilo naše svobodomiselnne študente na Dunaju. Sestavili so adresu, v kateri pišejo poslancem, da jih je z globoko žalostjo "navdalo vaše zadnje početje o vprašanji, ki ima neizmerno važnost za prihodnost vesolne države in torej tudi naše dežele. In če smo molčali dosedaj, ne moremo in ne smemo molčati sedaj, ko se je vnel boj za

⁸ Objavljeno v Naših zapiskih 6, 1909, str. 133-135.

⁹ O orientaciji slovenskih državnih poslancev 1867 glej V. Melik: Sprememba programa slovenskega političnega tabora v letu 1867 (Zgodovinski časopis 19-20, 1965-66, str. 309-317, oz. str. 324-332 v tej knjigi).

duševno prostost, za luč, za napredek in omiko; boj, kteremu se umikati ne sme nihče, komur so már nar imenitnejše pravice človeštva, v kterem se mora vsaki očitno vstaviti na to stran, ali pa na ono. Na tem polju vsaj mislimo nam ne boste mogli odrekovati razumnosti in kompetentnosti, ako ravno vas nismo volili mi, ampak le naši očetje. In tako nimamo le samo pravice, imamo še celo sveto dolžnost, da povzdignemo glás pred vami, pred našim narodom in pred svetom, da mi dunajski Slovenci nismo nikakor na vaši strani, ko se borite, ali pa vsaj stojite za stvar, ki jo je že zdavnej obsodil ves omikani svet. Vaše ravnanje ni po duhu našega veka, ne po duhu vesolnega slovanskega naroda, kterega posamezno vejo imate zastopati vi.

V živo nas peče sramotni pečat, kterega ste s svojim ravnanjem vi na čelo pritisnili nam in vsemu našem narodu, kterega bo svet, žalibog! sodil po njegovih poslancih-izvoljencih. Ni nam sicer neznáno, da niste tako ravnali iz lastnega prepričanja - kaj tacega misliti bi bilo dvomiti o vaši razumnosti - ampak le vsled tiste nesrečne nam vsem znane zveze, ktera pa - in to je naše živo prepričanje - ni nikakor našem narodu na korist. Ali naj bo to že kakor hoče - mož ne sme nikoli govoriti zoper svoje prepričanje -! Vemo tudi dobro, da vam ne bo težko dobiti na ta neprijetni dopis hvalnih adres, kjer jih bo sto in sto podpisanih in tisoč podkrižanih iz vseh strani naše revne domovine. Za nami pa, to pač smemo reči očitno, stoji slovenska inteligencija, ktera edina ima glas o takih zadevah."¹⁰ Ta adresa, datirana s 7. novembrom 1867, je bila sicer izglasovana, toda nepričakovano je naletela na ugovore, zlasti, kakor piše Levec, s strani Štajercev. Le malokdo se jo je upal podpisati, menda iz strahu pred sorodniki-duhovniki. Od 80 študentov bi jo bilo podpisalo komaj 20, zato ni bila nikdar odposlana.¹¹ Kakor piše dopis v Slovenskem gospodarju, je opozicija proti adresi navajala predvsem, da bi ločitev šolstva od cerkve škodovala slovenskemu ljudstvu in podpirala germanizacijo ter da "duhovščina naša večidelj vsa narodna in skrbeča za omiko naroda gotovo ne zasluži, da ji mi nasprotujemo"¹².

Razprava o konfesionalnih zakonih v gosposki zbornici, kjer je bila klerikalna stranka vse drugače zastopana kot pa v poslanski, je zbudila marca naslednjega leta izredno pozornost. Redkokdaj je bila gosposka zbornica v takem središču zanimanja. Polne so bile galerije, polne so bile bližnje dunajske ulice. Ob glasovanju za prvi zakon so zmagali liberalci s 65 : 45. Ta zmaga je pomenila pravi triumf liberalizma. Liberalno je glasoval tudi Miklošič, znameniti slavist, edini Slovenec, ki ga je bil cesar imenoval v gosposko zbornico.¹³ Levec, takrat študent na Dunaju, je pisal 24. marca Jerici Dolinarjevi: "Zadnje tri dni je bilo kaj veselo na Dunaju. Vse mesto je norelo, ker je gosposka zbornica sprejela zakonsko postavo ter s tem podrla konkordat. Ko bi se to ne bilo zgodilo, gotovo bi bili doživeli na Dunaju revo-

¹⁰ Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, četrta knjiga, Ljubljana 1961, str. 31.

¹¹ F. Bernik: Pisma Frana Levca, Prva knjiga, Ljubljana 1967, str. 23-24.

¹² V op. 10 navedeno delo, str. 32-34.

¹³ Novice 1868, str. 112.

lucijo. Tudi Slovenci smo bili v soboto večer in v nedeljo za tega voljo prav židane volje. Jurčič, Kos in jaz smo jo dve noči vozili in razun dobrega dunajskega piva nas je navdušala tudi sladka zavest, da je zmagal liberalizem zoper absolutizem in ultramontanizem. Nekaj vrčkov in bokalov smo ga udušili! Aleluja!”¹⁴

V znak navdušenja nad zmago so razsvetlili okna na Dunaju in po drugih mestih. Te razsvetljave se uradna slovenska politika ni udeležila. Proti njej so nastopili tudi slovenski liberalci. V uvodniku “Temna okna - temna srca” je zapisal Slovenski narod 7. aprila, da bodo ostala slovenska okna in srca ob tej priliki temna. “Mi se... za konkordat ne bomo prevsopihali, vedi in vesti posameznega prepuščamo poiskati si v tej borbi svoje mesto. Izreči pa moramo, da po našem svetem prepričanji sedanja borba proti konkordatu drugega ni kakor - nova megla... narejena, da ljudem pokriva oči.”

Levec je, ko je prišel z Dunaja v Ljubljano, takole opisal ljubljansko razpoloženje: “Kmalu sem se prepričal, da v slovenskeji družbi besed svoboda, liberalnost, odprava konkordata i.t.d. ne smeš imenovati in jih zagovarjati, če hočeš veljati za poštečnega domoljuba... Ko sem Levstika o tej reči vprašal, djal mi je: ‘Pustimo farje pri miru, saj jih bo vlada sama pobila!’ Vse vpije: ‘Po čemu so nam te postave? ali so potrebne? ravnopravnost naj Beust vpelje ravnopravnost, davke naj nam zniža i.t.d. Vse to je humbug! V Avstriji ni iskati svobode i.t.d., i.t.d. S šolsko postavo hoče Beust samo narodne duhovne iz ljudskih šol pehniti in vladne učitelje postaviti, ktere bo teroriziral, da bodo mladino germanizirali.” Okna sta razsvetlila po Levčevem poročilu samo dva Slovenca: Fidelis Terpinč; industrialec (začetnik vevške papirnice) in trgovec, slovenski deželni poslanec 1867-1869 ter Ivan Vilhar, ki je bil 1867 na etnografski razstavi v Moskvi, pozneje (1873) pa je bil staroslovenski kandidat za poslanca v Ljubljani. Slovenski hišni posestniki so po Levcu grozili svojim strankam z odpovedjo, če bi razsvetlili. “Mladi Slovenci, kterih je precejšnje število, niso taki ultramontanci, njim bi bile nove verske in šolske postave skoz in skoz po godu - da jih ni dalo novo ministerstvo, kterega ne priznavajo. Mislim, da, ko bi kako federalistiško ministerstvo take postave dalo, bi jih z veseljem sprejeli. Beustu pak nič ne zaupajo.”¹⁵

Tako smo videli način umovanja, ki ga v tem času zelo pogosto srečujemo v liberalnem Slovenskem narodu, pa tudi v konservativnih Bleiweisovih Novicah, ki tudi niso bile klerikalne po svojem srcu: zavračanje boja proti konkordatu, toda ne s stališča interesov katoliške vere in cerkve, ampak s takimi razlogi kakor: da vodijo nemški liberalci ves boj proti konkordatu le zato, da bi odvrnili pozornost od pomembnejših problemov, npr. pravične notranje preureditve monarhije, nacionalne enakopravnosti in podobno. Prav tako se zavrača boj proti konkordatu s poudarjanjem zaslug slovenske duhovščine v narodnem gibanju in na šolskem področju. Prav gotovo moramo priznati, da je bilo na Slovenskem nemalo duhovnikov, ki so zelo požrtvovalno in z veliko ljubeznijo ustanavljali in vodili šole ter si

¹⁴ V op. 11 navedeno delo, str. 29.

¹⁵ Prav tam, str. 64-65.

na vso moč prizadevali, da bi dvignili pismenost in splošno izobrazbo, pa čeprav njihovi pedagoški nazori niso bili ravno enaki liberalnim, modernejšim pedagoškim načelom.

Pri presojanju odnosa mladoslovencev do liberalne zakonodaje državnega zbora je treba še upoštevati, da so bili mladoslovenci v odločni, načelni opoziciji proti vladi in državnemu sistemu, da so od slovenskih poslancev terjali politiko abstinence, da so torej nekako načelno zavračali ves državni zbor in vso njegovo zakonodajo.

Pozneje bomo še posebej govorili o pomembnem razlogu, zaradi katerega so Slovenci, tako liberalci kot neliberalci, skeptično ali s strahom gledali na nove šolske zakone - to je bil strah pred germanizacijo, občutek, da bo novo državno šolstvo mnogo bolj nemško kot pa je bilo staro pod cerkvenim nadzorstvom.

III

Na podlagi zakona o razmerju šole do cerkve je vlada predložila deželnim zborom že v jesenskem zasedanju 1868 osnutke zakonov o šolskem nadzorstvu, ki so bili vsi sestavljeni po enotnem konceptu. Določali so sestavo in pristojnosti krajevnih, okrajnih in deželnih šolskih svetov ter funkcije krajevnih, okrajnih in deželnih šolskih nadzornikov.

Tu je treba povedati, da je bila deželna avtonomija v Avstriji po ustavi precej večja kakor pa v praksi. Zakonski predlogi, ki so jih izglasovali deželni zbori, vladi pa niso bili všeč, enostavno niso dobili cesarjeve sankcije, četudi niso bili v nasprotju z državno zakonodajo. Tako je npr. zakon o razmerju šole do cerkve o krajevnem in okrajnem šolskem svetu povedal le to, da njegovo sestavo določa deželna zakonodaja. Toda s tem vlada še ni dovoljevala, da bi te šolske svete uredila vsaka dežela po svojem lastnem preudarku. V njenem predlogu deželnih zakonov o šolskem nadzorstvu je bil npr. krajevni šolski svet sestavljen iz zastopnikov cerkve (župnika oziroma župnikov v občini zastopanih ver), šole (učitelja) in občine (2-5 članov). Kakih večjih odmikov od tega koncepta ni dopuščala. Deželni zbori so že vnaprej pri obravnavanju zakonskih osnutkov vedeli, na kaj bo vlada pristala, na kaj pa ne; to so zvedeli od deželnega predsednika oziroma vladnega zastopnika, ki se je udeleževal razpravljanja. Zelo pogosto so se zato v deželnih zborih slišali argumenti, da bi bil ta ali oni predlog sicer zelo primeren in deželi najbolj ustrezen, da pa ne pride v poštev, ker vlada nanj ne bo pristala. Zato je predstavljala deželna zakonodaja vedno določeno prilagajanje dežele vladni politiki, pa tudi vlada s svoje strani je bila včasih pripravljena deželi v kakih stvareh popustiti.

Vladni osnutki zakonov o šolskem nadzorstvu so vzbudili pomisleke z obeh strani, liberalne in klerikalne. Z liberalne strani so npr. v štajerskem deželnem zboru poudarjali, da pomenja vladni predlog zaradi načina sestave šolskih svetov korak nazaj od zakona o razmerju šole do cerkve, in da spravlja vse šolstvo spet v večjo odvisnost od cerkve. Vendar zaradi grožnje, da vlada večjih odmikov ne bo sprejela, radikalnejši predlogi spremembe vladnega osnutka niso dobi-

li večine.¹⁶ Tako so se potem mogle v liberalnih deželnih zborih uveljaviti le nekatere težnje, zmanjšati delež katoliške duhovščine v šolskih svetih pa vključiti vanje, kjer se le da, tudi nekatoliško (protestantsko, židovsko) duhovščino. V koroškem deželnem zboru je npr. zmagal predlog, ki je dal zastopniku cerkve in šole v krajevnem šolskem svetu le posvetovalen glas - pravi član sveta je bil le, če ga je izvolil občinski odbor kot svojega zastopnika. Prav tako so v deželni šolski svet vključili enega katoliškega in enega evangeličanskega duhovnika, medtem ko je imel vladni predlog dva katoliška in enega evangeličanskega.¹⁷

S klerikalne strani so se tu in tam pojavili ekstremni predlogi, da se o vladnem osnutku sploh ne razpravlja, ampak preide na dnevni red (na Štajerskem, v Istri, na Goriškem), toda ti predlogi tudi v lastnem taboru niso našli vselej na podporo. Tako je npr. ostal s takim predlogom osamljen v goriškem deželnem zboru italijanski konservativec Doliac; niti edini duhovnik v deželnem zboru, profesor Andrej Marušič, ni bil za tako radikalno smer. V kranjskem deželnem zboru se tak predlog sploh ni pojavil. Slovenska večina je tu izglasovala zakon, ki je število duhovnikov v šolskih svetih v primerjavi z vladnim predlogom povečal. V krajevni šolski svet naj bi kot zastopnika šole prišla učitelj in katehet, v okrajnem šolskem svetu naj bi bila dva duhovnika namesto enega. Debata med slovensko večino in nemško manjšino je bila ob tem razpravljanju precej ostra.

Nemška stranka je očitala slovenski, da hoče še nadalje obdržati dotedanjo vlogo duhovščine v šoli. Dokazovala je, da ta vpliv za šolstvo ni bil pozitiven. "Osnovna šola ni religija in duhovščine tudi ne gre zamenjavati z religijo", je rekel Dežman, ki je bil v tej diskusiji najbolj radikalen. Govoril je o času protireformacije, ki je za dvesto let uničila začetke šolstva v protestantskem času, o odporu, ki ga je v času Marije Terezije kazala duhovščina proti njenim dobrim namenom glede šolstva, o stališču takratne duhovščine, da znanje branja in pisanja za kmete ne bi bilo priporočljivo in koristno. Govoril je o nazadovanju osnovnega šolstva na Kranjskem v zadnjem času, navajal je statistiko, da je šolski obisk od vseh dežel na Kranjskem najnižji (najvišji pa na Tirolskem). Propadanje šolstva na Kranjskem je povezoval (čeprav ne izrecno, pa s povezavo podatkov) z njegovo slovensko usmerjenostjo. Rekel je, da je bral v različnih programih, ki so jih objavili šolski ravnatelji - duhovniki, da mora osnovna šola na Kranjskem vzgajati predvsem Slovence. "Sprejemam to načelo z rezervo, da Slovenec ne sme ostati za Avstrijcem, ne za človekom". Omenjal je "strup nacionalnega sovraštva, ki se na žalost... že v osnovnih šolah vceplja mlademu duhu".¹⁸

Na te koncepte je odgovarjal s slovenske strani Svetec, "da ne duhovstvo, ampak da vlada in birokracija ste bili veliko večji zadržek šolstvu, kakor duhovstvo", da razvitost šolstva na Tirolskem pač kaže, "da niso duhovniki, niso klerikalci krivi, če so šole slabe". Med vzroki za slab napredek šol je navedel še enega "in

¹⁶ Stenographische Protokolle des steierm. Landtages, seja 3. okt. 1868 ter priloga 123.

¹⁷ Stenographische Protokolle des kärntn. Landtages, 1868, str. 321, 371.

¹⁸ Obravnave dež. zbora ljubljanskega, 1868, str. 438, 440.

ta uzrok je bil ravno en tak, ki je prihajal od vlade, ki je tako rekoč navdihoval vse naredbe zastran šol, to je bila želja, našo deželno ponemčiti". V takih šolah se seveda "nobeden ni naučil ne nemškega jezika ne domačega, pa tudi nobene druge reči ne". Šele v najnovejšem času so se šole "in to ravno po duhovščini uravnale tako, kakor morajo biti, na narodni podlagi".¹⁹ Potrebo po narodnih šolah so Slovenci posebej poudarjali. "Naše šole, posebno ljudske šole, ne bodo poprej napredovale, dokler ne bodo narodne in zato take hočemo imeti", je dejal Toman. V nemških deželah šola tudi zato bolje napreduje, ker Nemcu nemška šola koristi, kakor bi nam koristila slovenska. V času reformacije, je odgovarjal Toman Dežmanu, so protestanti "podpirali naše slovstvo, so podpirali tako našo narodnost... zdanji domači reformatorji pa nas hočejo ponemčiti".²⁰

Kranjskega predloga zakona o šolskem nadzorstvu vlada ni sprejela "zaradi načelnih odklonov od vladnega predloga".²¹ 8. februarja 1869 so dobili cesarjevo sankcijo samo zakoni za Štajersko, Koroško, Goriško in Istro. Za dežele, kjer do deželnih zakonov še ni prišlo, med njimi za Kranjsko in Trst, pa je minister za bogočastje in uk izdal 10. februarja 1869 ukaz, ki je s 1. marcem ukinjal dotedanje cerkveno šolsko nadzorstvo ter določalčasne ukrepe do tedaj, ko bodo izšli deželni zakoni.²² Kranjski deželni zbor je videl v tem kršenje deželne avtonomije in se je pritožil pri vladi, češ da bi moralo ostati šolstvo urejeno po starem, dokler ne bi prišlo do novih zakonov. Slovenski državni poslanci s Tomanom na čelu so vložili zaradi tega interpelacijo v parlamentu. Deželni odbor je odklonil vsako sodelovanje v začasnem deželnem šolskem svetu. Toda vlada je s svojo akcijo vendarle uspela, ker je bilo kljub težavam mogoče ureditičasno šolsko vodstvo in nadzorniško službo. Ljubljanska škofija sodelovanja ni odklonila.

V jesenskem zasedanju kranjskega deželnega zbora (1869) je vlada predložila nov osnutek zakona o šolskem nadzorstvu. Slovenska večina ni vztrajala na vseh svojih stališčih prejšnjega leta, ker je smatrala, da je od vlade uvedeni provizorij škodljiv in zaradi tega čimhitrejša zakonska ureditev potrebna. Tako katehet ni postal član krajevnega šolskega sveta in v okrajni šolski svet je prišel le en duhovnik. Pa tudi vlada je nekoliko popustila. Tako je novi tekst 25. februarja 1870 dobil cesarjevo sankcijo.

V Trstu med deželnim zborom (mestnim svetom) in vlado glede deželnih šolskih zakonov sploh ni prišlo do soglasja in mesto je ostalo brez njih vse do propada monarhije.

IV

2. marca 1869 je predložil minister za bogočastje in uk, vitez Leopold Hasner poslanski zbornici dunajskega parlamenta osnutek zakona, "s katerim so določena

¹⁹ Prav tam, str. 442.

²⁰ Prav tam, str. 448, 449.

²¹ Obravnave dež. zbora ljubljanskega, 1869, priloga 36, str. 139.

²² Reichsgesetzblatt 1869, št. 19.

načela poučevanja glede ljudskih šol". Pomen in potrebo novega zakona je utemeljil s tem, da dosedanja zakonodaja zahtevam časa v polnem obsegu še ne odgovarja, poleg tega pa da je toliko različnih zakonskih določil in predpisov, da se v njih že nihče več ne spozna.²³ Osnutek je bil dan v obravnavanje prav istemu konfesionalnemu odboru, ki je bil slabi dve leti prej razpravljal o zakonu o razmerju šole do cerkve. 21. aprila se je začela v poslanski zbornici diskusija o zakonu. Medtem ko so se poslanci ob prvem zakonu opredeljevali v glavnem po svojem liberalnem in klerikalnem prepričanju, pa tega za ta drugi veliki državni šolski zakon, zakon o osnovni šoli, ne moremo reči. Tu se je pokazala opozicija nenemških poslancev, ki ni izhajala iz konservativnih razlogov, ampak iz odpora proti centralizmu, proti prevelikemu uniformiranju in iz bojzani pred vsiljevanjem nemščine v nenemških pokrajinah. Proti zakonu so nastopili Poljaki, tržaški in goriški Italijani, Slovenci in Tirolci. Proti zakonu je s poljske strani nastopil isti Sawczynski, ki je bil oktobra 1867 govoril za zakon o razmerju med šolo in cerkvijo. Zdaj je sicer priznaval, da pomeni zakon o osnovnem šolstvu s tehnične strani velik napredek, obsojal pa je, da se spušča v podrobnosti, da predpisuje veliko preveč kot pa dovoljuje ustava, da je torej protiustaven. Po 11. členu spremenjenega zakona o državnem zastopstvu iz decembra 1867 je namreč spadala v delokrog državnega zbora sicer zakonodaja o univerzah, glede osnovnih šol pa le "določitev temeljnih načel pouka". Slovenci in Italijani so kritizirali tudi določbe osnutka zakona glede učnega jezika, o katerih bomo govorili še v VII. poglavju, Tirolci pa so protestirali še iz verskih razlogov. Predlog, da se osnutek predela, in predlog, da se preko njega preide na dnevni red, sta bila od nemške liberalne večine odklonjena. Ko pa se je 24. aprila začela specialna debata, je najprej v imenu poljskih poslancev izjavil Grocholski, da se zaradi protiustavnosti zakona ne bodo udeležili debate in glasovanja. Za njim je v imenu slovenskih poslancev dal dr. Lovro Toman podobno izjavo, "ker je predloženi zakonski osnutek proti ustavi in pravicam dežel, ker odločno krši nacionalno enakopravnost, ker je za naše razmere nepraktičen in neizvedljiv" in dodal, da se slovenski poslanci odločno ograjujejo proti zakonu, če bo sprejet.²⁴ Tretjo tako izjavo je dal v imenu Tirolcev Giovanelli, ki je posebej poudaril še, da so s predlaganim zakonom prizadete pravice cerkve in staršev. Posebej opozarjamo na to, da take izjave glede cerkve v slovenskem besedilu ni! Takoj nato so Poljaki, Tirolci in Slovenci zapustili zbornico - Italijani pa se temu odhodu niso pridružili. Mladoslovensko glasilo Slovenski narod je bilo nad takim postopanjem slovenskih poslancev v duhu svoje abstinenčne politike izredno navdušeno: "Današnji izstop iz državnega zbora je bil najbolj diplomatičen čin naših poslancev od kar tukaj v lesenjači sedijo".²⁵ Poslanci, ki so po odhodu opozicije ostali v zbornici, so nato zelo naglo, tako rekoč demonstrativno, brez diskusije sprejeli predlagano besedilo s 111

²³ V op. 1 cit. delo str. 5046-5047.

²⁴ Prav tam, str. 5805.

²⁵ Slovenski narod 27. apr. 1869.

proti 4 glasovom. Po sprejemu v gosposki zbornici je dobil zakon 14. maja 1869 cesarjevo sankcijo.

Namen osnovne šole je zakon takole določil: "Ljudski šoli je naloga, otroke nravno-versko vzgajati, razvijati jim duševne moči, oskrbovati jih s potrebnimi znanostmi in zvedenostmi, da se lahko dalje izobrazujejo za življenje in dajati jim pravo podstavo, da bodo kdaj vrli ljudje in državljani".²⁶

Zakon je z zahtevnejšimi določbami o tem, kje se morajo ustanoviti šole, znatno povečal število šol ter dal s tem podlago za uresničenje splošne šolske obveznosti. Prepuščal je sicer odločanje o ustanavljanju šol deželni zakonodaji, vendar pa je postavil kot obveznost, da je treba šolo vsekakor ustanoviti povsod tam, kjer je v območju ene ure po petletnem povprečju več kot 40 otrok, ki morajo hoditi v šolo delj kakor pol milje (pozneje formulirano: 4 kilometre).

Z določbo, da je treba ob številu 80 učencev (v povprečju treh zaporednih let) odpreti na šoli drugo učiteljsko mesto, ob številu 160 učencev tretje in tako naprej, je bilo poskrbljeno za to, da bodo imele šole več učiteljev, učilnic in s tem tudi višjo kvaliteto.

Vsebina pouka se je močno razširila. Novi zakon je določal, da se morajo učiti na vsaki osnovni šoli vsaj naslednji predmeti: verouk, jezik, računstvo, najpomembnejše iz prirodoznanstva, zemljepisa in zgodovine s posebnim ozirom na domovino in njeno ustavo, pisanje, geometrijsko oblikoslovje, petje, telovadba in za deklice še ženska ročna dela ter gospodinjstvo.

Razširjena je bila šolska obveznost, in sicer za čas od dovršenega 6. do dovršenega 14. leta, to je, na osem let. "Z ozirom na posebne razmere" pa so bile dovoljene izjeme za severovzhod (Galicijo in Bukovino) kot jug (Kranjsko, Goriško, Istro in Dalmacijo). Od slovenskih dežel se je v deželni zakonodaji najmanj te pravice poslužila Goriška: tu so ostali pri splošni določbi, to je, osemletni obveznosti, toda pooblastili deželni šolski svet, da lahko po zaslišanju okrajnega šolskega sveta v onih šolskih okoliših, kjer to krajevne prilike zahtevajo, skrči šolsko obveznost na čas od dovršenega 7. do dovršenega 12. leta. V Istri so na splošno omejili obveznost od končanega 6. do končanega 12. leta, dodali pa obvezno večerno ponavljalno šolo do 14. leta. Na Kranjskem so tako skrajšano obveznost proglasili za pravilo, za mesta in trge s trirazrednimi ali večrazrednimi šolami pa so določili neskrajšano. Še posebej pa so določili, da lahko okrajna šolska oblast z ozirom na posebne terenske in klimatske prilike izjemoma dovoli, da se začne šolska obveznost šele s končanim 7. ali 8. letom.

Še posebej je zakon poskrbel za kvaliteten dvig osnovnega šolstva s tem, da je predpisal višjo izobrazbo učiteljev. Ustanovljena so bila štiriletna učiteljišča. Način sprejema v službo, odpusta iz službe, stališča do stranskih zaposlitev, ki naj bodo učiteljem prepovedane ali za katere potrebuje dovoljenje, določbe, koliko lahko učiteljice v nižjih razredih osnovne šole poučujejo tudi dečke - vse to je bilo prepuščeno deželnim zakonodajam. Prav tako naj bi deželne zakonodaje določale, ali je za poroko še ne stalno nastavljenega učitelja ali podučitelja potrebno dovolje-

²⁶ Reichsgesetzblatt 1869, št. 62 (§ 1).

nje šolske oblasti, koliko se lahko može učiteljice itd. Tudi določanje učiteljskih plač je spadalo v deželne zakonodaje, vendar je bilo v splošnem zakonu rečeno, da morajo biti minimalni prejemki tako odmerjeni, da bodo lahko učitelji in podučitelji vse svoje sile posvetili poklicu, ne da bi se jim bilo treba ukvarjati s stranskimi posli, in da bodo učitelji lahko tudi krajevnim prilikam primerno vzdrževali družino. V splošnem zakonu je bilo tudi določeno, da morajo dobivati učitelji plačo od šolskih oblasti, da se jih ne sme poverjati s pobiranjem šolnine ter da imajo kakor državni uradniki pravico do pokojnine.

Glede kritja finančnih stroškov za osnovno šolstvo, ki so seveda zaradi vseh teh sprememb silno porasli, je določal splošni zakon, da skrbi za potrebe osnovne šole najprej občina, da določa vlogo in delež okraja pri kritju šolskih stroškov deželna zakonodaja in da, kolikor občinska oziroma okrajna sredstva ne zadoščajo, krije potrebe dežela. Deželnim zakonodajam je bilo tudi prepuščeno odločanje o nadaljnjem obstoju šolnine. Ta ostanek starega sistema so v začetku obdržali v vseh naših deželah. Ko pa se je proti njej pojavil med prebivalstvom hud odpor, so jo po vrsti odpravljali: na Štajerskem, na Kranjskem (razen za Ljubljano) in v Istri 1874, na Goriškem 1875. V Istri so jo obnovili 1896. Splošni zakon je tudi določal, da bodo dobivale tiste dežele, h katerih šolskemu fondu je že dotlej prispevala država, državno podporo tudi vnaprej in sicer v višini povprečnega zneska podpore v letih 1866-1868. Skrb za učiteljišča in štipendije učiteljiščnikom je prevzela država.

V

Klerikalni tabor je sprejel zakon o osnovni šoli iz leta 1869 v glavnem prav tako negativno kot zakon o razmerju šole do cerkve iz prejšnjega leta. Zaradi odklonilne sodbe o novem razmerju med šolo in cerkvijo so v katoliškem taboru prevladovale negativne sodbe sploh o vseh ali skoraj vseh novostih, ki jih je prinesla šolska reforma, pa naj je šlo za število predmetov, obseg učne snovi, način financiranja šolstva, trajanje šolske obveznosti ali kaj drugega. Skratka, marsikateri katolik ni videl na novi šoli prav nič dobrega, čeprav bi v drugačnih okoliščinah morebiti marsikaj z veseljem sprejel.

Pri svojem ocenjevanju zakona je klerikalni tabor povzel tudi sodbo o njegovi protiustavnosti, ki je bila izrečena, kakor smo videli, v državnem zboru s strani liberalnih in klerikalnih nasprotnikov centralizma. Vendar se je ta argument le malo uporabljal. V goriškem deželnem zboru je nastopil z njim Tonkli, toda italijanski liberalni poslanec Pajer, ki je bil sam v državnem zboru govoril proti šolskemu zakonu, mu je odgovoril, da je bil zakon pač sprejet, dobil cesarjevo sankcijo in postal obvezen od trenutka, ko je bil objavljen v uradnem listu. "Ta zakon je torej zdaj obvezen za vse cesarstvo in ne vidim več vzroka za razpravljanje o vprašanju kompetence".²⁷ Tonklijev predlog, da se o osnutkih deželnih šolskih zakonov sploh ne razpravlja ampak preide na dnevni red, tudi med Slovenci ni dobil splošne pod-

²⁷ Pertrattazioni della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca 1869, str. 72.

pore. V kranjskem deželnem zboru so bile izrečene hude obsodbe novega šolskega zakona. "Ta šolska postava je, v ti obliki in podobi, s takimi principi, v tacih okoliščinah, kakor je sklenjena bila, nevgodna, nepravna in čisto nepravična, nepostavna. Ona je zdravim principom pedagogike posamezne osebne individualne in politične, kakor tudi verske svobode naravnost in popolnoma nasproti."²⁸ Tako je govoril župnik Tavčar 8. oktobra 1869 in Costa je o njegovem govoru dejal, da "to niso samo načela g. župnika, ampak vseh narodnih poslancev in so načela velike večine slovenskega ljudstva".²⁹ Toda na stališče, da bi razpravljanje o vladnih predlogih enostavno zavrnilo, se ni ne tedaj ne v naslednjih letih v kranjskem deželnem zboru nihče postavil.

Nasprotniki šolske reforme so stalno poudarjali, da bo nova šola predraga. Ta argument se je zlasti ponavljal na Kranjskem. Že leta 1868 je poudarjal Costa, da je kmet na Kranjskem preobložen z davki, da je cela dežela preobložena z davki, in se je vpraševal, "kako je mogoče šole zidati, če ni denarja za živež in potrebne materialne reči".³⁰ Ugotovitev o preobremenjenosti Kranjske je bila sicer povsem pravilna, vendar pa kaže v tej zvezi na neko posebno miselnost, ki je značilna prav za Kranjsko še desetletja in desetletja, miselnost, ki zlasti rada varčuje pri šolstvu in kulturi. Položaj učiteljstva je bil na Kranjskem v začetku sedemdesetih let slabši kakor v sosednjih deželah - prav tako slabši je bil štirideset let pozneje.

Nasprotniki so očitali novi šoli, da bo učila stvari, ki so zlasti kmečkemu človeku nepotrebne, da bo ustvarjala "učenjake", ki ne bodo več voljni delati. V goriškem deželnem zboru je Tonkli, ko se je zavzemal za omejitev šolske obveznosti na šest let, poudarjal, da se bo mladina, če bo morala hoditi v šolo do 14. leta, navadila na preveč udobno življenje in se bo potem težko posvetila poljedelstvu ali obrti; velike težave bodo za revne starše, ki bodo morali dlje vzdrževati svoje otroke; z daljšo šolsko obveznostjo bomo ustvarjali proletariat.³¹ Toman je v svojem govoru v dunajskem parlamentu 22. aprila 1869 očital zakonu, da uvaja abstraktne predmete. "Vi hočete ustvariti učene, po petnajst let stare kmečke dečke. Po 15. letu naj se hodijo 5 let sprehajati, kasneje stopijo v vojsko, in gospodje so! Kdo bo pa delal, kdo ustanavljal državno blagostanje, kdo bo plačeval davke?" Temu učnemu načrtu, po njegovem neprimernemu za otroka, ki "ima potem ostati v priprostem, delavnem življenji" in ki ne bo mogel prebaviti vseh predmetov, je postavil Toman nasproti svoj koncept potrebne, praktične osnovne šole. "Našim narodom je treba, da se vsak popolnoma nauči materinega jezika, ker mu le ta more pomagati, da si pridobi še drugih znanosti; potem pa je treba, da se otrok seznaní s tem, kar tirjajo posamezni poklici. Ljudstvo naj se uči, kako naj si primerno zida svoje hiše, kako naj si pripravlja svoj živež. Otroku naj se podučuje, da bo poznal človeka, da bo vedel, kako naj se gledé hrane in zdravja vede, kadar mu zdravnik ni

²⁸ Obravnave dež. zbora ljubljanskega, 1869, str. 91.

²⁹ Prav tam, str. 96.

³⁰ Obravnave, 1868, str. 444.

³¹ V op. 27 cit. delo, str. 89, 92.

pri rokah; otrok naj se uči, kako se polje obdeluje, kako se gozdi izboljšujejo; otrok naj se vadi najpotrebnejših hišnih del in domače obrtnije.³²

Samo sem in tja se taki vrsti kritike pridružujejo tudi liberalni ljudje, tako Božidar Raič. Raič gotovo ni bil kak načelen nasprotnik šolske reforme. Decembra 1870 pa je objavil v Slovenskem narodu članek, v katerem je sicer pohvalil novo zakonodajo, kar se tiče učiteljstva, ker se učiteljem ne bo treba "več ponižati in klanjati vsakemu nevednežu in širokoustnemu predrznežu", ker bodo postali samostojni, ker bodo dobro in temeljito izobraženi, zelo ostro pa je kritiziral šolski zakon kot neprimeren za kmečke otroke. "Ta umetna strojevina setkana je največ za mestne, a ne za vesniške otroke... Drugo je v Gradci ali v Beči v topli sedé zakonariti, a drugo narode in ladanjsko življenje poznavati". Raiču se je zdela prevelika strogost glede obiskovanja šole na kmetih neprimerna zaradi mnogih zadržkov, zimskih poti, siromaštva itd. Druga stvar, ki jo je očital novi šoli, je bila germanizacija. Po njegovem je imela "nemška skuha novih učilniških zakonov največo nalogo nemčiti našo mladino" in je to dokazoval s primeri šolske prakse v ptujskem okraju.³³

VI

Državni šolski zakon iz leta 1869 je ostal (z nekaterimi poznejšimi spremembami) v veljavi vse do propada monarhije in še dlje. Nanj so se naslonili v kratkem času še nekateri državni zakoni in uredbe, kakor npr. šolski in učni red z dne 20. avgusta 1870, zakon o plačah na državnih učiteljiščih iz leta 1872, zakon o verouku iz istega leta itd. ter deželni šolski zakoni.³⁴ Jeseni 1869 je predlagala vlada deželnim zborom osnutke dveh deželnih zakonov: zakona o ureditvi ustanavljanja, vzdrževanja in obiskovanja javnih ljudskih šol ter zakona o ureditvi pravnega položaja učiteljskega stanu na javnih ljudskih šolah. Ti zakoni so potem izšli leta 1870 za Koroško (17. januarja), Štajersko (4. februarja), Istro (30. marca) in Goriško (10. marca o učiteljih, 6. maja o šolah), 29. aprila 1873 pa za Kranjsko.

Šolski odbor kranjskega deželnega zbora je že leta 1869 obravnaval vladna osnutka zakona o šolah in zakona o učiteljih ter izdelal svoja predloga, sestavljena v dokaj konservativnem duhu, z ohranitvijo šolskih patronatov, z ohranitvijo povezave med učiteljsko in cerkveniško službo (vendar z določbo, da ne sme učitelj tega posla opravljati osebno), pa zlasti z izredno varčnostjo, ki se je kazala tako pri odmerjanju učiteljskih plač kakor denarja za nove šole. Odbor se je izrekel tudi za šestletno šolsko obveznost namesto osemletne.³⁵ Pred deželni zbor pa predloga nista prišla, ker je vlada zaradi pripravljane avtonomistične resolucije, ki se je dotikala tudi možnosti Zedinjene Slovenije, deželni zbor 22. oktobra predčasno zaključila.

³² Citirano po prevodu v Novicah 5. maja 1869 (str. 140, 141).

³³ Slovenski narod 29. in 31. dec. 1870.

³⁴ Pregled državne in deželnih šolskih zakonodaj daje Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst, Vierter Band, 5. Auflage, Wien 1898.

³⁵ Obravnave dež. zbora ljubljanskega 1869, priloga 92 in 111.

V naslednjem letu se vsa zadeva ni nikamor premaknila, morebiti res zaradi tega, ker je bilo zasedanje deželnega zbora izredno kratko. V letu 1871 je novi šolski odbor znova začel pretresati gradivo. Pripravil je predlog zakona o šolah, ki ga je ohranil skoraj neizpremenjenega,³⁶ ko je 12. oktobra nenadoma prišlo sporočilo, da bo deželni zbor predčasno zaključen. Ostala sta le še dva dneva. Bleiweis in Costa sta izrazila željo, da bi se rešila vsaj šolska zakona (prisotni poslušalci so z aplavzom pozdravili to izjavo)³⁷ - toda 14. oktobra je dal šolski odbor poročilo, da "čeravno se je trudil, kolikor je mogel", predlogov ni mogel pripraviti. Če bi bil hotel predložiti stari predlog zakona o učiteljih, bi bila stvar enostavna - vse torej kaže, da je prišlo v odboru do težav in nesoglasij. Namesto besedila obeh zakonov je predlagal odbor, "da bi pa vendar nekaj storil za naše ljudsko šolstvo, in da bi vsaj nekterim, najsilnejšim željam ljudskega učiteljstva ustregel", kratek zakon, "s katerim se začasno urejajo nekatere pravne razmere učiteljstva na javnih ljudskih šolah", katerega glavna vsebina je bila določitev minimalne učiteljske plače na 400 gld, za 100 gld več kakor v osnutku izpred dveh let.³⁸ Na hitro sprejeti predlog ni dobil cesarjeve sankcije. Na sestanku učiteljev v prihodnjem letu je Lapajne poročal o dogodkih leta 1871, da deželni zbor "nij utegnil ali ni hotel omenjenih dveh jako potrebnih šolskih postav končno dognati, če ravno so ga kranjski učitelji ustno in pismeno in skor da ne klečč prosili, da naj njih razmere uravna in uredi."³⁹

Končna rešitev je prišla šele leta 1872 (s cesarjevo sankcijo 1873). Vse kaže, da je tudi na Kranjskem raslo nezadovoljstvo s konservativno politiko slovenske večine deželnega zbora v šolskem vprašanju. Učitelji so postajali naravnost ogorčeni, ker je bil njihov položaj na Kranjskem najslabši. Mnogi so odhajali v druge dežele. Dokaj široki krogi so najbrž čutili, kako taka politika škoduje ugledu in koristim Kranjske in slovenske stranke. Tudi to in najbrž ne samo nujnost prilagajanja vladnim stališčem je povzročilo, da so slovenski poslanci v deželnem zboru kot celota spremenili svoja stališča. Leta 1872 je šolski odbor pripravil osnutka šolskega in učiteljskega zakona, toda mnogo bolj v skladu z vladnimi predlogi kot pa s predlogi, ki so bili prejšnja leta nastali v deželnem zboru. Vrsta nekdanjih konservativnih formulacij je odpadla. Tako je bila zdaj cerkovniška služba končno veljavno ločena od učiteljske. Tudi v finančnem oziru so bili zdaj pripravljene za šolo več izdati. V deželnem zboru je govoril v splošni debati župnik Tavčar, ki je, kakor pred leti, dejal, "da načelo te postave in izvršitev taistega je vsaki osebni, družbinski in... tudi nekoliko občinski svobodi, kakor tudi načelom matere katoliške cerkve naravnost nasproti", ter izjavil, "da po svojem prepričanju nisem v stanju za predloženo postaviti glasovati"⁴⁰ - toda to pot ni nihče izjavil, da so njegova načela načela vseh narodnih poslancev in nihče ni podprl njegovega mnenja.

³⁶ Obravnave dež. zbora kranjskega 1871, priloga 49.

³⁷ Prav tam, str. 44.

³⁸ Prav tam, priloga 58.

³⁹ Slovenski narod 24. okt. 1872.

⁴⁰ Obravnave dež. zbora kranjskega 1872, str. 46.

Glavna debata pa je bila o šolski obveznosti. Medtem ko se je večina odločila za šestletno, sta se Razlag in Svetec z nemško stranko vred zavzemala za osemletno. Slovenska stranka to pot ni bila več enotna. Razlag, Svetec, Peter Kozler, dolenski kmet Zagorec in predsednik trgovsko-obrtne zbornice V. C. Supan so bili v sporu z večino. To se je pokazalo pri šolskem zakonu, pri problemu verifikacije ljubljanskih volitev, pri adresi in še drugod. Zasedanje deželnega zbora je bilo dva meseca po volitvah pri Slovenski matici, ko je Slovenski narod prvič razvil svobodomiselnost zastavo "za domovino, omiko in svobodo". Poslanci te slovenske deželnozbornske opozicije so bili nedvomno liberalne smeri. Razlag je svoje nazore in stremljenja malo pozneje imenoval "napredno katoliško stranko".⁴¹ Novice so napadale to skupino; očitale so Razlagu, da je "odstopil od starodavne naše zastave Kranjske dežele" in se pridružil Vošnjakovi.⁴² Toda tudi Slovenski narod Razlaga ni podprl, obsojal je opozicijo, zagovarjal disciplino ter enotnost ter izjavljal, da priznava samo eno politično stranko in ta je narodna.⁴³ Liberalni Zarnik pa je bil v teh deželnozbornskih debatah eden glavnih govornikov večine.

VII

Šolski sistem, kakor je bil ustvarjen s tem zakonom, je pomenil ogromen napredek. Šele odtlej, ko se je uveljavil, lahko govorimo o praktično uresničeni splošni šolski obveznosti na Slovenskem. Leta 1880 je bilo med prebivalci v starosti nad 10 let na ozemlju današnje SR Slovenije še 39 % nepismenih, leta 1890 25 %, leta 1900 samo 15 %.⁴⁴ V času, ko je veljal šolski zakon iz leta 1869, so dosegli Slovenci tisto visoko stopnjo splošne pismenosti, na katero so bili upravičeno ponosni. Leta 1910 so po pismenosti najmlajših generacij (10-30 let starosti) zaostajali v avstrijski polovici monarhije samo za Čehi in Nemci. Pregled nepismenosti med Slovenci po popisu iz tega leta po starostnih skupinah nam lepo kaže vpliv razvoja osnovne šole.⁴⁵

Seveda pa so bile tudi pri šolski zakonodaji zakonske določbe eno, izvajanje teh določb pa drugo. Raziskovanje tega drugega, kako so se izvajale določbe državne in deželnih zakonodaj o osnovni šoli, bi nam pokazalo marsikaj zanimivega, predvsem pa osvetlilo izredno velike razlike po posameznih deželah. Leta 1910 je bilo npr. med Slovenci na Štajerskem in na Kranjskem 12 % nepismenih, v Istri pa še celih 47 %. Državna zakonodaja pa je bila pri tem ista, deželna ne tako zelo različna. Tudi učiteljskih prejemkov ne smemo soditi samo po besedilu zakona. Položaj učiteljev se je res izredno popravil, toda učiteljske plače tudi po novem zakonu niso bile najboljše. Na svojem zborovanju septembra 1872 so ocenili učitelji svoje plače

⁴¹ Slovenski narod 5. jan. 1873.

⁴² Novice 18. dec. 1872 (str. 410).

⁴³ Slovenski narod 17. dec. 1872.

⁴⁴ O naraščanju pismenosti na ozemlju SRS glej študijo Ž. Šifer: Pismenost prebivalstva (Prikazi in študije X, št. 5, maj 1964).

⁴⁵ Milčinič-Krek: Kroatien und Slowenen, Jena 1916, str. 103-105.

v vseh naših deželah kot prenizke. Če je imel Valentin Zarnik prav s svojim, v kranjskem deželnem zboru izraženim mnenjem, da "600, 700, 800 gld mora danes vsak izobražen človek zaslužiti na kmetih, ako hoče svojo rodovino in družino pošteno rediti",⁴⁶ potem je bila seveda najnižja plača, odmerjena leta 1869 s 300 gld, nekaj let pozneje pa s 400 gld, nizka in ni ustrezala načelu, navedenemu v splošnem zakonu. Kakor je šolska reforma pred sto leti dvignila učitelju ugled in izobrazbo, mu vendarle še ni ustvarila eksistence, kakor bi jo ob svojem napornem delu zaslužil.

med rojenimi v letih je bilo nepismenih

1890-1900	3 %
1880-1890	5 %
1870-1880	9 %
1860-1870	16 %
1850-1860	27 %
1840-1850	40 %
1840 in prej	54 %

Naj na tem mestu spregovorimo o določbah o učnem jeziku v novi šolski zakonodaji. Po državnem šolskem zakonu je glede učiteljišč določal učni jezik minister za šolstvo na predlog deželne šolske oblasti, glede osnovnih šol pa je o njem (in o pouku v drugem deželnem jeziku) odločala "deželna šolska oblast v mejah, ki jih postavljajo zakoni, po zaslišanju onih, ki šolo vzdržujejo." Prav zoper obe ti dve določbi je protestiral Toman v državnem zboru.

Od deželnih zakonodaj je dodatno uredila vprašanje učnega jezika Štajerska: tu so (proti volji slovenskih poslancev) poverili krajevne šolske svete, da dajejo predloge glede učnega jezika, okrajne šolske svete pa, da odločajo o učnem jeziku v prvi instanci.

Tako je ustvarila zakonodaja dva, oziroma na Štajerskem tri odločilne faktorje: deželni šolski svet, občino (ta je bila v večini primerov tista, ki je šolo vzdrževala) in na Štajerskem še okrajni zastop. Deželni šolski svet je mogel imeti slovensko podobo le na Kranjskem, dokaj ugodno sestavo za Slovence pa le še na Goriškem. Okrajni zastopi, ki jih je volilo prebivalstvo posameznih sodnih okrajev, so obstajali od naših dežel samo na Štajerskem. Zaradi nedemokratskega sistema volilnih razredov, po katerem so volili veleposestniki, največji obdavčenci v trgovini in industriji, prebivalci mest in trgov ter podeželsko prebivalstvo vsak po eno četrtno poslancev, so imeli lahko Nemci, ki so šteli svoje pripadnike med najbogatejšimi, večino tudi v povsem slovenskih okrajih. Tudi občine so bile lahko po svojem prebivalstvu povsem slovenske, po svoji politični usmerjenosti pa nemške. Nemška stranka je imela vedno največ somišljenakov med najpremožnejšim prebivalstvom, med kmečkimi in nekmečkimi veljaki, trgovci, gostilničarji, raznimi podjetniki, veleposestniki ali inteligenco. Teh veljakov se pri občinskih volitvah zelo pogostoma eno-

⁴⁶ Obravnave dež. zbora kranjskega 1872, str. 69.

stavno ni dalo prezreti. Freie Stimmen pišejo 30. julija 1871, da bi se slovenske občine izrekle za slovenski šolski in uradni jezik, če bi beseda pripadla vsem občanom in ne le "bolj inteligentnim članom občinskih odborov".⁴⁷ Tako je, najbolj na Koroškem, marsikje na Štajerskem, o občini odločala vrhnja plast njenega prebivalstva in jo vodila v nemško šolo ter ustvarjala tako počasi toda vztrajno se razširjajočo nemško miselnost. Če smo hoteli imeti slovenske šole, smo potrebovali predvsem krepkih slovenskih občin, ki bi bile trdno v zavednih slovenskih rokah in bi odločno zahtevale slovenski učni jezik. To pa je bilo na Koroškem, v najbolj ogroženi slovenski deželi, izredno težko doseči. Tu so z nemške strani v novembru in decembru 1866 organizirali prošnje več občin v slovenskem delu dežele, da bi postala nemščina učni jezik na njihovih osnovnih šolah. Deželni zbor je tem prošnjam seveda ugodil in s tem še pred novo zakonodajo o osnovni šoli uvedel občino kot odločilen faktor glede izbire učnega jezika.⁴⁸ Germanizacija slovenskega šolstva na Koroškem, ki se je s tem začela, je imela za svojo pravno podlago "voljo" občin, to se pravi, njihovega vodstva.

Ker se je položaj slovenščine v šolah zlasti po letu 1848 močno popravil, ker je na splošno, ne sicer za mesta, trge in druga središča, pač pa za podeželje veljalo, da je učni jezik materinščina, ker so bili na podeželju zelo številni nacionalno zavedni in vneti župniki, ker se od cerkve germanizacije v glavnem ni bilo bati, se je povsem upravičeno zdelo za slovenščino vnetemu rodoljubu slovensko šolstvo bolj varno v rokah dotedanjih gospodarjev, župnikov, kot pa v rokah državne oblasti, ki je le korak za korakom popuščala pred slovenskimi zahtevami glede rabe jezika, uradništva, ki je bilo v glavnem do slovenščine negativno razpoloženo, in občinskih vodstev, ki so bila dostikrat nemško usmerjena.

VIII

Ko je bil novi sistem enkrat uveljavljen, ko se je pokazalo, da bo nova šola obstala in da ni neposrednega upanja, da bi propadla, se je moralo spremeniti tudi gledanje nanjo.

Za katoliški tabor se je pojavilo praktično vprašanje, kaj storiti. Ali odklanjati vsako sodelovanje v novi šoli, kolikor ne gre prav za najožja vprašanja verskega pouka, ostati v sovražnem odporu do nje, ali pa sprejeti novo zakonodajo kot izvršeno dejstvo in aktivno sodelovati v vsem šolskem delu, v vseh šolskih svetih, da bi bili tudi interesi cerkve kar najbolj mogoče dobro zastopani. Videli smo že, da se ni odločil za načelen odpor kranjski deželni zbor, ne ljubljanska škofija. Med duhovščino so bila mnenja deljena. Dr. Janez Pogačar, poznejši ljubljanski škof, je že leta 1868, v času, ko je izšel zakon o razmerju šole in cerkve, ni pa še bilo deželnih zakonov o šolskem nadzorstvu, objavil v Zgodnji danici članek, ki ne gleda preveč tragično na novi zakon ter upa posebej od kranjskega deželnega zbora

⁴⁷ J. Pleterski: Narodna in politična zavest na Koroškem, Ljubljana 1965, str. 197.

⁴⁸ V. Schmidt: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, III, Ljubljana 1966, str. 384-387.

in njegove zakonodaje, "da uk in vsa odgoja pri nas ohranita nespremenljiv kersčansko-katoliški značaj za vso prihodnjost". Glavno razliko glede vpliva duhovščine na šolo vidi v tem, "da mera tega upliva v prihodnje ne bode toliko zastavljena na častljivost duhovskega stanu, kolikor na osobno veljavo duhovnega pastirja, to je, na njegovo višjo razumnost in omiko ter na žarečnost njegove ljubezni do mladosti". In na koncu pravi o duhovnikih: "Nikakor se tedaj ne bodo smeli obupno odtezati, ampak serčno se poprijeti vsake prilike, po kateri morejo rastóčemu zarodu donesti tisto izobraženost in prosveto, v katero vsi z enim glasom poveljujejo čast in slavo Gospoda, ki prebiva v nedosežni svetlobi."⁴⁹ Iz vsega Pogačarjevega članka veje topla zavzetost za šolstvo.

V naslednjem letu poroča Zgodnja danica, da nekateri škofje "dopustijo duhovstvu v šolsko nadzorstvo, drugi ne", in meni, da so sicer vsi, kakor papež, nezadovoljni z novimi šolskimi zakoni, ker žalijo pravice sv. cerkve, da pa "okolišine tirjajo, da se v enem kraju po drugi poti namen doseže, kakor pa v drugem".⁵⁰ Čeprav cerkveni časopisi hvalijo kranjski deželni zbor oziroma njegovo slovensko večino, da je v deželni zakonodaji kolikor je bilo mogoče ščitila interese cerkve, je bilo, kakor kaže, prav na Kranjskem negativno razpoloženje do sodelovanja v novi šoli zelo močno. V Novicah in Zgodnji danici je bil objavljen novembra 1870 članek, ki je duhovnikom odsvetoval sprejemati predsedniško mesto v krajevnih šolskih svetih. "Duhoven naj kot ud krajn. šolskega sveta svojo dolžnost goreče in neprestrašeno spolnuje", naj skrbi za krščansko vzgojo in vedenje ter pouk mladine, "vse drugo ga ne briga zdaj, naj toraj v nemar puša, ker nima nobene dolžnosti več, kakor jo je imel po starih šolskih postavah; tudi to ni njegova naloga, da bi priganjal starše in otroke zastran šole. Take dostikrat zlo zoperne reči ima zdaj vlada v rokah. Pomozi ji Bog!"⁵¹

Za liberalni tabor, kolikor je imel pomisleke proti novi šoli iz nacionalnih razlogov, ali v kolikor je zaradi narodne sloge sprejemal njeno obsodbo, se je vprašanje, kaj storiti, pojavljalo še bolj ostro. Simpatije do liberalne šolske reforme so morale siliti na dan. Nacionalni interesi so zahtevali sodelovanje z novo šolo, saj bi odpor do nje mogel prinesiti samo škodo. Splošen slovenski odpor do nove šole bi mogel odtujiti učiteljstvo narodni stranki ter ga voditi v nemški tabor. Treba je bilo tudi pokazati, da niso vsi narodnostno zavedni Slovenci "mračnjaki", kakor je to želela prikazati nemška liberalna propaganda. Intimna mnenja slovenskih liberalcev o novi šoli se verjetno niso kaj dosti spreminjala, pač pa so se spreminjala stališča, kakor jih je do šolstva izražal Slovenski narod ali pa so jih kazali liberalni politiki v javnosti. Ta stališča so se precej spreminjala, zdaj zaradi narodne sloge in klerikalnega pritiska, zdaj zaradi liberalnih teženj in naraščajočih liberalno-klerikalnih trenj.

⁴⁹ Zgodnja danica 21. avg. 1868 str. 269-271.

⁵⁰ Prav tam, 27. avg. 1869, str. 277.

⁵¹ Novice 9. nov. 1870 (str. 360), Zgodnja danica 11. nov. 1870 (str. 358).

Tabori, največje slovenske politične manifestacije teh let, se problematike šolske zakonodaje niso dotikali. V skladu z liberalno politiko so se temu neprijetnemu vprašanju izognili. Niti eden od vseh 18 taborov se ni postavil proti novi šolski zakonodaji, kar je vsekakor znak moči tedanjega mladoslovenskega gibanja. O šolstvu se je na taborih sicer govorilo, toda to je bilo v zvezi s slovenščino kot učnim jezikom ter z zahtevo po ustanovitvi raznih šol (zlasti strokovnih, pa tudi univerze).

Nekoliko širše je segel ormoški tabor, 8. avgusta 1869. Na njem je govoril Božidar Raič o vzgoji slovenske mladine. To je bil tisti njegov znameniti govor, ki ni bil samo višek ormoškega tabora, ampak tudi eden vrhov taborskih govorov sploh, govor, na katerem je zaprisegel mladino, da bo marljiva in delovna na korist svojemu narodu, da bo pravična, poštena in npravnega ponašanja, da bo po vzgledu častnih mož branila "pravo, istino in svobodo svojega naroda do poslednjega zdiha", da se bo vselej upirala tujemu in krivičnemu gospodstvu nad slovenskim narodom, da bo iskreno in brez strahu ljubila dom in rod do črnega groba. Raič v svojem govoru ni govoril o šolski zakonodaji, poudarjal pa je, da morajo stati osnovne šole na Slovenskem na narodni podlagi, da morajo biti prilagojene potrebam ogromne večine, to je onih, ki naprej ne bodo študirali. Poudarjal je, da je v današnjem času potrebno znanje in je opozarjal na umno gospodarstvo, pa tudi na gospodinjske šole za vaška dekleta. Poudarjal je potrebo po poznavanju slovenske zgodovine, da vemo za krivice, ki smo jih trpeli in jih še trpimo od sosednjih narodov, za Zedinjeno Slovenijo, ki je naša edina rešitev. Poudarjal je potrebo po poznavanju ustave in političnih razmer: "vsak junak slovenski grede na krvavo borišče mora se zavedati, ka je slovenske krvi, ka mu nejde morilnega orožja rabiti proti svojim roditeljem, vedeti mora, ka je vojska za to, da brani narod proti krivičnemu nasilju, ustavo, zakone in pravo proti prestopnikom in kvarnikom, ne pa za to, da bi bila zgol orodje samosilju, ne za to, da bi pomagala svoj lastni narod in očevino svojo držati v tuji podložnosti: znati mu je, ka v ustavni in pravni državi ni ljudstvo ali narod za uradnike, nego uradniki za ljudstvo." Sprejeta je bila resolucija, ki je zahtevala, "ka slovenska mladina, da bode bodoče na večo korist sebi, svojemu narodu in državi, mora se gojiti in učiti v ljudskih učilnicah osnovanih na narodni podlagi; da še se k rednim predmetom pridruži nauk o umnem gospodarstvu, o zgodovini slovenskega naroda in da se po časnikih in knjigah tudi odpirajo oči v državne posle."⁵²

Kakor vse kaže, pa bi se bil problematike šolske zakonodaje dotaknil tabor, ki so ga pripravljali v Lescah pri Bledu za 29. maj 1871, pa je bil prepovedan. Dnevni red tabora, kakor je bil prijavljen oblasti, je imel tretjo točko takole formulirano: "Sedanji šolski zakoni naj se deželnim potrebam ustrezno spremene: brezverske šole naj jenjajo." Oblast je kot vzrok za prepoved navedla točko o zedinjeni Sloveniji ter točko o šolskem zakonu, češ da posega razpravljanje o teh zadevah v pravice državne in deželne zakonodaje, "zraven pa bi še v nujnih zadevah ljudstvo motiti in

⁵² Slovenski narod 14. avgusta 1869.

ljudem do vlade in njenih udov nezaupnost vtisniti zamoglo in potemtakem gotovo občinskemu blagru škoduje.⁵³

Nič nas ne presenečajo vero poudarjajoče izjave kranjskega deželnega zbora, saj je tu vsa slovenska stranka sprejela geslo "vse za vero, cesarja in domovino" in si nadela katoliško etiketo. Adresa kranjskega deželnega zbora z dne 30. avgusta 1870 je navedla na čelu pritožb in želja. "da je duh zakonodaje in eksekutive, tako mnogokrat žaleč katoliška čustva, v zadnjih letih v veliki meri vznemiril prebivalstvo te dežele in ga napolnil z globokimi skrbmi za prihodnost".⁵⁴ Adresa z dne 14. oktobra 1871 je omenjala, da bi se v avtonomni Kranjski mogla uveljaviti zakonodaja, primerna posebnim razmeram te dežele in značaju našega naroda, navdihnjena "z versko-nravnim in pravim svobodnim duhom".⁵⁵ Adresa z dne 7. decembra 1872 je karakterizirala politiko slovenske večine glede šolstva takole: "Nova šolska zakonodaja je bila sicer v vojvodini Kranjski sprejeta brez radostnega pritrdjevanja, vendar na splošno brez odpora, ker je izvajanje zakonodaje v mejah teh zakonov upoštevalo nacionalne in verske nazore in potrebe našega ljudstva."⁵⁶ Vendar pa je Bleiweis, ko je ob utemeljevanju adrese kritiziral državni zbor, dejal o njem: "Dal nam je brezverske šole in vzajemno zvezo med državo in cerkvijo je razrušil, duhovnike na prižnici djal pod censuro in kazensko postavo; in to je jedro vsega nemškega liberalizma, o katerim potrti naš narod slovenski kliče: Libera nos, Domine!"⁵⁷

Toda tudi na Štajerskem, kjer so bili liberalci mnogo močnejši, je shod rodoljubov v Mariboru 17. maja 1870 sprejel program, ki naj bi veljal za določitev poslanskih kandidatov, in v katerem je bila tudi naslednja točka: "ker je vse na tem ležeče, da se naša šolska mladina vzreja v krščanskem duhu, želimo, da se šolska postava še enkrat presodi in tako popravi, da se v samostalni organizaciji šole tudi katoliški cerkvi primeren vpliv pri nadzorovanju šol odloči".⁵⁸ Ko so naslednje leto slovenski deželni poslanci (4 liberalni, 2 klerikalna) oddali v začetku maja Hohenwartovi vladi, ki ni izključevala možnosti reforme šolskih zakonov, spomenico s svojimi željami, je bilo v njej na koncu rečeno: "K slednjemu še ne moremo opustiti, da ne bi izrekli, da je naše ljudstvo zadovoljno sprejelo od vlade omenjeno revizijo postave o ljudskih šolah, ktera postava se našemu ljudstvu v vernih, narodnih in denarnih zadevah v večem ne prilaga."⁵⁹

Iz pisanja Slovenskega naroda naj navedemo nekaj primerov:

Omenili smo že programsko izjavo v prvi številki Slovenskega naroda, da se bo list zavzemal za to, "da se ljudska šola ne loči od cerkve". 22. novembra 1870 pa je izšel zelo previdno napisan članek, ki ugotavlja, da Narod še ni dosti pisal o razmer-

⁵³ Dušan Kermavner: O prepovedi gorenjskega tabora in o bohinjškem uporu leta 1871 (Časopis za zgodovino in narodopisje 40, 1969, str. 508).

⁵⁴ Obravnave dež. zbora ljubljanskega 1870, priloga 35.

⁵⁵ Obravnave dež. zbora kranjskega 1871, priloga 53.

⁵⁶ Isto, 1872, priloga 74.

⁵⁷ Prav tam, str. 134.

⁵⁸ J. Vošnjak: Spomini, Drugi zvezek, Ljubljana 1906, str. 129.

⁵⁹ Novice 1871, str. 168.

ju med šolo in cerkvijo, poudarja važnost šol in pravi: "Tudi slovenski domoljubi važnost šole sicer ne prezirajo, pa vendar so jej menda premalo udani še." Glede novih zakonov sodi: "Mi menimo; da nima niti tisti prav, ki vlado v tej zadevi graja, niti tisti, ki jo zagovarja... Nove šolske postave, akoravno so pomanjkljive, ker so za vse dežele po enem kopitu osnovane, vendar niso tako nepravilne, kakor bi jih kdo sodil. Res jemljejo nekaj pravic duhovnom, a dajejo jih drugim stanovom, katerim gredó po naravni in splošni državljanski postavi." Članek poudarja dosedanje zasluge duhovščine za šolo, obsoja pa duhovnike, ki zaradi novih zakonov "ne marajo za šolo kratko nič", Kmet se še marsikje jezi na šolo, ki mu naklada davke in odteguje otroke od dela. Če mu še duhovnik, "na ktereга stavi prosti kmet vse svoje zaupanje", šole ne priporoča, podpira na ta način napačno ljudsko mnenje ter škoduje ljudstvu. Duhovščina naj torej sodeluje v šolstvu že zaradi domoljubja.

Ista misel se pozneje še večkrat ponavlja, sodba o šolskih zakonih pa je vedno bolj pozitivna. 21. januarja 1871 piše Slovenski narod: "nove šolske postave so v principu dobre" ter poudarja, da postava iz leta 1869 "nam Slovencem ne bode škodovala, marveč koristila, ako jej ne bodemo nasprotovali, ter je rajši sprejeli in porabili to, kar je v njej dobrega".

16. maja 1871 piše poseben dopisnik, da je vsakega pravega, domoljubnega Slovenca žalila prepoved gorenjskega tabora na Lescah, "le slovenskim, zlasti kranjskim učiteljem pa to ni bilo toliko žal" zaradi točke o brezverskih šolah. Dopisnik je mnenja, da tako razpravljanje ne bi bilo primerno "za naše slovensko, priprosto ljudstvo, za našega nevednega kmeta". Ta še nima dovolj veselja in ljubezni do šole. Ker pa je šola nujno potrebna, ker je "edino pravo sredstvo, da se ljudstvu pomore k večji duševni omiki in k boljšemu materijalnemu stanju", je treba šolo priporočati, priporočati pošiljanje otrok v šolo in redno plačevanje učitelja, dobrotnika kmetovih otrok. Naše šole niso brezverske, kjer imajo "še duhovni kaj ljubezni do šole in mladine" se pridno "podučuje v sv. veri, kakor popred". Pri nas je torej potrebno čimprej sklicati deželni zbor, izdelati zakon, po katerem bodo občine morale zidati šole, pošiljati otroke v šole in primerno plačevati učitelje - "pa ne iskati brezverskih šol na Slovenskem, kjer jih ni".

1. junija 1871 piše Slovenski narod, da mora šolsko postavo iz leta 1869 "slehern, ki nepristransko sodi, pravično imenovati". Znova so posvarjeni duhovniki, ki ne delajo z veseljem pri krajevnih šolskih svetih in nočejo v njih prevzeti predsedstva. "Sicer pa naj tudi duhovniki premislijo, preden pride do resnega boja, da sovražniki šolstva so tudi sovražniki naroda. Slovenski duhovniki so bili zlasti kot učeniki dobrotniki slovenski. Varujejo naj se, da zarad male neugodnosti v svoji strasti kot šolski nasprotniki ne pridejo ob svoje dobro ime!"

Dokaj značilno je tudi pisanje Učiteljskega tovariša, ki ga je do konca leta 1872 urejal Andrej Praprotnik. Tudi ta časopis je vodil slogaško politiko ter se je izogibal sodbam o liberalno-klerikalnih problemih, včasih pa si je pomagal s kar najbolj splošno katoliško deklaracijo. Učiteljstvo, ne samo liberalno, je sprejelo novo zakonodajo po veliki večini z veseljem, saj je dvignila njegovo veljavo, ugled in položaj. Klerikalna naziranja so bila med učiteljstvom v manjšini. Na ustanovnem občnem

zboru Učiteljskega društva za Kranjsko 31. marca 1869 je predlagal Matej Močnik resolucijo, "da učitelji hočejo pod državnim nadzorstvom ravno tako skerbeti, truditi in poganjati se za kerščansko-katoliško izrejo, kakor pred pod cerkvenim, ter mladino izrejevati po načelih in vodilih kerščanske vere". Stegnar in Eppich sta nastopila proti temu predlogu, ne naravnost zoper predlagano misel, pač pa z ugotovitvijo, da "država tudi drugače izreje, kakor je kerščanska, ne zahteva" - in Močnikov predlog je bil odklonjen.⁶⁰

V naslednjih letih, zlasti pa leta 1871, postaja tudi sicer tako previdni Praprotnikov list bolj odločen. Posebej ostro obsoja enostranske in krivične ocene nove šole. Pri tem izhaja kakor Slovenski narod iz visokega vrednotenja izobrazbe in njenega pomena za ljudstvo, poleg tega pa še iz poboljšanja položaja učiteljstva, ki ga prinaša nova zakonodaja. Tako Učiteljski tovariš odobrava in ponatiskuje zgoraj omenjeni protest Slovenskega naroda zoper točko o brezverski šoli na gorenjskem taboru,⁶¹ ogorčeno protestira zoper nek Vaterlandov članek o učiteljstvu na Kranjskem,⁶² nastopa zoper enostranske obsodbe nove šole, kakor jih je pokazalo katoliško politično-gospodarsko in narodno društvo pri Sv. Lovrencu v Slovenskih goricah,⁶³ ter negativno ocenjuje knjižico Stara in nova šola, ki jo je tedaj izdal dr. Lavoslav Gregorec. Pri tem pravi: "Samo bojimo se, da bodo slovenski duhovniki le zavolj tega, ker nimajo sami izključljivo šolstva več v rokah, slovenskemu šolstvu in slovenskim učiteljem tako nasprotovali, in ljudstvo tako napak podučevali, kakor se je to pričelo s knjižico: Stara in nova šola, in bojimo se, da bi se ravno po tej poti pri nas na Slovenskem ne jelo začenjati prvo pogubljivo razkolništvo med cerkvijo in šolo."⁶⁴

V istem smislu je izzvenelo tudi prvo zborovanje učiteljev iz vseh slovenskih dežel v Ljubljani 24. septembra 1872. Ivan Lapajne je dejal v svojem govoru, da bi morali duhovniki učitelja pri njegovem delu podpirati. "Tedaj mi želimo s tako slovensko duhovščino v harmoniji živeti. Če pa ona ne samo nič pri šoli ne pomaga, ampak celo graja, graja vse nove šolske uredbe, in graja javno in očitno tisto šolsko postavo, ki je učiteljski stan k večji veljavi povzdignila in ga osvobodila; tedaj morajo tudi slovenski učitelji javno povedati, da beseda takega duhovna v šolskih zadevah nij sveta in nezmotljiva."⁶⁵

Zborovanje je zahtevalo tudi slovensko učiteljišče, češ da je povsem nenaravno, da bi se učitelj izobraževal v drugem jeziku, kakor pa bo potem učil. Glede vprašanja poučevanja drugega deželnega jezika v osnovnih šolah je zborovanje prešlo na dnevni red, češ, naj bodo za čisti slovenski narod le čisto slovenske šole.⁶⁶

⁶⁰ Učiteljski tovariš 1889, str. 123.

⁶¹ Prav tam, 1871, str. 175-176.

⁶² Prav tam, str. 222, 349.

⁶³ Prav tam, str. 239.

⁶⁴ Prav tam, str. 238, 239.

⁶⁵ Slovenski narod 14. okt. 1872.

⁶⁶ Učiteljski tovariš 1872, str. 302, 328, 329, 330.

Decembra 1872 je začel Ivan Lapajne v Ljutomeru izdajati Slovenskega učitelja z liberalno usmerjenostjo, Učiteljski tovariš pa je postal v novem letu pod uredništvom Mateja Močnika klerikalen. Tako je postal za nekaj časa, kakor slovensko politično gibanje nasploh, diferenciran tudi slovenski učiteljski tisk.

S tem smo z našim razpravljanjem pri kraju. Če hočemo prav razumeti stališče Slovencev do nove avstrijske šolske zakonodaje pred sto leti, ga ne smemo presoјati izolirano, samo v zvezi s šolsko problematiko, ampak ga moramo gledati v zvezi z vsemi burnimi liberalno-klerikalnimi, nacionalnimi in ustavnimi boji tistega časa. Ko bi takratni slovenski poslanci sklepali o šolskem zakonu brez strahu pred nacionalnim nasprotnikom in brez potrebe po slogi v nacionalnem boju, pa bi tako slovenski liberalci lahko odkrito pokazali svoje mišljenje, bi imele debate in glasovanja po vsej priliki močno drugačno podobo. Da je tako, nam kaže politika mladoslovencev v času krhanja sloge, ko so vedno jasneje nastopali s svobodomiselnimi, liberalnimi stališči. Ob končnem razcepu 1873 so še posebej poudarjali, da sprejemajo šolske zakone, da so vedno bili zanje, da stoje na strani učiteljstva. Zdi se tudi, da je bila prav šolska problematika eden pomembnih razlogov za to, da so se odločili za samostojen, odkrito liberalen nastop.

DIE SLOWENEN UND DIE "NEUE SCHULE"

(Zusammenfassung)

Die österreichische Schulreform begann mit dem Jahre 1867 im direkten Zusammenhang mit dem Kampf gegen das Konkordat. Zur Abwehr liberaler Angriffe organisierte sich die katholische Partei und erreichte bei den Wahlen 1870 beachtliche Erfolge auf dem Lande. Diese Auseinandersetzungen konnten selbstverständlich die Slowenen nicht unberührt lassen. Die slowenischen Liberalen versuchten, die katholischen Slowenen zu überzeugen, "daß unsere Nationalität weit stärker gefährdet sei als der katholische Glaube", sie selbst verzichteten, für ihre liberalen Anschauungen und Konzepte einzutreten, und sprachen sich grundsätzlich für eine katholische Orientierung aus. In der Meinung, daß ein Glaubenskampf neben dem nationalen Kampf nicht zu verkraften wäre, wollten sie den gefährlichen liberal-klerikalen Konflikten so gut wie möglich ausweichen. Die katholische Seite verlangte aber von der nationalen Bewegung immer stärker, daß sie sich auch in religiös-politischer Hinsicht klar entscheidet.

Die Mehrheit der slowenischen Reichsratsabgeordneten vertrat liberale Auffassungen. In der Frage des Konkordats wichen einige zwischendurch einer Abstimmung aus, nur der Pfarrer Pintar und der Graf Barbo engagierten sich in der Verteidigung der Kirche und des Konkordats. Svetec vertrat in seiner Rede vom 20. Juli 1867 zwar den katholischen Standpunkt, versuchte aber doch den Eindruck zu erwecken, daß er eine neutrale Haltung einnehme, kein betroffener Katholik, sondern ein friedliebender Politiker sei, der sich vor Glaubenskämpfen fürchte und daher vor ihnen warne. Ende Oktober stimmten außer Klun alle slowenischen Abgeordneten gegen das liberale Schulgesetz; Klun verließ wenig später die slowenische Partei. Angesichts der Schulgesetze fürchteten sich die Slowenen auch vor der Germanisierung, denn sie hatten das Gefühl, daß das neue staatliche Schulwesen viel deutscher sein werde als es das alte unter kirchlicher Aufsicht war. In der Debatte über das Landesgesetz betreffend die Schulaufsichtsbehörde erhöhte der Krainer

Landtag (der eine slowenische Mehrheit hatte) im Gegensatz zur Regierungsvorlage die Zahl der Geistlichen in den Schulräten; der beschlossene Text erhielt "wegen der grundsätzlichen Abweichung von der Regierungsvorlage" keine kaiserliche Sanktion. Im folgenden Jahr zeigten sich sowohl der Landtag wie auch die Regierung kompromißbereiter, sodaß der neue Text am 25. Feber 1870 die kaiserliche Zustimmung erhielt. Der 1869 dem Wiener Abgeordnetenhaus vorgelegte Entwurf des Volksschulgesetzes stieß auf die Opposition der Polen, Italiener, Slowenen und Tiroler. Dr. Lovro Toman erklärte namens der slowenischen Abgeordneten, daß der Entwurf die Verfassung und die Rechte der Länder sowie die nationale Gleichberechtigung verletze, worauf die Polen, Tiroler und Slowenen das Parlament verließen.

Im Herbst 1869 legte die Regierung den Landtagen die Entwürfe zweier Landesgesetze vor: über die Errichtung, Erhaltung und den Besuch öffentlicher Volksschulen sowie über die rechtliche Lage der Lehrer. Der Schulausschuß des Landtags von Krain erarbeitete seine Vorlagen im äußerst konservativen Geist und bestimmte für die Schulen und die Lehrergehälter sehr niedrige Beträge. Das Problem wurde erst 1872 gelöst. Die Unzufriedenheit mit der Schulpolitik der slowenischen Führung, die Verbitterung der Lehrer und die zwingende Anpassung an den Regierungsstandpunkt bildeten den Grund, daß der Landtag seine Auffassung korrigierte und der neu beschlossene Text am 29. April 1873 vom Kaiser sanktioniert wurde.

Die Lehrerschaft, nicht nur die liberale, nahm die Schulgesetzgebung in der überwiegenden Mehrheit mit Freude auf, denn diese verbesserte ihre Bedeutung, ihr Ansehen und ihre Lage.

KLERIKALNO-LIBERALNA TRENJA IN KONEC TABOROV

Izšlo v Časopisu za zgodovino in narodopisje 5 (40), letnik 1969 (Bašev zbornik), str. 517-525.

Obe struji v slovenskem narodnem gibanju v zadnjih šestdesetih letih prejšnjega stoletja, liberalna in klerikalna, sta se delili na strpni in nestrpni del, če lahko rabimo ta izraz. V prepričanju, da je slovenski politični stranki v nastopanju na zunaj treba enotnosti in da bi bili notranji razpori narodni stvari predvsem škodljivi, so bili strpni na obeh straneh pripravljeni marsikaj popustiti in se zadovoljevati s kompromisi, da le ne bi trpela narodna stvar. Nestrpni morajo marsikdaj odnehati tudi zato, ker ni popularno načenjati stvari, ki vodijo v razdor, ker zbuja tako početje dokaj splošen odpor. Dogodki v svetu okrog nas, kakor zlasti veliki liberalno-klerikalni boj v monarhiji ter rastoča splošna organizacija konservativnega katoliškega tabora pritiskata na domače razmere in podpirata ekstreme. Klerikalna struja se zaveda velike vloge duhovščine v organiziranju slovenskega političnega gibanja in njegovih volilnih uspehov, pa more zato tudi groziti in celo izsiljevati. Liberalna struja, ki te zavesti moči nima, mora bolj popuščati ter nastopati dostikrat dvolično in neiskreno. Razmerje sil se neprestano spreminja, isti ljudje spreminjajo svoja stališča, strpni postajajo nestrpni.

Vodstvo liberalnega tabora, če naj s tem označimo krog, ki izdaja Slovenski narod in mu določa politiko, se je v začetku držalo prepričanja, ki je obenem prav gotovo med inteligenco tudi večinsko mnenje, "da naš narod ne podnese verskega poleg narodnega boja", kakor je pisal Jurčič Vošnjaku 1871,¹ da se je torej verskemu boju treba izogibati. Janko Pajk je dejal, da je versko vprašanje "nas Slovence nepričakovano prehitelo, da ne rečem - neugodno".² Slovenski liberalci si skoraj gotovo niso želeli, da je prišlo cerkveno vprašanje s tako silo na dnevni red prav v času, ko je bilo treba reševati nacionalno vprašanje.

Liberalci se torej skušajo držati nekake nevtralnosti, ki ne napada cerkvenih stališč, ne hvali liberalne zakonodaje, pa tudi ne zagovarja cerkvenih stališč, ne napada liberalne zakonodaje. Obenem pa priznavajo katoliške verske temelje in so pripravljeni tudi dajati nekatere splošne izjave, naklonjene katoliški cerkvi. Na taki podlagi si včasih predstavljajo, da bo sožitje z drugo strujo kar lahko, nekako v smislu prostodušne Jurčičeve formulacije v že citiranem pismu: "farji so pa tako zadovoljni ako se jih v miru pusti in ako se pohvali kako konservativno društvo, kar je lahko in glede naših okolnosti potrebno." Toda tako preprosto to ni bilo. Nevarnosti tej taktiki so pretile z obeh strani, liberalne in klerikalne.

¹ Neditirano pismo, Vošnjakova korespondenca v Arhivu R Slovenije v Ljubljani.

² J. Pajka Izbrani spisi, I, Maribor 1872, str. 17.

Z liberalne strani so se pojavljale med politiki, zlasti na Štajerskem, razne javne liberalne izjave, odločno liberalno so bili usmerjeni študentje, svobodomiselnost se je kazala v slovenski literaturi. Morebiti se je bilo v literaturi še sploh teže odreči svobodni besedi kakor v politiki. Zvon je začel Stritar izdajati leta 1870, kakor sam piše Luizi Pesjakovi, v upanju, "da se zbere pri nas s časom stranka, na političnem in na literarnem polji, imenujemo jo, ako Vam drago, mlado Slovenijo, ki bode nosila na svoji zastavi, v svojem serci zapisano: Za svobodo, omiko, narodnost, bratovsko ljubezen med posameznimi narodi!"³ Liberalnemu vodstvu, če je hotelo ostati zvesto svoji taktiki izogibanja verskemu boju, spor glede Zvona ni mogel biti simpatičen in mu je bilo njegovo pisanje neprijetno. V tem smislu bi bilo razumeti Levčevo poročilo, "da Zvon glavnih sovražnikov nijma v Ljubljani, kakor bi človek mislil, ampak - v Mariboru pri naših 'mladoslovenskih' prijateljih, ki so tudi Pavliho pobili."⁴ Levstikov poskus politične brezkompromisnosti ni mogel uspeti, posebej še, ker Zarnikovo vedenje ob trebanjskih volitvah junija 1870 nikakor ni bilo niti prvo niti izjemno; podobno so postopali domala vsi, če ni bilo drugače mogoče. Nekaj primerov za to bom navedel pozneje.

Na drugi strani se je konec šestdesetih let katoliški tabor v Avstriji vedno bolj organiziral. Nastajajo katoliške čitalnice, politična in tiskovna društva, vrstijo se najrazličnejše katoliške prireditve in manifestacije. Ta val zajame tudi slovenske dežele. Kakor je Štajerska med vsemi slovenskimi deželami vodilna v organiziranju mladoslovenske aktivnosti in radikalizacije slovenskega narodnega programa, tako je vodilna tudi v organiziranju klerikalne aktivnosti. Zgled za to dejavnost je gibanje v avstrijskih nemških deželah, zlasti še v Gradcu.

Septembra 1868 je pisala Zgodnja danica, da so "nekateri neduhovni v Ljubljani" sprožili misel, da bi se ustanovila katoliška čitalnica, ki bi služila katoličanom vseh narodnosti.⁵ 29. novembra je bil sestanek, na katerem je bil izvoljen začasni odbor, ki je pripravil pravila Katoliške družbe za Kranjsko. Prvi občni zbor je bil nato 3. marca 1869; toda to društvo je bilo po svojih pravilih nepolitično. (Mimogrede naj tu omenimo, da jemljejo nekateri za ustanovitev tega in drugih društev te dobe dan sestave začasnega odbora, ki je moral izdelati pravila ter jih predložiti oblastem v potrditev, drugi pa dan prvega, ustanovnega občnega zbora, ki je izvolil prvi stalni odbor; zato beremo marsikdaj za posamezna društva tudi različne letnice ustanovitve.)

Prva prav politična katoliška društva so začela nastajati na Štajerskem proti koncu leta 1868.⁶ 13. novembra 1868 je prinesla Zgodnja danica dopis "iz Štajerskega", ki ga je z datumom 7. novembra napisal J. Š., to je dr. Jožef Šuc, kaplan v Slovenski Bistrici. Članek popisuje, kako močno katoliško gibanje se je začelo po

³ Josip Stritar: Zbrano delo IX, Ljubljana 1957, str. 299-300

⁴ France Bernik: Pisma Frana Levca, I, Ljubljana 1967, str. 83; glej tudi str. 224.

⁵ Zgodnja danica, 4. septembra 1868 (str. 288).

⁶ Ne 1869, kakor sva po Erjavčevi Zgodovini katoliškega gibanja na Slovenskem (Ljubljana 1928, str. 18) napisala v knjigi F. Gestrin-V. Melik: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918, Ljubljana 1966, str. 185.

raznih evropskih državah, pa tudi v Avstriji, npr. med štajerskimi Nemci, "le med nami slovenskimi katoličani ga ni najti!" Sklicujoč se na Kristusove besede **Kdor ni z menoj, je zoper mene**, se ne zadovoljuje z nevtralnostjo ("nam slovenskim katoličanom v sedanjih naših okolišinah zadosti ni in ne more zadosti biti, ako nas samo le ne napadate, ne pikate, ne šipljete"), ampak zahteva aktivno obrambo vere in cerkve. Če pa do tega ne bo prišlo in "ako se tudi po taborih ne bo nikdar nobena beseda v prid katoliške cerkve povedala", bodo duhovniki in drugi zavedni katoliki prisiljeni ustanoviti svoje lastne katoliške časnike, čitalnice in politična društva, prirejati svoje tabore in si voliti svoje poslance, vse na podlagi dvojnega, katoliškega in narodnega programa. Narodni program poleg katoliškega, "vzlasti zedinjenje vseh Slovencev v eno slovensko kronovino", Šuc posebej naglašaja. Duhovniki in drugi so se že, kakor pravi, "tudi tu pa tam" shajali "in se posvetovali", kako bi začeli izdajati velik političen dnevnik, kako bi bil potreben bolj po domače pisan tednik, posebno pa so vsi čutili, da je najprej treba ustanoviti posebno politično družbo, "ki bi imela v vsaki fari svojega poverjenika in v vsaki vasi ali okolici svojega podpoverjenika, ki bode v svojem kraju družbo razširjeval in od posameznih členov družbe ob svojih časih prav male doneske pobiral v prid društvene blagajnice". Taka družba s cerkvenim in narodnim programom bi lahko v kratkem narasla na 50.000 članov. Ker bi bil razcep v cerkveno in narodno stranko Slovencev v škodo, "prašamo tukaj javno", piše Šuc, "popred ko v tej reči kaj več počnemo," ali bi hotela "družba za brambo narodnih pravic" (politično društvo, poznejša Slovenija, ki se je bila tedaj ustanovila v Ljubljani) svoja pravila tako razširiti, da bi poleg narodnih branila tudi cerkvene pravice. "Ako je pri volji to storiti, njej obljubimo svojo pomoč, da se njenih članov število po poprej naznanjeni poti berž jako razširi po celi Sloveniji do zadnje vasi."

Tu imamo torej pred seboj že povsem izdelan načrt katoliške politične organizacije, ne vemo pa, kdo je bil poleg Šuca v tem krogu, ki se je posvetoval in delal načrte. Vsekakor je značilno, da je urednik Zgodnje danice Luka Jeran opremil dopis z bolj rezerviranim in previdnim kot pa navdušenim komentarjem: "Morebiti ne bo odveč pristavek, da naj bi se v vsaki potrebni zadevi početniki dorazumeli tudi s cerkvenimi oblastmi, da se v kako zadrego ne pride. Tako delajo katoličani po družih krajih, kjer jim cerkveni vikšji pastirji njih društva slovesno pričenjajo, včasi pri njih nazočevajo itd." Seveda Šuceva ideja, da bi narodna društva dobila še katoliški značaj, ni mogla naleteti na ugoden odziv niti pri mladostnicah niti pri starostnicah. Za Bleiweisa vemo, da je pozneje, leta 1871, odklonil, "da bi se ime njegove Slovenije dopolnilo s pristavkom 'katoliško politično društvo'",⁷ toliko bolj je bil torej verjetno proti leta 1868 - če je tedaj kdo Šucevo idejo sploh resno jemal v poštev in diskusijo.

Toda še pred novim letom 1869 so nastala po Šucevem prizadevanju v okolici Slovenske Bistrice prva katoliška politična društva. V prvih mesecih 1869 jih je že

⁷ F. Erjavec, v op. 6 cit. delo, str. 12.

šest (Cigonce, Ložnica, Zgornja Bistrica, Devina, Nova vas, Fram)⁸ in Zgodnja danica prinaša o njih hvale polna poročila.

11. avgusta 1869 je prišlo v Celju do pomembnega zborovanja slovenske duhovščine na Štajerskem (vabljeni so bili tudi duhovniki iz Kranjske, vendar razen enega niso prišli⁹). Na dnevnem redu je bilo razpravljanje o mladoslovincih (z vprašanjem, ali je res, da se hočejo izneveriti katoliškemu načelom), o organizaciji katoliške narodne stranke (z vprašanjem, ali je potrebna), o katoliškem časopisu, o katoliškem tiskovnem ter duhovniškem literarnem društvu.¹⁰

Kosar, referent o prvi točki, je prišel do sklepa, da na Slovenskem ni stranke, ki bi prešla meje katolicizma. "Naše geslo," je dejal, "bode vseskozi katoliška ljubezen; in ta nas uči, da, če se včasih po novinah ali društvih kaj prikaže, kar je proti načelom katoliškimi, bomo z vso potrpežljivostjo ... sobrate svoje ... skušali prepričati pomote." Poudarjal je, da bo duhovščina s posebno ljubeznijo podpirala slovensko mladino, "ki nam je toliko mileja, ker je narodna, in gori za blagor naroda". V diskusiji je bilo omenjeno, da so bili sporov krivi tudi nekateri duhovniki. Glede Slovenskega političnega društva v Mariboru, ki je bilo osnovano v letu 1868, imelo ustanovni občni zbor 15. junija 1869 in so ga vodili mladoslovenci (pa je potem zaradi nepojasnjenih sporov kmalu zaspalo¹¹), je dejal Kosar, da želi duhovščina delati "v lepi, prijateljski slogi" z njim. "Pripoznavaje popolno opravičenje načel pol. društva ne tirjamo nič drugzega, kakor da tudi ono pripoznava svobodo katol. cerkvi, ter nam na pot ne stopi, če bi treba bilo v tej ali onej zadevi potezati se za katol. pravico." Kosarjev govor je naletel na splošno odobravanje in Božidar Raič je na vprašanje, kaj meni, odgovoril: "s tem se mora vsak strinjati in vam z veseljem desnico podati"; tudi njegovo poročilo o zborovanju v Slovenskem narodu¹² je bilo ugodno.

K drugi točki je dr. Ulaga podal zelo temno sliko o položaju katoliške zavesti na Štajerskem. Rekel je, da je tega stanja delno kriva tudi cerkev, ki je nekdanj pogosto pomagala vladi pri nemškutariji. Predlagal je, naj se osnuje katoliško društvo, toda ne v Mariboru, kjer so razmere za to skrajno neugodne, ampak v Celju. Glede škofovega stališča je bilo sporočeno, da se strinja "s snovanjem kat. političnega društva za celo lavantinsko škofijo, samo da ni enostransko-narodno". Izvoljen je bil petčlanski pripravljalni odbor, vendar iz tega načrta ni bilo potem nič.

V tretji točki je šentviški župnik Ulaga za tedanje razmere odsvetoval ustanovitev katoliškega političnega dnevnika. Sklepa ni bilo nobenega. Izražene so bile misli o podpiranju Slovenskega naroda, če ne bo nasprotoval katoliški reči, pa o Zgodnji

⁸ Franjo Baš: K zgodovini narodnega življenja na Spodnjem Štajerskem. ČZN 26, 1931, str. 40, oz. v ponatisu Fr. Baš: Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije, Maribor 1989, str.26.

⁹ Zgodnja danica, 30. julija 1869 (str. 249), 20. avgusta 1869 (str. 269).

¹⁰ Naslednje poročilo o zborovanju je sestavljeno predvsem na podlagi opisov v Zgodnji danici 20. avgusta 1869 (str. 269-271), medtem ko Baševa (v op. 8 cit. delo str. 41, 42) in Prijateljeva (Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina III, Ljubljana 1958, str. 292-294) slika temeljita predvsem na Slovenskem narodu in Slovenskem gospodarju.

¹¹ Baš, v op. 8 cit. delo, str. 43, 44.

¹² Slovenski narod, 14. avgusta 1869.

danici, ki naj bi začela pogosteje izhajati. Omenimo naj tu, da je tudi Danica še pred tem sestankom v dopisu iz Maribora¹³ zavrnila misel na slovenski katoliški list v Celju, češ da je Slovenski narod že dolgo zmeren in previden, "tako da zamore tudi vsak 'klerikalec' ž njim zadovoljen biti", kot cerkveno-katoliški list pa je Danica čez in čez dovolj, zlasti še, če bi mogla pogosteje izhajati. Misel na katoliško tiskovno in literarno društvo je bila zavrnjena kot nerealna.

Franjo Baš je imenoval ta celjski sestanek "prvi sestanek na Slovenskem sploh, ki kaže bodoče smernice katoliško-politične organizacije z mladinsko, politično, tiskovno in znanstveno orijentacijo",¹⁴ vendar pa je treba reči, da praktičnih rezultatov ni bilo, da je bila širokopotezna akcija, ki jo je verjetno Šucov krog imel v načrtu, odklonjena, da je nestrpna struja doživela poraz in da je ves sestanek izzvenel v duhu sloge z mladoslovensci.

Če sta tako v letu 1868 in 1869 propadla že dva velika načrta, je dalo pa leto 1870 glede katoliških organizacij na Štajerskem povsem drugačno, izredno aktivno podobo. Zdaj je propagiral dr. Šuc katoliške politične organizacije v dolgem članku, ki je izhajal v Zgodnji danici od 15. aprila do 10. junija pod naslovom **Slovenci! Snujte si katoliško-slovensko-politična društva** ter v posebni brošuri, ki je izšla istega leta.

Ideje so prav take kakor pred dvema letoma, toda ton članka je precej ostrejši. Nič več ni vljudno indirekten, ampak ostro napadalen, nič več ne govori o nevtralnosti, ampak o nasprotni stranki. Doslej so katoliki "brezpogojno in zaupljivo", pravi, podpirali narodne naprave in narodne poslance, ne da bi posebej zahtevali katoliško usmerjenost, kakor da je vsak narodnjak tudi zvest katoličan. "Pa žalibog, na Štajerskem smo se prepričali, da saj tukaj vseskozi ni več taka! Neka sicer čisto mala, pa neutrujena svojat je tudi pri nas sv. veri in cerkvi neprijazna in slaboverna, kakor nemški liberalizem, in si prizadeva strup verskega indiferentizma in slaboverstva med ljudstvo spraviti. Večkrat nam je že roglje pokazala, pa jih je kakor polž zopet skrila, kadar jo je kdo po njih kljuknil."¹⁵ Ti ljudje bi radi slogo, zanikavajo razlike, pa le zato, ker pri volitvah brez pomoči duhovnikov ničesar ne bi mogli doseči. Za bližnje volitve zahteva Šuc, da je dolžan "katoliški slovenski narod" "svoje kandidate za poslanstvo pred volitvijo na odgovor poklicati, ter jih vprašati, so li pripravljeni se potezati za sv. vero". Od poslancev pa zahteva še, da morajo podpirati vse zagovornike sv. vere, "naj si bodo kterelega naroda koli, akoravno bi bili v drugih političnih vprašanjih z njimi navzkrižnih misli"¹⁶ - to se pravi, da se morajo povezati z nemškimi konservativci.

Čeprav katoliško-politična društva niso rasla tako, kakor so si želeli njih najvneteji zagovorniki, da bi - po Šucevem načrtu - obstajala v vsaki fari ali celo v vsaki vasi, potem posebej za vsak sodni okraj, za vsako okrajno glavarstvo in za ves

¹³ Zgodnja danica, 9. julija 1869 (str. 223).

¹⁴ Baš, v op. 8 cit. delo, str. 42.

¹⁵ Zgodnja danica, 10. junija 1870 (str. 181, 182).

¹⁶ Prav tam (str. 182).

slovenski del dežele,¹⁷ jih je vendar precej nastalo. Za leto 1870 navaja Baš ustanovitve v naslednjih krajih: Šmartno pri Slovenjem Gradcu (1871 preseljeno v Slovenj Gradec), Nova Cerkev, Donačka Gora, Sv. Rupert v Slovenskih goricah, za leto 1871 pa: Konjice, Globoko, Vurberk, Šentjur pri Celju, Vuzenica, Vitanje (oživelo), Sv. Lenart v Slovenskih goricah, Laško, Velenje.¹⁸ Najpomembnejše je bilo seveda konservativno politično društvo v Mariboru, ki je imelo svoj ustanovni občni zbor 17. julija 1870. Poleg tega pa je bilo po zgledu podobnega društva v Gradcu, ki je izdajalo Grazer Volksblatt, in zlasti na pobudo Mihaela Hermana konec leta 1870 osnovano Katoliško tiskovno društvo, prvo te vrste na Slovenskem.¹⁹ Društvo je kupilo Prelogov tednik Slovenski gospodar, ki mu je že ob meji prvega polletja 1871 postal urednik dr. Jožef Ulaga.

V ta društva vabijo konservativci tudi liberalce, tako zaradi gesla sloge v narodnem gibanju kot zaradi načelnega katolištva, ki so ga liberalci večinoma deklarirali, pa iz taktičnih razlogov. Liberalci so v začetku ta vabila sprejemali, a njihova dejavnost je bila vedno manjša. Slovenski narod je pisal o ustanovnem občnem zboru Konservativnega političnega društva dokaj simpatično.²⁰ V začasnem odboru Katoliškega tiskovnega društva so bili poleg predsednika grofa Brandisa, duhovnikov Kosarja, Modrinjaka, Lipolda in Ulage poslanec Herman, zdravnik dr. Prelog, profesorji Majciger, Pajk in Šuman ter predstavnika Slovenskega naroda Tomšič in Rapoc,²¹ torej precej liberalcev, za pooblaščenca v Ljubljani pa sta bila določena Luka Jeran in Razlag.²² Tudi razglas tega začasnega odbora ni bil izživajoče klerikalen, več je govoril o narodnosti kot o veri.²³ Na prvem občnem zboru 12. aprila 1871 je že večji del liberalcev izpadel iz odbora, toda za predsednika je bil izvoljen Janko Pajk, ki je sodeloval tudi v Konservativnem političnem društvu in predaval v podeželskih katoliških društvih. Zaradi napadov na Raiča in zaradi Ulagovega članka ob obletnici italijanske zasedbe Rima pa je odstopil kot predsednik tiskovnega društva in s Šumanom vred sta izstopila iz Konservativnega političnega društva.²⁴ Na drugem občnem zboru Katoliškega tiskovnega društva 29. aprila 1872 je, kakor kaže, ostal od vseh neduhovnikov v odboru le konservativni Herman.²⁵

Dejavnost po drugih slovenskih deželah je za Štajersko nedvomno zaostajala. Zgodnja danica piše 24. februarja 1871,²⁶ kako se je po Šucevem članku in brošuri katoliško-političnih društev "napravilo po Štajerskem obilno, da je veselje. Ali žali

¹⁷ Prav tam, 3. junija 1870 (str. 173).

¹⁸ Baš, v op. 8 cit. delo, str. 50, 52.

¹⁹ Erjavec, v op. 6 cit. delo, str. 18, Novice, 22. 2. 1871, Zgodnja danica, 10. 3. 1871, Slovenski gospodar, 20. 4. 1871.

²⁰ Baš, v op. 8 cit. delo, str. 49; Franjo Baš: Maribor v avstrijski ustavni dobi, ČZN 36, 1967, str. 207, oz. Baš n.d., str. 31-32; str. 178.

²¹ Novice, 22. febr. 1871 (str. 62).

²² Zgodnja danica, 10. marca 1871 (str. 76).

²³ Novice, 22. febr. 1871 (str. 61, 62).

²⁴ Baš, v op. 8 cit. delo, str. 57, oz. str. 36 v Baševi knjigi; Slovenski biografski leksikon, geslo Pajk Janko.

²⁵ Slovenski gospodar, 2. maja 1872.

²⁶ (str. 57), glej tudi 6. 1. 1871 (str. 4) in 13. okt. 1871 (str. 330).

Bog! pri nas se je to bralo, pa je kakor evangelijsko seme na skalo ali med ternje padlo ter brez sadu ostalo". Na Kranjskem je Danica "do zdaj brez vspeha" klicala in budila za taka društva. Do konca leta 1871 je poleg katoliško-političnega društva v Ljubljani zrastle edinele še tako društvo v Šmartnu pri Kranju.²⁷ Kakor so bili slovenski klerikalci s položajem Cerkve na Kranjskem v glavnem zadovoljni (slovenska večina deželnega zbora je bila Cerkvi prijazna, "katoličanje na Kranjskem pa tudi ne bodo pozabili, kar narodni voditelji za cerkev store"²⁸), pa svoje lastne dejavnosti niso mogli preveč pohvaliti. Prvaška politika oportunitizma in konservativnosti ni dušila samo liberalne miselnosti, ampak je brzdala tudi klerikalni tabor. Tudi to, da so bili nasprotniki šibki, da ni bilo velike liberalne aktivnosti, ni spodbujalo lastne podjetnosti, ki je mnogo bolj rasla na liberalnem Štajerskem in Koroškem.

Kako so reagirali liberalci na klerikalne organizacije? Simpatične jim seveda niso bile. Poskušali so nastopati proti njim z različnimi argumenti. Prvič, z istim argumentom, s katerim so se odrekli širjenju svojih lastnih pogledov: "da je naša narodnost v veliko večji nevarnosti kakor katoličanstvo".²⁹ Dobili pa so odgovor, da ima vera primat pred narodnostjo.³⁰ Liberalci so se zelo trudili, da bi preprečili povezavo z nemškimi konservativci in s konservativnimi aristokrati, kakršen je bil grof Wurmbbrand, predsednik Katoliškega društva za Kranjsko. Poudarjali so, da nemški konservativci nikakor ne mislijo Slovincem priznati Zedinjene Slovenije.³¹ "Za narodnost slovensko in za narodno politiko ne bomo ničesar pridobili od 'wurmbbrandovcev', naj se nekateri motijo kolikor hoté. Dokler smo jim potrebni, tako dolgo smo dobri. Volksfreund, Vaterland in cela ta caterva ni nič boljša od neliberalnih liberalcev," je pisal Levstik.³² Posebej je nastopal Levstik proti aristokraciji, ki je nepoboljšljiva, fevdalna, tudi če se dela liberalno, hinavska, tudi če se dela krščansko. Poudaril je, "da mi nismo konservativni, da mi nočemo ohraniti tega, kar je, temveč gremo naprej, hočemo napredovati, hočemo svobodo. Aristokracija, katero naše ljudstvo iz časa tlake in desetine pozna, nima nobenih tal med našim narodom. Naša slovenska reč je demokratična skozi in skozi".³³ Na Štajerskem je pred konservativnostjo in pred zvezo z nemškimi konservativci zlasti svaril Božidar Raič.³⁴

Odnosi med taboroma slovenskega narodnega gibanja se neprestano spremenjajo. Pisal sem že o tem,³⁵ da slovenska politika (politika Bleiweisovih Novic) do

²⁷ Zgodnja danica, 22. septembra 1871 (str. 310) in 29. septembra 1871 (str. 315).

²⁸ Prav tam, 16. junija 1871 (str. 193).

²⁹ Slovenski narod, 31. dec. 1868.

³⁰ Zgodnja danica, 8. januarja 1869 (str. 15).

³¹ Slovenski narod, 31. dec. 1868.

³² Fran Levstik: Zbrano delo IX, Ljubljana 1961, str. 320-321 (Slov. narod 15. dec. 1868).

³³ Prav tam, str. 326 (Slov. narod 1. jan. 1869).

³⁴ O tem glej zdaj Jože Fritčar: Delež Božidarja Raiča v mladoslovenskem gibanju, Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 346-381.

³⁵ Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 155-171 oz. str. 222-238 v našem ponatisu; 19-20, 1965/66, str. 309-317 oz. v tej knjigi na str. 324-332.

leta 1867 nima klerikalnega pečata, da pa ob novih volitvah v kranjski deželni zbor marca 1867 že sprejme v svoj program tudi obrambo vere in staro geslo **vse za vero, cesarja in domovino**. Odtlej ima slovenska politika na Kranjskem katoliški pečat. Temu se podrejšo tudi liberalci. Razlaga kandidira v deželni zbor (1869) Slovenija z besedami: "vrh vsega tega je tudi njemu, kakor sedanji narodni večini našega deželnega zbora, v vsem nepremakljivo sveto geslo: za vero, dom in cesarja!"³⁶ Zarnik je za svojo prvo kandidaturo (1869) napisal v program: "da je v verskih in šolskih zadevah za naš narod ta politika najkoristnejša in najshodnejša, katero večina zdanjega kranjskega zbora sledi. Jaz sam, ako bi bil v zboru sedel, nikdar ne bi bil drugače v omenjenih zadevah glasoval. Posebno pa mi do tega stoji, da se šola od cerkve ne loči; vsako delovanje za ločitev zdi se mi vedno jako škodljivo in pogibljivo za naš narod."³⁷

Drugače je na Štajerskem. Slovenski narod začne tudi tu izhajati z načelno katoliško deklaracijo, toda tabori (tudi v vseh drugih deželah) govore samo o narodnostnih zadevah, o verskih pa nič in se ne postavljajo v obrambo vere, kar vsekar priča o splošni okrepitvi liberalne struje. Janko Sernek piše v Slovenskem narodu v liberalnem duhu o novem zakonu o zakonski zvezi.³⁸ Dominkuš izda leta 1869, potem ko je bil propadel proti nemškemu kandidatu v mariborskem kmečkem volilnem okraju, brošuro z naslovom **Die nationalen Bestrebungen der Slovenen** in pravi v njej med drugim: "trdil je izvoljeni kandidat, da prav za prav ni narodne stranke, ampak klerikalna in ta je bila premagana. Tu moram vprašati, kdo je zvezo med narodnjaki in klerikalci sklenil in podpisal? Ali smo se kedaj poganjali za klerikalne koristi, kolikor se te ne zlagajo s tirjatvami napredka in omike? Ali smo podpisovali adrese za konkordat, nabirali darila za papeža, ali rekrutirali papeževe zuave? To pa, ker posamezni delajo ali opuščajo, ne more se podtikati vsej stranki, ravno tako malo, kakor bi bilo to pri Nemcih neopravičeno. Naši nasprotniki in naši prijatelji poznajo naše misli v cerkvenem vprašanji, saj jih nismo nikdar skrivali. Njim torej tudi ne more biti neznano, da se je dr. Vošnjak v deželnem zboru izrekel za verske postave in da je pisatelj teh vrst od tega svojo kandidaturo odvisno storil. Torej je preiščena laž, ako nam naši nasprotniki očitajo ultramontanske namene. Res pa je, da imamo v svojem taboru mnogo duhovnikov, ki so nam ljubi in v ponos, ker se zvesto drže naše narodne stvari; res je, da nismo prijatelji popotnih pridig in razkolništva; res ne more biti po našem okusu, ako veliki in majhni fantalini običaje naše vere in njene služabnike dan za dnevom po časnikih, glediščih in šemarijah pred ljudstvom zasmehujejo, vendar pa mislimo, da se še dolgo ne smemo prištevati klerikalcem in ultramontancem."³⁹ Taka stališča so seveda zbužala v klerikalnih slovenskih vrstah odpor; zaradi Dominkuševega volil-

³⁶ Novice, 31. marca 1869.

³⁷ Novice, 12. maja 1869.

³⁸ Kritika v Zgodnji danici 7. - 21. avgusta 1868.

³⁹ Slovenski narod, 20. aprila 1869.

nega programa menda duhovščina skoraj da ni nič delala zanj⁴⁰ in nekateri so celo to imeli za vzrok poraza.

Leta 1870 je položaj že drugačen. Volilni program slovenske stranke za junij-ske deželne volitve je že govoril tudi o veri, dasi na spretno zaviti, indirektni način, tako da ni zvenel jasno klerikalno. Povsem v smislu Šucevih navodil so pred volitvami ponekod spraševali kandidate, kakšno je njihovo stališče do katoliške vere; tako Dominkuš kot Vošnjak in Sernec so se potrudili dati zadovoljive odgovore.⁴¹ V brežiškem okraju je klerikalna akcija proti uradnemu kandidatu, liberalnemu Lenčku, vodila do izvolitve Kosarja za poslanca.

Te volitve so v štajerskem deželnem zboru ustvarile precej nov položaj. Poleg 6 slovenskih poslancev je bilo izvoljenih še 11 nemških konservativnih katoliških. Opozicija 17 članov je bila seveda v deželnem zboru s 60 voljenimi poslanci le majhna, toda imela je večino v kmečki kuriji, ki je med 23 člani imela le 6 nemških liberalcev, izvoljenih v mariborskem in treh zgornjешtajerskih okrajih. To je postavilo seveda na dnevni red vprašanje sodelovanja obeh opozicijskih strank. 22. avgusta sta nastopili s skupnim predlogom, da se "ob notranjih homatijah in zunanjih dogodkih" sestavi adresa cesarju.⁴² 27. avgusta je bil za deželnega odbornika kmečke kurije izvoljen Mihael Herman, nemški konservativec Karlon pa za njegovega namestnika;⁴³ s tem je bila slovenska stranka prvič zastopana v štajerskem deželnem odboru. 31. avgusta je Maassen prebral skupno izjavo, ki je odrekala decembrski ustavi pravno veljavnost, pa vendar sprejemala volitve v državni zbor zaradi morebitnih izdatkov za vojsko in volitev v delegacije.⁴⁴ Čeprav so slovenski poslanci v začetku mislili, "sami zase izreči, da le pogojno volijo", so se pa le "končno zedinili" z nemško konservativno federalistično stranko.⁴⁵

Herman, ki je leta 1869 po Šucevi oceni⁴⁶ prvi od slovenskih poslancev v štajerskem deželnem zboru začel zagovarjati katoliška stališča, se je, od deželnih slovenskih poslancev edini, vedno bolj povezoval s štajerskimi nemškimi konservativci. Leta 1871 je izdal brošuro *Zur Organisation der niederen öffentlichen Dienste in Steiermark und zur Revision des Gemeindegesetzes*, v kateri je nastopil proti novemu upravnemu in sodnemu sistemu, češ da so bili kmetje bolj zadovoljni s sistemom, kakor je bil pred letom 1848 (pri tem je poudaril, da ne gre za podložništvo, ampak za upravo), zahteval je manjše okraje, združitev sodstva in uprave ter zmanjšanje opravil, ki se nalagajo občinam.⁴⁷ Ta stališča, ki so bila stališča konservativne nemške stranke na Štajerskem, so bila predmet številnim peticijam katoliško-kon-

⁴⁰ J. Vošnjak: Spomini II, Ljubljana 1906, str. 73, v 2. izdaji (1982) na str. 284; Zgodnja danica, 10. junija 1870.

⁴¹ Zgodnja danica, 15. julija 1870 (str. 224), Slovenski gospodar, 28. septembra 1871.

⁴² Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages, 20. 8. - 3. 9. 1870, str. 15.

⁴³ Prav tam, str. 48, 47.

⁴⁴ Prav tam, str. 114, 115.

⁴⁵ Slovenski narod, 3. sept. 1870.

⁴⁶ Zgodnja danica, 10. junija 1870 (str. 182).

⁴⁷ Slovenski gospodar, 8. junija 1871.

servativnih društev in občin v nemškem pa tudi slovenskem delu dežele.⁴⁸ Zbudila pa so ostro kritiko s slovenske liberalne strani, češ da so reakcionarna.⁴⁹

Tako so konflikti neprestano rasli. Pred septembrskimi volitvami 1871 pa sta morala Sernec in Dominkuš spet dajati izjave o svojem odnosu do katoliške vere.⁵⁰ V brežiškem okraju je bil to pot Kosar uradni kandidat, liberalci pa so proti njemu naskrivaj agitirali za Lenčka.⁵¹ Končni rezultat je bil, da je zmagal nemški kandidat Janežič. To so bile prve volitve, v katerih je volilni okraj prešel v nemške roke zaradi razporov med slovenskima strujama; v naslednjih letih jih je bilo še več.

Te septembrske volitve 1871 se pogosto omenjajo kot mejnik, po katerem so se odnosi med liberalno in klerikalno smerjo še bolj zaostрили. Slovenski gospodar piše 15. februarja 1872, da je od volitev naprej nastala "tudi tukaj kakor po mnogih drugih krajih nekaka poparjenost in razdvojenost, ki žuga društveno življenje čisto vničiti".

V deželnem zboru nastopajo zdaj zelo pogosto ločeno, Herman sam na eni, vsi ostali štirje (Adamovič, Dominkuš, Sernec in Vošnjak) na drugi.⁵² V šolskih zadevah (vprašanje šolnine) glasujejo slovenski liberalni poslanci skupaj z večjim delom nemških liberalcev, Herman pa skupaj z nemškimi konservativci in konservativnejšimi ustavoverci. Želeli smo, piše Slovenski gospodar 14. novembra 1872, da bi se slovenski poslanci v graškem deželnem zboru pridružili nemškemu konservativcu, v odgovor pa smo dobili "večkrat že prav pikrih, s surovimi psovki zasoljenih besed".

Če še enkrat premotrimo kar smo pokazali bolj podrobno, vidimo, da so se liberalno-klerikalni odnosi na Štajerskem razvijali takole: Leti 1868 in 1869 pomenita liberalno prevlado. To je čas, ko morejo liberalci uresničevati svojo formulo sloge, svoj koncept nevtralnosti v cerkvenih vprašanjih. To je čas najodločnejšega nacionalnega boja, s tabori in z interpelacijo o Zedinjeni Sloveniji v deželnem zboru, Hermanovim tekstom, najostrejšim, kar jih je bilo sestavljenih v tem času. To je čas, ko prevladuje v katoliškem taboru strpna struja nad nestrpno. Leta 1870 pride do spremembe. Posebno katoliško gibanje se okrepi, doseže v nemških deželah prvič velike uspehe, liberalci so v defenzivi, njihova formula sloge, njihov koncept nevtralnosti se podira, od njih se zahteva vedno bolj neizprosno aktivna obramba cerkvenih interesov. Leta 1870 in dober del leta 1871 se liberalci prilagajajo, skušajo s popuščanjem rešiti, kar se rešiti da. Toda obenem narašča njihov odpor, dasi se še dolgo skriva in taji. V zadnjih mesecih leta 1871 se začenja ločitev, skupnega dela in nastopov je vedno manj. Korespondenca Vošnjak-Jurčič iz leta 1872,⁵³ ki se tiče pisanja Slovenskega naroda, nam lepo kaže to stanje: govorjenje o

⁴⁸ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages, 13. 9. - 14. 10. 1871, Anhang C, str. XXXIV-XXXV.

⁴⁹ Slovenski narod, 22., 29. julija 1871, Novice, 12. julija 1871 (str. 227).

⁵⁰ Slovenski gospodar, 24. avgusta, 28. sept. 1871.

⁵¹ Prav tam, 28. sept. 1871.

⁵² Slovenski narod, 17. okt. 1871.

⁵³ V rokopisnem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani ter v Arhivu R Slovenije v Ljubljani.

“naši” in nasprotni stranki, omahovanje, ali se je spustiti v boj ali ne. Trstenjak ustanovi proti Slovenski matici Društvo slovenskih pisateljev.

Končni idejni razcep in s tem odkrit nastop liberalne struje prinese občni zbor Slovenske matice (kjer se je bil že nekaj časa boj med strujama glede tiskarne) 26. septembra 1872 z volitvami dela odbornikov. Za te volitve postavi vsak tabor svojo listo. V predvolilnem boju in polemikah objavi Slovenski narod 21. septembra Vošnjakovo izjavo, ki se končuje s poudarkom prepričanja, “da dospemo k srečnejši prihodnosti *celega* našega naroda le tedaj, ako delamo vsi *vse za domovino, omiko in svobodo*”. Novice takoj odgovorijo (25. septembra), da so mu hvaležne za te besede: “Dosle smo Slovenci vsi imeli prislovico, ki je sveta bila vsacemu rodoljubu: *vse za vero, domovino in cesarja*. Dr. Vošnjak je zdaj razvil zastavo svojih: *vse za domovino, omiko in svobodo*. Sedaj menda vendar čitatelji spoznajo, kam veslja g. dr. Vošnjak in svojbina njegova, ki se ‘razumništvo’ zove. Isti ‘liberalizem’ je, ki stoji na praporu Tagblattovem, kateri svojbino svojo tudi zmirom ‘Intelligenz’ imenuje.” Slovenski narod odgovarja 28. septembra z uvodnikom pod naslovom *Vse za domovino, omiko in svobodo* in ugotavlja, da se ne sramuje te zastave, “pod katero se bodemo, in z nami vsi misleči Slovenci borili in žrtvovali”. Prva številka Slovenskega naroda, ki izide po preselitvi iz Maribora v Ljubljano 6. oktobra, izpove: “Strogo narodni, pri tem svobodomiselnih pravec, katerega so požrtvovalni ustanovniki listu dali, ta nam ostane tudi za naprej.” 12. oktobra je objavljen Raičev članek *O narodno-liberalni stranki*. V njem je rečeno, da je Havliček pred 20 leti nasvetoval, da je treba za uspeh narodne stvari čimprej očistiti narodno-liberalno stranko “vseh življev nesvobodomiselnih, nazadnjaških, ljudi rabečih narodnost na svoje osobne koristi in sebičnost”. Tedaj se mu je zdelo, pravi Raič, to prestrogo, zdaj pa vidi, da je imel prav. V novembru razlaga Raič (21. do 26. novembra) v vrsti člankov *Vse za domovino, omiko, svobodo* pomen novega gesla.

Stranki sta zdaj konstituirani, idejna stališča jasna. To seveda ne izključuje teženj po skupnem nastopanju, toda državnozborske volitve 1873 prinesejo tudi na tem političnem področju dvojne kandidature in medsebojni volilni boj.

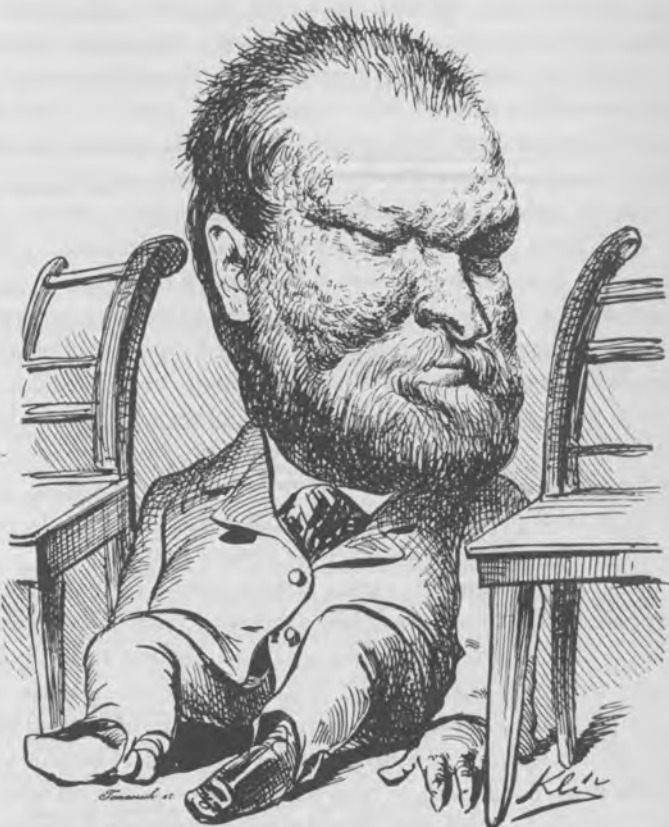
Če po vsem tem razmišljamo, zakaj je zamrlo taborsko gibanje, to se pravi, zakaj potem, ko je Hohenwartova vlada v letu 1871 prepovedovala ali bistveno okrnjevala tabore, kljub nadaljnjim prepovedim, ki so jih izrekle liberalne vlade, ni bilo več poskusov, da bi jih nadaljevali, se nam odgovor ponuja sam od sebe. Prav gotovo ne moremo reči, da bi se bili naši liberalni mladoslovenski krogi ustrašili kakega radikalizma slovenskih kmečkih množic, ker bi bili prišli v nevarnost njihovi lastni interesi, pa naj bi bilo to v zvezi s komuno, kakor smo svoje čase mislili, ali pa brez zveze z njo. Radikalizem, ki se je kazal na taborih, je bil nacionalne, ne pa socialne narave, ali, da rečemo natančneje, bil je socialen toliko, kolikor je še veljalo, da je gospoda tuja, ljudstvo pa slovensko, še daleč pa se niso kazala na njih socialna nasprotja med bogatimi in revnimi kmečkimi plastmi ali med slovensko gospodo in slovenskim kmetom. Interesi mladoslovenske inteligence in meščanstva še daleč niso bili ogroženi od spodaj, zato tudi strah pred kmetom ni mogel igrati nobene vloge. Nevarnost je prišla od drugod: to je bil razdor med strujama slovenskega

AVLIHA

Zabavljivo-šaljiv list.

Dr. Valentin Zarnik.

Tabaka po drakrati na stroer za idaj, kadar bude gotov, in velja do konca avgusta 1 gl., do konca decembra letos 2 gl. Povečanost listu se prodaja po 16 kr v ljubljani pri tabakarici pred franciskanskim mestom in pri A. Blomenau na starem trgu, in v Vrsto v Štajerski tabakarici «via della Caserma».

narodnega gibanja, liberalno in klerikalno, nasprotje, ki je seveda tlelo že od začetka, ki ga je z določenimi kompromisi bilo mogoče še nekaj časa gasiti, ki pa je začelo neustavljivo plameneti, ko je začel klerikalni tabor ustvarjati svoje lastne organizacije in se povezovati z nemškimi konservativci ter se ni več zadovoljeval z liberalno nevtralnostjo. Domači prepiri so dostikrat najhujši prepiri. V takem ozračju tudi na tabore ni bilo misliti.

ZWISTIGKEITEN ZWISCHEN KLERIKALEN UND LIBERALEN
UND DAS ENDE DER "TABORI"
(VOLKSVERSAMMLUNGEN UNTER FREIEM HIMMEL)
(Zusammenfassung)

Am Ende der 60iger Jahre des 19. Jahrhunderts versuchten die slowenischen Liberalen (der Kreis um die Zeitung "Slovenski narod") in den Streitigkeiten zwischen Kirche und Staat neutral zu bleiben. Dabei wurden sie von der Überzeugung geleitet, daß in erster Linie die nationale Frage zu lösen sei und darum die nationale Eintracht notwendig. Ihr Konzept störten einerseits die energischen liberalen Erklärungen, andererseits aber die speziellen katholischen Organisationen, die um diese Zeit im Entstehen begriffen waren. Wie die Steiermark im Kampfe für ein geeintes Slowenien unter allen slowenischen Ländern die führende Rolle spielte, so führte sie auch die Organisation der klerikalen Aktivität. In den Jahren 1868 und 1869 gaben der nationalen Bewegung die Liberalen ihr Gepräge. In der klerikalen Bewegung behielt um diese Zeit die gemäßigte Richtung über die Unduldsamen die Oberhand; die Aktionen dieser letzten hatten noch keinen Erfolg. Im Jahre 1870 änderte sich die Lage. Die katholische Bewegung erstarkte in ganz Österreich, errang die ersten Wahlerfolge, die slowenischen Katholiken verlangten von den Jungslowenen eine aktive Verteidigung der kirchlichen Interessen. Im Jahre 1870 und im größten Teil des Jahres 1871 versuchten die Liberalen mit Nachgiebigkeit und Anpassung die nationale Eintracht zu retten. In den letzten Monaten des Jahres 1871 begann die Trennung, es gab immer weniger gemeinsame Arbeit und gemeinsames Auftreten. Im steirischen Landtag traten die slowenischen Liberalen öfters getrennt vom konservativen Abgeordneten Herman auf, der für eine größere Annäherung an die deutschen Konservativen eintrat. Im September 1872 traten anlässlich der Generalversammlung der "Slovenska Matica" die Liberalen zum ersten Male offen mit der Parole "Alles für Vaterland, Bildung und Freiheit" auf. Die klerikal-liberalen Konflikte waren der Hauptgrund für das Ende der Tätigkeit der politischen Volksversammlungen unter freiem Himmel, genannt "Tabori".

JOSIP VOŠNJAK IN NJEGOVI SPOMINI

Spremna študija k ponatisu Vošnjakovih Spominov, ki so v nasprotju s prvo izdajo v dveh delih (1905, 1906) izšli v eni knjigi (1982 v ur. V.Melika) ponovno pri Slovenski matici. Tu objavljeno besedilo je v knjigi na strani 641-676, pri čemer je tekst, ki zadeva urednikovo pojasnilo (str. 676-677) glede pravopisnih posegov v Vošnjakovo delo, izpuščen.

I

V začetku 19. stoletja so bili Vošnjaki že precej številen rod. Mnogi med njimi so se ukvarjali z usnjarstvom. Ena večja veja je živela v Laškem, druga v Šoštanju. Josip Vošnjak (podpisoval se je v mlajših letih tudi Jože, pozneje navadno Josip, saj taka je bila moda tistih časov), rojen 4. januarja 1834 v trgu Šoštanju, je bil sin usnjarskega mojstra. V osnovno šolo je hodil v Šoštanju in Celju, v gimnazijo v Celju, Gradcu in na Dunaju. Medicino je študiral na Dunaju in bil promoviran 1. marca 1858 za doktorja medicine. Zdravnik je bil v Šoštanju (1858-1859), Ljubljani (1859), Kranju (1859-1861), Ljubljani (1961), Slovenski Bistrici (1861-1870), Šmarju pri Jelšah (1870-1872) in znova, tokrat za celih 23 let, v Ljubljani kot primarij deželne prisilne delavnice (1872 do 1895). Leta 1861 je stopil v politiko. Enajst let je bil poslanec v štajerskem deželnem zboru (1867-1878), dvanajst let v dunajskem državnem zboru (1873-1885), petnajst let v kranjskem deželnem zboru (1877-1895), kjer je bil od izvolitve 16. oktobra 1878 tudi ves čas član deželnega odbora. Leta 1895 je stopil v pokoj, se preselil na Visole pri Slovenski Bistrici, kamor je hodil na oddih že prej, in tu umrl 21. oktobra 1911 v svojem 78. letu.

Taki so najbolj skopi Vošnjakovi zunanji življenjski podatki. Kažejo nam, da je njegovo življenje zajelo dolgo in v razvoju slovenskega naroda bogato dobo. Otroška leta so mu tekla v času, ko so bili kmetje še podložni fevdalcem. Devet let je bil star, ko je začel v Ljubljani izhajati tednik Novice, tedaj edini slovenski časnik. Nemščina je tedaj v uradih popolnoma prevladovala, slovenščina je bila v bistvu jezik kmetov, maloštevilnega delavstva in nižjih plasti mestnega prebivalstva, pa jezik poučnih ali nabožnih knjig, ki so bile namenjene tem ljudem, le malokdaj kaj več (Prešernovo delo pomeni popolno izjemo). Med slovenskimi inteligenti in meščani je bila pogovorni in dopisovalni jezik v glavnem nemščina. Slovensko politično narodno gibanje se je začelo, ko je bilo Vošnjaku 14 let. Od časa, ko je stopil v politično življenje, pa do konca 19. stoletja so napravili Slovenci ogromen razvoj. Na koncu stoletja so bili že povsem razvit narod z znanostjo in umetnostjo, z razvito kulturo, z najrazličnejšimi gospodarskimi, političnimi, kulturnimi društvi in organizacijami, s povsem izoblikovanim jezikom in strokovno terminologijo, skratka, narod, ki je imel sicer nešteto težav in problemov, ki so mu nasprotniki še

vedno odrekali enakopravnost, ki še vedno ni imel docela slovenskih srednjih šol niti univerze, ki pa je nedvomno in trdno obstajal in živel.

Prva poglavja Vošnjakovih Spominov nam zelo nazorno kažejo narodnostne razmere, kakor so vladale v Šoštanjju. Tako pa je bilo še v marsikaterem drugem trgu in mestu v slovenskem delu Štajerske. Zlasti premožnejši tržani so govorili nemško in slovensko, ne da bi poznali kako narodno zavest. Jezik kulture pa je za te ljudi bila nemščina. Nemščine so se učili v trški osnovni šoli in v vseh naslednjih šolah. Le od srečanj z narodnjaki, od vpliva prijateljev ali drugih naključnih dogodkov je bilo odvisno, kako in kdaj se je kdo narodnostno opredelil. Vošnjakova prva slovenska zavest se je, kakor vidimo iz spominov, pokazala v revolucijskem letu 1848 v Gradcu, dokončna pa na prelomu petdesetih in šestdesetih let. Tedaj se je tudi začel navajati slovenščine kot jezika kulturnega pogovora in dopisovanja. Podobno se je pozneje opredelil na slovensko stran njegov mlajši brat Mihael (1837 do 1920), ki je bil v osemdesetih in devetdesetih letih tudi deželni in državni poslanec, glavne zasluge pa ima kot organizator slovenskega hranilniškega in posojilniškega združenstva. Najstarejši brat Franc (1832-1912), ki je nadaljeval očetovo usnjarstvo, ga moderniziral ter spremenil v mogočno tovarno, se je nazadnje odločil za nemštvo. V osmrtnici za Josipom je Mihael podpisan kot Vošnjak, Franc pa kot Woschnagg. Francev sin Hans je bil leta 1909 deželni poslanec v vrstah nemške stranke. Najstarejša Josipova sestra Marija (1830-1912) se je poročila z očetovim bratrancem Vincencom (1819-1862). Tudi tu je bilo doma usnjarstvo, ki ga je nadaljeval sin Ivan (1851-1933), v letih 1896-1909 slovensko usmerjeni deželni poslanec. Moderniziranje in razširjenje podjetja mu pa ni uspelo in se je preselil na Mestni vrh pri Ptujju. Njegova vnuka sta naša sodobnika Mitja in Sergej Vošnjak.

Tako so se mnoge naše družine 19. stoletja delile v slovensko in nemško vejo, pa tudi posamezniki so spreminjali narodnost. Kakor ljudje, tako so se opredeljevala tudi mesta in trgi. V njih je prevladala opredelitev na slovensko, v drugih na nemško stran, kljub temu, da je bila večina slovenskega rodu. Pri tej opredelitvi so večinoma odločali najbogatejši in najveljavnejši v kraju. Drugi so ponekod sledili iz posnemanja, karierizma, zaradi odvisnosti, pritiska, strahu ali zaradi ljubelega miru. Nemška opredelitev je v avstrijskem času vseskozi prevladovala v Slovenjem Gradcu, na Muti, v Radljah ob Dravi, Mariboru, Slovenski Bistrici, Ptujju, Lenartu v Slovenskih goricah, Celju, Laškem in Brežicah. Slovensko večino so vseskozi imeli Ljubno, Gornji Grad, Rečica, Mozirje, Braslovče, Vranksko, Žalec, Velenje, Šentjur, Šmarje pri Jelšah in še drugi trgi. Šoštanj je svojo nacionalno barvo spreminjal. Tako podatki o občevalnem jeziku kot rezultati volitev v dunajski parlament nam kažejo, da sta bili vse do začetka našega stoletja nemška in slovenska stranka (ob omejeni volilni pravici) enako močni, večina prebivalstva pa se je opredeljevala za slovenski jezik, da pa se je nemška stranka nato močno okrepila in dosegla veliko večino pri volitvah leta 1907 in 1911 (ob splošni moški volilni pravici) ter pri štetju prebivalstva 1910. To je bila v precejšnji meri posledica nemške opredelitve največje in najpomembnejše usnjarne in propada njene slovenske sorodnice.

	Občevalni jezik		Državne volitve		
	nem.	sl.	nem.	sl.	
1880	118	615	11	11	1879
			25	24	1885
1890	410	421	27	25	1891
			28	28	1897
1900	179	908	28	53	1901
			130	76	1907
1910	874	368	134	33	1911

Razen teh je bilo na volitvah 1907 še 7, 1911 pa še 18 socialnodemokratskih glasov.

Ko je bil 26. februarja 1861 razglašen februarski patent, se je uveljavila v Avstriji ustavna ureditev, ki je brez bistvenih sprememb trajala vse do konca monarhije. V vseh deželah je veljala dvojnost, katere ena stran je bila oblast dunajske vlade, druga pa deželna avtonomija. Vlado in njena ministrstva so predstavljali namestnik in namestništvo (na Štajerskem in Primorskem), ali deželni predsednik in deželna vlada (na Kranjskem in Koroškem). Glavni nosilec avtonomije je bil deželni zbor. Štajerski deželni zbor je štel 63 članov, vsakokratnega sekavskega (graškega) in lavantinskega (mariborskega) knezoškofa, rektorja graške univerze in 60 voljenih poslancev, ki so zastopali veleposestvo (12), trgovsko-obrtni zbornici v Leobnu in Gradcu (6), mesta in trge (19) in ostale (kmečke) občine (23). Podobno so bili sestavljeni tudi drugi deželni zbori. Kranjski je štel 37 članov, ljubljanskega knezoškofa in 36 poslancev veleposestva (10), trgovsko-obrtno zbornico v Ljubljani (2), mest in trgov (8) in podeželja (16). Sistem je bil krivičen predvsem zaradi tega, ker podeželje, ki je imelo takrat na Štajerskem 84 %, na Kranjskem pa 89 % prebivalstva, ni imelo niti polovice poslancev, za Slovence je bil pa v narodnostnem oziru še posebej neugoden, ker so bila mesta deloma, veleposestvo pa v celoti v nemških rokah. Na Štajerskem, ki je štelo tretjino slovenskega in dve tretjini nemškega prebivalstva, so imeli v deželnem zboru trdno večino nemški liberalci, ki so zmagovali v veleposestniški in mestni kuriji. Le v kmečki kuriji je imela večino opozicija: nemški konservativci v nemškem, slovenska stranka v slovenskem delu dežele (z 8 poslanskimi mesti). Le v kranjskem deželnem zboru so Slovenci lahko dosegli večino.

Dežele so razpolagale z deželnim premoženjem, ki večinoma ni bilo majhno, imele so tudi pravico do pobiranja doklad k državnim davkom, imele v okvirih splošne avstrijske zakonodaje določene pravice v občinskih, osnovnošolskih, prometnih, zdravstvenih in nekaterih drugih zadevah, skrbele za deželne muzeje, gledališča, kmetijske šole, bolnice, dobrodelnne zavode, razne gospodarske ustanove itd. Marsikaj so imele dežele pravico urejati po svoje, vendar pa so bili zakoni, ki so jih predlagali deželni zbori, vezani na cesarjev podpis, to se pravi, na soglasje dunajske vlade, ki pa kakih posebnih deželnih svojevoljnosti ni dopuščala. Izvršni organi deželne avtonomije so bili deželni odbori. Na Kranjskem je imel deželni

odbor 5 članov, enega so volili poslanci veleposestva, enega poslanci mest in trgovsko-obrtne zbornice, enega poslanci kmečkih občin, enega deželni zbor kot celota, predsedoval pa mu je deželni glavár, ki ga je imenoval vladar iz vrst deželnih poslancev. Deželni odbor je bil pravni predstavnik dežele, upravljal je deželno premoženje, deželne ustanove in zavode ter usmerjal in nadzoroval delo deželnih uradnikov.

Šestdeseta leta so bila za Slovence najprej doba zbiranja sil, uveljavljanja slovensčine v političnem in kulturnem življenju, ustanavljanja čitalnic, raznih društev in političnih časnikov, vzbujanja politične narodne zavesti, organiziranja slovenske stranke. Vošnjak je zelo modro izbral drugemu delu svojih Spominov, ki opisuje leta 1861-1867, naslov Agitator.

Slovinci so v ustavno obdobje stopili zelo skromno. Na prvih volitvah 1861 so bili še docela nepripravljeni in niso dobili večine niti v kranjskem deželnem zboru. Šele šest let pozneje, na drugih volitvah 1867, je slovenska stranka skoraj na celotnem slovenskem narodnostnem ozemlju prvič nastopila organizirano in uspešno. Prvič se je pokazalo, da ima slovensko politično gibanje množično podlago, da zanj ni samo peščica zanesenjakov, ampak večina slovenskega kmečkega prebivalstva, pa tudi ne tako majhen del mestnega. Med 36 voljenimi poslanci v kranjskem deželnem zboru je bilo zdaj 25 Slovencev, med 60 v štajerskem deželnem zboru 8, med 21 v goriškem deželnem zboru 10, torej skupaj 43. To je bil v teh treh deželah tudi že maksimalen uspeh, saj se vse do velikih sprememb v sestavi deželnih zborov v začetku 20. stoletja število slovenskih poslancev ni nič več povečalo, pač pa je bilo manjše ob nekaterih volitvah na koncu šestdesetih let in v sedemdesetih letih. Po letu 1867 so dosegli Slovenci še dvoje poslanskih mest v koroškem in dvoje v istrskem deželnem zboru. Trsta, ki je imel kot občina in dežela hkrati povsem drugačen volilni sistem, tu ne moremo primerjati.

Leto 1867 je bilo leto velike slovenske zmage, toda na drugi strani je bil to tudi čas (obenem z letom 1866) velikega razočaranja in skrbi. Z avstrijskim porazom v vojni s Prusijo in Italijo je prešel prvi del slovenskega ozemlja (Beneška Slovenija) pod oblast druge države, v habsburški monarhiji je bil uveljavljen dualizem, rast pruske moči pa je vzbujala misel na bližnji razpad Avstrije in s tem na razkosanje slovenske zemlje med Nemčijo in Italijo. O tem nam lepo priča v Vošnjakovih Spominih navedeno Svetčevo pismo z dne 26. oktobra 1866 (str. 185). Iz vseh teh občutkov se je zdaj obnovil program Zedinjene Slovenije iz leta 1848, program združitve vsega slovenskega narodnostnega ozemlja (brez ozira na meje zgodovinskih dežel) v eno avtonomno enoto. Začel se je boj za Zedinjeno Slovenijo v tisku, v deželnih zborih in na taborih, množičnih političnih zborovanjih, ki jih je omogočila nova liberalna zakonodaja iz 1867. leta. Da Zedinjene Slovenije v rednih razmerah in na ustaven način ne bo mogoče uresničiti, je bilo slovenskim voditeljem jasno. Kje naj bi se našel avstrijski parlament, ki bi jo izglasoval? Toda pomembneje je bilo našim politikom, da bo boj za Zedinjeno Slovenijo vzbudil pozornost v bližnjem in oddaljenem svetu, med prijatelji in sovražniki, da bo postalo znano, da Slovenci žive in kaj hočejo. Triletno taborsko dobo (1868 do 1871)

so šteli že Vošnjak (str. 241) in drugi njeni sodobniki med najbolj pozitivne dogodke slovenske zgodovine. Tako jo vrednotimo tudi mi danes, čeprav gledamo nanjo z veliko večje razdalje in z veliko večjo vednostjo in kritičnostjo. Tabori niso združevali Slovencev samo v zavzetosti za Zedinjeno Slovenijo, ampak tudi v demokratični samozavesti.

Štajerskim Slovincem pripada v šestdesetih letih po aktivnosti prav gotovo prvo mesto na Slovenskem. Že leta 1862 so začeli v celjskem volilnem okraju z organizirano volilno agitacijo in so po dveh neuspešnih leta 1865 dosegli prvo zmago. V tem delu se je Vošnjak zelo hitro uveljavil kot organizator, kot pisec proglašev, programov, vabil, dopisov. Njegova vloga v političnem življenju štajerskih Slovencev je naglo rasla. Velike zasluge so imeli štajerski Slovenci za ustanovitev Slovenske matice. Aprila 1868 so začeli v Mariboru izdajati političen časnik Slovenski narod. Z njim je bilo liberalni struji ustvarjeno središče in glasilo. S taborama v Ljutomeru in Žalcu avgusta in septembra 1868 so začeli štajerski Slovenci taborsko gibanje. Tudi sicer so bili štajerski slovenski politiki v zahtevanju Zedinjene Slovenije najbolj odločni. Posebno mesto pri tem gre interpelaciji, ki so jo 11. oktobra 1869 prebrali v štajerskem deželnem zboru in jo je bil napisal Herman (Vošnjak jo v celoti navaja v Spominih, str. 294-302) - to je bil nedvomno najodločnejši in najostrejši tekst, kar jih je bilo sestavljenih v akciji za Zedinjeno Slovenijo tistega časa. Vošnjak je veljal poleg Hermana za najpomembnejšega borca za Zedinjeno Slovenijo (Slovenski narod 13. 4. 1869).

Pred letom 1867 sta zastopala Slovence v štajerskem deželnem zboru samo Mihael Herman in Radoslav Razlag. Na volitvah 1867 sta dobila še šest sobojevnikov: Vošnjaka, Preloga, Dominkuša in manj pomembne Lipolda, Lenčka in Raka. Hermana in Razlaga so hoteli Slovenci poslati tudi v dunajski parlament. Takrat so v parlament volili še deželni zbori. Nemška večina je namesto Hermana in Razlaga izvolila Lenčka in Lipolda. Razlag je kmalu nato podal ostavko na svoj deželnozbornski mandat. Glavna aktivnost v deželnem zboru je pripadla Hermanu in Vošnjaku.

Dinamična in aktivna slovenska politika na Štajerskem ni bila v najboljših odnosih s previdno, oprezno, medlo slovensko politiko na Kranjskem. Deželne razlike so že same po sebi igrale precejšnjo vlogo, šlo pa je tudi za precejšnje razlike v miselnosti. Za Kranjsko je bila značilna neka posebna socialna konservativnost, svojevrstna zaostalost v kulturni in narodnostni politiki. Na Štajersko, ki je bila v celoti gospodarsko razvitejša dežela, je moderna kapitalistična miselnost prodrla mnogo bolj kot na Kranjsko, pa se je to poznalo tudi v slovenskem delu dežele. Kot boljši organizatorji so Štajerci tudi bolje tehtali goldinarje in njihovo smotrno nalozbo. Tako so očitali začasnemu odboru Slovenske matice leta 1865 slabo gospodarstvo in nepotrebne izdatke za plačanega tajnika (ta je bil Levstik), češ da bi to delo gotovo lahko kdo opravljal zastoj. V poročilu o občnem zboru 11. maja 1865 je Slovenec pisal o "štajerski opoziciji", za njene glavne osebe pa je imel Preloga, Vošnjaka, Serneca in Žužo.

Večja nesoglasja so nastala zaradi politike slovenskih državnih poslancev v letih 1867-1870. Čehi so tedaj vodili politiko abstinence, to se pravi, da se njihovi poslanci niso udeleževali zasedanj dunajskega parlamenta. Na Slovenskem so se mnogi navduševali za posnemanje take politike. Zdela se jim je potrebna že zaradi takrat izredno popularne "slovanske solidarnosti". Slovenski državni poslanci, med katerimi sta bila najpomembnejša Lovro Toman in Luka Svetec, pa so šli na Dunaj. Ne samo to - čeprav so bili proti dualizmu, ki so ga vsi Slovenci smatrali za najhujše zlo, so glasovali 5. junija 1867 za adreso vladne večine, potem pa sodelovali v delu parlamenta kot lojalna opozicija. Toman je dobil zaradi glasovanja za adreso koncesijo za gorenjsko železnico, kar mu je prineslo precejšnjo gmotno korist, ga je pa med mnogimi Slovenci moralno omadeževalo. Pomembno je bilo Tomanovo aktivno sodelovanje v ustavnem odboru. Znameniti 19. člen temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov, ki govori o enakopravnosti narodov (njegovo besedilo glej na str. 682), je dobil svoje besedilo v veliki meri prav po Tomanovem prizadevanju. To in nekatere določbe v korist deželnim avtonomijam so navajali državni poslanci kot pozitiven uspeh svoje "realne politike". Poleg tega se jim je zdelo, da so rešili kranjski deželni zbor pred ponovnim razpustom in s tem ohranili njegovo slovensko večino. Njihovo politiko so podprli kranjski prvaki z Bleiweisom na čelu in slovenski poslanci v kranjskem deželnem zboru. Opozicija proti temu vodstvu je sicer obstojala, zlasti okrog Levstika, ni pa bila vplivna. Na Štajerskem pa je bila velika večina slovenske stranke proti politiki državnih poslancev. Tako je bil sredi leta 1868 Vošnjak mnenja, da si stojita nasproti dve veliki stranki, "rekel bi desna kranjskih državnih poslancev in levica, ktere javni organ je naš Narod" (pismo Costi 26. 6. 1868). Zelo pa bi se motili, če bi ti dve stranki enačili s konservativnim in liberalnim taborom. Na obeh straneh so bili tako konservativni kot liberalni ljudje. Z izstopom slovenskih poslancev iz dunajskega parlamenta 31. marca 1870 je bilo spora o politiki državnih poslancev konec.

Taborsko gibanje, ki so ga začeli štajerski liberalni mladoslovenci, je postavilo na prvo mesto boj za Zedinjeno Slovenijo in resnično združilo okrog njega vse Slovence. Nasprotniki so morali obmolkniti, se prilagoditi in pridružiti. Po pravici je pisal Slovenski narod 5. januarja 1869, da "ni nobene stvari, o kateri bi bili tako vsi Slovenci si edini kot glede Zedinjene Slovenije. Tu ni razložka med mladimi in starimi, kmetom in gospodom, klerikalcem in liberalcem, poslancem ali neposlancem". Do te enotnosti seveda ni prišlo kar tako. Bila je posledica pametne politike taborskih začetnikov, ki se pri načrtovanju programa niso spuščali v cerkvenopolitične probleme in v kritiko državnih poslancev, kar bi nujno odbilo del Slovencev in onemogočilo enotnost. Pri tem je imel precejšnje zasluge prav Vošnjak, dasi v Spominih te zanimive podrobnosti ni opisal. 31. julija 1868 je v zaupnem pismu sporočil Etbinu Henriku Costi, zagovorniku politike slovenskih državnih poslancev, da so mu naložili, naj na ljutomerskem taboru predlaga resolucijo, ki obsoja politiko državnih poslancev (slovenski narod... obžaluje, da so slovenski državni poslanci šli in ostali v dunajskem državnem zboru, ter s svojim glasovanjem razdrli slovansko solidarnost), in ga prosil za mnenje. Costa je v svojem

odgovoru 4. avgusta med drugim zapisal: "Kritikovanje slovenskih državnih poslancev je bolje opustiti, kajti potem bo prepir in razkol še večji in, če močje dosedaj veljavni, zaslužni in brez vse dvombe še zmirom domo- in rodoljubni, pridejo ob vse zaupanje pri ljudstvu - kaj bo to nam koristilo, posebej sedaj, ko so časi Slavjanom tako neugodni, in cisleitansko ministerstvo njim tako protivno?" Vošnjak se je, kakor vidimo iz poteka ljutomerskega in naslednjih taborov, tega nasveta držal.

Pri novih splošnih volitvah v deželne zборе leta 1870 so od dotedanjih slovenskih poslancev na Štajerskem ostali samo trije: Vošnjak in Dominkuš (ki sta namesto v nezanesljivem mariborskem okraju zdaj kandidirala v zanesljivem celjskem) ter Herman. Tem so se zdaj in v naslednjih letih, dokler je bil Vošnjak štajerski poslanec, pridružili še Ivan Kukovec (1870-1871), Franc Kosar (1870-1871), Karel Adamovič (1870-1873), dr. Janko Serneč (1871-1878) in dr. Franc Radej (1876-1896). Vzdušje v tem času je bilo že precej drugačno od tistega v šestdesetih letih. Za velik del sedemdesetih let sta bila značilna dva pojavi: naraščajoča liberalno-klerikalna trenja in razcep (1872-1876) ter pritisk nemško liberalne vlade in ustavoverne stranke na slovensko narodno gibanje (1871 do 1878). Vladni pritisk se je sicer začel že marca 1867 (njegov glavni znak je bila izguba slovenske večine v Ljubljani), po vmesnem obdobju vlad Potočkega in Hohenwarta, ko so bili ustavoverci v opoziciji (1870-1871), pa se je obnovil s podvojeno silo. Vladi se je zdelo, da bi bilo mogoče slovensko stranko zlomiti tudi na Kranjskem, v povsem slovenski deželi. Rezultat tega pritiska so bile tri nemške zmage: na prvih direktnih volitvah v državni zbor 1873, ko so bili izvoljeni na Kranjskem samo 4 slovenski poslanci, nemških pa 6 (2 v veleposestvu, 3 v mestih, 1 pa celo na kmetih), na volitvah v trgovsko-obrtno zbornico 1875 in na deželnih volitvah 1877, ki so dale 20 nemških in 16 slovenskih poslancev.

Liberalno-klerikalna trenja v slovenski narodni stranki so se kazala že oddavna, vendar pa niso motila složnega dela, dokler ni leta 1867 postal liberalni boj proti konkordatu in proti položaju cerkve v družbi eno najpomembnejših dogajanj v avstrijskem parlamentu in javnem življenju. V obrambo se je v nemških deželah Avstrije organizirala in na volitvah 1870 v kmečki kuriji zmagovito nastopila klerikalna stranka. Čeprav se je večina Slovencev zavedala, da je za uspešen boj za narodne pravice potrebna sloga, se liberalno-klerikalnih konfliktov ni dalo zaustaviti na narodnostni meji. Vedno bolj so udirali v slovensko družbo. Tudi tu je bila na prvem mestu Štajerska. Prva politična katoliška društva med štajerskimi Slovenci so začela nastajati že proti koncu leta 1868. 11. avgusta 1869 je bilo v Celju zborovanje slovenske štajerske duhovščine, na katerem pa so zastopniki bojevitega katolicizma doživeli poraz in je zborovanje izzvenelo v duhu sloge z mladoslovenci okrog Slovenskega naroda. Naslednje leto so v brežiškem volilnem okraju klerikalci nastopili proti uradnemu kandidatu Lenčku zaradi njegove liberalne usmerjenosti in za poslanca je bil izvoljen duhovnik Kosar. Pri volitvah naslednje leto (1871) je bil uradni kandidat Kosar, liberalci so naskrivaj proti njemu agitirali za Lenčka, izvoljen pa je bil nemški kandidat. To so bile prve volitve, v katerih je volilni okraj

prešel v nemške roke zaradi razporov med slovenskima strujama. Kakor je bila Štajerska v celoti gospodarsko razvitejša in bolj razgibana dežela, je bila tudi med Slovenci liberalna struja mnogo bolj razvita kot na Kranjskem. V kranjskem deželnem zboru je bilo med 21 slovenskimi poslanci v letih 1867-1874 pet duhovnikov, liberalna opozicija pa je štela največ šest članov. V štajerskem deželnem zboru je bil leta 1870 izvoljeni Kosar prvi duhovnik in po njegovem porazu naslednje leto do leta 1878 spet ni bilo nikogar. Med petimi slovenskimi poslanci v letih 1871-1873 so bili štirje liberalci (Dominkuš, Vošnjak, Adamovič, Serneč), edini Herman se je opredelil konservativno.

Od liberalno mislečih slovenskih politikov, ki so po letu 1867 delali na Štajerskem, so se trije v kratkem času preselili v Ljubljano. Leta 1869 sta se dala Razlag in Zarnik izvoliti v kranjski deželni zbor in sta se kmalu nato naselila v Ljubljani, Razlag leta 1870, Zarnik (ki je bil Ljubljčan) leta 1871, sledil pa jima je Vošnjak v začetku leta 1872. 25. januarja 1872 je prinesel Slovenski narod oglas: "Medic. & chirurg. Dr. Jos. Vošnjak, magister porodništva, praktičen zdravnik v Ljubljani na sv. Jakobskem trgu v Virantovi hiši I. nadstropji ozdravlja vse zunanje in notranje bolezni. Za bolnike iz dežele je gotovo doma vsak dan od 11-12 dopoldne in od 3-4 popoldne. Ozdravlja tudi pismeno."

Slovenskim liberalcem je bilo vedno težje držati se načel, ki jih je leta 1871 naznačil Jurčič v svojem pismu Vošnjaku: "da naš narod ne podnese verskega poleg narodnega boja" in da so "farji... tako zadovoljni ako se jih v miru pusti in ako se pohvali kako konservativno društvo, kar je lahko in glede naših okolnosti potrebno." Splošne veri in cerkvi prijazne izjave pred volitvami so vedno manj zadostovale, s katoliške strani so zahtevali konkretnejših opredelitev. Našim liberalcem je bilo vedno težje molčati ob nemških liberalnih izjavah, s katerimi so se seveda popolnoma strinjali. Vedno težje jim je bilo poslušati stalne očitke ustavovercev, da je slovensko narodno gibanje konservativno, nazadnjaško, klerikalno. Ob splošni ofenzivi liberalizma se je bilo tudi bati, da bodo začeli liberalno usmerjeni ljudje odpadati od slovenskega gibanja in se povezovati z nacionalnim nasprotnikom.

Vse to je vodilo v letih 1872 in 1873 do velike ofenzive slovenskega liberalizma. Bitka se je zdaj prenesla v središče Slovenije, v Ljubljano. Mladoslavenci so sklenili preseliti Slovenski narod iz Maribora v Ljubljano, zato so ustanovili delniško družbo Narodna tiskarna. Predsednik začasnega odbora, ki je začel delati proti koncu leta 1871, je bil Razlag, tajnik Vošnjak. Staroslovencem so preprečili uresničitev zamisli o tiskarni Slovenske matice. 6. oktobra 1872 je izšla prva številka Slovenskega naroda v Ljubljani. Povsem odkrito je nastopil liberalni tabor v drugi polovici septembra 1872 v pripravah za občni zbor Slovenske matice. Namesto po izvoru prav nič slovenskega gesla "vse za vero, dom, cesarja", ki so ga proglasili za slovensko vodilo leta 1867, je Vošnjak v Slovenskem narodu 21. septembra 1872 uporabil novo geslo "vse za domovino, omiko in svobodo", Raič pa je v člankih 21. - 26. novembra razlagal pomen teh besed. Odkrito so pisali zdaj o "svobodomiselnem pravcu" (6. oktobra), o narodno-liberalni stranki (12. okto-

bra). Razcep na dve stranki je bil tu. Kdaj pa kdaj sta še nastopili složno, naslednje leto pa sta se postavili ena proti drugi na prvih direktnih volitvah v državni zbor.

Ne smemo si misliti, da je formiranje liberalne stranke teklo tako enostavno, kakor smo tu opisali. Liberalni tabor ni bil homogen in ni skoraj nikdar nastopal enotno. Vedno je kdo vodil svojo posebno politiko. Dosti je bilo osebnih trenj. Leta 1869 sta nastopila Vošnjak in Krek zoper predlog, da bi Slovenska matica izdala katoliško dogmatiko, izdajo pa sta podprla Svetec in Razlag. Levstikov in Stritarjev liberalni nastop leta 1870 ni pritegnil liberalnih politikov in Levstika je pokopal napad na Zarnika. Ob zasedanju kranjskega deželnega zbora novembra in decembra 1872 je Zarnik zagovarjal skupen nastop s staroslovenci, podpiral ga je Slovenski narod, Razlag, Svetec, Peter Kozler in V. C. Supan so se znašli v osamljeni opoziciji. Razlag je posebej nastopil proti adresi slovenske večine, ki se mu je zdelo slabo in nedemokratično pripravljena, ki ni govorila o Zedinjeni Sloveniji in ni jasno stala na ustavnem stališču (proti absolutizmu). Bil je za potrditev izvolitve nemških ljubljanskih poslancev, ker se mu je to zdelo "politično pošteno", proti Zarnikovemu stališču politične koristi in nesentimentalnosti. Zaradi spora, ki je ob tem nastal, je Razlag odložil predsedstvo Narodne tiskarne, vendar je naslednje leto nastopil v mladoslovenskih vrstah, medtem ko se je Svetec za nekaj let umaknil iz politike.

Kljub temu, da se je pisanje Bleiweisovih Novic v času razcepa močno približalo pisanju klerikalnega časopisja, staroslovenci na Kranjskem tudi v tem času niso postali povsem klerikalna stranka. Ves čas so ohranili značaj koalicije med klerikalci, Bleiweisom in njegovimi najožjimi pristaši in zmernimi liberalci. Staroslovenci so bili v kranjskih mestih na državnih volitvah mnogo močnejši od mladoslovencev prav zato, ker so mnogi liberalni ljudje glasovali iz zvestobe prvokom za staroslovenske kandidate. Oboji, mladoslovenci in staroslovenci pa so podlegli nemškemu kandidatom.

V novi slovenski liberalni stranki je imel Vošnjak ves čas vodilno mesto. Staroslovenci so imenovali svoje liberalne nasprotnike kar na kratko vošnjakovce. Skovali so domisljico, da "koder vošnjakovci hodijo, tam trava ne raste". Zanje je bil Vošnjak šef, "nadbobnar mladoslovencev". Leta 1873 je bil Vošnjak predsednik mladoslovenskega centralnega volilnega odbora, naslednje leto pa predsednik Narodnega društva, ki naj bi bilo glavno liberalno politično društvo. V parlamentu so slovenski liberalni poslanci ubrali samostojno pot in se niso pridružili Hohenwartovemu klubu. Prvič po letu 1848 je skupina slovenskih državnih poslancev poudarjala svojo liberalno usmeritev. Glavna mladoslovenska govornika sta bila Razlag in Vošnjak. Kdaj pa kdaj je veljal Razlag kot najstarejši in najuglednejši uradno za prvega zastopnika stranke, vendar so pisali v Novicah, da ga Vošnjak "rabi le kot izvesek". Neomejen voditelj s popolno avtoriteto seveda Vošnjak nikdar ni bil. Sam imenuje v Spominih kot voditelje Zarnika, Jurčiča in sebe. Z Jurčičem in Zarnikom so ga nedvomno vezali tudi najbolj prijateljski odnosi.

Dr. Jozef Vošnjak
H. Beistrin 1868. l.

V Spominih je Vošnjak nasprotja tega časa zelo pomanjšal. "Če zdaj preišljujem tisto dobo, se čudim srditosti boja, ko nas pravzaprav takrat ni ločilo nobeno načelno vprašanje. Niti nismo mi 'mladi' bili liberalni v smislu modernega liberalizma, niti niso 'stari' bili strogo klerikalni" (str. 378). "Za nemški liberalizem ... nam ni bilo" (str. 414). V času razcepa pa je Vošnjak zelo jasno in nedvoumno pisal

o slovenski napredni, svobodomiselni, liberalni ali narodno-napredni stranki (glej brošuro Slovenci in državni zbor leta 1873 in 1874), prav tako kot je govoril Zarnik v burni debati v kranjskem deželnem zboru 16. decembra 1873 celo o "obeh liberalnih strankah", to se pravi, nemški in slovenski. Staroslovenci so očitali mladostencem, ki so jih radi imenovali "maloslovence", da z razpetimi jadrni jadrajo "na barki nemškega liberalizma in brezverstva", da delajo "v duhu judovskega liberalizma, ki hoče Kristusa zamenjati z Darwinom" (Novice 1874, str. 14, 235). Prav tako pa je Vošnjak zmerjal nasprotnike z reakcionarji, nazadnjaki, klerikalci, mračnjaki in ultramontanci. Ves spor je bil izrazito načelen, šlo je za liberalna načela na eni, klerikalna na drugi strani. Program pravne stranke in vprašanja narodnega programa so bili le izgovori. Čeprav je Vošnjak, kakor smo že rekli, nasprotja tega časa v Spominih močno pomanjšal, je vendarle prikazal večino tedanjih dogodkov z liberalnega, večkrat pristranskega, črno-belega stališča, opise konfliktov pa posnemal po Slovenskem narodu. Res pa je tudi, da večina tedanjih liberalcev ni bila niti brezverska, niti protiverska, ampak samo protiklerikalna. Prav tako je bilo v liberalnih vrstah tudi nemalo duhovnikov.

Liberalno-klerikalni razcep je po svoji moči daleč presegel vsa prejšnja nesoglasja v slovenskem taboru, različne spore s prvaki, z Bleiweisovo strujo v šestdesetih letih, ali trenja zaradi politike državnih poslancev, ki se nam danes zdijo najbolj malenkostna. Vsi ti spori so bili le notranje praske, ob katerih je ostal slovenski tabor na zunaj složen, zdaj pa je bil tu pravi razcep, čeprav je tudi med njim prihajalo zdaj pa zdaj do sodelovanja in skupnega nastopanja. Notranjih nasprotij se na žalost ni dalo obdržati v spodobnih mejah, tako da bi ob vseh svetovnonazorskih razlikah ostali Slovenci v nacionalnem boju složni. Medsebojni boj je postal najpomembnejši. Ena in druga stranka je dostikrat rajši potegnila z nacionalnim nasprotnikom, z Nemcem, samo da ne bi zmagal Slovenec nasprotnega prepričanja. Zaradi tega je razcep močno škodil slovenski stvari, zaradi dokaj prostaškega zmerjanja z obeh strani je doživljal vedno več obsodb med razsodnimi Slovenci. Zaradi vsega tega, zaradi vedno hujšega pritiska nemškoliberalne vlade in ker so se klerikalno-liberalna nasprotja manjšala tudi v vseavstrijskem merilu, je bil novembra 1876 z vstopom liberalnih poslancev v Hohenwartov klub razpor dokončno poravnana. To je sicer pomenilo vrnitev k "starodavnemu geslu vse za vero, dom, cesarja", sprejem splošnih fraz o krščanski podlagi in verskih čustvih v liberalne izjave, vendar pa se tabora nista stopila v eno, ampak sta ohranila vsak svojo samostojnost.

Na Kranjskem se je v dobi razcepa liberalni tabor precej okreplil, klerikalni pa je izgubil marsikatero postojanko. Propad staroslovenske zavarovalnice Slovenija je k tem izgubam najbrž precej prispeval. Na volitvah v kranjski deželni zbor 1877 je kandidiral en sam duhovnik. To je bil Karel Klun, vedno bolj se uveljavljajoči voditelj katoliško-konservativnega tabora, iniciator in prvi usmerjevalec Slovenca, klerikalnega političnega časnika, ki je začel izhajati 1873. Vošnjak je 1877 prvič kandidiral v kranjski deželni zbor. S prijateljem Zarnikom sta bila izvoljena v liberalnem postojnskem kmečkem volilnem okraju. Naslednje leto so bile volitve v štajerski deželni zbor. Iz Vošnjakovih pisem Jurčiču vidimo, da je precej omahoval, kaj

naj bi storil. Na eni strani je imel občutek, "da bi v kranjskem (deželnem zboru) lahko več koristil" (2. 6. 1877), na drugi strani pa ga je "nekak stari lokalni patriotizem... še zmirom" vlekel na Štajersko (15. 2. 1878). Toda "osoda noče, da bi se vrnil v štajerski zbor, ampak da ostanem, kamor me je lani poklicala. Spoznal sem iz pisem iz Celja in drugod, da farji mi niso pozabli, kako hudo sem jih ščipal 1873. leta" (24. 2. 1878). Zaradi nemške zmage so imeli Slovenci v kranjskem deželnem odboru zdaj samo še eno mesto, zastopnika kmečke kurije. To je bil dotlej Bleiweis, ki pa zdaj, stoječ na stališču, da deželni zbor ni legalen (zaradi volilnega pritiska), ponovne izvolitve ni sprejel. Namesto njega so 16. oktobra 1878 izvolili Vošnjaka, za njegovega namestnika pa Kluna, ki pa tega mesta ni sprejel - najbrž iz užaljenosti, ker ni bil izvoljen za odbornika. Z izvolitvijo za deželnega odbornika je dobil Vošnjak solidne stalne dohodke.

Sredi leta 1875 so stopili po svoji pomembnosti za Slovence na prvo mesto dogodki na Balkanu, najprej vstaja v Bosni in Hercegovini, potem pa ves nadaljnji razplet vzhodnega vprašanja, s srbsko-turško vojno 1876/1877, z ruskoturško vojno 1877/1878 in nazadnje z berlinskim kongresom 1878 in z avstrijsko okupacijo Bosne in Hercegovine. Vsi ti dogodki niso bili za Slovence samo neko zanimivo dogajanje v ne tako oddaljenih deželah, zanje je bil to del domačega političnega boja. Ker so bile simpatije nemške stranke na turški strani, je bila vsaka uporniška, srbska ali ruska zmaga tudi slovenska zmaga, vsak njihov poraz tudi slovenski poraz. Prepričani so bili, da bo osvoboditev južnih Slovanov izpod Turkov prinesla koristi tudi Slovencem. Zavest pripadnosti slovanstvu, ki je bila našim prednikom pred sto leti skoraj bistveni sestavni del narodne zavesti, je doživljala svoje velike zmagoslavne trenutke. Ruske zmage so pomenile Slovencem nastop slovanstva, ki bo za romanstvom in germanstvom nastopilo svojo slavno dobo. Nabiranje pomoči za bosanskohercegovske upornike, slovenske prostovoljce, ki so se šli tja, pozneje pa v Srbijo borit proti Turkom, in pisanje naših časopisov o vzhodnem vprašanju je pred leti podrobno opisal Petko Luković v svoji knjigi Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875-1878 (Ljubljana 1977, 420 strani). Vošnjak je v svojih Južnoslovanskih spominih precej veliko povedal o organiziranju pomoči med Slovenci, skoraj nič pa o svojih govorih v državnem zboru. Tam je omenjal vstajo že 7. decembra 1875 in nastopil proti avstrijskim turkofilom in judofilom, ki bi krščanske Slovane, ki v svojem obupu beže v Avstrijo k svojim tovarišem po veri in krvi, najrajši spet pognali preko meje, da bi jih Turki masakrirali. 6. novembra 1876 je močno napadel avstrijsko zunanjo politiko, ker je prvotno dobrohotno nevtralnost do upornikov spremenila v sovražno zadržanje, ker je turkofilska in zato pogubna. Močno je poudarjal potrebo po sodelovanju z Rusijo. Za morebitno vojno Avstrije proti Rusiji je dejal, da bi bila "udarec s pestjo v obraz 16 milijonom avstrijskih Slovanov, bi bila začetek konca Avstrije". Tehtal je, kako bi bilo z aneksijo Bosne in Hercegovine, ki bi jo mogla Avstrija izvesti v sporazumu z Rusijo. Taka aneksija bi gotovo pomenila za Bosno prednost, ker bi se priključila kulturni državi in bi v kratkem dosegla urejene razmere. "Vendar pa je na drugi strani tudi

še upoštevati, da prebivalstvo Bosne ni blago brez gospodarja, da je treba slišati tudi njegovo mnenje, če želi priključitev k Avstriji, če sploh želi kako priključitev ali če želi ustvariti samostojno državno tvorbo. Tudi se ne da zanikati, da ima do Bosne in Stare Srbije iz nacionalnih razlogov kraljevina Srbija prvo in najstarejšo pravico, tako kot Črna gora do Hercegovine". 7. junija 1878, tik pred začetkom berlinskega kongresa, sta Vošnjak in Herman edina govorila proti odobritvi 60 milijonov goldinarjev izrednega kredita za zavarovanje monarhije "pred vsako nevarnostjo in presenečenjem". V tem govoru je Vošnjak znova napadel Andrásyjevo zunanjo politiko zaradi njene protiruske smeri, imenoval jo je "pustolovsko, lahko bi rekel cigansko". Anglija in Avstrija sta bili po njegovem krivi, da še vedno niso bili osvobojeni vsi kristjani evropske Turčije. Rekel pa je, da je samo vprašanje časa, kdaj bo turška oblast v Evropi povsem propadla, in da upa, da bo to še sam doživel. Krščanski narodi, Slovani, Grki, Albanci in Romuni bodo ustvarili samostojne države in se svobodno in neovirano razvijali. Avstrijska vzhodna politika zadnja tri leta pa je bila taka, da nima Avstrija na Balkanu zdaj nobenih prijateljev, oni narodi pa, ki bi morali gledati v Avstriji svojega zaščitnika, ga vidijo zdaj samo v Rusiji. Andrásy je dvakrat zamudil možnost okupacije Bosne v sporazumu z Rusijo, kot da bi "pridobitev take lepe, rodovitne, velikega razvoja sposobne dežele kot je Bosna, ne bila potreba, da, brezpogojna nujnost za Avstrijo in zlasti za njene južne dežele." Omenil je, da ima Avstrija prek Hrvaške zgodovinske pravice do Bosne. Če bi imela za zunanjega ministra človeka s pravim avstrijskim programom, ne pa človeka, ki gleda vse skozi madžarska očala, bi Avstrija lahko razširila svoj vpliv vse do Egejskega morja. Ko je odhajala avstrijska vojska v Bosno, je izrazil Vošnjak v ljubljanski čitalnici "prepričanje, da imajo naši slovanski sinovi izvrševati en del iste svete naloge, za katero so se pred tremi leti vzdignili naši slovanski bratje v Bosni in Hercegovini, za katero so leto pozneje v krvavi boj stopili Srbi in Črnogorci, in katero je v teku kratkih desetih mesecev sijajno v glavnih potezah rešil zmagonosni meč ruskoslovanskih bratov; to je osvobojenje Slovanov izpod barbarskega turškega jarma" (Slovenski narod 1. 8. 1878).

Kakor je videti tudi iz navedenih Vošnjakovih govorov, so se glede oblike in načina osvoboditve izpod Turkov mladoslovenski politiki prilagajali spreminjajočemu se položaju. Enkrat jim je bila bližja misel na povezavo Bosne s Srbijo, drugič misel na avstrijsko okupacijo. Kot se je nemška ustavoverna stranka upirala širjenju Avstrije na Balkan iz strahu pred povečanjem slovanskega prebivalstva, tako so Slovenci pozdravljali okupacijo iz veselja nad povečanjem slovanskega prebivalstva, ki bi moglo prispevati k notranjim spremembam v monarhiji v smislu enakopravnosti narodov. Mnoga pričakovanja v zvezi s tem so se pokazala kot naivna, nekaj pa se je le uresničilo: ustavoverna stranka je izgubila oblast. Zaradi svojega odpora proti okupaciji je prišla v konflikt z dvorom in vladno zunanjo politiko. Zato je že Auerspergova vlada leta 1878 spreminjala svoj odnos do Slovencev. Za deželnega predsednika na Kranjskem je bil marca 1878 imenovan Kallina, ki je vodil ljubeznivejšo politiko do Slovencev, na deželnih volitvah septembra 1878 na Štajerskem ni bilo več protislovenskega pritiska. Februarja 1879 je bila

Auerspergova vlada zamenjana s prehodno, v kateri je bil Taaffe notranji minister. Državne volitve junija in julija 1879 so bile spet brez pritiska in zato za Slovence ugodne, avgusta pa je postal Taaffe predsednik vlade. Nemška liberalna stranka je bila do nje v opoziciji, Slovenci pa so prešli v tabor parlamentarne večine.

To je pomenilo za Slovence začetek novega obdobja, ki je trajalo vse do konca Taaffejeve dolge vlade (1879-1893). Na Štajerskem in Koroškem si je slovenski jezik pridobil to ali ono pravico, zlasti na Štajerskem, vendar do kake bistvene spremembe ni prišlo. V mestni kuriji so ostali Nemci enaki gospodarji kakor prej. Uradništvo na Štajerskem in še bolj na Koroškem je bilo pretežno nemško in je v svojem delovanju pogosto nastopalo protislovensko, čeprav ne več v vladnem imenu. Povsem drugače pa je bilo na Kranjskem. Vlada je priznala Kranjsko za slovensko deželo. Njena pomoč nemški stranki v deželi je prenehala, dnevnik nemške stranke je postal skromen tednik, uradništvo ni bilo več siljeno v protislovensko glasovanje, število slovenskih uradnikov je naraščalo, karieristi in lokalni veljaki so nemško stranko zapustili in se pridružili slovenski, mesta in trgi so se politično slovenizirali. Ostala je sicer nemška posest veleposestniške kurije in nemška gospodarska moč. Slovenci sicer niso dosegli vsega, kar so želeli, vendar se jim je položaj v nekaj letih bistveno popravil. To je videti iz časovne razdalje zelo jasno. Tedaj, v tistih letih ni bilo tega opaziti na prvi pogled. Koalicija, s katero je lahko računala Taaffejeva vlada v parlamentu, je bila sestavljena iz nemških konservativcev ter poslancev nenemških narodov, zlasti Čehov, Poljakov, Slovencev in Hrvatov. Večino je imela samo pod pogojem, da so njeni člani disciplinirano hodili na seje in glasovanja, saj so se ob najmanjši nepazljivosti lahko znašli v manjšini. Nasprotna stran, nemška liberalna ustavoverna stranka, je imela še ogromno moč: začela je kričati o slavizaciji monarhije, o zatiranju nemštva. Njena vrnitev na oblast se je zdela mnogokrat zelo mogoča. Težnje sestavnih delov koalicije so bile različne. Nacionalnim strankam je šlo za nacionalne pravice, klerikalcem za odpravo prejšnje liberalne zakonodaje. Vlada ni želela ustreči v celoti ne enim ne drugim. Stranke so grozile vladi, da ji bodo umaknile svojo podporo, vlada je grozila strankam, da bo odstopila. Slovenci so bili "na vladi", pa se jim je dostikrat zdelo, da nimajo nič od tega. Posebej jih je motilo, da vlada ni hotela razpustiti kranjskega deželnega zbora z nemško večino, ampak je čakala, da mu mine šestletna poslovna doba (1883). Tudi sicer je bilo treba na uresničenje skoraj vsake zahteve dolgo čakati. "Navadli smo se k sreči, čakati in potrpeti", je pisal Vošnjak Jurčiču 3. 6. 1880. "Par mesecev več ali manj, nam je že figa". Vse to je seveda povzročalo slabo voljo, nezadovoljstvo: "že komaj čakam, da smo spet v manjšini in v opoziciji" (14. 2. 1880). Včasih je sledila jeza in nenadna odločnost: "Jaz vsaj se ne dam več voditi za nos in nečem, da vse izgubimo, pa tudi še čast. Če ne dobimo vsaj ene koncesije, bomo glasovali proti vladnemu zakonskemu predlogu. Toliko je gotovo, da se jaz ne vdam, in čeprav sam ostanem" (12. 3. 1881). Toda na take ultimete je Taaffe odgovarjal, "da rajši odstopi, kakor da bi se dal terorizirati" (13. 3. 1881). Tudi Hohenwart je ob podobnih prilikah večkrat ubral isto pot: "Žugal je že večkrat in včeraj zopet, da izstopi iz kluba" (25. 3. 1881). Ob takih grožnjah so slovenski

poslanci popuščali. Kdo bi si upal prevzeti odgovornost za véliki izziv, povzročiti odstop vlade, vzbuditi ogorčenjé slovanskih zaveznikov Čehov in Poljakov, priklícati nazaj strahotne čase nemško-liberalnega režima. Leta 1887 je Vošnjak na kritike, ki só obsojale politiko slovanskih državnih poslancev v letih 1879-1885, odgovarjal s primerjavo položaja v začetku in na koncu tega šestletja: "V kakšnem položaji smo bili Slovenci l. 1879...? V tako desperatnem, da je človek moral imeti trdo vero v bodočnost slovensko, da tačas ni obupaval. Kranjsko, na katero se naslanjajo vsi drugi Slovenci, bilo je v vseh važnejših oblastvih in zastopih v nemških rokah. V deželnem zboru in odboru zapovedovali so Nemci, v Ljubljanskem mestu Nemci, v deželnem šolskem svetu Nemci, v obrtni in trgovinski zbornici Nemci, v mnogih mestih in trgih Nemci, deželni šolski nadzornik Nemeč, okrajni šolski nadzorniki večinoma Nemci, deželni predsednik Nemeč, deželni glavar Nemeč, deželne sodnije predsednik Nemeč, na gimnazijah v Kranji in Rudolfovem nemška ravnateljca - tačas so res razbiti ležali na tleh Slovenstva stari stebri. In leta 1885... kakšna bilanca se nam kaže: Kranjski deželni zbor in odbor slovensk, Ljubljanski zastop slovensk, deželni šolski svet slovensk, deželni predsednik Slovenec, namesto Kaltenečgerja glavar grof Thurn, obrtna in trgovinska zbornica slovenska, na čelu deželne sodnije Slovenec, na vseh treh gimnazijah na Kranjskem in tudi v Celji ravnateljci Slovenci, spodnje gimnazije na Kranjskem slovenske, učiteljšče vsaj do pol slovensko, pri sodnijah v rabi slovenske tiskovine, in sicer ne le na Kranjskem, tudi v drugih slovanskih pokrajinah... Kranjska dobila je zopet lice, katero jej gre, to je slovensko in že s tem je bil temelj položen, da tudi ostali Slovenci pridobe jednake pravice. Koliko pa je v tej dobi bilo po vsem Slovenskem nastavljenih narodnih sodnijskih uradnikov, koliko notarjev, to lahko vidi, kdor primerja status od l. 1879. z onim od l. 1885... Niti jedno gori navedenih Slovincem ugodnih dejanj se ni pripetilo, da ne bi slovanska delegacija bila se potrudila in storila svojih korakov". Vošnjak je odločno nastopil proti mnenju, "da se je za Kranjsko kaj malega dosešlo, za druge Slovence pa čisto nič. Če je to tako malenkostno, da na Kranjskem povsod vladajo Slovenci, in če se je to dalo tako lahko doseči, kakor pisati članek, o tem bo sodila zgodovina. Pa tudi za druge Slovence se je delegacija ravno tako energično potegovala, žal da ne z istim uspehom, le ministerstva naredbe in slovanske tiskovine so veljale za vse Slovence" (Slovenski narod 1. in 2. 6. 1887). V Dodatkih k Spominom pa je zapisal Vošnjak precej drugačno sodbo. Tu govori o vedno pohlevni slovanski delegaciji in pravi, da bi bili gotovo marsikaj dosegli, ko bi "bili zastopani po odločnih možeh", ker ne prej ne slej nismo bili v tako ugodnem položaju, ki ga pa nismo izkoristili (str. 494).

V državnem zboru so imeli Slovenci v letih 1873-1879 samo 8 poslancev: Hohenwarta, ki sicer ni bil Slovenec, ne zastopnik slovanskih interesov, a so ga izvolili Slovenci, Winklerja, Barba, Hermana, Vošnjaka, Razlaga, Pfeiferja in Nabergoja. Razen Razlaga, ki se je bil umaknil iz političnega življenja in je kmalu zatem umrl (1880), so bili vsi drugi 1879 znova izvoljeni. Razlaga je nasledil cerkniški Obreza, razen tega pa je bilo izvoljenih še pet drugih: duhovnik Klun, vitez Schneid, dr. Poklukar, grof Margheri, baron Goedel. Namesto Barba, Winklerja,

Schneida in Hermana, ki so umrli ali odstopili, so bili izvoljeni: knez Ernst Windischgrätz, dr. Josip Tonkli (1880), Peter Grasselli (1882) in Božidar Raič (1884). Značilno za slovensko politiko v tem času je bilo, da so v obilni meri kandidirali Nemci kot svoje poslance. Poleg Hohenwarta so prišli v parlament zdaj še Schneid, Margheri, Goedel in Windischgrätz. V volilnih okrajih z močnimi oporišči nemške stranke so bile take candidature razumljive iz želje po lažji zmagi. Drugod so bile izraz težnje, da bi se slovenska stranka pokazala pred vlado in cesarjem kot zmerna, spravljiva in vredna zaupanja, da bi se ustvarile zveze z zgodovinskim plemstvom na naših tleh. Kneza Windischgrätza je Hohenwart nasvetoval za poslanca zaradi zvez z dvorom in kot primerneza za osebne intervencije. Edino volilno priporočilo zanj je bilo, da je "v višjih krogih visoko cenjen". Ta politika slovenske stranke se ni obnesla. Prve udarce s strani volilcev je doživela že 1885, dokončno pa je propadla v devetdesetih letih.

Ob začetku Taaffejeve dobe je imel Vošnjak v slovenski politiki vodilen položaj. Bleiweis je bil zdaj bolj simbol kot voditelj, bil je "oče slovenskega naroda", ki sta ga proslavljala liberalni in klerikalni tabor in se skušala okoristiti z njegovim imenom. Iz liberalno-klerikalnega konflikta je zrasel Vošnjak okrepljen. Bil je najpomembnejši in najaktivnejši slovenski državni poslanec ter edini slovenski deželni odbornik na Kranjskem. Septembra 1881 se mu je posrečilo, spremeniti slovensko politiko po vladni želji. Dasi so bili (z njim vred) slovenski deželni poslanci na Kranjskem že sklenili bojkotirati deželni zbor z nemško večino, jih je le pregovoril, da so prišli na zasedanje. S klerikalne strani so ga napadali, da hoče biti že ob Bleiweisovem življenju njegov politični dedič in da se je že davno na tihem intabuliral na Bleiweisov prvaški stol. Ob tem se je Alešovec spraval tudi na Vošnjakovo zasebno življenje, češ da se je oženil zaradi državnega poslanstva in da je priženil svoje lastne otroke (Brencelj 1880, št. 8), kar je spodbudlo Jurčiča, da se je v Slovenskem narodu pod naslovom Zoper slovensko revolveržurnalistiko Brencelj-Alešovčevo s polnim podpisom zavzel za Vošnjaka in napadel Alešovčevo pisanje kot škandal in narodno sramoto (22., 23. 9. 1880).

3. maja 1881 je umrl Josip Jurčič. Z njim je Vošnjak nedvomno zelo veliko izgubil, saj je pomenil Jurčič s svojo presojo položaja, s svojimi pogledi na splošno in slovensko politiko kot urednik Slovenskega naroda liberalnemu taboru neprecenljivo moč. Kakor vse kaže, sta Vošnjak in Jurčič pri Slovenskem narodu lepo in harmonično sodelovala, dokaj ubrana v istih težnjah in dobrih človeških odnosih. 29. novembra 1881 je umrl Bleiweis. Po pogrebu je bil v ljubljanski čitalnici na podlagi nekega izreka iz šestdesetih let o štiriperesni deteljici Bleiweis-Toman-Costa-Sveteč zadnji še živi, Luka Sveteč, proglašen za novega "očeta". To je bil seveda gostilniški proglas in nikakršna resna izvolitev. Leta 1826 rojeni Sveteč je bil svoje čase navdušen borec za Zedinjeno Slovenijo (1866), potem kot državni poslanec zelo napadan oportunistični prvak (1867-1870), potem pristaš liberalne opozicije (1872). Kot najstarejši med tedanjimi politiki je mogel dobiti in je tudi dobil nekaj predsedniških funkcij, ni pa mogel postati voditelj. Prav tako ni bilo nič z Vošnjakovo dediščino po Bleiweisu, ne z vodstvom liberalnega tabora. Njegov

vpliv je začel upadati. Vzrokov za to je bilo več. Eden je gotovo Jurčičeva smrt. Drugič so se brž nato začeli v liberalnem taboru precejšnji prepiri, ki sicer sami na sebi niso bili nič novega, saj so se osebne spletke in spopadi pojavljali že oddavna. Toda v politiko je zdaj navalila nova generacija, približno petnajst let mlajša od Vošnjaka: Šuklje (1849), Hribar, Tavčar (oba 1851), Kersnik (1852). Vsi so bili sposobni, željni vpliva, moči in položajev. Leta 1883 so bili hudi spopadi za deželnozborske kandidature. Po volitvah pa so se liberalni poslanci razcepili ob vprašanju, ali naj se razveljavi nekaj nemških mandatov v kranjskem deželnem zboru ali ne, na "radikale", med katerimi so bili zlasti Zarnik, Hribar in Tavčar, v začetku pa tudi Vošnjak, in "elastikarje", ki jih je vodil Šuklje. Kakor je napisal Slanc v nekem svojem poznejšem pismu (19. 5. 1885 Šukljetu), se je brž po Jurčičevi in Bleiweisovi smrti pokazalo, da narod nima voditelja, Šuklje pa je naredil napako, da je "z Zarnikom, za kojega lenobo nij škoda, tudi upljiv Vošnjakov" podrl. Pozicije klerikalizma so se krepile, na eni strani zaradi needinosti v liberalnem taboru, na drugi strani zaradi konservativnih zaveznikov v avstrijski politiki.

Leta 1885 je Vošnjak po dvanajstih letih opustil poslanstvo v državnem zboru. 25. februarja 1886 so "radikali" z nekakšnim udarom na občnem zboru Narodne tiskarne vzeli Vošnjaku predsedstvo in ga dali bolnemu Zarniku, za podpredsednika pa postavili Hribarja, nakar užaljeni Vošnjak sploh ni hotel več biti v odboru. Dasi se je pozneje še vrnil v odbor Narodne tiskarne in dasi je bil nekaj časa tudi še odgovorni urednik Slovenskega naroda (1887-1888), kake odločilne vloge ni več igral. Šuklje, ki je v svojih spominih suvereno ocenjeval vse ljudi okoli sebe, obešal na veliki zvon vse svoje zasluge in sposobnosti, je zapisal za osemdeseta leta: "Velikih mož takrat nismo imeli; kar se je gibalo v politiki, počenši od dra. Jos. Vošnjaka in taborskega govornika dra. Val. Zarnika, je bilo blago prav srednje vrste. ... Prvi ima gotovo svoje velike zasluge za prebujo slovenskega naroda in temu cilju je žrtvoval s sijajno nesebičnostjo celo svojo eksistenco. Današnjemu koritarstvu se tak značaj pač sme postaviti kot blesteči zgled. Kaj zaleže proti taki čistosti dejstvo, da njegova duševna znamenitost ni bila tako visoko razvita. Vloga njegova je bila po čitalnicah in taborih, pri narodni organizaciji, a ne v velikih parlamentarnih debatah. V dunajski državni zbornici si ni mogel priboriti večjega ugleda" (Iz mojih spominov I, str. 96, 101). Ta sodba je gotovo krivična in pristranska, res pa je tudi, da je bil Vošnjak, kar se tiče osemdesetih let, politično že v upadanju. Ob deželnih volitvah 1889 je bila klerikalno-liberalna sloga že močno natrgana. Vošnjak je bil sicer brez težav znova izvoljen, vendar je imel protikandidata s klerikalne strani in Slovenec je pisal 5. julija, da z njegovo izvolitvijo ni zadovoljen. Skoraj bi pa bil izgubil deželno odborništvo, za katero se je znova poganjal Klun, ki ga je pri tem podprl Šuklje. Po propadu sloge in dokončnem strankarskem razcepu se Vošnjak v vrstah nove liberalne stranke ni več udeleževal. V Spominih je nastopal zoper novo neslogo. Zdelo se mu je, da se ne bi mogel odločiti ne za novo liberalno ne za novo klerikalno stranko, ker "ena kakor druga pretirava" (str. 426). Pri takih razmišljanjih je včasih nekoliko pozabljal na posameznosti iz velikih

let svoje lastne liberalne aktivnosti, gotovo pa je ostal vse do smrti zvest liberalnim pogledom in nazorom, kakor jih je imela njegova generacija.

15. februarja 1895 je deželni zbor določil Vošnjaku kot primariju nadnormalno pokojnino 600 goldinarjev (letno) in s l. aprilom je stopil v pokoj. To je bilo ravno štirinajst dni pred velikim ljubljanskim potresom. To leto je odložil vse svoje funkcije in se na silvestrovo za stalno preselil v Visole, kjer mu je bil oče že leta 1866 kupil vinogradno posestvo (str. 194) in kamor se je odtelej vedno rad zatekal. Tudi brata sta imela tu vsak svojo posest. Nad vrati si je dal napraviti napis:

Blažen, kdor misli in dela pošteno,

Boga in narod svoj ljubi iskreno!

Tu je živel vsa naslednja leta, gojil trto in sadno drevje, pisal spomine, povesti in članke. V Ljubljano je prišel prvič spet po osmih letih, na večer, ki mu ga je za sedemdesetletnico 20. januarja 1904 priredilo Slovensko pisateljsko podporno društvo, ki mu je bil dolga leta predsednik. Govoril mu je Hribar, sam pa je bral iz svojih spominov. Trinajst let mlajša žena Katarina (rojena Ozimič), viničarska hči iz bližnje Tinjske Gore, ki jo je le bežno omenil v Spominih (str. 115), je umrla pred njim; po njeni smrti je vidno hiral. 13. septembra 1911 je pisal dr. Petru Defranceschiju, da marasmus senilis zadnje leto naglo napreduje in da upa, da ga bo to zimo vzelo. Dva dni pred smrtjo je bil še v živahni sorodniški družbi, ponoči mu je bilo slabo, naslednji dan se je še pogovarjal z nečakom (Mihaelovim sinom) Bogumilom o Mencingerju, Svetcu in Bleiweisu, opolnoči pa je zapisal v svojo vinogradniško knjigo še tele besede: "O večni Bog, bodi milostljiv duši moji! Ne sodi je preostro! Blagoslovi moj ubogi slovenski narod, da bi združen z drugimi Slovani dosegel vzvišeni cilj, ki si mu ga v svoji neskončni modrosti določil v zgodovini človeštva". Naslednji dan, v soboto 21. oktobra 1911 ob pol devetih zvečer je umrl. Zapustil je dve hčerki (ena mu je umrla že 1882 v starosti petih let) in sina. Ta, najmlajši otrok, Samo Mihael, rojen 29. oktobra 1879, ki sta mu bila botra Zarnik in njegova žena, (kakor je bil tudi Vošnjak boter Zarnikovim otrokom), ob očetovi smrti c. kr. nadporočnik, je padel kot major v prvem mesecu prve svetovne vojne (26. 8. 1914).

II

Po svojem zanimanju in po svojem delu je bil Josip Vošnjak precej mnogostranski. Od začetka šestdesetih let je pošiljal dopise v slovenske časnike. V Slovenski narod je pisal članke in poročila od začetka izhajanja pa skoraj do svoje smrti. Informativne poljudne članke z zelo različnih področij vednosti je objavljval v Koledarju družbe sv. Mohorja, v Ljubljanskem zvonu, Vedi in še kje.

Veliko veselje je imel s pisateljevanjem. "Pri beletrističnem delu se človek vsaj malo oddahne od puste politike," je pisal Levcu 4. marca 1884. Zdaj je kot pisatelj bolj malo znan. Leta 1889 oziroma 1893 so sicer začeli v Narodni knjižnici izhajati "Dr. Jos. Vošnjaka zbrani dramatični in pripovedni spisi" (izšli so samo trije zvezki), tik pred prvo svetovno vojno pa pri Mohorjevi družbi "Izbrani spisi dr. Jožefa

Vošnjaka" (1914), vendar je razen med slavisti precej pozabljen in v zbirko Zbranih del slovenskih pisateljev pri Državni založbi ga, razumljivo, niso sprejeli. Napisal je več dram, od katerih so prišle na oder Pene (10. 3. 1889), Svoji k svojim (29. 6. 1889), Ministrovo pismo (20. 10. 1889), Lepa Vida (22. 3. 1893) in Premogar (13. 1. 1894). Med ostalimi zasluži posebno omembo Doktor Dragan (izšla 1894). France Koblar je zapisal, da je "Vošnjak prvi izraziti novejši dramatik", da je Lepa Vida "prva naša resnično psihološka drama, prvi korak v moderno dramatiko, čeprav čutimo, da Vošnjak še ni bil tisti umetnik, ki bi po dotedanjih pripravah in dejanskih pogojih moral priti" in da je s Premogarjem Vošnjak "prvi v drami potrdil, kar je Stritar že od 1876 nadalje poudarjal, da trka na vrata silovito socialno vprašanje in da ga ni mogoče preslišati" (Slovenska dramatika I, str. 136, 141, 147). Razen dram je napisal Vošnjak roman Pobratimi (1889), vrsto povesti je objavil v Koledarju družbe sv. Mohorja (Dva soseda 1888, Obsojen 1889, Ti očeta do praga, sin tebe čez prag 1890, Blagor usmiljenim 1891, Blagor žalostnim 1894, Blagor mirnim 1802), dve daljši povesti v Slovenskih večernicah (Troje angeljsko češčenje 1886, Navzgor - navzdol 1909).

V zgodbah za Mohorjevo družbo je poudarjal pobožnost in risal vzorne katoliške značaje; junaki Pobratimov, namenjeni meščanskim bralcem, so bili precej drugačni. To dvojnost mu je očital Mahnič in jo razlagal na najslabši način: "Družba Mohorjeva pobožne povesti dobro plačuje, zatorej si misli dr. Vošnjak: bodimo pobožni - za denar". To se je zdela Mahniču tipična "mladoslovenska značajnost! Pregovori Rotschilda, da jim dobro plača, in jutre mu prodajo Slovenijo, narodnost in ž njo ves svoj idealizem in realizem!" (Rimski katolik 1889, str. 423). Ne le v Pobratimih, ki so najbolj avtobiografski, ki so, kakor sam pravi, "skromen spomenik" Pavlini, njegovi prvi in zadnji pravi ljubezni, pa opis življenja v Slovenski Bistrici v šestdesetih letih, tudi v večini drugih del je opisoval ljudi, ki jih je spoznal, in različne dogodke iz svojega življenja. Pri tem se je ponekod zelo točno držal resnice, drugod pa si je dovolil več fantazije. Naj tu opišemo na kako svojevrsten način je spremenil v drami Doktor Dragan "nesrečno" usodo pesnika in politika Lovra Tomana.

Dr. Miroslav Dragán nastopi v začetku drame kot slaven toda nepraktičen in reven pesnik, "s črno brado in dolgimi lasmi, v žametni suknji, s klobukom širokih krajev". Njegov duh plava v oblakih, toda narodni volilni odbor mu ponudi kandidaturu za državnega poslanca, ker je "vse narodno razumništvo očarano od njegovih rodoljubnih pesmij" in menijo, da bo s svojimi govori omehčal srca najhujšim nasprotnikom in proslavil naš narod pred svetom. Minister grof Bering (= Beust), ki mu je za spremembo ustave potrebno še deset poslanskih glasov, sklene pridobiti Dragana in druge slovenske poslance. Zato pošlje v boj svojo lepo štiriindvajsetletno sorodnico Katinko, hčerko obubožanega poljskega plemiča, zdaj pa vdovo po bogatem milijonarju Holbergu. Katinka je ministru najboljša sotrudnica v težavnem političnem boju in podpira njegove namene "z nepremagljivim orožjem svojim ženske duhovitosti in miline". Poleg tega da Bering Draganu osebno koncesijo za železnico, "ki je krvavo potrebuje in željno pričakuje slovenska dežela".

Katinka se zanima za Draganove pesmi, za njegovo deželo, ki jo tako lepo opisuje, in za njegov narod, ki ji je simpatičen tudi zato, ker je sama hči "nekdanj slavnega, a zdaj poteptanega... naroda, kateri hrepeni po rešitvi in svobodi". Dragan se brezmejno zaljubi vanjo. Koncesijo proda židovski banki za 400 000 goldinarjev. Zdaj ima bogastvo, po katerem je tolikokrat hrepenel, ne zaradi sebe, samo da bi mogel koristiti narodu. Zdaj bo njegov duh prosto razprostil svoje peroti in se kopal v žarkih slave in ljubezni. Ko pride Katinka, "v črni obleki, obraz zakrit z gostim ovogjem" v njegovo stanovanje v neki dunajski gostilni in ji začne razvneto razkrivati svojo ljubezen, ga presenetijo obiskovalci iz domovine, prijatelj, zaročenka in njen oče. Katinka pobegne, obiskovalci ogorčeno odidejo. Vse skupaj spravi Dragana popolnoma iz duševnega ravnotežja. Peče ga vest in, da bi jo udušil, si išče vsakršne zabave, dokaj neumno zapravlja in razkošno živi. Po dveh letih, ko je železnica že skoraj zgrajena, skliče v domače mesto volilni shod. To je zelo buren shod, kjer ga močno napadajo, najbolj trgovec Peter Legat (= menda V. C. Supan), ki je bil sam upal doseči koncesijo in je že sanjal o delniški družbi in o bogatem plenu, ki si ga bo nalovil, pa mu ga je Dragan odnesel izpred nosa. Ko odhaja Dragan s shoda in mu celo oče nekdanje zaročenke, njegov nekdanji vzgojitelj in dobrotnik, izjavi, da je izdal svoj narod, se zgrudi na tla. Tedaj pa se znova pojavi na pozorišču Katinka, ki je s svojim novim možem na poročnem potovanju, pa si je za pot izbrala deželo, ki ji jo je bil nekdanj s pravim pesniškim ognjem opisoval Dragan. Napeto posluša, kaj se godi na shodu in ko se zgrudi Dragan na tla, plane proti njemu in pade nanj z vzklikom "Jaz sem ga umorila! Dragan, Dragan!" Njen mož jo ves srdit zgrabi za roko in na pol nezavestno odvede. Nekaj tednov zatem umre Dragan, zadnje trenutke pa mu lajšajo klici "Živijo Dragan! Slava Draganu!", ki se slišijo s ceste ob slovesni otvoritvi železnice, tako da umre v zavesti, da ni "zavržen od naroda svojega".

S svojo poklicno stroko, medicino, se Vošnjak ni pretirano ukvarjal. V prvih letih svojega dela v Slovenski Bistrici je sicer nameraval napisati knjigo o človeku, njegovi anatomiji in fiziologiji, napisal pa je pozneje le nekaj poljudnih medicinskih člankov. Njegova velika zasluga pa je bila, da je kranjski deželni zbor 17. januarja 1888 sprejel zakon o zdravstveni službi v občinah na Kranjskem. Podobne zakone so sicer že prej sprejeli tudi v drugih deželah, toda kranjska dežela je bila prva, ki je priznala okrožnim zdravnikom pravico do pokojnine.

Samo ob sebi se razume, da je Vošnjak, nekeje z večjo, nekeje z manjšo zavzetostjo deloval v različnih društvih. Posebej moramo najbrž omeniti vsaj Slovensko matico (ki jo je zapustil v letu razpora 1872), Narodno tiskarno z njenimi predhodnicami (komanditnimi družbami) vred, Slovensko pisateljsko društvo oziroma Slovensko pisateljsko podporno društvo in Družbo sv. Cirila in Metoda. Pri teh je bil med spodbudniki, začetniki ali zelo aktivnimi odborniki.

Dober posluh je imel Vošnjak za različne gospodarske probleme in za povezavo med narodnostnimi in gospodarskimi stranmi življenja. Po češkem vzgledu se je zavzemal za ustanavljanje hranilnic in posojilnic. O tem je pisal že 18. junija 1868 v Slovenskem narodu in na različnih mestih še dostikrat pozneje; v Šmarju je sno-

val okrajno hranilnico in posojilnico; glavni organizator te vrste združništva je bil pozneje njegov brat Mihael. "Slovenskim vinorejcem v poduk" je napisal Umno kletarstvo, knjigo, ki jo je 1873 izdala Mohorjeva družba. V državnem zboru je 2. maja 1874 govoril o grozotnih razmerah med delavci v zasavskih premogovnikih in predlagal izdajo delavskega reda za vso državo, vendar pa ni našel med poslanci zadostne podpore, da bi se predlog sploh uvrstil na dnevni red. Velik je bil Vošnjakov delež pri anketi o agrarnem vprašanju, o vzrokih, zakaj kmet propada, anketi, ki jo je septembra 1883 sklenil opraviti kranjski deželni zbor in je bila izvedena naslednje leto. Poročilo o rezultatih ankete je uredil Vošnjak, obenem pa se je lotil problematike še s širšega stališča in je v Letopisu Matice slovenske objavil dve obsežni razpravi Ob agrarnem vprašanji (1884, str. 37-114) in Socijalni problem in kmetijski stan (1885, str. 1-93). Vošnjakovi pogledi so bili precej drugačni od pogledov klasičnega gospodarskega liberalizma. Slovencem je manjkala vrhnja plast razvite kapitalistične družbe. Veliki kapital je bil pri nas tuj kapital. Razen tega je postajalo socialno vprašanje od sedemdesetih let naprej vedno bolj vznemirljivo in za naše razmišljujoče meščanstvo je bilo vedno pomembnejše vprašanje, kako preprečiti propadanje kmeta in obrtnika. Vošnjak je bil za omejitev moči velikega kapitala in proti veleposestvom. Nastopal je proti popolni svobodi razpolaganja z zemljišči in sistemu enakih dednih deležev. Med vsemi socialnimi vprašanji se mu je zdelo agrarno najbolj pomembno. Najbolj mu je bil všeč agrarni sistem v Združenih državah Amerike, za ruski mir pa je (v razliko od mnogih drugih) menil, da ga za naše razmere ne moremo jemati v poštev, čeprav je tudi on pričakoval od Slovanov pomembno in rešilno bodočnost. "Kakšno ulogo pa naj ima stomilijonni slovanski narod, če neboljševati in urejati žalostne človeške socialne razmere", je zapisal na koncu svoje razprave o socialnem problemu (str. 83).

Nobena posebnost med Slovenci tistega časa ni bila Vošnjakov antisemitizem, čeprav ga je verjetno precej bolj in vztrajneje poudarjal kot drugi. Ta antisemitizem je izviral iz podedovanih predsodkov, precej pa je nanj najbrž vplivalo tudi to, da so se na Dunaju, v Gradcu in drugod Židje večinoma opredeljevali za nemški liberalni tabor, imeli precejšno vlogo v njegovem tisku in nastopali zoper slovenske nacionalne in politične zahteve. Za Vošnjaka in za druge naše antisemite pa velja, da so jih bile v glavnem samo besede.

Vošnjakova posebnost je bila njegov pogled na svet, njegova filozofija, njegov "spiritizem", kakor ga opisuje v Spominih in drugod (str. 40, 154, 513). Te nazore so odklanjali tako z liberalne kot s katoliške strani. Prijatelj Turner je napisal v svoji zelo pohvalni oceni Pobratimov, da smatra "vsakeri misticizem kakor spiritizem le za goli izrodek človeške fantazije, bolečnih živcev in za humbug" in da se zato "s hipnotično vednostjo nikakor sprijazniti ne more" (Slovenski narod 24. 12. 1888). Anton Aškerc je pisal Vošnjaku 11. februarja 1902, da nima pravice podirati njegovih nazorov o spiritizmu, da pa je zanj "spiritizem vrhunec neslanosti in abotnosti". V Dom in svetu so zapisali, da "ne moremo z nravnega stališča nikakor odobravati, da opisuje pisatelj toliko spiritizem" in pripomnili, "da je vdeleževanje pri spiritističnih sejah ali seansah po katoliški cerkvi prepovedano" (1889, str. 30).

Še huje je zapisal Anton Mahnič v Rimskem katoliku: "Vprašali bi radi, čemu pridiga dr. Vošnjak Slovincem spiritizem. Ker spiritisti hočejo spiritizem poistovetiti s krščanstvom, da, smatrati ga za višo dopolnitev krščanstva (seveda krščanstva framaonskega, brez dôgem in vere) namerja najbrže tudi dr. Vošnjak sê spiritističnim krščanstvom osrečiti Slovence; to seveda bi bilo pred vsem za niže ljudstvo, mej tem ko bi omikancem vso vero nadomeščal Schopenhauerjev pesimizem. Slovenci, kaj hočete še več!" (1889, str. 422).

Vošnjak je bil znan kot "fatalist" in je veroval v usodo, menil pa je, da ne smemo "rok križem držati v fatalističnem pesimizmu", ampak da moramo delati in se truditi in ne izgubiti poguma. "Napredek se vrši počasi, a vendar se vrši in se bode vršil" (159). "Človeštvo gre naprej po potu splošne omike in humanizma, gre neprestano naprej do cilja, ki mu ga je Večni odkazal" (350). Kljub takim nazorom pa je Vošnjak vendar dokaj pogosto skeptično gledal na različne teorije o napredku. Krščanstvo je proglasilo enakopravnost vseh ljudi, pravi (LMS 1885, 61), toda človeštvo je danes po osemnajstih stoletjih ravno tako oddaljeno od uresničenja Kristusovega nauka, kakor je bilo tedaj. "Naš čas s svojo hvalisano kulturo le premočno spominja dobe padajočega rimskega cesarstva, ko je vnanji blišč zakrival notranjo gnilobo" (LMS 1885, 57). Ob takem gledanju in ob lastnih doživljajih prihaja Vošnjak do mnenja, da so vsa gesla fraze (str. 159), da noben ideal ni dosegljiv, pa naj gre za ideal o ženski (str. 115) ali za ideal o Zedinjeni Sloveniji (str. 182).

Vsak narod ima po Vošnjakovem mnenju svojo nalogo - ko jo opravi, zgine s pozorišča in izgine v morju večnosti (159). Slovani in prav tako Slovenci svoje naloge še niso izpolnili in še niso končali svoje poti. Za njih nalogo še ne vemo, je menil Vošnjak, a pričakoval jo je kakor Stritar v človekoljubju in (kakor smo videli) v reševanju socialnega vprašanja. Na to neznano, veliko nalogo je tudi mislil v svojih zadnjih besedah.

Kolikor bolj se je odmikal čas Vošnjakovih najplodnejših let, toliko bolj mu je postajal krivičen. Mohorjeva družba ga je sicer cenila, tudi še različna druga društva, toda klerikalna stranka mu ni mogla pozabiti njegove liberalne in protiklerikalne preteklosti iz sedemdesetih let, liberalci pa so ob novi generaciji (res ne vsi) pozabili nanj in njegovih "starinskih" stališč niso več razumeli. Njegove Spomine so zasenčili poznejši pisci. Če pa preverjamo resnico in razvojno pot, moramo priznati, da je bil dr. Josip Vošnjak v šestdesetih in sedemdesetih letih vodilen slovenski politik, da je bil eden glavnih organizatorjev slovenske stranke na Štajerskem, eden stebrov slovenske liberalne stranke v tisti njeni zlati dobi, ko je bila še resnično napredna, da se je s svojim političnim delom, s svojimi idejami o potrebi gospodarskih organizacij in s svojim kulturnim ustvarjanjem pridobil veliko zaslug za dvig slovenskega naroda v 19. stoletju.

III

Vošnjak je bil prvi med pomembnejšimi slovenskimi politiki, ki je napisal spomine na svoje življenje in na svoje politično delo. Dobro se je zavedal vrednosti dnevnikov, pisem in spominov za zgodovinske raziskave. Da bi bili njegovi spomi-

ni bolj točni, je šel pregledovat stare časnike, zlasti Slovenski narod. Svoj rokopis je pošiljal v branje raznim ljudem. Zgodovinar Apih ga je pregovarjal, naj se loti pisanja zgodovine slovenskega naroda, češ da je njemu (Apihu) tako delo, ker ni politik, nemogoče: "izvršiti je more le mož, ki je kakor Vi preživel ono dobo v zrejših letih in sodelujoč pri dogodkih. Vam bi bilo treba le poročila, ki so tiskana (Apih misli tu na stenografska poročila državnega in deželnih zborov), preplesti z lastnimi spomini, presoditi razvoj z bogatimi pripomočki lastne sodbe - in vsaj za dobo do 1873 bi imeli Slovenci velevažno knjigo. Časopise bi lahko dobili in tudi druge vire. Za Vas bi bilo to delo razmeroma lahko - izpodtakljivo pa na nobeno stran ne, ker so slovenski politiki dotlej bili složni" (18. 3. 1903). Na Vošnjakove ugovore je svoje nasvete ponovil v nekoliko drugačni obliki: "združite se s katerim slovenskim zgodovinarjem (nasvetoval mu je Frana Ilešiča ali Jakoba Žmavca) ... Vi nadaljujte Vaše spomine, a sotrudnik zbira ostalo gradivo - in oboje se stopi v krasno in prepotrebno knjigo" (27. 5. 1903).

Vošnjak ni opisal vsega svojega življenja. Držal se je meje 1873, ki jo omenja tudi Apih v svojih pismih, čeprav je že v Spominih in potem v Dodatkih in v drugih spominskih spisih segel tudi še v naslednja leta. Zdi se, da ni hotel popisovati ne strankarskih ne osebnih sporov v slovenskem taboru, pa se jih je zato dotaknil le na kratko ali pa sploh ne - ali zato, ker mu ni bilo prijetno ali ker ni hotel bralcem prikazovati grših strani naše politične zgodovine.

Spominom, ki so izšli pri Slovenski matici v dveh zvezkih (prvi konec januarja 1906 z letnico 1905, drugi konec februarja 1907 z letnico 1906), smo dodali še druga Vošnjakova dela, ki imajo spominski značaj. Samo ob sebi je razumljivo, da spadajo sem Dodatki k "Spominom", ki so izšli v šestih nadaljevanjih v prvem letniku Vede 1911 (str. 59-64, 147-154, 243-250, 363-368, 481-485, 637-644), in že v Dodatkih obljubljeni Južnoslovanski spomini, ki jih je napisal tik pred smrtjo (septembra, oktobra 1911) in so bili objavljeni v Vedi leta 1912 (str. 52-59). Ti spomini so bili tudi Vošnjakov odmev na pomanjkljivosti Bleiweisovega zbornika, ki ga je bila leta 1909 izdala Slovenska matica. V naš izbor smo poleg obeh nadaljevanj Spominov uvrstili še spominske spise, ki jih je Vošnjak pisal pred izidom Spominov. Sem spadajo: zgodba O prikaznih in duhovih, ki jo je, kakor je rečeno v podnaslovu, "v literarno-zabavnem klubu Ljubljanskem čital dne 5. nov. 1881", objavil pa v Ljubljanskem zvonu 1882 (str. 340-350) in ki je po vsebini navezana na njegovega sorodnika Jakoba Vošnjaka, župnika v Šmartnem na Pohorju; spomini na Štefana Kočevarja, Mihaela Hermana, Franceta Martinca, tovariša z medicinskega študija, in Adelo Pongračevo, pacientko iz Slovenske Bistrice, ki so bili pod naslovom Na Silvestrov večer 1883. leta objavljeni v Ljubljanskem zvonu 1884 (str. 75-78, 139-145, 207-215); zgodba Usodni dan, ki je izšla v Ljubljanskem zvonu 1885 (str. 708-715) kot tretji del Odlomkov iz človeške tragikomedije in pripoveduje o Vošnjakovem življenju v Kranju 1860 ter o usodi kanclista Gazolija; dvoje spominov na Josipa Jurčiča, od katerih so prvi (Spomini o Josipu Jurčiči) izšli v Ljubljanskem zvonu 1889 (str. 145-150, 202-208) in 1890 (str. 266-273), drugi pa (Še nekaj spominov na J. Jurčiča) v Slovanu 1911 (str. 309-313); opis Šoštanja,

ki je izšel pod naslovom *Moj rojstni kraj* v Slovanu 1904 (str. 43-45); spis Ljubljana po potresu in sedaj, ki na svojevrsten način opisuje Ljubljano, kakor jo je videl Vošnjak ob svoji sedemdesetletnici, zraven pa obuja spomine na Jurčiča, Zarnika, Levstika, Murnika in druge (Slovan 1904, str. 193-198, 234-239, 297-301, 331-335, 361-363), nazadnje pa še opis poti na Koroško v letu 1893 (Pri proštu Lovru Serajniku v Tinjah, Koledar družbe sv. Cirila in Metoda za leto 1905, str. 37-43).

Meje med literarnim in spominskim delom pri Vošnjaku ni vselej lahko postaviti. Najbolj velja to za Odlomke iz človeške tragikomedije, kjer smo Usodni dan uvrstili med spominska dela predvsem zaradi uvodnih strani, ki govorijo o Vošnjakovem življenju v Kranju, ostalih zgodb pa nismo upoštevali, ker smo jih vrednotili bolj kot literarna dela. K nekaterim naših spominskih del bi kdo morebiti dejal, da ne kaže objavljati spominov na nepomembne in neznane ljudi; odločili smo se zanje že zato, ker nam kažejo Vošnjakov pogled na življenje, ljudi in usodo.

Starejše spominske spise je Vošnjak v Spominih zelo pogosto prevzel in se tudi skliceval nanje. Večinoma pa jih ni prevzel v celoti, ne dobesedno, temveč je spreminjal posamezne izraze, dodajal nove podrobnosti ali komentarje in izpuščal stare, uporabljal drugačen način pripovedovanja itd. Po tehtanju različnih možnosti se se odločili za to, da v celoti ponatisnemo tudi te spise, da pa tiste odstavke, katerih besedilo je najbolj podobno onemu v Spominih, natisnemo v *petitu*. Tudi za te odstavke pa o popolni enakosti govorimo lahko samo ponekod. Bralec, ki se bo ob ponavljanju dolgočasil, naj nam, če more, naš postopek blagohotno oprost.

Prikupna stran Vošnjakovih spominov je prav gotovo v tem, da ne kaže samega sebe kot najpametnejšega in najmodrejšega. V tem se prijetno razlikuje od marsikaterih poznejših in hrupnejših spominov. Zdi se tudi, da ni pisal samo v svojo slavo ali pa da je čutil minljivost in relativnost te slave in gledal tudi nase z nekega širšega in višjega stališča. Marsikje je celo zamolčal zasluge, s katerimi bi se upravičeno lahko ponašal, navajal pa je tudi svoje slabše strani, ki bi jih lahko zamolčal. Tako je objavil tudi pismo z dne 21. decembra 1872, v katerem ga imenuje Davorin Trstenjak turbulentno glavo, zaradi trmoglavosti, prenagljenosti in mehkode nesposobnega za vodstvo, preplitvega politika itd. (str. 130). Besed "Tebi je Bog dal mnogo darov, dal ti je dar zgovornosti, neustrašenosti", ki jih je Trstenjak izrekel Vošnjaku na slovesnosti 10. novembra 1878 (Slovenski narod 13. 11. 1878), pa Vošnjak ne navaja.

V spominih gleda Vošnjak nase in na pretekle dogodke iz razdalje. Nič več ni v njem (razen tu pa tam) tistega ognja, ki ga je vodil v času organiziranja nacionalne stranke na Štajerskem, tiste jeze iz časa liberalno-klerikalnega razdora. Omilila se mu je sodba o ljudeh in o dejanjih. Taka razdalja ima gotovo svoje koristi, vendar nam je večkrat lahko žal, da ne čutimo več neposrednega utripa časa, ampak poslušamo le pripovedovanje o njem. Vošnjakove simpatije so sicer jasne, antipatije so pa včasih jasne, včasih pa zakrite, tako da se kažejo s skopostjo besed ali sploh z molkom ali pa so prekrite z objektivno pohvalo.

Ko so Vošnjakovi Spomini izšli, so jih nekateri ocenjevali zelo pozitivno, nekateri pa tudi kritično. Prijatelj je zapisal, da so v podrobnostih zanimivi, a v

poobčevanju in ocenjevanju dobe in oseb zelo nedostatni (Veda 1915, 43), Fran llesič jim je očitil, da so napisani na lahko roko in da je pripovedovanje zelo raztrgano (Slovan 1907, 186). Če jih gledamo s kritičnimi očmi preverjanja zgodovinske zanesljivosti, kažejo na več mestih napake, zlasti glede časovnega zaporedja, imen in števil. Dostikrat gre pri tem za zelo razumljive in neizbežne spominske napake, dostikrat pa tudi za površnost. Kot datum smrti Antona Tomšiča, prvega urednika Slovenskega naroda, navaja najprej 24. maj (str. 230), nekaj strani pozneje 27. maj (str. 234), nazadnje pa pravilni 26. maj (str. 374). Za številke je imel Vošnjak poseben dar. Niti številke hiše na Poljanski cesti v Ljubljani, ki je bil njen lastnik in je v njej stanoval od junija 1883 naprej, si ni prav zapomnil. Namesto št. 31 je navedel številko sosednje hiše (29). Na nekaj napak smo opozorili v oglatih oklepajih kar med besedilom ali pa posebej v opombah. S kratico SBL smo opozorili na to, da se letnica v Vošnjakovih spominih razlikuje od letnice, ki jo navaja Slovenski biografski leksikon. Na napačne ali enostranske razlage v Vošnjakovem pripovedovanju nismo posebej opozarjali; spomini so vir, ki naj bralcem pokaže čas in ljudi z osebno pobarvanega stališča opisovalca, z vsemi njegovimi zmotami in predsodki. Dokumenti, ki jih Vošnjak navaja (pisma, resolucije, govori itd.) so podani tako, kakor jih je navajal Vošnjak, ne pa po originalu. Vošnjak je navajal vsebinsko vestno, prepisoval pa je večkrat nekoliko površno. "Trda pojde za notranje-avstrijsko skupino, ter trša, ko se bodo deželni zbori še prašali in o tem sklepali", tako navaja stavek iz Einspielerjevega pisma 21. 8. 1866 (str. 181). V pismu, ki ga hrani Arhiv R Slovenije v Ljubljani, je zapisano malenkostno drugače: "Terda pojde za notranje-avstrijsko skupino, tem terši, ko se bojo deželni zbori za to prašali in o tem sklepali." Včasih je tudi poenostavil formulacije. Konec svojega govora v štajerskem deželnem zboru 6. oktobra 1868 navaja Vošnjak z besedami: "Vsi Slovenci se hočemo združiti!" (str. 265), po stenografskih zapiskih pa tudi po Slovenskem narodu pa se glasijo "Trennung und dann Vereinigung aller Slovenen", torej "Ločitev (namreč od Gradca, ločitev slovenskega dela Štajerske od nemškega dela) in nato združitev vseh Slovencev". Pri nekaterih, zlasti Jurčičevih pismih, ki jih je objavil 1889, je omilil ali izpustil nekatere besede, namesto imen postavil samo začetnice in podobno. Jurčič je 4. decembra 1872 napisal: "Razlag, president naše tiskarne in 'Naroda' si sistematično dalje jamo koplje," Vošnjak navaja: "Dr. R. si sistematično jamo koplje." Jurčič pravi: "Jaz ga bom bocnil." - Vošnjak: "Jaz bom to grazil."

POLITIK VALENTIN ZARNIK

*Predavanje na Kopitarjevih študijskih dnevih, ki jih prirreja Zveza kulturnih organizacij Ljubljana-Šiška, 25. oktobra 1990 v Cankarjevem domu v Ljubljani. Izšlo v zborniku **Kopitarjevi študijski dnevi 1**, Predavanja iz 1989 in 1990, Ljubljana 1991, str. 25-31. Ponatis razširjen s povzetkom v nemškem jeziku.*

O Valentinu Zarniku govorita precej obsežen članek v Slovenskem biografskem leksikonu in dobra knjiga o njegovem delu, ki je izšla pred petdesetimi leti pri Slovenski matici, napisal pa jo je Miroslav Gorše.

Leta 1837 rojeni Zarnik je bil šest let mlajši od Levstika pa sedem let starejši od Jurčiča. Spadal je med prve, ki so se v gimnaziji učili slovenščine, uvedene po revoluciji 1848. leta, in so zato že v mladosti obvladovali pisanje v materinskem jeziku, česar večina starejših ni bila zmožna. Zarnika je opisal Josip Vošnjak kot enega redkih, ki niso nikoli odstopali od narodnih pravic, ki so bili v narodnih vprašanih vselej trdi in neizprosni, energični, odločni, granitni.¹ Ivan Hribar je menil, da je spadal Zarnik med "najmarkantnejše osebe tedanje dobe", da se je zanj zlasti navduševala mladina, da je bil duhovit in zelo dovtipen, a njegov humor in dovtip sta bila nebrušena tako, da se je človeku včasih celo zdelo da je neotesan.² Precej drugače je gledal na Zarnika Fran Šuklje, ki je bil z njim v sporu. Ta ga je imenoval političnega otroka,³ "blago prav srednje vrste",⁴ nesposobnega za večji politični koncept. "Nihče mu ni mogel odrekati izvirnega talenta, združenega z naravno zgovornostjo, ki je tembolj vplivala na narodno maso, ker je bila prežeta z dovtipno žilico. Dokaj je bil čital, obvladal je več svetovnih jezikov in poznal njihovo slovstvo. Ali vsi ti prirojeni in pridobljeni darovi naposled niso nič izdali, ker je bil ... nepopisno len! ... Politika mu ni bila resno delo, zahtevajoče duševne napetosti, temveč gola zabava: govoril ni v deželnozborskih razpravah za stvar, temveč za to, da bi se galerija smejala njegovim včasih dokaj robotim dovtipom."⁵

Znotraj slovenske politike je bil Zarnik mladoslovenec liberalnih nazorov. Liberalnih nazorov seveda ne smemo presojati po današnjih pojmovanjih liberalizma, ampak po pogledih, ki so veljali pred 120 leti. Večina tedanjih liberalcev ni bila niti brezverska niti protiverska, ampak samo protiklerikalna.

Prvi Zarnikov aktiven stik s politiko so njegova poročila in humoristično satirične slike iz dunajskega parlamenta, ki jih je pisal kot študent leta 1861, v prvem letu ustavnega življenja, potem podobne slike iz domačih krajev in politični članki. Med njimi je posebej pomemben tisti, ki ga je objavil v Novicah 6. februarja 1867,

¹ J. Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982¹, str. 271, 275.

² I. Hribar, Moji spomini, I. del, Ljubljana 1983², str. 129.

³ F. Šuklje, Iz mojih spominov, I. del, Ljubljana, 1988³, str. 92.

⁴ Prav tam, str. 120.

⁵ Prav tam, str. 126.

po volitvah, ki so prvič pokazale, da slovenski kmečki človek skoraj na vsem narodnostnem ozemlju podpira slovensko stranko in sprejema njen narodni program. Zarnik je izredno točno občutil pomembnost teh dogodkov. "Te tri dni smo bili bitke na političkem polju - bitke za svoj obstanek, napredek in občo boljjo prihodnost... Zdaj še le moremo prosto dihati, zdaj še le smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu, da živi, da se zrelo političsko giblje in da nismo samo narodopisen pojem." Obenem je tudi zapisal, kako veliko vlogo je imela duhovščina pri organiziranju volilne discipline in s tem zmage: "Naj se zgodi z našim narodom, kar si bodi; ali to vaše držanje, čestiti duhovniki, posebno vi kaplanje na deželi, na veke ostane z zlatolesketočimi črkami v našo povestnico vsekano".

V ospredje političnega življenja je stopil Zarnik v času taborov 1868-1871. Bil je kot odvetniški koncipient (advokatski pripravnik) v Ljutomeru eden glavnih organizatorjev prvega ljutomerskega tabora. V vsem triletnem taborskem obdobju je bil najbolj priljubljen in najbolj pogost govornik. Govoril je v Ljutomeru, Žalcu, Sevnici, Vižmarjah, Ormožu, Cerknici, Bistrici pri Pliberku, Žopračah pri Vrbi in na zadnjem taboru v Zg. Buhliji pri Grabštajnu, torej na polovici vseh taborov. Govoril je na vseh treh koroških, kjer je na dveh tudi predsedoval, na štirih od petih štajerskih in na dveh od štirih na Kranjskem - le na primorskih taborih ga ni bilo.⁶

V času francosko-pruske vojne (1870/71) in še pozneje se je pokazal Zarnik za velikega občudovalca francoske revolucije, ki je po njegovem uničila germanski fevdalizem in ustvarila sedanjo civilizacijo. Pokazal se je za prijatelja Francozov, tega "ošabnega in obenem ljubeznjivega naroda",⁷ Italijanov in sploh romanskega sveta. Iz tega sveta so prihajale ideje, ki so navduševale Zarnika. Navajal je stališča stvarteljev zedinjene Italije od Mazzinija do Cavourja: "Vsak narod ima neoskrunljivo prirojeno pravico do izobraževanja in vobče do civilizacije na narodni podlagi v materinem jeziku; vsak narod je v politični zadevi sam popolnoma gospodar samega sebe in svoje usode."⁸

Zarnik je ogorčeno pisal proti nemški prilastitvi Alzacije in Lorene: "Naše mnenje o tem važnem vprašanju je, da to v prvi vrsti Alzačane in Lorence same briga, da imajo oni sami odločati, ali hočejo Francozi ostati ali Nemci postati in edino mnenje Alzačanov in Lorencev je odločilno, ako se hoče v resnici spoštovati civilizacija 19. stoletja, da se namreč ne odstopajo prebivalstva kot črede ovac temu ali drugemu jakšemu gospodarju po principih 9. ali 10. stoletja."⁹ V istem času je, podobno kot Levstik, spoznal, da se Slovenci ne smemo zanašati na slovansko Rusijo, ker ne bo za nas nič storila, da pa se moramo okleniti Avstrije in ji z enotnim nastopanjem njenih slovanskih narodov vtisniti slovanski značaj.¹⁰

⁶ Razstavni katalog Taborsko gibanje na Slovenskem, Ljubljana-Ljutomer, 1981.

⁷ Slovenski narod 8. 12. 1870.

⁸ M. Gorše, Doktor Valentin Zarnik, Ljubljana 1940, str. 68.

⁹ Prav tam, str. 71.

¹⁰ Prav tam, str. 73, 74.

Leta 1867 je dopolnil Zarnik 30 let, kar je bila po zakonu zahtevana starost za poslanca. 24. maja 1869, ko je bil še koncipient v Ljutomeru, je nastopil kot kandidat v trebanjskem volilnem okraju kmečke kurije pri dopolnilnih volitvah v kranjski deželni zbor. Zanj je glasovalo 92 volilnih mož, 7 jih je glasovalo za ustavovernega (vladnega) kandidata, 57 pa se jih volitev ni udeležilo.¹¹ Osem let je bil nato eden treh poslancev tega največjega volilnega okraja na Kranjskem, leta 1877 pa se je z nazorskim somišljenikom Josipom Vošnjakom preselil v notranjski okraj kmečke kurije, kjer je bil poslanec še šest let, do nenadnega odstopa.

Zarnik je stopil v politično življenje kot poslanec, ko sta slovensko stranko na Kranjskem vznemirjali dve težavi. Prva je bila nasprotje med staroslovenci in mlad Slovenci. To nasprotje je bilo v veliki meri generacijsko, v določeni meri pa boj za oblast. Ta je bila v rokah staroslovenskih prvakov Bleiweisa, Lovra Tomana, Etbina Henrika Coste. Med staroslovenci so prevladovali ljudje, ki so hodili še v povsem nemške šole, ki so zato bolj obvladali nemščino kot slovenščino in jim je bila posebej v začetku prava muka, javno govoriti slovensko. Zato so bili strpnejši do uporabe nemščine, zavzemali so se za to, da bi slovenska stranka izdajala časopis v nemščini (tak je bil Triglav, ki je izhajal 1865-1870), in so bili zmerni v vsej svoji narodni politiki. Mlad Slovenci so zahtevali hitrejši prehod h govornemu in pisnemu slovenščini v vsem javnem življenju, njihova narodna politika je bila radikalnejša in bolj nestrpna.

Mlad Slovenske ideje so bile popularne med manj premožnimi in manj šolanimi Slovenci, so pa tudi povzročile, da so se nekateri, ki jim je bila v začetku slovenska stvar po svoje simpatična, navezani pa so bili tudi na nemško tradicijo, odvrnili od slovenske stranke, ker jim je postala preveč napadalna, in prešli v ustavovernost, pozneje pa nemško stranko. Druga težava je bila vseavstrijska liberalna ofenziva proti konkordatu, položaju katoliške cerkve v državi, vlogi cerkve v šolstvu. Ta ofenziva je sprožila organiziranje katoliške stranke in ogorčen boj med obema. Ta spor bi se takoj razširil tudi med Slovence, ko ne bi bili ravno nemški liberalci glavni nasprotniki slovenskega narodnega gibanja in ko ne bi bila večina Slovencev prepričana, da je treba vse sile posvetiti boju za narodnostne in jezikovne pravice in da bi bil razcep znotraj narodnega gibanja poguben. To je menil tudi Zarnik. Leta 1862 je pisal Levstiku, da je sicer zoper duhovščino, da pa jo bo treba še deset let pustiti pri miru, ker so duhovniki "še zmirom prvi in najpoglaviteji steber naše narodnosti".¹² Iz istega razloga je pohvalil duhovščino ob volilni zmagi 1867, kakor smo že zgoraj omenili. Strinjal se je s tem, da vključi narodna stranka v program tudi obrambo vere. V posebnem članku je celo poudaril, da pravi katoliški duhovnik ne sme križem rok držati in nevtravno gledati ob proticerkvenem boju nemških liberalcev.¹³ Seveda pa so slovenski liberalci z Zarnikom vred težko skrivali protiklerikalna čustva, ki so jim svobodno dajali duška le v ožjih družbah somišljenikov.

¹¹ Obravnave kranjskega dež. zbora 9, priloga 3. Novice 26. 5. 1869.

¹² Slovenski biografski leksikon 14, Ljubljana 1986, str. 769.

¹³ Slovenski narod 13. 3. 1867.

Zdaj tu zdaj tam se niso mogli premagati in so tudi v javnosti nastopili v liberalnem duhu. Taki nastopi pa so bili omejeni vsakokrat le na enega, nekaj ljudi - ostali somišljeniki so molčali, ker se jim je zdelo, da čas še ni primeren.

Ko je Zarnik prvič kandidiral v deželni zbor (1869), se je zavedal staroslovenskih in katoliških nasprotnikov. Ravnal je, po lastnih poznejših besedah, po načelih "politične oportunitete" in je v svojem programu izjavil, "da je v verskih in šolskih zadevah za naš narod ta politika najkoristnejša, katero večina zdanjega kranjskega zbora sledi... Posebno mi pa je do tega, da se šola od cerkve ne loči; vsako delovanje na ločitev zdi se mi vedno jako škodljivo in pogubno za naš narod."¹⁴

Pri naslednjih volitvah čez leto dni (1870) so se težave ponovile. Zdaj je Zarnika bremenilo, da je pri popivanju po cerkniškem taboru, tri tedne pred volitvam, kakor so pisale Novice, "med drugim jasno rekel, da z duhovščino v političnih zborih ni zadovoljen, potem je naše slovenske prvake dobro obiral, sebe pa hvalil, kar se je dalo," in izjavil, "da je popoln liberalec".¹⁵ Kapitulacija iz polit. oportunitete se je ponovila, Zarnik je bil izvoljen, toda njegov postopek je to pot izredno razburil dotedanjega prijatelja Levstika, ki si je bil obetal, da bo šel Zarnik v odkrit spopad - ne z duhovščino v imenu liberalizma, temveč z osovraženimi prvaki, v imenu mladoslovenstva. Tako je Levstik v Pavlihi s strašno karikaturo prikazal Zarnika, sedečega na tleh med dvema stoloma, "katera smo mu bili pripravili enega mi, enega njegovi jibljanski prijatelji, da bi sedel ali na tem ali na onem; on je tël pa na obéjih sedet', in zdaj nejma nobenega pod seboj", kakor je bilo zapisano v komentarju.¹⁶ Še bolj jasno je bilo Levstikovo mnenje razloženo v naslednji številki Pavlihe: dr. Zarniku je bilo na voljo dano, "da ali sam zmaga ali slavno pade, bilo je torej tudi letos zopet samo do tega, *da* pride v zbor, a ne do tega, skozi *katera* vrata pride... Tak mož ne more voditi nobene stranke... kajti zvezanega voditelja nobena stranka ne more za svojega pripoznati".¹⁷ Lahko bi razpravljali o tem, ali je bil Levstik v svoji ostri kritiki pretirano zahteven ali ne, gotovo pa je bilo hudo Zarnikovo in njegovih mladoslovenskih prijateljev maščevanje: širile so se govoriče, da je Pavliha od vlade podkupljen, naročniki so list odpovedovali in Levstik ga je moral ustaviti. Bil je izločen iz slovenskega političnega življenja. Bridko je ugotavljal: "Kdor bi v današnjih časih namerjal Slovincem odkrito govoriti, naj tega ne izkuša, ako neče izkušnje drago plačati."¹⁸

Decembra 1871 je kranjski deželni zbor izvolil Zarnika za poslanca dunajskega parlamenta. Zarnik pa na Dunaj ni šel. Bil je zvest češki politiki abstinence, ki se je zdela Slovincem sicer upravičena, a se niso upali ravnati po njej. Zarnik je bil dosleden in je po dveh mesecih mandat izgubil. Toda Vošnjak je pisal Jurčiču, uredniku Slovenskega naroda: "Zarnikove doslednosti in pogumnosti, da ni šel v

¹⁴ Gorše, str. 108.

¹⁵ Prav tam, str. 123.

¹⁶ Fran Levstik, Zbrano delo, 10. knjiga, Ljubljana 1978, str. 93. - Karikatura v tej knjigi na str. 416.

¹⁷ Prav tam, str. 113.

¹⁸ Prav tam, str. 126.

državni zbor, nikar preveč ne hvalite. S to hvalo se smešimo pri vseh tukaj; zakaj znano je, da Zarnik ni ostal doma iz političnega prepričanja, ampak zategadelj, ker bi bil drugače izgubil svojo službo kot koncipient in si hoče sploh stranke privabiti nase, ker menda že skoraj postane odvetnik.”¹⁹ Pozneje se je pokazalo, da je bila češka politika abstinence nesmiselna in da je škodovala tako češkim kot tudi slovenskim interesom.

Leta 1872 je prišlo do prvega pravega razkola v slovenski narodni stranki: liberalni mladoslovenci so nastopili proti združenemu staroslovenskemu (Bleiweisovemu) in katoliškemu taboru. Naslednje leto je prišlo do ločenega nastopa na prvih direktnih volitvah v državni zbor (dotlej so v dunajski parlament volili deželni zbori). Na Kranjskem je bilo izvoljenih šest ustavovernih (nemških) kandidatov, in samo štirje slovenski, dva liberalna, dva konservativna. Zarnik je kot kandidat v gorenjskih in notranjskih mestih zaostal tako za zmagovitim nemškim kot za staroslovenskim kandidatom: ustavoverni dr. Suppan je dobil 342, Costa 109, Zarnik pa samo 66 glasov. Večino je imel samo v Ložu (39 glasov od 44 oddanih).²⁰

Nemški liberalci slovenskih nazorskih somišljenikov niso hoteli upoštevati in jim popuščati v nacionalnih zadevah, kar se je posebej pokazalo v dunajskem parlamentu. V kranjskem deželnem zboru je tu in tam prišlo do skupnega nastopa ustavoverne in mladoslovenske stranke. Decembra 1873 sta nastopili proti vipavskemu dekanu Grabrijanu. Zarnik je govoril celo o “obeh liberalnih strankah”.²¹ 12. maja 1875 so ustavoverci omogočili, da je bil Zarnik izvoljen za deželnega odbornika.

Notranjih nasprotij med Slovenci se, žal, ni dalo obdržati v spodobnih mejah, tako da bi ostali Slovenci v nacionalnem boju složni. Medsebojni boj je postal najpomembnejši. Ena in druga stranka je dostikrat rajši potegnila z Nemci, samo da ne bi zmagal Slovenec nasprotnega prepričanja. Zaradi tega je razcep močno škodil slovenski stvari, zaradi dokaj prostaškega medsebojnega zmerjanja pa je doživljal tudi vedno več obsodb med razsodnimi Slovenci in se je, ker se je boj manjšal tudi v avstrijskem merilu, čez štiri leta (1876) končal. Nastala je sloga, vendar se tabora nista stopila v eno samo stranko, ampak sta ohranila vsak svojo samostojnost.

Z letom 1879 se je položaj Slovencev bistveno spremenil. Nemški liberalci so izgubili oblast, na vlado je prišla vlada grofa Taaffeja, ki se je oprla na nemške konservativne in katoliške stranke ter slovanske narode. Taaffe je priznal Kranjsko za slovensko deželo, pomoč vlade nemški stranki je ponehala, uradništvo ni bilo več siljeno v protislovensko glasovanje, Slovenci so postali v državnem zboru ena večinskih strank. Kot prvi in zadnji Slovenec na tem mestu je postal Andrej Winkler deželni predsednik na Kranjskem. Ljubljanski občinski svet, ki je dobil 1868 nemško večino, je prišel 1882 znova v slovenske roke. Po Zarnikovem predlogu je bil uveden na magistratu slovenski uradni jezik. Naslednje leto je dobil tudi kranj-

¹⁹ Gorše, str. 136.

²⁰ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österr. Reichsrathes VIII, str. 507.

²¹ Obravnave kranjskega dež. zbora za 15. 12. 1873.

ski deželni zbor po šestih letih znova slovensko večino; slovenski poslanci pa so se razcepili ob vprašanju, ali naj razveljavijo nekaj mandatov nemških poslancev. Razveljavljanje nasprotnikovih mandatov je bilo dokaj priljubljeno orožje deželno-zborske večine, da si je okrepila položaj. Slovenci so se, navajajoč vedno bolj ali manj prepričljive pravne argumente, poslužili te metode že v letih 1867, 1868 in 1870. Zdaj pa je bil problem nekoliko hujši: nemška stranka je napovedovala določene represalije, ob preostrem narodnostnem konfliktu v deželi pa bi bil ogrožen položaj deželnega predsednika Winklerja. Na Šukljetovo pobudo je večina slovenskih poslancev glasovala za verifikacijo spornih mandatov, uprla pa se je manjšina z Zarnikom.²² Nekaj pozneje, istega oktobra 1883, je večina izglasovala podporo za neobvezni pouk nemščine v osnovnih šolah, manjšina pa se je vzdržala. Tako sta v slovenskem taboru, bolj natančno, med slovenskimi liberalci nastali dve stranki, ki sta se nekaj let silno ostro napadali: Šukljetova in Kersnikova zmerna stranka "elastikov", tako imenovana po Kersnikovih besedah, da je treba "nekaj mladostne elasticitete" - in Zarnikova, Hribarjeva in Tavčarjeva stranka "radikalov".

Pri glasovanju o podpori za pouk nemščine je čutil Zarnik, da je "bil s svojimi nazori čisto osamljen, in da ni "imel niti enega pristaša v vsej zbornici, v katero" je "prišel z nakano proti tej točki govoriti in glasovati". Da ne bi padel zakon o mitnicah, za katerega se je zavzemal, je Zarnik molčal in tudi ni glasoval proti podpori, ampak se je samo vzdržal kakor ostali "radikali", nato pa je odložil svoj poslanski mandat, je pa (kakor je bila takrat pogosto navada) znova kandidiral.²³ Volitev je bila razpisana za 25. avgust 1884. Te volitve so bile nekak preskus moči obeh struj, elastikov in radikalov. V časopisih je sicer pisalo, da so te volitve zbudile "razburjenje in strasti na obeh straneh, kakor ne zlepa kakšen drug politični dogodek", vendar je znašala udeležba pri pravolitvah pičlih 11 %, torej precej manj kakor pri nerazburljivih volitvah prejšnje leto. Elastiki so izbrali za svojega kandidata domačina, cerkniškega veljaka Adolfa Obrezo, ki je bil tedaj že pet let državni poslanec, še pred tem pa je bil (1874-75) mladoslovenski deželni poslanec. Zarnik je v tem boju popolnoma podlegel: shoda volilcev, ki ga je sklical, ni bilo, ker je prišlo premalo ljudi. Na postojnskem shodu je bila sprejeta Obrezova kandidatura, Zarnik pa je ostal v manjšini. Na volitvah je dobil Obreza 73 glasov, Zarnikovi somišljeniki so glasovali za Kavčiča z Razdrtega (28 volilnih mož), tako da Zarnik sam sploh ni dobil nobenega glasu; 5 volilnih mož ni prišlo glasovat. Danes lahko rečemo, da je bil spor med elastiki in radikali dokaj nesmiseln. Radikali so bili zelo hrupni in glasni; Winkler, ki so ga napadali, pa je naredil s tihim premeščanjem uradnikov in drugim drobnim delom za slovenstvo mnogo več kakor radikali s svojo navidezno "načelnostjo".

Zarnik je po porazu na notranjskih volitvah nastopal v glavnem le še v ljubljanskem občinskem svetu. Kmalu pa ga je začela motiti bolezen, tako da je 30. aprila 1887 odstopil, 30. marca 1888 pa je umrl, šele 51 let star.

²² Gorše, str. 170, 171.

²³ Prav tam, str. 173-175.

Gotovo je bil Valentin Zarnik s svojimi dobrimi in zmotnimi idejami, s samosvojam značajem, talenti ljudskega govornika spomina vreden politik v času, ko si je slovenski narod s težavo utiral pot k priznanju, upoštevanju, jezikovnim in narodnostnim pravicam.

DER POLITIKER VALENTIN ZARNIK (Zusammenfassung)

Der drei Jahre ältere Josip Vošnjak beschrieb Valentin Zarnik als einen der wenigen, die nie die nationalen Rechte preisgaben, die in nationalen Fragen stets hart und unerbittlich, energisch und entschlossen waren, fest wie Granit. Der vierzehn Jahre jüngere Ivan Hribar schrieb, daß Zarnik zu den markantesten Persönlichkeiten der damaligen Zeit zählte, daß sich für ihn insbesondere die Jugend begeisterte, daß er einfallsreich und humorvoll war, daß aber sein Humor und sein Witz so geschliffen waren, daß man oft sogar den Eindruck hatte, er wäre ungehobelt.

Zarniks ersten aktiven Kontakt mit der Politik bilden 1861 seine satirischen Bilder aus dem Wiener Parlament. Im Jahre 1867 beurteilte er außerordentlich zutreffend die Bedeutung des slowenischen Sieges bei den Landtagswahlen, als er schrieb, daß man erst jetzt behaupten dürfe, daß es tatsächlich ein slowenisches Volk auf der Welt gibt und die Slowenen kein bloßer ethnographischer Begriff sind. In der Zeit der Tabor-Bewegung 1868-1871 war er der beliebteste und häufigste Redner. Er war ein großer Freund der Franzosen und der romanischen Welt überhaupt. In den Jahren 1869-1883 war er Abgeordneter im krainischen Landtag, in den Jahren 1875-1878 auch Landesrat. Er war liberal eingestellt, vertrat jedoch größtenteils die nationale Eintracht und übernahm bei den Wahlen katholische politische Prinzipien. Anlässlich der politischen Spaltung 1873 verlor er als liberaler Kandidat die Wahl in den Reichsrat. Im Jahre 1883 trat er in der Auseinandersetzung zwischen den für die Anpassung an die Realpolitik eintretenden flexibleren Politikern und den maßlosen Radikalen auf die Seite der letzteren und verlor die Ersatzwahlen 1884. Bald danach erkrankte er und starb 1888, erst 51 Jahre alt.

PARIŠKA KOMUNA V SOČASNEM SLOVENSKEM TISKU

Objavljeno v Kroniki 19 (1971) 1, str. 1-7. Tukajšnji ponatis je razširjen z nemškim povzetkom.

Sto let mineva od pariške komune, ali na kratko od komune, ko je delavski razred 72 dni, od 18. marca do 28. maja 1871, imel oblast v svojih rokah. Kakšne spremembe od tedaj do danes! 46 let po komuni je prišlo v Rusiji do oktobrske revolucije, ki pa ni bila poražena. Sovjetska zveza se je uspešno otesla vseh notranjih in zunanjih sovražnikov ter postala prva socialistična država na svetu. Med drugo svetovno vojno in po njej so zrasle, deloma iz lastnih sil (kot v Jugoslaviji ali na Kitajskem), deloma zaradi vojaške zmage Sovjetske zveze, nove take države. Danes je svet socializma že zelo velik pa tudi razcepljen na več taborov z nemajhnimi medsebojnimi konflikti. Pot, ki jo je ta svet prehodil, je na eni strani polna velikih uspehov, požrtvovalnih naporov in junaštev, slavnih zmag, na drugi strani pa tudi zelo grenkih in krutih napak, razočaranj, nasilij in nečlovečnosti.

Čas pariške komune je bil še popolnoma drugačen. Socializem je tedaj sodil v svet bodočnosti, za mnoge sploh v svet fantazije. Delavsko gibanje je bilo v bistvu še povsod v začetni dobi svojega razvoja. Najrazličnejše struje, koncepti, teorije in naziranja so se pojavljala v njem in se borila med seboj za vpliv in prevlado. Daleč je bila še množičnost druge internacionale, daleč še prevlada marksističnega gledanja. V komuni so sodelovali blanquisti, privrženci internacionale, med njimi zlasti proudhonisti, različni drugi socialisti, radikalni demokrati z jakobinskimi tradicijami prve velike francoske revolucije in s predstavami o zmagoviti revolucionarni obrambni vojni proti sovražnikom Francije iz istega časa. Razen delavstva je pritegnila komuna zlasti v začetku tudi pariške srednje stanove, branjevce, obrtnike, trgovce. Vendar je - razen nekaterih neuspešnih poskusov podpore v drugih krajih - ostala osamljena. Francija ni šla za njo. Malo prej izvoljena narodna skupščina, ki je zasedala najprej v Bordeauxu, nato pa v Versaillesu, je imela konservativno, monarhistično večino - nasprotniki so jo posmehljivo imenovali "kmečko skupščino" (*assemblée des ruraux*). Thiersova vlada, ki jo je ta skupščina postavila, je obdržala oblast v vsej Franciji.

Neuspeh revolucije se je seveda mogel predvidevati že vnaprej. Druga adresa generalnega sveta internacionale o nemško-francoski vojni z dne 9. septembra 1870, ki jo je sestavil Marx, je izrecno poudarila: "Tako se je znašel francoski delavski razred v skrajno težavnem položaju. Sleherni poizkus, strmoglaviti novo vlado sedaj, ko trka sovražnik že skoraj na vrata Pariza, bi bila obupna blaznost. Francoski delavci morajo storiti svojo državljansko dolžnost, toda ne smejo dovoliti, da bi jih obvladale nacionalne tradicije iz leta 1792... Ne smejo ponavljati preteklosti, temveč graditi bodočnost. Naj mirno in odločno uporabijo sredstva, ki jih daje republikanska svoboda, da temeljito izvedejo organizacijo svojega lastnega razreda.

To jim bo dalo novih herkulskih moči za prerod Francije in za našo skupno nalogo - osvoboditev proletariata".¹ Ko pa je do revolucije kljub vsemu vendarle prišlo, se je internacionala z vso silo zavzela zanjo. "Svetovno zgodovino bi bilo prav gotovo zelo udobna delati," je pisal Marx 17. aprila, "če bi se začel boj le pod pogojem nezmotljivo ugodnih razmer. Z druge strani pa bi bila zelo mistična narave, če bi 'slučajnosti' ne igrale nobene vloge".² Marx je občudoval junaštvo in požrtvovalnost komunardov in je imenoval komuno že sredi njenega trajanja "najslavnejše dejanje naše stranke od pariške junijske vstaje" leta 1848 naprej,³ v proglasu generalnega sveta internacionale konec maja pa je zapisal, da bo delavski Pariz s svojo komuno "večno slovel kot slavni znanilec nove družbe."⁴

Toda naš namen ni pisati o komuni, njenem poteku, ukrepah ali teoretičnem pomenu njenih izkušenj v nadaljnjih bojih za socialistično revolucijo in družbo. Naša naloga je, govoriti o Slovencih in o njihovem odnosu do komune, o odmevu in vplivu komune na Slovenskem. Ta tema ni nova; o njej so že marsikaj pisali, deloma posebej, deloma v zvezi z drugimi stvarmi.⁵ Od problemov, ki se nam v zvezi s to temo postavljajo, odgovorimo danes najprej na vprašanje, kako in kaj je o komuni in ob komuni poročal takratni slovenski tisk.

Delavskega časopisja tedaj še nismo imeli. Vse naše tedanje časopisje je bilo meščansko, pa tudi to še zelo skromno. Trikrat tedensko je izhajal Slovenski narod v Mariboru, enkrat tedensko Novice in Zgodnja danica v Ljubljani ter Slovenski gospodar v Mariboru, dvakrat na mesec pa Soča v Gorici, Primorec v Trstu in Besednik v Celovcu, če naštejemo tiste časopise, ki so bili v celoti ali pa vsaj deloma posvečeni politiki. Besednik bi pri tem skorajda lahko izpustili. V ospredju zanimanja našega časopisja so bili tedaj notranji problemi: politika nove, v začetku februarja 1871 imenovane vlade grofa Karla Hohenwarta, pričakovanja in ugibanja v zvezi z njo. Med vsemi dogajanjem v tujini pa je veljala glavna pozornost komuni in državljanski vojni v Franciji. Največ poročil je prinašal Slovenski narod. Poročila v drugih listih so bila znatno skromnejša. Njihova obširnost je bila pač odvisna od velikosti časopisa, zato je povsem naravno in razumljivo, da jih je imel Slovenski narod, ki je bil največji in je največkrat izhajal, največ, Besednik pa najmanj. Poročil v Zgodnji danici, katoliškem cerkvenem listu, ki ga je urejal Luka Jeran, po tonu in načinu pisanja ne moremo primerjati z drugimi; to so bolj verski komentarji in meditacije kot pa poročila. Če primerjamo slovensko časopisje z drugim, ki je izhajalo pri nas, moramo reči, da je na primer Laibacher Tagblatt, glasilo nemške liberalne stranke na Kranjskem, prinašal precej obsežnejša poročila kot pa Slovenski

¹ Karl Marx - Friedrich Engels: Werke, Band 17, Berlin 1962, str. 277-278. Slovenski tekst po Izbranih delih v dveh zvezkih, I. zvezek, Ljubljana 1950, str. 653.

² Prav tam, Band 33, Berlin 1966, str. 209, pismo L. Kugelmannu.

³ Prav tam, str. 206, pismo Kugelmannu z dne 12. aprila.

⁴ Prav tam, Band 17, str. 362. Slovenski tekst kot v op. 1, str. 713.

⁵ Posebej je predvsem opozoriti na razpravo Ferda Gestrina: Prvi koraki delavskega gibanja in odmevi Pariške komune na Slovenskem, Socialistična misel 1, 1952/53, str. 293-301, 360-368.

narod. Tudi to je v skladu s tem, kar smo prej rekli. Laibacher Tagblatt je bil dnevnik, kar Slovenski narod ni bil, imel pa je tudi večja finančna sredstva.

Odnos do komune je v poročilih vseh teh časopisov negativen in to od začetka do konca. Noben časopis se ne strinja z njo, nobeden je ne zagovarja. Glavno obsojanje velja kajpada streljanju talcev in požiganju Pariza v zadnjih dneh; to so bili že tako povsod pa Evropi glavni, stalno se ponavljajoči argumenti nasprotnikov komune. Ob pripovedovanju o grozotah komune je nekajkrat omenjena (v prav tako negativnem smislu) jakobinska diktatura iz časa prve francoske revolucije. Dosti se piše o nesoglasjih in sporih med komunardi. Popisuje se nazadnje, po končanih bojih, kako strahotno je bil razdejan Pariz, da tako opustošenje spominja samo še na znamenita zgodovinska razrušenja Jeruzalema, Rima, Ogleja in Moskve.⁶ Negativno stališče do komune je podkrepljeno z izrazoslovjem. Naj tu navedemo samo dva taka primera: "še zmirom je v Parizu strahovita vlada puntarskih razbojnikov na vrhu" iz Novic⁷ ali "divjost in stekla pijanost se je polastila upornikov" iz Slovenskega naroda.⁸

Vendar pa tudi naše časopisje obsoja divjanje Thiersove vojske ob porazu komune. Pred leti je bila ob študiju vplivov pariške komune postavljena naslednja ugotovitev: naši konservativci, nasprotniki komune predvsem zaradi svojih legitimističnih načel, so vendarle obsojali bestialno maščevalnost Thiersove vlade, medtem ko liberalci iz strahu pred komuno kot svojim socialnim nasprotnikom grozodejstev versajske vlade niso obsojali.⁹ Po podrobnejšem pregledu časopisja pa se s tako mislijo ne bi mogel več strinjati. Zdi se mi, da za tako razlikovanje ni argumentov.

Goriška Soča piše že vnaprej, ko predvideva zavzetje Pariza po versajski vojski: "Kako mesarjenje bode potem po Parizu, si lahko vsak misli".¹⁰ Pozneje pa ugotavlja Soča povsem tako kot Novice, da "versailleska vlada gospodari v Parizu ravno tako grozovito, kakor poprej uporniška".¹¹ Tudi Slovenski narod, ki je bil 23. marca napisal, da je pariški srednji stan potegnil s komuno, pove junija, da "Verzejci tudi niso tako postopali, kakor se to plemenitemu zmagovalcu prist[al]je" in da "požare v Parizu gasili so Verzejci s krvjo" privržencev komune, vendar je članek, v katerem so zapisane te besede,¹² nekaj izjemnega; o njem bomo govorili še posebej. Zelo ostre obsodbe versajske maščevalnosti najdemo v nemškem Laibacher Tagblattu, ki na primer piše, da je ogorčenje nad divjim klanjem ujetnikov že enako grozi nad zloglasnimi dejanji komune.¹³ Prav gotovo bi argument stra-

⁶ Novice 31. maja 1871 in drugod.

⁷ Novice 29. marca 1871.

⁸ Slovenski narod 1. junija 1871.

⁹ V op. 5. cit. delo str. 365, 366. Enako Ferdo Gestrin - Vasilij Melik: Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966, str. 181, 182.

¹⁰ Soča 12. aprila 1871.

¹¹ Soča 14. junija 1871; prim. Novice 7. junija 1871.

¹² Slovenski narod 13. junija 1871.

¹³ Prim. 27. maja, 5. junija 1871.

hu pred socialnim nasprotnikom in pred ekspropriacijo veljal za naše nemške liberalce še mnogo prej kot za ubožnejše slovenske.

Zanimanje za dogodke okrog komune je postavljalo tudi vprašanja, odkod, kako in zakaj vsi ti dogodki, vprašanje upravičenosti, smiselnosti, bodočnosti delavskega gibanja in odnosa do njega. O tem zanimanju pričajo razna predavanja in članki. Oglejmo si jih, kolikor po tisku vemo zanje!

V katoliškem konservativnem taboru so kazali na sorodnost in logično povezovalo med liberalizmom in socializmom (komunizmom) in se s tem borili tudi proti svojemu glavnemu nasprotniku na domačih tleh, liberalizmu. Tako je poudarjal Luka Jeran v govoru, ki ga je imel v Katoliškem političnem društvu na mesečnem sestanku 4. julija 1871, "da laži-liberalizem v žametovih rokavicah v svojem zadržnem ravnosledji do tega pripelje, kar so ravnokar počenjali rudečkarji v Parizu". Bati se je "zapeljivcev, ki vero skrunijo, naj so v cigansko-plašarski ali v olikanogospodski suknji". "Kako so ti 'olikani bratje' po časnikih rogovilili zoper škofe, duhovstvo, kloštre in katoliške naprave, kakšno mračnost in trinoštvo ter vse grehe zoper 'sveto svobodo' jim lažnjivo pripisovali". Brez težav vidimo v teh olikanih bratih avstrijske nemške liberalce, ustavoverno stranko v boju zoper konkordat in dotedanji položaj cerkve v državi. "Zdaj se pa vidi, kako so svoboduharji, mavtarji in enaki njih brezverski ljubljenci v Parizu razsajali, kako nedolžne in brezorožne ljudi streljali, v zažganem petroleju vtapljali, bukvarnice, monumente in vse vire in znamenja olike, vede in učenosti brez usmiljenja pokončavali."¹⁴ Dokler so delavci kričali le zoper samostane in duhovščino, so bili liberalci povsem zadovoljni; "ko so pa ti rogovileži tudi bogatine na muho vzeli", je tudi Neue freie Presse (glavno dunajsko liberalno glasilo) postala pobožna "ter se je svete jeze vnela zoper rop".¹⁵ Francoska državljanska vojna je vojna znotraj istega tabora, kajti "liberalci so oboji, Verzajlci in pariška srenja" (komuna). "Liberalizem si ni kmali tako gorkih zaušnic dajal sam sebi, kakor zdaj v Parizu, - tako, da ima vse krvave usta."¹⁴ Da citiramo še enkrat isto bistveno misel prav na kratko, to pot pa iz Novic: "Kam brezbožni liberalizem svet pogrezne, kaže nam strašansko zdaj - Pariz!"¹⁶

Mnogo globlje od omenjenega Jeranovega govora je segel Matej Močnik v svojem predavanju, ki ga je imel v Katoliškem političnem društvu na naslednjem mesečnem sestanku 2. julija 1871. Govoril je o pariški komuni, o "rogovilskem mednarodnem društvu" (internacionali) ter o delavskem vprašanju.¹⁷ Močnik se ni zadovoljil z govorjenjem o kazni božji in brezbožnosti Parižanov. Spraševal se je še o vzrokih komune, ki ji je pravilno iskal predhodnika v junijski vstaji leta 1848 in ki jo je imel, kakor tedaj ves naš tisk, za delo internacionale. Našel je te vzroke "v občinskem prašanju, v napačni in krivični razmeri med kapitalom in delom; dokler

¹⁴ Zgodnja danica 9. junija 1871 (183).

¹⁵ Prav tam, str. 194; isto v Močnikovem govoru, str. 232.

¹⁶ Novice 7. junija 1871.

¹⁷ Zgodnja danica 7. julija 1871 (str. 217).

se te razmere pravično ne poravnajo, in delavcem zaslužek krivično krati, in kar je poglobljena reč, dokler se ljudstvo, visoko in nizko, bogato in revno, ne poverne k pravemu keršanstvu, nevarnost ni odstranjena". "Vlade se bodo mogle resno vkvartati s socialnim vprašanjem; pod vso Evropo tli ogenj, kateri huje in grozovitejše žuga pokončati vso omiko, kakor nekdanj divje ljudstva o preselovanji narodov". Močnik vidi upravičenost delavskega vprašanja. Posebej se mu zdi negativna značilnost današnjega časa, da izginja srednji stan (mali obrtniki) in da bodo tako na svetu, zlasti v industrijskih predelih, kmalu le bogatini in berači. Ne krščanska ljubezen, ne individualna dobrotelost ne bosta mogla odvrniti tega zla. "Kakor kmetijsko vprašanje ni bilo poprej rešeno, da so se kmetje oprostili, tako tudi tukaj ne bode miru, dokler se pravna razmera ne najde med kapitalom in delom, med velikimi obrtniki in delavci".¹⁸ Državni liberalizem daje zakonodajo, ki je v korist bogatinom, potrebovali pa bi zakonodajo v korist malim obrtnikom. Strojev, ki so spravili nešteto pridnih rok ob zaslužek, pa vendar ne moremo prepovedati, napredku mehanike in tehnike se ne moremo upirati. Močnik sploh ne gleda pesimistično v prihodnost: nekatere obrti sicer res propadajo, toda nastale bodo druge, potrebe so vedno večje itd. Potrebno pa bo združevanje obrtnikov v družbe ali asociacije.

Težišče Močnikovega gledanja na delavsko vprašanje je torej v problemu malega obrtnika. Ko proti koncu govora znova enkrat uporablja besedo "delavci", doda v pojasnilo: "med kterimi pa ne mislim dninarjev ali težakov, marveč male obrtnike in njih pomagače in dečke".¹⁹ Razpravljanje se zaključuje z opisom adrese, ki so jo mali obrtniki izročili trgovinskemu ministru v Hohenwartovi vladi, dr. Schäffleju, in njegovemu odgovora.

Ne moremo si kaj, da ne bi pritegnili v primerjavo tudi nemškega liberalnega tabora pri nas, to se pravi, njegovega glasila Laibacher Tagblatt. Stališče, ki se tu kaže, je namreč pravo nasprotje pogledom konservativnega katoliškega tabora. Temu je vsega kriv liberalizem, onemu pa je vsega kriv klerikalizem. V uvodnikih, kakor sta "Palačam vojno, kočam mir!" 31. maja ter "Socialna nevarnost" 7. junija, se je Laibacher Tagblatt strašno razburjal nad drznostjo in nesramnostjo "črnih in nacionalnih rovarjev", ki krivi za zločine komunistov svobodnjaški vladni sistem. Poudarjal je, da države, v katerih so svobodnjaške uredbe spoštovane, kjer so nrvnost, omika in blagostanje dostopne tudi najnižjim plastem, ne poznajo nobene nevarnosti socialnega vprašanja (Švica, Velika Britanija. Združene države, Nemčija). Ni bil svobodnjaški vladni sistem tisti, ki je spridil in poživil množice - to so povzročale neustavne vlade, zatiranje svobode mišljenja, od države spodbujanje poneumnjevanje množic, izročitev vsega šolstva v roke nevedne, fanatične duhovščine itd., itd. Za primer navaja Tagblatt, kako v zgledni Nemčiji skoraj ni

¹⁸ Prav tam, str. 232.

¹⁹ Prav tam, str. 241.

nepismenosti, medtem ko je v Franciji, kjer je prišlo do komune, od 40 milijonov prebivalcev 24 milijonov nepismenih.²⁰

Laibacher Tagblatt je krivil komuno tudi za to, da bo zdaj v Franciji spet zmaga klerikalizem: svobodoljubna načela bodo zdaj za dolga leta prizadeta, "despotizem in jezuitstvo bosta spet vkorakala v Tuilerije in slavila orgije na razvalinah svobode".²¹ Zdravilo proti težavam in takim izbruhom, kakor so bili pariški dogodki, je videl Tagblatt edinole v tem, da dajemo izobrazbo tudi najnižjim v družbi, da jih naučimo spoštovati zakone in pravice sočloveka in jim s tem zmanjšamo prirojeno brutalnost. "Šele z izobrazbo, ki jo mora država vsakomur posredovati, bo postal delavec svoboden, le s tem bo dosegel človeka vredno eksistenco in se vključil kot koristen člen v državno celoto".²²

Laibacher Tagblatt se je razburjal nad tem, da so socialistična glasila v Nemčiji odobraval delovanje pariške komune in ga deloma imela celo za preveč medlo in premalo odločno.²³ Posebej se je razburjal nad domačimi avstrijskimi socialnimi demokrati, ki niso "z gnusom zavrnil vsake solidarnosti s pariškimi zločinskimi tolpmami",²³ pozival je "izobražene in posedujoče" v evropski družbi, da mislijo na ukrepe, ki bi preprečevali pariškim podobne dogodke, ter vlade in parlamente, naj nemudoma sklenejo, kako ustaviti zaničevanje zakonov ter preprečiti spridenost, gnilobo, zmedenost pojmov ter končno poživljenost delavskega razreda".²² Kar se tiče avstrijskih razmer pa je nakazoval Tagblatt veliko podobnost med rovarjenjem socialistov ter med "zahtevami nacionalnih strank po državnem udaru, po odpravi ustave, po razdrobitvi državnih oblasti", ter prismojenimi načrti fevdalcev in klerikalcev, ki povsod snubijo zaveznike in ki jih ni sram, da se prilizujejo zdaj podeželskemu, zdaj mestnemu proletariatu".²⁴ Oboji, črni in narodnjaki, ne dajo državi miru, je ne pustijo, da bi se prepustila mirnemu civilizatorskemu delu, delajo zmedo med ljudskimi množicami, izpodkopavajo vsakršno avtoriteto zakonov.²⁵ In ko je v tej zvezi tedanji bralec bral o fanatičnih ženskah, ki vdirajo v šolska poslopja, o naščuvanih kmečkih tolpah, ki pod vodstvom podivjanih duhovnikov napadajo mirna zborovanja²⁴ (vse to so scene iz tedanjih bojov okrog šolskega zakona in drugih liberaln-klerikalnih spopadov v Avstriji), so mu morale biti takoj pred očmi čisto podobne fanatične ženske in podivjani komunardi iz Pariza.

Slovenski liberalci se v liberalno-klerikalna razračunavanja ob komuni, kakor smo jih opisali s slovenske konservativne in nemške liberaalne strani, niso spuščali. To je razumljivo, saj je tedaj še obstajal enoten slovenski politični tabor, v njem pa so si liberalci skušali ob klerikalno-liberalnih nasprotjih pomagati z nevtralnostjo in molkom.

²⁰ Laibacher Tagblatt 31. maja 1871.

²¹ Prav tam, 25. maja.

²² Prav tam, 31. maja.

²³ Prav tam, 7. junija, enako 1. junija.

²⁴ Prav tam, 7. junija.

²⁵ Prav tam, 31. maja, podobno 4. julija.

Od mladoslovenskih odmevov na komuno je najbolj znana "socijalno-politiška študija", kakor jo je avtor sam imenoval, ki je pod naslovom "Bivša pariška komuna in socializem" izhajala od 28. junija do 22. novembra 1871 v Novicah in jo je napisal dr. Valentin Zarnik. Prijatelj je imenoval to študijo "prvo slovensko delce o socializmu" in ji je posvetil v svoji zgodovini kar precej, po Kermavnerjevem mnenju celo preveč²⁶ prostora z dokaj podrobnim navajanjem vsebine.²⁷ Dodati moramo, česar Prijatelj, Gorše in Kermavner niso opazili, namreč, da ta študija ni zaključena. Prikazom sistemov liberalizma, socializma in komunizma bi namreč moralo, kakor je obljubil Zarnik v avgustu,²⁸ slediti še razvijanje nazorov ekonomičnega federalizma, pa tudi o pariški komuni naj bi bilo še govora.²⁹

Prijatelj ugotavlja po analizi Zarnikove študije, da sicer Zarnik "samotvoren socialni mislec in borec ni bil", da pa je "v tistem času med vsemi Slovenci na vsak način največ vedel in znal o socializmu, seveda znal samo iz druge roke in največ iz knjig nemških tako imenovanih 'katedrskih socialistov'".³⁰ Na drugem mestu pa pravi, da je bil Zarnik "v teh časih najboljši poznavalec zadevne francoske, angleške in nemške literature v originalnih jezikih, prava bela vrana med tedanjo jezikovno malo erudirano in svetovno bolj iz druge roke orientirano mladoslovensko generacijo".³¹ Že po Prijatelju, še bolj določno pa po Kermavnerju³² bi sodili, da je Zarnik sledil predvsem nemškemu teoretiku Karlu Winkelblechu, znanemu pod pisateljskim imenom Karl Marlo. Vendar pa je resnica nekoliko drugačna.

Viri Zarnikovega pisanja so precej bolj enostavni, kakor pa bi sodili, če sledimo citatom v njegovi študiji ali pa Prijateljevim navedbam. Z izjemo uvoda in nekaterih dodatkov je vsa Zarnikova študija nekoliko skrajšan in prirejen tekst izbranih odstavkov iz obsežne, 732 strani obsegajoče knjige Kapitalismus und Socialismus, ki jo je bil leto prej (1870) v Tübingenu izdal dr. Albert Schäffle. Schäffle je bil doma iz Württemberga. 1860-1868 je bil univerzitetni profesor v Tübingenu, odtlej pa na Dunaju in poleg tega je bil v času Zarnikovega pisanja trgovinski minister v Hohenwartovi vladi. Če ne štejemo Zarnikovega citiranja iz uvoda Schäfflejeve knjige v drugem poglavju (Novice str. 215-216), začne kopiranje Schäffleja, kolikor sem mogel pri bežnem pregledu ugotoviti, s tretjim poglavjem. Voditelji socializma (Novice str. 224-225) so posneti po 9.-11. strani Kapitalizma in socializma. Četrto poglavje (Novice str. 239-240, 249-250) so odlomki iz Schäffleja z začetki na straneh 134, 157 in 159. Opisu liberalnih idej in Lingueta (Novice str. 254-255, 273-274, 283-284) ustrezajo v knjigi strani 163, 167-178, opisu komunistov (Novice str. 284, 288, 297-298, 312-313) strani 189-203, opisu

²⁶ Dušan Kermavner: Slovenska politika v letih 1879 do 1895 (opombe k 5. knjigi Prijatelja), Ljubljana 1966, str. 599.

²⁷ Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, Peta knjiga, Ljubljana 1966, str. 384-392.
²⁸ Novice 9. avgusta 1871 (str. 254).

²⁹ Prav tam, str. 249.

³⁰ V op. 30 cit. delo, str. 392.

³¹ V op. 30 cit. delo, Tretja knjiga, Ljubljana 1958, str. 27-28.

³² V op. 29 cit. delo, str. 598.

socialistov (Novice str. 373, 380-381) strani 211-219. Le malo je pri Zarniku podatkov, ki niso iz Schäßflejeve knjige. Pod črto našeta dela so navedena ali citirana po Schäßfleju, le da je Zarnik naslove francoskih in angleških del, ki jih Schäßfle navaja v nemščini, podal v francoščini ali angleščini. Da bi bralci lahko videli način Zarnikovega dela, navajamo posebej dva odlomka, enega daljšega in enega krajšega, v dveh stolpcih: levo je Zarnikov, desno pa Schäßflejev tekst. Pogosto navaja Zarnik Marloja; toda tudi ta je posnet po Schäßfleju, ne pa samostojno. Ko obravnava kritiko komunističnih načel, pravi Schäßfle, da so ta zavrnjena, "le v nekaterih bistvenih točkah ne popolnoma, že pri Marloju", citira pod črto Marloja "I, 2, 484-518" ter nato navaja njegove ugotovitve.³³ Zarnik podaja ta prikaz po Schäßflejevem besedilu, pod črto pa pravi: "Beri izvrstno kritiko o komunizmu v 2. oddelku I. zvezka Marlo-tovega dela 'Sistem der Weltökonomie', stran 484-518".³⁴ Podobno je tudi na drugih mestih. Ker Zarnik ni nikjer zapisal, da posnema svojo študijo po Schäßfleju, se je moral tudi samostojno zavarovati pred očitki, da piše preveč simpatično o socialistih in komunistih ali se celo strinja z njimi; pri tem mu je za glavno kritje služilo navajanje Schäßflejevega imena.

Zarnik je opredelil tudi svoje naziranje: "Izpovemo tu, da tudi spadamo po svojem mišljenji in osvedočenji v krog ekonomičnih federalistov".³⁵ Pri tej izjavi smemo misliti edinole na zvezo s Schäßflejem, po katerem je prevzel Zarnik poleg vsega drugega tudi karakteristiko in reformne težnje tega sistema, kakor so opisane na straneh 159-162 Kapitalizma in socializma, nikakor pa ne na kakršnokoli zvezo z Marlojem. Zato se na Zarnika in njegovo miselnost ne more nanašati prav nič od tega, kar je pisal Kermavner o Marloju, njegovem ekonomičnem federalizmu, zvezi novih cehov in drugih nazorih.³⁶ Glavnega dela Schäßflejevih nazorov pa Zarnik ni prikazal; prišli bi na vrsto v delu študije, ki ni bila več objavljena.

Schäßflejev federalizem naj bi po avtorjevih besedah združil resnično iz liberalističnega in komunističnega sistema ter se izognil napakam obeh.³⁷ Marloja je Schäßfle zelo cenil in veliko navajal. Pozneje je tudi izdal njegovo delo. Cenil ga je prav kot "federalista", čeprav je v njegovem federalizmu ugotavljal tudi napake, zlasti preveč socialističnih primesi ter cehovske in zaščitnocarinske ideje.³⁸ Schäßfle je odklanjal vračanje na stare predkapitalistične oblike. Moderni razvoj sveta je videl v uničujočem boju med komunizmom in liberalizmom, ki se bo v vsakem primeru končal z zmago federalizma. Ali bo zaradi trmoglavosti in zaslepljenosti višjih stanov prišlo do komunistične revolucije, ki pa trajno sveta ne bo znala urediti in ji bo tako sledil federalizem, ali pa bodo nasprotniki socialne reforme iz strahu pred komunizmom popustili in se odločili za federalizem. Schäßfle sam je dvomil, da bo šlo brez revolucij,³⁹ pisal pa je za tiste, "ki jim je za to, da se s socialno reformo pre-

³³ Schäßfle, str. 199.

³⁴ Novice 13. septembra (str. 297).

³⁵ Prav tam, str. 249.

³⁶ V op. 29 cit. delo, str. 598.

³⁷ Schäßfle, str. 160.

³⁸ Prav tam, str. 259, 260.

³⁹ Prav tam, str. 306-307.

preči socialna revolucija.”⁴⁰ Cilj teh reform je bila obnova srednjega stanu, ki naj bi med ekstremoma bogatih in revnih znova sestavljal “širok pas zadovoljene, npravno krepke, politično zrele večine prebivalstva”. Pri tem pa ne bi bila ukinjena niti ena prednost moderne veleprodukcije.⁴¹ Med reformami je mislil Schäßfle tudi na splošno volilno pravico. Mnogo je računal na zadrúžništvo.

Po svoje bolj zanimiv od Zarnikove študije o socializmu je uvodni članek v Slovenskem narodu z dne 13. junija 1871 pod naslovom “Pad ‘komune’ v Parizu”. Članek sicer obsoja “grdo, nespodobno karikaturu”, v katero se je “že koj s početka” razdivjala komuna (s pripombo, da je ta karikatura služila versajski vladi in vsem nasprotnikom socialnega napredka kot strašilo, “ki so ga kot gorgonsko pošast vsem zmernejšim elementom v goljufnem zrcalu kazali”), obsoja “vandalizem, kterege se je baje komuna v Parizu krivega storila” (z že zgoraj omenjeno pripombo, da tudi versajci niso plemenito postopali), obsoja več dejanj, “ki jih mora vsak kot najsureveji komunizem obsoditi” (s pripombo, da so se enaka komunistična dejanja “pri vseh večih prekucijah prikazevala, ter se bodo tudi še v bodoče prikazevala”), ocenjuje komuno za delo internacionale, pa ugotavlja, da “komuna ni komunizem” in vidi v njej zdravo jedro, ima o njej vrsto presenetljivo pozitivnih sodb. Poudarja, da je bila velika večina Parižanov za komuno, kar “je najbolje spričalo, da ta politično-socijalen ustroj vendar ni tako črn, kakor se mala”, razen tega se je razvijala komuna v najbolj neugodnih okoliščinah, umrla je “nasilne, ne naravne smrti”. V komuni se je pokazala nova, doslej še neznana in še ne klasificirana državna oblika. “Če bo še kje v Evropi do prekucij prišlo, bodo te prekucije bolj socijalistično nego politično barvo imele, in zelo verjetno je, da se bo kot prvi postulat vpeljanje ‘komune’ zahteval.”

Pisec izhaja s stališča, da gredo delavcu iste politične pravice kot bogatinu, kajti delavec je v državi “one iste važnosti in vrednosti kolike kapitalist” (“Kapital brez dela je mrtva stvar. Bogat brez delavca je siromak, kajti skoz delo se še-le kapital oživi”). Za socialno vprašanje pomeni padec komune katastrofo, “ktera se še v enem desetletji premagati ne bo dala”, vendar pa je zato le “nazaj potisneno”, ne pa izbrisano z dnevnega reda evropskih narodov. Francoski delavec se bo spet dvignil, da bi dosegel politične pravice. “Prvi poskusi navadno spodlete, drugi časih tudi še, nazadnje pa vendar vsaka zdrava ideja obvelja.”

Na koncu si pisec dovoli še zanimivo zgodovinsko fantazijo: “Vzemimo pa ta slučaj, da je v krvavej borbi pariška komuna zmagala, da denes Parižani v Verzelji stoje ne Verzeljci v Parizu. - Kaj bi bil nasledek tega? Thiers in njegova vlada bi bili padli, po vseh večih francoskih mestih bi se bila komuna proklamirala, duh francozkega naroda bi se bil po tej inštituciji omladil, novo navdušenje bi bilo prešinilo ta čuden narod, ki se najraje za “ideje” navdušuje, in kakor so francoski “sanscullo-ti” koncem preteklega stoletja tako zvane “ideje leta 1789” po vsej Evropi z oroženo silo razširjevali, ravno tako bi bili komunisti z orožjem svojo “komuno” v vse sosed-

⁴⁰ Prav tam, str. 14.

⁴¹ Prav tam, str. 728.

nje dežele nesli, "bête noire"⁴² bi se bil povsod vzdignil in francoskim komunistom vriskaje nasproti hitel, kar je zdaj zdolej, bi se bilo na vrh postavilo, in kar je zdaj zgorej, to bi se bilo dole potlačilo."

Glede vprašanja, kdo bi utegnil biti pisec tega po svoje prav gotovo zanimivega in po svojih stališčih izjemnega članka, moremo seveda samo ugibati. Nekaj opore za tako ugibanje bi mogli najti v stavku "Bralci 'Slov. Nar.' se bodo še spominjali na to, kar smo o svojem času o 'socialnem vprašanji' in o mednarodni ligi za vseobči mir in svobodo rekli", če je seveda pisec mislil na svoje članke, ne pa kar na splošno na Narodovo pisanje. O socialnem vprašanju je julija 1869, o ligi za mir in svobodo pa 9. marca 1871 pisal Ferdo Kočevar, kakor je razvidno iz Kočevarjevega življenjepisa, ki ga je napisal Avgust Pirjevec v Slovenskem biografskem leksikonu. Potemtakem bi torej tudi Pad komune napisal Ferdo Kočevar. Pirjevec, ki sicer zelo podrobno našteva Kočevarjeve članke, tega ne navaja. Signiran ni, toda prav tako tudi ni signiran članek o ligi za mir in svobodo. Če je pisec Pada komune res Kočevar, potem bi si njegovo navdušenje za komuno mogli razložiti na tale način: Kočevar je bil tako navdušen za rusko demokratično-komunistično občino kot ideal rešitve socialnega vprašanja, kot veliko prednost slovanskega sveta pred puhlo zapadno Evropo,⁴³ da je videl v pariški komuni nekaj podobnega, nekaj sorodnega in zato seveda tudi zdravega, in pozitivnega.

29. junija je bil v Slovenskem narodu objavljen uvodnik z naslovom "Asociacija 'International'", posvečen prvi internacionali, njenemu nastanku, ustroju in nameh. 29. julija in 8. avgusta je bilo objavljeno Mazzinijevo pismo proti internacionali. Vse to in še vrsta manjših člankov in notic v Slovenskem narodu in drugih časopisih spada v splošno kampanjo proti internacionali, ki se ob pariški komuni po vsej Evropi še bolj razraste. Narodov uvodnik z dne 29. junija je za vse to pisanje dokaj tipičen. Informacije se mešajo z dezinformacijami, resnice z lažmi, polno je pretiravanj, vse v namenu, vzbujati strah pred internacionalo in odpor do nje. V Parizu ne bi bilo tako barbarskih dejanj, da ni dala internacionala povelja razdehati in požgati Pariz. Disciplina v internacionali je "trinoška, despoticna in v svojih sredstvih ne posebno zbirčna". Načelo internacionale ni enakopravnost in reševanje socialnega vprašanja, ampak "terorizem delavcev vsem stanom nasproti, boj in požar vsemu, kar ne stopa pod njegovo zastavo". Zaključuje pa se uvodnik, ki smo ga sicer omenjali zgolj zaradi tipičnosti, z naslednjim stavkom, ki nas kot načelno stališče do delavskega vprašanja nekoliko bolj zanima: "Sicer pa upamo, da se bode v tem oziru še kaj obrnilo na bolje, da se delavski krogi sčasom vsaj nekoliko ohlade, zlasti, kedar se bodo vlade jele pečati z njihovimi razmerami in odločile potrebne postave o delu in plačilu, ktere bodo delalca varvale pogina in mu odločile vsaj nekoliko ugodnejše stališče."

⁴² Psovka za delavce.

⁴³ V članku o socialnem vprašanju, zlasti 22. julija 1869, tudi v članku o ligi za mir in svobodo 9. marca 1871; prim. Kermavner v delu, cit. v op. 31, str. 441-442.

Voditelji in znanstveni utemeljitelji socializma, kakor Francozi, St. Šimon, Entantini, Bazard, Charles Fourier, Proudhon, potem Nemci: Karel Marx, Ferdo Lassalle, Karel Marlo³ in Anglež Robert Owen so bili možje nenavadnih duševnih zmožnosti, vsestranskega izobraženja in deloma so bili tudi temeljiti učenjaki. Ko se je agitator Lassalle kakor meteor na delalskem obnebj prikal, napadla ga je tako imenovana "liberalna" štampa precej skoro soglasno kakor na pol izobraženega, nevednega in divjega demagoga. Edini sedanji minister Schäffle⁴ je hipoma velik pomen tega moža spoznal, in je njegovo veliko duhovitost dokazal v svoji kritiki Ferdo Lassalle-ovega nastopa v "Deutsche Vierteljahresschrift". Schäffle pa je tudi prav imel, kajti nihče ne bode, kdor je le Lassalle-ove brošure in njegovega "ekonomičnega Juliana" bral, temu preroku nemških delalcev odrekal bliščečega duha, pikantne in ostre polemike in skelečega sarkasma. Lassalle-ova učena dela, kakor: "filozofija Herakleja temnega"⁵ in pa "sistema pridobljenih pravic" so pa tudi po strokovnjakih pripoznana kakor proizvodi nenavadne učenosti. - Karel Marx razlaga v svojem delu "Kapital", kterega je še le dozdej 1. zvezek na svitlo prišel, z redkim znanjem narodno-gospodarstvenega slov-

³ To je psevdonim za profesorja Winkelblecha, ki je pisal: "System der Weltökonomie."

⁴ Glej Schäffletovo razpravo v: D.V.J. Sch. "leta 1864. pod naslovom: "Bourgeois- und Arbeiter-Nationalökonomie".

⁵ Na str. 10 ima Schäffle stavek Auch die älteren französischen Socialisten. St. Simon, Entantini, Bazard, der eigenthümliche Fourier, sind...ebensowenig zu verachten...

⁶ V oklepaju navaja Zarnik še nemški naslov dela.

Durch wen sind die socialistischen Ideen vertreten ?

Ich stehe nicht an, zu behaupten dass Männer wie Proudhon, Carl Marx, Ferdinand Lassalle, Carl Marlo¹ von nicht gewöhnlicher geistiger Begabung, von vielseitiger Bildung, zum Theil von gründlicher Gelehrsamkeit sind. Schon bei dem meteorartigen Auftauchen der Lassalle'schen Agitation habe ich die damals in der liberalen Presse übliche Bezeichnung des Agitators als eines halbgebildeten, unwissenden, wüsten Demagogen kurzsichtig und unwahr genannt, und inzwischen die leidige Genugthuung gehabt, dass sogar diejenigen, welche damals meine unbefangene Würdigung Lassalle's unbequem fanden und begeisterten, seitdem Verteidigungsgründe für das Kapital aus meiner Kritik Lassalles in der "Deutschen Vierteljahrsschrift"² geholt haben. Niemand, der auch nur Lassalle's Flugschriften und "ökonomischen Julian" unbefangen gelesen hat, wird dem Propheten der Lassalleaner einen glänzenden Geist, eine bis zum hautgout pikante und scharfe Polemik, äzenden Criticismus absprechen. Lassalle's gelehrte Werke, die "Philosophie Heracleitos des Dunkeln" und das "System der erworbenen Rechte" sind mir auch von Fachmännern als nicht gewöhnliche Leistungen bezeichnet worden. Carl Marx verfügt in seiner Schrif "das Kapital", wovon bis jezt nur der erste Band erschienen ist, über eine seltene Ken-

¹ Prof. Winkelblech (pseudonym: Carl Marlo), Verfasser "des Systems der "Weltökonomie."

² D.V. J. Schr. 1864, s. die Abhandlung: "Bourgeois und Arbeiternationalökonomie".

stva posebno mu je angleško skoz in skoz znano; pokazuje se kakor mož poln duha in mnogostranskega zgodovinskega, filozofičnega klasičnega izobraženja.

Zarnik, Novice, 1871, str.224

Istinoto govoreč mora se pripoznati, da je to gibanje zdaj v rokah takih voditeljev, ki se smejo, kar se duševnih zmožnosti tiče, prav hladnokrvno z voditelji ktere god druge, velike politične stranke v Evropi meriti. Schäffle gre v tem pripoznanji še dalje in duševno nadarjenost teh mož kar naravnost v zvezde kuje.⁵

⁵ Schäffle pravi v svoji knjigi "Kapitalismus und Socialismus" na 10. strani: Ja gar mancher Gegner...

ntniss der nationalökonomischen Literatur, namentlich der englischen und erweist sich als einen Mann von Geist, von vielseitiger historischer, philosophischer und klassischer Bildung

Schäffle, str.10

Soll ich der Wahrheit die Ehre geben, so muss ich als mein persönliches Urtheilbekennen, dass die geistige Begabung der Führer der Bewegung sich mit derjenigen der Führer irgend einer gleichzeitigen, grossen Parthei in Europa recht wohl zu messen vermag. Ja garmancher Gegner, der vornehm über sie abgesprochen hat, erscheint mit ihnen verglichen ein "geistesarmer Schlucker, der an ihrem Geist sich auf Jahre könnt' verproviantieren."

DIE PARISER KOMMUNE IN DER ZEITGENOSSISCHEN SLOWENISCHEN PRESSE (Zusammenfassung)

Am häufigsten berichtete der SLOVENSKI NAROD über die Kommune. Alle Zeitungen verurteilen sie, doch die slowenische Presse verurteilt auch das Wüten der Thiers- Arme, die ihr Ende herbeiführte. Von den jungslowenischen Beiträgen ist am bekanntesten die "sozialpolitische Studie", die Dr. Valentin Zarnik verfaßte und die vom 28.Juni -22. November 1871 in der Zeitschrift NOVICE erschien. Slowenische Forscher waren der Auffassung, daß Zarnik zu dieser Zeit der beste Kenner der französischen, englischen und deutschen Literatur über den Sozialismus war- doch eine Textanalyse zeigte, daß die gesamte Zarnik-Studie ein gekürzter und überarbeiteter Text ausgewählter Absätze aus dem Buch "Kapitalismus und Socialismus" war, das 1870 Dr. Albert Schäffle, 1871 Handelsminister in der Regierung Hohenwarth, in Tübingen herausgab.

Opomba: Primerjava Zarnika s Schäfflejem je dodatek k tekstu in ima svoje štetje opomb (1-5), ki je Zarnikovo oz. Schäfflejevo; z zvezdicami (+,++) označene opombe so Melikove.

VPLIVI IN ODMEVI PARIŠKE KOMUNE MED SLOVENCMI

Objavljeno v Kroniki 19 (1971) 2, str. 65-69. V publikaciji Pariska komuna 1871-1971, knjiga druga, Beograd 1971, str. 1017-1036, je pod naslovom Pariska komuna i Slovenci (prav tako v sarajevskem Pregledu 1971, br.3, str.247-254) izšel prevod tega in predhodnega članka v nekoliko krajši obliki in z drugim zaporedjem odstavkov; pod istim naslovom je imel avtor tudi referat na znanstvenem posvetovanju ob obletnici pariške komune 15. marca 1971 v Beogradu. Ta ponatis je razširjen s kratkim povzetkom v nemščini.

I

V članku, objavljenem v prejšnji številki Kronike, smo govorili o tem, kako in kaj je o komuni in ob komuni poročal slovenski tisk. Po podrobnih podatkih, ki smo jih navedli, napravimo zdaj nekaj splošnih ugotovitev o odnosu do socialnega ali delavskega vprašanja v letu 1871 na Slovenskem. Kakor kaže, je bil ta odnos precej različen. Docela negativno stališče, se pravi, zanikanje obstoja pomembnosti ali upravičenosti socialnega vprašanja, ne le odklanjanje, ampak tudi popolno nerazumevanje vsakršnih socialističnih ali komunističnih idej in sovraštvo do njih, to stališče je bilo vsekakor precej razširjeno in to tako med konservativnim in klerikalnim kot med liberalnim taborom. Razširjenost takih pogledov je ugotavljal že Ferdo Kočevar dve leti prej.¹ Ljudi teh nazorov (in med njimi še zlasti tiste, ki hkrati niso imeli nobenega pojma o tem, zakaj sploh gre) je imel v mislih Zarnik, ko je v svoji študiji pisal, da bi se ob besedah socializem in komunizem "naš filister najraje prekrizal, z žegnano vodo poškropil in se na božjo pot na sv. Lušarije ali pa vsaj na Limbarsko goro obljudil". Taki filistri imajo socialiste samo za tolovaje, roparje in lopove, "ktere bi bilo treba brez vse rzsodbe kar na prvo drevo obesiti ali pa jim mlinske kamne na vrat natvesti in jih v dno morja potopiti". Je pa Zarnik izrecno poudaril, da taki nazori niso doma samo med ljudstvom, med filistri nižje vrste, ampak tudi med filistri "višje, tako imenovane izobražene vrste".²

Drugo naziranje je sicer prav tako odklanjalo socialistične in komunistične ideje, je pa razumelo njihov nastanek in obstoj, ker se je zavedalo pomembnosti in upravičenosti socialnega vprašanja. To stališče ni bilo tako zelo redko. Razširjeno je bilo tako med klerikalci kot med liberalci, kakor nam to kažejo Močnikov govor ter Zarnikov in Kočevarjev članek. Priznavanje socialnega vprašanja ali celo zanimanje zanj nas načelno bolj preseneča pri liberalnem kot pri klerikalnem taboru. Liberalec je bil prav gotovo bolj tipičen liberalec, če je, kakor smo to videli pri

¹ Slovenski narod 10. julija 1869.

² Novice 5. julija 1871, str. 216.

Laibacher Tagblattu, svetoval delavstvu le spoštovanje obstoječih zakonov, za boljše bodočnost pa izobraževanje, kot pa če je mislil na potrebo kake zakonodaje v korist delavstvu. Konservativci so v svojem nasprotju do liberalizma z veseljem in bolj hitro opažali težave kapitalistične družbe in kazali narejeno ali pristno sočutje do delavcev in tudi več mislili na potrebo po reformah. Toda za slovensko pred sto leti gotovo še nerazvito družbo si ne moremo pomagati samo s to načelnostjo. Industrija na Slovenskem je bila še nerazvita. V gospodarsko in socialno vodilni plasti je bil delež tujcev ali potujčencev največji, delež Slovencev najmanjši. Deloma zaradi svojega rodu, deloma zaradi politično potrebnega ozira na kmete so zastopali naši politiki stališča, tipična za močnejše in srednje kmete. V podrejenem položaju, izkoriščana, brez lastnega pravega vrha je bila slovenska meščanska družba čisto nekaj drugega kakor francoska ali nemška, za določene stvari konservativnejša, za določene pa demokratičnejša. Od konservativnosti naj omenim samo trdovratno, vedno znova se ponavljajočo zahtevo po prepovedi sklenitve zakonske zveze določenim kategorijam revežev,³ od demokratičnosti pa naj omenim težnje po širši volilni pravici in po odpravi veleposestniške kurije. Slovenski liberallec, majhen po svoji veljavi, je bil najbrž bolj dostopen za razumevanje socialnega vprašanja kakor pa njegov veljavnejši nemški ali francoski kolega.

Prezreti pa ne smemo še drugega, najbrž še pomembnejšega dejstva. Kaj so razumeli ti naši ljudje pod "delavci", kadar so mislili na domačo deželo? Ne industrijskih delavcev, ampak male obrtnike, njih pomočnike in vajence. Socialno vprašanje jim je pomenilo predvsem vprašanje, kako ohraniti srednji stan. To misel smo videli pri Močniku s katoliške strani, isto smo videli pri Schäßfleju, ki ga ni sprejemal samo Zarnik, ampak vsa naša liberalna stran. 20. maja je prinesel Slovenski narod prevod velike hvalnice Schäßfleju iz nekega češkega časopisa. Hvala velja tu Schäßfleju zaradi tega, ker mu delavec ni le navaden stroj, ampak ceni njegove pravice in ker je proti gospodarskemu centralizmu. Povsem razumljivo je, da so prav tako kot gesla proti političnemu centralizmu tudi gesla proti gospodarskemu centralizmu morala med Slovenci, konservativnimi ali liberalnimi, ugodno odmevati. Njihova gospodarska in politična šibkost pa je bila vzrok, da se jim je zdela koristna in potrebna tudi državna intervencija v prid srednjega stanu, to je, malega obrtnika in drugih podobnih malih ljudi.

II

Delavska društva so se začela na Slovenskem ustanavljati približno v istem času v mestih na robu slovenskega narodnostnega ozemlja, med katerimi je bil Trst po svojem gospodarskem razvoju daleč na prvem mestu, in v Ljubljani. V našem zgodovinopisju se je do novejšega časa govorilo v bistvu samo o Ljubljani. Edini, dasi

³ Primerjaj Vlado Valenčič: O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma, Zgodovinski časopis 22, 1968, str. 225-260.

ne dovolj opravičljiv razlog za to je bil, da v teh društvih Slovenci niso kaj dosti prišli do izraza, vendar pa je bilo npr. prvo slovensko delavsko društvo v Trstu osnovano (a potem ne dovoljeno) pred ljubljanskim.⁴ Na žalost se bomo morali v našem članku omejiti na Ljubljano kot naši predhodniki.

Ljubljansko delavsko izobraževalno društvo je štelu sredi leta 1871 okrog 90 članov, večinoma obrtniških pomočnikov. Računalo je, da mu bo sčasoma pripadel "vsak omikan delavec".⁵ Za vpliv v društvu sta se borili od začetka obe meščanski stranki: slovenska in nemška. Lahko rečemo še določneje: mladoslovenska in nemška liberalna. Slovenski konservativni katoliški krogi se namreč, kakor vse kaže, niso trudili, da bi se v društvu uveljavili, bodisi da je bilo to že od vsega začetka brezupno ali pa iz kakih drugih razlogov, saj se jim je zdelo novo društvo poleg starega društva katoliških rokodelskih pomočnikov nepotrebno.⁶

Glavni dogodek v delavskem izobraževalnem društvu leta 1871 je bil vsekakor kratki obisk Johanna Mosta v Ljubljani od 3. do 5. aprila. Most je hotel seznaniti ljubljansko delavstvo s socialnodemokratskimi idejami, toda večino javnih nastopov mu je preprečila oblast. Čeprav so tako Laibacher Tagblatt kot mestni magistrat in deželni predsednik v svojih poročilih zatrjevali, da je našel Most le malo privrženecv,⁷ je morala biti resnica precej drugačna. Mostov obisk je povzročil v društvu določen razkol, odstop mladoslovensko usmerjenega predsednika novinarja Albina Arka in - kakor je pisal Slovenski narod⁸ - "mnogo in to inteligentnih družbenikov", najbrž iste smeri. Glavna beseda v društvu je zdaj pripadla 18-letnemu krojaškemu pomočniku Matiji Kuncu, ki je bil sredi oktobra izvoljen tudi za predsednika društva. Na Kunčev predlog je bil že aprila soglasno in z velikim odobravanjem sprejet "predlog, naj društvo poslej sledi Lassallovim načelom, kolikor to dopušča zakon".⁹ Na mesečnem sestanku 6. avgusta, o katerem nam Prijatelj in Kermavner ne pišeta, pa je bilo precej dolgo poročilo o njem objavljeno v Laibacher Zeitung 8. avgusta, so povedali, "da so se društveni člani v razmeroma kratkem času organizirali kot stranka". Kunc je v daljšem govoru o tedanjem delavskem gibanju ob pritrjevanju poslušalstva ugotovil, da delavci odobravajo "namen graške in dunajske delavske stranke, ki je pripravljena, podpreti liberalce v boju proti reakciji". V političnem položaju tistega časa je to seveda pomenilo podpreti nemško ustavoverno liberalno stranko proti Hohenwartovi vladi in s tem podpreti tudi glavno nasprotnico slovenske in češke stranke. Vendar je društvo, naj to kar tukaj povemo, ostalo odprto obema narodnostma; v njem se je razpravljalo slovensko in

⁴ Primerjaj Franc Rozman: Začetki delavskega gibanja na Primorskem. Goriška srečanja 3, 1968, št. 15-16, str. 67-68.

⁵ Laibacher Tagblatt 8. avgusta 1871.

⁶ Novice 2. marca 1870, 4. maja 1870.

⁷ Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, Peta knjiga, Ljubljana 1966, str. 384; Dušan Kermavner: Slovenska politika v letih 1879 do 1895 (opombe k 5. knjigi Prijatelja), Ljubljana 1966, str. 597; Rudi Kyovsky: Narodno vprašanje ob prvih začetkih socialističnega gibanja med slovenskim delavstvom, Socialistična misel 2, 1954, str. 10.

⁸ Slovenski narod 13. julija 1871.

⁹ Laibacher Tagblatt 25. aprila 1871.

nemško in ob obletnici društva v oktobru so bili prostori, kakor poroča Slovenski narod,¹⁰ "okinčani s slovenskimi zastavami in napisi, vmes pa tudi z delavskimi (rdečimi) prapori". Kunc je večinoma govoril slovensko in sredi naslednjega leta je izjavil, da so na njegov predlog sklenili, da se zapisuje in predseduje slovensko.¹¹ Slovenci v društvu so nedvomno prevladovali.

Na sestanku 6. avgusta (da nadaljujemo poročilo o njem po Laibacher Tagblatbu) je Kunc protestiral proti stališču o delavskem vprašanju, kakor ga je bil 30. julija na društvenem sestanku na koncu svojega predavanja o vplivu obrti na zdravje pokazal (nemški) liberalec zdravnik dr. Friedrich Keesbacher. Ta je namreč rekel, da si more delavski razred trajno popraviti svoj položaj samo s samopomočjo. To je naletelo, je poudaril Kunc, na splošno nevoljo. S samopomočjo se položaj delavcev ne da trajno popraviti. "Za ustanavljanje konzumnih društev ni treba nobenega delavskega gibanja ne naslonitve na liberalno stranko." Delavci morajo imeti pred seboj višje cilje, "gre za njihovo izenačenje v socialnem življenju". Ko je vladni zastopnik, magistratni svetnik Gutman pripomnil, da mora biti glavno stremljenje društva namenjeno izobrazbi članov, je Kunc odgovoril, da se društvo že trudi za to, da ga tudi z vseh strani opominjajo, naj bo v tem vztrajno, da tudi delodajalci stalno naglašajo delavcem prednost izobrazbe, da pa nihče ne da za to društvu niti najmanjše finančne podpore. To je prav tako, kakor bi nekomu, ki se utaplja, neprestano samo kričali, naj plava, na pomoč pa mu ne bi šli.

Tako je torej leto 1871, kakor je bil svoje čase zapisal Prijatelj, "važno leto v zgodovini slovenskega socializma, važno zategadelj, ker se od tega leta dalje začne razvijati izrazito socialistično gibanje med Slovenci".¹² Seveda ta dogodek ni v neposredni zvezi s pariško komuno, ampak z rastjo delavskih organizacij v Avstriji, ki se je bila začela že prej. Most je ob svojem obisku v Ljubljani gotovo govoril tudi o komuni. Poročilo deželnega predsednika vladi o tem - v njem pravi tudi, da je Most razlagal, "da potuje po naročilu pariških revolucionarjev"¹³ - pa moramo seveda sprejemati z vso rezervno. Podatkov o tem, kaj so člani ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva sodili o komuni, zasedaj nimamo. Kolikor nam kaže doslej pregledano gradivo, o njej na svojih sestankih niso razpravljali (nekatera podobna društva v Avstriji so govorila o tem). To je bil seveda lahko izraz opreznosti in previdnosti, da ne bi imelo društvo kakih večjih težav. Da pa so dogodke v Franciji med seboj komentirali, je prav gotovo, saj so o njih govorili, kakor bomo videli v naslednjem poglavju, tudi kmetje. Diferenciacija v aprilu, do katere je prišlo v zvezi z Mostovim obiskom in sprejetjem Lassallovih načel, je mogla biti na svoj način povezana tudi z reagiranjem na pariško komuno.

Kljub razglasitvi socialnodemokratskih načel pa naše meščanstvo (ne nemško ne slovensko) še ni začelo vojne proti delavskemu izobraževalnemu društvu.

¹⁰ Kermavner, v op. 7. cit. delo, str. 601.

¹¹ Prav tam, str. 610.

¹² Prijatelj, v op. 7. cit. delo, str. 392.

¹³ Prav tam, str. 383.

Laibacher Tagblatt je zaradi trenutnega političnega zaveznitva pisal objektivno in z dobrohotnostjo, čeprav je malo prej odločno nastopal proti socialni demokraciji. Iz istih razlogov je pisal Slovenski narod nenaklonjeno. Pisal je, da se delavcem "le vsiljujejo nekatere fraze, katerih niti ne razumejo", namesto da bi se jim "prednaševalo o raznih znanjih in se tako izobraževalo".¹⁴ Zlasti negativno je pisal o Kuncu, voditelju nove smeri. Kunc je po Narodu "človek, ki je poprej bivši v Gradcu nabral nekoliko socialno-demokratskih fraz, katere sedaj prodaja na drobno in na debelo, pa nima globejega razuma za socialno-demokratske ideje".¹⁵ Zarnik je v svoji razpravi o socializmu ob opisu idej Wilhelma Weitlinga, ki je bil krojaški pomočnik, samostojno dodal, da je Weitling "več premišljeval in globljeje mislil, nego vsi krojači skupaj, ki danes po socialno-demokratskih društvih strašijo in se tam širokoustijo".¹⁶ Morebiti ni brez podlage misel, da je hotel zadeti s to pripombo ravno krojača Kunca. Krojači, katerih štrajk konec marca 1871 je v precejšnji meri uspel, so bili v izobraževalnem društvu najmočnejše zastopani.

Odpor slovenskih liberalcev do delavskega izobraževalnega društva pa vendar ni šel predaleč. Vsekakor so tudi še zdaj računali na to, da bi društvo pridobili in ga že zato niso hoteli načelno odbiti. "Skrajni čas je že, da se naši domači delavci v tej zadevi razbistrijo, da pride vodstvo tega društva v roke pametnih mož. Društvo naj se spremeni v narodno slovensko, le tedaj bode napredovalo. Naj bi bili narodnjaki nekoliko pozorni na to mlado društvo," je pisal Slovenski narod 13. julija. Nato pa je povedal tudi razlog, zaradi katerega se mu je zanimanje za delavsko izobraževalno društvo zdelo tako potrebno: "Sedanji društveniki bodo kedaj samostalni obrtniki, treba tedaj že v mlajših letih pripravljati poznejši vspah." Isti razlogi so veljali seveda tudi za nemško stran. Obrtniki v deželnem glavnem mestu nikakor niso bili preziranja vredna skupina. Imeti jih v svojem taboru bi bilo koristno tako za eno kot za drugo stran. Tako se tudi v konfliktih med mojstri in pomočniki to časopisje nič ne obrača proti pomočnikom.

V letu 1871 je vladalo torej, rekel bi, kar strpno vzdušje. Slovesne proslave prve obletnice društva se je udeležil 22. oktobra tudi deželni glavar dr. Radoslav Razlag, vojaška godba pa je bila obljubila brezplačno sodelovanje zaradi dobrodelnega namena prireditve.¹⁷ Vlada je bila v svojem postopanju do društva (tudi ob Mostovem obisku) bolj previdna in zvita kot pa direktno sovražna in napadalna. Na sestanku, ki je razglasil Lassalova načela, se je vladni zastopnik Gutman, če smemo verjeti poročilu Laibacher Tagblatta,¹⁸ "zelo pohvalno izrazil o zakonitem zadržanju društva" in pohvalil članstvo. Nekaj let nato se je položaj nedvomno popolnoma spremenil.

¹⁴ Slovenski narod 13. julija 1871.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Novice 22. novembra 1871 (str. 381).

¹⁷ Laibacher Tagblatt 18. okt. 1871.

¹⁸ Prav tam, 25. aprila 1871.

Svojevrstno povezavo med pariško komuno in našimi domačimi političnimi dogodki najdemo v zvezi z nameravanim taborom v Lescah pri Bledu in z "bohinjskim uporom" meseca julija. V začetku aprila je kranjski deželni predsednik baron Conrad sporočil na Dunaj, da to leto ne namerava dovoljevati taborov, kjer bi se obravnaval jugoslovanski program, kakor je bil postavljen v Ljubljani decembra 1870, ali Zedinjena Slovenija, češ da take prireditve "povzročajo vznemirjenje, ki se stopnjuje do ogorčenosti v narodnem smislu in - kakor je poučilo izkustvo - marsikje do zlovoljnosti, ki ogroža osebno varnost".¹⁹ V tem smislu je radovljiški okrajni glavar tabor v Lescah prepovedal. Deželni predsednik je pritožbo zoper prepoved zavrnil, to pa ne samo zaradi točk o Zedinjeni Sloveniji in o šolski zakonodaji, ampak tudi še posebej zaradi točke o gozdnih razmerah na Gorenjskem, češ da so ti problemi "že v štiridesetih letih in ponovno privedli do javnih nasilstev in katerih razpravljanje na taboru bi utegnilo imeti nevarne posledice spričo razdražljivosti prebivalstva, ki že desetletja čaka na rešitev te zanj življenjske zadeve".²⁰ Dva meseca zatem, julija 1871, je res prišlo v Bohinju do pravega konflikta: Bohinjci so pregnali gozdarje Kranjske industrijske družbe, začeli sekati les, ki jim je šel, kakor so menili, po stari pravici, in se uprli tudi še naslednjim intervencijam oblasti. Leta 1872 so prišli zaradi upora pred sodišče.

Sredi vse te zadeve najdemo dvakrat omenjeno tudi pariško komuno. Najprej je radovljiški okrajni glavar, ko je prepričeval prireditelje "tabora o umestnosti prepovedi, dejal: "Prav ta čas je najbolj nesrečno izbran za tabor, poglejte dogodke na Francoskem - in ali mislite, če pade moja glava, da bo vaša varna?"²¹ Po mnenju enega od taborskih organizatorjev, Radivoja Mihelača, ki je o tem napisal v Slovenskem narodu odprto pismo predsedniku vlade grofu Hohenwartu, se je okrajni glavar s temi "famoznimi besedami", "ki so vredne biti zapisane v zgodovino", "stavil na smeh pred vsem omikanim svetom".²¹ Meseca julija pa je eden izmed kmetov v Stari Fužini v sporu z orožniki in komisarjem dejal: "Tudi na Kranjskem bode še tako, ko v Parizu, da bode eden čez drugega padel".²² Zdi se mi, da sta oba ta dva primera po svoje značilna. Prvi nam kaže strašenje s komuno kot najhujšo strahoto. Zaradi tega bi morali vsi, ki jim je za obstoječi družbeni red, popustiti v vsem in v vsakršni stvari. Drugi primer je tudi grožnja s komuno, toda z druge strani družbe, s strani malega, krivico in nasilje trpečega človeka. Ta grožnja je najbrž povezana z majhnim razumevanjem namenov, strukture in načel komune ali pa je celo sploh brez nje, gotovo pa je izraz neke daljne simpatije z uporom kot uporom, z vstajo zoper krivice.

¹⁹ Dušan Kermavner: O prepovedi gorenjskega tabora in o bohinjskem uporu leta 1871, Časopis za zgodovino in narodopisje 40, 1969, str. 506.

²⁰ Prav tam, str. 510.

²¹ Prav tam, str. 511.

²² Prav tam, str. 513.

Nazadnje se lotimo še vprašanja, kako je z direktno udeležbo Slovencev v komuni. Po tradiciji je do nedavnega veljalo, da je krojač France Železnikar, ki je v letih 1869 do 1875 živel v Franciji, postal tam "navdušen pristaš takratnih socialističnih idej in aktivno sodeloval v borbah v času Pariške komune",²³ v bojih na barikadah je bil tudi ranjen v levo ramo. V zvezi s tem smo mislili tudi, da je vide-ti višek socialistične miselnosti v prvem obdobju slovenskega delavskega gibanja v delu Železnikarja in njegovega radikalnega kroga v začetku osemdesetih let in da se je prek njega med slovenskim delavstvom najmočneje kazal neposredni vpliv pariške komune.²⁴ V zadnjih letih pa je Dušan Kermavner dognal, da pri Železnikarju, ki se celih pet let po vrnitvi iz Francije (1875-1880 ali 1881) ni pozanimal za obstoj delavskega izobraževalnega društva v Ljubljani, ni bilo opaziti nobenih socialističnih nazorov, da je prinesel iz Francije samo radikalni demokratizem. Njegovo skupino imenuje Kermavner obrtniško-demokratično. Železnikarjeva radikalno-demokratična miselnost se je nekoliko spremenila šele v sodelovanju z ljubljanskimi socialisti.²⁵ Seveda to, da je bil Železnikar radikalen demokrat, ne pa socialist, še nikakor ne pomeni, da ne bi mogel biti komunard. Že Gestrin je poudarjal pri Železnikarju bolj republikanstvo, navdušenje za komuno in revolucionarnost kot pa izdelanost socialistične misli.²⁶ Ob najrazličnejših strujah, ki so bile zastopane med privrženci pariške komune, je pač mogel biti prostor tudi za Železnikarjev radikalni demokratizem.

Železnikar je svojim znancem govoril o komuni in tudi o sebi v zvezi z njo. Simpatije do komune kažejo tudi njegovi zapiski. Na drugi strani pa je zanimal, da bi bil komunard ali da bi se boril na barikadah, in to ne samo na krvavškem procesu leta 1884, ampak tudi v izjavi, poslani Slovenskemu narodu tri leta prej. V tej izjavi se je opredelil kot demokrata in prijatelja delavcem, napisal pa je, da ni bil, ni in ne bo socialdemokrat ali komunard.²⁷ Ne eno ne drugo zanihanje seveda ni prepričljivo. Naslov komunarda je utegnil biti močno neprijeten tudi leta 1881, ne samo za obtoženca pred sodiščem.

Po izjavi, ki jo je dal Železnikar pred sodiščem, je bil v času pariške komune v Lyonu in ne v Parizu.²⁸ (Komuna je tudi v Lyonu doživela nekaj podpore.) Čeprav udeležba v komuni Železnikarju ni bila dokazana, se je pa vest o tem trdovratno držala tudi v uradnih poročilih. Tako npr. piše kranjski deželni predsednik baron Winkler leta 1892: "Franc Železnikar, ki je bil leta 1871 v času pariške vstaje v

²³ Kyovsky, v op. 7 cit. delo, str. 13.

²⁴ Ferdo Gestrin: Prvi koraki delavskega gibanja in odmevi pariške komune na Slovenskem, Socialistična misel 1, 1952/53, str. 360.

²⁵ Kermavner, v op. 7 cit. delo, str. 642, 643, 688.

²⁶ Glej opombo 25.

²⁷ Prav tam, str. 687, 688.

²⁸ Jasna Fischer: France Železnikar in pariška komuna (referat na simpoziju Marks i savremenost ob stoletnici pariške komune v Beogradu 15. marca 1971, razmnožen tekst str. 4, 7).

francoskem glavnem mestu in se je baje boril na barikadah”.²⁹ Vprašanje ostane torej odprto. Morebiti nam bodo prinesla kaj več jasnosti nadaljnja raziskovanja.

V

Vpliv komune na Slovenskem gotovo ni bil velik. Razmere tukaj in tam so bile bistveno različne, problemi so bili drugačni, drugačna je bila družbena struktura. Včasih smo domnevali, da se je naša liberalna buržoazija prestrašila revolucionarnega delavskega gibanja v tujini, pariške komune, in prvih nastopov razrednega sovražnika doma, pa je zato opustila radikalno politiko. Take domneve so se pokazale kot zgrešene. O slovenski liberalni buržoaziji za ta čas komajda lahko govorimo. Kolikor je bil konec taborov (če s tem mislimo konec radikalne politike) odvisen od Slovencev, ne pa od vlade, ga je povzročil razdor med liberalno in klerikalno strujo v slovenskem narodnem gibanju, ne pa strah pred radikalizmom, ki bi ogrozil lastne interese naših mladoslovencev. Radikalizem, ki se je kazal na taborih, je bil nacionalne, ne pa socialne narave, ali, da rečemo natančneje, bil je socialen toliko, kolikor je še veljalo, da je gospoda tuja, ljudstvo pa slovensko, še daleč pa se niso kazala na njih socialna nasprotja med bogatimi in revnimi kmečkimi plastmi ali med slovensko gospodo in slovenskim kmetom. Interesi mladoslovenske inteligence in meščanstva še daleč niso bili ogroženi od spodaj, zato tudi strah pred kmetom ni mogel igrati nobene vloge. Prav tako je bilo naše delavsko gibanje v tem času še preneznatno in na preveč začetni stopnji, da bi povzročalo kak preplah. Skratka, slovenska meščanska politika se ni spremenila zaradi razredne ogroženosti ali socialnih pretresov. Tudi ne vidimo v letu komune 1871, ko se je pri nas ljubljansko delavsko izobraževalno društvo prvič izjavilo za socialno-demokratsko smer, še nobenega preloma med meščanstvom in tem novim gibanjem. Do tega je prišlo šele v naslednjih letih.

DIE EINFLÜSSE UND DAS ECHO DER PARISER KOMMUNE UNTER DEN SLOWENEN (Zusammenfassung)

Wenn die slowenische Presse im Jahre 1871 über die Arbeiterschaft schrieb, dachte man nicht an Industriearbeiter, sondern an die kleinen Gewerbetreibenden, ihre Hilfsarbeiter und Lehrlinge. Die soziale Frage bestand vor allem in der Problematik, wie der Mittelstand zu erhalten wäre. Der Laibacher Arbeiterbildungsverein zählte Mitte 1871 etwa 90 Mitglieder, in der Mehrzahl gewerbliche Hilfsarbeiter. Das Hauptereignis im Vereinsleben war ohne Zweifel vom 3. bis 5. April der Kurzbesuch von Johann Most in Laibach. An der Festversammlung zum einjährigen Bestehen des Vereins nahm am 22. Oktober auch der Landeshauptmann Dr. Razlag teil. Die Jungslowenen und die deutschen Liberalen rechneten damit, im Verein mitreden zu können.

²⁹ Dušan Kermavner: Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884-1894, Ljubljana 1963, str. 371.

RAZCEP MED STAROSLOVENC IN MLADOSLOVENC

Predavanje (iz cikla "revizija" slovenske politične zgodovine druge polovice 19. in začetka 20. stoletja) na XV. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Velenju 10. do 13. septembra 1970.

Izšlo v Zgodovinskem časopisu 26 (1972) 1-2, str. 85-98.

Deloma že v Schmerlingovi dobi, zlasti pa od leta 1867 naprej je nastopila v Avstriji močna liberalna ofenziva proti konkordatu in dotedanji vlogi katoliške cerkve v državnem življenju ter ustvarila z večino v državnem zboru v drugi polovici šestdesetih let in prvi polovici sedemdesetih let vrsto liberalnih zakonov. Proti njej so se organizirale katoliške vrste, začele ustanavljati katoliške družbe, politična in tiskovna društva in leta 1870 je prišlo tudi do prvega dokaj uspešnega nastopa pri deželnih volitvah.

Ta boj je zajel seveda tudi naše dežele, ki so doživljale v tem času prvi vzpon slovenskega političnega narodnega gibanja. To se je do leta 1867 izogibalo verskih vprašanj, sprejelo tega leta formalno katoliško etiketo, ki pa je v času vodilne mladostovenske aktivnosti 1868-1871 le deloma prišla do izraza, na taborih na primer sploh ne. V mnenju, da narodnega in verskega boja obenem Slovenci ne morejo še prenesti, je bila prvotna težnja mladostovenskih liberalcev, izogibati se versko-političnih problemov in, če ne gre drugače, pristajati na splošno katoliške deklaracije. Kolikor bolj so se liberalno-klerikalna nasprotja ostrila, toliko težje je uspevala taka politika.

Klerikalno-liberalni konflikti so od leta 1870 naprej neprestano naraščali. Na Štajerskem je že ob deželnih volitvah septembra 1871 prešel brežiški volilni okraj zaradi sporov med slovenskima strujama v nemške roke: uradni slovenski kandidat je bil duhovnik Kosar, liberalci so proti njemu skrivaj agitirali za Lenčka, izvoljen pa je bil nemško usmerjeni Janežič.¹ S temnimi barvami je slikal Kosar v svoji knjižici o katoliški cerkvi stanje na Slovenskem: "Gotovo že dolga leta ni bilo med Slovenci toliko ravsa in kavsa, in toliko srditih strank, ki druga drugo strastno spodjeda, kakor ravno dan današnji. Začnejo duhovniki v blagor naroda kaj delati, se svetovni čmerno proč obrnejo, rekoč: vi ste mračnjaki; z vami nočemo. Začnejo zopet svetovni kaj, jim odvrnejo duhovniki: vi ste liberalci; z vami nočemo. V laséh so si stari in mladi Slovenci; - v laséh so si naši politikarji. Na Dunaj pojdemo! kličejo eni: - doma ostanimo! odvrtačo drugi. In iz tacih plev naj bi zrastle zedinjena Slovenija?! Pa dokler Slovenije ni, smemo vsaj biti in se imenovati Slovenci. Pa, moj Bog, zdaj nam že tudi to lepo imé preseda! Zmirom bolj pogosto namreč se zopet slišijo odurne besede: Kranjec, Štajerc itd. Na Kranjskem pisano gledajo štajerske Slovence rekoč: kaj hočete tu? nazaj se spravite na Štajersko. Mi Štajerci

¹ Prim. Slovenski gospodar 28. septembra 1871.

pa zopet Kranjcem z enako petico plačujemo, rekoč: tiho denite, vi niste naši; le nazaj unkraj Save!”² Od slovenskih deželnih poslancev se je Herman vedno bolj povezoval z nemškimi konservativnimi katoliškimi poslanci, ostali štirje (Adamovič, Dominkuš, Sernec in Vošnjak) pa so bili proti takemu sodelovanju; zelo pogosto so torej nastopali v deželnem zboru ločeno.³ Maja 1873 je dal Slovenski gospodar, ki je bil prešel leta 1871 v last Katoliškega tiskovnega društva in uredništvo dr. Jožefa Ulage, naslednji opis slovenske politične dejavnosti v Mariboru: “Imamo sicer katoliško politično društvo, katero tudi narodne pravice zagovarja in brani; ali njemu so nekteri svetni narodnjaki, ki sploh med bolj delalne in bolj gibčne domoljube spadajo, slovo dali zato, ker društvo tudi katoliške pravice poudarja in brani, kakor vsa enaka društva; drugi, ki le vedno kritikujejo, ne delajo pa nič, niso tudi temu društvu pristopili. Brez združenih moči se pa ničesar opraviti ne dá, najmanj pa tukaj, kder nasproti stojimo mnogobrojni nemškutarski stranki v mestu... Razen v Ljutomeru ni tudi po drugod nikjer sledú kake delalnosti pri izključivno narodni stranki; če se v kateri čitalnici kaka veselica napravi, ni to v nijedni razmeri z zahtevami sedanjega časa. Delajo le kat.-politična društva, kterih se pa ogibljejo oni, ki hoté pred svetom za “omikance” veljati, kteri se strašansko bojé, blišč liberalnosti v očeh svetá zgubiti!”⁴

Na Goriškem se je sredi leta 1872 začelo ustanavljati katoliško politično društvo, ki se mu je ustanovitev močno zavlekla.⁵ Poleg Soče je začel izhajati poseben katoliški slovenski tednik Glas, ki si je zapisal za program katoliško cerkev, federalizem in narodnost z Zedinjeno Slovenijo.⁶ Pred novim letom 1873 so na bojnih volitvah konservativci osvojili goriško čitalnico, v društvu Soča pa so bili poraženi.⁷

Za občni zbor Slovenske matice 15. februarja 1872 so nastopili liberalci s svojimi kandidati, ki jih sicer niso javno razglašali, so pa zanje po pismih agitirali.⁸ Cigale, Pleteršnik, Šolar in Žakelj so bili izvoljeni soglasno (830-823 glasov); proti Einspielerju, Costi, Marnu, Lesarju, Praprotniku in Grabrijanu, ki so dobili 712-703 glasove, pa so glasovali mladoslovenci za Zarnika (137 glasov), Mencingerja (136), Samca (123), Ogrinca (114), Geršaka (112) in Klavžarja (85).⁹ Precejšen spor med staroslovenci in mladoslovenci je bil okrog vprašanja, ali naj začne Matica s svojo tiskarno; to namero so občutili mladoslovenci kot konkurenco svoji Narodni tiskarni, ki so jo zasnovali novembra 1871. Korespondenca med Vošnjakom in Jurčičem, ki se tiče urejevanja Slovenskega naroda, nam v letu 1872 lepo kaže to stanje razcepa na Slovenskem. Govori se o naši in nasprotni stranki.

² Citirano po Novicah 1. maja 1872 (str. 142).

³ Slovenski narod 17. oktobra 1871.

⁴ Citirano po Novicah 14. maja 1873 (str. 156).

⁵ Novice 12. junija 1872 (str. 190), Zgodnja danica 3. januarja 1873 (str. 5).

⁶ Novice 1872 (str. 206).

⁷ Zgodnja danica 3. januarja 1873 (str. 5).

⁸ Novice 28. februarja 1872 (str. 73, 74). Vošnjakovo pismo Jurčiču 29, 31. januarja 1872.

⁹ Novice 21. februarja 1872 (str. 65).

Razpoloženje in navodila pa se menjavajo: tako npr. piše Vošnjak sredi februarja, da ne kaže začeti boja, dokler ne bo Narod začel izhajati v Ljubljani. 3. marca piše, da "v tem trenutku, v katerem nas tepó Nemci z železno šibo, se mi ne zdi politično, da bi se med seboj kavsali", že 7. marca pa nasvetuje: zdaj pa le neusmiljeno po njih.¹⁰ Davorin Trstenjak je proti Slovenski matici zasnoval Društvo slovenskih pisateljev. Že poleti 1872 je bil napravljen načrt učiteljskega lista, ki bi imel liberalno stališče in zagovarjal šolsko reformo; pred koncem leta ga je začel izdajati Lapajne.

Posebno mesto v teh konfliktih gre občnemu zboru Slovenske matice 26. septembra 1872. Znova je vsaka stranka nastopila s svojo listo, toda mladoslovensci so zdaj vodili mnogo večjo in bolj javno agitacijo. Skupna kandidata sta bila dr. Vončina in dr. Razlag, staroslovenski kandidati poleg teh dveh dr. Poklukar, Souvan starejši, dr. Strbenc, Ivan Tomšič ter od izvenljubljskih Herman, Kosar, Šavnik, Tonkli in Winkler, mladoslovenski pa Peter Grasselli, dr. Vošnjak, dr. Pogačar, poznejši ljubljanski škof, Mat. Vodušek, od izvenljubljskih pa dr. Geršak, Josip Jurčič, dr. Mencinger, dr. Samec in Ivan Žuža. Staroslovenski kandidati so zmagali. Dobili so 820-777 glasov, mladoslovenski 691-651.¹¹ Toda pomembna nista bila toliko spor in bojno glasovanje, saj je do česa takega prišlo že večkrat, pač pa odkrit nastop liberalne struje, ki je v predvolilnem boju in polemikah postavila geslo "vse za domovino, omiko in svobodo."¹² Svetec in Razlag sta na občnem zboru nastopila proti staroslovcem. Razlag je pri tem izjavil: "Jaz v geslu 'vse za domovino, omiko in svobodo' ne vidim nobene nevarnosti; kajti mislim si omiko in svobodo na podlagi in v duhu katoliške vere, ktere se morajo Slovenci držati v bistvenih rečéh; kar pa ni bistveno, o tem je misel prosta. Jaz vedno stojim na katoliškem stališču ter sem za napredujoč katolicizem, zvesti veri in nrvnosti, in za omiko in moralno svobodo."¹³

Liberalna stranka se je zdaj torej javno pojavila. Od septembra do novembra je prinašal Slovenski narod različne članke o geslu "vse za domovino, omiko in svobodo" ter o usmeritvi, ki jo to pomeni. "Svobodomiselni pravec" lista je bil potrjen ob preselitvi iz Maribora v Ljubljano.¹² Novo geslo se je uveljavilo tudi v Soči.

Na zasedanju kranjskega deželnega zbora novembra in decembra 1872 je prišlo do novih konfliktov. Ti so se kazali pri problemu verifikacij ljubljanskih volitev, pri adresi, pri šolskem zakonu in še drugod. Proti večini so nastopili Razlag, Svetec, Peter Kozler, dolenski kmet Zagorec in predsednik trgovsko-obrtne zbornice V. C. Supan. Ko so Novice napadale to skupino, so očitale Razlagu, da je "odstopil od starodavne naše zastave Kranjske dežele" in se pridružil Vošnjakovi.¹⁴ Toda tudi Slovenski narod zdaj Razlaga ni podprl, obsojal je opozicijo, zagovarjal disciplino

¹⁰ Pisma v rokopisnem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani.

¹¹ Novice 1872, 11. sept. (str. 296), 18. sept. (str. 302), 2. okt. (str. 318).

¹² Več podatkov glej v članku Vasilij Melik: Klerikalno-liberalna trenja in konec taborov (Časopis za zgodovino in narodopisje, 40, 1969, Bašev zbornik, str. 524); v naši knjigi na str. 415.

¹³ Novice 23. oktobra 1872 (str. 344).

¹⁴ Novice 18. septembra 1872 (str. 410).

ter enotnost in izjavljal, da priznava samo eno politično stranko in ta je narodna.¹⁵ Liberalni Valentin Zarnik je bil v vseh teh deželnozborskih debatah celo eden glavnih govornikov večine. Razlag je, očitno ogorčen nad pisanjem Slovenskega naroda, odložil predsedstvo Narodne tiskarne.

Sestanek Slovenije 25. januarja 1873 je potekel v slogi. Vošnjak je nasvetoval prošnjo cesarju s protestom zoper direktne volitve v državni zbor, kar je bilo tudi sprejeto. Za sestavo prošnje so bili izvoljeni Bleiweis, Vošnjak, Poklukar, Potočnik in Jurčič.¹⁶ Do sporov je prišlo ob vprašanju udeležbe pri mestnih volitvah v Ljubljani. Na sestanku Slovenije 5. marca 1873 je bil Costa za abstinenco, Bleiweis nekako nevtralen, Vošnjak in Zarnik za udeležbo - in udeležba je bila z veliko večino tudi sprejeta.¹⁷ Pri postavljanju kandidatur 8. marca in pozneje pa je prišlo do sporov in predlagani kandidati so se drug za drugim odpovedovali. Zarnik in Vošnjak menda nista hotela kandidirati obenem z Regallyjem, ki je bil zelo dejaven v Katoliškem društvu in ki sta mu odrekala moralne kvalifikacije.¹⁸

Do konca se je razširil razpor ob pripravi na volitve v državni zbor. Tu so hoteli mladoslovenci, kakor se zdi, presenetiti svoje nasprotnike z naglo akcijo in prevzeti na ta način vodstvo v svoje roke. Nenadoma so prišli na dan z idejo o centralnem volilnem odboru "za vso Slovensko", ki se je pojavila v Slovenskem narodu 13. aprila. Že 20. aprila je bil v Ljubljani shod rodoljubov, ki so ga sklicali mladoslovenci Grasselli, Vošnjak in Zarnik, in izvolil centralni volilni odbor iz sedmih ljubljanskih in 54 zunanjih članov z Vošnjakom kot predsednikom. Na shod so bili vabljeni tudi staroslovenci Bleiweis, Costa in Poklukar, ki pa niso prišli.¹⁹ Ideja centralnega volilnega odbora je našla podporo v Soči, odklonjena pa je bila v dunajskem Vaterlandu, kjer jo je napadel ljubljanski dopisnik Karel Klun, v Novicah in v Slovenskem gospodarju. Novice so pisale, da tak odbor ni potreben, "ker vsaka dežela izvršuje svoj posel najlože in na najkrajši poti" sama, in da na Kranjskem ni nobenega vzroka za spremembo načina, ki "s sijajnim vspehom" deluje že pri vseh volitvah od leta 1867 naprej.²⁰ Slovenski gospodar je najprej odklonil centralni odbor le kot določevalca kandidatov, sprejemal pa ga je kot koordinacijsko in tehnično organizacijsko telo.²¹ Kmalu nato pa se je odločil za najožje sodelovanje z državnoopravno stranko "nemških sodeželanov, ki bodo v Gradcu osnovali volilni odbor za Štajersko, ki nam bo pomagal s tiskovinami v slovenskem jeziku brez vseh posebnih stroškov."²² Za Kranjsko je prišlo 6. maja do konference, na katero so bili vabljeni deželni poslanci, odborniki Slovenije, zastopniki centralnega volilnega odbora in katoliških političnih društev. Na njej je bil izvoljen dvanajstčlanski

¹⁵ Slovenski narod 17. decembra 1872.

¹⁶ Novice 29. januarja 1873 (str. 39).

¹⁷ Novice 12. marca 1873 (str. 87), Slovenski narod 7. in 8. marca 1873.

¹⁸ Novice 19. marca 1873 (str. 95, 96), Slovenski narod 13. in 14. marca 1873.

¹⁹ Slovenski narod 25. aprila, 8. maja 1873.

²⁰ Novice 23. aprila 1873 (str. 135).

²¹ Slovenski gospodar 24. aprila 1873, ponatisnjeno v Novicah 30. aprila 1873 (str. 140).

²² Slovenski gospodar 8. maja 1873, ponatisnjeno v Novicah 14. maja (str. 156).

izvrševalni volilni odbor za Kranjsko, v katerem so bili predstavniki vsake skupine: Grasselli, Petričič in Zarnik za centralni volilni odbor, Jeran, Klun in Pirnat za katoliško politično društvo, Bleiweis, Costa, Murnik, Pakič, Perme in Poklukar pa za Slovenijo-in deželne poslance.²³ Prišlo je torej do sporazuma, toda mladoslovinci so bili v novem odboru v taki manjšini, da ne bi mogli prodreti z nobeno svojo zamisljivo, zato tudi "dosežena edinost" ni dala nobenih rezultatov. Odbor je začel z delom, toda mladoslovinci v njem, kakor kaže, niso dolgo sodelovali, ampak so ga zapustili.²⁴ Kandidati, ki jih je izvrševalni volilni odbor za Kranjsko predlagal v svojem volilnem proglasu 23. septembra, so bili staroslovenski kandidati.²⁵

Maja so se začeli posamezni volilni shodi s postavljanjem kandidatov. Tako je bil na primer na Štajerskem prvi volilni shod 11. maja za ptujski volilni okraj; postavil je za kandidata Hermana.²⁶ Liberalci so sklicali 25. maja shod v Celju; ta se je odločil za narodni program, nastopil proti programu pravne stranke ter postavil kandidature Vošnjaka, Ploja (če bi Herman ne prevzel kandidature) in Prusa.²⁷ Nato so zborovali 12. junija konservativci, prav tako v Celju, sprejeli program pravne stranke, češ da narodnemu ne nasprotuje, in postavili za kandidata Kosarja (če Vošnjak programa pravne stranke ne bi sprejel).²⁸ Volilni shodi so torej razen prvega v ptujskem okraju že nastopali pod različnimi programi: eni pod tako imenovanim narodnim programom, drugi pod programom pravne ali državnopravne stranke. Ta je bila ustanovljena na Dunaju oktobra 1872. Kljub poskusom, da bi postala zbirališče čim večjega dela opozicije, je ostala omejena (če ne govorimo o Slovencih) v bistvu na nemško-avstrijske federalistične konservativce. Njen program se je zavzemal za samostojnost in zgodovinske pravice posameznih dežel, za razvoj državne in deželne ustave na krščanski podlagi, za verske osnovne šole, za enakopravnost vseh narodov ter za posebne zakone za zaščito narodnih manjšin.²⁹

Liberalni Slovenci so začeli očitati klerikalnim, da so zapustili narodni program, ki so se zanj borili leta 1848, na taborih in v deželnih zborih, program Zedinjene Slovenije. Prav tako so klerikalni Slovenci očitali liberalnim, da so zapustili starodavno geslo "vse za vero, dom, cesarja". Pri volitvah sta si torej stali obe struji sovražno nasproti. Kaj je bil glavni vzrok za ta spor? Morebiti opustitev programa Zedinjene Slovenije s konservativne strani? Prav gotovo ne. Liberalni mladoslovinci so bili že leta 1871, ko so na primer za Štajersko formulirali svoje želje Hohenwartu, upoštevali dejanski položaj in sicer omenjali Zedinjeno Slovenijo kot svojo glavno, najvažnejšo zahtevo, vendar pa so ob prepričanju, da bo težave zedinjenja le postopoma mogoče premagati, naštel "naše najnujnejše želje" brez njih, z drugimi, bolj

²³ Slovenski narod 8. maja 1873, Novice 7. maja 1873 (str. 152), Zgodnja danica 1873 (str. 195).

²⁴ Očitno napak so na obćnem zboru Slovenije leto dni pozneje poročali, da se je izvrševalni odbor volil maja: "pa - razšel brez daljega delovanja" (Novice 8. aprila 1874 (str. 113)). O njegovih sejah poroča Zgodnja danica 20. junija 1873 (str. 195), pred volitvami pa proglašala kandidate.

²⁵ Novice 24. septembra 1873 (str. 317-318).

²⁶ Novice 21. maja 1873 (str. 163).

²⁷ Slovenski narod 13. maja 1873, Novice 4. junija 1873 (str. 183).

²⁸ Novice 25. junija 1873 (str. 204).

²⁹ Novice 6. novembra 1872 (str. 358-359).

uresničljivimi točkami.³⁰ Prav tako bi nedvomno popustili tudi tukaj, če bi bilo vprašanje Zedinjene Slovenije edina sporna točka. Temu pa ni bilo tako.

Glavni vzrok razcepa je bil v klerikalno-liberalnih nasprotjih. S klerikalne strani so se vedno manj zadovoljevali z načelnimi izjavami katoliškega stališča, kakor so jih bili liberalci že dostikrat dali, vedno bolj so zahtevali aktivno sodelovanje v boju za katoliške interese ter povezavo z nemškimi katoliškimi konservativnimi krogi. Liberalcem se je nenaravno pretvarjanje tudi vedno bolj upiralo, zlasti še, ker je bil to čas ofenzive svobodomiselnih načel, ki je zajemala domala vso Evropo. Vedno težje je bilo stati ob strani, vedno težje je bilo tudi poslušati trditve nacionalnih nasprotnikov, da so vsi Slovenci klerikalni in reakcionarni. Te trditve so naše liberalce vedno bolj bolele in jim nalagale dolžnost, dokazati, da ni tako. Pri tem pa ni šlo le za abstraktna načela, ampak tudi za praktičen, konkreten problem: ohraniti slovenskemu narodnemu gibanju one somišljenike, ki so se odvrčali od njega zaradi konservativnosti. Posebej se mi še zdi, da je treba v sklopu teh nasprotij poudariti šolsko vprašanje. Kakor v celi Avstriji je tudi pri nas v tem času divjal s katoliške strani oster boj proti novi šoli, ki so jo imenovali brezversko, proti celotni reformni šolski zakonodaji. Nobena zadeva ni bila tako na široko pomembna za vse ljudi kakor ta. Kako naj bi slovenski liberalci nastopali zoper novo šolo, ki je odgovarjala njihovim težnjam in nazorom?

Kakor smo videli, je bila ločitev v dve stranki (da uporabimo izraz, ki so ga rabili tudi takrat, čeprav seveda ne pomeni pravno konstituiranih strank) na Štajerskem, Kranjskem in Goriškem že leta 1872 gotova stvar. Tega leta je liberalni tabor postavil v javnost tudi svoje geslo "za domovino, omiko in svobodo". Seveda taka ločitev še ni zahtevala povsod povsem ločenega nastopanja: manjši in večji spori in spopadi so se menjavali s složnim nastopanjem in sporazumi, dokler ni pri volitvah, najvažnejšem in najpomembnejšem dogodku naslednjega leta 1873 prišlo do končnega in popolnega razcepa.

Klerikalci so bili, kakor vse kaže, trdno odločeni, da gredo na volitve v znamenju obrambe vere in narodnosti, pod geslom "za vero, dom, cesarja", in da terjajo od vsakega kandidata ne le priznanje, da je vera važen faktor državnega obstanka, ampak tudi zagotovilo, da bo v verskih vprašanjih glasoval s konservativno stranko.³¹ Kaže pa tudi, da liberalci to pot niso bili več pripravljeni popuščati. Bili so za slogo, za enoten nastop pri volitvah, toda na podlagi "edinstva vseh frakcij pod narodno, od nas vseh priznано zastavo",³² to se pravi, na podlagi obrambe narodnosti kot skupne točke, s svobodo v verskih zadevah. Prijateljevemu mnenju, da so mladoslovinci tudi zdaj iz želje po poslanskih mestih bili dolgo časa spravljivi,³³ ne bi mogel pritrditi.

³⁰ Tekst spomenice v Novicah 24. maja 1871 (str. 167-168).

³¹ Novice 26. marca 1873 (str. 103), 9. aprila (str. 110), 23. aprila (str. 135); Slovenski gospodar 22. maja 1873; pismo Žige Bučarja Poklukarju z dne 28. septembra 1873 (Naši zapiski 7, 1910, str. 79).

³² Slovenski narod 30. marca 1873.

³³ Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovsvena zgodovina, Tretja knjiga, Ljubljana 1958, str. 352, 353.

Jasno je, da za razpor nihče ni hotel biti kriv. Odcep od narodne enotnosti, ki je na splošno veljala za dobrino, očita vsaka stranka drugi. Veliko majsko polemiko med Slovenskim narodom in Slovenskim gospodarjem glede volilnega programa je treba brati z razumevanjem položaja in taktike. Slovenski gospodar se je 8. maja zavzemal za državnopravno stranko posebej "iz prepričanja, da brez krščanstva ni sreče in blagra ne v državi, ne v srenjah, ne v rodbinah". Slovenski gospodar 10. maja ni odgovarjal s pomisleki glede te verske strani - taktika, ki je za liberalce tega časa zelo značilna - ampak se je lotil popularnega vprašanja Zedinjene Slovenije. Očital je Slovenskemu gospodarju, da prinaša Slovencem nov program, program državnopravne stranke, ki v nasprotju s starim slovenskim programom brani deželne meje. Slovenski gospodar je v svojih odgovorih 15. in 22. maja posebej opozoril na to, da je Narod kar tiho o cerkveno-verskih zadevah, ki pa se jim politik ne more ogniti, in da ponavlja izključno narodno stališče. Celjski shod, ki ga je sklical Vošnjak kot predsednik centralnega volilnega odbora, je 25. maja že kritiziral program državnopravne stranke tudi kot nasprotnega "človeškemu napredku in svobodnim načelom", zlasti glede šolstva.³⁴ Junija in v naslednjih mesecih je Slovenski narod že nastopal povsem iskreno in odkrito: o Zedinjeni Sloveniji je zdaj manj govoril, glavni poudarek pa je dajal svobodomiselnosti, liberalizmu in napredku. Poudarjal je reakcionarnost pravne stranke.³⁵ Z velikim zadoščenjem je pisal Slovenski narod, da so imeli Nemci Slovence doslej za klerikalce, reakcionarje in fevdalce, da pa zdaj presenečeni vidijo, da se bore za narodnost, "poleg tega pa tudi za svobodo in napredek".³⁶ Pisal je, da smo izbili nemškutarjem glavno orožje "z rok, ko smo odločno liberalnonarodno zastavo ... razvili", tako da morejo zdaj nastopati le še z nemškega, ne pa več liberalnega stališča.³⁷ Pozival je bralce, naj pokažejo pri volitvah, da smo Slovenci, a da smo tudi svobodomiselni.³⁸ Skratka, slovenski liberalizem, dolgo zatajevan in prikrivan, se je pokazal v vsej svoji podobi.

Na volitvah so kandidirali Slovenci v 16 volilnih okrajih,³⁹ to je, v vseh 8 kmečkih in mestnih okrajih na Kranjskem, 3 kmečkih in enem mestnem na Štajerskem, 2 kmečkih na Koroškem, enem kmečkem na Goriškem ter v III. volilnem kolegiju v Trstu. Od teh 16 volilnih okrajev so zmagali nemški ustavoverni kandidati v osmih, to je, v vseh štirih mestnih na Kranjskem in Štajerskem, od kmečkih pa v kočevskem, mariborskem in obeh koroških. Posebej negativen je bil pri tem za Slovence poraz v kočevskem kmečkem volilnem okraju, saj je imel tri četrtine slovenskega prebivalstva, pa so tudi volišča v Trebnjem in v Radečah dala nemško večino. Prav tako strahotna sta bila poraza v gorenjskih, dolenjskih in notranjskih mestih, kjer so od 17 krajev imeli Slovenci večino glasov samo v treh (v Ložu,

³⁴ Slovenski narod 29. maja 1873.

³⁵ Slovenski narod 17., 28. junija, 6., 15. julija 1873 itd.

³⁶ Slovenski narod 26. julija 1873.

³⁷ Slovenski narod 5. avgusta 1873 (glej tudi 31. avgusta).

³⁸ Slovenski narod 12. septembra 1873.

³⁹ Kandidature in volilne rezultate glej v delu Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem 1861-1918, Ljubljana 1965.

Ribnici in Metliki). Vse to je pomenilo izdatno poslabšanje slovenskih volilnih rezultatov od zadnjih volitev v letu 1871, ko so Slovenci zmagali v vseh mestnih volilnih okrajih na Kranjskem razen v ljubljanskem in kočevskem. Kranjska je dobila na teh prvih direktnih volitvah v državni zbor nemško večino (6:4). Kljub porazu je bil sorazmerno ugoden rezultat le na Koroškem, kjer so Slovenci, kar se tiče števila glasov, precej napredovali.

Zmagali so Slovenci torej le v osmih volilnih okrajih. Posebej dragocena je bila zmaga v tržaškem III. kolegiju, ki je združeval volilce okolice z najnižjim in najštevilnejšim mestnim volilnim razredom. Slovenska zmaga je bila tu omogočena zaradi prevlade okoliških volilnih upravičencev nad mestnimi (2338:1400) ter močne abstinence italijanskih volilcev. V parlament so prišli 4 mladoslovenci (dr. Jože Vošnjak, dr. Radoslav Razlag, Ivan Nabergoj in Viljem Pfeifer), 3 staroslovenski kandidati (grof Jože Barbo, Mihael Herman in grof Karl Hohenwart) ter vladni kandidat Slovenec Andrej Winkler. Slovenskih poslancev je bilo torej, če štejemo Hohenwarta zraven, osem, toliko kot leta 1867, ob prvem slovenskem organiziranem volilnem nastopu. Toda leta 1867 je to pomenilo 4 % vseh poslancev, zdaj, leta 1873 pa samo nekaj nad 2 %. Tako slabega rezultata niso imeli Slovenci pozneje nikdar več; število njihovih poslancev v dunajskem državnem zboru je bilo pozneje najmanj 13 (1879, 1887).

Od slovenskih kandidatur je bilo 13 konservativnih, povezanih z državnoopravno stranko, 11 pa liberalnih. Samo konservativne kandidature so bile na Koroškem, kjer je slovensko politično društvo Trdnjava nastopalo pod katoliško etiketo, kandidaturi pa sta bili kompromisni, saj je bil en kandidat konservativno (Einspieler), drugi pa liberalno (Vigele) usmerjen, to se pravi, da se je nadaljevala sloga v stari obliki s povezavo vere in narodnosti. Samo konservativne kandidature so bile nadalje na Gorenjskem, v kočevskem okraju (vse v kmečki kuriji) ter v dolenskih mestih, kjer je bil liberalni kandidat odstopil. Samo liberalne kandidature so bile v Trstu, v mariborskem kmečkem in v celjskem mestnem volilnem okraju. V osmih okrajih so se borili mladoslovenski in staroslovenski kandidati med seboj. Na kmetih so zmagali konservativci v ljubljanskem in ptujskem okraju. Relativno večino, ne pa absolutne, so dosegli v goriškem in celjskem okraju, a so v ožjih volitvah na obeh bojiščih podlegli, v Gorici Winklerju, ki so zanj glasovali mladoslovenci, v Celju pa Vošnjaku, ki so zanj glasovali nemški volilni možje. V dveh kmečkih okrajih, v postojnskem in novomeškem, so zmagali liberalci takoj v prvih volitvah. V kranjskih mestih so zmagali Nemci, staroslovenski kandidati pa so nabrali mnogo več glasov kot mladoslovenski.

Volilni rezultati so bili torej, zlasti če jih primerjamo s poznejšimi, zelo presenetljivi. Mladoslovenska stranka je dosegla lepe uspehe na kmetih (409 glasov proti 791 staroslovenskim), dobro tretjino vseh slovenskih glasov, kar se tiče poslanskih mest pa celo večino (3:2; štejemo le okraje z obojno kandidaturo). V mestih je zbrala prav tako tretjino slovenskih glasov (115:238), toda za liberalno stranko, od katere bi pričakovali ravno v mestih večino, je bilo to prav gotovo zelo malo. Le v Idriji in Ložu so dobili mladoslovenci več glasov kakor staroslovenci. Kako naj si to razla-

gamo? Slovenske posvetne inteligence je bilo še malo, kar je bilo uradništva, se v tem času najhujšega nemškega pritiska za slovenske kandidate ni upalo glasovati, mestni in trški bogataši, ki so se v dobi nemškoliberalne vlade priključili nemškemu taboru, niso imeli nobenega vzroka za to, da bi zdaj glasovali za slovenske liberalce, od katerih si zaenkrat niso mogli obetati še nobene koristi. Spor v mladem slovenskem narodnem gibanju jih je od njega bolj odvrčal kakor pa pritegoval. Nemška stranka se je zdaj zdela varnejša in povrh še koristnejša od sprte slovenske. Kdor je hotel liberalizem, je imel že nemškega - mladoslovenci leta 1873 še niso mogli najti tistih plasti, ki so bile pozneje glavna opora slovenskega liberalnega tabora. Domnevati bi mogli tudi, da je imelo staroslovensko vodstvo na Kranjskem (koalicija "prvakov" in klerikalcev) s svojo previdno, do vseh skrajnosti in pretresov nerazpoloženo, konservativno politiko v prebivalstvu kranjskih mest in trgov tačas večjo oporo kot pa slovenski liberalizem, preradikalen za ta mirni in oprezni svet. V nekaterih krajih pa je verjetno marsikdo glasoval za nemško stranko enostavno zato, da se ne bi zameril ne mladi ne stari slovenski stranki, morebiti tudi iz ogorčenja nad obema.

Treba je namreč povedati, da razcep in z njim povezano smešenje, obrekovanje in dokaj umazano napadanje nasprotnikov, brez mere in prizanašanja, ni bilo preveč popularno. Levstik je pač svoje čase govoril, naj ne bo slovenske mladine "strah sentimentalnega zdihojanja po zlati slogi, miru in spravi, po blagi edinosti" - toda predstavljal si je, da bi bili "v glavnih stvaréh: v ljubezni do naroda in domovine, v poštenosti, v resnicoljubji, v boji zoper svoje nasprotnike" vsi složni, v drugih rečeh pa vsi svobodni.⁴⁰ Marsikdo bi sprejel dve stranki, ki bi bili druga do druge tolerantni in ki bi se proti nacionalnemu nasprotniku vselej podpirale. Toda domači spori so kar hitro stopili na prvo mesto in marsikje zatemnili vse drugo. Dvoje sodb se mi zdi za medsebojni odnos obeh strani zelo značilnih, čeprav jih seveda ne smemo posploševati. Slovenski gospodar je v polemiki proti Slovenskemu narodu zapisal, da štajerski Slovenci (mišljeni so pač konservativci) ne čutijo posebne želje, priti v zedinjeni Sloveniji z narodovci v ožjo dotiko, "kajti bi - pridši pod oblast *tacih* ljudi - zares prišli iz deža pod kap".⁴¹ Naslednje leto pa je Razlag govoril v parlamentu v korist države zoper avtonomijo malih dežel, češ da bi se v takih avtonomijah zelo lahko oblast zlorabljala; inteligenca bi se morala izseljevati, ker v takih malih deželah ne bi mogla več živeti, "ako bi se pravo in svoboda z nogami teptala", "duševno okovan bi se narod pustil".⁴² S klerikalne strani torej nekateri rajši ne bi imeli Zedinjene Slovenije, če bi bila pod liberalno vlado - in z liberalne strani nekateri rajši ne bi imeli deželne avtonomije, če bi bila pod klerikalno vlado.

⁴⁰ Prijatelj, v op. 34 cit. delo, str. 270.

⁴¹ Slovenski gospodar 22. maja 1873.

⁴² Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, 1873-1879, str. 1458; brošura Slovenci in drž. zbor l. 1873 in 1874, Ljubljana 1874, str. 82.

Inserati se sprejemajo in gelja
 cistočna vrsta:
 6 kr., če se vsake štiri dni,
 12 " " " " " " " " " " " "
 15 " " " " " " " " " " " "
 Kakek (trajajoči) vsake vsakej
 20 kr.
 Pri vsakršnem tiskanju se
 ena primerka zmanjka.

SLOVENEK.

Vrsta do konca tekočega leta
 po pošti in v Ljubljani na
 dan 2 gr. — kr.
 na mesec 80 —
 pomanjane številke po — 7 —
 Vredniti je za slovenski tugu
 list, št. 254.
 Naravno prebrana opravništvo
 (administracija) in ekspedija v
 Blaznikovi hiški na Dregu.

Rekopisni
 se vsakršni, vsakršnove
 pismo se ne sprejemajo

Političen list za slovenski narod.

izhaja
 po listini za vsak dan v torek,
 četrtek in soboto.

Slovincem.

Dandanes nihče več ne more prezirati, kako važni so politični listi. Brez političnega lista bi nobena stranka ne more vrtditi, naj je še tako velika, in listom pa si tudi slaba pridobilo čedalje večjo moč in izpodrine naposled svoje nasprotnike. Pogledimo nemške ustavneverne liberalce. Dobro vemo, da jih je bil peča manjšina in da so vsi narodi, slovanski in nemški, proti njim, in vendar gospodujejo nam na pogubo toliko časa v naši lepi Avstriji. Priljubljeni so si pa to oblasti po svojih političnih listih, za ktere jim nobena žrtev ni bila prevečika.

Ako tedaj mi Slovenci hočemo svoje veljavo vrtditi, se na prvi podlani ohraniti, pravice nekaj si obdržati, nekaj si jih priljubiti, mirno inati političnih listov. Slovenski rodoljublji imeli so to že zdavnaj. V ta namen so bili ustanovili „Slovenski Narod“. Z veselenjem smo ga poročevali, ko je bil zagledal beli dan, ker smo za trudo upali, da bo pravi pošten organ naroda slovenskega. Toda zlasti v žadnejem času se je iznevelil svojemu namenu ter postal bolj glasilo lo nekterih ljudi, kakor pa naroda slovenskega, in ti si iščejo z njegovo pomočjo dobiti nekako veljavo, širiti svoje lastno mišljenje. Stopil je ta list med številne listih, katerih opravilo je, da pobirajo laži, vsujejo in grlijo tiste, ki niso z njimi enakimi misel ter so narodu v škodo in upređenje, ne pa v korist. Nasledek tega početja je odráža in sovražnost med rojaki, ki so poprej vedno bili složni in so v tej stvari nasprotnikom ljubljah, in pa samota pred sovražniki in tujci.

Živa potreba, toraj od vseh strani zaželen je bil nov list, kateri bi močito, nepristransko, in ob enem pošteno in odlikano za

stopal zadve naroda slovenskega. To so sprevideli vsi pravi rodoljubi, katerim je blagor naroda slovenskega resnično pri srcu, in ustanovili so „Slovenca“, kateri danes prvikat stopi pred splošno slovenske čitatelje. Prizadeval si bo, biti v pravem pomenu: Slovenec.

Slovenci pa smo zvesti in vdani prevziškim Habsburški rodovini in Avstrijski monarhiji. V tem smislu bode delal tudi „Slovenec“ — po besedah pesnikov: „Hrib se omaja in kraj, zvestoba Slovencu ne gane“. Drznil bode toraj celota Avstrije zoper njene očitne in potuhnjene domače in vnanje sovražnike, in v dolžnost si bo štél pripomniti, da bode Avstrija zopet edina, močna in častita pod žensko prevzišene rodovine cesarjeve iz liše Habsburško-Lotrinške.

Slovenci ljubimo svojo domovino. „Slovenec“ se bode resno potoeval za njo, za njeno narodnost in vsakem oziru, za stare pravice, v cerkvi, v šoli, in v vršnjah itd. Ker slepa jači in nesloga tlačé „Slovenec“ ne bo le delal na to, da smo Slovenci zopet složni sli edini delovno, ampak da se zedinimo tudi vnanje in eno upravno skupščino, kar naši rodoljubi že od l. 1848 vedno zahtevajo. Spoštoval pa bo „Slovenec“ tudi pravice in samostalnost družin, votrojčjih dežel. Prizadeval si bo, da se § 19 osnovnih pravice, ki zagotavlja vsem narodom enakopravnost, v izjetoj upravi izvršuje, ter se bo vedno ravnal po istem izreku: „Kar nobes, da se tebi zgodi, tudi drugim ne stori.“

Slovenci ljubimo svojo edino pravo katoliško vero, smo zvesti otroci svoje svete cerkve. „Slovenec“ ki ne bil pošten. Slovenec, če bi se v tem ne strinjal z narodom slovenskim. Potoeval se bo toraj za sv. katoliško vero in branil pravice, ktere je prešla po svojem začetniku, ali si jih pridobila

postavni poti. Hladagal bo razmere med cerkvi in državo v tem smislu, da cerkev, da si ni ločena od države, je vendar v svojih zadevah popolno nenavazana (neodvisna) in samostalna, da ji toraj ostane pravica v svojem lastnem področju, n. pr. v svojih duhovnih opravilih, v izreji duhovnikov, v delenji cerkvenih služeb, v oskrbovanji cerkvenih stanov, cerkvenega premoženja in cerkvenih zavodov, razsojevati brez vtičanja posvetne vlade.

Podiral pa tudi ne bo pravice, ktere druge od države priznane verske družbe so svojim vstavu, ali pa postavni poti imajo.

Pazno se bo oziral na šolo in bo odločno tirjal, da šola zopet zadobi verski značaj. Prav je, da se za poboljšanje šole skriji; prav je, da učitelji dobivajo spodobno plačo, ker vsak delavec je svojega plačila vreden; pa ravno tako prav in potrebno je, da te cerkvi in stareštem obrani pravica do šole, ktero s svojim davkom vzdržuje.

Naposled se bo „Slovenec“ oziral tudi na potrebe kmečkega stana. Delal bo na to da se splošno blagostanje povzglja in razvita, da se davki pravilno razdelé in več ne povekšujejo, ampak se znižajo, že je le kako mogoče, da se zmanjšajo tisti stroški, ki so brez koristi, ter da se ljudstvo poprine vseh naredb iznajtele itd., ktere mu zmanjšujejo stroške in trud, rodovitnosti zemlje pa pospešujejo. Prinašal bo raznu tega tudi raznoterih reči in novice, kakoršnih ljudstvo želi, da jih mu ne bo treba iskati po družih listih.

Velika je naloga, ktero si je „Slovenec“ vtil, s pomočjo božjo in s pripomočjo rodoljubov slovenskih jo bo iskal splošnovolji po volji, ktero kratko in tehtno zaznamuje znano geslo naše:

Vse za vero, dom, cesarja!

Podlistek.

Ponarajevalci bankovcev.

Pretekli teden je sedelo pred deželno radnijo v Ljubljani petero useb zatelelih hudo-delstva ponarajevalca bankovcev po 10 gl. ali vdeleževanja pri tem hudo-delstvu. Po 40dnevi obravnavi bili so slednji obsojeni: Jož Veber, ki je te bankovce tiskal, na 15 let težke ječe; Anton Rus, njegova žena Mica Rus in Lorenc Zupančič, vsi trije krivi teža hudo-delstva po izdajanju ponarajenih desetakov, vsak na 10 let težke ječe, in Mica Juvan, kriva hudo-delstva goljufije po izdajanju ponarajenih bankovcev, na 1 leto težke ječe. Mica Cirar, enakega hudo-delstva zatožena, je prej že v preiskavi umrla.

Ker je bila pravda jako mikavna, naj jo tu malo obširneje popisim, zlasti iz tega namena, da se ljudstvo naše varuje sepleparjev, kateri bi ga k temu zapejelovali, kajti ni ga

skoro hudo-delstva, ktero bi postava ostrye kaznovala, kakor ponarajeje bankovcev ali izdajanje takega ponarajenega denarja.

V začetku janskega leta jeli so se razširjati posebno po ljubljanskem okraju in od tod tudi v bližnjih okrajih ponarajeni desetaki, in sodniške prečišave in poročbe so pokazale, da se morajo ti bankovci blizu Litijske kje dečati. Na prvi sled je prišla sodnija po nekati denarju, ki je hotela v Litijski ponarajenim desetakom davek plačati. Ta sled peljal je do železniške stražnice št. 300 med Savo in Ponočnikom, v kateri je bival A. Rus s svojo ženo Mico in šestimi majhnimi otroci. Pri pitli plači ni mu bilo lahko živeti, premišljeval je tedaj, kako bi si zljajšal svojo žalostno osodo. Ker pa živati pri jutri železnici skoro nič in dan nima mira, ni si mogel na drugi poti nič pridoliti. Slušal pa je o nekem Zupančiču, o katerem se je splošno govorilo, da denar dela, in v svoji revlini so obrne do njega prošnjo, da bi mu „pomagal“. Od konca Zupančič ni hotel nič vedeti o bankovcih, zarad velike ni dolžnosti ljudstvo pa se ga je vendar „usmilil“

ter mu obljubil dati nekaj denarja, kekar ga dobi od tistega, ki ga dela. Obrne se toraj do Veberja, s katerim je bil še prej znan in o katerem je vedel, da v svoji hiši v Botljijski biva. Da ima Veber ponarajene desetake, to je Zupančič vedel, ker mu jih je Veber že prej kazal in sicer enkrat veliko število, rekoč, da jih je v Trst postal, pa so mu bili nazaj prišli, češ, da niso za rabe. Ker so tiskani na predoblem papirju.

Veber mu jih nekaj obljubi in mu prinese res pomno po noči na okno paket, na katerem je bil napis: „To daj Rusu.“ Ko Zupančič ta paket odpre, vidi v njem 15 ponarajenih bankovcev, ktere nese in izreči Rusu z opombo, da naj jih ne skuša izdati v Litijski, ampak v hrubih kje. Rus mu obljubi, da jih bo na Hlrvaskem zmenjal, kajti tukaj bi ga vsi poznali, ker nima druge obleke, kakor železniškega streljača.

Vkljub te obljube pa skuše Rusova žena zmenjati ban. oca. Napeti se toraj v hrube, kjer kupuje kroleške, kokoši, maslo itd. in plačuje je z desetaki, iz katerih po 7 do 8 gl

List na ogled.

Razdor in medsebojna mržnja sta naletela na kritiko z marsikatere strani. Naj tu za primer navedem samo Janeza Trdino, čigar pisma iz leta 1873 nam zelo lepo kažejo njegovo razpoloženje tega leta. "Naš razdor obžaloval je iz cele duše, ne pa da bi ga bil smatral za kako srečo ali napredek, kakor nam trobijo nekatere politične avše"⁴³ - te besede, ki jih je sicer zapisal za nekoga drugega, se prav tako nanašajo tudi nanj. Trdina, sam po svojih nazorih povsem svobodomiseln, se je jezil na Slovenski narod, ki je začel "mlatiti po temeljnih naukih katoliške cerkve, dela se norca iz papeževih odpustkov, iz molitve za dež etc. Take reči so sicer abotne, ali so *dogme*; za politika morale bi ostati: Noli me tangere!"⁴⁴ "Za glavni znak svobode velja zdaj žaljenje celega duhovskega *stanu* in katol. cerkve, psovanje in napadanje na farje, farško vladohlepje, klerikalce, klerikalško stanovsko politiko in druge take bedarije in grdobije, ki še te slave nimajo, da bi bile originalne, kajti pritekajo v Slovenijo iz okuženih mlakuž švabske žurnalistike".⁴⁵ Ob takem razpoloženju je bila Trdini najljubša misel, "da se ustroji srednja stranka, stranka miru in sprave, ki bo zbrala pod svojo zastavo vse dobre in poštene borce enega in drugega tabora".⁴⁵

V državnem zboru so stopili staroslovenski poslanci v Hohenwartov klub, klub desnega centra. Hohenwart se je udeleževal parlamentarnega življenja kot avstrijski državnik in šef kluba, ne pa kot zastopnik Slovencev. Glavni staroslovenski govornik je bil Herman. Njegovi govori so bili slikovite, strastne, pretirane, uničujoče kritike vladnega sistema, liberalizma in narodnostnega zatiranja.

Mladoslovenski poslanci so se v parlamentu sicer pridružili federalistični opoziciji, toda v njenem okviru niso stopili v noben klub. Enako so napravili tudi istrski in dalmatinski hrvatski in srbski poslanci. Že v adresni debati je nastopil Razlag 18. novembra 1873 v imenu mladoslovencev proti nazorom Hohenwartovega kluba. Izjavil je, da stojijo tudi mladoslovenci na stališču zakona (Hohenwartov klub je namreč gledal v uvedbi direktnih volitev protizakonito kršenje pravic posameznih kraljestev in dežel), za pravico in svobodo, da je v adresi več stavkov, s katerimi se strinjajo, naštel pa je razloge, zaradi katerih bodo vendarle glasovali proti adresi: centralizem, napačna politika do narodnosti, pa tudi do cerkve.⁴⁶ Poročevalec Herbst je v svojem odgovoru posvetil Razlagovim izvajanjem (iz nekaterih se je sicer malo norčeval) sorazmerno precej prostora ter je v njih zlasti pozdravil priznanje volilne reforme ter svobodomiselnost.⁴⁷

Glavna govornika mladoslovenske skupine sta bila Razlag in Vošnjak. Razlag se je posebej oglašal ob cerkvenih problemih. Kakor Hohenwart in Pražák je bil tudi on kot zastopnik opozicije izvoljen 29. januarja 1874 v odbor za verske zadeve. 7. marca 1874 je govoril v korist osnutka zakona o ureditvi zunanjega pravnega položaja katoliške cerkve. Njegov govor sta levica in center močno pozdravila.

⁴³ Neznancu 17. novembra 1873 (Janez Trdina: Zbrano delo, Dvanajsta knjiga, Ljubljana 1959, str. 49).

⁴⁴ Viljemu Pfeiferju 14. septembra 1873 (Prav tam, str. 52).

⁴⁵ Viljemu Pfeiferju ok. 19. oktobra 1873 (Prav tam, str. 62).

⁴⁶ V op. 43 cit. Sten. Protokolle, str. 89, 90.

⁴⁷ Prav tam, str. 115.

Začel ga je z besedami: "Tu smo odposlanci tako imenovane slovenske politične napredne stranke, in sicer smo njeni člani tu iz Štajerske, Kranjske in Primorske".⁴⁸ Pozneje je rekel tudi: "mi katoliki, ki spadamo k napredni stranki".⁴⁹ Ob razpravi o osnutku zakona o ureditvi zunanjega pravnega položaja samostanskih skupnosti je bil Razlag poročevalec odbora za verske zadeve. Njegova zaključna beseda k splošni debati aprila 1874 je bila svojevrstna izpoved liberalnega gledanja, "razsvetljenega katolicizma", kakor je sam dejal, občudovanja Jožefa II., slovanske in slovenske zavesti.⁵⁰ Vošnjak je v govoru o premogovnikih na Štajerskem 2. maja 1874 govoril tudi o grozotnih delavskih razmerah in predlagal izdajo delavskega reda za vso državo; vendar ta del njegovega predloga niti ni podprlo zadostno število poslancev.⁵¹

Že pred volitvami v državni zbor so mladoslovenci mislili na tirolske Italijane kot na naravne zaveznike z zelo podobnim položajem; enim in drugim bi mogli pomagati samo državni zbor.⁵² Podobno so mislili tudi na Ukrajince.⁵³ Oboji, tirolski Italijani in Ukrajinci so stopili v tabor vladne večine. 23. marca 1874 je predlagal baron Prato s tovariši, da se osnuje samostojen deželni zbor za italijanski del Tirolske. Ob predlogu je poudarjal, da izhaja od ustavovernih volilcev, ter hvalil vlado in parlament.⁵⁴ Izredno ostro je ta predlog napadel Pražák, voditelj moravskih Čehov. Kategorično je izjavil "ne", češ da državni zbor glede teritorialnih sprememb deželá nima nikakršne kompetence.⁵⁵ Mladoslovenci so glasovali tako kot Italijani, Ukrajinci in nemški liberalci, da se da predlog posebnemu odboru v pretres, medtem ko so Poljaki, moravski Čehi, konservativni Nemci in staroslovenci glasovali proti. Slovenski narod je pisal o neizmerni užaljenosti nad zavzemanjem pravne stranke in moravskih Čehov za neločljivost dežel in proti samoodločbi narodov.⁵⁶

Kakor so bili mladoslovenci v parlamentu pozdravljeni kot liberalni zaveznik vladne večine, tako so vse njihove nacionalne težnje in zahteve ostale neupoštevane. V tem oziru je bil zelo poučen že začetek državnega zbora. Po že omenjenem Razlagovem govoru v adresni debati so se zaporedoma oglasili Foregger (poslanec celjskega mestnega volilnega okraja), Coronini (poslanec goriških mest) in Schaffer (poslanec Ljubljane): vsi so se predstavili kot poslanci, ki so jih volili tudi Slovenci. Foregger je posebej poudaril, da je večina njegovih volilcev Slovencev, da ga ti niso volili zaradi liberalnosti - kajti da je imel mladoslovenski kandidat Prus mnogo liberalnejše zahteve od njega, namreč splošno volilno pravico in odpravo kurij - ampak da so ga volili zaradi "kulture, nemške kulture", ki jih bo napredneje vodila naprej kakor slovenska. Ti volilci spoznavajo, je dejal, da "morajo še piti na materinskih

⁴⁸ Prav tam, str. 921.

⁴⁹ Prav tam, str. 923.

⁵⁰ Prav tam, str. 1997-2004.

⁵¹ Prav tam, str. 2159.

⁵² Slovenski narod 2. in 15. avgusta 1873.

⁵³ Slovenski narod 1. oktobra 1873.

⁵⁴ V op. 43 cit. Sten. Protokolle, str. 1362-1363.

⁵⁵ Prav tam, str. 1364.

⁵⁶ Slovenski narod 27. marca 1874.

prsih nemške kulture, dokler ne bo njihov narod tako razvit, da bo lahko upravičeno zahteval avtonomijo”, zato ne zahtevajo ne slovenskega kraljestva ali slovenskega ministrstva, ne večanja avtonomije posameznih dežel ali naroda.⁵⁷ Schaffer je naglašal, da je prebivalstvo Kranjske po pretežni večini odločno ustavoverno.⁵⁸ Skratka, hoteli so pokazati mladoslovincem, da jih ni treba kaj dosti upoštevati. Vladna večina je bagatelizirala in odklanjala vse slovenske narodnostne zahteve. Zaradi tega so bili mladoslovenci seveda še toliko bolj v opoziciji; zdi se, da je bila ta pozneje ostrejša kakor v začetku.

Kaj je bilo v tem času z Zedinjeno Slovenijo? Nedvomno že leta 1872 ni bila več v ospredju politične misli na Slovenskem - v ospredju so bila liberalno-klerikalna trenja. Leta 1873 smo videli ob razdoru polemiko o Zedinjeni Sloveniji: liberalci so jo poudarjali, utemljevali z njo svojo idejo centralnega volilnega odbora, se izjavljali zanjo na predvolilnih zborovanjih ter v volilnih proglaših. Na liberalne očitke, da izdajajo narodni program, so odgovarjali klerikalci, da program državno-pravne stranke ni proti Zedinjeni Sloveniji.⁵⁹ Pri tem pa so (eni v milejši, drugi v ostrejši obliki) ugotavljali, da je trenutno Zedinjena Slovenija neuresničljiva, da je najprej treba s pomočjo pravne stranke doseči enakopravnost, nato pa bo mogoče graditi naprej - in v tem smislu program pravne stranke programa Zedinjene Slovenije “ne odbija ... marveč ga še pospešuje”.⁶⁰ Vsekakor je bila Zedinjena Slovenija, ali iskreno ali iz taktičnih razlogov, tako v staroslovenskih volilnih proglaših kot v programu Slovenca, ki je začel izhajati 14. oktobra 1873. Zdi se mi gotovo, da je vsaj znaten del konservativnega tabora bil popolnoma iskreno za Zedinjeno Slovenijo. Seveda je bil pa tudi drugi del tega tabora, ki mu že iz načelnih razlogov ni bilo za Zedinjeno Slovenijo. Ta tabor je bil ob vsesplošnem navdušenju taborske dobe v javnosti obmolknil, zdaj pa se je začel ob razcepu spet oglašati. Vendar njegove veljave ne smemo pretiravati.

Mladoslovenci so si bili seveda trenutne neuresničljivosti Zedinjene Slovenije prav tako svesti kakor staroslovenci. Volilni poraz slovenskega tabora v celoti je tudi po svoje hromil uspešnost kake akcije. Tako je Vošnjak v adresni debati v državnem zboru sicer omenil Zedinjeno Slovenijo - rekel je, da Slovence neupoštevanje njihovih pravic še posebej boli, ker so neomajno zvesti Avstriji in ker tudi njih zahteva, “da bi bili vsi Slovenci združeni v eni sami upravni skupini”, pomeni le krepitev skupne domovine Avstrije.⁶¹ Vendar pa o kakem delu za Zedinjeno Slovenijo ni več slišati.

V času razcepa med mladoslovenci in staroslovenci je prišlo leta 1874 še do izgube dveh kmečkih deželnozbornih volilnih okrajev na Štajerskem (Slovenjgradec, Brežice). Razcep je zbujal med Slovenci vedno večje nezadovoljstvo.

⁵⁷ V op. 43 cit. Sten. Protokolle, str. 93-94.

⁵⁸ Prav tam, str. 97.

⁵⁹ Slovenski gospodar 22. maja, 26. junija 1873, volilni proglaš v Novicah 24. septembra 1873 (str. 318).

⁶⁰ Slovenski gospodar 26. junija 1873.

⁶¹ V op.42 cit. Sten. Protokolle, str.100.

Najbrž je od tod izviral težnja po prenehanju bojev, potreba po spravi in ponovni združitvi. Razpor je bil najhujši v letih 1873/74, blažil se je že proti koncu leta 1874, likvidiral pa v letih 1875 in 1876. Vendar to ni bilo v zvezi samo z notranjim slovenskim položajem. Samostojni nastop slovenskih liberalcev je bil rojen v plimi protiklerikalne dejavnosti v vsej Avstriji. Ta dejavnost pa je v naslednjih letih pojemavala, doživljala neuspehe, vlada se je odmikala od nje, poslanci so postajali bolj umerjeni. Precej v istem času se je blažil tudi slovenski prepir. Končno tudi niso bili brez vpliva dogodki na Balkanu, ki so v drugi polovici sedemdesetih let pritegnili glavno pozornost Slovencev.

Do prvega političnega razcepa v slovenskem narodnem gibanju in samostojnega nastopa liberalne in klerikalne stranke je prišlo zaradi splošnega razvoja liberalno-klerikalnih bojev v Avstriji. Slovenski liberalci se diferenciaciji razen s kapitulacijo skoraj niso mogli izogniti. Nastanek slovenske liberalne stranke je pokazal, da ne velja očitek nacionalnih nasprotnikov, da je pojem zavednega Slovenceva identičen s pojmom reakcionarja in konservativca. Dal je tudi možnosti za svoboden razvoj kulturnih in nacionalnopolitičnih liberalnih konceptov. V notranjem razvoju slovenskega narodnega gibanja pa je bil razcep verjetno prezgoden. Poleg tega je do njega prišlo v času zelo hudega pritiska s strani vlade, pritiska, ki je na različne načine skušal oslabiliti slovensko gibanje in zmanjšati njegovo parlamentarno zastopstvo. Negativne posledice razcepa so bile v takem položaju in v teh kratkih letih mnogo opaznejše kot pozitivne. Obnovo sloge je pozdravila ogromna večina Slovencev z velikim olajšanjem in zadovoljstvom.

DAS ZERWÜRFNIS ZWISCHEN ALT- UND JUNGSLOWENEN (Zusammenfassung)

Die erste politische Spaltung in der slowenischen Nationalbewegung wurde durch den allgemeinen Verlauf der liberal-klerikalen Auseinandersetzungen in Österreich ausgelöst. Die klerikal-liberalen Auseinandersetzungen spitzten sich seit 1870 zu, eine besondere Stellung kommt darin der Generalversammlung der Slovenska matica am 26. September 1872 zu, auf der die liberale Richtung offen hervortrat und später im Wahlkampf die Losung "für Heimat, Bildung, Vaterland" aufstellte. Endgültig wurde die Spaltung bei den Vorbereitungen für die Reichsratswahlen im folgenden Jahr. Die Liberalen beschuldigten die Klerikalen, sie hätten das Programm des vereinten Sloweniens aufgegeben, das vereinte Slowenien war jedoch nicht die Ursache der Spaltung. Die Konservativen schienen entschlossen gewesen zu sein bei den Wahlen als Verfechter von Religion und Vaterland aufzutreten und von jedem Kandidaten die Zusage zu fordern, dass er in Glaubensfragen konservativ stimmen würde. Die Liberalen schienen diesmal jedoch nicht mehr bereit gewesen zu sein nachzugeben. Sie waren für eine Zusammenarbeit aufgrund der Verfechtung der nationalen Eigenständigkeit, doch forderten sie Freiheit in Glaubensfragen. Ausser durch Kapitulation konnten sie die Differenzierung nicht verhindern. Die Wahlen fielen für die Slowenen ziemlich ungünstig aus: von 16 Bezirken, in denen Kandidaten aufgestellt wurden, erlebten sie in 8 eine Niederlage und das Land Krain bekam eine deutsche Mehrheit von 6:4; in den Reichsrat wurden drei altslowenische und

vier jungslowenische Kandidaten und der regierungstreue Winkler gewählt. Die Altslowenen schlossen sich im Reichsrat dem Hohenwartschen Klub des rechten Zentrums an, die Jungslowenen verblieben in der föderalistischen Opposition ausserhalb aller Klubs. Als liberale Verbündete der Regierungsmehrheit wurden sie zwar begrüsst, doch blieben alle ihre nationalen Bestrebungen und Forderungen unberücksichtigt. Das Entstehen der slowenischen liberalen Partei widerlegte die Behauptung von nationalen Gegnern, dass der Begriff eines nationalitätsbewussten Slowenen mit dem Begriff eines Reaktionärs und Konservativen gleichzusetzen sei. Dadurch war auch die Möglichkeit für eine freie Entwicklung von liberalen kulturellen und nationalpolitischen Konzeptionen geschaffen. Für die innere Entwicklung der slowenischen nationalen Bewegung war die Spaltung wahrscheinlich jedoch überfrüht, ausserdem fiel sie ausgerechnet in die Zeit des erhöhten Druckes der deutschliberalen Regierung, die alle Mittel einsetzte um die slowenische Bewegung zu schwächen. In dieser Lage und auf kurze Sicht machten sich die negativen Folgen der Spaltung viel stärker bemerkbar als die positiven. Deshalb wurde die Wiederherstellung der Eintracht (das Zerwürfnis wurde in den Jahren 1875 und 1876 beigelegt) vom Grossteil der Slowenen mit grosser Erleichterung begrüsst.

SLOVENSKA POLITIKA V DRUGI POLOVICI SEDEMDESETIH LET 19. STOLETJA

Referat (iz cikla "revizija" politične zgodovine Slovencev v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja) na XVI. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Škofji Loki od 4. do 8. oktobra 1972.

Izšlo v Zgodovinskem časopisu 28 (1974) 3-4, str. 269-277.

V razpravljanju o razcepu med staroslovenci in mladoslovenci¹ smo ugotovili, da je do prvega političnega razcepa v slovenskem narodnem gibanju in do samostojnega nastopa liberalne in klerikalne stranke prišlo zaradi splošnega razvoja liberalno-klerikalnih konfliktov v Avstriji, ko se liberalci na Slovenskem diferenciacije razen s kapitulacijo skoraj niso mogli izogniti. Nastanek slovenske liberalne stranke je pokazal, da ne velja očitek nacionalnih nasprotnikov, da je pojem zavednega Slovenca identičen s pojmom reakcionarja in konservativca. Dal je tudi možnosti za svoboden razvoj kulturnih in nacionalnopolitičnih liberalnih konceptov. V notranjem razvoju slovenskega narodnega gibanja pa je bil razcep verjetno prezgoden. Poleg tega je do njega prišlo v času zelo hudega pritiska vlade, ki je na razne načine skušala oslabiti slovensko gibanje in zmanjšati njegovo parlamentarno zastopstvo. Negativne posledice razcepa so bile v takem položaju in v teh kratkih letih mnogo bolj opazne kakor pozitivne.

Negativne posledice razcepa so se predvsem kazale v volilnih neuspehih. Novembra 1873 so izgubili Slovenci brez boja idrijski mestni mandat, maja 1874 je prešel v nemške roke kmečki slovenjgraški okraj, avgusta istega leta so znova izgubili kmečki brežiški okraj. Pri teh zadnjih volitvah je bila negativna vloga razcepa najbolj vidna. Po številu volilnih mož so imeli namreč Slovenci večino nad nemško stranko; bilo jih je najbrž 52:44. Toda pol jih je bilo liberalno, pol klerikalno usmerjenih. Ko so klerikalni volilni možje videli, da s svojim kandidatom ne bodo prodrli, se jih je sedem abstiniralo, devetnajst pa jih je glasovalo za nemškega kandidata Žnideršiča, ki je na ta način dobil 63 glasov in zmago nad slovenskim liberalcem Lenčkom, ki jih je imel samo 26. Rajši so torej glasovali za narodnega in nazorskega nasprotnika kot za nazorskega nasprotnika iz vrst svoje lastne narodnosti.² V začetku leta 1875 so Slovenci izgubili večino v trgovsko-obrtni zbornici na Kranjskem. Izgubili so jo sicer ob hudem vladnem pritisku in raznih nepravilnostih, a izgubili so jo tudi zaradi strankarskih trenj. Klerikalci so trdili, da so poraza krivi liberalci, liberalci pa, da je "duhovenstvo naše večjidel roke križem držalo in nič storilo ob pravem času".³

¹ Zgodovinski časopis 26, 1972, str. 85-98; v naši knjigi na str. 470-484.

² Slovenski gospodar 1874, str. 297, 303.

³ Slovenski narod 16., 24. jan. 1875.

Potreba po skupni obrambi pred nemškim pritiskom, splošne težnje po slogi, ista ali podobna naziranja ob vstaji v Bosni in Hercegovini, konec velike protiklerikalne aktivnosti v dunajskem parlamentu in s tem splošno avstrijsko zatišje v liberalno-klerikalni vojski, vse to in morebiti še kaj drugega je povzročilo končno pomirjenje in slogo na Slovenskem. Pri tem moramo poudariti, da tudi v času največjih sporov in konfliktov ni manjkalo posameznih skupnih nastopov, tako v deželnih zborih kot pri posameznih volitvah in drugih akcijah. Razpor je bil najhujši v letih 1873 in 1874, blažil se je že proti koncu leta 1874, likvidiral pa v letih 1875 in 1876. Ta likvidacija se je na Goriškem okrog novega leta 1876 izvršila z razpustom obeh dotedanjih organizacij, ustanovitvijo novega skupnega društva Sloga in opustitvijo klerikalnega glasila. Dasi se je govorilo tudi o združitvi časopisov in podobnih stvarih, pa v Ljubljani takega formalnega sporazuma ni bilo, zato govori Prijatelj o tihi slogi in tihem paritetnem premirju.⁴ Vsak tabor je ohranil svoje glasilo, liberalci Slovenski narod, klerikalci Slovenca. Liberalci so se sami tudi še naprej imenovali liberalce, čeprav bolj poredkoma. Glavni zunanji znak sloge je bil nedvomno vstop treh mladoslovenskih državnih poslancev Vošnjaka, Nabergoja in Pfeiferja meseca novembra 1876 v Hohenwartov klub desnega centra, kjer so že ves čas sedeli staroslovenci.⁵

Nemški liberalci so registrirali slogo na to način, da že marca 1876 niso več izvolili Razlaga za namestnika zastopnika Kranjske v delegacijah, ampak so tudi to mesto zasedli s svojim pripadnikom.⁶ Razlag, ki je bil v letih 1873-1875 tako aktiven, ki je bil tedaj glavni mladoslovenski govornik glede cerkvenih vprašanj, je stopil zdaj popolnoma v ozadje in se ni več oglašal, večinoma tudi ni več hodil v parlament. Osamljen in bolan je umrl v starosti 54 let (junija 1880). Poleg Vošnjaka, ki je imel glavne politične govore, in Hermana, ki se je še naprej oglašal s strastnimi, čudaškimi kritikami vladnega sistema, je večkrat govoril še Viljem Pfeifer iz Krškega, predvsem v gospodarskih zadevah.

Leta 1877 je prišel po nekaj letih v državnem zboru na vrsto osnutek, s katerim bi se delno ločila italijanski in nemški del Tirolske. Ta osnutek je propadel ob skupnem nastopu desnice, ki je odrekala državnemu zboru kompetence glede deželnih zadev, ter dela nemške levece. Mladoslovenski poslanci, ki so bili svoj čas gradili svojo politiko v državnem zboru na sodelovanju z Ukrajinci in s tirolskimi Italijani,⁷ niso glasovali proti osnutku, kakor so proti glasovali Hohenwart, staroslovenci in moravski Čehi, pač pa so se vzdržali glasovanja.⁸ Za ločitev italijanskega in nemškega dela, ki se jim je zdela pravilna, kakor je tudi zdaj naglašal Slovenski narod, niso glasovali, ker jih je vezala klubska disciplina.⁹

⁴ Ivan Prijatelj: Janko Kersnik, njega delo in doba, 2/3, Ljubljana 1914, str. 78, 109.

⁵ Slovenski narod 30. nov. 1876.

⁶ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, VIII. Session, str. 6762.

⁷ Vasilij Melik: Razcep med staroslovenci in mladoslovenci, Zgodovinski časopis 26, 1972, str. 95; v tej knjigi na str. 470-484.

⁸ Sten. Protokolle VIII, str. 8690, 8691.

⁹ Slovenski narod 19. maja 1877.

Po obnovi sloge so doživeli Slovenci še en strahovit volilni poraz, po rezultatih najhujšega od vseh, na deželni volitvah na Kranjskem 1877, in izgubili za šest let večino v deželnem zboru, kjer so imeli zdaj samo 16 od 36 voljenih poslancev. Glavni vzrok poraza je bil nedvomno izreden pritisk vladnega aparata. Boj se je odločil, kakor vedno, v mestni kuriji, kjer sta bili nemška in slovenska stranka približno enako močni in je zato odločalo le po nekaj glasov. Od vseh uradnikov na Kranjskem se jih je v mestni kuriji upalo le devet glasovati za slovensko stranko.¹⁰

Kmalu pa se je položaj spremenil. Ustavoverna stranka, ki se je zelo odločno upirala zasedbi Bosne in Hercegovine, je prišla v konflikt z dvorom in vladno zunanjo politiko. Zato je že Auerspergova vlada, ki je bila po svoji demisiji v začetku 1878 ponovno imenovana, spreminjala svojo notranjo politiko. Iz vrst ustavoverne stranke je podpirala tiste, ki so sprejemali njeno zunanjo politiko. Na Kranjsko je prišel v prvih mesecih 1878 nov deželni predsednik (Kallina), ki je vodil ljubeznivejšo politiko do Slovencev. Še bolj se je pokazala nova smer ob deželnih volitvah na Štajerskem istega leta: v mestih so se pojavili proti nemškimi liberalcem nekateri protikandidati, ki so bili sicer iste ustavoverne preteklosti, a na vladni liniji, in ti so zmagali s pomočjo vladnega aparata in Slovencev (Kada, Ehmer). V dveh kmečkih okrajih sta se dotedanja nemškoliberalna poslanca pobotala s slovensko stranko, ki ju je nato postavila na svojo kandidatno listo (Schmitt, Žnideršič). Slovenci so spet zmagali v vseh kmečkih volilnih okrajih.

Naslednje državnozborske volitve 1879, že pod novo Stremayrjevo vlado, so pomenile novo slovensko zmago. Namesto dotedanjih 8 državnih poslancev so jih zdaj dobili 13. Slovenski volilni proglas je na Štajerskem posebej opozarjal na ljudi, "ki so prej našim terjatvam kljubovali in stali v nam sovražnem taboru, a zdaj sprevidajo svojo pomoto in žele z nami spraviti se": sprejemal je ponudeno nam prijazno roko, dasi je terjal postavnih poroštev za enakopravnost.¹¹ Politika postavljanja nemških kandidatov v slovenskih volilnih okrajih, kandidatov, ki bodo Slovincem pomagali, jim koristili s svojimi visokimi zvezami, politika, ki so jo bili začeli staroslovenci pred leti, se je zdaj v obdobju sloge nadaljevala v povečani obliki. Hohenwart, proti kateremu so bili nastopali mladoslovenci pred šestimi leti, je bil zdaj soglasno izvoljen. Razen njega so Slovenci kandidirali in izvolili še viteza Schneida, barona Goedel-Lannoya in bivšega ustavoverca grofa Margherija, leto zatem pa še kneza Windischgrätza. To pa je seveda tudi pomenilo sprejemanje prevodne, zmerne politike. Volilni proglasi, ki so jih objavljali iz predstavnikov obeh taborov sestavljeni volilni odbori za posamezne dežele, so apelirali na volilce v obrambo narodnosti, ne vere in narodnosti. Vendar pa govori narodni centralni volilni odbor na Kranjskem o državnopravni stranki kot naši in očita nemškemu lažiliberalizmu, "da zatira verske in narodne svetinje naroda slovenskega", na Štajerskem pa izraža upanje, "da zavlada sporazum med cerkvijo in državo".¹²

¹⁰ Vasilij Melik: *Volitve na Slovenskem*, Ljubljana 1965, str. 218.

¹¹ Slovenski narod 21. jun. 1879.

¹² Slovenski narod 27. maja in 21. junija 1879.

Povsem drugače je na Koroškem, kjer Slovenci niso nastopili samostojno, ampak v skupnem konservativnem deželnem volilnem odboru. V njegovem volilnem proglasu je bilo poudarjeno krščansko in zgodovinsko pravo, zvestoba cerkvi in cesarju, zahteva po varovanju pravic vsake narodnosti, po verskih šolah.¹³

V vseh naših dosedanjih obravnavah slovenske zgodovine šestdesetih in sedemdesetih let smo se omejevali na političen razvoj. V današnjem prikazu pa vendarle ne moremo mimo pojava, ki razlikuje drugo polovico sedemdesetih let od vseh prejšnjih obdobij. To je občutnejše slabšanje gospodarskega položaja, zlasti kmeta, in še posebej na Kranjskem, to so težave v iskanju zaslužka, neke vrste brezposelnosti. Slovensko časopisje je vedno bolj polno temnih opisov kmečke stiske in vesti o rastoči dezinteresiranosti kmeta za narodne zadeve.¹⁴ Vsega tega ni bilo ob času taborov, niti ne ob razcepu slovenske stranke 1872/73, to je nov pojav, katerega začetki gredo morebiti do gospodarske krize 1873. leta.

Leta 1875 stopijo po svoji pomembnosti za Slovence na prvo mesto dogodki na Balkanu, najprej vstaja v Bosni in Hercegovini, potem pa ves nadaljnji razplet vzhodnega vprašanja, s srbsko-turško vojno 1876/77, rusko-turško vojno 1877/78 in nazadnje z berlinskim kongresom 1878 in okupacijo Bosne in Hercegovine s strani Avstro-Ogrske. Vsa ta dogajanja in boji niso Slovencem samo neka zanimivost iz bližnjih ali malo bolj oddaljenih dežel, to je zanje del domačega dogajanja, del domačega političnega boja. Ker so simpatije nemške stranke na strani Turkov, je vsaka uporniška, srbska ali ruska zmaga tudi slovenska zmaga, vsak srbski ali ruski poraz tudi slovenski poraz. Trdina piše v nekem svojem pismu, kakšni občutki navdajajo domoljuba, ko bere v časopisih poročilo o slovanskih (ruskih in bolgarskih) izgubah: "Srce mu začne utripati, v oči mu silijo solze, ne ljubi mu se ne jesti, ne piti, zapušča ga tudi spanje".¹⁵ Nešteto je pričakovanj in ugibanj, želja in mnenj, kako naj bi se rešili vsi problemi. Vsi Slovenci brez izjeme pozdravljajo vstajo in vse vojne proti Turkom. Obsojajo vsako državo in vsako politiko, ki kaže simpatije do Turčije in ki skuša ohraniti turško oblast, obsojajo tudi Srbijo, ker ne priskoči upornikom hitro na pomoč. Gre za osvoboditev naših kristjanskih, slovanskih bratov izpod osovražene barbarske turške oblasti. To protiturško stališče ima verjetno svoje korenine tudi v izročilu in tradiciji o naših lastnih bojih s Turki.

Takoj po začetku vstaje so slovenski časopisi pozvali na zbiranje denarja in orožja za pomoč borcem za svobodo.¹⁶ Za to zbiranje so nastali posebni odbori, v katerih so bili staroslovenski in mladoslovenski politiki. Iz vseh slovenskih pokrajin je prihajala pomoč v denarju (okrog 10.000 goldinarjev), sanitetnem materialu, oblačilih pa tudi v orožju. Zaradi politike avstrijske vlade je bilo marsikatero delo pri zbiranju in organiziranju pomoči treba opraviti tajno. Nekaj desetih Slovencev

¹³ Slovenski narod 7. junija 1879.

¹⁴ Prijatelj, v op. 4 cit. delo, str. 83. Prim. tudi v op. 26 citirano Trstenjakovo pismo.

¹⁵ Janez Trdina: Zbrano delo 12, Ljubljana 1959, str. 41 (pismo 1. sept. 1877 Dragorinu Rudežu).

¹⁶ O vsem tem glej disertacijo iz leta 1965 na filozofski fakulteti v Ljubljani, Petko Luković: Slovenci i ustanak u Hercegovini i Bosni 1875.-1878. godine; oz. isti: Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875-1878, Ljubljana 1977.

je odšlo v Bosno in Hercegovino pomagat upornikom, pa tudi v Srbijo, kjer so se hoteli bojevati v srbski vojski proti Turkom.

Kaj naj bi se zgodilo z Bosno in Hercegovino? Slovenci v celem povsem zavračajo možnost, da bi ostala Bosna in Hercegovina turška in zahtevajo njeno osvoboditev. Tu pa se kažejo zlasti tri možnosti: samostojna ali avtonomna Bosna in Hercegovina, priključitev Bosne Srbiji in Hercegovine Črni gori ter priključitev Bosne in Hercegovine Hrvatski oziroma Avstriji. Vse te tri rešitve so za Slovence pozitivne. Ne moremo reči, da bi bile slovenske želje (ali pa tudi želje enega ali drugega nazorskega tabora) konstantne, čustveno ali razumsko vezane na eno samo varianto. Ne, ob glavnem smotru, osvoboditvi izpod Turkov, dajejo prednost zdaj eni zdaj drugi varianti, kakor se jim zdi, da se razvijajo možnosti, položaj in perspektive. To je politika, ki se prilagaja situaciji, ki pa ni nenačelna, kakor bi morebiti kdo utegnil soditi. Načela so namreč jasna, to je osvoboditev izpod Turkov, to je korist osvoboditve za vse južne Slované, tudi za Slovence. Že 3. avgusta 1875 piše Slovenski narod, da se naši bratje borijo za svojo svobodo in da "njihova pridobljena svoboda bode naša, ker, kar jeden del jugoslovanstva narodne svobode privojuje, to pride nam vsem Jugoslovanom v korist". Prednost ene ali druge rešitve je podrejena temu edinemu načelu. Ko odhaja avstrijska vojska v Bosno in Hercegovino, izraža v ljubljanski čitalnici Vošnjak "prepričanje, da imajo naši slovenski sinovi izvrševati en del iste svete naloge, za katero so se pred tremi leti vzdignili naši slovanski bratje v Bosni in Hercegovini, za katero so leto pozneje v krvavi boj stopili Srbi in Črnogorci, in katero je v teku kratkih desetih mesecev sijajno v glavnih potezah rešil zmagonosni meč rusko-slovanskih bratov; to je osvobojenje Slovanov izpod barbarskega turškega jarma".¹⁷

Prva možnost, da bi bila Bosna in Hercegovina samostojna ali avtonomna in da bi se njeno prebivalstvo samo odločilo, kam hoče, se zelo pogosto naglaša, tako v Slovenskem narodu kot v Slovencu, pa tudi v govorih v državnem zboru. V državnem zboru je Vošnjak 6. novembra 1876 izrecno rekel: Prebivalstvo Bosne in Hercegovine ni blago brez gospodarja, treba je slišati njegovo mnenje, če želi priključitev k Avstriji, če sploh želi kako priključitev ali če želi ustvariti samostojno državno tvorbo.¹⁸ Mogli bi celo trditi, da je Slovencem ta rešitev na podlagi samoodločbe prebivalstva najbolj simpatična, v kolikor so seveda možnosti zanjo.

Ideje o priključitvi Bosne Srbiji, Hercegovine Črni gori so na splošno v ospredju zlasti v času srbsko-turške vojne, preden je Srbija poražena. Nekaterim, recimo Vošnjaku v zgoraj omenjenem govoru v parlamentu, se tudi zdi, da ima Srbija "prvo in najstarejšo" pravico do Bosne, prav tako kot Črna gora do Hercegovine. Toda enaka mnenja se tako v Slovencu kot v Slovenskem narodu pojavljajo od časa do časa v hrvatsko korist. V celoti pa Slovenci obžalujejo spor med Hrvati in Srbi zaradi Bosne in se ne postavljajo, ne v Slovenskem narodu ne v Slovencu, izključno na eno ali na drugo stran, ampak gledajo na ves problem brez načelnih predsodkov,

¹⁷ Slovenski narod 1. avgusta 1878.

¹⁸ Sten. Protokolle VIII, str. 6935.

praktično ali če hočete prakticistično. Večkrat se naglašaja pomirjevalna in posredovalna vloga, ki bi jo mogli v jugoslovanski skupnosti igrati Slovenci med Srbi in Hrvati. Dostikrat se piše o dveh možnih centrih jugoslovanstva, o Beogradu in o Zagrebu. Zdaj se zdi verjetnejša grupacija okrog enega, zdaj okrog drugega centra, zdaj je zaželena bolj ta, zdaj ona.

Ideje o priključitvi Bosne Hrvatski ni mogoče ločiti od ideje o avstrijski zasedbi Bosne. Pod avstrijsko okupacijo Slovenci vsesplošno mislijo na priključitev Bosne Hrvatski. Kar se tiče Avstrije nasploh, poudarjajo Slovenci njeno zgodovinsko tradicijo. Najslavnejša doba avstrijske zgodovine so boji s Turki.¹⁹ Ob proslavljanju Miroslava Hubmajerja decembra 1875 v Ljubljani napije Zarnik avstrijskemu cesarju, ki je iz rodovine tistih Habsburžanov, kateri so se stoletja borili zoper Turke.²⁰ Od Avstrije zahtevajo Slovenci blagohotno zadržanje do vstaje ter prijateljsko politiko do balkanskih Slovanov, ne glede na to, ali pričakujejo od nje osvobodilne akcije ali pa računajo, da bodo nastale v dotlej turškem prostoru samostojne državne tvorbe. V interpelaciji, ki jo je 19. oktobra 1876 vložil v državnem zboru moravski poslanec Fanderlik, podpisali pa so jo tudi slovenski poslanci, je bilo rečeno: "Posebej slovansko prebivalstvo Avstrije gleda s toplo simpatijo na stremljenja sorodnih ljudstev Balkanskega polotoka in pričakuje, da bo cesarsko kraljevska vlada glede dogodkov, ki se tam odvijajo, sprejela take ukrepe ki bodo upoštevali ta upravičena čustva."²¹ Praviloma Slovenci ne gledajo na Avstrijo glede Bosne in Hercegovine kot na nosilca ekspanzije ali imperializma ali kot na osvajalca, ampak kot na osvoboditelja. To gledanje ima svoje korenine v tradiciji protiturških bojev, ki sem jo že omenil, in v naziranju, da je Avstrija tudi slovanska država (pa naj bo njena politika še tako protislovanska). Morebiti bi bilo to gledanje nekoliko drugačno, če bi se nemška ustavoverna liberalna stranka zavzemala za prodiranje na Balkan. Ker pa se ni, ker je temu celo nasprotovala, je bil občutek, da gre za osvobojevanje, toliko večji. Poleg tega se kaže, da bo moralo prej ali slej priti tudi do spremembe notranjega avstrijskega kurza, to je do zamenjave ustavovernega režima z drugačnim. Predvsem bi bosansko in hercegovsko prebivalstvo dvignilo delež slovanskega prebivalstva monarhije in s tem pomagalo izsiliti notranje spremembe v smislu enakopravnosti narodov. Marsikakšno od teh gledanj in mnenj se zdi danes naivno, toda tako je bilo. Poleg tega moramo opozoriti na to, da so naši predniki kljub "naivnosti" svojih pogledov prav dobro čutili, v čem je bistvo problematike, ter se dobro zavedali obeh možnosti nadaljnjega razvoja. Tako je na primer Slovenec marca 1878 pisal v članku Ilirija Oživljena, kako naj bi se preuredila monarhija, kako bi bilo treba Bosno in Hercegovino povezati s hrvatskimi in slovenskimi deželami v Ilirijo, ki bi segala od Beljaka do Trebinja in od Osijeka do Kotora in ki bi potem pritegnila tudi Srbijo. Toda, je poudarjeno v članku, za to more Avstrija povsem opustiti vso svojo dosedanjo politiko dualizma

¹⁹ Slovenec 18. avgusta 1877.

²⁰ Slovenski narod 12. novembra 1875.

²¹ Sten. Protokolle VIII, str. 6795.

in narodnostnega zatiranja. Če pa tega ne bo storila, če bo vztrajala na dotedanji poti, potem bo pridobitev Bosne in Hercegovine zanjo usodna in bo povzročila njen propad, jugoslovanski narodi pa se bodo združili okrog Srbije?²²

Navdušenje za okupacijo Bosne in Hercegovine se torej veže s pogojem ureditve habsburške monarhije v državo, ki bo pravična Slovanom. Dostikrat se tudi aktivni politiki Avstrije na Balkanu postavlja pogoj, da more biti vsak njen poseg v soglasju z Rusijo. Avstrijska zunanja politika, tako menijo Slovenci, bi morala biti v sporazumu in prijateljstvu do Rusije. Ko se v avstrijskem parlamentu razvema protirusko razpoloženje nemške večine, poudarja Vošnjak, da bi bila vojna Avstrije proti Rusiji "udarec s pestjo v obraz 16 milijonom avstrijskih Slovanov, bi bila začetek konca Avstrije".²³ In ko junija 1878, tik pred berlinskim kongresom, razpravlja državni zbor o odobritvi 60 milijonov goldinarjev izrednega kredita, govori Vošnjak in Herman edina proti odobritvi, zaradi zgrešene avstrijske zunanje politike nasploh in zaradi avstrijskega nasprotovanja sanstefanskemu miru posebej.²⁴

Rusija je od svojega vstopa v vojno proti Turčiji glavni junak dneva v očeh slovenskega človeka. Ne gre pa tu samo za Rusijo, gre za slovanstvo sploh. Prvikrat so Slovani nastopili kot Slovani, je poudarjal Slanc v Slovenskem narodu junija 1878 in ugotavljal, da je to primula veris, prva spomladna cvetka slovanske novodobne energičnejše zgodovine.²⁵ "Osodo Slavljanov bodo topovi odločili," je leto prej pisal Trstenjak.²⁶ Dogodki na Balkanu z rusko zmago so se zdeli Slovencem velik korak na poti reševanja slovanskega vprašanja, vprašanja, ki zdaj, po rešitvi italijanskega in nemškega, prihaja na vrsto. Zdi se, da je marsikdo na Slovenskem videl v rešitvi slovanskega vprašanja, to je, v zmagi slovanstva, ki bo prišla prej ali pozneje, tudi rešitev slovenskega in vsega avstrijskega vprašanja.

Pokazali smo nekaj glavnih značilnosti slovenskega gledanja na balkansko problematiko v letih 1875-1878. Mnogo je osebnih sodb, različni koncepti se kažejo pri različnih dopisovalcih v istem časopisu. So seveda tudi razlike med Slovenskim narodom in Slovencem. V Slovencu se slovanski in jugoslovanski koncepti povezujejo tudi s katolištvom, se naglašava vloga Avstrije kot katoliške države, je tudi morebiti nekaj manj brezmejnega občudovanja Rusije. Posebej za Jurčičeve članke v Slovenskem narodu je značilno srbofilstvo ter večje računanje na izvenavstrijsko rešitev jugoslovanskega vprašanja. Gre za odtenke, v celem velikih razlik med obema nazorskima taboroma ni.

Med pozitivnimi stranmi avstrijske okupacije Bosne se večkrat navajajo tudi gospodarske koristi, ki bi jih ali jih bodo od tega imeli Slovenci. Bosna bi mogla dati kruha in zaslužka mnogim Slovencem, zlasti obrtnikom. Izrazi navdušenja nad zasedbo Bosne in Hercegovine se na svojevrsten način vežejo s poudarjanjem zdaj

²² Slovenec 2. marca 1878.

²³ Šten. Protokolle VIII, str. 6935.

²⁴ Prav tam str. 12799-12804 (Vošnjak), 12807-12808 (Herman), oboje na seji 7. junija 1878.

²⁵ Slovenski narod 15. junija 1878.

²⁶ Trstenjakovo pismo z dne 10. marca 1877, Naši zapiski 9, 1912, str. 82.

še bolj prebujene slovenske zavesti. V poročilu o taboru v Kojskem se poudarja "udanost do Avstrije in s tem do Slovanstva".²⁷

V letih najhujšega pritiska nemške liberalne vlade kakšnih pomembnejših programskih izjav na Slovenskem ni. Spet se pojavijo v zvezi z balkanskimi dogodki, zlasti leta 1878. Tu se drug poleg drugega pojavljata dva načrta, ki se ne izključujeta, pač pa dopolnjujeta: stari program Zedinjene Slovenije in pa prav tako stara misel o združitvi s Hrvaško, toda zdaj ne več samo s Hrvaško, ampak tudi z Bosno, pojavlja se tudi beseda *trializem*.²⁸ Toda to so programi v časopisih. Uradni teksti se drže Zedinjene Slovenije. Tak je predlog adrese, ki so ga predložili slovenski poslanci v kranjskem deželnem zboru 5. oktobra 1878, pa seveda zaradi takratne nemške večine v deželnem zboru ni bil sprejet. V tej adresi se predvsem izreka zahvala cesarju, da je po njegovem ukazu avstrijska vojska zasedla Bosno in Hercegovino, "da izvrši imenitno zgodovinsko nalogo ter osvobodi kristjanske Slované od krutega turškega jarma". Poudarja se goreča želja, naj se vsi Slovenci "združijo v eno administrativno in če mogoče državno pravno celoto". Pri tem se sklicuje predlog adrese na 1848. leto ter na adrese iz let 1870 in 1871. Predlog se pritožuje nad vladnim sistemom in ugotavlja, da ustava pod sedanjim sistemom ni obrodila sadu, ki so ga nekateri tako zaupljivo pričakovali, zlasti zaradi krivičnega volilnega reda, ter prosi cesarja, naj pokliče na državno krmilo druge ljudi, da bo prišlo do enakopravnosti in miru med narodi.²⁹ Tri tedne zatem je glasoval za Zedinjeno Slovenijo slovensko-hrvaški tabor v Dolini (27. oktobra 1878), 31. marca 1879 pa je omenjal Zedinjeno Slovenijo Vošnjak v proračunski debati v državnem zboru.³⁰

Tabore so skušali Slovenci organizirati že leta 1877. V Vodmatu naj bi bil tabor s temo o rusko-turški vojni in o interesih monarhije na vzhodu. Ta skupna staro-slovensko-mladoslovenska akcija pa je bila prepovedana. Tudi drugih taborov, ki so jih imeli s podobno temo v načrtu, ni bilo. Leta 1878 so bili dovoljeni trije tabori na Primorskem: 31. marca v Kojskem, aprila v Kobaridu in 27. oktobra v Dolini pri Trstu. Vsi ti trije tabori so imeli dokaj drugačen značaj kakor tisti v letih 1868-1871. Njihova osnovna nota je bil protest proti italijanskim aspiracijam po slovenski zemlji, vsi izražajo predvsem vdanost Slovencev cesarju in izjavljajo, da Slovenci nočemo biti Italijani. Iz tega razloga nastopajo na taborih vladni zastopniki s prijaznimi in pohvalnimi govori. Podobno manifestacijo kot omenjeni trije tabori predstavljajo tudi kresovi ob vsej italijanski državni meji in nad Trstom ter Koproj na predvečer cesarjevega rojstnega dne.³¹

Če naj na koncu na kratko ocenimo to obdobje druge polovice sedemdesetih let 19. stoletja, moramo reči, da je bilo to neke vrste prehodno obdobje. To je bila

²⁷ Slovenski narod 4. aprila 1878.

²⁸ Slovenec 1. maja 1877.

²⁹ Obravnave dež. zbora kranjskega, 19. zvezek, str. 130-133.

³⁰ Sten. Protokolle VIII, str. 13893.

³¹ Slovenski narod 22. avgusta 1878.

zadnja doba velikega pritiska nemške liberalne stranke in vlade, ki sta si še mislili, da bo mogoče slovensko gibanje zatreti. To je bil začetek novega sistema sloge med klerikalno in liberalno smerjo, pa tudi začetek slabšanja gospodarskega položaja in krize na kmetih, pojavov, ki bodo v naslednjih časih še vse težji in težji.

DIE SLOWENISCHE POLITIK IN DER ZWEITEN HÄLFTE DER SIEBZIGER JAHRE DES 19. JAHRHUNDERTS (Zusammenfassung)

Der Zeitraum der zweiten Hälfte der siebziger Jahre stellt in der slowenischen Entwicklung gewissermassen einen Übergang dar. Es sind die letzten Jahre des starker Drucks der Deutschliberalen Partei und Regierung, die noch an die Möglichkeit der Unterdrückung der slowenischen nationalen Bewegung glaubten in die 1873 und 1877 bei Landtagswahlen und Reichstagswahlen in Krain zum letzten Mal den Sieg davontragen konnten. Die Notwendigkeit gemeinsamen Widerstands gegen den deutschen Druck, der allgemeine Wunsch nach Eintracht, das Ende der starker antiklerikalen Tätigkeit im Wiener Reichsrat und damit allgemeine österreichische Waffenstillstand im liberal-klerikalen Krieg, gleiche oder ähnliche Ansichten anlässlich des Aufstandes in Bosnien und der Herzegowina, haben die endgültige Aussöhnung und Eintracht auch zwischen den slowenischen Klerikalen und Liberalen ermöglicht. Das wichtigste äusserliche Anzeichen der neuen Eintracht war der Beitritt der liberalen Reichstagsabgeordneten in Hohenwarts Klub des rechten Zentrums im November 1876, in dem die Altslowenen schon früher Mitglieder gewesen sind. Seit 1875 stehen für die Slowenen die Ereignisse auf dem Balkan ihrer Wichtigkeit nach an erster Stelle. Alle Slowenen ohne Unterschied begrüßen den Aufstand in Bosnien und der Herzegowina und alle Kriege gegen die Türken. Jeder türkenfreundliche Staat, jede türkenfreundliche Politik, die die türkische Oberherrschaft aufrechtzuerhalten trachten, werden verurteilt. Seit seinem Kriegsbeitritt ist für die Slowenen Russland der Hauptheld des Krieges. Seine Siege lassen die Hoffnung auf den Sieg des Slawentums wiederaufleben, der früher oder später eintreten und auch die Lösung der slowenischen und der ganzen österreichischen Frage mit sich bringen sollte. Wegen des Widerstandes der verfassungstreuen Partei gegen die Politik der Besetzung von Bosnien und der Herzegowina setzt ein Umschwung in der Regierungspolitik gegen die Slowenen ein: dieser macht sich im neuen Landespräsidenten von Krain und in den Landtagswahlen in der Steiermark bemerkbar. Im selben Jahr kommt es nach längerer Pause wieder zu drei Tabors (Volksversammlungen) die Forderung nach dem vereintem Slowenien wird wieder laut: die Tabors sollen in erster Linie ein Protest gegen die italienischen Aspirationen auf slowenisches Territorium sein.

SPREMEMBE NA SLOVENSKEM IN V CISLITVANJI V ZVEZI Z DOGODKI NA BALKANU

*Predavanje z mednarodnega znanstvenega posveta oktobra 1975.
Objavljeno v publikaciji: **Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine.**
Tom II. (Sarajevo - Ilidža, 1.-2. oktobra 1975.), Sarajevo 1977,
str. 55-67. Povzetek v nemškem jeziku dodan v našem ponatisu.*

I

Dogodki na Balkanu v letih 1875-1878, najprej vstaja v Bosni in Hercegovini, pozneje v Bolgariji, vojna Srbije in Črne gore s Turčijo, zlasti pa rusko-turška vojna so močno odmevali v Evropi, deloma sami na sebi, še bolj pa zaradi posledic in zapletljajev, ki so jih vnašali med odnose velesil in v celotno evropsko politično dogajanje. Marx in Engels sta bila s svojimi simpatijami odločno na turški strani, zlasti zaradi izgledov, ki bi jih imela revolucija v Rusiji in s tem v vsej Evropi. Javno mnenje v mnogih državah je bilo razdeljeno. Nekje so se kazale simpatije z borci za osvoboditev izpod turškega jarma, drugje je prevladoval odpor do carske Rusije in strah pred razširjenjem njene moči.

V Avstro-Ogrski je bilo več taborov, od katerih je imel vsak svoje koncepte in zasnove, težnje in cilje. Tu bomo govorili samo o avstrijski polovici monarhije, o Cislitvaniji. Cesar in njegova najbližja okolica, zlasti vojaški krogi, so si po dveh nesrečnih vojnah in izgubah ozemlja v Italiji (1859, 1866) želeli nekega novega ozemlja, neke pridobitve, ki bi spet povečala moč in slavo monarhije - taka pridobitev pa bi mogle biti Bosna in Hercegovina, ki bi bile monarhiji dobrodošle tudi kot zaledje Dalmaciji in bi lepo zaokrožile meje monarhije. Take želje so se pojavljale že davno pred vstajo v Bosni in Hercegovini. Poleg razlogov po povečanju monarhije so se pojavljali še drugi: strah pred novimi samostojnimi slovanskimi državami na Balkanu. "Če bi na primer imeli samostojno Bosno, bi nam Hrvatska in Dalmacija kmalu odplavale. S tem se ne moremo nikdar strinjati, izgubili smo že dovolj zemlje", je rekel Franc Jožef aprila 1876. Pot do pridobitve Bosne in Hercegovine ni mogla biti lahka, med drugim že zato ne, ker je moral cesar računati na vlogo parlamenta (oziroma parlamentov) v monarhiji in je bilo javno mnenje zlasti v glavnih mestih na Dunaju in v Budimpešti naklonjeno Turčiji, protirusko in protislovansko.

Gospodujoča stranka v Avstriji je bila v tem času ustavoverna stranka, ki je bila na oblasti (če smemo rabiti ta izraz) z dvema kratkima presledkoma (1865-1867 in 1870-1871) že vse od leta 1861. Ustavoverci, katerih jedro so bili nemški liberalci,

so po uvedbi dualizma izglasovali vrsto liberalnih zakonov, od katerih so eni dajali državljanom nekoliko širše politične svoboščine, drugi pa naj bi zmanjšali privilegiran položaj katoliške cerkve v državi. Niso pa imeli ustavoverci nobenega smisla za enakopravnost narodov in so bili polni nadute vere v vodilno vlogo nemštva in v veličino nemške kulture. Uvedli so direktne volitve v poslansko zbornico dunajskega parlamenta in so si v prvem volilnem boju 1873 ob določenem pritisku na volilce, ob volilnem redu, ki so ga priredili svojim interesom primerno, in ob dolgoletni abstinenci čeških poslancev iz ožje Češke zagotovili ogromno večino. Od 320 poslancev, ki so prišli v parlament, jih je bilo 199 včlanjenih v treh ustavovernih klubih, med ostalimi 121 poslanci pa so (kot ustavoverci) štelii k levici še dunajski demokrati in Ukrajinci, k desnici pa nemški klerikalci in konservativci, Slovenci, Hrvati in Srbi (iz Istre in Dalmacije), moravski Čehi in konservativni aristokrati ter Poljaki. Velika večina nemških liberalcev je bila ob dogodkih na Balkanu s svojimi simpatijami na strani Turčije, glede Avstrije pa je bila proti razširitvi državnega ozemlja z Bosno in Hercegovino. Eden glavnih vzrokov za to je bila pomnožitev slovanskega prebivalstva v monarhiji, do katere bi na ta način prišla, z vsemi težavami in komplikacijami, ki bi jih prinesla. Vendar so se ustavoverci ob vprašanju okupacije Bosne in Hercegovine razcepili; nekateri so bili naklonjeni okupaciji že od začetka, tako na primer Ernst Plener, nekateri so se sprijaznili z njo šele po berlinskem kongresu in večinoma iz oportunitizma.

Nemški konservativni in klerikalni tabor je že po svojih nazorih dopuščal vladarju več svobode pri oblikovanju zunanje politike in gojil večji kult vojske in tradicij monarhije. Vaterland, glasilo tega tabora, je zelo kmalu začelo pisati o Bosni in Hercegovini in se zavzemati za aneksijo. Ob liberalnih nasprotovanjih politiki cesarja in njegove vlade glede Bosne in Hercegovine so se nemški klerikalci in konservativci še posebej potrudili, da so podprli smer, za katero je bil cesar.

Slovenci brez izjeme so simpatizirali z vsemi vstajami in z vsemi vojnamei proti Turčiji, šlo jim je za osvoboditev kristjanov, še posebej jugoslovanskih in slovanskih bratov izpod turškega jarma, zato pa so tudi obsojali vsako državo in vsako politiko, ki je kazala simpatije do Turčije ali skušala ohraniti njeno integriteto. To protiturško stališče je imelo verjetno svoje korenine tudi v izročilu in tradiciji slovanskih bojev s Turki pred stoletji, izredno močno je bilo oprto na slovansko čustvo in zavest, je bilo pa tudi del domačega dogajanja, domačega političnega boja. Ker so bile simpatije nemške stranke na slovanskih tleh na strani Turkov, je bila vsaka uporniška, črnogorska, srbska ali pozneje ruska zmaga tudi slovenska zmaga, vsak uporniški, črnogorski, srbski ali ruski poraz tudi slovenski poraz. Zelo močan je bil občutek velike povezanosti: kar se bo dogodilo na Balkanu, bo pomembno tudi za Slovence. Že ob začetku vstaje v Bosni in Hercegovini je pisal Slovenski narod, da se naši bratje borijo za svojo svobodo in da "njihova pridobljena svoboda bode naša, ker, kar jeden del jugoslovanstva narodne svobode privojuje, to pride nam vsem Jugoslovanom v korist!. Prav tako pozneje, v času rusko-turške vojne po občutku Slovencev ni šlo samo za Rusijo, šlo je za slovanstvo sploh. "Usodo Slavljancev bodo topovi odločili," je pisal Trstenjak pred začetkom rusko-

turške vojne. V času, ko ruski vojski ni šlo dobro, je pisal Trdina v pismu prijatelju, kako obupno se počuti domoljub, ko bere časopisna poročila: "Srce mu začne utripati, v oči mu silijo solze, ne ljubi mu se ne jesti, ne piti, zapušča ga tudi spanje." Ruska zmaga, kapitulacija Plevne, je bila pozdravljena s silnim navdušenjem. V ljubljanski čitalnici so priredili banket, pri Škofji Loki pa je še danes gostilna Plevna, ki je dobila svoje ime ob tej priložnosti. Prvikrat so Slovani nastopali kot Slovani, je poudarjal Slanc v Slovenskem narodu junija 1878 in ugotavljal, da je to primula veris, prva spomladna cvetka slovanske novodobne energičnejše zgodovine. Dogodki na Balkanu z rusko zmago so se zdeli Slovincem velik korak naprej, na poti reševanja slovanskega vprašanja, ki zdaj, po rešitvi italijanskega in nemškega, prihaja na vrsto. Njihova samozavest je v prvih mesecih leta 1878 močno porasla.

O mnenjih, ki so bila med Slovenci glede bodoče usode Bosne in Hercegovine, pa glede okupacije po habsburški monarhiji, tu ne bomo posebej govorili, saj je temu posvečen poseben referat. Vendar je vredno tudi tukaj poudariti, da so se slovenski nazori glede avstrijske okupacije bistveno razlikovali od nemških, ne glede na vsa različna naziranja med Slovenci in na spremembe teh naziranj. Če so bili Nemci zaskrbljeni zaradi pomnožitve slovanskega prebivalstva v monarhiji, je bila za Slovence pomnožitev slovanskega prebivalstva stvar veselja in upanja, da se bo položaj slovanskih narodov pod habsburškim žezlom moral spremeniti na bolje v smeri enakopravnosti narodov - torej je prav ta pomnožitev slovanskega prebivalstva bil lahko razlog za odobravanje okupacije. Moramo pa reči, da so se Slovenci ob vsem svojem večkrat naivnem upanju v takšno poboljšanje položaja zavedali tudi druge možnosti, namreč da bosta avstrijska in ogrska vlada nadaljevali s politiko zatiranja svojih slovanskih narodov. V takem primeru pa bo pridobitev Bosne in Hercegovine za habsburško monarhijo usodna in bo povzročila njen propad, je bistrovidno pisal Slovenec.

Razpoloženje Čehov, kar se tiče simpatij do upornikov, Črne gore, Srbije in Rusije, je bilo močno podobno razpoloženju Slovencev.

II

Med vlado in parlamentarno večino v stari Avstriji je vedno vladalo neko posebno, prav za Avstrijo značilno razmerje in o pravih strankarskih vladah sploh ne moremo govoriti. Dasi so ministri sorazmerno dolgotrajne vlade kneza Adolfa Auersperga (1871-1879) domala brez izjeme pripadali ustavoverni stranki, so se stališča vlade in ustavoverne stranke dostikrat razhajala. Razlike med stališči so se časom večale ter so zlasti narasle leta 1876 in v naslednjih letih.

Samostanski zakon, ki sta ga v začetku leta 1877 po dolgem obravnavanju sprejele obe zbornici dunajskega parlamenta, je ocenila vlada kot nesprejemljivega in ga cesar ni sankcioniral. Liberalni poslanci so očitali vladi, kako vedno bolj popušča škofom in nastopa proti večini v vseh vprašanjih, ki se tičejo napredka in svobode. Sredi leta 1875 so se začela dolgotrajna pogajanja med avstrijsko in ogrsko polovi-

co monarhije zaradi obnove medsebojnega sporazuma, ki je bil sklenjen 1867 in je veljal do 1877: tudi tu so se ločila stališča vlade in parlamentarne večine; zakoni, ki so bili s tem v zvezi, so bili sprejeti šele sredi leta 1878 ob hudi opoziciji dela ustavoverne stranke; večina je bila dosežena zaradi vpliva krone in vlade na poslance (s sklicevanjem na patriotsko dolžnost) in zaradi glasovanja desnice v vladnem smislu. Zaradi sporov z Ogrsko in zaradi stališča parlamenta glede vprašanja carin je januarja 1878 odstopila Auerspergova vlada; vendar nove vlade iz vrst ustavovercev ni bilo mogoče sestaviti in Auerspergova vlada je bila čez deset dni ponovno imenovana. Sporne so bile tudi vojaške zadeve. Program ustavoverne stranke se je zavzemal za omejevanje izdatkov za vojsko in za znižanje števila vojakov; krona in vlada sta bili proti temu. Vsem tem sporom se je kot eno najvažnejših priključilo vzhodno vprašanje, vprašanje zunanje politike. To je razbilo levico, okrepilo vpliv desničarskih strank in zapečatilo padec Auerspergove vlade, kakor je zapisal Kolmer.

Že na zasedanju avstrijske delegacije jeseni 1875 je prišlo do prve interpelacije v zvezi z dogodki na Balkanu. Ustavoverni poslanec Wolfrum je postavil vprašanje zunanjemu ministru Andrásyju, ali ima v načrtu kako ozemeljsko povečanje monarhije. Andrásy je pojasnil, da govornice o čem takem nimajo podlage. Na zasedanju delegacije naslednjega leta, maja 1876, so se podobna vprašanja ponovila; govorniki iz ustavovernih vrst so svarili pred povečevanjem ozemlja in pred okupacijo turškega ozemlja. Andrásy je izjavil, da na kako okupacijo nikoli ni mislil in da bi tudi imela le malo smisla. V poslanski zbornici dunajskega parlamenta sta se ob začetku jesenskega zasedanja oktobra 1876 pojavili dve interpelaciji glede zunanje politike in dogodkov na Balkanu. Prvo je predložil 19. oktobra moravski češki poslanec Fanderlík, podpisali pa so jo tudi slovenski poslanci Vošnjak, Pfeifer, Nabergoj in Barbo. V njej je bilo rečeno: "Posebej slovansko prebivalstvo Avstrije gleda s toplo simpatijo na stremljenja sorodnih ljudstev balkanskega polotoka in pričakuje, da bo cesarsko kraljevska vlada glede dogodkov, ki se tam odvijajo, sprejela take ukrepe, ki bodo upoštevali ta upravičena čustva." Postavljeno je bilo vprašanje, kakšni ukrepi so bili napravljeni in bodo napravljeni, "da bi ustvarili za prihodnost na Balkanskem polotoku politično stanje, ki bo odgovarjalo interesom države in živim željam njenega slovanskega prebivalstva, pa zadovoljilo tudi krščansko prebivalstvo balkanskega polotoka." Dva dni pozneje, 21. oktobra 1876, je bila predložena interpelacija poslancev ustavoverne stranke, tako imenovana "interpelacija stodvanajstih." Interpelacija je vpraševala, ali vpliva vlada, kakor je dolžna, na vodstvo zunanjih zadev v vzhodnem vprašanju, ali je "pripravljena prevzeti odgovornost za politiko, ki jo vodi avstro-ogrska monarhija v tem vprašanju" in ali je vplivala v tem smislu, "da bo mir za Avstro-Ogrsko ohranjen tudi pri morebitni vojni, ki bi nastala iz vzhodnih zapletov, in da bo zlasti preprečeno stremljenje po pridobitvi tujih ozemelj." 27. oktobra je na obe interpelaciji odgovarjal ministrski predsednik Auersperg. Na nemško interpelacijo je odgovoril, da "naši ustavni zakoni nimajo nobene formalne določbe o vplivanju vlade na vodstvo zunanjih zadev", da pa je "vendar tako vplivanje v naravi stvari in utemeljeno v vzratnem

delovanju zunanje politike na notranje razmere" in da je "politika v monarhiji predvsem usmerjena na ohranitev miru, s tem pa je samo po sebi izključeno stremljenje po pridobitvi tujih ozemelj", vendar je pa poudaril, da je ta usmerjenost k miru omejena z dolžnostjo, "energično varovati varnost in interese monarhije brezpogojno in v vsaki smeri." Levico je zelo razburila Auerspergova pripomba, "da je gospod zunanji minister odločen, da se ne bo dal okreniti z doslej zastavljene smeri niti od manifestacij bojevite narave niti od izjav, ki bi mogle škodovati moči in ugledu monarhije", tako da je ministrski predsednik nekaj dni pozneje pojasnil, da ni mislil na manifestacije in izjave v parlamentu. Na slovensko interpelacijo je odgovoril Auersperg, da je naloga skupnega zunanjega ministrstva, "ne delati politike po narodnih, ampak imeti pred očmi samo interese celotne monarhije." Na Herbstov predlog je sklenil parlament, da bo razpravljal o odgovoru na obe interpelaciji. Od 4. do 7. novembra je bila v poslanski zbornici prva velika debata o vzhodnem vprašanju. Tudi leta 1877 je bilo postavljenih v dunajskem državnem zboru in v delegacijah več interpelacij v zvezi z vzhodnim vprašanjem, zlasti z rusko-turško vojno.

Mnogo bolj burno je bilo leto 1878, ko je Turčija izgubila vojno. Februarja je knez Auersperg na Giskrovo interpelacijo v dunajskem parlamentu glede rusko-turškega premirja izjavil, da nekatere določbe ne odgovarjajo avstrijskim interesom in bi mogle spremeniti razmerje sil na vzhodu v škodo monarhije ter da se Avstrija zavzema za sklicanje evropske konference. Marca po sanstefanskem miru je vlada zahtevala od delegacij odobritev 60 milijonov goldinarjev izrednega kredita za zavarovanje monarhije "pred vsako nevarnostjo in presenečenjem." Kriza se je zdela zelo težka; vojni konflikt z Rusijo precej mogoč. Tako vojno je bil del ustavovercev "v obrambi avstrijskih interesov" pripravljen podpreti, del pa je hotel mir na vsak način. Poleg tega so se člani delegacije vpraševali, za kaj bo porabljen kredit in so bili z večino proti temu, da bi služil za okupacijo Bosne in Hercegovine. Na Demlovo interpelacijo je 11. marca odgovoril Andrassy, "da aneksija ni bila nikoli cilj naše politike in to tudi danes ni," da se vlada želi izogniti vsemu, kar bi moglo voditi k okupaciji - vendar je pa ob tem precej zavito povedal, da velja to, dokler bo mogla Turčija deželo obvladovati, in da tako sredstvo (namreč okupacija) le ne more biti povsem in v vsakem primeru izključeno. Delegacija je kredit odobrila z 39:20 glasovi; za nje glasovala večina članov iz gosposke zbornice, iz poslanske zbornice pa desnica in del ustavovercev; drugi del ustavovercev s Herbstom, Giskro, Sturmom, Plenerjem in Kurando je bil proti. Delegacije so torej kredit odobrile, avstrijski parlament (in prav tako ogrski) pa je moral razpravljati še o pokritju tega kredita. Do te razprave v dunajski poslanski zbornici je prišlo 7. junija, tik pred začetkom berlinskega kongresa, ko se je zdelo, da je ostala Avstrija v vzhodni krizi nekako osamljena in da je v zelo težkem položaju. Velika večina ustavoverne stranke se je takrat postavila na stališče, da pokritja ni mogoče odkloniti, če so delegacije kredit že odobrile, da zdaj proti kreditu (niti za kredit) sploh ni več mogoče glasovati, da je mogoče razpravljati samo o tem, kako naj se ga pokrije. Kot edina govornika proti poročilu odbora sta se oglasila slovenska poslanca Vošnjak in

Herman, ki sta oba izjavila, da sedanji vladi nista pripravljena dajati na razpolago denarja davkoplačevalcev, pa da bosta zato tudi glasovala proti pokritju. Proti prehodu v podrobno razpravo in s tem proti kreditu in pokritju je glasovalo le 28 poslancev, med njima Vošnjak in Herman in majhen del ustavovercev.

Berlinski kongres je zasedal od 13. junija do 13. julija 1878 in je dal Avstro-Ogrski mandat za okupacijo Bosne in Hercegovine. 28. julija so avstrijske čete prekoračile mejo in začele z zasedbo, ki pa ni potekla mirno in gladko. Po hudem odporu in težkih bojih je bila dežela dokončno zasedena šele 20. oktobra.

Okupacija kot rezultat kongresa je vzbudila v vrstah ustavoverne stranke veliko nezadovoljstvo, ostro kritiko in nov, daleč največji val protivladnega razpoloženja. Veliko ogorčenje je veljalo temu, da sta, kot so trdili, vlada in zunanji minister varala parlament in delegacije, da sta vse do zadnjega tajila vsako misel na okupacijo ali se tako izražala, da sta vzbujala vtis, da ne mislita nanjo. Potek okupacije je kritiko še večal; ustavoverci so se razburjali, da so "tisoči in tisoči naših bratov v boju pustili svoja življenja, da se je zato porabilo skoraj sto milijonov avstrijskega denarja,... da so tisoči družin bili s tem oropani svojih rednikov in da bodo oni, ki se vračajo bolni in pohabljeni, stalno breme za avstrijsko prebivalstvo." Poleg tega so postavili še eno načelno kompetenčno vprašanje: trdili so, da ima državni zbor pravico razpravljati o berlinski pogodbi in jo odobriti ali zavrnil. Pri tem so se sklicevali na decembrsko ustavo 1867, kjer je rečeno, da ima državni zbor pravico razpravljanja in sprejemanja tistih državnih pogodb, ki obremenjujejo državo ali njene dele. Krona in vlada sta stali na drugem stališču: da je zunanja politika v monarhično-ustavni državi, kakršna je Avstrija, tisto področje, v katerem je krona upravičena delovati brez predhodnega pristanka parlamenta; državni poglavar napoveduje vojno, sklepa mir in meddržavne pogodbe. Berlinska pogodba torej ne potrebuje potrditve državnega zbora; potrditve potrebuje samo tista njena določba, ki dodeljuje občino Spič monarhiji.

Ti spori so ustvarili pravi prepad med vlado in ustavoverno stranko, oziroma njeno večino. Že 4. julija je dala vlada ostavko, ki jo je cesar sprejel 7. oktobra in poveril ministre, da vodijo posle do sestave nove vlade. Mandat je dobil finančni minister Pretis, vendar vlade, ki bi se strinjala z Andrásyjevo zunanjo politiko in imela podporo ustavoverne stranke, ni bilo mogoče sestaviti.

Med tem je prišlo v zvezi z rastočim sporom med vlado in ustavoverno stranko že tudi do sprememb v vladni politiki do Slovencev. Leta 1877 je bil vladni pritisk proti Slovincem še na višku. Pod tem pritiskom so dale volitve kranjskemu deželnemu zboru nemško večino; državni uradniki si niso upali glasovati za slovensko stranko. Tabori, ki so hoteli razpravljati o rusko-turški vojni in o interesih monarhije na vzhodu, so bili prepovedani. Leto 1878 je kazalo že drugo sliko. 2. marca 1878 je bil za novega deželnega predsednika na Kranjskem imenovan Kallina, ki je vodil ljubeznivejšo politiko do Slovencev. Na Primorskem so bili dovoljeni trije tabori: 31. marca v Kojskem, aprila v Kobaridu in 27. oktobra v Dolini pri Trstu. Seveda so bili za to tudi posebni vzroki. V zvezi z dogodki na Balkanu so se namreč v Italiji ob vesteh, da bi mogla dobiti habsburška monarhija

kaj novega ozemlja na vzhodu, pojavile v tisku in na zborovanjih zahteve po Trentinu in Trstu. Osnovna misel slovenskih treh taborov je bil protest proti italijanskim aspiracijam po slovenski zemlji. Vsi so izražali vdanost Slovencev cesarju in izjavljali, da Slovenci nočemo biti Italijani. Iz tega razloga so nastopali na taborih vladni zastopniki s prijaznimi in pohvalnimi govori. Septembra 1878 so bile volitve v štajerski deželni zbor, ki so potekale v povsem drugačnem vzdušju kot kranjske v prejšnjem letu. V dveh kmečkih volilnih okrajih sta se dotedanja nemškoliberalna poslanca (Žnidaršič, Schmidt) pobotala s slovensko stranko, ki ju je nato postavila na svojo kandidatno listo. Slovenci so spet, kakor leta 1867, zmagali v vseh kmečkih volilnih okrajih Spodnje Štajerske. V mestni kuriji sta nastopila proti okupacijskim nemškim liberalnim kandidatom dva protikandidata iste ustavoverne preteklosti, a na vladni liniji kot "patriotična" kandidata (Kada, Ehmer) in zmagala s pomočjo vladnega aparata in slovenskih glasov.

Na jesenskem zasedanju kranjskega deželnega zbora je Bleiweis (s 14 drugimi slovenskimi poslanci) na seji 5. oktobra predlagal adresno cesarju, v kateri v začetku deželni zbor izreka cesarju "svojo najtoplejšo zahvalo, da je po Vašega Veličanstva ukazu zmagonosna avstrijska armada zasedla Bosno in Hercegovino, da izvrši imenitno zgodovinsko nalogo ter osvobodi kristjanske Slovane od krutega turškega jarma", večina besedila pa je namenjena protestu proti sedaj vladajočim možem, proti pristranskemu volilnemu redu iz leta 1861 (zaradi favoriziranja mest in zlasti veleposestva), proti nepravičnemu državnozbornemu volilnemu redu (ker večina avstrijskega prebivalstva nima večine v državnem zboru), proti pritisku vladinih organov pri volitvah 1877, ponavlja željo po Zedinjeni Sloveniji ter zaključuje s prošnjo, naj cesar "blagovoli na državno krmilo poklicati može", ki bi "na podlagi resnične ravnopravnosti in pravičnega narodnega zastopa" ustvarili mir med avstrijskimi narodi. Ko je Bleiweis utemeljeval svoj predlog, Bosne in zahvale za okupacijo sploh ni omenil. Nemška večina je adresno seveda odklonila, dala pa je teden dni pozneje (16. oktobra) nujen predlog, da "deželni zbor radostno pozdravlja delno demobilizacijo okupacijske vojske v Bosni, izraža v njenih vrstah bojujočim se kranjskim četam polno občudovanje in zahvalo za hrabrost ter votira za ranjenje in svojce padlih 1000 goldinarjev." Deželni zbor je tak sklep seveda sprejel, znesek pa je bil na Bleiweisov predlog zvišan na 2000 goldinarjev. Ljubljansko Konstitucionalno društvo, v katerem se je zbiral nemški liberalni tabor na Kranjskem, je v začetku novembra izreklo "Odločno nezaupnico" vladi zaradi okupacije Bosne in Hercegovine.

Na prvi seji jesenskega zasedanja državnega zbora 22. oktobra 1878 je predlagal ustavoverni poslanec Kopp adresno na cesarja. Osnutek, ki ga je predložil, je močno kritiziral vlado zaradi postopkov, ki so sicer morda običajni v diplomatskem občevarju s tujimi silami. Uporabljeni proti lastnemu parlamentu pa morejo voditi samo k izpodkopavanju parlamentarnega sistema in k splošnemu pesimiističnemu nezaupanju. Vlada, ki je ves čas tajila vsako misel na okupacijo ali aneksijo, si je dala podeliti mandat za zasedbo Bosne in Hercegovine. Takojšnji začetek zasedbe je bil v nasprotju z ustavo in obrambnim zakonom. Kot mirno vkorakanje

najavljena okupacija je vodila v pravo vojno; vse to pa se je zgodilo, preden je mogel parlament v skladu z ustavnimi določbami razpravljati o berlinski pogodbi; vlada pa ni avstrijskemu prebivalstvu niti z eno besedo pojasnila, zaradi katerih nepredvidenih dogodkov je postala okupacija neodklonljiva nujnost in ali ni ta okupacija vendarle uvod v pridobitev tujega ozemlja. Adresa je seznanjala cesarja z globokim nemišljenjem, ki se je polotil ljudstva Avstrije, ko je bila država usmerjena na popolnoma novo nevarno pot, ne da bi bil zaslišan parlament, in ga je prosila, naj vsaj zdaj dá vlada odkrito in jasno pojasnilo, berlinska pogodba pa naj bo takoj predložena parlamentu v odobritev.

Grocholski v imenu poljskega kluba in Hohenwart v imenu svoje celotne frakcije sta izjavila, da bosta glasovala proti Koppovemu predlogu; bil pa je sprejet s 142:78 glasovi. Posebni odbor, ki je pripravil adresu, je besedilo Koppovega osnutka v marsičem omilil in ublažil. Debata je bila 4. in 5. novembra, takoj po njej pa je bila adresa sprejeta tudi v tretjem branju s 160 glasovi proti 70. Ob tem glasovanju je "vsa velika ustavoverna stranka glasovala kot en mož", mnogo složneje kakor prej in pozneje. Tudi nekateri, ki so bili za okupacijo, so glasovali za adresu, češ da gre za ustavno pritožbo proti metodi, s katero je bila sprožena, in za protest proti temu, da je bila tako tehtna akcija izvedena brez konsultiranja parlamenta. Za adresu so glasovali tudi dunajski demokrati, Ukrajinci in nekateri maloštevilni Poljaki (Hausner, Wolski), ki so bili v nasprotju s svojim klubom zdaj in pozneje zavezniki protiokupacijskih ustavovercev. Proti adresi so glasovali nemški konservativci in klerikalci, Poljaki, moravski Čehi in konservativni aristokrati, Slovenci in Hrvati, pa tudi majhen del ustavovercev, ki so se že odvrčali od svoje stranke. Med temi najdemo goriškega Slovenca Andreja Winklerja, ki je bil leta 1873 vladni kandidat, pa je bil izvoljen v državni zbor v ožjih volitvah s pomočjo mladoslovenskih glasov in je tu vstopil v klub levega centra. Med temi najdemo tudi znamenitega goriškega grofa Coroninija ter istrska italijanska poslanca Stradija in Vidulichca.

Ko je bila sprejeta adresa državnega zbora, so se 7. novembra sestale delegacije za leto 1878. Tudi tu za vlado ni bilo lahko. Predlog za odobritev naknadnega kredita skoraj 42 milijonov goldinarjev (k že odobrenim 60 milijonom) je morala vlada zaradi odpora v avstrijski delegaciji umakniti, dokler ne bo dunajski parlament končal razpravljanja o berlinski pogodbi. Tudi izrednih izdatkov za okupacijsko vojsko v Bosni in Hercegovini avstrijska delegacija ni hotela odobriti v celoti, ampak je začasno dovolila samo nižji znesek.

Po enomesečnem presledku se je 10. novembra znova sestal dunajski državni zbor. Takoj je nastal nov spor. Vlada je predložila osnutek zakona o vključitvi občine Spič, berlinsko pogodbo (ki jo je bila že 4. novembra z izjavo ministra Stremayra dostavila državnemu zboru) pa je smatrala samo za prilogo k temu osnutku. Predsednik poslanske zbornice Rechbauer je dal berlinsko pogodbo kot samostojno točko na dnevni red. Proti temu sta nastopila s podobnim stališčem kot vlada Lienbacher (nemški klerikalec) in Pražák (moravski Čeh), tako da je ustavoverni poslanec Sturm zlobno pripomnil, da visoki vladi čestita k novim prijateljem in somišljenikom. Stališče ustavoverne stranke je zmagalo nad vladnim, toda v

odbor, ki mu je bilo poročati o berlinski pogodbi, je bila izvoljena večina somišljenikov okupacije. Diskusija o berlinski pogodbi se je začela v poslanski zbornici 15. januarja 1879 in je trajala do 27. januarja. Pokazala so se tri glavna stališča.

Vlada je bila mnenja, da berlinska pogodba za svojo veljavnost ne potrebuje odobritve parlamenta. Najbližji temu vladnemu stališču je bil predlog poljskega poslanca Dunajewskega, da vzame poslanska zbornica od vlade predloženo berlinsko pogodbo na znanje. Ta predlog je bil odklonjen, proti njemu je glasovalo 181, zanj pa 90 poslancev: nemški konservativci in klerikalci, Poljaki, moravski Čehi in konservativni aristokrati, Slovenci in Hrvati, poslanci-ministri, pa tudi nekateri ustavoverci, ki so prestopili na vladno stran. Med temi so bili, kakor ob glasovanju za adresi, ki je potekalo skoraj enako, tudi Winkler in nekateri primorski italijanski poslanci.

Drugo glavno stališče je bilo stališče manjšine odbora in se je kazalo na eni strani v ekstremnem naziranju, da je treba pogodbo zavrniti, to je, v predlogu prehoda na dnevni red, ki pa je bil zavržen z 203:58 glasovom, na drugi strani pa v Herbstovem, trenutnemu stanju prilagojenem predlogu, da dá poslanska zbornica berlinski pogodbi "pod danimi okoliščinami" ustavno soglasje, obenem pa izjavlja, da vztraja na nazorih, izraženih v adresi 5. novembra 1878 in ne vidi, da bi politika, ki je že doslej zahtevala neprimerno veliko žrtev in bo povzročila v svojem izvajanju in kasnejšem razvoju resno ogrožanje državnih financ in trajno zmedo državno-pravnih odnosov monarhije, odgovarjala pravim interesom monarhije. Ta predlog je bil odklonjen s 172:78 glasovom.

Tretje glavno stališče je bilo stališče večine odbora in je dajalo berlinski pogodbi "ustavno soglasje", češ da pogodba ne potrebuje odobritve parlamenta samo zaradi občine Spič, ampak tudi zaradi najrazličnejših drugih obremenitev države, ki jih vsebuje. To stališče je zmagalo s 154 proti 112 glasovom, ker so zanj glasovali tudi vsi, ki so prvotno glasovali za predlog Dunajewskega, poleg tega pa še Ukrajinci (ki so bili v glavnem zavezniki ustavovercev) ter okrog 50 ustavovercev, ki so se zdaj v zadnjem času ali že prej opredelili za okupacijo; med njimi zlasti Ernst Plener in Edvard Suess. Grof Coronini je v svojem adresnem govoru izrecno branil Andrassyja, češ da se sam ne more, in celotno njegovo politiko, poleg tega pa je nastopil liberalno, in glasoval za predlog Dunajewskega, ampak se je postavil na stališče, da ima parlament pravico, odobriti berlinsko pogodbo. Večina ustavovercev, ki so glasovali za to formulacijo, je bila iz kluba levega centra, v katerem so bili zbrani v glavnem ustavoverni veleposestniki - tisti element, ki je bil navadno najbolj dojemljiv za cesarjeve in vladne pozive k "patriotizmu".

Večina poslancev (149-111) je sprejela še prvi del predloga poslanca Scharschmida, da poslanska zbornica vztraja na nazorih adrese o težkem finančnem položaju, ki ga je povzročila okupacija Bosne in Hercegovine, in o državnopravnih težavah, ki lahko nastanejo, in izraža prepričanje, da najvišji interesi države nujno zahtevajo skrbno upoštevanje teh okoliščin pri vodstvu skupnih zadev. Drugi del Scharschmidovega predloga, ki je zahteval strogo omejitve izvedbe berlinske

pogodbe na ukrepe, ki jih narekuje namen okupacije, in kritje stroškov uprave iz lastnih dohodkov Bosne in Hercegovine, je večina odklonila.

Velika parlamentarna bitka je bila s tem v glavnem končana. Ustavoverna stranka je podlegla; v boju se je razcepila - en del je iz "patriotizma", oportunitizma ali zvestobe kroni in vladi skupaj z desnico ustvaril novo večino, en del je vztrajal na načelnih stališčih in se spremenil v manjšino. Nadaljnja dejanja niso bila več pomembna. Delegacije, ki so se znova sestale med 27. februarjem in 15. marcem 1879, so v glavnem odobrile vse vladne zahteve, ki so prej ostale še nerešene.

Dne 4. aprila je prišel na dnevni red državnega zbora osnutek zakona o pripojitvi občine Spič in bil tudi sprejet. Edini, ki se je k temu oglasil, je bil dunajski demokrat Kronawetter. Ta je dejal, da se mu zdi nenaraven sklep parlamenta, da se državi priključi neko ozemlje in njegovo prebivalstvo kakor čreda ovac, ne da bi vprašal, ali to prebivalstvo želi biti vključeno v državo ali ne. Izjavil je, da ne bo glasoval za zakon, dokler mu ne bodo dokazali, da 1700 prebivalcev Spiča resnično želi dobiti avstrijsko državljanstvo.

Medtem pa je prišlo tudi že do spremembe vlade. Potem ko je v začetku leta 1879 brezuspešno vodil pogajanja za sestavo nove vlade še nekdanji ministrski predsednik (1868-1870), zdaj tirolski namestnik grof Taaffe, je bila Auerspergova vlada 15. februarja končno razrešena. Imenovano je bilo prehodno ministrstvo, ki mu je predsedoval prosvetni minister Stremayer. Razen Auersperga in Ungerja so ostali vsi ministri na svojih mestih - Taaffe pa je bil imenovan za ministra notranjih zadev. Njegovo imenovanje so stranke desnice takoj s simpatijo pozdravile.

Nova vlada ni dala nobenega programa; glavni dogodek bližnje bodočnosti so bile nove volitve v državni zbor, saj je šestletna doba starega potekala.

17. maja 1879 je cesar s slovesnim prestolnim govorom zaključil državni zbor. Pri tem je rekel tudi: "Ob dogodkih na vzhodu je bilo nujno, s poudarkom varovati interese, moč in ugled monarhije. Čeprav so v ta namen sprejeti ukrepi prinesli s seboj težke žrtve, v patriotski presoji okoliščin niste odrekli podpore moji vladi in ste ji omogočili, da je zastavila ves svoj vpliv za konsolidiranje ... prilik na vzhodu". "Patriotska presoja okoliščin" seveda ni bila pohvala stari ustavovorni stranki, ampak tistim, ki so jo zapustili, in dolgoletni desni opoziciji. Ustavoverna stranka je prišla s krono v konflikt, ker je nastopila tako ostro proti Andrassyjevi politiki. Franc Jožef pa je bil sam dejal v nekem pogovoru: "Kar naprej govorite o Andrassyjevi politiki; ne pozabite, da je to **moja** politika". Prišla je s krono v konflikt, ker je bila proti okupaciji in zasedbi Bosne in Hercegovine, pa tudi zato, ker je hotela povečati moč parlamenta prav glede tiste politike, ki jo je cesar hotel obdržati čim bolj v svojih rokah, glede zunanje politike in vojske.

Julija so bile volitve v novi državni zbor, ki jih ni več vodil ustavovorni Lasser, ampak Taaffe, ki ni z ničemer več podpiral ustavovernih kandidatov. Malo zatem, 14. avgusta, je bil Taaffe imenovan za ministrskega predsednika. V njegovi vladi, ki je imela tako liberalne kot konservativne ministre, je bil prvič po Hohenwartovem času tudi zastopnik Čehov (Pražák). Ustavoverna stranka, ki je bila že do Stremayrove vlade v slabem odnosu, je Taaffejevo vlado povsem obsodi-

la, mislila pa je, da se bo mogla obdržati le malo časa. Taaffe se je sam imenoval "cesarskega ministra" in je užival veliko cesarjevo zaupanje. Po cesarjevih besedah naj bi držal ravnotežje med konservativci in liberalci in naj bi stal nad strankami in nad narodi in tak je bil tudi program vlade, ki naj bi "posredovala nad strankami in med strankami", z nalogo, doseči "sporazum in spravo". Izrazito konservativne vlade cesar sam ni želel postaviti.

Vladna večina je bila v začetku sestavljena predvsem iz treh klubov: poljskega, češkega in Hohenwartovega, v katerem so bili nemški klerikalni in konservativni poslanci, Slovenci, istrski in dalmatinski Hrvati in Srbi ter del bukovinskih Romunov. Čehi iz češkega kraljestva so prvič po dolgih letih stopili v državni parlament. Vendar vsi ti trije klubi s skupnim številom 165 članov še niso imeli večine v poslanski zbornici, ki je štela 353 poslancev. Vlada je morala doseči še podporo drugih glasov in je stalno težila po neki "srednji stranki". Taka srednja stranka je bil tako imenovani Coroninijev klub. Coronini je bil leta 1879 izvoljen za predsednika parlamenta kot predstavnik levice, a sprejemljiv tudi za desnico. Odstopil je 1881 in je 1882 ustanovil klub, ki je hotel biti v sredi med desnico in levico in je podpiral vlado vse do njenega konca. V njem so bili italijanski primorski poslanci in zastopniki moravskega veleposestva.

Večina, ki je podpirala vlado, je bila koalicija nacionalnih meščanskih strank nenemških narodov z nemškimi klerikalci in konservativci. Ta koalicija je imela istega nasprotnika, nemško ustavoverno stranko, toda močno različne smotre in namene. Nacionalnim strankam je šlo za nacionalne pravice, nemškimi klerikalci za spremembo liberalne zakonodaje prejšnjih časov v konservativnem smislu. Taaffejeva vlada ni želela ustreči v celoti ne enim ne drugim željam, pa tudi nobena stranka ni dosegla vsega, niti večine tistega, kar je želela. Nastalo je svojevrstno stanje, polno protislovij: večina je podpirala vlado, ker ni hotela, da bi prišli nemški liberalci znova na oblast, vlada pa je izrabljala večino. Za Slovence je pomenila Taaffejeva vlada nedvomno spremembo na bolje. Postali so del parlamentarne večine. Uresničenja svojih želja niso dosegli, iz ozirov na cesarja, vlado in svoje zaveznike so močno zmanjšali svoje zahteve in vodili drobtinčarsko politiko; nedvomno pa se je zanje močno popravil položaj na Kranjskem, saj je vlada priznala to deželo kot slovensko (volilna moč nemške stranke v mestni kuriji je splahnela, dežela je dobila slovenskega deželnega predsednika).

Na ta način so burna leta dogodkov na Balkanu, sproženih z vstajo v Bosni in Hercegovini pred sto leti in zaključenih z berlinskim kongresom, prinesli precej sprememb tudi v notranje življenje avstrijskega dela habsburške monarhije. To niso bile tiste velike spremembe, ki so si jih obetali marsikateri politiki avstrijskih slovanskih narodov ob okupaciji Bosne in Hercegovine: da se bo popolnoma spremenil cel sistem monarhije, da bodo poleg Nemcev in Madžarov prišli tudi slovanski narodi do enakopravne in odločilne besede. Nič od tega se ni zgodilo. Pač pa se je, pretežno pod vplivom cesarjevega nezadovoljstva z ustavoverno stranko zaradi njenega stališča do okupacije Bosne in Hercegovine (pa seveda tudi še iz drugih vzrokov), za dolgo časa spremenil vladajoči tabor. Nemška ustavoverna stranka je izgu-

bila oblast in prešla v opozicijo. Začelo se je štirinajstletno Taaffejevo obdobje, ki predstavlja že zaradi svoje dolžine posebno obdobje v avstrijski zgodovini.

III

Ostane nam še, da si na kratko ogledamo glavne nazore, kakor so se pojavljali v poslanski zbornici avstrijskega državnega zbora v zunanjepolitičnih debatah 1876-1879.

Ustavoverni tabor, ki je nastopal proti okupacijski politiki, je močno poudarjal finančno breme okupacije, kazal razpoloženje proti Rusiji, ruskemu vplivu in panslavizmu, simpatije do Turčije in želje po ohranitvi integritete turške države, o kateri so nekateri tudi rekli, da ima na žalost mnogo podobnosti z Avstrijo. Zato je videl Poljak Hausner v okupaciji pravi rop, ki ga je primerjal z delitvami Poljske. Glavnega krivca za okupacijo je videl Pacher v militarizmu, ki še nikakor ni izumrl in za katerega pomeni bosanska ekspedicija novo zmago nad politično pametjo; ta militarizem je vrgel v svet fraze o potrebnem zavarovanju avstrijskih jugovzhodnih meja ali po potrebnem zaledju za Dalmacijo. O ruski nevarnosti so govorili vsi, toda večini se ni zdelo, da bi bila okupacija Bosne in Hercegovine prava obramba proti njej. Poljak Wolski je prerokoval, da se bo Rusija, ko bo opravila s Turčijo, obrnila proti Avstriji in se bo med obema državama vnela odločilna bitka. Za Bosno in Hercegovino je dejal, da bo Avstrija morala tam vladati z bajoneti ali pa bo morala uničiti muslimane in organizirati iz Bosne in Hercegovine v ozki naslo nitvi na Hrvatsko jedro bodoče velike jugoslovanske države - druge možnosti da ne bo. Podobno je dejal Walterskirchen, poslanec štajerskega Judenburga, da bo aneksija, če se bo Avstrija borila proti jugoslovanskim tendencam, vir neprestanih vojaških žrtev in bremen brez koristi - če pa bo hotela ubrati drugo pot, bo morala sama vzeti v roke jugoslovansko zedinjevalno idejo in bo postala avstrijska Bosna jugoslovanski Piemont. Toda te vloge, je dejal Walterskirchen, Avstrija ne more sprejeti, če ne spremeni vse svoje narave in svojega nacionalnega značaja, če ne postane čisto nekaj drugega, kot pa je bila to, kar so naši očetje imenovali svojo domovino. Premikati težišče monarhije proti vzhodu (to je svetoval Bismarck) bi pomenilo, da bodo postali Nemci tujci v državi, ki so jo doslej ohranjali s svojimi žrtvami in napori. Tega pa Walterskirchen ne bi hotel sprejeti. Tudi Obentraut je dejal, da težišča ne bomo pomikali proti vzhodu: "naše težišče ostane naš ljubi Dunaj, čudovito mesto na lepi modri Donavi". Walterskirchen je od vseh teh tudi najbolj poudarjal, da so v Berlinu razpolagali z deželami in narodi, ne da bi prizadete vprašali, ali si to želijo; da stoji avstrijska oblast v Bosni in Hercegovini na zelo majavi podlagi, če stojimo na stališču samoodločbe prebivalstva; da vdanostne deputacije, ki prihajajo iz Bosne k cesarju, ne štejejo nič, ker "se vedno najdejo ljudje, ki so pripravljeni za dobro besedo in kritje potnih stroškov v imenu prebivalstva (ki jim ni dalo nobenega mandata) reči to, kar se rado sliši". Rekel je, da avstrijska okupacijska armada zastopa krivično stvar, njeni nasprotniki, ki so branili

neodvisnost svoje dežele, pa pravično. Primerjava teh borcev z Andrejem Hoferjem je vzbudila v poslanski zbornici precejšnje ogorčenje.

Moravski nemški poslanec Sturm je od vladnih razlogov za okupacijo citiral "panslavistično kačo, ki jo je bilo treba presekati", s pripombo, "kakor pravi uradna ogrska narodna pravljičica", in se vprašal, kako to, da je bila okupacija z veseljem pozdravljena prav tam, kjer vlada panslavizem ali vsaj južni panslavizem. Kako to, da ljubljanski in zadrski jugoslovanski časopisi prav zdaj, po okupaciji, menijo, da je prišel čas ustanovitve jugoslovanske konfederacije. V delegaciji je nekdo že omenjal trializem kot posledico okupacije in ga priporočal, češ da stoji miza na treh nogah trdnje kot miza na dveh. Sturm je torej sodil, da se zdi okupacija potrebna samo tistim, ki hočejo omajati in odpraviti sedanji avstrijsko-ogrski državni sistem.

Hohenwart, nekdanji ministrski predsednik, najznamenitejša osebnost desnice, vodja kluba desnega centra, v katerem so bili nemški klerikalci in konservativci in od leta 1876 tudi vsi slovenski poslanci, je govoril v debati o vzhodnem vprašanju novembra 1876 in v adresni debati točno dve leti pozneje, novembra 1878. V prvem govoru je dejal v svojem imenu in v imenu svojih strankarskih tovarišev, da je popolnoma zadovoljen z vladnim odgovorom na interpelacije. Govoril je o kulturni misiji Avstrije na vzhodu, o princu Evgeniu, o generalu Laudonu in je rekel, da niti okupacija, niti aneksija ni naš cilj, da pa se tudi te ne bomo ustrašili, če bo to zahteval avstrijski interes. V adresni debati je obžaloval, da je parlament razcepljen, da je večina dezorganizirana, ko je vendar v vseh civiliziranih državah sveta navada, da med velikopotezno zunanjo akcijo utihnejo notranji prepiri: ni več stranka, so samo sinovi domovine; njena veličina, moč in zunanji ugled pa je edina misel, ki vse navdušuje. Trajni smisel avstrijske vzhodne politike je videl Hohenwart v zagotovitvi mirne posesti avstrijskih jugovzhodnih dežel in v preprečenju prevelikega razširjenja mogočnega severovzhodnega sosedu, Rusije. Zaradi tega je bila avstrijska diplomacija v začetku 19. stoletja za ohranitev Turčije, zdaj, ko je Turčija razpadla, pa smo se morali polastiti Bosne in Hercegovine. Vsaka drugačna rešitev v teh deželah bi nas morebiti za vselej odrezala od vzhoda in bi nam razen tega kar najbolj resno zagrozila z izgubo naših lastnih jugoslovanskih dežel in nato z izrinjenjem z obal Jadranskega morja. Samo s tega stališča je treba presojeti okupacijo; ni važno, ali nam je nova pridobitev prijetna ali zaželena, ali je dežela revna ali bogata. Hohenwart se je torej "popolnoma in brezpogojno" strinjal z okupacijo, ni se pa strinjal z načinom, kako je bila akcija izpeljana in zdela se mu je usodna napaka, da ni bilo to storjeno že prej in da je kongres dal Bosno in Hercegovino Avstriji le v okupacijo in v upravo. Kritiziral je ustavoverno stranko in njeno nacionalno politiko, posneto po nacionalno enotnih državah. "Kar ni bilo nemško ali madžarsko, je veljalo kot sovražno in je bilo kot tako obravnavano, od tod tudi groza pred povečanjem slovanskega elementa, zato je veljal vsak korak, ki bi mogel peljati v to smer, že vnaprej kot atentat na vladajočo stranko, ki je že brez tega komaj imela dovolj moči, da je obvladala staroavstrijske Slované". Od tod nasveti za politiko popolne pasivnosti, ki pomeni, naj "Avstrija kot velesila abdicira, da bi lastna stranka ostala velesila." Akcija, ki jo je vodil Andrassy, ni bila ne nemška,

ne slovanska, ne madžarska, ampak avstrijska, pod staro črno-žolto zastavo, in to je Hohenwart ocenil kot zelo pozitivno. Nemški konservativni poslanec knez Liechtenstein je v svojem adresnem govoru opozarjal, da je Avstrija združitev majhnih, toda življenja sposobnih narodov za skupen odpor proti tujim napadalcem in da je nastala v boju proti turški nevarnosti. Če bi Avstrija nastopila z bojem proti Rusiji, proti upravičenim željam balkanskih slovanskih narodov po svobodi, bi si nakopala njihovo smrtno sovraštvo. Če bi prevzela samo vlogo opazovalca in prepuстила vlogo osvoboditelja Rusiji, bi jo ti narodi podcenjevali in na avstrijski južni meji bi se razvila množina malih Piemontov, ki bi nas napadli ob prvi priložnosti. Morali smo torej poseči po okupaciji. Pohvalil je "srbsko-hrvatski narod", ki živi tako v monarhiji kot pod sultanom in ki stremlje po svobodi in enotnosti. Avstrija je bila pred odločitvijo: ali bomo zmagovito ponesli to gibanje ven, ali pa bo od zunaj pogubno vplivalo na nas; ali bomo Bosno in Hercegovino s kaznovanjem islama osvojili za cesarja, ali pa bomo izgubili Dalmacijo, Slavonijo, Hrvaško, Vojno krajino in morebiti tudi del Banata. Glede Rusije je dejal Liechtenstein, da je avstrijski rival in bo to v bodočnosti vedno bolj. Za manjše slovanske narode, ki se želijo samostojno razvijati, je panslavizem prazna beseda, za Ruse pa je to izraz za ekspanzijske težnje. Te težnje so zdaj usmerjene proti Turčiji, pozneje pa se bodo obrnile tudi proti Slovanom, kakor se je to glede Poljske že pokazalo.

Nemški poslanci iz liberalnih vrst, ki so se odločili za okupacijo, so stalno poudarjali, da je bila to državna nujnost, predvsem zato, da se prepreči širjenje ruske moči in združitev Srbije, Črne gore in Bosne in Hercegovine, ki bi ogrožala Dalmacijo; velik del teh je zavračal "misijo Avstrije na vzhodu" in izjavljal, da bo Bosna zelo hudo breme, da pa ga je nujno sprejeti. Za tako stališče se je odločilo, kakor smo videli, tudi ljubljansko Konstitucionalno društvo.

S poljske strani naj omenimo govor Grocholskega v adresni debati. Po njegovem mnenju bistvo avstrijske vzhodne politike ni v zasedbi ali nezasedbi Bosne in Hercegovine, ampak v odnosu do Rusije, ki hoče nenehno širiti svoje vplivno območje in želi spraviti vse slovanske narode pod svoj vpliv. Če pa smo proti Rusiji, iz tega še nikakor ne sledi, da moremo vedno in vselej biti za Turčijo. Grocholski je poudaril, da je za osvoboditev slovanskih narodov Balkana, za njihovo popolno versko in nacionalno svobodo. Če je okupacija Bosne in Hercegovine, je dejal Grocholski, končni cilj avstrijske vzhodne politike, potem bi bil proti njej. Okupacija mora biti samo en korak v vzhodni politiki, toda vzhodno vprašanje ne bo rešeno na Balkanu - Ahilova peta Rusije je poljsko vprašanje. Rešitev tega vprašanja bi omogočila rešitev vzhodnega vprašanja v avstrijskem smislu, zlomila rusko prevlado in prinesla trajen mir.

Hohenwart je bil poslanec gorenjskega kmečkega volilnega okraja, slovenski poslanci so bili člani njegovega kluba, vendar so bili njegovi pogledi in pogledi slovenskih poslancev, ki so govorili v debatah, močno različni. To so opazili in komentirali že na levisi takoj v prvi debati 1876. leta. Hohenwart je govoril kot Avstrijec, Vošnjak je govoril kot Slovan, Hohenwart je govoril o obrambi pred rusko silo - argument, ki so ga (dasi v precej različne namene) uporabljali Nemci z

desnice in levice in prav tako Poljaki; Slovenci, prav tako kot Čehi, so bili rusofili in so zahtevali sodelovanje in zaveznitvo z Rusijo.

Od Slovencev je govoril v novembrski debati 1876 Vošnjak; prijavljena sta bila tudi Herman in Nabergoj, vendar zaradi sklepa o koncu debate nista prišla na vrsto. Vošnjak je nastopil proti avstrijski zunanji politiki. Govoril je o vstaji v Bosni in Hercegovini, kjer so uporniki v začetku razvili poleg slovanske tudi avstrijsko zastavo in korakali v boj s klici avstrijskemu cesarju. Tedaj je Avstrija gledala na vstajo z dobrohotno nevtralnostjo in njena intervencija bi takrat naletela na odobravanje Evrope in bi bila v kombinaciji z Rusijo lahko izvedena. Toda iz dobrohotne nevtralnosti je nastalo sovražno zadržanje do upornikov in Avstrija si je turške Slovane, ki so v njej vedno gledali naravnega zaščitnika in prijatelja, nazadnje naredila za sovražnika. Vošnjak je poudarjal, da bo Turčija propadla in da bodo ob avstrijski meji nastale krščanske kulturne države, pa naj bo avstrijski zunanji minister še tako proti temu. Avstrijska turkofilska politika je pogubna. Avstrija bi morala biti prijateljska do krščanskega prebivalstva Turčije, da bi si za bodočnost zagotovila prijateljstvo sosednjih obmejnih držav. Vošnjak se je zavzemal za zvezo treh cesarjev (Avstrije, Nemčije in Rusije), posebej je poudaril, da bi bila vojna Avstrije proti Rusiji "udarec s pestjo v obraz 16 milijonom avstrijskih Slovanov, bi bil začetek konca Avstrije". Bosno in Hercegovino bi mogla Avstrija okupirati samo v sporazumu z Nemčijo in Rusijo. Aneksija bi bila za Bosno gotovo prednost, ker bi se priključila kulturni državi in bi v kratkem dosegla urejene razmere. "Vendar pa je na drugi strani treba še upoštevati, da prebivalstvo Bosne ni blago brez gospodarja, da je treba slišati tudi njegovo mnenje; če želi priključitev k Avstriji, če sploh želi kako priključitev ali če želi ustvariti samostojno državno tvorbo. Tudi se ne da zanikati, da ima na Bosno in Staro Srbijo iz nacionalnih razlogov kraljevina Srbija prvo in najstarejšo pravico, tako kot Črna gora na Hercegovino".

Sedmega junija 1878, v razpravi o kritju 60-milijonskega kredita, sta, kot smo že omenili, govorila samo slovenska poslanca Vošnjak in Herman. Vošnjak je dejal, da ne Čehi ne Ukrajinci ne Jugoslovani nimajo v avstrijski delegaciji nobenega zastopnika, pa da zato govori o avstrijski zunanji politiki vsaj tu, v avstrijskem parlamentu. Zelo ostro je napadel Andrásyjevo politiko, ki jo je, ker hoče Avstrijo prisiliti v akcijo proti Rusiji, imenoval "pustolovsko, lahko bi rekel cigansko". Zagovarjal je določbe sanstefanskega miru; če njihov glavni cilj, dati kristjanom v Turčiji človeka vredno življenje, še ni bil povsem dosežen in so še vedno ostali določeni deli pod turško oblastjo, sta za to krivi le Anglija in Avstrija. Samo vprašanje časa je, kdaj bo povsem propadla turška oblast v Evropi. Vošnjak je dejal, da upa, da bo to še sam doživel in bodo krščanski narodi, naj bodo Slovani ali Grki, Albanci ali Romuni, ustvarili samostojne države in se svobodno in neovirano razvijali. Avstrijska politika zadnja tri leta na vzhodu je bila taka, da nima Avstrija zdaj tam ne prijateljev ne zaveznikov, oni narodi pa, ki bi morali gledati v Avstriji svojega zaščitnika, ga vidijo zdaj samo v Rusiji. "Medtem ko v tem času velikih državnih tvorb vsaka velesila, ki sploh še računa na bodočnost in hoče v bodočnosti še napraviti nadaljnji razvoj, s pohlepom zgrabi za vsako priliko, da poveča svojo

teritorijalno posest, in jo mora zgrabiti, grof Andrassy dvakrat ni izrabil prilike, ki se je ponujala, da bi mogel brez uporabe orožja okupirati in anektirati Bosno in Hercegovino, in ni sprejel ponudb, ko jih je dala Rusija Avstriji, kakor da bi obnove urejenih razmer na naših mejah in pridobitev tako lepe, rodovitne, velikega razvoja sposobne dežele kot je Bosna ne bila potreba, da, brezpogojna nujnost za Avstrijo in zlasti za njene južne dežele." Omenil je, da ima Avstrija prek Hrvatske zgodovinsko pravico do Bosne. Poudarjal je, da bi ne dobili lahko samo Bosno in Hercegovino, ampak bi lahko razširili svoj vpliv vse do Egejskega morja, če bi imeli na čelu zunanjega ministrstva človeka s pravim avstrijskim programom, ne pa človeka, ki gleda vse skozi madžarska očala.

Bolj na kratko, v svojem posebnem stilu, v istem smislu je govoril Herman; vprašal se je, ali se ne bi vzhodna kriza vse drugače in za Avstrijo ugodneje razvijala, če bi dala lastnim slovanskim narodom tisti vpliv, ki bi ga morali imeti. Kakor vidimo, je med Vošnjakovim govorom iz leta 1876 in tem zadnjim določena razlika: oba sta izrazito rusofilska in se zavzemata za samostojne krščanske države na Balkanu, toda prvi je poudarjal pravico Bosne in Hercegovine do samoodločbe in zgodovinske pravice Srbije, drugi pa je poudarjal nujnost okupacije in zgodovinske pravice Hrvatske.

V adresni debati novembra 1878 ni od Slovencev govoril nihče, pač pa se je v tej zadnji razpravi oglašil hrvatski poslanec iz Dalmacije Monti. Ta je sicer iz "vsega srca" pozdravil okupacijo, ker "je prinesla osvoboditev teh dežel od grozotnega turškega gospostva", takoj pa je dodal, da sta bili Bosna in Hercegovina na žalost osvobojeni z okupacijo samo zato, da ne bi postali svobodni. Če bi imela monarhija tako ureditev, ki bi odgovarjala njenim resničnim interesom, nacionalnim pravicam in pravičnosti, ne današnje hegemonistično-dualistične, bi lahko zavzela povsem drugačno stališče do dogodkov. Tedaj bi lahko s popolnim srčnim mirom sprejela in pozdravila vsako novo državno tvorbo na Balkanskem polotoku, pa naj bi bila to neodvisna Bosna in Hercegovina ali njuna priključitev Srbiji in Črni gori, tedaj bi verjetno tudi okupacija ne bila potrebna, ali pa ne bi stala toliko denarja in krvi. Monti je poudaril, da ima vsak narod pravico, svobodno odločati o svoji usodi. Poudaril je, da je samo manjšina bosansko-hercegovskega prebivalstva pozdravila okupacijo, toda to s takimi upanji, ki v bližnji bodočnosti zaradi političnega položaja v monarhiji nimajo nobenih izgledov na uresničenje. Zato Monti nikakor ne bi bil za okupacijo, ki bi ji sledila aneksija. Nastopil je proti onim govornikom, ki so se zavzemali za Turčijo, in je dejal, da bi morala Avstrija, če bi hotela ščititi Turčijo, voditi vojno proti Rusiji. Ta pa ne bi bila v interesu ogromne večine prebivalstva monarhije, bila bi le v interesu ustavovercev in Madžarov, da bi Slovane ne potisnili samo ob zid, ampak v grob. Avstrija je preprečila sanstefansko Bolgarijo (ki je bila po Montijevem mnenju naravna in pametna rešitev; taka Bolgarija bi se sčasoma rešila ruskega protektorata in bi vodila povsem samostojno politiko), zmanjšala je povečanje Srbije in Črne gore in z ne ravno prijateljskimi nameni do Srbije in Črne gore okupirala Bosno in Hercegovino, saj je vsakomur znano, da tega ni naredila iz ljubezni do Bosancev in Hercegovcev, pa tudi ne zaradi nacionalnega in gospodarskega razvoja Dalmacije ali Hrvatske. Okupacija je bila izvršena v interesu madžarske nacionalne politike, ne monarhije, najmanj Cislitvanije. Avstrijskim državnikom se ne bo posrečilo preprečiti nacionalnega razvoja Jugoslovanov. Vprašanje je le, ali bo prišlo do tega razvoja s pomočjo monarhije in v njenem interesu, ali pa v skrajnem slučaju proti njej. Nastanek dualizma je imenoval Monti "najnesrečnejši dan" habsburške monarhije; odtlej je treba imeti skoraž blazen pogum za vero v njeno bodočnost. Najbolje bi bilo iz Bosne in Hercegovine, Dalmacije, Hrvatske in Slavonije ustvariti avtonomen političen kompleks. "Toda na kaj takega danes še sam ne mislim, ker bi bilo prepametno".

V razliko od govorov jugoslovanskih poslancev so se vsi trije govori moravskih Čehov (Fanderlík novembra 1876 in v adresni debati novembra 1878, Mezník v debati o berlinski pogodbi januarja 1879) brezpogojno zavzemali za osvoboditev Bosne in Hercegovine po Avstriji, oziroma za aneksijo. Fanderlík je novembra 1876 dejal, da govori s slovanskega stališča, da Slovani želijo, naj Avstrija pomaga našim bratom pod turškim jarmom, da "želimo to z isto pravico, s katero ste vi (Nemci) pred 12 leti želeli, da bi Avstrija osvobodila Šlezvik-Holstein izpod danskega jarma". Poudarjal je, da je zgodovina Avstrije zgodovina bojev proti Turčiji in da Bosna zgodovinsko pripada Avstriji - da pa nasprotnike moti, ker je Bosna slovanska dežela. Podobno je govoril novembra 1878, češ da mora biti cilj celotne akcije aneksija in da mora biti uprava Bosne in Hercegovine "urejena v nacionalnem, tamkajšnjim razmeram odgovarjajočem smislu." Obtoževal je ustavoverno stranko, da je proti takemu stališču le iz sovraštva proti Slovanom in iz strahu, da bi se na konico postavljena piramida državnega ravnotežja podrla. Mezník je dejal januarja 1879, da je med avstrijskimi Slovani dokaj močna struja, ki obsoja avstrijsko zunanjo politiko na Balkanu, da pa on smatra, da je bila taka politika za Avstrijo nujnost. Opozarjal je na protiturško preteklost Avstrije. Avstrija ima še danes nalogo, osvoboditi krščanske balkanske narode izpod turškega jarma. Seveda ima danes konkurenta v Rusiji; škoda je, da je v 19. stoletju glede te misije zaostala za Rusijo. Ne ostane ji nič drugega, kakor da sodeluje z Rusijo in da z njo skupaj izvedeta to osvobodilno poslanstvo, "čeprav je seveda nepopularno v prostorih te visoke zbornice govoriti o sodelovanju z Rusijo". Interesi obeh držav si ne nasprotujejo, saj ima Rusija največji interes za dežele ob Črnem morju, Avstrija pa za dežele ob Jadranskem morju. Slovanski prebivalci Balkanskega polotoka so sicer označeni s pojmom Jugoslovani, vendar pa se delijo v "Belgrade" in "Serbe", ki so po jeziku, kulturnem razvoju in nacionalnem značaju različni in spadajo prvi naravno v rusko, drugi v avstrijsko vplivno območje, ki sega vse do Egejskega morja. Mezník je našteval, kolikokrat v preteklosti so Srbi pričakovali pomoči za osvoboditev od Avstrije. Opozoril pa je tudi na to, da bo zasedba Bosne vzrok velikih zadreg in velika nesreča, za Avstrijo, če bo hotela to deželo madžarizirati ali germanizirati, in da bi morali dati Slovanom poleg Nemcev in Madžarov vpliv na zunanjo politiko monarhije.

DIE VERÄNDERUNGEN IN DEN SLOWENISCHEN GEBIETEN UND IN CISLEITHANIEN IM ZUGE DER EREIGNISSE AUF DEM BALKAN (Zusammenfassung)

Die große Mehrheit der deutschen Liberalen solidarisierte sich anlässlich der Ereignisse auf dem Balkan mit der Türkei, hinsichtlich Österreich war sie jedoch gegen eine Erweiterung seines Staatsgebietes mit Bosnien und der Herzegowina. Einer der Hauptgründe für diesen Standpunkt war die Angst vor einem Anwachsen der slawischen Bevölkerung. Dennoch kam es in der Okkupationsfrage zu einer Spaltung: Ein Teil der deutschen Liberalen nahm sie schon von Anfang an zur Kenntnis, der andere aber akzeptierte sie - größtenteils aus Opportunismus - erst nach dem Berliner Kongreß.

Die Slowenen sympathisierten ausnahmslos mit allen Aufständen und Kriegen gegen die Türkei und verurteilten jede Politik, die für die Türkei Sympathien zeigte. Im Oktober 1876 bekundete die Interpellation des mährischen Tschechen Fanderlik, die auch die Slowenen unterzeichneten, Sympathien mit den bosnischen Aufständischen. In diesem Sinne sprach im November Vošnjak: Er erklärte, daß die österreichische Regierung anfangs den Aufstand mit wohlwollender Neutralität beobachtete, danach aber mit ihrem feindseligen Verhalten sich die Slawen der Türkei als Gegner einhandelte. Er trat für ein Bündnis des österreichischen, deutschen und russischen Kaisers ein. Er betonte, daß ein Krieg Österreichs gegen Rußland "ein Faustschlag in das Gesicht der 16 Millionen österreichischer Slawen" wäre. Im Juni 1878 erklärte Vošnjak, daß er den Zusammenbruch der türkischen Macht in Europa noch zu erleben hoffe. Die Erwerbung des schönen, fruchtbaren, zu einer großen Entwicklung fähigen Bosnien ist für Österreich eine bedingungslose Notwendigkeit und dies vor allem für seine südlichen Länder. Infolge des Besitzes von Kroatien hat Österreich historische Rechte auf Bosnien. Durch eine gute Außenpolitik könnte man seinen Einfluß sogar bis zum Ägäischen Meer ausweiten.

ODMEV DOGODKOV OB OKUPACIJI BOSNE IN HERCEGOVINE 1878 NA SLOVENSKEM

*Referat na znanstvenem posvetovanju o odporu do avstro-ogrške okupacije Bosne in Hercegovine leta 1878, ki je bilo 23. in 24. oktobra 1978 v Sarajevu. Objava: Naučni skup **Otpor avstro-ugarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini**, Sarajevo 1979, str. 245-250. Tu objavljeni tekst je podaljšan za tujejezični povzetek.*

Moj referat ne bo obravnaval odmeva okupacije Bosne in Hercegovine in oboroženega odpora proti njej v vsem slovenskem tisku, ampak samo v Slovenskem narodu. Bistvenih razlik v pogledih med Slovenci takrat ni bilo, čeprav je bilo manjših razlik veliko. Različni koncepti so se kazali med različnimi dopisniki istega časopisa, med različnimi časopisi ter med katoliškim in liberalnim taborom. Liberalni tabor je kazal pri tem najbrž nekaj več oboževanja Rusije in nekaj več simpatij do Srbije. Liberalni Slovenski narod je bil tedaj edini slovenski dnevnik. Njegovo pisanje je za ta čas najbolj zanimivo in značilno.

Takoj v začetku naj opozorim na dragoceno in obsežno knjigo, ki jo je izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti, na knjigo Petka Lukovića: Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875-1878 (Dela SAZU 19, Ljubljana 1977, 420 strani). Ta knjiga je znatno razširjeno in dopolnjeno besedilo disertacije, ki jo je pisec branil leta 1965 na ljubljanski filozofski fakulteti. Sedmo poglavje nosi naslov Slovenci in avstro-ogrška okupacija Bosne in Hercegovine leta 1878 (str. 328-358) in govori tudi o slovenskem stališču do oboroženega odpora zoper okupacijske čete ter o odmevu operacij okupacijskih sil v Sloveniji.

Vse od začetka vstaje v Bosni in Hercegovini v letu 1875 so dogodki na Balkanu vzbujali na Slovenskem izredno pozornost. Slovenci so bili prepričani, da bo uspeh vstaje koristil tudi njim. Že 3. avgusta 1875 je pisal Slovenski narod, da se naši bratje borijo za svojo svobodo in da "njihova pridobljena svoboda bode naša, ker, kar jeden del jugoslovanstva narodne svobode privojuje, to pride nam vsem Jugoslovanom v korist". V letih 1875-1878 sta se v pisanju Slovenskega naroda naglo menjavali dve stališči, lahko bi skoraj rekli, da sta živeli istočasno prvo poleg drugega. Prvo stališče ni dajalo habsburški monarhiji nobenih pravic do širjenja na Balkanu, ampak je večinoma dodeljevalo Bosno Srbiji, Hercegovino pa Črni gori. Drugo stališče je govorilo o stoletni misiji monarhije na vzhodu ter se zavzemalo za priključitev Bosne in Hercegovine k njej. To stališče je zlasti prevladovalo takrat, kadar je kazalo, da sta si Rusija in Avstro-Ogrska razdelili interesne sfere in da Srbija Bosne ne bo mogla dobiti. To stališče ni izhajalo iz avstrofilstva. Slovenski liberalci v tem času niso čutili nobene ljubezni do Avstrije, izbrali pa so si, misleč tudi na težko lego slovenskega ozemlje ob robu slovanskega sveta, nerevolucionar-

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

DELA • OPERA

19

ZGODOVINSKI INSTITUTE MILKA KOSA
INSTITUTUM HISTORICUM NOMINIS MILKO KOS

6

PETKO LUKOVIĆ

STALIŠČE SLOVENCEV DO VSTAJE
V HERCEGOVINI IN BOSNI
IN DO BOSANSKO-HERCEGOVSKEGA
VPRAŠANJA V LETIH 1875—1878

DIE STELLUNGNAHME DER SLOWENEN ZU DEM AUFSTAND
IN DER HERZEGOWINA UND IN BOSNIEN UND ZU DER
FRAGE VON BOSNIEN UND HERZEGOWINA IN DEN JAHREN
VON 1875 BIS 1878

LJUBLJANA
1977

no pot lojalne politike do Avstrije, politiko upanja v preureditev monarhije (v pravilnost takega upanja pa so sami dostikrat dvomili).¹ Avstrijske okupacije Bosne in Hercegovine niso sprejemali kar tako, ampak so jo vezali na dva pogoja: na soglasje Rusije in na preureditev monarhije v državo brez nacionalnega zatiranja. "Razumeje se", je pisal Slovenski narod 8. marca 1878, "da smo mi avstrijski Slovani samo potem za okupacijo Bosne, ako hoče Avstrija v sporazumu z Rusijo delati za izboljšanje narodne osode Jugoslovanov. Vpliv in moč na iztoku more Avstrija imeti samo v prijateljstvu z Rusijo. To prijateljstvo pa zahteva prej, da

¹ Slovenski narod 11 (1878)242, 20. 10., str. 1 (Vznemirjajoče vesti).

Avstrija dobi simpatije Slovanov na balkanskem poluotoku, pa tudi one svojih Slovanov. Če so te Avstriji gotove, potem se jej nij bati nobenega razširjenja ruskega vpliva. Simpatije se pa le dobodo z dejanjem narodne ravnopravnosti, a ne na prim. s tem, da bi ubogi Bošnjaki in Hercegovinci prišli iz turškega v magjarski jarem. Mi smo za pridruženje bosenskih Slovanov k svobodnim avstrijskim Slovanom. Vse kar bi se zgodilo drugače, bilo bi baš našej monarhiji na škodo.”

Veliko vlogo je igrala povezava dogodkov na Balkanu s političnimi nasprotji na Slovenskem. Avstrijsko-nemška liberalna stranka, glavni politični nasprotnik slovenske meščanske stranke in boja slovenskega naroda za enakopravnost, je ob vstaji v Bosni in Hercegovini in ob vseh nadaljnjih dogodkih na Balkanu simpatizirala s Turčijo, se zavzemala za nje neokrnjeni nadaljni razvoj, bila odločno zoper ozemeljsko širjenje habsburške monarhije v Bosno in Hercegovino, ker bi to povečalo število Slovanov v monarhiji in spravilo v nevarnost obstoječi dualistični sistem. Podobne nazore so imeli tudi vladajoči krogi na Ogrskem. Isti argumenti, zaradi katerih so bili avstrijsko-nemški liberalci proti zasedbi Bosne in Hercegovine, so se kazali Slovincem v simpatični luči: Slovani bi prišli do veljave in osovraženi dualizem bi padel. K sprejemanju avstrijske okupacije s slovenske strani sta prispevala tudi dva praktična razloga. Eden je bil upanje na možnost zaposlitve slovenskih uradnikov, učiteljev, obrtnikov, celo kmetov v Bosni in Hercegovini in na gospodarske koristi, ki bi jih imeli Slovenci od okupacije. Drugi razlog je bil, da se je zdelo zavzemanje za okupacijo, to se pravi, za cesarjevo politiko, kar dobro propagandno sredstvo in bi utegnilo prinesiti kake koristi slovenski meščanski stranki, ko bi se, kakor so upali, zamenjala vladajoča skupina.

Slovinci so torej leta 1878 pogojno pozdravili okupacijo Bosne in Hercegovine po Avstro-Ogrski. Vendar pa je Slovenski narod ugotavljal tudi, da je med Slovenci nekaj takih, ki se ne strinjajo z uradnim slovenskim in Slovenskega naroda stališčem do okupacije in ki menijo, da od nje ne bo nobene koristi in so zato proti njej.² Okupacijo so označevali Slovenci večinoma kot osvoboditev - namreč osvoboditev izpod turške oblasti, ki je bila po slovenskih predstavah najslabša možna usoda sploh. Poleg tega se je zdelo Slovincem, da so nosilci te osvoboditve avstro-ogrski Slovani, to se pravi, bratje bosansko-hercegovskih Slovanov. Vsa misija Avstro-Ogrske v Bosni in Hercegovini je bila po njihovem mnenju slovanska misija. “Slovani moramo odkrito in glasno izreči, da v Bosni mej Slavjani nemajo nobene misije, niti Magjari, niti Nemci”, je poudarjal Slovenski narod 17. avgusta 1878. V istem duhu so slavili generala Filipovića in Jovanovića kot slovanska generala. Ob opisovanju, kako ta dva “zmagonosno napredujeta”, je Slovenski narod škodoželjno ugotavljal, da je imel madžarski general Szapáry nesrečo in bil prisiljen k umiku.³ Zato pa je tudi naredila na Slovenskem porazen vtis vest, da bo menda Slovan Filipović iz Bosne in Hercegovine odpoklican, novica, ki se je razširila sredi oktobra. Če bi bilo to res, bi avstrijski Slovani po mnenju Slovenskega naroda vide-

² Slovenski narod 11 (1878)242, 20. 10., str. 1 (Vznemirjajoče vesti).

³ Slovenski narod 11 (1878)190, 21. 8., str. 1-2 (Iz Bosne in Hercegovine).

li, da so se prevarali v velikem upanju in uničen bi bil njihov zadnji optimizem.⁴ Po mnenju Slovenskega naroda bi morala biti avstrijska uprava v Bosni in Hercegovini slovanska. Civilna uprava si bo odprla pot do srca bosanskega ljudstva, kakor je zapisal 28. septembra, samo "če mu pride sproti s pravo iskreno bratsko ljubeznijo", to pa bodo zmogli samo Slovani, kajti le Slovan zna Slovanu od srca k srcu govoriti. Z velikim veseljem je poročal Slovenski narod, da je bilo poslanih s Hrvaškega že mnogo uradnikov v Bosno in Hercegovino, kar kaže, kakor piše 20. septembra, da bo potrebovala krona svoje južne Slovane po okupaciji še bolj kakor prej. Velike možnosti je videl tudi za zaposlitev slovenskih uradnikov in učiteljev. Z veseljem je komentiral Slovenski narod tiste začetne ukrepe okupacijskih oblasti, ki so se mu zdeli pozitivni. Tako na primer je prišel na podlagi pisanja prvih številk uradnega sarajevskega okupacijskega časopisa do zaključka, "da je naša vlada v Bosni slovanska, a ne magjaronška ali nemška".⁵

V duhu takega gledanja so z velikim navdušenjem proslavljali odhod slovenskih vojakov, določenih v okupacijsko vojsko, proti Bosni in Hercegovini. Pri tem je imela slovenska politika seveda še to politično računico, da bo s proslavljanjem vojске, kar je bilo gotovo zelo patriotično, napravila dober vtis tudi na cesarja. Zraven tega je imela še prijetno zavest, da je njen nemški nacionalni nasprotnik proti okupaciji in da ta okupacija pomeni zanj poraz, za Slovence pa zmago. Posebej so podarjali v slovenskem časopisju, kako so vagoni, v katerih odhajajo vojaki, okrašeni z narodnimi barvami in kako vojaki prepevajo slovenske pesmi. Organizirali so več dobrodelnih prireditev v korist nepreskrbljenim družinam mobilizirancev. Na eni takih prireditev 28. julija 1878 v Ljubljani je govoril mladoslovenski liberalni prvak dr. Jožef Vošnjak o sveti nalogi osvobojenja Slovanov "izpod barbarskega turškega jarma" ter je pri tem enačil štiri dele tega osvobojenja. Izrazil je "prepričanje, da imajo naši slovenski sinovi izvrševati en del iste svete naloge, za katero so se pred tremi leti vzdignili naši slovanski bratje v Bosni in Hercegovini, za katero so leto pozneje v krvavi boj stopili Srbi in Črnogorci, in katero je v teku kratkih desetih mesecev sijajno v glavnih potezah rešil zmagonosni meč rusko-slovanskih bratov."⁶

Slovenski narod je 23. avgusta posebej pozdravil "slavni dan" zasedbe Sarajeva, češ, "veseliti se moramo posebno mi Slovenci". Slovencev da je več kot 20.000 v okupacijski vojski. Slovenski narod se je veselil propada Turčije, petsto let so vladali Turki Sarajevu in Bosni, zdaj imajo zavetje le še v Carigradu in doživeti še hočemo, "da ruski in bolgarski vojak zdrobita polumesec na hadži Sofiji v Carigradu, in na njega mesto povzdigneta križ pravoslavni". Samo dve stvari sta motili Slovenski narod pri teh slavnostnih občutkih: preveliko število mrtvih in ranjenih Slovencev (krivdo za te žrtve je pripisoval Andrassyjevi politiki) ter strah pred favoriziranjem turškega elementa v Bosni in Hercegovini. Ko se je jeseni sestal prejšnje leto izvoljeni kranjski deželni zbor, v katerem je imela

⁴ Slovenski narod 11 (1878)242, 20. 10., str. 1 (Vznemirjajoče vesti).

⁵ Slovenski narod 11 (1878)232, 9. 10., str. 1-2 (Iz Bosne in Hercegovine).

⁶ Slovenski narod 11 (1878)174, 1. 8., str. 2 (Nedeljska beseda v ljubljanskej čitalnici).

nemška stranka večino, je slovenska manjšina na seji 5. oktobra predlagala sprejem adrese, katere vsebina je bil protest proti krivičnemu državnozborskemu in deželnozborskemu volilnemu redu, proti pritisku vladnih organov na zadnjih deželnih volitvah, proti vladajoči skupini. Izražena je bila želja po Zedinjeni Sloveniji in prošnja, naj cesar "blagovoli na državno krmilo poklicati" druge može. Začetek predlaganega besedila pa se je glasil: "Pred vsem Vašemu veličanstvu izrekamo svojo najtoplejšo zahvalo, da je po Vašega Veličanstva ukazu zmagonosna avstrijska armada zasedla Bosno in Hercegovino, da izvrši imenitno zgodovinsko nalogo ter osvobodi kristjanske Slovane od krutega turškega jarma". Nekateri občine so to adreso podprle s peticijami, nemška večina pa jo je seveda odklonila. Nemška stranka je nekaj pozneje predlagala, naj nakloni deželni zbor za ranjence in svojce padlih 1000 gld. iz deželnih sredstev. V spremnem besedilu je bilo rečeno, da "deželni zbor radostno pozdravlja delno demobilizacijo okupacijske vojske v Bosni in Hercegovini, izraža v njenih vrstah bojujočim se kranjskim četam popolno občudovanje in zahvalo dežele za hrabrost"⁷ - o kaki zahvali za okupacijo, osvoboditev ali kaj podobnega pa ni bilo nobene besede. Nemška stranka na Kranjskem je vseskozi obsojala okupacijo.

O poteku okupacije, bojih, osebnih vtisih in dogodbah so priobčili slovenski časopisi in tako tudi Slovenski narod precej pisem vojakov, zlasti pa oficirjev. Ti dopisi so prav zanimivi. Odkrito so pisali tudi o slabem funkcioniranju preskrbe v avstrijski vojski, žeji, lakoti in drugih tegobah. Zaradi cenzure, ki je prepovedala objavljane določenih podatkov in kritiziranje nekaterih vladnih ukrepov (nad njo se je naš tisk močno pritoževal), marsikak dopis ni bil objavljen ali ni bil objavljen v celoti, pa tudi sicer je časopisje v teh mesecih na marsikaj bolj namigovalo kot direktno omenjalo. V dopisih so zelo veliko pisali o krutosti in grozodejstvih "Turkov" (natikanju glav na kolce, rezanju nosov itd). Na podlagi takih vesti in govoric je prišlo ponekod na Slovenskem do izbruhov sovražnosti proti ujetnikom, ki so jih vozili preko slovenskega ozemlja.⁸ V dopisih so pisali pa tudi o krutih avstrijskih represalijah - tako na primer pismo, objavljeno v Slovenskem narodu 12. septembra, zelo nazorno popisuje, kako je avstrijska vojska streljala in obešala "Turke".

Slovenski narod, ki je večkrat v letih 1875-1878 pisal, da ima Srbija največ pravice do Bosne (in Črna gora do Hercegovine), je povsem razumel, da pravoslavno prebivalstvo Bosne in Hercegovine ni bilo navdušeno za avstrijsko okupacijo. "Bošnjaci in Hercegovci pravoslavne vere, raji bi bili - kar je naravno - pod srbskim knezom, nego pod vlado avstrijsko. Boje se avstrijskega magjarizma. Oni dobro vedo, kako se Slavjanom godi v Avstriji, kaj so Magjari in Nemci", je pisal 25. julija in pri tem posebej naglašal, da upor proti Turkom "vzdrževal in širil se je le po pravoslavcih". 25. avgusta se je Slovenski narod vpraševal, ali je berlinski kongres

⁷ Obravnave deželnega zbora kranjskega 19, str. 130-131, 175, 191, 312.

⁸ Slovenski narod 11 (1878) 210, 13. 9., str. 3-4 (Dopisi iz Zidanega mosta).

“po ljudskem pravu imel pravico brez dovoljenja ljudstva” razpolagati z Bosno in Hercegovino.

Katoliško in pravoslavno prebivalstvo Bosne in Hercegovine je uživalo vse simpatije Slovencev in Slovenskega naroda. Povsem drugačno je bilo gledanje na muslimansko prebivalstvo. Tu moramo opozoriti na protiturško razpoloženje, ki je bilo pred sto leti med Slovenci izredno živo in je imelo zelo staro tradicijo, najbrž prav od časov bojev s Turki na slovenskem ozemlju od 15. do 17. stoletja. Ta tradicija se je potem še krepila z avstrijsko-turškimi vojnami vse do zadnje v letih 1788-1791, pa prav tako tudi še v 19. stoletju, v času vstaj in uporov proti turški oblasti. Posledice te tradicije so bile simpatije do vsakega gibanja, upora ali vstaje proti Turkom, želje po osvoboditvi vsega evropskega ozemlja izpod Turčije in seveda prav tako močne antipatije do vsega turškega. Vse to je bilo povezano tudi z verskimi in narodnostnimi predstavami: ubogi zatirani kristjani na eni strani, kruti gospodujoči mohamedanci na drugi strani, ali ubogi zatirani Slovani na eni strani, divji Turki na drugi strani.

Izraz Turki v našem časopisju pred sto leti je navadno pomenil muslimane v osmanskem cesarstvu. V poročilih o okupaciji Bosne in Hercegovine je pomenila beseda Turki bosanske in hercegovske muslimane. V teh “Turkih” je videl Slovenski narod dosedanje gospodarje in zatiralce, predstavnike turške države, ki se je pod udarci bosansko-hercegovskih upornikov, srbske, črnogorske in ruske vojske že skoraj povsem sesula, in nosilce osovražnega bosanskega fevdalnega sistema, vlado “turških begov” nad “krščansko rajo”. Kot taki ti “Turki” seveda med Slovenci niso uživali nobenih in nikakršnih simpatij in jim tudi niso šle nobene pravice. Njihov odpor okupaciji je mogel računati med Slovenci edinole na popolno obsodbo. V dopisih iz Bosne in Hercegovine je bilo to negativno gledanje seveda še povečano zaradi osebnih občutkov piscev, ki so bili kot avstrijski oficirji in vojaki zapleteni v boje.

Odpor proti okupaciji je vrednotilo slovensko časopisje popolnoma negativno. V Slovenskem narodu se ponavljajo izrazi kot “turška mohamedanska drhal”, fanatični Turki, turški vstaši, divjaki, prokleta turška sodrga in podobno. V nekem pismu iz Bosne je bilo rečeno: “To niso ljudje, to so zveri, in popolnem iztrebiti bi se morali” in “Postave so prav take in take imajo tudi oči, kakor tisti ljudje na starih podobah, ki Krista mučijo.”⁹ V začetku je pisal Slovenski narod samo o Turkih. To se je tudi strinjalo s slovensko politično linijo. Avstrijska vojska je po tej liniji osvobajala Slovane v Bosni in Hercegovini, torej odpor ni mogel prihajati s slovanske strani, ampak samo s “turške”. Zelo se je trudil Slovenski narod pobijati vsako misel na to, da bi Srbija, Črna gora ali dotedanji protiturški bosansko-hercegovski uporniki podpirali upor proti avstrijski okupaciji.¹⁰ Vendar se med dopisi iz Bosne in Hercegovine začno pojavljati tudi vesti kakor “Žalostno je, da se

⁹ Slovenski narod 11 (1878) 196, 28. 8., b. str. (Iz Bosne in Hercegovine).

¹⁰ Slovenski narod 11 (1878) 183, 11. 8., str. 1-2 (Turška agitacija); 190, 21. 8., str. 1-2 (Iz Bosne in Hercegovine), 192, 23. 8., str. 1 (Dr. V.: Sarajevo); 207, 10. 9., str. 2-3 (Iz Bosne in Hercegovine).

tudi nekateri Slovani, katere smo prišli oslobajati, bojujejo zoper nas” (vendar meni pisec, da je le malo takih)¹¹ ali “pravoslavci so večkrat lopovi, ki s Turki vred na nas streljajo.”¹²

Neprijetne za Slovence, ki so živeli v starih protiturških predstavah, so bile vesti, da so mohamedanci v Bosni in Hercegovini skoraj vsi slovanske narodnosti, ali, kakor je bilo to bolj čustveno rečeno: “vere so mohamedanske, a narodnosti žalibog slovanske”.¹³ Isto miselnost nam kaže neko pismo iz Bosne, ki zmerja “proketo turško sodrgo, bodi si uže katerekoli narodnosti”.¹⁴

Kake stvarne analize oboroženega odpora proti avstrijski okupaciji v Slovenskem narodu v teh mesecih ne najdemo. Pač pa se je v zvezi z muslimani oziroma “Turki” in odporom proti okupaciji pojavljalo v Slovenskem narodu še dvoje razmišljanj. Eno je bil strah pred tem, da bi avstro-ogrška okupacijska oblast v Bosni in Hercegovini favorizirala muslimane. Dne 20. avgusta je pisal Slovenski narod, da bi Madžari želeli, da bi s Turki “Avstrija milostno ravnala ter turške bege ohranila v njihovih predpravica, rajo pa še dalje v sužnosti obdržala”. Nekaj dni zatem (23. avgusta) je izražal Slovenski narod “bojazen, da se utegnejo v zasedeni Bosni delati jako čudne politične poskušnje ohranjenja in pestovanja turškega elementa proti kristijansko-slovanskemu” ter omenjal Andrassyjev koncept, po katerem naj bi bila nemško-madžarska hegemonija v monarhiji pomnožena “po turškem zavezniku”. Tudi pozneje so se take bojazni ponavljale: 19. septembra je pisal Slovenski narod, da nam politične okoliščine v Bosni in Hercegovini niso všeč, ker se povsod puščajo uradi Turkom.

Druga misel, ki se je pojavila prav zaradi prve, pa je mnenje, da je pravzaprav koristno, da je prišlo do odpora proti okupatorju, ker se bodo s tem muslimani diskreditirali. Če bi Bosna in Hercegovina mirno sprejela okupacijo, bodo mohamedanci ostali gospodje, je menil Slovenski narod. “Da je Srbom in Črnogorcem vsa ta vstaja po volji, no temu se nij čuditi, ker se baš vsled upora mohamedanski element do pogina oslabi”.¹⁵ Ali: “Begstvo mora pasti; čem ljuteje se ono brani, tem bolje za Slavljane, ker ondaj bode tem gotoveje porušeno”.¹⁶ Podobnih misli najdemo še več. V odporu proti okupaciji je videl Slovenski narod nekako garancijo, da bodo “Turki” vrženi z oblasti in da bo konec fevdalnega sistema, ki ga je povsem obsojal in želel njegovega hitrega konca.

¹¹ Glej opombo 9.

¹² Slovenski narod 11(1878) 195, b. str. (Iz Bosne in Hercegovine).

¹³ Slovenski narod 11 (1878) 210, 13. 9., str. 3-4 (Dopisi iz Zidanega mosta).

¹⁴ Slovenski narod 11 (1878) 217, 21. 9., str. 1-2 (Iz Travnika v Bosni 6. sept).

¹⁵ Slovenski narod 11 (1878) 217, 21. 9., str. 1-2 (Iz Travnika v Bosni 6. sept).

¹⁶ Slovenski narod 11 (1878) 192, 23. 8., str. 3 (J. Pk: Naše delo v Bosni).

DAS ECHO DER EREIGNISSE UM DIE OKKUPATION BOSNIENS UND DER HERZEGOWINA 1878 BEI DEN SLOWENEN

(Zusammenfassung)

Die Ereignisse auf dem Balkan bewirkten bereits seit den ersten Anfängen des Aufstandes in Bosnien und der Herzegowina 1875 eine außerordentliche Aufmerksamkeit der Slowenen. In der Schreibweise des liberalen SLOVENSKI NAROD gibt es 1875-1878 nebeneinander zwei Standpunkte: Einerseits hat Österreich-Ungarn kein Recht auf eine Ausdehnung am Balkan, Bosnien solle man Serbien, die Herzegowina Montenegro zuerkennen, andererseits erfüllt die Habsburgermonarchie eine hundertjährige Mission im Osten, sodaß Bosnien und Herzegowina ihr zufallen müssen. Eine große Rolle spielte die Verbindung mit den politischen Gegensätzen in den slowenischen Gebieten: Die österreichisch-deutschen Liberalen sympathisierten mit der Türkei, sie waren gegen eine Ausdehnung der Monarchie, weil dies die Zahl ihrer Slawen erhöhen würde. Die slowenische Partei legte am 5. Oktober 1878 dem Krainer Landtag eine Adresse vor, die mit den Dankesworten begann, "daß auf Grund des Befehls Ihrer Majestät die siegreiche österreichische Armee Bosnien und Herzegowina besetzte, um eine bedeutende historische Aufgabe zu erfüllen und die christlichen Slawen vom harten türkischen Joch zu befreien." Die deutsch-liberale Mehrheit lehnte die Adresse ab.

Der SLOVENSKI NAROD veröffentlichte sehr interessante Soldaten- und Offiziersbriefe aus Bosnien und der Herzegowina. Ihre Autoren zeigten viel Sympathie für die Katholiken und Orthodoxen, beurteilten aber die Muslime sehr negativ und nannten sie Türken. Mit Entsetzen stellten sie fest, daß diese Türken "leider Gottes slawischer Nationalität waren".

SLOVENSKA POLITIKA V TAAFFEJEVI DOBI

*Referat (iz cikla "revizija" politične zgodovine Slovencev v zadnjih desetletjih avstro-ogrske monarhije) na XVII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Piranu 5. oktobra 1974. Objavljeno v **Zgodovinskem časopisu** 29 (1975) 1-2, str. 109-118.*

Vlada grofa Edvarda Taaffeja je trajala od srede avgusta 1879 do 11. novembra 1893, torej dobrih štirinajst let, znatno več kot katerakoli druga avstrijska vlada. Po svoji osnovni usmerjenosti to ni bila vlada desnice, ampak naj bi "posredovala nad strankami in med strankami", z nalogo, doseči "sporazum in spravo".¹ Toda nemška levica se je takoj postavila odločno proti vladi. Večino v parlamentu so dale Taaffeju desnica in nekatere sredinske skupine. Kljub raznim premikom in spremembam je ostala ta podoba v bistvu enaka vse do konca. Ves ta čas so Slovenci podpirali vlado in bili del vladne večine v parlamentu. V primerjavi s prejšnjimi časi, ko so prevladovale nemške liberalne vlade in so bili Slovenci v opoziciji, je bila to velikanska sprememba.

Vladna večina je bila v začetku sestavljena predvsem iz treh klubov: poljskega, češkega in Hohenwartovega. Poljski klub je združeval vse poljske poslance, češki je združeval vse češke poslance, tako prevladujoče staročehe kot skromno zastopane mladočehe, ter konservativno staro češko veleposestvo. Hohenwartov klub je nosil uradno ime "klub desnega centra" in je združeval prvotno nemške konservativne in klerikalne poslance, Slovence, istrske in dalmatinske Hrvatke in Srbe ter del bukovinskih Romunov. Na Hohenwartov predlog so se vsi trije klubi še posebej povezali med seboj. Iz po petih predstavnikov vsakega kluba je bil sestavljen eksekutivni komite, svet petnajstorice, ki je vodil in koordiniral celotno politiko desnice.² Ostra disciplina je dala tej povezavi ime "železni obroč". Vsak od treh klubov je štel leta 1879 po okrog 55 članov, skupnih 165 pa še ni zadostovalo za večino v poslanski zbornici, ki je imela 353 voljenih poslancev. Vlada je morala doseči še podporo drugih glasov in je stalno težila po neki "srednji stranki". Od takih njenih podpornikov moramo omeniti tako imenovani Coroninijev klub, ki ga je v začetku osemdesetih let ustanovil goriški poslanec grof Franc Coronini in v katerem so bili italijanski primorski poslanci, pa tudi zastopniki moravskega veleposestva. Klub je hotel biti v sredi med desnico in levico ter je podpiral vlado vse do njenega konca.³ Večina nemških klerikalcev je leta 1881 zapustila Hohenwartov klub in ustanovila svoj klub centra, znan kot Liechtensteinov klub, ki pa je ostal v sklopu vladne desnice in železnega obroča.

¹ Gustav Kolmer: *Parlament und Verfassung in Österreich, Dritter Band (1879-1885)*, Wien-Leipzig 1905, str. 34.

² Prav tam, str. 10.

³ Prav tam, str. 219.

Pri novih volitvah leta 1885 je desnica pridobila nekaj mandatov. Njeni štirje klubi so šteli zdaj 178 članov in s tem pičlo večino v poslanski zbornici.⁴ Na volitvah leta 1891 se je položaj v parlamentu močno spremenil, predvsem zaradi zmage mladočehov nad staročehi. Železnega obroča in njegove večine je bilo konec. Hohenwartov klub se je precej preuredil: dobil je ime "konservativni klub" in je povezoval večino nemških klerikalcev, Slovence, Hrvate, del bukovinskih Romunov in konservativno češko veleposestvo.⁵ Vendar so člani kmalu začeli odpadati. Ob padcu Taaffejeve vlade so se razcepili tudi Slovenci: šest jih je izstopilo iz Hohenwartovega kluba, sedem jih je ostalo v njem.

V vsem tem času (1879-1893) desnica kot celota ni bila konservativna. To je bila koalicija nacionalnih meščanskih strank nenemških narodov z nemškimi klerikalci in konservativci. Ta koalicija je imela istega nasprotnika, nemški liberalni tabor, toda močno različne smotre in namene. Nacionalnim strankam je šlo za nacionalne pravice, nemškim klerikalcem za spremembo zakonodaje iz časa liberalnega parlamenta in liberalnih vlad. Taaffejeva vlada ni želela ustreči v celoti ne enim ne drugim željam. Tako je nastalo svojevrstno stanje, polno protislovij. Vlada je izrabljala večino – večina je podpirala vlado, ker ni hotela, da bi prišla na oblast spet nemška levica – nobena stranka ni dosegla, kar je želela. Vlada je nastopala v imenu sporazuma in sprave, toda nacionalna nasprotja so se v njenem času ostrila. Ob vsakršni koncesiji nenemškim narodom je zagnala nemška liberalna levica vik in krik o slavizaciji monarhije, o preganjanju nemštva.

Za Slovence se je položaj pod Taaffejem nedvomno popravil na Kranjskem; vlada je Kranjsko v nasprotju s prejšnjimi režimi priznala za deželo s slovensko večino. Izredno pomembno je bilo, da je bil za deželnega predsednika na Kranjskem prvič (in zadnjič) imenovan Slovenec, Andrej Winkler, ki je ostal na tem mestu dvanajst let (1880-1892). Winkler je bil po rodu z Goriškega, bil je na Goriškem državni uradnik, tudi deželni in državni poslanec v šestdesetih in sedemdesetih letih, sicer zvest somišljenik vsakokratne vlade, a vendar vselej Slovenec, z velikimi zaslugami za uveljavljanje slovenščine v uradih. Kot deželni predsednik na Kranjskem je veliko napravil za slovensko poslovanje in za nastavljanje slovenskega uradništva. S slovenske strani so ga sicer mnogi dostikrat zelo kritizirali, vendar nam njegovo celotno vlogo najbolj jasno kaže besno sovraštvo, ki ga je nemška stranka vseskozi čutila do njega. Vladna pomoč nemški stranki na Kranjskem je s Taaffejevo vlado ugasnila, vladni aparat ni več pomagal pri volitvah, uradništvo ni bilo več siljeno v protislovensko glasovanje, število slovenskih uradnikov je naraščalo. Karieristi in lokalni veljaki so nemško stranko zapustili in se pridružili slovenski. Dnevnik, ki ga je nemška stranka izdajala v Ljubljani (Laibacher Tagblatt), je leta 1880 nehal izhajati - nadomestil ga je skromen tednik (Laibacher Wochenblatt). Taaffejeva vlada sicer ni hotela predčasno razpustiti kranjskega deželnega zbora z nemško večino, ki je bil izvoljen v času najhujšega nemškega libe-

⁴ Slovenec 12. okt. 1885.

⁵ Slovenec 11., 13., 14., 15. okt. 1891.

ralnega pritiska 1877, kakor so to želeli Slovenci, tako da je do slovenske večine v deželnem zboru prišlo šele po volitvah 1883. Deželni glavarji so bili odtlej imenovani iz vrst slovenske večine - te navade ni imela dotlej nobena avstrijska vlada (z izjemo Hohenwartove). Mesta in trgi na Kranjskem so se politično slovenizirali. Tu so bile dotlej najhujše bitke med slovensko in nemško stranko. Zmaga v posameznih volilnih okrajih je bila dostikrat odvisna od nekaj glasov, volitve 1873 in 1877 pa so dale Nemcem popolno zmago. Razmerje glasov je bilo 1130 : 465 (1873) in 1090 : 560 (1877) v nemško korist. Zdaj se je položaj popolnoma spremenil. Že pri državnozborskih volitvah 1879, pod prehodno Stremayrovo vlado, ko je bil Taaffe notranji minister, so zmagali Slovenci v vseh treh volilnih okrajih s 1000 : 820 glasovi. Pri naslednjih volitvah je padlo število nemških glasov na 221 (1883), po volitvah leta 1885 pa so se Nemci s svojimi kandidaturami v mestni kuriji omejili na kočevski volilni okraj, ki so jim ga Slovenci (z izjemo 1888) prepuščali brez boja. Tudi v kmečki kuriji, kjer je v času nemškega liberalnega pritiska glasovalo za nemško stranko nad 10 % volilnih mož, je zdaj število nemških volilcev usahnilo. Po letu 1885 nemških kandidatov v kmečki kuriji ni bilo več. Ostala pa je v nemški posesti veleposestniška kurija, tudi so ohranili Nemci svojo gospodarsko moč v deželi. Tudi statistika občevalnega jezika nam kaže del tega, za Slovence ugodnega procesa v Taaffejevi dobi. Število Nemcev na Kranjskem je padlo od leta 1880 do 1890 za pol odstotka (od 6,1 % na 5,6 %), v Ljubljani od 21 % na 17 %.

Na Štajerskem in Koroškem se je sicer tudi več stvari spremenilo na bolje. Slovenski jezik si je pridobil to ali ono pravico, zlasti na Štajerskem. Namestnik štajerskega deželnega glavarja je bil od 1884 naprej imenovan iz vrst slovenskih poslancev, česar tudi ni dotlej delala nobena avstrijska vlada. Vendar pa do kakega bistvenega premika v položaju Slovencev na Štajerskem ali Koroškem ni prišlo. Pri volitvah so sicer Slovenci zdaj brez izjeme zmagovali v vseh kmečkih volilnih okrajih, ki so bili prej sporni, tudi tam, kjer je bil ta boj prej najtežji, v mariborskem in velikovškem. V mestni kuriji pa so ostali Nemci enaki gospodarji kot poprej. Število slovenskih volilcev v mestni kuriji je sicer poraslo in je znašalo večinoma okrog 20 % volilnih upravičencev. Zlasti ostri so bili boji v celjskem državnozborskem volilnem okraju, vendar zmage Slovenci niso mogli doseči. Na Koroškem so Slovenci razen ene edine izjeme (1884), ko so se (in niti ne s slabim uspehom) spustili v boj v Velikovcu, Pliberku in Železni Kapli, prepuščali mestno kurijo brez boja nemški stranki. Uradništvo na Štajerskem in še bolj na Koroškem je bilo pretežno nemško in je v svojem delovanju nastopalo večinoma protislovensko, čeprav ne več v vladnem imenu. Po statistiki občevalnega jezika so imeli Nemci na Spodnjem Štajerskem večino v pomembnejših mestih in še v nekaj drugih občinah. Stanje, ki je bilo pred Taaffejem, se je nadaljevalo tudi pod Taaffejem. Še celo več: število občin, ki so imele nemško večino, se je od leta 1880 do 1890 zvečalo od 18 na 22, delež slovenskega prebivalstva pa se je zmanjšal za en odstotek (od 89 % na 88 %). Še slabše je bilo na Koroškem: tu je na ozemlju Slovenske Koroške, kakor jo je omejil B. Grafenauer v Koroškem zborniku 1946, padel delež Slovencev v istem času za 3 odstotke (od 68 % na 65 %). Pri tem pa ni šlo le za relativen padec,

ampak je število Slovencev kljub porastu prebivalstva tudi absolutno padlo od 101.874 na 100.604.⁶

V času Taaffejeve vlade se Slovenci uradno za Zedinjeno Slovenijo niso nič več oglašali. Ta izločitev Zedinjene Slovenije iz narodnega programa je bila predvsem posledica ozirov na vlado, pa tudi na parlamentarne zaveznike. Zlasti v začetku velja naziranje, da se preveč ne sme zahtevati. Navajajo primer Čehov, ki so leta 1871 preveč zahtevali, pa je zato padla Hohenwartova vlada in niso dosegli ničesar. Namesto Zedinjene Slovenije so se postavljale od časa do časa nekatere nadomestne zahteve. Prva taka je bila zahteva po ustanovitvi višjega deželnega sodišča v Ljubljani, ki bi obsegalo slovenski del Štajerske in Koroške, celo Kranjsko in Primorsko. Ta zamisel se je pojavila takoj ob začetku Taaffejeve vlade leta 1879, proti koncu Taaffejevega obdobja pa jo je sprejel 1. shod slovenskih in istrskih hrvatskih poslancev 2. oktobra 1890, potem pa še kranjski deželni zbor 25. novembra 1890. To je bilo v času, ko so dogodki okrog nemško-staročeškega sporazuma prinesli precejšnjo razgibanost v slovensko politično življenje in so se pojavljale težnje, da bi se moral podoben sporazum uveljaviti za dežele, kjer živijo Slovenci v manjšini. Druga, ne tako široka (ker se ni nanašala na vse Slovence), a še bolj pogosto ponavljajoča se zahteva je terjala poseben oddelek namestništva v Mariboru ali Celju za slovenski del Štajerske. Kakor prva se tudi druga zahteva ni nikdar izpolnila.

Zahteve po večjem upoštevanju slovenščine v uradih, na sodiščih in v šolah, ki so jih slovenski poslanci neprestano ponavljali v dunajskem parlamentu, so prinesle nekaj Slovcem ugodnih resolucij državnega zbora, več ministrskih naredb, med katerimi naj posebej omenimo naredbo pravosodnega ministra Pražaka z dne 18. aprila 1882, ki je odredila sprejem slovenskih vlog na sodiščih v območju višjega deželnega sodišča v Gradcu tudi v primerih, če stranka obvlada nemški jezik, več konkretnih rešitev glede slovenskega učnega jezika v posameznih šolah, razne nastavitve slovenskih uradnikov itd. Vseh teh posameznih in postopnih koncesij niti ni bilo tako malo, kakor se velikokrat misli, niti niso bile nepomembne, gotovo pa je res, da se rešitvi slovenskega vprašanja in enakopravnosti slovenskega naroda in jezika še zdaleč niso približale. Zato je vse to zbuvalo občutek pobiranja drobtinic, ki padajo z vladne mize, občutek zgrešene, drobtinčarske politike.⁷ Ta občutek se ponavlja že od prvih let Taaffejeve vlade naprej. Od časa do časa so zahtevali odločnejšo politiko, izstop poslancev iz Hohenwartovega kluba, kritizirali vlado in parlamentarne zaveznike, češ da negativno vplivajo na slovensko politiko, zahtevali obnovo programa Zedinjene Slovenije. Na drugi strani pa so poudarjali, da zagovarjajo Slovenci Taaffejevo vlado samo "faute de mieux", ker "vlada, katera utegne priti za Taaffejem, bode brž ko ne še veliko manj naklonjena slovenskemu

⁶ Glej o vsem tem V. Melik: O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti 1861-1918 (Zgodovinski časopis 24, 1970, str. 39-51); v naši knjigi na str. 208-221.

⁷ Prim. Slovenski narod 5. febr. 1891.

življu, kakor dosedanja”, kakor se je izrazil Šuklje v kranjskem deželnem zboru.⁸ In to zadnje naziranje je vedno prevladalo.

Če bi merili slovenski razvoj štirinajstletnega obdobja 1879-1893 samo po rezultatih bojev za politične zahteve ter enakopravnost slovenskega jezika v šoli, uradu in na sodišču, bi rezultat ne bil preveč razveseljiv. Prav tako je bil šibek gospodarski razvoj slovenskega ozemlja in ni bila preveč pozitivna rast slovenske narodne zavesti na precejšnjem delu slovenskega ozemlja. Močno drugačna in zelo pozitivna slika pa se nam pokaže, če primerjamo splošno razvojno stopnjo slovenskega naroda in njegove kulture v začetku in na koncu Taaffejevega obdobja. Slovensko časopisje je močno poraslo, prav tako je raslo število slovenskih organizacij na najrazličnejših področjih. Večala se je ustvarjalnost v kulturi in v znanosti. Zlasti od osemdesetih let naprej je Slovenska Matica vedno bolj prehajala na izdajanje pravih, originalnih slovenskih znanstvenih del. Letopis Matice Slovenske se je tedaj spremenil v zbornik izvirnih znanstvenih razprav. Slovenska bibliografija za leto 1879 je imela približno sto enot, bibliografija za leto 1893 pa trikrat več. Mohorjeva družba je leta 1875 presegla število 25.000 članov, leta 1891 pa jih je imela že več kot 50.000. Na koncu Taaffejevega obdobja so Slovenci že povsem razvit narod z razplasteno družbo, z razvito kulturo, znanostjo in umetnostjo, z najrazličnejšimi gospodarskimi, političnimi, kulturnimi društvi in organizacijami, povsem izoblikovanim jezikom in strokovno terminologijo, skratka, narod, ki ima sicer nešteto težav in problemov, ki mu nasprotniki še vedno odrekajo enakopravnost, ki še vedno nima docela slovenskih srednjih šol niti univerze, ki je zato sicer velikokrat poln dvomov vase in pesimizma, ki pa vendarle nedvomno in trdno obstaja in živi.

Med Slovenci obstajata v vsem tem času dve stranki, delavska in meščanska. Delavska je v teh letih še skromna po številu pripadnikov in brez politične moči. Meščanska, tako imenovana “narodna stranka” govori v imenu ogromne večine Slovencev in je edina, ki lahko nastopa v volilnem boju. V tej stranki so združeni tako liberalni kot klerikalni Slovenci, ki nastopajo na zunaj v znamenju sloge enotno in vodijo skupno politiko v dunajskem parlamentu in v deželnih zborih. Ob vsej slogi pa živita oba tabora, tako klerikalni kot liberalni, vsak svoje življenje. Vsak ima svoja glasila. Medtem ko je liberalni Slovenski narod starejši, dnevnik že od sedemdesetih let (1873), je postal klerikalni Slovenec dnevnik šele 1883. Od pokrajinskih glasil je pri mariborskem (Slovenski gospodar) in celovškem (Mir, začel 1882) prevladovala konservativna katoliška smer, pri goriškem (Soča) in tržaškem (Edinost) pa liberalna. V kulturnem življenju je bil liberalni tabor glede ustvarjalcev, kvalitete in časopisja mnogo močnejši. Po zasedbi vodilnih političnih mest sta si bila oba tabora približno enaka. Položaj po deželah je bil sicer različen, vendar je klerikalna smer izrazito prevladovala samo na Koroškem.

⁸ Obravnave deželnega zbora kranjskega 31, str. 327 (24. nov. 1890).

V okviru sloge so pristajali liberalci na geslo "vse za vero, za dom, za cesarja", ki je dobilo po Bleiweisovi smrti še nekak poseben pomen kot simbol zvestobe Bleiweisu. Sprejemali so "krščansko" in tudi "katoliško podlago", sprejemali so naziranje, da je katoličanstvo glavni steber narodne zavesti med Slovenci in da uničuje narodni napredek, kdor se postavlja "cerkvi in veri v nasprotje".⁹ Poskušali so krčevito trdovratno plavati po sredi, kakor je zelo posrečeno zapisal Janko Kersnik.¹⁰ Zaradi takih stališč je že Prijatelj večkrat govoril o "skrivnih liberalcih", Kermavner pa je zelo odločno trdil, da ne smemo govoriti o liberalcih, ampak samo o kriptoliberalcih.¹¹ Tako naziranje se mi zdi nekoliko pretirano. Izrazu liberalci so se naši liberalci sicer res najrajši izogibali, zato so ga pa tem rajši v neštetih drobnih polemikah uporabljali njihovi klerikalni nasprotniki – drug za drugega pa so oboji točno vedeli, kaj so.

O kaki kapitulaciji liberalnega tabora pred klerikalnim ne moremo govoriti. Uradni slogaški volilni proglesi sicer uporabljajo zgoraj omenjeno Bleiweisovo geslo "vse za vero, za dom, za cesarja", ne kličejo pa na obrambo vere in cerkve in se bistveno razlikujejo od volilnih zahtev, ki jih postavlja Slovenec. Res je, da glasujejo tudi liberalci za konservativno reformo šolskega zakona leta 1883, vendar je pri tem treba poudariti, da ni šlo pri tem za domače liberalno-klerikalne odnose, ampak za koalicijo nemških klerikalcev in Slovanov v dunajskem parlamentu. To nam zelo jasno kaže diskusija v poslanski zbornici. Štajerski nemški liberalni poslanec Carneri je poudarjal, da je pravzaprav ogromna večina zbornice proti reformi, da so zanj samo klerikalci in fevdalci, "Čehi in Slovenci so proti, in sicer iz naprednih razlogov; držijo pa jih v šahu z grožnjo, da bi klerikalci lahko odpadli, s tem pa bi se razsula sedanja večina". Dalmatinski hrvatski poslanec, liberalni dr. Miho Klaić pa je deset dni zatem razlagal zadržanje slovanskih poslancev, ki so se morali odločiti za tiste, ki so proti reformi, ali za tiste, ki so za reformo. "Šlo nam je za to, ali hočejo gospodje (ki so za reformo, V. M.) kaj malopridnega, kaj res škodljivega. Ker pa temu ni tako, smo se morali odločiti za one, ki so nam blizu predvsem po naši simpatiji in naših političnih interesih. Ti gospodje, ki hočejo to določbo, so poslanci iz nemških dežel, ki so, čeprav trdni Nemci, od časa, ko sedimo v tej visoki zbornici, vselej pokazali razumevanje za naše upravičene narodnostne zahteve. Od časa, ko smo se prikazali v tej visoki zbornici, smo se postavili na stran teh gospodov in jim bili zvesti. Da zdaj v tem odločilnem trenutku držimo z njimi, se nam ne zdi samo stvar časti, ampak tudi politična potreba."¹² Upoštevati moramo tudi to, da je bil zakon sam kompromis, ki še daleč ni odgovarjal vsem težnjam klerikalnega tabora.

⁹ Ivan Prijatelj: Janko Kersnik, njega delo in doba, sešitek II. in III., Ljubljana 1914, str. 311.

¹⁰ Janko Kersnik: Zbrano delo, Peta knjiga, Ljubljana 1952, str. 216 (Pirhi).

¹¹ Dušan Kermavner: Slovenska politika v letih 1879 do 1895, Ljubljana 1966, str. 9-10.

¹² Iz Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, IX. Session, str. 10208 (Carneri 17. apr. 1883) in 10636 (Klaić 27. apr. 1883).

Tudi v času sloge je prihajalo med liberalnim in klerikalnim taborom od časa do časa do večjih ali manjših spopadov. Na marsikaterih volitvah so se pojavili proti uradnim kandidatom slogaškega vodstva protikandidati – proti uradnim kandidatom liberalne smeri klerikalni protikandidati, proti uradnim kandidatom klerikalne smeri liberalni protikandidati. Del teh kandidatur je bil pretežno osebnega značaja, volilni boj pa se je oprl tudi na liberalno-klerikalna nasprotja, del pa je bil izrazito nazorskega značaja. Take volitve se pojavljajo že leta 1883, prevladujejo pa že na Kranjskem in na Goriškem leta 1889 in 1891. Liberalno-klerikalni spopadi so se kazali tudi v društvenem življenju, na primer pri Slovenski matici, kjer so leta 1886 nadvladali liberalci, v razpravljanih o znanosti in zlasti literaturi, v raznih polemikah, v Mahničevem pisanju itd. Kolikor bolj se bližamo devetdesetim letom, toliko pogostejši so postajali ti spopadi, ki so končno privedli do konstituiranja dveh strank. Oblik in izida tega boja pa najbrž ne moremo prav razumeti, če ne upoštevamo različnih nians v katoliškem taboru. Znatno del duhovščine je izrazito slogaško usmerjen in ne želi zapustiti skupne stranke, če ni k temu prisiljen – bodisi od odprtih, proticerkvenih, liberalnih nastopov z liberalne strani, bodisi od vedno hujšega pritiska z lastne, katoliške strani. Zdi se mi, da je Mahničev boj za ločitev duhov v veliki meri namenjen prav tej skupini. Ravno tako se liberalci prav zaradi te katoliške skupine obotavljajo z odkrito besedo. Na drugi strani gre zasluga za zmago klerikalizma novemu, mlademu katoliškemu gibanju, ki se je zavedalo važnosti socialnega vprašanja, novih možnosti parlamentarizma in demokracije, ki se je “v svoji politični akciji obleklo socialno, ljudsko”, da uporabimo Kermavnerjeve besede,¹³ in zaradi tega tudi zmagalo nad liberalnim taborom, stranko meščanstva in bogatega kmeta, ki torej nikakor ni bilo več konservativno in je s staro, konservativno katoliško strujo, prevladujočo v sedemdesetih letih in v večini osemdesetih let, tudi marsikje prišlo v konflikt. Toda vrnimo se nazaj na glavni del Taaffejevega obdobja.

Razen liberalno-klerikalnih konfliktov, o katerih smo govorili, se v tem času pojavljajo tudi drugi. Povezani so v glavnem z vprašanjem: ali popustljivejša, bolj oportunistična politika do avstrijske vlade – ali bolj odločna, radikalnejša politika. V letih 1883–1885 je bil ta spor med slovensko vladno stranko na Kranjskem, tako imenovanimi elastikarji s Šukljetom na čelu, ter “radikalno stranko”. Ti in podobni spori so bili v tedanjem času v središču pozornosti, iz časovne oddaljenosti pa gledamo nanje precej drugače. Vsekakor so, prav ker se ponavljajo, izredno značilni za začarani krog, ki se je v njem vrtela slovenska politika odnosov do avstrijskega režima v vsem tem času, za dileme, ki jih ni znala razrešiti. Poudariti velja, da se nasprotja med oportunističnejšimi in med odločnejšimi v narodnostnem oziru nikakor ne krijejo s konservativno-liberalnimi nasprotji. Tako kakor najdemo liberalce med najbolj vnetimi zagovorniki vladne politike, najdemo tudi klerikalce med najbolj odločnimi glasniki opozicijskih tendenc. Ponekod (vendar je tudi tu treba

¹³ V op. 11 cit. delo str. 471.

biti zelo previden) gre za razliko med slovensko politiko na Kranjskem, ki bolj teži k oportunistu, in med politiko v drugih deželah. Posebej pa je treba opozoriti še na osebna nasprotja in osebne povezave, ki igrajo na Slovenskem tudi v tem času dokaj opazno vlogo.

Slovenska narodna stranka je v Taaffejevem obdobju precej izgubljala svojo nekdanjo trdnost. Vodstvo je postajalo vedno bolj odmaknjeno od množic. Poslance so izbirali iz dokaj ozke družbe posvetne in duhovniške inteligence, na

lokalne veljake, ki so jih pritegovali v času velikih narodnostnih bojev, so se zdaj le bolj malo ozirali. Začenjalo se je govoriti o advokatokraciji. Ta odmaknjenost vodstva je vzbujala nevoljo v lokalnih krogih, vedno hujši socialni problemi pa so ustvarjali še drugo nezadovoljstvo, ki se je kazalo na primer v radikalno-demokratskem obrtniškem gibanju v Ljubljani v začetku osemdesetih let in še marsikje drugje.

Kakor vemo, so staroslovenci izvolili leta 1873 grofa Hohenwarta za državnega poslanca. V letih 1879/1880 so prišli v parlament kot slovenski kandidati še štirje Nemci.¹⁴ Nekaj let so slovensko stranko Kranjske zastopali na Dunaju štirje Nemci in štirje Slovenci. V volilnih okrajih z večjim številom nemškega prebivalstva so mogle take kandidature izvirati iz težnje, da bi bilo lažje doseči zmago, drugod pa so bile izraz želje, da bi se slovenska stranka pokazala pred vlado in cesarjem kot zmerna, spravljiva, vredna zaupanja, pa tudi upanja, da bi prek ljudi z visokimi zvezami kaj dosegla. Najbolj tipična je bila izvolitev kneza Windischgrätza, ki ga je za poslanca nasvetoval Hohenwart prav zaradi zvez z dvorom in kot primerne za osebne intervencije.¹⁵ Vsi slovenski kandidati so disciplinirano odstopili. Edino, kar je centralni volilni odbor lahko zapisal za Windischgrätza v priporočilo volilcem, je bilo, da je "v višjih krogih visoko cenjen".¹⁶ Ti nemški poslanci slovenske stranke so deloma odpadli leta 1885, deloma šele leta 1891. Po tem letu je ostal samo najpomembnejši med njimi, grof Karl Hohenwart.

Skoraj četrto stoletja je predstavljal grof Hohenwart slovenske volilce v poslanski zbornici dunajskega parlamenta, vendar bi ga slovenskega poslanca po prepričanju nikdar ne mogli imenovati. Njegovi govori v parlamentu so veljali širšim, državnim problemom, ne pa položaju in problemom slovenskega naroda. Bil je šef velike stranke, avstrijski državnik, ne pa slovenski politik. Vendar je imel izredno močno vlogo v slovenski politiki. Po programu, s katerim je nastopil leta 1879 na volitvah v kranjskem veleposestvu, naj bi veleposestvo kot konservativen element posredovalo v narodnostnem oziru ter med mestnim in kmečkim prebivalstvom, proti prenegljenemu novotarjenju na eni in odreveneli stagnaciji na drugi strani.¹⁷ Takšne Hohenwartove konservativnosti seveda nikakor ne smemo razumeti v smislu klerikalne konservativnosti. Hohenwart je stal nad slovenskimi klerikalno-liberalnimi trenji.

Leta 1879 so slovenski poslanci ponovno vstopili v Hohenwartov klub, v njegovem vodstvu pa niso bili posebej zastopani. Predsednik je bil Hohenwart, podpredsednika pa dalmatinski Hrvat Klaić in nemški klerikalec Lienbacher. Tudi v eksekutivnem komiteju desnice ni bilo nobenega Slovenca – oziroma so se Slovenci zadovoljevali s tem, da jih je zastopal Hohenwart.¹⁸ V delegacije so slovenski kranjski poslanci celih sedem let stalno (do 1886) volili Hohenwarta. Šele počasi in v

¹⁴ Schneid, Margheri, Gödel, Windischgrätz.

¹⁵ Glej korespondenco, objavljeno v Naših zapiskih 7, 1910, str. 83, 106.

¹⁶ Slovenski narod 10. dec. 1879.

¹⁷ V op. 15 cit. delo str. 82.

¹⁸ Slovenski narod 10., 11. okt. 1879.

glavnem pod pritiskom kritike slovenske državne politike se je ta podrejenost Hohenwartovemu vodstvu začela spreminjati. Po novih volitvah 1885 so Slovenci sklenili, da bodo vse domače zadeve najprej pretresali med seboj, potem šele v klubu. Pri volitvah v delegacije so začeli voliti vsako leto drugega poslanca. Do še večje osamosvojitve je prišlo 1891, ko je postal Šuklje član vodstva Hohenwartovega kluba.¹⁹

Če hočemo na koncu povzeti glavne značilnosti slovenske politike v Taaffejevem času, bomo ugotovili naslednje: Slovenska politika tega časa se je vrtele v začaranem krogu. Od velikih točk slovenskega nacionalnega programa ni bila dosežena nobena. Ker reševanje slovenskega narodnega vprašanja na revolucionaren način za slovensko meščanstvo v nobenem primeru ni prišlo v poštev, si je bistveno drugačno in uspešnejšo politiko težko misliti. Pred radikalnejšo politiko je Slovence zlasti zaustavljala strah pred razbitjem večine v državnem zboru in pred padcem Taaffejeve vlade, pred novo nemško-liberalno vlado. Razen tega so Slovenci z nekoliko preveliko ustrežljivostjo poslušali migljaje od zgoraj, želje cesarja in vlade – to pa ni bila samo slovenska posebnost, ampak v veliki meri značilnost časa in monarhije. S preveliko naivnostjo so se Slovenci zlasti v prvem obdobju prepuščali vodstvu Hohenwartovih konceptov. Ker so se Slovenci vseh teh napak že v tistem času zavedali, je bila ta politika ves čas kritizirana in obsojana, toda boljše poti tudi kritiki niso nastopili. Na ta način med različnimi tabori, strujami in smermi ni bilo kakih bistvenih razlik. Ne glede na uspehe in neuspehe drobtinčarske realne politike je bil v Taaffejevem času nedvomno dosežen velik nadaljni dvig kulturne ravni in splošno razvojne stopnje slovenskega naroda. Močno negativna poteza tega časa pa je bila globoka gospodarska kriza z velikim izseljevanjem, pa tudi nazadovanje na severni narodnostni meji. Gospodarski, socialni in politični problemi in konflikti so se bolj in bolj kopičili. Taaffejeva doba jih v glavnem ni reševala – toliko več težav so zato povzročali naslednjemu obdobju.

DIE SLOWENISCHE POLITIK ZUR ZEIT DER REGIERUNG TAAFFE (Zusammenfassung)

Zur Zeit der Regierung Taaffe (1879-1893) gehörten die Slowenen der regierungstragenden Mehrheit im Parlament an. Dieser Wechsel ins Regierungslager machte sich in Krain stark bemerkbar, in Kärnten und in der Steiermark jedoch in weit geringerem Masse.

Zur Zeit der Regierung Taaffe stellen die Slowenen offiziell keinerlei Forderungen nach einem vereintem Slowenien auf. Zu dieser Auslassung des vereinten Sloweniens aus dem nationalen Programm kam es vor allem aus Rücksicht auf die Regierung, aber auch auf die Verbündeten im Parlament – auf Tschechen, Polen und die deutschen konservativen Mitglieder des Hohenwartklubs, dem auch die Slowenen angehören. Es setzt sich die Ansicht durch, man dürfe nicht zu hohe Forderungen stellen. Anstelle der früheren Forderung nach dem vereintem Slowenien kommen von Zeit zu Zeit verschiedenen

¹⁹ Slovenec 15. apr. 1891.

Ersatzforderungen vor wie die nach der Gründung Oberlandesgerichts in Ljubljana, das für den slowenischen Teil der Steiermark und von Kärnten, für ganz Krain und das Küstenland zuständig sein sollte. Diese Forderung kommt im Jahre 1879 auf, kurz nach dem Amtsantritt von Taaffe, gegen Ende der Taaffeschen Zeit wurde sie bei der 1. Zusammenkunft der slowenischen und istrisch-kroatischen Abgeordneten am 2. Oktober 1890 beschlossen, am 25. November 1890 auch vom Landtag von Krain.

Durch die wiederholten Forderungen slowenischer Abgeordneter im Reichsrat nach grösserer Geltung der slowenischen Sprache in Ämtern, Gerichten und in den Schulen wurden einige slowenenfreundliche Resolutionen des Reichsrats erwirkt, einige Ministerialerlasse, darunter soll der Erlass des Justizministers Pražak vom 18. April 1882 besonders erwähnt werden, in dem verordnet wird, dass im Sprengel des Oberlandesgerichts von Graz slowenische Eingaben auch von solchen Parteien anzunehmen sind, die der deutschen Sprache mächtig sind - ferner mehrere konkrete Massnahmen hinsichtlich des Gebrauchs der slowenischen Sprache in einzelnen Schulen usw. Alles in allem genommen waren diese allmählichen Zugeständnisse nicht so selten, wie man gemeinhin denkt, auch waren sie nicht ganz unbedeutend, doch ist es andererseits auch wahr, dass die Gleichberechtigung der slowenischen Nation und Sprache noch weit entfernt war. Deshalb konnte der Eindruck entstehen, dass das alles nur Brosamen von einer reich gedeckten Tafel seien, das Gefühl, dass die eingeschlagene Politik verfehlt ist.

Von den grossen Forderungen des slowenischen nationalen Programms wurde keine einzige erfüllt. Weil aber eine revolutionäre Lösung der slowenischen nationalen Frage für das slowenische Bürgertum überhaupt nicht in Frage kam, ist eine wesentlich verschiedene und erfolgreichere Politik kaum denkbar. Vor einer mehr radikalen Politik schrakten die Slowenen zurück auch in der Furcht mit einer solchen Politik die Mehrheit im Reichsrat zerschlagen und damit den Fall der Regierung Taaffe verursachen zu können, in der Furcht vor einer neuen deutschliberalen Regierung. Ausserdem folgten die Slowenen eine Spur zu willig jedem Fingerzeig von oben, jedem Wunsch von Kaiser und Regierung - auch das war aber nicht nur den Slowenen eigen, es war ein allgemeines Merkmal der Zeit und Monarchie. Zu naiv überliessen sich Slowenen besonders in der ersten Zeit der Führung der Hohenwartschen Konzeption. Weil sich die Slowenen schon zu jener Zeit aller dieser Fehler bewusst waren, fehlte es nicht an Kritik dieser Politik, doch schlugen auch die Kritiker keinen besseren Weg ein. Die Unterschiede zwischen einzelnen Lagern, Richtungen und Gruppen waren unbedeutend. Wenn wir die Erfolge und Misserfolge der Brosamen-politik ausser Acht lassen, müssen wir doch feststellen, dass in der Zeit der Regierung Taaffe eine allgemeine Erhöhung des Kulturniveaus und der allgemeinen Entwicklungsstufe des slowenischen Volkes erreicht worden ist. Ein stark negatives Merkmal dieser Zeit sind dagegen die tiefe Wirtschaftskrise mit der durch sie bedingten Auswanderung und grosse Gebietsverluste an der nördlichen nationalen Grenze. Wirtschaftliche, soziale und politische Probleme und Konflikte häuften sich, in der Zeit Taaffes wurden sie meist beseitigeschoben - um in der folgenden Zeit um so mehr Schwierigkeiten zu bereiten.

DRUŽBENE RAZMERE V LJUBLJANSKI ŠKOFIJI V DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA

Predavanje na Missievem simpoziju, ki ga je organizirala Slovenska teološka akademija v Rimu od 8. do 11. septembra 1987. Izšlo v zborniku Missiev simpozij v Rimu (1987), Celje 1988, str. 84-94. Naš ponatis je razširjen s povzetkom v nemškem jeziku.

Za ozemlje ljubljanske škofije, to se pravi za Kranjsko, je bilo, kakor za drugo slovensko ozemlje, večino druge polovice 19. stoletja značilno dvoje: nacionalni boji in strankarski spopadi. Oboje se je na poseben način prepletalo med seboj.¹

Kmet na Kranjskem je bil povsem slovenski, razen v nemških jezikovnih otokih na Kočevskem in v Beli peči. Kot jezik kulturne družbe pa si je slovenščina šele počasi utirala pot. Zadovoljivo slovensko pisati je znala šele generacija, ki je začela hoditi v gimnazije sredi 19. stoletja, ko so uvedli slovenščino kot učni predmet. Pri popisu prebivalstva leta 1869 je v središču Ljubljane le malokateri hišni lastnik in družinski poglavar izpolnil dvojezične nemško-slovenske vprašalnike v slovenščini.² Meščanstvo in izobraženci, ne glede na to, ali so bili po rojstvu Slovenci ali Nemci in ali so obvladali slovenščino ali ne, so se odločali za slovensko ali nemško narodnost. Tisti, ki so sprejemali nemščino kot jezik omikane družbe, slovenščino pa kot jezik nižjih plasti, in so hoteli obdržati nemško kulturo kot gospodujočo, so bili za nemško narodnost. Ko so se v 60. letih oblikovale politične stranke, so se oblikovale po narodnostni opredelitvi: nastali sta slovenska in nemška stranka. Narodnostna opredelitev je ohranila na Slovenskem vse 19. stoletje glavno vlogo v oblikovanju meščanskih strank. S slovensko zmago v kmečki kuriji januarja 1867 se je prvič pokazalo, da ima slovensko narodno gibanje množično podporo, v mestni kuriji pa sta bili obe stranki približno enako močni. Tudi v posameznih pomembnejših krajih kmečke kurije so krajevni veljaki radi stopali v vrste nemške stranke. Staro plemstvo se je večinoma opredelilo nemško.

Nemška stranka na Kranjskem je nosila dolgo časa ime ustavoverne stranke in je imela vseskozi liberalen, svobodnjaški značaj. Nemški katoliški (in drugi) konservativci slovenskemu narodnemu gibanju niso nasprotovali, čeprav se niso v celo-

¹ Obilo podatkov o tem času dajejo: Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895. Šest knjig. Ljubljana 1955-1985. Političnozgodovinske opombe napisal Dušan Kermavner; Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928; Fran Zwitter, Slovenski politični prehod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike. Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 75-153; v knjigi Fr. Zwitter: O slovenskem nacionalnem vprašanju, Ljubljana 1990, str. 228-314.; Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861-1918. Ljubljana 1965. Glej tudi moje razprave o slovenski politiki v letih 1861-65 (Zgodovinski časopis 18(1964), 1867 (ZČ 19/20, 1965/66), 1867-70 (ZČ 22, 1968), 1868-71 (ZČ 23, 1969), 1868-72 (Časopis za zgodovino in narodopisje 40, 1969), 1872-76 (ZČ 26, 1972), 1876-79 (ZČ 28, 1874), 1879-93 (ZČ 29, 1975), 1893-1904 (ZČ 33, 1979).

² Popisnice so shranjene v Zgodovinskem arhivu, Ljubljana.

ti strinjali s slovenskimi zahtevami. Na Kranjskem se v političnih bojih niso samostojno pojavljali. Del plemstva te smeri je bil iz zvestobe cesarskim vladam najprej v ustavoverni stranki, jo je pa leta 1879 zapustil in je bil za časa Taaffeja vrsto let povezan s slovensko stranko (grofa Margheri in Thurn sta bila najprej poslanca ustavoverne, nato slovenske stranke). Ta je precej časa zlasti rada volila nemške konservativce (Hohenwart, Windischgrätz) v državni zbor, pomagali naj bi ji tudi k večjemu upoštevanju v visokih krogih. V kranjskem veleposestvu so se združeni Slovenci in nemški konservativci nekaj časa (a brezuspešno) poskušali uveljaviti s kandidaturami "konservativnega volilnega odbora". Nemški katoliški tabor je bil vedno manj enotnega mnenja o nacionalnem vprašanju. Slovanom nenaklonjene misli je imel že dr. Lienbacher s svojo skupino v 80. letih, krščanski socialci pa so pozneje dostikrat glasovali z nemškimi nacionalci proti Slovanom in Slovencem.

Slovensko narodno gibanje je od vsega začetka združevalo ljudi različnih nazorov, od skrajno demokratičnih do skrajno konservativnih. Majhen delež mestnega prebivalstva (na Kranjskem 1880 8 %, 1900 12 %), propad starega železarstva in premalo razvita moderna industrija, nacionalno razdeljeno meščanstvo – vse to je v zvezi s sorazmerno majhno razširjenostjo slovenskega liberalizma in še bolj levih smeri. Občutek zgodnjih voditeljev narodnega gibanja je bil, da je za uspeh predvsem potrebna enotnost. Zato so se silno trudili, da bi to enotnost ob vseh notranjih nesoglasjih, sporih in različnih pogledih na vsak način obdržali. Ta občutek se je podedoval iz roda v rod.

V narodnem gibanju je bila izredno močna vloga duhovščine. Zlasti v kmečki kuriji so bili duhovniki glavni organizatorji discipline v slovenski stranki, zato je stranka sprejela marca 1867 tudi vero v narodni program. Nacionalni nasprotnik, nemški liberalni tabor, je neprestano poudarjal, da je vse slovensko narodno gibanje nazadnjaško, klerikalno in ultramontansko. Zgodovinarji in literarni zgodovinarji so si dostikrat zastavljali vprašanje, ali je bilo število tistih, ki so zapustili slovensko stranko iz odpora do konservativnosti in klerikalnosti, veliko ali majhno.³ Po mojem mnenju kmečkih veljakov v 60. in 70. letih ni gnal v nemško stranko ta odpor, ampak predvsem hlepenje po koristih zaradi povezanosti z vladno stranko, po osebnem uveljavljanju in gospodarski rasti. Brž ko je ustavoverna stranka izgubila oblast, so se ti veljaki poslovenili. Velik del med njimi je konec stoletja znova menjal stranko in iz slovenske liberalne prestopil v katoliško.

Liberalna ofenziva v avstrijskem državnem zboru, ki se je začela 1867 proti konkordatu, dotedanji organizaciji šolstva in nekaterim zakonom, je povzročila najprej spremembo v odnosu Cerkve do države, nato pa organiziranje katoliške stranke v nemških deželah. Na volitvah je nastopila sredi leta 1870 in dosegla precejšnje uspehe zlasti v kmečki kuriji. Začele so se pojavljati katoliške družbe, katoliške čitalnice, politična in tiskovna katoliška društva. Ta proces je seveda segel tudi na

³ O Dežmanu: Prijatelj, Slov. kult. pol. zg., Druga knjiga, str. 61-82, Kermavner, prav tam str. 547-562. O Koroški: Janko Pleterški, Narodna in politična zavest na Koroškem. Ljubljana 1965, zlasti str. 164-204.

slovensko ozemlje in na Kranjsko. Del Slovencev je čutil potrebo po vključitvi v ta boj, toda večina v obeh taborih si je prizadevala ne načenjati tem, ki bi vodile k razdoru, in je iz želje po narodni enotnosti mirila obojne skrajneže. Liberalci so bili pripravljene na koncesije. Slovenski narod si je zapisal v program, da "ne bo nikdar preziral, kako globoke korenine ima v našem narodu katoliška cerkev. Dobro nam je znano, za koliko blagega narodnega razvitka se imamo nji zahvaliti in koliko ga imamo še od nje pričakovati. Tedaj ne bodo samo našemu listu verske zadeve, dogme in bistvene cerkvene naprave svete, kakor so celemu narodu, ampak poganjal se bode npr. tudi za to, da se neoskrunjeno ohrani cerkveno premoženje, da se ljudska šola ne loči od cerkve, da se oživlja bolj in bolj javno cerkveno življenje."⁴ Na drugi strani pa je rekel Franc Kosar na zborovanju slovenske štajerske duhovščine 1869: "Naše geslo bode vseskozi katoliška ljubezen; in ta nas uči, da, če se včasih po novinah ali društvih kaj prikaže, kar je proti načelom katoliškim, bomo z vso potrpežljivostjo ... sobrate svoje ... skušali prepričati pomote."⁵ Zmerni liberalci niso hoteli odkrito nastopati proti katoliškim stališčem in večinoma tudi ne zavračati ponudb za sodelovanje. Večkrat so prevzemali odborniška mesta v katoliških društvih. Tabori, neke vrste plebiscit za Zedinjeno Slovenijo, so uspeli, ker niso načenjali spornih problemov. Složnost jim je dala prepričljivost in veličastnost. Zadnji tabor je bil poletni 1871, vse pa kaže, da niso uničile taborov le vladne prepovedi, ampak tudi rastoči notranji spori, ki jih je bilo vedno težje krotiti. Do razkola je prišlo pred občnim zborom Slovenske matice septembra 1872. Liberalci so dotedanje narodno geslo "vse za vero, dom, cesarja" zamenjali z novim "vse za domovino, omiko in svobodo".⁶ Na državnih volitvah 1873 sta tabora nastopila ločeno, ločeno sta nastopala nato tudi v dunajskem parlamentu in v kranjskem deželnem zboru. Razkol ni bil v celoti nazorski spor, saj sta bila na Kranjskem v istem taboru povezana katoliška stran in velik del zmernih liberalcev, med katere lahko štejemo tudi Bleiweisa in njegovo ožjo okolico. Razkol je dal več možnosti za svobodno razglašanje liberalnih kulturnih in političnih nazorov, sprožil pa je tudi umazano medsebojno blatenje in povzročil hude volilne poraze slovenstva: na Kranjskem nemško večino pri državnih volitvah 1873 in deželnih 1877. Ista leta so bila tudi čas največjega pritiska nemške liberalne vlade na volilce. Takrat se je še utegnulo zdeti, da bo mogoče slovensko narodno gibanje zlomiti. Janko Pajk je sodil, da je versko vprašanje "nas Slovence nepričakovano prehitelo"⁷ in res je prišel za notranji razvoj na Slovenskem ta prvi razpor prezgodaj. Pojemanje kulturnega boja v avstrijskem merilu, zavest škode za narodnost, vedno močnejše javno razpoloženje proti razcepu je povzročilo popušcanje napetosti in novembra 1876 konec razpora.

⁴ Slovenski narod 2. 4. 1868.

⁵ Zgodnja danica 1869, str. 269-271.

⁶ Slovenski narod 21., 28. 9. in 21.-26. 11. 1872.

⁷ Janka Pajka Izbrani spisi. I, Maribor 1872, str. 17.

Novo stanje pa ni obnovilo razmer pred razporom. Prej je obstajala enotna slovenska stranka, ki jo je vodil Bleiweis s prvaki. V ožjem vodstvu ni bilo nobenega duhovnika. V času razdora se je na Kranjskem, zlasti v Ljubljani, utrdil liberalni tabor. Tu so zasnovali Narodno tiskarno (novembra 1871), sem so iz Maribora prenesli Slovenski narod (oktobra 1872). Katoliški tabor se je zares oblikoval šele med razdorom. Slovenec je začel izhajati oktobra 1873. Najpomembnejši katoliški politik je postal kanonik Karel Klun, leta 1877 edini duhovnik v kranjskem deželnem zboru. Sprava ni obnovila enotnosti, zdaj je bila sklenjena le sloga med dvema taboroma, ki sta obstajala naprej, vsak s svojim posebnim glasilom, s svojo posebno politiko. Skupna narodna politika je bila rezultat medsebojnih posvetov in dogovorov. Pomembna mesta so bila razdeljena med oba tabora. Liberalci so gospodovali v mestni kuriji, kmečko sta si delila nekako na pol. Vloga Bleiweisovih Novic je močno upadla. Bleiweis sam je bil do smrti bolj simbol kot voditelj. Po njegovi smrti so liberalci čutili potrebo po formalnem vrhovnem narodnem vodstvu, najbrž prav iz strahu pred katoliško strujo.⁸ Po pogrebu so v čitalnici nekako ustoličili za novega "očeta" Luko Svetca, češ da je zadnji nekdanje vodilne štiripe-resne deteljice (Bleiweis-Toman-Costa-Sveteč). V katoliškem taboru te rešitve niso sprejeli. Slovenec je zapisal, da je naš vrhovni voditelj naš narodni program, da je razpravljanje o osebnem nasledniku "prazno in nepotrebno ugibanje", ker nihče drugega dovolj ne nadkriljuje. Poudaril je, da je katoliški tabor že prej hodil "čisto samostojno pod narodno zastavo za vero, dom, cesarja in da bo tako vnaprej ter da je Slovenec bil in bo "katolišk, naroden, avstrijsk".⁹

S Taaffejevo vlado so prišli Slovenci iz opozicije v vladne klopi. Kranjska je bila priznana za slovensko deželo. Nemška stranka ni dobivala več vladne podpore, njen dnevnik se je spremenil v tednik, na volitvah je nehala biti pomemben nasprotnik, ohranila pa je veliko gospodarsko moč, velik vpliv in visoke položaje.

Taaffejeva vlada se je v parlamentu opirala (nekoliko poenostavljeno rečeno) na koalicijo slovanskih narodov in nemških konservativcev. Ta koalicija je imela istega nasprotnika, nemške liberalce, toda različne težnje. Nacionalnim strankam je šlo za narodne pravice, katoliškemu taboru za reformo liberalne zakonodaje. Taaffejeva vlada, ki je zatrjevala, da je "nad strankami", ni želela ustreči v celoti ne tem ne onim. Vsaka stran je dobila samo nekaj, nobena ni bila zadovoljna, toda iz strahu pred nemškim liberalizmom nobena ni hotela izzvati krize.

Ob koncu 70. in začetku 80. let po nekaterih značilnostih, sredi 80. let pa po drugih, se začenja obdobje, ki traja do začetka ali srede 90. let. To je čas, ko raste moč slovenske stranke na Kranjskem, ko je deželna vlada v rokah barona Andreja Winklerja, prvega in edinega slovenskega deželnega predsednika, ko glasneje nastopa socialno vprašanje. To je zadnje obdobje slogaštva, ko so v ospredju političnega dogajanja elastik Šuklje in radikal Hribar v liberalnem, kanonik Klun v katoliškem taboru. To je čas, ko se širi pri nas kakor v Evropi in v Avstriji nasploh

⁸ Slovenski narod 1. 12. 1881.

⁹ Slovenec 3. 12. 1881.

nova katoliška miselnost in dejavnost, ki navdušuje mlajšo duhovščino. Vodilna predstavnika nove smeri sta po značaju, nastopu, vlogi in delu sicer zelo različna Anton Mahnič, profesor bogoslovja v Gorici, ki je začel leta 1884 objavljati svoje odmevne članke, in Jakob Missia, ki je malo pozneje istega leta postal ljubljanski škof. Missieva vloga precej presega slovenski prostor, saj je imel pomembno mesto v avstrijskem merilu.

Anton Mahnič

Rimski katolik

Jakob Missia

V 80. letih se je vedno več govorilo in pisalo o socialnem vprašanju. Kmečkemu človeku so usahnili stoletni viri stranskih zaposlitev, ki so mu bile potrebne. Izselsjevanje je grozljivo naraščalo. Položaj je bil na Kranjskem posebno kritičen, saj je prebivalstvo v letih 1857-1910 naraslo za pičlih 16 %, precej manj kot v drugih deželah. Gospodarske težave so vzbujale tudi nezadovoljstvo z narodnim vodstvom, z rodoljubjem, ki mu je bila narodnost molzna krava,¹⁰ s preživetimi oblikami narodnih manifestacij, s kričanjem, spomeniki, veselicami, banketi in zastavami.¹¹ Sarkastično je zapisal Stritar leta 1884, da bo kmetova edina tolažba, ko mu bodo prodali domačijo, "da se je vse to vršilo v slovenskem jeziku".¹²

Glede odnosov med liberalnim in katoliškim delom slovenskega narodnega gibanja je marsikaj spominjalo na razmere okrog leta 1870: tudi zdaj so liberalci pristajali na staro geslo "vse za vero, dom, cesarja", ki je postalo tudi nekak simbol zvestobe Bleiweisu, sprejemali so "krščansko" in "katoliško" podlago, glasovali za konservativno reformo šolskega zakona (1883) in bili pripravljani na še različne take koncesije. Zato je že Ivan Prijatelj večkrat govoril o "skrivnih liberalcih", Dušan Kermavner pa je še bolj odločno poudarjal, da slovenski liberalci niso bili nobe-

¹⁰ Josip Stritar, Zbrano delo. Sedma knjiga. Ljubljana 1956, str. 142.

¹¹ Mahnič, Rimski katolik I, 1889, str. 571.

¹² Stritar, kor v op. 10, str. 146.

ni liberalci, ampak le "kripto-liberalci".¹³ Mislim pa, da lahko ohranimo oznako liberalci, saj so jo uporabljali v času, ki o njem govorimo, pa tudi liberalna usmerjenost je dostikrat popolnoma jasno prihajala do izraza. Liberalizem je štel dve vrsti somišljenikov. Eni so bili premožni ljudje, med njimi pa je bil velik del politično nestalen in se je bil pripravljen načelom vedno odpovedati, če so bile na vidiku primerne koristi. Drugim je šlo predvsem za ideje, pa so bili pripravljene zanje tudi trpeti; med njimi je bil zlasti del inteligence, učiteljstva.

Druga polovica 80. let je nasprotja med taboroma močno zaostila z domačimi in avstrijskimi problemi. Med domače spada zlasti afera Krutorogov, od katere mineva sto let. Februarja 1886 so se radikali polastili Narodne tiskarne in Slovenskega naroda, ki je zdaj začel objavljati temperamentne, dostikrat tudi vulgarne dopise Davorina Hostnika, Slovenca, ki se je bil preselil v Rusijo in je bil v Rilsku profesor. Hostnik, s psevdonimom Krutorogov, je bil popolnoma nekritično zaljubljen v Rusijo in je propagiral njeno notranjo in zunanjo politiko, še posebej pa se je pridružil tistim ruskim krogom, ki so v vzhodni politiki Leona XIII. videli veliko nevarnost za rusko pravoslavje. V takem duhu je pisal o protislovanskem sodelovanju med Vatikanom in Bismarckom in o črni internacionali, "ki v čudovitem jedinodušju in soglasji s protestantizmom in židovstvom pridobiva balkanske Slovane za nemško politiko, dasi deluje, po vnanjem vidu, za razprostranjenje jedinozveličavne rimske cerkve". Zavzemal se je za uvedbo slovanskega bogoslužja pri vseh slovanskih narodih, od Cerkve pa je terjal, da se v vsem pokori ruski politiki ali pa se ji slovanski narodi morajo odpovedati. "Ako katolištvo hoče ostati pri Slovanih na trdnih nogah, treba je najprvo, da se odpove prijateljstvu z Nemci luterani in framasoni, prijateljstvu z germanizatorji nemške in židovske krvi, da je vselej in povsod na roke Slovanstvu, slovanskej ideji, slovanskej političnej svobodi, in da odvrže vsako zvezo s podlim vohunstvom in s profesionalnimi sovražniki Slovanstva." Razen tega je naročal Hostnik: "Bodimo Slovani tudi v cerkvi, terjajmo, vzemimo si slovansko liturgijo, jezik in obrede naših apostolov... sv. Kirila in Metodija. Ven z latinskim jezikom, ven z latinico! Kdor je v tem proti nam, ta je naš sovražnik, naš zatiralec, naj nosi na glavi nemško pikelhaubo ali pa mitro ali tiaro!"¹⁴ Višek tega pisanja je bil dosežen 3. novembra 1887 s formulacijo: "mi dokažemo našim tlačiteljem Italijanom, naj se pišó Crispi ali Pecci, Nemcem in Madjarom, da nas je dovolj, da bi se uprli tem izvrgom človeštva". Crispi je bil italijanski ministrski predsednik, Pecci je bilo rodbinsko ime Leona XIII. Tako pisanje je povzročilo obsodbo v avstrijskih vladnih krogih in potem tudi v slovenskem katoliškem tisku. 16. novembra je cesar ob sprejemu na dvoru dr. Poklukarju omenil rusofilske izjave dela slovenskega tiska.¹⁵ To je bila obsodba z najvišjega mesta. 21. novembra je objavil Slovenski narod opravičilo upravnega odbora Narodne tiskarne z zagotovitvijo, "da si ni v svesti niti najmanjšega nepatriotičnega dejanja in da mu je vedno volja Najvišjega vladarja bila prvi in najvišji zakon v Avstriji". Škofje goriške cerkvene province so na posvetovanju v Gorici izdali pastirski list,

¹³ Dušan Kermavner, Slovenska politika v letih 1879 do 1895. Ljubljana 1966, str. 9 in pozneje.

¹⁴ Slovenski narod 6. 6. 1887.

¹⁵ Kermavner, kot v op. 13, str. 407 sl.

datiran s 26. novembrom, ki je ugotavljal, da nekateri politični in leposlovni listi "prinašajo od časa do časa članke, iz katerih veje nekatolišk, časni in večni sreči našega ljudstva poguben duh", da se pojavljajo napačna stališča glede liturgije in da se kažejo protiavtstrijske težnje. Posebej je bil večkrat omenjen Slovenski narod, zaradi "izvrge človeštva", pa tudi zato, ker je v njem in v sorodnih listih bilo že večkrat povedano, "da je razkolništvo bodoča vera vseh Slovanov". Duhovnikom je pastirski list prepovedal sodelovanje pri agitacijah proti veljavni liturgiji in liturgičnemu jeziku, pa tudi podpiranje neprimernih listov in časopisov z naročanjem ali sodelovanjem. Pisanje Krutorogova in pastirski list sta imela še širši in drugačen odmev. Slovencem nenaklonjeni tisk na Dunaju in drugod je z veseljem pisal o slovenski protidržavnosti. V kranjskem deželnem zboru, ki je 16. decembra soglasno čestital Leonu XIII. ob petdesetletnici mašništva, je podprl pastirsko pismo zastopnik nemške stranke baron Apfaltrern in nastopil proti "nevarnim in nepatriotičnim stremljenjem, ki imajo z napadi na svetega očeta in rimsko cerkveno skupnost namen, vsaditi v tla naše domovine kal določene averzije proti Avstriji".¹⁶ V goriškem deželnem zboru pa je 20. decembra v imenu slovenskih poslancev dr. Anton Gregorčič oporekal zaključkom, ki jih izvaja iz pastirskega pisma "neko mnogoštevilno časništvo, avstrijsko in neavstrijsko, v nezaslišano in krivično žaljenje in poniževanje" slovenskega naroda, ki ga razglašajo kot "nezanesljiv in državi nevaren".¹⁷ V tem smislu je bila deset dni prej Soča, ki ji je bil dr. Gregorčič urednik, zapisala, da so škofje s pastirskim listom "neusmiljeno udarili nedolžni, že tako preveč zatirani slovenski narod".¹⁸

V avstrijskem merilu je stopilo leta 1888 spet šolsko vprašanje v ospredje. 25. januarja je dal v poslanski zbornici knez Liechtenstein svoj predlog za reformo šolskega zakona. 30. januarja je predložila naučnemu ministru memorandum za konfesionalno, katoliško šolo škofovska konferenca. 15. marca je dal svoj predlog dr. Lienbacher.¹⁹ Uspeha ni bilo, ker s slovanske strani ni bilo dovolj podpore, posebej pa so nasprotovali mladočehi. V šolski komisiji gospodarske zbornice so 12. marca 1890 podali praški nadškof kardinal Schönborn, graški škof Zwerger in ljubljanski škof Missia kot zastopniki celotnega episkopata mnenje o tem, kakšne bi morale biti ljudske šole.²⁰ Temu je bilo posvečeno tudi binkoštno pastirsko pismo avstrijskih škofov.²¹ To stališče je deloma podprl shod slovenskih poslancev 2. oktobra z resolucijo, naj "se ljudska šola, namenjena odgoji slovenske mladine, uredi povsod na podlagi verskega izpovedovanja in z izključno maternim učnim jezikom",²² zatem pa z enako resolucijo še kranjski deželni zbor 22. novembra.²³

¹⁶ Obravnave deželnega zbora kranjskega 27, str. 86.

¹⁷ Kermavner, kot v op. 13, str. 437.

¹⁸ France Koblar, Simon Gregorčič. Ljubljana 1962, str. 141.

¹⁹ Gustav Kolmer, *Parlament und Verfassung in Osterreich*. Vierter Band. Wien-Leipzig 1907, str. 178.

²⁰ Prav tam, str. 187, 188.

²¹ Prav tam, str. 191.

²² Slovenski narod 2. 10. 1890.

²³ Obravnave deželnega zbora kranjskega 31, str. 311.

V tem času pa se je sloga na Kranjskem že bližala koncu. Leta 1889 slogaško vodstvo za deželne volitve ni moglo več postaviti vseh kandidatur. Zapletlo se je v kmečki kuriji. Samo v dveh okrajih ni bilo opozicije, v dveh pa je slogaški volilni odbor postavil le po enega kandidata. Od slogaških predlagancev dva nista bila izvoljena, 12 pa jih je uspelo (7 katoliških, 5 liberalnih), od strankarskih kandidatov so bili izvoljeni 3 katoliški in 1 liberalen. Jeseni je bilo zasnovano katoliško politično društvo in imelo 26. januarja 1890 ustanovni občni zbor. Aprila 1890 so bile pri ljubljanskih občinskih volitvah prvič postavljene katoliške protikandidature in uspele v tretjem volilnem razredu. 2. oktobra je bil v Ljubljani še shod vseh slovenskih poslancev, na katerem so sklenili, "da bodo v državnem in deželnih zborih skupno delovali". 2. februarja 1891 je bil ustanovni občni zbor liberalnega Slovenskega društva, ki je bil zasnovan že pred tremi leti, pa tedaj ni zaživel. Državne volitve marca 1891 in za njimi nadomestne v Ljubljani (7. aprila) so bile zadnje, ki je na njih postavljala kandidature skupni slogaški volilni odbor. Naslednje nadomestne volitve septembra 1891 so bile že strankarske. Aprila 1892 je razpadel klub narodnih deželnih poslancev.²⁴ Politična ločitev duhov, ki se je po Mahničevem mnenju začela z goriškim pastirskim pismom, je bila na Kranjskem uresničena. Prvi slovenski katoliški shod konec avgusta 1892 je bil že po ločitvi.

Ustanavljati katoliško stranko je bilo pri velikih narodih najbrž sorazmerno lahko delo, na posebne težave pa je naletelo pri Slovencih, ker je bil občutek potrebe po politični enotnosti naroda zelo močan. Mahnič je še leta 1891 zapisal, "da pri Slovencih nima nobena druga ideja družljive moči, kakor narodnostna".²⁵ Prvi katoliški shod je dobil precej pisem z željo, da bi poravnal nesrečni razpor.²⁶ Politika ločitve duhov je imela v lastnem taboru nemalo nasprotnikov, ne samo med liberalnimi katoličani. Nekaterim je bila misel katoliške stranke tuja, ker je narodno enotnost razbijala, ali pa se jim je zdela nova smer preveč ozkosrčna, prestroga, prenapeta, fanatična. Konservativcem se je upirala nova socialna politika. Med duhovniki se je marsikak odpor kazal bolj po tihem. Nesoglasij v katoliškem taboru ni bilo tako malo, vendar so se manj pojavljala v javnosti kot pri liberalcih.

Zaradi občutka o potrebi narodne enotnosti so na razcep še dolga desetletja gledali kot na nekaj zlega in iskali krivca zanj. Katoliški tabor ga je našel v liberalcih, liberalni tabor v katoliškem. Oba sta trdila, da predstavljata nadaljevanje nekdanje narodne politike, od katere se je nasprotnik po svoji krivdi odcepil. O krivdi pa nima smisla govoriti. Razcep iz leta 1892 v nasprotju s prvim izpred 30. let slovenskemu razvoju ni bil v škodo. Bil je znak določene stopnje razvoja, saj narod, v katerem vsi enako mislijo, še ni dovolj razvit, je zatiran ali pa v krizi. Slovenci pa so v zadnjih štirih desetletjih 19. stoletja izredno napredovali, bolj kakor kdaj prej v svoji zgodovini. Gotovo je bilo v boju za ločitev duhov izrečenih mnogo preostrih in krivičnih obdolžitev in obsodb, pa tudi pozneje je strankarski boj kazal

²⁴ Slovenec 26., 27., 29. 4. 1892; Slovenski narod 14. 3 in 16. 4. 1892.

²⁵ Rimski katolik 3, 1891, str. 81.

²⁶ Poročilo pripravjalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu. Ljubljana 1893, str. 36.

prav grde oblike in težnje. To se ni kazalo samo v dnevni politiki, ampak je pustilo sledove tudi v poznejšem zgodovinoepisju. Katoliška stranka ni bila manj narodna od liberalne, čeprav je postavljala vero, ne narodnosti, na prvo mesto vrednot. V medsebojnem sovraštvu pa sta zagrešili obe nekaj nepriličnih odločitev. Obe stranki je tudi polnilo slovansko čustvovanje, čeprav so se kazali razločki v odtenkih in smereh povezav. Obe sta bili navezani na Avstrijo, pa naj je ta navezanost izvirala iz legitimizma, političnega realizma, oportunitizma, strahu pred požrešnimi velesilami ali iz drugih vzrokov. Nobena pa ni sprejemala monarhije take, kakršna je bila, vsaka jo je hotela preurejeno v smislu enakopravnosti narodov.

Od vsega načrta nove katoliške stranke je bilo najpomembnejše delo, ki ga je ob zavesti usodne važnosti socialnega vprašanja začela v 90. letih na gospodarskem in kulturnem področju, z ustanavljanjem lokalnih zadrug in društev in njihovih povezav, z organiziranjem kmeta, delavca in obrtnika. To je bilo pravo in resnično delo za ljudstvo in za narod. Krek, s čigar imenom je ta dejavnost najbolj povezana, se je na koncu svoje knjige *Socializem s toplimi besedami* spomnil kardinala Missie in njegovih zaslug pri spodbujanju k socialnemu delovanju.²⁷

Tri leta po ločitvi, na volitvah v deželni zbor novembra 1895, so se prvi učinki tega dela najbrž že pokazali. Prišlo je do prvega merjenja moči med strankama. Liberalci so sicer zmagali v vseh mestnih volilnih okrajih, popolnoma pa so bili poraženi v kmečki kuriji. Del dotedanjih liberalnih veljakov je ta preokret že slutil in je prestopil iz liberalne v katoliško stranko. Med 16 poslanci kmečke kurije je bilo kar pet takih.

Sistem indirektnih volitev na kmetih, ki je gospodoval do začetka 20. stoletja, je tekel tako, da so maloštevilni udeleženci pravolitev večinoma soglasno izbrali za volilne može vodilne občane, duhovnike, včasih tudi učitelje. Duhovniki so kot volilni možje v času narodnih bojev najbolj skrbeli za disciplino v slovenski stranki. Stari tip slovenskega političnega rodoljubja je zidal na kmečkih veljaki (gostilničarjih, trgovcih, mlinarjih itd.), na njihovi gospodarski moči in ugledu in na njihovem vplivu na druge. Bleiweisov, liberalni in stari katoliški tabor so si bili v tem vrednotenju enaki. Ker so bili kmečki veljaki v veliki meri nagnjeni k liberalizmu, zlasti na Notranjskem in Dolenjskem, manj na Gorenjskem, je tudi razumljivo, da so bile liberalne zmage v kmečki kuriji mogoče in pogostne. Agitacija za poslanske kandidate se je v glavnem omejevala na že izvoljene volilne može. Zato je bila udeležba pri pravolitvah na Kranjskem največja v začetku, leta 1861 (30 %), nato pa je stalno padala in je znašala čez deset let le 11 %. V času najhujših nacionalnih bojev se je dvignila na 20 % (1877), nato je spet padala in dosegla najnižjo raven leta 1889 (10 %), kljub temu da so bili tedaj strankarski spori že precejšnji. Šele nato se je začela večati: 1891 14 %, 1895 20 %, 1897 25 % - nato pa so bile uvedene direktne volitve. V novih razmerah so postajale pomembne tudi pravolitve. S primerom iz obsežne cerkniške občine lahko ilustriramo novo agitacijo, nov boj

²⁷ Janez Ev. Krek, *Izbrani spisi*. III. zvezek. Ljubljana 1925, str. 595.

med strankama. Pravililcev je bilo po volilnih imenikih približno 500. Leta 1886 je prišlo na nadomestne volitve samo 17 pravililcev, ki so soglasno izvolili 10 liberalnih volilnih mož. Splošnih volitev leta 1889 se je udeležilo 86 pravililcev, izvolitev liberalnih volilnih mož je bila spet soglasna. Na nadomestne volitve leta 1894 je prišlo 174 pravililcev. Volitve niso bile več soglasne. Liberalni volilni možje so zmagali nad katoliškimi s 110:53. Na splošne volitve leta 1895 je prišlo 312 ljudi, zdaj je zmagala katoliška stran s 191:121. Med premožnejšimi je bila volilna udeležba največja in večina liberalna, manj premožni, ki so zdaj pričeli prihajati na volitve, pa so prinesli večino katoliški stranki.

Katoliška stranka je dosegla oblast v kranjski deželni avtonomiji šele leta 1908, trinajst let po volilni zmagi. Večino vmesnega časa je gospodovala liberalna nemško-slovenska koalicija, ki je bila dokaj naravna, tedaj pa je vzbujala hudo moralno ogorčenje in so jo imeli za narodno izdajstvo liberalne slovenske stranke.

Dve leti po volilni zmagi katoliške stranke, leta 1897, so bile prve volitve v dunajski parlament s splošno moško volilno pravico (v peti kuriji) in s prvim nastopom socialne demokracije, nato pa veliki nacionalni konflikt, povezan z nemškim bojem proti Badenijevim uredbam, konflikt, ki je pretresel vso monarhijo. S temi mejniki se začneja 20. stoletje. Le nekaj mesecev pozneje je tudi Missia zapustil ljubljansko škofijo.

DIE GESELLSCHAFTLICHEN VERHÄLTNISSE IN DER LAIBACHER DIÖZESE IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS (Zusammenfassung)

In den sechziger Jahren entstanden die slowenische und die deutsche Partei. Letztere wurde lange Zeit als Verfassungspartei bezeichnet und hatte einen durch und durch liberalen Charakter. Die deutschen Konservativen traten in den politischen Auseinandersetzungen nicht selbstständig auf; sie behinderten die slowenische nationale Bewegung nicht, obwohl sie sich nicht zur Gänze mit den slowenischen Forderungen einverstanden erklärten. Die slowenische nationale Bewegung vereinte Leute verschiedener Weltanschauung, von der entschlossen demokratischen bis zur streng konservativen. Die Schwäche des slowenischen Liberalismus bedingte der geringe städtische Bevölkerungsanteil, das national geteilte Bürgertum und die kaum entwickelte Industrie. 1872 kam es zum Streit zwischen dem liberalen und dem katholischen Lager, 1876 wurde er zwar beigelegt, doch beide Lager blieben weiterhin bestehen und jedes hatte sein eigenes Presseorgan. Die gemeinsame Politik basierte auf den Ergebnissen und Beratungen und Absprachen. In der zweiten Hälfte der achtziger Jahre verschärften einheimische und österreichische Probleme zusehends und gegenseitigen Beziehungen. 1890 formierte sich die katholische, 1891 die liberale Partei, im April 1892 folgt die Auflösung des gemeinsamen Klubs nationaler Landtagsabgeordneter. Bei den Landtagswahlen 1895 erlebten die Liberalen in der Landgemeindegurie eine totale Niederlage. Auf Grund des Gefühls der Notwendigkeit einer nationalen Einheit sahen sie in der Entzweiung noch lange eine Art Übel und suchten den Schuldigen. Es hat jedoch keinen Sinn, von einer Schuld zu sprechen, denn die Entstehung der Parteien war für die slowenische Entwicklung nicht schädlich, sie war vielmehr ein Zeichen einer gewissen Entwicklungsstufe.

IVAN HRIBAR IN NJEGOVI SPOMINI

Spremna beseda k ponatisu Hribarjevih spominov (prvič izšli v letih 1928-1933, 4 knjige) ki jih je izdala Slovenska matica v dveh delih (1983, 1984) v zbirki Spomini in srečanja (ur. V. Melik). Besedilo pod zgornjim naslovom je iz druge knjige I. Hribarja: Moji spomini (Ljubljana 1984), str. 619-654.

I

Ivanu Hribarju pripada med slovenskimi politiki zadnjih desetletij pred prvo svetovno vojno zelo pomembno mesto. Med liberalnimi voditelji tega časa je imel najbolj široke koncepte. V Ljubljani je najprej kot član občinskega sveta in pozneje kot župan mogel uresničiti največji del svoje zamisli, ustvariti iz skromne prestolnice majhne dežele moderno mesto, pravo središče Slovencev. V boju za slovensko univerzo je najbolj smotrn in koristno pripravljaval pot za uresničenje te velike želje. Glavna ideja, ki ga je vodila v vsem delu, je bila slovenski narod kot del slovanske skupnosti. Gotovo ni bilo med slovenskimi politiki nikogar, ki bi bil tako dosledno vse življenje zvest slovanskemu konceptu.

Iste generacije kot Ivan Hribar je bilo precej naših pomembnih ljudi. Natanko tri tedne starejši od njega je bil pisatelj in politik dr. Ivan Tavčar. Istega leta 1851 sta bila rojena tudi pisatelj Anton Koder in zgodovinar Simon Rutar. Leto prej (1850) so bili rojeni: katoliški ideolog, filozof in krški škof dr. Anton Mahnič, ljubljanski škof dr. Anton Bonaventura Jeglič in pisatelj Fran Detela. Dve leti starejši (rojeni 1849) so bili: politik Fran Šuklje, žurnalist Lipe Haderlap, pedagog Franc Hubad in tržaški politik Matko Mandić. Leto dni mlajši od Hribarja (rojeni 1852) so bili: pisatelj in politik Janko Kersnik, goriški politik in duhovnik dr. Anton Gregorčič, pisatelja Fran Maselj-Podlimbarski in Jakob Sket. Dve leti pozneje (1853) so bili rojeni: zgodovinarji Franc Kos, Josip Apih in Ivan Vrhovec, politika Franc Jurtela in Ivan Plantan, profesor v Rusiji in tamkajšnji dopisnik Davorin Hostnik, botanik Alfonz Paulin. Čeprav ni bil neprestano bleščечега zdravja, saj so ga nekajkrat motile prav težke bolezni, je živel najdlje od vseh svojih sodobnikov. Življenje je končal duševno in telesno svež v svojem devetdesetem letu (1941).

Bil je politik in gospodarstvenik, pa tudi pesnik, pisatelj in prevajalec. Bil je ljubljanski župan (1896-1910), deželni (1889-1908) in državni (1907-1911) poslanec, predsednik izvrševalnega odbora Narodno-napredne stranke (1906-1910), leta 1918 član osrednjega odbora Narodnega veča v Zagrebu in član predsedstva Narodnega sveta v Ljubljani ter ob Koroščevi odsotnosti kot najstarejši član tudi njegov predsednik, bil je jugoslovanski poslanik v Pragi (1919-1921), pokrajinski namestnik za Slovenijo (1921-1923), član vrhovnega zakonodajnega sveta (1929-1931) in senator (1932-1938), častni doktor ljubljanske univerze (1941).

Hribarjeva dejavnost je bila vsestranska in neutrudna. Bil je nemiren duh, ki ni mogel zdržati brez dela in gibanja. Rad je potoval, silno pa je bil navezan na svojo slovensko zemljo. Njegovo sodelovanje je bilo dinamično in ustvarjalno: povsod je imel predloge, načrte, izredno voljo do dela. Zelo je bil ponosen na to, da se je vse življenje opiral le na lastne moči in na lastno delo. Doživel je mnogo uspehov in časti, pa tudi veliko udarcev in porazov, ki jih je prenesel s svojo energijo in optimizmom.

Zavedal se je, da bo politične težnje in stremljenja Ljubljane, slovenskega naroda ali avstrijskih Slovanov odločilno podprla uspešna gospodarska dejavnost in organiziranost. Univerzitetni fond, ustanove (štipendije) za slovenske znanstvenike, ki bi bili kandidati za profesorje na bodoči ljubljanski univerzi, ljubljanska mestna hranilnica, deželna hipotekarna banka, ki jo je kar naprej predlagal v kranjskem deželnem zboru, slovensko-hrvaška banka v Ljubljani, o kateri si je dopisoval s Strossmayerjem, Ljubljanska kreditna banka, slovanska banka, ki se je zanjo trudil v času novoslovanskega gibanja – da omenimo samo nekatere zamisli, ki so se rodile v Hribarjevi glavi ali si je prizadeval za njihovo uresničenje. Vseh seveda še daleč ni bilo mogoče ostvariti. Marsikje in mnogokrat je Hribarjeva podjetnost naletela na odpor tudi pri političnih somišljenikih, ker so se jim zdeli njegovi predlogi preveč smeli in tvegani ali neuresničljivi in fantastični, ali ker so se jim upirali zaradi lastne lagodnosti in nepodjetnosti, ali iz ljubosumja in še drugih vzrokov.

Kultura je bila v Hribarjevih mislih vselej na prvem mestu. Velike so njegove zasluge za slovensko univerzo, narodno galerijo in akademijo. Zgleden je bil tudi način, kako se je kot župan in pokrajinski namestnik vedel do kulturnih ustvarjalcev. Do svetá umetnosti je čutil veliko veselje. Ni samo pasivno užival umetnin, ampak je poskušal tudi ustvarjati. Z Lipetom Haderlapom sta "zložila in založila" 1872 v Mariboru "zbirko različnih pesmi" pod naslovom Brstje; do 40. strani so bile to Haderlapove pesmi, večji del knjižice (118 strani) pa so zavzemale "pesniške poskušnje Iv. Hribarja". Različne pesmi je koval tudi še pozneje, kakor kažejo tudi spomini, v katerih jih je nekaj objavil. Prevajal je v času konfinacije med prvo svetovno vojno: junija 1917 je naznanil v Ljubljanskem zvonu, da je prevedel 16 del iz francoščine in 6 iz italijanščine. Pozneje je prevajal zlasti Lafontainea in Puškina; nekaj teh prevodov je tudi izšlo. Od zgodnje mladosti tako rekoč do smrti je objavljajl v raznih revijah in časnikih članke vsakovrstne vsebine, večinoma o slovanskih narodih in njih kulturi. Glavno njegovo delo pa so seveda Moji spomini v štirih knjigah.

II

Oče Ivana Hribarja je bil doma iz vasi Trnovče v Zlatem polju, v hribih nad Črnim grabnom, kjer so po besedah geografa Antona Melika "položna pobočja, s širokimi pomoli, pregibi in terasami, obilnimi polji ter mnogimi naselji v prijaznih sončnih legah". Mati je bila doma v Trzinu. Sem se je oče priženil, tu je bil 19. septembra 1851 rojen Ivan Hribar. Oče je imel veliko veselje za kupčije in baran-

tanje, pa je zato menjaval tudi kmetije in družina se je selila iz Trzina v Mengeš, iz enega dela Mengša v drugega, nazadnje pa se je ustalila na Križu. V osnovno šolo je hodil Hribar v Mengšu in v Ljubljani, v nižjo gimnazijo v Ljubljani, peti razred pa je končal v Novem mestu (1869). Sredi šeste šole je zaradi sporov z delom profesorjev izstopil, ne vedoč, da je s tem za vselej končal svojo formalno šolsko izobrazbo. Priporočilo Antona Tomšiča, urednika Slovenskega naroda, ga je privedlo v Ljubljano k banki Slaviji, s katero je bil nato povezan skoraj petdeset let (1870-1919). Najprej je bil praktikant v pisarni ljubljanskega zastopnika (1870), nato je delal v centrali v Pragi (1870-1873), potem v Ljubljani, v Brnu, na Dunaju, v Trstu, maja 1876 pa je začel delati kot generalni zastopnik banke v Ljubljani. To je pomenilo, da je postal, kakor je dal naslov posebnemu poglavju v spominih, "samostojen podjetnik". Samo izredna sposobnost je omogočila Hribarju tako nagel vzpon. Mreža zastopnikov Slavije po slovenskih krajih, ki jo je v veliki meri ustvaril sam, mu je bila v veliko oporo pri širjenju njegovih narodnostnih in političnih idej. Samostojno vodstvo generalnega zastopstva je dajalo s svojo gospodarsko neodvisnostjo položaj in ugled, ki je bil v tedanji družbi potreben za uspešno politično in družbeno kariero in ki ga je navadno dajala univerzitetna diploma. Tisti, ki se jim je na poti do nje zataknilo, ga zlepa niso dosegli. Niti Levstik niti Jurčič ga nista imela.

Brž po svoji dokončni nastanitvi v Ljubljani je začel Hribar uspešno delati v različnih slovenskih društvih. Septembra 1881 je dopolnil trideseto leto. To je bila po avstrijskih zakonih potrebna starost za kandidiranje v ljubljanski občinski svet, deželne zbornice in državni parlament. Aprila 1882 je bil izvoljen Hribar v ljubljanski občinski svet, ki je prav na teh volitvah dobil slovensko večino. V njem je ostal, vsako tretje leto ponovno izvoljen, celih 28 let. Bil je eden njegovih najbolj delavnih članov, vedno poln idej in pobud. Tej svoji dejavnosti je posvetil tudi v svojih spominih precej prostora. Za idejo in uresničenje ljubljanskega vodovoda je postal 1890 častni meščan, po potresu pa so ga 7. maja 1896 izvolili za župana.

Kot ljubljanski župan je hotel Hribar napraviti iz Ljubljane moderno mesto, hotel jo je utrditi kot središče slovenskega naroda, hotel jo je uveljaviti tudi zunaj slovenskega ozemlja, zlasti v slovanskem svetu. Kot vsebino slike za mestno dvorano je predlagal Hribar "alegorijo, predstavljajočo, kako se Slovenci vseh dežel klanjajo mestu Ljubljani kot svojemu duševnemu središču, iz katerega izhaja prosveta širom vse domovine". Spomenik cesarju Francu Jožefu si je zamislil tako, da bi "pomenil poklonstvo vsega slovenskega naroda", in denar zanj so prispevale občine z vsega slovenskega ozemlja, ne samo iz kranjske dežele. Da bi se zbiral v Ljubljani ves slovenski tisk (ljubljska študijska knjižnica je dobivala obvezne izvode samo iz Kranjske), je mestni magistrat prosil uredništva slovenskih časnikov v vseh deželah in v inozemstvu, tudi v Ameriki, da bi pošiljala po en izvod svojega lista, kar so večinoma tudi storila. Hribar je na vse pomembne ljubljanske prireditve vabil predstavnike drugih slovanskih mest in narodov. Odkritja Prešernovega spomenika so se udeležili praški in zagrebški župan, beograjski podžupan, zastopniki petrograjske in praške univerze, češke in jugoslovanske akademije. Hribar se je tru-

Ivan Hribar

dil, da bi bilo v Ljubljani čim več raznih slovanskih prireditev. Tako so bili na primer v Ljubljani vseslovanski sokolski zlet (1904) in dva kongresa slovanskih novinarjev (1902, 1908). Hribar je skrbel tudi za to, da bi se Ljubljana po svojih predstavnikih udeleževala pomembnih, posebej slovanskih prireditev drugod.

Hribarjevi načrti so se zdeli tudi marsikateremu njegovemu političnemu somišljeniku preveč ambiciozni. Ob neki razpravi v občinskem svetu je rekel Tavčar, da je Ljubljana pravzaprav dolga vas in da ne more izvrševati velikomestnih nalog.

Hribar je ostal na čelu Ljubljane štirinajst let in bi ostal še dlje, da mu ni bila županska dejavnost pretrgana 22. avgusta 1910, ko so mu sporočili, da cesar njegove šeste izvolitve ni potrdil.

III

Hribar je doraščal v času nemških liberalnih vlad in njihovega pritiska nad slovenskim narodnim gibanjem. Trdneje pa je stopil v politično življenje v času, ko je bila na oblasti Taaffejeva vlada (1879-1893), ki se je v parlamentu opirala na slovanske narode in nemške konservativce. Večino tega časa jo je zastopal na Kranjskem prvi in zadnji slovenski deželni predsednik Andrej Winkler (1880-1892). Bila so to čudna leta. Od svojih velikih zahtev po enakopravnosti so dobi-

vali Slovenci zdaj eno, zdaj drugo drobtinico. Vseh skupaj, zlasti na Kranjskem, ni bilo malo, vendar pa je bil občutek večine tedanjih Slovencev, da ne dosežejo skoraj nič in da je slovenska politika slaba. Neštetokrat je prišlo Slovincem na misel, da bi odrekli podporo vladi, ker jim premalo daje – toda tega si niso upali storiti iz strahu, da bi nemški liberalci prišli znova na oblast in bi se ponovil prejšnji pritisk. Tudi za Kranjsko se je nekaterim zdelo, da bi moral Winkler voditi bolj slovensko politiko. Winklerjeva politika je bila v glavnih črtah seveda taka, kakor jo je določala vlada. Da pa je pri tem Winkler brez velikih besed in bučnega hrupa napravil za slovensko stvar veliko več kot različni gromovniki, je gotovo. O tem nam priča predvsem silno sovraštvo, ki so ga čutili do njega privrženci nemške stranke na Kranjskem.

Junija 1883 so bile volitve v kranjski deželni zbor. Po šestih letih nemške prevlade so dobili Slovenci spet večino. Na teh volitvah je že lahko nastopila Hribarjeva generacija. Dotlej gospodujoče vodstvo slovenske stranke je ni sprejelo ravno z odprtimi rokami. Na uradno kandidatno listo je dalo samo Kersnika. Šuklje si je priboril zmago sam v dolenskih mestih proti uradnemu kandidatu slovenske stranke. Tavčar je brezuspešno poskušal isto v ljubljanski kmečki okolici. Hribar ni niti poskušal. Oba sta uspela šele čez šest let.

Nemci, ki so gospodovali prej v mestni in veleposestniški kuriji, pa imeli enega poslanca celo v kmečki, so obdržali na volitvah 1883 samo še 11 poslancev, one v veleposestvu ter kočevskega v mestni kuriji. V Kočevju so Nemci zmagali brez boja, v veleposestvu pa se je bil dokaj ogorčen boj med nemško ali ustavoverno stranko, kakor se je imenovala, in med slovensko, povezano z nemškimi konservativci in vladnimi somišljeniki. Ob sto udeležencih je dobila večina nemških kandidatov po 54 glasov, večina slovenskih pa po 46; trije slovenski so dobili tudi več, trije nemški tudi manj, tako da je dobil konservativni grof Thurn prav toliko glasov kot ustavoverca Dežman in Schrey. Potrebna je bila ožja volitev, pri kateri so zmagali Nemci s 45:37. Taka tesna zmaga je dajala obilo prilik za pritožbe in proteste glede volilne pravice nekaterih udeležencev in pravilno izdanih polnomočij, s tem pa tudi možnost deželnozborski večini, da ob verifikaciji mandatov spremeni volilni rezultat. Tako so postopali že večkrat pri prejšnjih volitvah. Verifikacijski odsek je v svojem 19. septembra 1883 datiranem poročilu ugotovil, da so bili pri prvem glasovanju neveljavni 4 nemški glasovi, zato je predlagal razveljavljenje treh ustavovernih poslancev. Namesto njih naj bi bila proglašena za izvoljena dva konservativna kandidata, za en mandat pa naj bi bile razpisane nove volitve. Ta slovenski načrt je naletel na oster odpor z nemške strani, ki je napovedovala, da bo zapustila deželni zbor, če sporni trije mandati ne bodo verificirani, pa tudi z vladne strani, ki ni hotela imeti komplikacij. Baron Winkler je v svojem otvoritvenem govoru nasvetoval deželnemu zboru v imenu vladnega gesla o sporazumljenju in spravi med narodi pravičnost, zakonitost in zmernost. Od slovenske stranke je zahteval strpnost do nemške manjšine. Pod tem pritiskom je večina slovenske stranke spremenila svoje stališče. Na seji 6. oktobra je verificirala vse veleposestniške mandate. Le šest poslancev je glasovalo proti (Luka Svetec, Josip Vošnjak, Valentin Zarnik, Luka

Robič, Dragotin Rudež, Hinko Dolenc). S tem se je začel v okviru slogaške stranke na Kranjskem nekaj let trajajoči razpor med liberalci. Na eni strani so bili zmereni, ki so jih imenovali vladno stranko ali elastike (po Kersnikovih besedah v deželnem zboru, da je treba "nekaj mladostne elasticitete"); glavna med njimi sta bila Fran Šuklje in Janko Kersnik. Na drugi strani so bili radikalci ali neodvisna narodna stranka. Hribar in Tavčar, ki sicer še nista bila poslanca, sta bila oba vodilna radikalca. Radikalci so očitali elastikom malodane narodno izdajstvo, skrbno pa so se varovali načelne opozicije proti vladi. Ves razpor je imel načelne in osebne sestavine. Hribar in Šuklje sta postala osebna nasprotnika, delile pa so ju tudi globoke načelne razlike. Stališča posameznikov so se tudi menjavala, zato najdemo recimo Vošnjaka le v začetku na strani radikalcev.

Po verifikacijski zadevi se je razpor znova pokazal v deželnem zboru čez štirinajst dni, ko je šlo pri proračunski debati za 600 gld, namenjenih za neobvezen pouk nemščine na osnovnih šolah. Večina je ta znesek sprejela, Svetec, Vošnjak, Zarnik, Rudež in Dolenc pa so med glasovanjem zapustili sejo. Zarnik je po svoji izjavi v Slovenskem narodu hotel glasovati proti, a je ostal osamljen in pod pritiskom večine ni smel govoriti, pa je zato še istega dne odložil svoj mandat. 18. novembra 1883 sta imela Šuklje in Kersnik v Mengšu shod, na katerem sta branila svojo politiko. 26. decembra 1883 Šuklje ni bil več izvoljen v odbor ljubljanske čitalnice. 3. januarja 1884 je izšla prva številka ilustriranega tednika Slovan, ki mu je bil izdajatelj Ivan Hribar. List naj bi razpravljal "razna politična, gospodarska, literarna in občna kulturna vprašanja slovenska in slovanska ... ter prinašal poročila o kulturnem gibanju vseh slovanskih narodov". Vednost o slovanstvu in o uspehih slovanskih narodov naj bi večala samozavest slovenskemu narodu, ki mu je treba "ucepiti pravočutje, narodni ponos in notranje prepričanje, da sme zahtevati vse ustavne pravice". List je bil seveda radikalen. Čez leto dni se je spremenil v štirinajstdnevnik, Hribarju pa se je kot izdajatelj in lastnik pridružil še dr. Ivan Tavčar.

4. januarja 1884 je Šuklje v ljubljanskem občinskem svetu glasoval proti Hribarjevemu predlogu, naj bo slovenščina obvezen predmet za vse dijake ljubljanske realke, tako slovenske kot nemške. 28. februarja 1884 je začel izhajati dnevnik Ljubljanski list kot večerna priloga deželnemu uradnemu časniku Laibacher Zeitung, Šuklje pa je bil njegov odgovorni urednik. 22. aprila sta se spoprijela Šuklje in Tavčar kot kandidata pri ljubljanskih občinskih volitvah. Tavčar je zmagal z razliko 9 glasov (132 : 123). 25. avgusta je zmerna stranka na Notranjskem v kmečki kuriji popolnoma porazila radikalca Zarnika. Decembra 1884 je zadel Šukljeta hud udarec, ker ni bil imenovan za deželnega šolskega nadzornika, kakor je bil pričakoval. Umaknil se je iz Ljubljane za profesorja na dunajski akademični gimnaziji. Nehal je seveda biti tudi urednik Ljubljanskega lista. Pol leta zatem pa je uspel na volitvah v državni zbor. V dolenskih mestih, ki jim je pripadal po svojem poreklu, je dobil 2. junija 1885 relativno večino pred dotedanjim poslancem grofom Margherijem, ki je bil kandidat slovenskega centralnega volilnega odbora in so ga podpirali na katoliški in radikalni strani, in pred kandidatom nemške stranke. Na ožjih volitvah 5. junija je ob 88 % udeležbi zmagal s sicer pičlo večino

(315 : 310) nad Margherijem. Proti izvolitvi so bili seveda vloženi protesti, toda Šuklje je po prvem nastopu v parlamentu odstopil in razpisane so bile nove volitve. Prehitel je, kakor sam pravi v svojih spominih, "svoje nasprotnike ter jim s svojo naglostjo do 'dobra zmešal štreno". Uraden slovenski kandidat to pot ni bil postavljen, Slovenski narod se je proglasil za nevtralnega in za Margherija so 12. decembra glasovali le bolj nemški volilci in slovenski konservativci. Slovan se ni ne pri prvih ne pri ponovnih volitvah navduševal za grofa Margherija, silno ostro pa je nastopal pred prvimi volitvami proti Šukljetu kot najnevarnejšemu kandidatu, zastopniku "kramarskega" mišljenja, ki je iz kluba narodnih poslancev takoj tekal Winklerju na uho razkrivat, kaj se v klubu govori itd. Pred decembrskimi volitvami pa je zapisal Slovan, da je ob Šukljetu in Margheriju, ki "nimata slovenskega, še manj pa slovanskega mišljenja in prepričanja, ... pač najbolje, da se ne prepiramo niti za to niti za drugo ime. Volilci naj sami odločijo! Če premaga profesor Šuklje, seve z vladnim pritiskom, naj ima svoj mandat!" Slovan je kritiziral tudi izvrševalni narodni volilni odbor, čes da je nesposoben in da v njem član ne zaupa članu. Dan po decembrskih volitvah je Vošnjak dosegel premirje med Šukljetom in radikalno stranko in "so si v dokaz, da ni več nobenih osebnih mrženj, roko podali Tavčar, Hribar, Šuklje in Kersnik". Ljubljanski list je konec leta 1885 nehal izhajati. Toda na Hribarjevo željo je moral Vošnjak za 25. februar 1886 sklicati nov občni zbor Narodne tiskarne, izdajateljice Slovenskega naroda. Vošnjaku so nepričakovano vzeli predsedstvo in ga dali bolnemu Zarniku, za podpredsednika pa so izvolili Ivana Hribarja. Hribar je bil z Bradaško in Knezom voljen tudi v gospodarski odsek, z Zarnikom in Tavčarjem pa v političnega. Slovan je pisal, da nimamo nič ali pa zelo malo pričakovati od Dunaja in od deželnih predsednikov, da Slovenski narod ne more služiti deželnemu predsedniku, ampak mora biti trdnjava neodvisne slovenske inteligence, Vošnjak pa da ni porok za tako dosledno politiko.

V naslednjem letu 1887 je doživela Hribarjeva politika dva precej huda udarca. V 6. številki Slovana je Janez Trdina, ki je v listu objavljaj svoje Hrvaške spomine, popisoval moralne razmere v Slavoniji, ki so se mu zdele zelo žalostne. Med drugim je napisal: "Znanci so mi zatrdili, da se smatrajo mnoge slavonske deklice za strašno nesrečne in opoganjene, ako si ne morejo dobiti nobenega ljubovnika ali če morajo živariti dlje časa brez njega. Ako pa jih ljubezen zavede, da zanosijo, ne zdi se jim to nikaka posebna nezgoda in sramota. Zateko se h kaki ciganki ali ini 'zvedenki', koja jih reši nadloge za majhne denarje. Marsikatera pa si pomaga neki kar sama, dobivši na polju tistega spačka, ki mu pravijo Dolenjci, vranji klun', čeprav se ne drži vranje glave." In tako naprej. Ob strogih pravilih spodobnega izražanja, ki so veljala tedaj v slovenski literaturi in ki si jih danes sploh ne moremo več prav predstavljati, je bilo to Trdinovo pisanje strašno spotikljivo. 26. marca ga je napadel katoliški Slovenec s tremi vprašanji, od katerih je bilo prvo, "ali gospoja Hribarjeva pusti Slovana na mizi, da se njena nežna mladina vadi leposlovja njegovega?", drugo pa, "ali nežna nevestica dr. Tavčarjeva čita Slovana in ali ve, kako leposlovje v njem nudi Slovencem?" Takoj 28. marca sta Hribar in Tavčar v Slovencu obžalovala, da so se v Slovanu "priobčile brez najine vednosti nekatere

spodtekljive stvari”, v naslednji številki Slovana pa sta izjavila, da je sicer Trdina gotovo pisal z najboljšim namenom, da pa “bi se v Slovanu, čegar namen je buditi v Slovencih ljubezen do vseh slovanskih bratov; v Slovanu, ki prihaja v roke mladini in ženstvu, ne bile smeje priobčiti stvari, ki so namenjene zrelim možem v uvaževanje in premišljevanje”. Napisala sta, da sta hotela že “ustaviti izdajanje lista”, da pa sta se premislila, ker so se mnogi oglasili za nadaljevanje. Hrvaški spomini so takoj nehali izhajati, tudi Trdina je bil užaljen in je odpovedal nadaljnje sodelovanje. Lahko si mislimo, kako sta bila Slovanove blamaže vesela Kersnik in Levec, urednik Ljubljanskega zvona, ki mu je bil Slovan v veliki meri konkurent. “Ko bi znal risati,” je pisal Levec Kersniku, “naslikal bi Hribarja v spokorni kuti, Tavčarja pa v fraku in klaku, kako klečita pred Jeričem (Slovenčevim urednikom, VM) ter ga z vzdignjenima rokama prosita milosti in odpuščanja!”. Še hujši udarec pa je prišel jeseni.

Z izvolitvijo v politični odsek in za podpredsednika Narodne tiskarne, kar je ob bolnem Zarniku pomenilo vodstvo, je mogel začeti dajati Hribar Slovenskemu narodu svojo smer. Ta se je kazala predvsem v poudarjenem rusofilstvu, ki sta ga začela propagirati dopisnika Fran Podgornik in Davorin Hostnik, ki se je bil izselil v Rusijo in je bil zdaj profesor v Rilsku. Od 31. marca 1886 naprej so se pod psevdonimom Krutorogov vrstili njegovi dopisi v Slovenskem narodu. Zagovarjali so rusko zunanjo politiko, ki je prav tisto leto prihajala v resnejše konflikte z avstrijsko zaradi dogodkov v Bolgariji. Bolgarija je bila namreč prišla v spor z Rusijo, ki si jo je očitno želela urediti po svoji volji. Zaradi tega spora je padel knez Aleksander Battenberški, poleti naslednjega leta pa je bil za novega kneza izvoljen Ferdinand Koburški.

Slovensko čustvovanje druge polovice 19. stoletja je bilo izrazito slovansko in rusofilsko. Tudi katoliški Slovenec je pisal v tem času, da bi bila avstrijsko-ruska vojna usodepolna za Avstrijo in da si razen madžarskih in poljskih šovinistov vsi želijo avstrijsko-ruskega sporazuma, da se Slovanom prijazna avstrijska zunanja politika more strinjati z rusko, da je potrebna rusko-avstrijska sloga in podobno. Ob tem splošnem slovanoljubju in rusoljubju pa so se od časa do časa pojavljali tudi kaki kritični glasovi o ruski politiki. Tako je recimo ugotavljal Slovenec 27. novembra 1886, da je pravi panslavizem “trdna slovanska vez med nami na federativni podlagi”, da pa “ruska politika ni bila še nikdar slovanska politika”, da “so ruske koristi čisto različne od slovanskih koristi” in da je “Rusije dejanje in nehanje obrnjeno na ustanovo svetovne države - svet si hoče podjarmiti”.

Hostnikovo slovanstvo je bilo popolnoma nekritično zaljubljeno v Rusijo, napadalno do vseh njenih sovražnikov, brez vsakega razumevanja za poljske ali bolgarske težnje po samostojnosti. Poljski kmet je po njegovem oboževal Rusijo, poljsko plemstvo in duhovščina pa sta “v svojem umopomračenju” pletla o njej vsakovrstne laži. Hostnik se je zavzemal za uvedbo slovanskega bogoslužja pri vseh slovanskih narodih, od katoliške cerkve pa je pravzaprav terjal, da se v vsem pokori ruski politiki ali pa se ji slovanski narodi morajo odpovedati. Njegovi članki v Slovenskem narodu so bili pisani temperamentno, dostikrat tudi vulgarno.

6. junija 1887 je pisal Hostnik o Bismarckovi vohunski mreži, ki da je povsod razpeta, ki ima v Rusiji v službi nihiliste, ki dela v Bolgariji revolucije, ki v Rimu ščuje Vatikan na Kvirinal (cerkev proti državi, VM) in se druži "s črno internacijonalo, ki v čudovitem jednodušju in soglasji s protestantizmom in židovstvom pridobiva balkanske Slované za nemško politiko, dasi deluje, po vnanjem vidu, za razprostranjenje jedinozveličavne rimske cerkve". Iz tega je sledila zahteva: "ako katoľištvu hoče ostati pri Slovanih na trdnih nogah, treba je najprvo, da se odpove prijateljstvu z Nemci luterani in framasoni, prijateljstvu z germanizatorji nemške in židovske krvi, da je vselej in povsod na roke Slovanstvu, slovanskej ideji, slovanskej političnej svobodi, in da odvrže vsako zvezo s podlim vohunstvom in s profesionalnimi sovražniki Slovanstva". Slovanom je naročal Hostnik: "Bodimo *Slovani* tudi v *cerkvi*, terjajmo, vzemimo si slovansko liturgijo, jezik in obrede naših apostolov ... sv. Kirila in Metodija. Ven z latinskim jezikom, ven z latinico! Kdor je v tem proti nam, ta je naš sovražnik, naš zatiralec, naj nosi na glavi nemško pikelhaubo ali pa mitro ali tiaro!"

V Slovenskem narodu 3. septembra 1887 je pisal Hostnik, kako je *nemški, katoliški* princ Ferdinand Koburški prosil za papeški blagoslov, preden je šel osrečevat *slovanski, pravoslavni* bolgarski narod. "Pokazalo se je zopet poraziteljno soglasje med nemškimi politiki in sv. očetom. Ta blagoslov je naperjen proti vsemu Slovanstvu in znamenje, česa se nam je še nadejati."

Najbolj znan pa je dopis, ki je izhajal v štirih številkah Slovenskega naroda od 29. oktobra do 3. novembra 1887 in ki ga omenja tudi Hribar v spominih. V njem je polemiziral Krutorogov z mnenjem, da je treba Zedinjeno Slovenijo črtati iz narodnostnega programa, ker smo z njo po nepotrebem razsrdili Nemce, in je trdil, da se je treba bojevati, kajti "zgodovinski cilj Nemca je ubiti Slovana", kar kaže vsa sedanja nemška politika v rusko-bolgarskem in rusko-poljskem vprašanju, se pravi, v podpiranju protiruskih teženj pri Bolgarih in Poljaki. Bismarck je izročil avstrijskim Nemcem "vlogo policajev in vohunov" nad avstrijskimi Slovani, ki so še daleč od enakopravnosti. "Mi hočemo živeti v miru z vsemi, no mi hočemo, da se nam dá, kar je naše, po božje volji in po človeške pravici, katero tako nesramno in cinično teptajo v blato naši narodni vragovi. Naše narodne sile *rastó*, a ne pojemajo; kri mučenicov daje obilno plodov in mi dokažemo našim tlačiteljem Italijanom, naj se pišo Crispi ali Pecci, Nemcem in Madjarom, da nas je dovolj, da bi se uprli tem izvrgom človeštva. Ako poginemo, to poginemo kot *junaki*, a ne sramotne smrti *sužnjev*. No dokler smo živi, terjali bodemo glasno in neprenehoma zaščito naše narodnosti in našega jezika v *cerkvi*, šoli in uradu. Kdor v tem ni z nami, je proti nam, naj si bode žid, luteranec ali celo jezuit s slovenskim imenom. Ko pride čas, sklenemo račun z vsemi in ta račun se ne bode delal mej dvema ali tremi državami, delal se bode v dvoboju slovanstva s poskudnim tevtonstvom. Dovolj nam je sužnjosti iz Berolina in Rima, dovolj nam je sladkih besed in lice-mernih lask in obetov - dejanja hočemo, pravice hočemo vsi, ki smo sinovi matere Slave in večno zvesti branitelji prestola".

Krutorogov je poudarjal, da se na katolištvo "v Rusiji spoštljivo gleda kot na veroizpovedanje, no sovražno kot na protislovansko propagando" in iz njegovih člankov je občutiti jasno ost proti papežu Leonu XIII. Ta je bil pod svojim rodbinskim imenom Pecci poleg tedanjega italijanskega ministrskega predsednika Crispija posebej napaden v zgoraj navedenem odlomku.

Tako pisanje je seveda moralo povzročiti pozornost in obsodbo v avstrijskih vladnih krogih ter odpor v slovenskem katoliškem tisku. 16. novembra 1887 je cesar ob sprejemu na dvoru slovenskemu politiku dr. Poklukarju omenil rusofilске izjave dela slovenskega tiska. To je pomenilo obsodbo z najvišjega in najmerodajnejšega mesta. 21. novembra je objavil Slovenski narod izjavo upravnega odbora Narodne tiskarne, da upravni odbor ne more biti odgovoren za redakcijo dopisov in poročil, da pa "zagotavlja, da si ni v svesti niti najmanjšega nepatriotičnega dejanja in da mu je vedno volja Najvišjega vladarja bila prvi in najvišji zakon v Avstriji". 23. - 29. novembra je bilo v Gorici posvetovanje škofov goriške metropolije, kate-re del je bila tudi ljubljanska škofija. Pastirski list, datiran s 26. novembrom, je ugovarjal, da nekateri politični in leposlovni listi "prinašajo od časa do časa članke, iz katerih veje nekatolišk, časni in večni sreči našega ljudstva poguben duh", da se pojavljajo napačna stališča glede liturgije in da se kažejo protiavstrijske težnje. Posebej je bil večkrat omenjen Slovenski narod, najprej seveda zaradi "izvrga človeštva", pa tudi zato, ker je v njem in v sorodnih listih bilo že večkrat povedano, "da je razkolništvo bodoča vera vseh Slovanov". Duhovnikom je pastirski list prepovedal vsako sodelovanje pri agitacijah proti veljavni liturgiji in liturgičnemu jeziku, pa tudi podpiranje neprimernih listov in časopisov z naročanjem ali sodelovanjem.

9. decembra 1887 je Slovenski narod prinesel vest, da je Ivan Hribar izstopil iz upravnega odbora Narodne tiskarne; za podpredsednika je bil namesto njega izvoljen Tavčar. 16. decembra je deželni zbor na Poklukarjev predlog soglasno čestital Leonu XIII. k petdesetletnici mašništva. Ko je baron Apfaltrern v imenu nemške stranke ta predlog podprl, je poudaril, da hočejo njegovi somišljeniki in on s tem "v soglasju z duhovnimi nadpastirji naše domovine slovesno ugovarjati proti nedostojnim obrekovanjem, ki jim je sveti oče izpostavljen v gotovih krogih pri nas". Podprl je pastirsko pismo z dne 26. novembra in nastopil proti "nevarnim in nepatriotičnim stremljenjem, ki imajo z napadi na svetega očeta in rimsko cerkveno skupnost namen, vsaditi v tla naše domovine kal določene averzije proti Avstriji". 18. decembra je občni zbor Narodne tiskarne soglasno obžaloval, "da se je v društvenem organu Slovenskem narodu po nepaznosti vrinil izraz, kateri je moral žaliti osebo sv. Očeta", ter naglašal, "da je to žaljenje v popolnem nasprotju s programom našega lista". V nadzorovalni odbor, ki naj namesto dotedanjega političnega odseka nadzoruje pisanje Slovenskega naroda, so izvolili izmed Ljubljančanov Vošnjaka, Tavčarja, Moschéta in Majarona, izmed zunanjih pa Svetca, Kersnika, Šukljeta in Serneca, Vošnjak pa je bil določen za novega odgovornega urednika. 20. decembra je izšla zadnja številka Slovana. Izdajatelja sta utemeljila konec z izgubo, ki sta jo imela (1952 gld), naznanila pa sta obenem, da bo

z novim letom začel izhajati Slovanski svet. Ime tega novega lista je izbral Ivan Hribar, izdajatelj pa mu je bil Fran Podgornik.

Tako je imela smer, ki jo je dal Hribar z objavljanjem Hostnikovih dopisov Slovenskemu narodu, vseavstrijski odmev in kar velike posledice, ki pa večinoma niso bile dolgotrajne. Hribar je bil že 19. aprila 1888 znova izvoljen v odbor Narodne tiskarne. Odločilni vpliv na pisanje Slovenskega naroda pa je prešel na Ivana Tavčarja, novega podpredsednika, po Zarnikovi smrti pa predsednika Narodne tiskarne. Problem rusofilskega pisanja in simpatij do pravoslavja je ostal, saj so v sporazum slovenskih poslancev kranjskega deželnega zbora, sklenjen 23. novembra 1889, da bi rešil razpadajočo slogo, dali tudi naslednjo točko: "da se tendenca Slovenskega naroda v soglasje spravi z avstrijskimi interesi, zlasti v kolikor se tičejo vnanje politike; skrbeti bode torej, da odsihmal iz Slovenskega naroda izostanejo članki, dopisi in notice, kateri so v nasprotju z načeli katoliške cerkve in utegnejo ob dobro ime spravljati lojalnost slovensko ter povod podajati narodnim nasprotnikom, da Slovencem predbacivajo rusko mišljenje, panslavizem in pravoslavno propagando ter mržnjo proti avstrijski državi in habsburški dinastiji".

Precej obširno smo prikazali dogodke iz prvega obdobja Hribarjeve politične dejavnosti, v katerem si je pridobil ime radikalca. Tedanjim svojim glavnim nazorom je ostal zvest tudi pozneje, bolj kakor drugi. Zato je Ignacij Žitnik, poslanec katoliške stranke, rekel v deželnem zboru 16. februarja 1895, da je Hribar "jedini resnični radikalec slovenski". "To opažam na njem," je dejal, "da je dosleden, nepogljiv, nikogar se ne ustraši, in v tem oziru ga spoštujem, akoravno sva si politična nasprotnika." Šuklje pa je Hribarju zameril prav to zvestobo nazorom in je napisal o njem v svojih spominih: "Pred vsem je bil tipičen doktrinarec v politiki in moškega tega kova navadno škodujejo neprimerno več nego koristijo. Ljudje te baže si ustvarjajo svoje nazore a priori ter po njih hočejo urediti svet, ne meneč se za dejanske razmere, z lepa ali s silo." Vendar za Hribarja ne moremo reči, da se ni menil za dejanske razmere in da se jim ni znal prilagajati, kolikor se mu je to zdelo potrebno.

IV

Julija 1889 je uspelo Tavčarju in Hribarju, da sta prišla v kranjski deželni zbor. Tavčar je bil postavljen za uradnega slovenskega kandidata, Hribar pa ne. Moral si je pomagati sam. Po porazu v ljubljanskem okraju kmečke kurije je prodril v Ljubljani v mestni kuriji. Hribarjeva kandidatura in nato izvolitev za poslanca je kar hudo vznemirila njegove nasprotnike iz časa bojev med vladno in radikalno stranko, zlasti Šukljeta. Ta je v svojih pismih prijateljem imenoval Hribarja "političnega glumača", "nezrelega fantasta" in ga primerjal z Robespierrom in mladočehi, ki so mu bili zelo nesimpatični. Hribarjevo skupino je imenoval "gnjusna ohlokracija (vlada drhali, VM) ljubljanska, sistem narodnih teroristov". Če te zmerjalnice prevedemo v bolj navaden jezik, bi rekli, da je bilo Šukljeta strah Hribarjeve naslonitve na manj premožne volilce, na obrtnike in obrtniške

pomočnike, na manj gosposke, bolj navadnemu ljudstvu prirejene metode agitacije. Hribar je v liberalnih vrstah predstavljal demokratično strujo, ki je v primerjavi s starimi liberalci ostreje postavljala nacionalne zahteve, se bolj zanimala za širše množice in bila za splošno volilno pravico. Primerjava z mladočehi ni slaba, Hribar je imel z njimi res več stičnih točk. Šuklje ni bil demokrat in se je bal splošne in enake volilne pravice ter vpliva množic na politiko. Tavčar mu je bil glede tega v marsičem podoben.

Ko je Hribar prišel v kranjski deželni zbor, je bila sloga v slovenskem meščanskem političnem taboru že močno načeta. Prave enotnosti sicer že davno ni bilo več. Liberalci so imeli svoje glasilo v Slovenskem narodu, klerikalci v Slovencu. Obe nazorski skupini sta bili tudi polni notranjih trenj in razločkov, deloma zaradi različnih pogledov, deloma zaradi osebnih nasprotij, vendar so na katoliški strani nastopali mnogo bolj enotno kakor pa na liberalni. Skupni organi, ki naj bi skrbeli za "narodno" politiko, so bili klubi poslancev ter narodni ali centralni volilni odbori, ki so postavljali kandidate za državnozborske in deželnozborske volitve. Ti kandidati naj bi bili obvezni za slovenske volilce vseh smeri in nazorov. Toda discipliniranega podrejanja je bilo vedno manj. Za volitve v kranjski deželni zbor leta 1889 narodni volilni odbor zaradi nesoglasij dveh kandidatur sploh ni postavil, en kandidat se je kandidaturi odpovedal, od 20 postavljenih kandidatov jih je bilo samo 8 izvoljenih soglasno, 10 pa ob nazorskih ali osebnih protikandidatih. V dveh primerih sta zmagala protikandidata.

Zasedanje deželnega zbora se je začelo s precejšnjimi spori, končalo pa s sporazumom med slovenskimi poslanci 23. novembra 1889. Toda v tem času so bila že vložena pravila Katoliškega političnega društva, ki je imelo svoj ustanovni občni zbor 26. januarja 1890. Pozneje si je organizacija privzela ime katoliško-narodne stranke, nato pa slovenske ljudske stranke (SLS). Leto zatem so liberalci ustanovili Slovensko društvo (ustanovni občni zbor je bil 2. februarja 1891) in si 4. junija nadeli ime narodno-napredna stranka (NNS). Marca 1891 je centralni volilni odbor še postavil sedem kandidatov za volitve v dunajski parlament, za osmi mandat pa sta se spopadla kandidata katoliške in napredne stranke. Za nadomestne volitve 7. aprila v Ljubljani se je pojavil narodni volilni odbor zadnjikrat. Ljubljanske občinske volitve istega meseca so bile v znamenju liberalno-klerikalnega spopada. Na naslednjem zasedanju kranjskega deželnega zbora od 3. marca do 9. aprila 1892 skupni slovenski poslanski klub ni mogel več delati in je razpadel. Konstituirali so se strankarski klubi. Tako na liberalni kot na katoliški strani so se zavedali, da bo to zelo neugodno odmevalo med ljudmi, ki sta jim bila narodna sloga in skupen boj za narodne pravice ideal, zato so tako v Slovenskem narodu kot v Slovencu vest o razcepu kluba objavili le z oklevanjem in nepopolno. Obema taboroma je bilo neprijetno vprašanje, kdo je kriv. Razcep na Kranjskem je bil odtlej trajen, pozneje je sledil še na Goriškem in Štajerskem. Klerikalno-liberalni spor je postal zdaj bistvo vsemu slovenskemu političnemu življenju in dogajanju, dasi so od časa do časa še sklepali začasna premirja in sporazume. Razlike v mišljenjih niso bile same po sebi prav nič tragične. Razvoju idej, znanstvenega, ume-

tniškega in sploh kulturnega ustvarjanja so najbrž močno koristile. Negativno je bilo besno medsebojno sovraštvo, negativna so bila pretiravanja. S klerikalne strani so si prilaščali ves slovenski narod kot katoliški narod, politične opredelitve so enačili z verskimi, liberalci so iskali škandalov med duhovščino in oboji so v svojem časopisu kar se le da osebno blatili nasprotnike.

Stanje ob začetku spora je bilo za liberalce zelo ugodno. Med slovenskimi poslanci v kranjskem deželnem zboru so imeli večino (13 : 12), docela so vodili v kulturi in v gospodarski moči. Razmerje pa se je začelo kmalu spreminjati. Začela je rasti in ustvarjati katoliška posvetna inteligenca. Pomanjkanje lastnega kapitala je nadomestila katoliška stranka z naprednimi in velikopoteznimi gospodarskimi idejami in sijajno organizacijo, kmeta je pridobila s Krekovim združenstvom.

Deželnozborske volitve 1895 so pomenile za liberalno stranko pravi polom. Na kmetih so bili izvoljeni samo klerikalni kandidati. Del liberalnih kmečkih veljakov je enostavno prestopil iz liberalnega tabora v katoliškega. Novo razmerje sil v deželnem zboru med klerikalno in liberalno stranko je bilo 16 : 9. Kako se bo oblikovala večina? Povezava med obema slovenskima strankama zaradi velikega sovraštva ni prihajala v poštev. Edina možnost je bila zveza z nemško stranko, ki je imela 11 poslancev. Z njo je sklenila zvezo slovenska liberalna stranka. Dogovorjena so bila določena skupna glasovanja, obe stranki sta se tudi podpirali pri volitvah v kočevskem okraju. To zavezništvo, ki je trajalo deset let, ni bilo pravzaprav nič presenetljivega, vendar pa ga je velik del tedanjih liberalnih in klerikalnih Slovencev občutil kot narodno izdajo. Za liberalno stranko je to seveda pomenilo velik moralen udarec. Zato so mnogi razpravljali o krivdi za liberalno-nemško zvezo. Prijatelj je idejo pripisoval Šukljetu, pogajanja pa Kersniku. Šuklje je v svojih spominih imenoval duševna očeta zveze voditelja nemške stranke barona Schwegla in Winklerjevega naslednika na mestu deželnega predsednika, barona Heina. Za svojega sovražnika Hribarja je izrekel domnevo, da "je bil baš ta politična neroda, ki je zapeljal narodno napredno stranko v tako zagato", zase pa je ponosno zapisal, da bi on (Šuklje) in Klun (voditelj starega krila katoliške stranke) "popolnoma zadostovala, da bi preprečila alianco nemškega veleposestva in slovenskih naprednjakov", toda žal ju ni bilo več v deželnem zboru. Hribar je v polemiki z Erjavcem zapisal, da so on in drugi prepričani slovanoljubi zvezo z Nemci kot nemoralno odklanjali, dokler se ni pokazalo, da se Nemci pogajajo s katoliško stranko. Tedaj so se premislili in so na zvezo pristali. Besedilo pogodbe pa je bilo po Hribarjevem mnenju v veliki meri po njegovi zaslugi sestavljeno tako, da je zveza "pomenjala ravno v narodnem oziru precejšen uspeh".

Liberalno-nemški zvezi je sledilo pod Heinovim naslednikom baronom Schwarzom zblíževanje med SLS in vlado, v določeni meri pa tudi z nemško stranko na Kranjskem. Tako je prišlo do deželnozborske volilne reforme, ki je leta 1908 privedla do absolutne večine SLS v kranjskem deželnem zboru, pomnoženem z novo splošno kurijo. Ta absolutna večina je sicer prinesla veliko ustvarjalno aktivnost in marsikatero koristno novost, zlasti na gospodarskem področju, prinesla pa je tudi pravo klerikalno diktaturo, ki je skušala brezobzirno uničiti vsako opozicijo

in podrediti vse Slovence v deželi svojim strankarskim vidikom. Narodno-napredna stranka je bila vedno šibkejša. Glavni vzrok za to je bila struktura slovenskega gospodarstva in slovenske družbe, pomanjkanje močnejšega gospodarskega razvoja, industrializacije in urbanizacije, šibkost slovenske buržozacije. Le malo bi se dalo popraviti z boljšo organizacijo, večjo delavnostjo, večjo požrtvovalnostjo. Nemoč, pa naj so se je zavedali ali ne, je povzročala v stranki notranje spore in nesoglasja, nastajanje različnih struj in skupin, od katerih je imela vsaka drugačno zamisel potrebnih akcij in delovnega načrta. Kmečko krilo je odklanjalo liberalno ime in si je ustvarjalo posebno stranko. V prvem desetletju našega stoletja je Hribarjeva in Tavčarjeva generacija že predstavljala "starine" v stranki. Mlajši so bili z njimi nezadovoljni, tako dr. Vladimir Ravnihar, ki je nekaj časa snoval novo stranko. Ob nezadovoljstvu s Slovenskim narodom so nastajali različni "neodvisni" liberalni časniki. Narodno-radikalna mladina je nastopila ob prelomu stoletja z uničujočo kritiko stranke, z novimi idejami in z novimi gesli. Ko so njeni prvi predstavniki doštudirali in postali "starešine", se je del med njimi leta 1909 vključil v narodno-napredno stranko (tako dr. Gregor Žerjav in dr. Albert Kramer). Nekdo je videl leta 1910 v starinih, mladinih in študentih tri liberalne stranke. Med starini in mladini je prihajalo do konfliktov in sporazumov, novih konfliktov in novih sporazumov in tako naprej. Generacijski spori so se mešali z nazorskimi med demokratičnimi in staroliberalnimi pogledi, med različnimi stališči do socialnih vprašanj, malega človeka, prosvetno-izobraževalnega dela in še in še. Hribar je bil demokratičnejši kot večina njegove generacije in bolj odprt za nove ideje. 2. aprila 1906 je bil izvoljen za predsednika izvrševalnega odbora narodno-napredne stranke, vendar ni imel dovolj avtoritete, da bi diktiral stranki svojo voljo in ji vsilil svoje koncepte.

Hlepenju klerikalne stranke po absolutni dominaciji je bila velika ovira Ljubljana, deželno glavno mesto in slovensko središče, kot liberalna trdnjava. Hribar kot župan je bil predstavnik te trdnjave. Zoper liberalno Ljubljano je sprejel deželni zbor ljubljansko volilno reformo, ki naj bi spodnesla vlado narodno-napredne stranke v občinskem svetu. Zoper župana Hribarja so se združili vsi nasprotniki: SLS, kranjski Nemci in vlada. Septembrski dogodki leta 1908, ki jih je Hribar v spominih podrobno opisal in ki jih je še obsežnejše prikazal v govoru v državnem zboru 16. marca 1909, so zelo zaostрили nemško-slovenska nacionalna nasprotja. Hribarja so v državnem zboru napadali zaradi njegovih novoslovanskih idej in mu očitali potovanja v Petrograd in Beograd kot protidržavna. Hribar je bil 3. maja 1910 šestič izvoljen za župana. Župane avtonomnih mest je potrjeval cesar, to se pravi, da je o njih odločala vlada. Odklonitev zaupanja županu, ki je bil že petkrat potrjen in je že 14 let uspešno opravljal svoje posle, je bila izredno pomembna politična odločitev. Zato si je vlada najprej prizadevala, rešiti problem na kak lepši način, s prostovoljnim odstopom iz zdravstvenih razlogov ali kaj podobnega. Ko ni bilo iz tega nič, je bilo Hribarju 22. avgusta 1910 sporočeno, da cesar njegove izvolitve ni potrdil.

Kaj zdaj storiti? je bilo vprašanje, ki ga je moralo predvsem rešiti vodstvo narodno-napredne stranke, saj je šlo za predsednika njenega izvršilnega odbora. Prvo

dejanje je bila uporniška, protivladna demonstracija. Ko se je 30. avgusta občinski svet sestal, je vnovič, sedmič, izvolil Hribarja za župana, obenem pa je sklenil, "naj se Gosposka ulica v priznanje zaslug, ki si jih je g. župan pridobil za mesto, poslej imenuje Ivan Hribarjeva ulica". Takoj nato je bil občinski svet razpuščen, vodstvo občine je prevzel vladni komisar, poimenovanje Hribarjeve ulice pa je 9. decembra 1910 razveljavil deželni odbor, češ da "ni umestno, da bi se staro zgodovinsko ime te ulice opustilo", in "ker ima bivši ljubljanski župan Ivan Hribar že Hribarjev gaj v Trnovem". Jutro, glasilo enega krila mlade liberalne opozicije, je pisalo v tem času izredno navdušeno za Hribarja, "ker je ne samo skozinskoz napreden, nego tudi izredno delaven mož". Zavzemalo se je za njegovo ponovno izvolitev, "četudi bi se to moralo ponavljati neštetokrat". Napadalo je Tavčarja in Trillerja, češ da sta si v času Hribarjeve bolezni že razdelila župansko in podžupansko mesto, 23. avgusta je pisalo, da so vodilni možje stranke že pred mesecem Hribarja žrtvovali. Vendar to Jutrovo navdušenje ni trajalo dolgo. Sredi prepиров v stranki je Hribar v začetku oktobra zapustil vodstvo stranke. Za novega predsednika izvrševalnega odbora je bil novembra izvoljen dr. Ivan Tavčar. 17. oktobra je bila sankcionirana ljubljanska občinska volilna reforma. 23. aprila 1911 so bile volitve po njenih določbah. NNS je za las ohranila večino v občinskem svetu. V tem času ni nihče več mislil na demonstrativno, kar naprej se ponavljajočo volitev Hribarja za župana. Za kandidata v novi občinski svet ga niso več postavili, za novega župana pa so 18. decembra izvolili dr. Ivana Tavčarja.

V

"Krepko slovenstvo, zajemljajoče svojo moč iz večno svežega, nepremagljivega slovanstva". Te besede, ki jih je zapisal Hribar v slavnostni številki ob 25-letnici Slovenskega naroda 1. aprila 1893, najbrž prav dobro kažejo bistvo njegove politične misli. Tej ideji je bil neizpremenjeno zvest od zgodnje mladosti pa do smrti. Slovanska zavest in vera v slovanstvo je bila splošna značilnost Hribarjeve generacije, pa tudi starejših in mlajših rodov. Razlika je le v tem, da je pri večini bila to le zavest in vera, čustvena simpatija brez kakega posebnega znanja o slovanskih narodih in jeziki in brez kake posebne aktivnosti. Pri Hribarju pa je bila ta zavest vodilo za življenje in delo. Učil se je slovanske jezike, tako da jih je nekaj znal aktivno, druge pa pasivno. Bral je knjige o slovanskih narodih, bral slovanske pesnike in pisatelje, potoval po slovanskih deželah. V istem smislu je hotel vplivati tudi na druge, večati njihovo znanje slovanskih jezikov, večati njihovo poznavanje slovanskih narodov. Vsa njegova politika je imela namen, vplivati na Slovence v slovanskem duhu, gojiti medsebojno spoznavanje in sodelovanje med vsemi slovanskimi narodi. Zelo negativno se mu je zdelo, da so Slovenci podlegali sijaju nemške kulture, se imeli v primerjavi z njo za manjvredne in pozabljali pri tem na slovanstvo. "V zvezi in življenju s tujimi, heterogenimi elementi zgrešil je skoro naš narod slovansko mišljenje, kar ni čudo, ker je že toliko in toliko let bil ločen od slovanstva", piše v programu Hribarjevega Slovana v začetku leta 1884. Seznanjati Slovence s

slovanskimi narodi je bil namen tega časopisa, isto je hotel doseči Hribar pri Slovenskem narodu v letih 1886-1887. Podoben je bil namen Slovanskega kluba leta 1913.

V slovanskem svetu je Hribarju največ pomenila Rusija, ki jo je "smatral za nepremagljivo predstaviteljico neizčrpane slovanske moči". Užival je v Srbiji kot v svobodni državi: "tu sem šele videl Slovana neomejenega gospodarja", je napisal v spominih na svoje prvo potovanje v Beograd leta 1876. "Bil sem slep za zaostalost srbske prestolnice... Vdihaval sem svobodni belograjski zrak v polnih duških".

Kakor je zapisal Linhart pred koncem 18. stoletja, da je tudi Avstrija, kakor Rusija po številu prebivalstva slovanska država, tako je imel tudi Hribar stalno pred očmi, da je v Avstriji Slovanov več kot drugih in da se bo to prej ali slej moralo pokazati tudi v značaju države. V Slovanu 1884 je zapisal, da je "naša moč v slovanstvu", kar pomeni, "da moramo avstrijski Slovani, ako se hočemo uspešno boriti proti majorizaciji po ostalih neslovanskih narodnostih, podpirati drug drugega. In kaj je v takem programu, razvidi se, ako se vzame v poštev, da nas je v tej državi več, nego polovica vsega prebivalstva. Samo kot Slovani moremo imeti na državni posel oni upliv, ki nam pripada po številu in važnosti naši." Veliko si je obetal Hribar od volilne reforme v avstrijski državni polovici, leta 1907, ki je odpravila kurije in uvedla splošno moško volilno pravico. Pred reformo je bilo v državnem zboru 48 % nemških in 46 % slovanskih poslancev, prebivalstva pa je bilo 60 % slovanskega, 36 % nemškega. Z reformo se je delež nemških poslancev zmanjšal na 45 %, število slovanskih pa se je dvignilo od 196 na 259, kar je pomenilo ravno enega nad polovico vseh poslanskih mest. "Jaz sem neprenehoma pridigoval, ko sva s prijateljem dr. Tavčarjem izdajala štiri leta Slovana, da po mojem prepričanju Avstrija postane slovanska in jaz ne vidim sedaj v volilni reformi nič drugega, kakor prvo etapo, ko smo dobili slovansko večino v parlamentu", je rekel Hribar na shodu zaupnikov narodno-napredne stranke 15. novembra 1906. Dobrih pet let pozneje je zapisal v spomine: "V novem parlamentu so Slovani postali tako močan faktor, da ni daleč oni čas, ko bodo Nemci potisnjeni v vlogo druge odločilne potence v naši državi." Seveda je videl pri tem tudi nujno potrebo sloge med slovanskimi narodi. V govoru v državnem zboru 18. decembra 1907 je naglašal, da si je avstrijska vlada vedno prizadevala razdvajati slovanske narode. Ti imajo večino prebivalstva, v njihovem interesu je, nastopati proti nemštvu, morajo se zediniti, pustiti na strani vsa nasprotja, strniti se v eno družino. "Tedaj bo prišel konec naše nemoči v tej državi, tedaj bomo tudi v tej zbornici igrali taisto odločujočo vlogo, ki nam pritiče po številu." Vendar optimizem ni bil neskaljen. Novi parlament je prinesel vsem onim, ki so od njega pričakovali boljšega in pravičnejšega reševanja narodnostnih problemov, precejšnje razočaranje. Tudi Hribar je v svojem govoru 4. februarja 1909 v državnem zboru dejal, da se je vse upanje v parlament, izvoljen po splošni volilni pravici, pokazalo za varljivo, saj se je nacionalni boj razplamtel mnogo huje kot prej v sistemu kurij. Rekel je, da se bo Avstrija okrepila, če bo uvedena avtonomija narodov na zdravem in pravičnem temelju. Toda narodi se sami ne bodo mogli sporazumeti, ker Nemci na primer ne bodo nikdar pristali na ena-

kopravnost Slovencev. Pravično ureditev bo mogoče doseči samo z absolutističnim ukrepom, z diktatom poštene vlade, pravega državnika s trdno, železno voljo. Hribar se je zavedal, da zveni tako govorjenje reakcionarno in protiparlamentarno, vprašal pa je poslance, ali ni to, kar počenjajo, davljenje parlamentarizma. Posebej je ob teh nevsakdanjih pa prav bistrih razmišljanjih poudaril, da ne govori v imenu svoje stranke ali svojega naroda, ampak samo v svojem osebnem imenu.

Slovence in Hrvate je imenoval Hribar večkrat v svojih parlamentarnih govorih najbolj poklicane varuhe integritete cesarstva, pripominjal pa je, da vlada tega ne vidi. V aneksiji Bosne in Hercegovine je videl okrepitev slovanskega elementa v monarhiji, svaril pa je pred nadaljevanjem dotedanje politike, ker bo potem kmalu vse prebivalstvo Bosne in Hercegovine proti Avstriji. 18. maja 1909 je zatrdil, da na Slovenskem ni nobenega iredentističnega gibanja v korist Srbije, da pa so ob napačni avstrijski balkanski politiki in ob šikaniranju Srbov z avstrijske strani naše simpatije na srbski strani. Posebej se je zavzel Hribar za Srbijo v govoru 16. marca 1909. Dejal je, da bi Avstrija seveda kaj lahko premagala Srbijo, da pa bi z bojišča odnesla samo "žalostno slavo, da smo premagali neenakega nasprotnika", Kaj pa če bi iz takega spopada nastala splošna evropska vojna, "ki bi nam zadala nepreračunljivo zlo". Svetoval je torej Avstriji, naj da Srbiji možnost mirnega sosedstva in srečnega razvoja, svetoval ji je popustljivost, ki bi pomenila velikodušnost. Govor je Hribar, ne sicer v celoti, objavil v spominih (v prvi knjigi na str. 574-576).

Zelo pomemben del Hribarjeve slovanske politike je bilo njegovo sodelovanje v neoslavizmu ali novoslovanstvu, gibanju, katerega glavni predstavnik je bil dr. Karel Kramář (1860 do 1937), mladočeški politik, ki je bil potem med prvo svetovno vojno junija 1916 obsojen na smrt zaradi veleizdaje, 1917 pomiloščen, 13. julija 1918 predsednik Narodnega odbora in 14. novembra prve češkoslovaške vlade. Neoslavizem se je zavzemal za sodelovanje vseh slovanskih narodov na podlagi enakosti, svobode in bratstva. Odklanjal je staro slavjanofilstvo in njegovo zavzemanje za pravoslavlje, računal je na Rusijo kot ustavno državo. Maja 1908 je bilo prvo "predposvetovanje" v Petrogradu. Na njem je bil tudi Hribar, ki ga opisuje v spominih (glej str. 223-225 v prvem, 578-580 v drugem delu). 12.-18. julija 1908 je bil prvi pripravljalni novoslovanski kongres v Pragi. Tudi tega se je Hribar udeležil, vendar v spominih o njem ne govori. Izvoljen je bil eksekutivni odbor, ki mu je bil Kramář predsednik, Hribar pa član kot predstavnik Slovencev (namestnik je bil Andrej Gabršček). Maja 1909 je bila znova konferenca v Petrogradu, spet ob Hribarjevi udeležbi, vendar mu je zaradi bolezni ostala "pred očmi kakor z gostotenčico zakrita slika". Julija 1910 je bil II. pripravljalni kongres v Sofiji, na njem pa Hribarja ni bilo. Uradno so neoslavisti stalno poudarjali, da njihovo gibanje ni politično, ampak kulturno in gospodarsko. Hribar je imel posebej pomembno vlogo pri (sicer neuspelem) snovanju slovanske banke. Težave novoslovanstva so izvirale predvsem iz slabih odnosov med nekaterimi slovanskimi narodi. Poljaki se II. kongresa v Sofiji niso udeležili. Tudi pogledi na nekatere sodobne probleme so bili precej različni.

Avstrijski novoslovani so skušali vplivati na to, da bi se avstrijska zunanja politika ne naslanjala preveč na Nemčijo in da bi bila prijateljska do Rusije. Avstrijske Nemce so prepričevali, da so ob tesnih stikih, ki jih le-ti gojijo z Nemci iz Nemčije, prav tako upravičeni tesni stiki med avstrijskimi Slovani in Slovani zunaj monarhije. Vendar pa je gledal nemški nacionalizem na neoslavizem skoraj kot na izdajalsko in protidržavno gibanje. Res je, da so tudi avstrijski Slovani radi prikazovali spogledovanje avstrijskih Nemcev s Prusijo ali Nemčijo kot nasprotno pravemu avstrijskemu patriotizmu. Če nekoliko poenostavimo, lahko govorimo o boju med germanstvom in slovanstvom za habsburško monarhijo. Nemci so poudarjali, da je Avstrija plod nemškega dela in nemške kulture in da se nemškemu prvenstvu v državi ni mogoče odpovedati. Vse koncesije slovanskim narodom pod Taaffejem in pozneje so označevali kot usodno slavizacijo monarhije, ki jo je nujno treba zaustaviti. Slovani so se borili zoper tedanje stanje, vedno znova zahtevali enakopravnost ter upali v bodočnost. Kramář je dejal, da Slovani niso sovražniki Avstrije, da pa so sovražniki Avstrije tisti, ki ščuvajo Avstrijo proti Slovanom. Hribar je zapisal v svojih spominih, da bi Avstrija ne propadla, če bi se posrečil Kramářev načrt avstrijsko-ruske zveze.

Kakšen je bil Hribarjev odnos do Avstrije? Na to bi dali lahko nekoliko čuden odgovor: bil je za Avstrijo in bil je proti njej. Bil je zanjo, kolikor je upal, da bo slovanska - bil je proti njej, kolikor je bila protislovanska.

Razlika med avstrijsko in protiavstrijsko orientacijo je bila takrat vse drugačna, kakor pa si danes, po propadu habsburške monarhije, to predstavljamo. Če izvzamemo povsem majhne skrajnosti, absolutne nasprotnike Avstrije na eni strani - tiste, ki so mislili samo na Avstrijo, nič pa na slovenske interese, na drugi strani, je ogromna večina Slovencev sprejemala Avstrijo kot danost, ob kateri neke bližnje uresničljive druge možnosti ni bilo, čeprav so ob mislih na slovanstvo v širšem ali ožjem okviru premišljali ali sanjali o različnih rešitvah. Živeli so v avstrijskem svetu in njegovem prostoru, ki je predstavljal svojevrstno kulturno celoto. Zavedali so se, da daje prav Avstrija oporo pred pohlepnostjo italijanskega nacionalizma po delu slovenskega ozemlja in s tem pred delitvijo narodnega telesa. Z Avstrijo, kakršna je bila, pa se niso zadovoljevali, ker jim še ni dajala enakopravnosti, ker je prepočasi uresničevala njihove želje. V boju proti obstoječemu sistemu se je zdela ogromni večini Slovencev edino pravilna zakonita pot. Odenkov v gledanju je bilo zelo veliko, od izrazito radikalno slovansko usmerjenih, z vsem poudarkom zvez z izvenavstrijskimi Slovani, kakor je bil Hribar, do tistih, ki so se vdano bali oblasti in so zahtevali vedno vsega kar najmanj in najbolj skromno. Domala vsi slovenski politiki so poudarjali zvestobo Slovencev do dinastije in ljubezen do cesarja. Naj je bilo to iskreno ali ne, to je bila vsesplošna tradicionalna navada, fraza, brez katere si skoraj ni bilo mogoče zamisliti političnega življenja, obenem pa tudi obramba proti trditvam o separatizmu in protiavstrijstvu, ki so jih ponavljali nasprotniki, pa propaganda za večjo sprejemljivost slovenskih stališč. Take vdanostne izjave so bile pri Hribarju združene z zelo ostrimi kritikami avstrijskega vladnega sistema. Na slavnostni seji ljubljanskega občinskega sveta ob petdesetletnici vladanja Franca Jožefa

je rekel: "V vsi visoki birokraciji ne nahajamo prijatelja. Kakošna morajo po tem takem biti poročila, ki o naših težnjah in opravičenih naših zahtevah prihajajo na Dunaj, lahko si mislite! Zato pa se s tem večjim zaupanjem približujemo vitežkemu cesarju in gospodarju ter se ga oklepamo s tem večjo ljubeznijo, ker smo prepričani, da bode kljubu vsem zaprekam naš glas konečno le došel do Njega ter da bode modrost in pravičnost Njegova dovela nas do naših pravic." 11. decembra 1908 je govoril v parlamentu, da ima zelo malo od te države in da ima naše ljudstvo še manj; če pa smo vendarle za državo, smo to zato, ker smo prepričani, da bo, če bo prav vladana, tu ustvarjena za naš narod prava domovina.

Boju za enakopravnost Slovencev, za slovensko univerzo in druge zahteve je hotel pomagati Hribar do uspeha kot ljubljanski župan tudi s tem, da je različnim stavbam in ustanovam dajal cesarjevo ime. To je poleg tega manjšalo tudi opozicijo proti takim gradnjam v slovenskih vrstah. Na trgu pred sodiščem je dal postaviti spomenik Francu Jožefu, ki so ga slovesno odkrili 2. decembra 1908, ob šestdesetletnici cesarjevega vladanja. Na ta spomenik je vezal Hribar upanje, da bi se dalo "s primernim postopanjem zainteresovati cesarja tudi za politične težnje slovenskega naroda". Hribar si je tudi prizadeval, da bi se kak nadvojvoda za stalno naselil v Ljubljani. Pričakoval je, "da dobimo na ta način uplivnega podpiratelja naših narodnih teženj in pa nekako zvezo z dvorom". Nadvojvoda je res prišel v Ljubljano, toda za Slovence se ni zanimal in je kmalu odšel.

VI

Z odstavitvijo od županstva (22. avgusta 1910), izstopom iz vodstva narodno-napredne stranke (oktobra 1910) in koncem državnozbornskega poslanstva (30. marca 1911) je Hribar za nekaj časa prekinil, glede bistvenih dosežkov pa zaključil svoje notranjepolitično delovanje. Ni pa opustil svoje dejavnosti za zблиževanje med slovanskimi narodi in gospodarsko-organizacijskih prizadevanj v istem smislu.

Najpomembnejši dogodek tega časa so bile balkanske vojne. V času od 8. do 18. oktobra 1912 so Črna gora, Srbija, Bolgarija in Grčija napovedale Turčiji vojno. "Ko je počil na Balkanu prvi strel, se je oglasil njegov odmev v naši najzadnji zakotni vasi," je rekel Ivan Cankar. Stalno smo sočustvovali s "slovanskimi brati" pod turškim jarmom, vse vstaje proti Turkom in vse vojne proti njim so bile od časov naših lastnih bojov z njimi pri nas silno popularne, zdaj pa se je vsemu temu pridružilo še navdušenje nad slogo balkanskih držav, nad njihovim skupnim nastopom in nad njihovimi zmagami. Odbor za nabiranje darov za Rdeči križ balkanskih držav, ki so mu stali na čelu Tavčar in Vera Šlajmarjeva kot predsednika, Hribar in Triller kot podpredsednika, je imenoval to vojno v svojem proglassu 23. oktobra najplemenitejšo in najpravičnejšo, "vojno za svobodo, za civilizacijo".

3. decembra je bilo sklenjeno premirje, toda 3. februarja so bile sovražnosti obnovljene in so trajale do 1. maja. 30. maja 1913 je bil v Londonu sklenjen mir, v katerem je Turčija izgubila vse svoje evropsko ozemlje razen majhnega koščka pred Carigradom in Dardanelami. Vprašanje razdelitve pridobljenega ozemlja pa je

spirlo zaveznike med seboj. Nesoglasja z Bolgarijo so zbližala Srbijo in Grčijo v ožjo zvezo, Bolgarija pa je skušala rešiti spor v svojo korist z napadom na srbsko in grško vojsko (30. junija), sama pa je bila kmalu potem napadena še od Romunije in Turčije in je bila prisiljena skleniti mir v Bukarešti (10. avgusta). Ta druga, za Slovane bratomorna vojna je na Slovenskem v mnogočem močno zmanjšala lepe vtise prejšnjih dosežkov.

Kakor piše Hribar v začetku drugega dela spominov, mu je bilo po kumanovski zmagi (23. - 24. oktobra 1912) takoj jasno, da je Srbija jugoslovanski Piemont in "da dan kumanovske bitve pomeni datum začetka jugoslovanske narodne združitve". Zelo je skrbel za stike s Srbijo. V srbskih vladnih krogih si je pridobil ugled zanesljivega in iskrenega prijatelja Srbije in njegovo priporočilo je marsikateremu Slovcu, ki si je tam iskal kruha, pripomoglo do službe. V mislih na bodočo vojno je bil Hribar s svojo slovansko zavednostjo povsem na strani Rusije. Ni pa mu bilo jasno, ali bo v tej vojni prišlo do delitve Avstro-Ogrske ali samo do izboljšanja položaja njenih slovanskih narodov. Ko je do vojne prišlo, so ga prav kmalu (17. avgusta 1914) zaprli. V zaporu je bil do decembra 1914, znova od januarja do marca 1915, nato pa konfiniran v letoviškem trgu Abtenau na Salzburškem od začetka aprila 1915 do junija 1917. Osvobojen konfinacije se je sicer smel svobodno gibati po vsej državi, ni pa se smel vrniti na Kranjsko. Pol leta je živel v Šentjurju pri Celju in Mozirju, januarja 1918 pa se je lahko vrnil v Ljubljano. Navdušen nad majniško deklaracijo in nad politiko, ki jo je vodil J. E. Krek in za njim Anton Korošec, se je takoj vključil v zdaj burno politično življenje. 30. junija se je dotlej na Kranjsko omejena narodno-napredna stranka preuredila v vseslovensko Jugoslovansko demokratsko stranko, ki ji je bil na čelu dr. Ivan Tavčar, podpredsedniki pa so zastopali vse slovenske dežele. Hribar je ob preureditvi sodeloval, ni pa prevzel kake odločilne vodilne funkcije. Avgusta 1918 je bil med zastopniki nove stranke v predsedstvu Narodnega sveta, oktobra v osrednjem odboru Narodnega veča v Zagrebu. Ko je predsednik Narodnega sveta dr. Korošec odpotoval v Ženevo, je 25. oktobra Ivan Hribar kot najstarejši član prevzel vodstvo predsedstva. Na lastno željo je govoril v imenu Narodnega sveta na veliki proslavi osvoboditve 29. oktobra. Pri sestavljanju prve slovenske narodne vlade 31. oktobra so ga zastopniki slovenskih strank, predvsem njegove lastne, zvijačno obšli in popolnoma izločili. To je bil zanj velik in nezaslužen udarec.

Ugled v Beogradu in zveze s Pašićem so prinesle Hribarju že čez slaba dva meseca mesto prvega jugoslovanskega poslanika v Pragi, dve leti in pol zatem pa mesto pokrajinskega namestnika za Slovenijo v Ljubljani.

VII

Slovenski liberalni tabor se je po prvi svetovni vojni organiziral v več strankah. Kmečki del je šel v Samostojno kmetijsko stranko. Liberalno delavstvo so poskušali zajeti narodni socialisti. Jugoslovanska demokratska stranka (naslednica narodno-napredne stranke) se je vključila po nastanku kraljevine SHS v vsedrjavno demo-

kratsko stranko, sestavljeno iz samostalcev in nekaterih manjših strank predvojne Srbije, iz glavne stranke Srbov v banski Hrvatski in še različnih drugih skupin. Vodilna sta bila v njej iz Srbije Ljuba Davidović, iz Hrvaške pa Svetozar Pribičević. Pozneje, ob ločitvi teh dveh (1924), so Slovenci sledili Pribičeviću v samostojno demokratsko stranko. Vodstvo slovenske te povojne slovenske liberalne politike je povsem prevzela v roke generacija nekdanjih mladincov. Vodili so jo dr. Gregor Žerjav (1882-1929), dr. Albert Kramer (1882-1943) in dr. Vekoslav Kukovec (1876 do 1951). Starejša generacija se pod tem vodstvom ni dobro počutila. Počutila se je vedno bolj odrinjeno, vedno bolj je bila prepričana, da je "naša strankarska politika... od prevrata sem v svojem bistvu zgrešena". Za neuspehe so v glavnem dolžili nekdanjo radikalno mladino, ki da je zanesla v stranko tuj duh, duh materializma, ki je zahteval takoj najvišje časti, čisto novo mentaliteto, ki se ji večina stranke nikdar ni mogla privaditi. Tavčar se od začetka leta 1922 ni več ukvarjal s politiko. Ostali so se januarja 1923 ločili od demokratske stranke in si ustanovili novo, ki si je privzela staro ime narodno-napredne stranke. Njen predsednik je postal dr. Karel Triller, poslevodeči podpredsednik dr. Vladimir Ravnihar. Manjše skupine so se pridružile Pašičevi radikalni stranki. Leta 1922 je nastopila še nova organizacija, Orjuna, kot nadstrankarska organizacija ekstremnega in fanatičnega jugoslovanskega nacionalizma, v imenu Nacije proti črni in rdeči internacionali, s preziranjem parlamentarizma zaradi njegovih napak, strankarstva in korupcije, s povečevanjem uporabe nasilja, s posnemanjem fašističnih metod in idej, z grožnjami nepokornim narodnim manjšinam v državi, z idejo organiziranja zaslužjenih bratov onstran državne meje za veliki dan osvobojenja (kar naj bi pomenilo boj proti fašizmu kot nacionalnemu nasprotniku).

Slovenski liberalci so se zdaj v glavnem oklenili centralizma in unitarizma. To so napravili v mnogočem iz strahu pred klerikalizmom. Dobro so še imeli v spominu dobo strahovlade SLS na Kranjskem, zato jim avtonomija Slovenije, v kateri bi bila na oblasti spet SLS, ni bila preveč vabljiva. Pač pa bi bilo pod centralizmom mogoče vladati v Sloveniji in nad SLS s pomočjo srbskih strank. Somišljenike SLS so skušali kar najbolj očrniti kot avstrijakante, do zadnjega zveste avstrijske patriote, vse protiaustrijsko pa prilastiti samo sebi. Težnje po avtonomiji so prikazovali kot separatizem. V nekaki servilnosti so slavili Srbijo kot edino osvoboditeljico. Z največjima srbskima strankama, radikalno in demokratsko, so glasovali za centralistično vidovdansko ustavo (28. junija 1921). Etnolog Niko Županič, ki je bil že pred prvo svetovno vojno odšel v Srbijo in bil med vojno član Jugoslovanskega odbora, je zdaj pisal v Slovenskem narodu o veliki razliki med življenjem v Beogradu, kjer se mu je "petnajst let vzgajal in utrjeval duh v ostrem zraku Šumadije, v ozračju, v katerem rasto, cveto in uspevajo jekleni značaji", in življenjem v Sloveniji, kjer se ga zdaj polašča depresija "v dušehi, mlačni in gnili atmosferi slovenskega separatizma". Hvalil je Tavčarjevo novo usmeritev, njegov "jugoslovanski državotvorni radikalizem". Tavčar sam pa je ob odlikovanju za sedemdesetletnico poudaril, da so nam državo "priborili in ustvarili s svojo krvjo samo in edino junaki Srbi". V istem času pa se je ob vseh nacionalnih pridobitvah med ljudmi širilo

razočaranje nad "srbskim" načinom vladanja in upravljanja, nad narodnostnimi spori, ki so razjedali novo državo skoraj prav tako kakor prej Avstrijo.

Hribar po nastanku kraljevine SHS ni sledil narodno-napredni oziroma jugoslovanski demokratski stranki. Njegova povezava s to stranko se je pravzaprav končala s koncem leta 1918. Hribar ni šel s svojimi nekdanjimi strankarskimi tovariši v Davidovičevo in Pribičevičevo demokratsko stranko, ampak se je naslonil na človeka, ki mu je bil najbližji in ki ga je najbolj cenil, na Pašiča in se je pridružil njegovi radikalni stranki. Ko se je poleti 1921 vrnil kot šef pokrajinske uprave v Slovenijo, je poskušal biti kolikor mogoče nepristranski in nadstrankarski. Kralja Aleksandra je želel navezati na Slovenijo. Že v svoji prvi avdienci pri njem mu je, še kot regentu, svetoval učenje slovenščine. Nedvomno je bil on tisti, ki ga je pridobil za poročno potovanje v Slovenijo. Načrt, pokloniti Windischgrätzovo vilo na Bledu kralju ob poroki kot slovenski narodni dar, načrt, ki ga opisuje v spominih in je tako značilen za njegovo miselnost, je propadel tudi ob nasprotovanju tistih slovenskih politikov, ki se jim je zdelo, da Slovenija kot individualnost ne sme več nastopati.

Odpor proti Hribarju kot pokrajinskemu namestniku se je pojavljal najbolj v demokratskih krogih. Ti, glavni avtorji razdelitve Slovenije na dve oblasti, so mu zamerili njegovo zavzemanje za enotno Slovenijo. V intervjuju beograjskemu časniku Vreme je izjavil Hribar junija 1922, da se ni moglo zgoditi nič bolj zgrešenega kakor je bila razdelitev Slovenije. Do hujših konfliktov je prišlo leta 1923. 1. februarja je imelo nemško pevsko društvo v Celju svojo plesno prireditev. Hribar jo je dovolil in poskrbel za njeno varnost pred tistimi slovenskimi krogi, ki so jo hoteli preprečiti. To, pa tudi vesti o pogajanjih o volilnem sodelovanju med nemško manjšino in radikalno stranko so vzbujale ogorčenje med delom Slovencev. Mnogi so bili mnenja, da je treba voditi proti Nemcem maščevalno politiko za predvojna dogajanja. Tako so vse ptujske slovenske stranke in društva zahtevala v spomenici, ki so jo namenili Hribarju, da se vodi v obmejnih krajih jugoslovanska nacionalna politika in da se tujim življem prepove iredentistično gibanje, ki da se začasno skriva v družabnih prireditvah. Kakšna ironija usode, da je Hribarja, nekdanjega protinemškega radikalca, od avstrijske vlade odstavljenega ljubljanskega župana, zaprtega in konfiniranega med prvo svetovno vojno, mariborsko slovensko liberalno glasilo napadalo kot narodnega izdajalca. Proti Hribarju se je postavila tudi Orjuna. 5. februarja so prišli trije njeni zastopniki (Marko Kranjc, Žnidaršič in Ristić) k Hribarju in mu grozili s skrajnimi represalijami, če bi se še drznil nastopati proti njej. Pred marčnimi volitvami v skupščino se je Hribar zameril Pašiču z odpovedjo njegovega shoda v Ljubljani, pa tudi volitve so pokazale, da ima radikalna stranka med Slovenci samo malo pripadnikov. Konec meseca je bil Hribar po svoji ostavki razrešen pokrajinskega namestništva in se je s tem že drugič umaknil iz aktivnega političnega življenja.

VIII

6. januarja 1929 je kralj Aleksander ukinil vidovdansko ustavo in proglasil diktaturo. Z zakonom 31. januarja je bil ustanovljen Vrhovni zakonodajni svet kot posvetovalni organ vlade, z nalogo, s strokovne in pravne strani pregledovati in ocenjevati zakonske načrte. Za člana tega sveta je bil imenovan tudi Hribar in je v njem aktivno delal. 3. septembra 1931 je bila proglašena oktroirana ustava. S koncem novembra je prenehalo delovanje vrhovnega zakonodajnega sveta, začeli pa so delati novi ustavni mehanizmi. Po volitvah v skupščino je kralj 9. januarja 1932 v deloma voljeni deloma imenovani senat imenoval prvih 28 senatorjev, med njimi Ivana Hribarja. Bil je najstarejši senator in je kot starostni predsednik vodil prve seje vsakega zasedanja.

Hribar je (in v tem zmotnem vrednotenju ni bi osamljen) videl iz zaskrbljujočih strankarskih nasprotij vidovdanskega parlamentarnega življenja v šestojanuarski poti pravo in modro rešitev. Zdelo se mu je, da je država "smotreno krenila na pot notranje konsolidacije". Idealiziral je novo oktroirano ustavo. V tem navdušenem razpoloženju, vesel tudi priznanj svojega dela, ki jih je bil deležen z imenovanjem v vrhovni zakonodajni svet in v senat, je pisal leta 1932 drugi del tretje knjige svojih spominov (str. 479-528 tega zvezka) in ga je opremil s slikami kralja, njegovih dvorcev, vseh tedanjih slovenskih ministrov, senatorjev in poslancev na finejšem papirju. V tem času je bil glavni del slovenskih liberalcev opustil sodelovanje s Pribičevičevo samostojno demokratsko stranko, stopil 2. septembra 1931 v Živkovičovo vlado in postal osnova slovenskega dela nove vsedržavne stranke, ki so jo osnovali na seji kluba poslancev 15. decembra 1931 in jo najprej imenovali Jugoslovanska radikalna kmečka demokracija (JRKD), pozneje pa Jugoslovanska nacionalna stranka (JNS). Vlade so se naglo menjavale. 9. oktobra 1934 je bil v Marseju ubit kralj Aleksander. 24. junija 1935 je postal predsednik vlade dr. Milan Stojadinović, z njim pa je prišla na vlado tudi Slovenska ljudska stranka in se vključila v novo strankarsko tvorbo, Jugoslovansko radikalno zajednico (JRZ). Hribar je bil senator še precejšen čas Stojadinovičeve vlade in proti njej ni bil v opoziciji. V svojem govoru v senatu 20. oktobra 1937 je nastopil proti malo prej sklenjenemu sporazumu združene opozicije in za nadaljevanje politike kralja Aleksandra. Ko so po preteku šestletne mandatne dobe 9. januarja 1938 imenovali nove senatorje, med njimi tudi nekatere dotedanje, Hribarja ni bilo med njimi. Njegova senatorska funkcija je ugasnila.

IX

Hribar se je sam v spominih imenoval jugoslovanskega nacionalista, vendar pa se je močno razlikoval od jugoslovanskih nacionalistov, kakor jih imamo navadno pred očmi. Nikdar se ni odrekel Slovenije, njenih posebnosti in kulturnih potreb, nikdar ni hotel utopiti slovenstva v jugoslovanstvu, nikdar se mu ni zdelo pregrešno misliti na posebne slovenske interese, kakor se je to zdelo velikemu delu uradnih

predstavnikov jugoslovanskega nacionalizma na Slovenskem. Ob prevratu se je zavzemal za Jugoslavijo, sestavljeno iz avtonomnih enot, med katerimi bi bila Zedinjena Slovenija. Ob vidovdanski ustavi je bil zoper razbitje Slovenije na oblasti. V senatu je nastopal zoper okrnitev ljubljanske univerze in za izpopolnitev njene medicinske fakultete, prav tako pa za ustanovitev slovenske akademije. Kakor je govoril v senatu 29. marca 1933, so se mu zdeli neumni prepiri glede narodnosti. "Mojstri smo v lovu na muhe, golobov loviti pa ne znamo ... Eni so za narod, drugi za pleme, mi pa ne vidimo, kako smešni smo oboji ... Naj se imenuje plemenjak, kogar to veseli, pa narodnjak, komur je to bolj simpatično. Vse pa naj veže bratska ljubezen. Smo Jugoslovani, ker to zdaj pomeni političen narod".

Kakor marsikdo drug je bil tudi Hribar razočaran nad mnogočem v novi državi. Prišel je do spoznanja, da sta v njej dve različni miselnosti. "Ne brez britkih skrbi", piše v spomilih, "jel sem spoznavati, da je v glavah večine odločujočih srbskih državnikov ukoreninjena orientalska miselnost, ki je tako bistveno različna od zapadnjaške". Ob tem mu je postalo jasno, da "ne more biti govora o naglem in srečnem razvoju državnega življenja, temveč, da nam preti usoden zastoj, ako ne celo nazadovanje", zlasti tistim delom države, "v katerih je prevladovala zapadnjaška miselnost in so se v njenem smislu presojale naloge države". Sem je seveda štela Slovenija. V senatu je Hribar 18. decembra 1932 navajal besede iz spomenice, ki jo je (kakor je rekel) vsled poziva z merodajne strani predložil leta 1928 na visokem mestu: "Za najpomembnejšo tezo smatram, da bi namesto vzhodnjaške mentalitete, ki zdaj vlada v našem javnem življenju, morala stopiti zahodnjaška mentaliteta: namesto komoditete delavnost, namesto počasnosti ekspeditivnost. Beograjska parola 'ima vremena', ki se nekako ujema z usodnim ruskim 'ničevó', mora izginiti iz slovarja naše državne uprave".

Sledeč svojim stari idejam, da se moramo Slovenci izogniti prevelikemu vplivu nemške kulture, se je Hribar zavzemal za pouk ruščine in francoščine v naših šolah. V senatu je 21. marca 1932 hvalil francosko kulturo proti nemški, češ da so nam Francozi dali čudovito geslo Liberté, Egalité, Fraternité (svoboda, enakost, bratstvo), medtem ko imamo od Nemcev Blut und Eisen (kri in železo) in "tisti strašni doktrinalizem, ki ga zdaj brezdomovinski vitezi poskušajo nad ubogim ruskim narodom".

Hribar je bil predvsem Slovan, zato je bilo tudi njegovo jugoslovanstvo podrejeno slovanstvu. V dosežkih prve svetovne vojne, v nastanku Jugoslavije in Češko-slovaške je videl predvsem slovansko vstajenje, poveličanje slovanstva, začetek končnega procesa, ko se bodo v bodočnosti, "ki ne more biti več daleč", vse slovanske države "našle okoli Rusije kot najstarejše svoje sestre, da stopijo z njo v rodbinsko kolo", ko bo nastalo, kakor se je izražal Hribar, "slovansko soporoštvo, katero še le svetu pokaže vso mogočnost slovanstva". Oktobrsko revolucijo je Hribar seveda obsojal. Marksizem mu je bil zgrajen na nemški miselnosti, torej je bil za Slovane tuja miselna navlaka. Toda, kakor je pisal leta 1932, je bil prepričan, da "se bo strla in zdrobila boljševiska grozovlada", že zato ker je proti naravi, in osvobojeni ruski narod bo v slovanstvu spet zavzel mesto, ki mu gre.

Ob dogodkih okrog začetka in začetnega razvoja druge svetovne vojne je napisal Hribar v reviji *Misel* in delo tri zanimive članke: K sovražnostim med Sovjetsko Rusijo in Finsko (januarska številka 6. letnika 1940, str. 6-12, z odgovorom kritiki v *Času* str. 271-272), Velika neznanka (druga polovica leta 1940, str. 183-194, 232-239, 281-286, s popravkom str. 272), Sojuz sovjetskih socialistiških republik (prve tri številke 7. letnika 1941, str. 4-11, 43-46). Zadnji članek je ostal nedokončan. Simpatij do marksizma tudi v teh člankih ni. Pisani so s prepričanjem, da načelno sovrašтво do sovjetskega sistema ne vodi k praviim sodbam; po Hribarjevem mnenju "v življenju namreč ni nevarnejše napake, kot je načelna politična trma in iz nje izvirajoča preudarnostna otrpjenost". Ugotavljal je ogromen napredek Rusije po revoluciji, njen nadaljnji napredek pa je videl v odmiku od komunističnih idej, ki so se mu zdele "piščal na vrbi" in "fata morgana". V Stalinovi proslavljeni najdemokratičnejši ustavi sveta se mu je zdel zaradi določb o postavljanju kandidatov ves volilni sistem po pravici le "gola burka" in Sovjetske zveze ni prišteval med demokratske države, vendar pa je menil, da je s to ustavo na mesto revolucije stopila evolucija "ali lahko umljivo po slovensko izraženo: na mesto prevrata in razboja, razbor in razvoj". V stahanovstvu je videl "prav ruskemu značaju prisposobljen bič" in mu je pripisoval zelo pozitivno vlogo. Glavno se mu je zdelo, da so boljševiki, "koj ko so postali po vzpostavitvi reda bolj prisebni", spoznali za svojo dolžnost "nadaljevati vse tisto delo prejšnjih vlad, ki je bilo v korist ruskega naroda in njegove države, katere voditelji so postali", da so začeli "vso državljansko odgojo oslanjati na slavno zgodovino ruskega naroda in vse državno življenje uravnovati po njegovih sporočilih in preizkušeni navadah, kolikor to ne sprečuje napredka v duhu časa, ki nikdar ne miruje". Sovjetska Zveza se mu je zdela "kot največja in mogočna slovanska država katexochen zastopnica slovanstva". Upal je, da se ji bo posrečilo ostati zunaj vojne in da bo "ob času mirovni poganj v najbolj zavidanja srečnem položaju in da bo pri teh poganjih imela nad vse tehtno besedo": Ker je bil vse življenje prepričan, "da je ravno slovanstvo poklicano preporoditi svet v etičnem smislu", je upal, da sta k temu kakor nalašč poklicani Sovjetska Rusija in naša draga domovina, kraljevina Jugoslavija, "ena mogočna in vplivna po svojem obsegu, vojni moči in bogastvu, druga ugledna po svoji lojalnosti in svojem junaštvu". Ne glede na to, kdo bo zmagal, se mu je zdelo gotovo, da je stari red na svetu za vedno pokopan in da se bodo "razmere premaknile prav izdatno od desne proti levi". V času, ko so izhajali ti članki, je bil polet 1940 Hribar tudi med podpisniki prijave Društva prijateljev Sovjetske zveze.

X

15. februarja 1941 je ljubljanska univerza podelila Ivanu Hribarju častni doktorat zaradi velikih zaslug, ki si jih je pridobil v letih 1898-1910 v akcijah za slovensko univerzo. Dobra dva meseca po tem odlikovanju, ki ga je tako zelo veselilo, je prišlo do nemško-italijanskega napada na Jugoslavijo, do razkroja države in do okupacije. Hribar, ki mu je bil ob mnogih osebnih neuspehih in porazih vedno

pomagal optimizem, je zdaj zapadel v težko duševno krizo, podobno tisti, ki ga je zadela med prvo svetovno vojno po velikih ruskih porazih (glej str. 181 in 198 v tej knjigi). 18. aprila 1941, pet mesecev pred svojo devetdesetletnico, do zadnjega svež in bister, je končal pot svojega življenja v Ljublanici. Od žene in hčerke se je poslovil s pismom, ki ga je začel z verzii, prirejenimi iz Prešernovega Krsta pri Savici:

Le tujcem sreče svit poslej bo žaril,
Ošabno bodejo nosili glave,
V Sloveniji bo tujec gospodaril,
Beseda tuja, tujčeve postave;
Da neha me le-ta skeleti rana,
Posnel Katona bodem, Utičana.
Saj:
Manj strašna noč je v črne zemlje krili,
Kot so pod svetlim solncem sužni dnovi.

Pismo samo pa se takole glasi: "Ljuba žena in Ti, nad vse draga mi Zlatica, Odpustita mi. Udarec je prehud, omagal sem pod njim. Črno izdajstvo Hrvatov me je potrla in strlo. Kako lepo in srečno smo živeli v Jugoslaviji skupaj! Rastla je naša moč in veljava, večal se je naš politični ugled in naša kultura. Tudi gospodarsko smo polagoma sicer, a stalno napredovali. Sedaj pa naenkrat tak nepopisen polom! In po izdajstvu! Genij Slovanstva še živi in trdno vero imam, da tega izdajstva ne bo pustil nekaznovanega. Moja visoka starost pa mi ne daje upanja, da se tega dočakam. Zato se strnem z Vesoljstvom, čegar neizrekljivo mal delec sem. Dragá moja Micika, vsa hvala Ti za Tvojo ljubezen in skrb, ki si jo z mano imela in za potrpežljivo prenašanje mojih slabosti! Ti, nad vse draga mi Zlatica, pa se me spominjaj v svojem mladem življenju kot bitja, katero ni imelo popolnejše ljubezni in zanosa, kot to, da je imelo táko, vse ljubezni vredno hčerko. Če Te kedaj o vročih poletnih dneh lahen vetriček jame hladiti in božati po mehkih, nedolžnih licih, misli si, da je morebiti ravno v tej sapici lagodno božanje moje z vesoljno svetovno dinamiko splinole duše. Vsa sreča in ves moj blagoslov bodi za vedno z Vama in vsem mojim, iskreno ljubljениm, narodom! Živeló Slovanstvo!

K PROBLEMATIKI CENTRALNIH NASELIJ NA SLOVENSKEM PRED STO LETI

Izšlo v knjigi Kriza socialnih idej. The Crisis of Social Ideas. (Britovškov zbornik – A Festschrift for Marjan Britovšek), Ljubljana 1996, str. 79-82. V prvi objavi tudi angleški povzetek, v ponatisu samo nemški.

S centralnimi naselji na Slovenskem so se posebej ukvarjali geografi. Naj navedem le razpravo o centralnih krajih, ki jo je napisal pokojni Vladimir Kokole v Geografskem zborniku 12, 1971, na kratki Kokoletov članek Centralno naselje v drugem zvezku Enciklopedije Slovenije (1988) s karto o vplivnih območjih slovenskih mest, na razpravo o centralnih naseljih v Geografskem zborniku 28, 1988, ki jo je napisal Igor Vrišer, ter na delo Družbenogospodarska in dejavnostna usmeritev slovenskih mest, ki sta ga objavila Igor Vrišer in Dejan Rebernik v Geografskem zborniku 33, 1993. Vrišer je 1988 razlikoval sedem stopenj centralnih naselij. Od teh je prva obsegala lokalna ali krajevna središča, ki jih je naštel 352, druga ruralna ali mala industrijska središča (151), tretja komunalna ali občinska središča (42). Višje stopnje so obsegale vsega 15 središč: četrta je imela 7 distriktnih ali okrožnih središč (Brezice, Jesenice, Postojna, Ptuj, Slovenj Gradec, Trbovlje, Velenje), peta 6 kantonalnih ali okrajnih središč (Celje, Koper, Kranj, Murska Sobota, Nova Gorica, Novo mesto), šesta eno provincijsko ali pokrajinsko središče (Maribor) in sedma eno republiško središče (Ljubljana). Dodam naj le eno terminološko pripombo. Christaller, avtor klasičnega dela o centralnih krajih v Južni Nemčiji, je razlikoval med drugim Kreisstadt in kot višjo enoto Bezirksstadt. Kokole in Vrišer sta oboje sprejela. Vrišerju je četrta stopnja vključevala okrožna, višja peta stopnja pa okrajna središča. Taka razvrstitev odgovarja upravni tradiciji v večini Nemčije, nikakor pa ne upravni in sodni tradiciji v Avstriji in prav tako pri nas v Sloveniji. V Avstriji in pri nas je bil okraj (Bezirk) vedno manjši od okrožja (Kreis). Tako je bila na primer Gorenjska eno okrožje s sedežem v Ljubljani, na tem ozemlju pa so bili potem štirje okraji (Ljubljana, Kamnik, Kranj in Radovljica). Tudi po sedanji novi ureditvi sodišč so okrajna sodišča nižja, okrožna sodišča pa višja enota.

K celotni problematiki centralnih naselij na Slovenskem lahko dodam nekaj zgodovinskih razmišljanj, ki se nanašajo na 19. stoletje, zlasti na njegovo drugo polovico in na današnjo Slovenijo brez Prekmurja.

Deželni glavni mesti na ozemlju sta bili Ljubljana in Gorica. Obe sta bili tudi škofijski središči. Gorica je imela v cerkvenem oziru višji rang, ker je bila sedež nadškofije, ilirske cerkvene province. Ljubljana je imela v političnem oziru višji rang, ker je bila sedež deželne vlade, deželnega zbora, deželnega odbora in deželnega sodišča, Gorica pa samo sedež deželnega zbora, deželnega odbora in okrožnega sodišča.

Nižjo kategorijo so predstavljala okrožna mesta. Tu je bilo več sprememb. Po francoski dobi, v predmarčnem času, so bila okrožna središča poleg deželnih glavnih mest Postojna, Novo mesto, Celje in Maribor. Po revoluciji 1848 so bila ukinjena okrožja Postojna, Novo mesto in Celje; Maribor pa se je obdržal kot okrožno središče slovenske Spodnje Štajerske do leta 1859. Vendar je višji rang popolnoma izgubila samo Postojna, medtem ko so Novo mesto, Celje in Maribor postali sedeži okrožnih sodišč, Maribor pa tudi sedež lavantinske škofije (1859). Ustavna doba je prinesla še eno kategorijo: mesta z lastnimi statuti. Lastne statute so po državnem občinskem zakonu z dne 5. marca 1862 (Drž. ur. list št. 18) lahko dobila deželna glavna mesta, druga pomembnejša mesta in pomembna zdravilišča. Mesta z lastnimi statuti so bila direktno podrejena deželnemu odboru oziroma deželnemu zboru ter deželni vladi. Izvolitev župana je moral potrditi cesar. Na ozemlju današnje Slovenije so dobila lastne statute Ljubljana, Gorica ter tri spodnještajerska mesta: Maribor, Celje in Ptuj.

Naslednja nižja kategorija centralnih naselij so bili sedeži okrajnih glavarstev ali političnih okrajev. Če jih razvrstimo po velikosti iz leta 1880 in upoštevamo pri tem še vse kraje z višjim rangom, ki smo jih prej navedli, dobimo naslednjo sliko:

1 26284 Ljubljana	12 1150 Sežana
2 20920 Gorica	13 1140 Ljutomer
3 17628 Maribor	14 1055 Črnomelj
4 8646 Koper	15 996 Brežice
5 5393 Celje	16 990 Slovenj Gradec
6 4257 Ptuj	17 878 Krško
7 2313 Kranj	18 753 Tolmin
8 2066 Novo mesto	19 664 Radovljica
9 1963 Kamnik	20 455 Litija
10 1621 Postojna	21 452 Logatec
11 1332 Kočevje	

Od 21 okrajnih središč jih je pred sto leti 6 imelo rang deželnih in okrožnih središč ter statutarnih mest (Ljubljana, Gorica, Maribor, Celje, Ptuj, Novo mesto). Uvrstitev Gorice v naša razpravljanja je sporna, saj je Gorica mesto v Italiji; upoštevali pa smo, da je nemajhen del površine nekdanje goriške občine v Sloveniji. Če teh 6 mest z višjim rangom ne upoštevamo, je bil Koper po prebivalstvu prvo naselje, ki je imelo samo naslov okrajnega središča. Med takimi okrajnimi centri sta bila samo dva, ki sta imela več kot 2000 prebivalcev (Koper, Kranj). 2000 prebivalcev je bila v statistiki tradicionalna meja, ki je dajala pravico za uvrstitev med urbana naselja. Slovenija je bila od nekdanj področje majhnih naselij in majhnih mest in trgov. To se lepo vidi pri naših okrajnih središčih. 6 jih je imelo med 1000 in 2000 prebivalcev, med njimi pa so bila tri mesta (Kamnik, Kočevje, Črnomelj), 2 trga (Postojna, Ljutomer) in eno naselje brez mestnega ali trškega naslova, torej po tedanji kategorizaciji vas (Sežana). Najmanjših 7 okrajnih središč je imelo manj

kot 1000 prebivalcev. Med njimi so bila 4 mesta (Brežice, Slovenj Gradec, Krško, Radovljica); 2 trga (Tolmin, Litija) in 1 vas (Logatec).

Naša okrajna središča je izredno jasno, skoraj bi lahko rekli "znanstveno" opisal Janko Kersnik. V začetku romana Ciklamen, ki je izšel leta 1883 v Ljubljanskem zvonu, zgodba pa se je dogajala ob koncu sedemdesetih let, je takole predstavil kraj dogajanja (Zbrano delo, Druga knjiga, Ljubljana 1949, str. 8):

Borje je trg na Kranjskem - imenovati ga hočem tako, da pravega imena indiskretno ne izdamo - šteje skoro tisoč prebivalcev ter je središče borjanskega političnega okraja. Tu imamo okrajno glavarstvo, sodnijo in davkarijo in kolikor je še drugih po naši upravi potrebnih oblastev. Da trg ni brez župana in dekana, tega ni treba omenjati; celo finančna straža ali, kakor ji ljudstvo pravi, "ibljatarji" so zastopani. Poleg teh uradnih dostojanstvenikov biva v trgu tudi primerno mnogo premožnih obrtnih in trgovskih rodovin, katere smemo glede izobraženja staviti kolikor toliko v eno socialno vrsto z uradnimi osebami. In kadar osnuje čitalnica v trgu veselico, pošlje tudi bližnja okolica, kjer biva po raznih gradovih in gradičih nekaj gospode, dobršno število obiskovalcev.

Na vsakem sedežu okrajnega glavarstva je delalo 15 do 20 uradnikov. Med izobraženci, ki jih Kersnik v citiranem uvodu ne omenja, pa pozneje nastopajo v romanu, so še zdravnik, advokat, "prva oseba v socialnem življenju trga", kakor pravi pisatelj, pa manj ugledni učitelji in podučitelji. Od gospode z gradov in gradičev v bližnji okolici opisuje Kersnik v romanu dva graščaka. Noben ni plemenitega rodu.

Naslednja nižja kategorija centralnih naselij so bila središča okrajnih sodišč oziroma sodnih okrajev. Teh je bilo pred sto leti nekaj nad 40. Razpravljanje o njih pa ne spada več v okvir tega članka. Pač pa je treba k zgornji sliki dodati, da je bilo leta 1880 na ozemlju današnje Slovenije šest naselij, ki niso bila središča okrajnih glavarstev, pa so imela nad 2000 prebivalcev. To so bila: Piran (7387 prebivalcev), Izola (4448), Idrija (4284), Trbovlje (2312), Škofja Loka (2293) in Vrhnika (2110). Med temi naselji so bila 4 mesta, en trg (Vrhnika) in en nov rudarski kraj, ki je bil uradno "vas" (Trbovlje). Sedeži sodnih okrajev so bila štiri naselja (Piran, Idrija, Škofja Loka, Vrhnika), samo dva kraja nista imela take funkcije (Izola, Trbovlje).

ZUR PROBLEMATIK DER ZENTRALSIEDLUNGEN IM SLOWENISCHEN RAUM VOR HUNDERT JAHREN (Zusammenfassung)

Die heutigen slowenischen Zentralsiedlungen sind von Geographen ausführlich beschrieben worden, besonders von Vladimir Kokole und Igor Vrišer unterscheidet sieben Stufen der Zentralsiedlungen, als die fünfte höhere Stufe aber die Kantonal- oder Bezirkszentren. Solche Stufung entspricht der Verwaltungstradition im grössten Teil Deutschlands nicht aber auch Österreichs und Sloweniens, denn in beiden diesen Ländern ist das Kreisgericht eine höhere Einheit als das Bezirksgericht.

Der Autor behandelt 21 Zentralsiedlungen im Gebiet des heutigen Slowenien (außer Prekmurje), die im 1880 als Zentren der Länder, Diozösen, Kreise und politischen Bezirke dienten. Slowenien ist seit immer ein Gebiet kleiner Siedlungen, kleiner Städte und Märkte gewesen. Ein Drittel der Hauptmannschaften zählte weniger als eintausend Einwohner. Ausserordentlich klar, beinahe mit wissenschaftlicher Genauigkeit beschrieb die Bezirkszentren der Zeit mit etwa eintausend Einwohnern der slowenische Schriftsteller und politiker Janko Kersnik (1852-1897), besonders im Roman 'Ciklamen'(1883).

SLOVENSKA POPISA POTOVANJ PO BALKANSKEM POLOTOKU PROTI KONCU 19. STOLETJA

*Referat 29. marca 1990 na mednarodnem simpoziju v Gradcu, objavljen z naslovom Slowenische Reisebeschreibungen über die Balkanländer gegen Ende des 19. Jahrhunderts v zborniku **Wirtschafts-und Kulturbeziehungen zwischen dem Donau-und dem Balkanraum seit dem Wiener Kongress, Graz 1991, str. 211-217. V slovenščini in s kratkim povzetkom v nemškem jeziku izhaja na tem mestu prvič.***

Po razstavi slovenskih potopisov v ljubljanski Slovanski knjižnici septembra 1982 je njen avtor Andrijan Lah objavil tudi pregled knjižnih izdaj.¹ V slovenščini je izšlo v drugi polovici prejšnjega stoletja 16 knjig potopisov po tujih deželah. Pisci so bili po večini duhovniki, najbolj opisani pa sta bili Sveta dežela in Italija. Potopisov je bilo seveda več, saj jih je mnogo izhajalo v revijah in časnikih. V zadnjem desetletju 19. stoletja sta evropski jugovzhod, balkanski prostor opisovala dva potopisa, ki sta izšla v letih 1893 in 1894, nanašata pa se na potovanja v letih 1892 in 1893. Nekaterih strani teh dveh potopisov izpred sto leti se bom dotaknil v svojem referatu.

Josip Marinko, rojen v ljubljanski okolici, v Komaniji pri Dobrovi leta 1848, študiral bogoslovje v Ljubljani, doktoriral pa pozneje (1880) v Gradcu, je bil dolga leta (1883-1909) profesor verouka na gimnaziji v Novem mestu in skoraj deset let urednik pokrajinskega časopisa Dolenjske novice (1885-1893). V katoliškem mesečniku Dom in svet 1893 je v devetih nadaljevanjih objavil potopis iz Novega Mesta v Bosno,² v naslednjem letu 1894 pa v sedmih nadaljevanjih potopis Črtice z avstrijskega juga.³ Obe deli opisujeta eno samo potovanje, ki se je začelo 16. julija 1892. Potovanje se je začelo z vozom do Brežic, nadaljevalo z vlakom preko Zagreba, Sunje, Kostajnice, prve bosanske postaje Dobrljin do Banjaluke, s poštnim vozom preko Kadine vode, Sitnice, Vrcar-Vakufa (danes Mrkonjić-Grad), Jezera, Jajca, Donjega Vakufa do Travnika in z vozom še do Lašve, od tod pa z vlakom v Sarajevo in potem še preko Mostarja do Metkovića, s parnikom mimo Makarske, Splita, Šibenika, Zadra v Pulj in z vlakom v Ljubljano.

¹ Andrijan Lah: Slovenski potopis (Po sledovih razstave v Slovanski knjižnici), Jezik in slovstvo 29 (1983/84) 5, str. 163-171.

² Jos(ip) Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, Dom in svet 6 (1893), str. 33-37, 79-87, 131-135, 175-180, 327-331, 370-372, 466-471, 515-520, 568-570 (Dalje: Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno).

³ Jos(ip) Marinko: Črtice iz avstrijskega juga, Dom in svet 7(1894), str. 123-125, 149-151, 249-251, 277-280, 536-541, 701-704, 749-754 (Dalje: Marinko: Črtice).

Marinko popisuje naravne lepote, kulturne spomenike, nove gradnje, sopotnike, ustanove in ljudi, ki jih je obiskal (predvsem katoliške duhovnike), socialne razmere, noše in navade, dodaja nekaj zgodovine, posebej iz poteka okupacije.

Dogajanja v Bosni gleda Marinko s slovanskega, avstrijskega in katoliškega stališča. O verskih razmerah pravi, da niso ugodne. Po zakonu so enakopravne vse vere. "Očitno zabavljanje zoper katerokoli vero bi se ostro kaznovalo". Čeprav se stanje spreminja na bolje, vendarle velja, da se vse vere mrzijo med seboj. "Isti jezik govorijo vsi, vendar hočejo biti različni narodi". Marinko navaja župnika (Dolac), ki mu je dejal, da imajo verniki vsake vere "drugačen značaj, drugačno kretanje, drugačne navade". Verske razlike prehajajo v nacionalne: katoličan trdi, da je Hrvat, pravoslavni - Marinko večinoma uporablja besedo "razkolniki" - hočejo biti Srbi, musliman pa je, kakor pravi Marinko dobesedno, "mohamedan - Turek". Mlajši muslimanski izobraženci že spoznavajo, da so Slovani.⁴

Bogata muslimanska družina iz okolice Mostarja, ki je imela slovansko zavest, mu je pripovedovala, da so bili njeni predniki bogomili.⁵ Spoznal je tudi bogatega muslimana, ki je bil doma iz okolice Livna, pa se je po okupaciji preselil v maloazijsko Smirno. Trdil je, da je tam zadovoljen, "vendar se mu je videla nekaka otožnost na resnem, lepem, podolgastem obrazu... Mislim, da mu je bilo tesno pri srcu; domovina je le domovina", pravi Marinko.⁶

Iz Marinkovih zgodovinskih razglabljanj je razvidno, da je bila turške osvojitve Bosne kriva slovanska needinost.⁷ Če bi se cesarju Jožefu II. posrečilo osvoboditi Bosno, bi dežela ne bila zanemarjena in slabo obdelana, pa tudi "stara Avstrija, draga naša domovina" bi bila drugačna.⁸ Vsa revščina dežele je posledica štiristoletne barbarske vlade polmeseča.⁹

Čeprav se je začela z avstrijsko okupacijo za Sarajevo doba rasti in mirnega razvoja, pa je razpoloženje prebivalstva novemu naklonjeno le pri katoliških, dvomljivo pri Srbih, še bolj dvomljivo pri Judih - "španjolih", gotovo pa niso zadovoljni muslimani.¹⁰ O muslimanih je marsikatera sodba negativna. Ženske se mu zdijo ubožice, o veselju do dela pa pravi, da "Turek rajši lenari lačen, nego da bi delal sit".¹¹ Lep pa je pogled z višin nad Sarajevom, na turške hiše z vrtovi, ki so kakor beli otoki na zelenem morju; pripominja pa, da bi morali muslimani zaradi pomanjkljive higijene bolehati,¹² če ne bi imeli vrtov. Muslimani so zelo nezaupljivi in se boje skoraj vsega, kar prihaja iz Evrope.¹³ Pod okupacijo gospodarsko nazadujejo, čeprav jim ne kratijo nobenih pravic. Iz vasi se selijo v večje kraje, pa tudi

⁴ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 519.

⁵ Marinko: Črtice, str. 702.

⁶ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 83.

⁷ Isto kot opomba pod 6.

⁸ Isto kot opomba pod 6.

⁹ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 179.

¹⁰ Marinko: Črtice, str. 251.

¹¹ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 469.

¹² Marinko: Črtice, str. 278.

¹³ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 520.

to jim ne bo pomagalo. Zaradi svoje vere se ne morejo kosati s kristjani, ki so si že opomogli, dasi morajo plačevati desetino in tretjino, nekateri so si že nakupili nekaj zemlje.¹⁴

Kar se tiče odnosov med kristjani, pravi Marinko, da je povsod po Bosni in Hercegovini slišal isto žalostno resnico: "Srbi delajo razdor v svoji nepopisni nadutosti". Že pod Turki je bila srbsko-pravoslavna osnovna šola, "ognjišče srbizmu", saj je ustvarjala enačenje med pravoslavjem in srbstvom, češ da je to eno in isto. "Govore in delajo, kakor da bi bil Bog ustanovil cerkev samo za srbski narod, a ne za vse narode na zemlji".¹⁵ Nagrobni napis, ki slavi mostarskega metropolita Leontija, "ima vsaj desetkrat besedo srbski".¹⁶ Prvotno skupno čitalnico v Banjaluki za vse tri vere so ločili, ker so "Srbi hoteli vse posrbiti". Poleg srbske čitalnice obstoja muslimanska, v katero hodijo tudi katoliki.¹⁷ Marinko pravi, da se katoličani dosti lažje sporazumevajo z muslimani kot s pravoslavnimi, ki so "grozno zagrizeni, a neizrekljivo nevedni". Nekateri pravoslavni duhovniki ne znajo ne brati ne pisati;¹⁸ malo se brigajo za versko življenje, cerkve so ali zaprte ali prazne tudi v nedeljo.¹⁹

Na Slovence je naletel Marinko mnogokje, v Sarajevu, Banjaluki, Travniku, pa tudi na deželi; med njimi omenja gradbenike (Gorenjca Steinmetza, Štajerca Holza),²⁰ gostilničarje, kovače,²¹ natakariče,²² zidarje,²³ profesorje, ravnatelja sarajevske gimnazije,²⁴ usmiljene sestre s prednico v Banjaluki, duhovnike, jezuite.²⁵

Glavne razlike med življenjem v turški in avstrijski dobi so v pravni urejenosti, varnosti življenja in imetja.²⁶ Veliko je opisov novih gradenj, novih noš in navad, oblek, ureditev stanovanj po evropsko.²⁷ Vendar Marinka nekatere stvari tudi motijo, tako recimo, da vidi povsod nemške napise, čeprav so zraven tudi hrvaški. Iz sedanjega napredka se odpirajo lepi pogledi v bodočnost, saj je Bosna bogata dežela. Bistveno se zdi Marinku, da se ljudje "priuče pridneje delati, bolje obdelovati polje".²⁸ "Bog daj, da se le domače roke poprimejo dela, njihovi pridelki se bodo vrlo spečavali po širnem svetu."²⁹ Toda kakor da formulacija teh želja kaže, da Marinko ni bil preveč trdno prepričan o njihovem uresničenju: "Bosna ima neizmerne zaklade... da bi jih le znali porabiti Bošnjaki."³⁰ Ponekod je ta dvom tudi

¹⁴ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 516.

¹⁵ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 134.

¹⁶ Marinko: Črtice, str. 540.

¹⁷ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 134.

¹⁸ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 519.

¹⁹ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 135.

²⁰ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 179, 517; isti: Črtice, str. 277.

²¹ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 569.

²² Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 85.

²³ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 517.

²⁴ Marinko: Črtice, str. 536.

²⁵ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 85, 134, 179, 468, 517, 569; isti: Črtice, str. 277, 536.

²⁶ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 517.

²⁷ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 518.

²⁸ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 517.

²⁹ Marinko: Črtice, str. 541.

³⁰ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 517.

nakazan: "Domačini se bodo morali umikati, če se ne bodo poprijeli novih razmer."³¹ Ko razmišlja o bodočih letoviščih, ki bodo zrasla okrog Jajca, se mu zazdi, da bo gradil najbrž "dobičkarški žid, ptujec", domačin Slovan bo pa gledal.³² Iz tega strahu in dvoma je razumeti njegove želje, da bi bil razvoj v prid "katoliški cerkvi in slovanstvu",³³ da bi se Bosna povzdignila pod avstrijskim žezlom in da ne bi izgubila... slovanske narodnosti."³⁴

Od Marinka osem let mlajši Anton Aškerc, rojen 1856 v bližini Rimskih Toplic, je študiral bogoslovje v Mariboru, potem pa je bil kaplan v različnih štajerskih krajih, obenem pa je zaslovel kot pesnik, zlasti kot pesnik balad in romanc. Mnogo je potoval. Potovanja so odmevala v posebnih skupinah pesmi pod naslovom "Iz popotnega dnevnika". Maja 1893 je potoval v Carigrad. Pot je opisal najprej v liberalnem dnevniku Slovenski narod istega leta, potem pa še v posebnem natisku Izlet v Carigrad (1893, 73 str.). Opis začenja v Carigradu, nato pa opisuje povratek po železnici Edirne-Plovdiv-Sofija-Niš-Beograd. Od tod se pelje s parnikom skozi Kazansko sotesko do Oršove. Tu je konec potopisa, vrnil pa se je z vlakom preko Temišvara in Budimpešte.

Od treh idej, ki so prevevale Marinkov potopis po Bosni, je za Aškercčev popis Carigrada in Balkana značilna le ena: slovanstvo. Aškerc je bil sicer kot Marinko duhovnik, vendar je tedaj že zavrgel Cerkev in sleherno dogmo ter si postavil na njeno mesto akt ali proces svobodnega mišljenja, ni pa še hotel niti mogel obrniti hrbta svojemu poklicu.³⁵

Carigradu, ki si ga je, kakor pravi, oddavna želel ogledati, je posvetil Aškerc večji del svojega potopisa (45 od 73 strani). To je "najinteresantnejše mesto na svetu",³⁶ in to iz dveh razlogov: zaradi etnografske mnogovrstnosti in zaradi geografske lege. Etnografski mnogovrstnosti, ki se po njej ne da nobeno mesto sveta meriti s Carigradom,³⁷ je posvetil Aškerc tudi posebno pesem, ki se takole končuje: Različnih jezikov, noš, bój (=barv) smo in ver, //pa vendarle vsi smo si bratje!// In vendar edini smo vsi si vsaj v tem, //da diven zares Carigrad je!³⁸ Kar se tiče lege, leži Carigrad na meji med vzhodom in zahodom, med zahodno in vzhodno kulturo, med krščanstvom in mohamedanstvom.³⁹ Na tem prostoru ob Zlatem rogu je moralo nastati veliko mesto in to mesto bo moralo imeti v bodočnosti še večji pomen, ko se bo anatolska železnica spojila z indijskimi in ko Turčija ne bo imela več oblasti v Evropi, ko bo gospodoval v Carigradu kak kulturen narod, npr. bratje Rusi.⁴⁰

³¹ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 516.

³² Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 372.

³³ Marinko: Iz Novega Mesta v Bosno, str. 516.

³⁴ Marinko: Črtice, str. 537.

³⁵ Anton Slodnjak v Zgodovini slovenskega slovstva III (Realizem), Ljubljana 1961, str. 288-289.

³⁶ Anton Aškerc: Izlet v Carigrad, V Ljubljani 1893, str. 27 (Dalje: Aškerc: Izlet v Carigrad).

³⁷ Aškerc: Izlet v Carigrad, str. 9.

³⁸ Anton Aškerc: Zbrano delo I, Ljubljana 1946, str. 202 (Dalje: Aškerc I).

³⁹ Aškerc: Izlet v Carigrad, str. 27.

⁴⁰ Aškerc: Izlet v Carigrad, str. 28.

Izlet v Carigrad.

Popotne črtice.

Spisal

A. AŠKERC

Ponatis iz „Slovenskega Naroda“.

V Ljubljani.

Tisk in založba „Narodne Tiskarne“.

1893.

V neki pesmi s tega potovanja je videl bodoči krvavi poslednji boj okrog Hagije Sofije in se vpraševal, kdo bo zmagal in ali bo poslej zvon ali mujezin oznanjal čas molitve.⁴¹ V tretji pesmi opisuje povsod zadolženega sultana, ki mu gre vse rakovo pot, ki mu dež premaka strope, opeka pada s streh, medtem ko so nekdanji njegovi slovanski sužnji zdaj sami gospodje.⁴²

V Bolgariji opisuje Aškerc predvsem dve mesti, Plovdiv in Sofijo. V Plovdivu je obiskal dva Slovenca, profesorja Antona Bezenska, organizatorja bolgarske stenografije, in njegovega brata Ignaca, učitelja na vinarski in kmetijski šoli v Plovdivu,

⁴¹ Aškerc I, str. 204.

⁴² Aškerc I, str. 208.

ter bolgarskega pesnika Slava Kesjakova.⁴³ Za Plovdiv pravi, da je napol evropsko, napol pa še čisto orientalsko mesto,⁴⁴ medtem ko se Sofija z ameriansko hitrostjo preoblači v moderno obleko.⁴⁵ Aškerc je prišel v Sofijo v času zadnjih priprav na sprejem knežjega para, ki se je vračal s svoje poroke iz Italije. "Ali bo pa Bolgarija res srečna vsled vajine poroke - pokazala bo bližnja bodočnost", pravi Aškerc.⁴⁶ Ko konča potovanje po Bolgariji, vzklikne v potopisu: "Želimo ti sreče in napredka, krasna Bolgarija"⁴⁷ in poudari, da se ne meni za bolgarske politike (mišljen je Stambulov s protiruskim kurzom), ampak za narod, ki ne bo nikdar pozabil, kdo ga je rešil turškega jarma.⁴⁸

Za Caribrodrom je bila politična meja med Bolgarijo in Srbijo. Narodnostna meja se s to po Aškercu ni ujemala, "ker se do Niša govori bolgarski jezik", kakor pravi.⁴⁹ Niš imenuje srbsko mesto, ki se čedalje bolj razvija.⁵⁰ Moravska dolina je rodovitna, a slabo obljudena. V Srbiji bi lahko živelo še petkrat toliko ljudi - kaj ko bi naši Slovenci, namesto v Ameriko, se raje selili med brate Srbe,⁵¹ se vprašuje Aškerc. Lega Beograda je prekrasna. Če mislimo samo na kraljevino Srbijo, je glavno mesto preveč na meji, toda upoštevati moramo, da žive Srbi še daleč proti severu do Novega Sada, Sombora in Subotice in tem Srbom je Beograd "vsaj duševna stolica", pravi Aškerc.⁵² Ko želi Srbiji splošnega kulturnega in političnega napredka, želi, da bi kmalu utihnil nepotrebnih strankarskih prepir.⁵³ Na koncu potopisa navdušuje Aškerc Slovence za potovanje v Carigrad, češ da se potovanja ne smejo bati, saj sam ni imel nobene neprilike na poti in tudi Turki so s tujci prijazni. Posebno lepo pa je, da potuješ vse do Odrina (Edirne) "nepretrogoma po čisto slovanski zemlji" in spoznaš "vse naše južne brate".⁵⁴

Dva potopisa sta seveda malo za večje zaključke. Vendar pa mislim, da marsikaj pokažeta - ne resnice o prepotovanih deželah, ampak predvsem slovensko miselnost pred sto leti, mešanico tradicije, predsodkov, neznanja, izkušenj, pa tudi bistrih opazovanj, torej dokaj značilen del slovenskega odnosa do jugovzhodne Evrope.

⁴³ Aškerc: Izlet v Carigrad, str. 52.

⁴⁴ Aškerc, v 43. opombi n.d., str. 50.

⁴⁵ Aškerc, pod opombo 43 n.d., str. 58.

⁴⁶ Aškerc, v 43. opombi n.d., str. 48.

⁴⁷ Aškerc, v 43. opombi n.d., str. 61.

⁴⁸ Aškerc, v 43. opombi n.d., str. 60 in 62.

⁴⁹ Aškerc, v 43. opombi n.d., str. 61.

⁵⁰ Aškerc, v 43. opombi n.d., str. 63.

⁵¹ Aškerc, v 43. opombi n.d., str. 66.

⁵² Aškerc, v 43. opombi n.d., str. 68.

⁵³ Aškerc, v 43. opombi n.d., str. 69.

⁵⁴ Aškerc, v 43. opombi n.d., str. 73.

ZWEI SLOWENISCHE REISEBESCHREIBUNGEN DER
BALKANHALBINSEL GEGEN ENDE DES 19. JAHRHUNDERTS
(Zusammenfassung)

Im letzten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts wurden zwei slowenische Reiseberichte über Südosteuropa veröffentlicht. Der Religionsprofessor am Gymnasium in Rudolfswert (Novo mesto), Dr. Josip Marinko, beschrieb 1893 und 1894 seine Reise durch Bosnien und die Herzegowina im katholischen Blatt DOM IN SVET. Er beobachtete, daß alle Religionen im Lande einander ablehnten. Bei den Muslimen bemerkte er unter anderem Faulheit und Angst vor europäischen Einflüssen, bei den Serben sah er, daß sie in ihrer unbeschreiblichen Selbstüberschätzung Zwiespalt säen. Seinen Reisebericht verfaßte er aus slawischer, österreichischer und katholischer Sicht. Der Dichter Anton Aškerc, damals Kaplan in Prassberg (Mozirje), beschrieb in der liberalen Tageszeitung SLOVENSKI NAROD (und in einem Sonderdruck) im Jahre 1893 Istanbul und seine Rückreise durch Bulgarien und Serbien. Istanbul war für ihn die interessanteste Stadt der Welt. Es schien ihm, daß sie in Zukunft noch eine größere Rolle spielen wird, wenn die Türkei in Europa keine Macht mehr ausüben und sie von einem Kulturvolk regiert wird, z. B. vom russischen Brudervolk. Die gesamte Reisebeschreibung von Aškerc ist in die slawische Gefühlswelt eingebettet.

SLOVENCİ V DRŽAVNEM ZBORU 1893-1904

Referat (iz cikla "revizija" politične zgodovine Slovencev v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja) na XVIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Kranjski Gori 29. septembra 1976. Objavljeno v Zgodovinskem časopisu 33 (1979) 1, str. 49-66.

I

V enajstih letih od razrešitve Taaffejeve vlade (11. novembra 1893) do padca Körberjeve vlade (31. decembra 1904) se je izmenjalo troje parlamentov. Prvi, izvoljen marca 1891 še pod Taaffejem, je štel 353 poslancev in je bil razpuščen 22. januarja 1897 po običajni šestletni dobi, potem ko je bil sprejel volilno reformo. Drugi je bil izvoljen marca 1897 in je imel poleg poslancev dotedanjih kurij še 72 poslancev nove, splošne kurije, v kateri so volili vsi polnoletni moški s šestmesečnim bivanjem v isti občini, ne glede na plačevanje davka. Število poslancev se je dvignilo na 425. Ta parlament je bil razpuščen že po treh letih 7. septembra 1900. Tretji parlament je bil izvoljen v času okrog novega leta 1901 (decembra 1900 in januarja 1901) in je spet trajal šest let do 30. januarja 1907.

Od vseh poslancev v parlamentu, točneje rečeno, v poslanski zbornici parlamenta, je bilo Nemcev le malo manj kot polovica: 172 od 353 ali 48,7 % leta 1891, 205 od 425 ali 48,2 % leta 1901,¹ čeprav je bilo nemškega prebivalstva samo 36 %. Med nemškimi poslanci je obstojala delitev na dve osnovni, med seboj ostro sprti grupaciji, na svobodomiselni in katoliški tabor. Na katoliške poslance je odpadla v našem času približno ena tretjina, na svobodomiselne približno dve tretjini.

Sestava poslanske zbornice je postajala vedno bolj pestra. Pojavljale so se nove struje in stranke. Pri Nemcih, kjer je morebiti šla ta diferenciacija najdlje, so se v svobodomiselnem meščanskem taboru poleg ustavovernih veleposestnikov in starih liberalcev razmahnili nacionalci (Deutsche Volkspartei) in vsenemci, skoraj vsi ti razdeljeni še na različne, včasih med seboj zelo sprte skupine. V katoliškem taboru pa so se poleg konservativne katoliške stranke zlasti na Dunaju uveljavili krščanski socialci. Ti so se v narodnostnih zadevah bolj in bolj oddaljevali od konservativcev in se povezovali s svobodomiselnim nemškim taborom. To se je videlo med drugim ob glasovanju o celjskih slovenskih vzporednicah 1895, ob Badenijevih jezikovnih naredbah 1897 in ob nemškem binškoštnem programu 20. maja 1899, ki so ga skupaj sprejeli nemški nacionalci, liberalci in krščanski socialci. Nove stranke s svobodomiselne in katoliške strani so se (vsaj v besedah) obračale proti kapitalizmu, poudarjale pomembnost socialnih vprašanj, naglašale skrb za malega človeka in si v znatni meri kot geslo svojega boja postavile antisemitizem. Del teh struj nas s svo-

¹ G. Kolmer: *Parlament und Verfassung in Österreich* 5, Wien-Leipzig 1909, str. 13 (za 1891); V. Melik: *Volitve na Slovenskem*, Ljubljana 1965, str. 37 (za 1901).

jim posebnim političnim jezikom, demagogijo, svojevrstnim terorizmom in vulgarnimi metodami v mnogočem spominja na poznejši hitlerizem.

Splošna značilnost volilnega razvoja v tem času je bila, da so izgubljale pripadnike stare zmernejše stranke, krepile pa so se nove, radikalnejše. Najbolj jasno se je ta razvoj kazal pri Nemcih. Leta 1891 so šteli liberalci 109 poslancev, leta 1897 samo še 78 in leta 1901 63. Nacionalci in vsenemci pa so imeli leta 1891 17 poslancev, leta 1897 46, leta 1901 69.² Vedno večja politična diferenciacija se je pojavljala tudi pri drugih narodih, pri vsakem v nekoliko drugačni obliki in značilnostih. Leta 1897 so se poleg tega prvič pojavili v avstrijskem parlamentu tudi poslanci delavskega razreda, socialno-demokratske stranke, ki jih je bilo tedaj 15, leta 1901 pa 10; izvoljeni so bili obakrat samo v nemških, čeških in poljskih pokrajinah.

Te stranke in struje so se v parlamentu po socialnih, nazorskih, nacionalnih in drugih vidikih povezovale v klube. Klub je moral šteti najmanj pet poslancev. Pri nenemških narodih se je kazala izrazita težnja povezovanja po nacionalnih vidikih, v klube, ki naj družijo vse poslance ene narodnosti ne glede na njihove nazorske in druge razlike; za take razlike so jim klubska pravila dostikrat dovoljevala svobodo glasovanja. Največji klubi v parlamentu iz leta 1891 so bili Združena nemška levica (klub nemških liberalcev s 109 člani), Hohenwartov konservativni klub (67 poslancev) in poljski klub (58 članov). V parlamentu iz leta 1897 Združene nemške levice in Hohenwartovega kluba ni bilo več, ker sta razpadla. Maja 1897 je štel češki klub 60, poljski 59 članov, tretji najmočnejši pa je bil klub nemških nacionalcev (Deutsche Volkspartei) z 41 člani. Podobno je bilo v parlamentu iz leta 1901; februarja tega leta je imel češki klub 62, poljski 61, DVP pa 48 članov.

Značilno za avstrijski parlament je bilo, da od vstopa čeških poslancev vanj (1879) ni poznal nobene trdne večine. Za časa Taaffeja je imel (sicer šibko) večino "železni obroč", koalicija Poljakov, Čehov, Jugoslovancev, dela Romunov in nemških konservativcev; toda ta koalicija je izgubila večino na volitvah 1891, ker so mladočehi zmagali nad staročehi ter stopili v opozicijo proti vladi. Po padcu Taaffeja je nastala ob novi vladi kneza Alfreda Windischgrätza (11. novembra 1893 - 19. junija 1895) svojevrstna nova koalicija socialno konservativnih strank, nasprotnic splošne volilne pravice: poljskega kluba, nemških liberalcev in Hohenwartovega kluba (z delom Slovencev). Koalicija je razpadla junija 1895 zaradi slovenskih vzporednic na celjski gimnaziji in z njo vred je padla tudi Windischgrätzova vlada. Po kratki začasni vladi grofa Kielmansegga (19. junija - 30. septembra 1895) je sledila vlada poljskega grofa Kazimirja Badenija (30. septembra 1895 - 30. novembra 1897), ki se ji je posrečilo, da je parlament sprejel njeno volilno reformo z uvedbo splošne kurije. Po volitvah marca 1897 je bila v določenem smislu obnovljena povezava strank iz Taaffejevih časov. Mladočehi so zaradi jezikovnih naredb podprli vlado, zanjo so bili tudi Poljaki, Jugoslovani in nemški konservativci.

² Podatke o strankah in klubih glej zlasti pri G. Kolmer: *Parlament und Verfassung in Österreich* 5, Wien-Leipzig 1909, str. 10-13 (za 1891) 6, prav tam 1910, str. 197 ss in 118 (za 1897) 8, prav tam 1914, str. 140 ss in 168 (za 1901).

Badenijeva vlada ni padla v parlamentu, zrušil jo je odpor nemškega nacionalizma in delavske opozicije z velikimi nemiri na Dunaju. Nemški nacionalizem je ostal v ostri opoziciji tudi do naslednjih vlad barona Gautscha (30. novembra 1897 - 5. marca 1898) in grofa Thuna (5. marca 1898 - 2. oktobra 1899). Nato pa se je položaj spremenil: nastop vlade grofa Claryja so sprejeli Nemci kot svojo zmago, Čehi pa so prešli v opozicijo in z njimi tudi parlamentarna večina. Claryjeva (2. oktobra - 21. decembra 1899) in Wittekova vlada (21. decembra 1899 - 18. januarja 1900) sta bili zelo kratkotrajni. Ko pa so se Čehi z vso silo postavili tudi proti Körberjevi vladi (18. januarja 1900 - 31. decembra 1904), jim njihovi dotedanji zavezniki v parlamentarni večini niso več hoteli slediti in junija 1900 je ta večina iz leta 1897 razpadla. Körberjeva vlada ni imela stalne parlamentarne večine, naslanjala se je na "delovno večino", kakršno je pač kdaj bilo mogoče dobiti, pri Poljaki, pri večini nemških strank in drugod.

V parlamentarnem boju se je pojavilo novo, prej domala neznano orožje: obstrukcija. Z obstrukcijo je skušala manjšina preprečiti ali otežiti večini sklepe, ki jih je imela za nedopustne, ali pa sploh onemogočiti parlamentu redno delo. Obstrukcionisti so izkoriščali vse določbe poslovnika: postavljali so neprestane zahteve po tajnih sejah, po poimenskih glasovanjih, po desetminutnih odmorih pred vsakim glasovanjem, vlagali so neprestano nove nujne predloge in interpelacije itd. V obstrukcijo so spadali tudi dolgi govori (tako je nemški liberallec Lecher v noči 28./29. oktobra 1897 govoril celih 13 ur). Ne tako redko je obstrukcija posegla tudi po drugih metodah: vpitju, petju, ropotanju s pulti, piskanju s piščalkami, udarjanju s činelami, pa tudi pokrovkami in lonci, uporabi drugih instrumentov itd. Nakajkrat je prišlo tudi do pretepov. Nekaj obstrukcije je bilo že pred letom 1897 z mladočeške in nemške krščanskosocialne strani, prej neslutene višine je dosegla leta 1897 v boju proti Badenijevi vladi. Šuklje, ki je bil tedaj poslanec, je v spominih takole opisal takratno stanje v parlamentu: "Včasih je bil položaj tak, kakor da ste na skrajni periferiji velikega mesta, v zamazani beznici med pretepajočimi se podivjanimi pijanci, in zopet ste imeli občutek, kakor da vas je nemila usoda pahnila v blaznico med tolpo razgrajajočih umobolnikov in zopet ste se znašli v zbornični, skoraj prazni dvorani, katera tla so bila posuta z ostanki razbitih namiznih pokrovov in raztrganih tiskovin. V dvorani ni bilo skoraj nobenega poslanca, le tam zgoraj poleg skrajno izmučenega in izčrpanega predsednika je čepel kak zapisnikar, ki je s pojemajočim glasom čital neskončne interpelacije."³ Obstrukcijo so uporabljali nemški liberalci in nacionalci še v naslednjih letih, od 1899 naprej pa je bila orožje mladočehov. Körberjeva vlada je stala na stališču "sporazumnega reševanja" nacionalnih vprašanj, kar je pomenilo, da brez pristanka nemških strank enakopravnost narodov ne bo dosežena. Dokler bo ta nacionalni veto nemške levice veljal za osnovo vse uprave in zakonodaje, so rekli Čehi, tega sistema ne priznamo in proti njemu nimamo drugega orožja kot prav tak veto,

³ F. Šuklje: Iz mojih spominov, III. del, Ljubljana 1929, str. 5, 6.

veto manjšine, veto obstrukcije.⁴ Ta obstrukcija, dasi nekajkrat izredno močna, ni bila stalna, ampak so jo od časa do časa omilili ali celo opustili.

Obstrukcija je onemogočila delo parlamenta. Proračun za leto 1897 je bil sprejet še v starem, leta 1891 izvoljenem parlamentu, od vseh naslednjih proračunov pa je bil v parlamentu prediskutiran in sprejet le še oni za leto 1902. Vlada si je na temelju 14. člena ustave pomagala z zasilnimi naredbami: takih je bilo v osmih letih 1897-1904 76.⁵ Ugled parlamenta je propadel. Da bi šle skozi parlamentarno obravnavo vsaj najnujnejše stvari, se je vlada neprestano pogajala s posameznimi klubi, bodisi zato, da bi opustili ali prekinili obstrukcijo, bodisi zato, da bi ne začeli z njo ali da bi ne načenjali problemov, ki bi spravili v obstrukcijo nasprotno stran. Noben načrt, ki bi uredil nacionalne probleme, ni mogel biti sprejet v parlamentu. Nemci so bili dovolj močni, da so preprečili vsakršno ureditev v smislu enakopravnosti narodov, nenemški poslanci pa so lahko preprečili zakonsko ureditev prednosti nemškega jezika. Prav tako ni imela večine ne klerikalna ne protiklerikalna stran zbornice. Včasih se je vladi posrečilo, da je s pogajanjem med strankami dosegla premirje za rešitev perečih gospodarskih vprašanj. Stranke so uravnale svoje glasovanje včasih načelno, včasih zaradi svojih zaveznikov, včasih iz tako imenovane "patriotske dolžnosti" in posredovanj iz "najvišjih krogov", kar je bilo večinoma povezano z obljubami in koncesijami z vladne strani. "Z majhnimi darilci - eden dobi kako lokalno železnico, drugi Leopoldov red ali kaj takega - se za silo drži to pokajoča in zibajoča se stavba pokoncu ... Sedanja vlada se v bistvu nič ne loči od prejšnjih vlad, posebej še ne od vlade grofa Taaffeja ... Danes živimo prav tako iz dneva v dan kakor smo tedaj." Tako je označil Körberjevo vlado socialni demokrat Ellenbogen.⁶

Parlament si je volil svoje predsedstvo in različne odbore za čas trajanja sesije.⁷ Pri parlamentih 1873-1879, 1879-1885, 1885-1891 in 1891-1897 je bila sesija enaka volilnemu obdobju, trajala je torej vsakokrat od prve seje po volitvah do razpusta parlamenta po šestih letih. Sesija 1891-1897 je bila po vrsti enajsta (od 1861 naprej). Parlament 1897-1900 je imel v svoji kratki, toda burni zgodovini, kar pet sesij. To so bile: dvanajsta (27. marca - 2. junija 1897), trinajsta (23. septembra - 29. decembra 1897), štirinajsta (21. marca - 24. julija 1898), petnajsta (26. septembra 1898 - 8. oktobra 1899) in šestnajsta (18. oktobra 1899 - 8. junija 1900). Parlament 1901-1907 je imel spet vseh šest let eno samo (sedemnajsto) sesijo.

Predsedstvo parlamenta je bilo v letih 1893-1897 sestavljeno iz predstavnikov največjih klubov: predsednik je bil nemški liberalec baron Johann Chlumetzky (izvoljen 20. marca 1893), prvi podpredsednik nemški konservativni klerikalec dr. Theodor Kathrein (izvoljen 20. marca 1893), drugi podpredsednik Poljak vitez

⁴ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichrathes. XVII. Session, str. 22281, 22282 (Herold 20. novembra 1903).

⁵ K. Charnatz: Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907 2, Leipzig 1909, str. 175.

⁶ V op. 4 cit. Sten. Protokolle, str. 9551, 9553 (27. februarja 1902).

⁷ Podatke o parlamentu, sesijah, predsedstvu, odborih itd. glej zlasti v indeksih k Stenographische Protokolle.

Dawid Abrahamowicz (izvoljen 25. novembra 1893). Predsedstvo 12. sesije je bilo v celoti iz večinske koalicije: predsednik dr. Theodor Kathrein, prvi podpredsednik vitez Dawid Abrahamowicz, drugi podpredsednik mladočeh dr. Karel Kramář (izvoljeni 6. aprila 1897). Isto predsedstvo je bilo ponovno izbrano v 13. sesiji (23. septembra 1897), toda Kathrein je oktobra odstopil in 12. novembra je bil za predsednika izvoljen Abrahamowicz, za prvega podpredsednika Kramář, za drugega pa nemški konservativni klerikalec dr. Victor von Fuchs. Padeč Badenijske vlade je pomenil tudi poraz tega parlamentarnega predsedstva in njegovega poskusa zloma obstrukcije opozicije. V 14. sesiji je bil 21. marca 1898 izvoljen za predsednika dr. Fuchs kot edini iz prejšnjega predsedstva, za prvega podpredsednika Slovenec dr. Andrej Ferjančič, za drugega pa Romun Lupul. Isto predsedstvo je bilo izvoljeno v 15. sesiji (26. septembra 1898). V 16. sesiji je bil sicer Fuchs znova izvoljen za predsednika (18. oktobra 1899), pri volitvah prvega podpredsednika pa se je zapletlo. Opozicija (levica) je zahtevala svojega zastopnika v predsedstvu, in to prav mesto prvega podpredsednika. Nastopila je tudi posebej proti Ferjančiču zaradi govora, ki ga je imel češkimi študentom na Bledu. Pokazalo se je, da tudi večina (desnica) ne bo v celoti glasovala za Ferjančiča. Zlasti so nastopili proti njemu nemški klerikalci (Katholische Volkspartei), češ da je strupeno protiklerikalen. Tako je sam opustil kandidaturo.⁸ Pri volitvah je zmagal novi kandidat desnice Poljak dr. Pietak (20. oktobra 1899), za drugega podpredsednika pa je bil ponovno izvoljen Lupul. Zaradi odstopa obeh podpredsednikov (Pietak je postal minister) so bile 7. marca 1900 nove volitve. Za prvega podpredsednika je bil to pot res izvoljen predstavnik opozicije, član Deutsche Volkspartei Heinrich Prade, za drugega podpredsednika pa Čeh dr. Jan Žáček. Po novih volitvah v parlament je bil za predsednika 17. sesije 8. februarja 1901 in dokončno 8. marca 1901 izvoljen grof Moritz Vetter von der Lilie, predstavnik najmanjše skupine v parlamentu, tako imenovane srednje stranke moravskega veleposestva, iz rodbine, ki je imela v svojih rokah svoje čase tudi gospostvo Laško. Le s tako izvolitvijo sta se lahko sporazumeli levica in desnica.⁹ Za podpredsednika sta bila ponovno izvoljena Prade in Žáček. Pradeju je po njegovem odstopu sledil 18. oktobra 1901 August Kaiser iz iste stranke (Deutsche Volkspartei).

II

Slovinci so imeli v državnem zboru po volitvah leta 1891 14, po volitvah leta 1897 16, po volitvah leta 1901 pa 15 poslancev. Stalno v slovenskih rokah je bilo ves čas 12 mandatov (3 v mestni, 9 v kmečki kuriji; po deželah 8 kranjskih, 3 štajerski in 1 goriški). Tem 12 mandatov so se pridružili še trije z uvedbo splošne kurije (po eden na Kranjskem, Štajerskem in Goriškem). Ostala poslanska mesta so prehajala iz ene nacionalne posesti v drugo: mandat tretjega volilnega kolegija v

⁸ Slovenski narod 19., 20. oktobra 1899; Slovenec 21. oktobra 1899.

⁹ V op. 2 cit. Kolmer 8, str. 151.

Trstu, ki je združeval volilce okolice in najmanj premožne volilce (4. volilnega razreda) v mestu, so imeli Slovenci v rokah do leta 1897, ko so ga osvojili Italijani. Izjemoma so imeli Slovenci v svojih rokah veleposestniški mandat na Goriškem v letih 1891-1897 ter en kmečki mandat na Koroškem v letih 1897-1900.

Splošna volilna pravica je našla večino slovenskih političnih organizacij v popolni nepripravljenosti. Z izjemo klerikalne stranke na Kranjskem, ki je v devetdesetih letih mobilizirala malega človeka v boju proti liberalizmu, so slovenske politične organizacije imele interes le za bolj ali manj dobro situiranega kmeta. V takem patriarhalnem hierarhičnem okolju so znale uspešno organizirati volilni boj. Zdaj pa so dobili volilno pravico ljudje, ki so socialno konservativna vodstva slovenskega narodnega gibanja (liberalna ali klerikalna) gledala nanje navzdol z nerazumevanjem, če ne s prezirom in zaničevanjem, kot na ljudi, ki še hlač nimajo svojih.¹⁰ Nemški nacionalci in italijanski liberalci so računali na malega človeka in so se na volitve temeljito pripravili ter obilno uporabili demagoška gesla, propagando, vpliv in pritisk. Zato je bil volilni rezultat za Slovence negativen. Na Koroškem so Slovenci v kmečki kuriji dosegli 1897 svoj največji uspeh, ko je bil s pomočjo 8 nemških konservativnih volilnih mož izvoljen prvi slovenski državni poslanec. V velikovškem političnem okraju je bilo v kmečki kuriji 83 slovenskih volilnih mož proti 29 nemškim. V istem času pa je bilo v splošni kuriji ob 50 nemških in 10 socialističnih glasovih samo 40 slovenskih.¹¹ V Istri sta leta 1897 zmagala v kmečki kuriji oba kandidata hrvatsko-slovenske stranke, v splošni kuriji pa je zmagal italijanski kandidat. Leta 1901 je bilo še slabše: Italijani so zmagali znova v splošni kuriji in poleg tega tudi v zahodnoistrskem kmečkem okraju. Tako se je parlamentarno zastopstvo Istre, ki je bilo pred letom 1897 2:2, spremenilo na teh volitvah v 4:1 za Italijane. Slovenskega poraza v 3. volilnem kolegiju v Trstu 1897 in 1901 ne smemo šteti v to vrsto. Tu dotlej Nabergoj zaradi abstinence italijanske liberalne stranke ni imel resnega nasprotnika, zdaj pa je italijanska liberalna stranka prvič stopila v pravi volilni boj. Delež volilnih upravičencev mesta (kjer je bilo le malo slovenskih volilcev) je neprestano naraščal. Leta 1873 je bilo v okolici nad 2300 volilnih upravičencev, v mestu samo 1400. Leta 1901 jih je bila v okolici slabih 2700, v mestu dobrih 2800. Iz obeh razlogov je imela slovenska stranka leta 1897 in 1901 v 3. kolegiju mnogo manj izgledov na uspeh kakor poprej.¹²

V enajstih letih 1893-1904 se je v državnem zboru za daljši ali krajši čas pojavilo 28 poslancev slovenskih političnih strank. Od teh jih je 5 sedelo v parlamentu ves čas: Viljem Pfeifer, od leta 1897 po stažu najstarejši slovenski poslanec, saj je bil v parlamentu vse od prvih direktnih volitev 1873, ko je začel svojo kariero kot mladostenec, zdaj pa je bil poslanec klerikalne stranke, Franc Povše, Franc Robič, dr. Andrej Ferjančič in dr. Anton Gregorčič. Od ostalih poslancev, ki so bili izvoljeni še pod Taaffejevo vlado, je Anton Globočnik odstopil 15. februarja 1896, Karel

¹⁰ Mir 29. novembra 1900.

¹¹ V op. 1 cit. Volitve, str. 242.

¹² V op. 1 cit. Volitve, str. 249.

Klun je umrl 8. junija 1896, Ivan Nabergoj, Mihael Vošnjak in grof Karl Hohenwart so končali svojo parlamentarno pot 1897, Josip Kušar, grof Alfred Coronini in dr. Lavoslav Gregorèc 1901. Franc Šuklje je odstopil, ko je postal dvorni svetnik in glavni direktor c. kr. založbe (tedaj so rekli "zaloge") šolskih knjig na Dunaju (1894), vendar pa se je že v slabih treh letih (1897) vrnil v parlament. Znova ga je zapustil ob naslednjih splošnih volitvah 1900/1901, ko je prišel v spor z liberalno stranko, pa se znova vrnil vanj 10. septembra 1903, to pot kot poslanec Slovenske ljudske stranke. Od novih poslancev je začel svojo dunajsko kariero dr. Ivan Šušteršič 1896 (s prekinitvijo 1898-1900), dr. Ignacij Žitnik, Josip Pogačnik, Josip Žičkar, vitez Hugo Berks 1897, dr. Ivan Tavčar, dr. Miroslav Ploj, Ivan Plantan in Oskar Gabršček 1901. Ostali so bili poslanci samo nekaj časa: Franc Višnikar (1895-1897), Anton Koblar (1896-1897), Lambert Einspieler (1897-1900), dr. Janez Evangelist Krek (1897-1900), ki je bil šele pozneje dlje čase državni poslanec (1907-1917), Ivan Vencajz (1898-1903).

Od poslancev je bil najstarejši Hohenwart (rojen 1824), ki mu je bilo, ko je nehal biti poslanec (1897), 73 let. On in leto dni mlajši Globočnik (rojen 1825) sta bila iz generacije, ki je doživela revolucijo 1848 v svojih zgodnjih dvajsetih letih. Iz tridesetih let 19. stoletja so bili Nabergoj (1835), Mihael Vošnjak (1837), Kušar (1838) in Gregorèc (1839). Največ poslancev je bilo rojenih v štiridesetih letih, to se pravi, da so v devetdesetih praznovali svojo petdesetletnico: Einspieler (1840), Berks, Klun in Robič (1841), Pfeifer (1842), Vencajz (1844), Povše (1845), Coronini in Žičkar (1846), Ferjančič in Višnikar (1848), Šuklje (1849). Mlajši so bili Tavčar (1851), Gregorčič (1852), Plantan (1853), Koblar (1854) in Žitnik (1857). Najmlajših je bilo pet poslancev, rojenih v šestdesetih letih, ki so v devetdesetih šele dosegli starost trideset let, potrebno v avstrijskih časih za izvolitev za poslanca: Gabršček in Ploj (1862), Šušteršič (1863), Krek (1865), Pogačnik iz Podnarta (1866), ki je bil s svojimi enaintridesetimi leti na volitvah 1897 naš najmlajši poslanec.

Po izobrazbi so bili med poslanci najbolj številni pravniki (sodniki, upravni uradniki, advokati, notarji), ki jih je bilo devet (Ferjančič, Globočnik, Hohenwart, Plantan, Ploj, Šušteršič, Tavčar, Vencajz, Višnikar), in duhovniki, ki jih je bilo 8 (Einspieler, Gregorčič, Gregorèc, Klun, Koblar, Krek, Žičkar, Žitnik). Profesorja sta bila dva (Robič, Šuklje), Vošnjak je bil tehnik, Povše kmetijski strokovnjak. Coronini in Berks sta bila graščaka, Kušar trgovec in industrialec, "posestniki" (kakor so takrat radi pisali) in lokalni veljaki so bili Oskar Gabršček v Tolminu, Nabergoj na Proseku pri Trstu, Pfeifer v Krškem, Pogačnik v Podnartu.

Kar se tiče pomembnejših funkcij v parlamentu, so jih imeli Slovenci do leta 1897 in po letu 1901 prav malo, precej več pa v času 1897-1900, ko so bili člani parlamentarne večine. Klun je bil od leta 1891 do smrti predsednik odbora, ki je imel razpravljati o predlogu poslanca Schwaba glede ureditve državnega računskega dvora. Povše je bil v 12. zasedanju (1897) ter v 15. in 16. zasedanju (1898-1900) predsednik narodnogospodarskega odbora. Berks je bil v 15., 16. in 17. zasedanju (1898 do smrti 1906) predsednik odbora za takse. Vencajz je bil v 16. zasedanju

(1899-1900) predsednik zavarovalnega odbora. Najviše od slovenskih poslancev je segel Andrej Ferjančič, ki ga je sicer Šuklje, njegov nasprotnik še iz univerzitetnih let, zelo zlobno označil kot izbornega pevca, a mizernega politika.¹³ Ferjančič je bil oktobra 1895 izvoljen za predsednika imunitetnega odbora in je bil to tudi v 12. in 13. zasedanju (1897). V naslednjih dveh zasedanjih je bil, kakor smo že omenili, prvi podpredsednik poslanske zbornice (1898-1899), v 16. in 17. zasedanju (1899-1907) pa predsednik justičnega odbora. Ferjančič je bil v našem obdobju nedvomno eden vodilnih slovenskih politikov; menda bi bil tudi postal minister, če mu tega ne bi bil preprečil Šušteršič.¹⁴

V delegacije so mogli pošiljati Slovenci redno samo po enega poslanca, zastopnika Kranjske. Le v letih 1891-1897, ko so imeli na Goriškem dva državnozbornska mandata, toliko kot Italijani, je bil izvoljen po sporazumu vsako drugo leto v delegacije kot zastopnik Goriške Slovenec, tako za leto 1894 Coronini, za leto 1896 Anton Gregorčič. Kranjski člani delegacij so bili: 1894 Klun, 1895 Hohenwart, 1896 Klun in po njegovi smrti Višnikar, 1897 Šušteršič, 1898 Pogačnik, 1899 Ferjančič, 1900 Vencajz, 1901-1904 pa štirikrat zaporedoma Šušteršič. Šušteršič se je začel na Dunaju med poslanci zelo hitro uveljavljati; vendar pa spada v ta leta tudi poraz, ki ga je doživel z afero "Dr. Žlindra" v parlamentu 1. maja 1901.¹⁵ Njegov takratni nastop so že označili kot "pogrebni govor, ki si ga je sam govoril".¹⁶ Njegov ugled je bil zelo omajan in se ni prav hitro popravił.

III

Po volitvah leta 1891 je bil Hohenwartov klub obnovljen pod imenom "konservativni klub" in je povezoval večino nemških konservativnih klerikalcev, Slovence, Hrvate, del bukovinskih Romunov in konservativno češko veleposestvo. Od slovenskih poslancev je postal Šuklje član vodstva kluba. Vendar klub ni imel več svoje nekdanje trdnosti. Od Hrvatov vanj sploh ni vstopil istrski poslanec Laginja, potem pa so ga zapustili tudi drugi pravaši: Spinčič iz Istre, Biankini, Dapar in Perić iz Dalmacije. Ti in Laginja so se povezali z mladočehi in ustanovili svoj "klub neodvisnih hrvatskih in slovenskih poslancev". Med njimi sicer ni bilo nobenega Slovenca, v proglasu volilcem, ki so ga izdali 15. decembra 1892, pa so razložili, da so si naredili "tudi ime slovenskih zastopnikov, ne samo zato, ker je nekatere izmed nas izvolil tudi oni del našega naroda, ki se pripoznava k imenu slovenskemu, ampak tudi zato: da pokažemo, da težimo po onem jedinstvu Hrvatov in Slovencev, koje jedinstvo se naglašá med njimi ob tolikih prilikah in toli pogosto; da dokažemo, kako da slovensko ime in vsi sladki spomini, ki so navezani nanj od davnih časov, nahajajo in bodo vsekdar nahajali dostojno mesto in spoštovanje

¹³ F. Šuklje: Iz mojih spominov, II. del, Ljubljana 1929, str. 70; III. del, str. 18.

¹⁴ V op. 4 cit. Sten. Protokolle, str. 3078 (1. maja 1901).

¹⁵ F. Erjavec: Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, str. 76 (napačno 1902).

¹⁶ V op. 4 cit. Sten. Protokolle, str. 3075 (1. maja 1901).

tudi med onimi, koji so prepričani, da je najbolji način za stalno in trajno obrambo naše narodnosti in za pravi napredek v vseh strokah javnega življenja jedino v tem, da se v okviru monarhije Habsburgov zedinijo vse slovensko-hrvatske dežele na temelju zgodovinskega prava kraljestva hrvatskega, prirodnih zakonov in narodne volje. Kot imeniten korak za to bi smatrali že to, da se slovenske dežele združijo v jedno politiško-administrativno skupino, Slovenijo, ki je bila do nedavna jasen ideal vsem slovenskim zastopnikom in za koje so se izrekli Slovenci čestokrat in ob različnih prilikah.¹⁷

Slovenski poslanci so ostali v konservativnem klubu do konca Taaffejeve vlade. Sestava vlade kneza Windischgrätza 11. novembra 1893 kot koalicije Poljakov, nemških liberalcev in Hohenwartovega kluba je Slovence in Hrvate v Hohenwartovem klubu precej razburila, še posebej zato, ker so jih pri sestavi koalicije popolnoma ignorirali.¹⁸ Poleg tega je bilo v programski izjavi koalicijske vlade rečeno, naj, dokler ne pride do volilne reforme, "počivajo vsa druga velika politična vprašanja",¹⁹ pod temi pa je bilo seveda razumeti tudi narodnostno enakopravnost. Na posvetu slovenskih in hrvaških članov Hohenwartovega kluba 23. novembra 1893 je izstopilo iz kluba šest slovenskih poslancev (Coronini, Ferjančič, Gregorčič, Gregorèc, Kušar, Nabergoj) in zadnji štirje Hrvati (Klaić, Borčić, Bulat, Šupuk). Ustanovili so klub hrvatskih in slovenskih poslancev s Klaićem kot predsednikom, Ferjančičem kot podpredsednikom in Gregorčičem kot tajnikom.²⁰ Sedem slovenskih poslancev je na Klunov in Šukljetov predlog sklenilo začasno ostati v Hohenwartovem klubu (Globočnik, Klun, Pfeifer, Povše, Robič, Šuklje, Vošnjak). Seja kluba, ki je pozneje ta dan zavzemal stališče do nove vlade, je bila precej burna in opozicija proti Hohenwartu precejšnja. Hohenwart je grozil, da bo odložil mandat in se umaknil iz političnega življenja, zlasti še, če bo še kdo izstopil iz kluba. Po dolgi debati sta bili sprejeti Dipaulijeva in Šukljetova resolucija: Dipaulijeva, da klub vztraja na vseh svojih verskih, političnih, nacionalnih in gospodarskih načelih in da je samo v tem smislu pripravljen podpirati vlado; Šukljetova, da klub neomajno vztraja na ustavno zagotovljeni enakopravnosti vseh avstrijskih narodov in da je odločen storiti vse, da se bo ta temeljna ustavna pravica uveljavila.²¹

Prijatelj je imenoval koalicijo nenaravno, monstrozno in nemoralno²² – taka je bila seveda samo, če jo gledamo z očmi "nepomirljivih" svetovnonazorskih nasprotij med liberalci in klerikalci. Če pa upoštevamo predvsem razredna in socialna na-

¹⁷ D. Kermavner: Slovenska politika v letih 1879 do 1895, Ljubljana 1966, str. 207, 218; V. Bratulić Političke stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda, v zborniku Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, str. 309; Češi a Jihoslované v minulosti, Praha 1975, str. 496.

¹⁸ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, str. 11670.

¹⁹ V op. 2 cit. Kolmer 5, str. 360.

²⁰ Slovenski narod 25. novembra 1893.

²¹ Šuklje: Iz mojih spominov II, str. 70; Kolmer 5, str. 364; v op. 18 cit. Sten. Protokolle, str. 12186; Slovenski narod 25. novembra 1893.

²² I. Prijatelj: Janko Kersnik, njega delo in doba, seš. II in III, Ljubljana 1914, str. 529, 530.

sprotja, ta koalicija ni bila prav nič nenaravna. "Odpor proti ekstremnim in radikalnim stremljenjem na političnem, nacionalnem in socialnem področju" se je zdel ministrskemu predsedniku knezu Windischgrätzu etični moment koalicije,²³ opozicijski mladočeški poslanec Gustav Eim pa je videl v nji prav zaradi tega stagnacijo in kontrarevolucijo.²⁴

Med slovenskimi poslanci so vsi primorski zapustili Hohenwartov klub in koalicijo, prav tako kot vsi hrvaški poslanci iz Istre in Dalmacije. Med kranjskimi in štajerskimi poslanci je večina (dobri dve tretjini) ostala v klubu in v koaliciji. Diferenciacija ni bila nazorska. Tako v enem kot drugem taboru so bili duhovniki (Gregorčič, Gregorčec med disidenti, Klun med hohenwartowci) in liberalci (Ferjančič, Kušar, Nabergoj med disidenti, Šuklje, Vošnjak med hohenwartowci). Za koalicijo se je opredelil Slovenec, proti njej pa Slovenski narod, pa tudi liberalni shod zaupnikov 29. novembra 1894.²⁵ Gotovo je bila koalicija vabljava za vse, ki so se bali socialnih sprememb. Tak je bil nedvomno Šuklje. Toda mnogih naših katoliških konservativcev širjenje volilne pravice ni prav nič motilo. Glede tega so bili njihovi pogledi povsem drugačni od pogledov češkega ali poljskega plemstva ali plemstva Hohenwartovega kova. Videli so, kako bi s Taaffejevo volilno reformo lahko padla premoč nemške liberalne stranke, kar so želeli iz nazorskih in narodnostnih razlogov. Načelno jih je razburila koalicija s to glavno nazorsko in narodno nasprotnico. Marsikomu iz obeh naših nazorskih taborov se je zdela že prej ali pozneje naslonitev na Hohenwarta škodljiva za slovenske narodnostne težnje, posebno onim, ki so sodili, da bi se bilo treba bolj opreti na mladočehe, ki so bili v opoziciji tako proti Taaffeju kot proti koaliciji.

Od naših poslancev je najhujše napadel Hohenwarta v parlamentu štajerski duhovnik Gregorčec. "Z velikim upanjem," je dejal, "smo vsaj v začetku sledili našemu voditelju, zaradi njegovih nedvomno velikih zaslug za konservativno in narodno stvar v sedemdesetih letih. Toda kmalu se je to zaupanje umaknilo naraščajočemu nezaupanju in je zdaj popolnoma ugasnilo. Izkazalo se je, da je bil krivi Mozes. Mislili smo, da nas bo popeljal v obljubljeni deželo enakopravnosti, namesto tega pa nas je vodil 14 let po taaffejevski puščavi, polni obljub in neupoštevanih spomenic. Nazadnje nas je pripeljal nazaj v Egipt, to se pravi, pod nemško liberalno vlado." Gregorčec je menil, da je Hohenwart zadal Taaffejevi vladi smrtni udarec, toda ne v svojo korist, ampak v korist nemških liberalcev, pred katerimi je kapituliral. Izstop iz konservativnega kluba se mu je zdel nujen, če "smo hoteli ostati zvesti našemu narodno-konservativnemu programu in našim političnim, cerkvenim in gospodarskim načelom ... ko smo slišali novi vladni program s popolnim ignoriranjem nacionalne enakopravnosti". Koalicijo z liberalizmom je smatral Gregorčec za škodljivo konservativni stvari.²⁶

²³ V op. 18 cit. Sten. Protokolle, str. 12984.

²⁴ Kolmer 5, str. 497.

²⁵ Slovenski narod 1. decembra 1894.

²⁶ V op. 18 cit. Sten. Protokolle, str. 12193, 12197.

26. novembra 1893 so dali vsi iz Hohenwartovega kluba izstopivši slovenski in hrvaški poslanci izjavo, da se bodo potegovali za združenje vseh slovanskih zastopnikov izven koalicije (pod temi je bilo seveda razumeti predvsem mladočehi) in da bodo pazljivo sledili vladnemu delovanju ter po njem uravnavali svoje stališče. To je bila zelo previdna izjava. Govorila, je sicer o tem, da izstopajo njeni podpisniki iz vladne večine, ni pa rekla, da prehajajo v opozicijo.²⁷ 30. novembra so imeli mladočehi ter klub neodvisnih hrvaških in slovenskih poslancev ter klub hrvaških in slovenskih poslancev skupen posvet, po katerem so sporočili, da so se sporazumeli o nujnosti ustanovitve slovanske koalicije na podlagi enakopravnosti in zastopanja skupnih interesov ter o potrebi takojšnje ustanovitve skupnega izvršilnega odbora.²⁸ Ta slovanska koalicija (rekli so ji tudi slovanska protikoalicija) je zajela 60 poslancev, vendar ni pomenila trdne povezave. Dostikrat se je kazala v skupnih nastopih, dostikrat pa skupnega nastopanja ni bilo. Pri volitvah drugega podpredsednika poslanske zbornice 25. novembra 1893 so mladočehi glasovali za Klaića proti kandidatu vladne koalicije Poljaku Abrahamowiczu, ki je zmagal s 185 proti 55 glasovom.²⁹ Pri obravnavanju zakona o domobranstvu je vsa slovanska protikoalicija (kakor tudi nemški krščanski socialci in dunajski demokrati) 30. novembra glasovala proti prehodu v nadrobno debato.³⁰ 14. decembra so vsi ti glasovali proti izjemnemu stanju na Češkem, pa tudi slovenski člani Hohenwartovega kluba niso glasovali za izjemno stanje, ampak se glasovanja niso udeležili, medtem ko so Hohenwart, nemški konservativci in češki konservativni veleposestniki izjemno stanje podprli.³¹ Dosti je bilo medsebojnega podpisovanja interpelacij med mladočehi in obema hrvaško-slovenskima kluboma, pa tudi nemškimi krščanskimi socialci. Toda povezava hrvaško-slovenskega kluba z mladočehi ni bila popolna. Že 15. decembra so mladočehi in pravaši (klub neodvisnih hrvaških in slovenskih poslancev) glasovali proti finančnemu provizoriju, hrvaško-slovenski klub pa zanj in Ferjančič je v njegovem imenu izjavil, da ni izključeno, da si bo vlada naše razmere ogledala in jih sanirala. Poudarjal je, da so nazori Slovencev, ki so ostali v koaliciji, povsem enaki nazorom disidentov, da "nas je ločila samo različna taktika".³² Leto dni pozneje, v novembru 1894, je Ferjančič zavračal očitke iz slovenske javnosti, da slovenski poslanci niso v zvezi z mladočehi. Rekel je, da zveza obstoji, da se imenuje slovanska protikoalicija, da ima tudi svoj izvršilni odbor, da pa seveda slovenski poslanci niso v taki opoziciji kot mladočehi: "mi smo opozicija na prosto roko".³³

Slovinci, ki so ostali v Hohenwartovem klubu, so vezali svojo podporo vladi in obstanek v klubu na uvedbo slovensko-nemških paralelk v nižjih razredih celjske

²⁷ Slovenski narod 28. novembra 1893.

²⁸ Kolmer 5, str. 364; Češi a Jihoslované str. 502.

²⁹ Kolmer 5, str. 26.

³⁰ V op. 18 cit. Sten. Protokolle, str. 11670, 11682.

³¹ Prav tam, str. 12151; Češi a Jihoslované str. 503.

³² Prav tam, str. 12191.

³³ Slovenski narod 30. novembra 1894.

gimnazije, ki jim jih je bila zagotovila že Taaffejeva vlada, za njo pa tudi Windischgrätzova. To je bila tista koncesija, ki je držala slovenske poslance v Hohenwartovem klubu in v koaliciji, pa zbujala vsaj v delu javnosti tudi ugodno mnenje o njihovi taktiki. Razna glasovanja slovenskih poslancev, ravnanja onih v koaliciji in onih izven nje, so bila v veliki meri odvisna od izgledeov na uresničenje celjskih paralelk. Stvar se je namreč zapletla. S strani nemških nacionalistov se je začela proti tem paralelkam strahotna gonja, češ da bi bile uvod v popolno slovenizacijo Spodnje Štajerske, v uničenje nemškega mesta Celja, v uničenje nemških jezikovnih in kulturnih otokov, da so zoper voljo štajerske dežele in zoper voljo celjske občine, da bi bilo z njimi kršeno načelo, ki ga je sprejela koalicija, da se ne sme načenjati velikih političnih vprašanj.³⁴ Nemci so ponujali Slovencem kako drugo lokacijo (v savinjskih trgih, v Ljutomeru in drugod), vendar so Slovenci vztrajali na Celju.

11. junija 1895 je proračunski odbor parlamenta sprejel "celjsko postavko" z 19 proti 15 glasovom. Nekaj dni zatem (17. junija) je združena nemška levica izstopila iz koalicije in vlada je morala odstopiti. Pred plenum poslanske zbornice so prišle celjske paralelke naslednji mesec (že pod novo Kielmanseggovo vlado) in bile 10. julija odobrene s 173:143 glasovi. Proti slovenskim paralelkam so glasovali (tako v proračunskem odboru kot v parlamentu) nemški liberalci, nacionalci in demokrati, pa tudi krščanski socialci, zanje pa slovanski poslanci (med njimi tako Poljaki, ki so bili v koaliciji, kot Čehi, ki so bili v opoziciji) in nemški konservativci. Med nemškimi konservativci je poudarjal Dipauli, da njihovo stališče ni ne slovansko ne nemško, ampak čisto enostavno avstrijsko.³⁵ Konservativec Kaltenegger pa je dejal, da "ne bo Celje škodovalo nemštvu, ampak bo nemška nacionalistična gonja okrog Celja spravila nemštvo v res strahoten položaj".³⁶ Posebej proti temu štajerskemu poslancu se je dvignil ves bes nemških nacionalistov, ki so prekinjali njegov govor in ga zmerjali z narodnim izdajalcem. Vprašanje celjskih paralelk se je pojavljalo v parlamentu pri proračunskih debatah tudi še v naslednjih letih, tako 28. februarja 1896, 4. januarja 1897 in 21. marca 1902.

Glasovanje nemških krščanskih socialcev glede slovenskih celjskih paralelk je bil tudi delen razlog za to, da jih je Klun v svojem govoru 11. julija 1895 napadel. Rekel je, da slovenski katoliki obžalujejo taktiko nemških krščanskih socialcev tako zaradi njihovih narodnostnih teženj kot zaradi njihove politike glede verske šole. Sedaj vemo, je dejal, kako naj sodimo o krščanskih socialcih in na jasnem bodo tudi naši ožji rojaki, ki se z mladeniškim ognjem navdušujejo za krščansko socialno gibanje, od katerega pričakujejo oprostitev od židovskega vpliva, narodno svobodo in razvoj katoliškega življenja.³⁷

Ko je prišel 8. novembra 1895 na dnevni red nujni predlog, ki je pozival vlado, naj razjasni, zakaj ni potrdila izvolitve krščanskosocialnega voditelja Luegerja za

³⁴ V op. 18 cit. Sten. Protokolle, str. 12825, 20311 itd.

³⁵ Prav tam, str. 20319.

³⁶ Prav tam, str. 20299.

³⁷ Slovenec 17. julija 1895.

dunajskega župana, so za nujnost glasovali krščanski socialci, nemški demokrati in nacionalci, mladočehi, od Hrvatov Biankini, od Slovencev pa nihče. Večina poslancev je glasovala proti nujnosti (118 : 64), vendar pa od slovenskih poslancev samo Hohenwart, Klun in Robič. Pol leta pozneje pa je Gregorčec med svojim govorom o volilni reformi dejal, da bi bilo modro Luegerja potrditi za župana, ko je bil že tolikokrat izvoljen.³⁸ Tako so se kazali med slovenskimi poslanci različni odnosi do nemškega krščansko socialnega gibanja.

IV

Eno najvažnejših vprašanj v parlamentu je bila volilna reforma. Potem ko so vrgli Taaffejevo vlado zaradi preširokega razširjenja volilne pravice, je morala vladna koalicija v svojem programu 23. novembra 1893 obljubiti "kot svojo prvo in najvažnejšo politično nalogo" obsežno volilno reformo, izvedeno v soglasju s strankami koalicije. Reforma naj bi ohranila zastopstvo interesov (sistem kurij), obenem pa bistveno razširila volilno pravico, zlasti na delavce. Obljubljen je bila tudi revizija razdelitve na volilne okraje.³⁹

Zanimive, precej konservativne poglede na volilno pravico je imel Šuklje. Srednji stan se mu je zdel kulturotvoren, proletariat pa ne. Splošna in enaka volilna pravica bi potemtakem prinesla v deželah, kjer je srednji stan prešibek (tudi v nekaterih alpskih deželah, kakor je dejal), "prav kuriozne rezultate", pa tudi načelno bi pomenila preveliko nivelizacijo. Slovencev bi sicer ne prizadela, ker bi prišli v parlament okrepljeni. Sicer pa je menil, da je kapitalizem v dekadenci, v propadanju, da si čas želi nekaj novega in da tega razvoja ni mogoče preprečiti. Še malo, pa bodo morebiti nacionalna in državnopravna vprašanja postala nepomembna, glavno pa bo vprašanje lastnine. Vsi bi si morali pa Šukljetovem mnenju prizadevati, da bo prišlo do tega razvoja na miren način s preudarno reformo, ne pa s katastrofo, ki bi po nasilju prekosila vse, kar se je kulturnemu svetu pripetilo od hunskih vpadov naprej. V tem smislu je pozival Šuklje stranke koalicije, naj se sporazumejo in naj se ne razburjajo neprestano zaradi narodnostnih malenkosti kot sta okrajni šolski inšpektor v Brežicah in celjska nižja gimnazija, ki prav nič ne ogrožata nemškega posestnega stanja. Šuklje je nasprotoval prvemu načrtu koalicijske vlade, ki je hotel ustvariti splošno kurijo s 43 mandati za tiste, ki so bili dotlej brez volilne pravice (po sprejeti volilni reformi so volili v splošni kuriji vsi, tisti, ki so bili prej brez volilne pravice, in tisti, ki so jo že imeli v dotedanjih kurijah). Šukljetu se je zdelo, da bi vladni načrt preveč ločil posedujoče od neposedujočih, da bi organiziral neposedujoče v boj proti posedujočim in v njih preveč razvil razredno zavest. Bolj je bil Šukljetu (zlasti načelno) všeč Hohenwartov načrte volilne reforme, po katerem bi imel parlament kot dotlej 353 poslancev: 115 bi jih volili

³⁸ V op. 18 cit. Sten. Protokolle, str. 24353.

³⁹ Kolmer 5, str. 360.

veleposestniki, trgovske in obrtne zbornice, 158 deželni zbori, 80 pa "ljudstvo" s široko, vendar ne splošno volilno pravico.⁴⁰

Z volilno reformo za časa vlade koalicije ni bilo nič. Uspela je šele za časa Badenijeve vlade. O predlogu Badenijeve vlade je spregovoril v imenu konservativnega Hohenwartovega kluba 20. februarja 1896 grof Falkenhayn, ki je dejal, da bi konservativci sicer rajši imeli volilno reformo na konservativnih načelih, ki bi uvedla zastopstvo posameznih slojev (Berufsstände) in vrnila volilno pravico deželnim zborom. Ker tega ni mogoče doseči, pozdravljajo konservativci vladni predlog, ker pušča dosedanje nedotaknjeno in daje možnost poznejše reforme novega po konservativnih načelih.⁴¹ Dva meseca pozneje je menil Falkenhayn, da so volilni redi lahko kakršni koli, da pa brez povratka k Bogu ne bodo prinesli koraka naprej v civilizaciji.⁴² Slovenski poslanci, ki so bili zapustili Hohenwartov klub, z vladnim predlogom sicer niso bili zadovoljni, vendar niso bili proti prehodu v nadrobno razpravo. Gregorčec je imel za pozitivno, da bo z reformo volilna pravica razširjena, da bo peta kurija "preskrbela načelu splošne volilne pravice vstop v avstrijsko zakonodajo in ustavo", da bo s tem nastala razpoka v načelu zastopstva interesov in da se bo v novem državnem zboru mogoče uspešneje bojevati proti temu "najkrivičnejšemu" volilnemu sistemu, sistemu zastopstva interesov.⁴³

23. aprila 1896 je bilo po splošni razpravi poimensko glasovanje o tem, ali naj bo predmet podrobne razprave vladni predlog, ki ga je sprejela večina ustavnega odbora, ali mladočeški predlog, zgrajen na načelu splošne, direktne in enake volilne pravice. Mladočeški predlog je bil odklonjen s 173:61 glasovom. Zanj so glasovali mladočeši, nemški demokrati, krščanski socialci in del nacionalcev, od Slovencev Koblar, od istrskih Hrvatov Spinčič, od dalmatinskih Perić. Treba pa je povedati, da so proti mladočeškemu predlogu glasovali od Slovencev samo Klun, Robič in Višnikar - ostali slovenski poslanci se tega glasovanja niso udeležili.

Med podrobno razpravo so postavili slovenski poslanci več predlogov. Tako je skušal Klun za en mandat zvišati število kranjskih poslancev, vendar je glasovalo za njegov predlog le 99 poslancev.⁴⁴ Za predlog manjšine, da se takoj uvedejo direktne volitve v kmečki in splošni kuriji, so bili mladočeši, nemški demokrati, krščanski socialci in velik del nacionalcev in liberalcev, ni pa glasoval zanj noben slovenski poslanec. Proti predlogu so bili zelo odločno Poljaki, nemški konservativci, Italijani, pa tudi 9 Slovencev (Coronini, Ferjančič, Gregorčič, Gregorčec, Klun, Kušar, Pfeifer, Povše, Robič). Predlog manjšine je bil zavržen s 139:121 glasovi. Izpreminjevalni predlogi so bili domala vsi odklonjeni. Za nekatere bi bilo prav zanimivo vedeti, kako so se do njih zadržali slovenski poslanci, vendar tega večinoma ni mogoče ugotoviti. 7. maja 1896 je bila celotna volilna reforma z veli-

⁴⁰ V op. 18 cit. Sten. Protokolle, str. 12822, 12823, 12824.

⁴¹ Prav tam, str. 22646, 22647.

⁴² Prav tam, str. 24330-24336.

⁴³ Prav tam, str. 24354.

⁴⁴ Prav tam, str. 24405, 24428.

ko večino (234:19) sprejeta v tretjem branju. Od Slovencev ni bil nihče proti, toda glasovali so zanj samo trije (Coronini, Gregorčič, Nabergoj), ostalih ni bilo v zbornici.⁴⁵

V

Badenijevo vlado sta s simpatijo (čeprav ne povsem brezpogojno) sprejela oba slovenska tabora. Hohenwart je v imenu svojega kluba izjavil, da pozdravlja "program močne, cilja si sveste vlade, ki nam je morda prav zdaj bolj potrebna kot v prejšnjih časih in ki si jo tudi prebivalstvo nujno želi." Ferjančič je našteval nekatere slovenske želje in izjavil, "da nas je program zadovoljil".⁴⁶

Proti koncu leta 1896 so slovenski in hrvatski slovenski poslanci, vse do takrat razdeljeni na tri klube, sklenili, da se bodo po volitvah v novem državnem zboru združili v enem samem skupnem klubu.⁴⁷ Pri pogajanjih so bili nekateri za ime "jugoslovanski klub", nekateri za ime "slovanski katoliški klub". Nazadnje je bil 1. aprila 1897 ustanovljen klub z imenom "Slovanska krščanska narodna zveza" ali krajše "Slovanska krščanska zveza" (Slawischchristlicher Verband), ki je združeval vseh 16 slovenskih (liberalnih in klerikalnih) poslancev in vseh 11 hrvatskih iz Istre (2) in Dalmacije (9). Klubu se je pridružilo še 7 Poljakom prijaznih "zmernih" Rusinov in en češki (klerikalen) poslanec. Na ta način je dobil klub 35 članov in je bil ob razdrobljenosti parlamenta četrti klub po velikosti (za češkim, poljskim in Deutsche Volkspartei). Klubu so bili izbrani trije predsedniki: dalmatinski Hrvat dr. Kajetan Bulat, Slovenec dr. Ivan Šušteršič in Rusin Aleksander Barvinski.⁴⁸

Iz kluba je iz užaljenosti izstopil Šuklje. Kot vzrok navaja sam v spominih izvolitev Žitnika v železniški odsek (ko je bil prej dolga leta član on), vendar je bil po indeksu stenografskih protokolov član železniškega odbora leta 1897 še vedno Šuklje, ne pa Žitnik. "Divjaki" (poslanci izven klubov) so, da bi lahko sodelovali pri razdeljevanju mest v odborih na posamezne klube, organizirali posebno svobodno združbo poslancev izven klubov (Freie Vereinigung der Klublosen), ki sta jo vodila Šuklje in bukovinski poslanec Stefanowicz. Šuklje se je po burnih novembrskih dneh boja proti Badeniju vrnil v slovansko krščansko zvezo.⁴⁹

Slovanska krščanska narodna zveza se je še aprila 1897 povezala s šestimi drugimi klubi - poljskim, češkim, klubom češkega konservativnega veleposestva, klubom centra (ki je družil šest najbolj konservativnih Nemcev pod vodstvom grofa Falkenhayna - "šest mumij iz centra", kakor jih je imenoval Steinwender), klubom katoliške ljudske stranke (nemških konservativnih katolikov) in romunskim klubom - v novo zvezo desnice s skupno parlamentarno komisijo in izvršilnim komi-

⁴⁵ Prav tam, str. 24726.

⁴⁶ Prav tam, str. 20163, 20171.

⁴⁷ Slovenski narod 28. novembra 1896.

⁴⁸ Kolmer 6, str. 198; Šuklje 2, str. 135; v op. 22 cit. Prijatelj: Kersnik, str. 561; Erjavec (op. 15) str. 65; R. Malli: Die steirischen Abgeordneten im österreichischen Reichsrat 1897-1901, Graz 1973, str. 38.

⁴⁹ Šuklje 2, str. 136, 137 in 3, 12; Kolmer 6, str. 258.

tejem, ki ga je vodil Poljak Jaworski. Ta desnica je imela v parlamentu večino (215 od 425 poslancev) in je v mnogočem pomenila, kakor smo že rekli, obnovo desnice, ki je svoje čase podpirala Taaffejevo vlado.⁵⁰

Badenijeva vlada se je znašla aprila 1897 v parlamentu pred dvojno opozicijo. Prva je bila opozicija socialnih demokratov in Ukrajincev zaradi nasilij pri volitvah v Galiciji: ta opozicija je očitala vladi, da ima krvave roke, parlament pa so vabili, naj pokaže, da je močnejši od vlade.⁵¹ Druga po nastanku je bila opozicija nemških liberalcev in nacionalcev proti jezikovnim naredbam za Češko in Moravsko, ki jih je vlada izdala, da bi imela češko podporo v parlamentu.

Prvi odmev jezikovnih naredb v parlamentu je bila slovenska interpelacija, datirana in prebrana 7. aprila 1897. Njeni nosilci so bili Žičkar, Coronini, Ferjančič in Einspieler (torej po eden za vsako deželo - Štajersko, Primorsko, Kranjsko in Koroško), podpisali pa so jo še drugi člani Slovanske krščanske narodne zveze (Hrvati, Ukrajinci in Čeh Stojan). V interpelaciji je bilo rečeno: "Ker so Slovenci v delih dežel, ki v njih bivajo, skoraj docela brez jezikovne enakopravnosti pri upravnih in sodnih oblasteh kljub jasnim določbam državnega temeljnega zakona, postavljajo podpisani na c. kr. celotno ministrstvo vprašanje: kdaj misli to za Kranjsko, Štajersko, Koroško, Trst, Istro in Goriško z Gradiščansko izdati podobno jezikovno naredbo kakor je bila izdana 5. aprila letos za Češko?"⁵²

Dva dni pozneje so prišli na dnevni red nujni predlogi vsenemcev, liberalnih Nemcev in Deutsche Volkspartei proti jezikovnim naredbam. Začela se je vojna proti vladi in kmalu tudi proti predsedstvu parlamenta, ki je bilo izvoljeno iz zbornične večine. Ta vojna je postajala od dne do dne hujša, v maju je prešla na predloge za obtožbo vlade in na obstrukcijo. Nemci so naglašali, da je "nemško ljudstvo v Avstriji ustvarilo to državo", da je z nemško močjo nastalo vse, kar je tu kulturnega in izobraženega, da se morajo slovanski narodi in narodiči samo svojemu nemškemu učitelju zahvaliti, da so se počasi priključili zahodnoevropski kulturi, kajti Čehi ne bi nikdar mogli ustvariti kulture, še manj pa Slovenci. Govorili so o grozeči slavizaciji, o nevarnosti, da bi do podobnega nesmisla prišlo tudi v Sloveniji.⁵³ Bili so strahotno ogorčeni, da bi se morali kulturni Nemci učiti češkega jezika. Parlamentarna večina je bila sicer dovolj močna, da je zavrnila vsak predlog opozicije, ni pa bila kos obstrukciji. Čim je hotelo predsedstvo ukreniti kaj zoper obstrukcijo, so se takoj začele pritožbe zoper kršenje poslovnika in pravic parlamenta. Tudi izdajo jezikovnih naredb se je dalo razumeti kot kršenje pravic parlamenta, češ da bi bilo treba jezikovno vprašanje rešiti z zakonom, sprejetim v parlamentu, ne pa z navadno vladno naredbo.

Socialni demokrati se niso pridružili nemškemu ogorčenju nad jezikovnimi naredbami. Glede njih je poljski socialist Daszynski dejal le, da je vlada z njimi

⁵⁰ Kolmer 6, str. 208.

⁵¹ Stenographische Protokolle ... XII. Session, str. 140, 175.

⁵² Prav tam, str. 132.

⁵³ Prav tam, str. 243 (Wolf), 257 (Steinwender), 297 (Hochenburger).

dokazala, da zaničuje pravice parlamenta, da je odnos med obema največjima narodoma zdaj zastrupljen in nacionalni sporazum za dokajšen čas otežkočen.⁵⁴ Toda socialni demokrati so bili proti vladi že načelno kot socialisti, še posebej pa zaradi njenega volilnega terorja v Galiciji. Pridruževali so se torej obtožbam vlade, toda iz drugih razlogov. "Če greste v boj proti tajnemu odloku, v boj proti zatiranju svobode zborovanja, govora in tiska, nas boste vedno našli tam, kjer je boj najostrejši", je dejal socialist Kozakiewicz.⁵⁵

25. novembra 1897 si je večina skušala pomagati z na hitro sprejetim predlogom grofa Falkenhayna, ki naj bi onemogočil obstrukcijo z izključevanjem od sej in posebnimi redarji. Ta predlog je podpisalo 62 poslancev desnice, med njimi tudi 15 Slovencev - torej vsi slovenski poslanci razen Kušarja.⁵⁶ Ta sklep je pomenil v očeh vse opozicije in dobršnega dela javnega mnenja atentat na parlamentarno svobodo. Obstrukcija je dosegla višek, socialni demokrati so stopili v ospredje, prišlo je do strahotnih prizorov v parlamentu, do velikih demonstracij in nemirov na Dunaju in do padca Badenijske vlade.

Nekaj mesecev pozneje, pod Thunovo vlado, so se ob začetku parlamentarnega dela (21. marca 1898) pojavili številni predlogi za rešitev jezikovnega vprašanja. Začeli so nemški krščanski socialci, nato pa so skoraj vse stranke dale svoje nujne predloge, proti koncu (22. aprila) tudi Slovanska krščanska narodna zveza. Gregorčec, Šuklje in Barvinski so bili prvi podpisniki tega predloga, ki je terjal od vlade, naj nemudoma predloži parlamentu predlog zakona o izvedbi 19. člena temeljnega državnega zakona z dne 21. decembra 1867. Predlog je utemeljeval Gregorčec, ki je dejal, da bi zakon o varstvu vseh narodnih manjšin, z učinkovitimi določbami, ki bi varovale manjšine pred nasilji večin, zadovoljivo rešil jezikovno vprašanje. Po zamisli tega predloga naj bi bili vsi jeziki, ki so v navadi v kaki deželi, proglašeni za deželne jezike in bi bili pred deželnimi in državnimi oblastmi enakovredni in enakovredni. Vsak državljan bi mogel iskati in najti pri vseh instancah pravico v svojem jeziku.⁵⁷

Ko so se Poljaki junija 1900 odločili za samostojno politiko proti češki obstrukciji in so bili pripravljeni podpreti Körberjevo vlado, je dotedanja parlamentarna večina razpadla. Slovanska krščanska narodna zveza se je odločila za srednjo pot: izjavila je, da češke obstrukcije ne podpira, ker samo v parlamentu lahko zagovarjamo svoje koristi, da torej to obstrukcijo obžaluje, da pa je ne pobija, to je, da ne nastopa proti njej.⁵⁸

⁵⁴ Prav tam, str. 1089 (1. junija 1897).

⁵⁵ Stenographische Protokolle ... XIII. Session, str. 692 (15. oktobra 1897).

⁵⁶ Prav tam, str. 1814.

⁵⁷ Stenographische Protokolle ... XIV. Session, str. 663, 1041; Kolmer 7, str. 28.

⁵⁸ Slovenec 7. junija 1900.

Po volitvah 1900/1901 med Slovenci enotnega parlamentarnega kluba ni bilo več mogoče ustanoviti. Kranjski klerikalci so bili za to, da bi se povezali vsi slovenski in hrvatski poslanci razen onih štirih, ki so bili izvoljeni na liberalnem programu (Tavčar, Ferjančič, Plantan in O. Gabršček). Te štiri so hoteli osamiti; ker so bili samo štirje, ne bi dobili zastopstva v nobenem parlamentarnem odboru ali odseku. Toda ta klerikalni načrt je naletel na oster odpor zlasti pri dalmatinskih Hrvatih, ki so zahtevali, da je treba sprejeti v klub vse slovenske poslance brez razlike. Na to pa niso hoteli pristati slovenski klerikalci. Tako se je šele tik pred prvo sejo državnega zbora 31. januarja 1901 začasno konstituiral Slovanski centrum s Šušteršičem kot začasnim predsednikom. V ta klub so vstopili kranjski klerikalni poslanci Pfeifer, Pogačnik, Povše, Šušteršič, Vencajz in Žitnik, štajerska Berks in Žičkar, goriški Gregorčič, dva češka katolika (Stojan, Hruban) in 4 Rusini (Barvinski, Dlovžanski, Gladiševski, Mandičevski), tako da jih je bilo skupaj 15.⁵⁹ Vsi ostali slovenski poslanci (na liberalnem programu izvoljeni Tavčar, Ferjančič, Plantan in Gabršček ter na slogaškem programu izvoljena Robič in Ploj) ter vseh 11 hrvaških poslancev, skupaj 17 ljudi je ustanovilo 5. februarja 1901 hrvatsko-slovenski klub pod predsedstvom dalmatinskega poslanca Ivčevića.

Klerikalni načrt osamitve slovenskih liberalcev, ki ni uspel v začetku, pa se je počasi le posrečil. Konec marca je pisal Ploj Tavčarju, da se je na privatnem sestanku članov hrvatsko-slovenskega kluba "soglasno izrazila želja, da bi Vi ... izstopili iz kluba, ker to zahteva narodna korist in korist hrvatsko-slovenskega kluba, z obzirom na to, da Vas smatramo odgovornim urednikom Slovenskega naroda, v kojim se tako konsekvantno napadajo vera in institucije katoliške cerkve".⁶⁰ Na ta poziv je Tavčar takoj odstopil, v tednu dni so mu sledili pa še Ferjančič, Plantan in Gabršček. V maju so vsi štirje skupaj z dvema srbskima poslancema iz Dalmacije ustanovili Jugoslovanski napredni klub.⁶¹

Slovanski centrum in Hrvatsko-slovenski klub sta se šele junija 1902 združila v Slovansko zvezo s Šušteršičem in Ivčevićem kot predsednikoma.⁶² Število klubskih članov ni bilo vedno isto. Berks je že 1901 izstopil iz Slovanskega centra in bil potem "divjak", Rusini so iz kluba izstopali in se vanj vračali.

Tako Slovanski centrum kot Hrvatsko-slovenski klub in nato Slovanska zveza so vodili do Körberjeve vlade politiko "proste roke" ter podpirali marsikatere korake njene politike. Vendar se je to začelo spreminjati. 24. novembra 1903 je izjavil Ploj, da je imel Körber v začetku svojega vladanja morebiti namen, biti enako pravičen do vseh avstrijskih narodov, da pa je ta pravi program že davno zapustil in

⁵⁹ Slovenec 22., 31. januarja, 4. in 5. februarja 1901.

⁶⁰ Slovenski narod 30. marca 1901.

⁶¹ Slovenski narod 4. in 5. aprila, 24. maja 1901.

⁶² Slovenec 4. in 11. junija 1902.

prešel v tabor nemških strank, da se naše nezaupanje do vlade bistveno povečuje in da vedno bolj čutimo, da je sovražnik Jugoslovanov.⁶³

15. marca 1904 je Slovanska zveza sklenila, da se pridruži češki obstrukciji. Pri glasovanjih v naslednjih mesecih so bili vsi slovenski poslanci (tudi napredni klub) na mladočeški strani.⁶⁴ 1. decembra se s Čehi vred niso več udeležili konference klubskih predsednikov, naznanili pa so, da ne bodo dopustili v parlamentu obravnavanja nobenega vladnega predloga.⁶⁵ Malo pozneje je vlada, ki je bila prišla v konflikt tudi z nemškimi strankami, odstopila.

VII

Slovenski liberalno-klerikalni konflikti so se v dunajskem parlamentu pokazali precej pozneje kot v politiki na Kranjskem. Liberalci so se še dolgo držali starega slogaškega izrazoslovja in okvirov. Rekli smo že, da izstop iz Hohenwartovega kluba ni pomenil nobenega liberalnega dejanja. Liberalni Ferjančič je v imenu hrvatsko-slovenskega kluba 24. oktobra 1895 ob oceni Badenijeve vlade poudaril svoje zadovoljstvo nad tem, da bo vlada varovala verska čustva in posebej pazila pri vzgoji na versko-nravni čut.⁶⁶ Leta 1897 ustanovljena skupna Slovanska krščanska narodna zveza je imela v programu napredek javnega življenja v verskem, kulturnem in gospodarskem pogledu, na pozitivnem krščanskem temelju, boj za enakopravnost vseh narodov in za pravice vseh slovanskih narodov na temelju narodnega prava in krščanske pravičnosti ter za popolno svobodo cerkve, krščansko-socialne reforme za kulturni in materialni dvig ljudstva, kmetov, obrtnikov in delavcev na podlagi zadružne organizacije in stanovske avtonomije.

Položaj se je spremenil leta 1901. Od klerikalcev izsiljeni Jugoslovanski napredni klub je bil vse od časov, ko je (1873-1876) nastopala samostojna mladostlovenska skupina, prvo slovensko zastopstvo v dunajskem parlamentu, ki se je odprto proglašalo za liberalno. Zlasti Tavčar je imel razne interpelacije ter tri večje protiklerikalne govore: proti Šušteršiču 1. maja 1901, o duhovnih kongregacijah 22. novembra 1901 in o proračunu (šolah) 20. marca 1902. V njih je napadal klerikalizem na Slovenskem, opisoval njegove metode in hvalil slovensko napredno stranko. Tako je na primer rekel: "Svobodomiselnosti doslej pri slovenskih zastopnikih v državnem zboru ni bilo dobiti. V tem oziru smo bili v resnici najinferiornejši narod cele Avstrije, najpobožnejši politični podkrižavci cele srednje Evrope". Opozarjal je na klerikalizacijo gimnazij s strani države, na nevarno politiko prosvetnega ministra Hartla, ki je sicer veljal svoje čase za svobodomiselnega človeka. "Spet hodimo v Avstriji po napačni poti, ko mislimo, da more le katolicizem rešiti Avstrijo. Katoliška vera zaradi mene lahko prestavlja gore, državnih dolgov pa ne

⁶³ Stenographische Protokolle ... XVII. Session, str. 22461, 22462.

⁶⁴ Šuklje 3, str. 62; v op. 63 cit. Sten. Prot., str. 24502, 24571.

⁶⁵ Kolmer 8, str. 612.

⁶⁶ V op. 18 cit. Sten. Prot., str. 20171.

plačuje". Ali: če bo ta častitljiva država razpadla, "ne bodo tega krivi narodi, ki se bodo naposled že še porazumeli, ker se morajo porazumeti. Kriva bo tega predvsem nesrečna tradicija, da mora Avstrija, ker je slučajno katoliška, biti klerikalna in da mora državna uprava biti reakcionarna". S tega vidika je govoril tudi o celjski gimnaziji. "Kregamo in prepiramo se za drobno muho, bojim pa se, da smo pri tem podobni dvema učenjakoma, ki sta se v samotni afriški puščavi sprla zaradi nenavadnega metulja, ne da bi opazila črno krdelo, ki se jima je bližalo izza hrbta". Očital je nemškimi strankam, da so v celjski zadevi malenkostne, menil je, da Nemci, ki hočejo biti svobodomiselní, s svojimi krivicami ženejo Slovence v reakcionarni tabor in da delajo manj za nemštvo kot za klerikalizem.⁶⁷

Nujni predlogi, interpelacije in govori slovenskih državnih poslancev v letih 1893-1904 so se dotikali gospodarskih, socialnih in nacionalnih zadev. Od gospodarskih naj posebej omenimo vprašanje druge železniške povezave s Trstom. Od nacionalnih zadev je bila vedno na dnevnem redu neenakopravnost slovenskega jezika v uradih, na sodiščih in v šolah. Posebej so slovenski poslanci načeli vprašanje slovenske univerze, najprej še v obliki zahteve po pravni akademiji v Ljubljani oziroma obnovi slovenskih pravnih predavanj v Gradcu (Gregorčec 17. februarja 1896). 20. oktobra 1898 je predložil Ferjančič peticijo, ki je zahtevala čimprejšnjo ustanovitev ljubljanske univerze. 12. novembra 1901 so Ferjančič, Ivčević in Povše v imenu vseh treh klubov vložili nujen predlog, ki je pozival vlado, "da čimprej predloži poslanski zbornici načrt zakona, s katerim se zagotovi ustanovitev univerze s pravno, filozofsko in teološko fakulteto za južne Slované". Na dnevni red je prišel ta nujni predlog 6. decembra. Utemeljeval ga je Šušteršič ob velikih nemirih vsememških poslancev. Glasovanje je pomenilo za Slovence precejšen neuspeh. Za predlog so namreč glasovali samo jugoslovanski in češki poslanci ter nekaj socialnih demokratov, proti pa so bili Poljaki (razen nekaterih posameznikov) in vse nemške stranke s katoliškimi konservativci vred.⁶⁸

V vseh enajstih letih, ki smo jih obravnavali v tej razpravi, so slovenski poslanci na Dunaju nadaljevali z drobtinčarsko politiko. Lahko rečemo, da drugače tudi ni moglo biti. Pomembna sprememba je bila le v tem, da so se slovenski poslanci v tem času otresli Hohenwartovega zaščitništva. Politiko, taktiko in skoraj vse zunanje zveze je bil dolga leta vodil on, Slovenci so bili samo del njegove stranke. S padcem Taaffejeve vlade in dokončno z novimi volitvami 1897 pa so slovenski poslanci postali samostojni, si sami organizirali klube, se povezovali, izbirali taktiko, se dogovarjali na sestankih predsednikov parlamentarnih klubov z vlado - skratka, začeli so voditi visoko politiko. Zanje kot za nerevolucionarne meščanske politike je veljal še vedno isti začarani krog kakor prej: načelne in radikalne spremembe so bile nemogoče, ker ni bilo zanje nikakršne večine, mogoča je bila samo politika izsiljevanja posameznih koncesij, stara drobtinčarska politika.

⁶⁷ V op. 63 cit. Sten. Prot., str. 7007, 7016, 10808, 10816.

⁶⁸ Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929, Ljubljana 1929, str. 104-107 (Polec); Slovenski narod 7. decembra 1901.

SLOWENEN IM ÖSTERREICHISCHEN REICHSRAT 1893-1904 (Zusammenfassung)

Die Slowenen hatten im Reichsrat bis zum Jahr 1897 14 Abgeordnete, von 1897 bis 1900 16, seit damals aber 15 Abgeordnete. Bis zum Ende der Regierung von Taaffe waren alle slowenischen Abgeordneten Mitglieder des Klubes der Konservativen, dessen Vorsitzender Graf Hohenwart war. Bei der Zusammensetzung der Koalitionsregierung trat die Hälfte der Abgeordneten aus dem Klub Hohenwarts aus und gründete den Klub der kroatischen und slowenischen Abgeordneten, sie arbeiteten mit den Jungtschechen, obwohl nicht konsequent, zusammen. Die Slowenen, die im Klub von Hohenwart geblieben sind, forderten als Bedingung für ihre Unterstützung der Regierung und ihre Verbleiben im Klub die Einführung von slowenischen Parallelklassen im Untergymnasium in Celje, die schon von der Regierung Taaffes versprochen worden war. Die Genehmigung dieser Parallelklassen im Budgetausschuß hatte den Fall der Koalitionsregierung zur Folge. Nach den Wahlen 1897 waren alle slowenischen und kroatischen Abgeordneten sowie einige Ruthenen zusammen mit drei Obmänner (Bulat, Šušteršič, Barvinski) im slawisch-christlich-nationalen Verband vereint. Dieser hat sich dann mit dem Polenklub, den Jungtschechen, dem böhmisch konservativen Großgrundbesitz, dem Zentrum, dem Rumänenklub und der katholischen Volkspartei zu einem neuen Bund der Rechten zusammengeschlossen, die eine gemeinsame provisorische parlamentarische Kommission und ein Exekutivkomitee hatte. Diese Rechte behielt bis zum Juni 1900, als sie zerfallen ist, die Mehrheit im Abgeordnetenhaus. Nach den Wahlen 1900/1901 gab es keinen einheitlichen slowenischen Klub mehr. Vier durch das liberale Wahlprogramm gewählte Abgeordnete, die im Mai 1901 zusammen mit zwei serbischen Abgeordneten aus Dalmatien den jugoslawischen Fortschrittsklub gegründet hatten, konnten von den Klerikalen isoliert werden, die übrigen slowenischen und kroatischen Abgeordneten aber haben im Juni 1902 zwei Klubs (das Slawische Zentrum und den Kroatisch-slowenischen Klub) im Slawischen Verband vereint. Bis zur Regierung Körbers betrieben die Slowenen eine Politik der freien Hand; anfangs unterstützten sie ihn öfter, im März 1904 aber haben sie sich der tschechischen Obstruktion angeschlossen. In den gesamten elf Jahren 1893-1904 setzten die Slowenen im Reichsrat ihre kleinliche Politik fort. Eine bedeutende Veränderung kann man darin sehen, daß sie in dieser Zeit die Gönnerschaft Hohenwarts abgeschüttelt haben und den Weg einer selbständigen Politik einschlugen.

PROBLEMI SLOVENSKE DRUŽBE 1897-1914

Referat na mednarodnem simpoziju Obdobja, ki ga vsako leto priredi Slavistično društvo Slovenije, v Ljubljani od 1. do 4. julija 1982. Objavljeno v zborniku predavanj Obdobje simbolizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi 4/2, Ljubljana 1983, str. 359-368.

Obdobje v razvoju slovenskega naroda, o katerem govorimo, smo po Dušanu Kermavnerju poimenovali dobo socialne in demokratične prebuje. Priznati pa je treba, da je ta oznaka samo napol točna, ker vzbuja preveč ugoden vtis. Za začetek tega obdobja smo si vzeli leto 1897 s prvimi volitvami ob splošni moški volilni pravi in skoraj povsod s prvimi volilnimi nastopi socialne demokracije, pa tudi z velikim nemško-slovenskim nacionalnim konfliktom ob Badenijevih jezikovnih naredbah. Ponujajo pa se tudi drugi mejniki, pri Prijatelju leto 1895 s klerikalno zmago v kmečki kuriji na Kranjskem, pri Kermavnerju leto 1889 s premogarsko stavko, prvim velikim bojem slovenskega delavstva.¹

Obdobje 1897-1914 je bilo za razliko od relativnega miru in stalnosti 80. let izredno razgibano, polno konfliktov in kriz, polno protislovij. Za Slovence je bilo to obdobje velikih kulturnih dosežkov, pa najbolj temnega pesimizma in obupa, čas velikih upanj in hudih razočaranj. Slovenska kultura je v tem času močno napredovala. Jezik je bil zdaj v celoti izoblikovan. Posebej lahko govorimo o razcvetu znanosti. V različnih vrstah umetnosti je bil dosežen evropski nivo. Napredek v gospodarstvu kaže razvoj zadružništva, začetek slovenskega bančništva, gradnja karavansko-turske železnice, začetki elektrifikacijé. Temu nasproti je vrsta negativnosti: prevlada tujega kapitala, dokončen propad starodavnega železarstva, premajhna rast industrije, nadaljevanje kmečke krize in kot posledica vsega tega nadaljevanje izseljevanja, ki je bilo med najmočnejšimi v Evropi. Zato je ob še vedno visoki nataliteti in ob vedno manjši mortaliteti prebivalstvo le šibko naraščalo (po 4 promile na leto). Zato se je delež prebivalstva Slovenije v evropskem prebivalstvu stalno zmanjševal. Od dobre polovice odstotka (0,58) sredi 18. stoletja je padel do leta 1910 na 0,29 %.² Socialne razmere so se z zadružništvom, delavsko zakonodajo in organizacijami delavstva v določeni meri zboljšale, vendar so za navadnega delavca in malega človeka na kmetih in v mestih ostale grozotne.

Ena glavnih značilnosti novega obdobja je bila splošna moška volilna pravica, uzakonjena za volitve v državni parlament deloma leta 1896, v celoti 1907, za deželne volitve povsod le deloma (na Koroškem 1902, na Štajerskem 1904, na Goriškem 1907, v Istri in na Kranjskem 1908), za občinske volitve samo v Trstu 1908 in na Kranjskem 1910. Razširitev volilne pravice je prinesla absolutno pre-

¹ Dušan Kermavner, Slovenska politika v letih 1879 do 1895 (Prijatelj V, opombe), Ljubljana 1966, 32-33.

² Dolfe Vogelnik, Razvoj prebivalstva Slovenije zadnjih dvesto let z jugoslovanske in evropske perspektive, Ljubljana 1965 (Ekonomski zbornik 7), 80.

vlado strank v političnem življenju, nove propagandne prijeme, ustanavljanje vsakovrstnih kulturnih in političnih društev, namenjenim širokim množicam, in delen dvig samozavesti malega človeka. V začetku je našla večino slovenskih meščanskih strank v veliki nepripravljenosti. Z izjemo klerikalne stranke na Kranjskem, ki je v 90. letih mobilizirala malega človeka v boju proti liberalizmu, so mislile le na bolj ali manj dobro situiranega kmeta, ne pa na dotlej brezpravne reveže. Nanje pa so računali zlasti nemški nacionalci, ki so se na nov tip volitev dobro pripravili in obilno uporabili demagoška gesla in pritisk. V velikovski kmečki kuriji je bilo leta 1897 74 % slovenskih volilnih mož, v splošni kuriji na istem ozemlju pa samo 40 %. Zaradi preslabe urbanizacije in industrializacije sta bila na Slovenskem šibka tako liberalizem (s šibko četrtino vseh volilnih upravičencev), triumfirala pa je katoliška stranka z absolutno večino.³ Stare katoliško-konservativne koncepcije, katerih predstavnik je bil na Kranjskem Karol Klun, so se umaknile zmagoviti krščanskosocialni struji, ki je z združništvom in drugim delom osvojila malega in srednjega kmeta. Klerikalna zmaga v kmečki kuriji na Kranjskem leta 1895 je privedla do koalicije slovenskih liberalcev in Nemcev v deželnem zboru. Čeprav ni bila ta zveza nič nenaravnega, je vendarle zbudila takrat med velikim delom Slovencev silno konsternacijo, občutek narodnega izdajstva ter je močno diskreditirala slovensko liberalno stranko. Proti njej se je na prelomu stoletja dvignila narodnoradikalna mladina, ki je poskusila, v mnogočem po Masarykovem zgledu, z drobnim delom za narod. Velik del masarykovcev se je odločil za vključitev v Jugoslovansko socialno demokratsko stranko.⁴ Zanimiva so razmišljanja, kakšno pot bi morala ubrati ta stranka, da bi našla "slovenski tip socializma". Volilna reforma leta 1908 je privedla klerikalno Slovensko ljudsko stranko na Kranjskem do absolutne večine v deželnem zboru in do oblasti v deželni avtonomiji. Stranka je vodila velikopotezno gospodarsko politiko, uveljavljala pa je tudi neusmiljeno strankarsko diktaturo in zlasti do liberalnega učiteljstva izvajala izstradalno politiko. Strah pred klerikalnim terorjem je desetletje pozneje v mnogočem gnal slovenske liberalce v jugoslovanski centralistični tabor.

Upanje, da bo splošna volilna pravica ublažila nacionalna nasprotja, se ni izpolnilo. Ta nasprotja so dosegla v zadnjih desetletjih pred prvo vojno skoraj nerazumljive razsežnosti, polne pretiravanja, nestrpnosti in sovraštva z vseh strani, čeprav je bil seveda slovenski narodni boj obramben in zato upravičen, saj enakopravnost ni bila dosežena. Med nacionalnimi konflikti sta najbolj odmevala boj za celjsko gimnazijo in septembrski dogodki leta 1908, ki so se začeli z nemškimi napadi na člane Ciril-Methodove družbe, ki so šli zborovat v "nemški" Ptuj, in nadaljevali z maščevalnimi slovenskimi demonstracijami v Ljubljani, med katerimi je tretji dan prišlo do vojaške intervencije, ki je prinesla med demonstranti dva mrtva in pet

³ Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem 1861-1918*, Ljubljana 1965.

⁴ O strankah, idejah in politiki na Slovenskem v času 1897-1919 gl. predvsem: Janko Pleterski, *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Maribor 1981; Lojze Ude, *Slovinci in jugoslovanska skupnost*, Maribor 1972 (razprava Slovinci in jugoslovanska ideja v letih 1903-1914).

ranjenih. To je močno odmevalo po vsej monarhiji. Na koncu je s slovenske strani sledila akcija odstranjevanja nemških napisov s trgovskih, obrtniških in drugih lokalov, pogosto seveda proti volji lastnikov. Ta ne ravno demokratična akcija je dala končno Ljubljani slovensko zunanjo podobo.

Narodnostne razmere so bile na zahodni meji čisto drugačne kot na severni. V Gorici in Trstu se je italianizacija ob prelomu stoletja v glavnem zaustavila, narodnostni boj je bil s slovenske strani samozavesten in odločen, slovensko delavstvo je bilo organizirano v Jugoslovanski socialnodemokratski stranki. Zaradi organizirane slovenske priprave na štetje leta 1910 je prišlo do revizije, ki je ugotovila, da je v tržaški občini 31 %, v goriški pa 35 % Slovencev. Trst je bilo največje slovensko mesto in množili so se glasovi, ki so hoteli prestaviti del slovenskih središčnih funkcij iz Ljubljane v Trst. Na Koroškem in na Štajerskem, zlasti okrog Maribora, je germanizacija od srede 90. let naprej zelo močno napredovala. Podatki o občevalnem jeziku, ki so kazali na Koroškem 20-odstotno zmanjšanje števila Slovencev, so bili ob vsej svoji zlaganosti zlovešči znaki tega procesa. Slovenske stranke niso bile kos nemškim ekstremnim nacionalističnim organizacijam, katerih metode so imele v sebi že marsikaj tega, kar se je pozneje pokazalo kot hitlerjansko. Ogromno vlogo je igrala prevlada nemškega kapitala. Zelo poučen je primer Šoštanja. Po volilnih rezultatih sta si bili dolgo časa slovenska in nemška stranka enako močni, večina prebivalstva pa se je opredeljevala za slovenski občevalni jezik. Ko pa so lastniki Vošnjakove usnjarne, modernizirane in spremenjene v mogočno tovarno, prestopili iz slovenskega v nemški tabor, je to položaj spremenilo: Šoštanj je dobil nemško podobo. Statistika je leta 1910 naštel 874 Nemcev in 368 Slovencev, pri volitvah 1911 pa je dobila nemška stranka 134 glasov, slovenska samo 33.⁵ Socialnodemokratska organizacija je bila na Koroškem in v štajerskem Podravju samo nemška. S svojo miselnostjo, ki je pogosto videla v Slovencih le klerikalce in nazadnjake, ni kaj dosti zavirala ponemčevanja. Avstrijski nemški nacionalci so bili kolikor toliko pripravljeni na določene koncesije Čehom, ker so bili ti močni, koncesije Slovincem pa so se jim zdele mnogo manj potrebne. Razen tega je šlo za "most do Jadranskega morja". Tudi bližnji slovanski narodi so od časa do časa kazali malo navdušenja ali razumevanja za slovenske težnje.

Kriza monarhije je bila vedno hujša. Rasli so konflikti med avstrijsko in ogrsko polovico. Dunajski parlament je bil zaradi obstrukcij pogosto nezmožen dela. Prav tako ni imel nobene prepričljive večine. Glavna nasprotna tabora sta si bila po moči tako enaka, da je vsak lahko preprečeval nasprotnikove predloge, svojih pa ni mogel uveljavljati. Slovincem je v takem parlamentu ostajalo samo nadaljevanje drobtinčarske politike. Leta 1897 se je končalo dolgoletno sožitje slovenskih poslancev z nemškimi konservativci v skupnem klubu. Odtlej so se družili in povezovali samo še z različnimi drugimi slovanskimi skupinami. Od leta 1901 naprej tudi vsi slovenski poslanci niso bili več v enem klubu. Ločilo jih je klerikalno-liberalno nasprotje,

⁵ Josip Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982², 643-644.

glavna značilnost tedanje slovenske politike. Od klubskih povezav je omeniti 17. februarja 1909 osnovano Slovansko jednoto, ki je dobro leto združevala slovenske, hrvaške, srbske, češke in rusinske poslance ter bila s svojimi 125 poslanci največje skupina v parlamentu. Pobudnik in idejni vodja te jednote je bil dr. Ivan Šušteršič, voditelj Slovenske ljudske stranke. To je pomenilo uveljavitev Slovencev in slavo Šušteršiča kot odličnega politika, toda ni dalo nobenega pravega dosežka.

Iz prejšnjega časa se nadaljuje slovenska navezanost na Čeha, na slovanstvo in na jugoslovanstvo. Od konca stoletja se je močno povečalo število slovenskih študentov v Pragi, proti prevladujočemu liberalnemu vzdušju v Pragi pa so začeli s katoliške strani propagirati študij v Krakovu. Neoslavizem je imel na Slovenskem glavnega zastopnika v Ivanu Hribarju. Nad vsemi drugimi orientacijami pa je vedno bolj zmagovalo jugoslovanstvo, ki je prevladalo v vseh treh strankah, klerikalni, liberalni in socialistični, in postalo glavna značilnost slovenske politične misli. Vedeti pa moramo, da jugoslovanska ideja ni bila ena sama, da jih je bilo precej, da so se med seboj močno razlikovale, tako da niti ena stranka ni bila enotna v svojih predstavah. Do druge balkanske vojne so med Jugoslovane večinoma šteli tudi Bolgare. Večina slovenskih jugoslovanskih konceptov je bila navezana na avstrijski okvir; živeli so od trdovratnega upanja, da bo Avstrija spoznala svojo pravo, našim narodom naklonjeno pot. Kranjski deželni zbor je januarja 1909 pozdravil aneksijo Bosne in Hercegovine kot "prvi korak k združenju vseh južnih Slovanov naše monarhije v državno-praven samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije". Pot k uresničenju takega načrta je mogla biti dvojna: s preureditvijo monarhije v federacijo enakopravnih narodov ali s spremembo dualizma v trializem, z ustanovitvijo jugoslovanskega dela. O trializmu so bile zelo različne predstave: po ožjih bi naj bila jugoslovanska enota sestavljena iz banske Hrvatske in Slavonije, Dalmacije in Bosne in Hercegovine. Za Slovence je bil seveda smiseln samo koncept, po katerem bi zraven spadale tudi slovenske dežele. Še zdaj pa ni jasno, koliko so taki koncepti uživali širšo ali tehtnejšo podporo zunaj slovenskih upanj. Da bi se bolj uveljavila v dvornih krogih, je Slovenska ljudska stranka pod Šušteršičevim vodstvom začela s poudarjenim kultom avstrijskega patriotizma, kar je bilo nekaj novega v slovenski politiki. S področja habsburške monarhije je segala jugoslovanska ideja še na Balkan, spet v različnih oblikah in zasnovah. Henrik Tuma je videl bodočnost Avstrije v njeni naslonitvi na jugoslovanske narode ob Jadranskem morju. Osvobojeni jugoslovanski narodi federalistične Avstrije bi pritegnili k sebi svoje sonarodnjake v samostojnih balkanskih državah in bi se federacija podonavskih narodov združila s federacijo balkanskih narodov.⁶ Nekateri katoliški krogi so videli v jugoslovanstvu tudi zmago katoliškega koncepta, ponekod z obljubami popolne enakopravnosti pravoslavne in muslimanske vere, ponekod z upanjem, da bodo Slovenci in Hrvati privedli pravoslavje nazaj k edinstvu cerkve, le tu in tam s protipravoslavnim duhom. V srbsko-hrvaških sporih se katoliški slo-

⁶ Henrik Tuma, Iz mojega življenja, Ljubljana 1937, 430, 439.

venski krogi večinoma niso postavljali na hrvaško stran, videli so napake na obeh straneh, obsojali pa so velikosrbske ideje. V drugi balkanski vojni se je postavil klerikalni Slovenec na bolgarsko, liberalni Slovenski narod na srbsko stran. Od ljudi iz liberalnega tabora je stal na bolgarski strani Mihajlo Rostohar. V nasprotju z vsemi avstrijskimi jugoslovanskimi koncepti so imeli mladi prepovedovci odkrito protiavstrijske zamisli in so stremeli po razbitju monarhije. Opozoriti moramo na ideje Etbina Kristana in drugih socialistov, ki so strogo ločili narod in državo in videli rešitev narodnega vprašanja v personalni narodni avtonomiji. "Do popolne enakopravnosti pride le tedaj, če uživajo pripadniki enega naroda ne glede na bivališče enake pravice tako v odnosih med seboj kakor v odnosih s pripadniki drugih narodov. Pogoj temu je enotnost naroda, in sicer kulturna enotnost, kajti ozemeljska je vsekakor izključena. Druge rešitve preprosto ni." Tako je pisal Etbina Kristan leta 1898. "Pri uvedbi podobne avtonomije oziroma enakopravnosti bi narodno vprašanje prenehalo biti vprašanje oblasti; postalo bi izključno kulturno vprašanje. Kultura pa, tudi narodna, ne pozna nobenih deželnih in državnih meja." Kristan je bil mnenja, da "naroda ne sestavlja skupnost posameznikov, ki živijo na določenem ozemlju, ampak vsota posameznikov, ki govorijo določen materin jezik in se, prostovoljno sicer, priznavajo za narodnost".⁷ Na kongresu avstrijske socialne demo-

Na katoliškem shodu 1892

⁷ Etbina Kristana članek *Nationalismus und Sozialismus in Österreich*, ki je izšel 1898 v praški reviji *Akademie*, je prevedel v slovenščino in objavil France Klopčič v *Sodobnosti* 1965, 204-209.

kracije v Brnu 1899 je Kristan v imenu vodstva JSDS predlagal resolucijo, v kateri je bilo rečeno: "Vsak narod, ki živi v Avstriji, je ne glede na ozemlja, na katerih prebivajo njegovi člani, avtonomna skupina, ki popolnoma ureja in samostojno opravlja svoje narodne (jezikovne in kulturne) zadeve." Predlog ni bil sprejet, toda kljub temu porazu je ideja personalne kulturne avtonomije in s tem povezanega pojma naroda živela naprej in se še večkrat pojavljala. O tej zamisli smo, najbrž zaradi tega, ker jo je obsodil Lenin, zelo malo razpravljali.

Ivan Cankar je v svojem znamenitem govoru o jugoslovanskem vprašanju 12. aprila 1913 poudarjal, da je to "izključno političen problem" in da "jugoslovansko vprašanje v kulturnem ali celo jezikovnem smislu" zanj "sploh ne eksistira. Morda je kdaj eksistiralo; toda rešeno je bilo takrat, ko se je jugoslovansko pleme razcepilo v četrto narodov s četrtem, čisto samostojnim kulturnim življenjem. Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratranci - po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu, ali pa goriški viničar furlanskemu". Toda razpravljali so ogromno ravno o kulturnem ali jezikovnem zblizanju.⁸ Revija Veda je priredila posebno anketo o jugoslovanskem vprašanju. Branje odgovorov učinkuje danes dokaj žalostno in klavrno. Kot olajševalno okoliščino, ki nam pomaga razumeti tedanja razpoloženja, moremo navesti veliko ogroženost od agresivnih nacionalizmov z vseh strani, ko se je zdelo, da bo vse, kar je premajhno, poraženo in uničeno, da je torej edino rešilen beg v večje enote. Na vprašanje, "ali je okrožje slovenskega jezika dovolj veliko, da se morejo uspešno razvijati vse panoge književnosti in znanosti", je osupljivo ogromna večina odgovorila, da je premajhno, in je iz tega izvajala potrebo po jezikovnem približevanju. Pri tem so nekateri mislili na resnično medsebojno približevanje, ob katerem bi gradili enotno znanstveno terminologijo, trebili germanizme in turcizme ter tako enakopravno zblizevali jezike. Drugi so bili mnenja, da morajo Slovenci za znanstveno pisanje sprejeti srbohrvaščino. Tretji so bili prepričani, da bi bilo vsako nasilno opuščanje slovenščine škodljivo, da bi se to smelo storiti šele po političnem združenju ali na naraven način, morebiti celo čez dolgo časa. Henrik Tuma je to utemeljeval z razvojnimi tendencami. Po njegovem mnenju bi "vsled sorodnosti narodnosti in političnega jedinstva samorodno nastopila prostovoljna asimilacija". Zapisal je, da "mase stopajo na dan, nov človek z drugačno kulturo duha, in izbaciva narečja manjših narodov", zato bo "po politični združitvi in s pomočjo socialističnih mas" nastal na avstrijskem jugu skupen jezik.⁹

Ko govorimo o tem obupavanju nad slovenskim jezikom, ki so se mu nekateri odpovedovali za oddaljeno bodočnost, nekateri pa že za sedanost, pa le ne smemo pozabiti, da v praksi nihče ni opuščal slovenščine, tudi v znanstvenem tisku ne, da je prav v teh letih slovenska znanstvena produkcija močno naraščala.

V navdušenju za jugoslovanstvo so se nekateri že odrekli vsaki misli na slovenske interese. V Slovenskem narodu je izšel 28. julija 1913 značilen uvodnik, ki pri-

⁸ Veda 3, 1913, št. 2-6.

⁹ Prav tam, 366, 372, 374.

merja Slovence z ravnokar premaganimi Bolgari. Bolgare, ki so jim pravili balkanski Čehi ali balkanski Slovenci, je uničila visoka samozavest separatističnega gesla Bog in Bolgari. To je nauk za nas Slovence, ki v primerjavi z ostalimi Jugoslovani vidimo samo svoje vrline, se ponašamo s svojo treznostjo, gospodarsko organizacijo, delavnostjo, razkazujemo svoj kulturni imperializem. Zavedati se moramo, da imamo pomen in bodočnost samo v intimni zvezi z vsem ostalim jugoslovanstvom. Vse naše jugoslovansko ozemlje moramo imeti za svoje, tako da nam je vseeno, kateri izmed nas gospodari tu, kateri tam.

Tako se nam torej v času, ko bi bili Slovenci zaradi marsičesa lahko samozavestni, kaže slika prevladujočega pesimizma in strahu, strahu pred agresivnim nemškimi nacionalizmom, pred osamljenostjo in pred uničenjem. Ideje, ki so nastale v tem strahu in pesimizmu, so bile ob vseh zdravih sestavinah in pravilnih ugotovitvah pretežno konfuzne in nerealne, rojene iz popolnega nepoznavanja položaja in resničnih razmer med jugoslovanskimi narodi, polne iluzij in utvar, napačnih predstav, razen tega pa še polne neverjetnega odrekanja in odpovedovanja samemu sebi, svoji preteklosti in bodočnosti. Videti je bilo, kakor da sta res samo dve možnosti: ali da se ponemčimo ali da utonemo v jugoslovanstvu. Tisti, ki so drugače mislili, so bili v defenzivi in so zato dostikrat molčali. Toliko bolj moramo biti hvaležni tistim, ki so se oglašali, tako zlasti Ivanu Cankarju, ki je v svojem predavanju o jugoslovanstvu dal tako globoko in resnično oceno, da še danes, po sedemdesetih letih, ni izgubila svoje veljave in aktualnosti.

PROBLEME DER SLOWENISCHEN GESELLSCHAFT 1897-1914 (Zusammenfassung)

Die Epoche von 1897-1914 war bewegt, voller Konflikte und Gegensätze. Die slowenische Kultur errang schöne Erfolge. In der Wirtschaft zeigte sich eine Menge Positives (Genossenschaftswesen, Bankwesen, Elektrifizierung, Karawanken- und Tauernbahn), aber auch Negatives: der endgültige Zusammenbruch des veralteten Eisenhüttenwesens, das zu geringe industrielle Wirtschaftswachstum, die Fortsetzung der Emigration. Auf dem politischen Sektor setzte sich das allgemeine Wahlrecht für Männer durch, die klerikale Partei gewann die Oberhand, standen Liberalismus und Arbeiterbewegung auf Grund der wenig entwickelten Urbanisierung und Industrialisierung auf schwachen Füßen. Die nationalen Gegensätze verschärften sich. An der Nordgrenze machte die Germanisierung starke Fortschritte, im Westen kam die Italienisierung zum Stillstand.

Aus der vorangegangenen Zeit setzte sich die slowenische Anlehnung an die Tschechen, an den Slawismus und vor allem den Jugoslawismus fort, der jetzt immer stärker wurde, in allen drei Parteien Vorrang bekam und das Grundcharakteristikum der slowenischen politischen Idee wurde. Es bestanden allerdings mehrere jugoslawische Ideen, die sich stark voneinander unterschieden. Bis zum zweiten Balkankrieg zählte man zu den Jugoslawen meistens auch noch die Bulgaren. Der Großteil der slowenischen Jugoslawienkonzepte war an einen österreichischen Rahmen geknüpft, man sprach viel vom Trialismus, einige Konzepte waren aber auch offen antiösterreichisch ausgerichtet. Etbin Kristan und einige andere Sozialdemokraten sahen die Lösung der nationalen Probleme in einer personalen Nationalautonomie. In dieser Zeit der nationalen Bedrohung diskutierte

ein Großteil der slowenischen Intelligenz die teilweise oder vollständige, sofortige oder zukünftige Auffassung der slowenischen Schriftsprache und ihre Verschmelzung mit dem Serbokroatischen, wenn auch in der Praxis niemand die Sprache aufgab. In diesen Ideen eines Jugoslawismus gab es viel Konfuses und Unkenntnis der realen Verhältnisse zwischen den jugoslawischen Nationen. In der Minderheit waren solche realen und sachlichen Überlegungen wie z.B. die von Ivan Cankar am 12. 4. 1913 in seinem Vortrag über die jugoslawische Frage vorgebracht.

POLITIČNE RAZMERE NA ŠTAJERSKEM V ČASU NAPOTNIKA

*Predavanje na simpoziju ob sedemdesetletnici smrti mariborskega škofa Mihaela Napotnika v Sloveniku v Rimu od 14. do 19. septembra 1992. Objavljeno v publikaciji **Napotnikov simpozij v Rimu** (1992), Celje 1993, str. 20-29. Povzetek v nemščini tu dodan.*

Franc Kovačič je v svoji Zgodovini lavantinske škofije zapisal za dobo Napotnikovega škofovanja, da "je bila res skrbi polna. Poprej strastni narodnostni boji in pročodrimsko gibanje, potem pa svetovna vojna s svojimi grozotami".¹ Narodnostni boji so bili naslednik nacionalno-politične diferenciacije, do katere je prišlo v šestdesetih in začetku sedemdesetih let 19. stoletja, ko so se ljudje odločali, zlasti na volitvah, za slovensko narodno stranko, njen program in nastop, ali pa proti njej. Tabor nasprotnikov slovenske narodne stranke je družil rojene Slovence, ki pa jim stranka iz kakršnihkoli razlogov ni bila všeč, Slovence in Nemce, ki so bili zadovoljni s tradicionalno vodilno vlogo nemškega jezika in nemške kulture, Slovence in Nemce, ki se jim je zdelo, da so narodnostne zahteve drugotnega pomena, res važne pa da so ustavne pridobitve in boj za njih ohranitev ter liberalne ideje. Ta raznolika družčina si je nadela ime ustavoverne stranke. V desetih, petnajstih letih je iz nje nastala nemška stranka in ustavoverci so postali Nemci. V Celju je ustavoverno društvo 1878 dokončno zaspalo, Nemško društvo, ustanovljeno 1876, pa se je razmahnilo v osemdesetih letih. Cillier Zeitung je z novim letom 1883 spremenila ime v Deutsche Wacht.²

Nacionalna diferenciacija je šla v vsaki deželi drugačno pot. Kranjska je imela tradicijo dežele s slovenskim prebivalstvom in slovenskim jezikom. Slovenci na Štajerskem so bili le del velike dežele z nemško večino in nemškim središčem. Zlasti med obrtniki je imela nemščina večji ugled in veljavo, znanje nemščine je bilo večje kot na Kranjskem.

Slovenska stranka je razvila v začetku v štajerskih mestih in trgih le skromno aktivnost, ustavoverna stranka pa se je v tem času povsem uveljavila. Mestna kurija je bila na Spodnjem Štajerskem od začetka do konca v nemških rokah. Edinega poslanca v njej so dosegli Slovenci z volilno reformo 1909, ne pa v volilnih bojih. Nemci so obvladovali vsa mesta (Slovenj Gradec, Slovenska Bistrica, Maribor, Ptuj, Ormož, Celje in Brežice) in polovico trgov (Vuzenica, Muta, Marenberg, Konjice, Sv. Lenart, Vitanje, Laško in Rogatec). Zdaj ena, zdaj druga stranka je

¹ Franc Kovačič, Zgodovina Lavantinske škofije, Maribor 1928, str. 427.

² Janez Cvirn, Boj za Celje, Ljubljana 1988, str. 16, 20, 27, 30. Splošno o propadu ustavoverne stranke Die Habsburgermonarchie 1848-1918, izd. A. Wandruszka in P. Urbanitsch, Band III, Wien 1980, str. 207sl. (B. Sutter).

zmagovala v Šoštanju, Vojniku in Ljutomeru. Stalno slovensko večino je imelo devet trgov. Glavne trdnjave slovenske stranke so bili savinjski trgi (Gornji Grad, Ljubno, Mozirje, Vransko in Žalec) ter na skrajnem vzhodu Središče ob Dravi. V teh trgih nemška stranka večinoma sploh ni nastopala. Manj čisto slovensko večino so imeli še Sevnica, Kozje in Šmarje pri Jelšah. Med štajerskim Podravjem in Posavjem je bila velika razlika. V Podravju so obvladali Slovenci samo en trg, ob Savinji in drugih savskih pritokih pa so imeli Slovenci večino v osmih, Nemci pa v petih mestih in trgih. Prav tako je bila razlika med Mariborom in Celjem. Nemštvo se je iz mariborskega mesta širilo v okolico in jo je vedno bolj obvladovalo, v Celju pa je bilo zaprto v mesto, okoliška občina pa je bila od leta 1889 v slovenskih rokah.³

V celem so Slovenci obvladovali samo dobro desetino mestne kurije na Spodnjem Štajerskem (kakršna je bila do reform 1907 in 1909). Štajerskim Slovencem je manjkalo približno 50.000 mestnega in trškega prebivalstva, da bi dosegli tako številčno razmerje med mestom in vasjo kakor je bilo na Kranjskem.

Po letu 1878 so bili vsi volilni okraji kmečke kurije in po letu 1907 vsi podeželski državnozborski volilni okraji na Spodnjem Štajerskem v slovenskih rokah. Vendar nemška moč tudi tu ni bila zanemarljiva, zlasti na območjih sodnih okrajev Maribor, Slovenska Bistrica in Konjice. Na podeželju so Nemci nastopali kot "Nemcem prijazni Slovenci", izdajali so tudi slovenski časopis Štajerc (1900-1918), po katerem se je pogosto imenovala kar cela stranka.⁴ Glavna gesla tega tabora so bila: stoletna sloga med slovenskimi in nemškimi deželani, deželna zavest, koristnost znanja nemškega jezika, posebej proti advokatom kot poslancem v slovenski stranki pa tudi poudarjanje kmečkih interesov. V tem smislu so nekateri nemški kandidati nastopali tudi kot kmečki kandidati.⁵ Pred prvo svetovno vojsko so Nemci okrepili svoja volilna prizadevanja v Podravju, začeli pa so jih opuščati izven tega prostora.

Razen državnih, deželnih in občinskih volitev so bile pomembne še volitve v okrajne zastope. Ti so bili posebnost štajerske dežele, saj jih ni bilo ne na Kranjskem ne v drugih sosednjih deželah. Okrajni zastopi so bili sestavljeni iz voljenih predstavnikov veleposestnikov (z davkom nad 60 gld), največjih obdavčencev (nad 60 gld) v trgovini in industriji, mest in trgov ter podeželskih občin.⁶

Nemške stranke, ki so vodile boj proti slovenskim na občinskih, okrajnih, deželnih in državnih volitvah, so bile po svoji usmerjenosti svobodomiselné (svobodnjaške) in so, če se je le dalo, slovensko gibanje v celoti označevalo kot klerikalno, ultramontansko, nazadnjaško. Protiklerikalizem je pri skrajnejših strujah prešel v protikatolištvo, v gibanje Proč od Rima (Los von Rom) in v antisemitizem. Povezavo obojega kaže geslo Ohne Juden, ohne Rom wird erbaut Germanias Dom

³ Janko Orožen, Zgodovina Celja in okolice, II. del, Celje 1974, str. 89.

⁴ Marburger Zeitung 17. 9. 1904, 11. 5. 1907 in drugod.

⁵ Marburger Zeitung 10. 1. 1901 in drugod.

⁶ Zakon 14. 6. 1866 (štajerski Deželni zakonik - Landesgesetzblatt št. 19). Ernst Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst, Zweiter Band, Wien 1896, str. 868sl.

iz leta 1898. Pročodrimsko gibanje se je začelo 1897 in je doseglo v lavantinski škofiji višek leta 1905. V celem je do konca prve svetovne vojske odpadlo od Cerkve 2013 ljudi, pristopilo oziroma vrnilo pa se jih je 467.⁷

Naraščanje nemškega nacionalizma je spodbujalo več dogodkov, nekakšnih mejnikov v razvoju. Starejša sta nemška zmaga v vojski s Francijo in proglašenje nemškega cesarstva 1871, nato pa nastop Taaffejeve vlade 1879, ki je odvzela oblast nemškemu liberalizmu in se naslonila na slovanske narode, v Napotnikovem času pa je bil najpomembnejši boj proti Badenijski vladi in njenemu poskusu ureditve jezikovnih razmer na Češkem 1897. Krajevni narodnostni konflikti na Štajerskem so vedno bolj postajali del velikega spopada med germanstvom in slovanstvom na vzhodnih nemških narodnostnih mejah, od Baltika do Jadranskega morja. Položaj Slovencev na Štajerskem se je za časa Taaffeja nekoliko popravil, potem pa je, zlasti v novem stoletju, zbujal dosti skrbi. Slovenski delež v prebivalstvu Spodnje Štajerske je znašal leta 1880 89 %, leta 1890 88 %, leta 1900 87 % - v naslednjem desetletju pa je padel kar za tri odstotke in je znašal 1910 84 %, 400.005 Slovencev med 476.822 prebivalci.⁸

Slovenci so se borili za enakopravnost svojega jezika in se branili pred germanizacijsko ofenzivo, toda tudi Nemci so predstavljali svoj boj kot defenziven: branili so se pred slavizacijo monarhije in za ohranitev nemškega posestnega stanja. Glede nacionalne pripadnosti so Nemci priznavali svobodno odločitev, Slovenci pa so imeli vse rojene Slovence, ki so se odločili za nemštvo, za nemčurje, nemškutarje, renegate, narodne izdajalce. Nemci so šteli Maribor, Celje in druga mesta za pranemška (urdeutsche Städte), Slovenci pa so šteli prebivalce teh krajev za "potomce potujčenih Slovencev, večinoma ljudi, ki so se v nemških šolah navzeli nemškega duha in sovraštva do svojega lastnega rodu".⁹ Nemci so poskušali iz mest izločiti slovenščino in slovenske šole, Slovenci pa so poskušali prodreti v mesta, si graditi v njih svoje postojanke, čitalnice, narodne domove, prirejati shode in zborovanja. Slavnostna ustanovitev Sokola v Celju 7. in 8. septembra 1890 je bila v istem času kot skupščina Súdmarke. Ob napadih na Sokole so se Slovenci pritoževali nad pristranostjo celjskega mestnega redarstva.¹⁰ Otvoritev Narodnega doma v Celju 1897 je zahtevala prisotnost 32 orožnikov in 2 stotnij vojaštva.¹¹ 23. skupščina Družbe sv. Cirila in Metoda na Ptuj 13. septembra 1908 je povzročila hude napade domačinov na slovenske zborovalce. V odgovor na te nemške napade je prišlo v Ljubljani 18. - 20. septembra do velikih protinemških demonstracij, razbijanja šip na nemških lokalih, snemanja nemških napisov in drugih nastopov. Vojaška intervencija je privedla do dveh mrtvih in več ranjenih. Ljubljani so sledi-

⁷ Kovačič str. 419.

⁸ Vasilij Melik, O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti, Zgodovinski časopis 24 (1970)1-2, str. 45 (oz. str. 214-215 te knjige).

⁹ Koledar Ciril - Metodove družbe 1909, str. 93.

¹⁰ Andreas Gubo, Geschichte der Stadt Cilli, Graz 1909, str. 433. Janez Cvirm, Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja, Celje 1990 str. 54.

¹¹ Dr. Ivan Dečko in njegova doba, izd. V. Spindler, Maribor 1938, str. 36.

le protislovenske demonstracije v štajerskih mestih. V Mariboru so razbili šipe na Narodnem domu, pri advokatu Pipušu, slovenski-spodnještajerski ljudski posojilnici in na škofijski palači.¹²

Širjenje volilne pravice ni prineslo Slovincem v mestni kuriji skoraj nobene koristi. Novi volilni upravičenci so se pridružili nemškim nacionalcem in socialnim demokratom, v znatno manjši meri pa Slovincem. Stara slogaška slovenska stranka na revne volilce ni bila pripravljena, ni se trudila, da bi jih pritegnila, pa najbrž tudi ni znala in finančno ni mogla organizirati večjih propagandnih akcij, kakor so zdaj postajale potrebne in kakor so jih nemške nacionalne stranke temeljito obvladale. Tako sta recimo Ljutomer in Šoštanj v letih 1907, 1909 in 1911 prešla popolnoma v nemške roke. Tako je bilo v Šoštanju po občevalnem jeziku leta 1890 421 Slovencev in 410 Nemcev, na volitvah v državni zbor 1891 27 Nemcev in 25 Slovencev, leta 1910 pa po občevalnem jeziku 874 Nemcev in 368 Slovencev, na volitvah v državni zbor 1911 134 Nemcev in 33 Slovencev.¹³ Nemška obrambno-napadalna akcija se je kazala tudi v načrtnem kupovanju zemlje in naseljevanju nemških kolonistov. Zlasti občina Šentilj je postala prizorišče ogorčenega boja.¹⁴ Šlo je za to, ali bo ostala narodnostna meja severno od Maribora, ali pa se bo Nemcem posrečilo, spojiti Maribor z nemškim jezikovnim ozemljem ter tako pomakniti narodnostno mejo na Dravo.

Zelo pomembno je bilo za Slovence, da se je gledanje nemških katolikov na nacionalno vprašanje spremenilo. Stari nemški konservativci so imeli razumevanje vsaj za del slovenskih narodnih zahtev, nemški krščanski socialci pa so že v boju proti Badeniju stopili na stran nemških svobodomiselnih strank in so leta 1899 sprejeli njihov binkoštni program. Kljub sorodnim idejam med nemškimi in slovenskimi krščansko socialnimi krogi ni prišlo do bližjega sodelovanja.

Prvih 17 let Napatnikovega škofovanja je vladalo v slovenski politiki slogaštvo. Pomembnejši politiki tega časa so bili: notar dr. Franc Radej (rojen 1831), Mihael Vošnjak, organizator združništva (rojen 1837), župnik in dekan dr. Lavoslav Gregorčič, ki je v državnem zboru zastopal zelo radikalno narodno politiko in imel zelo zanimive koncepte (rojen 1839), graščak vitez Hugo Berks (1841), profesor Franc Robič (1841), advokat dr. Josip Sernek (1844), župnik in dekan Jožef Žičkar (1846), usnjarski podjetnik Ivan Vošnjak (1851), advokat dr. Franc Jurtela (1853), advokat dr. Ivan Dečko (1859) in dr. Miroslav Ploj, dvorni svetnik pri vrhovnem upravnem sodišču na Dunaju (1862).

Franjo Baš je imenoval to zadnje slogaško obdobje Dečkovo dobo, "zaradi osredotočenja mlade slovenještajerske politike v Celju, kamor je sledila Dečkovi preseelitvi iz Maribora in katera politika se konča istočasno s koncem Dečkove politične kariere z njegovo boleznijo".¹⁵ Dečko, doma iz Središča ob Dravi, je deloval v

¹² Slovenski gospodar 24. 9. 1908.

¹³ Josip Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982¹, str. 644 (V. Melik; v naši knigi na str. 420).

¹⁴ Franjo Žebot v Straži febr. 1920. Miloš Vauhnik, Pe-fau (Spomini), Prvi del, Gorica 1988. Zgodovinski časopis 43, 1989, str. 413 sl. (J. Cvirn).

¹⁵ Franjo Baš, Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije, Maribor 1989, str. 65.

Mariboru do 1885, ko se je preselil v Celje, kjer je odprl advokatsko pisarno 1891. Februarja 1905 je zbolel, se zdravil v sanatoriju Schweitzerhof pri Gradcu, pa umrl 3. novembra 1908. V tem času se je po Bašu "pojmovanje štajerskega slovenstva razširilo od kmeta na meščana".¹⁶ Slovenci so osnovali Južnoštajersko hranilnico v Celju, osvojili celjsko okoliško občino in celjski okrajni zastop (1889). Vprašanje slovenskih paralelk na celjski gimnaziji je povzročilo odstop koalicijske vlade kneza Windischgrätza 1895 in še dolgo potem razburjalo duhove.

Celje se je oblikovalo v slovensko liberalno naravnano časopisno središče. Tu je Dragotin Hribar, ki je devetdeseta leta prejšnjega stoletja preživel v Celju, začel izdajati *Domovino*, ki se je iz polmesečnika razvila v časnik, ki je izhajal trikrat na teden (izhajala 1891-1908). Za *Domovino* je izhajal *Narodni dnevnik* (1909-1910), obenem pa je izhajal še *Narodni list* (1906-1914) iste smeri.

Maribor je postal znanstveno središče Slovencev na Štajerskem, kar je bilo povezano s sedežem škofije in bogoslovja. Aprila 1898 je začel na iniciativo škofa Napotnika izhajati štirikrat na leto *Voditelj* v bogoslovnih vedah (1898-1916), na iniciativo bogoslovnega profesorja dr. Franca Kovačiča je bilo 1903 ustanovljeno *Zgodovinsko društvo za Slovensko Štajersko* v Mariboru, ki je naslednje leto začelo izdajati *Časopis za zgodovino in narodopisje*. Po škofovi spodbudi je začel dr. Avguštin Stegenšek izdajati *Cerkvene spomenike lavantinske škofije* (1905 *Dekanija Gornjegrajska*, 1909 *Konjiška dekanija*), pozneje pa še *Ljubitelja krščanske umetnosti* (1914). Iziti so mogli le štirje zvezki prvega letnika. Na političnem polju je začela poleg Slovenskega gospodarja, najstarejšega slovenskega mariborskega časopisa (iz leta 1867), izhajati leta 1909 *Straža*, najprej trikrat, potem dvakrat na teden.

Večja trenja sredi slogaške stranke so se začela sredi devetdesetih let. Precej težav je povzročila kandidatura Dragotina Hribarja v splošni kuriji 1897, ki jo je zaradi odpora v katoliških krogih moral opustiti. Uradni kandidat slovenske stranke je postal vitanjski župnik Jožef Žičkar. Za ljutomerski deželnozborski volilni okraj kmečke kurije narodni volilni odbor novembra 1902 ni postavil kandidata, ampak je prepustil odločitev volilcem. Nasproti sta si stala liberalni Ivan Kočevar, posestnik, vinski in lesni trgovec v Središču, ter katoliški dr. Anton Korošec, ki je bil pol leta prej dopolnil trideset let, ki so se v Avstriji zahtevala za poslanca. Zmagal je Kočevar (s 70 proti 44 glasovom). Kakor piše Silvo Kranjec v Slovenskem biografskem leksikonu, je propadel Korošec "radi nasprotovanja škofa Napotnika". Maja 1906 je bil Korošec v celjskem državnem volilnem okraju splošne kurije po Žičkarjevi smrti izvoljen kot uradni kandidat slovenske stranke, vendar je imel razen z nemške strani protikandidata tudi s slovenske liberalne strani. Slogaštvo je bilo zdaj tik pred koncem.

30. septembra 1906 je v Celju liberalna stran ustanovila *Narodno stranko za Štajersko*. Glavna voditeljica sta bila dva Vekoslava: Dr. Vekoslav Kukovec, advokat

¹⁶ Prav tam.

*Dr. Mihael Napotnik
Knežička*

v Celju, je bil predsednik, Vekoslav Špindler, časnikar v Celju pa tajnik. Glasilo je bil že omenjeni tednik Narodni list, ki je začel izhajati oktobra 1906 in nehal ob začetku prve svetovne vojne, naslonila pa se je stranka lahko tudi na Domovino in Narodni dnevnik, ki je ob koncu leta 1910 ugasnil zaradi hudih težav Zveze slovenskih posojilnic.¹⁷

Katoliška stran je 21. januarja 1907 ustanovila Slovensko kmečko zvezo za Štajersko z agrarnim, narodnim in krščanskosocialnim programom: proučevati

¹⁷ Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, str. 283.

kmečke želje in potrebe ter delati za njih uresničenje, s primerno carino in zaprtjem mej ščititi domače pridelke, pri sklepanju pogodbe z Ogrsko čuvati koristi domačega kmetijstva, skrajšati osemletno šolsko obveznost, pa zato uvesti strokovne nadaljevalne šole tudi čez 14. leto, popraviti lovski zakon v korist kmetijstva, razbremeniti kmečka posestva, prepovedati razkosavanje zemljišč, pospeševati združništvo in ustanavljanje denarnih zavodov, zahtevati starostno zavarovanje kmečkih delavcev, poddržavljenje železnic, enotno kmetijsko družbo za vse Slovence, prenos šolskih stroškov od občin na državo.¹⁸ Predsednik kmečke zveze je bil Ivan Roškar. Nekakšno geslo novega gibanja (trojne svetinje) so bile "vera, narodnost in kmečki blagor".¹⁹ Zelo hitro so se ustanovljale druge katoliške organizacije: Slovenska krščansko socialna zveza za Štajersko (29. nov. 1906, predsednik Korošec), Zveza slovenskih mladeničev (8. jun. 1908, predsednik Franjo Žebot), Zveza slovenskih deklet na Štajerskem (27. 1. 1910), podružnice Jugoslovanske strokovne zveze (1913). Kmečka zveza se je 17. oktobra 1909 vključila v novoustanovljeno Vseslovensko ljudsko stranko. V 15-članskem izvršilnem odboru je dobila štiri delegate. Ti so bili: kmet Roškar (rojen 1860), duhovnika Korošec (1872), Hohnjec (1873) in advokat Benkovič (1875).²⁰

Na volitvah v državni zbor leta 1907, ki prvič ni poznal več kurij, sta bila izvoljena v Slovincem namenjenih volilnih okrajih dva liberalca (Roblek, Ježovnik) in 5 kandidatov Kmečke zveze (Pišek, Ploj, Korošec, Benkovič, Roškar). Na programu Kmečke zveze izvoljeni liberalni slogaš dr. Ploj je po izvolitvi ubral svojo pot, tako da bi lahko rekli, da so bili izvoljeni trije liberalni in štirje katoliški poslanci. Na naslednjih državnih volitvah 1911, ki so bile sploh zadnje na Štajerskem, ni zmagal noben liberalen kandidat več, vseh sedem izvoljenih je pripadalo Kmečki zvezi (Pišek, Brenčič, Korošec, Benkovič, Roškar, Jankovič, Verstovšek). Rezultate volitev v slovenskih volilnih okrajih nam kažejo naslednje številke:

48122	veljavnih glasov
28500	= 59 % Kmečka zveza
10858	= 23 % slovenski liberalci
5260	= 11 % Nemci (Štajerc)
3339	= 7 % socialni demokrati
165	razcepljenih glasov

Po uspehu je Kmečka zveza le malo zaostajala za uspehom Slovenske ljudske stranke na Kranjskem, ki je dosegla na državnih volitvah 1911 in na deželnih volitvah (v splošni kuriji) 1913 62 % glasov.²¹

Po novi razporeditvi mest v parlamentu se je leta 1907 zvišalo število slovenskih poslancev s 15 na 24. Vse dotlej so imeli Slovenci iz Kranjske absolutno večino

¹⁸ Fran Kovačič, Slovenska Štajerska in Prekmurje, Ljubljana 1926, str. 363, 364.

¹⁹ Slovenski gospodar 9. 1. 1908.

²⁰ Organizacije: Erjavec str. 279, 282, 284. VLS: Slovenski gospodar 21. 10. 1909.

²¹ Rezultate volitev 1911 glej v Österreichische Statistik, Neue Folge 7, Heft I. Splošni pregledi: Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem, Ljubljana 1965.

med slovenskimi poslanci na Dunaju. Po letu 1901 jih je bilo devet, torej 60 %. Poleg njih so bili še 4 Štajerci in 2 Goričana. Z letom 1907 se je dvignilo število primorskih poslancev z dveh na 5 (3 Goričani, po eden iz Trsta in Istre), štajerskih od 4 na 7. Tudi Koroška je dobila enega slovenskega poslanca. Tako 11 kranjskih zastopnikov ni več predstavljalo večine med slovenskimi zastopniki v parlamentu. Ta sprememba težišča gotovo ni bila brez vpliva na usmerjenost slovenske politike.

Med štajerskimi slovenskimi poslanci slogaške dobe je bil delež advokatov res prevelik, pa je to vzbujalo nezadovoljstvo na kmetih, ki ga je izrabljaj, kakor smo videli, tudi Štajerc. Med deželnimi poslanci let 1890 in 1896 je bila polovica juristov (3 advokati, en notar), razen teh so bili še en profesor, en posestnik in 1 ali 2 duhovnika. Leta 1909 je bila struktura precej drugačna: od 13 slovenskih poslancev je bilo 6 posestnikov, 2 duhovnika, 2 profesorja, 2 advokata in en zdravnik. "Posestnik" je bila tedaj nekakšna skupna oznaka za kmete, tržane ali meščane, ki so živeli od zemlje, trgovine ali obrti. To so bili ugledni, večinoma premožni, zlasti pa aktivni, podjetni, razgledani ljudje.²² V to vrsto je spadal liberalni Vinko Ježovnik (1856-1910), mesarski obrtnik, župan v Velenju, načelnik šoštanjkega okrajnega zastopa, ustanovitelj šaleške posojilnice. Drugi liberalni poslanec Franc Roblek (1865-1935) je imel posestvo in gostilno v Žalcu, bil hmeljar, funkcionar Dirkalnega društva, ki se je ukvarjalo s konjerejo, ustanovitelj in predsednik Hmeljarskega društva za Slovenijo, pobudnik zadruga Elektrarna in električne razsvetljave v žalskem trgu. Franc Pišek (1856-1922) je bil kmet v Orehovi vasi pri Slivnici blizu Maribora, 24 let župan v Orehovi vasi, dopisnik v Slovenca in Slovenskega gospodarja, blagajnik v Slovenski kmečki zvezi. Ivan Roškar (1860-1933) je bil kmet na Malni v Slovenskih goricah, tu dolgoleten župan, zastopnik v okrajnem zastopu, funkcionar v krajevni posojilnici in okrajni hranilnici, ustanovitelj bralnega društva Edinost, prvi predsednik Slovenske kmečke zveze. Naj navdemo (po starostnem vrstnem redu) še nekaj poslancev Kmečke zveze: zdravnik dr. Franc Jankovič (1871), profesor dr. Karel Verstovšek (1871), duhovnik dr. Anton Korošec (1872), nesporni voditelj štajerskih Slovencev in od marca 1914 naprej tudi predsednik Hrvaško-slovenskega kluba v državnem zboru, advokat dr. Ivan Benkovič (1875), Mihael Brenčič (1879), veleposestnik in gostilničar v Spuhlji pri Ptujju.

V času od začetka 90-tih let do konca Avstro-Ogrske je imel med štajerskimi Slovenci najuglednejšo funkcijo v državnem zboru dr. Miroslav Ploj, ki je bil na prvi seji odbora za volilno reformo 28. marca 1906 izvoljen za njegovega prvega podpredsednika, na deseti seji 12. junija 1906 pa za predsednika in ga vodil vse do konca.²³ V štajerskem deželnem zboru je bil od leta 1884 naprej stalno imenovan eden slovenskih poslancev za namestnika deželnega glavarja. Prvi je bil baron Hermann Goedel-Lannoy, ki mu je 21. novembra 1887 sledil Slovenec dr. Radej

²² Za poklice kandidatov glej volilne oglase v časopisju ter članke v Slovenskem biografskem leksikonu.

²³ Bericht des Wahlreformausschusses (Beilage 2727, Stenographische Protokolle des Abgeordnetenhauses, XVII. Session).

(1887-1890), temu dr. Jurtela (1890-1895), znova dr. Radej (1895-1896), dr. Serbec (1896-1902), znova dr. Jurtela (1902-1909), dr. Jankovič (1909-1918).²⁴ Profesor Robič je bil 10. februarja 1897 kot prvi Slovenec izvoljen v deželni odbor.²⁵ Ostal je deželni odbornik vse do smrti 29. avgusta 1913. Za njim je bil izvoljen v deželni odbor istega leta še dr. Verstovšek.

Reforma štajerskega deželnega zbora leta 1909 je malenkostno, za pol odstotka, zvišala slovensko zastopstvo. Slovencev v deželi je bilo po štetju 1910 29 %, v deželnem zboru pa so imeli 15,5 % poslancev: 2 v splošni, 10 v kmečki in enega v mestni kuriji, skupaj 13. V splošni in kmečki kuriji so v slovenskih volilnih okrajih zmagali vsi kandidati Kmečke zveze, v slovenskem volilnem okraju mestne kurije pa je, kakor je bilo pričakovati, zmagal liberalec. Večina v štajerskem deželnem zboru je vseskozi pripadala nemškim svobodomiselnim strankam. Razen njih in Slovencev je bilo še 17 nemških krščanskih socialcev in 5 nemških socialnih demokratov. Krščanski socialci so pokazali v narodnostnih odnosih do Slovencev včasih toliko nestrpnosti in krivičnega naziranja, da so jih obsojali tudi nemški krščanski krogi drugih dežel, včasih pa so se pokazali tudi zmernejše. Zmernejši do Slovencev so bili včasih tudi zastopniki veleposestva.²⁶ Zaradi stalnega odklanjanja slovenskih predlogov je izjavil Korošec 30. decembra 1909, da Slovenci nimajo zaupanja do večine, ker je pristranska, da bo zato med Slovenci vedno glasneje donel klic Proč od Gradca, da se bodo štajerski in koroški Slovenci odcepili od svojih kronovin in združili z ostalimi jugoslovanskimi deželami habsburške krone v eno skupino.²⁷ To je bil program, kakor sta ga bila v začetku istega leta postavila Krek in Šušteršič v kranjskem deželnem zboru. 1. februarja 1910 so štajerski Slovenci v deželnem zboru posegli po obstrukciji, skrajnem bojnem sredstvu, ki pa se je bilo v avstrijskem parlamentarnem življenju že zelo udomačilo. Z obstrukcijo so onemogočili vsako delo deželnega zbora. Imeli so dolge govore, po večini v slovenščini, Verstovšek je recimo govoril štiri ure brez prestanka, postavljali so najrazličnejše smiselne in nesmiselne predloge. Svoje početje so razlagali in zagovarjali na številnih shodih, ki so dajali prav njihovi politiki. Obstrukcija je trajala do jeseni 1913, ko je slovenska stran dosegla nekatere koncesije.²⁸

Ob začetku prve svetovne vojne je na Štajerskem in Koroškem izbruhnil nemški nacionalizem z vso silo. Aretirali so 910 Slovencev, med njimi 117 duhovnikov.²⁹ Povezala sta se "protislovenski in protiduhovniški bes".³⁰ Prijete duhovnike so vklenjene vodili po cestah, tako da jih je zbrana množica zmerjala, zasramovala, pretepala, pljuvala nanje. Orožništvo se ni držalo izrecne zakonske določbe, da je treba pri aretacijah katoliških duhovnikov paziti na njihovemu stanu dolžno

²⁴ Po stenografskih protokolih štajerskega deželnega zbora.

²⁵ Gustav Kolmer, *Parlament und Verfassung in Österreich*, Sechster Band, Wien 1910, str. 148.

²⁶ Slovenski gospodar 16. 9. 1909, 6. 10. 1910.

²⁷ Slovenec 30. 12. 1909.

²⁸ Kovačič, *Slov. Štajerska*, str. 369 ima napačno letnico 1912, prav Erjavec str. 284.

²⁹ Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, Ljubljana 1971, str. 26.

³⁰ *Zgodovinski časopis* 27, 1973, str. 373 (D. Kermavner).

spoštovanje. Ptujski minorit pater Peter Žirovnik je izjavil pred vladno komisijo, da so ga vodili uklenjenega po cesti, polni mladih in starih, mož in žena, ki so kričali nanj: "prekleti srbski peš, veleizdajalec, kraljemorec",³¹ ga obmetavali s kamni in klópotci, tolkli s palicami, obkladali z zaušnicami in pljunki, mazali s kolomazom in konjskim gnojem okrog ust.³² Navdušeni so bili popisi aretacij in ogorčenja patriotičnega prebivalstva nad izdajalci v nemškem svobodomiselnem tisku, pa tudi nemški katoliški tisk ni bil brez napadov na slovensko duhovščino.³³ Ogromna večina aretiranih je bila kmalu izpuščena, vendar pa je vse, kar se je zgodilo, pustilo med Slovenci neizbrisne sledove.

Slovenskega političnega gibanja med prvo vojno tu ne kaže posebej opisovati. 28. oktobra 1915 se je hrvaško-slovenski klub državnih poslancev sešel v Mariboru in med drugim izjavil, da "stoji na stališču zedinjenja hrvaškega in slovenskega naroda v eno državno-pravno skupnost v okviru habsburške monarhije".³⁴ Za deklaracijsko gibanje pravi Kovačič, da je imelo glavno oporo na Štajerskem in da je "v teh historičnih časih Spodnja Štajerska nekako prevzela vlogo, ki ji je bila odvzeta z izumrtjem celjskih grofov".³⁵ Množično so podpisovali majniško deklaracijo, organizirali so shode - ljudske tabore, tako 17. marca 1918 v Žalcu, 12. maja 1918 na Bizeljskem.³⁶ Sredi avgusta 1918 je bil formiran Narodni svet v Ljubljani, 26. septembra Narodni svet za Štajersko v Mariboru. Predsednik je postal profesor dr. Verstovšek, podpredsednik pa liberalec dr. Franjo Rosina. Verstovška je pozneje, ko je bil kot poverjenik za uk in bogočastje v slovenski vladi veliko v Ljubljani, nadomeščal profesor bogoslovja dr. Josip Hohnjec.³⁷ Proti koncu oktobra je izposloval Verstovšek s pogajanjem v Gradcu, da so bili še s strani stare avstrijske oblasti imenovani slovenski okrajni glavarji s 1. novembrom kot začetkom poslovanja.³⁸ Mariborski občinski odbor je 30. oktobra izjavil, "da je na podlagi od predsednika Wilsona določene pravice samoodločbe narodov mesto Maribor skupno z nemško in gospodarsko mu pripadajočo okolico sestavni del na novo ustanovljene nemško-avstrijske države". 1. novembra je major Maister na sestanku vseh višjih častnikov proglasil Maribor za jugoslovansko posest in prevzel v imenu svoje vlade vojaško poveljstvo nad mestom in vso Spodnjo Štajersko, nato pa si je dal od Narodnega sveta za Štajersko podeliti naslov generala.³⁹ Gotovo je Maistrov prevzem oblasti odločilno vplival na poznejši potek državne meje. Po njegovi zaslugi se je Štajerska odrezala bolje od drugih slovenskih pokrajin. Novembra so v nemških občinah Spodnje Štajerske prevzeli oblast slovenski krajevni narodni sveti. 23. novembra je

³¹ Ta izraz ima še Pletersnik za Königsmörder, kakor je zapisano v nemškem originalu.

³² Viri Arhivskega društva Slovenije 1: Politično preganjanje Slovencev v Avstriji (pripravil J. Pleterski, Ljubljana 1980, str. 47).

³³ Pleterski, Prva odločitev, str. 24. Zgodovinski časopis 27, 1973, str. 354 (D. Kermavner).

³⁴ Pleterski, Prva odločitev, str. 59.

³⁵ Kovačič, Slov. Štajerska, str. 396.

³⁶ Prav tam, str. 398, 399.

³⁷ Slovenci v desetletju 1918-1928 (ur. J. Mal), Ljubljana 1928, str. 219, 220.

³⁸ Prav tam, str. 225, 226. Zgodovinski časopis 15, 1961, str. 75 (L. Ude).

³⁹ Zgodovinski časopis 15, 1961, str. 81, 87, 89.

Maister razorožil mariborski Schutzwehr, 28. novembra so Slovenci prevzeli okrožno in okrajno sodišče, naslednji dan pa poštno in železniško upravo v Mariboru.⁴⁰ Občinski svet je ob proglatitvi Avstrije za republiko znova izrazil pripadnost Maribora k Avstriji (12. novembra), Narodna vlada za Slovenijo pa je 16. decembra postavila dr. Vilka Pfeiferja za vladnega komisarja v mestu.

Ta je 2. januarja 1919 ob protestu nemškega župana dr. Schmidererja prevzel oblast.⁴¹

Za slovensko Štajersko, zlasti za Podravje, je pomenilo življenje v novi državi veliko večjo spremembo kakor za centralne predele Slovenije, za Kranjsko. Mesta na Spodnjem Štajerskem so bila zdaj prisiljena spremeniti svojo zunanjo nemško podobo v slovensko. Mnoga gledališča, tiskarne, banke, ustanove in društva so upravičeno ali neupravičeno prešla v slovenske roke. Nemško uradništvo, pa tudi nekaj drugega nemškega prebivalstva se je odselilo. Leta 1910 so našteali v Mariboru 85 % (22.658) oseb z nemškim občevalnim jezikom, leta 1921 pa le 22 % (6497) Nemcev po materinskem jeziku. Kakor so prej zmanjševali število Slovencev, tako so zdaj zmanjševali število Nemcev. Zelo kmalu po vojni so se začeli naseljevati v Mariboru primorski Slovenci, ki niso mogli ali niso hoteli živeti pod Italijo.

V prvi jugoslovanski vladi je bil Korošec, prej predsednik Narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu, podpredsednik vlade, zastopani pa so bili tudi slovenski liberalci, ki so se zdaj pridružili Davidovičevi Demokratski stranki. Vlade so se hitro menjavale, v nekaterih sta bili zastopani Slovenska ljudska stranka in liberalci, v drugih samo SLS, v tretjih samo liberalci, sami ali s socialisti ali s kmetijci. S štajerskega ozemlja je bilo v prvih letih 5 ministrov: Korošec, Jankovič in Roškar iz vrst SLS, Kramer in Kukovec iz liberalnih vrst. Iz Kranjske so bili v istem času 4 ministri: Gostinčar (SLS), Anton Kristan (socialist), Pucelj (kmetijec) in Žerjav (liberalec). V odvisnosti od centralne vlade v Beogradu so se menjavale tudi deželne vlade v Ljubljani.

Prvotna slovenska samostojnost je hitro kopnela. Oktobra 1920 je bil izgubljen koroški plebiscit, novembra je bila podpisana rapalska pogodba, 28. novembra pa so volitve v ustavodajno skupščino prinesle SLS velik poraz. Ta je bil večji na Štajerskem kot na Kranjskem. Na starem štajerskem ozemlju, brez Prekmurja in Koroške, ki sta bila tudi zajeta v mariborskem volilnem okrožju, je sicer ostala SLS po številu glasov prva (22.701), bila je tudi edina predvojna stranka, ki se ni razcepila, vendar je dosegla le slabo tretjino (32 %) oddanih glasov. Le malo slabša je bila Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, ki je dosegla na Štajerskem (pa samo na Štajerskem) izreden uspeh. Na tretjem mestu je bila z okrog 17000 glasovi Samostojna kmetijska stranka. 28. junija 1921 je bila izglasovana centralistična vidovdanska ustava. Proti njej so bile v Sloveniji in na Hrvaškem tri četrtine volil-

⁴⁰ Prav tam, str. 105, 17. Kronika slovenskih mest I, 1934, str. 227 (R. Maister).

⁴¹ Kronika str. 228.

cev, zanjo pa je bila večina Srbov ter albanskih, turških in muslimanskih poslancev, ki jih je vlada pridobila s koncesijami.⁴²

Že takoj leta 1919 se je začela med Slovenci nova diferenciacija. Eni so ostali zvesti slovenski tradiciji, drugi pa so se začeli od slovenstva oddaljevati s proglašanjem jugoslovanskih interesov kot primarnih, celo edinih, ki res veljajo. Zagovornike slovenskih interesov so začeli označevati kot separatiste in avstriakante. Tako sta se začeli med Slovenci oblikovati dve narodni zavesti, slovenska in jugoslovanska. Jugoslovanska je imela precejšen delež med liberalnimi izobraženci in je mogla imeti zaradi političnih prilik v državi tudi tehtno vlogo. Že ob ustanavljanju slovenske univerze leta 1919 so nekateri trdili, da posebna slovenska univerza sploh ni potrebna, drugi pa so protestirali zoper izraz "slovenska univerza", ker "nočemo, da bi bila univerza v Ljubljani prežeta s tendenco kakega separatizma, ampak naj bo samo nov kamen v zgradbi naše države".⁴³

Tako so se že v Napotnikovem času podrla lepa upanja v sijajno bodočnost Jugoslavije. Mariborska Straža je takole pisala: "Danes vlada nacijonalni imperijalizem in ti siromak, ki si bil vedno zvest svoji narodnosti, mišljenju, jeziku, veri svojega rodu... ne boš tako lahko postal narodnjak in nacijonalist današnje dobe: današnji nacijonalizem te bo zavrzel, osuval, opljuval in celo poteptal, če nimaš čuta za imperijalizem ali če nisi v prvi vrsti imperijalist."⁴⁴ Beograjski gospodi se ne morejo otresti mentalitete "da so edino Srbi zmagovalci, vsa druga plemena pa podjarmljena para, ljudje druge vrste... Vse te napake so bistvena ovira konsolidacije naše države in krive vseh naših gospodarskih kulturnih in socijalnih krivic".⁴⁵ Zakaj smo "doživeli na celi črti bridka razočaranja"? "Ker se je naša država balkanizirala."⁴⁶

Vidovdanska ustava je določala razdelitev države na oblasti po naravnih, socialnih in gospodarskih razmerah, s to omejitvijo, da sme imeti ena oblast največ 800.000 prebivalcev.⁴⁷ Ker je imela jugoslovanska Slovenija leta 1921 nekaj več kot milijon prebivalcev, je to pomenilo, da ne more ostati skupaj kot ena celota, ampak da jo je treba razdeliti. Začela so se razpravljanja, kaj storiti - večina Slovencev je bila za to, da mora ostati Slovenija na vsak način ena oblast, nekateri, med njimi precej štajerskih liberalcev, pa so sprejemali razdelitev na ljubljansko in mariborsko oblast. V novem mariborskem liberalnem dnevniku Tabor, ki je začel izhajati 27. avgusta 1920, je pisal dr. Radoslav Pipuš, da je za dve oblasti, ker govorijo Štajerci drugo narečje, ker nam pod Ljubljano gospodarsko ni bilo boljše kot pod Gradcem in ker nihče noče ostati pod Ljubljano.⁴⁸ Odločitev je prinesla uredba o razdelitvi

⁴² Glej članek B. Balkovca v Zgodovinskem časopisu 43, 1989.

⁴³ Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929, Ljubljana 1929, str. 181 (J. Polec).

⁴⁴ Straža 27. 1. 1922.

⁴⁵ Straža 6. 2. 1922.

⁴⁶ Straža 7. 4. 1922.

⁴⁷ 95. člen ustave.

⁴⁸ Glej polemiko v Slovenskem narodu 1. 12. 1921.

države na oblasti 26. aprila 1922, ki je (mesec dni po Napotnikovi smrti) ustvarila iz slovenskega ozemlja v Jugoslaviji dve oblasti, ljubljansko in mariborsko.

Napotnikova doba se končuje sredi prvega obdobja kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Malokomu je bilo tedaj jasno, kaj bodo prinesla naslednja leta, kdo pa je vedel, kaj se bo zgodilo v naslednjih sedmih desetletjih.

DIE POLITISCHEN VERHÄLTNISSE IN DER STEIERMARK ZUR ZEIT DES BISCHOFS NAPOTNIK (Zusammenfassung)

Die nationale Differenzierung nahm in jedem Land einen anderen Verlauf. In der Steiermark waren die Slowenen nur ein Teil eines großen Landes mit einer deutschen Mehrheit und deutschem Zentrum. Insbesondere unter den Gewerbetreibenden hatte die deutsche Sprache ein höheres Ansehen und mehr Geltung, die Deutschkenntnisse waren besser als in Krain. Die Städtekurie war in der Untersteiermark die ganze Zeit in deutscher Hand, zwischen der Drau-Region und der Region an der Save gab es aber große Unterschiede. Im Drau-Gebiet hatten die Slowenen nur in einem Markt die Mehrheit, im Gebiet an der Save aber in acht Märkten, während die Deutschen in fünf Städten und Märkten die Mehrheit besaßen. Von Maribor (Marburg) aus verbreitete sich das Deutschum in der Umgebung, während es in Celje (Cilli) auf die Stadt begrenzt blieb, denn in der Umgebung dominierten die Slowenen. Unter den Deutschen verbreitete sich der Antisemitismus und nach 1897 die Los von Rom-Bewegung. Die alten Deutschkonservativen hatten zumindest für einen Teil der slowenischen Forderungen Verständnis, die Christlichsozialen aber traten auf die Seite der deutschen freidenkerischen Parteien; dadurch kam es auch zu keiner Zusammenarbeit zwischen den deutschen und slowenischen Christlichsozialen.

Celje wurde das Zentrum der slowenischen liberalen Presse, Maribor aber das wissenschaftliche Zentrum der steirischen Slowenen, was mit dem Bischofsitz und der theologischen Lehranstalt verbunden war. 1906/1907 teilte sich die slowenische Partei in eine katholische und eine liberale. Bei den Reichsratswahlen 1911 siegten in allen sieben slowenischen Wahlkreisen die katholischen Kandidaten.

Zu Beginn des Ersten Weltkriegs schlug der deutsche Nationalismus mit voller Wucht zu und tobte sich an den Slowenen und der Geistlichkeit aus. Die Deklarationsbewegung fand in den Jahren 1917/1918 in der Steiermark die stärkste Unterstützung. Am 1. November 1918 proklamierte Major Maister Maribor als südslawischen Besitz. Für die Slowenen der Steiermark bedeutete das Leben im neuen Staat eine größere Veränderung als für jene in Krain. Wie früher die Slowenen dezimiert wurden, so dezimierte man jetzt die Deutschen. Sehr bald begannen sich in Maribor küstenländische Slowenen anzusiedeln.

JEGLIČ IN SLOVENSKA POLITIKA DO LETA 1918

Referat na simpoziju, ki ga je organizirala Slovenska teološka akademija v Sloveniku v Rimu, od 18. do 21. septembra 1990. Tekst objavljen v zborniku predavanj Jegličev simpozij v Rimu (1990), Celje 1991, str. 281-287. Povzetek v slovenščini v našem ponatisu preveden v nemški jezik.

Prvi del mojega referata zajema 16 let pred prvo svetovno vojno, drugi del štiri vojna leta. Predvojni čas je bil razgiban, poln konfliktov, kriz in protislovij na vseh straneh: boj med strankami, boj med načeli, boj med narodi, konflikti med avstrijsko in ogrsko polovico, konflikti v Evropi in še posebej na Balkanu. V gospodarstvu je bil ta čas nekoliko ugodnejši kot konec prejšnjega stoletja, ki je prinesel višek gospodarsko-demografske krize, ko je prebivalstvo Kranjske poraslo le za 1,9 %. V desetletju 1900-10 se je dvignil porast na 3,5 %, vendar je šest sedmin tega dviga odpadlo na Ljubljano z okolico in Jesenice z Dolino, sicer pa niso kaj prida naraščala ne mesta ne vasi.¹ Napredek se je kazal v razvoju združništva, začetkih elektrifikacije, slovenskega bančništva, karavanško-turski železnici, toda vrsta negativnosti je ostala in izseljevanje se je nadaljevalo. Močno je naraslo število slovenskih študentov, od 600-700 na leto v začetku stoletja do nad 900 pred vojno. Teologov je bilo okrog 200 na leto, s tendenco rahlega padanja. Bogoslovje je bilo ob koncu 19. stoletja med Slovenci še najmočnejša študijska smer, z letom 1900 je prevzelo prvenstvo pravo in ga obdržalo do vojne (z izjemo 1901, 1904). Delež teologov med slovenskimi študenti avstrijskih univerz je padel od 34 % (1900/4) na 22 % (1910/13).² Obenem pa je raslo število posvetnih izobražencev katoliškega prepričanja in število znanstvenikov med njimi. V tem času so se avstrijske univerze odprle študentkam in tudi na Slovenskem smo dobili prve ženske diplome in doktorate. Umetnost in znanost sta napredovali po kvantiteti in kvaliteti.

Ena glavnih značilnosti političnega razvoja tega časa je bilo nadaljnje širjenje volilne pravice: uvedba direktnih volitev v kmečki in splošni kuriji 1898, uvedba splošne in enake moške volilne pravice za državni zbor 1907, deželnozborska reforma z uvedbo splošne kurije 1908, uvedba volilne dolžnosti za deželne in državne volitve 1910, razširjenje občinske volilne pravice z vseh davkoplačevalcev na vse polnoletne moške državljane in istočasna reforma ljubljanskega občinskega volilnega sistema, ki je prvič na Slovenskem uvedla proporcionalne volitve in volilno pravico za učiteljice (1910). SLS je bila ena glavnih bojevnic za splošno in enako volilno pravico v državi in pobudnica reform na Kranjskem. Treba je bilo

¹ Leksikon občin za Kranjsko, Dunaj 1906. Specialni krajevni repertorij za Kranjsko, Dunaj 1918; V. Melik, Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno (Ekonomski zbornik, Ljubljana 1956).

² V. Melik - P. Vodopivec, Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole (Zgodovinski časopis 40, 1986, str. 272).

Knezoškof ljubljanski Anton Bonaventura Jeglič

upoštevati meje, ki jih je postavila vlada: ni bilo mogoče odpraviti niti kurij niti treh občinskih razredov. Jeglič se je držal pravila, da mora biti nad strankami, da pa to ne izključuje, da javno pove, katera stranka se strinja z verskimi načeli in katera ne, da prvo podpira, drugo pobija.³ Od časa do časa je prihajal v deželni zbor, vpisal se je tudi v klub katoliških poslancev. Sam piše 20. 10. 1909: "Nikdar nisem hotel stopati preveč v ospredje, tudi nisem kaj omejeval gibanja naših prva-

³ Jegličev dnevnik 10. 7. 1900.

kov, akoravno nisem vselej odobral vsega, ampak sem le na to pazil, da se ne bi pogazila verska načela". Kot knezoškof je bil tudi član gosposke zbornice. Strinjal se je z večino avstrijskih škofov, da je gibanje za splošno in enako volilno pravico nevarno, vendar tako močno, da ga ni mogoče zaustaviti.⁴ Tudi v gosposki zbornici je podprl volilno reformo. Kranjska se je uvrstila med dežele z najbolj demokratično ureditvijo.

Zaradi porasta števila volilcev in direktnih volitev na kmetih so kandidati kot posamezniki z individualnimi pogledi in nazori stopili v ozadje, v ospredje pa so stopile stranke. "Ne gre se za osebo, gre za stranko", je pisal Slovenec 18. 4. 1911.

Vodilno vlogo v SLS sta imela po značaju, sposobnostih, vlogi in usodi zelo različna človeka: dr. Janez Evangelist Krek, demokrat, izredno priljubljen tudi izven stranke, in dr. Ivan Šušteršič, vladarska narava, ki je kot šef kluba in stranke zahteval in tudi dosegal absolutno pokorščino, lokav, gibčen taktik, sicer pa precej nepriljubljen.⁵

Zastopstvo Kranjske v državnem zboru se je po reformi 1907 zaradi ukinitve kurij in mestnih volilnih okrajev (ne zaradi drugačnega razporeditve volilcev) popolnoma spremenilo. Od 11 poslancev so imeli prej Nemci 2, liberalci 3, SLS 6; od novih 12 pa Nemci in liberalci po enega, SLS pa 10. Po volitvah 1901 Slovenci niso bili več v enem klubu. S katoliškimi Slovenci so se povezovali zdaj istrski in dalmatinski, zdaj tudi drugi slovanski poslanci. 31. 1. 1901 je nastal slovanski centrum z 9 Slovenci, 4 Rusi in 2 Čehoma, naslednje leto se je, razširjen s Hrvati, preimenoval v slovansko zvezo. Leta 1907 se je osnoval slovenski klub, novembra 1908 je nastala kot širša povezava narodna zveza vseh slovenskih, hrvaških in srbskih poslancev, januarja 1909 slovanski centrum, februarja 1909 pa ogromna slovanska enota, ki so vanjo stopili tudi vsi češki nesocialistični poslanci in del Rusinov. Imela je 123 članov - ne prej ne pozneje niso imeli Slovenci take vloge v državnem zboru.⁶ Po volitvah 1911 je nastal hrvaško-slovenski klub. Predsednik vseh teh klubov je bil Šušteršič, vse do 4. marca 1914, ko je bil za predsednika hrvaško-slovenskega kluba izvoljen dr. Anton Korošec.

Za kranjski deželni zbor je bila odločilna bitka med katoliško in liberalno stranko leta 1895, ko so bili liberalci popolnoma pregnani iz kmečke kurije. Pozneje so sicer tu dosegli še tri zmage, zadnjo leta 1901 (Vipava-Idrija). SLS je začela vdirati tudi v mestno kurijo: 1913 je osvojila tržiško-radovljiško-kamniški volilni okraj. Pred vojno so imeli liberalci v kmečki kuriji petino, SLS v mestni kuriji pa tretjino glasov.⁷

Zmaga leta 1895 še ni pomenila večine v deželnem zboru, saj nobena kurija ni imela absolutne večine. Večina je bila odvisna od povezave z 11-člansko nemško

⁴ Prav tam, 15. 11. 1905.

⁵ F. Šuklje, Iz mojih spominov, III. del, Ljubljana 1929, str. 61, 62-74.

⁶ F. Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, str. 173; V. Melik, Oblike slovenske politike v 19. stoletju (XXVI. seminar slov. jezika, literature in kulture, Ljubljana 1990, str. 271).

⁷ V. Melik, Volitve na Slovenskem, Ljubljana 1965.

stranko. Najprej je prišlo do zveze med nemško in slovensko liberalno stranko, ki je ustrezala liberalni naravnosti obeh, mnogi pa so jo občutili kot izdajo slovenskih narodnih interesov.⁸

Uvod v to zvezo so bile že volitve v kočevskem kmečkem okraju, kjer so Kočevarji od leta 1889 do 1906 glasovali za slovenske liberalne kandidate. V deželnem zboru so Nemci podprli slovenske liberalne kandidate za deželnega odbornika iz plenuma (1896, 1898, 1901, 1904). Slovensko-nemška liberalna zveza je bila najbolj povezana z deželnim predsednikom baronom Heinom, ki je predstavljal dunajsko vlado na Kranjskem v letih 1892-1905. Z njegovim naslednikom baronom Schwarzem so se odnosi spremenili. Liberalno-nemške zveze je bilo kmalu konec in Narodno napredna stranka (NNS) je postala osamljena. Marca 1908 je nemška stranka glasovala za Šušteršiča kot deželnega odbornika.⁹

Ko se je po volitvah v novo splošno kurijo, 8. 1. 1909 povečani deželni zbor prvič sestal, nobene povezave niso bile več potrebne. SLS je imela absolutno večino (najprej 27:23, nazadnje 28:22 ob 11 NNS in 11 Nemcih) in je lahko začela ureničevati pripravljeni program. Deželna banka, elektrifikacija, raznovrstna pomoč kmečkim gospodarstvom so bile osnova velikopotezne gospodarske politike, ki je pomenila ogromen napredek. Uspehi stranke in njene deželne politike so bili v odločilni meri zasluga požrtvovalnih duhovnikov.

NNS je bila na Kranjskem in na Dunaju brez vpliva in ugleda. Njena glavna postojanka je bila Ljubljana. Slovenski socialisti niso bili zastopani ne v deželnem ne v državnem zboru. Nemajhen pa je bil kulturni vpliv raznovrstnih liberalnih, masarikovskih in socialističnih pogledov in struj. Strankarski boj je bil dostikrat nečeden z obeh strani. SLS je v času absolutne večine kot nosilka avtonomne oblasti mnogokdaj stala na preveč ozko strankarskem stališču. Zlasti je ostala v negativnem spominu izstradalna politika do učiteljev, ki pa so bili dostikrat res najbolj strupeni nasprotniki duhovščine. Strah pred premočno večino SLS je bil pozneje eden vzrokov, ki je gnal slovenske liberalce v jugoslovanski centralistični tabor.

Med nacionalnimi konflikti so najbolj odmevali septembrski dogodki 1908, ki so se začeli z nemškimi napadi na Ptuj na tam zborujoče člane Ciril-Methodove družbe, nadaljevali pa z maščevalnimi, v glavnem liberalnimi slovenskimi demonstracijami v Ljubljani, med katerimi je tretji dan prišlo do vojaške intervencije, ki je dala med demonstranti dva mrtva in 5 ranjenih. Sledilo je odstranjevanje nemških napisov s trgovskih, obrtnih in drugih lokalov. Ta, ne ravno demokratična akcija je dala Ljubljani slovensko zunanjo podobo.

Iz prejšnjega časa se je nadaljevala slovenska navezanost na slovanstvo in jugoslovanstvo. Neoslavizem je imel glavnega zastopnika v Ivanu Hribarju. Jugoslovanstvo je prevladalo v vseh treh strankah in postalo glavna značilnost slovenske

⁸ Erjavec, str. 64; I. Hribar, *Moji spomini*, I. del, Ljubljana 1983?, str. 492, 589, 593; F. Šuklje, *Iz mojih spominov*, II. del, Ljubljana 1929, str. 118.

⁹ Za volitve deželnih odbornikov glej J. Melik, *Deželni glavarji in odborniki na Kranjskem* (Zgodovinski časopis 28, 1974) in *Obravnave kranjskega deželnega zbora k posameznim datumom volitev*.

politične misli, ki je rasla iz strahu pred germanizacijo in osamljenostjo, to je, da bi "slovanski bratje" Slovence, kot najbolj ogrožene, prepustili usodi. Jugoslovanskih konceptov je bilo več, tako da nobena stranka v svojih predstavah ni bila enotna. Slovenski katoliški krogi v srbsko-hrvaških sporih večinoma niso bili enostransko na hrvaški strani, videli so napake obeh strani, obsojali pa so velikosrbske ideje. SLS je vodila glavno politično akcijo za Jugoslavijo v okviru habsburške monarhije. Taka Jugoslavija bi imela katoliško večino in bi utegnila pritegniti nasprotnike Madžarov. Šušteršič je dejal 15. januarja 1909 v kranjskem deželnem zboru: "Kompas Avstrije... kaže... proti slovanskemu jugu! ... Roko v roki z našo dinastijo, koje pravi interesi so identični z interesi jugoslovanstva, bomo delali realno z vsemi močmi na to, da se uresničijo naši ideali, ... da bo zaplapolala v zraku ponosno zastava jugoslovanske države pod žezlom naše habsburške dinastije".¹⁰ Naslednjega dne je Krek zagovarjal nujnost predloga resolucije: "Deželni zbor pozdravlja aneksijo Bosne in Hercegovine, v trdni nadeji, da je s tem zvršen prvi korak k združenju vseh južnih Slovanov naše monarhije v državnopravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije".¹¹ Ideja je imela ostro protimadžarski značaj. Na zborovanju 17. 10. 1909, na katerem je nastala Vseslovenska ljudska stranka, je zastopal Hrvate Stjepan Radić.¹² Povezava z njim je držala še nekaj časa. Pozneje, pred vojno, so bili slovenski liberalci najbližji hrvaško-srbski koaliciji, SLS pa se je povezala s pravaši-milinovci. Jeseni 1912 je bila proglašena združitev obeh strank v hrvaško-slovensko stranko prava z dvema predsednikoma, Miletom Starčevićem in Šušteršičem. 20. oktobra je bil hrvaško-slovenski sabor v Ljubljani.¹³ "Hrvaško-slovenski narod je eno telo, eno srce, ena duša", je rekel Šušteršič. IV. katoliški shod avgusta 1913 je bil po udeležbi, problematiki in imenu slovensko-hrvaški shod.

Ob začetku vojne je prišlo med Slovenci mnogokje do iskrenih ali neiskrenih manifestacij avstrijskega patriotizma pa do številnih aretacij s strani oblasti. Te so bile na Kranjskem ponekod plod obračunavanj z liberalci, na Štajerskem in Koroškem pa izliv mržnje nemškega nacionalizma do slovenstva in še posebej slovenskih duhovnikov. Zaradi teh razočaranj, izkušenj ali naravne previdnosti so slovenski politiki že kmalu začeli hladno in trezno iskati poti, ki bi zavarovale koristi slovenskega naroda v primeru zmage enega ali drugega sovražnega tabora. Tako so marca 1915 nekateri katoliški Slovenci in Hrvati sestavili spomenico papežu, ki jo je z veseljem podpisal tudi Jeglič in ki se je zavzemala za hrvaško-slovensko združitev v monarhiji, če bo ta zmagala, ali za posebno hrvaško-slovensko kraljestvo, če bi Avstrija na žalost propadla.¹⁴ Jeglič je bil velik Slovenec, o čemer priča že njegova skrb za zavode v Šentvidu, prvo slovensko gimnazijo, prav tako je bil av-

¹⁰ Obravnave 15. 1. 1909 (str. 223).

¹¹ Obravnave 16. 1. 1909 (str. 267).

¹² J. Pleterski, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Maribor 1981, str. 126.

¹³ Pleterski, str. 150; Erjavec, str. 202.

¹⁴ J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971, str. 51.

strijski patriot, v času vojne pa ga je vedno bolj skrbela prihodnost, ki je obetala nadaljnje in še večje zatiranje s strani Nemcev.¹⁵

Na prvi seji prvič po začetku vojne sklicanega parlamenta je Korošec v imenu vseh prisotnih slovenskih, hrvaških in srbskih poslancev, ki so se bili združili v enoten jugoslovanski klub, prebral načelno izjavo, da zahtevajo "na temelju narodnega načela in hrvaškega državnega prava, naj se vsa ozemlja monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, zedinijo pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega narodnega gospodstva tujcev in zgrajeno na demokratičnem temelju".¹⁶ Majniška deklaracija ni pomenila nič novega v primerjavi z zahtevo kranjskega deželnega zbora leta 1909, vendar je bila takrat postavljena Jugoslavija kot dolgotrajna naloga, zdaj pa kot nujna zahteva.

Obenem s kovanjem nove državnoopravne podobe slovenskega naroda je tekел še drug pomemben proces: razkol v vrstah SLS, med Šušteršičem in "mladimi". Ta razkol je imel starejšo podlago in različne vzroke, med katerimi je bil eden glavnih naraščajoč odpor do Šušteršičevega avtokratskega načina vodenja stranke in politike. Deklaracijo so sicer še vsi podpisali, vendar se je vedno bolj kazalo Šušteršičevo odklonilno stališče do nje. To je najbrž izviralo iz tega, ker je izgubil vodilno vlogo in ker je imel drugačen odnos do vlade. Tako je na Kranjskem vladalo mrtvilo vse do septembra 1917. Tedaj si je Jeglič zamislil, da bi združili z izjavo vseh strank gibanje za mir na podlagi papeževe mirovne note in gibanje za majniško deklaracijo. Njegova zasluga je bila, da se je ideja uresničila, kajti niti prelat Kalan niti Aleš Ušeničnik, ki ju je prva povprašal za svet, nista bila "nič kaj pogumna".¹⁷ Zaradi različnih težav se je tako imenovana ljubljanska izjava omejila na Kranjsko. Zdaj se je začelo pravo deklaracijsko gibanje. Raslo je z vedno večjo silo, daleč močnejše pa je bilo na Slovenskem kot na Hrvaškem. V celotnem jugoslovanskem gibanju so bili Slovenci vodilna in najaktivnejša sila.

S svojo odločitvijo proti Šušteršiču je Jeglič odločil spor v SLS, jo ohranil in ji omogočil zasluge v procesu narodne osvoboditve. Tega se je sam dobro zavedal. "Priznali so mi danes", je zapisal 29. oktobra, "da brez mene bi bil današnji dan nemogoč" in "Jaz pa se čudim božji Previdnosti, da me je nagnila na korake, ki so moje ljudstvo pripeljali v današnji položaj". In teden dni pozneje: "Kako sem Bogu hvaležen za vplanske korake! Ko bi bil ostal pri Šušteršiču, ne bi smel na ulico, tudi noben duhovnik ne!"¹⁸ Šušteršičeva struja je bila, kakor so se razvijali dogodki, obsojena na neuspeh. Svojim novim političnim nasprotnikom okrog jugoslovanskega kluba je Šušteršič očital, da so zapravili Zedinjeno Slovenijo, ki da bi jo lahko dobili jeseni 1917. Ob vseh žolčnih napadih in čudnih trditvah pa je v njegovih listih Resnici in Novicah mogoče prebrati tudi marsikatero zelo točno analizo in oceno. Te pa niso imele pravega odmeva - "danes, ko vse vpije za Jugoslavijo kakor

¹⁵ Jegličev dnevnik 31. 3. 1915.

¹⁶ Pleterski str. 116.

¹⁷ Jegličev dnevnik 2. 9. 1917 (Nova revija 1987, str. 1945).

¹⁸ Prav tam, 5. 11. 1918 (Nova revija, str. 1094).

noro”, kakor je napisala Resnica 14. 9. 1918. Oba časopisa neprestano ponavljata misel, da nas po zmagi antante nihče ne bo vprašal, kaj hočemo, da bomo postali Lahi ali Srbi. Za Srbe je rečeno v Resnici: “Srb ne more biti in ne bo nikdar Jugoslovan, ampak samo Srb, Velesrb. Jugoslovan bo samo takrat, če bo gospod... nad Hrvati in nad Slovenci.” Razločki med Slovenci, Hrvati in Srbi ne bodo izgini- nili, Srbom ne pride na misel, da bi zatajili “svoje starodavno srbsko ime, svojo srbsko pravoslavno vero, svojo srbsko književnost in svojo srbsko državo.”¹⁹

Jeglič je bil v svoji podpori majniški deklaraciji zvest dinastiji in cesarju in se je torej zavzemal za združitev jugoslovanskih dežel monarhije. Proti vsem očitkom, ki so se pojavljali z vladne strani, je odgovarjal, da zahtevamo le svojo naravno pravo, da nam gre za biti in nebiti, ker nas tu germanizirajo, tam delajo silo Madžari. 25. septembra 1918 je zapisal, da “na Dunaju tako vladajo in zoper naravne pravice narodov nastopajo, kakor da bi sami hoteli Avstrijo razdreti”. 29. septembra je na Hussarekove očitke odgovoril, da je ljudstvo “še vedno na temelju majniške deklaracije vdano Avstriji in monarhiji, da se pa v bolj inteligentnih krogih, posebno po Hrvaškem začinja, razvija in širi pravec, ki Avstrije več ne poudarja, in celo pravec, ki se od Avstrije odvrča”. Krive za to so centralne vlade na Dunaju in v Budimpešti. V oktobru je prišlo do dramatičnega preokreta. 16. oktobra je registriral Jeglič razpadanje Avstrije, za Jugoslavijo pa je zapisal: “zagotovljena je, le to se ne ve, če jo dobimo v Avstriji ali zunaj Avstrije. Naši slovenski politični krogi nagibajo za rešitev protiavstrijsko. ... Ako bo rešitev protiavstrijska, bomo v Jugoslaviji vsi Slovani²⁰ na jugu, tudi Srbi v Srbiji in Črni gori”. Teden dni pozneje je odgovoril Jeglič deželnemu predsedniku, ki je želel, da bi se v pastirskem listu izjavil za majniško deklaracijo in za Avstrijo, da “ko bi jaz kako izjavo dal, bila bi popolnoma brezuspešna in tudi jaz bi svojo veljavo popolnoma izgubil”.²¹ Wilsonov odgovor Avstriji, ki se ni več zadovoljeval z avtonomijo, temveč je zahteval samoodločbo, je odprl pot razpadu države. Avstrija je sprejela Wilsonovo stališče 27. oktobra, nato so se v nekaj dneh odcepili vsi, z današnjo Avstrijo vred. Vsi ti odcepi so se izvršili tako rekoč legalno, brez revolucije. Najbrž upravičeno lahko rečemo, da bi naši, pa še marsikateri drugi politiki ravnali drugače, če bi bil Wilson nasvetoval nadaljnji obstoj monarhije ali podonavske skupnosti.

Tako je namesto jugoslovanske države, sestavljene iz Slovenije, Hrvaške in Bosne, ki jo je pred vojno načrtovala večina slovenskih politikov in je bil zanjo vnet tudi Jeglič, nastala čez noč povsem drugačna država.

¹⁹ Resnica 14. 9. 1918.

²⁰ Po besedilu v Novi reviji 1988, str. 821 “Slovenci”; smiselno je, da bi rekel, “Slovani”.

²¹ Jegličev dnevnik 23. 10. 1918 (Nova revija 1988, str. 822).

JEGLIČ UND DIE SLOWENISCHE POLITIK BIS ZUM JAHRE 1918 (Zusammenfassung)

Ein Hauptmerkmal des Zeitabschnitts von 1898 bis 1914 ist die Erweiterung des Wahlrechts. Die slowenische Volkspartei (Slovenska ljudska stranka, SLS) war eine der entschiedensten Vorkämpferinnen für das allgemeine und gleiche Wahlrecht im Staat und Initiatorin der Wahlreformen 1908 und 1910 in Krain. Jeglič besuchte von Zeit zu Zeit die Sitzungen des Landtages. Als Fürstbischof war er auch Mitglied des Herrenhauses und unterstützte dort die Wahlreform 1907. Krain gehörte zu den Kronländern mit der demokratischsten Wahlordnung. In der SLS hatten Dr. Janez Evangelist Krek und Dr. Ivan Šušteršič die führende Rolle inne, der Orientierung und dem Charakter nach zwei grundverschiedene Persönlichkeiten. Die Partei stellte nach 1907 im Reichsrat zehn von zwölf Abgeordneten Krains, im Landtag aber erhielt sie mit der Reform 1908 die absolute Mehrheit. Die liberale Partei war in Wien und auf Landesebene ohne Einfluß und Ansehen. Die SLS führte in Krain eine breit angelegte Wirtschaftspolitik, gleichzeitig aber trat sie für eine Vereinigung aller Südslawen der Monarchie in einen staatsrechtlich selbständigen Organismus unter habsburgischem Szepter ein (1909).

Während des Krieges unterstützte Jeglič entschieden die Maideklaration der slowenischen, kroatischen und serbischen Reichsratsabgeordneten (September 1917) und bewirkte dadurch eine immer stärker werdende Deklarationsbewegung. Die Slowenen waren in der gesamten südslawischen Bewegung führend und am aktivsten. Im internen Konflikt der SLS entschied sich Jeglič gegen Šušteršič, womit er die Partei rettete und ihre Verdienste im Prozeß der nationalen Befreiung ermöglichte. In diesem Prozeß kam es im Oktober 1918 zu einer dramatischen Wende. Statt eines südslawischen Staates, den Slowenien, Kroatien und Bosnien zu bilden hätten, der schon vor dem Krieg von der Mehrheit der slowenischen Politiker geplant war und wofür sich auch Jeglič die ganze Zeit begeistert einsetzte, entstand über Nacht ein völlig anderer Staat mit Serbien als dem führenden und bestimmenden Bestandteil.

POMEN KREKA ZA SLOVENSKO ZGODOVINO

*Predavanje na simpoziju, ki so ga priredili Slovenska teološka akademija, papeški zavod Slovenik in ljubljanska Teološka fakulteta s svojim Inštitutom za zgodovino Cerkve, v Rimu od 16. do 21. septembra 1991 v spomin na stoletnico enciklike "Rerum novarum". Izšlo v zborniku referatov **Krekov simpozij v Rimu** (1991), Celje 1992, str. 225-230. Namesto kratkega slovenskega povzetka je v našem ponatisu resumé v nemškem jeziku.*

Devetdeseta leta 19. stoletja, v katerih se je začelo Krekovo javno delovanje, so bila pomemben mejnik v slovenski zgodovini. Na Kranjskem je razpadla slogaška politika, pot liberalne stranke je šla odtlej navzdol, katoliške pa navzgor, pri tem pa je tudi spremenila značaj: stara konservativna smer se je umaknila demokratični. Volilni sistem se je z uvedbo državnozborske splošne kurije začel demokratizirati. Obenem so se začela močno ostriti nacionalna nasprotja. Med Slovenci je naraščal občutek ogroženosti, kar je dalo velik razmah jugoslovanski ideji v vseh slovenskih strankah. Kultura je po kvaliteti in kvantiteti izredno močno napredovala.

Na prvem slovenskem katoliškem shodu konec avgusta 1892 so v odseku za socialne zadeve govorili Franc Povše o kmečkem, Ignacij Žitnik o delavskem in Andrej Kalan o rokodelsko-obrtnem vprašanju. Krek, ki je dobre tri mesece prej dosegel doktorat in zapustil dunajski Augustineum, se je oglasil v debati s krajšim prispevkom, v katerem je med drugim poudaril, da delavcem "ne delimo ... milosti ampak pravico", in predlagal majhen dostavek k resoluciji, ki je bil tudi sprejet.¹

Ob znamenitih volitvah v kranjski deželni zbor leta 1895, ki so prinesle popolno zmago katoliške narodne stranke v kmečki kuriji in pomenile prelom v naši volilni zgodovini, Krek še ni mogel kandidirati, ker so bile volitve v kmečki kuriji 21. novembra, torej šest dni pred njegovim tridesetim rojstnim dnem, ki je dajal tedaj po volilnem redu pasivno volilno pravico. Izvoljen pa je bil dobrih petnajst mesecev pozneje, 10. marca 1897, na prvih volitvah v splošni kuriji, ko so lahko volili vsi polnoletni (24-letni) moški državljani, ki so bivali že šest mesecev v isti občini. S 496.694 prisotnimi civilnimi prebivalci po štetju 1890 je bila Kranjska največja dežela, ki je dobila eno samo poslansko mesto - le za 25.000 ljudi številnejša Dalmacija je že dobila dva mandata. En poslanec je bil po zakonu dodeljen na 350.000 prisotnega domačega civilnega prebivalstva, ostanek nad 150.000 pa je dal pravico do dodatnega poslanca.² Volilnih upravičencev v novi splošni kuriji na Kranjskem je bilo za te državnozborske volitve 102.830. Med temi je na novo dobilo volilno pravico 60 % upravičencev (62.150), ostali so imeli volilno pravico že v starih kurijah. Volitev se je udeležilo med dotedanjimi volilci splošne kurije 25 %,

¹ Slovenec 3. 9. 1892.

² Reichsgesetzblatt 1896, Nr. 169.

med novimi pa le 15 % upravičencev.³ To za tisti čas ni bilo nič presenetljivega. Na volitvah v kmečki kuriji je bila dve leti prej 20-odstotna udeležba.⁴ Volitve so bile še dvostopenjske. Najprej so v vsaki občini z javnim glasovanjem volili volilne može, elektorje, šele ti so potem tajno z glasovnicami volili poslanca. Vsa Kranjska je izvolila 991 volilnih mož. Od teh jih je 730 oddalo svoje glasove Kreku, ki je nastopil kot kandidat "združenega krščansko socialnega odbora" in Katoliško-narodne stranke,⁵ "za idejo preosnove bolne naše družbe na temelju krščanske pravičnosti".⁶ 164 glasov je dobil krojač Matija Kunc, liberalni kandidat, 38 pa socialni demokrat France Železnikar, prav tako krojač. 4 glasovi so bili razcepljeni, 1 neveljaven, 54 volilnih mož pa ni prišlo glasovat. Krekova zmaga je bila visoka. Samo sodni okraji Idrija, Litija in Mokronog mu niso dali večine. Po svoje presenetljiva je bila njegova zmaga v Ljubljani, kjer je bilo na volitvah volilnih mož 1332 krščansko socialnih glasov, 833 socialno demokratičnih in samo 455 liberalnih. Udeležba je bila v enem mestnem okraju celo nadpolovična, v celoti pa 40-odstotna (od 6519 volilnih upravičencev jih je glasovalo 2633).⁷

Državni zbor, v katerem je začel Krek svoje poslansko delo, je bil eden najbolj žalostnih v avstrijski zgodovini. Obstrukcija, v glavnem s strani nemške levice, je ovirala skoraj vsako resno delo, prihajalo pa je tudi do razgrajanj in preteпов.⁸ Ni čuda, da po predčasnem razpustu parlamenta Krek na novih volitvah decembra 1900 ni kandidiral.⁹ Pač pa je bil na novih splošnih deželnih volitvah 12. septembra 1901 izvoljen v kmečki kuriji na Notranjskem, v Postojni. 14. maja 1907 je bil poleg tega znova izvoljen v državni zbor, kjer je bila zdaj vpeljana splošna in enaka volilna pravica: zastopal je sodna okraja Kamnik in Brdo. Naslednje leto se je na isto ozemlje preselil tudi v deželnozborski kmečki kuriji (21. februarja 1908, ponovno 9. decembra 1913). V obeh zborih je ostal poslanec vse do smrti. Na vseh štirih volitvah je dosegel več kot polovico glasov vseh upravičencev.

Ob vrednotenju Kreka in njegovega dela so posebej poudarjali demokratičnost, širino, vsestranskost, razgledanost, priljubljenost in druge izjemne osebne lastnosti. V celoti je verjetno dobro zadel Franc Terseglav, ko je leta 1935 zapisal, da je Krek "v kompleksu kulturnega, političnega in socialnega življenja svojega časa bil največji vseh Slovencev, ker je bil od vseh najbolj človek".¹⁰

Od glavnih dveh Krekovih dejavnosti naj najprej in obširneje spregovorim o njegovem delu za svobodo slovenskega naroda in za jugoslovansko državo. Krek je bil zelo navdušen Slovan. Prav tako je bil navdušen za povezovanje na "slovanskem jugu", kakor so takrat radi govorili. Kakor slovanska tako tudi jugoslovanska ideja

³ Österreichische Statistik XLIX, 1.

⁴ Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem, Ljubljana 1965, str. 273.

⁵ Slovenec 2. 3. 1897.

⁶ Slovenec 9. 3. 1897.

⁷ Slovenski narod 10. 3. 1897; Slovenec 6. 3. 1897; Österr. Statistik kot v op. 3.

⁸ Franjo Šuklje, Iz mojih spominov, III. del, Ljubljana 1929, str. 5.

⁹ Šuklje v Času, 20. letnik, str. 124.

¹⁰ Čas 30, 1935/36, str. 1.

Janez Evangelist Krek

ni bila sama po sebi protiavstrijska. Jugoslovanska ideja je bila avstrijska pri trializmu, protiavstrijska pri preporodovcih, lahko je povezovala zamisli federacije avstro-ogrskih narodov in balkanske federacije kot pri socialnih demokratih. Krek je menil, da bo do jugoslovanskega združenja gotovo prišlo, in je propagiral misel, da bi najprej dosegli svoj namen avstrijski Jugoslovani, balkanski pa bi se potem naslonili nanje.¹¹ Malo pred prvo svetovno vojno, 17. maja 1914 je Krek na slovenskem ljudskem taboru v Šmihelu pri Pliberku dejal: "Kar nas je narava po isti krvi, po isti zemlji in pa po isti govorici nekdanj spravila skupaj in nas je usoda postavila v našo državo..., vsi skupaj, pa je jugoslovansko vprašanje rešeno... Moja pesem ... v državnem zboru in v deželnem zboru kranjskem je bila vedno ta: rešite jugoslovansko vprašanje tako, da boste dali katoliške Hrvate in Slovence skupaj pod avstrijskim cesarstvom in potem bo država močna, da boste imeli vedno prosto pot po morju. Na Balkanu vas Srb, Črnogorec, Bolgar, Romun ne bo več sovražil, ampak bo rekel: Tam je prostost doma, politična, gospodarska, tam se da naprej priti, pojdemo in združimo se mi pod dvoglavim orlom. To pa je mogoče, če se prej reši naše avstrijsko jugoslovansko vprašanje... Mi vemo da je to mogoče in smo prepričani, da to mora priti, ker sicer ni v nevarnosti naš narod, ampak naša država."¹² Krek je upošteval tudi drugo možnost, da bi avstrijski Jugoslovani ne dosegli svojih pravic

¹¹ Ivan Dolenc v Koledarju Družbe sv. Mohorja za leto 1919, str. 104.

¹² Janko Pleterski, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Maribor 1981, str. 220.

in bi iskali naslonitve na balkanske rojake. Podobno, s čisto drugačnega stališča je računal avstrijski zunanji minister Berchtold, da bo prišlo do zedinjenja Jugoslovanov v okviru Avstrije in na škodo Srbije, ali pa pod zaščito Srbije na škodo Avstrije. Prav zato se mu je zdel obračun s Srbijo življenjska nujnost habsburške monarhije.¹³ Ta ideja je tudi sprožila prvo svetovno vojno.

Krek je leta 1897 v obširni oceni zagrebske, zedinjenju z vzhodno cerkvijo namenjeni reviji *Balkan* zapisal: "Katerega Slovana bi ne peklo v srce, ko vidi, kako se dve najbližji plemeni, Hrvati in Srbi, med seboj črtita in si drug drugemu izpodrežujeta žile na veliko veselje svojih zakletih sovražnikov!" in pravilno ugotavljal, da je vir razpora "različna cerkev in kultura". "Grški patriarhat," je rekel, "je največ kriv žalostne usode balkanskih Slovanov"; "krivice in nasilja", ki so jih Slovani pretrpeli od fanariotov, so "najbrž težja" od onih, ki so jih pretrpeli od nemštva.¹⁴ Naslednje leto (1898) je omenil dve ideji, "ki sta doslej nekako dremali v našem osrčju", pa se jih bo treba oprijeti, sicer nam ni rešitve: to sta "politična zveza Slovencev s Hrvati na temelju katoliške vere in demokracija".¹⁵ Leta 1908 je pisal Krek v *Času*, kako so bili Srbi nekoč navdušeni za Avstrijo in kako je napačna notranja in zunanja avstrijska politika "risala kriva pota naši državi v neizrekljivo škodo njenih narodov in njene lastne moči". Zdaj se širi sovraštvo proti Avstriji "po vsem Balkanu, na čelu s Srbi", "in bohotno poganja velikosrbska misel."¹⁶

16. januarja 1909 je Krek pozdravljal v kranjskem deželnem zboru aneksijo Bosne in Hercegovine kot prvi korak k združenju vseh južnih Slovanov monarhije v samostojen državnoopraven organizem. Pri tem je poudarjal, da sega "od Zile dol do Črnega morja" en jezik in en narod.¹⁷ To, v tistih letih zelo pogosto prepričanje, da smo vsi južni Slovani en sam narod, je izviral iz občutka, da smo Slovenci premajhni, da bi torej sami in osamljeni hitro podlegli sovražnikom, iz starega nauka, da je le v slogi moč, iz naivnega prepričanja, da bo poudarjanje enotnosti prineslo moč in veljavo, premagalo nasprotja in vse druge težave. Nikakor pa tega čustvovanja pred prvo svetovno vojno ne smemo enačiti z jugoslovanskim unitarizmom med obema vojnama.

Poseben del svojega govora v kranjskem deželnem zboru je Krek posvetil Srbom. "Srbski narod, gospoda moja, to so naši Neapolitanci. Živahni so, govore veliko, govore vse, kar jim čuti duša. Po vsem se vidi, da prevladuje v njih poezija, in ne realnost. ... Neka mladostna poezija živi tudi v političnih skokih tega naroda; razumne, realne politike je žalibog silno malo v njem. Toda ti skoki niso nevarni. Ta narod, ki je bil svoj čas najzvestejši oboževatelj našega vladarja, bo tudi zopet še ljubil avstrijsko državo in našel v njej svojo zaščitnico, seveda, če bo Avstrija drugačna, kakor je bila v neposredni preteklosti in kakršna je v sedanosti". Za

¹³ Djordje Stanković, Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje I, Beograd 1985, str. 130, 138.

¹⁴ Katoliški obzornik, 2. letnik, str. 361, 362.

¹⁵ Janez Juhant, *Krekovo berilo*, Celje 1989, str. 155.

¹⁶ Str. 156, 157.

¹⁷ *Obravnave kranjskega deželnega zbora*, zvezek 47, str. 267, 268.

Veliko Srbijo je Krek konstatiral "hladno in kratko", da bi ta ideal bil tudi za splošnost, ne samo za Avstrijo, poguben. "Če Srbi na eni strani iščejo v svojem združevanju uresničenje svojega ideala in se pri tem dotikajo tudi težnj hrvatskega naroda, je jasno, da antagonizem ne more nehati. Po moji sodbi je ravno s tem, da je padla možnost, da bi se uresničil ideal velike Srbije, nastopila doba, da se zblížata, da se objameta brata, ki sta doslej tavalala v zmotah... Ta dva brata bosta potem v bratskem objemu živela kot eden, da se ne bo več vprašalo odkod razlika med Hrvatom in Srbom, ker je ne bo."¹⁸

Marca 1915 je bil Krek med katoliškimi Slovenci in Hrvati, ki so sestavili spomenico papežu. Spomenica se je zavzemala za hrvaško-slovensko združitev v monarhiji, če bo ta zmagala, ali za posebno hrvaško-slovensko kraljestvo, če bi Avstrija na žalost propadla.¹⁹ Majniška deklaracija iz leta 1917 z zahtevo po združitvi vseh ozemelj monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, v samostojno državno telo pod žezlom habsburško-lotarinske dinastije, ne glede ozemlja, ne glede samostojne državnosti, ne glede dinastije ni pomenila nič novega v primerjavi s Krekovim in Šušteršičevim predlogom v kranjskem deželnem zboru januarja 1909, poudarjala pa je, naj bo to državno telo "prosto vsakega narodnega gospodstva tujcev in zgrajeno na demokratičnem temelju." Predvsem pa je bila leta 1909 samostojnost postavljena kot dolgotrajna naloga, uresničljiva le v izrednih prilikah, leta 1917 pa kot nujna zahteva tedanjega trenutka. Za uresničenje te zahteve se je začelo tudi množično deklaracijsko gibanje, ki sta ga vodila Krek in Korošec.

4. septembra 1917 je bil v Hrvatski državi, novem glasilu starčevičancev, objavljen Krekov članek, ki ga imajo nekateri za Krekovo politično oporoko, saj je bil to njegov zadnji za življenja objavljeni spis. Nekateri so bili mnenja, da je bil to prvi dokument, v katerem je majniška deklaracija izgubila svoj habsburški okvir²⁰ ali postavljala habsburški okvir le še pogojno.²¹ Zdi pa se mi, da so šla ta mnenja predač in da Krek habsburškega okvira v tem svojem zadnjem članku ni opustil.²² Temperamentno je zavračal vse ugovore proti majniški in starčevičanski deklaraciji.²³ Na očitek, da sta veleizdajalski, je odgovarjal, da težnja po svobodi in pravičnosti ni veleizdajalska, da je veleizdajalsko suženstvo, ker izdaja človeka, družino, narod in državo. Na očitek, da gre za politiko antante, je odgovarjal, da so težnje po svobodi in samostojnosti starejše od antante. Zavračal je enakopravnost, s katero so nas varali, in narodno avtonomijo. Poudarjal je, da ni ne enakopravnosti ne avtonomije brez svobodne, samostojne državnosti. Habsburško monarhijo si

¹⁸ Prav tam, str. 270.

¹⁹ Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971, str. 51.

²⁰ Janko Prunk, Slovenski narodni programi, Ljubljana 1986, str. 38.

²¹ Leo Valiani in Janko Pleterski. Glej Pleterski, Prva odločitev, str. 150.

²² Besedilo v hrvaškem originalu objavlja Pleterski, Prva odločitev, str. 295-296, v slovenskem prevodu z mnogimi napakami Prunk, Slov. nar. programi, str. 178-181 (tako prevaja carevinsko vijeće kot kronski svet namesto kot državni zbor) po Prunku Juhant, Krekovo berilo, str. 156-157.

²³ Deklaracija Starčevičeve stranke prava 5. junija 1917 v hrvaškem saboru (besedilo: Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku kraljevine SHS, Zagreb 1920 str. 94-96).

je v bodoče, kot kaže, predstavljal kot "veliko zvezo držav", za habsburški okvir v obeh deklaracijah pa je dejal, da je ta formulacija priznanje in apel. "Naj ve dinastija, da more samo v samostojni državi združeni slovenski, hrvaški in srbski narod razviti svojo duševno in materialno moč". Krek je torej poudarjal brezpogojnost samostojne države, ni pa se odpovedal niti ozemeljskemu niti dinastičnemu okviru iz kranjskega deželnega zbora v letu 1909 in iz majniške deklaracije. Ni se izjavil proti Avstriji, niti za združitev južnoslovenskega avstro-ogrskega ozemlja s Srbijo in Črno goro. Vztrajal je torej na programu jugoslovanske države iz leta 1909 in majniške deklaracije, enote, ki so jo predstavljali včasih kot hrvaško-slovensko zvezo, včasih kot sožitje Slovencev, Hrvatov in Srbov, jo imenovali enkrat triališčno rešitev, drugič pa to oznako zavračali. Obsegala naj bi Primorje, Kranjsko in Dalmacijo, slovenske dele Štajerske in Koroške, bansko Hrvaško in Slavonijo, Bosno in Hercegovino ter jugoslovanske dele Ogrske. Ta zadnji sestavni del (ogrsko ozemlje) je bil v takratnih načrtih in programih dostikrat različno opredeljen, bodisi namerno ali iz površnosti. Program združene hrvaške opozicije z dne 14. 4. 1894 je navajal samo Medjimurje.²⁴ Šušteršičev memorandum prestolonasledniku nadvojvodi Francu Ferdinandu z dne 25. 7. 1909 je vključeval "srbske pokrajine Ogrske", omenjal pa ni niti Prekmurja niti Medjimurja.²⁵ Pravilnik Narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu z dne 6. 10. 1918 je vključeval Bačko, Banat, Baranjo in ostale predele jugozahodne Ogrske,²⁶ toda Narodni svet ni nikjer tod imel ne neposredne ne posredne oblasti v času obstoja Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ko je Vinko Šarabon jeseni 1918 opisoval jugoslovanske dežele za Koledar Družbe sv. Mohorja v Celovcu za leto 1919, mu ni bilo jasno ali naj Prekmurje, Medjimurje, Bačko in Banat šteje zraven ali ne. Zato je izračunal površino nove države na 135.000 do 170.000 km², prebivalstvo na sedem do osem milijonov, od katerih bi bilo 68 % katolikov, 20 % Slovencev.²⁷

Jugoslovanska ideja ni bila uresničena ne v obliki, ne na način, kakor so si to predstavljali Krek in večina slovenskih politikov. Združitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov s Srbijo v Kraljestvo SHS 1. decembra 1918 je bila izsiljena in je takoj prinesla prva razočaranja. Seveda pred decembrom 1918 nihče ni imel izkušenj skupnega življenja. Le redki posamezniki kot Šušteršič na katoliški strani ali Anton Štebi na levici so predvidevali ali slutili, da bo združitev s Srbijo za Slovence negativna.²⁸ Ne glede na vse, kar se je dogajalo pozneje, pa moramo občudovati navdušenje, voljo, elan, požrtvovalnost in vztrajnost, s katero so šli Slovenci v deklaracijsko gibanje, prav tako pa tudi velike Krekove zasluge zanj. Zlasti za liberalce je Krek dosegel vrh s tem, da je v narodnem boju zapustil stran-

²⁴ Ivan Hibar, *Moji spomini II*, Ljubljana 1984?, str. 592.

²⁵ Ivan Šušteršič, *Moj odgovor*, Ljubljana 1922, str. 64.

²⁶ Šišić, *Dokumenti*, str. 174.

²⁷ Str. 143.

²⁸ Vasilij Melik, *Jeglič in slovenska politika od leta 1918*, Jegličev simpozij v Rimu, Celje 1991, str. 285 (za Šušteršiča), oz. str. 627 naše knjige; Vasilij Melik, *Leto 1918 v slovenski zgodovini*, *Zgodovinski časopis* 42, 1988, str. 529 (za Štebija), oz. str. 702 te knjige.

karsko ožino, stopil nad stranke in združil vse Slovence. "Tedaj šele si postal naš centralni duh", je v osmrtnici zapisal Oton Župančič.²⁹ "Postal je poosebljenje narodne edinosti v boju za narodno svobodo", je rekel masarykovec-socialist Dragotin Lončar.³⁰ Krekov pogreb je bil manifestacija tega boja. Ivan Cankar je zapisal o njem: "Bil je slavnostni spreved za vojskovodjem, ki je zmagal, ko je padel".³¹

Tedaj, ob smrti, se je zdelo, da je glavni Krekov pomen povezan z bojem za narodovo svobodo. Zdaj, tričetrstoletja pozneje, se mi zdi, da je Krekov pomen predvsem v organizacijskem, socialnem, gospodarskem in kulturnem delu.

Ob vsej politični in kulturni rasti so bili Slovenci v drugi polovici 19. stoletja gospodarsko v hudi krizi, kar se je na zunaj najbolj kazalo v upadanju ali zelo šibkem naraščanju prebivalstva in v izseljevanju. Šuklje piše v svojih spominih, da ni "mogel prezreti dejstva, da je bila vsa narodna prebujenost po velikem delu le formalnost ter da s tem še izdavnica ni bil zasiguran gospodarski, kulturni in socialni preporod našega ljudstva." Bujno je cvetelo oderuštvo. "Pač se je s ponosom poudarjala narodna zavednost kremenitih Notranjcev, ali dejstvo je bilo, da so najglasnejši narodni klicarji ... prepogostoma bili izsesovalci ... rojakov". Slovenski odvetniki na Štajerskem so imeli velike zasluge za narodno prebujenje, a obenem so prav imeli "oni, ki so trdili, da žene marsikaterega teh slovenskih odvetnikov poleg narodnega navdušenja še skrb za lastno pisarno".³² Stritar je pisal leta 1884, kako je mnogim narodnjakom, politikom, časnikarjem in pisateljem narodnost le molzna krava, in kako bo kmetu, ko ne bo zmogel davkov, pa mu bodo prodali dom, edina tolažba, da se je vse to vršilo v slovenskem jeziku.³³ Podobne misli o narodnih manifestacijah, kričanju, spomenikih, veselicah, banketih in zastavah je pet let pozneje izražal Mahnič.³⁴ V takem položaju je začelo Krekovo delo.

To je bila v 19. stoletju tretja, dvigu navadnega človeka namenjena akcija. Pri vseh treh je imela duhovščina glavne zasluge in je opravila najpomembnejše delo. Prvo tako akcijo je rodila želja, naučiti ljudi brati in jim dati najbolj potrebne vednosti, zbuditi v njih veselje do knjige in do znanja. Ta želja se kaže v prvi slovenski povesti, v Ciglerjevi Sreči v nesreči (1836), v Slomškovich delih, v zasnovi Mohorjeve družbe in še marsikje. Druga taka akcija je bila politična, zbrala je ljudi okrog slovenske narodne stranke in prinesla volilno zmago leta 1867 v kmečki kuriji. Tretja taka akcija je bila "krščansko-socialno prerobenje", ki je bilo, kakor so lepo zapisali v nekrologu v Slovincu,³⁵ "v prvi vrsti sad dr. Krekovega duha, srca in dela". To prerobenje je bilo globoko demokratično, obglavilo je oderuštvo, razvilo zadružništvo in raznovrstne organizacije, zmanjšalo razliko med gospodo in nava-

²⁹ Ljubljanski zvon 1917, str. 610.

³⁰ Ljubljanski zvon 1917, str. 611.

³¹ Ivan Cankar, Zbrani spisi, 19. zvezek, Ljubljana 1936, str. 58.

³² Franjo Šuklje, Iz mojih spominov, III. del, Ljubljana 1929, str. 19, 20.

³³ Josip Stritar, Zbrano delo 7, Ljubljana 1956, str. 142, 146.

³⁴ Rimski katolik 1889, str. 571.

³⁵ Slovenec 9. 10. 1917.

dnim človekom, ki mu je prineslo razgibanost, ozaveščenost, aktivnost, samozavest. "Poglej, kako je naš narod sedaj prebujen, kako se zboruje, posluša, prepira, razpravlja", je pisal Župančič leta 1909.³⁶ Krek sam je dejal na drugem katoliškem shodu, leta 1900, da ga najbolj veseli, da toliko ubogih ljudi, za katere se nihče ni brigal, vzdiguje glave pokonci in se čuti "ljudi med soljudmi na zemlji".³⁷ Krščansko socialno gibanje je v marsičem pripomoglo k temu, da je katoliška Slovenska ljudska stranka zajela 56 % vseh slovenskih volilcev in postala edina res pomembna slovenska stranka - vendar Krekov pomen ni omejen na katoliški tabor. Gibanje je dvignilo kulturno raven vsega slovenskega naroda, tako da smo bili nanjo tudi v primerjavi z mnogimi drugimi bližnjimi in daljnimi narodi upravičeno lahko ponosni. V dvigu te ravni je glavni pomen Kreka za slovensko zgodovino.

DIE BEDEUTUNG KREKS FÜR DIE SLOWENISCHE GESCHICHTE (Zusammenfassung)

Von den beiden Hauptverdiensten Kreks behandelt der Artikel vor allem seine Arbeit für die Freiheit des slowenischen Volkes und für den südslawischen Staat. Krek engagierte sich insbesondere im Krainer Landtag im Jänner 1909, in der Maideklaration 1917 und bis zu seinem Tod in der Deklarationsbewegung für die Vereinigung aller Südslawen Österreich-Ungarns in einen selbständigen staatsrechtlichen Organismus unter dem Szepter der habsburgischen Dynastie. In seinem letzten Lebensjahr wurde er das personifizierte Symbol der nationalen Einheit im Kampf für die Freiheit.

Kreks organisatorische, soziale, wirtschaftliche und kulturelle Tätigkeit rettete die Slowenen vor der Wirtschaftskrise, beseitigte die Wucherei, entwickelte das Genossenschaftswesen und mannigfaltige Organisationen, verminderte den Unterschied zwischen dem Herrenstand und dem einfachen Mann, der flexibel, sensibel, aktiv und selbstbewußt wurde. Die christlich-soziale Bewegung, die in erster Linie vom Geist, der Seele und der Arbeit Kreks getragen wurde, hob das kulturelle Niveau des ganzen slowenischen Volkes - in der Anhebung dieses Niveaus liegt auch das Hauptverdienst Kreks für die slowenische Geschichte.

³⁶ Oton Župančič, Zbrano delo 11, Ljubljana 198, str. 254.

³⁷ Juhant, Krekovo berilo, str. 143.

SLOVENSKI LIBERALNI TABOR IN NJEGOVO RAZPADANJE

Referat z znanstvenega posvetovanja Narodna in socialna politika v slovenski zgodovini od konca 19. stoletja do danes, ki ga je v dneh 17. in 18. novembra 1981 organiziral Inštitut za zgodovino delavskega gibanja z drugimi ustanovami v Ljubljani. Izšlo v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja 22 (1982) 1-2, str. 19-24.

Oznako "klerikalci in liberalci" navajajo dostikrat (upravičeno ali neupravičeno) kot bistveno karakteristiko političnih razmer na Slovenskem za dolga desetletja 19. in 20. stoletja. V takem širokem smislu, kot mu ga je dala praksa, bom v tem referatu govoril o liberalnem taboru, zavedajoč se, da gre pri tem mnogokdaj bolj za poreklo kot za nazore. Izraza "liberalen" so se dostikrat v lastnem taboru radi ogibali. Izpovedi, podobne Stritarjevi "Slovenec liberalen sem",¹ so bile sorazmerno redke. Klerikalna stran je uporabljala besedo skoraj kot psovko, zato je bila zlasti za rabo na kmetih nepriporočljiva. Uradno se je bolj uveljavljala oznaka "napreden", "naprednjak", "narodno-napredna stranka". Beseda "napreden" je imela v besedilih druge polovice 19. in prve polovice 20. stoletja večinoma povsem drugačen pomen, kakor pa ga ji dajemo danes. Vsebinsko se je liberalni tabor dostikrat označeval kot svobodomiseln, svobodoumen. Tega izraza nikakor ne smemo razumeti v smislu organizacije Svobodna misel, ki jo je proti koncu leta 1906 ustanovila v Pragi živeča skupina Slovencev in začela tudi izdajati mesečnik z istim naslovom. Kot del svetovne organizacije, ustanovljene 1880 v Bruslju, je imela Svobodna misel na svojem dnevnem redu boj proti klerikalizmu, pa tudi boj proti hierarhiji vseh konfesij, "ker vse so zavore kulturnega razvoja ter zatiralke napredka in ljudskega blagostanja".² Svobodno misel so razumeli njeni pristaši kot sestavino "velikega mišljenjskega pokreta onega mogočnega dela človeštva, ki je prekorračilo krščansko dobo ter spe sedaj k nadaljnji stopnji razvitka".³ Postavili so geslo "proč od Rima - ven iz cerkve", toda ne v smislu prestopa v protestantizem, ampak za izstop sploh.⁴ Štirinajstega mednarodnega kongresa Svobodne misli v Pragi septembra 1907 se je udeležila prvič tudi slovenska delegacija z Antonom Aškercem na čelu. Aškerc je bil tudi izvoljen v častno predsedstvo in je govoril o kulturnem razvoju in stanju Slovencev.⁵ Svobodomiselnost te skrajne vrste je bila značilna vselej le za majhen del slovenskih liberalcev. Zlasti starejše liberalne generacije, ki so bile ostre nasprotnice klerikalnih konceptov, so bile večinoma verne in so spadale

¹ Josip Stritar: Zbrano delo, Prva knjiga, Ljubljana 1953, str. 182 (Dunajski soneti).

² Svobodna misel 1, str. 113.

³ Prav tam, str. 95.

⁴ Prav tam, str. 157.

⁵ Prav tam, str. 117, 134.

Poslanci SLS v kranjskem deželnem zboru v Ljubljani 1908-1913

v vrste katoliške cerkve; imele pa so dostikrat svoje posebne predstave o veri in cerkvi. Pozneje so se seveda ta stanja spreminjala.

Liberalizem med Slovenci je imel ves čas dve glavni vrsti somišljenikov. Prva so bili premožnejši ljudje v mestih in na vasi. Slovenski narod se je hvalil, da predstavlja liberalna četrtnina volilcev tri četrtine davkov.⁶ Ti bogataši so bili večinoma vodilna in odločujoča plast stranke. Velik del te plasti pa je bil politično nestabilen. To so bili ljudje, ki so predvsem želeli biti na vladi in imeti koristi od svoje politične usmeritve; ideje so jim bile pri tem sorazmerno malo važne. Nemajhen del poznejših slovenskih liberalcev na Kranjskem je stal ob koncu šestdesetih let 19. stoletja v vrstah nemškoliberalne ustavoverne vladne stranke. Ko je Taffejeva vlada priznala Kranjsko za slovensko deželo in ni več podpirala nemške stranke na njenih tleh, so prestopili v slovensko stranko in bili na njenem liberalnem krilu. Toda ob klerikalni zmagi v devetdesetih letih so mnogi med njimi zapustili liberalno zastavo, ki ni bila več perspektivna. Leta 1895 je bilo med 16 poslanci kmečke kurije kar pet nekdanjih liberalnih veljakov, ki so bili zdaj izvoljeni v kranjski deželni zbor kot klerikalni kandidati.⁷ Po mojem mnenju je treba tudi razmere na Koroškem pred prvo svetovno vojno presojeti s tem premislekom. Vprašljivo je, koliko bi koroškimi Slovincem pomagala domača liberalna stranka, če bi jo imeli. Ali ne bi večina kmečkih veljakov zaradi svojih koristi ostala rajši v nemškem taboru? Marsikateri nazorske skoke slovenskih liberalcev v času med obema vojnoma se da razložiti iz hlepenja po oblasti. Klerikalcem je moglo nekaj let opozicije koristiti, pri liberalcih se da o tem komaj da govoriti.

⁶ Slovenski narod 19. oktobra 1910.

⁷ Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem, Ljubljana 1965, str. 269.

Druga vrsta privržencev liberalizma so bili idejni pripadniki, ljudje, ki so bili pripravljeni za liberalne in narodne ideje tudi trpeti, ne da bi imeli od svojih nazorov materialne ali druge koristi. Med take gotovo lahko za dolgo dobo štejemo velik del inteligence, zlasti pa večino slovenskih učiteljev in učiteljic. Tudi med kmečkim prebivalstvom delež takih ljudi ni bil zanemarljiv, zlasti v času med obema vojnama.

Liberalne ideje in liberalni ljudje se pojavljajo v slovenskem narodnem gibanju vse od njegovih začetkov naprej. Prijateljeva oznaka dobe 1848-1868 kot obdobje najprej tvornega, nato pa okorelega konservatizma gotovo ni pravilna. Leta 1848 so bili Slovenci sicer slabo organizirani in njihovo gibanje še nikakor ni bilo množično, vendar pa so v parlamentu in v časopisju ljudje liberalnih nazorov gotovo prevladovali. Trdno podlago je dobil slovenski liberalizem leta 1868, ko mu je bilo s Slovenskim narodom ustvarjeno politično glasilo. V ta čas spada tudi višek našega liberalizma, njegova najpomembnejša in najbolj pozitivna vloga v našem razvoju: organiziral je taborsko gibanje, ki je združevalo Slovence v zavzetosti za Zedinjeno Slovenijo, prav tako pa tudi v demokratični samozavesti. Take vloge ni dosegel naš liberalizem nikdar več. Mnogo razlogov za to je v tem, da se je bližina med slovenskim kmetom in slovensko gospodo, ki je obstajala v času taborov, začela kaj kmalu spreminjati v oddaljenost in tujost, da se je število širokih, v bistvu liberalnih duhovnikov začelo manjšati in da so se morali vedno bolj disciplinirano podrežati cerkvenemu političnemu vodstvu, da Taaffejeva doba, ko je bila slovenska stranka del vladne večine, pa tudi njen ujetnik, ni bila ugodna za priljubljeno politiko itd. V dobi sloge od 1876 do devetdesetih let je liberalni tabor razpolagal z veliko močjo. Nekako na pol si je s klerikalnim taborom delil vodstvo slovenske politike in vodilna mesta v njej. V kulturi je povsem prevladoval. Vseh svojih liberalnih idej sicer ni vselej javno oznanjal, vendarle pa ne zasluži, da bi ga imenovali kriptoliberalnega, saj ni bil tajen ali skrit, ampak dobro viden in jasen. Množične opore razen v mestih ni imel. V deželah s slabo razvito industrijo, kakor so bile naše, je mogel uspevati v kmečki kuriji le ob omejeni in indirektni volilni pravici z majhno volilno udeležbo (10-20 %). Le tu so prišli kmečki veljaki do izraza. Klerikalnih akcij so se liberalci bali, zato so se krčevito držali sloge in so poskušali kar najmanj odgovarjati na klerikalne izzive, računajoč pri tem tudi na popularnost sloge. Klerikalna stranka si je z združeno in drugo dejavnostjo pridobila srednjega in malega kmeta, začela razglašati demokratična načela in spravila množice na volišča.

Ko se je torej liberalni tabor konstituiral kot Narodno napredna stranka, je imel svojo zlato dobo že za seboj. Začel se je proces razpadanja, ki je značilen za čas od začetka 20. stoletja pa do druge svetovne vojne. Za ves ta čas je značilna šibkost liberalnega tabora in vseh struj, ki so iz njega izšle. Na Slovenskem se industrija ni razvijala dovolj hitro in močno. Ena od posledic tega je bila prevlada kmečkega prebivalstva, ki ga je bilo leta 1910 še dve tretjini, leta 1931 pa 60 %.⁸ Politično je to

⁸ Anton Melik: Slovenija, I, 2. zvezek, Ljubljana 1936, str. 527, 529.

pomenilo prevlado Slovenske ljudske stranke, za katero je glasovala razen na volitvah v konstituantno absolutna večina vseh volilnih udeležencev in 39-43 % volilnih upravičencev.⁹ Tako neklerikalne meščanske kot delavske stranke so imele znatno manj pomembno vlogo. Liberalni tabor je štel na ozemlju, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Jugoslaviji, leta 1911 16 % volilnih upravičencev. Tudi po vojni ni bilo dosti drugače: 17 % leta 1927, 18 % leta 1923. Precej večji odstotek glasov leta 1920 in 1925 (25 %) je pripisati uspehu kmečkih strank.

Proces razpadanja liberalnega tabora na stranke in struje se je kazal v uporabi narodno radikalne mladine proti Narodno napredni stranki, v prehodu dela demokratične inteligence v socialistične vrste, z jugoslovanskimi nacionalisti prepovedci, v nastajanju dveh posebnih liberalno usmerjenih strank, delavske in kmečke, deloma že pred prvo svetovno vojno, zlasti pa še po njej, ko sta bili ustanovljeni Narodno socialistična stranka in Samostojna kmetijska stranka, v nastajanju različnih strank in skupin (mnogih od teh v povezavi z različnimi srbskimi strankami) v dvajsetih letih, v številnih novih strankah in skupinah v drugi polovici tridesetih let. Sem in tja so ta proces razpadanja prekinjala tudi spajanja in združevanja. Kar se tiče volitev, je v dvajsetih letih samostojno nastopanje narodno socialistične stranke zgodaj omagalo, medtem ko je kmečko gibanje ohranilo svojo živost, vedno bolj pa se je krepila glavna meščanska liberalna grupacija, vključena do leta 1924 v Davidovićevo Demokrasko stranko, po letu 1924 pa v Pribičevičevo Samostojno demokrasko stranko. Kadar govorimo kar o liberalni stranki, imamo v mislih to grupacijo in njeno glasilo Jutro. Na volitvah v konstituantno je imela samo 12 288 glasov, leta 1927 pa je v povezavi z različnimi drugimi skupinami zbrala 27 460 glasov, torej večino (58 %) vseh liberalnih glasov. V tridesetih letih se je moč te stranke začela znova osipati.

Misel o enem jugoslovanskem narodu se je širila pred prvo svetovno vojno med vsemi strankami in je imela predvsem manifestativen značaj. Po nastanku Jugoslavije se liberalna stranka ni odločila samo za en narod, ampak tudi za centralizem. Deloma si je nastanek takih idej pri iskrenih demokratičnih ljudeh mogoče razložiti tudi na lep način. Želja po centralizmu in popolnem izenačenju je mogla izvirati tudi iz poštene težnje, da se izbrišejo vse napake in zablode preteklosti, da se vrže med staro šaro ves balast zgodovine, da se podre vse, kar bi nas moglo razdvajati, da se začne tako rekoč iz nič novo, drugačno in boljše skupno življenje. Seveda je praksa že skoraj takoj pokazala nesmiselnost in utopičnost takih idej. Toda za liberalno stranko to ni bilo važno. Njej je šlo za oblast, njeno usmeritev je vodil strah pred klerikalizmom. V avtonomni Sloveniji bi imela Slovenska ljudska stranka absolutno večino, zato je bila liberalna stranka proti avtonomiji. Liberalna stranka je skušala razširjati teorijo, da so klerikalci v bistvu protijugoslovanski avstrijakanti, da so le liberalci res jugoslovansko usmerjeni, da so le liberalci pravi

⁹ Volilni rezultati so za leto 1920 povzeti po razpravi V. Melik: Izidi volitev v konstituantno 1920 (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1962), za leta 1923, 1925, 1927 pa izračunani po objavah v Uradnem listu pokrajinske uprave za Slovenijo oziroma ljubljanske in mariborske oblasti.

državotvorni in zanesljivi elementi. V zvezi s tem je večkrat poudarjala, da nimamo Slovenci in Hrvati za nastanek Jugoslavije nobenih ali skoraj nobenih zaslug, da so bili Srbi naši osvoboditelji. Težnje po avtonomiji je prikazovala kot separatizem, še več kot to, dostikrat je proglašala vsako poudarjanje slovenskih potreb ali posebnosti kot negativno. Taki in podobni koncepti so se menjavali, gotovo so bili najostrejši v času Pribičevićevega centralizma v dvajsetih letih in v času režima JNS v tridesetih letih.

Pri nekaterih jugoslovanskih nacionalistih se je začelo ob občutku lastne nemoči in nevere v demokracijo dokaj zgodaj pojavljati občudovanje Mussolinija kot rešitelja Italije in navdušenje za fašistične metode. Tako je bilo z Orjuno, ki je nastopila v imenu Nacije proti črni in rdeči internacionali, proti tujcem v državi in za organiziranje zaslužjenih bratov onstran državne meje, za veliki dan osvobodjenja (kar naj bi pomenilo tudi boj proti italijanskemu fašizmu).¹⁰ Pozneje so se porajala še različna podobna gibanja.

Nasprotniki centralizma in unitarizma so se pojavljali tudi v liberalnem taboru že od začetka. V dvajsetih letih so se kazali politično zlasti v kmečkih strankah, v tridesetih letih pa so se razmahnili še mnogo širše. Marsikaj, kar je bilo s te strani napisano v teh časih, kaže na povratek k pozitivnim tradicijam slovenskega liberalizma iz šestdesetih let prejšnjega stoletja.

Opozicijski kandidati na kmetih že pred prvo svetovno vojno niso hoteli veljati za liberalne, ampak samo za zastopnike kmečkih interesov in so večinoma nastopali kot samostojni kmečki kandidati pod geslom kmet za kmeta. Ustanavljali so kmečke organizacije in pripravljali ustanovitev posebne stranke. Do take kratkotrajne agrarne stranke je tudi prišlo leta 1907 na Goriškem, pa tudi ponekod na Kranjskem, na primer na Notranjskem. Po prvi svetovni vojni je bila sredi leta 1919 ustanovljena Samostojna kmetijska stranka, ki je na volitvah v konstituantno s 33 000 glasovi postala najmočnejša neklerikalna stranka. Ob njenem začetku so jo imeli za stranko kmečkih veljakov, na volitvah pa se je ogrel zanjo dokaj širok in socialno pester krog kmečkih volilcev. Samostojneži so prestregli srčno kri slovenskega kmeta, toda "namesto v kelih zlat, natočili so jo v korito sebičnosti", kakor se je pesniško izrazil Anton Novačan, ko je Samostojna kmetijska stranka prestopila v vladni tabor in edina od vseh kmečkih strank v državi glasovala za vidovdansko ustavo.¹¹ Zdaj so nastajale še druge kmečke stranke. Že iz njihovih imen, iz pogostega pridevka "republikanski", vidimo, da se je med kmečkimi ljudmi širilo veliko nezadovoljstvo s stanjem in ureditvijo v državi. Zelo mnogo je bilo povezav z Radičevim gibanjem. Tako smo imeli Slovensko republikansko stranko (1922), Slovensko kmečko republikansko stranko (1923), Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev (1924), Kmečko republikansko stranko (1925), Zvezo slovenskega kmetijskega ljudstva (1925), Slovensko kmetijsko stranko (1926), Slovensko kmečko gibanje (1935), Slovensko kmečko delavsko gibanje (1936) in še druge.

¹⁰ Orjuna 1. januarja 1923, 1. aprila 1923.

¹¹ Republikanec, 2. decembra 1922.

Mešali so se koncepti in interesi. V dvajsetih letih se je razvijala interesantna posebna kmečka ideologija, ki je sanjala o kmetu, ki da bo prišel na oblast in prinesel svetu pravo pot iz težav, ki jih ne moreta rešiti ne kapitalizem (liberalizem) ne socializem (komunizem).¹² Desne struje kmečkih strank in gibanj so se rade povezovale z vlado, tako v parlamentarizmu dvajsetih let kot pozneje za časa diktature in oktroirane ustavnosti. Leve struje so bile v opoziciji in so odražale nezadovoljstvo in vrenje med kmeti. Svoj višek so dosegle kmečke stranke na volitvah leta 1925 s 35 261 glasovi; leta 1927 pa so kljub temu, da so nastopile združene v eno listo, doživele težek poraz, vsega skupaj 14476 glasov.

Ko je druga svetovna vojna segla tudi k nam, liberalnega tabora ni bilo več. Razcepil se je na množico različnih strank in skupin, večjih in manjših, ki so imele sicer skupno provenienco, ki pa so jih ločila različna stališča do vprašanj, ki so stopala v ospredje v dvajsetih in tridesetih letih: do demokracije in fašizma, do parlamentarizma in diktature, do delavskega gibanja in komunistov, do slovenstva in jugoslovanstva, do državne ureditve in ustavnega sistema, centralizma, avtonomizma, federalizma; mnoge skupine pa so ločile tudi čisto osebne zamere in konflikti. Eni so demokraciji še ostajali zvesti, drugi so jo zapuščali na najrazličnejše načine. Eni so iskali zvez na levi, drugi na desni. Usmerjenost enih so vodili predvsem razredni interesi, usmerjenost drugih so vodili predvsem nacionalni interesi.

DAS SLOVENISCHE LIBERALE LAGER UND SEIN VERFALL (Zusammenfassung)

Der Autor analysiert das slovenische liberale Lager von seinen Anfängen bis zum Jahre 1941 und konstatiert, daß sich seine Anhängerschaft in zwei Gruppen einteilen läßt: 1. die städtische und ländliche Schicht der Wohlhabenden und 2. die ideellen Anhänger, das heißt einen großen Teil der Intelligenz und der Lehrerschaft. Seinen Höhepunkt erreichte der Liberalismus Ende der sechziger Jahre des 19. Jahrhunderts, der Verfallsprozeß setzte aber schon mit der Gründung der liberalen Nationalen Fortschrittspartei (Narodno napredna stranka) ein. Er manifestierte sich im Abwandern eines Teiles der Intelligenz zu den Sozialisten, und nach dem Jahre 1918 in der Entstehung der Arbeiterpartei und einer liberalen Bauernpartei. Nach der Gründung Jugoslawiens entschieden sich die slovenischen Liberalen aus Angst vor der absoluten Vorherrschaft der klerikalen Partei für den Zentralismus. Zu Beginn des 2. Weltkrieges gab es kein liberales Lager mehr, wohl aber eine Reihe von Parteien und Gruppen gemeinsamer Provenienz, jedoch mit unterschiedlichen Standpunkten zu den damals wichtigsten Fragen: zu Demokratie, Faschismus, Slovenentum, Jugoslawentum, Zentralismus, Föderalismus, Autonomismus, Arbeiterbewegung und Kommunismus.

¹² Več o tem v razpravi V. Melik: Kmečko vprašanje v evropskem in panonskem prostoru v času 1919-1929 (Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij, Modinci 1981, 13. zvezek, Maribor 1981).

NAČRTI ZA REFORMO AVSTRO-OGRSKE IN SLOVENCİ

Referat na mednarodnem simpoziju o konceptih srednje Evrope na Dunaju 19. novembra 1991. Objavljeno v nemščini (Die Reformpläne Österreich-Ungarns und die Slowenen) v publikaciji Avstrijske akademije znanosti na Dunaju (Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, Wien 1995, str. 77-80). V naši knjigi je tekst natisnjen po slovenski predlogi in s povzetkom v nemškem jeziku.

Pri Slovencih so bili v začetku 20. stoletja organizirani v glavnem trije politični tabori: 1) Slovenska ljudska stranka na Kranjskem in podobne katoliške stranke v drugih deželah, vse povezane 17. okt. 1909 v Vseslovensko ljudsko stranko, 2) Narodno napredna stranka na Kranjskem in podobne liberalne stranke v drugih deželah, 3) Jugoslovanska socialno demokratska stranka, ki je bila kljub svojemu imenu v bistvu slovenska stranka s sedežem nekaj časa v Ljubljani, nekaj časa v Trstu. Pravo politično silo je predstavljala po reformi državnega zbora samo katoliška ljudska stranka, saj je štela leta 1907 19, leta 1911 pa 21 od 24 slovenskih poslancev, z ustanovitvijo splošne kurije pa je dobila absolutno večino v kranjskem deželnem zboru. Liberalni tabor je bil v veliki krizi; število liberalnih poslancev je padlo ob zadnjih državnozbornih volitvah 1911 na tri (v Ljubljani, v Trstu in na goriškem Krasu). Slovenski socialni demokrati so bili tako v državnem zboru kot v deželnih zborih brez zastopnikov.¹

Politične težnje ogromne večine Slovencev so bile v vsem času ustavne dobe konstantne. Dualizem so smatrali za največje zlo; politiko ogrske vlade so imeli ves čas za izrazito negativno in škodljivo tako slovanskim interesom kot veljavi monarhije. Želeli so si preureditve monarhije v federacijo enakopravnih narodov. En del te federacije bi bila Zedinjena Slovenija; večkrat pa so se pojavljale tudi težnje po ožji zvezi z drugimi Jugoslovani monarhije. V Avstriji so videli Slovenci zavetje pred ozemeljskimi aspiracijami Nemčije in Italije. V duhu idej slovanske vzajemnosti so se želeli povezovati zlasti s slovanskimi narodi. Uresničenje mnogih teh zamisli, npr. Zedinjene Slovenije, je malo verjetno, zato si je realna slovenska politika pomagala z raznimi kratkoročnimi ali laže dosegljivimi programi in načrti. Federalistični koncepti, kakor je bil ta, ki ga je predlagal Romun Aurel Popovici, je bil med Slovenci načelno simpatično sprejet.²

Reforma monarhije se je kazala Slovincem pred prvo svetovno vojno kot kompleks treh vprašanj: avstrijsko, balkansko in jugoslovansko. Jugoslovansko

¹ Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem 1861-1918, Ljubljana 1965, 295 ss.

² Vladimir Knaflič, Jugoslovansko vprašanje, Ljubljana 1912, 14.

vprašanje je zavzemalo med njimi vedno pomembnejše mesto, od vseh političnih programov pa je stopila trialistična ideja v ospredje.

Vsaka stranka je gledala po svoje, tudi posamezniki so predstavljali svoje variante. Slovenska ljudska stranka je poudarjala zvezo s katoliškimi Hrvati, liberalci so se povezovali s hrvatsko-srbsko koalicijo, v obeh primerih pa je šlo za isto ozemlje. V glavnem lahko rečemo, da se je ob vseh razlikah kazalo veliko več bistvenih podobnosti.

Kakor je pisala katoliška revija Čas, "trializem sicer ne more biti končni cilj" – končni cilj naj bi bila federalistična Avstrija, trializem pa naj bi bil "prehod k združeni veleavstrijski državi na podlagi narodne avtonomije".³ Jasno je bila formulirana trialistična ideja v kranjskem deželnem zboru 15. in 16. januarja 1909. Dr. Janez Evangelist Krek je predlagal resolucijo: "Deželni zbor pozdravlja aneksijo Bosne in Hercegovine, v trdni nadeji, da je s tem zvršen prvi korak k združenju vseh južnih Slovanov naše monarhije v državnopravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije."⁴

Dr. Ivan Šušteršič je bil po svoji poznejši izjavi iniciator vse akcije.⁵ V svojem prvem govoru je rekel: "Kompas Avstrije kaže proti slovanskemu jugu! ... Roko v roki z našo dinastijo, koje pravi interesi so identični z interesi jugoslovanstva, bomo delali realno z vsemi močmi na to, da se uresničijo naši ideali, ... da bo zaplapolala v zraku ponosno zastava jugoslovanske države pod žezlom naše habsburške monarhije."⁶ Naslednjega dne je poudaril razliko med ožjim in širšim trializmom. Za ožjega, omejenega na Hrvaško in Slavonijo, Bosno in Hercegovino in Dalmacijo, se je izrekel krščansko-socialni princ Lichtenstein v državnem zboru, zanj so bili nekateri voditelji nemške liberalne stranke, toda ta trializem bi bil Slovencem v škodo. Slovenci so bili za širši trializem od Trsta do Drine. Šušteršič je naglašal velikanke državno-pravne težave pri njegovi realizaciji. Uresničljiv bo le ob kaki izredni konstelaciji, v prav izrednih razmerah, ob svetovno zgodovinskih okoliščinah, vendar je menil, da je to realno-politična, uresničljiva ideja, pa čeprav šele čez sto, dvesto let.⁷

Pol leta pozneje, 25. julija 1909, je Šušteršič poslal iz Toblacha na Tirolskem obširen memorandum prestolonasledniku najvojvodi Francu Ferdinandu in v njem obrazložil trializem kot slovenski "državnopravni program", ki se zanj zavzemamo "ne le iz narodnih, temveč tudi iz dinastičnih vzrokov"; z njim bi bil ustvarjen "uspešni protiutež zoper tri najverjetnejše sovražnike dinastije: proti madžarskemu šovinizmu, proti italijanski in srbski iredenti" in bi bila dosežena prevlada na Balkanu. V memorandumu je Šušteršič navedel ozemlje, ki bi spadalo v jugoslo-

³ Andrej Veble, Hrvatsko-ogrska nagodba, Čas 3(1909), 267.

⁴ Obravnave deželnega zbora kranjskega - Verhandlungen des krainischen Landtages, zv. 47, 8. seja, 267.

⁵ Ivan Šušteršič, Moj odgovor, Ljubljana 1922, 60, 62.

⁶ Obravnave, zv. 47, 7. seja, 223.

⁷ Obravnave, zv. 47, 8. seja, 275 ss.

vansko enoto: Primorje, Kranjsko, slovenske dele Štajerske in Koroške, Dalmacijo, Hrvatsko in Slavonijo, Bosno in Hercegovino ter srbske pokrajine Ogrske.⁸

Uresničenja jugoslovanskega in federalističnega progama ni bilo upati na ustaven, parlamentaren način. Ivan Hribar, liberalni ljubljanski župan, je izjavil v državnem zboru 4. februarja 1909: "Vsa upanja, ki smo jih postavljali v novo ljudsko zbornico, v zbornico splošne volilne pravice, so se pokazala za varljiva, kajti nacionalni boj se je huje razplamtel, kakor je divjal prej v kurialnem parlamentu. Zato je potrebno, ... da se temu nacionalnemu boju odvzame podlaga. To pa se lahko zgodi le tedaj, ko bodo z ljudsko avtonomijo narodi pritegnjeni k samoodločbi. To pa ni mogoče drugače kot ... z oktroajem.... Samo z oktroajem poštene vlade, pravega državnika s trdno, železno voljo je mogoče, da bo ustvarjena pot k miru."⁹ Dr. Anton Korošec pa je izjavil 20. maja 1913, da nimajo Slovenci od vlade in strank ničesar pričakovati. "Le še eno zadnje upanje je ostalo nam Jugoslovanom, to je dinastija. Ta je dovolj močna, da naslonjena na še zanesljivo vojsko, napravi konec dualizmu. Dvanajsta ura bije, da se naša monarhija federalistično uredi, da se Jugoslovani v njej državnopravno združijo in da na razvalinah dualizma nastane nova, velika, svobodna habsburška monarhija, ki bo nudila vsem narodom pravico in varstvo."¹⁰

Vsebinsko so si bili Krekov predlog resolucije, Šušteršičev memorandum iz leta 1909 in majniška deklaracija iz leta 1917 povsem enake; predvojna dva programa sta računala na daljši rok uresničenja, majniška deklaracija pa je terjala takojšnjo rešitev – našla jo je ob koncu vojne, toda ne tako, kot jo je želela večina njenih tvorcev, ki niso predvidevali neposrednega združenja s Srbijo.

Načelno drugačne koncepte je imela socialna demokracija, ker je izhajala iz personalnega principa narodne avtonomije, ki ga je zagovarjal že Etbin Kristan v praški Akademie (1896), stranka pa predlagala na kongresu celotne stranke v Brnu 1899, vendar brezuspešno. Kljub neuspehu ideja ni zamrla, ampak se je širila tako na Slovenskem kot drugod v monarhiji. Na jugoslovanski socialdemokratski konferenci v Ljubljani 21. in 22. novembra 1909 se je resolucija izrekla za "novo politično idejo narodne avtonomije, t.j. preobrazbo Avstro-Ogrske tako, da bo na enotnem gospodarskem ozemlju vsakemu narodu brez ozira na zgodovinske meje zajamčena enotnost, samostojnost in samouprava v vseh narodno-kulturnih zadevah", pa tudi za posvetovanje o reviziji brnskega programa.¹¹

Na 8. zboru jugoslovanske socialno demokratske stranke od 26. do 29. maja 1912 v Ljubljani je Etbin Kristan poudaril, da je stranka "danes organizirana na

⁸ Ivan Šušteršič, n.d., 63 ss.

⁹ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates, 18, Session, Bd. 9, 132. Sitzung, 8601 ss.

¹⁰ Prav tam, 21., Session, Bd. 6, 143. Sitzung, 1091.

¹¹ Socialistično gibanje v Sloveniji 1869-1920, Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije 5, Beograd 1951, 201.

podlagi personalnega načela in ima pravico, da organizira slovenske delavce v Avstriji kjerkoli žive in kjerkoli se izkaže potreba.”¹²

“Personalni princip narodne avtonomije” so smatrali slovenski socialni demokrati primeren tudi za Balkan, balkansko federativno republiko.¹³

PLÄNE FÜR DIE UMGESTALTUNG ÖSTERREICH-UNGARNS UND DIE SLOWENEN (Zusammenfassung)

Die politischen Anliegen der Mehrheit der Slowenen blieben während der gesamten Verfassungszeit unverändert. Von Österreich erwartete man den Schutz vor territorialen Aspirationen Deutschlands und Italiens. Der Dualismus und die ungarische Politik wurden negativ beurteilt. Man wünschte sich die Umgestaltung der Monarchie in eine Föderation gleichberechtigter Völker, vielfach auch eine engere Verbindung mit den anderen Südslawen der Monarchie oder mit den slawischen Völkern überhaupt. Die Verwirklichung des Vereinten Slowenien schien wenig glaubhaft, deshalb suchte man leichter realisierbare Programme. Konzepte wie jenes von Aurel Popovici nahm man prinzipiell mit Sympathie auf.

Die Umgestaltung der Monarchie bildete für die Slowenen ein Bündel dreier Fragen: der österreichischen, der balkanischen und der südslawischen. Die trialistische Idee trat immer mehr in den Vordergrund. Die katholische Slowenische Volkspartei betonte das Bündnis mit den katholischen Kroaten, die liberale National-fortschrittliche Partei war aber mit der kroatisch-serbischen Koalition verbunden. Das trialistische Konzept zeigte sich deutlich im Krainer Landtag am 15./16. Jänner 1909, im Memorandum von Šušteršič an Erzherzog Franz Ferdinand vom 25. Juli 1909 und in der Deklaration vom 30. Mai 1917 im Reichsrat.

Grundsätzlich andere Konzepte vertrat die Sozialdemokratie, die vom Personalitätsprinzip der nationalen Autonomie ausging.

¹² Prav tam, 238.

¹³ Prav tam, 250.

POLITIČNI PROFIL ANTONA KOROŠČA

Predavanje na krajevnozgodovinskem simpoziju, prirujenem 16. in 17. marca 1991. pri Sv. Juriju ob Ščavnici ob odkritju spominske plošče slovenskemu politiku Antonu Korošču na rojstni hiši v Biserjanah. Tekst, tu prvič objavljen, je dopolnjen z opombami in tujejezičnim povzetkom.

Anton Korošec je stopil v politično življenje malo pred koncem 19. stoletja. Prva polovica njegove aktivnosti pripada avstro-ogrskemu času, druga nekoliko daljša času kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev oziroma Jugoslavije.

Nacionalni spori so v zadnjih dveh desetletjih stare Avstrije postajali vedno hujši. Precej poenostavljeno in enostransko lahko rečemo, da je bila država prizorišče boja med nemštvom in slovanstvom. Nemci so se pritoževati nad slavizacijo, Slovani nad germanizacijo. Prvi so hoteli ohranitev posestnega stanja in svojega prvenstva, drugi popolno enakopravnost. Vendar je poleg nestrpnosti, mržnje in sovraštva obstajala v istem času tudi nekje večja, nekje manjša pripravljenost na kompromise, kakor nam jo kažejo reforma državnega zbora 1907, moravski, bukovinski in gališki sporazum. Teško je reči, ali bi, če ne bi prišlo do vojne, prevladali elementi razdora ali sožitja. Na Slovenskem so se slovensko-italijanska nasprotja razvijala za Slovence dokaj ugodno, slovensko-nemška pa na Koroškem in Štajerskem zelo neugodno. Delež Slovencev na Spodnjem Štajerskem je padel od leta 1880 do 1910 od 90 % na 85 %, število občin z nemško večino na Spodnjem Štajerskem se je povečalo od 18 na 34.¹ Nemški pritisk se je krepil zlasti v Podravju. Skušal je povezati večino v Mariboru s strnjenim nemškim jezikovnim ozemljem, pa se je v tem smislu vnel boj za šentiljsko občino.² Na drugi strani pa se je krepilo slovenstvo okrog Celja in Nemci so postojanke v savinjsko-savskem prostoru začeli polagoma zapuščati.

Reformi v deželnem zboru, prva leta 1904 z osmimi mesti splošne kurije in druga leta 1909 z večjo preureditvijo okrajev in kurij, sta dvignili delež slovenskih poslancev od 14,7 % na 15,47 %, kar je bilo ob 29 % slovenskega prebivalstva v deželi še vedno premalo. Lepo je bilo slovensko zastopstvo v kmečki kuriji (36 %, 10 mandatov); v splošni kuriji je znašalo 20 % (2 mandata), v mestni kuriji pa so dobili Slovenci prvič svojega predstavnika. Znaten uspeh je prinesla štajerskim Slovincem državnozborna reforma leta 1907 s splošno moško in enako volilno pravico. Število zastopnikov Štajerske se je dvignilo s 27 na 30; vsa tri nova mesta so pripadla Slovincem. Slovenski poslanci so bili dotlej 4, odslej jih je bilo 7, kar je pomenilo dvig s 15 % na 23 %.

¹ Za razmere na Štajerskem glej V. Melik: Politične razmere na Štajerskem v času Napotnika, Napotnikov simpozij v Rimu, Celje 1993, str. 20-29 (v našem ponatisu na str. 608-620).

² J. Cvirn: Volilne mahinacije v nacionalnih bojih na Štajersko, Zgodovinski časopis 43 (1989)3, str. 412-416.

Petnajst let po ločitvi duhov med kranjskimi Slovenci (1892) je prišlo do podobnega razcepa med liberalnim in katoliškim taborom tudi na Štajerskem (1907). Korošec je bil s štiriintridesetimi leti izvoljen 1906 v dunajski parlament še kot slogaški kandidat, naslednje leto pa že kot kandidat Slovenske kmečke zveze. Dve leti pozneje (1909) je bil izvoljen tudi v štajerski deželni zbor. Slovenski kmečki zvezi je bil predsednik Ivan Roškar z Malne, podpredsednik pa Korošec. Dne 17. oktobra 1909 je stopila, tako kot kranjska Slovenska ljudska stranka in druge deželne katoliške stranke, v Vseslovensko ljudsko stranko pod Šušteršičevim predsedstvom. - Zmaga katoliške stranke nad liberalno je bila na Štajerskem še močnejša kot na Kranjskem. Leta 1907 sta bila v državni zbor poleg petih privržencev Kmečke zveze izvoljena (kot neodvisna kmečka kandidata) še dva liberalca, leta 1911 je vseh sedem slovenskih državnozbornih poslancev pripadalo katoliškemu taboru. V štajerskem deželnem zboru je bil 1909 med 13 Slovenci en sam liberalec, izvoljen v novoustvarjenem mestnem slovenskem volilnem okraju.

Seveda je bila nemoč liberalnega slovenskega tabora na Štajerskem v veliki meri tudi posledica izredne šibkosti slovenskega meščanstva v deželi, saj se je bila večina mestnega prebivalstva Spodnje Štajerske odločila za nemško narodnostno prepričanje.

Korošec se je hitro uveljavil kot voditelj stranke, ki je postala z zmago nad stariimi in novimi liberalnimi nasprotniki tudi zastopnica velike večine spodnještajerskega slovenskega prebivalstva, voditeljica narodnega boja proti germanizaciji in nemški svobodnjaški večini v štajerskem deželnem zboru. Proti tej je začela uporabljati obstrukcijo in proglasila geslo "proč od Gradca".³ Kot zastopnik Štajerske se je začel uveljavljati Korošec tudi v vseslovenskem merilu - pod ljudskim demokratičnim Krekom in Šušteršičem, vladarsko naravo, ki je zahteval in tudi dosegal absolutno pokorščino. Ko je Šušteršič zaradi določenih trenj 4. marca 1914 odložil mesto predsednika hrvaško-slovenskega kluba v državnem zboru, je bil za naslednika izvoljen Korošec. Krek je leta 1917 umrl. Šušteršič se je isto leto izločil iz stranke; ostal je Korošec in bil odtlej pa do smrti nesporni voditelj največje slovenske stranke.

Slovenci so v ustavni dobi izredno napredovali in postali pred prvo svetovno vojno povsem razvit narod z bogato kulturo, znanostjo in umetnostjo, s povsem izoblikovanim jezikom. Premostili so zaostanek, ki jih je težil od srednjega veka naprej, dosegli največji vzpon v vsej svoji zgodovini. Vendar njihov pogled na lasten razvoj ni bil tako zadovoljen in veder, kakor bi morebiti pričakovali. Bolj kot optimizem, je prevladoval pesimizem. Političnih uspehov ni bilo veliko, jezikovna in narodnostna enakopravnost ni bila dosežena, univerze niso dobili, germanizacija je napredovala, nemška premoč je bila srhljiva, slovenska gospodarska moč šibka, poleg tega pa so se bali, da jih bodo zavezniški slovanski narodi zapustili, češ da so

³ F. Kovačič: Slovenska Štajerska in Prekmurje, Ljubljana 1926, str. 365-370.

preveč ogroženi in jih je najpametneje prepustiti usodi, nemškemu in italijanskemu pohlepu.⁴

Slovence brez razlike strank je v nacionalnem čustvovanju in bojih krepila slovanska zavest; tej se je ob koncu 19. stoletja pridružilo jugoslovanstvo in se je uveljavilo v vseh slovenskih strankah. V katoliškem taboru se je po aneksiji Bosne in Hercegovine najbolj razširila misel na trializem, 15. in 16. januarja 1909 je kranjski deželni zbor pozdravil to zamisel, 30. decembra pa je Korošec v štajerskem deželnem zboru zahteval združitev slovenskega dela Štajerske in Koroške z ostalimi jugoslovanskimi deželami v eno upravno enoto.

Ob začetku vojne je prišlo med Slovenci mnogokje do iskrenih ali neiskrenih manifestacij avstrijskega patriotizma, na Koroškem in na Štajerskem do številnih aretacij s strani oblasti, ki so bile izliv mržnje nemškega nacionalizma do slovenstva in še posebej do slovenske duhovščine. To je napravilo na Slovence velik vtis, prineslo globoko razočaranje in močno načelo tradicionalni odnos do Avstrije. Prihodnost je obetala nadaljnje in še večje zatiranje po Nemcih. Marca 1915 so Krek, Šušteršič, Korošec, škofa Jeglič in Mahnič in dva Hrvata sestavili spomenico papežu, ki se je zavzemala za hrvaško-slovensko združitev v monarhiji, če bo ta zmagala, ali za posebno hrvaško-slovensko kraljestvo, če bi Avstrija na žalost propadla.⁵

Na prvi seji prvič po začetku vojne sklicanega parlamenta je Korošec v imenu vseh prisotnih slovenskih, hrvaških in srbskih poslancev, ki so se bili združili v enoten jugoslovanski klub, prebral načelno izjavo, da zahtevajo "na temelju narodnega načela in hrvaškega državnega prava, naj se vsa ozemlja monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, zedinijo pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega narodnega gospodstva tujcev in zgrajeno na demokratičnem temelju."⁶ Majniška deklaracija ni pomenila nič novega v primerjavi z zahtevo kranjskega deželnega zbora 1909, vendar je bila takrat postavljena Jugoslavija kot dolgotrajna naloga, zdaj pa kot nujna zahteva.

Jeseni se je začelo pravo deklaracijsko gibanje. Raslo je z vedno večjo silo, daleč močnejše pa je bilo na Slovenskem kot na Hrvaškem. V celotnem jugoslovanskem gibanju so bili Slovenci vodilna in najaktivnejša sila, med Slovenci pa je po Krekovi smrti veljal Korošec za "voditelja, apostola jugoslovanstva in prvobornitelja za našo suverenost", kakor ga je slavil Ivan Hribar 29. oktobra 1918.⁷ Deklaracijsko gibanje je pokazalo izredno odločnost. Voditelji in prebivalstvo so se združili v prepričanju, da ne sme biti več popuščanja, da gre zdaj za narodovo svobodo, za vse ali nič. Velika večina Slovencev, s Korošcem in škofom Jegličem vred, si je predstavljala jugoslovansko državo v okviru habsburške federacije, kakor je bila opredeljena v majniški deklaraciji. Ob skoraj popolnem nerazumevanju avstrijske in ogr-

⁴ S. Kranjec: Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije, Zgodovinski časopis 16 (1962), str. 220.

⁵ Janko Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971, str. 51-52.

⁶ Prav tam, str. 116.

⁷ Ivan Hribar: Moji spomini, II. del, Ljubljana 1984, str. 276.

ske vlade za jugoslovanske zahteve in ob mednarodnem položaju je vedno bolj izginjal avstrijski okvir. Sredi avgusta 1918 je nemško vrhovno poveljstvo ugotovilo, da je nadaljevanje vojne brez izgledov. Avstro-Ogrska se je obrnila 14. septembra z mirovno noto na vse vojskujoče se sile, na solunski fronti, ki je bila v vsem vojnem dogajanju stransko bojišče, pa se je tega dne s topniško pripravo začela ofenziva. Nazadnje so vsi, z Nemško Avstrijo vred, bežali s potapljajoče se ladje, proglašali odcepitev, da jih ne bi bilo mogoče šteti med premagance.

Sredi avgusta 1918 je bil v Ljubljani sestavljen Narodni svet pod Koroščevim predsedstvom. Na Hrvaškem je vladna stranka, hrvatsko-srbska koalicija, iz razlogov oportunitizma in posebnih srbskih interesov zelo dolgo odklanjala sodelovanje v jugoslovanski akciji in ga je sprejeta šele v začetku oktobra 1918. Sestavljen je bil centralni Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu. Za predsednika mu je bil izbran Korošec, za podpredsednika pa Hrvat (starčevičanec) Pavelić in Srb Pribičević iz hrvaško-srbske koalicije.

Wilsonov odgovor Avstriji 18. oktobra 1918, ki se ni več zadovoljeval z avtonomijo, temveč je zahteval samoodločbo, je odprl pot razpadu države. Avstrija je sprejela Wilsonovo stališče 27. oktobra, nato so se v nekaj dneh odcepili vsi, z današnjo Avstrijo vred. Vsi ti odcepi so se izvršili tako rekoč legalno, brez revolucije. Najbrž upravičeno lahko rečemo, da bi naši, pa še marsikateri drugi politiki ravnali drugače, če bi Wilson nasvetoval nadaljnji obstoj monarhije ali podonavske skupnosti.

Narodni svet v Zagrebu je 29. oktobra 1918 postal vrhovna oblast ta dan ustanovljene države Slovencev, Hrvatov in Srbov, Korošec pa s tem tako rekoč državni šef, vendar ne ob začetku ne v času obstanka te države (do 1. decembra 1918) ni opravljal te funkcije, saj je že pred tem odšel v Švico, se tu pogajal s Pašićem, bil potem v Parizu in se z mnogimi težavami vrnil v Ljubljano 2. decembra 1918, ko je tu obstajalo že kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Ko je nastala država Slovencev, Hrvatov in Srbov, je bila združitev s Srbijo sicer predvidena, način in čas te združitve pa ni bil predviden. Problemov je bilo veliko: koncepti državne ureditve so bili različni. Že med srbsko vlado in Jugoslovanskim odborom so bila neprestana trenja. Srbska vlada je ovirala mednarodno priznanje Jugoslovanskega odbora kot zastopnika avstrijsko-ogrskih Jugoslovancev v antantnem taboru; dogovor Pašić - Korošec na pogajanjih v Ženevi je bil mrtvorojen. Marsikaj iz dogajanja proti koncu leta 1918 že spominja na poznejše pojave.

Pomanjkanje narodnostne meje med Srbi in Hrvati je imelo že večkrat usodno vlogo, tako tudi leta 1918. Združitev vsega srbskega ozemlja je bila mogoče le na škodo sosedov in s kršenjem njihovih pravic. Prvo decembrsko združitev države Slovencev, Hrvatov in Srbov s Srbijo so izsilili Srbi v zagrebškem Narodnem svetu in z njimi povezani nekateri Hrvati in Slovenci. Italijansko nevarnost so izrabljali za pritisk. Druga oblika pritiska, je bila, da so posamezni kraji v Bosni in Hercegovini začeli sami zase proglašati združenje s Srbijo.

Tako je namesto jugoslovanske države, sestavljene iz Slovenije, Hrvaške in Bosne, ki jo je pred vojno načrtovala večina slovenskih politikov, nastala čez noč

Anton Korošec

povsem drugačna država. Razvoja v zadnji tednih najbrž sploh ni bilo več mogoče kaj dosti spremeniti.

Razočaranje nad novo državo je prišlo zelo hitro. "Kakor so bili prvi dnevi Jugoslavije lepi, tako so nam poznejši postajali ostudni",⁸ je zapisal opisovalec svetovnih dogodkov že v prvem povojnem Mohorjevem koledarju. Iz države, ki so jo vznemirjali narodnostni problemi, smo prišli v državo, ki so jo prav tako vznemirjali narodnostni problemi. Tam sta se bojevala med seboj germanstvo in slovansko, tu pa predvsem dva naroda s skoraj istim jezikom, Srbi in Hrvati. Prej smo bili pod vplivom razvitejšega Dunaja, po nasvete pa smo hodili prav tako k razvitejšim Čehom. Zdaj se je središče države, moči in odločanja premaknilo v manj razviti del države, razvitejši deli pa so prišli v manjšino. Glavni vzrok nezadovoljstva pa je bit razen srbske težnje po hegemoniji popolna različnost kulture, mentalitete, tradicije, delovnih in mišljenjskih navad. Slovenci smo bili Srednja Evropa in zahodna civilizacija, nova država je bila Balkan in vzhodnjaška, orientalska miselnost. Zoper tri četrtine Slovencev in Hrvatov je bila z minimalno večino sprejeta ustava, ki sta

⁸ Vinko Šarabon, v: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1920, str. 91.

zanjo glasovali največji dve srbski stranki (radikalna in demokratska) ter muslimanski poslanci iz Bosne, Sandžaka, Makedonije in s Kosova, ki jih je vlada z določenimi obljubami pridobila za tako glasovanje.⁹

V Avstriji so si bili Slovenci kljub vsem strankarskim razlikam glede bistvenih narodnih zahtev vendarle edini, v Jugoslaviji pa so se razdvojili. Večina s Slovensko ljudsko stranko je bila za avtonomijo in za slovenstvo, manjšina, v njej liberalna stranka, pa se je odločila za jugoslovanstvo in za centralizem, nastopala zoper vsakršno slovensko individualnost in dostikrat obsojala posebne slovenske želje kot separatizem. To navdušenje za centralizem je v mnogočem izviralo iz strahu pred absolutno nadvlado, ki bi jo imela Slovenska ljudska stranka v avtonomni Sloveniji.

Kot predsednik zagrebskega Narodnega sveta je postal Korošec podpredsednik prve vlade kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Odtlej je bil, bodisi na vladi ali v opoziciji, v ospredju jugoslovskega političnega življenja vse do smrti. Minister je bil v tem dolgem času s presledki skoraj osem let in pol.¹⁰ Bil je minister za promet, za gozdove in rudnike, za prosveto, in kot edini Nesrb v vsem tem času tudi minister za notranje zadeve (1928, 1935-38). Prav tako kot edini Nesrb je bil slabega pol leta (27. 7. 1928 - 1. 6. 1929) predsednik vlade. Leta 1939 je postal predsednik senata.

Nekoliko poenostavljeno govorjeno je bila Slovenska ljudska stranka trikrat na vladi: prvič (s presledkom) do konca leta 1920. V tem času so bile tudi volitve v ustavodajno skupščino, ki se za stranko niso najbolje končale: pred vojno je imela absolutno večino; zdaj bila le še najmočnejša stranka, a ni imela na Slovenskem ne večine volilcev ne večine poslancev. Od konca leta 1920 do začetka leta 1928 je bila Slovenska ljudska stranka z dvema kratkima presledkoma v opoziciji, v tem času so bile tri volitve v narodno skupščino (1923, 1925, 1927); na vseh treh volitvah si je Slovenska ljudska stranka znova pridobila absolutno večino volilcev in poslancev. Drugič je bila Slovenska ljudska stranka daljšo dobo na vladi od februarja 1928 do jeseni 1931, torej v zadnjem času parlamentarnega življenja po vidovdanski ustavi. Tedaj je prišlo do atentata na Radića v narodni skupščini, po katerem so, v času najtežje krize, zaupali Korošču predsedstvo vlade. Ostal je v vladi tudi v prvem obdobju diktature. Sledil je čas velikega centralističnega in unitarističnega pritiska, čas ljubljanske proslave Koroščeve šestdesetletnice, po kateri je bilo zaradi "plemenskih slovenskih zastav", manifestacij in demonstracij nadaljnje proslavljanje prepovedano, čas punkcij in Koroščeve enaindvajsetmesečne konfinacije v Vrnjački Banji, Tuzli in na Hvaru, čas preganjanja slovenske misli. Tretjič in najdlje je bila Slovenska ljudska stranka na vladi od 24. junija 1935 do druge svetovne vojne, v času regentstva kneza Pavla, v času Jugoslovske radikalne zjednice. Tik pred Hitlerjevim napadom na Poljsko je prišlo do sporazuma Cvetković-Maček, do avtonomne banovine Hrvaške, za kar je imel tudi Korošec precej zaslug. Proti naslednjemu logičnemu koraku, banovini Sloveniji, je nastal s srbske strani

⁹ F. Čulinović: Jugoslavija izmedju dva rata, Zagreb 1961, str. 350.

¹⁰ Glej pregled vlade v II. delu zgoraj citirane Čulinovićeve knjige, str. 287-310.

odpor in prišlo je do hudih napadov beograjskega tiska na Slovence. Preden se je stvar rešila, je Korošec umrl in se je tudi za Jugoslavijo začela vojna. Ali se je v teh zadnjih letih priljubljenost Slovenske ljudske stranke večala ali manjšala, ni lahko ugotoviti. Opozicija znotraj stranke je vsekakor naraščala.

Korošec je bil v času med obema vojnama gotovo najpomembnejši slovenski politik. Večina, na katero se je opirala Slovenska ljudska stranka, je nedvomno opravičevala vzdevek "voditelj slovenskega naroda", ki so mu ga dajali.

Slovence je imel Korošec za "narod dela", podlaga pa mu je bil "zdrav kmečki stan, ki je pri vseh narodih nosilec zdravega življenja, čuvar tradicij in običajev", ki "so mu sveta načela pravičnosti, poštenja in spoštovanja zapovedi, božjih in človeških", kakor je zapisal sam.¹¹

Korošec je zelo realno presojal svetovni in domači politični položaj, ki je bil tedaj popolnoma drugačen kot današnji. Velikemu delu Evrope so pretili komunizem, nacizem in fašizem, demokracija je bila skoraj povsod v krizi in upadanju. Narodnostno so bili Slovenci ogroženi od revanšizma in agresivnosti s severa in zahoda. Korošec je upal, da se bo položaj za Slovence v Jugoslaviji sčasoma uredil. Ves čas se je bojeval za čimvečjo slovensko samostojnost, za avtonomijo. Ni pa se odločil za načelen boj na hrvaški strani: le za krajši čas se je naslonil na Radićevo stranko (1924). Večinoma se je povezoval v vladah s srbskimi radikalnimi in demokratskimi skupinami ter bosansko muslimansko organizacijo. Bil je edini slovenski politik, katerega format je presegal slovenski okvir in ki je mogel v določeni meri vplivati na državno politiko. Izjemni položaj v Beogradu si je pridobil z izredno sposobnostjo, vživetjem v tamkajšnje politično okolje, s spretno taktiko, potrpežljivostjo, z izkušnjami. Vedel je, kdaj je dobro biti v opoziciji, kdaj je pametno vstopiti v vlado. Videl je, da dostikrat več veljajo neformalni dogovori, koncesije, praktični dosežki in poldosežki, kot pa vztrajanje v načelnih zahtevah.

Marsikaj iz okoliščin v njegovem času, marsikatere dogodke in odločitve iz njegovega življenja bomo še morali raziskati - gotovo pa je, da si je Korošec zaslužil eno najpomembnejših mest v slovenski politični zgodovini.

¹¹ Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 14.

DAS POLITISCHE PROFIL VON ANTON KOROŠEC

(Zusammenfassung)

Fünfzehn Jahre nach der Trennung des liberalen und katholischen Flügels der slowenischen Partei in Krain (1892) kam es zu einer ähnlichen Entzweigung auch in der Steiermark (1907). Der 34-jährige Korošec wurde 1906 noch als gemeinsamer Kandidat in das Wiener Parlament gewählt, im darauffolgenden Jahr jedoch schon als Kandidat des katholischen Slowenischen Bauernbundes (Slovenska kmečka zveza). Die katholische Richtung siegte über die liberale bald gänzlich: 1911 stellte sie alle sieben slowenischen Reichsratsabgeordneten. Korošec behauptete sich bald als ihr Führer, im gesamtslowenischen Bereich aber auch als Vertreter der Steiermark. Im März 1914 wurde er statt Šušteršič zum Vorsitzenden des Kroatisch-slowenischen Klubs gewählt und als 1917 Krek starb und Šušteršič für die Partei untragbar wurde, wurde Korošec der unumstrittene Führer des slowenischen katholischen Lagers, was er bis zu seinem Lebensende blieb. Er leitete die Deklarationsbewegung, den slowenischen Nationalrat (August 1918) und den Nationalrat der Slowenen, Kroaten und Serben in Zagreb (Agram) (Oktober 1918).

Im Königreich SHS bzw. Jugoslawien war Korošec einmal in der Regierung, einmal in der Opposition. Über acht Jahre war er Minister, als einziger Nichtserbe auch Innenminister und ein halbes Jahr (1928) Ministerpräsident. Zur Zeit des großen unitaristischen Drucks wurde er auch interniert. Er kämpfte ständig für eine möglichst große slowenische Selbständigkeit, für die Autonomie. Er entschied sich jedoch nicht für einen grundsätzlichen Einsatz auf kroatischer Seite, größtenteils verbündete er sich mit serbischen radikalen und demokratischen Gruppierungen sowie mit den bosnischen Muslimen. Korošec war der einzige slowenische Politiker, dessen Format den nationalen Rahmen sprengte und der in gewissem Maße auch die gesamtstaatliche Politik beeinflussen konnte.

DEMOKRATIZACIJA VOLILNEGA SISTEMA (1907) IN NJENI UČINKI

Predavanje (iz cikla "revizija" politične zgodovine Slovencev v drugi polovici 19. in začetku 20. stoletja) na XIX. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru od 27. septembra do 1. oktobra 1978. Izšlo v Zgodovinskem časopisu 33 (1979) 2, str. 221-227.

Za volitve v avstrijski parlament od leta 1873 naprej je bilo značilno dvoje: s cenzo omejena volilna pravica, ki je zajela v začetku najmanj 4 %, proti koncu stoletja pa največ 9 % prebivalstva – ter kurije, ki so dajale celotnemu sistemu zares anahronističen značaj. Koristile so liberalnim strankam, ki so imele močne pozicije v mestih in v veleposestvu, v narodnostnem pogledu pa narodom, ki so imeli razvitejšo višjo družbo, to se pravi Nemcem, Italijanom in Poljakom. Na ta način so nastajale umetne večine. Štajerski deželni zbor je imel vseskozi absolutno večino nemških svobodnjakov. Če ne bi bilo kurij, pa bi bile v njem približno enako močno zastopane tri grupacije: nemško-svobodnjaška, nemško-klerikalna in slovenska.

Delavske in demokratične stranke so se od vsega začetka bojevale za "splošno in enako" volilno pravico. Leta 1896 je bila kot dodatek k starim kurijam uvedena še splošna kurija s splošno (seveda samo moško) volilno pravico in slabo šestino (17 %) poslancev. To je bila samo prehodna novost. Boj se je nadaljeval in načelo splošne in enake volilne pravice je zmagalo leta 1905 zaradi socialdemokratskih množičnih akcij za volilno reformo, zaradi krize vladnega sistema na Ogrskem in zaradi revolucije v Rusiji. Ministrski predsednik Gautsch je 28. novembra 1905 v parlamentu obljubil njegovo uresničenje. Februarja 1906 je vlada predložila svoj načrt. 27. marca 1906 je poslanska zbornica izvolila 49-članski odbor za volilno reformo. Pol leta je bilo težišče vsega dela v tem odboru. Osnutek, ki je bil konec oktobra dokončan, je poslanska zbornica le neznatno spremenila in ga 1. decembra 1906 sprejela. 21. januarja 1907 je sledila še gosposka zbornica. 26. januarja 1907 je dobil zakon cesarjevo sankcijo in maja 1907 so bile že prve parlamentarne volitve po novem sistemu.¹

V odboru za volilno reformo so bili zastopani vsi narodi razen Srbov in vse kurije. Zastopani so bili tako privrženci kot nasprotniki reforme. Od Slovencev so bili v njem trije predstavniki. Prvi je bil štajerski poslanec dr. Miroslav Ploj, izvoljen še v starem slogaškem okviru, sicer pa po nazorih liberalcev. Drugi je bil šef kranjske

¹ O volilni reformi glej William Alexander Jenks: *The Austrian Electoral Reform of 1907*, New York 1950, 227 strani; Vasilij Melik: *Volitve na Slovenskem 1861-1918*, Ljubljana 1965, 440 strani. Celoten potek diskusije v odboru za volilno reformo dajejo *Stenographische Protokolle des Abgeordnetenhauses XVII. Session, Beilage 2727: Verhandlungen des Wahlreformausschusses*.

Slovenske ljudske stranke dr. Ivan Šušteršič. Tretji je bil zastopnik slovenskih liberalnih poslancev, ki pa ni bil ves čas isti. Nekaj časa je bil Oskar Gabršček, nekaj časa Ivan Plantan, nekaj časa tudi Ivan Tavčar. Ploj je bil najprej izvoljen za prvega podpredsednika odbora, ko pa je predsednik odbora postal minister, je bil v 10. seji 12. junija 1906 Ploj izvoljen za predsednika in je vodil nato odbor, ki je imel vsega skupaj 62 sej, vse do konca, torej veliko večino njegovega obstoja. Šušteršič se je v pogajanjih in posvetih, ki so trajali v odboru, v klubih, med klubi in z vlado, močno angažiral. "Sijajno se je izkazala Šušteršičeva lokavost, gibčnost in taktična nadarjenost. Sedaj je zanj bil prišel ugodni trenutek, sedaj je prišel do velikega ugleda v parlamentu," piše o njem Šuklje v svojih spominih.²

V zadnjem kurialnem parlamentu, izvoljenem v začetku leta 1901, je bilo 425 poslancev, med njimi 205 (48 %) Nemcev, 196 (46 %) Slovanov in 24 (6 %) Romanov (19 Italijanov in 5 Romunov). Po statistiki občevalnega jezika pa je bilo med prebivalstvom leta 1900 36 % Nemcev, 60 % Slovanov in 4 % Romanov. Vzrok za neenakopravno zastopstvo narodov ni bil samo v kurijah, ampak tudi v nepravilni porazdelitvi števila poslancev po deželah. Najslabše zastopstvo so imele dežele izven nekdanjega rimsko-nemškega cesarstva oziroma nemške zveze (Galicija, Bukovina, Dalmacija, Istra), ugodnejše češke dežele (Češka, Moravska, Šlezija), najugodnejše nemško-slovenske dežele razen Spodnje Avstrije, ki je imela tudi premajhno število poslancev. Tako stanje je ustvarila Schmerlingova ustavna ureditev leta 1861 in se je ohranjala ob vseh naslednjih reformah. Žrtev obojega, kurialne in deželne neenakosti, so bili Ukrajinci, ki so imeli skoraj trikrat več prebivalcev kot Slovenci (Ukrajincev je bilo 13,2 % prebivalcev avstrijske polovice, Slovencev 4,7 %), pa manj poslancev (Ukrajinci 10 - 2,4 % vseh poslancev, Slovenci 15 - 3,5 %). Slovenci so bili samo žrtev kurialnega sistema: njihove dežele so bile po skupnem številu poslancev v parlamentu dobro zastopane. V tako imenovani Notranji Avstriji (Štajerska, Koroška, Kranjska, Primorska) so šteli Slovenci 41 % prebivalcev, toda zaradi kurialnega sistema samo 15 ali 24 % poslancev.

Dosledno izvedena splošna in enaka volilna pravica bi morala popraviti obe krivici: odpraviti bi morala kurije in neenakopravno zastopstvo posameznih dežel. To bi bila seveda prava revolucija. Tako globoke spremembe vlada ni nameravala izvesti in bi je nikdar ne dopustile stranke v parlamentu, ki so imele korist od starega razmerja sil. Soglasje teh strank pa je bilo nujno zaradi dvotretjinske večine, ki je bila potrebna za spremembo volilnega sistema.

Gautschev predlog reforme je povečal število poslancev za 30, od 425 na 455. Nemcem je puščal dotedanjih 205 mandatov (drugачe razporejenih po deželah), Romanom je vzel 4 (vse Italijanom), tako da jih je ostalo 20; tako pridobljene mandate in ves povišek je dal Slovanom, ki bi jih bilo v parlamentu 230 ali 50,55 %. Nemški delež bi se zmanjšal od 48 % na 45 %, za pravično rešitev torej še vedno premalo. Zdaj se je začel ogorčen boj za razmerje med mandati posameznih narodov v odboru za volilno reformo, v javnih in tajnih pogajanjih med strankami in

² Franjo Šuklje: Iz mojih spominov III. del, Ljubljana 1929, str. 74.

vladnimi zastopniki. Beati possidentes prejšnjega stanja so hoteli obdržati vsaj del pridobljene posesti in nerevolucionarni borci za splošno in enako volilno pravico so, če so hoteli, da reforma uspe, morali popuščati. Nova Hohenlohejeva vlada je 25. maja, še preden se je začela v ustavnem odboru debata o posameznih členih Gautschevega predloga, predlagala zvišanje števila poslancev še za 40, na 495. Potem so nastajali še novi kompromisi, ki so končno zvišali število poslancev še za 21, na 516. Delež nemških poslancev se je s tem od Gautschevega predloga malenkostno dvignil, od 45,055 % na 45,155 % (od 205 na 233 poslancev), delež slovenskih poslancev malenkostno znižal, od 50,549 % na 50,194 %. Namesto 230 od 455 poslancev so jih dobili 259 od 516, torej ravno še enega nad polovico. Romani so dobili nazaj tiste 4 poslance, ki jim jih je bil Gautsch hotel vzeti. Ohranili so številčno stanje izpred reforme (24 mest), to pa je pomenilo 5 % poslanskih mest (pred reformo 6 %, po Gautschevem predlogu 4 %).

Naj pogajanja za mandate pokažemo ob slovenskem primeru. Gautschev predlog je dal notranjeavstrijskim deželam samo en mandat več, je pa teh 64 mandator precej drugače porazdelil. Slovensko zastopstvo je dvignil od 15 na 23, nemško znižal od 35 na 31, italijansko od 12 na 8, hrvatsko dvignil od 1 na 2. Delež slovenskega zastopstva v notranjeavstrijskih deželah bi se tako dvignil s 24 % na 36 %, kar sicer še ne bi pomenilo enakopravnosti (41 %), a bi se ji le precej približalo. Po Gautschu bi bilo vseh 11 kranjskih mandatov slovenskih, na Goriškem bi imeli Slovenci 3 mandate, Italijani 2, v Istri Hrvati in Slovenci 3 (Hrvati 2, Slovenci 1), Italijani 2. V Trstu je bil ustvarjen iz okolice in dela predmestij poseben slovenski volilni okraj, kar je bila popolna novost, 4 mandati pa so bili namenjeni Italijanom. Na Koroškem so dodelili Slovincem eno poslansko mesto, Nemcem 9, na Štajerskem Slovincem 6, Nemcem 21. Slovenski mandati so v obeh deželah zaostajali za deležem slovenskega prebivalstva (1900 25 % na Koroškem, 31 % na Štajerskem). Slovenci so v teku razpravljanj postavili zahtevo po še drugem mandatu na Koroškem ter po sedmem mandatu na Štajerskem. Oba predloga sta bila v odboru za volilno reformo odklonjena.

Nemški nacionalisti, ki so označevali volilno reformo kot "slavizacijo Avstrije",³ so se z vso silo vrgli v boj za poseben nemški mandat na Kranjskem. Zahtevali so ga, češ da so imeli vse dotlej na Kranjskem dva veleposestniška mandata, češ da jim pripada zaradi gospodarske moči v deželi in zaradi mostu do Jadrana. Slovanska zveza, poslanski klub, v katerem je bila večina slovenskih in hrvaških poslancev in še nekaj drugih, je bila pripravljena na kompromis: pristala bi na nemški kočevski mandat proti ustrezni kompenzaciji, to je, proti že zahtevanemu, a ne doseženemu slovenskemu mandatu na Koroškem ali na Štajerskem.⁴ Ministrski predsednik Beck in zastopnik nemških krščanskih socialcev sta podprla ta kompromis.⁵ Zanj je bil tudi zastopnik socialne demokracije v odboru za volilno reformo dr. Adler, ki je bil proti vsem povečevanjem števila mandatov in je bil zato prej že glasoval proti dvigu

³ V op. 1 citirane Verhandlungen, str. 333.

⁴ Prav tam, str. 332, 343.

⁵ Prav tam, str. 333, 337.

slovenskih poslanskih mest na Koroškem in Štajerskem, sprejemal pa je sporazumne kompromisne rešitve.⁶ Tako je prišlo do "reasumiranja", to je, do ponovnega glasovanja o že sprejetih sklepih, kar je zahtevalo posebno proceduro. Ponovno so glasovali o Koroški in Štajerski. Glasovanje se je končalo za slovensko kompenzациjo (drugi mandat) na Koroškem negativno. Zanj so glasovali Slovani in socialni demokrat Adler, proti pa vse nemške stranke in Italijani. Kakor je rekel poznejši ministrski predsednik Stürgkh, ki je bil tudi član odbora za volilno reformo, so si bili Nemci edini v tem, da je treba odvrniti "to nevihto" od Koroške.⁷ Na Štajerskem je ponovno glasovanje za sedmi slovenski mandat uspelo: to pot so za Slovence glasovali tudi nemški konservativci in krščanski socialci ter Italijani.⁸ Zaradi teh glasovanj in pogajanj o kompenzaciji za Slovence je prišlo do spora med koroškim slovenskim vodstvom in slovenskimi poslanci. Koroški Slovenci so slovenskim poslancem, posebej pa dr. Šušteršiču, očitali, da so izdali slovenske interese na Koroškem in prodali drugi slovenski koroški mandat.

Glede Primorske je bil sklenjen sporazum med Slovansko zvezo in italijanskimi poslanci, ki pa je bil bolj daljnosežen, saj je urejal tudi italijansko zastopstvo na Tirolskem. Po tem sporazumu so dobili Italijani po eno novo poslansko mesto na Goriškem in v Istri, tako da je v obeh deželah nastalo razmerje 3:3, zato pa so se odpovedali dodatnemu tržaškemu mandatu, ki jim ga je bil obljubil Hohenlohe.⁹

Končni rezultat je bil za Slovence nekoliko slabši od Gautschevega prvega načrta. S 24 poslanci so imeli sicer delež (4,6 %), ki je skoraj točno ustrezal odstotku slovenskega prebivalstva v avstrijski polovici monarhije (4,7 %), a je bil nižji od Gautschevega (5,05 %). Podobno se je nekoliko poslabšal delež slovenskih poslancev od vseh poslanskih mest notranjeavstrijskih dežel (od 36 % na 34 %). Teh je bilo zdaj vseh skupaj 69 (5 več kot po Gautschevem predlogu): 33 Nemcev (48 % - 2 poslanca več kot po Gautschu), 24 Slovencev (34 % - 1 poslanec več kot po Gautschu), 10 Italijanov (14 % - 2 poslanca več kot po Gautschu), 2 Hrvata (3 %).

Rezultat vseh pogajanj in kompromisov od Gautschevega predloga do končne volilne reforme je pomenil za Slovence, kakor smo rekli, rahlo poslabšanje okrepljenega položaja v parlamentu. Morebiti drugače ni bilo mogoče; vendar pa se vprašujemo, v čem je bila toliko hvaljena mojstrovina Šušteršičeve diplomacije. Slovenskega položaja mu ni uspelo okrepiti, pač pa mu je nedvomno uspelo nekaj drugega: skoraj do kraja uničiti slovenskim liberalcem možnost kaj več kot minimalnega zastopstva v parlamentu.

Avstrijski sistem ni dodeljeval mandatov po proporcu, ampak po absolutni večini v posameznih volilnih okrajih. To je bilo usodno za manjše stranke. Pred letom 1907 so bile posledice načela absolutne večine deloma omiljene z obstojem posebne mestne in kmečke kurije. Tako so imeli klerikalci na Kranjskem v rokah

⁶ Prav tam, str. 273.

⁷ Prav tam, str. 345.

⁸ Prav tam, str. 343.

⁹ O obljubi prav tam, str. 227, o sporazumu, str. 360-365.

Slovenski volilni okraj v državnem zboru leta 1907

6 kmečkih, liberalci 3 mestne mandate. Ob volilni reformi so v nekaterih deželah v okviru splošne in enake volilne pravice ohranili posebne mestne volilne okraje. S tem so bili zaščiteni interesi svobodomiselnih meščanskih strank, v nekaterih industrijsko razvitih središčih pa je moglo biti to v korist tudi socialnim demokra-

tom. Mestni volilni okraji so ostali na primer na slovenskem Štajerskem, vendar so bili zasnovani le kot postojanka nemškega nacionalizma. Vanje so prišli samo kraji, ki so imeli po občevalnem jeziku in po volitvah nemško večino. Slovenski liberalci so bili v parlamentu in v odboru za volilno reformo povsem nepomembni in so povsem brezupno poskušali doseči formiranje mestnih volilnih okrajev tudi na Kranjskem. Ker se jim to ni posrečilo, jim je ostal od prejšnjih 3 mestnih mandatorov en sam (Ljubljanski). Ljubljana je namreč še naprej volila zase, ostala liberalna mesta in trgi pa so se utopili v klerikalni večini novih volilnih okrajev. Razmerje med klerikalnimi in liberalnimi mandati se je samo zaradi volilne reforme spremenilo na Kranjskem od 6 : 3 na 10 : 1. Po proporcionalnem sistemu bi liberalci leta 1911 mogli imeti 2-3 poslance, pa tudi socialni demokrati bi imeli enega.

Boj za razmejitev volilnih okrajev, za ohranitev ali odpravo mestnih volilnih okrajev, za dodeljevanje posameznih predelov temu ali onemu volilnemu okraju je polnil delo odbora za volilno reformo in bil razrešen s kompromisi med vodilnimi klubi. Skupni interesi meščanskih strank različnih narodnosti so v veliki meri oblikovali volilne okraje v škodo socialne demokracije. Iz teh razlogov je mesto Maribor v svojih takratnih ozkih občinskih mejah volilo samo zase, da bi se mu ohranil "čisti meščanski in nemški značaj", kakor je dejal nemški nacionallec Wastian,¹⁰ Studenci so bili v drugem, Pobrežje in Razvanje pa v tretjem volilnem okraju. Trbovlje pa niso volile v mestnih volilnih okrajih, ampak s kmečkim podeželjem. Nobeno načelo v volilni reformi ni bilo dosledno izvedeno, izjeme in nedoslednosti so bile značilne zanjo.

Nova volilna pravica je bila res splošna (seveda samo za moške), enaka pa samo načelno. Ostalo je preveliko zastopstvo Nemcev in Italijanov, prenizko zastopstvo Ukrajincev in Čehov, ostala je zapostavljenost Galicije v primerjavi s Češko (Galicija je imela 106 poslancev, Češka pa 130 kljub temu, da je imela milijon prebivalcev manj), zapostavljenost Češke v primerjavi z nemško-slovenskimi deželami. Ne glede na to je seveda pomenila volilna reforma leta 1907 bistven korak naprej in je prinesla tudi Slovincem ogromne koristi. Dvignila jim je število poslancev s 15 na 24, s 3,5 % na 4,6 %, okrepila je slovensko zastopstvo na Kranjskem, Goriškem in Štajerskem, zagotovila slovenski mandat na Koroškem in v Trstu, ki je bil dotlej dosegljiv le v izjemnih priložnostih, in s tem potrdila slovensko navzočnost v teh deželah, ustvarila je tudi poseben slovenski mandat v Istri.

Če govorimo o "slovenskih mandatih", "slovenskih volilnih okrajih." (ali o nemških, italijanskih itd.), moramo te izraze seveda prav razumeti. Izrazi so se uveljavili v debatah v odboru za volilno reformo in pozneje v poročilih o volitvah, ni jih pa poznala zakonodaja (razen za volitve na Moravskem). Navadno (in tako je bilo v vseh naših deželah) so imeli volilno pravico vsi polnoletni moški prebivalci volilnega okraja ne glede na narodnost. Za mandat so se lahko potegovali kandidati katerekoli stranke in narodnosti, tako da teoretično noben mandat ni bil zagotovljen nobenemu narodu. Slovenski (ali nemški, italijanski in tako dalje) se je ime-

¹⁰ Prav tam, str. 255.

noval volilni okraj le zato, ker je imelo slovensko (nemško, italijansko) prebivalstvo (po občevalnem jeziku) v njem večino in ker sta se vlada in odbor za volilno reformo večinoma res trudila, da bi bili volilni okrajni narodnostno čim bolj čisti, čim manj mešani. V nekaterih volilnih okrajih se je zgodilo, da pri volitvah ni zmagal kandidat večinske narodnosti; ti primeri so bili zelo redki. Na Slovenskem ni bilo nobenega, čeprav so se slovenski kandidati marsikje v slovenskih volilnih okrajih ostro spopadali s kandidati drugih narodov in so se seveda tudi sami borili v nekaterih italijanskih in nemških volilnih okrajih (zlasti v Trstu in na Koroškem).

Splošna in enaka volilna pravica je izredno povečala moč socialne demokracije. Pred letom 1907 je imela v parlamentu najprej 15 (1897), nato 10 (1901) poslancev, zdaj (1907) jih je bilo izvoljenih 81 ali ena šestina (16 %) vseh poslancev: 50 Nemcev, 24 Čehov, 6 Poljakov, 5 Italijanov in 2 Ukrajince. Slovenca oziroma člani Jugoslovanske socialno demokratske stranke sicer ni bilo nobenega, pač pa je bilo izvoljenih sedem italijanskih in nemških socialnih demokratov v volilnih okrajih na slovenskem in mešanem narodnostnem ozemlju (4 v Trstu, 2 na Koroškem, 1 na Štajerskem, v Mariboru). Socialna demokracija je bila pri nas najmočnejša v Trstu in na Koroškem (21-24 % volilnih upravičencev), drugod pa je zajela 5-9 %.

Za splošno volilno pravico so se potegovali in so imeli od nje na Slovenskem tudi največ koristi novi, nič več konservativno usmerjeni slovenski klerikalci, ki so v teh letih širili svojo dejavnost iz Kranjske tudi v sosednje dežele. V njihovo korist so izgubljali svoje glasove liberalci. Ta proces se je ustavil na Kranjskem po letu 1910, v drugih deželah pa je trajal do prve svetovne vojne. Triumf klerikalizma kot posledica splošne volilne pravice je bil značilen za področja s premalo razvito industrijo in tako tudi za slovensko ozemlje.

V predelih nacionalnih bojov na slovenski severni meji so imeli korist od splošne volilne pravice tudi nemški nacionalisti, ki so znali zelo zgodaj z demagoškimi frazami pokazati interes za malega človeka, uporabljali pa so tudi metode pritiska, ki nas v mnogočem spominjajo na poznejši nacizem. Delež glasov za slovenske meščanske stranke se v krajih, kjer je gospodovala nemška buržoazija, ni povečal. Novi volilci (čeprav slovenskega rodu) so večinoma glasovali za nemške nacionaliste, kolikor se niso, zlasti v večjih središčih, pridružili delavskemu gibanju in glasovali za socialno demokracijo. Na zahodni meji je bilo precej drugače. To se je pokazalo zlasti v Trstu, kjer sta se ravno s splošno volilno pravico uveljavili socialna demokracija in slovenska meščanska stranka kot kar enakovreden nasprotnik italijanske liberalno nacionalne stranke. Poleg tega se je v delavskem gibanju tu enakopravno krepila tudi slovenska narodna zavest, česar na severni meji ni bilo.

Volitve leta 1907 so pomenile zmago slavje delavskega gibanja, dotlej premalo zastopanih narodov, poraz nemškega in italijanskega nacionalizma, pa tudi uspeh krščanskih socialcev. "Vse je le rdeče in črno," je obupano pisal Marburger Zeitung.¹¹ Naslednje volitve leta 1911, zadnje parlamentarne volitve v stari Avstriji,

¹¹ Marburger Zeitung 16. maja 1907.

so bile reakcija na volitve leta 1907. Pomenile so v marsičem uspešno protiofenzi-vo nemškega in italijanskega nacionalizma.

Volilna reforma leta 1907 je bila samo korak na poti, ki se je začela leta 1896. Pospešila je reforme v deželnih zborih, za katere pa je avstrijska vlada še naprej vztrajala na načelu, naj se uvede splošna kurija, nikakor pa ne splošna in enaka volilna pravica.

Kdor je mislil, da bo uvedba splošne in enake volilne pravice kakor s čarobno palico rešila vse avstrijske probleme, se je močno zmotil. Problemi so ostali isti, rešljivi pa niso bili nič bolj. Delazmožnost parlamenta se ni bistveno spremenila. Strankarska in nacionalna nasprotja so ostala. Spremenile so se metode in intenzivnost politične agitacije in političnih bojov. Stranke so povsem in dokončno prevladale nad posamezniki.

DIE DEMOKRATISIERUNG DES WAHLSYSTEMS (1907) UND IHRE AUSWIRKUNGEN

(Zusammenfassung)

Der Grundsatz des allgemeinen und gleichen Wahlrechts für die Wahlen in den österreichischen Reichsrat konnte sicher im Jahr 1905 durchsetzen, was sich auf sozialdemokratische Massenaktionen, die Krise des Regierungssystems in Ungarn und die Revolution in Rußland zurückführen läßt. Im Februar 1906 unterbreitete die Regierung Gautsch eine Regierungsvorlage, im März wurde vom Abgeordnetenhaus ein aus 49 Mitgliedern bestehender Wahlreformausschuß gewählt, in dem die Slowenen nur mit drei Mitgliedern vertreten waren: dem steirischen Abgeordneten Dr. Miroslav Ploj, der zunächst zum ersten Obmannstellvertreter, im Juni aber zum Obmann gewählt wurde, dem Vorsitzenden der slowenischen Volkspartei in Krain Dr. Ivan Šušteršič, der in Verhandlungen und Rücksprachen im Ausschuß, zwischen den Klubs und mit der Regierung eine große Aktivität entwickelte, und dem Vertreter der slowenischen Liberalen, die jedoch im Parlament keinen Einfluß ausüben konnten. In der Gautscheschen Vorlage war die bis damals zu zahlreiche Vertretung der Deutschen und Italiener vermindert und die Vertretung der slawischen Völker, obwohl noch immer nicht genügend, vergrößert. Während der Verhandlungen im Wahlreformausschuß wurde dieses Verhältnis durch verschiedene Kompromisse zugunsten der Deutschen und Italiener etwas verbessert. Am 1. Dezember 1906 wurde der Gesetzestext im Abgeordnetenhaus, am 21. Januar 1907 im Herrenhaus verabschiedet und am 26. Januar 1907 hat er die kaiserliche Sanktion erhalten. Die Slowenen hatten vor der Wahlreform 15 Abgeordnete (3,5 %) im Abgeordnetenhaus, nach der Gautscheschen Regierungsverlage 23 (5 %) (11 in Krain, 6 in der Steiermark, 5 im Küstenland, 1 in Kärnten), nach der endgültigen Wahlreform aber 24 (4,6 %), während der Anteil der slowenischen Bevölkerung nach der Umgangssprache im Jahr 1900 4,7 % betrug. Im Laufe der Verhandlungen im Wahlreformausschuß wurde den Deutschen ein Mandat in Krain gegeben (Kočevje - Gottschee), das von der Regierung nicht vorgesehen worden war, als Kompensation dafür aber haben die Slowenen das siebte Mandat in der Steiermark erhalten, während eine solche Kompensation durch ein zweites slowenisches Mandat in Kärnten von allen deutschen bürgerlichen Parteien zurückgewiesen wurde. Durch ein Abkommen zwischen italienischen Abgeordneten und den Abgeordneten des slawischen, von Šušteršič geleiteten Verbandes wurde die Vertretung der italienischen Bevölkerung in Tirol und im

Küstenland geregelt. Die Slowenen haben aus der Wahlreform viele Vorteile gezogen. Obwohl sie im Rahmen der innerösterreichischen Länder noch immer nicht entsprechend vertreten waren, da von 69 Abgeordneten aus diesen Ländern (Steiermark, Kärnten, Krain, Küstenland) nur 34 % auf sie entfielen, während sie von der Bevölkerung nach der Umgangssprache 41 % einnahmen, wurde die slowenische Vertretung in Krain, im Land Görz-Gradisca und in der Steiermark verstärkt, da ein bis damals nun in Ausnahmefällen erreichbares slowenisches Mandat in Kärnten und Triest gesichert wurde und damit auch die slowenische Anwesenheit in diesen Ländern bestätigt wurde; es wurde auch ein besonderes slowenisches Mandat in Istrien errichtet. Den meisten Nutzen von der Wahlreform haben in Slowenien die neuen, nicht mehr konservativ ausgerichteten slowenischen Klerikalen gezogen, besonders trifft das für industriell unterentwickelte Gebiete zu. Die slowenischen Liberalen büßten in Krain durch die Wahlreform 2 Abgeordnete von insgesamt 3 Abgeordneten ein, weil es im Lande keine städtischen Wahlbezirke mehr gab. Die Sozialdemokratie nahm an Stärke zu, doch konnte in den slowenischen Wahlbezirken kein Kandidat der jugoslawischen Sozialdemokratischen Partei gewählt werden, im slowenischen und im national gemischten Gebiet in Triest, Kärnten, der Steiermark sind dagegen im Jahr 1907 7 italienische und deutsche Sozialdemokraten gewählt worden. An der nördlichen slowenischen Nationalgrenze ist der Anteil der Stimmen für die slowenischen bürgerlichen Parteien in der Orten, wo die deutsche Bourgeoisie herrschte, nicht gewachsen. Die neuen Wähler, obwohl gebürtige Slowenen, wählten hauptsächlich für deutschnationale Kandidaten, inwiefern sie sich nicht, vor allem größeren Zentren, für die Sozialdemokratie entschlossen. An der westlichen Nationalgrenze sah die Lage anders aus. In Triest haben sich gerade durch das allgemeine Wahlrecht die Sozialdemokratische Partei und die slowenische bürgerliche Partei als gleichwertige Gegner für die italienische liberal-nationale Partei geltend gemacht. Außerdem hat sich hier auch das slowenische nationale Bewußtsein gestärkt, was für die Nordgrenze nicht behauptet werden konnte.

KULTURNA ORIENTACIJA SLOVENSKEGA MEŠČANSTVA OKOLI LETA 1910

*Referat na mednarodnem kulturnozgodovinskem simpoziju Modinci (Mogersdorf) 1992 od 1. do 4. julija 1002 v Rogški Slatini. Objavljeno v knjigi **Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci-Rogaška Slatina 1992**, Maribor 1993, v slovenskem (str. 117-121) jeziku, v nemščini (str. 123-129), v madžarskem (str. 129-130) in srbohrvatskem povzetku (str. 130). V našem ponatisu objavljamo samo slovenski tekst s povzetkom v nemškem jeziku.*

Moj referat je najbrž nekoliko nenavaden, gotovo pa zelo heterogen in parcialen. Iz obsežne problematike kulturne orientacije slovenskega meščanstva govori le o orientaciji navzven, do drugih narodov in kultur, pa tudi tu je omejen časovno, krajevno in vsebinsko.

Krajevno sem si izbral Ljubljano, časovno leto 1910, sredi med "septembrskimi dogodki" leta 1908, z velikimi protinemškimi demonstracijami, ki so dale mestu bolj slovenski zunanji videz, in med balkanskimi vojnami. Vsebinsko sem se odločil za nekaj malenkosti: poimenovanje ljubljanskih cest in trgov po Neslovenicah, tujo prisotnost v slovenskih leposlovno-kulturnih revijah in dramskem gledališču ter branje svetovne literature dveh dvajsetletnih študentov.

Ljubljana je štela leta 1910 v takratnih mejah 42.000 prebivalcev, od katerih jih je imelo 34.000 slovenski, 6.000 pa nemški občevalni jezik. Vendar pa Ljubljana ni bila največje slovensko mesto, saj je v večinsko italijanskem Trstu živel samo v mestu in predmestjih 49.000 Slovencev. Nemških prebivalcev Ljubljane je bilo približno toliko kot vseh prebivalcev tedanjega Celja, Idrije ali Judenburga, pa manj kot Nemcev v Mariboru (23.000) ali Trstu (12.000).¹

Po rangu najvišja šola je bila v Ljubljani knezoškofijsko bogoslovno učilišče. Od treh državnih gimnazij sta bili dve po učnem jeziku slovensko-nemški, ena samo nemška, v bližini Ljubljane pa je bila privatna škofijska gimnazija s pravico javnosti in slovenskim učnim jezikom. Ljubljana je imela še državno realko z nemškim učnim jezikom, eno moško in tri ženska učiteljišča, od teh dve privatni, eno z nemškim učnim jezikom, in 6-razredni mestni deklški licej s slovenskim učnim jezikom.²

Prav leta 1910 je izšla, prvič po času Ilirskih provinc, slovenska učna knjiga za francoščino.³ Na gimnazijah so učili kot neobvezen predmet tudi francoščino in

¹ Spezialortrepertorium der österreichischen Länder 1917-1919.

² Splošni podatki so povzeti iz Hof- und Staats-Handbuch der österreichischen Monarchie für 1910, posamezni pa iz letnih poročil posameznih šol.

³ Ljubljanski zvon 30, 1910, str. 563.

italijanščino, vendar je bil obisk italijanščine trikrat večji od obiska francoščine. O angleščini v gimnazijah ni bilo ne duha ne sluha.⁴

Dnevniko so bili v Ljubljani leta 1910 štirje: katoliški Slovenec, liberalni Slovenski narod, neodvisno liberalno Jutro in nemški Laibacher Zeitung, najstarejši ljubljanski časopis, ki pa ni bil glasilo nemške stranke, temveč oficiozen informativen časnik, ki mu je bil založnik nemški tiskar Bamberg, urednik pa slovenski pesnik, prevajalec in profesor Anton Funtek.

Večina kulturnih društev je veljala samo slovenskemu ali samo nemškemu prebivalstvu: Philharmonische Gesellschaft in Glasbena matica, Deutscher Theater-Verein in Dramatično društvo itd. Nekatera društva pa so bila tudi skupna, tako za čudo Muzejsko društvo za Kranjsko – Musealverein für Krain.⁵

Prvotna hišna numeracija po mestu in predmestjih je bila v Ljubljani leta 1876 zamenjana z numeracijo po cestah, ulicah in trgih.⁶ Tedaj je bilo izvedeno tudi uradno poimenovanje cest, ulic in trgov. Pri tem so upoštevali stara domača imena, dodali pa so jim nova, večinoma po domačih in tujih, splošno ali lokalno pomembnih ljudeh. Prvotna poimenovanja so pozneje še spreminjali in dopolnjevali, saj so ob širjenju mesta nastajale tudi nove ceste. Tu nas ne zanimajo ulice, imenovane po Slovencih ali domačinih slovenskega ali nemškega rodu. Vprašujemo se, koliko ulic in trgov je nosilo ob koncu leta 1910 ime po ljudeh, ki so bili doma izven slovenskega ozemlja.

Od tujcev, ki so delj časa delali v Ljubljani ali soseščini ali bili v kaki drugi zvezi z mestom, so imeli svoje ulice jezuit Gabrijel Gruber, rojen na Dunaju, profesor na ljubljanskem liceju, avtor prekopa med Gradom in Golovcem; francoski maršal Marmont, prvi generalni guverner Ilirskih provinc, baron Krištof Lattermann, prvi generalni guverner v Ljubljani pod vnovično avstrijsko upravo, v času, ko je bil urejen tivolski park; véliki komponist Ludwig van Beethoven, ki ga je ljubljanska Filharmonična družba leta 1819 izvolila za častnega člana; na Češkem rojeni in v Milanu umrli avstrijsko-nemški pesnik in prevajalec iz Byrona, Josef Emanuel Hilscher, ki je 17 let (1818-35), torej večino svojega kratkega življenja (1806-37) preživel v Ljubljani, kjer je bil vojak in učitelj v vojaškem vzgojevališču - njegov rojstni kraj Litomeřice-Leitmeritz mu je 1863 postavil spomenik, toda če ga Meyerjev konverzacijski leksikon 1876 še omenja, ga v novejših podobnih leksikonih ne najdete več; v Ljubljani konfirirani in tu tudi umrli mladi Poljak Emil Korytko, zbiratelj slovenskih narodnih pesmi; vojskovodja maršal Radetzky, ki je imel v Ljubljani in Trziču tudi svojo posest in je mislil tukaj tudi živeti; izumitelj in gozdar Josef Ressel, ki je zelo dolgo služboval v naših krajih in umrl v Ljubljani; baron Franz Kuhn, imetnik c. in kr. pešpolka št. 17.

⁴ Letna poročila posameznih gimnazij.

⁵ Glej Adresar (I. splošna naslovna knjiga za Kranjsko), 1912, Ured. Mulley in Kamenšek, Ljubljana-Kamnik; seznam društev na Kranjskem je na strani 153 prvega dela.

⁶ Vlado Valenčič, Zgodovina ljubljanskih uličnih imen, Ljubljana 1989.

Poleg cesarice Marije Terezije, cesarjev Jožefa II., Franca, Franca Jožefa in cesarice Elizabete je dobil prav leta 1910 cesto tudi nadvojvoda Evgen kot veliki in nemški mojster (Hoch - und Deutschmeister) nemškega viteškega reda v zahvalo za naklonjenost mestni občini v zvezi s posestjo reda in rimskimi ostanki. Ob 300-letnici rojstva (1892) je dobil ulico Jan Amos Komensky-Comenius, malo za tem sveta Ciril in Metod (1896), že v našem stoletju moravski Čeh Pražák, minister v Taaffejevi vladi, ki je razširil rabo slovenščine pri sodiščih. Ilirska ulica naj bi spominjala na francoske Ilirske province in na ilirsko gibanje v predmarčni dobi. Naklonjenost sosedom so nato pokazale Strossmajerjeva ulica, Gajeva ulica in Hrvatski trg.

Leposlovno-kulturne revije v Ljubljani so bile leta 1910 tri: liberalni Ljubljanski zvon, ki je izhajal že 30. leto, sedem let mlajši katoliško usmerjeni Dom in svet, ter osem let stari Slovan, ki je bil prav tako liberalen kot Ljubljanski zvon in imel z njim tudi precej istih sodelavcev.⁷ V slovanski orientaciji pa med vsemi tremi revijami ni bilo dosti razlik.

Med pesmimi, ki so bile leta 1910 objavljene v vseh treh revijah, je bilo 14 takih, ki jim je bilo prizorišče brez dvoma postavljeno zunaj slovenskega ozemlja: največ v Italijo, kar 9, po 2 na Dunaj in v Ukrajino, 1 na Poljsko.

Prav tako 14 je bilo krajših ali daljših povesti, ki so se v celoti ali deloma dogajale drugod: 5 na Dunaju, po 2 v Italiji, Franciji in na širokem morju, po ena v Varšavi, v ruskem zdravilišču Pjatigorsk in na Japonskem. To zadnjo, ljubezensko črtico s podnaslovom "japonska tragedija", je napisal, skrit pod psevdonimom (Julij Dub) poznejši veliki slavist Fran Ramovš.

Potopisov je bilo objavljenih 5. Dva nas vodita v Bosno, po eden v Italijo, na Norveško z nemškim parnikom Blücher, v Krakov na slavnosti ob 500-letnici zmage nad nemškim viteškim redom. Potopisom blizu je serija estetskih črtic iz Italije. Dom in svet je objavljajal prevod Dantejeve Divine commedie.

O različnih osebnostih je bilo napisanih 9 študij (večinoma nekrologov ali člankov ob obletnicah rojstva ali smrti), veljale so Hrvatju Trnskemu, "zadnjemu Iliru", češkemu filozofu in politiku Masaryku, pisatelju in igralcu Tylu, poljski pesnici Konopnicki, že omenjenemu Korytku, sociologu Gumplowiczu in samo dvema Neslovanoma, pesnikoma d'Annunziu in Rostandu.

V vseh treh mesečnikih je bilo objavljenih nekaj nad 200 krajših novic, poročil, osmrtnic in knjižnih ocen s področja znanosti, leposlovja in splošne kulture drugih narodov. Slovanskemu svetu so bile namenjene kar tri četrtine teh drobnih vesti. Med posameznimi narodi so bili daleč prvi Hrvati (slaba tretjina vseh vesti), s precejšnjo razdaljo so sledili Čehi (14 %), nemški jezikovni prostor v Nemčiji, Avstriji in Švici (11 %), z manj kot 10 % Srbi, Poljaki, Rusi, s 5 % Francozi, s 3 % Italijani,

⁷ Glej J. Šlebinger, Slovenski časniki in časopisi (bibliografski pregled od 1797-1936), ki je izšel v publikaciji Razstava slovenskega novinarstva in Ljubljani 1937. Urednik Ljubljanskega zvona Leta 1910 je bil dr. Janko Šlebinger, urednika Doma in sveta sta bila dr. Evgen Lampe in dr. Mihael Opeka, urednik Slovana je bil najprej Fran Govekar, po njegovem odstopu sredi leta pa dr. Fran Ilešič.

Slovenska brigada
 sodarska organizacija
 za vse štiri spolne
 kategorije
 22. i. št. ul. Maribor
 v. Berghaus
 Maribor

Franz Horvat
 urar, inženir in stolar
 Maribor
 Taborščeva c. 11
 10. št. ul. Maribor
 10. št. ul. Maribor
 10. št. ul. Maribor

Jobob Vožjak
 brojač
 10. št. ul. Maribor
 10. št. ul. Maribor
 10. št. ul. Maribor

Pobitstvo
 10. št. ul. Maribor
 10. št. ul. Maribor
 10. št. ul. Maribor

Restavracije
 10. št. ul. Maribor
 10. št. ul. Maribor
 10. št. ul. Maribor

Študentski trgovi
J. Wago Maribor
 Taborščeva c. 11
 10. št. ul. Maribor
 10. št. ul. Maribor

Priloga se
 vsebuje
A. Vertnik
 Maribor

Slovensko gledališče v Mariboru.

št. 22 .. **Narodni dom** .. št. 22

V nedeljo, dne 18. oktobra 1910

Novost. Na splošno zahtevo: Novost.

LEPA VIDA

Drama v petih dejanjih — Spisal Dr. Josip Vošnjak.

Režiser: Marjan.

OSEBE:

- Andrej Kogej, trgovec v pomorskem mestecu,
- Uria, njegova mati,
- Martin Sodja, svetovalec v pokoju,
- Vida, njegova hči,
- Gröcka (adolta),
- Alberto njga sin,
- Volpno, njegova ljubica,
- Mazjeta, duškinja pri Sodji,
- Prvi mornar,
- Drugi mornar.

I., II., III. in V. dejanje se vrši na domu Kogaja, IV. na obmorskem gradiču grofca Godolla.

Zaradi nenadnih ovir se je morala drama „Žetev“ opustiti.

Godba: Offenbach: Overture »Orfej v podzemju«, Z. Gretsch: Polka marška »Ljubozni sem«, J. Edenberg: Idila »Mim in Črnom gradcu«, F. Lehár: »Koračnica lepa«. Opomba: Glasbeno društvo sprejme učence za pouk na vsaki glasbeno orodje, tudi glasovir. Pojamila daje g. Berdajs.

Začetek točno ob 1/28. uri zvečer. — Blagajna se odpre ob 1/27. uri zvečer.

Vstopnina: Foteljaki sedeži: K 2-0, sedeži I.—IV. vrste 2 K., V.—VIII. vrste K 1-50, IX.—XII. vrste I K., stojišča 80 vin. Djalke in vojaške vstopnice 40 vin. Na galeriji sedeži 80 v., stojišča 40 v.

Predprodaja vstopnic pri gosp. V. Weixl-u, trgovcu, Zg. Gosposka ulica št. 33.

Prihodnja predstava: Mlinar in njegova hči.

v torek, dne 1. novembra 1910.

Drama v stihih dejanjih

Aljži Šumarij
 Maribor.
 Taborščeva c. 11
 10. št. ul. Maribor

Fr. Horvat
 Maribor.
 Taborščeva c. 11
 10. št. ul. Maribor

M. Berdajs.
 Trgovca s sladkorjem
 Maribor, Zolja trg.

Razglednice
 10. št. ul. Maribor

J. L. ŠOSTANIČ
 Maribor,
 v. Berghaus

Slastičarna E. ILICH
 Maribor,
 Taborščeva c. 11

vsi ostali pa so imeli še manj vesti, med njimi področje angleškega jezika v Evropi samo tri poročila in področje angleškega jezika v Ameriki eno samo. V okviru teh poročil so skušala vsa tri uredništva nabrati čim več informacij o tem, kaj so revije in ljudje tujih narodov prevedli, poročali, napisali o Sloveniji in Slovencih.

V precejšnjem nasprotju s hrvaško in slovansko usmerjenostjo naših treh revij je repertoar dram in iger, ki so jih v letu 1910 igrali v deželnem slovenskem gledališču.⁸ Med 24 neslovenskimi deli je bilo 9 nemških, 6 francoskih, 2 norveški, pa po eno angleško, italijansko, madžarsko, češko, poljsko, rusko in hrvaško - torej samo 4 slovanska!

V zbirki Universal-Bibliothek založbe Philipp Reclam jun. v Leipzigu so izhajala klasična in moderna dela svetovne literature in filozofije. Te knjižice, ki so jim Slovenci rekli "reklamke" (besedo najdemo tudi v novem Slovarju slovenskega knjižnega jezika), so bile za slovenske študente pred prvo svetovno vojno za majhen denar dostopno okno v svet. Po svojih starših sem podedoval reklamke, ki sta jih kupila v letih 1907-13. Mati, rojena 1890, je maturirala leta 1910 na državnem ženskem učiteljski v Ljubljani in bila nato kratek čas učiteljica. Oče, rojen prav tako leta 1890, je istega leta 1910 maturiral na ljubljanski II. državni gimnaziji in nato študiral na Dunaju. Knjižic je bilo svoje čase več, ohranilo se jih je 55. Od teh jih pripada 11 ruski literaturi, 8 nemški, 7 angleški, 6 francoski, 5 norveški, 4 anglo-ameriški, 3 italijanski itd. Tu so klasična in moderna dela, Maximiliana Berna antologija nemške lirike po Goethejevi smrti (*Deutsche Lyrik seit Goethes Tode*) in Benzmannova moderna nemška lirika (*Moderne Deutsche Lyrik*), Platon, Petrarca, Macchiavelli, Shakespeare (5 do 7 angleških zvezkov je njegovih), Goethe, Rousseau, Max Stirner, Petöfi, Dostojevskij, Tolstoj, Baudelaire, Zola, Anatole France, Maeterlinck, Walt Whitman, Nekrasov, Čehov, Björnson, Strindberg, Ibsen, Arcybašev, zdaj že dokaj pozabljeni avtorji kakor Nemeč Fritz Skowrónnek ali Rus Potápenko. Zelo sta bili priljubljeni ruska in skandinavska literatura, najljubši pa so bili, kot vem, Heinrich Heine, Jens Petra Jacobsena roman Niels Lyhne in Aleksej Vasiljevič Koljcov. Koliko okus, ki ga kaže ta zbirka reklamk oziroma njen ostanek, odgovarja splošnemu okusu slovenske mladine okrog leta 1910, ne vem. Gotovo pa je bil Heine splošno priljubljen med Slovenci, popularnost ruske in skandinavske literature pa tedaj ni bila značilna samo za slovensko okolje.

Za ljubljansko in domala vse slovensko meščanstvo je bila značilna povezava slovenske zavesti in srednjeevropske kulture. Težnje in smeri, ki so se kazale v tedanjih najbolj razvitih evropskih kulturnih središčih, so spoznavali Slovenci v veliki meri po avstrijskih in nemških časopisih, revijah in knjigah, ki jih v Ljubljani ni primanjkovalo in ki so bile izobražencem prav tako vsakdanja hrana kot slovenski tisk. Nekaj drobcev te usmerjenosti sem hotel pokazati.

⁸ Seznam navedenih del po kritikah v Ljubljanskem zvonu, Domu in svetu in v Slovanu.

DIE KULTURELLE ORIENTIERUNG DES SLOWENISCHEN BÜRGERTUMS UM DAS JAHR 1910 (Zusammenfassung)

Die Thematik bezieht sich auf das damalige Laibach. Die höchste Bildungsinstitution der Stadt war die erzbischöfliche theologische Lehranstalt, von den Gymnasien waren zwei slowenisch-deutsch, eines deutsch, während es in unmittelbarer Stadtnähe ein privates bischöfliches Gymnasium mit Öffentlichkeitsrecht und slowenischer Unterrichtssprache gab. Von den Tageszeitungen war der SLOVENEK katholisch, SLOVENSKI NAROD und JUTRO liberal, die LAIBACHER ZEITUNG aber ein halboffizielles informatives Presseorgan. Unter den Kulturvereinen waren einige für die Slowenen bestimmt, einige für die Deutschen, es gab aber auch gemeinsame Organisationen. Außer den Mitgliedern des Herrscherhauses und einheimischer Persönlichkeiten trugen die Laibacher Straßen auch die Namen Gabriel Gruber, Baron Lattermann, Feldmarschall Radetzky, Beethoven, den Namen des Dichters Josef Emanuel Hilscher, des Erfinders Ressel, des Barons Kuhn (des Inhabers des Infanterieregiments Nr. 17), oder waren nach dem französischen Marschall Marmont, dem Polen Emil Korytko, Jan Amos Komensky, Alois Pražák (dem Minister in der Regierung Taaffe), Bischof Strossmayer und Ljudevit Gaj benannt. Die Zeitschriften LJUBLJANSKI ZVON, DOM IN SVET und SLOVAN interessierten sich vorwiegend für die slawische Welt, in erster Linie für Kroatien. Im slowenischen Landestheater spielte man 24 nichtslowenische Stücke, unter ihnen 9 deutsche, 6 französische und 2 norwegische. Von den Dichtern war Heine der beliebteste, während die Popularität der russischen und skandinavischen Literatur kein ausschließliches Merkmal der damaligen Slowenen war.

SLOVENCİ PRED PRVO SVETOVNO VOJNO

Objavljeno v publikaciji Pozdravi iz slovenskih krajev. Dežela ljudje na starih razglednicah, Ljubljana 1987 (in 1990), str. 6-25. Naš ponatis je razširjen s povzetkom v nemškem jeziku. Sliovno gradivo, na katero se sklicuje razprava, tu izpuščeno.

Razglednice, ki so tu zbrane, so stare od sedemdeset do devetdeset let, nekatere pa še več. Kažejo nam čase, ki so bili zelo različni od današnjih, saj sta bili med tedaj in zdaj dve svetovni vojni in več tehničnih, družbenih in političnih revolucij. Drugačen je bil način življenja, drugačne so bile navade in razmere, druge so bile družba, država, oblast, drugi so bili vladajoči jeziki. Tudi kraji so bili drugačni, drugačne razglednice, ki jih prikazujejo. Nekje gledamo na te razlike s ponosom, ker smo napredovali, ker smo zgradili kaj lepega ali koristnega, novega; drugje z žalostjo, ker smo mnogo lepega ali dobrega izgubili ali barbarsko uničili.

Pred prvo svetovno vojno je živela ogromna večina Slovencev (97 %) v avstro-ogrski monarhiji, ki ji je dolgih 68 let vladal Franc Jožef I. Zavladal je kot 18-letni mladenič sredi revolucije leta 1848, umrl pa v 87. letu starosti sredi prve svetovne vojne. Monarhija, ki ji je postal in ostal neke vrste simbol, ga je preživela le za dve leti. Avstro-Ogrska je bila sestavljena iz dveh polovic, lahko bi rekli, dveh držav, povezanih z vladarjem in skupnimi zadevami. V avstrijski polovici so Franca Jožefa imenovali cesar, uradi in uradniki pa so nosili naslov "cesarsko kraljevi" (c. kr.) - v ogrski polovici so govorili o kralju, uradi in uradniki pa so bili "kraljevski" (kr.). Pri skupnih zadevah, recimo v zunanjem ministrstvu, pa so bili uradi in uradniki "cesarski in kraljevi". V ogrski polovici je živel le majhen del Slovencev (5 %); to so bili današnji Prekmurci in Porabci. Tisti okrog Murske Sobote so živeli v županiji (komitatu) Vas, ali kakor smo rekli po naše, v Železni županiji, oni okrog Lendave pa v županiji Zala.

Glavni del Slovencev je torej živel v avstrijski polovici. Dobra tretjina (36 %, 491.000) jih je bila v vojvodini Kranjski, slaba tretjina (30 %, 410.000) v vojvodini Štajerski, petina v avstrijsko-ilirskem Primorju (20 %, 267.000), 6 % (82.000) v vojvodini Koroški; podatki so po uradnih številkah, kakor jih imamo za občevelni jezik po štetju leta 1910. Štajerska in Primorje sta bili upravni enoti s c. kr. namestništvom na čelu, manjši Kranjska in Koroška pa sta imeli le deželno vlado z deželnim predsednikom. Na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem se je namestništvu oziroma deželni vladi podrejeno ozemlje krilo z ozemljem dežele istega imena, v Primorju pa so bile namestništvu v Trstu podrejene kar tri dežele: poknežena grofija Goriško-Gradiščanska (155.000 Slovencev), državno neposredno mesto Trst z okolico (57.000 Slovencev) in mejna grofija Istra (55.000 Slovencev). Namestniki in deželni predsedniki so upravljali svoje ozemlje v imenu c. kr. vlade in njenih navodil, poleg tega je imela vsaka dežela svojo deželno samoupravo, ki jo je vodil za šest let voljeni deželni zbor, izvršno oblast pa je imel v

rokah deželni odbor, ki ga je izvolil deželni zbor. Deželnemu odboru je predsedoval deželni glavar, ki ga je postavil cesar; navadno je bil to poslanec najmočnejše stranke v deželnem zboru. Povsem slovenska dežela je bila Kranjska, tu je bilo 94 % prebivalcev Slovencev. Šibkejšo slovensko večino je imela Goriška (62 %), v drugih deželah pa so bili Slovenci v manjšini. Leta 1910 so našli ljudi s slovenskim občevalnim jezikom v Trstu 30 %, na Štajerskem 29 %, na Koroškem 21 %, v Istri 14 %. V deželnih zborih in v deželni avtonomiji so imeli Slovenci manj besede, kakor bi jo lahko imeli po teh številkah. Volilni sistem jih je zapostavljal, ker je dajal več veljave veleposestnikom in meščanom kot pa zastopnikom kmečkega prebivalstva, ki je takrat na Slovenskem prevladovalo. Tako so imeli Slovenci večino le v kranjskem deželnem zboru, tu so vodili tudi deželno samoupravo po svoji volji in deželni glavar je bil Slovenec. Na Goriškem je bil deželni glavar Italijan, v deželnem odboru pa sta bili obe strani enako močni, tako tudi v deželnem zboru. V Istri je bil deželni glavar Italijan, v deželnem odboru pa je imela italijanska stranka 3, hrvaško-slovenska pa 2 člana. Na Štajerskem so imeli Slovenci 15 % poslancev v deželnem zboru, vendar pa tudi svojega zastopnika v deželnem odboru. Na Koroškem je bil položaj Slovencev najslabši. V deželnem zboru so imeli le dva poslanca, kar je pomenilo 5 % vseh voljenih članov in v samoupravi niso imeli nobenega deleža. Trst je imel svoje posebnosti. Bil je mesto in dežela obenem. Posle deželnega zbora je opravljal mestni svet, posle deželnega glavarja pa župan, ki ga je izvolil mestni svet. Predstavniki mestne okolice v mestnem svetu so bili Slovenci, imeli so torej 15 % občinskih svetovalcev.

Majhen del Slovencev (3 %) je živel zunaj Avstro-Ogrske v mejah takratne kraljevine Italije. To so bili prebivalci Rezije in zgornjega porečja Nadiže in Tera, ljudje, ki so bili dolga stoletja podaniki beneške republike.

Tako razkosanje na dežele in druge dele, tako pomanjkanje skupne domovine je bila zelo žalostna in slaba stvar. Ko se je pred 220 leti (1768) začelo slovensko narodno gibanje, ni bilo niti jasnega imena za jezik in ljudi, ki so ga govorili, za narod, niti imena za ozemlje, na katerem so živeli ti ljudje. Počasi se je za jezik in narod uveljavila stara beseda "slovenski", "Slovenci" in potisnila v stran druge izraze, ki so se tudi uporabljali - "kranjski", "Kranjci" in v nemščini "windisch", "Winden", "Wenden". Za celotno slovensko narodnostno ozemlje so v prvih desetletjih 19. stoletja začeli uporabljati besedo "Slovenija". Beseda Slovenija je prinašala pojem, ki ga dotlej ni bilo, ustvarjala je v mislih novo enoto, skupnost slovenskega narodnega ozemlja, gradila domovino. Ko so torej v takrat edinem slovenskem časniku, malem tedniku Novice 4. septembra 1844 napisali, da je Ljubljana "srce Slovenije", so bralci občutili to izjavo kot nekaj nepopisno lepega, saj je to pomenilo, da je Ljubljana središče slovenskega narodnega ozemlja, domovine, dežele, ki je še ni, ki pa lahko upamo, da bo kdaj ustvarjena. Še bolj so čutili bralci ponos in srečo, ko so istega dne brali v prilogi dvesto verzov dolgo pesnitev z naslovom "Slovenija presvitlimu, premilostljivimu gospodu in cesarju Ferdinandu Prvemu ob veselem dohodu Njih Veličanstva v Ljubljano". Pesem, delo Koseskega, je razlagala, kako slavna je zgodovina Slovenije od najstarejših

časov naprej, kako modri in razumni so bili njeni slavni sinovi in kako se tedaj brez strahu, "z bogastvam dlana in uma" lahko približa prestolu. Gotovo se je nekako v tem času med zavednimi slovenskimi izobraženci in študenti pojavila misel o potrebi združitve slovenskega narodnega ozemlja v eno upravno enoto, v Slovenijo. V revoluciji 1848, ko je svoboda tiska dala možnost za oblikovanje političnih programov, se je v mesecu dni pojavil tak program v Celovcu, na Dunaju in v Gradcu. Zahteval je, "da se bodo Slovenci koncentrirali kot nacija in da bodo zastopani v skupnem deželnem zboru". Imenovali smo ga program Zedinjene Slovenije. Leta 1848 je imel še malo privrženecv. Tudi prave organizacije ni bilo, kar so že tedaj občutili kot slabost. V nasprotju s to notranjo nepripravljenostjo pa je bilo zunanjih možnosti za uresničenje Zedinjene Slovenije v tem revolucionarnem času več kot kdajkoli v času obstoja habsburške monarhije. Za Zedinjeno Slovenijo sta se izjavila slovanski kongres v Pragi in hrvaški sabor v Zagrebu, nanj je pristala nemška levica v Avstriji, bila je (čeprav neuspešno) v razpravah ustavnega odbora avstrijskega parlamenta. Nad revolucijo je zmagal absolutizem, čez deset let pa je bil znova poražen in ob obnovi ustavnega življenja se je misel na Zedinjeno Slovenijo spet pojavila. Ko je bila 1867 razširjena svoboda tiska, zborovanja in združevanja, so začeli Slovenci prirejati velike množične politične shode pod milim nebom, tako imenovane tabore. V treh letih, od avgusta 1869 do avgusta 1871, se jih je zvrstilo 18 po vseh slovenskih pokrajinah: na Koroškem (v Žopračah blizu Rožéka, v Buhljah pri Grabštajnu, na Bistrici pri Pliberku). Na Štajerskem (v Sevnici, v Žalcu, v Radencih, v Ljutomeru in Ormožu), na Kranjskem (v Vipavi, na Kalcu pri Knežaku, v Cerknici, v Vižmarjih nad Ljubljano) in na Primorskem (pri Biljani v Brdih, v Tolminu, v Šempasu, v Sežani, v Kubeđu na Koprskem, v Kastvu v hrvaški Istri). Tokrat je slovensko narodno gibanje že imelo množično podporo in tabori so bili neke vrste plebiscit za Zedinjeno Slovenijo, toliko bolj pomemben, ker narodnim nasprotnikom ni nikjer uspelo organizirati česa podobnega. Tabori so hoteli predvsem pokazati svetu, ki je bil tedaj o Slovencih bolj slabo poučen, da živi na tem kosu zemlje narod, ki ni zadovoljen s svojo usodo, ki hoče biti enakopraven, združen in svoboden. Toda volja po Zedinjeni Sloveniji Slovincem le ni pomagala. V pogojih parlamentarnega življenja Avstrije ni mogla Zedinjena Slovenija doseči potrebne večine ne v državnem zboru na Dunaju ne v deželnih zborih (razen v kranjskem), bila je torej neuresničljiva in neuresničena. Razpad habsburške monarhije ob koncu prve svetovne vojne jo je uresničevanju še bolj oddaljil. V kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev sta prišli le dve tretjini Slovencev. Na Koroškem je Jugoslavija nesrečno izgubila plebiscit. Italija je dobila poleg Beneških Slovencev, ki jih je imela že prej, še celo četrtno vseh Slovencev, med njimi vse primorske Slovence, prav tisti del slovenske zemlje, ki je v drugi polovici 19. stoletja najbolj napredoval, ki se je narodnostno najbolj osvestil in gospodarsko in politično dobro organiziral. To je bil nepopravljiv udarec, zlasti za Slovence v Trstu in Gorici, ki so tudi po drugi svetovni vojni ostali v Italiji. Mirovni sporazumi po tej vojni so meje z Italijo sicer popravili, a ne dovolj.

Zedinjena Slovenija je ob vseh naporih tudi tokrat ostala neuresničena. Toda vrni-
mo se v čas pred prvo svetovno vojno!

Ko je slovensko narodno gibanje presešlo prvo stopnjo svojega razvoja in niso bili več zavedni Slovenci samo majhne skupinice in posamezniki, nekje v začetku druge polovice 19. stoletja, se je začela narodnostna diferenciacija prebivalstva. Za ljudi na vasi je bilo to razmeroma lahko. Razen v nekaterih jezikovnih otokih, kakor je bilo ozemlje nemških Kočevarjev ali nemško prebivalstvo v vaseh od Bele Peči do Tablje, Pontebbe ali Pontafla, kakor se imenuje ta kraj ob nekdanji avstrijsko-italijanski meji v Kanalski dolini, je povsod prevladoval slovenski jezik, živele so stare domače navade in običaji. Pri volitvah v deželne zборе v avstrijski polovici monarhije leta 1867 se je ogromna večina prebivalstva na vsem tem ozemlju odločila za slovensko narodno gibanje, za slovensko narodno stranko. Nekateri najpremožnejši veljaki v pomembnejših, gospodarsko razvitejših krajih so se opredelili drugače, za nemško stran. V mestih in po graščinah pa je bil položaj veliko bolj zamotan. Tu so vsi izobraženci slovenske krvi pa tudi slovenske zavesti o kulturi laže pisali in govorili nemško kot slovensko. Izobražencem namenjena neleposlovna dela so objavljali večinoma v nemščini. Linhart je izdal svojo slovensko zgodovino v nemščini. Prvemu zvezku (1788) je dal naslov "Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Österreichs (Poskus zgodovine Kranjske in drugih južnih Slovanov Avstrije)". Kopitar je izdal dvajset let pozneje prav tako v nemščini svojo znamenito slovnico "Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steiermark (Slovnica slovanskega jezika na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem)". Znamenita "abecedna vojna" (1831-1833), ki se je vnela zaradi Metelkovega ponesrečenega predloga novega črkopisa, sestavljenega napol iz latinice, napol pa iz cirilice, se je bojevala v nemščini. Korespondenca Prešerna z drugimi zavednimi Slovenci je bila nemška. V Ljubljani tega časa je izhajal nemški dnevnik, nemški-kulturno zabavni tednik, šele od srede leta 1843 tudi slovenski tednik, od 1846 naprej pa še nemški zgodovinski časopis. Večina tedanjih uradnikov, po materinskem jeziku Slovencev, ni bila sposobna zamenjati svojih nemško vodenih zapisnikov, mnenj, sodb in poročil s slovenskimi. Manjkalo jim je vaje, manjkalo primernih besed. Bistveno spremembo je prinesla reforma gimnazije po letu 1848, ko je bila slovenščina uvedena kot učni predmet za slovenske dijake. Zdaj šele so začeli slovenski izobraženci obvladovati svoj jezik. Medsebojno dopisovanje je začelo postajati slovensko. Stare navade pa so se še dolgo obdržale. V kranjskem deželnem zboru so v začetku šestdesetih let tudi slovenski poslanci govorili nemško, šele čez nekaj let so prešli na slovenščino. Pri popisu prebivalstva 1869 je izdala oblast dvojezične nemško-slovenske popisnice, toda v središču Ljubljane je le majhen del hišnih lastnikov in družinskih poglavarjev izpolnjeval obrazce v slovenščini. Še pri naslednjem štetju, 1880, je nemalo onih, ki so kot svoj občevalni jezik navedli slovenščino, pisalo odgovore na vprašanja v nemščini. O čitalnicah, kjer so se shajali zavedni Slovenci, še dolgo beremo, da je bilo v njih veliko nemškega govorjenja. Pripravljenosti na nemški pogovor je bilo vselej veliko, marsikje pa se je zdelo ali je bilo celo res, da je bila nemščina v besedi ali v pismu

ugodno priporočilo za višje oblasti in ugledne osebnosti. Kar smo tu govorili o nemščini, je v nekoliko drugačni obliki veljalo za italijanščino v Gorici, Trstu in še nekaterih drugih krajih in seveda v Beneški Sloveniji, pa v spet drugačni obliki za madžarščino v Prekmurju in Porabju.

Narodnostna diferenciacija v mestih in trgih je tekla tako, da so se morali prebivalci, pa naj so bili po svojem materinskem jeziku Slovenci ali Nemci, odločiti za slovensko ali nemško narodno zavest. Slovenska narodna zavest je hotela enakopravnost slovenskega jezika, zavzemala se je za vsestranski razvoj slovenske kulture, za to, da postane slovenščina jezik celotne družbe od najnižjih do najvišjih plasti, povezovala pa se je tudi s slovansko zavestjo, z navdušenjem za slovanstvo in z vero v veliko prihodnost slovanskih narodov. Za nemško narodno zavest se niso opredelili samo tisti, ki so bili načelno proti vsakršni rabi slovenščine – ne, mnogi, ki so se odločili za nemško smer, niso imeli nič proti uporabljanju slovenščine za preproste ljudi, pa tudi ne proti razvijanju slovenskega jezika za ljubitelje in znanstvenike, odločno pa so hoteli ohraniti nemščino kot jezik višje kulture, kot jezik izobražene družbe. Odločevanje za slovensko ali nemško stran ni bilo vselej lahko. Posebej v začetku bi marsikdo rad ostal v sredi, ker je čutil, da pripada tako slovenstvu kot nemštvu. Eden takih je bil gotovo grof Anton Aleksander Auersperg, lastnik turnske graščine pri Leskovcu pri Krškem, ki mu je bil nekaj več kot leto dni v mladosti na Dunaju Prešeren vzgojitelj, vodnik in prijatelj. Bil je zbiralec, prevajalec in izdajatelj slovenskih narodnih pesmi s psevdonimom Anastasius Grün, ki ga je Prešeren ponašil v Anastazij Zelenec, nemški pesnik. Večkrat je s toplimi besedami govoril o bodočem slovenskem razvoju. "Naj Slovenija hodi še nekaj časa ob pomoči svoje starejše sestre Avstrije. Tega vodstva se ji ni treba sramovati, saj ni manj nadarjena, ampak mlajša. Ko bo dosegla popolno zrelost, bo tudi ločitev naravna in zato manj boleča," je zapisal leta 1848. Kot nemški pesnik pa je bil bližji nemški kot slovenski stranki. Od slovenske se je vedno bolj oddaljeval, vedno bolj so ga motile težnje slovenske politike. Januarja 1863 so vložili slovenski poslanci v kranjskem deželnem zboru prvo interpelacijo v slovenskem jeziku. To je Auersperga zelo razjezilo, saj so vendar vsi slovenski poslanci znali nemško in bi morali uporabljati nemščino, saj vendar "vsi boljše razumejo nemščino kot tisto spačeno slovensko latovščino", kakor je napisal v zasebnem pismu. Nekaj dni pozneje je v deželnem zboru sam nastopil proti slovenski stranki. Poudaril je, da leži Kranjska "z vso etnografsko skupino Slovencev na nemškem kulturnem ozemlju. Njena omika živi in uspeva pod vplivom nemškega duha, nemške omike. Tako je bilo in tako je in, če Bog da, tako naj tudi ostane". Deset let po smrti so mu v Ljubljani odkrili spominsko ploščo pred Križankami, kjer se je rodil. Slovesnost je bila zgolj nemška nacionalna prireditev ob slovenskih demonstracijah (1886). V Slovenskem narodu je sicer izšel pomirjujoč članek, ki ga je morebiti napisal Ivan Tavčar in v katerem je bilo rečeno, da "smemo brez skrbi prezirati malenkostno ploščo, in to toliko bolj, ker je sedaj posvečena spominu mrtvega moža, kojega ime je mej pesniki sloveče in kojega ime je združeno v nekoliko z imenom največjega našega pesnika Franceta Preširna. Naj v miru počiva Anastazij Grün v zemlji slo-

venski in naj v miru stoji njegova spominska plošča na zemlji slovenski!" – Vendar je bil spomenik še pozneje večkrat predmet protinemških demonstracij in so ga velikokrat pomazali s tinto, brž po koncu Avstro-Ogrske pa odstranili. Taka je bila neusmiljena logika nacionalnih bojev!

Zlasti v začetni dobi narodnostne diferenciacije je prihajalo do velikih sprememb v opredelitvah, pa tudi pozneje ni šlo brez njih. Večkrat so bile razdeljene družine: Peter Kozler je bil avtor prvega zemljevida slovenskih dežel z narodnostnimi mejami, tako rekoč zemljevida Zedinjene Slovenije, in je bil v šestdesetih letih poslanec slovenske stranke v kranjskem deželnem zboru. Njegov brat Ivan je bil v istem deželnem zboru poslanec nemške stranke. V šoštanjski usnjarski družini Vošnjakov sta bila brata Josip in Mihael slovenska politika, najstarejši brat Franc, ki je podedovano podjetje moderniziral in spremenil v mogočno tovarno, se je nazadnje odločil za nemštvo; prva dva brata sta se podpisovala Vošnjak, zadnji pa Woschnagg. Mnogi so spreminjali svojo opredelitev. Nekateri so se odvrnili od slovenske stranke, ker jim je postajala preveč radikalna, preveč slovenska, nekateri zato, ker jim je bila premalo liberalna. Največ razlogov za spremembo politično-narodnostnega tabora pa je bilo v karierizmu in osebnih ambicijah, v iskanju ugodnejših možnosti za gospodarski razvoj in osebno uveljavljenje. Če so menjali svojo opredelitev gospodarsko močni in vplivni ljudje, jim je navadno sledil tudi večji ali manjši krog odvisnežev. Slovenska in nemška stranka sta bili na volitvah v Šoštanju približno enako močni, po občevalnem jeziku pa se je več ljudi zapisalo za Slovence kot za Nemce. Ko pa se je Woschnaggova usnjarna opredelila na nemško stran, njena slovenska tekmica pa je propadla, se je sredi prvega desetletja našega stoletja tehtnica odločno nagnila v nemško korist: nemška stranka je dosegla veliko večino na volitvah 1907 in 1911 ter pri popisu prebivalstva leta 1910. Glasovanje na občinskih, deželnih in državnih volitvah ter vpisovanje občevalnega jezika pri vsakih deset let se ponavljajočih štetjih prebivalstva sta bila med najbolj vidnimi zunanji znaki narodnostne opredelitve.

Opredeljevali se niso samo posamezniki, opredeljevali so se mnogokje celi kraji, mesta ali trgi, na eno ali drugo stran, zlasti v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, v začetnem času volitev. Odločal je širši ali ožji krog uglednih, vodilnih meščanov, drugi pa so jim iz solidarnosti, odvisnosti ali drugih razlogov sledili. Pri odločanju so bili pomembni tudi odnosi do sosednjih prijateljskih ali konkurenčnih krajev, pričakovanje gospodarskih ali drugih koristi za domači kraj, navezanost na posamezne kandidate in še različni drugi razlogi. V teh prvih časih so se opredelili na ta način Kranj slovensko, Škofja Loka nemško, Kamnik slovensko, Radovljica in Tržič nemško, Postojna in Lož slovensko, Vrhnika nemško, savinjski trgi slovensko, mesta v slovenskem delu Štajerske nemško.

Do pomembne spremembe je prišlo leta 1879. Vlada nemške liberalne stranke, ki je še mislila, da se ji bo posrečilo slovensko narodno gibanje zlomiti, je padla. Slovenci so prešli na Dunaju v tabor vladne večine. Vlada je priznala Kranjsko za slovensko deželo. Njena pomoč nemški stranki v deželi je prenehala, dnevnik nemške stranke je postal skromen tednik, uradništvo na volitvah ni bilo več siljeno

v protislovensko glasovanje, število slovensko usmerjenih uradnikov je naraščalo, karieristi in lokalni veljaki so nemško stranko zapustili in se pridružili slovenski. Mesta in trgi so se politično poslovenili. Pri štetjih 1880-1910 ni imela, razen na Kočevskem in v Beli Peči, nobena občina po statistiki občevalnega jezika nemške večine. Ljubljana je dobila slovensko vodstvo in slovenskega župana na občinskih volitvah 1882. Od vsega prebivalstva Ljubljane in Spodnje Šiške (ki je imela podobno jezikovno strukturo) so šteli Nemci leta 1880 21 %, leta 1910 pa samo še 14 %. Njihovo število se sicer ni zmanjšalo, toda prirastek je zaostajal za celotnim porastom prebivalstva. Nemška gospodarska moč je ostala.

Na Koroškem in Štajerskem leto 1879 ni bilo noben mejnik. Slovenski jezik si je sicer priboril to ali ono pravico, zlasti na Štajerskem, toda večina v obeh deželnih zborih je bila nemška, uradništvo, zlasti na Koroškem, je bilo pretežno nemško in je v svojem delovanju pogosto nastopalo protislovensko, čeprav ne več v vladnem imenu. Proces zdaj bolj, zdaj manj uspešnega širjenja nemškega vpliva se je nadaljeval, v zadnjem desetletju 19. stoletja pa se je začela velika, neusmiljena ofenziva nemškega nacionalizma, podprta s hrupno ustrahujočo propagando in ogromno gospodarsko in moralno pomočjo nemštva iz nemškega in avstrijskega cesarstva. Poleg nje se je uspešno širila socialna demokracija, ki pa ni zaustavila upadanja prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom. Stranka je namreč pripadala nemškemu kulturnemu krogu, pripravljena je bila pri ožjih volitvah podpreti nemške nacionalce kot svobodomislece proti slovenski stranki kot klerikalni. Med nemškim agresivnim in slovenskim obrambnim nacionalizmom se je kazala nevtralnost. Tako sicer ni nastopala nacionalistično ali protislovensko, je pa vendarle širila nemško naravnost med svojimi privrženci.

Na Štajerskem se je število občin z večino nemškega občevalnega jezika povečalo od 18 leta 1880 na 34 v letu 1910. To so bile mestne, trške in zdraviliške občine, okoliške mariborske (1880 samo 4, 1910 kar 11) in še nekaj drugih.

Mnogo huje je bilo na Koroškem. Število prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom se je znižalo do leta 1910 za 20 %. Leta 1880 in 1890 je bilo 71 občin s slovensko jezikovno večino, deset let pozneje 64, leta 1910 še 59. Leta 1880 je imelo še 60 občin nad devet desetih slovenskega prebivalstva. Do leta 1910 se je to število zmanjšalo na 30. To kaže, da se pohod nemštva ni ustavljal pri mestih in trgih. Prek vaških veljakov in njihovih ljudi, na drugi strani pa prek socialnih demokratov, ki so bili na Koroškem najbolj razširjeni tudi po vaseh, je segel globoko na podeželje. Pojem in pomen občevalnega jezika, po katerem so v Avstriji 1880-1910 šteli ljudi, je treba prav razumeti. Prebivalci so lahko med seboj govorili slovensko, nemški občevalni jezik kaže le, da so bili nemško nacionalno ali kulturno usmerjeni - ali pa seveda tudi, da je občinsko vodstvo podatke na neki način potvoriло. Občinska vodstva so namreč, kjer je le bilo mogoče, bodisi z rahlim svetovanjem in vplivanjem bodisi z grobim pritiskom ali celo napačnim zapisovanjem podatkov, zmanjševala število pripadnikov nezaželenih občevalnih jezikov. Ob vsej svoji krivičnosti in malverzacijah pa nam statistika občevalnega jezika le kaže proces, ki je bil, žal, resničen.

Povsem drugačen je bil razvoj na slovenski zahodni narodnostni meji. Tu je bila ločnica med romanskim in slovenskim prebivalstvom skoraj stalna, tu v mestih in trgih sredi slovenskega ozemlja ni bilo italijanskih postojank, tu je bilo samo nekaj območij, kjer se je bil narodnostni boj: mesto Gorica, mesto Trst in okolica istrskih mest. Istrska mesta so bila starinske romanske naselbine, kar se je priselilo vanje slovenskega prebivalstva, se je poromanilo. Milje, Izola in Piran so imeli še po štetju 1910 v svojem mestnem jedru manj kot 2 % neitalijanskega prebivalstva, Koper manj kot 10 %. Prav tako je bilo nekdanj tudi s Trstom, toda ta se je od začetka 18. stoletja naprej razvijal v veliko pomorsko mednarodno mesto z ogromnim priseljevanjem. V zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno je bilo raznarodovanje Slovencev v Trstu v glavnem ustavljeno. Medtem ko je bilo delavstvo na Koroškem in v Podravju organizirano samo z nemške strani, sta bili v Trstu italijanska in slovenska socialistična stranka, ki sta med seboj (ob določenih praskah) lepo sodelovali, privrženci obeh pa so ohranjali svojo narodno individualnost. Slovenski socialisti so razvili zelo široko kulturno dejavnost v slovenskem jeziku, kar je pomenilo izredno močno podporo slovenski narodni zavesti. Italijanski liberalci so dosegli največji uspeh pri volitvah leta 1897, socialisti leta 1907, slovenska stranka leta 1911. Leta 1907 so imeli socialisti 9448 glasov, italijanski liberalci 8425, slovenski narodnjaki 8166. Trst je bil največje slovensko mesto, saj je imel več Slovencev kot Ljubljana vseh prebivalcev. "Skoraj vsi zidarji so bili Slovenci, in to ne samo izučeni zidarji, temveč tudi že večji in manjši stavbni podjetniki. Podobno je veljalo za peke in jestvinarje: večji del pekarn in trgovin z jestvinami je bilo v slovenskih rokah. Slovenci so bili tudi vsi vajenci in pomočniki. Številne so bile tudi slovenske gostilne, ne samo v predmestjih in okolici, tudi v samem mestu. Narodna zavest je postala živa med slovenskimi delavci v prosti luki in pri železnici. Opažati je bilo, da je raznarodovanje prešlo svoj vrh in da je bilo vedno manj odpadnikov. Značilno je bilo to, da so se lažje potujčevali priseljenci iz bližnjega ali daljnega zaledja kakor domačini; ti so očitno že postali imuni za okužitev. Najtežji problem so bili Slovenci, ki so delali v ladjedelnicah, strojnih tovarnah in v raznih drugih večjih ali manjših industrijskih podjetjih. Skoraj vsi ti so bili prej ali slej izgubljeni za naš narod. Pritegniti jih ni mogla niti slovenska socialistična stranka, kajti če so se odločili za socialistično stranko, so se vpisali v italijansko." Tako je opisal Lavo Čermelj čas pred prvo svetovno vojno. Morebiti ne bo odveč, da iz spominov dveh slovenskih Tržačanov, ravnokar citiranega Lava Čermelja in Ivana Regenta posnamemo opis njunega jezikovnega razvoja - kot majhno ilustracijo tisočerihi človeških zgodb, od katerih je bila vsaka nekoliko drugačna, deloma osebna, deloma tipična za čas in kraj. Starejši Ivan Regent se je rodil 1884 na Kontovelu, kjer je bila mati šivilja in odkoder je oče hodil v mesto na delo v prosti luki kot dninar. Hodil je na Proseku v slovensko ljudsko šolo, nato pa v nemško pripravljalnico za gimnazijo. Zaradi spora je šolanje opustil in delal nato v umazani in zanikrni žganjariji v mestu. V njej se je govorilo vedno Italijansko in Regent je, ko mu je bilo petnajst let, laže govoril tržaški italijanski dialekt kot slovenščino. "Če bi bil ostal v istem okolju," pravi v spominih, "bi se bil polagoma verjetno začel

imeti za Italijana." Preselitev v na novo predelano lepo žganjarijo pa ga je privedla v družbo s slovenskimi fanti njegovih let in v njihovi družbi je začel počasi pridobivati slovensko narodno zavest. Mlajši Lavo Čermelj je začel življenje leta 1889 v mestu. Njegova mati je bila hči staršev s Kranjskega, toda že rojena v Trstu. Služila je po raznih hišah, znala pisati in brati ter je govorila slovensko, italijansko in nemško. Oče je bil nepismen težak, doma z Vipavskega. Čermelj je govoril z očetom slovensko, z materjo in bratom navadno italijansko, zunaj doma je prevladovala italijanščina. Hodil je v nemško osnovno šolo in v nemško gimnazijo. Okolje na meji med Rojanom in Škorkljo, kamor so se preselili, je bilo drugačno: sosedje so bili tu skoraj vsi Slovenci in v gimnazijskem času se je navzel Čermelj slovenske narodne smeri.

V drugi polovici 19. stoletja so se Slovenci z velikimi napori borili za svoj prostor v svetu. Najteže je bilo v gospodarstvu. Stari stranski zaslužki kmečkega človeka (v prevozništvu, domači obrti, železarstvu) so odpadli, nove industrije na domačih tleh je bilo premalo, ves naravni prirastek prebivalstva je bil doma odveč in si je moral iskati kruha drugje, blizu ali daleč v Evropi in Ameriki. Gospodarska slika tega časa je temna, polna žalostnih usod, trpljenja in pomanjkanja. Na razglednicah se te mračne strani le malokrat kažejo, nanje nas lahko spomni reklamna razglednica za Austro-Americano, ki nam kaže izseljence pred odhodom v Ameriko. Slika političnega razvoja druge polovice 19. stoletja tudi ni razveseljiva. Dosegli smo veliko pomembnih drobtinic, pa le malo bistvenih stvari. V kulturi smo bolje uspeli. Zmanjšali smo nepismenost, tako da smo po štetju 1910 zaostajali v Avstriji samo še za Čehi, Nemci in Italijani. Po letu 1861 je slovenščina izredno napredovala. Priučili so se je naši izobraženci. V ustavnem življenju se je izoblikovala slovenščina kot parlamentarni in kot pravni jezik. Nastajala je slovenska znanstvena literatura: izoblikovala se je strokovna terminologija, vedno več je bilo znanstvenih razprav, študij in knjig v slovenščini. Pred prvo svetovno vojno smo imeli Slovenci že povsem izoblikovan jezik, razvito kulturo, znanost in umetnost, politična, kulturna in gospodarska društva. Nekaj jih vidimo tudi na naših razglednicah. Leto dni pred prvo svetovno vojno smo imeli pet dnevnikov: liberalni Slovenski narod, katoliški Slovenec, socialistično Zarjo, neodvisni liberalni Dan, vse te v Ljubljani, in Edinost v Trstu. Izhajala so pokrajinska in strokovna glasila, kulturne revije, tedniki in mesečniki. Zdaj smo bili razvit narod, kulturno enakovreden drugim. Seveda še nismo imeli vsega. Manjkala nam je Zedinjena Slovenija, manjkala nam je enakopravnost. Imeli smo samo dve gimnaziji s samo slovenskim učnim jezikom: škofijsko v Šentvidu nad Ljubljano in državno v Gorici. Univerze nismo mogli doseči. V boju proti njej so nacionalni nasprotniki kar naprej ponavljali, da slovenščina še ni razvita, da bo morebiti čez sto let mogoče ustanoviti slovensko univerzo, pa najbrž še takrat ne, ponavljali so prav iste besede, kakor so jih, toda takrat upravičeno, uporabljali pred petdesetimi leti. Druga teza nemških nacionalistov je bila, da je slovensko kmečko ljudstvo vedno živelo z Nemci v najboljši slogi in razumevanju in da bi bilo še vedno tako, ko ne bi bilo slovenskih hujskačev, duhovnikov in advokatov.

Narodnostno stanje je seveda vsaka stran prikazovala po svoje. Slovenska stran je poudarjala jezikovno mejo, mejo ozemlja, kjer so ljudje še znali govoriti slovensko, za Slovence pa je štela vse, ki jim je bila slovenščina materinski jezik, in je silno ostro obsojala "odpadnike", "narodne izdajalce", in prestopov iz slovenske narodnosti ni dovoljevala. Tiste, ki so prevzeli drugo narodno zavest, ki so se ponemčili ali poitalijančili, je imela za odpadnike. Nemška in italijanska stran sta poudarjali zavestno odločitev vsakega človeka, vsakomur sta dajali pravico, da se ne glede na svojo materinščino šteje k drugemu narodu, k drugi kulturi. Tej strani je ustrezalo načelo občevalnega jezika, jezika, ki ga je prebivalec uporabljal v družbi, v službi, ob delu, v svojem okolju. Nemci so imeli mesta Spodnje Štajerske za "pranemška mesta", Slovenci so pa imeli tudi v njih svoje "narodne domove" in kulturna središča. Celovec je bil od vseh strani obdan z občinami z nemško večino, lahko bi rekli, da je bil že na nemškem narodnostnem ozemlju, vendar je bil še vedno kulturno, gospodarsko in politično središče koroških Slovencev, še več, tu je imela sedež največja slovenska kulturna organizacija, družba sv. Mohorja, ki je imela pred prvo svetovno vojno okrog 80.000 članov iz vseh slovenskih pokrajin od Beneške Slovenije do Porabja in od Koroške do Istre, tako da bi lahko po karti gostote njenega članstva narisali meje nedosežene, a tako zelene Zedinjene Slovenije.

Narodnostno stanje se je neprestano spreminjalo. Ni se čez noč spreminjalo znanje jezika, pač pa sta se spreminjala sila in moč narodne zavesti, bodisi iz lastne volje bodisi zaradi pritiskov in drugih različnih, tudi naključnih vzrokov. Ko smo že pri Mohorjevi družbi: tudi pri njej se je število članov v nekaterih pokrajinah od leta do leta močno spreminjalo. Leta 1910 jih je bilo v Italiji, pretežno v Beneški Sloveniji, kar 337, tri leta pozneje samo še 140. Med ogrskimi Slovenci je v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno poraslo na 220, pa spet padlo pod 180. Pri popisih prebivalstva so npr. v Zagoričah na Koroškem našeli leta 1880 po občevalnem jeziku 26 Nemcev in 71 Slovencev, leta 1890 kar 77 Nemcev in 31 Slovencev, leta 1900 le 11 Nemcev in 101 Slovenca, leta 1910 pa 83 Nemcev in 14 Slovencev. Razpoloženje volilcev se je spreminjalo. Leta 1902 je bila slovenska stranka na Koroškem v depresiji in je dobila malo glasov, leto 1907 je bilo zmagoslavje splošne in enake volilne pravice in hud poraz nemškega nacionalizma, leta 1909 je v celovškem volilnem okraju splošne kurije proti vsem pričakovanjem dobil pri prvem glasovanju slovenski kandidat več glasov kot nemški in socialistični, leta 1911 pa je polom centralne zadružne blagajne v Celovcu spet silno znižal število slovenskih glasov.

Slovenci smo bili pred prvo svetovno vojno povsem razvit narod, toda manjkala nam je polovica meščanstva. Meje zavednega narodnega ozemlja so se neprestano menjavale, se širile v ugodnih trenutkih, ožile v drugih, v celoti pa so se zaskrb-ljujoče umikale na severu in ohrabrujoče utrjevale na zahodu.

Dostikrat je v narodnostnem boju prihajalo do večjih konfliktov. Narodno-obrambna družba sv. Cirila in Metoda je septembra 1908 sklicala svojo glavno skupščino v Ptuj, da bi s tem pokazala, da stoji Ptuj na slovenskih tleh. Ptujski Nemci so hoteli dokazati, da ni tako. Organizirali so protiakcijo, napadli so zboro-

valce ob prihodu vlakov in med potjo v Narodni dom metali vanje kamenje, gnila jajca, črnilo in druge tekočine, pljuvali nanje, jih suvali in pretepali s palicami in žilavkami v navzočnosti mestnih redarjev, ki niso nastopili proti napadalcem, kakor beremo v koledarju Ciril-Methodove družbe. V odgovor na to je prišlo v Ljubljani do velikih protinemških demonstracij, do razbijanja šip na nemških lokalih, snemanja nemških napisov na trgovinah in delavnicah. Ob nastopu vojaštva sta padli dve smrtni žrtvi, nato pa so sledile še nove slovenske akcije. Ljubljana je šele tedaj dobila na zunaj res slovensko lice.

Tak je bil torej čas, v katerem so nastale naše razglednice. Kakor je z njih hitro videti, so živeli naši kraji tedaj v dvojezičnem, včasih celo trijezičnem svetu. Nemščina in slovenščina sta bili deželna jezika na Kranjskem. Mnogi Slovenci so dosledno uporabljali samo slovenščino, Nemci samo nemščino - ogromno pa je bilo število ljudi, ki so imeli radi dvojezične napise. V teh dvojezičnih napisih se prepletata dve težnji. Eno poznamo tudi mi in je v navadi tudi drugod - navada, da daš na razglednico tudi angleški, francoski napis. Za to odprtost do sveta so takrat uporabljali nemščino.

Druga težnja izvira iz avstrijskih razmer, iz dvojezičnosti uradov, vzdušja, razmer, tradicije, vljudnosti, sledov podrejenosti. Z razglednic lahko vidimo, kako so Slovenci pred prvo svetovno vojno živeli poleg svojega še v treh kulturnih krogih: nemškem, ki je bil kot državni tudi največji, italijanskem in madžarskem, ki je bil najmanjši in omejen samo na Prekmurje in Porabje. Poleg jezikovne rabe, ki se nam kaže v napisih na razglednicah, pa ponekod lahko z razglednic razberemo še drugo jezikovno rabo, tisto na fotografiranih ali naslikanih predmetih, na hišah, trgovinah, gostilnah, uradih, železniških in avtobusnih postajah, vlakih, avtobusih in drugod.

Založniki in tiskarji naših razglednic so bili domačini, pa tudi iz zelo oddaljenih krajev. Naj jih navedemo samo nekaj: Zürich, Berlin, Leipzig, Dresden, Coburg, München, Nové město nad Metují, Innsbruck. Po številnosti te vrste razglednic iz naših krajev je prav gotovo na prvem mestu družina Schwidernoch, in sicer "umetniška tvrdka Karol Schwidernoch, Dunaj II, Pillersdorfgasse 4", pa manj pomembna T. Schwidernoch v Hackingu in A. Schwidernoch v Wagramu. Schwidernochovi so bili pripravljene delati razglednice za vse kraje in v vseh jezikih, kakor so želeli naročniki. Večina teh razglednic ima priljubljeni napis "pozdrav iz ...", zraven pa so v okroglih, ovalnih, pravokotnih in drugačnih okvirčkih in vinjetah sličice, ki kažejo kraj v celoti, pa še posamezne poglede na hribčke, gore, vrhove, slapove, cerkve, železniške postaje, gostilne, trgovine, pa še kakšne druge zanimivosti: rudarja, dekle v narodni noši, vriskajočega planinca ali pa steklenico slatine. Tudi po sedem sličic je na eni razglednici, vsaka sličica pa ima navadno še poseben napis. Razglednice so nemške, madžarske, slovenske, dvojezične. Naročil je bilo najbrž veliko, pa se je Schwidernoch včasih tudi zmotil: na slovensko razglednico iz Studenic je pomotoma pritisnil poljsko besedilo svoje firme: Zakład artystyczny Karola Schwidernochoa w Wiedniu, na slovensko razglednico iz Žužemberka pa mu je ušla na sličico gradu poljska beseda "zamek". Iz nemških

napisov na razglednicah nikakor ne smemo sklepati, da je bil naročnik nemško usmerjen. Mnogi so namreč namesto dvojezičnih razglednic raje naročali ene s samo nemškimi, druge s samo slovenskimi napisi. Kupec si je potem izbral tisto, ki je bila bolj všeč njegovim narodnostnim nazorom. Ljubljanski Grand Hôtel Union je bil slovensko podjetje. S svojimi dvoranami, saloni, sejnimi sobami, raznimi drugimi prostori in kotički je bil gotovo "razkošno opremljena palača, stavba vredna velikega mesta", kakor ga hvalijo v nekem vodniku tistega časa. Seveda si je Union naročil tudi nemške razglednice. Ker so jih delali v Zürichu, je najbrž prišlo do pomote: zastava, ki jo vidimo vihrati nad hotelom, gotovo ni ne slovenska ne avstrijska - njena razporeditev barvnih polj, navpična, ne vodoravna nam kaže tip francoske trobojnice.

Nekatere razglednice jasno kažejo svojo nacionalno naravnost. Taka je Sevnica, upodobljena na treh lipovih listih, v ozadju pa slovenska zastava. Take so sokolske razglednice, na katerih stoji pod lipovim drevesom na levi strani brumen sokol v uniformi, ki drži v rokah slovensko zastavico, pri nogah pa mu ležijo telovadne ročke - na desni strani razglednice pa je podoba kraja. Kakor nas nemško spodbudna razglednica Kočevja opozarja s svojimi verzi, da je kočevska dežela v nemških rokah in da ga ni vetra ne viharja, ki bi jim jo vzel, tako nam sokolska razglednica opisanega tipa svetuje, naj se nemške večine ne bojimo: "Sovražnikov se ne bojte, njih števila ne glejte!" Na drugačni sokolski razglednici za Celje so pič sokol, sokolski emblem, sličica Brega, slovenske primestne občine, sličica celjskega narodnega doma, v ozadju pa slovenska trobojnica. Nacionalne razglednice je izdajala tudi Ciril-Methodova družba s svojimi podružnicami: na levi Slomšek, na desni Slomškov rojstni dom, pod Slomškovo sliko pa bodrilni izrek "Naš materni jezik je varh prave vere" - ali pa na levi Jurčič, na desni njegova rojstna hiša, nad njo pa navedek iz Tugomera: "Tvrđ bodi, neizprôsen, mŏž jeklen, kadar braniti je česti in pravde narŏdu in jeziku svojemu!" Od teh ciril-metodovskih razglednic je po svoje najbolj zanimiva tista, ki je na njej v ovalni sliki prikazan Tomo Zupan, predsednik (takrat so rekli prvomestnik) družbe, pod njim pa "Tomo Zupanov dvorec Okroglo, postaja Sv. Jošt". Glavna slika kaže Sv. Jošt. Nacionalno usmerjenost kažejo seveda vse razglednice, ki je na njih slovenski narodni dom v kateremkoli kraju, v Trstu, istrskem Podgradu, Celju ali Mariboru, ali narodna čitalnica ali stavba kake narodne organizacije, pa razglednice, ki ob sliki kraja kažejo še kakega slovenskega pesnika, pisatelja, politika, javnega delavca. Duhovito humoristična razglednica kaže popolnoma črno tablo - to je Ljubljana ponoči, zraven pa so za osvetlitev v odprti škatlici pripravljene vžigalice, pa ne navadne, ampak vžigalice družbe sv. Cirila in Metoda z znanim napisom "Mal položi dar domu na altar!" So tudi narodno-spodbudne razglednice, ki niso vezane na kraj. Janko Trošt je ob prelomu stoletja izdal v Trstu razglednico, ki pod naslovom "Kje dom je moj?" kaže sedem mest: Trst in Gorico, na najodličnejšem mestu Ljubljano z vzhajajočim soncem in kranjskim deželnim grbom, pa še Novo mesto, ki se je takrat imenovalo Rudolfovo, Celje, Maribor in Celovec. Razglednica je zanimiva tudi zato, ker ima na drugi strani namesto običajnega slovenskega ali dvojezičnega napisa "Dopisnica-

Correspondenzkarte" natisnjeno "Dopisnica" v latinici in cirilici, prav tako tudi navodilo "Samo za naslov".

Seveda je iz naših krajev tudi veliko število nemško naravnanih razglednic. Nekaj jih je najti tudi v tej knjigi. Tu je razglednica ob posvetitvi zastave trgovskega pevskega društva v Mariboru. Muza v ospredju drži v rokah hrastovo vejico (ki je simbol nemštva, kakor je lipa simbol slovenstva), v ozadju je pogled na Maribor, kupce in prejemnike razglednice pa hrabrijo verzi nemškega pesnika in pisatelja Heinricha Wastiana, ki je bil tudi poslanec Maribora v zadnjem avstrijskem cesarskem parlamentu ter častni meščan številnih mest in trgov, ki so imeli tedaj nemško vodstvo: Maribora, Ptuja, Ormoža, Slovenske Bistrice, Lenarta v Slovenskih goricah.

Svojo narodno naravnost kažejo kupci in pisci razglednic najprej z izbiro pri nakupu, včasih - če ne dobijo takega blaga, kakor ga želijo - tudi s prečrtovanjem na razglednici natiskanega imena kraja in z dopisovanjem. Potem z lepljenjem tako imenovanih narodnih kolkov na razglednico. Največ teh narodnih kolkov v naši zbirki je izdala Ciril-Metodova družba. Na enem teh kolkov je upodobljen Karel Kotnik, veleposestnik in tovarnar z Verda pri Vrhniki, ki je svoje precej veliko premoženje (nad 400 000 kron) zapustil Ciril-Metodovi družbi. Podobne kolke so imele seveda tudi različne nemške organizacije. Tako je Schulverein (družba za vzdrževanje nemških šol na območjih, ki so se zdela Nemcem narodnostno ogrožena) izdal narodni kolek, ki je opozarjal na napad Slovencev na schulvereinsko šolo v Sevnici v septembru leta 1908, ob dogodkih, ki smo jih že omenili.

Svojevrsten način izražanja slovenske narodne zavednosti je bilo tudi pisanje v cirilici. To pisanje je bilo izraz slovanskega čustvovanja, ki je tedaj prevzemalo domala vse Slovence, kdaj pa kdaj podprto še z željo, da ne bi mogel vsakdo prebrati napisanega. Pisali so v cirilici, eni v ruski, drugi v srbski, katero so pač znali, besede so bile pa slovenske. "Kje ste danes? Se imate li dobro? Boljše gotovo, kakor jaz, ki sem samcat sam ..." piše nekdo iz Trsta 13. avgusta 1899 na razglednici iz Ajdovščine v srbski cirilici.

Gotovo je treba priznati, da so bile razglednice izpred prve svetovne vojne bolj raznolike, kot so današnje in da so bile bolj, kot so današnje, naklonjene majhnim krajem in neznatnim predmetom. Zdaj veljajo razglednice večinoma le pomembnim krajem in najvažnejšim spomenikom - tedaj pa so si naročale razglednice tudi majhne gostilne in trgovine v majhnih krajih. Seveda je imela razglednica pri tem dostikrat vlogo reklame, toda to nas prav nič ne moti. Prav od teh malih vaških, trških in mestnih ljudi je prihajala na razglednice tudi neka posebna osebna nota, kakršno danes močno pogrešamo, pa nas zato na teh starih slikah posebej razveseli in ogreje. Tu nas pozdravlja iz "letovišča Žirovnice" legendarni "Trebušnikov stric s sorodstvom", tu nas pozdravlja iz Bohinjske Bistrice "gostilna in prodajalna Janeza Mencingerja h. št. 103", skupaj s sliko pisatelja Mencingerja, njegovo rojstno hišo na Brodu, pogledom na Bohinjsko jezero in na Triglav, založnica razglednice pa je F. S. Mencingerjeva. Tu nas pozdravlja "najlepši razgled v Radovljici", restavracija R. Kunstelj. Tu nas pozdravlja celo razglednica čevljarkega mojstra

Josipa Vodopivca iz tržaške Bazovice. Tudi pisatelj in politik Ivan Tavčar si je omislil razglednico, ki nam s svojim napisom prinaša "pozdrav od dr. Tavčarjevih" z Visokega in kaže na treh sličicah nekdanji grad brižinskih škofov, vrt in obednico.

Razglednice nam kažejo splošne poglede na kraj, pa podrobnosti posameznih krajevnih delov in poslopij: cerkve, župnišča, kapelice, gradove in graščine, šole, hotele, gostilne in trgovine, rudnike, tovarne in druga podjetja, zdravilišča, bolnišnice, železniške in avtobusne postaje, mostove, slapove, sedeže društev in organizacij, oblasti in sodišč, spomenike in še mnogo drugega. Gore, planinske koč in izletniške točke predstavljajo, odkar se je začelo razvijati planinstvo, vabljivo področje za širjenje razgledniške motivike. Devetnajsto stoletje je bila doba železnic. Kraji, ki jih je odtlej povezovala železnica, so dobili možnost razvoja, tisti, ki so ostali stran od nje, so bili dostikrat zapisani propadu. Prva velika proga skozi naše kraje, z Dunaja skozi Maribor, Celje, Ljubljano in Postojno v Trst, je bila dokončana pred 130 leti. Če omenjamo samo pomembnejše proge, so sledile od severa proti jugu v naslednjem obdobju: koroška železnica, ki je povezovala Maribor s Celovcem in Beljakom ter nadaljevala pot ob Dravi navzgor, proga, ki je šla s Pragerskega proti vzhodu na Ptuj, Čakovec in Kotoribo ter naprej v Budimpešto; železnica iz Zidanega Mosta v Zagreb in naprej proti vzhodu in jugu, pa proga, ki je šla iz Trsta v Gorico, Videm (Udine) in še naprej proti zahodu. Nato je prišla na vrsto gorenjska proga, povezana z našim prvim političnim škandalom, o katerem se je govorilo leta in leta. Dr. Lovro Toman je namreč kot poslanec v dunajskem parlamentu leta 1867 glasoval po vladni želji in zato dobil koncesijo za to železnico, kar ga je med mnogimi Slovenci moralno omadeževalo. Gorenjska železnica je peljala iz Ljubljane v Trbiž in nato v Beljak. Kakor so takrat načrtovali, naj bi povezala Črno morje z Bodenskim jezerom ter odprla bogate ravnice Hrvaške in Slavonije svetovni trgovini. Kako malo so se uresničili ti veliki načrti! Po prvi vojni je ta proga zaradi rateške meje med Jesenicami in Ratečami-Planico postala lokalna, po drugi vojni pa so jo v času naše velike protizeložniške modrosti leta 1966 sploh porušili. Sledila je istrska proga od Divače do Pulja in reška od Šentpetra (Pivke) do Reke, pa savinjska proga od Celja do Velenja in nato do Dravograda - tudi ta konec smo po drugi vojni odpravili. V času, iz katerega so naše razglednice, sta rasli dve dolgo načrtovani in pričakovani progi. Prva je bila tako imenovana druga povezava severa s Trstom. Tedaj sta bila zgrajena karavanški in bohinjski predor, vsepovsod ob novi progi so začeli nastajati hoteli Triglav, Bohinj se je odprl tujskemu prometu, posebno za Tržačane, postavili so solkanski most, "največji kameniti obok sveta", kakor ga reklamira razglednica v slovenščini, nemščini in italijanščini. Tudi ta železnica zaradi novih državnih mej po prvi svetovni vojni ni več opravljala svojih velikih funkcij. Isto velja za drugo, dolensko železnico in njeno nadaljevanje, belokranjsko železnico, ki so jo odprli prometu tik pred prvo svetovno vojno. Po načrtih, iz katerih ni bilo nič, naj bi povezovala glavino avstrijskih dežel z Dalmacijo, ki je tudi spadala v avstrijsko polovico monarhije. Železnice v času naših razglednic niso bile več nekaj novega, bile pa so spoštovane in čaščene, zato tudi ni nič čudnega, da kaže toliko razglednic železniške

postaje ali mostove. Avtomobil je bil pred prvo svetovno vojno še v mladeniški dobi. Bil je nekaj novega in posebnega, zato kot nalašč za razglednice. Le pogledjmo si ponosno "avtomobilno postajo Logatec-Idrija" v Dolenjem Logatcu, pri restavraciji Franjo Hodnik. Še marsikaj drugega je zanimivega za pozorno oko na naših razglednicah. Upravno in geografsko nepodkovani založniki ali izdelovalci so pod "pozdrav iz Sorice - Gruss aus Sarz" napisali Krain (Küstenland), kakor da bi bila Kranjska del Primorja ali Primorje del Kranjske. Zato pa so v Mirni na Dolenjskem natančno zapisali svojo geografsko in časovno lego: "Mirna - 1913. Kranjsko, Avstrija, Evropa". Ko že govorimo o upravnih enotah, naj tu povemo, da so razglednice v tej knjigi urejene v glavnem po nekdanjih deželah, vendar ne dosledno. Stari občutki deželne pripadnosti so se po spremembah mej po prvi in po drugi svetovni vojni marsikje spremenili. Urednikom se je zdelo, da je ponekod zaradi pove-zave krajev in predelov med seboj bolje uporabiti druge kriterije.

Kraji so na naših razglednicah dostikrat povezani s podobo ljudi, ki so bili tam rojeni ali so kraj proslavili, s sliko njihove domačije, groba ali spomenika. Malo Nedeljo predstavljajo slike kraja, šole, Radoslava Razlaga, pesnika, pisatelja, prav-nika in politika, prvega slovenskega deželnega glavarja na Kranjskem, ki je bil tam blizu doma, in nagrobnika Antona Krempla, župnika, pisca prve zgodovinske knji-ge v slovenščini: Dogodivšine štajerske zemle. S kraji so povezane tudi posebne razglednice, ki kažejo sankanje, čolnarjenje, balinanje ali kako drugo dejavnost v kraju ali okolici, pa razglednice, ki kažejo člane telovadnega, glasbenega, godbene-ga, pevskega, bralnega, gasilskega društva ali mizarske, sirarske ali kake druge zadruge in organizacije. Od teh razglednic je le en korak do priložnostnih ali dogodkovnih razglednic, ki se nanašajo na določen dogodek, slavnost, proslavo, otvoritev, zborovanje ali pa tudi na žalostne in tragične dogodke, divjanje narave (povodnji, požare) ali pa divjanje ljudi. Teh razglednic je izredno veliko in bi bile lahko predmet posebnih publikacij. V knjigo je uvrščenih le nekaj. Tu je slika zad-nje poti Simona Gregorčiča "na hribčku Sv. Lovrenca na Libušnjem pri Kobaridu" 27. novembra 1906. Tu je slika Trentarjev, ki so 12. avgusta 1909 rešili kirurga in bakteriologa Josipa Stojca, ki je bil tri dni prej padel v severni steni Škrlatic. "Imel je precejšnje rano na desni nogi pri kolenu, levo nogo nad kolenom navadno zlom-ljeno, desno roko v zapestju komplicirano zlomljeno, levo roko nekoliko zvinjeno in eno rebro na levi strani zlomljeno," kakor je pisalo v Planinskem vestniku. Tam je bilo tudi rečeno, da "z veseljem smemo za gotovo pričakovati, da v kratkem času popolnoma ozdravi", vendar piše v Slovenskem biografskem leksikonu, da je do konca življenja trpel za poškodbami s tega plezanja. Tu je slika žalostnega požarne-ga dne v Mokronogu 19. avgusta 1911. Tu je slika prvega slavnostnega vlaka belo-kranjske železnice na semiškem kolodvoru 25. maja 1914.

Na koncu se še vprašajmo, koliko so stale razglednice. V zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno so prodajali razglednice navadno po 10 vinarjev, nanjo pa je bilo treba prilepiti znamko za 5 vinarjev (hellerjev). Koliko je bilo to? Avstrijski denar pred prvo vojno je bila krona (K), ki se je delila na 100 vinarjev (v). 10 vinarjev, kolikor je stala razglednica, je stala tudi številka dnevnika, recimo

Slovenskega naroda. 24 vinarjev je stala reklamka. Založba Reclam v Leipzigu je izdajala cenene broširane knjižice, v njih pa dela vse svetovne literature in filozofije, moderna in stara klasična dela. To je bila žepna knjiga tistega časa, neugledna, v drobnem tisku, brez platnic, toda poceni. Po teh "reklamkah" so slovenski študenti spoznavali svetovno literaturo. Seveda so stala 24 vinarjev le drobna dela do okrog sto strani, obsežnejša dela so obsegala več številok in so bila toliko dražja. Dickensov Dombey in sin je, recimo, obsegal 10 številok (3476-3485) in prek 1200 strani, izšel v dveh zvezkih in stal 2,40 K. 2 kroni je bila članarina Mohorjeve družbe, za ta denar pa je dobil član šest knjig - članarina je bila torej izredno nizka. 2 kroni je znašala tudi mesečna naročnina na Slovenski narod v Ljubljani z dostavo na dom. 6 vinarjev je stal kilogram krompirja, 24 v. kilogram soli ali rženega kruha, 32 v. kilogram pšeničnega kruha, 92 v. kilogram sladkorja, 1,40 K kilogram govedine, 1,50 K kilogram teletine, 1,70 K kilogram svinjine, 2,80 K kilogram masla in 3 krome kilogram kave. To so bile povprečne cene leta 1909 v Škofji Loki. Osemdnevni izlet z vlakom v Plzen, Prago in Tabor, s hrano trikrat na dan in s prenočišči v hotelih je stal v tretjem razredu 120 K, v drugem pa 140 K (1908). Kakšne so bile pa plače? Novomeško okrožno sodišče je bilo leta 1907 mnenja, "da so mezde dekline na deželi s stanovanjem, toda brez dajanja obleke prilično po 100 kron na leto" - to bi zneslo dobrih 8 kron na mesec. V Gorici je dobila dekline v profesorski družini ob postelji in hrani pa še kakih darilih po 22 kron na mesec (1911). Učitelji na Kranjskem so bili v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno razdeljeni na štiri razrede. V četrtem je bila letna plača 1000 K (mesečna torej 83 K), v tretjem 1200, v drugem 1400, za učiteljice le 1260, v prvem za učitelje 1600 (mesečno 133), za učiteljice 1440 (mesečno 120) K.

Srednješolski profesor je imel pred upokojitvijo z dokladami vred 572 kron na mesec, pokojnine pa potem 500 kron na mesec. Tedanje cene in plače so se, da ne govorimo o socialnih razlikah, ki so bile močno drugačne od današnjih, razlikovale od naših sedanjih razmer predvsem po dveh značilnostih: po stabilnosti in zlati valuti. Cene so se seveda tudi tedaj spreminjale. Tedanji časopisi so polni tožb o strašni draginji, o stalnih podražitvah. Da, tako so govorili takrat, ker so bili navajeni na stalnost! V primerjavi z današnjimi pa so bile tedanje cene in plače res zelo stalne. Vsa Evropa je imela tedaj zlato valuto. Zlatniki za 10 kron so tehtali 3387 mg in imeli 3048 mg zlata. Svobodno so krožili okrog in na sedežih narodne banke na Dunaju in v Budimpešti je bilo mogoče tudi bankovce menjati v zlatnike. Po dogovoru, imenovanem "latinska unija", je bil francoski frank vreden prav toliko kot švicarski ali kot italijanska lira, španska pezeta, srbski dinar, grška drahma, bolgarski lev. Vsaka teh enot je veljala 95 avstrijskih vinarjev. Zlata valuta je omogočala, da si potoval po Evropi, ne da bi trpel zaradi šibke vrednosti svojega denarja. Da, kar se denarja tiče, so to res bili zlati časi - seveda, če si denarja kaj imel. Revščine in uboštva je bilo gotovo več kakor danes. S prvo svetovno vojno je bilo "zlate dobe" konec, svet po njej pa je bil zelo drugačen od prejšnjega, tega, ki nam ga kaže ta zbirka razglednic.

DIE SLOWENEN VOR DEM ERSTEN WELTKRIEG (Zusammenfassung)

Aus den Ansichtskarten kann man ersehen, wie sich die Slowenen vor dem Ersten Weltkrieg neben der eigenen Kultur noch in drei weiteren Kulturkreisen bewegten: im deutschen, der als staatlicher auch der größte war, im italienischen an der Adriaküste und im ungarischen, der der kleinste war und nur auf einige zu Ungarn gehörende Orte beschränkt blieb. Neben dem Sprachgebrauch, der sich in der Beschriftung der Ansichtskarten äußert, kann man fallweise aus den Ansichtskarten auch einen anderen Sprachgebrauch ersehen, jenen der fotografierten Häuser und Gegenstände. Die Verleger und Drucker dieser Ansichtskarten waren Einheimische, aber auch Fremde aus sehr weit entfernten Ortschaften Österreichs, Deutschlands, der Schweiz usw. Die Familie *Schwidernoch* aus Wien nahm hinsichtlich der Häufigkeit ihrer Ansichtskarten sicherlich den ersten Platz ein, denn sie war bereit, Ansichtskarten für jeden Ort und in allen Sprachen anzufertigen, wie es eben die Auftraggeber wünschten. Auf Grund der deutschen Bezeichnungen auf den Ansichtskarten darf man keineswegs annehmen, daß der Besteller deutsch eingestellt war. Viele bestellten statt zweisprachiger Bezeichnungen getrennte, nur deutsche oder nur slowenische Karten und der Käufer entschied sich für jene Ansichtskarte, die seiner nationalen Einstellung besser entsprach. Etliche Ansichtskarten zeigten aber deutlich ihre nationale Ausrichtung. Die Käufer von Ansichtskarten strichen häufig Benennungen in einer ihnen nicht genehmen Sprache durch. Eine spezifische Ausdrucksweise für das Vorhandensein eines slowenischen Nationalbewußtseins war auch die russische oder serbische cyrillische Schrift, aber in slowenischer Sprache. Vor dem Ersten Weltkrieg waren die Ansichtskarten weit mannigfaltiger als die heutigen, und sie waren gegenüber kleinen Siedlungen und unbedeutenden Gegenständen aufgeschlossener.

SLOVENCİ V ČASU CANKARJEVEGA PREDAVANJA O JUGOSLOVANSTVU

*Izšlo v Časopisu za zgodovino in narodopisje 22 (57), letnik
1986/2, str. 197-204.*

Zgodovinar ne bi bil zgodovinar, ko ne bi na začetku razpravljanja o času Cankarjevega predavanja o Slovencih in Jugoslovanih 12. aprila 1913 segel nekoliko nazaj, v sredo 19. stoletja. Takrat so Slovenci kljub vsej tradiciji od Trubarja naprej in kljub Prešernovi veličini pravzaprav šele začeli svojo pot v moderno nacijo. Sloveščina je bila v bistvu jezik kmetov, maloštevilnega delavstva in nižjih plasti mestnega prebivalstva, jezik poučnih in nabožnih knjig, namenjenih tem ljudem. Nemščina je v uradih popolnoma prevladovala, bila je pogovorni in dopisovalni jezik slovenskih izobražencev. Tudi večina rojenih Slovencev ne bi znala pismeno prav uradovati v slovenskem jeziku. Odtlej pa do konca stoletja pa so Slovenci izredno močno napredovali. Po revoluciji 1848 so začeli izhajati državni in deželni uradni listi; vse besedilo so prevajali tudi v sloveščino. Za jezik se je uradno uveljavilo ime "slovenski", tako da so začele izginjati oznake "kranjski" ali "windisch". V gimnazijah so za slovenske dijake uvedli sloveščino kot obvezen predmet. Nove generacije izobražencev so obvladale sloveščino bistveno boljše kakor prejšnje. V ustavnem življenju po letu 1861 se je, sprva z obotavljanjem in počasi, oblikovala sloveščina kot parlamentarni jezik. Leta 1867 se je pri volitvah prvič pokazalo, da ima slovensko narodno gibanje zlasti na kmetih množično oporo in Valentin Zarnik je upravičeno zapisal, da šele zdaj "smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu, da živi, da se zrelo politiško giblje in da nismo samo narodopisen pojem".¹ Mohorjeva družba, Slovenska matica, Dramatično društvo in druge organizacije so širile slovensko knjigo. Nastajala je slovenska strokovna in znanstvena terminologija, začela se je kazati znanost v sloveščini. Skratka, na koncu 19. stoletja so imeli Slovenci že povsem izoblikovan jezik, razvito kulturo, znanost in umetnost, bili so moderen, pravi narod. Niso nas predstavljali samo pesniki in pisatelji, kakor marsikdo zmotno misli. Imeli smo politike, znanstvenike, stranke, gospodarska, politična, kulturna, športna in druga društva. Razvoj zadnjih štirideset let 19. stoletja je pokazal vso našo moč, odpornost in voljo do življenja, premobilil je domala ves ogromni zaostanek, ki nas je težil še iz srednjega veka, in nam prinesel največji vzpon v vsej naši zgodovini. Če smo imeli pred letom 1848 en sam tednik na skromnih štirih straneh formata današnjega Teleksa ali Mladine, smo imeli v času Cankarjevega predavanja pet dnevnikov (liberalni Slovenski narod, katoliškega Slovenca, tržaško Edinost, socialistično Zarjo, "neodvisni" liberalni Dan) in še kopico pokrajinskih in strokovnih glasil, tednikov in mesečnikov.

¹ Novice 6. febr. 1867.

Ivan Cankar

Hinko Smrekar: Ivan Cankar, Slovenci in Jugoslovani (risba s tušem, 1913)

Pogled nazaj bi moral torej leta 1913 navdajati Slovence s ponosom in zadovoljstvom. Vendar temu ni bilo tako. Prevladoval je globok pesimizem. Ne brez vzroka. Mnogo je bilo zaskrbljujočih stvari. Dosežki slovenskih politikov v dunajskem parlamentu niso bili taki, da bi vzbujali zadovoljstvo. Vse najpomembnejše slovenske želje, z Zedinjeno Slovenijo na čelu, so ostajale neuresničljive ali pa so bile zavračane kot recimo zahteve po univerzi. Gospodarski razvoj ni bil zadovoljiv. Moderne industrije je bilo premalo in v vseh velikih podjetjih je gospodoval tuj, zlasti nemški kapital. Marsikaj starega je propadlo, tako domala vse železarstvo s stoletno tradicijo, propadlo zlasti zato, ker je zmanjkalo domače rude. Propadle so tudi druge panoge (prevoznništvo, domače obrti itd.), ki so dajale slovenskemu človeku na kmetih stranski zaslužek. Posledica je bilo izseljevanje, ki je pobralo večino vsega prirastka prebivalstva. Sredi 18. stoletja (1750) je bilo prebivalstva naše današnje R Slovenije še za dobrega pol odstotka (0,58) prebivalstva Evrope -

pred prvo svetovno vojno (1910) pa manj, le še dobrega četrta odstotka (0,29).² Delež slovenskega prebivalstva se je zmanjšal od leta 1880 do 1910 skoraj v vseh deželah, v Istri in na Goriškem le neznatno, na Štajerskem od 33 % na 29 %, na Koroškem celo od 30 % na 21 %. Povsod je bil temu vzrok manjši porast prebivalstva v slovenskih delih dežel, na Štajerskem in Koroškem pa je bil drugi in nevarnejši vzrok germanizacija. Italijanizacija se je ustavila in slovenski življenjski v Gorici in Trstu se je krepil. Trst je postal največje slovensko mesto, saj je štel 1910 56.916 oseb s slovenskim občevalnim jezikom, Ljubljana pa je imela tedaj vsega skupaj 41.727 prebivalcev. Ob tej kar ugodni sliki zahodne meje je bil položaj na severni strani prav katastrofalen. Na Spodnjem Štajerskem se je število občin z nemško večino dvignilo od 18 (1880) na 34 (1910). Na Koroškem je bilo 1880 60 občin, ki so imele nad 90 % slovenskega prebivalstva. Na ozemlju teh občin je prebivalstvo do leta 1910 rahlo nazadovalo (od 83.371 na 82.185), delež Nemcev po občevalnem jeziku je narasel od 3 % na 21 % (od 2366 na 17.135), delež Slovencev pa padel od 96 % na 78 % (od 80.397 na 64.418).³ Razširjenje volilne pravice na vse polnoletne moške državljane slovenskim strankam marsikje ni bilo v korist. Dotlej so bili njihovi glavni volilci zavedni kmečki gospodarji, za pridobivanje novih množic volilcev pa niso imele ne širokopoteznosti ne dovolj sredstev in niso bile kos nemškim nacionalističnim organizacijam, katerih metode so imele v sebi že marsikaj tega, kar se je pozneje pokazalo kot hitlerjansko. Marsikje je bila usoda cele občine odvisna od opredelitve enega samega pomembnega človeka. Ko se je največja usnjarna v Šoštanj opredelila na nemško stran, se je zasukala na nemška stran tudi jezikovna in volilna podoba celega mesta. Prej je imela občina slovensko večino (1900 908 : 179) in sta bili pri volitvah slovenska in nemška stran približno enako močni. Leta 1910 se je zapisalo za nemški občevalni jezik 874 ljudi, za slovenskega pa samo 368. Pri volitvah s splošno moško volilno pravico (1907, 1911) je zmagala nemška stranka, leta 1911 kar s 134 glasovi proti 33 slovenskim in 18 socialističnim.⁴ Tako Nemci kot Slovenci so imeli narodnoobrambna društva, ki naj bi z zbiranjem prispevkov, organiziranjem vesellic, prodajo narodnih kolkov, razglednic in drugih drobnarij, pa z volili premožnih rodoljubov ustanavljala in vzdrževala šole - toda slovenska sredstva so bila neprimerno manjša od nemških, ki so se stekala z vsega ogromnega nemškega narodnostnega ozemlja.

Vse take žalostne ugotovitve so krepile med Slovenci občutek, da sami ne bomo ničesar dosegli, da smo obsojeni na smrt, da nas more rešiti samo nekaj večjega in močnejšega kot je slovenstvo. Ta občutek ni bil nov. Spremljal je Slovence na vsej njihovi poti. Tolažbe in poguma so iskali v slovanstvu in jugoslovanstvu.

Prva je bila misel na slovanske brate, na njihovo številnost in razprostranjenost, vera v njihovo bodočnost. Josip Vošnjak je dan pred svojo smrtjo (21. 10. 1911)

² D. Vogeljik: Razvoj prebivalstva Slovenije zadnjih dvesto let z jugoslovanske in evropske perspektive, Ljubljana 1965 (Ekonomski zbornik 7, sn. 5), str. 80.

³ V. Melik: O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti 1861-1918, Zgodovinski časopis 24, 1970, str. 43 oz. na str. 213 naše knjige.

⁴ J. Vošnjak: Spomini, Ljubljana 1982, str. 643, 644.

zapisal: "O večni Bog, bodi milostljiv duši moji! Ne sodi je preostro! Blagoslovi moj ubogi slovenski narod, da bi združen z drugimi Slovani dosegel vzvišeni cilj, ki si mu ga v svoji neskončni modrosti določil v zgodovini človeštva".⁵ V letih 1907-1910 se je precej razmahnilo novoslovanstvo (neoslavizem), gibanje, katerega glavni predstavnik je bil mladočehski politik dr. Karel Kramář, od Slovencev pa je v njem z veliko vnemo deloval Ivan Hribar. Neoslavizem se je zavzemal za sodelovanje vseh slovanskih narodov na podlagi enakosti svobode in bratstva, računal na Rusijo kot ustavno državo in skušal avstrijsko zunanjo politiko navezati na Rusijo. Skrhal se je zaradi nesoglasij med slovanskimi narodi. Glede avstrijskega razvoja je bil Hribar dostikrat prepričan, da bo država prej ali slej postala slovanska po svoji politiki, kakor je bila slovanska po večini svojega prebivalstva. Ko je volilna reforma leta 1907 dvignila število slovanskih poslancev v dunajskem parlamentu na enega nad polovico (259 od 516 = 50,2 %), je zapisal, da so v novem parlamentu "Slovani postali tako močan faktor, da ni daleč oni čas, ko bodo Nemci potisnjeni v vlogo druge odločilne potence v naši državi".⁶

Druga misel, jugoslovanstvo, je imela prav tako dolgo tradicijo. Moč te ideje je imela različne plime in oseke. Glavna praktična preizkušnja jugoslovanstva je bila Hrvaška, saj so imeli Srbi na ozemlju banske Hrvaške četrtno prebivalcev. Odnosi med temi Srbi in Hrvati so bili zdaj dobri, zdaj slabi. V osemdesetih letih 19. stoletja so bili izrazito slabi, proti koncu stoletja pa so se začeli popravljati in v začetku novega stoletja je prišlo do hrvatsko-srbske koalicije, ki je postala najmočnejša stranka na Hrvaškem. Med Slovenci je nad vsemi drugimi orientacijami vedno bolj zmagovalo jugoslovanstvo, ki je prevladalo v vseh treh strankah, katoliški, liberalni in socialistični, in postalo glavna značilnost slovenske politične in kulturne misli. Uspehi ideje so se kazali na zelo različnih področjih. Omenimo naj le jugoslovanske umetniške razstave: maja 1912 je bila četrta v Beogradu. Jugoslovanska ideja ni bila ena sama. Bilo jih je precej, vsaka stranka je imela svojo, pa tudi tu so bile razlike, tako da niti ena stranka ni imela enotnih predstav. Včasih so imeli pred očmi samo avstro-ogrske Jugoslovane, včasih vse Jugoslovane, do druge balkanske vojne večinoma z Bolgari vred. Iz različnih razlogov vprašanje avstrijskega ali neavstrijskega okvira ni bilo v ospredju tedanjih razglabljanj - le nam, ki vemo, da je bilo nedolgo zatem monarhije konec, se zdi, da bi moralo biti. Mladi prepovedovci so imeli odkrito protiavstrijske zamisli in so stremeli po razbitju monarhije. Večina slovenskih jugoslovanskih konceptov je bila navezana na Avstrijo v trdovratnem upanju, da bo država nazadnje le našla našim narodom naklonjeno pot. Kranjski deželni zbor je januarja 1909 pozdravil aneksijo Bosne in Hercegovine kot "prvi korak k združenju vseh južnih Slovanov naše monarhije v državnoopraven samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije". Pot k uresničenju takega načrta je mogla biti dvojna: s preureditvijo monarhije v federacijo enakopravnih narodov ali s spre-

⁵ Prav tam, str. 665.

⁶ I. Hribar: *Moji spomini*, II. del, Ljubljana 1984², str. 640.

membo dualizma v trializem, z jugoslovansko državo kot tretjo sestavno enoto. S področja Avstro-Ogrske je segala jugoslovanska ideja na Balkan, spet v različnih oblikah in zasnovah. Splošno mnenje je bilo, da bi se morala Avstro-Ogrska povezati z balkanskimi Slovani, živeti z njimi v prijateljstvu, jim pomagati. Henrik Tuma je videl bodočnost Avstrije v njeni naslonitvi na jugoslovanske narode ob Jadranskem morju. Osvobojeni jugoslovanski narodi federalistične Avstrije bi pritegnili k sebi sonarodnjake v samostojnih balkanskih državah in bi se federacija podonavskih narodov združila s federacijo balkanskih.⁷ Tudi v avstrijski zunanji politiki je začelo igrati "jugoslovansko vprašanje" čedalje večjo vlogo. Avstrijske vladne kroge je začela vedno bolj motiti Srbija, vedno več so govorili o velikosrbskih načrtih in vedno bolj se je krepila misel, da je treba Srbijo kaznovati.

Višek navdušenja za jugoslovanstvo je prinesla prva balkanska vojna, ki se je začela oktobra 1912 in je brž pa začetku dala štirim zaveznikom (Črni gori, Srbiji, Bolgariji in Grčiji) velike zmage. Srbska vojska je zmagala pri Kumanovu, zasedla Skopje in Bitolo, pa tudi Drač ob jadranski obali. Bolgari so zmagali pri Lozengradu in Lüle-Burgazu. Lozengrad so rekli Bolgari, tako je pisal tedanji slovenski tisk in govoril Cankar; v zahodni Evropi so uporabljali tedanje turško ime Kirk-Kilise (= 40 cerkva), zdaj se imenuje kraj Kirk-lareli.

Solun sta dosegli grška in bolgarska vojska, toda turška posadka se je predala Grkom. 3. decembra je bilo sklenjeno premirje (ki pa ni veljalo za grško-turško bojišče). Mirovna pogajanja so se začela 16. decembra v Londonu. Mnogo večjo vlogo kot razgovori med vojnimi nasprotniki je imela konferenca veleposlanikov. Ta je odločala o vseh velikih vprašanjih in je takoj v začetku sklenila ustanovitev avtonomne albanske države, kar sta posebej želeli Avstro-Ogrska in Italija. S tem je bil Srbiji zaprt izhod na morje. Velesile so določile albanske meje: pogajanja in mešetarenja v naslednjih mesecih so odločala o usodi posameznih mest, Debra, Prizrena, Djakovice, Peći, Skadra in drugih. Do konca marca je bila meja na tem delu domenjena. Premirja je bilo konec 3. februarja. Po obnovi sovražnosti je najprej padel oblegani Odrin (Edirne) 26. marca. Tak je bil položaj, ko je imel Cankar 12. aprila svoj govor. Nesoglasja med zavezniki so se v tem času tudi že kazala. 23. aprila je padel Skadar v roke Črnogorcem, vendar so ga morali 14. maja na zahtevo velesil izprazniti, ker je bil dodeljen Albaniji. 30. maja je bil v Londonu podpisan mir. V njem so bile določene nove turške meje, ne pa meje med zavezniškimi državami. Glede teh so bila nesoglasja čedalje hujša. Srbija in Grčija sta se laže sporazumeli in sta 1. junija sklenili zavezniško pogodbo, Bolgarija pa je z napadom na obe 30. junija skušala rešiti spore v svojo korist. Bila pa je premagana, proti njej sta nastopili tudi Romunija in Turčija. 10. avgusta je bil podpisan mir v Bukarešti, ki je razdelil Makedonijo. Druga balkanska vojna je prinesla Slovencem precejšnjo razočaranje. Dala je nov konkreten dokaz za stalno slovansko neslogo, od katere so

⁷ H. Tuma: Iz mojega življenja, Ljubljana 1937, str. 430, 439.

imeli korist neslovanski narodi (Grki, Romuni in Turki), vendar pa ta "bratomorni boj" ni spremenil slovenske jugoslovanske usmerjenosti.

Za velik del slovenskega jugoslovanstva tega časa je bilo značilno pretiravanje. Poleg navdušenja za medsebojno spoznavanje, sodelovanje in podpiranje se je pojavljala še značilna slovenska bolezen samoodrekanja in samoodpovedovanja. To se je kazalo najprej v teoriji, da smo vsi Jugoslovani en sam narod. To teorijo so na tak ali drugačen način sprejemale vse tri naše stranke. Pri tem so bili eni mnenja, da so Jugoslovani že en sam narod, drugi pa, da morajo postati in da bodo postali en narod. 20. oktobra 1912 sta se združili vseslovenska ljudska stranka in hrvaška pravaška stranka v hrvaško-slovensko stranko prava z dvema predsednikoma. Resolucija je govorila o hrvaško-slovenskem narodu. Resolucija jugoslovanske socialnodemokratske konference v ljubljanskem hotelu Tivoli novembra 1909 je izjavljala: "Avstro-ogrski Jugoslovani smatrajo za končni smoter svojega narodno-političnega stremljenja popolno narodno združitev vseh Jugoslovanov ne glede na različnost imena, vere, pisave in dialektov ali jezikov. Kot deli velikega enotnega naroda stremimo, da se konstituiramo kot enoten narod, ne glede na vse umetno napravljene državnoopravne in politične pregraje, želeči skupno nacionalno-avtonomno kulturno življenje kot svobodna enota v popolnoma demokratični konfederaciji narodov." To stališče je bilo pojasnjeno in utemeljeno takole: "Dejstvo je, da so se poedini deli jugoslovanstva vsled politične razcepljenosti, vsled dotik z raznimi tujimi narodi, vsled vplivanja raznih gospodarskih sfer v marsičem diferencirali. Na drugi strani pa je dejstvo, da vse tekom časa nastale razlike po svoji naravi in po svojem obsegu niso take, da bi opravičevale separatizem posameznih delov in cepitev na štiri narode, osobito je ta separatizem škodljiv, ker noben izmed teh posameznih delov nimá moči, da izobrazi svoje narodno življenje. Nasprotno pa bi si mogli vsi deli kot ena narodna celota ustvariti vse pogoje narodnega življenja in krepkega kulturnega razvoja v prid sebi in splošni kulturi. Jugoslovanska socialna demokracija smatra sedanje jugoslovanske narode le za elemente, ki naj ustvarijo enoten narod, in konstatira, da treba v svrhu oživotvoritve te enotnosti smotrnega skupnega kulturnega in političnega dela, ne glede na današnje politične formacije in meje. Zlasti smatra potrebnim sporazumljenje o skupnem narodnem jeziku in pravopisu kot prvem predpogoju popolnega enotnega narodnega življenja Jugoslovanov. To pa je dosegljivo le s sistematično postopno kulturno politiko v vseh delih tega naroda."⁸

Liberalna revija Veda je priredila posebno anketo o jugoslovanskem vprašanju.⁹ Na vprašanje, "ali je okrožje slovenskega jezika dovolj veliko, da se morejo uspešno razvijati vse panoge književnosti in znanosti?", je velika večina odgovorila, da je premajhno, in je iz tega izvajala potrebo po jezikovnem približevanju. Pri tem so nekateri mislili na resnično medsebojno približevanje, ob katerem bi gradili enotno znanstveno terminologijo, trebili germanizme in turcizme ter tako enakopravno

⁸ Zgodovinski arhiv KPJ, 5: Socialistično gibanje v Sloveniji 1869-1920, Beograd 1951, str. 202.

⁹ Veda 3, 1913 prinaša ponovno vprašalnik (str. 97), odgovore, kakor so prihajali, in Knafličev zaključek (str. 516).

zbliževali jezike. Drugi so bili mnenja, da morajo Slovenci za znanstveno pisanje sprejeti srbohrvaščino. Tretji so bili prepričani, da bi bilo vsako nasilno opuščanje slovenščine škodljivo, da bi se to smelo storiti šele po političnem združenju ali na naraven način, morebiti celo čez dolgo časa. Fran Ilešič, predsednik Slovenske matice in glavni glasnik oživiljenega "ilirizma" ali "novoilirizma" je zapisal: "Kakor je jezik najjasnejši znak naroda, tako je jezikovno edinstvo tudi najjasnejši znak narodnega edinstva. Politično in stvarno-kulturno edinstvo ne more po naravi stvariti same dolgo biti brez jezikovnega edinstva in ne more brez tega-le edinstva biti trdno ... Kot bodoči rezultat razvoja si želim popolno edinstvo Slovencev in Hrvatov. En vrhovni knjižni jezik bo pri tem nastajal in nastal sam na sebi brez težkega nasilstva in bo najsigurnejši znak onega edinstva ... Ni želeli, da Slovenci sedaj hipoma in za vse kulturno-javno življenje opuste svoj jezik. Treba je pa čim intenzivneje pospeševati popolno pasivno znanje hrv.-srbskega jezika; kdor si pa prilasti tudi njega znanje, je pravi človek naše bodočnosti; zlasti bi morali možje znanosti gledati, da pišejo čisto znanstvene stvari srbo-hrvatski ... Politična združitev bi brezdvomno močno pospešila jezikovno zблиževanje in končno združitev. Pa tudi pred politično združitvijo je jezikovno zблиževanje mogoče in potrebno."¹⁰ Henrik Tuma je bil mnenja, da bi "vsled sorodnosti narodnosti in političnega jedinstva samorodno nastopila prostovoljna asimilacija". Zapisal je, da "mase stopajo na dan, nov človek z drugačno kulturo duha, in izbaciva narečja manjših narodov", zato bo "po politični združitvi in s pomočjo socialističnih mas" nastal na avstrijskem jugu skupen jezik.¹¹

Katoliški filozof Aleš Ušeničnik je menil v Času: če Slovenci in Hrvati še niso en narod, zakaj ne bi mogli postati en narod? Saj so narodi največkrat tvorbe asimilacije (Španci, Francozi, Angleži, Bolgari).¹² Bil je tudi mnenja, "da je iz Slovencev in Hrvatov lažje ustvariti en narod kot pa iz Hrvatov in Srbov. Sicer Hrvate in Srbe družijo jezik ... toda nam se zdi mnogo večjega pomena kot jezik vsa duševna kultura. Ta pa Srbe in Hrvate loči, Hrvate in Slovence pa družijo. Nas Slovence in Hrvate zapadna kultura družijo, bizantinska kultura Srbe od Hrvatov loči." Narodna združitev se Ušeničniku ni zdela kar sama ob sebi nujna, ampak smiselna le pod določenimi pogoji, namreč, "če sami zase v današnjih kulturnih bojih ne bomo mogli vzdržati in razvijati svoje kulturne individualnosti", in, "če nam združenje da tisto moč, ki je sami zase nimamo". Tretji predpogoj se mu je zdelo politično združenje: "vsa ta vzajemna pomoč bi bila namreč brez poprejšnjega političnega zedinjenja domala ničeva". Postavil je tudi paradoksalno trditve, da, če bi se pod naštetimi pogoji združili s Hrvati, "ne bi pravzaprav svoje narodnosti žrtvovali, ampak bi svojo narodnost šele dobili". Razlago tej trditvi je dal naslednjo: "če se asimiliramo Hrvatom, v veliki meri mi asimiliramo: oni bi nam dali svoj bolj raz-

¹⁰ Prav tam, str. 105, 106.

¹¹ Prav tam, str. 366, 372, 374.

¹² Čas 7, 1913, str. 240.

viti in bolj razširjeni jezik, mi bi jim dali premnogo elementov svoje kulture. Če abstrahiramo od jezika, bi postali bolj Hrvati Slovenci kot pa Slovenci Hrvati.”¹³

Tako gledanje je pomenilo seveda tudi precej drugačno vrednotenje preteklosti, Trubarja in Prešerna. Ko je Ilesič pisal o Trubarjevi odločitvi za slovenski jezik, je menil, da si Slovenci in Hrvati “takrat nismo bili tujci niti bratje, bili smo prav za prav eno ... Jezično-kulturno smo postali dvoje baš v protestantski dobi”.¹⁴ Iz tega je sledila za Ilesiča tudi razlika med Trubarjem in Lutrom: “Luter je s svojim delom združil Nemce preko vseh političnih in verskih mej v enem knjižnem jeziku, Trubar nas je prej ločil”.¹⁵ Josip Gruden je presojal, da je Trubar dolensjkemu narečju “pripomogel do zmage, a je zavrnil edinstvo s Hrvati”.¹⁶

Ob tem obupovanju nad slovenskim jezikom, ko je kar najbolj prevladala misel, da je treba vsaj znanstvene stvari takoj pisati v srbohrvaščini, pa v praksi nihče ni začel pisati razprav v srbohrvaščini, nihče ni opuščal slovenščine. Narobe, prav v tem času je slovenska znanstvena produkcija močno porasla.

V navdušenju za jugoslovanstvo so se nekateri že odrekli vsaki misli na slovenske interese. Po srbsko-grško-bolgarski vojni so se pojavili svarilni članki, ki so primerjali Slovence z ravnokar premaganimi Bolgari. Po eni takih misli je uničila Bolgare, ki so jim pravili balkanski Čehi ali balkanski Slovenci, visoka samozavest separatističnega gesla Bog in Bolgari. To je nauk za nas Slovence, ki v primerjavi z ostalimi Jugoslovani vidimo samo svoje vrline, se ponášamo s svojo treznostjo, gospodarsko organizacijo, delavnostjo, razkazujemo svoj kulturni imperializem. Zavedati se moramo, da imamo pomen in bodočnost samo v intimni zvezi z ostalim jugoslovanstvom. Vse naše jugoslovansko ozemlje moramo imeti za svoje, tako da nam je vseeno, kateri izmed nas gospodari tu, kateri tam. Vseeno nam mora biti, ali imamo Koper ali Kopar, ali je v Portorožu slovenska ali hrvaška šola.¹⁷

Tako se nam torej v času, ko bi bili Slovenci zaradi marsičesa lahko samozavestni, kaže slika prevladujočega pesimizma in strahu, strahu pred agresivnim nemškim nacionalizmom, pred osamljenostjo in pred uničenjem. Ideje, ki so nastale v tem strahu in pesimizmu, so bile ob vseh zdravih sestavinah in pravilnih ugotovitvah pretežno konfuzne in nerealne, rojene iz popolnega nepoznavanja položaja in resničnih razmer med jugoslovanskimi narodi, polne iluzij in utvar, napačnih predstav, razen tega pa še polne neverjetnega odrekanja samemu sebi, svoji preteklosti in bodočnosti. Videti je bilo, kakor da sta res samo dve možnosti: ali da se ponemčimo ali da utonemo v jugoslovanstvu. Tisti, ki so drugače mislili, so bili v defenzivi.

V takem ozračju je imel seveda govor Ivana Cankarja 12. aprila 1913 posebna vrednost. To vrednost vidimo danes iz daljave veliko bolj jasno kot pa so jo videli

¹³ Prav tam, str. 435, 436.

¹⁴ Trubarjev zbornik (Zbornik Slovenske matice X), Ljubljana 1908, str. XXVII, XXVIII.

¹⁵ Prav tam, str. XXIX.

¹⁶ Slovenec 7. sept. 1908.

¹⁷ Slovenski narod 28. jul. 1913, Veda 3, 1913, str. 504.

takrat, sredi vrvenja. Tudi spoštovanje do Cankarjevih političnih in kulturnih sodb je danes večje. Ker vemo, kaj se je po letu 1913 zgodilo, občudujemo danes Cankarjev preroški čut, videnje v bodočnost, s katerim je zaznal bližnji propad Avstrije, nastanek Jugoslavije in za poznejši čas še posebej "zvezno republiko jugoslovansko". S pravilnim občutkom je rekel Cankar, da imajo utopije "že od nekdaj to čudno lastnost, da se po navadi uresničujejo". Glavna vsebina in vrednost govora, ki ga lahko znova in znova prebiramo, pa je v njegovi razmejitvi pozitivnih in negativnih strani takratnega (pa tudi poznejšega) slovenskega jugoslovanstva. Pozitivno je bilo "naravno, potrebno in razveseljivo" stremenje po medsebojnem seznanjanju, zblíževanju, sporazumevanju in sodelovanju, negativno je bila pretiravanje, ki se je zdelo Cankarju "žalostno in smešno, ali žalostno precej bolj" - miselnost, ki je hotela biti samo jugoslovanska, ki se je odpovedovala slovenstvu, enakopravnosti in enakovrednosti med jugoslovanskimi narodi, posebnostim in različnostim kulture, posebnim interesom, slovenskemu jeziku, imenu in domovini, lastnemu ponosu in samozavesti.

THE SLOVENES IN THE TIME OF CANKAR'S LECTURE ON YUGOSLAVISM

(Summary)

During the second half of the 19th century the Slovenes brought it to their greatest development in their history and surmounted nearly all the enormous arrears which have still heavily weighed on them since the Middle Ages. From an undeveloped nation they became a modern nation, from the language of peasants the literary language became completely formed. Before the year 1848 there existed only one weekly paper on 4 pages of octavo size, and before the First World War there were five daily newspapers, weekly and monthly papers, provincial and professional gazettes.

In the year 1913 the Slovenes were mostly pessimists in spite of these successes. The reasons for it were: a weak economical development, too little modern industry, the decline of the traditional iron manufacture, an enormous emigration, a conflicting generation on the northern nationality boundaries. All this aroused the feeling that the Slovenes would decay unless something stronger, the Slavism or Yugoslavism, saved them. Between 1907 and 1910 the Slavism showed itself especially in the form of a Neoslavicism, whose main representative was the young Czech Kramář, and the Slovene adherent Ivan Hribar. Since the last decade of the 19th century the Yugoslavism has strengthened and has become the main characteristic of Slovene political and cultural thought. The first Balkan War brought the culmination of enthusiasm for the Yugoslavism. Exaggeration was characteristic for a great part of the Slovene Yugoslavism of that time: the theory that all Yugoslavs are only one nation which was in one or other manner accepted by the Catholic, National-progressive and Socialist Party; the persuasion that it is necessary to give up the Slovene language partly immediately or in the future; the denouncement of Slovene interests, a complete subordination to the Yugoslav community. Against such exaggerations appeared Ivan Cankar with the lecture on Slovenes and Yugoslavs on April 12th 1913.

LETO 1918 V SLOVENSKI ZGODOVINI

Referat s XXIV. zborovanja slovenskih zgodovinarjev na Ptujju od 28. do 30. septembra 1988. Izšlo v Zgodovinskem časopisu 42 (1988)4, str. 522-532. Pred tem je tekst objavil Nedeljski dnevnik 9. in 16. okt. 1988, ponatisnil pa ga je tudi Koroški kole-dar 1989, str. 44-51.

Zgodovina kot veda o preteklosti ima dve veliki nalogi: ugotavljanje dejstev in ocenjevanje dogodkov in procesov. O letu 1918 imamo mnogo spominov, monografij in člankov, vendar pa je še precej vprašanj in pogledov, ki čakajo raziskovalcev. Pri ugotavljanju dejstev in razmer nas dostikrat moti pisanje, kakor se je pojavilo po letu 1918, pisanje, ki se je prilagajalo novemu stanju, novi državi, novi gospodujoči ideologiji, gledalo na vse avstrijsko negativno, skušalo sebe in svoje predstaviti kot predhodnike jugoslovanstva, nasprotnike pa kot avstrijake.

Glede ocene leta 1918 se najbrž vsi strinjamo, da je bilo to leto eno najusodnejših v slovenski zgodovini, po svojem pomenu primerljivo s pokristjanjenjem Karantancev okrog leta 750, s Trubarjevo odločitvijo za samostojen slovenski jezik in narod leta 1550, ali z začetkom boja očeta Marka Pohlina in drugih preroditeljev za enakopravnost slovenske kulture v evropski skupnosti narodov leta 1768.

Razlika med avstrijsko in protiavstrijsko orientacijo je bila pred prvo svetovno vojno drugačna, kakor pa si danes, po propadu monarhije, to predstavljamo. Če izvzamemo maloštevilne ekstremiste, absolutne nasprotnike Avstrije na eni strani in absolutne Avstrijce, tiste, ki jim je bila Avstrija vse, lastni narod pa nič, na drugi strani, je ogromna večina Slovencev (o ogrskih in beneških tu ne govorim) sprejemala Avstrijo kot danost, ob kateri neke bližnje uresničljive druge možnosti ni bilo, čeprav so ob mislih na slovanstvo sanjali o različnih rešitvah. Slovenci so živeli v avstrijskem svetu in njegovem prostoru, ki je predstavljal svojevrstno kulturno celoto. Najbolj so poznali nemško kulturo, toda s srcem so bili povsem navezani na slovanstvo. Prepričani o tisočletnem boju med germanstvom in slovanstvom so verovali v zmago slovanstva, ki bo nekoč prišla. Bili so navezani na dinastijo, vendar je bilo obenem mnogim žal, da ni v davni bitki pri Dürnkrotu in Jedenspeignu zmagal češki Přemysl Otokar¹ ali da niso namesto celjskih grofov rajši izumrli Habsburžani. V Avstriji so videli varstvo pred aspiracijami Nemčije in Italije, zahtevali pa so njeno preureditev in enakopravnost narodov; s tako, kakršna je bila, niso bili zadovoljni, zlasti ne z dualizmom. Ob nadaljnji napačni politiki se jim je zdel mogoč tudi razpad države. Častili so cesarja kot najvišjo in nesporno avtoriteto, vzvišeno nad narodi in strankami, od njega so mnogi pričakovali državniške rešitve iz krize, ki je, kot se jim je zdelo, parlamentarizem ni bil sposoben dati. Ljubljanski župan Hribar je bil tri leta pred vojno prepričan, da ni daleč čas, ko

¹ Tako že v delu Anton Krempl, Dogodivšine štajerske zemle, V Gradci 1845, str. 120 in naslednje.

bodo imeli Slovani v Avstriji prvo besedo, in še po vojni je zapisal v spominih, da bi Avstrija ne propadla, če bi se posrečil neoslavistični načrt za avstrijsko-rusko zvezo.² Za Hribarja, ki je bil odstavljen od županstva in med vojno zaprt in konfiriran, prav lahko rečemo, da je bil za Avstrijo in proti njej - bil je zanjo, kolikor je upal, da bo slovanska, bil je proti njej, kolikor je bila protislovanska.

Nacionalni spopadi so postajali vedno hujši. Vendar so poleg nestrpnosti, mržnje in sovraštva živeli v istem času in v istem prostoru tudi razumevanje, sodelovanje in pripravljenost na kompromise, celo v politiki, kakor kažejo moravski in bukovinski sporazum, volilna reforma 1907 in še kaj. Vrsta najrazličnejših načrtov o tem, kako bi bilo treba preurediti Avstrijo, predstavlja pravo bogastvo misli, obenem pa svojevrstno priča na eni strani o krizi države, na drugi pa tudi o njeni življenjski sili, saj za umirajoče navadno ne delamo programov. Težko je reči, ali bi prevladali dezintegracijski ali nasprotni tokovi, če ne bi prišlo do 1. svetovne vojne. Vojna je vse odločila. Najbrž je bilo leto 1914 mnogo bolj usodno kot leto 1918, ki je le plačalo račun za to, kar je vojna sprožila.

Slovinci so v ustavni dobi izredno napredovali in postali pred prvo vojno povsem razvit narod z razvito kulturo, znanostjo in umetnostjo, s povsem izoblikovanim jezikom in jasno politično voljo. Vendar so se upravičeno čutili zelo ogrožene od daleč močnejšega nemštva, zlasti na koroški in štajerski narodnostni meji. Pomoč so iskali v slovanstvu, v okviru slovanstva pa vedno bolj v jugoslovanski ideji. Ta je lahko zajemala vse južne Slovane, sedanje Jugoslovane brez Bolgarov ali pa samo avstro-ogrške Slovence, Hrvate in Srbe. Slovenci so z veseljem spremljali zблиžanje med Hrvati in Srbi in se vanj vključevali, tudi zato, ker so se bali, da bi jih Srbi in Hrvati izpustili iz svojih programov in načrtovali bodočnost sami zase, brez njih. Jugoslovansko idejo so sprejele vse tri slovenske stranke, vsaka na svoj način. Triumf te ideje je bila zmagovita prva balkanska vojna, za slovansko čustvanje pa precejšen udarec "bratomorni" srbsko-bolgarski spopad. Vendar je bila ta motnja kmalu pozabljena. Ugled zmagovite Srbije je močno porasel. Kakor slovanska tako tudi jugoslovanska ideja ni bila nujno protiavstrijska. Vprašanje okvira ni bilo v ospredju tedanjih razglabljanj, le nam, ki vemo, da je bilo Avstrije kmalu zatem konec, se zdi, da bi moralo biti. Jugoslovanska ideja je bila avstrijska pri trizizmu, protiavstrijska pri preporodovcih, lahko je povezovala zamisli federacije avstro-ogrskih narodov in balkanske federacije kot pri socialnih demokratih. Krek je menil, da bo do jugoslovanskega združenja gotovo prišlo, in je propagiral misel, da bi najprej dosegli svoj namen avstrijski Jugoslovani, balkanski pa bi se potem naslonili nanje.³ Ni pa se mu zdelo nemogoče tudi to, da bi avstrijski Jugoslovani ne dosegli svojih pravic in bi iskali naslonitve na balkanske rojake. Podobno, s čisto drugačnega stališča je računal avstrijski zunanji minister Berchtold, da bo prišlo do zedinjenja Jugoslovanov v okviru Avstrije in na škodo Srbije, ali pa pod zaščito

² Glej Ivan Hribar, *Moji spomini*, II. del, Ljubljana 1984², str. 640, 642.

³ Glej Ivan Dolenc, *Koledar Družbe sv. Mohorja 1919*, str. 104.

Srbije na škodo Avstrije. Prav zato se mu je zdel obračun s Srbijo življenjska nujnost habsburške monarhije.⁴ Ta ideja je tudi sprožila prvo svetovno vojno.

Ne nujen, pač pa prevladujoče pogost znak jugoslovanske ideje je bilo mnenje, da so vsi Jugoslovani en sam narod ali da bodo to postali. Ta misel se je rodila iz teorije o političnem narodu, iz občutka manjvrednosti, češ, če so Nemci ob vsej množini narečij en sam narod, moramo biti tudi mi, iz ideje hrvaško-srbskega naroda, ki naj bi rešila vprašanje medsebojnih odnosov na Hrvaškem in ki so se ji priključevali tudi Slovenci, da ne bi izpadli iz skupnosti, pa iz naivnega prepričanja, da bo poudarjanje enotnosti enotnost tudi ustvarilo. Iz ideje o enem narodu ni nujno sledila težnja po enem jeziku, bila pa je z njim v zvezi. Občutek majhnosti in zaradi tega gospodarske nerentabilnosti slovenščine je povzročal razmišljanja o potrebnem ožjem ali širšem opuščanju slovenščine. Rojevale so se različne fantastične teorije. Filozof Aleš Ušeničnik si je predstavljal združitev Slovencev in Hrvatov: "oni bi nam dali svoj bolj razviti in bolj razširjeni jezik, mi bi jim dali premnogo elementov svoje kulture".⁵ Henrik Tuma je pisal, da stopa na dan "nov človek z drugačno kulturo duha, in izbaciva narečja manjših narodov", zato bo "po politični združitvi in s pomočjo socialističnih mas" nastal na avstrijskem jugu skupen jezik.⁶ Tako je rasla med Slovenci miselnost, ki se je odpovedovala zdaj slovenskemu jeziku, zdaj slovenskim interesom, zdaj lastnemu ponosu. Pojavljale so se predstave o veličini srbske preteklosti in o ničvrednosti slovenske zgodovine. Kakor slovanska je bila tudi jugoslovanska ideja pri Slovencih povezana z zelo slabim poznavanjem jugoslovanskih narodov, njihovega življenja, problemov, značajev, tradicije, mentalitete. Veliko je bilo navdušenja, malo ali nič stvarnosti. Vse to se je pozneje močno maščevalo.

Ob začetku vojne je izbruhnil nemški nacionalizem z vso silo. Aretacije in zasramovanja zavednih Slovencev, tudi povsem lojalnih duhovnikov na Štajerskem in Koroškem, so napravile na ves narod porazen vtis. Zaradi teh razočaranj, izkušenj ali naravne previdnosti so slovenski politiki že kmalu začeli hladno in trezno iskati poti, ki bi zavarovale koristi slovenskega naroda, če zmaga ta ali oni bojujočih se taborov. Majska deklaracija, ki je zahtevala "na temelju narodnega načela in hrvaškega državnega prava, naj se vsa ozemlja monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, zedinijo pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega tujega narodnega gospodstva in zgrajeno na demokratični podlagi", se po svojem zahtevku ni dosti razlikovala od resolucije kranjskega deželnega zbora januarja 1909, ki je pozdravljala aneksijo v upanju, da je to "prvi korak k združenju vseh južnih Slovanov naše monarhije v državnopraven samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije". Toda resoluciji iz leta 1909 ni sledila nobena akcija, majniški izjavi pa vedno močnejše deklaracijsko gibanje z zahtevo po popolni pravici do samoodločbe. V izredno zani-

⁴ Glej Đorđe Dj. Stanković, Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje, 1, Beograd 1985, str. 130, 138.

⁵ Čas 7, 1913, str. 435, 436.

⁶ Veda 3, 1913, str. 372, 374.

mivem procesu so se na Slovenskem in drugod v monarhiji začeli ob stari državni oblasti pojavljati narodni sveti, ki so bili najprej zastopniki narodnih strank, potem pa vedno bolj organi oblasti, tako da je nastalo dvovladje, ki je trajalo, dokler ni stara oblast odšla. Vse do tega konca je le malokje prišlo do odprtih konfliktov. Tako je izginjal avstrijski okvir. Protiavstrijski radikalizem se je krepil ob nerazumevanju avstrijske in ogrske vlade za jugoslovansko vprašanje in ob mednarodnem položaju, ko so nazadnje vsi bežali s potaplajoče se ladje, da jih ne bi bilo mogoče šteti med premagance. Škof Jeglič je s svojo osebno avtoriteto bistveno pripomogel k porazu Šušteršičevega tabora in k zmagi Krekove in Koroščeve smeri, pa je še 5. novembra, po nastanku države Slovencev, Hrvatov in Srbov menil, da zveza z dinastijo še ni pretrgana.⁷

Vloga Slovencev v gibanju avstrijskih Jugoslovanov je bila močna. Jugoslovanski klub je štel ob majski deklaraciji 20 Slovencev, 11 Hrvatov in 2 Srba, predsednik je bil Korošec. Narodni svet v Ljubljani je bil prvotno zamišljen kot cislajtanski, vendar do vključitve Dalmacije ni prišlo.⁸ Sedež vrhovnega narodnega sveta je bil od začetka namenjen Zagrebu; tudi temu in s tem državi Slovencev, Hrvatov in Srbov je bil na čelu Korošec, vendar te zadnje funkcije v Zagrebu zaradi odsotnosti ni opravljal.

Srbski državi je širjenje v smer, ki se ji je zdela najbolj naravna, proti zahodu v Bosno, zaprla Avstro-Ogrska, širjenje proti jugu pa je pomenilo pot na ozemlja, kjer srbsko prebivalstvo ni bilo v večini. Samo odločitev velesil je preprečila, da si ni Srbija v balkanskih vojnah prisvojila severne Albanije in s tem dohoda do Jadranskega morja. Sporazum z Grčijo in poraz Bolgarije sta ji pridobila Vardarsko Makedonijo. Z osvobodilno misijo se je v teh vojnah mešala želja po ozemeljskem širjenju brez ozira na prebivalstvo, naslonjena na zgodovinsko tradicijo, ekonomske potrebe in bagateliziranje manj razvitih.

Ena najbolj negativnih posledic velikih selitev prebivalstva v zvezi s Turki je, da ni mogoče potegniti nikakršne narodnostne meje med Srbi in Hrvati. Leta 1910 je bilo v Bosni in Hercegovini 43 % Srbov, v Hrvaški in Slavoniji 25 %, v Dalmaciji 16 %, toda le del Srbov je živel ob meji s Srbijo in Črno goro. Velik del jih je prebival precej na široko na hrvaški in bosanski strani zahodne bosansko-hrvaške meje in na jugu tedanje hrvaško-dalmatinsko-bosanske tromeje, torej zelo daleč od Srbije, del pa še drugod. Nekateri predeli so imeli močno srbsko večino, v nekaterih pa je bilo prebivalstvo močno mešano. Pomanjkanje narodnostne meje je imelo usodne posledice. Združitev vsega srbskega ozemlja je bila mogoča le na škodo sosedov in s kršenjem njihovih pravic. Tako Hrvati kot Srbi so si lastili vse bosansko-hercegovsko prebivalstvo ali pa vsaj njegov muslimanski del zase. Mnogim hrvaškim strankam se je zdelo nedopustno, da bi Srbi mogli biti na Hrvaškem nacija, nekatere so začenjale pravo vojno proti srbskemu imenu. Iz takih razmer so rasla trenja, prepiri, zlasti pa nerazumevanje, sumničenje in nezaupanje, ki ga tudi

⁷ Nova revija 7, 1988, str. 1093.

⁸ Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971, str. 244, 246.

obdobja sodelovanja niso mogla pregnati. Ideja, da so Srbi in Hrvati en sam narod, ni prinesla konec težav. To nam jasno kažejo trenja med srbsko vlado in Jugoslovanskim odborom med prvo svetovno vojno. Srbska vlada je 7. decembra 1914 izjavila, da je to veliki boj "v trenutkih, ko se je začel, postal obenem boj za osvoboditev in združitve vseh naših nesvobodnih bratov Srbov, Hrvatov in Slovencev".⁹ Srbiji bi najbolj ustrezala razširitev srbskega državnega sistema (imena, ustave, zakonov) na novo ozemlje, Jugoslovanski odbor pa si je predstavljal združitve v novo državo. Večina politikov in znanstvenikov Srbije si je predstavljal, da mora biti v novi državi zagotovljeno Srbiji vodstvo, prevlada v vrhovih in upravi. Zato je bila za unitarizem, za enotno, centralistično državo, morda z lokalnimi samoupravami, nikakor pa ne za federalizem, avtonomijo in druge posebnosti Hrvaške in avstrijskih dežel, za različne zakonodaje. Take ideje so Srbi radi označevali kot nekaj tujega, tipično avstrijskega, torej negativnega. Kot argument proti federalizmu so navajali tudi srbsko prebivalstvo v Avstro-Ogrski in pomanjkanje srbsko-hrvaške narodnostne meje.¹⁰ Srbija ne bi pristala na to, da ne osvobodijo in združijo vseh Srbov, so rekli, pa tudi Srbi iz Avstro-Ogrske hočejo priti v Srbijo.¹¹ Konec koncev, je menil Pašić, ima Srbija pravico osvoboditi te avstro-ogrške Srbe - Hrvati in Slovenci pa naj potem napravijo kar hočejo.¹²

Srbski strani se je zdelo, da bo v novi državi večina srbska. Cvijić jo je računal na dobrih 60 %. Pašić še več.¹³ Tudi Trumbić je dejal na Krfu, da računa s srbsko večino in da mora zato poskrbeti za zaščito manjšine.¹⁴ Vendar je bilo po vojni vsega pravoslavnega prebivalstva brez Romunov, torej Srbov, Črnogorcev, Makedoncev, Rusov, le slabih 45 %.¹⁵ Druga stran je v Ženevi poudarjala, da je avstro-ogrskih Jugoslovancev dvakrat toliko kot prebivalcev Srbije in Črne gore.¹⁶ Po prvem popisu prebivalstva in ureditvi mej je znašal ta delež 62 %. Slovencev je bilo v kraljevini SHS za slabo desetino (9 %).

Jugoslovansko gibanje v antantnem taboru je po uspehih in moči zaostalo za češkoslovaškim. Glavni vzrok so bila trenja med srbsko vlado in Jugoslovanskim odborom. Podobna nasprotja so se kazala proti koncu leta 1918 v procesu združevanja države Slovencev, Hrvatov in Srbov s Srbijo. Pri vseh teh trenjih ni bila enotna nobena stran. Mnenja so se spreminjala, v vsakem taboru so bile razlike. Srbijanska opozicija je včasih nastopila proti Pašiću, med avstro-ogrskimi Jugoslovani pa so dostikrat z rojaki iz Srbije potegnili Srbi, pa tudi med Hrvati in Slovenci je del sprejemal centralistične koncepte. Prav tako je na stališča vplival vsakokratni mednarodni položaj. Vprašanje je, kolikšen je bil pri italijanski nevarno-

Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb 1920, str. 10.

⁹ Stanković, str. 219.

¹⁰ Dragoslav Janković, Jugoslovensko pitanje i krfska deklaracija 1917. godine, Beograd 1967, str. 240.

¹¹ Stanković 1, str. 232; 2, str. 201.

¹² Jovan Cvijić, Govori i članci, 2. Beograd 1921, str. 70. Stanković 1, str. 211, 231.

¹³ Janković, str. 246.

¹⁴ Prethodni rezultati popisa stanovništva u kraljevini SHS, Sarajevo 1924, UVOD.

¹⁵ Dragoslav Janković i Bogdan Krizman, Grada o stvaranju jugoslovenske države, Beograd 1964, str. 528.

Manifestacija v Ljubljani ob ustanovitvi SHS 29. oktobra 1918

sti delež resnične nevarnosti, kolikšen pa delež pritiska za rešitev v smislu Srbije. Pri vseh pogajanjih je imela Srbija nedvomno prednost, ki so jo dajale: lastna država, srbska manjšina v hrvaških deželah in Bosni, trdnejša stališča, poudarjanje lastne vrednosti, večje zavesti, osvobodilnega poslanstva, demokratične tradicije. Avstro-ogrski Jugoslovani so bili proti vsemu temu v nekakšni defenzivi. Pašić je bil poražen le pri ženevskem sporazumu, ki pa je takoj padel v vodo.

Srbija avstrijskih Jugoslovancev ni osvobodila. Njihov boj za svobodno državo se je intenzivno razvijal, ko je bila Srbija še trdno v sovražnikovih rokah. Sredi avgusta 1918 je nemško vrhovno poveljstvo ugotovilo, da je nadaljevanje vojne brezizgledno. Avstro-Ogrska se je obrnila 14. septembra z mirovno noto na vse vojskujoče sile, na solunski fronti, ki je bila v vsem vojnem dogajanju stransko bojišče, pa se je prav tega dne s topniško pripravo začela ofenziva. Država Slovencev, Hrvatov in Srbov je nastala 29. oktobra, Beograd pa je bil osvojen tri dni pozneje in z njim skoraj vsa Srbija.

Združitev države Slovencev, Hrvatov in Srbov s Srbijo je bila predvidena, ne vemo pa, kdaj bi do nje prišlo, če ne bi bila izsiljena. Izsilila jo je Srbija s stališči Srbov, pa tudi nekaterih drugih, v zagrebškem Narodnem svetu, pripravljen pa je bil tudi še drug način: proglašanje združitve s Srbijo v posameznih krajih. Tako je narodni svet v Banja Luki 27. novembra proglasil popolno združitev s kraljevino Srbijo.¹⁷

Ob splošnem navdušenju za združitev vsega jugoslovanskega ozemlja pa je bilo tudi nekaj drugačnih glasov. Naj omenim malo znan članek socialista ing. Antona Štebija v novembrski številki Demokracije. V njem pravi pisec: "Narodno-politična stremjenja imajo v svojem bistvu centrifugalne moči, ki povzročijo lahko pri malenkostnih diferencah velike učinke. Danes še nočemo pojmiti in uvideti te resnice, ker se bojimo, da bi pri tem spoznanju trpelo naše stremljenje po najširšem ujedinenju. A gotovo je, da pride po kratkem času skupnega življenja med Slovenci, Hrvati in Srbi do narodno-političnih bojov, mogoče do srditejših, kakor so se le kdaj bili npr. med nami in Nemci. Saj je ravno jugoslovanska zgodovina polna takih bojov. Plemenske različnosti so energetične sile, ki se do danes še niso prav nič izenačile; zato ni upravičeno pričakovanje, da bo bodočnost očiščena narodnih bojov. K jugoslovanskemu narodu prištevamo Slovence, Hrvate in Srbe iz monarhije, Srbe iz obeh kraljevin, Bolgare in Makedonce. Ti deli morajo postati eno telo, pravi idealist. Dejansko je pa to združenje nemogoče, ker kljub enotnemu jeziku zijajo nepremostljivi prepadi med posameznimi plemeni." To utemeljuje z razliko v narodni psihi. Slovence in Hrvate ima za slabe, nerodne politike, Srbe za zelo spretne. Slovence in Hrvate za solidne trgovce, "srbski trgovec je špekulant, brezobziren". "Moje mnenje je" pravi potem, "da je v interesu mirnega in naravnega razvoja države, da ostanejo Srbi onkraj Save, Donave in Drine zase v svoji hiši, v svojem gospodarstvu, in le Srbi tokraj to naravne meje naj tvorijo del jugoslovanske države, ker so tako pomešani med Hrvate, da jih ni mogoče izločiti iz tega telesa."¹⁸ To mnenje je bilo takrat neuresničljivo in tako nenavadno, da je uredništvo, ki ga je vodila Štebijeva sestra Alojzija, dodalo, da se z izvajanjem avtorja o združitvi s Srbijo ne strinja.¹⁹

Rešitve po prvi svetovni vojni so uvrstile Slovence deloma med zmagovalce, deloma med poražence. Zmagovalci so bili, ker je bilo konec nemškega vodstva in nevarnosti germanizacije, ker je postala slovenščina edini jezik šol in uradov, ker je nastala slovenska univerza, ker se je v celoti uveljavil slovenski upravni in sodni aparat - vendar se je to zgodilo le na dveh tretjinah slovenskega narodnostnega ozemlja. Porazenci so bili v plebiscitu na Koroškem, porazenci so bili na ozemlju, ki ga je dobila Italija, zlasti porazenci so bili v Trstu, ki je bil sicer vedno italijanski, a pred vojno obenem tudi največje slovensko mesto. Porazenci so bili tudi v Jugoslaviji zaradi novega načina upravljanja in urejanja zadev. Veselju nad zdru-

¹⁷ Prav tam, str. 659.

¹⁸ Demokracija 1918, str. 256.

¹⁹ Prav tam, str. 263.

žitvijo z najbližjimi sorodniki po jeziku se je zelo naglo pridružilo razočaranje, razočaranje nad mentaliteto novega državnega središča, nad drugačnimi gospodarskimi in političnimi navadami, nad orientalno miselnostjo, kakor je to imenoval veliki srbofil Hribar,²⁰ nad centralizmom, ki je bil zaradi razlik v mentaliteti toliko bolj neznosen, nad nacionalnimi boji. Srbi, ki so leta 1918 odklanjali oznako Jugoslavija, češ da zmanjšuje srbsko vlogo in pomen, da diši po avstrijsčini in da se med Srbi ne bo udomačila,²¹ so se sčasoma odločili zanjo in postali nosilci jugoslovanske misli in imena. Govorjenje o srbskohrvatskoslovenskem narodu, enem narodu s tremi plemeni so bile včasih neškodljive fraze, včasih pa so resno ogrožale slovenske interese. Del Slovencev je podpiral centralizem, nastopal zoper vsakršno slovensko individualnost, in vse slovenske težnje obsojal kot separatizem.

Po drugi svetovni vojni smo dobili socializem, federacijo, lastno republiko, ki je po ustavi celo suverena. Ob vseh velikih razlikah v družbi in državi pa so ostali mnogi problemi podobni kakor prej. Ostale so razlike v mentaliteti in kulturi, oddaljenost od Evrope in primitivizem sta se najbrž povečala, nacionalni problemi so se obogatili z novimi narodi, zlasti pa z novimi težavami, odnos med centralno oblastjo in republikami se je neprestano spreminjal. Sedanje prevladujoče tendence v smeri centralizacije so nam nevarne. Take države, kakor jo imamo ta trenutek, si gotovo nismo želeli. Ne vemo, kaj nam bo prinesel naslednji dan, vemo pa, da hočemo kot samostojen narod in še posebej zato, ker smo majhni, živeti na svojem ozemlju po svoji volji in na svoj način. Od uresničenja teh zahtev bo odvisna tudi naša ocena leta 1918.

DAS JAHR 1918 IN DER SLOWENISCHEN GESCHICHTE (Zusammenfassung)

Der Unterschied zwischen der pro-österreichischen und der gegen Österreich gerichteten Orientierung war vor dem Ersten Weltkrieg anders geartet als wir uns das heute vorstellen können. Die Slowenen lebten in einem Raum, der eine besondere kulturelle Einheit bildete. Am besten kannten sie die deutsche Kultur, ihr Herz gehörte aber dem Slawentum. In der Geschichte erblickten sie einen tausendjährigen Kampf zwischen Germanentum und Slawentum, letztendlich den Sieg der Slawen erwartend. In Österreich sehen sie den Garanten gegen die Aufteilung des slowenischen Territoriums zwischen Deutschland und Italien; mit der bestehenden politischen Situation, vor allem mit dem Dualismus konnten sie aber nicht zufrieden sein. Ivan Hribar war drei Jahre vor dem Ersten Weltkrieg davon überzeugt, daß die Zeit nicht weit sei, in der die Slawen in Österreich tonangebend sein würden. Von ihm, der als Bürgermeister von Ljubljana abgesetzt wurde und während des Krieges interniert war, könnte man sagen: Er war für und auch gegen Österreich - für Österreich in seiner Hoffnung, daß es slawisch werden würde, und gegen Österreich, insofern es antislawisch war.

²⁰ Hribar, str. 650.

²¹ Janković, str. 229-231, Stanković 1, str. 209, 220, 221.

Die nationalen Auseinandersetzungen nahmen ständig zu und wurden immer schärfer. Dennoch existierten damals neben Intoleranz, Haß und Feindschaft gleichzeitig auch Verständnis, Zusammenarbeit und Bereitschaft zum Kompromiß. Es läßt sich schwer sagen, ob nun - wenn es nicht zum Ersten Krieg gekommen wäre - die desintegrierenden oder die diesen entgegengesetzten Faktoren die Oberhand behalten hätten. Es war aber der Krieg, der alles entschied.

Den Slowenen gelang in den letzten 40 Jahren des vergangenen Jahrhunderts die Entwicklung zu einer voll entfalteten Nation, kulturell und im Hinblick auf den politischen Willen anderen Nationen gleich. Jedoch fühlten sie sich zu Recht von dem weitaus stärkeren Deutschtum sehr bedroht, vor allem an der Kärntner und der steirischen Nationalitätengrenze. Hilfe suchte man im Slawentum, in diesem Rahmen aber immer mehr in der jugoslawischen Idee. Letztere konnte entweder alle Südslawen, die heutigen Jugoslawen, umfassen, oder aber nur die innerhalb Österreich-Ungarns lebenden Slowenen, Kroaten und Serben. Die Slowenen verfolgten mit Anteilnahme die sich anbahnende Annäherung zwischen Kroaten und Serben und schlossen sich, auch aus der Furcht heraus, jene könnten sie aus ihren Programmen auslassen und die Zukunft ohne sie planen, dieser an. Einen Triumph der jugoslawischen Idee stellte der Erste Balkankrieg dar. Die jugoslawische Idee war pro-österreichisch beim Trialismus, anti-österreichisch bei den Anhängern von Preporod, wies aber noch viele andere Varianten auf. Ein immer wiederholendes Kennzeichen der jugoslawischen Idee war die Meinung, alle Jugoslawen seien eine einzige Nation oder würden es doch werden. Das Gefühl der eigenen Kleinheit und wirtschaftlichen Bedeutungslosigkeit des Slowenischen ließ Gedanken aufkommen, es lasse Sprache in engerem und breiterem Sinne aufzugeben. So verbreitete sich unter den Slowenen eine Denkweise, den eigenen Interessen und dem eigenen slowenischen Stolz zu entsagen. Die jugoslawischen Völker, ihr Charakter, ihre Traditionen, ihre Mentalität waren den Slowenen nicht ausreichend bekannt. Die Begeisterung war groß, aber ohne jede Beziehung zur Wirklichkeit.

Mit Kriegsbeginn brach der Deutschnationalismus mit aller Kraft hervor. Arretierenden, Schmähungen und Verhöhnungen bewußter Slowenen, auch durchaus loyaler Pfarrer in der Steiermark und Kärnten, hinterließen bei der slowenischen Nation einen niederschmetternden Eindruck.

Wegen dieser enttäuschenden Erfahrungen und aus einer natürlichen Vorsicht heraus, begannen die slowenischen Politiker schon bald, sehr kühl und nüchtern kalkulierend, einen Weg zu suchen, der die Interessen der slowenischen Nation - ob nun die eine oder andere Seite im Weltkrieg siegen würde - wahren könnte. Auf die Deklaration der jugoslawischen Abgeordneten im Reichsrat am 30. Mai 1917 folgte eine stark zunehmende Deklarationsbewegung. In Slowenien und anderswo in der Monarchie begannen sich neben der alten Staatsmacht Nationalräte zu organisieren, die zunächst als Vertreter der Parteien in Erscheinung traten, später aber immer mehr als Organe der Macht. Die Doppelregierung währte solange, bis die alte Macht gewichen war. Der anti-österreichische Radikalismus wurde genährt durch das Unverständnis der österreichischen und ungarischen Regierung für die jugoslawische Frage und angesichts der internationalen Lage, bei der am Ende alle das sinkende Schiff verließen, um nicht den Besiegten zugerechnet zu werden.

Eine der negativsten Folgen der großen Bevölkerungsverschiebungen im Zusammenhang mit den Türken ist, daß keinerlei nationale Grenze zwischen den Serben und Kroaten gezogen werden kann. Im Jahr 1910 gab es in Bosnien und der Herzegowina 43 % Serben, in Kroatien und Slawonien 25 % und in Dalmatien 16 %. Eine Vereinigung des serbischen Gebiets war nur auf Kosten der Nachbarn und durch die Verletzung ihrer

Rechte möglich. Sowohl die Serben als auch die Kroaten beanspruchten die gesamte bosnisch-herzegowinische Bevölkerung oder wenigstens deren moslemischen Teil für sich. Vielen kroatischen Parteien kam es unzulässig vor, daß die Serben in Kroatien eine Nation darstellten. Aus solchen Verhältnissen erwachsen Auseinandersetzungen und Zwistigkeiten, vor allem aber ein Mißtrauen, das nicht einmal die Zeiten der Zusammenarbeit und die Vorstellung, Serben und Kroaten seien eine Nation, beseitigen konnten. Zwischen der serbischen Regierung und dem Jugoslawischen Ausschuß gab es ständige Auseinandersetzungen. Ähnliche Gegensätze machten sich auch Ende 1918 bei dem Prozeß der Vereinigung der Slowenen, Kroaten und Serben mit Serbien zu einem Staatsgebilde bemerkbar. Bei all diesen Spannungen bestand auf keiner der Seiten Einhelligkeit. Die Meinungen veränderten sich ständig. Es gab Unterschiede in jedem Lager. Serbien hatte allerdings einen Vorteil, der auf folgende Faktoren zurückzuführen war: die Existenz eines eigenen Senates, die serbische Minderheit in den kroatischen Ländern und in Bosnien, gefestigter Standpunkte, Betonung des eigenen Wertes, eines stärkeren Nationalbewußtseins, der Mission der Befreiung, der demokratischen Tradition. Die zu Österreich-Ungarn gehörenden Jugoslawen befanden sich in eher in Defensive.

Serbien aber hat die österreichischen Jugoslawen nicht befreit. Deren Kampf für einen freien Staat nahm bereits intensiv Gestalt an als Serbien sich noch fest in Feindeshand befand. Mitte August 1918 bezeichnete die OHL die Fortführung des Kriegs als aussichtslos. Am 14. September folgte eine Friedensnote Österreich-Ungarns, am selben Tage aber begann mit der Vorbereitung der Artillerie die Offensive an der Salonikifront. Der Staat der Slowenen, Kroaten und Serben wurde am 29. Oktober ausgerufen, Belgrad aber wurde erst drei Tage später befreit.

Nur Vereinzelte, wie z. B. in der Novembernummer der Zeitschrift *Demokracija* der Ingenieur Anton Štebi, traten gegen die Vereinigung der österreichischen Jugoslawen mit Serbien mit der Begründung auf, in dem neuen Staat käme: es vielleicht zu noch heftigeren nationalpolitischen Auseinandersetzungen als ehemals zwischen Slowenen und Deutschen. Allgemeine Begeisterung herrschte dagegen für die Vereinigung des gesamten jugoslawischen Territoriums. Doch wissen wir nicht wann es zu einer solchen gekommen wäre, wäre sie nicht von seiten Serbien, der serbischen und einiger anderer Mitglieder im Zagreber Nationalrat erzwungen worden. Fraglich ist, in wieweit es sich bei den Argumenten, die die italienische Gefahr beschworen, wirklich um eine solche handelte, oder nur um eine geschickte Druckausübung. Man hielt jedoch hier noch ein anderes Mittel bereit: die Verkündung der Vereinigung mit Serbien in einzelnen Städten, wie etwa Banja Luka.

Die getroffenen Lösungen nach dem Ersten Weltkrieg reichten die Slowenen teilweise unter die Sieger und teilweise unter die Besiegten ein. Besiegte waren sie in Kärnten durch das Plebiszit und in jenem Gebiet, das Italien zugesprochen wurde. Sieges waren sie in etwa zwei Dritteln des slowenischen nationalen Territoriums. In diesem Gebiet wurde die Bevormundung der Deutschen abgeschüttelt und die Gefahr einer Germanisierung gebannt. Dort wurde das Slowenische alleinige Sprache in Schulen und Ämtern, die slowenische Universität entstand und der slowenische Verwaltungs- und Gerichtsapparat setzte sich durch. Doch machte sich bald Enttäuschung breit, Enttäuschung über die Mentalität, über das Wirtschaften und die Politik des neuen staatlichen Zentrums, über den Zentralismus, der gerade wegen der Unterschiede noch unerträglicher wurde. Nach dem zweiten Weltkrieg blieben bei allen großen Unterschieden in Staat und Gesellschaft eine Reihe von Problemen in ähnlicher Weise wie damals bestehen.

JUGOSLAVIJA - ZGODOVINSKA ZMOTA ALI NUJA

Referat na kolokviju Jugoslavija - zgodovinska nuja ali zgodovinska zmota v Mariboru 19. januarja 1993. Izšlo v Časopisu za zgodovino in narodopisje 30 (65), letnik 1994/1, str. 51-54.

Izraz "zgodovinska nuja" mi ni všeč in bi ga čim manj uporabljal. V vsakem položaju so različne možnosti in večinoma se samo ob poznejših pogledih nazaj zdi, da je bilo kaj nujno. Wilson je 8. januarja 1918 med mirovnimi pogoji navajal avtonomen razvoj za ljudstva (peoples) Avstro-Ogrske, 18. oktobra pa je to točko kot nezadostno preoblikoval, češ, naj ti narodi sami presodijo, kakšno mesto si želijo v družini narodov. Tako prvo kot drugo stališče je imelo močan vpliv na gibanja v monarhiji. Če bi Wilson rekel še kaj tretjega, bi najbrž tudi to imelo velik odmev. Iz Koroščevega po svoje pretresljivega predavanja o nastanku Jugoslavije vidimo, kako je bil zaprepaden, ko se je na poti z Dunaja v Ženevo s spremljevalcema ustavil v Bernu in mu je francoski poslanik ob koncu dejeunerja rekel: "Čujte, ni pametno, da hočete likvidirati Avstrijo ... da hočete Avstrijo popolnoma razkosati.¹ Slovenski politiki so bili ob koncu vojne tako neorientirani in neinformirani, da so večinoma mogli samo še slediti dogodkom, kakor je pač nanoslo. To je bila gotovo neke vrste "nuja". Korošec je v predavanju rekel, da se moti tisti, ki še vedno misli, "da bi mogla ostati Avstrija, ako bi delali drugo politiko ... Avstrija je bila ena izmed centralnih sil in te so bile premagane. Če bi se bili drugače orientirali, bi nam bilo Slovincem prineslo še mnogo več škode, kakor si je sploh moremo misliti."² Korošec je seveda govoril s stališča jeseni leta 1925 in ob možnostih, ki so se takrat kazale: "Jugoslavija je tu, mi živimo v Jugoslaviji, mi hočemo v tej državi ostati, mi hočemo v tej državi delati, da se notranje preuredi, da dobimo tudi mi Slovenci v tej državi mesto na soncu."³ Kaj bi bilo, če bi, je zelo spolzko področje, zato rajši molčimo o tem. Bistveno pa je vprašanje, kaj in kakšna je bila Jugoslavija, v katero smo prišli? Popolnoma točno je, da je bila leta 1918 Jugoslavija ideal, ki si ga je večina Slovencev želela. Vsaj od leta 1909 naprej in skoraj do konca vojne je lebdela pred očmi večine Slovencev Jugoslavija na ozemlju Avstro-Ogrske - samostojna država v okviru meja monarhije, brez Srbije in Črne gore. Koledar Mohorjeve družbe za leto 1919, ki je izšel najbrž oktobra 1918, opisuje Jugoslavijo v teh mejah, s 135.000 do 170.000 km² in 7-8 milijoni prebivalcev, piscu pa ni bilo jasno, ali bodo zajeti tudi Prekmurje, Medmurje, Bačka in Banat.⁴ Slovencev bi bilo v tej državi 20 %, katolikov pa 68 %. Taka Jugoslavija bi

¹ Zgodovinski časopis 16, 1962, 225.

² Prav tam, 229.

³ Prav tam, 229.

⁴ Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1919, 143.

nedvomno ustrezala večini takratnih slovenskih želja. Profesor Pleterski je svojo knjigo o prvi odločitvi Slovencev za Jugoslavijo zelo pametno končal tam, kjer je bilo še vse dobro, se pravi 31. oktobra 1918, preden se je začelo združevanje s Srbijo in preden so se pokazale vse negativne strani resnične Jugoslavije. V proglasu zedinjenja Srbije in države Slovencev, Hrvatov in Srbov v kraljestvo SHS 1. decembra 1918 v Beogradu niso sprejeli stališč, ki jih je zagrebški narodni svet (narodno vijeće) Slovencev, Hrvatov in Srbov dal svoji delegaciji na pot, tako da je ta način združitve pomenil svojevrstno prevaro in nikakor ni ustrezal večini Slovencev in Hrvatov. Kraljestvo SHS, Jugoslavija, v kakršno smo prišli, je bila torej za nas zgodovinska zmeta. Zmeta je bila v tem, da si take Jugoslavije nismo ne želeli ne predstavljali. Bistvo te zmote je bila naivnost, nerazgledanost, nevednost in neznanje, s katerim so se naši predstavniki, očetje in dedje, kot je rekel profesor Grafenauer, naši politiki in kulturni delavci, lotili jugoslovanskega vprašanja ob koncu 19. stoletja. Lotili so se ga, imeli nič koliko navdušenih govorov, napisali na kupe sklepov in resolucij, ne da bi kaj vedeli o svojih bodočih sodržavljanih, o njihovi kulturi, navadah, mentaliteti, željah in zahtevah.

Posegel bom nekoliko nazaj, v leto 1880. Sedemnajstletni Ivan Trinko, poznejši "oče Beneških Slovencev", si je tedaj začel dopisovati z enako starim gimnazijcem v Gorici, Alojzijem Frankom, poznejšim goriškim politikom. V pismih sta debatirala o vsem mogočem. Trinko je v pesmi izpovedal, da si želi "slovanskega svetovnega vladarstva, kojemu bi stala na čelu Rusija", Franko mu je odgovoril: "Res da Ti zdihuješ pod tujim jarmom, ali reči Ti moram, da to Ti ne more dati povoda želje po skupnem Slovanskem cesarstvu ali kraljestvu. Verjemi, da to bi ne bilo nič posebno bolje posebno za nas Slovence, mali narod, ker gotovo bi se morali uklanjati tudi potem, in bratu uklanjati se je huje kakor tujcu; kaj meniž!"⁵ Kot vidite, je imel mladi Franko dokaj realno predstavo o razmerju med narodi. Prav te realne predstave pa so Slovincem manjkale. Vseslovansko čustvovanje je imelo pri Slovincih že dolgo tradicijo. Za čim trdnejše zveze s slovanskimi narodi in z Jugoslovani pa so si Slovenci prizadevali in se včasih tudi krčevito trudili tudi zato, ker so se bali, da jih bodo sicer ti pozabili in prepustili usodi, smrti pod nemško premočjo. "Ves čas, odkar je bila trialistična ideja na površju, so bili Slovenci v strahu, da ne bodo prišli v jugoslovansko skupino. Zato vidite v slovenski politiki, da smo se bolj, kakor bi morda bilo politično potrebno, pritiskali ob Hrvate, da smo skušali z njimi najti zveze," je rekel Korošec.⁶ Ta strah je razumljiv, ni pa razumljivo ne opravičljivo nepoznavanje slovanskih in jugoslovanskih narodov. Temu nepoznavanju pa se je pridružila še ena dokaj huda bolezen: samoodrekanje, samoodpovedovanje, samoponiževanje. V Vedi so izvedli anketo o usodi slovenskega jezika, v njej pa so se mnogi izrekli za prevzem srbohrvaščine za znanstveno pisanje. Edina sreča je bila, da je pri opuščanju slovenščine ostalo le pri govorjenju in pisanju, pisanje znanstvenih del v slovenščini pa se je prav v tem času močno

⁵ Trinkov koledar za leto 1981, 45.

⁶ Zgodovinski časopis 16, 1962, 220.

razmahnilo. Močno se je širil nauk o enem samem jugoslovanskem narodu, razumljiv z mednarodnega stališča, na tak ali drugačen način značilen za vse naše stranke. Sam po sebi še ni povzročal kake posebne škode. Res škodljiv pa je bil strah pred slovensko individualnostjo, pred lastnim odločanjem in lastnimi interesi. Ob srbsko-grško-bolgarski vojni in po bolgarskem porazu so se pojavljali članki, ki so svarili Slovence pred separatizmom in poudarjali, da imamo pomen in prihodnost edine v intimni zvezi z vsem ostalim jugoslovanstvom. Vse jugoslovansko ozemlje moramo imeti za svoje, tako da nam mora biti vseeno, kdo izmed nas gospodari tukaj, kdo tam. Vseeno je, ali je Koper hrvaški, ali je v Portorožu hrvaška šola. "Mora se priti do prepričanja, da je vsejedno bodisi slovensko ali hrvaško, ker sicer boj med brati pomenja oslabljanje obeh."⁷ Uveljavljala se je teorija, da Slovenci nimamo zgodovine, da je naša inteligenca po svoji mentaliteti povečini nemška ali skoraj prodana in podobno. Na drugi strani pa si poglejmo Srbe, njihovo junaštvo, njihovo slavno preteklost! V takih stališčih so bile glavne napake takratnih Slovencev in njihova glavna krivda.

Hinko Smrekar, Uedinjeni – Jugoslaveni (karikatura, verjetno iz leta 1937)

Časa je bilo od konca 19. stoletja, ko se je jugoslovanska ideja začela uveljavljati, pa do prve svetovne vojne gotovo dovolj, da bi si naši politiki nabrali dragoceni informacij o bližnjih in daljnih Jugoslovanih, o njihovih navadah, mentaliteti,

⁷ Veda, 3, 1913, 504 - Slovenski narod 28. 7. 1913.

dojemanju, vrednotenju, političnih metodah. Ne mislim na vire, ki jih bo prihodnost izkopala iz arhivov, mislim na takratne dnevnike, tednike, revije, knjige. Vse to je bilo dosegljivo. Muzejsko društvo za Kranjsko je na primer dobivalo publikacije Srpske kraljevske akademije in Glasnik Srpskog geografskog društva.⁸ Tako je bilo mogoče prebrati vse, kar je pisal znameniti geograf Cvijić pred prvo svetovno vojno o srbski duši, srbskih stremljenjih, Makedoniji itd.⁹ Naša razgledanost bi torej lahko bila večja, pa je bila zelo majhna, skoraj nikakršna, včasih bi lahko celo rekli, da je prevladovala želja, izogniti se resnici, izogniti se pravi vednosti. Kritične pripombe so prihajale z obrobja, ne iz središča. Socialist Štebi je v Demokraciji novembra 1918 napisal, "da pride po kratkem času skupnega življenja med Slovenci, Hrvati in Srbi do narodno-političnih bojov, mogoče do srditejših, kakor so se le kdaj bili npr. med nami in Nemci." Bil je mnenja, da "kljub enotnemu jeziku zijajo nepremostljivi prepadi med posameznimi plemeni" in nasvetoval, da ostane meja na Drini, Savi in Donavi.¹⁰ Šušteršič, ki je bil izločen iz Slovenske ljudske stranke in iz vodstva slovenske politike, je v svojem časopisju ob vsem žolču in čudnih trditvah zapisal tudi marsikatero zelo točno oceno: "Srb ne more biti in ne bo nikdar Jugoslovan, ampak samo Srb, Velesrb. Jugoslovan bo samo takrat, če bo gospod ... nad Hrvati in nad Slovenci." Srbom ne pride na misel, da bi zatajili "svoje starodavno srbsko ime, svojo srbsko pravoslavno vero, svojo srbsko književnost in svojo srbsko državo."¹¹

Upanja o idealnem sožitju Slovencev, Hrvatov in Srbov v novi državi so se zelo naglo izkazala kot zmotna, razočaranje je prevladalo. Ne vem, zakaj bi potem Jugoslavijo, kakršno smo dobili, imenovali drugače kakor zmota.

JUGOSLAWIEN - HISTORISCHER IRRTUM ODER NOTWENDIGKEIT? (Zusammenfassung)

Der Begriff "historische Notwendigkeit" gefällt mir nicht und ich möchte ihn so wenig wie möglich gebrauchen. In jeder Lage bestehen verschiedene Möglichkeiten und meist scheint es nur bei späteren Betrachtungen so, daß etwas notwendig gewesen war. Die slowenischen Politiker waren in der Zeit des Kriegsendes weder genügend orientiert und informiert, so daß sie nur in der Lage waren, den Ereignissen zu folgen, in die sie miteinbezogen wurden. Das war bestimmt eine Art der "Notwendigkeit". Wesentlich ist aber die Frage, was war Jugoslawien und was für ein Jugoslawien war das, in das wir gekommen sind. Es ist völlig richtig, daß Jugoslawien von 1918 ein Ideal war, welches sich der Großteil der Slowenen wünschte. Fast bis zu Kriegsende schwebte vor den Augen der meisten Slowenen ein Jugoslawien auf dem Territorium der österreichisch-ungarischen Monarchie. Ein selbstständiger Staat in Rahmen der Grenzen der Monarchie, ohne Serbien und Montenegro. Der Kalender für 1919 von Mohorjeva družba, herausgegeben wahrschein-

⁸ Carniola NV 5, 1914, 120.

⁹ Glej tudi oceno knjige Lj. Trgovčević, Naučnici Srbije, Zgodovinski časopis 42, 1988, 142-145.

¹⁰ Demokracija 1918, 256.

¹¹ Resnica 14. 9. 1918.

lich im Oktober 1918, beschreibt Jugoslawien in diesen Grenzen mit sieben bis acht Millionen Einwohner. In diesem Staat wären 20 % Slowenen und 68 % Katholiken. Das Königreich SHS, Jugoslawien, in welches wir am 1. Dezember 1918 kamen, war also für uns ein historischer Irrtum. Der Irrtum bestand darin, daß wir uns ein solches Jugoslawien nicht gewünscht und vorgestellt hatten. Das Wesen dieses Irrtums waren Naivität, Unaufgeschlossenheit, Unwissenheit und Unkenntnis, mit welchen sich unsere Vorfahren, unsere Politiker und Kulturschaffenden auf die jugoslawische Frage Ende des 19. Jahrhunderts eingelassen haben. Das allslawische Gefühl hatte bei den Slowenen schon eine lange Tradition. Die Slowenen bemühten sich aber um stärkere Verbindungen mit den slawischen Völkern und Jugoslawen, weil sie Angst hatten, daß diese sie sonst vergessen und dem Schicksal überlassen werden, dem Tod unter der deutschen Übermacht. Diese Angst ist verständlich, unverständlich ist aber das unentschuld bare Nichtkennen der slawischen und jugoslawischen Völker.

Es gab vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zum I. Weltkrieg bestimmt genügend Zeit, in der unsere Politiker wertvolle Informationen über die nah- und fernlebenden Jugoslawen, ihre Gewohnheiten, Mentalität und politische Methoden hätten einbringen können. Kritische Bemerkungen kamen von der Sphäre her, nicht aus dem Mittelpunkt der damaligen herrschenden slowenischen Politik.

Die Hoffnungen auf ein ideales Zusammenleben der Slowenen, Kroaten und Serben im neuen Staat zeigten sich sehr bald als irrtümlich, es überwiegt die Enttäuschung. Ich weiß nicht, warum wir dann Jugoslawien, so wie wir es bekommen haben, anders als ein Irrtum benennen sollten.

SPREMNA BESEDA

Viktor Vrbnjak

Slovenski javnosti ime zaslužnega profesorja in akademika dr. Vasilija Melika ni neznano. Po učbenikih zgodovine ga poznajo učenci osnovnih in srednjih šol, učne knjige je poklanjal humanistično usmerjeni mladini višjih in visokih šol, odraslim, ki se zanimajo za našo preteklost, pa je dal mnogo lepega zgodovinskega berila. Ko je uredništvo **Zgodovinskega časopisa** pred četrstoletjem z anketo ugotavljalo med svojimi bralci, kako je z zanimanjem za zgodovino, se je izkazalo, da sodi Vasilij Melik "med tiste slovenske zgodovinarje, ki s svojimi razpravami privlačujejo slovenskega bralca zgodovinskih tekstov".¹ Med slovenskimi zgodovinarji ima Vasilij Melik eno najodličnejših mest. Prvi se je med ljubljanskimi univerzitetnimi profesorji lotil preučevanja arhivskega volilnega gradiva in njegove podrobne analize za zadnja desetletja avstro-ogrsko monarhije. Rezultate tega dela je najti v Melikovi monografiji o volitvah (**Volitve na Slovenskem 1861-1918**, Lj. 1965), kakor tudi v številnih njegovih razpravah, ki pokrivajo celotno slovensko etnično ozemlje, posamezne dežele ali izbrane občinske teritorije. Po raziskovanju volilne problematike (volilni sistemi, rezultati volitev, razvoj političnih strank) in odmevnih predavateljskih nastopih v tujini seže Melikovo ime v strokovne kroge daleč čez naše nacionalne meje: v avstrijski in širši evropski prostor.

V obsežnem **Melikovem zborniku** (Lj. 2001), ki šteje 1124 strani znanstvenih prispevkov 80 avtorjev iz desetih evropskih držav, namenjen počastitvi Melikove osemdesetletnice, je o njem in njegovem delu povedanega že toliko, da bi bilo tu in zdaj težko dodati kaj bistveno novega. Ker pa publikacija **Slovenci 1848-1918. Razprave in članki**, ki ji je dal naslov avtor sam, izhaja neodvisno od imenovanega zbornika in ker v njej ne gre za tekste o Meliku, ampak za izbor iz njegovega dela, se nam zdi primereno, da tudi na tem mestu na kratko povzamemo najosnovnejše podatke o avtorjevem življenju in delu. O njem so ob raznih priložnostih, zlasti ob življenjskih jubilejih (60-, 70- in 80-letnica), veliko zapisala strokovno izurjena peresa (npr. B. Grafenauer, F. Gestrin, Ig. Voje, B. Marušič idr.). Tudi sam Melik nam na več mestih, zlasti še v prvem prispevku te knjige (str. 15-17), nudi nekoliko vpogleda v svoja "mladostna in učna leta" ter v svoj odnos do zgodovine in njenega raziskovanja v času svojega znanstvenega dozorevanja. Več kot suhoparni biografski podatki in priložnostne ocene ob raznih jubilejih pa tako povedo njegova dela, ki izhajajo že dobra pol stoletja.

Navzlic vsemu si poskusimo ustvariti biografsko skico o Vasiliju Meliku, ker bomo morda prek nje lažje razumeli njegove reakcije na vsakdanje in pretekle dogodke. Melik

¹ Peter Vodopivec, Rezultati ankete med bralci "Zgodovinskega časopisa" – V: *Zgodovinski časopis* 31 (1977) 4, str. 532.

se je rodil, kakor sam pravi na začetku te knjige, 17. januarja 1921 v Ljubljani kot edinec tedanjemu srednješolskemu profesorju Antonu Meliku, ki je kmalu po sinovem rojstvu prešel na Filozofsko fakulteto ljubljanske univerze kot profesor geografije in ki je postopoma dosegal vse akademske časti, vštevši redno članstvo v SAZU. Vasilijeva mati Minka (roj. Novak), po poklica učiteljica, je izvirala iz meščanske družine, v kateri so bili naklonjeni likovni in besedni umetnosti. Vsekakor je povsem naključno, da se je Vasilij Melik rodil prav v letu, ko je izšla "predelana in pomnožena druga izdaja" Lončarjevega **Političnega življenja Slovencev**. Ni pa naključje, da je prav Vasilij Melik dobrih 70 let pozneje ocenil znanstveno delo Dragotina Lončarja, ki je bil na začetku 20. stoletja najpomembnejši raziskovalec zgodovine Slovencev v 19. stoletju.²

Domače okolje je mladega Melika zgodaj usmerilo k humanističnim vedam. Dom je bil – kot sam pravi – poln leposlovnih, zemljepisnih in zgodovinskih knjig. Posebej se mu je priljubila Staretova **Občna zgodovina za slovensko ljudstvo (1874 -1891)**. Zanj je bila "to prijetno, živo, vsem razumljivo pisana knjiga, polna zanimivih zgodb za mladega človeka, dragocena in polna podatkov tudi za odrasle. Marsikomu je za vselej vzbudila veselje do zgodovine, tako tudi piscu teh vrstic".³ Nagnjen k literaturi je mladi Melik rad segal tudi po zgodovinskih romanih (navdušila sta ga Sienkiewiczzeva romana *Z ognjem in mečem* in *Potop*).

V srednji šoli, na ljubljanski klasični gimnaziji, je bilo v Melikovem razredu veliko Neljubljančanov, dijakov iz različnih socialnih okolij. Med sošolci sta bila npr. tudi poznejši skladatelj Primož Ramovš in škof Jožef Kvas. Srednješolsko obdobje je Melik časovno opredelil z letnicama "od leta 1931, ko sem začel s prvo šolo, do leta 1939, ko sem končal osmo in naredil maturo".⁴ Čeprav je bil dober učenec, vseh predmetov ni imel enako rad (npr. naravoslovnih), na matematiko je gledal s spoštovanjem, hvaležen pa ostal profesorjem in "tedanjemu šolskemu sistemu za splošno izobrazbo, razgledanost in latinščino",⁵ s katero se je kasneje kot zgodovinar veliko ukvarjal. Med profesorji omenja nekatere (npr. razrednika Ferda Kozaka, Milana Grošlja, Rudolfa Južničiča in Vlasto Tominšek), ki so se tako ali drugače uveljavili v slovenskem kulturnem prostoru.⁶ V posebnem spominu pa je Meliku ostal profesor Fran Zwitter, ki je bil od marca 1933 do oktobra 1938 njegov profesor zgodovine in zemljepisa, po letu 1939 pa ponovno, toda samo zgodovine, na ljubljanski univerzi. Melik se spominja svojega srednješolskega učitelja, češ da je imel začetne težave z nagajivimi tretješolčki, ki pa jih je obvladal in se jim priljubil zaradi sugestivnih razlag.⁷

Po maturi Melik sploh ni razmišljal, na katero fakulteto bi se vpisal. O tem je "odločila" že Staretova obča zgodovina. Na Filozofski fakulteti ljubljanske univerze si je za glavni predmet (A) izbral zgodovino, kot drugi (B) študij geografije, iz nagnjenja do književnosti pa je poslušal tudi Öcirkova predavanja iz svetovne književnosti in sode-

² Vasilij Melik, Zgodovinsko delo Dragotina Lončarja. – V: *Glasnik Slovenske matice* 18 (1994) 1-2, str. 55-66.

³ Vasilij Melik, Ob reprintu Zgodovine slovenskega naroda. – V: *Josip Gruden, Zgodovina slovenskega naroda*, Celje 1992, str. VII.

⁴ Vasilij Melik, Maturanti na klasični gimnaziji v Ljubljani leta 1939. – V: *Od mature do mature*. Ljubljana 1998, str. 183.

⁵ Prim. str. 15 te knjige.

⁶ Gl. opombo 4, str. 184.

⁷ Vasilij Melik, Spremnna beseda. – V: *Fran Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju*, Ljubljana 1990, str. 493.

loval v literarnem klubu, kateremu je pripadal tudi pesnik France Balantič.⁸ Na univerzi se je Melik torej ponovno srečal s prof. Zwitterom, prvim profesorjem na zgodovinskem oddelku, ki je predaval občo in slovensko zgodovino novejšega časa, s katero so se dotlej ukvarjali predvsem slavisti z Ivanom Prijateljem na čelu ter zgodovinarji zunaj univerze. Študij zgodovine novega veka je, po Melikovih besedah, prišel prav do izraza in veljave šele s Zwitterovim prihodom na ljubljansko univerzo. "Zwitter je začel s predavanji – nadaljuje Melik – o francoski revoluciji, ki jih je nadaljeval z Napoleonovo dobo in nacionalnimi gibanji v Evropi, hkrati pa je začel razlagati probleme slovenske zgodovine 18. in 19. stoletja. V seminarju smo obravnavali med drugim gospodarske teorije Adama Smitha in ustavni razvoj Avstrije, slišali smo o avstrijski centralni statistični komisiji in njenih publikacijah, o pomenu in napakah statistike, o državnih in deželnih zakonih in uradnih listih. Vse to so bile velike novosti".⁹ To je bila za Melika "velika", dobra šola, njen nauk je pozneje s pisanjem praktično udejanjal, teoretično pa kot učitelj posredoval mlajšim generacijam zgodovinarjev. Bilo je zares kaj posredovati, saj so si študentje pri Zwitteru pridobili široka znanja in solidne metodološke osnove za znanstveno delo. S posrečeno, zanimivo izbiro tematike predavanj ter z metodo sociološke šole francoskih analistov (tako imenovani po reviji *Annales. Economies-sociétés-civilisations*, 1929) je Zwitteru uspelo osvojiti študirajočo mladino.¹⁰ Nekdanji Zwitterov študent, kasnejši univerzitetni profesor Ignacij Voje, pravi, da so bila njegova predavanja prava doživetja, nepozabni "ekskurzi o posameznih vprašanih noveše zgodovine, njegove besede so rezonirale v nas, spodbujale so nas k razmišljanju".¹¹

Poleg Zwittera sta bila Melikova glavna profesorja Milko Kos, ki je predaval slovensko in občo zgodovino srednjega veka, in Vojvodinec Nikola Radojčić, profesor za hrvaško in srbsko zgodovino. "Vsak profesor je gledal (pravi Melik) na zgodovino na svoj način, vsak je pustil sledove v mojem mišljenju in delu." Največ, kar je pridobil od srednješolskih in univerzitetnih učiteljev, pa je skrb za natančno in jasno izražanje in odpor do površnosti in frazarjenja.¹² Tudi to je bila za Melika "velika šola", ko je vendar moral v kasnejšem življenju tolikokrat "krotiti" neuke in ideološko prenapete frazerje "sodobnega" zgodovinpisja. Še preden je po štiriletnem študiju oktobra 1943 diplomiral, je skusil italijansko internacijo v Gonarsu (1942), po diplomi pa so ga 1944 odvedli na prisilno delo v Postojno. Konec druge svetovne vojne je dočakal kot ljubljanski gasilec.

Po vojni se je Melik za štiri mesece zaposlil kot prevajalec pri ljubljanskem Tanjugu, kjer mu je bil kolega Franc Jeza.¹³ Štirikrat dalj je bil Melik pomočnik ljubljanskega mestnega arhivarja (1945-1947), hkrati pa tudi bibliotekar v Slovanski knjižnici. Z obema dejavnostima se je toliko seznanil, da "ju še sedaj štejem za svoji".¹⁴ Veliko časa in dela je Melik tudi kasneje posvetil arhivistiki in arhivom, zlasti je bil dejaven pri

⁸ Stane Granda, Vasilij Melik – osemdesetletnik. – V: *Mohorjev koledar* 2002, Celje 2002, str. 202; Branko Marušič, Akademik Vasilij Melik – osemdesetletnik. – V: *Melikov zbornik*, Ljubljana 2001, str. 17.

⁹ Vasilij Melik, V slovo Franu Zwitteru, velikemu Slovencu. – V: *Vestnik* 17 (1987-88) 5, str. 266.

¹⁰ Ferdo Gestrin, Fran Zwitter – osemdesetletnik. – V: *Glasnik Slovenske matice* 9 (1985) 1-2, str. 78.

¹¹ Ignacij Voje, V slovo Franu Zwitteru. – V: *Vestnik* 17 (1987-88) 5, str. 264.

¹² Gl. str. 16 te knjige.

¹³ Gl. St. Granda, n. d., str. 202.

¹⁴ Gl. str. 16 te knjige.

Arhivskem društvu Slovenije oziroma že prej pri Arhivski sekciji Zgodovinskega društva (ust. leta 1948). Pri Arhivskem društvu Slovenije (ust. 1954) je bil odbornik ter od leta 1959 podpredsednik. V tej funkciji je ostal skoraj tri desetletja, do leta 1988. Sodeloval je pri nastajanju arhivskega časopisa *Arhivi* in edicije *Viri*, pri kateri je bil dalj časa (1974–1985) urednik. V arhivskih publikacijah je objavil več prispevkov. Za zasluge, ki si jih je Melik pridobil za razvoj arhivistike, mu je arhivsko društvo podelilo priznanje, ob rojstni sedemdesetletnici (1991) pa ga je sprejelo med svoje častne člane.¹⁵

Melikovo službovanje v Slovanski knjižnici v Ljubljani je imelo kasneje tudi pozitivne posledice. Ko je bil že asistent na Filozofski fakulteti univerze v Ljubljani, je s posebnim veseljem in občutkom za mero začel (okrog 1950) sestavljati bibliografijo slovenske zgodovine (časovni okvir: od naselitve do 1945), in sicer sprva (1951) v obliki seznama publikacij, potem pa v strnjem besedilu z naštevanjem in s takšno razvrstitvijo del, ki že sama po sebi pove nekaj o njihovem pomenu. Melik je s sodelavci organiziral registriranje slovenskega zgodovinskega slovstva na podlagi nekaterih novih redakcijskih principov. Rezultati tega dela (popis publikacij 1945–1950, 1951–1958, 1959–1960, 1961–1962, 1963–1968, 1969–1972) so periodično (med leti 1951 in 1975) izhajali kot Bibliografija slovenske zgodovine v *Zgodovinskem časopisu*. Pomen tega kolektivnega dela, katerega "glavni avtor glede neposrednega vrednotenja del" je bil Melik, je "za vse nas" nepogrešljiv.¹⁶

Usmeritev v znanstveno delo je Melika privedla na Filozofsko fakulteto v Ljubljani, kjer so ga leta 1947 izvolili za asistenta na inštitutu za zgodovino. Začela se je njegova dolgoletna in uspešna visokošolska pedagoška in znanstvena kariera. Hkrati z imenovanjem za asistenta na univerzi je začel honorarno predavati slovensko zgodovino na tedaj ustanovljeni Višji pedagoški šoli v Ljubljani. To funkcijo je opravljal do odhoda na služenje vojaškega roka (1950–1951). Ko so na novi Ekonomski fakulteti v Ljubljani uvedli predmet gospodarske zgodovine (1952), je bil Melik izvoljen za predavatelja tega predmeta. Spremembe študijskega programa z ukinitvijo gospodarske zgodovine, menda pa tudi neutemeljeno spletkarstvo na ministrstvu za šolstvo, ki se je borilo proti "historicizmu",¹⁷ so leta 1959 zaključile Melikovo predavateljsko kariero na Ekonomski fakulteti. Od julija 1959 je bil ponovno (do upokojitve 1991) zaposlen na univerzi, najprej kot asistent na Oddelku za zgodovino na filozofski fakulteti, kjer je doktoriral s temo *Volilni sistemi na Slovenskem* (1959), po reorganizaciji študija na dve stopnji, novembra 1960, pa kot docent za zgodovino Srbov, Hrvatov in Makedoncev v 19. stoletju do prve svetovne vojne. Ta predmet je v letih 1962/63 ter 1963/64 honorarno predaval tudi na Višji pedagoški šoli v Ljubljani. Leta 1969 je postal izredni profesor za isti predmet, namreč za zgodovino jugoslovanskih narodov, z izjemo Slovencev, že naslednje leto pa mu je bila venia legendi razširjena tudi za zgodovino Slovencev od 18. stoletja do prve svetovne vojne. Predmet si je nekaj časa delil z Jankom Pleterskim tako, da je on predaval obdobje do 1878. Kot avtor obsežne bibliografije, v slabem petletju več kot 30 knjižnih enot, je bil 1974 izvoljen za rednega profesorja predmetov, ki jih je

¹⁵ Marija Oblak-Čarni, Dr. Vasilij Melik. – V: *Arhivi* 14 (1991) 1–2, str. 124.

¹⁶ Bogo Grafenauer, Vasilij Melik – šestdesetletnik. – V: *Kronika* 29 (1981) 1, str. 61.

¹⁷ Bogo Grafenauer, Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju. – V: *Zgodovinski časopis* 47 (1993) 1, str. 122.

predaval že do tedaj. Po upokojitvi profesorja Pleterskega (1982) je predaval slovensko zgodovino ter vodil seminarje iz slovenske zgodovine v časovnem razponu knjige *Slovenska zgodovina* (1966), tj. od našega narodnega preroda (od srede 18. stoletja dalje) do prve svetovne vojne. Študentom zgodovine je od 1982 predaval tudi uvod v študij zgodovine, študentom slavistike pa slovensko kulturno zgodovino.¹⁸ Ob tolikšni pedagoški dejavnosti pa je bil do upokojitve tudi ustvarjalno sila plodovit. Seznam Melikovih razprav, člankov, ponatisov učbenikov, diskusij in ocen dosega po bibliografiji Nataše Stergarjeve¹⁹ za to nepolno desetletje celo do 150 enot.

Po dobrih 40 letih nepretrganega pedagoškega dela se je Melik 1991 formalno, ne pa dejansko, poslovil od univerze. Dodeljen mu je bil naslov zaslužnega profesorja. Konec oktobra istega leta mu je avstrijska raziskovalna skupnost za **Volitve na Slovenskem 1861- 1918** podelila visoko državno nagrado,²⁰ imenovano po Antonu Gindelyju (1829-1892), univerzitetnem profesorju v Pragi, avtorju obsežne monografije o tridesetletni vojni in piscu srednješolskih učbenikov zgodovine. Odkar od 1979 podeljujejo to prestižno nagrado za preučevanje zgodovinske preteklosti podonavske monarhije, je bil Melik trinajsti nagrajenec. Ko so mu leto zatem podelili še avstrijski častni križec za znanost in umetnost, se je končno zganila tudi domovina. Po strokovni utemeljitvi, ki jo je podal akademik B. Grafenauer,²¹ je Melik postal (27. maja 1993) izredni, natanko štiri leta pozneje, po utemeljitvi akademika J. Pleterskega,²² pa tudi redni član SAZU.

Ob tem, ko se je z vso zavzetostjo posvečal pedagoško-raziskovalnemu delu, ne smemo pozabiti, da je vseskozi opravljal še vrsto pomembnih funkcij pri organiziranju in usmerjanju slovenske zgodovinske stroke, nekoliko tudi arhivistične, da je bil dalj časa urednik **Zgodovinskega časopisa** in da je deloval v univerzitetni upravi ter številnih komisijah, vezanih na pedagoški in znanstvenoraziskovalni program ljubljanske univerze. Kot aktivni član (tajnik) Zgodovinskega društva za Slovenijo je pisal izčrpna tajniška poročila (za obdobje od 1953/55 do 1960/62);²³ bil je tudi podpredsednik društva in eno mandatno dobo (1982-1985) predsednik Zveze zgodovinskih društev Slovenije.

Odkar se je 1959 vrnil na univerzo, je bil Melik stalni predavatelj in odmevni diskutant na zborovanih slovenskih zgodovinarjev. Na 11. zborovanju konec septembra 1959 v Murski Soboti je, tedaj še univerzitetni asistent, govoril o "problematiki slovenskega zgodovinopisja po osvoboditvi". Za nalogo si je postavil primerjavo obsega opravljenega dela po obdobjih slovenske zgodovine in pri tem ugotavljal, da "so rezultati z zgodovinske strani bogatejši za starejša obdobja, medtem ko je bilo o najnovejši dobi objavljenega sicer mnogo, a skoraj vse po nezgodovinarjih." Ugotovitev je bila povsem na mestu, saj so priložnosti "zgodovinarji", ki za sistematično delo niso bili niti

¹⁸ Branko Marušič, n. d., str. 19.

¹⁹ Nataša Stergar, Bibliografija prof. dr. Vasilija Melika. – V: *Melikov zbornik*, Ljubljana 2001, str. 44-51.

²⁰ V. F. Avstrijska nagrada Vasiliju Meliku. – V: *Delo* 33 (1991) 253, 28. X., str. 2; Lev Detela, Avstrijska nagrada našemu zgodovinarju. – V: *Večer* 47 (1991) 255, 2. XI., str. 6.

²¹ Bogo Grafenauer, Novi člani: Vasilij Melik. – V: *Letopis SAZU* 44 (1994), str. 39-41.

²² Janko Pleterski, Vasilij Melik. – V: *Letopis SAZU* 48 (1997), str. 46-47.

²³ Gl. *Zgodovinski časopis* 9 (1955) 1-4, str. 238-240 (poročilo za leti 1953/55); 14 (1960), str. 239-240 (poročilo za dobo 1956-1959); 16 (1962), str. 238-239 (poročilo za dobo 196-1962).

usposobljeni niti niso premogli kritičnega odnosa do obravnavane vsebine, povzročili treznemu, znanstveno dognanemu zgodovinarstvu novejši oz. najnovejši dobe veliko škodo. Melik je v referatu spodbujal redakcije zgodovinskih glasil, naj se posvetijo "sistematični skrbì za delo na najnovejši zgodovini" in hkrati izražal potrebo "po sintezi novejši zgodovine, potrebo po novi obliki zgodovini za širšo javnost".²⁴ Ob tridesetletnici **Zgodovinskega časopisa** (1977), osemnajst let po soboškem zborovanju slovenskih zgodovinarjev, je z zadovoljstvom ugotavljal, da se je težišče slovenskega zgodovinarstva sicer premaknilo od 19. stoletja naprej, da pa se je zmanjšalo zanimanje za raziskovanje antike, nekaterih obdobjev fevdalizma in najnovejši zgodovine po drugi svetovni vojni.²⁵

Sugestije soboškega zborovanja so kmalu obrodile sad. Zgodovinarji so se lotili načrtnega študija slovenske politične zgodovine zadnjih desetletij habsburške monarhije. Šlo je za nekakšno prevrednotenje ("revizijo") našega védenja o tem obdobju, o katerem smo se do tedaj mogli informirati predvsem iz raziskav Ivana Prijatelja, Dragotina Lončarja in Josipa Mala.

* * *

Leta 1960 je odbor Zgodovinskega društva za Slovenijo sprejel na predlog predsednika dr. Frana Zwittera v svoj delovni program ponovno preučitev politične zgodovine Slovencev od leta 1860 naprej. V profesorju Meliku, takrat že dobrem poznavalcu omenjene problematike, je društvo našlo "ne samo zavzetega, marveč tudi usposobljenega izvrševalca te zahtevne naloge."²⁶ Melik se je prav tedaj vse bolj usmerjal k preučevanju tega obdobja slovenske zgodovine. Rezultati njegovega dela so bili prvič predstavljeni na 12. zborovanju slovenskih zgodovinarjev²⁷ v Kočevju leta 1963. Na osnovi evropsko zastavljene obravnave slovenskega političnega preroda v 19. stoletju, o katerem je referiral Fran Zwitter²⁸, v podrobnostih (aplicirano na slovenske razmere v začetku šestdesetih let 19. stoletja) pa Vasilij Melik,²⁹ "se je rodilo širše zasnovano sistematično obravnavanje slovenske zgodovine od dobe taborov do konca prve svetovne vojne".³⁰ A do konkretnega premika h kompleksnemu "prevrednotenju" do tedaj na Prijateljevih delih zasnovane slike slovenske preteklosti druge polovice 19. stoletja je prišlo šele na 14. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici 1968. leta.³¹ Ob raznih priložnostih se je poudarjalo, da si je Melik znal pridobiti krog sodelavcev, ki so

²⁴ Bogo Grafenauer, XI. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti ob štiridesetletnici Komunistične partije Jugoslavije. – V: *Zgodovinski časopis* 14 (1960), str. 229.

²⁵ Bogo Grafenauer, Vprašanje sodobnega stanja slovenskega zgodovinarstva kot znanosti in zgodovine v sistemu izobraževanja v Sloveniji. – V: *Zgodovinski časopis* 36 (1982) 3, str. 184.

²⁶ Ferdo Gestrin, n. d., str. 393.

²⁷ Tone Zorn, XII. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Kočevju (od 14. do 16. oktobra 1963. leta). – V: *Zgodovinski časopis* 17 (1963), str. 261-263.

²⁸ Fran Zwitter, Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike. – V: *Fran Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju*, Ljubljana, 1990, str. 228-314.

²⁹ Vasilij Melik, O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja. Gl. našo knjigo str. 222-238.

³⁰ Vasilij Melik, Dvajset zborovanj slovenskih zgodovinarjev. – V: *Zgodovinski časopis* 35 (1981) 4, str. 329.

³¹ Tone Zorn, XIV. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici (od 9. do 13. septembra 1868). – V: *Zgodovinski časopis* 23 (1969), str. 158-160.

z organiziranim timskim delom postopoma preučevali politični razvoj posameznih zgodovinskih pokrajin. Melik sam pravi: "Na zborovanjih slovenskih zgodovinarjev smo z mlajšimi raziskovalci kritično ocenili slovensko politiko v [obravnavanem] času in popravili marsikatero prejšnjo ugotovitev."³² Tako je šele od 1968 načrtno nastajala nova, doslej najbolj poglobljena podoba našega védenja o slovenski politični zgodovini od šestdesetih let 19. stoletja do konca habsburške monarhije. Vrsti predavanj v okviru zborovanj slovenskih zgodovinarjev se je prijelo ime "revizija slovenske zgodovine", ker smo, kakor pravi Melik, "popravili marsikatero prejšnjo ugotovitev," posredovali pa tudi številne nove poglede in podatke.³³ Slednje velja še zlasti za čas po 1895, ko se konča pripoved Prijateljve kulturnopolitične in slovstvene zgodovine, ki jo je z obsežnimi političnozgodovinskimi opombami komentiral Dušan Kermavner. Če bi cikel predavanj te "revizije" glede na vodstvo razdelili na dve obdobji, pripada prvo Vasiliju Meliku, drugo (za leta po 1903) pa Janku Pleterskemu, z Melikovim sodelovanjem. Problematika "revizije" naše novejšje zgodovine je bila izčrpana leta 1980 oziroma dve leti pozneje na celjskem zborovanju slovenskih zgodovinarjev. Pomembnost vodij (Melik-Pleterski) tega "prevrednotenja" in ovrednotenja naše novejšje zgodovine ni samo v timski organiziranosti sodelavcev, pač pa tudi v prvenstvu referatov. Vsak po svoje sta vodji prevzemala raziskavo političnega dogajanja v tedaj osrednji slovenski deželi Kranjski in podajala sintezo z uvodnim predavanjem. Tako je npr. Melik govoril³⁴ na 14. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici o splošnih problemih slovenske politike okrog leta 1870. Vsakokratnemu uvodnemu referatu so sledili pregledi po posameznih pokrajinah. Večina referatov, tudi Melikovi, je bila pozneje objavljena v *Zgodovinskem časopisu*; vsi Melikovi iz tega razdobja so zdaj uvrščeni tudi v to knjigo. Tako se je izpolnila Vojetova želja, zapisana ob Melikovi sedemdesetletnici (1991), da bi se mu slovenski zgodovinarji najbolj smiselno oddolžili za uspešno delo pri "reviziji" novejšje slovenske zgodovine s knjižno objavo njegovih "revizijskih" uvodnih referatov.³⁵ Bistvo "revizije" slovenske zgodovine druge polovice 19. stoletja vidi Grafenauer v primerjavi metod in rezultatov, ki so jih dosegli Prijatelj in njegovi učenci na eni ter Zwitter in Melik na drugi strani. Prijatelju sta bili publicistika (do 1868 predvsem *Novice*, nato pa zlasti *Slovenski narod*) in korespondenca glavna vira njegove kulturnopolitične in slovstvene zgodovine. Zwitter in Melik sta k tem virom pridružila še arhivske in razne publikacije, ki jih je Prijatelj zanemarjal (npr. zapisnike državnega in deželnih zborov).³⁶ Ko je Melik delal nekakšen obračun za dvajset let zborovanj slovenskih zgodovinarjev, je kritično in opozarjajoče poudaril, da glavna vrednost zborovanj ni v trenutnem odmevu med udeleženci, pač pa v tistem, kar ostane za njimi. Ostane pa, kar je objavljeno. Pri tem je ugotavljal, da velik del referatov, zlasti iz starejšega obdobja, ni bil natisnjen. "Objavljeni referati (nadaljuje Melik) ohranjajo svojo vrednost, predvsem pa so opora za

³² Gl. str. 16 te knjige.

³³ Gl. opombo 30, str. 330.

³⁴ Predavanje je bilo v odlomku (z naslovom *Iz časa taborov*) objavljeno v: *Naši razgledi* 17 (1968) 18, 21. IX., str. 524.

³⁵ Ignacij Voje, n. d., str. 7.

³⁶ Bogo Grafenauer, Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v zvezi z obdobjem do 1918. – V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 10 (1970) 1-2, str. 201.

nadaljnje znanstveno delo." V jubilejnem poročilu poziva, da se je treba dosledno zavzemati za natis vseh referatov.³⁷

Posebnega pomena za slovensko zgodovino je Melikovo urejanje **Zgodovinskega časopisa**, osrednje revije slovenskih zgodovinarjev, ki je bila v njegovih rokah kar 27 let (1973-2000). Melik je to glasilo odprl vsem, predvsem pa mladim,³⁸ ki jim je svetoval, kako naj pišejo, brusil jim je tekste, da so lažje prišli do objave, njihovi avtorji pa do strokovne uveljavitve. V času njegovega uredništva je izšlo 27 letnikov z 91 zvezki in 35 ponatisi **Zgodovinskega časopisa**. V knjižni zbirki tega časopisa je izšlo v času Melikovega urednikovanja 21 enot.³⁹

Osebnost nekonfliktnost je Melik (po besedah St. Granda) pokazal pri opravljanju fakultetnih funkcij. "Dejstvo je, da spadajo obdobja, ko je bil on član vodstva društev, predstojnik Oddelka za zgodovino, prodekan (1972-1974) in dekan (1974 -1977) Filozofske fakultete, med najuspešnejša za te institucije." Melikova zasluga je, da ni prišlo na Filozofski fakulteti do tako imenovanega "tozdiranja".⁴⁰ Bil je sodelavec delovne skupine v okviru European Science Foundation in od leta 1968 tudi član češkoslovaško-jugoslovanske zgodovinske komisije.⁴¹

* * *

Leta 1946 sta oba poznejša pedagoška in znanstvenoraziskovalna sodelavca, tridesetletni Ferdo Gestrin in petindvajsetletni Vasilij Melik, objavila svoja prva dela. Novembra tega leta je prvi občni zbor zgodovinarjev razglasil ustanovitev Zgodovinskega društva za Slovenijo, pri katerem sta potem oba požrtvovalno in uspešno delovala. Gestrin je napisal članek o zgodovinskem razvoju Trsta, ker so prav takrat tekla prizadevanja za čim ugodnejšo rešitev naše meje z Italijo,⁴² Melik pa je pisal v **Geografskem vestniku** o političnih in geografskih posebnostih nekaterih vzhodnoevropskih držav⁴³ ter poljudne članke o nalogah ljudskega knjižničarja.⁴⁴ Sprva je bilo pri Meliku, kar zadeva njegovo usmeritev k demografski in upravno-teritorialni zgodovini ter sodelovanje pri **Geografskem vestniku**, morda še nekoliko očetovega vpliva, skoraj hkrati pa se je preusmeril k preučevanju slovenske zgodovine 19. stoletja in k vse pogostejšim objavam v zgodovinskih glasilih in raznih zbornikih. Več motivov je Melika zgodaj usmerjalo k znanstvenemu delu. Omenimo vsaj tri: izjemne intelektualne sposobnosti, vpliv domačega okolja ter z vestnim študijem pridobljeno znanje, ki ga je nenehno širil in poglobljal. Tudi svoj zgodovinski koncept si je izoblikoval že zelo zgodaj. Ni mu ga bilo treba spreminjati, pač pa ga je z leti samo dopolnjeval in izpopolnjeval z izkušnjami in novimi viri.

³⁷ Gl. opombo 30, str. 330.

³⁸ Stane Granda, n. d., str. 204.

³⁹ Branko Marušič, n. d., str. 29.

⁴⁰ Stane Granda, n. d., str. 205.

⁴¹ Branko Marušič, n. d., str. 19.

⁴² F(erdo) G(estrin), Ves zgodovinski razvoj Trsta – zgovoren dokaz upravičenosti naših zahtev. – V: *Ljudska pravica* 21. VII. 1946.

⁴³ Vasilij Melik, Nekaj politično-geografskih podatkov. – V: *Geografski vestnik* 18 (1946), str. 172-178.

⁴⁴ Vasilij Melik, Naloge ljudskega knjižničarja. – V: *Obzornik* 2 (1947), str. 71-73.

V naše zgodovino je stopil Melik v času, ko je bil zgodovinar z usmeritvami, objavljenimi v uvodniku **Obračun in program**, postavljen pred nove naloge. Zgodovinar si je bil dolžan odgovoriti na vrsto vprašanj, npr.: "kakšna je bila pot, ki jo je hodilo slovensko zgodovino v preteklosti, kaj je bilo v tem zgodovinskem veljavnega in kaj je treba zavreči. Imeti mora pa tudi jasno zavest o tem, kakšno naj bo njegovo delo v novi družbi".⁴⁵

Prvi Melikovi znanstveni posegi, značilni za njegovo nadaljnje preučevanje, so bili v prvi vrsti namenjeni obravnavi in študiju volilnih sistemov ter rezultatov volitev za slovensko ozemlje od leta 1848 dalje. To področje je bilo do takrat še neobdelana njiva. V prvem letniku **Zgodovinskega časopisa** (1947) je Melik objavil prvo razpravo, vezano na to problematiko, namreč pregled volitev v Trstu v letih 1907-1913. Z njo je nakazal usmerjenost svojega nadaljnjega študija v zgodovinski pregled volitev na Slovenskem. Razprava⁴⁶ je nastala v obdobju, ko je vprašanje Trsta zaposlovalo tudi Melikovega očeta.⁴⁷ Dokaj obširnemu opisu tržaških volitev je kmalu nato sledila še obsežnejša študija o volitvah na Slovenskem 1848 v frankfurtski državni zbor.⁴⁸ Študija je objavljena v tej knjigi (str. 86-126), kakor jo je z delnimi spremembami in krajšanjem preoblikoval avtor sam. Melik je o tej tematiki, o revoluciji 1848, zlasti pa o njenem prikazovanju v srednji šoli, referiral tudi na petem zborovanju slovenskih zgodovinarjev⁴⁹ v Novi Gorici (oz. Solkanu) oktobra 1948. V naš izbor, ki je bil že od začetka po obsegu omejen, nismo vključili razmeroma dolge razprave o tržaških volitvah, ampak smo se namesto nje odločili za nekaj krajših, vezanih na različna geografska območja (npr. Kranj, Ribnica itd.), saj so se politična dogajanja v posameznih slovenskih okoljih zelo razlikovala in so zato bili tudi volilni rezultati različni. Melik se ni loteval problema volitev samo v mejah posameznih krajev, oziroma okolišev (npr. Trst, Jesenice, domžalsko in kamniško območje, Kranj, ozemlje grosupeljske občine), pač pa je pogosto obravnaval tudi specialno volilno problematiko (npr. demokratizacija volilnega sistema 1907; volilni uspehi Nemcev, Italijanov in Slovencev po slovenskih mestih 1848-1927; volitve v konstituanto leta 1920; število komunističnih poslancev v ustavodajni skupščini leta 1920/2; delavske stranke na volitvah 1920-1927; Nemci in volitve v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama idr.). O svojem nagnjenju do preučevanja volitev pri nas je Melik zapisal: "Bolj kot kdo drug pred menoj sem se pečal z volilno zgodovino. Ker je od zadnjih pravih volitev pri nas minilo že 61 let [to je bilo govorno nov. 1988], je marsikomu ta problematika tuja in nezanimiva. Volitve 1861-1914 kažejo zelo nazorno narodnostno diferenciacijo v mestih, razvoj slovenske narodne zavesti in nastanek naših strank."⁵⁰ Pomemben rezultat Melikovega raziskovanja velike množine arhivskega gradiva (volilni fond) in malo upoštevane literature (npr. statistične publikacije in poročila, deželni in državni uradni listi, stenografski zapisniki državnega in deželnih zborov ter razni šema-

⁴⁵ /Uredništvo/, *Obračun in program*. – V: *Zgodovinski časopis* 1 (1947) 1-4, str. 7.

⁴⁶ Vasilij Melik, Volitve v Trstu 1907-1913. – V: *Zgodovinski časopis* 1 (1947) 1-4, str. 70-122.

⁴⁷ Anton Melik, Gorica. Geografske osnove mestnega naselja. Lj. 1946. (Tudi v angleščini, francoščini in ruščini.) – Isti, Trst in severna Jugoslavija. Lj. 1946. (Tudi v angleščini in francoščini.) – Isti, Trieste and the Littoral. A short geographical outline. Lj. 1946. (Isto v francoščini in ruščini.)

⁴⁸ Vasilij Melik, Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem. – V: *Zgodovinski časopis* 2-3 (1948-1949), str. 69-154.

⁴⁹ Prim. poročilo B. Grafenauerja o tem zborovanju v *Zgodovinskem časopisu* 2-3 (1948-1949), str. 195.

⁵⁰ Glej Melikov tekst v naši knjigi na str. 16.

tizmi in repertoriji ipd.) je, ob skrbni analizi zbranega gradiva in pretehtani sintezi, že njegova doktorska disertacija o volitvah na Slovenskem v avstrijski ustavni dobi. Nalogo (mentor prof. Fran Zwitter) je Melik obranil konec januarja 1959. Preden je tekst, ki je prvotno obsegal poglavje o volilnih sistemih (gl. o tem avtorjev članek v EJ 4, str. 412-413) in dodatek o volilnih rezultatih, dal v objavo, je delo temeljito dopolnil, predvsem z analizo samega poteka volitev in preverjanja podrobnih rezultatov za posamezne volitve na Slovenskem. Mnogokje je "na novo odkrival tokove slovenske politične zgodovine (obravnavanega) obdobja."⁵¹ Tako je s sociološko-statistično metodo nastalo delo, obsežna monografija (440 str.), **Volitve na Slovenskem 1861-1918**. Knjigo je leta 1965 izdala Slovenska matica v svoji redni zbirki Razprave in eseji. Pisec najprej prikaže glavne poteze avstrijskega volilnega sistema, sestavo deželnih in državnega zbora, nato bistvo in sistem privilegiranih skupin, ki so stanovsko opredeljevale sestavo posameznih zborov. Nadalje nam Melik obširno razlaga izredno prefinjeno taktiko avstrijskih oblasti do mest in vasi, ki se je kazala v različnih volilnih sistemih v posameznih avstrijskih deželah. V nadaljevanju spregovori o problematiki volilne pravice, o načinu glasovanja, o kandidiranju in volilni udeležbi, zaključuje pa delo s poglavjem o pregledu avstrijske volilne zgodovine. Knjigo, pisano z veliko akribijo, ki obravnava hkrati z volilno problematiko tudi razvoj slovenskih političnih strank, je B. Grafenauer ocenil takole: "To je eno temeljnih del za zgodovino Slovencev v ustavni dobi habsburške monarhije, ki ga potrebuje vsak, kdor se želi v resnici seznaniti s slovensko zgodovino tega časa."⁵² Podobno pohvalna je Gestrinova ocena dela, ki ima po njegovem trajno vrednost in mimo katerega ne bo mogel nihče, ki se bo ukvarjal s slovensko zgodovino tega časa.⁵³ Tri desetletja po izidu je bila Melikova knjiga deležna še ene pozornosti: izšla je kot **Wahlen im alten Österreich** (Wien 1997), in sicer v zbirki (ureja jo akademik dr. Gerald Stourzh) nemških prevodov reprezentativnih historičnih del, napisanih najprej v katerem nenemškem jeziku nekdanje habsburške monarhije. V nemščini pa so izšle tudi druge Melikove razprave, ki zadevajo slovensko in avstrijsko zgodovino druge polovice 19. stoletja. Tu naj omenimo vsaj njegovo obravnavo o volilni pravici v cisalajtanskih deželnih zborih, ki je izšla v sedmi knjigi zbirke **Die Habsburgermonarchie 1848-1918** (Wien 2000).

Čeprav se je Melik z monografijo o volitvah izkazal kot "mojster analize, je ob rezultatih svojih znanstvenih proučevanj že relativno zgodaj prehajal tudi na sintezo slovenske zgodovine."⁵⁴ Leta 1950 je s F. Gestrinom pripravil sintetični priručnik z naslovom **Slovenska zgodovina 1813-1914**, ki ga je kot skripta Višje pedagoške šole v Ljubljani izdala Državna založba Slovenije. Knjiga je kmalu zatem izšla v prevodu Gl. Ernjakovića v srbsščini (**Slovenačka istorija 1813-1914**, Bgd 1951) in nato še, z nekaterimi dopolnili in popravki, v prevodu T. Wittaska in R. F. Poljanca v hrvaščini (**Povijest Slovenaca 1813-1914**, Zgb 1952).

Pisca sta snov razdelila na štiri poglavja: prvo obsega zadnjo dobo fevdalizma, od Napoleonovega poraza 1813 do 1848, drugo poglavje revolucionarno leto 1848, ko se

⁵¹ Ferdo Gestrin, Vasilij Melik – šestdesetletnik. – V: *Zgodovinski časopis* 34 (1980) 4, str. 393.

⁵² Bogo Grafenauer, Vasilij Melik – šestdesetletnik. – V: *Kronika* 29 (1981) 1, str. 60.

⁵³ Ferdo Gestrin, n. d., str. 393.

⁵⁴ Ferdo Gestrin, n. d., str. 394.

pojavi program Zedinjene Slovenije, v tretjem poglavju je obdelano obdobje razvoja kapitalizma na Slovenskem, nekako do 1894, katerega drugi del – po letu 1870 – je doba formiranja političnih strank, četrto poglavje pa prikazuje Slovence v obdobju imperialističnega pritiska do izbruha prve svetovne vojne. Avtorja sta si delo razdelila tako, da je Melik obdelal prvi dve poglavji, Gestrin pa tretje in četrto.

Opazna in pomembna novost za čas, v katerem je knjiga nastajala, je bila v tem, da je zgodovinski oris temeljil na gospodarskem, socialnem in političnem razvoju Slovencev. Manj so bili poudarjeni kulturnozgodovinski momenti.

Razen pri obravnavi marčne revolucije 1848, pri kateri je obdelana snov razdeljena na dve poglavji (avstrijski okvir in prikaz revolucije pri Slovencih), je notranja delitev vsebine v Gestrinovi oz. Melikovi knjigi povsod enaka. Najprej je vedno orisan splošni avstrijski okvir, temu sledita gospodarski in socialni razvoj pri Slovencih in kot zaključek prikaz sočasnega političnega razvoja na Slovenskem. Delitev vsebine na takšno shemo je bila metodično skorajda nujna, saj je morala biti knjiga, namenjena v prvi vrsti slušateljem višje šole, karseda pregledna. Mimogrede rečeno, tudi poznejše Melikove razprave vsebinsko prehajajo iz širšega, splošnega oz. avstrijskega okvira na obravnavo celotnega slovenskega zgodovinskega razvoja v določenem obdobju.

Za leto 1813, s katerim se Gestrinova in Melikova knjiga začne, pravita pisca, da "sicer ne pomeni kake pomembne zarezne v gospodarskem in družbenem razvoju slovenskega naroda."⁵⁵ Za začetek svoje obravnave slovenske zgodovine 19. in začetka 20. stoletja sta vzela to letnico zato, ker se na začetku 19. stoletja konča pripoved Gestrinove brošure **Zgodovina od začetka 18. do začetka 19. stoletja**, ki je kot pomožni tekst za srednje šole izšla leta 1948. Pomembnejše kot začetna letnica 1813 je vsekar končno leto 1914, s katerim se knjiga zaključuje, ker se z njim začenja konec habsburške monarhije. Katere prelomne letnice bi bile v periodizaciji zgodovine najprimernejše, je vprašanje zase. Odločanje o tem ni bilo vedno docela v rokah zgodovinarjev, pogosto je bilo predmet tistih subjektov, ki so prelomne zgodovinske dogodke (npr. oktobrska revolucija 1917 v Rusiji) vrednotili po ideoloških kriterijih. Večkrat je šlo tudi za dogodke, ki se niso "dogajali" povsod in niso povzročali za vse enako pomembnih sprememb, karakterističnih za označbo začetka ali konca kakega historičnega obdobja. V ožjem smislu ima vsak narod kakšno svojo prelomno letnico ali obdobje, na podlagi katere more vsebinsko in časovno opredeliti sintezo svojega zgodovinskega razvoja. Tudi v ocenah Gestrinove in Melikove **Slovenske zgodovine** iz leta 1950 so poudarjali vprašanje periodizacije zgodovine, vendar v tem primeru samo slovenske. Poleg pohvale, da je knjiga "najboljši pregled slovenske zgodovine v obravnavanem časovnem obdobju" (B. Grafenauer) in da predstavlja "prvi poizkus prikazati celotno slovensko zgodovino tega stoletja s stališča zgodovinskega materializma" (Fr. Zwitter) ter rahle graje, da je zelo malo obravnavan problem Trsta in da Beneška Slovenija in Prekmurje nista omenjena, si je bila strokovna kritika⁵⁶ ob izidu dela dokaj enotna v tem,

⁵⁵ Ferdo Gestrin – Vasilij Melik, *Slovenska zgodovina 1813-1914*, Ljubljana 1950, str. 3.

⁵⁶ Bogo Grafenauer, *Ferdo Gestrin – Vasilij Melik: Slovenska zgodovina 1813-1914*. – V: *Nastava historije u srednjoj školi* 1 (1951) 2, str. 160-163; Fran Zwitter, *Ferdo Gestrin – Vasilij Melik: Slovenska zgodovina 1813-1914*. – V: *Zgodovinski časopis* 5 (1951) 1-4, str. 388-394.

da sta za obravnavano obdobje najpomembnejši, prelomni leti 1848, ko je bil fevdalni družbeni sistem dokončno zlomljen, in 1918, ko se je po razsulu avstro-ogrske monarhije začela nova doba.

Pisca **Slovenske zgodovine** sta v predgovoru sama poudarila, da slonijo nekateri deli knjige ("tako n. pr. revolucija leta 1848, razvoj socialne demokracije, razvoj slovenskih bank, Krekovo delo, posamezna poglavja iz gospodarske zgodovine itd.") tudi na lastnem arhivskem raziskovanju, študiju virov, katerega rezultati večinoma do tedaj še niso bili objavljeni drugod.⁵⁷ Seveda ti viri niso bili tu navedeni, kar so ocenjevalci knjige pogrješali. "Druga", časovno in vsebinsko razširjena izdaja iz leta 1966 obsega tudi kratko bibliografijo s pripombo, da so viri za zgodovino 19. stoletja mnogo številnejši "in v mnogočem drugačni od virov za prejšnja obdobja". Poleg arhivalij, na katere nekateri prav radi "prisegajo" kot na edini vir zgodovinopisja, sta Gestrin in Melik opozorila v **Slovenski zgodovini od konca 18. stoletja do 1918** na "povsem nove zvrsti virov, kakor državni in deželni uradni listi, stenografski zapisniki državnega in deželnih zborov, državni, deželni, cerkveni in razni posebni šematizmi, statistične publikacije in poročila, krajevni repertoriji, izvestja in poročila šol, organizacij, podjetij in društev... Poseben vir za to obdobje je korespondenca političnih in kulturnih delavcev". V zvezi s slovensko politično memoarsko literaturo pravita, da je sorazmerno pičla. Od starejših piscev spominov omenjata Hribarja, Prepeluha, Šukljeta, Tumo in Vošnjaka. Med vire za zgodovino 19. stoletja štejeta tudi časopisje, ki se je po pravem razvilo šele v 19. stoletju.⁵⁸ Nekateri zgodovinarji ne pripisujejo časnikom posebnega pomena. Če pa pomislimo, da je vsaka politična usmeritev pri nas imela vsaj en svoj časnik, potem si vsak problem tega obdobja lahko ogledamo "s treh, štirih strani, po časnikih treh, štirih različnih smereh".⁵⁹

Gestrinova in Melikova "druga" izdaja **Slovenske zgodovine** (1966) je, kot pravita sama, "po obsegu znatno širša in je vsebinsko tako močno spremenjena, da je v celem povsem novo delo."⁶⁰ Avtorja sta več poglavij na novo obdelala, uporabila po letu 1950 nastalo predmetno slovstvo in upoštevala dobronamerno kritiko (B. Grafenauer, Fr. Zwitter) svojega prvenca iz 1950. V nasprotju s "prvo" izdajo, ki sta jo časovno omejila med 1813 in 1914, sta "drugo" začela pisati pri začetku slovenskega narodnega prebujanja (nekako okrog 1790) in zaključila z letom 1918, z razpadom habsburške monarhije. Njuna zgodovina (t.i. Gestrin – Melik) se v glavnem prične tam, kjer se neha druga knjiga **Zgodovina narodov Jugoslavije** (Lj. 1959, str. 747-844), tj. konec 18. stoletja.

Knjigo, ki so jo nekateri ocenjevali kot "temeljni priročnik slovenske zgodovine tega obdobja", drugi pa videli v njej "zelo koristen zgodovinski pregled, v katerem je marsikaj novega tako v sintetičnih potezah kakor v navajanju posameznih novih podatkov,"⁶¹ je prevedel J. Martinović tudi v srbohrvaščino (Sarajevo 1979), hkrati pa je deloma spremenjeno, ponekod skrajšano, drugje dopolnjeno besedilo prešlo še v **Zgodovino Slovencev** Cankarjeve založbe (Lj. 1979).

⁵⁷ Gl. Gestrin – Melik, n. d., str. 4-5.

⁵⁸ Ferdo Gestrin – Vasilij Melik: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918, Ljubljana 1966, str. 339.

⁵⁹ Vasilij Melik, Zgodovinopisje na Slovenskem danes. – V: *Zgodovinski časopis* 41 (1987) 1, str. 152.

⁶⁰ Gestrin – Melik, n. d., str. 347.

⁶¹ Ferdo Gestrin, n. d., str. 394.

Na žalni seji Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, ki so jo priredili 19. aprila 1999 v Gestrinov spomin, je Vasilij Melik svoje soavtorstvo pri "drugi" izdaji **Slovenske zgodovine** opredelil takole: "(Delo) sva skupaj napisala, skupaj v prav dobesednem pomenu besede. Dobivala sva se enkrat ali dvakrat na teden in na podlagi tega, kar je vsak zase pripravil, skupaj sestavljala besedilo, ki je bilo dostikrat rezultat burnih diskusij".⁶² Tekst je ponekod bolj Gestrinov, drugje bolj Melikov. Njegova so poglavja o gospodarstvu predmarčne dobe, revolucionarno leto 1848, šestdeseta leta 19. stoletja, volilni sistemi in volitve, socialna struktura političnih taborov itd. Več poglavij pa sta sploh napisala skupno.

Z **Volitvami na Slovenskem 1861-1918** in s **Slovensko zgodovino 1792-1918**, pa tudi z razpravami, ki so spremljale ti monografiji, se je Melik uvrstil med naše najpomembnejše zgodovinarje za obdobje 19. stoletja. Seveda je raziskovalno segal tudi v srednji vek, v "časovno oddaljenost", ko je lahko nastopal "v srednjem veku le kot ljubitelj" in ko mu je to bilo v oddih.⁶³ V zborniku, ki so ga zgodovinarji posvetili profesorju Milku Kosu, je Melik objavil razpravo o vprašanju bitke pri Ljubljani v času madžarskih napadov v prvi polovici 10. stoletja.⁶⁴ Razgledanosti po starejši slovenski zgodovini pa ni kazal le s posameznimi članki in razpravami, ki časovno sežejo v obdobje protestantizma⁶⁵ in segajo na prag druge polovice 19. stoletja, ampak tudi v ocenah knjig, ki obravnavajo starejša obdobja slovenske preteklosti.⁶⁶ Bežen vpogled v njegovo bibliografijo kaže, da je Melik dejansko spremljal vsa obdobja do druge svetovne vojne in o njih tudi pisal.

Zanimanje za šolstvo in šolsko problematiko, ki je zelo ozko vezana na krepitev narodne zavesti in uveljavitev slovenstva, je Melika nagnilo, da je posegel tudi v to zgodovinsko preteklost. Obširno je pisal o ljudski šoli ob sprejemu tretjega osnovnošolskega zakona, krajše o šolstvu in pedagogiki na Slovenskem pred drugo svetovno vojno, večkrat pa tudi o zgodovini univerze v Ljubljani in posebej o razvoju Filozofske fakultete. V neposredni zvezi z njegovim zanimanjem za šolstvo je pisanje šolskih knjig, se pravi učbenika (soavtor F. Gestrin) in dveh čitank za osnovno šolo (soavtorja M. Kos in F. Gestrin), ki sta "prvi poskus izbora najpomembnejših virov (prevedenih v slovenščino) za slovensko zgodovino do prve svetovne vojne."⁶⁷ Knjigi (zgodovinska čitanka za 6. in 7. razred ter učbenik zgodovine za 7. razred) sta od leta 1969 oz. 1974 izšli večkrat tudi v izpopolnjeni izdaji. Ko je leta 1995 izšel učbenik zgodovine za sedmi razred osnovne šole z naslovom **Vzpon meščanstva**, ki sta ga napisala Maja Žvanut in Peter Vodopivec, je profesorja Melika razveselilo že dejstvo, da knjiga nosi naslov, "ki

⁶² Vasilij Melik, Prof. dr. Ferdo Gestrin. – V: *Zgodovinski časopis* 53 (1999) 1, str. 6.

⁶³ Gl. str 16 te knjige.

⁶⁴ Vasilij Melik, Vprašanje bitke pri Ljubljani v dobi madžarskih napadov. – V: *Zgodovinski časopis* 6-7 (1952-1953), str. 202-217.

⁶⁵ Vasilij Melik, Mesto reformacije v slovenski zgodovini. – V: *Obdobje – 16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* 6 (1986), str. 16-19.

⁶⁶ Branko Marušič, n. d., str. 21.

⁶⁷ Ferdo Gestrin, n. d., str. 394.

ni opredeljen z obdobji in stoletji, ampak ima vsebinski pomen." Z vzponom meščanstva se po njegovem karakterizira razvoj Evrope od začetka novega veka do začetka prve svetovne vojne. Melik je navdušeno zapisal, da bi naj bila ta knjiga "nekaj več kot učbenik," bila bi naj "tudi berilo in nekako tudi prvi korak za branje drugih zgodovinskih tekstov." Po njegovem mnenju je bil dosežen "velik napredek od nekdanje miselnosti, da mora imeti učbenik točno toliko in toliko strani in toliko in toliko tem, kot jih obravnava v šolskem letu." Všeč mu je bilo, da sta pisca vključila slovensko zgodovino v evropski okvir, da sta si vzela svobodo in ubrala "pot po svojem okusu in veselju". Glede na lastno izkušnjo s pisanjem učbenikov pa je Melik poročilo o tej knjigi zaključil takole: "Kolikor bolj bodo zgodovinski učbeniki prijetne pripovedi, toliko večji ugled in priljubljenost bo uživala zgodovina, tako med otroki kot med starši... Pokazalo se bo, da noben drug predmet (mislim zlasti na sociologijo) ne more nadomestiti zgodovine... Zgodovina je in bode podoba spreminjanja naše družbe, spreminjanje našega življenja, spreminjanja naše vsakdanjosti v vseh odtentkih in raznolikostih..."⁶⁸ Tako je zgodovinar preučevalec naše spreminjajoče se preteklosti in pričevalec naše vsakdanjosti, nikakor pa ne mara biti prerok prihodnosti ("kaj bi se zgodilo, če bi se nekaj ne zgodilo"⁶⁹). Še odločneje je Melik odklonil "prerokbe" na razgovoru o Sloveniji 1918-1991, ki ga je leta 1993 organiziral Miloš Mikeln s slovenskimi zgodovinarji. Na Mikelново prigovarjanje, da bi "malo prerokovali", je Melik odgovoril takole: "Prerokoval ne bi rad, ker je toliko zgodovinarjev, ki so se temeljito zmotili, ko so prerokovali. Prebral sem precej takih prerokb in moram reči, da je edino ena, ki se je neprestano ponavljala in ki je nekako tudi zadela, to je – da se bo v Bosni začel propad Avstrije..."⁷⁰ Bolj kot za predvidevanja brez realne osnove se je Melik posvečal skrbi za dognano, znanstveno neoporečno, določeni sredini primerno posredovanje zgodovinskega gradiva. Pri ocenjevanju Malove vloge v slovenskem zgodovino-pisju je zapisal, da je glavna in mikavna značilnost njegove zgodovine v lagodnem pripovedovanju, »ki se ne omejuje na suhe splošne ugotovitve, ampak ilustrira dogajanje z najrazličnejšimi živimi, konkretnimi, zanimivimi in ilustrativnimi primeri.« Učeno razpravljanje prehaja tako v "prijetne pripovedi", ki pa niso značilne samo za Malovo pisanje,⁷¹ ampak tudi za Melikovo prikazovanje zgodovinskega dogajanja.

* * *

Zanimanje za zgodovino "naše vsakdanjosti" ni pri nas nobena novost. Že dolgo je bilo bolj ali manj v ospredju obravnave zdaj te, zdaj one znanstvene discipline (npr. etnologije, sociologije in tudi zgodovine), mnogokrat vezane na "potrebe časa". Ko je želela Mohorjeva družba na začetku svojega delovanja priti do "prostonarodne zgodovine slovenskega naroda", je v razpisu (31. okt. 1852) poudarjala, da se naj na koncu

⁶⁸ Vasilij Melik, Noben drug predmet ne more nadomestiti zgodovine: "Vzpon meščanstva". – V: *Delo* 29 (1995) 237, 12. X., str. 13.

⁶⁹ Iz Melikove razprave na kolokviju o nastanku države SHS, 27. oktobra 1988. – V: *Glasnik Slovenske matice* 13 (1989) 1, str. 44.

⁷⁰ Slovenija 1918-1991. Razgovor Miloša Mikelnja z dr. Bogom Grafenauerjem, dr. Vasilijem Melikom in dr. Jankom Pleterskim. – V: *Prešernov koledar 1994*. Ljubljana 1993, str. 51-52.

⁷¹ Vasilij Melik, Josip Mal in zgodovina 19. stoletja. – V: *Malov zbornik*, Ljubljana 1996, str. 15.

vsake dobe, ki bo obravnavana v knjigi, popišejo "tudi vera, jezik, družabno in hišno življenje, običaji, slovstvo itd., blizu kakor se v Kremplovi *Dogodivšini štajerske zemlje* najde". Razpis ni uspel.⁷² Naši starejši zgodovinarji, sicer klasično izobraženi, a večinoma še diletanti, so do vratu tičali v tistih obdobjih naše preteklosti, s katerimi so lahko dokazovali le eno: avtohtonost Slovencev na današnjem slovenskem etničnem prostoru. Da bi preučevali novejšo zgodovino, zlasti še tako imenovani "vsakdanjik", niti pomislili niso. Premik v mišljenju, kaj spada v zgodovino in kaj še ne, so izvedli šele naši prvi šolani zgodovinarji, ki so v drugi polovici 19. stoletja začeli prihajati z avstrijskih univerz. Eden izmed njih, Josip Apih, je za petdesetletnico vladanja Franca Jožefa napisal za Mohorjevo družbo knjigo **Naš cesar** (Celovec 1898), ki pomeni dokaj nazoren pregled slovenske politične zgodovine do leta, ko je delo izšlo. Tudi Dragotin Lončar je s svojimi raziskavami političnega življenja Slovencev segel do "svojega časa". Med obema vojnoma sta težnjo po zgodovinsko metodični registraciji pomembnih problemov iz vsakdanjega življenja uresničila zbornika **Slovenci v desetletju 1918?1928** (Lj. 1928) in **Spominski zbornik Slovenije** (Lj. 1939). Veliko je k interpretaciji "vsakdana" pred drugo svetovno vojno prispevala tudi znanstvena publicistika avtorjev, ki so se prav tedaj začeli uveljavljati v revijalnem tisku (npr. B. Grafenauer, D. Kermavner, L. Ude, Fr. Zwitter idr.). Nekaj povsem izjemnega v preučevanju bližnjega vsakdana različnih družbenih slojev je delo Josipa Mala, za katerega »zgodovina sploh ne more biti drugega kot kultura v širšem pomenu in ne le ozkosrčna in po vsebini omejena politična vladarska zgodovina«. ⁷³ V žarišču kulturne zgodovine stoji, po Malu, vedno samo človek, ki "si je podredil naravo, da služi njemu in njegovi udobnosti." Raziskovalci bi radi odkrili vse, kar je obvladovalo življenje posameznika in naroda, spoznati bi želeli "vso notranjost človeka, njegovo vsakdanje domače, družabno in poklicno življenje, poznali bi ga radi pri delu, igri in zabavi, v bolezni in zdravju, v jedi, pijači in obleki, zasledovati bi želeli pota in obseg njegove izobrazbe". Po Malovi presoji bi bilo potrebno preučevati še vrsto drugih dejavnikov (npr. stanovanja, opremo, orodje, razsvetljavo, promet itn.), ki so vtisnili pečat kulturnemu, družabnemu in gospodarskemu razvoju našega človeka.⁷⁴ To pa je bil že cel program raziskovanja "vsakdanjega življenja". Del tega, kar je zgodovinsko segalo prav do "sedanjega trenutka", je Mal obdelal v svoji **Zgodovini slovenskega naroda** (Celje 1928-1939), veliko pa po 1945 v Mestnem muzeju ljubljanskem, kjer so ga zadolžili, da bi napisal kulturno zgodovino mesta od 18. stoletja dalje.⁷⁵

Preučevanju problematike "vsakdanjega življenja" šolstvo sprva ni bilo posebno naklonjeno. Učbeniki za zgodovino so to poglavje imenovali "kultura", v okviru katere so prikazovali predvsem razvoj literature, znanosti in umetnosti, razpravljali pa tudi o ustavnih in gospodarskih vprašanjih. To poglavje je bilo v šolske knjige vključeno kot nekakšen okrasek. Znani avstrijsko-štajerski zgodovinar Hans Pirchegger (1875-1973)

⁷² Vasilij Melik, Ob reprintu Zgodovine slovenskega naroda. – V: Josip Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, Celje 1992, str. X.

⁷³ Oto Luthar, *Nauki, zgodbe in pripovedi*. – V: *Malov zbornik*, Ljubljana 1996, str. 34.

⁷⁴ Josip Mal, *Stara Ljubljana in njeni ljudje*. Ljubljana 1957, str. 6-7.

⁷⁵ Bogo Grafenauer, Poglavlje iz zgodovine slovenskega zgodovinopisja. – V: Josip Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, Celje 1932, str. XVII.

omenja v svoji avtobiografiji, da so njegovi profesorji na mariborski gimnaziji videli samo letnice in vojne, medtem ko so že tako skromne odstavke o kulturni zgodovini v Gindelyjevem učbeniku zgodovine za višje razrede srednje šole "kratko in malo preskočili..."⁷⁶ Po Melikovi razlagi gre v tem primeru za tako imenovano tradicionalno kulturno zgodovino, ki jo preučujejo specializirane vede (npr. literarna ali umetnostna zgodovina, zgodovina posameznih znanosti idr.).⁷⁷ Distančno stališče do obravnavanja "sedanjega trenutka" je bilo v naši starejši historiografiji docela prevladujoče. V oceni Grafenauerjeve *Zgodovine novejšega slovenskega slovstva* (Lj. 1909) je npr. Izidor Cankar med drugim zapisal tudi tole: "Kadar zgodovinar sede k svojemu pisalniku, mora zakleniti vrata mislim svojega stoletja ter živeti sredi vekov, katere popisuje, in bolj razlagati kot soditi..."⁷⁸ Tudi srednješolski učbeniki zgodovine so bili tako naravnani, saj so morali biti sestavljeni natančno po učnem programu. Tako se npr. Orožnov učbenik zgodovine za 8. razred srednjih šol (izšel 1933) zaključuje z letnico 1920. Zato pa so bila nekatera poglavja iz "vsakdanjega življenja" po drugi svetovni vojni zelo "premišljeno" vključena v učne programe vseh stopenj izobraževanja.

Čeprav je težišče Melikovega dela v raziskovanju slovenske zgodovine 19. in začetka 20. stoletja, je po letu 1980 raziskovalno vse pogosteje segal prav do "sedanjega trenutka". Svoje preučevanje je tako poglobil in razširil z analizami "vsakdanjega življenja", torej s temami in problemi, ki so aktualni zdaj in tu. Gre za raziskave o načinu življenja, materialnih pogojih, vsebini dela, prostem času, hrani, pijači, higienskih in zdravstvenih razmerah, navadah, moralnih pogledih, vrednotenju stvari, seveda z upoštevanjem socialnih razlik med ljudmi itd.⁷⁹ Pritegnile so ga trajno navzoče vsebine, povezane z zgodovino prehrane, cen, s standardom in z družabnim življenjem. Včasih so tej zvrsti preučevanja rekli gospodarska in socialna zgodovina, misleč pri tem na preteklost. Mlajši zgodovinarji, ki jih zanima problematika vsakdanjega življenja, pa so obrnjeni v naš čas in h konkretnemu človeku. Na posvetovanju o "zgodovini vsakdanjega življenja" leta 1980 v Ljubljani je Melik zavračal ostro razmejitve med strokami in strokovnjaki. Zanj je bistveno, "da določeno področje znanstveno raziskujemo, ni pa pomembno, pripadnik katere stroke ga raziskuje". Po njegovem mnenju je pomembna kvaliteta raziskovanja, ali je dobra ali slaba. Raziskovalec se mora poglobiti v preiskovano problematiko, mora jo poznati. Za agrarnega zgodovinarja je npr. nujno, da obvlada vsaj osnove agrarne tehnike, načina obdelave zemlje, strokovno terminologijo obravnavanega problema, zgodovinsko metodo in čas, v katerega sodi predmet ali subjekt njegove razprave. Ni pomembno, ali je raziskovalec agrarne tematike po osnovni izobrazbi zgodovinar ali agronom.⁸⁰ Melik je prepričan, da dostikrat pretiravamo, tudi "na ta način, da za stvari, ki so znane že dolgo časa, najdemo nova imena in se zdi, kot

⁷⁶ Gl. opombo 74, str. 6.

⁷⁷ Iz Melikove diskusije na okrogli mizi na 23. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Tolminu dne 2. okt. 1986. – V: *Zgodovinski časopis* 41 (1987) 1, str. 151.

⁷⁸ Franc Bregar [=Izidor Cankar], *Najnovejša zgodovina novejšega slovenskega slovstva*. – V: *Čas* 4 (1910), str. 79.

⁷⁹ Gl. opombo 77.

⁸⁰ Vasilij Melik, *K zgodovini vsakdanjega življenja*. – V: *Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem*, Ljubljana 1980, str. 91.

da začenjamo proučevanja, ki jih še nikdar ni bilo."⁸¹ Tudi o našem kulturnem in drugem "zamudništvu" ter vprašanju "odraslosti" slovenskega naroda ima Melik svoje mnenje. Nekoliko dovtipno se je izrazil ob neki priložnosti, češ da sam dozoreva "pravzaprav celo življenje in da sem letos bolj pameten, kot sem bil lani."⁸²

Kakorkoli že opredeljujemo Melikovo znanstveno delo, v njegovem središču je vse-skozi "človek, po možnosti še konkreten. Lahko bi rekli, da je zagovarjal antropološki pristop k zgodovini, ko večina slovenskih zgodovinarjev zanj ni še niti slišala."⁸³ Sodobnim družbenim antropologom, ki pogosto zamegljujejo resnično zgodovinsko dogajanje, je dejal, da "imam najbrž svoje poglede, če se ne ujemajo z večino." Zanj je bistveno, da vsakdo dela v tisti smeri raziskovanja preteklosti, ki ga veseli. Mlad človek naj se loti dela "po vzgledih od drugod, pa po svojih lastnih idejah." Raziskovalec "mora biti sam iznajdljiv, ker iznajdljivost je bila zmeraj lastnost dobrih znanstvenikov, uspeh pa plačilo za trud... Zdi se mi, da ni treba vsega najprej teoretično in metodološko razmišljati in analizirati, da je mnogokrat bolj pametno najprej praktično začeti delati in raziskovati." Takšna pota torej ubira Melik, včasih pa ga zajame tudi vrtinec "teoretičnega in metodološkega razmišljanja"⁸⁴ o slovenskem zgodovinopisju.

* * *

Melik se kot "teoretik" v slovenskem zgodovinopisju ni posebej eksponiral, saj se z metodološkimi vprašanji ločeno ni ukvarjal, temveč predvsem kot avtor z velikim smislom "za sintezo". Času oziroma "duhu časa" po drugi svetovni vojni pa se tudi on ni mogel povsem izogniti. Še zlasti tisti, ki je bil na službeno izpostavljenem položaju, je tako ali drugače moral dati svoj obol "družbenemu redu." Nič ni ostalo več nedotakljivo, vse se je moralo podrediti "neizprosni" dialektiki, otipljivemu sadu "permanentne revolucije". Bolj kot eksaktne vede so bile na udaru družboslovne, torej tiste, ki so že od nekdanj rabile političnim sistemom za učinkovito sredstvo pri uveljavljanju oziroma utrjevanju njihovega položaja. V razmerju politika – zgodovina se "zgodovinopisje rabi zgolj za opravičevanje kakega cilja ali kake akcije, torej kot ideologija. V političnem publicističnem delu ali v javnih govorih politiki radi uporabljajo zgodovinopisje na svoj način."⁸⁵ Na preteklosti se utemeljujejo, čeprav delujejo za prihodnost. Naša levo usmerjena periodika je prenehala izhajati leta 1941, desno orientirana pa po 1945, ko so različna strokovna glasila (npr. **Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo**) dajala "vdanostne" izjave novemu političnemu sistemu in pri tem zanikale vse pozitivne raziskovalne rezultate pred letom 1945. Tako se npr. Fr. Zwitter v spremni besedi k zadnjemu letniku omenjenega **Glasnika** opravičuje, ker so prispevki v njem objavljeni v "nespremenjeni obliki tako, kakor so bili napisani pred osvobojenjem." Nadalje pravi, da "njihova problematika še ni v zvezi s problemi, ki jih osvobojenje stavlja tudi predstavnikom slovenskih historičnih znanosti." Pri tem pa Zwitter vendarle ne misli samo na "probleme in potre-

⁸¹ Gl. opombo 77.

⁸² Gl. opombo 70, str. 50.

⁸³ Stane Granda, n. d., str. 203.

⁸⁴ Gl. opombo 59.

⁸⁵ Vasko Simoniti, *Živi svet*. – V: *Nova revija* 5 (1986) 46-47, str. 343.

be današnjega časa", ampak tudi na ohranitev in nadaljnji razvoj vsega, "kar je bilo v dosedanem delu zdravega in tehtnega."⁸⁶

Pokrajinska zgodovinska društva dolgo po letu 1945 niso prav zaživela, pa tudi do ponovnega izhajanja nekaterih predvojnih zgodovinskih glasil (npr. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, *Kronika*) je prišlo šele po daljšem času. Razmeroma hitro, tri leta po vojni, je dobil naslednika *Etnolog*, in sicer v *Slovenskem etnografu*. Ta je po besedah Borisa Orla "videl okrog nas vse polno nalog, ki jih je treba v tem za nas tako pomembnem času (petletk) izpolniti." Tudi Orel ni bil zadovoljen "z razvojem slovenske etnografije in folklorne" v preteklosti. Na terenu zbrano gradivo je šele "surovi material", ki ga je treba pravilno obdelati z ustrežno znanstveno metodo. Ta metoda pa je seveda le "metoda dialektičnega materializma."⁸⁷

Splet okoliščin je bistveno prispeval pri ustanovitvi osrednjega slovenskega zgodovinskega društva (1946) in pri nastanku *Zgodovinskega časopisa* (1947), osrednje slovenske zgodovinske publikacije. Politika je zgodovinarje potrebovala. V prvih treh letih po vojni so bili Grafenauer, Kos in Zwitter nepogrešljivi pri pripravi znanstvenih in uradnih elaboratov v zvezi s slovenskimi mejami. Nekakšno "plačilo za trud" je bilo dovoljenje za ustanovitev omenjenega *Zgodovinskega časopisa* (danes glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije).

Seveda je vse raziskovanje potekalo v mejah danih možnosti, "pod strogim nadzorstvom"⁸⁸ agitpropovskega očesa, ki je budno pazilo, da se ne bi obnovila katera predvojnih koncepcij, neustrezna "novemu času z novimi potrebami". Simonitijevo pisanje,⁸⁹ češ da zgodovinarjev od konca druge svetovne vojne pa vse do zloma socializma niso preganjali, ker se praviloma niso izpostavljali, v celoti ne vzdrži pred zgodovinsko resnico.⁹⁰ Globlji vzrok za njihovo pasivnost, celo konformizem oziroma nagnjenje do "povsem jasnega zgodovinsko apologetskega stališča do režima,"⁹¹ je očitno izhajal iz zavesti o relativnosti zgodovinskega trajanja neke politične resnice, kar jih seveda ne opravičuje v moralnem smislu. Tako se je tudi novo nastali *Zgodovinski časopis* s "proslulo"⁹² izjavo (*Obračun in program*⁹³) uklonil enoznačni družbeni ideologiji. Zgodovinarji so v tistem času delovali pod pritiskom nenehnih očitkov, da so pred majem 1945 živeli v "napačnem času" in so zato tudi njihove ustvaritve (dela) nepravilne.⁹⁴

V prvem letniku *Zgodovinskega časopisa* (1947) je glavni urednik B. Grafenauer objavil svoje nastopno predavanje (od decembra 1946 docent) o problemih in nalogah slovenskega zgodovinarstva "v našem času", ki je v marsičem bil tudi program njegovega osebnega dela.⁹⁵ Grafenauer je za slovensko znanstveno zgodovinarstvo pred

⁸⁶ Fran Zwitter, Ob osvobodjenju. – V: *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 15-16 (1944-1945), str. 2.

⁸⁷ Boris Orel, V novo obdobje. – V: *Slovenski etnograf* 1 (1948), str. 6.

⁸⁸ Pogovor z Bogom Grafenauerjem (1916-1995). – V: *Nova revija* 14 (1995) 162, str. 58.

⁸⁹ Vasko Simoniti, O slovenskem zgodovinarstvu 1945-1990 ali kako je na zgodovinarstvo vplivalo staranje oblasti. – V: *Zgodovinski časopis* 46 (1992) 3, str. 389.

⁹⁰ Bogo Grafenauer, Ob pisanju o slovenskem zgodovinarstvu. – V: *Zgodovinski časopis* 47 (1993) 1, str. 122-123 in večkrat.

⁹¹ Vasko Simoniti, n. d., str. 389.

⁹² Igor Grdina, Problem literarnega zgodovinarstva na Slovenskem. – V: *Zgodovina za vse* 1 (1994) 1, str. 65.

⁹³ Glej opombo 45.

⁹⁴ Vasko Simoniti, Ali obstaja koncept slovenske zgodovine – V: *Problemi* 22 (1984) 12, str. 11.

⁹⁵ Peter Štih, In memoriam. Akademik prof. dr. Bogo Grafenauer. – V: *Grafenauerjev zbornik*, Ljubljana 1996, str. 36.

drugo svetovno vojno menil, da je bilo " v veliki meri le odsev tujega, samo prenešenega koncepta, ne pa da bi v vsem zrastle iz domače problematike, ne da bi bilo v resnici v vsakem pogledu naša last, domača veda."⁹⁶ Opredelil je tudi prihodnje naloge zgodovinarstva in pozival zgodovinarje, naj premaknejo težišče svojih razprav na gospodarski in družbeni razvoj in naj pri tem uporabljajo metodo dialektičnega materializma. Po Grafenauerju je ta "prvi metodični prijem, ki prelaga težišče zgodovinskega razvoja v gospodarstvo in družbeni ustroj in s tem na široke ljudske množice."⁹⁷ Čeprav je Grafenauer nekako pristajal na ideološke obrazce nove politične realnosti, vendar pri tem ni spregledal kontinuitete med historiografijo starejše generacije šolanih zgodovinarjev in novim rodом raziskovalcev, ki so se posvečali predvsem preučevanju novejšega in najnovejšega obdobja. Po Grafenauerjevem nasvetu naj bi zgodovinarji podrobneje preučili teme, ki so bile "premalo ali sploh neraziskane: to so (kar se tiče starejših obdobj) nekatera vprašanja naselitve in zgodnje slovenske zgodovine (vprašanje Karantanije), kmečki upori, problematika preporodnega gibanja in meščanske zgodovine v 19. stoletju, številna vprašanja gospodarske zgodovine, problemi industrializacije, razvoj delavstva in delavskega vprašanja in seveda vprašanja novejših zgodovine (po letu 1918) in zgodovine narodno-osvobodilnega boja."⁹⁸ Tak raziskovalni koncept bi se bil pri nas slej ko prej logično razvil iz predvojnega zgodovinarstva, ki je nekatere od naštetih tem že obravnavalo. Grafenauerjev koncept je leta 1948 dopolnil Milko Kos, ko je opozarjal predvsem na stroko in njeno avtonomijo.⁹⁹ Četudi je bil tako zasnovani zgodovinarstveni koncept v celoti opredeljen z novo ideologijo in aktualnimi političnimi potrebami, ideologi "novega časa" niso bili z njim povsem zadovoljni. Na sedmem zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Ljubljani leta 1951 je o "prevrednotenju vrednot v naši znanosti in umetnosti, zlasti v naših družbenih vedah, katerih najboljše veje tvori zgodovinarstvo", spregovoril Boris Zihlerl. Na svojevrsten način je obračunal s slovenskim predvojnem "uradnim" in "vobče poklicnim zgodovinarstvom". Zgodovinarjem je očital "neoromantizem" (preveliko zagledanost v zgodovino srednjega veka in premajhno zanimanje za "zgodovino neposrednih proizvajalcev").¹⁰⁰ Po Zihlerlu je bila zamaknjenost v srednji vek predvsem beg od "preklete aktualnosti". Zanj je to ena najznačilnejših "črt novejšega buržoaznega zgodovinarstva."¹⁰¹ Skladno povezavo problemov starejše in novejših slovenske zgodovine je po njegovem mnenju našla pred drugo svetovno vojno šele slovenska marksistična publicistika. Zanj je bilo zgodovinarstvo samo pomembno orožje "v boju za občečloveški napredek."¹⁰² Ta publicistika je vsebovala nekaj bistvenega, kot meni Zihlerl, nekaj, kar je

⁹⁶ Bogo Grafenauer, Problemi in naloge slovenskega zgodovinarstva v našem času. – V: *Zgodovinski časopis* 1 (1947) 1-4, str. 22.

⁹⁷ Bogo Grafenauer, n. d., str. 22.

⁹⁸ Peter Vodopivec, Poizkus opredelitve razvoja slovenskega zgodovinarstva z vidika zgodovina – ideologija. – V: *Problemi* 22 (1984) 12, str. 7.

⁹⁹ Milko Kos, O nekaterih nalogah slovenskega zgodovinarstva. – V: *Zgodovinski časopis* 2-3 (1948-1949) str. 132-135.

¹⁰⁰ Boris Zihlerl, O nekaterih teoretičnih in praktičnih problemih slovenskega zgodovinarstva. – V: *Novi svet* 6 (1951) 6, str. 483; isti, *Zbrano delo*, peta knjiga, Ljubljana 1989, str. 56-67; Peter Vodopivec, Zgodovinarstvo. – V: *Enciklopedija Slovenije* 1, Ljubljana 2001, str. 168; Vasko Simoniti, n. d., str. 389.

¹⁰¹ Boris Zihlerl, n. d., str. 491.

¹⁰² Boris Zihlerl, n. d., str. 492.

"tedanjemu slovenskemu poklicnemu zgodovinarju primanjkovalo: revolucionarno kritičen čut nasproti materialu, ki ga je obdelovala, in pa dialektično metodo."¹⁰³ Glavno ideološko-teoretsko priporočilo tega publicističnega "zgodovinopisja" je bila Kardeljeva knjiga o razvoju slovenskega narodnega vprašanja.¹⁰⁴ Več desetletij prevladujoče prepričanje, da predstavlja t.i. Speransova generacija kvantitativni premik v znanstveno zgodovinopisje, se je navzlic "Speransovim dnevom" izkazalo za malo prepričljivo. Brez nadaljnega se lahko pridružimo Lutharjevemu mnenju, "da so tako Sperans kot ostali (npr. D. Kermavner, V. Martelanc, J. Vilfan, B. Ziherl idr.) s svojimi spisi želeli predvsem spodbuditi, podpreti in argumentirati politično akcijo".¹⁰⁵ Kardelj sam poudarja v predgovoru dopolnjenega ponatisa (1957) svoje knjige, da njegov "prvenstveni namen namreč ni bil, napisati razpravo s pretežno zgodovinskoraziskovalnimi nagibi, marveč izrazito politično-teoretično delo, prispevek h konkretni politični akciji" jugoslovanske in slovenske komunistične partije.¹⁰⁶ Ves napor, ki ga je vložila vladajoča ideologija, da razmeji "novo družbeno zavest" od tradicije, "nasprotne delavskega razredu", je rodil skromen sad. Slovenski zgodovinski koncept predvojnega meščanskega zgodovinopisja se je po drugi vojni nadaljeval z razširjenim vsebinskim programom, v idejnem in metodološkem pogledu pa se je zgodovinopisje pri nas "razširilo v smislu marksistične koncepcije".¹⁰⁷ Kritika je zlasti ob izidu znanstvenih del rada poudarjala, da je knjižna noviteta pisana "s stališča zgodovinskega materializma".¹⁰⁸ Zunanji videz je bil takšen, da se je pristop, o katerem je leta 1951 govoril Ziherl, uveljavil na vsej črti.¹⁰⁹ Tudi zahteve po zavzetejšem preučevanju sodobne zgodovine so se ob koncu petdesetih let precej okrepile, predvsem zaradi oportunitizma posameznikov, ki so podpirali čisto voluntaristične posege v strokovno in raziskovalno delo. V diskusijah na zborovanjih, na različnih strokovnih srečanjih, v komisijah za učne programe zgodovine v srednjih in drugih šolah so si poklicni (šolani) zgodovinarji pogosto stali nasproti, vsak na svojem okopu, v veliko zadovoljstvo "zdravih sil" brez posebne strokovne izobrazbe. V takšnih okoliščinah je bilo težko kaj premakniti v korist zdrave usmeritve našega zgodovinopisja. Na vprašanje, kakšno vlogo je imel kot član izobraževalne skupnosti v komisiji za pouk zgodovine, je Melik odgovoril takole: "Bil sem član strokovnega sveta posebne izobraževalne skupnosti za družboslovno usmeritev. Zavzemal sem se za ukinitvev nekaterih nepotrebnih predmetov (STM)..."¹¹⁰ In kdaj je s tem uspel? Šele po spremembah leta 1991. Na različnih okroglih mizah in zgodovinarskih zborovanjih so se morali zgodovinarji nenehno soočati z razpravljalci, ki so bili le

¹⁰³ Prav tam, str. 484.

¹⁰⁴ Sperans, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Ljubljana 1939, 2. izd.: Edvard Kardelj (Sperans), *Razvoj*...Ljubljana 1957 (avtorjev predgovor); 3. izd.: Edvard Kardelj (Sperans), *Razvoj*, Ljubljana 1969 (z zahvalo B. Grafenauerju "za sodelovanje"); 4. izd. Edvard Kardelj (Sperans), *Razvoj*, Ljubljana 1977 (s predgovori k 1., 2. in 3. izdaji). – Prim. še: Bogo Grafenauer, *Ob štirih izdajah "Speransa"*. – V: *Zgodovinski časopis* 33 (1979) 4, str. 559-565; glej tudi druge prispevke o isti problematiki v citiranem letniku "Časopisa".

¹⁰⁵ Oto Luthar, *Med kronologijo in fikcijo*, Ljubljana 1993, str. 160.

¹⁰⁶ E. Kardelj, *Razvoj*, 2. izd. (1957), str. XIII.

¹⁰⁷ Oto Luthar, n. d., str. 183.

¹⁰⁸ Gl. opombo 56.

¹⁰⁹ Janko Pleterški, *Nekaj misli k vprašanju o marksizmu v našem zgodovinopisju*. – V: *Anthropos*. Leto 1977, štev. V-VII, str. 185.

¹¹⁰ Intervju: Kako je zgodovina učiteljica. O tem kdo nas ni osvobodil, kateri sistem nas ni pripeljal v krizo, kaj je uničilo kaj je uničilo šolo ipd. [Zapisala Janez Stergar in Štefan Kališnik]. – V: *Naši razgledi* 38 (1989) 3, str. 71.

»aktivni gostje«. Tako je moral npr. Melik opozoriti, da sta izraza »zgodovina« in »zgodovinoписje« po svojem pomenu izredno široka. "Pri zgodovini kot vedi o preteklosti ali, morebiti še bolje rečeno kot vedi o različnih straneh preteklosti, gre za dvoje procesov. Eno je ugotavljanje dejstev... (Drugo), povsem ločeno od ugotavljanja dejstev, je ocena preteklosti. Ta ocena se nenehno spreminja, spreminja se ob spreminjanju sodobnega stanja, našega položaja v svetu, novih dogodkov in izkušenj. Na iste, objektivno ugotovljene dogodke in procese v preteklosti gledajo zgodovinarji in vsi, ki vedo kaj o zgodovini, zdaj tako zdaj drugače."¹¹¹

Pogosto citirana resnica, ki jo je izrekel Leopold Ranke, oče moderne zgodovinske znanosti in njene metode, češ da si vsaka generacija piše zgodovino na novo, so poskušali pri nas po drugi svetovni vojni povsem udejanjiti. Tako imenovano "meščansko zgodovinoписje" je zašlo v težak primež ideologizacije, ki je poskušala zgodovinsko znanost nadomestiti s politološko in sociološko tendenčno publicistiko. Zgodovinar bi se moral odreči vodilu, da vidi samo tisto, kar se je zgodilo, da vidi samo tako, kakor se je zgodilo in čemu se je zgodilo.¹¹² K negiranju tega temeljnega zgodovinskega vodila se je pridružila še "kronologija" zgodovinsko pomembnih dogodkov oziroma prelomnic. Za vsako revolucijo je običajno, in naša ni bila nikakršna izjema, da "védenja vredno zgodovino začanja s seboj". Naše šolstvo je tako bilo usmerjeno predvsem v poučevanje zgodovine delavskega gibanja in narodnoosvobodilne borbe. Vse drugo, o čemer se je pri pouku zgodovine v osnovni in srednji šoli govorilo, je bil "v bistvu le ideologizirani uvod v dogajanja po l. 1917 ali 1941. Zgodovinski način mišljenja (historizem) je bil v tem 'revolucionarnem' svetu (močno) odsoten."¹¹³ Takšno stanje v najnovejši slovenski historiografiji je na 23. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Tolminu (2. okt. 1986) apostrofiral tudi Vasilij Melik. Zelo razširjeno mnenje, zlasti še med političnimi krogi, da se naša zgodovina začne šele leta 1941, je imel za "nevarno gledanje". Misel, da "je treba iz vse preteklosti izdvojiti obdobje po letu 1941, mu pridružiti še kaj drugega, in to posebej gojiti in podpirati", se mu je zdela skrajno negativna. Svoj diskusijski prispevek je potem, ko je ugotavljal, da ta misel o začetku slovenske zgodovine "prihaja neprestano znova in znova do izraza", zaključil takole: "Mislim, da je zgodovina ena in nedeljiva, da živimo iz tradicije vse naše preteklosti, svetlih in temnih trenutkov in dogajanj od najstarejših časov do današnjega dne. To enotnost moramo ohraniti."¹¹⁴

Za prva leta po drugi svetovni vojni je bilo, kot rečeno, v naši zgodovinski vedi zlasti pomembno konstituiranje marksističnega zgodovinoписja. "Ena glavnih nalog nove usmeritve v zgodovinoписju je bila (kot pravi B. Repe): osvajanje marksizma - leninizma oz. zgodovinskega materializma in dialektičnih metod, nadalje usmeritev pozornosti k preučevanju bližnje preteklosti, v kateri ima sedanost svoje neposredne korenine."¹¹⁵ Po Pleterskem, vidnem predstavniku marksističnega pojmovanja zgodovine, material-

¹¹¹ Diskusija: [o historiografiji]. – V: *Anthropos*. Leto 1984, št. 1-2, str. 30.

¹¹² Jurij Perovšek, Manjka nam sintetičnih zgodovinskih del. – V: *Sodobnost* 38 (1990) 6-7, str. 761.

¹¹³ Bogo Grafenauer, Kako je z zgodovinsko vedo nasploh in kaj se godi z zgodovino pri Slovencih in o Slovencih? – V: *Sodobnost* 38 (1990) 6-7, str. 737.

¹¹⁴ Glej opombo 59, str. 152.

¹¹⁵ Božo Repe, Razpad historiografije, ki nikoli ni obstajala. – V: *Zgodovina za vse* 3 (1996) 1, str. 73.

istično zgodovinopisje ne more biti "le eksplikativno, mora biti tudi prognozično."¹¹⁶ Že v izbiri problema, ki se ga raziskovalec loteva, se po nekaterih (B. Ziherl) kaže tudi že raziskovalčeva ideološka opredeljenost in s tem metodološka usmeritev njegovega dela. Po precej razširjenem mnenju je bila neka raziskava toliko "marksistična", koliko je bil "revolucionaren" objekt, ki ga je obravnavala. Zgodovinarju so priporočali, naj ne bo selektiven samo pri izbiri aktualne tematike, marveč tudi raziskovalne metode. Statistično-sociološko metodo, ki jo je, kot rečeno, pri nas pred drugo vojno uvedel Fr. Zwitter, so raziskovalci privzemali posamično, nekateri, ki so raziskovali starejša obdobja, in nekateri iz povojne generacije. Z "marksistično metodologijo" dopolnjeno Zwitterovo metodo pa so dokaj hitro in celostno sprejeli predvsem "priučeni ali dodatno šolani partizanski kadri", ki so se v celoti posvečali preučevanju "zgodovine delavskega gibanja, komunistične partije, razrednih bojov" in narodnoosvobodilne vojne tako znotraj stroke, še bolj pa v okviru "amaterske" publicistične in spominske produkcije,¹¹⁷ kjer za študij gradiva ni bila potrebna ne latinščina ne nemščina v gotici. Če predpostavljamo, da je bila marksistična historiografija "zgodovinopisna šola", tedaj moremo reči, da je "bila precej heterogena in je segala od neposrednega servisiranja politike in ideologije na zelo nizki ravni do visokih dosežkov zgodovinarjev, ki so bili v stalnem stiku s procesi v evropski in svetovni historiografiji in ki so marksizem jemali kot enega od možnih metodoloških prijemov, ne pa absolutno in edino zveličavno resnico."¹¹⁸ Tako je marksistično konceptijo zgodovinopisja pojmoval tudi B. Grafenauer in ob njem še marsikdo. Sicer pa so bili poklicni zgodovinarji po drugi svetovni vojni, ko so "večino teoretičnih in metodoloških razmišljanj podredili široko zastavljeni marksistični teoriji družbenega razvoja", največkrat samo "poslušalci".¹¹⁹ Za marksistično zgodovinsko šolo je značilno, da je v osnovi vztrajala pri zgodovinske determinizmu.¹²⁰ Ob njenem pretiranem forsiranju pa v povojnem obdobju opažamo tudi vplive drugih in drugačnih zgodovinskih šol. S posebnim priokusom se pogosto omenja in tudi kritizira tako imenovano meščansko zgodovinopisje. Oznake "beograjska", "zagrebška" ali "ljubljska" zgodovinska šola so veljale predvsem za zgodovinopisje, ki se je začelo pred drugo svetovno vojno in se ohranilo še v prvih dveh desetletjih po njej. Ljubljansko zgodovinsko šolo sta predstavljala Milko Kos in Fran Zwitter.¹²¹ "Zgodovinarji" za novejša obdobja so jo na različnih posvetovanjih pogosto napadali (npr. Fr. Klopčič, St. Kremenšek). Melik jo je označil takole: "Kar imenujejo ljubljansko zgodovinsko šolo, je skupek zelo različnih pogledov na zgodovino. Opozoril bi samo na velike razlike med pogledi in koncepti profesorja Milka Kosa in Frana Zwittera. Med vsemi, ki naj bi predstavljali to ljubljansko zgodovinsko šolo, so bile in so velike razlike in zelo različna gledanja. Če pa kaj družijo vse te različne ljudi, je to spoštovanje resnice, je to želja po razkrivanju resnice."¹²² H kateri zgodovinski šoli se Melik sam prišteva, je odgovoril Slavku Kremenšku v disku-

¹¹⁶ Janko Pleterski, Nekaj misli k vprašanju o marksizmu v našem zgodovinopisju. – V: *Anthropos*. Leto 1977, št. V-VI, str. 182.

¹¹⁷ Božo Repe, n. d., str. 73, 74.

¹¹⁸ Božo Repe, n. d., str. 72.

¹¹⁹ Oto Luthar, n. d., str. 162.

¹²⁰ Božo Repe, n. d., str. 72.

¹²¹ Glej opombo 120.

¹²² Glej opombo 111, str. 31.

sijskem prispevku na Speransovih dnevih leta 1982: "Zase ne vem, v katero šolo naj bi spadal, tudi mi ta imena 'šol' niso simpatična – toda ker sem rojen v Ljubljani, ker sem študiral v Ljubljani, ker delam v Ljubljani skoraj ne morem biti drugje kot v ljubljanski zgodovinski šoli."¹²³ Problem za poklicne zgodovinarje ni bil v tem, kateri zgodovinski šoli so se prištevali, pač pa v dejstvu, da so se mednje vse številčneje prištevali ljudje, ki so sicer nekaj vedeli o "marksistični metodologiji" zgodovinskega raziskovanja, niso pa imeli potrebnega znanja. Zgodovinarji so na slednje večkrat opozarjali. Tako je npr. Fr. Zwitter dovolj resno poudaril, da "zgodovinar ni več zgodovinar, če ne pozna, kako je nastalo to s čimer se bavi, če ne pozna korenin v preteklosti, če ne ve, kako je nastalo tisto, kar kritizira. Prav je, da diskutiramo, da kritiziramo, vendar je treba imeti zrelo sodbo in v smislu te zrele sodbe je treba po tem sklepati. Glavno ni kvantiteta, glavno je kvaliteta."¹²⁴ V resnici pa ni šlo vedno za to, tudi Melikova "želja po razglabljanju resnice" ni bila pri nekaterih "zgodovinarjih" ovrednotena kot absolutna kvaliteta. Tako je npr. za Franceta Klopčiča obstajala poleg te resnice, ki je "družila vse zgodovinarje", še druga resnica, ker "življenje ni samo ena formula, ampak je mnogo formul". Ljubljanska zgodovinska šola je imela po Klopčičevem mnenju slab posluš za teoretična razglabljanja, slab posluš za dialektično logiko in dialektični materializem. Očital ji je neangažiranost "do tekočih in perečih zgodovinarskih razprav, do diskusije in izmenjave mnenj".¹²⁵ Na Klopčičevo "nekam zaničljivo" mnenje glede preučevanja začetkov krščanstva na Slovenskem je Melik odgovoril, da se mu zdi "pripomba zelo značilna za določeno gledanje na zgodovinsko problematiko – za gledanje, ki ga ne morem oceniti pozitivno." Melik "ne ve", zakaj naj bi bila zgodovina, ki raziskuje začetke krščanstva, "nekaj napačnega in nepotrebnege". Po njegovem mnenju so vredna raziskovanja vsa obdobja slovenske zgodovine, saj "smo še prav posebej v današnjem času, ko nas marsikje silijo samo v najnovejšo zgodovino, toliko bolj lahko veseli tistih znanstvenikov, ki se ukvarjajo tudi s starejšo zgodovino."¹²⁶ Posredno je Melik z omembo najnovejše zgodovine odgovoril vsem, ki so bili "zamaknjeni" samo v raziskovanje bližnje preteklosti. Povsem jasno in neposredno pa je Melik reagiral na okrogli mizi v Tolminu leta 1986, kjer je profesorju Pleterskemu prišlo na misel, naj "vsak, ki je poklicno ali kakorkoli že tematsko usmerjen na zgodovino 19. in 20. stoletja, vzame še kako temo iz časa po 1945." Meliku se je zdel predlog, "da bo moral vsak raziskovalec starejših obdobj delati tlako tudi iz povojnega obdobja", nekoliko humorističen.¹²⁷

Po besedah St. Granda je "Melikova zasluga za normalnost slovenskega zgodovinskega pisanja izjemno velika. To delo je opravil na več ravneh. V strokovnih krogih je tako neprestano poudarjal pomen vseh obdobj naše preteklosti in upravičenost obravnave vseh vprašanj, ne le revolucionarnih. Ne samo, da je javno branil enakopravnost raziskovanja zgodovine krščanstva na naših tleh, kateremu so nekateri (npr. Fr. Klopčič) nasprotovali, ampak je tudi z vso ostrino, ki jo zmore, nastopil zoper naziranje, da je

¹²³ Melikov diskusijski prispevek na Speransovih dnevih 1982 – V: *Anthropos*. Leto 1982, štev. I–II, str. 36.

¹²⁴ Zwitterov diskusijski prispevek na okrogli mizi v Tolminu okt. 1986 na 23. zborovanju slov. zgodovinarjev. – V: *Zgodovinski časopis* 41 (1987) 1, str. 171.

¹²⁵ Glej opombo 111, str. 31.

¹²⁶ Prav tam.

¹²⁷ Glej opombo 110, str. 80; *Zgodovinski časopis* 41 (1987) 1, str. 152.

treba iz preteklosti izdvojiti obdobje po letu 1941, mu pridružiti izbrana poglavja iz starejše zgodovine, kot so kmečki upori, revolucije, delavsko gibanje in to posebno pospeševati.¹²⁸

V citiranem odstavku je povzeto skorajda vse Melikovo "teoretično" razglabljanje o tematici slovenske zgodovine in našega zgodovinopisja. Bolj kot za teorijo, mu je šlo za dejansko uresničevanje ciljev z rezultati, ki niso postali predmet "prevrednotenja", ker jih je čas že ovrednotil. Del tega, s čimer se je Melik trajno vpisal v naš zgodovinski spomin, prinaša tudi ta knjiga izbranih razprav in člankov iz daljšega časovnega obdobja.

¹²⁸ Stane Granda, n. d., str. 203-204; *Zgodovinski časopis* 41 (1987) 1, str. 152.

treba iz preteklosti izdvojiti obdobje po letu 1941, mu pridružiti izbrana poglavja iz starejše zgodovine, kot so kmečki upori, revolucije, delavsko gibanje in to posebno pospeševati.¹²⁸

V citiranem odstavku je povzeto skorajda vse Melikovo "teoretično" razglabljanje o tematiki slovenske zgodovine in našega zgodovinopisja. Bolj kot za teorijo, mu je šlo za dejansko uresničevanje ciljev z rezultati, ki niso postali predmet "prevrednotenja", ker jih je čas že ovrednotil. Del tega, s čimer se je Melik trajno vpisal v naš zgodovinski spomin, prinaša tudi ta knjiga izbranih razprav in člankov iz daljšega časovnega obdobja.

¹²⁸ Stane Granda, n. d., str. 203-204, *Zgodovinski časopis* 41 (1987) 1, str. 152.

KAZALO OSEBNIH IMEN

A

A. Obresa.

Glej Obreza Adolf

A.D. Zagorski (ps.).

Glej Domicelj Anton

A.O.U. (šifra) 315

Abrahamowicz David 583, 589

Adamovič Karl

197, 414, 424-425, 471

Adler Viktor 657-658

Ahačič (Janez)Ivan 119

Aichelburg Adolf 121

Aichenegg Johann 121

Aleksander I., jugoslovanski kralj, 29,
563-564

Alešovec Jakob 433

Aljaž Jakob 206

Altman Luiza.

Glej Toman Luiza

Ambrož (Ambrosh) Mihael 47, 99,

120, 124, 155-156, 162, 194, 246,
281

Anastasius Grün.

Glej Auersperg Anton Alexander

Anatole France 668

Andolšek Franc 265-266

Andrássy Julius (Gyula) st. 430, 497-

499, 502-503, 506, 508-509, 516, 519

Andrejka Jernej 509

Andrian - Werburg Viktor 98, 119,

Apfaltrern Marija Otto 538, 551

Apih Josip 48, 50, 101, 107-108, 110,

121, 123, 187, 195, 440, 542, 725

Arcibašev Mihail Petrovič 668

Arko Albin 464

Arndt Ernst Moritz 123

Arneth Alfred 116

Arthaber Rudolf 129

Aškerc Anton 438, 575-578, 637

Attems Ignac Marija 128

Auersperg, rodbina, 128, 138

Auersperg Adolf 487, 496-498, 503

Auersperg Andrej 283

Auersperg Anton Aleksander 6, 8, 11,

87, 100, 116-117, 124, 127-140, 129
(sl.), 144, 181-182, 189, 240, 281-
285, 674

Auersperg Erwin 138

Auersperg Gustav 134

Auersperg Karl (Carlos) 430-431

Auersperg Marie (roj. Attems) 128, 138

Auersperg Pankracij (Pancraz) 138

Auersperg Teodor 128, 138

B

Babenberžani, rodbina, 24

Babnik (Babnigg) Jožef Anton 179

Bach Alexander 48, 55, 129, 174, 185,
191, 278

Badeni Kazimierz (Kasimir)

541, 579-581, 583, 592-595, 597,
600, 610-611

Balantič France 713

Balkovec Bojan 619

Bamberg Otomar 665

Barbalič Fran 108, 115

Barbo-Waxenstein (Jožef)Josip Emanuel

80, 82, 298-300, 208, 311, 329, 378,
381, 403, 432, 477, 497

Bartol Franc 265

Barvinski(Barwinski)Aleksander 593,
595-596, 599

Baš Franjo 242, 405, 408-410, 472,
611-612

Battenberški Aleksander 549

Baudelaire Charles 668

Bauernfeld Eduard 129-132

Bazard Amand 460

Beck Max Wladimir 657

Beethoven Ludwig 665, 669

Belcredi Richard 64, 80, 156-157,

234-235, 285-286, 294, 296, 299,
324-326, 351-352, 364, 505, 537, 550

- Benkovič Ivan 614-615
Benzmann Hans 668
Berchtold Leopold 632, 697
Berčič Branko 174
Bering, literarna upodobitev.
Glej Beust Friedrich Ferdinand
Berks Hugo 585, 596, 611
Bern Maximilian 668
Bernatzik Edmund 74-75, 185-187
Bernik France 384, 406
Beust Friedrich Ferdinand 80, 156,
286-289, 299, 325, 385, 436
Bezenšek Anton 198, 576
Bezenšek Ignac 576
Biankini Juraj 586, 591
Bismarck Otto E. L.-Schönhausen
240, 319-320, 345, 367
Bister Feliks 9, 74, 76-78, 84-85
Bister Marija 9
Björnson Bjornstjerne 668
Blaznik (Blasnik) Jožef 39, 61, 65,
130, 133-136
Blaž Gregor 314, 357
Bleiweis Janez 8, 11, 26, 40, 47, 50,
61, 79, 91, 118-119, 176, 180, 190,
192-201, 223, 225-226, 241-243, 246,
281-285, 288-290, 293, 300, 304,
307-308, 314-315, 324, 327, 329-332,
345-347, 350, 352-353, 366, 368,
383, 385, 394, 400, 407, 411, 426,
428-429, 433-435, 440, 445, 447,
473-474, 500, 526, 534-536, 540
Bleiweis Valentin .
Glej Bleiweis Janez
Bogdanov Vasa 290
Borčič Lovro 587
Borko Božidar 8
Bouvier (Cajetan) Kajetan 121
Bradaška Ferdinand 548
Brandis Ferdinand 410
Brandsteller Dominik 91
brat Ivan.
Glej Kozler Ivan
Bratulić Vjekoslav 587
Bregar Franc (ps.).
Glej Cankar Izidor
Brenčič Mihael 614-615
Britovšek Marjan 568
Brix Emil 142, 165
Brodar Janez 254
Brolih (Brolich) Johann 161, 190,
225, 227, 246, 281
Bruck Karl Ludwig 122
Brunner Sebastian 127, 139
Brvar Andrej 5
Bučar Žiga 475
Bulat Kajetan 587, 593, 599
Bunc Stanko 10
Buol-Schauenstein Karl Ferdinand 187
Burger Friedrich Moritz 122
Burger Johann 120
Buzzi Andreas 121
Byron George Noel Gordon 665
- C**
- Caf Oroslav 195
Cankar Ivan 8, 14, 18, 34, 350, 560,
605-607, 635, 687-688 (risba), 691,
694-695
Cankar Izidor 726
Carl Marlo (ps.)
Glej Winkelblech Karl
Carneri Bartholomäus (Jernej) 526
Castle Eduard 127-130, 132-134, 136,
139, 189
Cavour Camillo 444
Celjski grofje 24, 78, 696
Charmatz Richard 150, 188, 233,
294, 582
Chlumecky Johann 582
Christaller Walter 568
Cigale Matej 45, 188, 471
Cigler Janez 635
Ciliga Vera 317
Cimperman Fran Serafin 137
Cimperman Josip 136, 140
Ciril in Metod, sveti, 18, 21, 276-277,
437, 441, 537, 550, 601, 610, 666,
679, 680-682

Clam - Martinic Heinrich 137, 230,
234
Clary-Aldringen Manfred 581
Codelli Anton 284
Colloredo-Mannsfeld Ferdinand 129,
143
Conrad-Eybesfeld Siegmund 349, 370,
467
Coppini Karl 91
Coronini Alfred 585-587, 592-594
Coronini Franz Karel 481, 501-502,
504, 521
Coronini-Cronberg Mihael 122
Costa Etbin Henrik 82, 136-137, 139,
156, 192, 195-196, 198, 200, 241,
249-250, 285, 288, 298, 315, 317,
338, 353, 358, 368, 392, 394, 423,
433, 445, 447, 471, 473-474, 535
Creizberger Friedrich v. Kreuzberg
91, 117
Crispi Francesco 537, 550-551
Cvetković Dragiša 652
Cvijić Jovan 700, 709
Cvirn Janez 191, 608, 610-611, 647

Č

Čehov Anton Pavlovič 668
Čermelj, rodbina, 678
Čermelj Lavo 218, 677-678
Černe Anton 80, 190, 227, 230, 232-
238, 283-284, 289, 291, 299-300,
306, 311, 359, 378, 381
Čop Matija 192
Črnagoj Franc 15
Čulinović Ferdo 652
Čurkina Iskra Vasiljevna 43, 17

D

D'Annunzio Gabriele 666
Dagarin Jožef 118
Dajmko Peter 8

Dante Alighieri 666
Dapar Nikola 586
Darwin Charles Robert 428
Daszyński Ignaz (Ignacy) 594
Davidović Ljuba 562-563, 618, 640
De Franceschi.
Glej Franceschi Carlo De
Deák Ferencz (Franz) 321, 364
Dečko Ivan 610-611
Defranceschi Peter 435
Deml (Demmel) Johann 498
Demšar Franc (Češnjica) 253
Demšar Franc (Sorica) 253
Derbič (Derbitsch) Josef 190, 225-227
Dermelj Jožef 225-226
Detela Fran 542
Detela Lev 715
Detela Oton 251
Deu Josef 119
Dežman Karel (Dragotin) 120, 130,
133, 136-137, 190-191, 198, 225,
227, 281, 283, 387-388, 533, 546
Dickens Charles 685
Dipauli Josef 587, 590
Dlovžanski (Dfuzarški) Johan 596
Dobrila Juraj 232-233
Doktor Dragan, literarna upodobitev.
Glej Toman Lovro
Dolenc Franc 248, 251, 253
Dolenc Matija 120
Dolenec Hinko 547
Dolenec Ivan 631, 697
Doliac Carlo 387
Dolinar Jerica 384
Dolinar Tomaž 283
Dollhof Wilhelm 262-263
Dolžan Matej 124
Domicelj Anton-Zagorski, A.D. 328
Dominkuš Ferdinand
197, 298, 310, 333, 360, 412-414,
422, 424-425, 471
Dostojevski Fjodor Mihajlovič 668
Dr. I. L. (šifra: Lah Ivan)
Dr. Miroslav Dragán, literarna upodobitev.
Glej Toman Lovro
Dr. R. (šifra: Razlag Radoslav Jakob)

Dr. V. (šifra: Vošnjak Josip)
Dr. Žlindra (vzdevek).
Glej Šušteršič Ivan
Drobnič Jurij 263, 265
Duna(j)ewski Julian 502

E

Ehmer Jakob 487, 500
Eim Gustav 588
Einspieler Andrej 8, 107, 204, 224,
292-295, 302, 308, 312, 318, 325,
328, 333, 353, 359, 366, 368 (sl.),
442, 471, 477
Einspieler Lambert 585, 594
Eisenmann Louis 294
Elizabeta, avstrijska cesarica, 666
Ellenbogen Wilhelm 582
Enfantine Prosper 460
Engel-Janosi Friedrich 233
Engels Friedrich 32, 90, 374, 451, 494
Eppich Janez 402
Erjavec Fran (1893-1960) 141, 310,
406-407, 410, 532, 554, 586, 593,
613-614, 616, 623-625
Ernjaković Gligorije 720
Evgen Habsburški,
avstrijski nadvojvoda, 666
Evgen Savojski 560

F

F. W. (šifra: Wilcher Friedrich).
Glej Vilhar Miroslav
Falkenhayn Julius 592-593, 595
Fanderlík Josef 490, 497, 511-512
Felsenbrunn.
Glej Fontaine von Felsenbrunn Karl
Ferdinand I., avstrijski cesar, 28, 39, 66,
117, 176, 671
Ferdinand Prvi.
Glej Ferdinand I., avstrijski cesar
Ferjančič Andrej 252, 583-589, 592-
594, 596-598

Filipović Josip 515
Firmian Leopold Max 203
Fischel Alfred 300
Fischer Alois 232
Fischer Jasna 468
Fister (Füster) Anton 195
Fladung August 262
Fleekh Johann Anton 235
Fontaine von Felsenbrunn Karl 97
Foregger Matija 56
Foregger Richard 481
Fortuna Franc 267
Fourier Charles 460
Franc.
Glej Woschnagg (Vošnjak) Franc
Franc II.(I.), rimsko-nemški in
avstrijski cesar, 175-176, 666
Franc Ferdinand, avstrijski
prestolonaslednik, 634, 644, 646
Franc Jožef I., avstrijski cesar in
ogrski kralj, 139, 315, 404, 494, 503,
544, 559-560, 666, 670, 725
Franceschi Carlo 108, 115
Frances sin.
Glej Woschnagg (Vošnjak) Hans
Franko Alojzij 30, 707
Franz des Zweyten (des Ersten).
Glej Franc II., (I.) rimsko-nemški cesar
Fränzl Moriz 121
Ftičar Jože 411
Fuchs Victor 583
Funtek Anton 665

G

Gabršček Andrej 217, 293, 558
Gabršček Oskar 585, 596, 656
Gaj Ljudevit 61, 200, 669
Gajer Jurij 105, 119-120
Galletti Johann Georg August 89
Garibaldi Giuseppe 374
Gariboldi Anton 162, 181, 298
Gatti Ferdinand Alexander 100, 108,
121-122, 125
Gauster Mavricij 223

- Gautsch- Frankenthurn Paul
175-176, 581, 655-658, 662
- Gerbec (Grbec) Anton 247, 251
- Geršak Ivan 471-472
- Gestrin Ferdo 7, 9, 16, 58, 290, 334,
406, 451-452, 468, 711, 713, 716,
718, 720-723
- Gindely Anton 715, 726
- Giolitti Giovanni 172
- Giovanelli Ignaz Joseph 389
- Girardelli Carl 235
- Giskra Karl 498
- Giunta Francesco 172
- Gladiševski (Gladyszowski) Emil 596
- Globočnik Anton-Sorodolski
37, 39-40, 58, 61, 130, 251-252, 584-
585, 587
- Globočnik Viktor 251, 585
- Goedeke Karl 127
- Goedel-Lannoy Hermann 432-433,
487, 529, 615
- Goethe Johann Wolfgang 668
- Gold Karl 120
- Golob (Gollob, Gallob)
Andrej Anton 202
- Gorjup Anton 227, 230, 232-238,
283-284, 289, 291
- Gorše Miroslav 82, 321, 443-444,
446-448, 456
- “gospodov Kranjske” .
Glej Babenberžani
- Gostinčar Josef 618
- Govekar Fran 666
- Grabrijan Jurij 204, 224, 447, 471
- Gracar, rodbina, 262
- Grafenauer Bogo 6-7, 9, 43, 78, 213,
523, 707, 711, 714-717, 719-726,
728-732
- Granda Stane 6-7, 41, 73, 130,177,
713, 718, 727, 733-734
- Grasselli Peter 433, 472-474
- Grdina Igor 728
- Gregorčič Anton 538, 542, 584-588,
592-593, 596
- Gregorčič Simon 538, 684
- Gregorčič Lavoslav 206, 402, 585, 587-
588, 592, 595, 598, 611
- Greuter Josef 329, 308, 381,
- Gritzner Max Josef 120-121,
124-125
- Grocholski (Kazimierz) Kazimir 389,
501, 507
- grof Ignac.
Glej Attems Ignac Marija
- Gross Mirjana 187, 353
- Grossmann Franc 226
- Grošelj Milan 712
- Gršak.
Glej Geršak Ivan
- Gruber Gabrijel 665, 669
- Gruden Josip 694, 712, 725
- Grün.
Glej Auersperg A.A.
- Gubo Andreas 50, 56, 610
- Gumplowicz Ludovik 666
- Gurnik Vincenc 50, 55, 57
- Gutman Janez 99, 465-466

H

- Habsburg, rodbina, 24-26, 28, 78,
283, 490, 552, 587, 603, 608, 614,
636, 633, 696, 698, 690, 720
- Haderlap Lipe 542-543
- Hafner Janez 25
- Hartel Wilhelm 597
- Hasner v. Artha Leopold 388
- Hassel Georg 88
- Hausner Otto 501, 505
- Havlíček-Borovský Karel 415
- Hein Viktor 554, 624
- Heindl Waltraud 187-188
- Heine Heinrich 668-669
- Helc(z)elet Johann 236
- Heraklit (Heracleitos, Heraklejt) 460
- Herbst Eduard 380, 480, 498, 502
- Herder Johann Gottfried 176
- Herman Mihael 137, 197, 226, 299,
303-305, 311, 352, 359, 410,

413-414, 416-417, 422, 424-425, 430,
432-433, 440, 471-472, 474, 477,
486, 491, 499, 506, 508, 510
Herold Josef 582
Hicinger Peter 282-293
Hilscher Josef Emanuel 665, 669
Himmel Hellmuth 127
Hitler Adolf 35, 652
Hobsbawm Eric John 48
Hochenburg Viktor 594
Hodnik Franjo (Franc) 684
Hofer Andrej 506
Höffern Leopold pl. Saalfeld
161, 223, 247-248, 251
Hohenlohe Konrad 657-658
Hohenwart Carl (Karl) Sigmund
82, 83(sl.), 150, 303, 306, 334, 340-
341, 353, 370, 377, 400, 415, 424,
426, 428, 431-433, 451, 454, 456,
461, 464, 467, 474, 477, 480, 484,
486-487, 493, 501, 503-504, 506-507,
521-524, 529-531, 533, 580, 585-593,
597-599
Hohnjec Josip 614, 617
Holz, gradbenik v Bosni, 574
Horak Janez Nepomuk 82
Hostnik Davorin 537-542, 549-552
Hren Jakob 263
Hren Tomaž 8
Hribar Dragotin 612
Hribar Fran (oče Ivana H.) 543
Hribar Ivan 8, 13, 34, 70, 84-85, 434-
435, 443, 448-449, 535, 542-561, 545
(sl.), 563-567, 603, 624, 634, 645,
649, 690, 695-697, 703, 722
Hribar Marija (roj. Goričan) 567
Hribar Marija (roj. Rožič) 543
Hribar Micika (Marija) 567
Hribar Zlatica 567
Hribarjeva gospoja.
 Glej Hribar Ivan
Hruban Moritz 596
Hubad Franc 542
Huber Dragotin 359
Hubmajer Miroslav 490

Hudec Aleksander 314
Hugo Victor 374
Huser Glej Hausner Otto
Hussarek Maks 77, 627

I

I(van) L(ah).
 Glej Lah Ivan
Ibler Hermann 88, 100, 108
Ibsen Henrik 668
Ignac
 Glej Bezenšek Ignac
Ilešič Fran 61, 440, 442, 666, 693-694
Ilwof Franz 54
Inzaghi Karl 175
Ivan.
 Glej Kozler Ivan
Ivčević Vincenc 596, 598
Izep Boštjan 226

J

J. K. (šifra: Josip Krajnc)
J. Pk. (šifra: Janko Pajk)
J. Š. (šifra: Jožef Šuc)
Jacobsen Jens Peter 668
Jäger Albert 328, 381
Jahn Friedrich Ludwig 123
Jahn Johann (Jilji)Vratislav 298
Jaklič Franc 264-266
Janez, avstrijski nadvojvoda, 40, 194
Janežič (Janeschitz) Janez 414, 470
Janko Anton 127
Jankovič Fran 614-616, 618
Janković Dragoslav 700
Janša-Zorn Olga 186-187
Jarc Evgen 253
Jarc Miran 192
Jaworski Apollinar 594
Jeglič Bonaventura Anton 5, 8, 13, 542,
621, 622 (sl.), 625-628, 634, 649, 699
Jelačić Josip 55, 57

Jenks William Alexander 655
Jenny Gabriel 122, 124
Jeran Luka 196, 203, 223, 237, 307,
331, 407, 410, 451, 453, 474
Jeretin Janez Krstnik 50
Jerič Jožef 549
Jesenovec France 50-53
Jeza Franc 713
Ježovnik Vinko 614-615
Josip.

Glej Vošnjak Josip
Josipova sestra Marija.
Glej Vošnjak Marija
Jovanović Stefan (Stipo) 515
Jožef II., avstrijsko-nemški cesar, 27,
187, 204, 481, 573, 666
Jugovic Leopold 82, 247
Juhant Janez 632-633, 636
Julij Dub.(ps.).
Glej Ramovš Fran
Jurčič Josip 128, 196, 242, 321, 343,
348-349, 363, 379, 385, 405, 414,
425-426, 428, 431, 433-434, 440-
441, 443, 471-473, 491, 544
Jurtela Franc 542, 611, 616
Južnič Rudolf 712

K

Kacin-Wohinz Milica 172
Kada Ferdinand 487, 500
Kafol (Kaffol) Jakob Filip 204, 224
Kaiser August 583
Kaiserfeld Moritz 318
Kaitharek Justin 119
Kalan Andrej 626, 629
Kališnik Štefan 730
Kallina Franz 430, 487
Kaltenegger Friedrich 137, 432, 590
Kamenšek Miro 665
Kandler Peter 122, 124
Kanitsch Franz 121
Karadorđević Aleksandar.
Glej Aleksandar I., jugoslovanski kralj
Karadorđević Pavle.
Glej Pavel, jugoslovanski knez

Karaman Igor 353
Kardelj Edvard 34, 70, 730, 733
Karel Marlo (ps.).
Glej Winkelblech Karl
Karel Veliki, frankovski kralj,
20-21, 28
Karel VI., nemški cesar in španski
kralj, 167
Karlton Alois 413
Karner Johann 120
Kastelic Ana 334
Kathrein Theodor 582-583
Kavčič Hinko 448
Kavčič Matija 46, 118-119, 144, 187
Kecel Janez 162, 181
Keesbacher Friedrich 137, 465
Kermavner Dušan 7, 63-64, 75, 222,
290, 293-294, 298, 300, 314, 317,
334, 357, 400, 456, 459, 464-465,
467-469, 526-527, 532-533, 536-538,
587, 600, 616-617, 717, 725, 730
Kersnik Janko 135, 247, 434, 448,
486, 526, 542, 546-549, 551, 554,
570-571, 587, 593
Kesjakov Slavo 577
Kidrič Franc 175, 179, 202
Kielmansegg Erich 580, 589
Kiril in Metodij, sveta.
Glej Ciril in Metod, sveta
Klaič Miho 526, 529, 587, 589
Klander Andrej 119
Klander Johann Nepomuk 119
Klarič Djuro 353
Klaudy Karel Leopold 232
Klavžar Ernest 471
Klemenčič Anton 205
Klemenčič Ignac 134
Klinkowström Friedrich August
127-128
Klopčič France 604, 732-733
Klun Karel 260, 264, 428-429, 432, 434,
473-474, 535, 554, 585-588, 590-592,
601
Klun Vinko-Ferri 80, 298, 300, 308,
329, 378, 381, 383, 403

- "kmet iz Dorfarjev pri Stari Loki "
 (volilec za Prešerna 1848) 118
 Knaffl Lenz Heinrich 55
 Knaflič Vladimir 643, 692
 Knapič Franz 121
 Knez Anton 351, 548
 Knez Milan.
 Glej Obrenović Milan, srbski knez,
 knez Pavle.
 Glej Karadorđević Pavle
 Koblar Anton 252, 585, 592
 Koblar France 436, 538
 Koburški (iz rodbine Sachsen-Koburg)
 Ferdinand I., 549-550
 Kocelj, panonski knez, 21
 Kočevar Ferdo 314, 357, 459, 462
 Kočevar Ivan 612
 Kočevar Štefan 440
 Koder Anton, 542
 Kokole Vladimir 568, 571
 Koljcov Vasiljevič Aleksej 668
 Kollár Jan 176
 Kolmer Gustav 80-82, 148, 227, 231,
 233, 284, 299, 517, 521, 538, 579-
 580, 583, 587-589, 591, 593-595
 Komenský Jan Amos-Comenius
 666, 669
 Konopnicka Maria 666
 Konstantin in Metod.
 Glej Ciril in Metod, sv.
 Konšek Valentin
 Konšek (Konschegg) Florijan
 50, 52-53, 57, 118-119
 Kopitar Jernej
 135, 192, 283, 443, 673
 Kopp Josef 500-501
 Körber (Koerber) Ernest 579,
 581-582, 595-596, 599
 Koren Matija 134
 Korošec Anton 8-9, 13, 74, 76-78, 84-
 85, 542, 561, 612, 614-618, 623, 626,
 633, 645-654, 651 (sl.), 699, 706-707
 Korunić Petar 61
 Korytko Emil 128, 665-666, 669
 Kos Milko 15, 713, 723, 728-729, 732
 Kos Franc 542
 Kos Ivan 385
 Kos Janez 72
 Kos Janko 278
 Kosar Franc 327, 350, 408, 410, 413-
 414, 424-425, 470, 472, 474, 534
 Koseski.
 Glej Vesel Jovan-Koseski
 Kosler Johann.
 Glej Kozler Ivan
 Kossuth Jajos 374
 Kostić Slobodan 317
 Košenini Franja 548
 Kotnik Franc 16
 Kotnik Karel 138, 682
 Kovačić Fran 75, 118, 608, 610, 612,
 614, 616-617, 648
 Kozak Ferdo 712
 Kozakiewicz Ian 595
 Kozler Ivan
 162, 134, 181, 266-267, 675
 Kozler Peter 8, 29, 47, 67, 73,
 162-163, 177, 181, 261, 266, 426,
 472, 675
 Kr. (šifra: Kranjc Josip)
 Kracher Alfred 127
 Kramar Franc 204, 224
 Kramar Janez 370
 Kramář Karel 558-559, 583, 690, 695
 Kramer Albert 555, 562, 618
 Kranjc Josip (Jožef)
 46, 50, 63, 79, 187
 Kranjc Marko 563
 Kranjec Silvo 334, 612, 649
 Kreft Jakob 55
 Kreizberg (tudi Kreuzberg).
 Glej Creizberger Friedrich v. Krenzberg
 Krek Gregor 426
 Krek Janez Evangelist 5, 8, 13, 395,
 540, 554, 561, 585, 616, 623, 628-
 636, 644-645, 648-649, 654, 699,
 722, 631(sl.),
 Kremenšek Slavko 732
 Krempl Anton 78, 684, 696, 725
 Krestić Vasilije 353

- Kreuzberg Miroslav.
Glej Creizberger Friedrich v. Krenzberg
 Krevžev Janez (vulgo).
Glej Toman Janez
 Kristan Anton 618
 Kristan Etbin 64, 70, 75, 77, 604,
 606, 645
 Krizman Bogdan 700
 Kromer Franc 227, 260-261, 281, 284
 Kronawetter Ferdinand 503
 Krutorogov (ps.)
Glej Hostnik Davorin
 Kugelman Ludwig 451
 Kuhn Franz 665, 669
 Kukovec Vekoslav 562, 612, 618
 Kukovec Janez 424
 Kunc Matija 464-466, 630
 Kunstelj Rudolf 682
 Kuranda Ignaz 498
 Kušar Josip 585, 587-588, 592, 595
 Kvas Jožef 712
 Kyovsky Rudi 464, 468
- L**
- L(uka) S(vetec).
Glej Svetec Luka
 La Fontaine Jean de (Lafontaine) 543
 Laginja Matko 586
 Lah Adrijan 572
 Lah Evgen 156
 Lah Ivan 61
 Lampe Evgen 666
 Lampe Frančišek 78, 85
 Langer Franc 134
 Lapajne Ivan 108, 394, 402- 403, 472
 Laschan von Moorland Anton 119-
 120, 125, 137
 Lassalle Ferdinand 273, 460, 465-466
 Lasser Josef 503
 Lattermann Krištof 665, 669
 Laudon Gideon Ernst 506
 Lavrič Karel (Dragotin) 45, 317, 343
 Lecher Otto 581
- Legat Peter, literarna upodobitev.
Glej Supan V.C.
 Lenarčič Josip 138
 Lenček Alojz (Alois, Alojzij) 298, 300,
 308, 327, 350, 378, 381, 413-414,
 422, 424, 470, 485
 Lenček Niko 263
 Lenin Vladimir Iljič 605
 Leon XIII., papež,
 537-538, 550-551
 Leontij, mostarski metropolit, 574
 Lesar Anton 471
 Leskovski Tone, literarna upodobitev.
Glej Auersperg A. A.
 Levec Fran 128, 355, 384-385, 406,
 435, 549
 Levstik Fran 8, 12, 192-193, 196, 222,
 236, 242-243, 285, 288, 311-312,
 315-316, 318-319, 330, 338, 343-350,
 353-354, 357, 360, 366, 368-369,
 385, 406, 411, 422-423, 426, 441,
 443-446, 478, 544
 Lichtenberg Wolfgang 129
 Liechtenstein Alois 507, 521, 538, 644
 Lienbacher Georg 501, 529, 533, 538
 Linguet Simon Nicolas Henri 456
 Linhart Anton Tomaž 283 , 557, 673
 Lipold (Janez) Ivan 80, 191, 298, 300,
 308, 378, 381, 410, 422
 Lipold Marko Vincenc 191
 Lippich Wilhelm 143
 Litvinović Spiridion 227, 231-232
 Ljubiša Stjepan Mitrov 227, 230, 235,
 299-300, 358
 Ljudevit Posavski 20
 Logar Janez 344, 349, 369
 Lokar Janko 133, 199
 Lokar Konrad 118, 134, 161, 246
 Lončar Dragotin 7, 50-52, 58, 192,
 290, 293, 298-299, 314, 635, 712,
 716, 725
 Lovšin Anton 265
 Ludvik, nadvojvoda, 129
 Lueger Karl 590-591
 Lukan Walter 5

Lukmann (Luckmann) Lambert
116-118, 124
Luković Petko 429, 488, 513
Lupul Janko (Iancu) 583
Luthar Oto 725, 730, 732
Luter Martin 694
Lyhne Niels 668

M

M. V. (šifra: Miroslav Vilhar).
Glej Vilhar Miroslav
Maassen Friedrich 413
Macchiavelli Nicolo 668
Maček Vladimir (Vlatko) 652
Mačkovšek Janko 165
Maeterlinck Maurice 668
Mahnič Anton 436, 439, 527, 536
(sl.), 539, 542, 635, 649
Maister Rudolf 33, 70, 617-618, 620
Majar Matija-Ziljski 8, 11, 28, 37-41,
49, 58-65, 67, 73-75, 77, 107, 130,
176-177, 179, 195, 200, 293-295, 314
Majaron Danilo 251, 551
Majciger Janez 410
Mak (Mack) Wilhelm 105
Mal Josip 38, 40-41, 43, 58, 97, 101,
103, 108, 130, 175, 194-195, 306,
354, 617, 716, 724-725
Malle Avguštin 349
Malli Rudiger 593
Mally Georg 122
Mandičevski (Mandyczewski) Cornel
596
Mandić Matko 542
Marek (Mareck) Titus 121, 124-125
Marenzi Antonio Giorgio 224
Margheri Albin 163, 432-433, 487,
529, 533, 547-548
Marija Terezija, avstrijska cesarica, 27,
187, 203, 207, 387, 666
Marinko Josip 572-575, 578
Marks.
Glej Marx Karl
Marlo, (ps.).
Glej Winkelblech Karl
Marmont Auguste Frederic 665, 669
Marn Jožef 471
Martelanc Vladimir 730
Martinc (Martinic) France 440
Martinović Juraj 722
Marušič Andrej 311, 325, 359, 387
Marušič Branko 8-9, 711, 713, 715,
718, 723
Marx Carl (Karl) 32, 90,
374, 450-451, 460, 468, 494
Masaryk Tomaš Garrigue 601, 666
Maselj Fran-Podlimbarski 542
Mastai-Ferretti Giovanni Maria.
Glej Pij IX., papež
mati (V. Melika).
Glej Melik Minka (roj. Novak)
Matjašič Jurij 202-203
Mayrhofer Ernst
145, 147, 150, 393, 609
Mazelle Julij 268
Mazzini Giuseppe 374, 444, 459
Megerle v. Mühlfeld Eugen Alexander
237, 330
Mehring Franz 123-124
Melik Anton 15, 668, 712, 718-719
Melik Jelka (por. Granda) 624
Melik Milka (roj. Novak) 15, 668, 712
Melik Vasilij 1, 2 (sl.), 3-5, 7-10, 46,
58-62, 80-81, 130-131, 143-145,
150-151, 156, 161, 163, 166-168,
182, 193-194, 197-198, 204, 209,
242-243, 246, 255, 259, 283,
290-291, 297, 299, 327, 333-335,
337, 344, 348, 383, 406, 418, 452,
461, 472, 476, 486-487, 524, 526,
532, 542-543, 549-550, 552, 579,
601, 610-611, 614, 623, 630, 634,
638-640, 642-643, 647, 655, 689,
711-727, 730-734
Mell Anton 100
Mencinger Franica S. 682
Mencinger Janez 435, 471-472, 682
Mencinger Janez (gostilničar) 682

Menger Max 138
Merhar Ignacij 265
Mertl (Mörtl) Jožef 225
Meško Jakob 327
Metelko Franc Ser. 673
Meyer Joseph 665
Metod, sveti, 21
Metternich Klemens Lothar 36-37, 62,
128, 174-175
Meyer Joseph
Mezník Anton 511
Mežnarec Anton 251
Micika.
Glej Hribar Marija (Micika)
Mihael.
Glej Vošnjak Mihael
Mihaelov sin.
Glej Vošnjak Bogumil.
Mihelač Radivoj 467
Mikeln Miloš 9, 724
Miklošič (Miklosich) Franc 6, 8, 11,
47, 56, 174-176, 183-184, 384
Mikuž Metod 87
Milan, srbski knez, 357
Milčinović Andrija 395
Miletić Svetozar 76, 317, 320, 363
Milutinović Kosta 317
Missia Jakob 5, 203, 532, 536 (sl.),
538, 540-541
Mittermayr (Mittermeier) Karl 90
Močnik Andrej 462-463
Močnik Matej 402-403, 453-454
Modrinjak Matija 410
Mohor, sveti, 31, 185-186, 270, 366,
435-436, 509, 679, 697, 706-707
Molisch Paul 90, 124
Monti Vincenzo 510
Mosché Alojz 551
Most Johann 464-466, 469
Mozes (Krivi, ps.).
Glej Hohenwart Carl (Karl)
Mrazović Mato 317
Mühlfeld Eugen.
Glej Megerle - Mühlfeld Eugen
Mulej Alojz (Mulley Alois)
134, 162, 281

Mulley (Mullei) Hermann 116, 121
Mulley Milan 665
Murko Anton 8
Murnik Ivan (Janez) 353, 441, 474
Muršec Jožef-Živkov 204, 224
Musi Peter 190
Mussolini Benito 172, 641

N

Nabergoj Ivan 327, 432, 477, 486,
497, 508, 584-585, 587-588, 593
Nagele Kajetan 123
Napoleon I. Bonaparte,
francoski cesar, 28, 174, 720
Napoleon III., francoski cesar, 316
Napotnik Mihael 5, 8, 13, 608,
610-612, 613 (sl.), 619-620, 647
Napreth Andrej 119
našiga očeta Ferdinanda.
Glej Ferdinand I., avstrijski cesar,
Nekrasov Nikolaj Aleksejevič 668
"nežna nevestica dr. Tavčarjeva".
Glej Košenini Franja
Niebour Hermann 125
Niederle Lubor 165
Nikolaj I., Petrović Njeguš 229-230
Nolli Josip 353
Novačan Anton 641
Novak Josip 253
Nowak (Novak) Franc 121

O

Obentraut Adolf 505
Oblak-Čarni Marija 72, 714
Obrenović Mihajlo
Obresa A.
Glej Obreza Adolf
Obresa Karel 162, 281
Obresa Rudolf 134
Obrenović Mihajlo 353
Obreza Adolf 180, 432, 448

Ocvirk Anton 712
Ogrinec Josip 471
Opeka Mihael 666
Orel Boris 728
Orešković Antonije 316
Orožen Janko 56, 609, 726
"ortneški graščak".
 Glej Kozler Ivan
Ostrožinski.
 Glej Utješenović-Ostrožinski
Ognjeslav
Owen Robert 460

P

Pace -Friedensberg Anton 224
Pacher Raphael Anton 505
Pajer-Monriva (Alojzij) Luigi 235, 391
Pajk Janko 405, 410, 519, 534
Pakič Mihael 304, 474
Pakiž Primož 262-264
Pakiž Simon 262
Palacký František
 36, 126, 130, 229, 294
Pankracij.
 Glej Auersperg Pankracij
Pašić Nikola 561-563, 632, 650, 698,
 700-701
Pattai Guido 122, 125
Paulin Alfonz 542
Pavelić Ante 650
Pavle, jugoslovanski knez, 652
Pavlina.
 Glej Schmid Pavlina
Pavšlar Tomaž 252
Pecci Gioacchino Vincenzo.
 Glej Leon XIII., papež
Pegan Vladislav 266
Perić (Josip)Vergil 586, 592
Perme Anton 474
Perovšek Jurij 731
Pesjak Luiza 406
Petöfi Sandor 668
Petrarca Francesco 668
Petrè Fran 61
Petrič Josip 253
Petričić Vaso 474
Petrino Aleksander 81, 230, 235, 288,
 302, 340
Petrov brat.
 Glej Kozler Ivan
Pfeifer Viljem 432, 477, 480, 486,
 497, 584-585, 587, 592, 596, 618
Piętak Leonard 583
Pij IX, papež, 381
Pillersdorf Franz 91, 97
Pinder Matevž (Matthäus)
 260-261, 281
Pino Feliks- Friedenthal 214
Pintar Lovro 80, 203, 298-300, 308,
 311, 329, 378, 381, 403
Pipi(t)z Joseph 121
Pipuš Radoslav 611, 619
Pirc Ciril 251
Pirc Matej 247
Pirchegger Hans 96, 114-115, 725
Pirjevec Avgust 298, 459
Pirnat Tomaž 474
Pišek Franc 614-615
Pivec-Stelè Melita 136
Plantan Ivan 542, 585, 596, 656
Platon 668
Plener Ernst 495, 498, 502
Pleterski Janko 6, 9, 48, 77, 187,
 312, 374, 397, 533, 601, 616-617,
 625-626, 631, 633, 649, 699, 707,
 714- 715, 717, 724, 730-732
Pleteršnik Maks 283, 471, 617
Ploj Jakob 474
Ploj Miroslav 369, 585, 596, 611,
 614-615, 655, 662
Podgornik Fran 72, 549, 552
Pogačar Janez Zlatoust 397-398, 472
Pogačnik Josip 585-586, 596
Pohar Janez 72, 322
Pohlin Marko (Anton) 27, 176, 179,
 202, 696
Poklukar Josip (Jožef) 82, 252, 432,
 472-475, 537, 551

Pokorny Alois 135
Polec Janko 598, 619
Poljanec R(adoslav) F(ranjo) 720
Pollack Caspar 119
Pongrac Adela 440
Popovici Aurel 643, 646
Porenta Karel 235
Potápenko Ignatij Nikolaevič 668
Potocki Alfred 249, 306, 313, 340-341,
353, 370, 424
Potočnik Anton 98
Potočnik Franc 473
Potpetschnigg Josef 125
Povh Anton 51
Povoden Simon 202
Povše Franc 584-585, 587, 592, 596,
598, 629
Požar Breda 127, 133-134, 136, 284
Prade Heinrich 583
Praprotnik Andrej 278, 282, 401-402,
471
Prato Giovanni 481
Pražák Alois 480-481, 501, 503, 524,
531, 666, 669
Prelog Matija 368-369, 410, 422
Přemysl Otokar II. 24, 78, 696
Prepeluh Albin 722
Prešeren (Preschérn, Preširn) France
26-27, 69, 118, 120, 127-128, 132-
133, 135, 139, 143, 179, 192-193,
283, 418, 567, 673-674, 687, 694
Pretis- Cagnodo Sisinio 499
Pribičević Svetozar
562-564, 640-641, 650
Prijatelj Ivan 7, 63, 128, 135, 139,
175, 180, 192-193, 196-197, 199,
222, 233, 242-243, 290, 294, 298,
300, 304, 307, 309-310, 314-315,
317-318, 320, 329, 331-332, 334,
341, 343, 347, 355, 357-358, 360,
381, 384, 408, 441, 456, 464-465,
475, 478, 486, 488, 526, 532-533,
536, 554, 587, 593, 600, 639, 713,
716-717
princ Evgen.
Glej Evgen Savojski

Proudhon Pierre Joseph 460
Prunk Janko 72, 633
Prus Anton 474, 481
Pucelj Ivan 265, 618
Puškin Aleksander Sergejevič 543

R

Raab Xav. Karl 119
Rabl Josef 169
Rack (Rak) Josef 121, 124
Radej Franc 424, 611, 615-616
Radetzky Ivan Jožef Vaclav
139, 665, 669
Radics Peter 129, 132, 136, 293, 341
Radić Stjepan 625, 641, 652-653
Radojčić Nikola 15, 713
Raič (Raich)Božidar (Matija) 315,
369 (sl.), 393, 399, 408, 410-411, 415,
425, 433
Raisp Fran 122
Rajšp Vinko 203
Rak (Rack) Anton
Ramovš Fran 666
Ramovš Primož 712
Ranke Leopold 731
Rapoc Franc 410
Rapotar Franc 55
Rauscher Josef Othmar 291
Ravnihar Vladimir 8, 555, 562
Ravnikar Matevž 176, 203, 207
Razlag Radoslav (Jakob) 176, 299,
308, 310, 315, 317, 329, 334, 340,
342, 353, 395, 410, 412, 422,
425-426, 432, 442, 466, 469,
472-473, 477, 480-481, 486, 684
Rebernik Dejan 568
Rechbauer Karl 353, 501
Recelj (Rezl) Andrej 27
Reclam Anton Philipp 685, 668
Redlich Josef 231, 325
Regally Jožef 473
Regent Apolonija (roj. Zlobec)
Regent Ivan st. 677

Regent Jože 677
Remec Bogumil 268
Renan Ernest 183
Renner Karl 64
Repe Božo 731-732
Resel Hans 165
Ressel Josef 665, 669
Rieger František Ladislav
294, 298-299, 320, 337, 358, 363
Ristić Jovan 563
Robespierre Maximilien de 552
Robič Franc
584-585, 587, 592, 596, 611, 616
Robič Luka 547, 591
Roblek Franc 614-615
Rode Matija 322
Rogge Walter 230, 300, 325
Rosina Franjo 617
Rostand Edmond 666
Rostohar Mihajlo 604
Roškar Ivan 614-615, 618, 648
Rotschild (prisposoda), povzeto po rodbini
bankirjev, 436
Rousseau Jean Jacques 668
Rozman Franc 202, 464
Rubinštejn Nikolaj Leonidovič 90
Rudež (Rudesch) Jožef 134
Rudež Karel Dragotin
262-263, 488, 547,
Rudolf, grof Habsburški, 24
Rus Ivan 264-265
Rutar Simon 542

S

Saint-Simon Henri Claude 460
Samo, slovanski vladar, 20
Samec Maks 471-472
Samo Mihael.
Glej Vošnjak Samo Mihael
Samsa Jožef 227
Saraval Gino 169
Sawczyński Sigmund 389
Schaffer Eduard 481

Schäffle Albert 454, 456-458,
460-461, 463
Scharschmid Maximilian 502
Scheliesnigg (Železnik) Valentin
120-121
Scheuchenstuhl(Scheuchenstuel)
Anton 116, 124
Schloissnigg Johann 162
Schmerling Anton 79, 135, 174, 190,
195, 204, 222, 225, 227, 229-236,
238, 245, 279, 285, 290-291, 294,
306, 311, 321, 324, 329, 351, 359,
362, 470, 656
Schmid Pavlina 436
Schmiderer (Johann) Hans 618
Schmidt Vlado 397
Schmitt Felix 487, 500
Schneid Jožef-Treuenfeld
432-433, 487, 529
Schönborn František 538
Schopenhauer Arthur 439
Schöppl Anton-Sonnwalden 224
Schrey Robert 137, 546
Schrot(t) Vinzenz 99, 116-117, 120
Schulz Wilhelm 89
Schwab Adolf 585
Schwanberg, lastniki graščine v
Slov. Konjicah, 100
Schwarz Theodor 554, 624
Schwarzenberg Felix 185
Schwarzenberg Friedrich 233
Schwegel (Švegel, Žvegel) Jožef 554
Schwidernoch, dunajska družina,
680, 686
Schwidernoch A. 680
Schwidernoch Karol 680
Schwidernoch T. 680
Semrajc Martin 39, 130
Serajnik Lovro 441
Sernec Janko 197, 310, 360, 412-414,
422, 424-425, 471
Sernec Josip 551, 611, 616
Shakespeare William 668
Sienkiewicz Henryk 15, 712

- Simoniti Vasko 727-729
 sin Teodor.
 Glej Auersperg Teodor
 Skedl Janez 333
 Sket Jakob 542
 Skowronnek Fritz 668
 Slanc Karel 434, 491, 496
 Slodnjak Anton 278, 575
 Slomšek Anton Martin 29, 61-62,
 176, 188, 190, 203-204, 207, 223,
 269, 276, 635, 681
 Smets Moritz 115, 124, 130
 Smith Adam 713
 Smole Majda 138
 Smolef/Schmaler Jan Ernst 63
 Smolka Franz (Franciszek) 229, 320
 Smreka(e)r (Alois) Alojzij 124
 Smrekar Hinko 688, 708
 Souvan Franc Ksaver 267, 472
 Sperans (ps.).
 Glej Kardelj Edvard
 Spinčić Vjekoslav 586, 592
 Spindler Vekoslav 610, 613
 St. Šimon.
 Glej Saint Simon Henri Claude
 Stahl Anton Edvard Jožef 223
 Stalin Josif Visarionovič.
 Glej Visarionovič Josif-Stalin
 Stambulov Stefan Nikolov 577
 Stanković. Đ. Đorđe 632, 698, 700
 Stanovnik Luka 117-118
 Starčević Ante 633
 Starčević Milan (Mile) 625
 Stare Josip 15, 712
 Stefanowicz Stefan 593
 Stegenšek Avguštin 612
 Sregnar Srečko (Feliks) 402
 Stein Janez 122
 Steinmetz, gradbenik v Bosni, 574
 Steinwender Otto 593-594
 Stergar Janez 730
 Stergar Katja 6
 Stergar Nataša 6, 9, 715
 Stieger Johann 120-121
 Stirner Max 668
 Stojadinović Milan 564
 Stojan Anton Ciril 594, 596
 Stojan Mihael 62
 Stojc Josip 684
 Stourzh Gerald 74-75, 81, 300, 720
 Stradi Nazario 501
 Strbenc Jurij 472
 Stremayer Karl 487, 503, 523
 Strindberg August 668
 Stritar Josip 18, 136-137, 140, 343, 406,
 426, 436, 439, 536, 635, 637
 Stržen (Strochen) Anton 105
 Strossmayer Josip Juraj 543, 669
 Stürgkh Karl 658
 Sturm Eduard 300, 498, 501, 506
 Suess Edvard 502
 Supan V.C.
 Glej Zupan C. Valentin
 Suppan Arnold 165
 Suppan (Supan) Jožef (Joseph) 134, 137,
 249, 252, 282, 447
 Suppantšitsch.
 Glej Zupančič Franc
 Sušnik Janez 161, 246, 252
 Sutter Berthold 608
 Svetec Luka
 80-81, 83-84, 195, 243, 261-262, 285-
 288, 294-295, 298-301, 308, 311,
 315, 320, 328-329, 347, 353, 358-
 359, 367-368, 378, 381, 387, 395,
 403, 421, 423, 426, 433, 435, 472,
 535, 546-547, 551
 Szapáry Ladislav (Ladislaus) 515

Š

- Šarabon Vinko 634, 651
 Šavnik (Dragotin) Karel
 248-249, 472
 Šedivý Jan 203
 Šepić Dragovan 353
 Šidak Jaroslav 290, 353
 Šifer Živko 395
 Šišić Ferdo 633-634, 700

Škerl France 156
Škrebe Ivan 51
Škulj Karel 265
Šlajmar Vera 560
Šlebinger Janko 175, 666
Šmigoc Janez Krstnik Leopold 203
Šolar Janez 471
Špindler Vekoslav.
 Glej Spindler Vekoslav
Štebi Alojzija 702
Štebi Anton 634, 702, 705, 709
Štebijeve sestra Alojzija.
 Glej Štebi Alojzija
Šterbenc (Sterbenc, Strbenc) Jurij 327
Štih Peter 728
Šubic Ivan 251
Šuc Jožef 406-497, 409-410, 413
Šuklje Fran 73, 127-128, 135-138,
 264-265, 278-279, 434, 443, 448,
 525, 527-528 (sl.), 530, 535, 542,
 546-548, 551-554, 581, 585-588,
 591, 593, 595, 597, 623-624, 630,
 635, 656-657
Šuman Josip 410
Šupuk Antun 587
Šuštersič Ivan 76, 84, 252, 585-586,
 593, 596-599, 603, 616, 623-626,
 628, 633-634, 644-646, 648-649, 654,
 656, 658, 662, 699, 709
Šuštersič Marija (roj. Jalen) 252
Šuštersič Valentin 252

T

Taaffe Eduard 7, 13, 76, 82, 138, 146,
 153, 158, 163, 173-174, 182-184,
 208, 212-214, 220-221, 243, 247,
 258, 263, 267, 296, 337, 376, 431,
 433, 447, 503-505, 521-525, 527-
 528, 530-531, 533, 535, 545, 559,
 579-580, 582, 584, 587-588, 590-591,
 594, 598, 610, 638-639, 666, 669
Tavčar, rodbina z Visokega, 683

Tavčar Franja (roj. Košenini) 548
Tavčar Ivan 251, 434, 448, 542, 545-549,
 551-553, 555-557, 560-562, 585, 656,
 683, 596-597
Tavčarjevi z Visokega.
 Glej Tavčar Ivan
Tavčar (Miha) Mihael 392, 394
Teodor.
 Glej Auersperg Teodor
Terpin Edmund 137
Terpinc Fidelis 385
Terseglav Franc 630
Teuschl Josef Michael 169
Thauer (Tauer, Taurer) Joseph 121
Thiers Louis Adolphe
 450, 452, 458, 461
Thun Franz 581, 595
Thun Leo 136-137
Thurn Georg-Valsassina
 120-121, 124
Thurn Gustav 432, 533, 546
Tobolka Zdenek 298
Toggenburg Friedrich 148
Tokan Ivan 266
Tolstoj Lev Nikolajevič 668
Toman Lovro 8, 12, 80-81, 134, 190,
 195, 204, 227-228, 230, 232-238,
 278-289, 279(sl.), 291, 296, 298-300,
 304, 308, 310-311, 315, 324, 329-
 330, 338, 353, 359, 368, 378, 381,
 388-389, 392, 396, 423, 433, 435,
 445, 683
Toman Luiza (roj. Altman) 278
Toman Janez 134
Toman Janez (oče L.) 278
Toman Josipina (roj. Urbančič) 278
Tominšek Josip 133
Tominšek Vlasta 712
Tomšič Anton 353, 410, 442, 544
Tomšič Ivan 472
"Tone", literarna upodobitev.
 Glej Auersperg A.A.
Tonklj Josip 306, 391-392, 433, 472
Trdina Janez 127-128, 139, 249, 480,
 488, 496, 548-549

Treo Santo 119
Trgovčević Ljubinka 709
Triller Karel 252, 556, 560, 562
Trinko Ivan 30, 707
Trnski Ivan 666
Trošt Janko 681
Trstenjak Davorin 415, 441, 472, 488,
491, 495
Trubar Primož 18, 26, 687, 694, 696
Trumbić Ante 700
Tuma Henrik 603, 605, 691, 693,
698, 722
Turk Pavel 264
Turner Pavel 438
Turnograjska Josipina (ps.).
Glej Toman Josipina (roj. Urbančič)
Tyl Josef Kajetan 666

U

Uлага Jožef (1815-1892) 410
Uлага Jožef (1826-1881) 408, 410, 471
Ude Lojze 601, 617, 725
Ulepič (Ullepitsch) Karel Alexander
Adam 98, 119-120, 333
Umek Ema 72
Unger Joseph 503
Urbančič Josipina.
Glej Toman Josipina (roj. Urbančič)
Urbanitsch Peter 81, 283, 608
Ušeničnik Aleš 626, 693, 698
Utješenović-Ostrožinski Ognjeslav 63

V

VM (šifra: Vasilij Melik)
Vaclav, sveti, 21
Valdevit Giampolo 203
Valenčič Vlado 155, 334, 463, 665
Valiani Leo 633
Valvasor Janez Vajkard 283
Vauhnik Miloš 611

Veble Andrej 644
Vega Jurij 135, 283
Veit Valentin 123-124
Vencajz Ivan (Janko)
343, 585-586, 596
Verstovšek Karel 614-617
Vertovc (Vrtovec, Vertovec) Matija
73, 102, 122, 204
Veseli Ivan-Koseski Jovan 28, 66,
133, 176, 192-193, 195, 671
Vetter - von der Lille Moritz 583
Vidmar (Widmer) Jernej 233, 281-282
Vidmar Milan 15
Vidulich Francesco 501
Vigele Ferdinand 477
Vilfan Irena-Bruckmüller 151
Vilfan Jože 730
Vilhar Ivan 314, 385
Vilhar Miroslav 134, 179, 280-282,
333, 371 (sl.)
Vincenc.
Glej Vošnjak Vincenc
Virant Anton 425
Visarionovič Josif-Stalin 566
Višnikar Franc
263-264, 268, 585-586, 592
Vivante Angelo 103, 122
Vodnik Valentin
26, 132-133, 135, 278, 283
Vodopivec Josip 683
Vodopivec Peter 621, 711, 723, 729
Vodušek Matej 472
Vodušek Matija 61
Vogelnik Dolfe 600, 689
Voje Ignacij 711, 713, 717
Vojteh, sveti, 21
Vončina Leon 472
Vošnjak (Woschnak), rodbina, 418,
435, 602, 675
Vošnjak Bogumil 435
Vošnjak Franc 181, 419, 675
Vošnjak Ivan 419, 611
Vošnjak Jakob 440
Vošnjak (Jože) Josip 8, 12, 69, 80-81,
84, 138, 143, 164, 181, 190,

195-198, 242, 286, 288, 295, 298,
303-305, 315, 320, 333-334, 338,
348, 352-353, 358, 379, 395, 400,
405, 412-415, 418-419, 421-446, 449,
427 (sl.), 471-474, 476-477, 480-482,
486, 489, 491-492, 497-499, 506-508,
512, 516, 518, 546-548, 551, 602,
611, 675, 689, 722
Vošnjak Mihael(oče) 434-435
Vošnjak Katarina (roj. Ozimič) 435
Vošnjak Marija (roj. Vošnjak) 419
Vošnjak Mihael 181, 419, 435, 438,
585, 587-588, 611, 675
Vošnjak Minka (por. Krajnc) 435
Vošnjak Mitja 419
Vošnjak Roza (por. Krautzner) 435
Vošnjak Samo Mihael 435
Vošnjak Sergej 419
Vošnjak Vincenc 419
Vovk Vincenc 204, 224
Vraz Stanko 128
Vrbnjak Metka 10, 14
Vrbnjak Viktor
4, 10, 14, 55, 344, 711
Vrhovec Ivan 542
Vrišer Igor 568, 571
Vučković J. Vojislav 316

W

Walterskirchen Robert 505
Wandruszka Adam 81, 283, 608
Waser Josef 225, 235
Wastian Heinrich 660, 682
Weitling Wilhelm 466
Whitman Walt 668
Widmann Bohuslav 137
Wiesner Alois 89
Wilcher Friedrich.
Glej Vilher Miroslav
Wilson Thomas Woodrow 617, 627,
650, 706
Windischgrätz Alfred
580, 587-588, 590, 612
Windischgrätz Ernest

433, 487, 529, 533
Windischgrätz Oton 563
Winkelblech Karl 456-457, 460
Winkler Andrej
138-139, 443, 447-448, 469, 472,
477, 484, 501-502, 522, 535,
545-546, 548, 554
Wittasek T. 720
Wittek Heinrich 581
Wolf Karl Hermann 594
Wolf Anton Alojzij 8, 91, 187, 283
Wolfrum Karl 497
Wolski Ludwig 505
Woschnagg .
Glej Vošnjak Franc
Woschnagg Hans.
Glej Vošnjak Ivan
Woschnagg.
Glej Vošnjak, rodbina
Wurmbrand (Vilijem) Wilhelm
136, 411
Wurzbach Karl 134, 225, 228, 235
Wurzbach Maximilian 91

Z

Zagorec (Zagorc) Jožef 134, 395, 472
Zagorski A.D. (ps.)
Glej Domicelj Anton
Zarnik Ana (roj. Kos) 435
Zarnik Ana (roj. Špelak) 435
Zarnikova žena.
Glej Zarnik Ana (roj. Kos)
Zarnikovi otroci .
Glej Z. Boris, Z. Igor, Z. Miljutin
Zarnik Boris 435
Zarnik Igor 435
Zarnik Jurij 435
Zarnik Miljutin 435
Zarnik Valentin 8, 12, 30, 68, 82,
144, 177-178, 190, 197, 204, 228,
239, 249-250, 297, 307, 319, 321,
326-328, 340, 342, 344, 348-350,
353, 357, 362, 364, 368, 375,

395-396, 406, 412, 425-426, 428,
434-435, 441, 443-449, 456-458,
460-463, 465, 471, 473-474, 490,
546-549, 552, 687
Zavašnik Jurij 204, 224
Zeithammer Antonin Otakar 187, 294
Zelenec Anastazij.
 Glej Auersperg Anton Aleksander
Ziherl Boris 729-730, 732
Zlatica.
 Glej Hribar Zlatica
Zois Anton 134
Zois Mihael 134
Zois Žiga (Sigismund) 135, 202, 283
Zola Emile 668
Zorn Tone 716
Zrinjski Nikola 315, 353
Zupan Tomo 681
Zupan C. Valentin 288, 395, 426,
 437, 472
Zupančič (Suppantschitsch) Franc
 266
Zwenger Bapt. Johann 538
Zwitter Fran 6, 15, 36, 45, 58, 130,
 141, 228, 242, 290, 294, 306-307,
 312, 314, 317, 321, 324, 331, 532,
 712-713, 716-717, 720-723, 725, 727-
 728, 732-733

Ž

Žaček Jan 583
Žaček Vaclav 37-38, 59
Žakelj Miroslav 471
Žebot Franjo 611, 614
Železnikar France 468, 630
 "žena (Hribarjeva)".
 Glej Hribar Marija
 "žena (Auersperga A.A.)".
 Glej Auersperg Marie (roj. Attems)
Žerjav Gregor 73, 555, 562, 618
Žičkar Josip 585, 594, 596, 611-612
Žigon Anton 306
Žigon Avgust 132, 187, 192, 196
Žirovnik Peter 617
Žitnik Ignacij 552, 585, 593, 596, 629
Živković Petar 564
Žmavc Jakob 440
Žnidersič (Snidersič) Ignac
 485, 487, 500, 563
Žontar Josip 118, 248, 251, 255
Župančič Ferdinand 120
Župančič Oton 73, 635-636
Županič Niko 562
Žuža Ivan 422, 472
Žvanut Matija 343

Sestavila Metka Vrbnjak

KAZALO KRAJEVNIH IMEN

A

- Abtenau na Salzburškem 561
Agram.
Glej Zagreb
Ajdovščina 682
Ajmanov grad.
Glej Sv. Duh (pri Stari Loki)
Ambrus 106
Arvež (Arnfels) 100

B

- Banja Luka 572, 574, 702, 705
Banjaloka 106, 257
Bazovica (pri Trstu) 683
Beč.
Glej Dunaj
Begunje pri Cerknici 262
Bela Peč 211, 532, 673, 676
Belgrad.
Glej Beograd
Belaj 108, 115
Beljak (Villach) 79, 96, 107, 120-121,
169, 491, 683
Benetke 22, 36, 43, 120
Beograd 74, 134, 316, 354, 462, 468, 490,
555, 557, 561-562, 575, 577, 618,
632, 645, 653, 690, 692, 698,
700-701, 703, 705, 720
Berlin 123, 127, 181, 189, 374, 451, 505,
550, 680
Bern 706
Berolin.
Glej Berlin
Biljana v Brdih 672
Biserjane 55, 647
Bistrica pri Pliberku (Feistritz bei
Bleiburg) 370, 444, 672
Bitola 691
Bizeljsko 100, 617
Blagovica 543

- Blatenski kostel 21
Bled 337 (Windischgrätzova vila=grad
Suvobor), 563, 583
Bohinj 467
Bohinjska Bistrica 682 (hiš. štev. 103)
Bordeaux 450
Borl 100
Borovlje (Ferlach) 214
Bozen (Bolcan, Bolzano) 149
Branek (razvaline gradu v
Branoslavcih)
Glej Ljutomer
Braslovče 215, 419
Bratislava 243, 290, 323
Brda 93, 630
Brdo pri Kamniku 105, 119-120
Breg (pri Celju) 681
Breg pri Ptujju (=Breg) 215
Brestanica 100, 215
Brezovica pri Ljubljani 111, 124
Breže (Friesach) 26
Brežice 100, 152, 154, 215-216, 419, 482,
568-570, 572, 591, 608
Brno 70, 149, 300, 544, 605, 645
Brod v Podbočju 105, 682
Brünn.
Glej Brno
Bruselj (Bruxelles) 637
Budimpešta (Budapest) 43, 89, 264, 315,
494, 575, 627, 683, 685
Budišin (Bautzen) 63
Buhlje pri Grabštajnu 370, 377, 672
Bukarešta (Bucuresti) 322, 561
Buzet 219

C

- Caribrod 577
Carigrad 516, 560, 575-578
Cekinov grad (Leopoldsdruhe).
Glej Ljubljana
Celje 11, 18, 24, 38, 50, 53, 55-58, 74,
121, 138, 147, 152-154, 164-165,

185, 203, 205, 215-216, 222, 225,
 260, 306, 354, 408-409, 418-419,
 424-425, 429, 432, 474, 477, 524,
 532, 563, 568-569, 590, 599, 608-
 613, 620-621, 629, 632-664, 681, 683,
 712-713, 634, 647, 725

Celovec (Klagenfurt) 28, 37-39, 41, 43-45,
 49, 58-59, 61-62, 66-67, 73, 92-93,
 98, 102, 109, 112, 120, 177, 185,
 207, 213, 263, 269-270, 293, 299,
 325, 333, 349, 366, 370, 451, 509,
 634, 612, 679, 681, 683

Cerknica 180, 263, 334, 444, 672

Cetinje 134

Cigonca 408

Cilli.
Glej Celje

Cmurek (Gornji). *Glej Trate*

Coburg 680

Č

Čakovec 683

Češnjica pri Kropi 105, 253

Črmošnjice 106, 257

Črna vas na Barju 15

Črni graben.
Glej Blagovica

Črnomelj 149, 154, 257-258, 336, 569

Črnuče 111, 124

D

Dane (pri Ribnici) 262

Darmstadt 89

Dartmouth 141

Debar 691

Deferegental 22

Dekani 218

Devina 408

Dholica (Techelsberg) 107

Divača 683

Djakovica 691

Djekše (Diex) 22

Dobje (pri Škofji Loki) 111

Dobrepolje 264-265

Dobrina pri Žusmu .
Glej Žusem

Dobriša vas 100

Dobrla ves (Eberndorf) 93, 214

Dobrljin 572

Dobrova (del Ljubljane) 104, 111

Dolac 573

Dol (pri Ljubljani) 102, 105

Dole pri Litiji 105

Dolenja vas 260, 263-264

Dolenje (pri Sežani) 217

Dolenji Logatec 684

Dolgi dol (Langental).¹
Glej Lepi dol

Dolina pri Jesenicah 621

Dolina pri Trstu 492, 499

Dolina 218

Domžale 212, 277

Donačka Gora 410

Dorfjarje pri Stari Loki 118

Donji Vakuf 572

Dornava 100, 128

Dovje 104, 206

Draga (pri Kočevju) 211, 257, 264

Drač 691

Dravograd 114, 683

Dražgoše 111

Dresden 680

Dunaj (Wien) 9, 18, 28, 31, 34, 36-37,
 39, 43-47, 49, 56, 58-59, 66, 74, 80-
 82, 86, 91, 98 - 99, 108-110, 112-118,
 120-121, 123-125, 127 (cerkev sv.
 Štefana; Klinkovströmov zavod,
 Theresianum) -129, 134, 136, 143-
 144, 147-149, 165-166, 169-170, 175,
 177-178, 185, 187-188, 193-195, 200,
 225, 227-228, 231, 233, 237-238,
 247, 251, 269, 271, 273, 278, 283 -
 286, 289, 294, 298 -300, 307, 309,
 324 -325, 327 -329, 337 -338, 343 -
 344, 349, 355, 358, 383 -385, 393,
 418, 423, 438, 446, 456, 467, 470,

¹ Danes je to Lepi dol

- 474, 494, 505, 521, 529, 538, 544,
547-548, 560, 579-581, 585-586,
595, 598, 608-609, 611, 615-616,
621, 624, 627, 629 (Augustineum),
643, 651, 665-666, 668, 672, 675,
680 (Pillersdorfasse 4), 683, 685-686,
706, 720
- Dürnkrot 78, 696
Dvori nad Izolo 218
- E**
- Edirne .
Glej Odrin
Ernovž (Ehrenhausen) 100
- F**
- Fala 100
Fara 257
Fernetiči 370
Fram 408
Frankfurt 36, 44-46, 49, 86-88, 98-99,
101 (sl. Pavlova cerkev), 108, 110-113,
116-117, 119-121, 123-126, 129-132,
140, 177, 184, 189
Frankobrod.
Glej Frankfurt
Fužine (del Ljubljane) 15
- G**
- Glinica (Gleinstätten) 100, 122
Globoko 410
Gmünd 96
Godovič 124
Golo (okolica Ljubljane) 104
Golovec (del Ljubljane) 665
Gonars 713
Gora (na Kočevskem) 106, 260, 263
Gorenji Zemon.
Glej Zemon Gorenji
Gorica (Gorizia) 32, 44-45, 73, 100, 109,
175, 200, 203-204, 212, 217, 220-
221, 226, 235, 269, 306, 310, 325,
451, 477, 536-537, 551, 568-569,
572, 602, 611, 672, 674, 677-678,
681-683, 685, 689, 707
- Gorizia.
Glej Gorica
Goriče v Ziljski dolini (Görtschach)
28, 67, 177
Gornja Radgona 100, 215
Gornji Grad 100, 152, 154, 182,
215-216, 419, 609
Gortina 215
Görz.
Glej Gorica
Gospa Sveta (Maria Saal) 21, 25
Gottsche.
Glej Kočevje
Grabštanj (Grafenstein) 107, 444
Gracarjev turn (Tolsti vrh, Rudežev grad).
Glej Hrastje pri Novem mestu
Grad. *Glej* Ljubljana
Gradec ob Mislinji.
Glej Slovenj Gradec
Gradec ob Muri.
Glej Gradec (Graz)
Gradec (Graz) 22, 25, 28, 45, 49-50, 55,
63, 66-67, 77-78, 96, 127-130, 137,
149, 163, 165, 177, 183, 190, 194-
195, 200, 233, 260, 269, 278, 299,
304, 369, 393, 406, 410, 418-420,
438, 442, 466, 473, 524, 531, 572,
593, 598, 610, 612 (sanatorij
Schweitzerhof), 616-617, 619, 648,
672, 696
Gradišče (na Kozjaku) 216
Gradišče.
Glej Sv. Trojica v Slov. goricah
Grahovo pri Cerknici 106
Grčarice 257
Greta (Gretta, del Trsta) 168
Grosuplje 106
Gurk (Krka) 207
Gurkfeld.
Glej Krško

G

Hacking 680
Hainfeld 275
Harachegg 100
Heidelberg 36
Hinj 99
Holleneegg (gosposčina) 100
Hompoš (Hausembach,
Hausempoh= Pohorski dvor).
Glej Pivola
Horjul 104
Hotedrš(č)ica 124
Hrastje (pri Kranju) 254
Hrastje (pri Šentjerneju) 262
Hrastovec (v Slovenskih goricah) 100
Hrib (bl. Loškega Potoka) 264
Hribi (pri Sezani) 219

I

Idrija 147, 152, 154, 162, 181, 211, 245,
247, 258, 280, 336, 477, 570, 623,
630, 664, 684
Ig 111
Ilidža 494
Ilirska Bistrica 106
Innsbruck 127, 149, 680
Istanbul. *Glej* Carigrad
Ivnik (Eibiswald) 100
Izola 36, 218 -220, 570, 677

J

Jablanica 112-113
Jajce 572, 575
Jama (pri Mavčičah) 253
Janče (Ljubljana-Moste Polje) 370
Jareninski dvor .
Glej Polički Vrh
Javor (mirenski okraj) 105, 111
Javorje (pri Škofji Loki) 111
Jedenspeign 78, 696

Jelše.

Glej Šmarje pri Jelšah
Jena 90, 395
Jeruzalem 452
Jesenice 104, 212, 276 -277, 568, 621,
683, 419
Jezero 572
Ježica (ljubljska okolica) 111, 124
Judenburg 505, 664
Jurjevica 262, 265
Jurklošter 53, 100
Juršinci 402

K

Kadina voda 572
Kalec (grad v ostankih) na Baču 334, 342
Kalce pri Knežaku 310, 672
Kamna Gorica 278, 281
Kamnik 9 (hiš. šte. 6), 105, 109, 119,
122, 154, 162, 181, 211-212, 225,
247-248, 251, 258, 277, 336, 568 -
569, 630, 665, 675
Kapla.
Glej Zgornja Kapla
Kastav 240, 303, 317, 354, 370, 377, 672
Kaštel 219
Kirk-lareli (Lozengrad, Kirk-Kilise) 691
Kjadin (Chiadino).
Glej Trst
Klagenfurt.
Glej Celovec (Klagenfurt)
Klanec 218
Knežak 672
Knežja vas 119
Kobarid 492, 499, 684
Kočevje 114, 120, 152-154, 163, 182,
222, 245, 257-259, 261-262, 266-268,
285, 324, 336, 546, 569, 662, 681,
716
Kočevska Reka 261
Kojško 492, 499
Köln 151
Komanija pri Dobrovi 572
Kompolje 264

Konjice.
Glej Slovenske Konjice
Kontovel 677
Kopanj.
Glej Velika Račna
Kopar.
Glej Koper
Koper 19, 36, 73, 218-220, 370, 493, 568
-569, 677, 694, 708
Kornat 107
Koroška Bela 104
Korte.
Glej Dvori nad Izolo
Kostajnica 572
Kostanjevica na Krki 154 -155, 212, 258,
336
Kostel (pri Kočevju) 106, 257, 259
Kotlje 107
Kotor 99, 491
Kotoriba 683
Kovor 105, 119
Kozjak nad Pesnico 100
Kozje 100, 153-154, 215-216, 609
Krakov (Krakow) 603, 666
Kranj 7, 12, 93, 105, 109, 111, 115-118,
121, 154, 161-162, 190, 211-212,
245-256, 269, 277, 281, 336, 418,
432, 440 -441, 568-569, 675, 719
Kranjska Gora 93, 105, 117 -118, 281,
579
Krappfeld 96
Križ (blizu Mengša) 544
Krka (na Kočevskem) 106
Krka (Gurk) 21
Krnski grad (Karnburg) 19, 21, 25, 107
Kromežič (Kremsier) 185
Kropa 105
Krško 93, 105, 126, 154, 258, 336, 486,
570, 585
Kubed na Koprskem 672
Kumanovo 691
Kuteževo 112 -113

L

Labot (Lavamünd) 114
Laibach.
Glej Ljubljana
Landsberg (Deutsch -Landsberg) 100
Lašče 99
Laško 100, 108, 126, 154, 215 -216, 308,
381, 410, 418 -419, 583, 608
Lašva 572
Lazaret 219
Lehen 100
Leipzig 80-81, 129, 150, 174, 188,
230-231, 233 , 284, 325, 521, 538,
579 -580, 582, 668, 680, 685
Leitmeritz.
Glej Litomečice
Lemberg pri Šmarju 215
Lemberg pri Strmcu 100
Lemberk.
Glej Lemberg pri Strmcu
Lenart v Slovenskih goricah 153 -
154, 215, 410, 419, 608, 682
Lendava 670
Leningrad (danes Petrograd) 90
Leoben 420
Lepi dol (Lepi dvor).
Glej Kozjak nad Pesnico
Lesce pri Bledu 342, 370, 399, 401, 467
Leskovec pri Krškem 105, 120, 127 -128,
137, 139, 674
Leskovic (pri Škofji Loki) 111
Libušnja 684
Liesing 107
Limbarska Gora 462
Lipoglav (Ljubljana -okolica) 104, 111
Litija 280, 569 -570, 630
Litomečice (Leitmeritz) 665
Livno 573
Ljubljana 4, 5, 8 -9, 11, 15, 17, 25, 28,
32 -33, 36, 39 -41, 43 -46, 48 -50, 56
-59, 61 -63, 66 -67, 72, 74 -75, 77 -
78, 80, 84, 87 -88, 92 -93, 97 -104, 98
(Stari trg 22), 107 -111, 114 -120, 127
(Križanke), 130 -131, 135 -136, 137

- 138 (Novi trg= Turjaški trg= Auersperg Platz), 140 -141, 143-147, 149 -150, 152 -161, 163, 167, 174 -175, 177; 180 -183, 185 -187, 192 -196, 198 -200, 202, 205, 207, 209, 211 -212, 217 -218, 222 -224, 233, 236-237, 239, 241-243, 245-246, 248, 252, 254 -255, 258 -259, 261, 265 -266, 269, 271, 273-276, 278 -279, 281 (Novi trg 3), 285 -290, 293, 295, 297-298, 303 -304, 310, 312, 315 -318, 321 -322, 327 -329, 331, 333 -334, 336, 342 -345, 348 -349, 353 -355, 358, 363, 365, 368, 370, 374, 378, 391, 397, 400, 402, 405 -411, 413-415, 418, 420, 424 -425 (Sv. Jakobski trg -Virantova hiša), 441 -442 (Poljanska cesta 29 in 31), 429, 435, 443 -444, 446, 451 -452, 456, 463 -465, 467 -469, 472 -473, 475 -476, 478, 481, 486 -488, 490, 516, 522, 524, 526, 529, 531 -533, 535 -540, 54 -545, 547, 552 -553, 555, 556 (Gosposka ulica= Ivan Hribarjeva ulica), 560 -561, 568-570, 572, 575, 579, 581, 586, 598, 600 -603, 610 -611, 613-614, 616 -619, 621, 623-625, 630, 633 -635, 637 -638, 643-645, 648 -650, 653, 655, 657, 660, 664 -666 (Ilirska ul., Strossmayerjeva ul, Gajeva ul., Hrvatski trg), 669 -678(Šentvid nad Lj.), 680 -681, 683, 685, 689, 691 -692 (hotel Tivoli), 697, 699, 701, 703, 712, 714-716, 720, 722 -723, 725 -726, 728 -730, 733
- Ljubno ob Savinji 154, 182, 215-216, 419, 609
- Ljutomer 55, 100 (Branek), 154,174, 205, 215 -216, 344, 368 -369, 372, 377, 403, 422, 444 -445, 471, 569, 589, 609, 611, 672
- Logatec 124 , 569 -570, 684
- Loka (pri Podsredi) 100
- Loke pri Taboru 100
- London 123 , 560, 691
- Loški Potok 99 , 262-264
- Lovrenc na Pohorju 215
- Lozengrad .
Glej Kirk-Kilise
- Lož 154-155, 162, 247, 258, 336, 447, 675 -677
- Ložnica (pri Slov. Bistrici) 408
- Lukavci 100
- Lüle-Burgaz 691
- Lužarji 260
- Lyon 468
- M**
- Magarek (Magerek, Mageregg) 114
- Makarska 572
- Makole 215
- Mala Nedelja 684
- Mala vas.
Glej Knežja vas
- Mali Šentvid (Mali Št. Vid, Klein St. Veit) 107
- Malna v Slov. goricah 615, 648
- Marburg.
Glej Maribor
- Marenberg.
Glej Radlje ob Dravi
- Marezige 218
- Maribor 4, 8, 11, 29, 44, 55 -57, 64, 73 -74, 83, 100, 118, 122, 127, 141, 147, 152, 154, 164 -165,170, 173 -175, 185, 188, 191, 203, 207, 209 -210, 215-216, 274, 284, 288, 293, 302, 310, 325, 344, 347, 354, 366, 369, 400, 405 -406, 408 -411, 415, 419, 422, 425, 451, 471 -472, 524, 534 -535, 543, 568 -569, 575, 601 -602, 608-612, 617 -618, 620, 625, 631, 642, 647, 655, 660 -661, 664, 681-683, 706
- Marsej.
Glej Marseilles 564
- Medgorje (Megorje, Migoriach) 107

Mekinje 92
Melje (del Maribora) 100
Melk 24
Mengeš 105, 544, 547
Mestni vrh pri Ptujju 419
Metković 572
Metlika 154, 275-258, 336, 477
Milano 36, 665
Milje (Muggia) 36, 218, 220, 677
Mirna na Dolenjskem 105, 119, 122, 684
Mlino.

Glej Bled (grad Suvobor)

Modinci.

Glej Mogersdorf
Mogersdorf 642, 664

Mogersdorf

Mohliče (Möchling) 113

Mokronog 280, 630, 684

Moskau.

Glej Moskva

Moskva 70, 90, 314, 356, 385, 452

Mostar 572 -573

Moste 110 -111

Mostič (Brückl) 124

Motnik 105

Mozirje 154, 182, 191, 215 -216,

419, 561, 578, 609

Mrkonjić grad 572

München 127, 300, 680

Muretinci 100

Murska Sobota 568, 670, 715 -716

Muta 100, 154, 215, 419, 608

N

Negova 100

Nevlje 105

New York 655

Niš 575, 577

Nova Cerkev 206

Nova Gorica 66 , 333, 568, 716-717, 719

Nova mitnica (Barriera nuova).

Glej Trst 168

Nova vas.

Glej Spodnja Nova vas
Nové město nad Metují 680

Novi grad 19

Novi klošter.

Glej Založe

Novi Sad 353, 577

Novo Celje.

Glej Dobriša vas

Novo mesto (Citta nuova).

Glej Trst 168

Novo mesto 45, 106, 109, 120, 149, 154,

163, 182, 211 -212, 253, 257 - 258,

336, 432, 443, 544, 568 -569,

572 -574, 578, 681

O

Ocizla 218

Odrin 575, 577, 691

Oglej 20, 25, 452

Ohrid 208

Ojstrica (zaselek in nekdanji grad).

Glej Loke (pri Taboru)

Okroglo (Zupanov dvorec pri Naklem),
681

Orehova vas 615

Ormož 100, 154, 215, 444, 608, 672, 682

Orsova (Oršovo) 575

Ortnek (grad v razvalinah in kraj pri
Ribnici na Dolenjskem) 262

Osijek 79, 491

Osilnica 257, 262

Oświęcim 90

P

Pariz 450 -455, 458 -459, 467-468, 650

Pazin 101, 122

Peč 691

Pekel pri Poljčanah 215

Pesniški Dvor 100

Pest (Pešta).

Glej Budimpešta

- Petrograd 131, 189, 555, 558
 Pičen 19
 Piemont 505, 561
 Pilštanj 215
 Piran 36, 218 -220, 521, 570, 677
 Pivola 100
 Pjatilgorsk 666
 Planica 683
 Planina pri Sevnici 100, 215
 Planina (pri Črnomlju) 106, 257
 Planina (pri Vipavi) 106
 Plavje 219
 Plevna 496
 Pliberk (Bleiburg) 93, 213-214, 523
 Plovdiv 575 -577
 Plzeň 685
 Pobrežje (del Maribora) 660
 Počišče (Tratten) v Ziljski dolini 58
 Podčetrtek 100, 215
 Podgora 260, 265
 Podgorje pri Kamniku 261
 Podgrad (Pugrad, Rottenstein) 107,108
 Podgrad pri Vremah 115, 218-220, 681
 Podkrnos (Gurnitz) 107
 Podljubelj (Unterloibl) 107
 Podnart 278, 585
 Podsreda 100, 215
 Podvrh (Žovnek) 100
 Polhov Gradec 124, 288 (graščina)
 Polički Vrh 100
 Poljane pri Žužemberku 106, 257
 Poljane (pri Škofji Loki) 111
 Poljčane 56
 Polje (ljubl. okolica) 111, 124
 Pomjan 218-219
 Ponoviče 93
 Pontabelj (nem. Pontafel, it.
 Pontebba) 22, 673
 Poreč 19
 Portorož 73, 694, 708
 Postojna 120, 149, 154, 162, 211-212,
 246 -247, 258, 336, 568, 568 -569,
 630, 675, 683, 713
 Poštela.
 Glej Zgornje Radvanje
- Praga (Prag, Praha , Praz) 29, 36-37, 43,
 47, 59, 61, 68, 131, 149, 176, 181,
 189, 294, 298, 542, 544, 558, 561,
 587, 603, 637, 672, 685
 Pragersko 683
 Prassberg.
 Glej Mozirje
 Prebold 100
 Predoslje 105
 Preserje 97
 Preska 111
 Prevalje 124, 132
 Prigorica 264
 Primskovo 105
 Prizren 691
 Prosek pri Trstu 585, 677
 Ptuj 56, 74, 121, 147, 154, 164 -165,
 202, 215, 419, 568 -569, 601, 608,
 610, 615, 624, 679, 682-683, 696
 Ptujaska Gora 215
 Pukštanj 100
 Pula (Pulj) 19, 172, 572, 683
- R**
- Rače 100
 Račje.
 Glej Rače
 Radeče 280, 476
 Radenci 672
 Radiše (Radsberg) 107
 Radlje ob Dravi 100, 154, 215, 419, 608
 Radoviče 107
 Radovljica 93, 105, 114, 117, 154, 212,
 225, 247 -248, 251, 258, 277, 278,
 281, 289, 336, 568-570, 675, 682
 Radvanje (del Maribor) 100
 Rajhenburg.
 Glej Brestanica
 Rakitna 104
 Rakovica 681
 Rateče 683
 Raven 218
 Ravne na Blokah 92

Ravno polje 100
Razdrto 448
Razvanje (del Maribora) 660
Rečica ob Savinji 215, 419
Reka (Rijeka) 683
Renče pri Gorici 370
Ribnica 7, 12, 99, 152 -154, 212, 245,
257-260, 263, 265 -268, 336, 477, 719
Rifnik 100
Rilsk 537, 549
Rim 5, 8, 203, 233, 410, 452, 532, 550,
608 -609, 621, 629, 634, 637, 647
Rimske Toplice 575
Rob 106
Rodaun (zdravilišče) 289
Rogaška Slatina 215, 664
Rogatec 100, 154, 215 -216, 608
Rojan 678
Rom.
Glej Rim
Rovte 124
Rožék (Rosegg) 672
Rudnik 111
Rudolfovo (Rudolfswert).
Glej Novo mesto

S

Sadova 294, 367
Salzburg 20-21, 25, 203
Sankt-Peterburg (Petrograd) 181
Sarajevo 324, 494, 513, 518, 572-574,
700, 722
Sarz.
Glej Zgornja Sorica
Sava 276
Savudrija 219
Sekova (Seckau) 100
Sela pri Šumberku 105
Sevnica 100, 121, 124, 154, 215-216, 444,
609, 672, 681 -682
Sežana 569, 672
Sinji Vrh 93
Sisak 196, 316 -318, 355

Sitnica 572
Skadar 691
Skopje 691
Slape 106
Slivnica pri Mariboru 100, 615
Slovenj Gradec 22, 100 (grad), 154, 215,
410, 419, 482, 568 -570, 608
Slovenska Bistrica 100, 121, 154, 215,
406 -407, 418, 435 -437, 440, 608 -
609, 682
Slovenske Konjice 100 (gosposčina
Schwanberg), 121, 153-154, 215 -216,
410, 608- 609
Smerče (Emmersdorf) 226
Smirna 573
Smlednik (Smednik) 93, 99
Smuka 257
Sobota (Soboth) 215
Sodražica 99, 262 -263, 265
Sofija 558, 575 -577
Solferino 294, 367
Solkan 719
Solun 691
Sombor 577
Sora 103, 111
Sorica.
Glej Zgornja Sorica
Sostro 111
Spič 499, 501 -503
Split 572
Spodnja Nova vas 408
Spodnja Šiška (del Ljubljane) 211, 676,
609,
Spodnja Voličina 410
Spodnji Tuhinj.
Glej Šmartno v Tuhinju
Spodnji Slemen (grad Viltuš) 100
Spuhlja pri Ptujju 615
Središče ob Dravi 30, 154, 182, 215-216,
609, 611-612
St. Gandolf 107
St. Gertraud 102
St. Leonhard (Št. Lenart) 93, 124
St. Marein 102
St. Margarethen (Šmarjeta) 102

- St. Michael (Šmihel) 102
 St. Pölten (Spodnja Avstrija) 169
 Stara Fužina 467
 Stara Loka 105, 118 , 253
 Stara mitnica (Barriera vecchia).
Glej Trst
 Staro mesto (Citta vecchia).
Glej Trst
 Stična 280
 Stražišče 255
 Strmole 100
 Struge 106
 Studenci (del Maribora) 660
 Studenice 100, 215, 680
 Subotica 577
 Sunja 572
 Sv. Duh pri Škofji Loki 251
 Sv. Gregor (pri Ribnici) 99
 Sv. Jakob (San Giacomo).
Glej Trst
 Sv. Jošt (železniška postaja).
Glej Rakovica (Zg. Besnica)
 Sv. Jurij na Vinogradih.
Glej Št. Jurij na Vinogradih
 Sv. Jurij ob Ščavnici 647
 Sv. Jurij pod Taborom 100
 Sv. Katarina (del Ljubljane) 104, 111
 Sv. Križ pri Kranjski gori.
Glej Planina
 Sv. Križ (pri Turnu).
Glej Brod na Podbočju
 Sv. Lenart.
Glej Lenart v Slov. goricah
 Sv. Lovrenc na Pohorju
Glej Lovrenc na Pohorju
 Sv. Lovrenc na Libušnjem.
Glej Libušnja
 Sv. Lovrenc v Slov. goricah.
Glej Juršinci
 Sv. Lušarije.
Glej Višarje
 Sv. Pavel ob Zilji (St. Paul ob Gail) 107
 Sv. Peter.
Glej Raven
- Sv. Rupert v Slovenskih goricah.
Glej Spodnja Voličina
 Sv. Trojica pri Logatcu 112
 Sv. Trojica v Slov. goricah 215
 Sv. Vid (San Vito).
Glej Trst
 Sv. Vid nad Cerknico 112
 Sv. Vid na Blokah 112
 Svečina 100
- Š
- Šahenturn.
Glej Gornja Radgona
 Šempas 672
 Šenčur 105
 Šenklavž (ljubl.j.okolica) 102
 Šentandraž (Št. Andraž, St. Andrä) 93,
 120, 269
 Šentilj 611
 Šentilj ob Dravi (Št. Ilj, St. Egyden) 107
 Šentjanž nad Mostičem (Brückl) 124
 Šentjur (Šentjurij na Dolenjskem) 93, 106
 Šentjur pri Celju 215, 410, 419, 561
 Šentlenart (Št. Lenart, St. Leonhard) 107
 Šentlipš (St. Philippen) 107
 Šentmartin pri Dolah (St. Martin) 107
 Šentožbolt 105
 Šentpeter (Pivka) 683
 Šentpeter I, II (dela Ljubljane) 102
 Šentvid (del Ljubljane) 111, 124, 625
 Šenturh (St. Ulrich) 124
 Šentvid (St. Veit) 96, 121, 124
 Šentvid na Podjuni (St. Veit im Jauntal)
 107
 Šentvid pri Stični 105
 Šentvid pri Vipavi 122
 Šibenik 572
 Šiška (del Ljubljane) 15, 110-111, 443,
 Škocijan (Škocjan) 106
 Škofja Loka 93, 105, 114-115, 117, 154,
 161-162, 211-212, 245-254, 258, 277,
 336, 485, 496, 570, 675, 685
 Škofije 219

Škorklja (Scorcola).

Glej Trst

Šmarje (okolica Ljubljane) 105

Šmarje pri Sevnici 93

Šmarje (=Šmarje pri Jelšah) 100, 154-155,
215-216, 418-419, 437, 609

Šmartin pri Kranju.

Glej Šmartno pri Kranju

Šmartno na Pohorju 440

Šmartno pri Litiji 105

Šmartno pri Kranju 105, 117, 411

Šmartno pri Slovenjradcu 410

Šmartno v Tuhinju 105

Šmihel pri Žužemberku 99, 106

Šmihel pri Pliberku (St. Michael bei
Bleiburg) 107, 631

Šmohor (Hermagor) 22

Šoštanj 100, 143, 154, 164, 190, 215-216,
418-419, 440, 602, 609, 611, 675,
689

Špilje (Spielfeld) 100

Špital (Spital) 121

Šrajbarski Turn (=Turn na Vrh, Thurn
am Hart).

Glej Leskovec na Krškem

Št. Jurij na Vinogradih (St. Georgen am
Weinberge) 107

Štanga.

Glej Velika Štanga

Štatenberg 100

T

Tablja 22, 673

Thurn am Hart.

Glej Leskovec pri Krškem

Tabor 685

Trbiž (Tarvis) 210, 287, 289, 683

Temišvar 575

Tinje (Tainach) 58, 93, 441

Tinje 105

Tinjska Gora 435

Toblach na Tirolskem 644

Tolmin 569-570, 585, 672, 726, 733

Tomišelj 111

Trate 56, 100

Trautenberg 100

Trava 211, 257

Travnik 519, 572, 574

Trbovlje 215

Trebčane (Trpčane) 112-113

Trebinje 79, 491

Trebnje 226, 280, 327, 349, 476

Trebno.

Glej Trebnje

Trbovlje 568, 570, 660

Trento 149

Trentino-Alto Adige 175, 500

Trg (Feldkirchen) 96

Trieste.

Glej Trst

Trnovče v Zlatem polju 543

Trnovo (del Ljubljane, Hribarjev gaj) 556

Trnovo pri Ilirski Bistrici 106, 112

Trst 19, 24, 32-33, 37, 40, 44-45, 48, 66,
73, 76, 91, 101, 103, 108, 141-142,
146-147, 167-175, 185-187, 203, 207
, 212, 217-218, 220-221, 227, 269,
285, 310, 319, 327, 365, 388, 421,
451, 463-464, 476-477, 493, 500,
544, 584-585, 593-594, 598, 600,
602, 643-644, 657, 660-661, 663-664,
670-672, 674, 677-678, 681-683, 689,
702, 718-719, 723

Trzin 544

Tržič 93, 105, 154, 212, 225, 246-248,
251, 258, 275, 277, 336, 665, 675

Tübingen 456, 461

Tüffern.

Glej Laško 126

Turjak 106, 262-264

Turjaški trg= Auersperg Platz.

Glej Ljubljana

Turn.

Glej Leskovec pri Krškem

Turn na Vrh (Thurn am Hart, Šrajbarski
turn).

Glej Leskovec pri Krškem

Turnišče 100

Tuzla 652

U

Udine (Videm) 172, 203, 683

V

Valdoltra (zdravilišče pri Kopru) 218

Varšava 666

Vatikan 233, 537, 550

Vavta vas 106

Velenje 55, 100, 215, 410, 419, 470, 568,
615, 683

Velika Nedelja 100

Velika Račna 106

Velika Štanga 105

Velike Lašče 257, 259-260, 263-266

Velike Poljane 264-266

Velikovec (Völkermarkt) 22, 96, 210, 213,
523

Verd 138, 682

Versailles 450, 458

“Verzelji”.

Glej Versailles

Veržej 215

Vetrinj (Viktring) 114

Vetrinjski dvor.

Glej Maribor

Vevče 370

Videm (kočevski okraj) 106

Vienna.

Glej Dunaj

Világos 325

Villafranca 191

Viltuš.

Glej Spodnji Slemen

Vipava 102, 106, 202, 266, 280, 334, 623,
672

Visoko pri Poljanah 683

Visole pri Slov. Bistrici 418, 435

Višarje (Monte Lussari) 43, 107, 462,

Višnja Gora 105, 154-155, 212, 258, 336

Vitanje 100, 153, 155, 215-216, 410, 608

Vižmarje nad Ljubljano 288, 303, 444,
672

Vodmat (del Ljubljane) 492

Vogrče (Ribjensberg) 107

Vojnik 154, 215-216, 609

Volosko 108, 115, 219

Vranja Peč 105

Vransko 153-154, 182, 215-216, 419, 609

Vrba ob jezeru (Velden am Wörthersee)
444

Vrbica 112-113

Vrbovec 100

Vrcar-Vakuf.

Glej Mrkonjić grad

Vreče 278

Vrhnika 93, 104, 114, 124, 138, 162, 150,
154, 212, 247, 258, 336, 570, 675,
682

Vrnjačka Banja 652

Vurberk 100, 410

Vuzenica 154-155, 215, 410, 608

W

Wagram 680

Waldschach 100

Weimar 88, 151

Welsbergl 100

Wiedniu.

Glej Dunaj

Wien.

Glej Dunaj

Wildbach (gosposka) 100

Wolfsberg 93, 102

Württemberg 456

Z

Zadar 172, 572

Zagoriče (Goritschach) 209, 679

Zagorje ob Savi 212, 336

Zagradec pri Grosupljem 106

Zagreb 39, 61, 108, 131, 134, 181, 189,
198, 315, 353-354, 490, 542, 561,
572, 587, 633, 650, 652, 654, 672,
683, 699, 720

Zali Log 253
Zalog.
 Glej Zaloška Gorica
Zalog pri Šempetru 100
Zaloška Gorica 100
Založe 100
Zamostec 262
Zaplana 124
Zator 90
Zavrč 100
Zbelovo 100, 113
Zemon Gorenji 112-113
Zgornja Bistrica 215, 408
Zgornja Buhlja (Ober Wuchl) 444
Zgornja Čarbola (Chiarbola Superiore, del
 Trsta, 168
Zgornja Kapla 216
Zgornja Polskava 100
Zgornja Sorica 111, 253, 684
Zgornja Vižinga 215
Zgornje Radvanje
Zgornji Tuhinj 105
Zgornji Cmurek (grad).
 Glej Trate
Zidani Most 56 517, 519, 683
Zirknitz.
 Glej Cerknica

Zlati rog (pri Istambulu) 575
Zlato Polje 105, 543
Zrkovci 209
Zürich 680-681

Ž

Žabnica (Bodental) 96
Žalec 50, 182, 215-216, 372, 419, 422,
 444, 609, 615, 617, 672
Žalem (Seltenheim) 114
Žalna (mirenski okraj) 105
Železna Kapla (Eisenkappel) 213-214, 523
Železniki 252-253
Želimlje (del Ljubljane) 104, 111
Ženeva 561, 650, 700, 706
Žiče 100
Žirovnica 682
Žoprače (Selpritsch) 375, 444, 672
Žovnek.
 Glej Podvrh (pri Žalcu)
Žusem 100
Žužemberk 257, 266, 280, 680
Žvabek (Schwabegg) 107

Sestavila Metka Vrbnjak

DOCUMENTA ET STUDIA HISTORIAE RECENTIORIS
XV

Vasilij Melik
SLOVENCİ 1848–1918
Razprave in članki

Izbral, uredil in spremno besedo napisal
Viktor Vrbnjak

Urednik Andrej Brvar
Opremil Viktor Šest
Izdala Študentska založba Litera, 2002
Za založbo odgovarja Orlando Uršič
Priprava za tisk Grafični studio OK
Natisnila Dravska tiskarna Maribor

ISBN 961-6422-17-0